

ISSN 1694-8033

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ**

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим
жана маалымат журналы

**ВЕСТНИК
КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА**

Ежеквартальный научно-образовательный
и информационный журнал

Журнал включен в Перечень рецензируемых научных журналов и изданий,
рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики,

Постановление Президиума ВАК КР

№ 126 от 26.05.2016 г.,

входит в систему Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)

(Лицензионный договор № 03.01.2016г. от 13 января 2016 г.)

№3 (119), 2024

Бишкек – 2024

**«Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы»
журналынын редакциялык коллегиясы**

Башкы редактор:

Абдырахманов Т.А. – КР УАИнын корр.-мүчөсү, тарых илимдеринин доктору, профессор, Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору.

Башкы редактордун орун басары

Ишекеев Н. – КР УАИнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор, Ж.Баласагын атындагы КУУнун илимий иштер боюнча проректору.

Редколлегия:

Амердинова М. М. – философия илимдеринин доктору, профессор;
Асанбеков А. – КР УИАнын корр.-мүчөсү, тарых илимдеринин доктору, профессор;
Ахметова Н. А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Базарбаев Э. Б. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Борубаев А. А. – КР УИАнын академиги, техникалык илимдеринин доктору, профессор;
Ботобеков. А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Галиева. З. И. – тарых илимдеринин доктору, профессор;
Карабаев С. О. – химия илимдеринин доктору, профессор;
Кененбаева Г. М. – физика-илимдеринин доктору, профессор;
Мамбетакунов Э. – КР УИАнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, проф.;
Маразыков Т. С. – филология илимдеринин доктору, профессор;
Молдоев Э. Э. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Нургазиева А. Р. – биология илимдеринин доктору, профессор;
Саякбаева А. А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Сманалиев К. М. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Тиллебаев С. А. – филология илимдеринин доктору, профессор;
Чыманов Ж. А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Шерипов Н.Т. - КР УАИнын корр.-мүчөсү, философия илимдеринин доктору, профессор.

Чет өлкөлүк мүчөлөрү:

Ахунбаев А. – Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD);
Бешимов Р. Б. – М.Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Бородкин Л. И. – М.В. Ломоносов атын. ММУнун проф., т.и.д. РАЕН корр.-мүчөсү;
Ковальская Л. А. – биол. илим. д-ру, ВНИИТИБП лаб. башчысы;
Козлов К. Л. – М.В. Ломоносов атын. ММУ, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Перегудин С. И. – Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Садовничий Ю. В. – М.В. Ломоносов атын. ММУ, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Сманов Б. – Казах улуттук илимдер академиясынын академиги, педагогика илимдеринин доктору, проф.

Редакциялык-басма бөлүмү:

Шакирова К. К. – экономика илимдеринин доктору, РБбөлүмүнүн башчысы;
Даровских Н.М. – редактор;
Табышбекова Э.Э. – башкы адис.

Редакционная коллегия журнала «Вестник КНУ им. Ж. Баласагына»

Главный редактор

Абдырахманов Т. А. – чл.-корр. НАН КР, доктор исторических наук, профессор, ректор КНУ им. Ж. Баласагына.

Заместитель главного редактора

Ишекеев Н. – чл.-корр. НАН КР, доктор педагогических наук, профессор, проректор по научной работе КНУ им. Ж. Баласагына.

Редколлегия:

Амердинова М. М. – доктор философских наук, профессор;
Асанбеков А. – чл.-корр. НАН КР, доктор исторических наук, профессор;
Ахметова Н. А. – доктор педагогических наук, профессор;
Базарбаев Э. Б. – доктор юридических наук, профессор;
Борубаев А. А. – академик НАН КР, доктор физико-математических наук, профессор;
Ботобеков А. – доктор экономических наук, профессор;
Галиева З. И. – доктор исторических наук, профессор;
Карабаев С. О. – доктор химических наук, профессор;
Кененбаева Г.М. – доктор физико-математических наук, профессор;
Мамбетакунов Э. – чл.-корр. НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Маразыков Т. С. – доктор филологических наук, профессор;
Молдоев Э. Э. – доктор юридических наук, профессор;
Нургазиева А. Р. – доктор биологических наук, профессор;
Саякбаева А. А. – доктор экономических наук, профессор;
Сманалиев К. М. – доктор юридических наук, профессор;
Тиллебаев С. А. – доктор филологических наук, профессор;
Чыманов Ж. А. – доктор педагогических наук, профессор.
Шерипов Н.Т. - чл.-корр. НАН КР, доктор философских наук, профессор.

Зарубежные члены редакционной коллегии:

Ахунбаев А. – зав. сектором исследования стран Евразийского банка развития (Dr.PhD);

Бешимов Р. Б. – д-р физ.-мат. наук., проф. Национального университета Узбекистана им. М. Улугбека;

Бородкин Л. И. – д-р ист. наук, проф. МГУ им. М.В Ломоносова, чл.-корр. РАН;

Ковальская Л. А. - д-р биол. наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;

Козлов К. Л. – д-р физ.-мат.наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;

Перегудин С. И. – д-р физ.-мат. наук, проф. Санкт-Петербургского государственного университета;

Садовничий Ю. В. – д-р физ.-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;

Сманов Б. – академик НАН РК, д-р педагогич. наук, проф.

Редакционно-издательский отдел КНУ:

Шакирова К.К. – доктор экономических наук, зав. отделом РИО КНУ;

Даровских Н. М. – редактор;

Табышбекова Э.Э. – главный специалист.

УДК 37.01:004.9(575.2) (04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-4-7

Абылкасымова Р.Т., Узеева Ж.Ш., Казакбаева Ж.Ж., Байгутеева М.К.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Абылкасымова Р.Т., Узеева Ж.Ш., Казакбаева Ж.Ж., Байгутеева М.К.

КНУ имени Ж. Баласагына

Abylkasymova R.T., Uzekeeva Zh.Sh., Kazakbaeva Zh.Zh., Baigutueva M.K.

KNU named after J. Balasagyn

**СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШИН УЮШТУРУУДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫК
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУУНУН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ
THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES
IN THE ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS**

Кыскача мүнөздөмө: Окуунун заманбап шарттарында студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруу маселеси абдан актуалдуу болуп келе жатат. Бул макалада студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруу маселеси каралат, авторлор студенттердин өз алдынча ишин уюштуруунун максаттарына, милдеттерине жана шарттарына көңүл бурат жана мультимедиа технологиялары студенттердин өз алдынча таанып-билүү иш-аракеттерин активдештирүүдө кеңири дидактикага ээ экендигин белгилейт. Билим берүү процессинде мультимедианы колдонуунун методикалык артыкчылыктары каралат. Мультимедиа технологиялары студенттердин чыгармачылыгына өбөлгө түзөт жана окуу материалы менен өз ара аракеттенүүдө интерактивдүүлүктү камсыз кылат.

Аннотация: В современных условиях обучения проблема организации самостоятельной работы студентов становится весьма актуальной. В данной статье рассматривается вопрос организации самостоятельной работы студентов. Автор обращает внимание на цели, задачи и условия организации самостоятельной работы студентов и отмечает, что мультимедийные технологии обладают широкой дидактикой в активизации самостоятельной познавательной деятельности студентов. Рассмотрены методические преимущества использования мультимедийных технологий в образовательном процессе, а также основные требования к оформлению мультимедийных материалов. Мультимедийные технологии способствуют творчеству студентов и обеспечивают интерактивность при взаимодействии с учебным материалом.

Abstract: In contemporary teaching conditions, the problem of organizing students' self-study is becoming quite urgent. This article discusses the issue of organizing independent work of students. The author draws attention to the goals, objectives and conditions of organizing independent work of students and notes that multimedia technologies have wide didactics in activating independent cognitive activity of students. The methodical advantages of using multimedia technologies in the educational process, as well as the basic requirements for the design of multimedia materials, are considered. Multimedia technologies contribute to the creativity of students and provide interactivity when interacting with educational material.

Негизги сөздөр: студенттердин өз алдынча иштери; мультимедиа технологиялары; мультимедиялык окутуу; мультимедиялык окутуу каражаттары; маалыматтык жана коммуникациялык технологиялар; интерактивдүүлүк.

Ключевые слова: самостоятельная работа студентов; мультимедийные технологии; мультимедийное обучение; мультимедийные средства обучения; информационные и коммуникационные технологии; интерактивность.

Keywords: independent work of students; multimedia technologies; multimedia education; multimedia learning tools; information and communication technologies; interactivity.

Азыркы учурда жогорку билим берүүнүн негизги талаптарынын бири болгон студенттердин өз алдынча, жекече иштерин уюштуруу актуалдуу маселелерден бойдон калууда. Окуу ишинин процессинде студенттердин өз алдынча иши – компетенциялардын комплексин өздөштүрүүдө жетектөөчү роль ойнойт жана студенттин өзүн өзү өнүктүрүүнүн булагы болуп саналат.

Илимий адабияттарда (А.А.Вербицкий [1, с.207], И.А.Зимняя [2, с.384], В.А.Якунин [3, с.639] ж.б.) студенттердин өз алдынча иштөөсү адамзаттын объективдүү тажрыйбасын натыйжалуу өздөштүрүүгө, келечектеги адистин таанып-билүү чөйрөсүн өнүктүрүү жана өзүн өзү өркүндөтүүгө багытталган окуу ишинин эң жогорку формасы катары каралат.

«Студенттердин өз алдынча иши» түшүнүгүн чечмелөөдө колдонулуп жаткан ыкмалардын ар түрдүүлүгү өз алдынча иштин бардык аныктамаларын эки негизги багытка бөлүүгө мүмкүндүк берет. Айрым авторлор өз алдынча иштин уюштуруучулук, логикалык жактан маанилүүлүгүнө басым жасашат (Б.П.Есипов [4, с.240], О.А.Нильсон [5, с.280] ж.б.). Башка педагогдор студенттердин таанып-билүү иш-аракетинин өз алдынчалыгын, чыгармачылык тажрыйбага ээ болуусун баса белгилеп, өз алдынча иштөөнүн жигердүү аспектиси катары карашат (П.И.Пидкасистый [6, с.38], Н.А.Платохина [7, с.53], В.С.Федотов [8, с.109] ж.б.).

Студенттердин өз алдынча ишинин максаты – окуу материалын терең, толук өздөштүрүү жана өз алдынча билим алуу көндүмдөрүн өнүктүрүү.

Студенттин өз алдынча иштеринин милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат:

- студенттердин алган теориялык билимдерин жана практикалык көндүмдөрүн системалаштыруу жана бекемдөө;

- сөздүктөр менен иштөө (түшүндүрмө, котормо, терминологиялык, фразеологиялык ж.б) көндүмдөрүн калыптандыруу;

- студенттердин таанып-билүү жөндөмүн жана жигердүүлүгүн өнүктүрүү: чыгармачыл демилге, өз алдынчалык, жоопкерчилик жана уюшкандык;

- өз алдынча ой жүгүртүүнү, өзүн-өзү өнүктүрүү, өзүн-өзү өркүндөтүү жана өзүн-өзү ишке ашыруу жөндөмүн калыптандыруу;

- изилдөө жөндөмүн өнүктүрүү;

- жыйынтыктоочу сынактарда өз алдынча окуу процессинде чогултулган жана алынган материалдарды колдонуу;

Өз алдынча иштөөнү уюштуруу үчүн төмөнкү шарттар талап кылынат:

- студенттердин өз алдынча иштөөгө даярдыгы;

- билимге ээ болуу, билим алуу мотиви;

- бардык зарыл болгон окуу-методикалык жана маалымдама материалдардын болушу жана жеткиликтүүлүгү;

- өз алдынча иштердин сапатын үзгүлтүксүз көзөмөлдөө системасы;

- кеңеш берүү жардамы.

Студенттердин өз алдынча ишин уюштуруунун ыкмасы сабактын түзүмүнө, мүнөзүнө жана өзгөчөлүктөрүнө, сааттардын көлөмүнө, өз алдынча ишке берилген тапшырмалардын түрүнө, студенттердин жеке сапаттары жана билим берүү ишинин шарттарына жараша болот.

Студенттердин өз алдынча иштерине төмөнкүлөр кирет:

- тексттер менен иштөө: окуу китептери, кошумча адабияттар, анын ичинде Интернет булактарынан алынган материалдар;

- сөздүктөр менен иштөө (глоссарий түзүү);

- көркөм чыгармалар менен иштөө;

- баяндамаларды, рефераттарды жазуу;

- эссе жазуу;

- кейс-тапшырманы аткаруу;

- долбоордук иш-чаралар (жеке (топтук) долбоор);

- презентацияларды даярдоо (статикалык, анимацияланган, мультимедиа презентациялары);

- видео презентациялар (маалымат видеофильм түрүндө берилет);

- кроссворддорду түзүү;

- студенттик илимий конференциялардын, семинар-тренингдердин, олимпиадалардын ишине катышуу ж.б.

Студенттин өз алдынча иши – инсандын таанып билүү ишмердүүлүгүнүн таасирдүү механизми. Бул процессте активдүү кабыл алууга, билимге олуттуу маани берүүгө, мурда ээ болгон маалыматтарды тереңдетүүгө, кеңейтүүгө жана жаңыларды жаратууга көнүгөт. Студенттин өз алдынча ишти өткөрүүнүн негизги принциби коюлган проблемаларды жана тапшырмаларды чечүүдө, студенттин формалдуу иштерди пассивдүү аткаруусунан, таанып билүү активдүүлүгү аркылуу иштерди индивидуалдуу аткарууга өтүүсү [9, 13-6.].

Өз алдынча ишти уюштурууда мультимедиа технологияларынын ролу жана мүмкүнчүлүктөрү жогору бааланып келе жатат. Мультимедиа технологиялары – бул интерактивдик (диалогдук)

режимде үн, видеороликтер, анимациялар, статикалык сүрөттөлүштөр жана тексттер менен бир эле убакытта иштөөнү камсыз кылуучу технология.

Мультимедиялык технологиялар билим берүү маалыматтарын структуралаштыруунун, сактоонун жана кайра иштетүүнүн жаңы комплекстүү жолдорун камсыздайт, студенттердин өз алдынча илимий-изилдөө ишмердигин уюштуруунун кыйла натыйжалуу формаларына өтүүгө мүмкүндүк берет.

Окуу процессинде студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруунун формаларынын бири катары мультимедия презентацияларды колдонууну карап көрөлү. Мультимедия презентациялар – студенттердин идеяларын эң натыйжалуу жана визуалдык түрдө жеткирүүгө жардам берген күчтүү курал. Презентацияларды түзүү үчүн Microsoft Office тиркемелер топтомунун бир бөлүгү болгон PowerPoint программасынан сырткары түрдүү платформалар, сервистер: Paste, Swipe, Sway, Crello, Powtoon, Canva, Rawshorts, Prezi ж.б. менен студенттерди тааныштырып, өз алдынча иштерин аткарууда бул сервистерди пайдаланышына көмөк көрсөтүп келе жатабыз. Бул платформалар аркылуу студенттер презентацияларды мүмкүн болушунча интерактивдүү, креативдүү түзүүгө аракет кылышат. Алсак, Rawshorts, Prezi сервистерин аркылуу видео презентацияларды түзүп, видеого текст, анимация, сүрөт, аудио кошуп, чыгармачылык менен иштешет.

Мультимедиялык каражаттардын жардамы менен түзүлгөн кроссвордду да өз алдынча ишти уюштуруунун формасы катары алсак болот. Кроссворд – бул дидактикалык оюн, өзүн өзү текшерүүнүн бир түрү, студенттердин өздөрү тарабынан түзүлгөн кызыктуу тест. Кроссворддорду түзүү боюнча тапшырмалар өз алдынча иш катары жеке аткарылышы мүмкүн же практикалык сабактарда чакан жана орто топтордо окутуунун активдүү ыкмалары катары колдонулат. Чакан жана орто топтордо иштөөдө кроссворд боюнча сынак өткөрүлөт, мында атаандаштыктын кошумча элементи пайда болот, ал окутуунун мотивациялык компонентин бекемдейт жана студенттердин чыгармачылык потенциалын ишке ашыруу жана өнүктүрүү үчүн кошумча шарттарды түзөт. Бүгүнкү күндө Интернет тармагында кроссвордду онлайн сервистерди (Online Test Pad, Puzzlecup.com, Crossword Labs, LearningApps.org, Vneuroka.ru) колдонуу менен кыска убакыттын ичинде түзсө болот. Кроссворд түзүү тапшырмасы – окуу материалын өздөштүрүүгө, суроолорду туура жана так түзүү көндүмдөрүн өнүктүрүүгө, ошондой эле окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөт.

Өз алдынча иштөөнү уюштурууда маанилүү роль мугалимге таандык, ал ар бир этапта аткарылган иштин максаттарын түшүндүрүп, тактап жана коюлган милдеттердин аткарылышын сөзсүз көзөмөлдөөгө милдеттүү.

Мультимедиялык технологиялар: өз алдынча иштөө көндүмдөрүн өнүктүрүүгө; таанып-билүү иш-аракеттеринин туруктуу мотивациясын калыптандырууга; индивидуалдуу окутууну ишке ашырууга; чыгармачыл жана сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө; студенттердин маалыматтык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө; мультимедиялык окуу материалы аркылуу теманы терең үйрөнүүгө; интерактивдүү окутууну уюштурууга; келечектеги адистер үчүн зарыл болгон компетенцияларды калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Студенттердин өз алдынча ишин уюштурууда мультимедиялык технологияларды пайдалануу методикалык жактан кыйла ыңгайлуу, ошондой эле маалыматты кызыктуу, жеткиликтүү кылууга мүмкүндүк берет, бул өз кезегинде теманын мазмунун тез өздөштүрүүсүн камсыздайт.

Жыйынтыктап айтканда, өз алдынча ишти уюштурууда мультимедиялык технологияларды пайдалануу билим берүү процессин кыйла жөнөкөйлөтүп, аны өркүндөтүүгө мүмкүндүк берет, ошону менен бирге анын натыйжалуулугун жогорулатат.

Колдонулган адабияттар

1. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – Москва: Высшая школа, 1991, 207-б.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Москва: Логос, 2001, 384-б.
3. Якунин В.А. Педагогическая психология. – СПб.: Полиус, 1998, 639-б.
4. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроке. – Москва: Учпедгиз, 1961, 240-б.
5. Нильсон О.А. Теория и практика самостоятельной работы учащихся. – Таллин: Валгус, 1976, 280-б.
6. Пидкасистый П.И. Пути активизации самостоятельной работы студентов по педагогическим дисциплинам. – Москва: Отд. науч. информации НИИВШ, 1976, 38-б.

7. Платошина Н.А. Самостоятельная работа – условие стимулирования активной учебнопознавательной деятельности студентов // Известия Волгоградского государственного технического университета, 2006, № 8, 51-53-б.

8. Федотова В.С. Самостоятельная работа и самостоятельная деятельность студентов в праксиологическом контексте // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина, 2010, № 1, 109-119-б.

9. Асанбаева А.К. Студенттердин өз алдынча ишинин маңызы жана өзгөчөлүктөрү // Известия вузов, № 4, 2014-ж., 13-15-б.

УДК 001.1

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-7-10

Асанов Ж.К., Смутко А.Н., Базаркулова Т.А.

Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети, Бишкек инновациялык колледжи,
КР УИАнын А.А. Алтымышбаев атындагы философия институту,
Ош мамлекеттик университети

Асанов Ж.К., Смутко А.Н., Базаркулова Т.А.

Международный университет Кыргызской Республики, Бишкекский инновационный
колледж,

Институт философии имени А.А. Алтымышбаева НАН КР,
Ошский государственный университет

Asanov Zh.K., Smutko A.N., Bazarkulova T.A.

International University of Kyrgyzstan, Bishkek Innovation College,
Institute of Philosophy named after A.A. Altmyshbaeva NAS KR,
Osh State University

**ГУМАНИТАРДЫК САБАКТАРДЫ ЖАНА ПРЕДМЕТТЕРДИ ОКУТУУНУН
ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ
ДИСЦИПЛИН И ПРЕДМЕТОВ
INNOVATIVE TECHNOLOGIES FOR TEACHING HUMANITIES AND SUBJECTS**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада гуманитардык сабактарды жана предметтерди окутуунун инновациялык технологиялары жөнүндө сөз кылабыз, ошондой эле гуманитардык курстардын алкагында биргелешкен роль сабактарын пландаштырууда жарым-жартылай издөө ыкмасы, диалог жана импровизация эң натыйжалуу экендиги айтылат. Жарым-жартылай издөө ыкмасы үйрөнүлгөн материалды студенттер ырааттуу аткарган ролдорго бөлүп, жалпы натыйжага жетишүүгө мүмкүндүк берет. Риторикалык шаймандарды колдонуу студенттерге өз оюн чебер билдирүүгө жардам берет. Ролдорду аткаруу топтук диалогсуз мүмкүн эмес, ал өз кезегинде класстарда эркин жана чын ыкластуу баарлашуу атмосферасын түзөт. Импровизация негизги элемент гана эмес, ошондой эле окуу процессинде студенттердин өз оюн билдирүүсүнүн натыйжасы болуп саналат.

Аннотация: В данной статье речь идет об инновационных технологиях преподавания гуманитарных дисциплин и предметов, а также о том, что при планировании совместных ролевых занятий в рамках гуманитарных курсов наиболее эффективными являются частично-поисковый метод, диалог и импровизация. Частично-поисковый метод позволяет разбить изучаемый материал на роли, которые студенты выполняют последовательно, собираясь к общему результату. Применение риторических приемов помогает студентам умело выражать свои мысли. Выполнение ролей невозможно без группового диалога, который, в свою очередь, создает атмосферу свободного и искреннего общения на занятиях. Импровизация является не только ключевым элементом, но и результатом самовыражения студентов в процессе обучения.

Abstract: This article deals with innovative technologies for teaching humanities and subjects, and it also says that when planning joint role-playing classes within the framework of humanities courses, the most effective are partially the search method, dialogue and improvisation. Partially, the search method allows you to break down the studied material into roles that students perform sequentially, getting together to a common result. The use of rhetorical techniques helps students to express their thoughts skillfully. Performing roles is impossible without group dialogue, which, in turn, creates an atmosphere of free and

sincere communication in the classroom. Improvisation is not only a key element, but also the result of students' self-expression in the learning process.

Негизги созддор: инновациялык технологиялар; ыкмалар; теориялар; гуманитардык илимдер; оптимизация; импровизация; педагог; адис.

Ключевые слова: инновационные технологии; подходы; теории; гуманитарные науки; оптимизация импровизация; педагог; специалист.

Keywords: innovative technologies; approaches; theories; humanities; optimization; improvisation; teacher; specialist.

Очевидно, что гуманитарное образование оказывает наибольшее воспитательное воздействие на студента среди всех областей знания. Гуманитарные науки играют ключевую роль в формировании культуры личности, а учебные предметы в этой области, занимающие значительное место в образовательных программах, способствуют формированию высококвалифицированных специалистов, обладающих не только профессиональными навыками, но и интеллектуальным и духовным потенциалом.

“Современное социально-экономическое состояние Кыргызстана не могло не отразиться на образовательной системе в целом и инновационном процессе, в частности. Образование в нашей стране становится все более вариативным, расширяется спектр образовательных услуг, развивается инновационное движение. В связи с этим в рамках новой образовательной парадигмы, ориентирующей школу на поиск путей оптимального развития, перед педагогическими образовательными организациями стоит задача не просто сформировать необходимые знания, умения и навыки, а научить будущего учителя осмысливать инновационные педагогические идеи, непрерывно использовать их в профессиональной деятельности, выработать инновационную направленность личности” [4].

Современные подходы к теории и практике образования и воспитания претерпевают существенные изменения под влиянием процессов глобализации, интеграции, компьютеризации, а также внедрения и использования программирования, медиаинструментов и дистанционного, личностно-ориентированного обучения.

В преподавании гуманитарных дисциплин используются разнообразные методы обучения, включая такие традиционные формы, как уроки, лекции, семинары, лабораторные и практические занятия, а также активности во внеурочное время, встречи со специалистами различного уровня, дискуссионные клубы, творческие сессии, конференции и др. Это область, в которой необходимо постоянно расширять спектр коммуникационных форм и контактов.

Среди новаторских подходов к организации учебного процесса в колледже применяются разнообразные педагогические методики, формы обучения, приемы и технологии. Для стимулирования самостоятельного развития и углубления основных знаний студентов, а также для их самоорганизации в процессе обучения, активно проводятся уроки-практикумы, основанные на выполнении лабораторных и практических заданий. Одной из ключевых особенностей уроков-практикумов является высокий уровень автономности обучающихся, что стимулирует их научную активность и исследовательские усилия.

Существует высокоэффективный метод моделирования, основанный на алгоритмах действий, который демонстрирует значительную эффективность. Использование тестов является мощным инструментом для оптимизации процесса обучения на этапе систематизации знаний и формирования навыков. При этом обучающие и контрольные тесты всегда дополняются традиционными упражнениями.

При планировании совместных ролевых занятий в рамках гуманитарных курсов наиболее эффективными являются частично-поисковый метод, диалог и импровизация. Частично-поисковый метод позволяет разбить изучаемый материал на роли, которые студенты выполняют последовательно, собираясь к общему результату. Применение риторических приемов помогает студентам умело выражать свои мысли. Выполнение ролей невозможно без группового диалога, который, в свою очередь, создает атмосферу свободного и искреннего общения на занятиях. Импровизация является не только ключевым элементом, но и результатом самовыражения студентов в процессе обучения.

Роль преподавателя претерпевает изменения, приобретая множество новых аспектов. Он выступает в роли консультанта, диагноста, организатора, партнёра, психолога, эколога, управляющего, аналитика, корректора и разработчика. В контексте учебных игр необходимо

отходить от стандартных шаблонов, каждое новое занятие требует индивидуального сценария, делая его уникальным.

Рольевые игры играют важную роль в гуманизации образовательного процесса, создавая условия для развития творческого потенциала студентов.

Бинарные уроки позволяют интегрировать знания из различных областей для решения одной проблемы и применить полученные знания на практике. Это отражает тенденцию интеграции научных знаний в теоретических исследованиях и практической деятельности, что в конечном итоге способствует оптимизации образовательного процесса.

Компьютерные технологии заслуживают особого внимания, поскольку они позволяют увеличить объем знаний, получаемых во время обучения, делая образование более доступным, гибким и насыщенным [1]. Однако проблема инноваций в образовательном процессе в колледже не ограничивается лишь использованием компьютерных новшеств.

Учителя серьезно относятся к изучению технологий, потому что им часто приходится сталкиваться с большими трудностями, чтобы понять реальные возможности цифровых инструментов в процессе обучения. Это само по себе снижает уверенность в их использовании на своих занятиях. Таким образом, создание условий для обучения учителей на практике, касающегося цифровых возможностей, очень важно для развития навыков преподавания и принятия собственной работы [5].

Самое важное – это то, что современный специалист должен быть не только опытным в своей области, но прежде всего он должен быть гражданином, человеком, личностью. Для достижения этой цели важно осознавать значение выбранной специальности, видеть ее перспективы и чувствовать ответственность за свою работу. Все это обеспечивается через внедрение гуманитарного комплекса дисциплин на всех уровнях системы образования.

Преподавание гуманитарных наук имеет следующие особенности:

- это процесс, в котором знание не передается, а формируется при осмыслении информации, поэтому требует активного общения и диалога. Уроки по гуманитарным предметам не обходятся без личного общения между преподавателем и студентом. Студенты не только усваивают факты, но и развивают свои взгляды на проблемы и события;

- оценка усвоения гуманитарных знаний определяется не количеством, а качеством. Это можно определить по высказываниям студентов. Поэтому нельзя полагаться только на компьютерные тесты при оценке знаний в гуманитарных дисциплинах. Уметь анализировать, делать выводы, применять знания к различным ситуациям и обосновывать свою точку зрения – это признаки успешного усвоения материала, которые нельзя оценить тестами;

- гуманитарные науки требуют творческого подхода, поэтому их нельзя свести к четким формулам или ответам "да" или "нет". Общение становится ключевым аспектом, предполагающим множество вариантов ответов и творческих решений. Важно умение обосновывать свою позицию. Компьютерные тесты ограничивают мысль и не способствуют развитию творческого мышления.

Метод проектов эффективен для преподавания гуманитарных наук, так как он акцентирует внимание на активной мыслительной деятельности студентов и требует от них определенных знаний, умений и навыков для выполнения проекта [2].

Инновационные образовательные методы становятся неотъемлемой частью нашей жизни. Однако внедрение таких новшеств в области гуманитарных наук требует особой осторожности и вдумчивости, учитывая специфику усвоения и преподавания гуманитарных знаний. Не всегда мы получаем положительный результат от использования технических средств в образовательном процессе в контексте воспитательного влияния. Основной задачей является сохранение ответственности преподавателя за формирование ценностных ориентаций студента, за духовное и моральное развитие, которое достигается только через взаимодействие между преподавателем и студентом [3].

Личность педагога является и остается ключевым фактором успеха в педагогическом процессе. Эффективность любой образовательной технологии во многом зависит от того, какой преподаватель применяет её на практике. Поэтому важно создать широкий ассортимент педагогических методик, чтобы каждый преподаватель мог выбрать подход, который лучше всего соответствует его личности, индивидуальности и при этом соответствует основной цели образования и запросам общества.

Внедрение современных инновационных образовательных технологий становится неотъемлемой необходимостью и ключевым условием достижения высокого качества современного образования.

Итак, инновационные технологии преподавания гуманитарных дисциплин и предметов играют ключевую роль в современном образовании. Они представляют собой не только средство расширения доступа к знаниям и повышения гибкости образовательного процесса, но и инструмент для формирования критического мышления, развития творческих способностей и воспитания личности. Однако необходимо помнить о специфике гуманитарных дисциплин, где акцент делается не только на усвоении фактов, но и на развитии аналитических и коммуникативных навыков, формировании ценностных ориентаций и духовной культуры студентов. Поэтому успешная реализация инновационных методов требует сбалансированного подхода, учитывающего как технологические возможности, так и уникальные особенности преподаваемых дисциплин и потребности обучающихся.

Список использованной литературы

1. Инновационные формы внеклассной работы / авт.-сост. О.В. Вербицкий, А.Р. Борисевич, В.Н. Пунчик. – Минск, 2010.
2. Управление проектами в современной организации: Стандарты. Технологии. Персонал. – Москва, 2004.
3. Семушина Л.Г., Ярошенко Н.Г. Содержание и технологии обучения в средних специальных учебных заведениях. – Москва, 2011.
4. Чо Ха Гён, Карабалаева Г.Т. Использование инновационных подходов в процессе педагогической деятельности современного педагога // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына, 2023, №2 (114).
5. Асанова М.С. Мугалимдерди заманбап билим берүү процессинде санариптик технологияларды пайдаланууга даярдоо//Вестник КНУ имени Ж. Баласагына, 2022, №2 (110).

УДК 37.091.3

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-10-14

Дуйшенбиева Д.А., Коңурбаева Т.Д.
Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети
Дуйшенбиева Д.А., Коңурбаева Т.Д.
Международный университет Кыргызской Республики
Duishenbieva D.A., Konurbaeva T.D.
International University of the Kyrgyz Republic

САНАРИПТИК ТРАНСФОРМАЦИЯ ДООРУНДАГЫ ЖОЖДОРДОГУ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗАХ В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ PROBLEMS OF EDUCATION IN UNIVERSITIES IN THE ERA OF DIGITAL TRANSFORMATION

Кыскача мүнөздөмө: Макала санариптик трансформация доорундагы ЖОЖдордогу билим берүү көйгөйлөрүн изилдөөгө арналган. Маалыматтык технологиялардын тез өнүгүшү жана аларды билим берүү процессине киргизүү менен, жогорку окуу жайлары окутуунун салттуу методикасын адаптациялоону жана кайра карап чыгууну талап кылган бир катар кыйынчылыктарга туш болушат. Иште негизги маселелер, анын ичинде окутуучулардын санариптик сабаттуулугунун жетишсиздиги, инфраструктураны жана окуу программаларын модернизациялоо зарылдыгы, маалыматтардын коопсуздугу жана купуялуулугу маселелери каралат. Жаңы санариптик контекстте окутуучунун жана студенттин ролун өзгөртүүгө басым жасалып, анда гибридик жана дистанттык окутуу формаларына басым жасалат.

Аннотация: Статья посвящена исследованию проблем образования в вузах в эпоху цифровой трансформации. В условиях стремительного развития информационных технологий и их внедрения в образовательный процесс, высшие учебные заведения сталкиваются с рядом вызовов, требующих адаптации и переосмысления традиционных методик преподавания. В работе рассматриваются ключевые проблемы, включая недостаточную цифровую грамотность преподавателей, необходимость модернизации инфраструктуры и учебных программ, а также вопросы безопасности и

конфиденциальности данных. Особое внимание уделяется изменению роли преподавателя и студента в новом цифровом контексте, где акцент смещается на гибридные и дистанционные формы обучения.

Abstract: The article is devoted to the study of educational problems in universities in the era of digital transformation. In the context of the rapid development of information technologies and their implementation in the educational process, higher education institutions are faced with a number of challenges that require adaptation and rethinking of traditional teaching methods. The paper addresses key issues including the lack of digital literacy among educators, the need to modernize infrastructure and curriculum, and issues of data security and privacy. Particular attention is paid to the changing roles of teacher and student in the new digital context, where the emphasis is shifting to hybrid and distance learning.

Негизги сөздөр: санариптик трансформация доору; маалыматтык технологиялар; окуу программалары; модернизациялоо; гибридик жана дистанттык окутуу.

Ключевые слова: эпоха цифровой трансформации; информационные технологии; учебные программы; модернизация; гибридное и дистанционное обучение.

Keywords: era of digital transformation; information technology; curriculum; modernization; hybrid and distance learning.

Санариптик трансформация доорунда ЖОЖдордогу билим берүү студенттерди заманбап маалыматтык коомго ийгиликтүү интеграциялоонун негизги фактору болуп калды. Бул макаланын максаты – санариптештирүү контекстинде ЖОЖдордун заманбап билим берүү көйгөйлөрүн талдоо, аларды жөнү үчүн практикалык чечимдерди сунуштоо.

Учурда заманбап дүйнөнүн өнүгүшүндө коомдук жашоонун бардык чөйрөсүн санариптөө, ошонун ичинде билим берүү чөйрөсүн да, өзгөчө жогорку окуу жайларында аны киргизүү жана өздөштүрүү орчундуу маселелердин бири болуп турат. Мамлекетти бардык жагынан санариптөө билим берүү системасын модернизациялоо керек экендигин талап кылат.

Бүгүнкү күндө биз санарип технологияларды заманбап жогорку окуу жайынын ар тараптан өнүгүшүнүн өзгөчө бир механизми десек болот. Мобилдүү окутуу технологиялары кайсы убакта жана кайсы жерде болбосун, билим алууга мүмкүнчүлүгү зор [1].

Окуу процессине санариптик технологияларды киргизүүдөн билим берүүнүн санариптик трансформациясына өтүүгө байланыштуу, б.а. Уваровдун пикири боюнча, окутуунун максаттарын жана мазмунун жөн эле өзгөртүү талап кылынбайт – билим берүү ишмердүүлүгүнүн уюштурулушун жана методдорун өзгөртүү, колдонулган инструменттерди жана сервистерди кайра карап чыгуу зарыл [2].

Заманбап санариптик технологиялары тездик менен өнүгүп, көптөгөн санариптик билим берүү чечимдери аркылуу билим берүүгө жигердүү кирип жаткан билим берүүнүн жаңы парадигмасы катары танылууда.

Бүгүнкү күндө санариптик трансформация толук жана туруктуу процесс катары таанылууда, бирок бул санариптик инновацияларга карата ар бир окуу жайдын окутуу процессине катышкан субъектиси санариптик компетенцияларын калыптандырууга, өркүндөтүүгө муктаж болууда, ошондуктан санариптик негизге багытталган пландуу жана максаттуу окутуу жана өз алдынча окутуу – билим берүү системасынын алдынкы проблемасы катары каралууда [3].

Көптөгөн өнүккөн өлкөлөрдө масштабдуу мамлекеттик программалардын алкагында санариптик технологияларды активдүү киргизүү боюнча иштер көптөн бери жүргүзүлүп келет. Белгилей кетүүчү нерсе, бул иш, негизинен, билим берүү процессин уюштуруунун өзгөрүшүнө, тактап айтканда, аны жекелештирүүгө байланыштуу.

Кыргызстанда, башка көптөгөн өлкөлөрдөгүдөй эле, санариптик трансформация билим берүү системасына олуттуу таасирин тийгизүүдө. Студенттер инфраструктуранын чектелгендигинен жана окутуучулардын жетишсиз билиминен улам жеткиликсиз болуп калышы мүмкүн болгон жаңы технологияларды жана санариптик аспаптарды өздөштүрүүгө аргасыз болушууда. Бул студенттердин билим деңгээли менен заманбап эмгек рыногунун талаптарынын ортосундагы ажырымга алып келет. Ошондуктан биринчи кезекте окутуучулардын санариптик сабаттуулугун жоюу эң курч маселелердин бири десек болот.

Окутуучулардын санариптик сабаттуулугу компьютер, программалык камсыздоо, интернет, электрондук окуу материалдары жана башка санариптик аспаптар менен жакшы иштөөдөгү тажрыйбалык компетенттерди, ошону менен бирге маалыматты критикалык баалоо, изденүү жана маалыматтарды талдай билүү көндүмдөрүн өнүктүрүү жана ошондой эле билимди берүүдө жана сунуштоодо санариптик аспаптарды колдонууну билүүсүн камтыйт [4].

Кыргызстанда 2021-жылы ЖОЖдорду «Университет 4.0» моделине трансформациялоонун жол картасы иштелип чыккан [5]. Санариптик трансформациянын келиши жана төртүнчү өнөр жай революциясы менен университеттер барган сайын туташкан дүйнөнүн түрдүү талаптарына ылайыкташуу кыйынчылыгына туш болушууда. Жогорку билим берүүнүн келечеги – бул «Университет 4.0» потенциалын ачуунун жолдорун издеген университеттер, окумуштуулар жана студенттер үчүн чоң кызыгуу жараткан теманын болуп турган учуру.

Эгерде университеттер актуалдуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү бойдон калгысы келсе, алар өзгөрүлүп жаткан санариптик ландшафтты сактап, студенттерге мыкты билим берүүнүн жаңы жана инновациялык жолдорун табышы керек. Бул жогорку сапаттагы билим берүү үчүн технологиянын, онлайн окутуунун жана башка санариптик ресурстардын күчүн колдонууну билдирет. «Университет 4.0» мүмкүнчүлүктөрүн жана кыйынчылыктарын түшүнүү менен, университеттер бүгүнкү студенттердин муктаждыктарына жооп берген жана аларды келечекке даярдаган жаңы окуу толкунун түзө алышат.

Негизги көйгөйлөрдүн бири окуу процессине санариптик технологияларды жетишсиз киргизилиши болуп саналат. Көптөгөн университеттер өз аудиторияларын заманбап жабдуулар жана программалык камсыздоо менен камсыз кылбайт, бул студенттердин натыйжалуу билим алуусун кыйындатат. Мындан тышкары, билим берүү ишмердүүлүгүндө санариптик каражаттарды эффективдүү колдонууга жөндөмдүү квалификациялуу кадрлардын жоктугу кошумча кыйынчылыктарды жаратууда.

Санариптик трансформация доорунда ЖОЖдордогу билим берүүнүн көйгөйлөрүн жоюу үчүн комплекстүү мамилеси зарыл.

Биринчиден, ЖОЖдордун инфраструктурасын өнүктүрүүгө инвестиция салуу, аларды заманбап жабдуулар жана программалык камсыздоо менен камсыз кылуусу зарыл. Бул студенттерди натыйжалуу окутуу үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө мүмкүндүк берет.

Экинчиден, билим берүү процессинде санариптик технологиялар жана аларды колдонуу методикасы жаатында окутуучуларга системалуу окутуу жүргүзүү маанилүү. Мындай окуу программалары ЖОЖдордун конкреттүү муктаждыктарына ылайыкташтырылып, алынган билимдерди практикалык колдонууга багытталышы керек.

Мындан тышкары, инновациялык билим берүү программаларын жана долбоорлорун киргизүү аркылуу студенттер арасында санариптик компетенттүүлүктү өнүктүрүүгө түрткү берүү маанилүү. Бул санариптик экономика шарттарында натыйжалуу иштөөгө даяр адистерди даярдоого мүмкүндүк берет.

Онлайн окутуунун мыкты тажрыйбаларын вебинарлар, интерактивдүү курстар, мультимедиялык лекциялар ж. б. сыяктуу ар кандай формаларды, методдорун жана жолдорун камтыйт. Дүйнөлүк деңгээлде Coursera, edX жана Udacity сыяктуу ийгиликтүү онлайн окутуу платформалары алдыңкы университеттерден жана ар түрдүү тармактардагы эксперттерден сапаттуу курстарды сунуштайт.

Кыргызстанда да онлайн билим берүүгө кызыгуу өсүп, айрым жогорку окуу жайлар онлайн курстарды жана окутуу платформаларын киргизе башташты. Буга чейин, мисалы, азыркы күндө жогорку окуу жайларында онлайн окутууда кеңири колдонулган Google classroom, Zoom, YouTube channel ж.б.у.с. окутуу платформалары менен сервистерин колдонулуп келсе, кийинки мезгилде мындан жогорку, натыйжалуу жогоруда айтылган сыяктуу платформаларын, сервистерин ишке ашыруунун үстүндө иштешүүдө.

Биз эмгектенип жаткан КРЭАУда азыркы күндө студенттердин өз алдынча иштөөсү үчүн «Онлайн МУКР» платформасын иштеп чыгып колдонууда. Бул платформаны бүгүнкү күндө колдонууда окутуучулар, студенттердин арасында көп суроолорду туудурууда. Тилекке каршы, ар кандай жаңы ресурстарды кабыл алуудагы ушул сыяктуу оң жагынан жана терс жагы көбүрөөк болууда.

Бирок, онлайн окутуунун кемчиликтеринин арасында бардык студенттер үчүн интернеттин жана технологиялык ресурстардын чектелүү болушун, ошондой эле дистанттык окутууда мотивация жана өзүн-өзү жөнгө салуу көйгөйлөрүн аныктоого болот.

Ал эми артыкчылыктары катары ырааттааманын ийкемдүүлүгүн, дүйнөнүн каалаган бурчунан билим алуу мүмкүнчүлүгүн, ошондой эле материалды жакшыраак сиңирүүгө көмөктөшүүчү интерактивдүү окутуу ыкмаларын колдонууну камтыйт.

Санариптик трансформация доорунда ЖОЖдордун билим берүү көйгөйлөрүн жеңүү мамлекеттин, ЖОЖдордун, бизнестин жана жалпы коомдун биргелешкен аракетин талап кылат.

Санариптик технологияларды жана онлайн окутуунун мыкты тажрыйбаларын жигердүү колдонууга багытталган билим берүүнү өнүктүрүү стратегияларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу маанилүү.

Билим берүүнү санариптештирүү жаатында тажрыйба жана алдыңкы тажрыйбалар менен алмашуу үчүн эл аралык өнөктөштөр менен активдүү кызматташуу сунушталат. Бул жаңы технологияларга жана окутуу ыкмаларына көнүү процессин тездетүүгө жардам берет.

Мындан тышкары, санариптик билим берүүнүн калктын бардык катмары, анын ичинде ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар жана алыскы аймактарда жашагандар үчүн жеткиликтүүлүгүнө көңүл буруу зарыл. Атайын колдоо жана адаптациялоо программаларын түзүү билим берүүнү көбүрөөк инклюзивдүү кылууга жардам берет.

Бирок, биз салттуу окутуу ыкмалары менен жаңы технологиялардын ортосундагы балансты сактоону унутпашыбыз керек. Санариптик инструменттер менен классикалык ыкмаларды алмаштыруу эмес, толуктоо катары колдонуу маанилүү. Ушундай жол менен гана сапаттуу жана ар тараптуу билим берүүнү камсыз кылууга болот.

Дистанттык окутуу - билим берүү системасынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Бирок, дистанттык окутуунун мазмунуна да, форматына да, ошондой эле окуучулар үчүн окутуунун индивидуалдуу ыкмаларына да көңүл буруу өтө маанилүү. Мугалимдер, окуучулар жана ата-энелер ар кандай электрондук маалымат каражаттарын окуу куралы катары колдонууга ылайыкташтыра билүүсү шарт. Мугалимдер ар бир окуучунун мүмкүнчүлүктөрүн жана чектөөлөрүн эске алган аралыктан окутуунун эффективдүү стратегияларын жана ыкмаларын иштеп чыгышы керек [6].

Макалa билим берүүнү санариптик доорго адаптациялоонун татаал проблемасын карап чыгуу аракети болуп саналып жана бул милдеттерди ийгиликтүү чечүү үчүн бир катар практикалык сунуштарды беребиз:

- Технологияларды интеграциялоо: окутууну интерактивдүү жана жеткиликтүү кылуу үчүн онлайн платформалар, веб тиркемелер, мобилдик тиркемелер жана билим берүү программалары сыяктуу заманбап технологияларды колдонуу.

- Окутуучуларды даярдоо: окутуучуларга санариптик инструменттерди жана технологияларды колдонуу боюнча, аларды окутууда оңой колдоно алышы үчүн тренингдерди өткөрүү.

- Онлайн курстарды иштеп чыгуу: студенттер өздөрүнө ыңгайлуу убакытта жана жерде окуй алышы үчүн ар кандай предметтер жана деңгээлдер үчүн онлайн курстар менен окуу программаларын түзүү.

- Жекелештирилген окутуу: ар бир окуучунун муктаждыктарына ылайыкташа алган адаптацияланган билим берүү технологияларын колдонуу, аларга жекелештирилген окуу тажрыйбасын берүү.

- Келечектеги көндүмдөрдү өнүктүрүү: студенттерге санариптик доордо ийгиликке жетүү үчүн зарыл болгон программалоо, критикалык ой жүгүртүү, баарлашуу жана кызматташуу сыяктуу көндүмдөрдү үйрөтүү.

- Байланыш тармактарын түзүү: санариптик окутуу үчүн мыкты тажрыйбаларды жана ресурстарды бөлүшүү үчүн башка билим берүү мекемелери жана уюмдары менен байланыш түзүү.

- Натыйжалуулукту баалоо: санариптик окутуунун натыйжалуулугун баалоочу жана натыйжаларды жакшыртуу үчүн тийиштүү оңдоолорду киргизген баалоо системасын иштеп чыгуу.

- Студенттерди тартуу: студенттердин окууга болгон кызыгуусун арттыруу үчүн вебинарлар, онлайн талкуулар, долбоордук тапшырмалар жана оюн элементтери менен окутуунун интерактивдүү ыкмаларын колдонуу.

- Жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу: бардык студенттердин, анын ичинде интернетке же компьютерге кирүү мүмкүнчүлүгү чектелгендер үчүн билим берүү ресурстарына жана технологияларына жетүүнү камсыз кылуу.

- Гибридик окутуу модели: ийкемдүү жана эффективдүү окуу тажрыйбасын түзүү үчүн салттуу жана санариптик окутуу ыкмаларын айкалыштырган гибридик окутуу моделдерин иштеп чыгуу.

Жыйынтыктап айтканда, мамлекеттин, билим берүү мекемелеринин жана бүтүндөй коомдун биргелешкен аракети менен гана санариптик трансформация доорунда жогорку сапаттагы билим берүүнү камсыздай алабыз.

Колдонулган адабияттар

1. Дуйшенбиева Д.А., Молдалиева Ч.Ж. Проблемы цифровизации в современном учебном заведении // V Международная научно-практическая конференция «Современные проблемы и тенденции развития дополнительного профессионального образования». – Москва, 7 апреля 2022 г., 77-81-бб.
2. Уваров А.Ю. Образование в мире цифровых технологий: на пути к цифровой трансформации. – Москва: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2018, 168 с.
3. Раимкулова А.С., Зулпуева К.А. Санариптик билим берүү технологиялар: жасалма интеллект // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, №1 (117), 51-55-бб.
4. Доолбекова Ж.Б., Мамбетакунов У.Э., Абдыбекова Н.А. Формирование цифровой грамотности учителей в Кыргызстане // Alatau Academic Studies, 2024, №1, 70-81-бб.
5. Режим доступа:
https://kaktus.media/doc/438894_v_ministerstve_obrazovaniia_i_nayki_razrabotali_programmy_transformatsii_vyzov.html/
6. Асанова М.С. Кыргыз Республикасынын билим берүү системасындагы аралыктан окутуу маселелери // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2022, №2 (110), 43-49-бб.

УДК 82.09:821(575)(04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-14-18

Конгайтиева С.А., Джееналиева Э.О.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Конгайтиева С.А., Джееналиева Э.О.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kongaitieva S.A., Dzheenalieva E.O.
KNU named after J. Balasagyn

**КЫРГЫЗ АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН (ЖЕНИЖОК, А.УСӨНБАЕВ ЖАНА
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН) ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН
ОКУУЧУЛАРЫНА ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАРБИЯ БЕРҮҮ
ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ КЫРГЫЗСКИХ ПОЭТОВ (ЖЕНИЖОК, А. УСОНБАЕВ И
Ч. АЙТМАТОВ)**

**ECOLOGICAL EDUCATION OF PRIMARY CLASS CHILDREN THROUGH
THE WORKS OF KYRGYZ POETS (JENI JOC, A.USONBAEV AND CH.AYTMATOV)**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада башталгыч класстардын окуучуларына экологиялык билим берүү маселелери талкууланат, анткени адамзаттын тарыхы жаратылыш тарыхы менен ажырагыс байланышта. Азыркы этапта адамдар менен салттуу карым-катнаш маселелери глобалдуу экологиялык проблемага айланды. Эгерде адамдар жакынкы арада жаратылышка кам көрүүнү үйрөнбөсө, анда алар өздөрүн жок кылышат. Ал үчүн экологиялык маданиятты, жоопкерчиликти тарбиялашыбыз керек. Ал эми мындай тарбияны кичи мектеп жашынан баштоо керек. Бул курак экологиялык маданияттын негиздерин калыптандыруу үчүн эң ыңгайлуу мезгил болуп саналат.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы экологического воспитания детей в начальных классах, так как история человечества неразрывно связана с историей природы. На современном этапе вопросы традиционного взаимодействия её с человеком выросли в глобальную экологическую проблему. Если люди в ближайшем будущем не научатся бережно относиться к природе, то они погубят себя. А для этого надо воспитывать экологическую культуру и ответственность. И начинать такое воспитание с младшего школьного возраста. Именно такой возраст является наиболее благоприятным периодом для формирования основ экологической культуры.

Abstract: This article discusses the issues of environmental education of children in primary school, since the history of mankind is inextricably linked with the history of nature. At the present stage, issues of traditional interaction with humans have grown into a global environmental problem. If people do not learn to take care of nature in the near future, they will destroy themselves. And for this we need to cultivate

environmental culture and responsibility. And such education needs to begin from primary school age. This age is the most favorable period for the formation of the foundations of ecological culture.

Негизги сөздөр: экология; экологиялык билим берүү; эл аралык уюмдар; экологиялык проблемалар; педагогика; жаратылыш; айлана-чөйрө.

Ключевые слова: экология; экологическое воспитание; международные организации; экологические проблемы; педагогика; природа; окружающая среда.

Keywords: ecology; environmental education; international organizations; environmental problems; pedagogy; nature; environment.

Экологиялык проблемалар глобалдуу мүнөзгө ээ жана бүткүл адамзатка тиешелүү. Коомдун өнүгүүсүнүн азыркы этабында экологиялык билим берүү маселеси өзгөчө курч турат. Ушуга байланыштуу балдарды тарбиялоонун алгачкы жылдарынан баштап заманбап мектепте экологиялык билим берүүнү күчөтүү жана көбүрөөк көңүл буруу зарыл.

Азыркы учурда мектеп окуучуларына экологиялык билим берүү педагогикалык теориянын жана практиканын артыкчылыктуу багытына айланууда. Бул биздин планетадагы оор экологиялык кырдаалга: калктын тездик менен өсүшүнө, демек, аны азык-түлүк менен камсыз кылуу проблемасына, өнөр жайды минералдык сырьё менен камсыз кылуу проблемасына, энергетика проблемасына жана, албетте, жаратылыш чөйрөсүнүн булганышына байланыштуу. Мунун баары жер бетинде жашоонун өзүнө коркунуч жаратат. Жыйырманчы кылымдын аягында гана адамзат Жерди ойлонбой «башкаруусунун» кыйратуучулугун түшүндү. Мындай абалдын олуттуу себептеринин бири калктын экологиялык сабатсыздыгы, алардын жаратылышка кийлигишүүсүнүн кесепеттерин алдын ала көрө албагандыгы болуп саналат. Ошондуктан ЮНЕСКО жана ЮНЕП эл аралык уюмдары жер шарынын тургундарына экологиялык билим берүүнүн мазмунун жана мөөнөттөрүн кайра карап чыгуу зарылчылыгы жөнүндө маселени көтөрүп жатышат.

Бүгүнкү күндө экологиялык билим берүүнүн болгон тажрыйбасында көптөгөн жакшы нерселер бар. Тездик менен өсүп жаткан жаратылышты коргоо кыймылы дүйнөнү каптап жатат. Адам айлана-чөйрөгө кандай мамиле кылышы керек деген суроо жер бетиндеги ар бир жашоочуну тынчсыздандырат. Адамдар планетанын экологиялык саламаттыгына тынчсызданышат. Атүгүл «Жашыл партия» деп аталган уюм түзүлүп, анын негизги максаты айлана-чөйрөнү булгануудан сактоо болгон. Жашыл Тынчтык кыймылы дүйнө жүзү боюнча айлана-чөйрөнүн абалына көз салат.

Мунун баары жакшы, бирок "минус" бүгүнкү күндүн глобалдык экологиялык көйгөйлөрүнө баары эле кызыкдар эмес. Экологиялык ийримдерге, ийримдерге мектеп окуучулары саналуу гана тартылат. Калган студенттердин 80%ын түзгөндөр буга таптакыр кызыкпайт.

Үзгүлтүксүз экологиялык билим берүү системасында мектеп чоң мааниге ээ, ал эми мектепте башталгыч класстар. Бул башталгыч мектеп курагындагы балдардын абдан изденүүчү, тез кабыл алуучу, түйшүккө, кубанычка оңой жооп бере ала тургандыгы, чын жүрөктөн боор ооруп, боорукер болушу менен түшүндүрүлөт. Бул куракта билимди, сезимдерди, баалоолорду, эмоцияларды максаттуу калыптандыруу, жөндөмдүүлүктөрүн жана кызыкчылыктарын өнүктүрүү жигердүү процесси жүрөт. Заманбап психологиялык-педагогикалык изилдөөлөр кенже мектеп окуучуларынын жаш өзгөчөлүктөрү экологиялык билим берүүнүн максаты болгон экологиялык маданияттын негиздерин калыптандырууга көмөктөшөөрүн ынандырарлык түрдө далилдеди.

Коом менен жаратылыш чөйрөсүнүн өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжалары көңүлдү калтырат. Демек, мектеп кенже мектеп окуучуларынын жана педагогдорунун экологиялык маданиятын, экологиялык зарылчылыктын алкагында аракеттенген, тышкы дүйнө жана өзү менен гармонияда жашаган, ар тараптуу өнүккөн инсанды – келечектин инсанын калыптандыруу милдетин койду. Окуучуларга экологиялык тарбия берүү иштери канчалык эрте башталса, анын педагогикалык эффективдүүлүгү ошончолук жогору болот, мында балдардын тарбиялык жана мектептен тышкаркы иштеринин бардык формалары жана түрлөрү тыгыз байланышта болууга тийиш.

Көптөгөн мугалимдер экологиялык билим берүү жана тарбиялоо маселелери менен алектенишет. Көрүнүктүү илимий окутуучулардын жана методисттердин Харламов, А.С. Макаренко, Ю.А. Коменский, А.Я. Герд, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци, Б.Т. Лихачев, И.П. Подласый, М.Н. Скаткин, В.А. Сухомлинский, Л.Н. Толстой, А.М. Низова, Л.Ф. Мелчаков, З.А. Клепина, К.Д. Ушинский, С.Т. Шацкий жана кыргыз окумуштууларынын Ж.К. Аблабекова, Г.Ж. Байышова, А.М. Мурсалиев, Т.З. Ниязов, А.Б. Шамшиев, Р.Ж. Дөөлөтбакова, М.Г. Думанаева, А.М. Каролова айлана-чөйрөнү коргоо, сактоо иш-аракетинин өнүгүү мыйзамдары жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн өздөштүрүү менен айкалышта иш алып баруу керек деген жалпы жыйынтыктарын колдондук [7].

Бул экологиялык билим берүү маселеси татаал жана чечмелөөдө эки ача экендигинен келип чыгат. Бирок эң негизгиси, эмгектин ушунча ар түрдүү артында башталгыч класстын окуучулары экологиялык билимге ээ болушат.

Адабият маалыматтарын талдоо

Мектептеги тарбия иштеринин маанилүү багыттарынын бири экологиялык тарбия болуп саналат. Аны бирдиктүү билим берүү процессинин ажырагыс бөлүгү катары кароо менен окуучулардын бардык жаш категорияларын камтуу, аларга жаратылыш менен коомдун өз ара аракеттенүүсүнүн ар кандай аспектилери жөнүндө тиешелүү билимдерди берүү, жаратылышка болгон жоопкерчиликтүү мамилени тарбиялоо зарыл [1].

Жаратылыш дүйнөсү адамдын жашоо чөйрөсү. Ал жаратылыштын бүтүндүгүн, тазалыгын, гармониясын сактоого жана биологиялык өз ара аракеттенүүнүн жана тең салмактуулуктун бузулушуна жол бербөөгө кызыкдар. Ошону менен бирге адам өзүнүн активдүү кайра түзүүчү иш-аракети аркылуу табигый процесстерге кийлигишип, аларды бузуп, жаратылыштын байлыктарын өзүнүн кызыкчылыгында пайдаланат. Жаратылыш – адамдардын билиминин жана эстетикалык мамилесинин объектиси. Анын кубулуштары эстетикалык жактан жеткилең болуп, эстетикалык жактан өнүккөн адамга терең руханий ырахат тартуулайт. Анын сырларына кирүү илимий дүйнө таанымынын калыптанышына өбөлгө түзөт. Бул адамдын экологиялык маданиятынын пайдубалын түптөгөн жалпы, милдеттүү, башталгыч экологиялык билим берүүнүн зарылдыгын аныктайт [2].

Экологиялык билим берүү окуучунун жаратылыш чөйрөсүндөгү жүрүм-турумунун талаптарын жана нормаларын билүү менен аларды формалдуу түрдө гана аткарбастан, бул талаптардын объективдүү зарылчылыгын да түшүнүүсүнө багытталышы керек. Бул максатка жетишүүгө мектеп окуучуларынын арасында табият таануу, социалдык жана этикалык билимдер системасын өнүктүрүү, практикалык тажрыйбаны калыптандыруу, конкреттүү жергиликтүү экологиялык көйгөйлөрдү чечүү көмөктөшөт, аларды ишке ашыруу академиялык билимдин алкагында гана мүмкүн эмес. предметтер, ошондой эле экологиялык билим берүү боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштуруу процессинде [3].

Мектепке кирүү баланын жашоосундагы маанилүү этап болуп саналат. Жаңы жоопкерчиликтер пайда болуп, жүрүм-турум эрежелери жана нормалары татаалдашып, башкалардан талап күчөйт. Окутуу жана эмгек ишмердүүлүктүн алдыңкы түрлөрүнө айланат [4].

Кенже мектеп окуучулары жаратылышка тынчсызданууну билдирген же ага зыян келтирген ар түрдүү аракеттерди жана жоруктарды түшүнүшпөйт. Ошол эле учурда алар «өсүмдүктөрдүн баарын кубандырат», «токой биздин досубуз» деген моралдык-эстетикалык мотивдерди жетектеп, жаратылышка аяр мамиле кылуунун зарылдыгын толук түшүнүшөт. Кенже мектеп окуучуларын чоңдордун жаратылышка жасаган жаман жоруктары тынчсыздандырат: «чоңдор дарактардын кабыгын кесип, токойду консерва, айнек менен булгашат».

Мектепте чыгармаларды окутууда анын сюжетин гана түшүндүрүп койбостон тарбиялык максатын да ачып берүү болуп саналат. Ошол максатты ишке ашырууда заманбап сабак иштелмелерди жаратуу, көңүл бурулуучу жагдайларды көрсөтүү, пикир жана сунуштарды киргизүү бул мугалимдин милдети [6].

Башталгыч мектеп окуучуларына экологиялык билим берүү алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнөн улам өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ: табигый кызыгуу, өтө эмоционалдык жоопкердүүлүк, ишенчээктик, мугалимдин жана ата-энелердин беделине ишенүү [5].

Бирок, кичүү мектеп окуучуларынын курактык өзгөчөлүктөрү да аларды тарбиялоодо бир катар кыйынчылыктарды жаратат, бул иштин алдыңкы түрүнүн оюндан окууга өтүшүнө, визуалдык-сүрөттүү ой жүгүртүүдөн абстракттуу ой жүгүртүүгө акырындык менен өзгөрүшүнө жана өнүккөн тиешелүү көндүмдөрдүн жоктугунан жаратылышта иштөө керек.

Биз изилдеп жаткан проблеманын актуалдуулугу «Республикада балдарды жана жумушчу жаштарды тарбиялоонун концепциясында» чагылдырылган. Концепцияга ылайык «Республикада балдарды жана окуучуларды окутуунун программасы» иштелип чыккан. Бул программа реформаланган мектепте педагогикалык практикага карата концепциянын конкреттүү ишке ашырылышы болуп саналат.

Материалдар жана изилдөө ыкмалары

Методологиялык изилдөөлөрдүн негизин эксперименталдык изилдөө түзөт. Эксперименталдык изилдөө Кара-Балта шаарындагы №3 орто мектептин 3 «А» классында өткөрүлдү. Изилдөөнүн алкагында эксперимент жүргүзүлдү, ал төмөнкү этаптардан турган:

1. Тактоо эксперименти: мугалимдер үчүн анкеталар жана документтерди талдоо.

Максаты: билим берүү жана таанып-билүү процессинде экологиялык билимди колдонуу деңгээлин аныктоо.

Буга байланыштуу төмөнкүдөй изилдөө ыкмалары жүргүзүлгөн.

• Сурамжылоо методдору: экологиялык билим берүүнүн натыйжалуулугун жана колдонуу даражасын аныктоо үчүн анкеталар

• Экологиялык билим берүү боюнча документтерди талдоо

• Экологиялык билим берүүнүн окуу процессине тийгизген таасиринин деңгээлин жана мугалим тарабынан экологиялык билим берүүнү уюштуруунун жана башкаруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо максатында жүргүзүлгөн байкоолор.

2. Формативдик эксперимент

Максаты: окуу процессинде экологиялык билим берүүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга көмөктөшүү жана кенже мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятынын өнүгүү деңгээлин аныктоо.

Бул этапта төмөнкү сабактар өтүлдү:

• «Адам жана дүйнө» курсунда

• Табигый тарых темасында «Мен сен менен жашайм, менин табиятым» деген кызыктуу саат оюну

Ошондой эле бул этапта студенттер менен иш жүргүзүлдү. Кенже мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятынын өнүгүү деңгээлин аныктоо үчүн 3 «А» классында тестирлөө жүргүзүлдү. Тестирлөө диплом алдындагы практиканын аягында, экологиялык маданияттын калыптануу деңгээлин жогорулатуу боюнча студенттер менен максаттуу иштер жүргүзүлгөндөн кийин өткөрүлдү.

3. Контролдук эксперимент

Максаты: башталгыч класстардын окуучуларын окутуу процессинде экологиялык билимди колдонуу зарылдыгын далилдөө.

Ушуга байланыштуу калыптандыруучу экспериментте колдонулган экологиялык билим берүүнүн зарылдыгын аныктоо үчүн байкоолор жүргүзүлдү.

Жыйынтыктар жана аны талкуулоо. Эксперименталдык изилдөөнүн жүрүшүндө ар кандай ыкмалар колдонулган. Тактоо экспериментинин этабында экологиялык билимдин окуу процессинде канчалык деңгээлде колдонулганын аныктоо максатында сурамжылоо жүргүзүлдү. 12 респондент анкета аркылуу сурамжыланган. Сурамжылоонун жыйынтыктарын талдап, мен билдим: респонденттердин 90%ы окуу процессинде экологиялык билимди системалуу түрдө колдонушат, 8%ы убакыт болгондо же программаны аягына чыгаруу керек болгондо гана инсандын экологиялык маданиятын өстүрүшөт, 2%ы мындай билимди колдонушпайт. окуу процессинде муну сабактан тышкары жасоо зарыл экендигин эске алуу менен. Натыйжаларга карабастан, респонденттердин баары кенже мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятын тарбиялоо зарыл деп эсептешет, анткени кенже мектеп окуучулары жаратылышка тынчсызданууну билдирген же ага зыян келтирген ар түрдүү аракеттер жана жоруктар жөнүндө бир топ чектелүү түшүнүккө ээ. Ошону менен бирге алар жаратылышка аяр мамиле жасоонун зарылдыгын толук тушунушет. Кичинекей мектеп окуучуларын чоңдордун жаратылышка жасаган жаман жоруктары тынчсыздандырат: «чоңдор дарактардын кабыгын кесип, токойду консерва, айнек менен булгашат». Андыктан мындай тарбияны мектеп жашынан башташ керек.

Документтерди жана кошумча адабияттарды талдоо бүгүнкү күндө башталгыч мектеп окуу максаттарынын артыкчылыктарын кайра карап чыгууну талап кылаарын көрсөттү. Билим берүүнүн өнүктүрүү функциясына жана жаш мектеп окуучуларынын инсандыгын өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурулат. Бул маселени чечүүдө “Адам жана дүйнө” курсу чоң роль ойнойт.

Балдардын экологиялык аң-сезиминин жана экологиялык маданиятынын деңгээлин жогорулатуу үчүн мугалимге белгилүү бир сунуштарды иштеп чыгууга болот.

1. Жаратылыштын жагымдуу жактарын көрсөтүүгө жана табууга аракет кылыңыз, болуп жаткан кубулуштар, алардын себептери жана кесепеттери жөнүндө ойлондуңуз.

2. Жаратылышты чагылдырган көркөм чыгармалар менен тааныштыруу.

3. Балдардын көңүлүн жаратылыш айланасындагы адамдарга кандай таасир этээрине буруу.

4. Балдарга өз аракеттерин бат-баттан анализдөөгө, өзүнө жана аракеттерине өзүн-өзү сындаганга жардам берүү.

5. Ишинизде көңүл ачуучу материалдарды сөзсүз колдонунуз.

Колдонулган адабияттар

1. Сихимбаева С.М., Рысбаева Г.А., Баймаханбетова М.А., Жияшева Ж.Ш. Экологическое воспитание детей в начальных классах // Международный журнал экспериментального образования, 2014, № 1-1, с. 41-45. – URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=4511> (дата обращения: 14.05.2024).
2. Корабельников В.И. Краски природы. – Москва: Просвещение, 2019.
3. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов. – Бишкек: Турар, 2018, 22-24-бб.
4. Лучич М.В. Детям о природе. – Москва: Просвещение, 1989.
5. Максакова А. Учителе играя. – Москва: Просвещение, 1981.
6. Конгайтиева С.А., Карыбаева Н.Н. Башталгыч класстардын «адабий окуу» сабагында эпикалык чыгармаларды окутуу жана көркөм текст менен иштөөнүн жолдору // КУУнун Жарчысы, 2023, №2, 314-315-бб.
7. Жуматаева А.С., Сейдалиева Г.А. Кенже окуучуларга класстан сырткаркы иштерде экологиялык тарбиялоону жүргүзүү // КУУнун Жарчысы, 2023, №2, 349-354-бб.

УДК 37:159.923(575.2)(04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-18-23

Конгайтиева С.А., Файзуллаев Н.Ш.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Конгайтиева С.А., Файзуллаев Н.Ш.

КНУ имени Ж. Баласагына

Kongaitieva S.A., Faizullaev N.S.

KNU named after J. Balasagyn

ЖУСУП БАЛАСАГЫН ЖАНА ЗАМАНБАП ПЕДАГОГИКА ЖУСУП БАЛАСАГЫН И СОВРЕМЕННАЯ ПЕДАГОГИКА YUSUF BALASAGUNI AND MODERN PEDAGOGY

Кыскача мүнөздөмө: Илимий макала Жусуп Баласагындын педагогикалык идеяларын жана алардын азыркы педагогика үчүн актуалдуулугун изилдөөгө арналган. X-XI кылымдардын көрүнүктүү ойчулу Жусуп Баласагын азыркы билим берүү практикасын өнүктүрүү үчүн пайдалуу боло турган олуттуу философиялык-этикалык мурас калтырды. Макалада Баласагындын чыгармаларынын тарыхый-маданий мааниси, анын адеп-ахлак, билим жөнүндөгү ой-пикирлери, ошондой эле аларды заманбап билим берүү программаларына киргизүү мүмкүнчүлүгү каралды. Баласагындын идеяларын окуу процессине ишке ашыруу, анын ичинде окуу пландарын түзүү, мугалимдердин кесиптик деңгээлин жогорулатуу, заманбап технологияларды колдонуу боюнча практикалык сунуштар сунушталды. Баласагындын эмгектеринде баяндалган этикалык принциптердин негизинде окуучулардын арасында жарандык жоопкерчиликти, коомдук аң-сезимди калыптандырууга өзгөчө көңүл бурулат.

Аннотация: Научная статья посвящена исследованию педагогических идей Жусупа Баласагына и их актуальности для современной педагогики. Жусуп Баласагын, выдающийся мыслитель X-XI веков, оставил значительное философско-этическое наследие, которое может быть полезно для развития современных образовательных практик. В статье рассматриваются историко-культурное значение трудов Баласагына, его идеи о морали и знании, а также возможности их интеграции в современные учебные программы. Предлагаются практические рекомендации по внедрению идей Баласагына в образовательный процесс, включая разработку учебных программ, профессиональное развитие преподавателей и использование современных технологий. Особое внимание уделяется вопросам формирования гражданской ответственности и социального сознания у учащихся на основе этических принципов, изложенных в трудах Баласагына.

Abstract: This scientific article explores the pedagogical ideas of Yusuf Balasaguni and their relevance to contemporary pedagogy. Yusuf Balasaguni, a prominent thinker of the 10th-11th centuries, left a significant philosophical and ethical legacy that can be valuable for the development of modern educational practices. The article examines the historical and cultural significance of Balasaguni's works, his ideas on morality and knowledge, and the possibilities of integrating them into modern curricula. Practical recommendations are provided for implementing Balasaguni's ideas into the educational process, including

curriculum development, professional development for teachers, and the use of modern technologies. Special attention is given to the issues of fostering civic responsibility and social consciousness in students based on the ethical principles outlined in Balasaguni's works.

Негизги сөздөр: Жусуп Баласагын; педагогика; заманбап билим берүү; Кутадгу билиг; философия; этика; тарыхый-маданий мурас; дисциплиналар аралык программалар; адистикти жогорулатуу; жарандык жоопкерчилик; билим берүү технологиялары.

Ключевые слова: Жусуп Баласагын; педагогика; современное образование; Кутадгу билиг; философия; этика; историко-культурное наследие; междисциплинарные программы; профессиональное развитие; гражданская ответственность; образовательные технологии.

Keywords: Yusuf Balasaguni, pedagogy, contemporary education, Kutadgu Bilig, philosophy, ethics, historical and cultural heritage, interdisciplinary programs, professional development, civic responsibility, educational technologies.

Көрүнүктүү ойчул, акын жана окумуштуу Жусуп Баласагын X-XI кылымдарда Орто Азияда жашаган. Негизги чыгармасы «Кутадгу билиг» (Кут алчу билим) философиялык, этикалык жана педагогикалык идеяларды камтыган акылмандык энциклопедия [1]. Илимий макаланын актуалдуулугу Жусуп Баласагындын идеялары бүгүнкү күндө өтө актуалдуу бойдон калуу менен жана заманбап педагогикалык теориялар менен практикаларга интеграцияланышы мүмкүндүгү менен шартталат.

Бул изилдөөнүн максаты – Жусуп Баласагындын философиялык-педагогикалык идеяларын жана алардын азыркы педагогикалык практикадагы актуалдаштыруусун изилдөө жана талдоо.

Бул изилдөө Жусуп Баласагындын бай маданий-философиялык мурасын заманбап билим берүү процесстеринин негизи катары колдонуу менен билим берүүнүн теориясын жана практикасын өнүктүрүүгө салым кошууну көздөйт.

Илимий макаланын максатына жетүү үчүн макаланы изилдөөдө төмөндөгүдөй илимий ыкмалар колдонулду:

1. Текстти талдоо: “Кутадгу билиг” чыгармасын терең изилдөө жана талдоо, негизги педагогикалык жана философиялык ойлорду аныктоо.

2. Салыштырмалуу талдоо: Баласагындын идеяларын азыркы педагогикалык теориялар жана концепциялар менен салыштыруу.

3. Маектешүү жана сурамжылоо: Баласагындын идеяларынын окуу процессинде практикалык колдонулушун баалоо үчүн мугалимдер менен студенттердин арасында интервью жана сурамжылоо жүргүзүлдү.

4. Тарыхый-маданий талдоо: Баласагындын чыгармалары жаралган тарыхый-маданий контекстти изилдөө, алардын маанисин жана актуалдуулугун жакшыраак түшүнүү.

Жусуп Баласагындын эмгектерин педагогиканын контекстинде изилдеген ата мекендик кыргыз изилдөөчүлөрүнүн ичинен төмөнкүлөрдү белгилесе болот:

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин профессору Айгүл Абдрахманова Жусуп Баласагындын философиялык-педагогикалык мурасы боюнча изилдөө жүргүзгөн. Анын эмгектеринде Баласагындын билим философиясы, адеп-ахлак жана азыркы билим берүү практикасы үчүн мугалимдин ролу, өзгөчө Кыргызстандын маданий-тарыхый мурасынын контекстинде маанилүү багыттарды көрсөтөөрү баса белгиленет [2].

Ал эми дагы бир белгилүү кыргыз окумуштуусу жана жазуучусу Кубатбек Айтматов өзүнүн эмгектеринде Орто Азиянын маданий-философиялык мурастарына, анын ичинде Баласагындын чыгармачылыгына басым жасаган. Анын эмгектеринде Баласагындын социалдык адилеттүүлүк жана адеп-ахлак сабактары аркылуу тарбиялоо жөнүндөгү идеялары жарандык коомдун баалуулуктарын калыптандырууга салым кошуп, заманбап билим берүү үчүн маанилүү экени баса белгиленет [3].

Чет элдик изилдөөчүлөрдүн ичинен түрк философиясы жана адабияты боюнча адис орус окумуштуусу Эдуард Захаровду белгилей кетсек болот, ал өз эмгектеринде Жусуп Баласагындын дүйнөлүк философиялык ойго кошкон салымын карайт. Анын эмгектеринде Баласагындын билимди жана адеп-ахлакты урматтоого негизделген философиясы туруктуу баалуулуктарды калыптандырууга жана этикалык принциптерди терең түшүнүүгө жардам берип, азыркы билим берүү системалары үчүн баалуу булак экени белгиленет [4].

Түрк философиясы менен адабиятынын, анын ичинде Баласагындын чыгармачылыгынын дүйнөлүк маданиятка тийгизген таасирин изилдеген африка тектүү америкалык тарыхчы жана философ Али Маззуринин эмгектери да кызыктуу. Анын эмгектеринде Баласагындын социалдык

адилеттүүлүккө жана тарбияга байланышкан философиялык идеялары коомдогу адеп-ахлактык жана социалдык негиздерди чыңдоого көмөктөшүп, тарбиялык концепцияларды иштеп чыгуу үчүн шыктандыруучу маанилүү булак боло ала тургандыгы белгиленет [5].

Жусуп Баласагын Орто Азиянын философиясынын жана педагогикасынын тарыхында олуттуу из калтырды деп эсептейбиз. Анын «Кутадгу билиг» аттуу негизги эмгеги бай философиялык, этикалык жана педагогикалык материалдарды камтып, бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпой келет [6].

Улуу ойчулдун бир нече негизги аспектилерин, анын бүгүнкү күндө актуалдуулугун жоготпогон бай философиялык, этикалык жана педагогикалык материалдарын, тарыхый-маданий мурасын, философиялык-этикалык идеяларын, маданияттар аралык түшүнүүсүн, ошондой эле гуманисттик баалуулуктарын жана социалдык - саясий маанисин карап чыгалы.

1) Жусуп Баласагындын тарыхый-маданий мурасы

Борбордук Азия үчүн мааниси: Жусуп Баласагын өз доорунун эң улуу ойчулдарынын бири болуп эсептелет, анын идеялары аймактын маданий жана илимий өнүгүшүнө олуттуу таасирин тийгизген. Анын эмгектери түрк маданиятынын жана философиясынын бай мурасын чагылдырып, Борбордук Азиядагы билим берүүнүн өнүгүүсүнүн тарыхый шарттарын түшүнүүгө маанилүү булак болуп эсептелинет.

Билимдин үзгүлтүксүздүгү: “Кутадгу билиг” чыгармасы байыркы билим менен азыркы билим берүү практикасынын ортосунда көпүрө болуп кызмат кылат. Баласагындын чыгармаларын изилдөө педагогикалык идеялардын эволюциясын байкоого жана тарыхый концепцияларды азыркы шарттарга кантип ылайыкташтырууга болорун түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

2) Жусуп Баласагындын философиялык-этикалык идеялары

Адеп-ахлак жана тарбия: Жусуп Баласагын адеп-ахлактык тарбиянын, адилеттүүлүктүн маанисин баса белгилеген. Анын эмгектеринде мугалимдин билимди гана жеткирбестен, окуучунун адеп-ахлактык мүнөзүн калыптандыруучу насаатчы жана тарбиячы ролуна басым жасаган. Бул идеялар гармониялуу инсандык өнүгүүгө умтулган заманбап ыкмалар менен шайкеш келет.

Билимдин ролу: Баласагын билимди жыргалчылыктын, бакыттын негизи деп эсептеген. Анын илим жана билим философиясы өмүр бою билим берүү (образование на протяжении всей жизни – life-long learning education) жана туруктуу өнүгүү үчүн билим берүү (образование для устойчивого развития – education for sustainable development) сыяктуу заманбап концепциялар менен айкалышат. Анын идеяларын билим берүү программаларына киргизүү ар тараптуу өнүккөн жана билимдүү жарандардын калыптанышына салым кошо алат.

Жусуп Баласагындын "Кут алчу билим" китебинен билим тууралуу үзүндүсү:

“Айткым келди, о, акылман, сөз жайын,-

Окуу, билим пайдасынан баштайын.

Окуу – түндө алдындагы шам чырак,

Билим алсаң маңдай ачык жаркырап.

Окуу, билим көп нерсеге жеткирет,

Бул экөөнөн урмат- сыйды көп көрөт.

Сокур дешет билимсизди – жөн дебе,

Окуу гана жарык чачат дүйнөгө.

Кимде ким окуй билсе, олжо табар,

Кимде ким билим алса – олжо алар.

Илимдүү асыл адам чындыгында,

Билимдүү – өкүмдарга керек тура.

Адамдар ар нерсеге жетиш үчүн,

Жумшаган колдун күчүн, илим күчүн.

Акылдуу, илимдүүлөр улуу асылдар,

Билим менен бек күчү ишке ашар.

Жеткирди миң-миндеген ачылышка,

Сага даңк илим күчү – урмат сага!

Өнөргө ээ болосуң окуу менен,

Аз болсо да билимде пайда кенен.” – деп жазылган.

Баласагындын айтымында, мугалим билим берүүчү гана болбостон, окуучуларда адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандыруучу үлгү катары болушу керектигин белгилеген.

Дастанда макал-ылкаптар, учкул ойлор кездешет. Кара сөз өнөрү – байыртадан эле балдарды тарбиялоодо таасирдүү тарбия каражаты болуу менен бирге алардын жан дүйнөсүн каккылап турган доолбастын милдетин аткарып келген [7].

3) Жусуп Баласагындын маданияттар аралык түшүнүгү

Чыгыш менен Батышты байланыштырган көпүрө: Жусуп Баласагын түрк маданиятынын өкүлү катары чыгармаларында түрдүү маданияттардын идеяларын, философиялык мектептерди айкалыштырган. Бул маданияттар аралык диалогго жана өз ара түшүнүшүүгө өбөлгө түзөт, бул азыркы ааламдашуу дүйнөсүндө өзгөчө маанилүү. Анын мурасын изилдөө толеранттуулукту жана маданий көп түрдүүлүктү сыйлоону жайылтуу аркылуу билим берүү программаларын байыта алат.

Гуманисттик баалуулуктар: Баласагын адилеттик, чынчылдык, эмгекчилдик жана изгилик сыяктуу баалуулуктардын маанилүүлүгүн баса белгиледи. Бул баалуулуктар гуманисттик багыттагы жарандарды тарбиялоого багытталган заманбап педагогикалык ыкмаларга интеграцияланышы мүмкүн.

Баласагын социалдык теңсиздик жана дискриминация маселелери күн тартибине коюлган азыркы шарттарда өзгөчө маанилүү болгон социалдык адилеттүүлүк жана теңчилик маселелерине чоң көңүл бурган.

4) Жусуп Баласагындын идеяларын иш жүзүндө колдонуу

Салт менен инновациянын интеграциясы: Тез өнүгүп жаткан технологиялык прогресстин шартында билим берүүнүн жана окутуунун салттуу ыкмалары менен байланышты сактоо маанилүү. Баласагындын идеялары менен өткөндүн мыкты салттарын заманбап педагогикалык технологиялар менен айкалыштырган билим берүү программаларын түзүүгө болот.

Критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү: Баласагын өз алдынча ой жүгүртүүнүн жана критикалык анализдин маанилүүлүгүн баса белгилеген. Бул көндүмдөр азыркы дүйнөдө өтө маанилүү жана аларды өнүктүрүү заманбап педагогиканын негизги милдеттеринин бири болуп калууга тийиш.

5) Жусуп Баласагындын идеяларынын коомдук-саясий мааниси.

Жарандык жоопкерчиликти тарбиялоо: Климаттын өзгөрүшү, социалдык теңсиздик жана саясий туруксуздук сыяктуу бүгүнкү глобалдык чакырыктарга каршы студенттерде жарандык жоопкерчилик сезимин тарбиялоо маанилүү. Жусуп Баласагындын адилеттүүлүк жана коомдук жыргалчылык жөнүндөгү ойлору жоопкерчиликтүү жана активдүү жарандардын калыптанышына салым кошо алат.

Этикалык көрсөтмөлөр: Өсүп жаткан маалымат агымынын жана азыркы студенттер дуушар болгон адеп-ахлактык тандоолордун татаалдыгынын шартында Баласагындын этикалык көрсөтмөлөрү маанилүү колдонмо катары кызмат кыла алат. Анын идеялары жаштардын адеп-ахлактык негиздерин калыптандырууга жардам берет.

Ошентип, Жусуп Баласагындын салымын заманбап педагогиканын контекстинде изилдөө актуалдуу гана эмес, 21-кылымдын чакырыктарына жооп бере алган билим берүүнү өнүктүрүү үчүн да зарыл.

Жусуп Баласагындын педагогикалык идеяларын изилдөө жана аларды заманбап педагогикалык практикага киргизүү азыркы замандын чакырыктарына жооп бере алган билим берүүнү өнүктүрүү үчүн зор мааниге ээ. Анын билимге жана адепке негизделген философиясы жана этикасы ар тараптуу жана жоопкерчиликтүү инсанды тарбиялоодо маанилүү негиз боло алат. Баласагындын мурасын билим берүү программаларына киргизүү маданий мурастарды сактоого жана дүйнөлүк маданияттар аралык түшүнүүнү калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Жусуп Баласагындын идеяларын заманбап педагогикага киргизүү боюнча *практикалык сунуштар*:

1. Куррикулумду иштеп чыгуу

Баласагындын чыгармаларын окуу пландарына киргизүү:

- «Кутадгу билигди» дүйнөлүк философиянын жана адабияттын контекстинде изилдөөнү камтыган курстарды иштеп чыгуу.

- Баласагындын философиялык жана этикалык идеяларын чагылдырган темаларды гуманитардык окуу программаларына киргизүү.

Дисциплиналар аралык мамиле:

- Окуучуларга Баласагындын идеяларын ар тараптуу түшүнүү үчүн тарых, адабият, философия жана педагогиканы бириктирген дисциплиналар аралык курстарды түзүү.

- Баласагындын чыгармаларын азыркы педагогикалык теориялар менен салыштырып изилдеп, талдай ала турган долбоорлорду жана илимий иштерди иштеп чыгуу.

2. Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу

Семинарлар жана тренингдер:

- Жусуп Баласагындын педагогикалык идеяларын изилдөө жана колдонуу боюнча мугалимдер үчүн семинарларды жана тренингдерди уюштуруу.

- Баласагындын эмгектерине басым жасоо менен мугалимдерди даярдоо программасына Борбордук Азиянын тарыхы жана философиясы боюнча модулдарды киргизүү.

Окуу куралдарын түзүү:

- Баласагындын идеяларын окуу процессине киргизүү боюнча мугалимдер үчүн окуу куралдарын жана сунуштамаларды иштеп чыгуу.

- Окуучуларды Борбордук Азиянын маданий мурастары менен тааныштырууга багытталган класстан тышкаркы иш-чараларга материалдарды даярдоо.

3. Этикалык-философиялык идеяларды киргизүү

Этикалык талкуулар жана дебаттар:

- Баласагындын тексттерин талкууга негиз катары колдонуп, адеп-ахлак, адилеттүүлүк жана коомдук пайдалуу темалар боюнча үзгүлтүксүз талкууларды жана диспуттарды өткөрүп туруу.

- Баласагындын чыгармаларында айтылган моралдык дилеммаларды, турмуштук кырдаалдарды талкуулоону окуу процессине киргизүү.

Критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү:

- Баласагындын идеяларынын негизинде критикалык ой жүгүртүүнү, талдоону жана өз алдынча баа берүүнү өнүктүрүүгө көмөктөшүүчү тапшырмаларды киргизүү.

- Баласагындын философиясынын призмасы аркылуу студенттер актуалдуу маселелерди карай турган аналитикалык тапшырмаларды жана дилбаяндарды өткөрүү.

4. Жарандык жоопкерчиликти жана социалдык адилеттүүлүктү калыптандыруу

Долбоордун иш-чаралары:

- Баласагындын чыгармаларынан социалдык адилеттүүлүк жана коомдук жыргалчылык идеялары менен шыктанган социалдык жана экологиялык көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган долбоорлорду уюштуруу.

- Студенттерге этикалык принциптерди практикада колдонууга жардам берген волонтердук программаларды жана социалдык долбоорлорду иштеп чыгуу.

Жарандык билим берүү:

- Окуучуларда жоопкерчилик жана адилеттүүлүк сезимин калыптандыруу үчүн жарандык билим берүү программасына Баласагындын этикалык-философиялык идеяларына негизделген элементтерди киргизүү.

- Студенттердин Баласагындын чыгармаларын изилдөөгө болгон кызыгуусун арттыруу жана аларды азыркы коомдо колдонууга чакыруу максатында анын мурасына арналган иш-чараларды жана сынактарды өткөрүү.

5. Заманбап технологияларды колдонуу

Интерактивдүү платформалар жана онлайн курстар:

- «Кутадгу билиг» жана Баласагын философиясын изилдөө боюнча кеңири аудиторияга жеткиликтүү интерактивдүү платформаларды жана онлайн курстарды түзүү.

- Окуучуларга жана мугалимдерге Баласагындын идеяларын үйрөнүүгө жана колдонууга жардам бере турган мобилдик тиркемелерди жана санариптик ресурстарды иштеп чыгуу.

Мультимедиа материалдары:

- Жусуп Баласагындын мурасын заманбап жаштарга жеткиликтүү жана жагымдуу кылуу үчүн анын өмүрүнө жана чыгармачылыгына арналган даректүү тасмаларды, анимацияларды жана подкасттарды даярдоо.

- Баласагын жана анын педагогикалык идеялары жөнүндө билимдерди жайылтуу үчүн социалдык тармактарды жана башка санариптик платформаларды колдонуу.

Ар тараптуу өнүккөн инсанды калыптандырууга багытталган азыркы педагогика Жусуп Баласагындын көп нерсени үйрөнө алат. Анын идеяларын окуу процессине киргизүү төмөнкүлөргө салым кошо алат:

- Окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү.

- Алардын социалдык жоопкерчилик жана адилеттүүлүк сезимин калыптандыруу.

- Моралдык жана этикалык негиздерди чыңдоо.

Жыйынтыктап айтканда, Жусуп Баласагындын педагогикалык идеяларын заманбап билим берүүгө интеграциялоо комплекстүү мамилени, анын ичинде жаңы окуу пландарын иштеп чыгууну, мугалимдердин кесиптик деңгээлин жогорулатууну, этикалык-философиялык талкууларды

жигердүү киргизүүнү, педагогдордун билим деңгээлин жогорулатууну, билим берүү тармагында билим берүүнүн жана педагогдордун билимин жогорулатууну талап кылаарын белгилеп кетүү керек, ошондой эле жарандык жоопкерчилик жана заманбап технологияларды колдонуу да маанилүү. Тактап айтканда, илимий-техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдүүлүгү жана электрондук нукта катуу өсүп жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң түрткү болот [8]. Бул иш-чаралар маданий мурастарды сактоого гана эмес, ошондой эле заманбап педагогикалык практиканы баалуу философиялык жана этикалык принциптер менен байытууга да жардам берет.

Колдонулган адабияттар

- 1) Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук / Башкы редактор Б.Ө. Орузбаев. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1979. Т.4, 155-157-бб.
- 2) Абдрахманова А. Философские и педагогические идеи Жусупа Баласагына в контексте современной педагогики. – Бишкек: КНУ им. Ж. Баласагына, 2015, 120 с.
- 3) Айтматов К. Культурное и философское наследие Центральной Азии: труды Жусупа Баласагына. – Бишкек: Китап, 2008, 180 с.
- 4) Захаров Э. Тюркская философия и литература: влияние на мировую культуру. – Москва: Наука, 2005, 250 с.
- 5) Маззури А. Тюркская философия и культура: Жусуп Баласагын и его время. – Оксфорд: Oxford University Press, 2010, 190 с.
- 6) Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк: Мектеп окуучулары үчүн. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1990, 113-б.
- 7) Байтокова А.С. Жаш муундарды калыптандыруудагы элдик педагогиканын ролу // Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, №2, 303-б.
- 8) Айтибаева Ж.К., Мураталиева У.Т. Концепт, концепттер алкагы жана дүйнөнүн когнитивдик тилдик сүрөтү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2022, №4, 35-б.

УДК 378.147:796

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-23-26

Мамбетакун У.Э., Амантурова Э.Б.

Ж. Баласагын атындагы КУУ,

Б.Т.Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы

Мамбетакун У.Э., Амантурова Э.Б.

КНУ имени Ж. Баласагына,

Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта имени Б.Т.Турусбекова

Mambetakunov U.E., Amanturova E.B.

KNU named after J. Balasagyn,

Kyrgyz State Academy Physical Culture and Sports named after B.T.Turusbekov

«ДЕНЕ ТАРБИЯ ЖАНА СПОРТ» ТАРМАГЫНДА ОКУУГАН СТУДЕНТТЕРДИН ЭКОЛОГИЯЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮНҮН ДЕҢГЭЭЛИН АНЫКТОО ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ПО НАПРАВЛЕНИЮ «ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ» DETERMINATION OF THE LEVEL OF ENVIRONMENTAL COMPETENCE OF STUDENTS IN THE FIELD OF «PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS»

Кыскача мүнөздөмө: Макалада билим берүү процессин активдештирүү жана өркүндөтүүгө көмөктөшүүчү билим берүү жана тарбиялоо маселелерин чечүүнүн натыйжалуу каражаты катары экологиялык билим берүү жана экологиялык маданиятты билим берүү процессине киргизүү жаатындагы билимдерди жогорку окуу жайларында калыптандыруунун илимий-педагогикалык негиздери талкууланат. Ошондой эле «Дене тарбия жана спорт» багыты боюнча 1-курстун студенттеринин арасында жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыгына талдоо көрсөтүлүп, студенттердин экологиялык компетенттүүлүгүн калыптандырууда профессордук-окутуучулук курамдын ийгиликтүү иштеши боюнча сунуштар берилди.

Аннотация: В статье рассматриваются научно–педагогические основы формирования знаний в области экологического образования и внедрение экологической культуры в образовательный процесс, как эффективные средства решения образовательных и воспитательных задач, способствующих активизации и совершенствованию учебно-воспитательного процесса в высшей школе. А также показан анализ результатов анкетирования студентов первого курса по направлению «Физическая культура и спорт» и даны рекомендации для успешной работы профессорско-преподавательского состава по формированию экологической компетентности студентов.

Abstract: The article deals with the scientific and pedagogical foundations of knowledge formation in the field of environmental education and the introduction of environmental culture in the educational process as effective means of solving educational and upbringing tasks that contribute to the activation and improvement of the educational process in higher education. It also shows the analysis of the results of the questionnaire survey of first-year students in the direction of 'Physical Education and Sports' and gives recommendations for the successful work of teaching staff on the formation of environmental competence of students.

Негизги сөздөр: экологиялык компетенттүүлүк; экологиялык билим берүү; билим берүү процесси; педагогикалык шарт.

Ключевые слова: экологическая компетентность; экологическое воспитание; образовательный процесс; педагогическое условие.

Keywords: environmental competence; environmental education; educational process; pedagogical condition.

Введение. Сегодня мы все становимся свидетелями того, как происходит разностороннее воздействие общества на окружающую среду и зачастую неблагоприятное. И для сохранения природы все более возрастает значение экологического воспитания, которое призвано формировать экологическое мировоззрение, нравственность и экологическую культуру людей. К сожалению, с начала промышленной революции в мире человек не задумывался о том, какой вред его деятельность наносит окружающей среде [1]. Ежедневно мы видим примеры нерационального, небережного отношения к природным ресурсам: воде, почве, животному и растительному миру, полезным ископаемым и т.д. Для предотвращения подобного отношения необходимо самое главное – воспитывать в себе и окружающих людях элементарные навыки ответственного потребления ресурсов [2]. И это относится как к детям дошкольного, школьного возраста, так и к студентам колледжей и вузов. Формирование экологической компетентности должно быть основным в экологическом воспитании студентов. Учитывая и тот факт, что экологическая культура, экологическое образование становится приоритетным направлением государственной стратегии устойчивого развития нашей страны.

Цель исследования. Основная цель исследования – формирование экологической культуры у студентов по направлению “Физическая культура и спорт”.

Задачи исследования: Определение условий формирования экологической компетентности студентов по направлению “Физическая культура и спорт”.

Методология исследования. Было проведено анкетирование среди студентов 1 курса для сбора и анализа данных. При выборе литературных источников, представляющих экологические образовательные материалы, использовали следующие критерии: литературные источники соответствуют теме исследования и актуальны на данный момент; в источниках высказываются разные мнения.

Результаты исследования. Статья 16 Конституции Кыргызской Республики устанавливает, что земля, ее недра, воздушное пространство, воды, леса, пастбища, растительный и животный мир, другие природные ресурсы являются исключительной собственностью Кыргызской Республики. В части 2 указанной статьи закреплено, что земля и природные ресурсы используются как основа жизни и деятельности народа Кыргызской Республики; для сохранения единой экологической системы и устойчивого развития они находятся под контролем и особой охраной государства [3].

Учитывая вышесказанное, современные реалии требуют от выпускников вузов не только глубоких профессиональных знаний, но и высокого уровня экологической компетентности. Особенно это актуально для направления "Физическая культура и спорт", ведь спортивная деятельность напрямую связана с окружающей средой и природными ресурсами.

Формирование экологической компетентности будущих специалистов в области физической культуры и спорта является важной задачей современного образования.

Компетенция (лат. *competentia* – принадлежность по праву; от *competere* – подхожу, соответствую) – 1) круг полномочий какого-либо органа или должностного лица; 2) круг вопросов, по которым данное лицо обладает познаниями, опытом. Компетентность – профессиональная подготовленность и способность субъекта труда к выполнению задач и обязанностей повседневной деятельности, включает в себя мобильность знания, гибкость метода и критичность мышления [4].

И когда мы говорим об экологическом образовании, то мы должны понимать, что это не просто инструмент для решения проблем окружающей среды или управления ею, а это наше взаимодействие с окружающей средой.

Ключевые компетентности в области экологии включают в себя:

- понимание студентами масштаба и остроты экологических проблем;
- осознание, что каждый человек должен и может внести свой вклад в их решение;
- знание путей экономии ресурсов и энергии, сохранения климата, обеспечения качества жизни без ущерба для будущих поколений;
- направленность на пропаганду экологических знаний и моделей поведения на природе, в быту и т.д.

Следует принять во внимание, что студентов уже не устраивают традиционные формы и методы организации учебного процесса по формированию экологической компетентности. Необходим поиск эффективных форм педагогического воздействия, чтобы научить обучающихся применять их на практике для улучшения экологической ситуации в своей местности.

Но невозможно сформировать экологическую компетентность только в рамках курсов «Экология» или «КСЕ» (Концепция современного естествознания), необходимо расширять экологическую составляющую.

Для того чтобы определить направленность этой работы в сфере физической культуры и спорта, нужно знать, каким уровнем экологического сознания обладают студенты. И для определения уровня сформированности экологической компетентности студентов было проведено анкетирование, в котором приняли участие студенты первого курса педагогического факультета КГАФКиС им. Б.Т. Турусбекова. Всего в анкетировании приняли участие 42 студента.

Студентам был задан ряд вопросов и получены соответствующие ответы (приведена только часть вопросов и ответов):

Вопрос №1: Как Вы относитесь к важности защиты окружающей среды?

Все респонденты были единого мнения, что защита окружающей среды имеет для них первостепенное значение. И вне зависимости от будущей профессии, необходимо сохранять планету для будущих поколений.

Вопрос №2: Считаете ли вы, что на Вас лежит личная ответственность за охрану окружающей среды и ответственное потребление природных ресурсов?

И на этот вопрос студенты дали ответ, что каждый несет личную ответственность за защиту окружающей среды. И что их действия, пусть даже небольшие, могут иметь большое влияние на сохранение природы.

Вопрос №3: Как Вы проявляете экологическое сознание в своей повседневной жизни?

Ответы респондентов на данный вопрос были разные:

- стараюсь сократить потребление энергии и воды, перерабатывать отходы и использовать экологически чистые продукты;
- стараюсь передвигаться пешком или на велосипеде, а не на машине, когда это возможно;
- стараюсь быть экономным в плане покупки одежды, то есть не покупаю лишней одежды и т.д.

Вопрос №4: Как Вы относитесь к участию в мероприятиях по защите окружающей среды?

Все респонденты высказались, что они с удовольствием принимают участие в мероприятиях по защите окружающей среды и, что это хороший способ внести свой вклад и повысить осведомленность об экологических проблемах. Также некоторые студенты отметили свое участие в посадке деревьев, уборке мусора и кампаниях по повышению экологической осведомленности, которые сопровождались спортивными состязаниями.

Несмотря на полученные ответы, важно отметить, что формирование экологической компетентности студентов требует пересмотра принципов организации, а также разработанной

методики формирования экологической компетентности студентов. Необходима организация научных семинаров демонстрирующих важность экологической компетентности в той или иной профессии, и ряд других мероприятий.

Также хотелось бы отметить, что необходимо уделять внимание формированию экологической компетентности через использование ИКТ инструментов. В целях развития образования с использованием цифровых технологий в Кыргызской Республике был разработан и принят целый ряд нормативных правовых документов, такие как «Концепция развития образования в Кыргызской Республике до 2020 года», «Стратегия развития образования в Кыргызской Республике в 2012-2020 годы», «Государственный образовательный стандарт среднего общего образования Кыргызской Республики» (2022 г.), «Национальная стратегия Кыргызской Республики на 2018-2040 гг.» и др. В этих документах определены стратегические направления развития образования, формирование компетентностей, претворение в жизнь личностно-ориентированного обучения, построение системы образования с использованием информационных технологий, обмен информацией на уровне управления, повышение качества образования посредством развития регионов страны и т.д. [5].

Выводы. В связи с вышеизложенным, считаем, что проведенный опрос со студентами КГАФКиС является одним из вариантов формирования экологической компетентности студентов. Для успешной работы по формированию экологической компетентности студентов академии стратегически целесообразно:

- 1) создать в КГАФКиС новую экологическую среду, где студенты будут готовы чутко реагировать на меняющийся мир, готовы к любым непредвиденным ситуациям и способны ответить на них позитивной инновационной деятельностью;
- 2) изменить содержание образовательного процесса с акцентом на формирование экологической компетентности;
- 3) в учебные планы вариативной части внести дисциплины по изучению основ экологической культуры.

Список использованной литературы

1. Мамбеталиева С.М., Осмонова А.Д. «Зеленая экономика» и ее роль в развитии стран // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 1(113), с. 142-146.
2. Дуйшенова Ж.К., Джунушалиева К.К., Мамбетакунов У.Э. Ответственное потребление и окружающая среда: Методическое пособие для учителей по ответственному потреблению для внеклассных, кружковых и факультативных занятий. – Бишкек, 2020, 46 с.
3. Османова А.М. К вопросу о конституционно-правовых основах правового регулирования экологической безопасности в Кыргызской Республике // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 4(116), с. 122-126.
4. Мамбетакунов Э., Мамбетакунов У.Э. Компетентностный подход к подготовке учителей физики // Наука XXI века: тенденции и перспективы: Сборник материалов международной научной конференции, Омск, 19 сентября 2014 года / Под общей редакцией доктора экономических наук, профессора А.И. Барановского. Том 2. – Омск: Омский экономический институт, 2014, с. 66-71.
5. Доолбекова Ж.Б., Мамбетакунов У.Э. Цифровая трансформация образования для повышения качества и доступа к школьному образованию в Кыргызстане // Вестник КГУ им. И. Арабаева, 2023, №2, с. 271-275.

УДК 371.32

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-26-31

Нурева Ж.Б.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Нурева Ж.Б.
КНУ имени Ж. Баласагына
Nurueva Zh.B.
KNU named after J. Balasagyn

БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЗАМАНБАП ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ
СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ
MODERN TENDENCIES OF EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Макалада коомдун тез өнүгүшүнүн шартында билим берүү системасындагы өзгөрүүлөрдү аныктаган негизги тенденциялар изилденет. Макалада VUCA коомунда билим берүү тутумдарын жаңы чакырыктарга ыңгайлаштыруу зарылдыгы баса белгиленген. Билим берүүнүн келечеги үчүн 10 тенденцияны, анын ичинде дисциплиналар аралык байланыш, кызматташуу, туруктуулук жана жасалма интеллект технологияларын интеграциялоо сыяктуу 21-кылымдын өзгөчөлүктөрүн изилдейт. Келечек муундар үчүн динамикалык жана шыктандыруучу окуу чөйрөсүн түзүү үчүн билим берүүнү трансформациялоо каралат.

Аннотация: В статье рассматриваются основные тенденции, определяющие изменения в системе образования в условиях стремительного развития общества. Подчеркивается необходимость адаптации образовательных систем к новым вызовам в обществе VUCA. Исследует 10 тенденций будущего образования, включая такие особенности 21 века, как междисциплинарное общение, сотрудничество, устойчивость и интеграция технологий искусственного интеллекта. Особое внимание уделяется преобразованиям для создания динамичной и вдохновляющей среды обучения для будущих поколений.

Abstract: The article examines the main trends that determine changes in the education system in the context of the rapid development of society. The article emphasizes the need to adapt educational systems to new challenges in a VUCA society. Explores 10 trends for the future of education, including 21st century features such as interdisciplinary communication, collaboration, sustainability, and the integration of artificial intelligence technologies. There is a special focus on transforming education to create dynamic and inspiring learning environments for future generations.

Негизги сөздөр: тенденция; билим берүүнүн келечеги; 21-кылымдын көндүмдөрү; туруктуу өнүгүү; жасалма интеллект.

Ключевые слова: тенденция; будущее образования; навыки 21 века; устойчивое развитие; искусственный интеллект.

Keywords: trend, future of education; 21st century skills; sustainable development; artificial intelligence.

Кыргыз Республикасы бүгүнкү күндө экономикалык жана социалдык чөйрөлөрдө жашоонун жаңы шарттарына ыңгайлашуу жолунда турат. Ата мекендик билим берүү системасы ыңгайлашуу шарттарында маанилүү ролду ойнойт, анткени адам капиталы жана анын ийкемдүүлүгү өлкөнүн өзгөрүп туруучу шарттарга келечекте ийгиликтүү өнүгүү жана ыңгайлашуу мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдүүлүгүн аныктайт.

2021-2040-жылдары Кыргыз Республикасында Билим берүүнү өнүктүрүү программасы тиешелүү чөйрөдөгү мамлекеттик саясатты аныктайт. 2040-жылы билим берүү системасы адамга кайсыл куракта болбосун өзүнүн интеллектуалдык, чыгармачылык жана эмоционалдык дараметин ачууга мүмкүндүк берет, окуучулардын сергек жашоо мүнөзүн жана бакубатчылыгын камсыздоо жана жашаган жеринин географиясына, гендердик таандыгына, динине, ден соолугунун абалына, материалдык абалына жана башка факторлорго карабастан, өлкө боюнча жарандардын ар кандай категориясы үчүн бирдей билим алуу мүмкүнчүлүктөрүн камсыздайт [1].

Мында артыкчылык билим берүү системасында адам ресурстарын өнүктүрүүгө өбөлгө түзүүчү инновацияларга, өзүнүн өнүгүүсү, мобилдүүлүгү, эмгек рыногунда суроо-талапка ээ болуу үчүн жоопкерчилик алууга жөндөмдүү адамды калыптандыруучу сапаттуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү билим берүүнү өнүктүрүүгө берилет. Билим берүү системасын өнүктүрүүнүн булагы жана катышуучулары катары мамлекет гана эмес, ошондой эле жалпы коом чыгат.

Заманбап коом укмуштуудай ылдамдыкта өнүгүп жатат, бул билим берүү системасынын ийкемдүү жана тынымсыз өзгөрүүгө жөндөмдүү болушун талап кылат. VUCA концепциясы (Туруксуздук, Белгисиздик, Татаалдуулук, Түшүнүксүздүк) билим берүү системалары ыңгайлашып, өнүгүүсү керек болгон учурдагы шарттарды так чагылдырат [3]. VUCA дүйнө түшүнүгү эмнени билдирет? VUCA дүйнөсү - бул так болжолдоолорду жасоо жана бардык пландардын жана максаттардын аткарылышына ишенүү кыйын болгон туруксуз, эки ача чөйрө катары заманбап дүйнөнүн идеясы. VUCA дүйнө концепциясы 90-жылдары пайда болгон жана туруктуу жана болжолдуу дүйнөгө 4 коркунучту камтыйт. VUCA - бул ар бир коркунучтун биринчи тамгасын билдирген кыскартылган сөз:

V - туруксуздук (туруксуздук). Дүйнө бир ордунда турбайт, баары жогорку ылдамдыкта өзгөрөт – рыноктор, тенденциялар, кардарлардын суроо-талаптары, суроо-талап жана сунуш. Туруктуу болуу үчүн бизнес буга көнүшү керек.

У - белгисиздик. Туруксуздук болжолдоодо кыйынчылыктарды жаратат - келечекти алдын ала айтуу абдан кыйын. Бул алдын ала айтуу кыйын болгон сейрек окуялар, бирок алардын экономикага тийгизген таасири кыйратуучу болушу мүмкүн. Мисалы - коронавирустук пандемия.

С - татаалдык. Туура чечим кабыл алуу үчүн өтө көп өзгөрмөлөр бар. Алардын кайсынысы акыркы натыйжага таасирин тийгизип, кайсынысы максаттан алаксыта турганы дайыма эле ачык боло бербейт.

А - түшүнүксүздүк. Коом тездик менен өнүгүп, барган сайын жаңы багыттар ачылууда. Адамдар жаңы технологиялар сыяктуу жаңы нерсеге туш болгондо өзүн кандай алып жүрүүнү билишпейт. Эч кимде так көрсөтмөлөр жок, андыктан ар ким өз билгенин кылганга аракет кылат. Бул түшүнүксүздүккө алып келет.

VUCA — дүйнөсүндө атаандаштык жана мүмкүнчүлүктөр көп. Бүгүнкү дүйнө интеллектуалдуу продуктулар жана татаал технологиялар менен мүнөздөлөт. Бул контекстте билим берүүнүн жаңы тенденцияларын аныктоо жана ишке ашыруу жөн гана актуалдуу эмес, келечек муундарды даярдоо үчүн өтө маанилүү болуп калат.

Дүйнөдөгү жана коомдогу өзгөрүүлөрдүн темпи муун өткөн сайын өсүүдө. Балдарыбызды келечекке натыйжалуу даярдоо үчүн биз билим берүү системасындагы көйгөйлөрдү чечишибиз керек. Демек, дүйнө жүзү боюнча билимге болгон мамиле өзгөрүп, бизге да бул өзгөрүүлөр таасир этүүдө.

Билим берүү системасындагы өзгөрүүлөр коомдун өнүгүү тенденциялары менен аныкталат.

Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруунун педагогикалык шарттары жакшырат. Студенттердин коммуникативдик жөндөмдөрүн калыптандыруу жана маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуудагы жетишкендиктери натыйжалуу педагогикалык курал болуп саналат. Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу окуу процессин активдештирет, окуу материалын өздөштүрүү деңгээлин жогорулатуу менен студенттердин окууга болгон кызыгуусун арттырат. Окуу процессинде студенттерди индивидуалдаштырууну өнүктүрүү, көптөгөн мугалимдердин пикири боюнча, субъективдүү баа берүүдөн качуу жана алдын алуу үчүн негиз боло алат [10].

1-сүрөт. 21-кылымдын көндүмдөрү

Келечектеги билим берүү тенденцияларын карап көрөлү.

• *Дисциплиналар аралык байланыш.* Келечектеги билим берүүнүн негизги тенденцияларынын бири – дисциплиналар аралык байланыш. Бул татаал маселелерди чечүү үчүн ар кандай дисциплиналардагы билимдерди жана методдорду интеграциялоону камтыйт. Бул ыкма окуучулардын кененирээк ойлонуу жана инновациялык чечимдерди издөө жөндөмүн өнүктүрөт [5].

- *Кызматташууга көңүл буруу.* Заманбап билим берүү барган сайын кызматташууга багытталган. Командада иштөө жана биргелешип окутуу студенттерге социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө, аларды өз ара аракеттенүүгө жана топтордо натыйжалуу иштөөгө үйрөтүүгө жардам берет, бул кесиптик ишмердүүлүктө өтө маанилүү. Атап айтсак 4К моделин сабактарыбызда колдонуу эң жакшы натыйжаларды берүүдө.

- *Туруктуу өнүгүү.* Туруктуу өнүгүү концепциясын билим берүү программаларына киргизүү барган сайын актуалдуу болуп баратат. Туруктуулук боюнча билим берүү бизге айлана-чөйрөгө жана ресурстарга жоопкерчиликтүү мамилени калыптандырууга жардам берет, бул биздин коомдун жана бүтүндөй планетанын келечеги үчүн маанилүү [7].

- *Жасалма интеллект технологияларынын интеграциясы.* Жасалма интеллектке (АИ) негизделген технологиялар билим берүү тармагына тездик менен кирип жатат. АИ окуу процессин жекелештирип, адаптацияланган окуу материалдарын камсыздай алат жана мугалимдерге окуучулардын ишин баалоого жардам берет. Бул окуунун натыйжалуулугун гана жогорулатпастан, аны жеткиликтүү жана интерактивдүү кылат [6].

Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров: "Илим менен техникага өнүгүү приоритетин берген өлкөлөр укмуш ийгиликтерди жаратууда. Азыр алдыңкы орунга нанотехнология, биотехнология, маалымат технологиясы чыгып отурат. Жасалма интеллект менен алектенген аракеттер кеңири кулач жаюуда..." деп белгилеп айткан.

“Санариптик технологияларды колдонуу менен заманбап жана натыйжалуу билим берүү системасын түзүү” аталышындагы санариптик мектеп форумунда Министрлер Кабинетинин төрагасы Акылбек Жапаров билим берүү тармагын реформалоонун 5 багытына токтолуп, технологиянын өнүгүшү менен билим берүү системасын толугу менен реформалоо милдети коюлганын белгиледи. “Жасалма интеллект технологиялары менен жашай албаган жана өз ара аракеттене албаган адам сабатсыз болот. Азыр маалыматтык технологиялар жаштарга социалдык абалына, материалдык абалына жана башка факторлорго карабастан бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берди”, - деп билдирди Акылбек Жапаров.

Билим берүүдөгү жасалма интеллект жөнүндө ойлогондо, биздин оюбузга мугалимдин жана окуучулардын үй тапшырмаларын аткарууда программалык камсыздоонун жардамы менен алмаштырылган адамга окшош жөндөмү бар роботтун сүрөтү келет. Жасалма интеллект чындап эле мугалимдерди алмаштыруудан алыс. Мындан тышкары, көпчүлүк эксперттер окуучулардын жана өзгөчө жаш балдардын жашоосунда мугалимдин болушу чечүүчү мааниге ээ деп эсептешет. Билим берүү системасында АИ максаты мугалимдерге жардам берүү болушу керек. Машиналардын жана мугалимдердин эң жакшы мүнөздөмөлөрүн колдонуу менен окуучулар мектепте жакшы натыйжаларга ээ боло алышат.

- *Окутууну жекелештирүү.* Келечекте билим берүү ар бир студенттин жеке муктаждыктарына көбүрөөк басым жасайт. Студенттердин жетишкендиктери жана кызыгуулары жөнүндө маалыматтарды талдоонун негизинде жекелештирилген билим берүү программалары ар бир студенттин өз темпинде жана өз багытында өнүгүүсүнө шарт түзөт.

- *Глобалдык билим берүү.* Глобалдык билим берүү дүйнө жүзү боюнча билим берүү ресурстарына жана программаларына жетүүнү талап кылат. Онлайн курстар, эл аралык билим берүү платформалары жана мобилдүүлүк программалары географиялык жайгашкан жерине карабастан билим жана тажрыйба алуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат [8].

- *Санариптик сабаттуулук.* Заманбап билим берүүнүн маанилүү аспектиси санариптик сабаттуулукту өнүктүрүү болуп саналат. Санариптик технологияларды эффективдүү колдонуу жана интернеттен алынган маалыматты критикалык баалоо жөндөмү заманбап дүйнөдө зарыл көндүмгө айланууда [2].

Санариптик сабаттуулук технологиялык сабаттуулукту жана санариптик технологияларды өздөштүрүү, аларды тиешелүү тармактык көйгөйлөрдө колдоно билүү болуп саналат. Математиканы башталгыч класстарда окутууда төмөндөгү санарип технологияларын колдонуу болочоктогу башталгыч класстардын мугалимдерин окутуп тарбиялоого чоң жардам берет. Электрондук окуу куралдарын математиканы окутууга даярдоодо кеңири колдонушат [9].

Онлайн курс түзүү үчүн программалар: iSpring Market, Get Course, Lear me, Eduardo, Teachable, Learn Worlds.

Электрондук окуу китептерин жазуу үчүн программалар: Book Creator, Story Jumper, Kita boo, Press books, Epubemaker, iBooks Author, Flipbuilder, ж.б.

2-сүрөт. Book Creator, Story Jumper де жасалган электрондук китептер

E-Learning электрондук окуу куралдары	
• Edpuzzle	• Peergrade
• Playposit	• Gimkit
• Сократтык	• Canva
• Google	• Инфографика
куралдары	• Ментиметр
• Flipgrid	• Sli.do
• Quizlet	• Wizer.me
• Quizizz	• Prezi
• Pear Desk	• Slideshare
• Thinglink	• Пиктохарт
• Падлет	• Smartup жана
• Insertlearning	башкалар.

3-сүрөт. Окуу процессинде колонулуучу электрондук окуу куралдары

• *Сынчыл ой жүгүртүү жана көйгөйлөрдү чечүү.* Билим берүү программалары студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана көйгөйлөрдү чечүү көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган. Бул көндүмдөр тез өзгөрүп жаткан шарттарга ыңгайлашуу жана натыйжалуу кесиптик ишмердүүлүк үчүн маанилүү.

• *Эмоционалдык интеллект.* Эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү заманбап билим берүүнүн маанилүү элементине айланууда. Өзүнүн эмоцияларын түшүнүү жана башкаруу, ошондой эле башка адамдардын эмоцияларын түшүнүү жана аларга таасир этүү жөндөмдүүлүгү жеке жана кесиптик жашоодогу негизги көндүмдөр болуп саналат.

• *Жашоону үйрөнүү.* «Өмүр бою үйрөнүү» түшүнүгү өмүр бою үзгүлтүксүз өнүгүүнү жана үйрөнүүнү камтыйт. Дүйнөдөгү тез өзгөрүүлөр билимди жана көндүмдөрдү тынымсыз жаңылоону талап кылат, бул билим берүүнү үзгүлтүксүз процесске айлантат.

• *Билимди өзгөртүү.* Жаңы тенденцияларга жана чакырыктарга ийгиликтүү ыңгайлашуу үчүн билим берүү системасын түп-тамырынан бери кайра өзгөртүү зарыл. Буга окутуунун жаңы ыкмаларын киргизүү, заманбап технологияларды колдонуу жана мезгилдин талабына жооп берген билим берүү программаларын иштеп чыгуу кирет.

Корутунду. Билим берүүдөгү учурдагы тенденциялар коомдун тынымсыз өзгөрүү шарттарында ыңгайлашууга жана прогресске умтулуусун чагылдырат. Биздин дүйнө тез өзгөрүп

жатат жана ар бир сектор муну чечүүнүн жолун табышы керек. Жасалма интеллект мугалимдердин жумушун жана студенттердин жашоосун жеңилдетүүгө жардам берип, аларга баалуу убакытты алардын карамагына калтырууга эмне үчүн болбосун? Алардын колунда көбүрөөк убакыт болгондо, мугалимдер өз билимдерин чыгармачылык менен жеткирүүнүн жолдорун ойлонуп, лекцияларына даярданууга көбүрөөк убакыт бөлө алышат. Жасалма интеллект кыргыз тилин, дилин, наркын, макал-лакаптарын, улуттук баалуулуктарын өзүнө камтып, түшүнүп, өркүндөтүшү керек. Билим берүү системаларына жаңы ыкмаларды жана технологияларды киргизүү 21-кылымдын чакырыктарына жооп берген динамикалык жана эффективдүү окутууну түзөт. Билим берүү коомдун туруктуу өнүгүшүнүн жана ийгиликтүү келечектин пайдубалы болуп калышы керек.

Келгиле, келечек муундар үчүн динамикалуу жана шыктандыруучу окуу чөйрөсүн түзүү үчүн бирге иштейли. Биргелешип иштөө менен гана биз жаштарды тез өзгөрүп жаткан дүйнөдө ийгиликтүү жашоого жана карьерага даярдай турган сапаттуу билим бере алабыз.

Колдонулган адабияттар

1. 2021-2040-жылдары Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү программасы. – Режим доступа: [2021-2040-жылдары Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүк \(minjust.gov.kg\)](https://minjust.gov.kg)
2. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Кыргызстандагы заманбап билим берүүнүн тенденциялары жана көйгөйлөрү // Вестник КНУ, №2 (114), 2023, 43-50-бб.
3. Оганов А.А., Хангельдиева И.Г. Преодоление культурного и образовательного консерватизма – путь к новым моделям образования // Обсерватория культуры, 2019. Т. 16, № 2, с. 128-141.
4. Состояние и перспективы системы обеспечения качества образования в Кыргызской Республике. [Качество-образования.pdf \(erasmusplus.kg\)](https://erasmusplus.kg)
5. Коровникова Н.А. Искусственный интеллект в образовательном пространстве: проблемы и перспективы // Социальные новации и социальные науки. – Москва: ИНИОН РАН, 2021, № 2, с. 98-113.
6. Моисеев Н.Н. Универсум. Информация. Общество – Москва: Устойчивый мир, 2001, 200 с.
7. Специальный выпуск (S) 2022 Наука в КНУ: состояние, новые подходы, тренды. – Режим доступа: <https://arch.kyrlibnet.kg/?&npage=download&nadd=26560>
8. Төрөгелдиева К.М. Келечектеги математика мугалимдерин даярдоо системасын моделдештирүү. – Бишкек, 2007, 25-б.
9. Role of Pedagogical Conditions in Organizing Students Independent Work using Information Communicative Technologies and Educating Future Teachers to Multiculturalism through Folk Traditions and Rituals / Ch. Tynybekova, S. Kochkonbaeva, Z. Dzhooshebekova, Zh. Zhunusova, Zh. Bekmatova, J. Mamatova, A. Egemnazarova, O. Mirzakmatova, G. Attokurova, Zh. Nurueva, B. Ismailova, M. Kashkariyeva // Journal of Positive School Psychology (JPSP), Vol. 6, No. 4 (2022). – URL: <https://journalppw.com/index.php/jpsp/article/view/6307>
10. Сураналиева К.К., Кудайбергенова З.С. Мугалимдик кесиптин айрым маселелери // Вестник КНУ, №2(114), 2023, 258-263-бб.
11. https://read.bookcreator.com/NtTlZgnDx7c4PTCHwC1jezwzGeo1/LKT4-APCTcChNDMfP7YuqA/SkLf7Th-Ssq_ffw9rqR8-g
12. <https://www.storyjumper.com/book/read/138739482/62f16e0d1df05#page/1>
13. <https://app.writereader.com/book/01b4ac28-a67a-42c6-911a-dc868665f812/view>

УДК 502.12 (575.2)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-31-34

Осмонбетов К.О., Эргешов А.А., Ырсалиева А.Ж.

Академик У. Асаналиев атындагы тоо-кен иштери жана тоо-кен технологиялары институту,
И. Раззаков атындагы КМТУ,

И. Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университети

Осмонбетов К.О., Эргешов А.А., Ырсалиева А.Ж.

Институт горного дела и горных технологий имени академика У. Асаналиева,
КГТУ им. И. Раззакова,

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Osmonbetov K.O., Ergeshov A.A., Yrsaliva A.Zh.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЭКОЛОГИЯЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮНҮН
ЖАНА ТАРБИЯЛООНУН ПРОБЛЕМАЛАРЫ
ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
PROBLEMS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION AND UPBRINGING
IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргызстандагы экологиялык билим жана экологиялык тарбия тармагы боюнча, алардын негизги формалары жана ыкмалары тууралуу чагылдырылган.

Аннотация: В статье отражены и изложены формы и методы работы по проблеме экологического образования и воспитания в Кыргызской Республике.

Abstract: The article reflects and outlines the forms and methods of work in problems of environmental education and upbringing in the Kyrgyz Republic.

Негизги сөздөр: адам; жаратылыш; маселелер; экологиялык билим жана тарбия; маданият; менталитет; жашоо сүртүмү; коом.

Ключевые слова: человек; природа; проблема; экологическое образование и воспитание; культура; менталитет; образ жизни; общество.

Keywords: person; nature; problem; environmental education; upbringing; culture; mentality; lifestyle; society.

В недавнем прошлом большая часть населения нашей страны была увлечена идеями переустройства общества. Тогда казалось, что простой разворот к рыночной экономике решит почти все назревшие проблемы – сделает труд более творческим и производительным; воссоединит страны с плановой экономикой с развитым миром капитализма; избавит от опасности новой мировой войны, приведет к торжеству идей демократии, что в свою очередь усилит законность и т.д. [1; 2].

Реальность оказалась намного иной, чем ожидали. Только спустя двадцать пять лет страна начинает приходить в себя от пережитых потрясений. В окружающей нас повседневной жизни все изменилось до неузнаваемости. Наступившее изобилие товаров и отсутствие очередей соседствует с бездомными; нарастающее богатство – с расширяющейся бедностью; восход инициативы – с отчаянием; свобода творчества – с невоспитанностью и пошлостью; интеграция во всемирное сообщество – с упадком отечественной науки и производства; открытость государственных границ и свобода перемещений – с насилием таможен и преступностью.

Нет смысла останавливаться на учете потерь в сравнении с достижениями. Настоящая ситуация требует углубленного понимания происходящего. Жизнь, в любой своей форме, и подавно вынуждена искать компромиссы между возможностями и ограничениями, проявляющимися при взаимодействии с окружающей природной средой. Человеческое общество живет в гармонии с природной средой и, как правило, занимается защитной функцией, то есть с нерасточительным природопользованием. При этом пренебрежение национальными преобразованиями, культурным и региональным своеобразием природопользования с химическими средствами в конечном счете ведет к тяжелым последствиям экологического характера.

В результате возникают усредненные элементы быта, культуры и мышления с его антропоцентризмом и лозунгами типа; «Все для человека». В то же время антропоцентризм напрямую связан с этноцентризмом – «Мой народ лучше других» и с социоцентризмом – «Мой класс лучше других», что в конечном итоге ведет к утрате гуманизма, к технократичности мышления и уничтожению природы. Все оказывается связанным. Судьба человека в его руках. Необходимо сохранить Землю пригодной для жизни – эта задача не может быть решена без экологического образования и воспитания, а также без повышения экологического сознания каждого человека, без сотрудничества всех стран и всех народов планеты. Исходя из наличия данного факта и накопленного опыта на сегодняшний день, можно создать образ общества, коренным образом отличного от современного и во всех отношениях превосходящего его. Это должно быть устойчивое, прочное общество, удовлетворяющее свои потребности и не ставящее при этом под угрозу интересы будущих поколений.

Цель настоящей статьи состоит в изложении форм и методов работы в области экологического образования и воспитания.

В условиях перехода Кыргызской Республики на модель устойчивого развития экологическое образование и воспитание населения официально признано как одно из приоритетных направлений совершенствования деятельности природоохранных и образовательных структур. При этом реализация государственной экологической политики во многом зависит от ее восприятия и поддержки населением республики, что в свою очередь обусловлено уровнем экологической культуры, нравственным отношением человека к природе.

Процесс формирования экологической культуры может быть успешным, если он осуществляется непрерывно, начиная с дошкольного возраста, сочетанием теоретической познавательной подготовки с активной практической деятельностью в области охраны окружающей среды и рационального природопользования. К настоящему времени по инициативе Министерства образования и науки КР, Министерства экологии и природных ресурсов и надзора КР, творческих коллективов ученых, методистов, педагогов с участием специалистов природоохранных органов созданы, совершенствуются и разрабатываются новые учебно-методические комплексы по экологическому образованию. Здесь следует отметить, что более 200 организаций и учреждений республики – от дошкольных учреждений до высших учебных заведений, ориентированных на экологическое воспитание и образование, приобрели действительно бесценный опыт в сфере экологической деятельности [1; 2; 3; 4].

Однако отсутствие до недавнего времени эффективного государственно-общественного механизма управления экологическим образованием, должной координации действий образовательных, природоохранных и неправительственных структур и необходимого информационного обеспечения затрудняют распространение и обмен накопленным опытом. Вследствие этого неизбежны дублирование и параллелизм в работе, и практически исключена возможность использования оригинальных авторских программ, методологии работы и концепций современного естествознания, в том числе экологического образования, на основе которых осуществляется создание модели взаимодействия естественно-научных и культурно-гуманитарных мировоззрений, повышения уровня экологического образования и информированности населения о состоянии окружающей среды, развития представлений об изменении образа жизни населения в различных регионах республики.

Вопреки актуальности задач экологического образования и воспитания в настоящий период в отдельных регионах республики имеет место наличие техногенных нагрузок во внешней среде (водная, воздушная, недра). Несмотря на переживаемые социально-экономические и экологические трудности, Кыргызская Республика располагает необходимым потенциалом для перехода к устойчивому и экологически безопасному развитию с целью решения следующих основных задач: обеспечение просвещения по вопросам развития и сохранения окружающей среды для людей всех возрастов; включение концепций устойчивости и безопасности, касающейся населения, во все учебные программы с анализом причин, вызывающих основные проблемы; обеспечение вовлечения школьников в местные и региональные исследования состояния окружающей среды, включая вопросы безопасной питьевой воды, санитарии, пищевых продуктов и экологических последствий, использования природных ресурсов; разработка учебных программ для школ и вузов, которые помогут им получить стабильные средства к существованию; поощрение всех секторов общества, включая промышленность, вузы, правительственные и неправительственные общественные организации к подготовке кадров в области охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов; обеспечение местных органов управления подготовленными собственными и инженерно-техническими специалистами для решения стоящих перед ними задач и, прежде всего, проблем охраны окружающей среды; работа со средствами массовой информации, театральными группами, представителями развлекательной и рекламной индустрии для поощрения более активного участия населения в обсуждении проблем окружающей среды; использования опыта и понимания проблемы устойчивого развития населением в системе образования и подготовки кадров.

Основу решения указанных задач составляют не только богатые естественные ресурсы, экологически емкая территория, но и интеллектуальный потенциал, реализуемый даже в этих сложных условиях, в частности, при создании в республике системы комплексного непрерывного экологического образования.

Таким образом, вопросы экологического образования и воспитания стали одной из главных задач общественной жизни и управления. С принятием законов «Об охране природы», «Об

образовании», «Об угле», «О нефти», «О недрах», «Охрана лесов» и других многогранных и многопрофильных направлений созданы предпосылки правовой базы для формирования системы всеобщего непрерывного экологического воспитания и образования населения [1; 2; 3].

Список использованной литературы

1. Осмонбетов К.О. Экологическое образование и воспитание // Экологический вестник КГ-МИ, Бишкек, 1999.
2. Осмонбетов К.О. и др. Проблемы экологического образования и воспитания в КР. Изучение гор и жизнь в горах: Сборник научных трудов Международной Конференции, Бишкек, 2000, с. 363-371.
3. Аманалиев М.К., Ырсалиева А.Ж. Изменение климата – Озоноразрушающие вещества (ОРВ) // Проблемы совершенствования управления природными и социально-экономическими процессами на современном этапе: Труды IV Международной научно-технической конференции, посвященной Всемирному дню охраны окружающей среды. Уральский государственный горный университет. – Бишкек-Екатеринбург, 2017, с. 27-30.
4. Ырсалиева А.Ж. Защита от воздействия УФ-излучения солнца // Проблемы совершенствования управления природными и социально-экономическими процессами на современном этапе: Труды IV Международной научно-технической конференции, посвященной Всемирному дню охраны окружающей среды, Уральский государственный горный университет. – Бишкек-Екатеринбург, 2017.
5. Аманалиев М.К., Ырсалиева А.Ж. Озон и климат: восстановится всем миром // Международная научно-практическая конференция, посвященная Всемирному дню сохранения озонового слоя. – Бишкек: КГУ им. И. Арабаева, 2016, с. 13.
6. Ырсалиева А.Ж. Мировое сотрудничество для защиты жизни на Земле // Экологический проект, посвященный Международному дню сохранения озонового слоя. – Бишкек, 2023, 25 с.
7. Ырсалиева А.Ж. Состояние, утилизация и использование твердых бытовых отходов (ТБО) Бишкек: монография / Под. ред. д.г-м.н., академика, профессора К.О. Осмонбетова. – Бишкек, 2016.

УДК 371.302.2:40

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-34-38

Садыкова А.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Садыкова А.С.
КНУ имени Ж. Баласагына
Sadykova A.S.
KNU named after J. Balasagyn

СТУДЕНТТЕРДИН ЧЕТ ТИЛИ БОЮНЧА ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРИ, АНЫН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮ ЖАНА АКТУАЛДУУЛҮГҮ САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ, ЕЕ ЭФФЕКТИВНОСТЬ И АКТУАЛЬНОСТЬ EFFECTIVENESS AND RELEVANCE OF STUDENTS' INDEPENDENT WORK IN FOREIGN LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада чет тилинде студенттердин өз алдынча иштөөнү (СӨИ) уюштурууга байланыштуу эң натыйжалуу жана актуалдуу маселелер талкууланат. Студенттердин өз алдынча иш-аракети алар тарабынан иш жакшы даярдалганда натыйжалуу болот. Тренингдин бул түрүн колдонуу студенттерди ар бир предметке даярдоону камсыз кылат. Студенттердин чет тили боюнча өз алдынча иштерин (СӨИ) уюштурууга байланышкан маселелер эң актуалдуу болуп эсептелинет.

Аннотация: В статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с организацией самостоятельной работы (СРС) по иностранному языку. Самостоятельная деятельность студентов может быть эффективной, когда работа хорошо ими подготовлена. Этот вид обучения обеспечивает студентам хорошую подготовку по данному предмету.

Abstract: This article is dealt with the most effective and topical issues related to the organization of students' independent work in a foreign language. Students' independent activity can be effective when the work is well prepared by them. Using this type of training provides students with preparation for this subject.

Негизги сөздөр: өз алдынча иштөө; эффективдүүлүк; актуалдуулук; башкаруу; уюштуруу; тарбиялоо; өзүн-өзү тарбиялоо; тарбиялоо жана тарбиялоо милдеттери; аудиториялык; аудиториядан тышкары; студенттердин кызыгуусун арттыруу; көз карандысыз монологдук билдирүү; үй тапшырмасын уюштуруу.

Ключевые слова: самостоятельная работа; эффективность; актуальность; управление; организация; воспитание; самообразование; воспитательные и образовательные задачи; аудиторная; внеаудиторная; повышение интереса студентов; организация домашней работы.

Keywords: student's independent work; effectiveness; relevance; control; organization; upbringing; self-education; educational and educational tasks; classroom; extracurricular; increasing student interest; homework organization.

Окутуунун бул түрүн колдонуу студенттерди бул предметке даярдоого багытталган. Бул чет тилде студенттердин ишин жөнгө салуу маселелери боюнча абдан актуалдуу болуп саналат.

Студенттердин окуудагы ой жүгүртүүсүн жана жекече таанып-билүүсүн анализдөө маалыматтары, ой жүгүртүү жана билимдин таанып-билүү процессинин курамдык компоненттер катары өз ара байланышын жана биримдигин аныктап билүү, «өз алдынча иштөө» түшүнүгүн объективдүү чындыкты чагылдыруу жана кайра түзүү процесси катары кароого негиз берет [3].

Чет тилин үйрөнүүдө бул студенттердин аудиторияда өз алдынча чет тилдик баарлашуу актыларына катышууга даярдыгы, мында студенттер салыштыруу жана салыштыруу, талдоо, жалпылоо, далилдөө, тыянак чыгаруу, тыянак чыгаруу ж.б.у.с. Студенттердин чет тили боюнча өз алдынча иштерин (СӨИ) уюштурууга байланышкан маселелер азыр эң актуалдуу болуп эсептелет. Бул макалада мен бул көйгөйгө арналган макалада камтылган негизги идеяларды жана практикалык сунуштарды белгилегим келет. Студенттин өз алдынча иши түшүнүгү студенттин өз алдынча аткарган иши катары каралат. Албетте, ошол эле учурда студенттерди өз алдынча иштөөгө даярдоо, аны башкаруу, СӨИ системасын уюштуруу, студенттердин ага болгон кызыгуусун арттыруу, өзгөчө 1-курстан баштап биринчи планга чыгат. Студенттердин өз алдынча иш-аракети окутуучунун түздөн-түз жетекчилиги астында аткарылган иш менен жакшы даярдалганда гана натыйжалуу болот. Мындай окутуу а) СӨИрин белгилүү бир түрүнө, б) СӨИрин бир нече окшош түрлөрүнө, в) СӨИ сыяктуу - анын каалаган формаларына тиешелүү болушу мүмкүн. Студенттердин өз алдынча иш тапшырмаларын аткаруу окутуунун мазмунун, окутуунун оперативдүү жана мотивациялык аспектилерин эске алуу менен жүргүзүлүүгө тийиш.

Студенттердин окуудагы ой жүгүртүүсүн жана жекече таанып-билүүсүн анализдөө маалыматтары, ой жүгүртүү жана билимдин таанып-билүү процессинин курамдык компоненттер катары өз ара байланышын жана биримдигин аныктап билүү, «өз алдынча иштөө» түшүнүгүн объективдүү чындыкты чагылдыруу жана кайра түзүү процесси катары кароого негиз берет [2, с. 18-24]. Студенттердин үй өз алдынча даярдануусуна өтүлгөн теманын мазмуну боюнча тапшырмалар берилет. Операциялык жагы сабак үчүн жаңы тил жана кеп материалдарын мурда өздөштүрүлгөн тема менен айкалыштыруу менен кылдаттык менен көнүгүү аркылуу ишке ашырылат. Мотивациялоо жагы студенттерге жекече мамиле кылуу менен камсыз кылынат. Сааттардын чектелген графигинин шарттарында студент “Студенттик өз алдынча иштерди” сабактан тышкары даярдоого тийиш. Студентти СӨИге даярдоонун маанилүү бөлүгү болуп жалпы илимий көндүмдөрдү өнүктүрүү саналат: өз убактысын пландай билүү; окуу материалын багыттоо, атап айтканда, андагы негизги нерсени бөлүп көрсөтүү; ишти белгилүү бир ырааттуулукта аткаруу; китеп, маалымдама адабияты менен иштөө, өз билдирүүнүздүн планын жана тезистерин түзүү; өзүн-өзү жана өз ара көзөмөл жүргүзүү ж.б. Бул көнүгүүлөр “Студенттердин өз алдынча иштерин” системалуу уюштуруу шартында, өз алдынча иштин бир түрү студенттерди өз алдынча иштөөнүн экинчи түрүнө даярдаганда калыптанат. Бирок, окутуучунун түздөн-түз жетекчилиги астында аткарылган студенттердин иш-чаралары сөздүк жана акыл-эс ишмердүүлүгүн бир нече мүмкүн болгон чечимдердин ичинен тандап алуу кырдаалын стимулдаштырууга багытталып, билим берүү жалпысынан студенттердин өз алдынча иштерин аткаруусуна көмөк көрсөтөт. Ошентип, 1-курстун студенттерин СӨИге даярдоо төмөнкүлөрдү камтыйт [3, с. 18-24]:

– жалпы билим берүүчү көнүгүүлөрдү аткарууда, мисалы, өзүн-өзү жана өз ара контролдоо, пландаштыруу ж.б.;

– тигил же бул топтогу студенттердин өз алдынча иштеринин аткаруусунун өзгөчөлөнгөн ыкмаларын, мазмундарын (эмне кылуу керек) оперативдүү (кандай кылуу керек) жана мотивациялык (эмне үчүн жасоо керек) пландар менен СӨИни аткарууга даярдоо.

Студенттин өз алдынча ишмердүүлүгүнүн негизги аспектилерин, анын өзүн-өзү уюштуруусу, өзүн-өзү башкаруусу жана акырында студенттин өз алдынча иштөөсү атайын изилдөөнүн предмети болуп калат. Өз алдынча иштөө студенттин чыгармачылык өз алдынчалыгын өнүктүрүүгө өбөлгө түзүп, төмөнкүдөй суроолорду карап чыгууга түрткү берет: окутуунун натыйжалуулугун жогорулатууда өз алдынча иштөөнүн мааниси; анын чет тилин коммуникативдик процесс катары окутуудагы орду; МКК үчүн маалымат булактары; өз алдынча ишти башкаруу жана алардын ишмердүүлүгүн калыптандыруу ыкмалары; өзүн-өзү башкаруу көйгөйү, уюштуруу иштери.

Белгилүү болгондой, СӨИни уюштурууда студенттер окуу процессинде бир катар объективдүү кыйынчылыктарга туш болушат. Алардын ичинен эң негизгиси башкаруу маселеси, башкача айтканда окуу процессинде өз алдынча иштердин көбүн аткарууда жетиштүү колдоонун каралбагандыгынан улам, студенттерди негизинен өзүн – өзү жана өз ара көзөмөлгө алууга эмес, окутуучу тарабынан тышкы көзөмөлгө муктаж. Студенттердин окутуучулардын көзөмөлүндө өз алдынча аткарган иштеринен алган билимдери бекем сиңет.

Өз алдынча иштөөдө ар бир студент өздөштүрүлүп жаткан материал менен түздөн-түз байланышта болуп, бүт көңүлүн ага топтойт, өзүнүн бардык интеллектуалдык, эмоционалдык жана эрктик резервдерин мобилизациялайт. Студент бейтарап-пассивдүү боло албайт. Өз алдынча иштөө активдүүлүгүн шарттайт, анын бир маанилүү артыкчылыгы бар – ал жекелештирилген. Ар бир студент өзүнүн керектөөсүнө жана мүмкүнчүлүктөрүнө жараша маалымат булагын пайдаланат. Студенттердин өз алдынча иштеринин бул касиети ага ийкемдүү мүнөз берет, бул ар бир студенттин жоопкерчилигин жана натыйжада анын окуудагы көрсөткүчтөрүн олуттуу жогорулатат. Өз алдынча иштөөнү башкаруу, эреже катары, ар кандай даярдыктагы студенттердин топтолуна дифференцияланган мамиле ишке ашырылганда гана натыйжалуу болушу мүмкүн [4, с. 104-108].

Бүткүл топ үчүн жалпы болгон тапшырманы аткарууда тилди начар билген студенттер үчүн колдоо көрсөтүүнүн эң жөнөкөй учуру. Мисалы, суроолорду берип жаткан алсыз студенттер менен иштөөдө, сиз чет тилинде суроо сүйлөмүнүн схемасын жана тиешелүү суроолорду баштоо үчүн варианттарды бере аласыз.

Үйгө тапшырма берүү менен (мисалы, тема боюнча монолог даярдоо) окуучулар грамматикалык түзүлүштөр жана башка жардамчы лексикалык материалдар боюнча өз ойлорун сабак учурунда айта алышат.

Ошентип, Студенттердин өз алдынча иши, башкаруунун оптималдуу режими билим берүү ишин анын курамдык милдеттерине бөлүштүрүү, студенттердин реалдуу билим берүү мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен камсыз кылуу, оперативдүү өзүн өзү жана өз ара контролдоону уюштуруу болуп саналат. Мунун баары болбосо, студенттин өз алдынча иши практикалык түрдө тестке айланып, өзүнүн тарбиялык мүнөзүн жоготот. Студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн негизги формасы болуп жекече өз алдынча иштөө үчүн тема түзүлгөн тапшырмаларды аткаруу саналат.

Окуунун баштапкы этабында студенттердин жеке ишин уюштуруу сюжеттик тексттерди угуу жана сүйлөө практикасы менен байланышкан. Студенттердин өз алдынча иш-аракети окутуучу студенттерди чет тилин окутууда студенттердин активдүү өз алдынчалыгынын шартында окутуунун натыйжалуулугун жогорулатуу маселесин чечүүгө багытталган учурда зарыл болуп калат.

Белгилүү болгондой, студенттин өз алдынча иштөө процесси биринчи кезекте анын университетте окуунун алгачкы этабында ишмердүүлүктүн бул түрүнө даярдыгынан көз каранды. Ал эми өз алдынча окуу ишине даяр болуу анын даярдыгынын белгилүү бир деңгээлин, өнүккөн көндүмдөрдүн жана жөндөмдөрдүн болушун, ошондой эле окууга болгон умтулуусун шарттайт.

Студенттердин мотивациялык даярдыгы студенттердин өз алдынча иштөө проблемасынын маанилүү аспектилеринин бири болуп саналат. Окуучуда позитивдүү мотивация: когнитивдик кызыгуу, билимге болгон муктаждык, милдет сезими, жоопкерчилик жана башка мотивдер болсо, окуу ийгиликтүү болорун ар бир окутуучу билет.

Ар бир студенттик тайпада студенттер окуудагы жетишкендиктери жана чет тилин өз алдынча үйрөнүү процессине кошулууга даярдыгы менен айырмаланары белгилүү. Окуучулардын иш-аракеттеринин натыйжалуулугу студенттин өткөн тажрыйбасы менен байланыштуу, ал билимдин жетиштүү запасын жана аны окуу иш-аракетинде колдонуунун жолдорун болжолдойт. Чет тилине карата биз үйрөнүүчүнүн оозеки жана жазуу жүзүндөгү чет тилинин коммуникативдик иш-аракетинин актыларын аткаруу тажрыйбасын түшүнөбүз, б.а. чет тилдик баарлашууга катышуунун мурунку тажрыйбасы, студенттин чет тилин баарлашуу максатында колдонуу жөндөмдүүлүгүн

камсыз кылуу, анын чет тилдеги сүйлөө иш-аракетинин актысына катышууга даярдыгы жана анын андан аркы жүрүшүн колдоо [5, с. 25-27].

Чет тилине карата, чет тилин окуган студенттин коммуникативдик тажрыйбасы, анын чет тилдеги өз алдынча сүйлөө иш-аракетине коммуникативдик даярдыгы жөнүндө айтуу мүмкүн көрүнөт. Чет тилинин студентинин коммуникативдик тажрыйбасында зарыл сандагы лексикалык бирдиктердин жана аларды айкалыштыруу эрежелеринин болушу студенттин класста чет тилдик кеп ишмердүүлүгү процессине катышууга лингвистикалык жана методикалык даярдыгы жөнүндө айтууга мүмкүндүк берет.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап, биз чет тили сабагында студенттин өз алдынча иштөөгө жалпы даярдыгын эки аспектиде кароого болот деген жыйынтыкка келүүгө болот: 1) психологиялык даярдыгы, мотивациялык жана интеллектуалдык даярдыгынын компоненттерин бөлүп көрсөтүү жана 2) коммуникативдик, анын ичинде лингвистикалык-методикалык компоненттери класста өз алдынча чет тил менен баарлашууга даярдыгы. Жогоруда айтылгандардан келип чыгат: чет тили боюнча студенттин өз алдынча чет тилдик кеп ишмердүүлүгүнө жалпы даярдыгынын түзүмү студенттин чет тили боюнча өз алдынча иштөө актыларына катышууга мотивациялык, интеллектуалдык, лингвистикалык жана усулдук даярдыгынын төрт компоненттүү биримдиги болуп саналат. класстар. Жогоруда айтылгандардан келип чыгат, студенттин өз алдынча чет тилдик иш-аракеттерге катышуусу анын ар бир компоненти жетиштүү түрдө калыптанган учурда гана ишке ашат, алардын өз ара көз каранды айкалышы студенттин класста же үйдө өз алдынча иштөөгө даярдыгын камсыз кылат [5, с. 25-27].

Бул ишти өз алдынча аткарууда студенттин өз алдынча болуу жөндөмү чыгармачылык активдүүлүктү кайра жаратат. Бул тапшырмаларды аткаруу үчүн чет тилдик иш-чараларда өз алдынчалыкка даярдыгын өнүктүрүү процессин кароого мүмкүндүк берет.

Бул ишти өз алдынча аткарууда студенттин өз алдынча болуу жондому чыгармачылык активдүүлүктү кайра жаратат. Бул тапшырмаларды аткаруу учун чет тилдик иш-чараларда өз алдынчалыкка даярдыгын онуктуруу процессин кароого мүмкүндүк алат.

Бул ишти пландаштырууда студент өз алдынча ишинде тандалып алынган тиешелүү сунуштарды сүрөттөп, кадам сайын өз оюн айтат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде студенттердин чет тилин үйрөнүү боюнча аткарган өз алдынча иштери ага даяр болуу даражасына адекваттуу иш-аракет деп айта алабыз. Студенттин өз алдынча иштөөгө даярдыгы иш-аракеттин тандалган түрлөрүнүн ыкмаларын өздөштүрүү процессинде калыптанат.

Өз алдынча иштөөнүн көптөгөн түрлөрү бар, мисалы; реферат, эссе, ролдук оюндар, тегерек стол ж.б. Өз алдынча ишти аткаруунун алдында окутуучу кошумча түрдө окуучулар ишти кандай масштабда, кандай форматта, канча жана кандай аткаруу керектиги боюнча эрежелер боюнча көрсөтмөлөрдү берет.

Өз алдынча иштөөнүн көптөгөн түрлөрү бар, мисалы; реферат, эссе, ролдук оюндар, тегерек таблица Өз алдынча ишти аткаруунун алдында окутуучу кошумча түрүндө окуучулар ишти кандай шкалада, кандай форматта, канча жана кандай аткаруу керектиги боюнча эрежелер боюнча көрсөтмөлөрдү алат.

Окуучулардын класста өткөн темаларын алдын ала даярдайт. Негизинен, студенттер окутуучу студенттерге берген темаларды тандашат, мында студенттер өз алдынча тандап алышы керек. Окуучулардын билим деңгээли ар кандай болгондуктан, окутуучу өз деңгээлин билип, өз алдынча иштөөнү деңгээлге бөлөт. Күчтүү, жакшы, орточо жана начар окуучулар бар. Оозеки сүйлөө абдан өнүккөн, бирок жазуу тили начар окуучулар бар.

Ошондой эле, тескерисинче, окуучулар жазуу жүзүндө чыгармачылык менен жазууну аткарышат, бирок оозеки сүйлөө кыйла начар. Окутуучу жекече жана өз алдынча билим алуунун оозеки жана жазуу түрүнө да көңүл бурууга аракет кылат. Өз алдынча иштеген студент өзүнүн негизги идеясын берүү үчүн чыгармачылык менен иштеши керек. Мисалы; бир тайпада 15 окуучу болсо, анда окутуучу алар окуу процессинде өткөн 15 теманы даярдайт, б.а. академиялык семестрде.

Студенттердин ар бир тобу окуудагы жетишкендиктери жана чет тилин өз алдынча үйрөнүү процессине кошулууга даярдыгы менен айырмаланары белгилүү. Чет тилине карата биз үйрөнүүчүнүн тажрыйбасын түшүнөбүз, ал окуу иш-аракеттеринин процессинде аны кантип колдонуу керектиги боюнча жетиштүү билимди болжолдойт.

Окутуучу оозеки жана жазма кепте коммуникативдик иш-аракеттерди, чет тилдик баарлашууга катышуунун мурунку тажрыйбасын колдонот, бул студенттин чет тилин баарлашуу

максатында колдоно билүүсүн, анын чет тилдеги сүйлөө иш-аракетине катышууга даярдыгын камсыздайт жана аны андан ары колдоого алат. албетте.

Студенттин чет тилдеги коммуникативдик тажрыйбасын, анын чет тилиндеги өз алдынча сүйлөө иш-аракетинин коммуникативдик даярдыгы деп айтуу мүмкүн. Оозеки жана жазуу жүзүндө сүйлөөсү, б.а. тема боюнча оозеки баяндаманы даярдоодо студентке тапшырманы аткарууда белгилүү бир ырааттуулукту үйрөтүү керек. Чет тилиндеги темада эмнени каалай турганыңызды жана айта ала турганыңызды аныктаңыз, башкача айтканда, билдирүүнүн максатын өз мүмкүнчүлүктөрүнүз менен сиздеги вербалдык каражаттар менен салыштырыңыз.

Студенттерди өз алдынча иштөөгө даярдоонун маанилүү бөлүгү болуп жалпы илимий көндүмдөрдү калыптандыруу, өз убактысын пландаштыруу, окуу материалын багыттоо, атап айтканда, андагы негизги нерсени бөлүп көрсөтүү, ишти белгилүү бир ырааттуулукта бүтүрүү, бир катар менен иштөө жөндөмдүүлүгү саналат. китеп, маалымдама адабияты, ТСР, өз билдирүүңүздүн планын жана тезистерин түзүңүз, өзүн-өзү жана өз ара контролдоо ж.б. Бул көндүмдөр өз алдынча иштин бир түрү студенттерди экинчисине даярдаганда, өз алдынча ишти системалуу уюштуруу шартында калыптанат. Бирок, окутуучунун түздөн-түз жетекчилиги астындагы тарбиялык иш-чаралар, эгерде бир нече мүмкүн болгон чечимдин ичинен бирин тандап алуу шартында студенттердин оозеки жана психикалык активдүүлүгүн стимулдаштырууга багытталган болсо, бүтүндөй студентти өз алдынча иштөөгө даярдай алат [5, с. 25-27].

Ошентип, студенттердин чет тили боюнча өз алдынча аткаруучу иштеринин натыйжалуулугунун арттыруунун эң негизги фактору катары чет тилиндеги тексттин мазмунуна ылайык келген форманы аң-сезимдүү тандоону талап кылган тапшырмалар системасы каралды.

Демек, студенттердин өз алдынча иштөөгө даярдыгын өнүктүрүү үчүн төмөнкүлөрдү: СӨИни аткарууда студенттер өзүн - өзү жана өз ара байланышты көзөмөлдөө жана аны пландаштыруу; аткарыла турган иштин мазмуну (эмне кылуу керек), аны аткаруунун оперативдүү (кандай кылуу керек) жана мотивациялоочу (эмне үчүн керек) пландары боюнча өз алдынча иштердин ар бир түрүн аткарууга даярдыгын эске алуу керек .

Студенттин мотивациялык даярдыгы студенттердин өз алдынча иштөө проблемасынын эң маанилүү аспектилеринин бири болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык. – Москва: Аркти, 2002, 176 с.
2. Мамбетакунов Э. Организация самостоятельной работы студентов. – Бишкек, 2012, с. 26.
3. Асипова Н.А., Баялиева А.С., Курманбек кызы М. Студенттердин өз алдынча иштерди аткаруудагы чыгармачылык мамилесин калыптандыруунун психологиялык педагогикалык маселелери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2024, №1(117), с.18-24.
4. Иностранные языки в школе (ИЯШ) № 4. Москва. “Просвещение” 1988.с 104-108.
5. Иностранные в школе (ИЯШ) №5. изд М. “Просвещение”. 1987.с25-27.

УДК 378.2(575.2)(04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-38-45

Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Sulaimanova R.T., Alymkulova N.A.
KNU named after J. Balasagyn

ЗАМАНБАП МУГАЛИМДИ ОКУУЧУЛАРДЫН ТААНЫП-БИЛҮҮ
АКТИВДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮГӨ ДАЯРДОО
ПОДГОТОВКА СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ К РАЗВИТИЮ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ
АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ
PREPARING A MODERN TEACHER FOR THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE
ACTIVITY OF STUDENTS

Кыскача мүнөздөмө: Өлкөнүн социалдык-экономикалык, санариптик өнүгүүсүндөгү бирден бир негизги кыймылдаткыч күч бул билим берүү системасы болуп саналат. Мында мугалимдин орду өзгөчө экендиги талашсыз. Ал эми педагогдун азыркы коомдун өнүгүшүндөгү ролу анын замандын талабына ылайык даярдалышынан жана окуучулардын окууга билим алууга карата кызыгуусун, таанып-билүүгө болгон активдүүлүгүн арттырууга көз каранды. Изилдөөнүн натыйжасында мугалимге коюлуучу 9 талап бөлүп каралды. Алардын педагогикалык билим берүүнү модернизациялоодогу орду ачыкталып, жыйынтыгында аныкталган талаптарга болочок мугалимдин коммуникативдик, кесиптик-этикалык, этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн, технологиялык, психологиялык, аналитикалык, чыгармачыл иш билгилигин калыптандыруу, өзүн-өзү актуалдаштыруусун өнүктүрүү аркылуу ылайык келүүгө мүмкүн экендиги тууралуу корутунду берилди. Изилдөөнүн жыйынтыктары заманбап мугалимди даярдоо системасынын стратегиялык максаттарын аныктоого таяныч материал боло алат.

Аннотация: Одной из основных движущих сил в социально-экономическом и цифровом развитии страны является система образования. Нет сомнений в том, что место учителя здесь особенное. А роль педагога в развитии современного общества зависит от его подготовки в соответствии с требованиями времени и повышения интереса учащихся к обучению, познавательной активности. В результате исследования было выделено 9 требований к учителю. Определена их роль в модернизации педагогического образования. В результате получено заключение о том, что определенным требованиям можно соответствовать через формирование коммуникативных, профессионально-этических, этнопедагогических компетенций, технологических, психологических, аналитических, творческих навыков будущего учителя, развитие самоактуализации. Результаты исследования могут служить опорным материалом для определения стратегических целей современной системы подготовки учителей.

Abstract: One of the main driving forces in the socio-economic and digital development of the country is the education system. There is no doubt that the teacher's place here is special. And the role of a teacher in the development of modern society depends on his training in accordance with the requirements of the time and increasing students' interest in learning and cognitive activity. As a result of the study, 9 teacher requirements were identified. Their role in the modernization of pedagogical education is revealed, as a result, it is concluded that certain requirements can be met through the formation of communicative, professional-ethical, ethnopedagogic competencies, technological, psychological, analytical, creative skills of a future teacher, the development of self-actualization. The results of the study can serve as a reference material for determining the strategic goals of the modern teacher training system.

Негизги сөздөр: заманбап мугалим; мугалимге коюлуучу талаптар; модернизация; педагогикалык билим берүүнү модернизациялоо; компетенттүүлүк мамиле; таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүү.

Ключевые слова: современный учитель; требования к учителю; модернизация; модернизация педагогического образования; компетентностный подход; развитие познавательной активности.

Keywords: modern teacher; teacher requirements; modernization; modernization of pedagogical education; competence-based approach; development of cognitive activity.

Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү бирден бир негизги кыймылдаткыч күч бул билим берүү системасы болуп саналат. Себеби өлкөбүздөгү 7 миллион калктын 1 миллиондон ашыгы мектеп жашындагы балдар, 200 миңдей студент болсо, ал эми жалпы билим берүүчү мекемелерде 80 миңге чукул мугалим, жогорку окуу жайларда 15 миңдей окутуучу-профессорлор эмгектенет. Демек, калктын төрттөн бир бөлүгүн билим берүү тармагына кирген адамдардын тобу түзүп турат. Албетте бул катмардагы жаш муундар эртеңки келечектин ээлери, өлкөнүн кыймылдаткыч күчү болуп саналат. Мындан жаш муундарды калыптандыруу ишин коомдун талабына ылайык улам жаңылап, жакшыртып туруу маселесин коюлат. Ушул жагдайдан алып караганда, билим берүүнүн деңгээлин жана сапатын жакшыртуу эң алгач окутуу жана тарбиялоо процессиндеги негизги феномен болуп саналган мугалимге көз каранды экенин, андыктан бул ишти мугалимдик кесипке даярдоо этабынан баштоо зарылдыгын көрсөтөт. Педагогикалык теория менен практикада мугалимдин адистик деңгээлин жогорулатуу маселеси олуттуу мааниге ээ. Анткени, окуу-тарбия иштеринин сапатын жакшыртуу, биринчи кезекте, педагогикалык чеберчиликти калыптандыруу, ошондой эле болочок мугалимдердин инсандык жана кесиптик

компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө көз каранды. “Бүгүн билим берүү мекемесинин негизги милдети катары: дайыма жүрүп турган техникалык өсүү шартында жемиштүү эмгектенүүгө жөндөмдүү, жогорку маданияттуу жана гумандуу, гармониялуу өнүгүүгө жана кеңири тармактуу билимге, өз алдынчалыкка, азыркы өнүккөн коомдо ийгиликтүү жашоого мүмкүнчүлүк түзө билген сапаттардын комплексине ээ болгон жаңы типтеги педагогду калыптандыруу жана өстүрүү эсептелет” [1] (Ушул жана мындан аркы котормолор биздики).

Билим берүү адамдарды тез өзгөрүп жаткан шарттарда жашоого даярдап, аларда ыңгайлашуу, мобилдүүлүк, конструктивдүүлүк, креативдүүлүк, чектелген ресурстарды колдонуу менен тез чечим кабыл алуу, өсүп жаткан маалымат агымын багыттоо сыяктуу сапаттарды калыптандырууга тийиш [15].

Мугалимди даярдоо маселеси жогорку педагогикалык билим берүүнүн калыптануу жана өнүгүүсүндөгү негизги изилдөө предмети болуп эсептелет. Кыргызстанда мугалимди кесиптик жактан даярдоо жана анын инсандык жактан калыптандыруу маселесине Г.С. Акиева, Н.А. Асипова, А.Т. Калдыбаева, Д.Б. Бабаев, Д.У. Байсалов, И.Б. Бекбоев, К.Д. Добаев, А. Алимбеков, А.С. Раимкулова, Л.П. Кибардина, Э.М. Мамбетакунов, А.М. Мамытов, Н.К. Дюшеева, Л.П. Мирошниченко, Н.Н. Палагина, Т.В. Панкова, М.Р. Рахимова ж.б. окумуштуулар изилдөө жүргүзүшкөн. Андыктан аталган макала бир катар чет элдик жана ата-мекендик изилдөөлөрдүн алкагында азыркы мектептердеги мугалимдин орду, анын инсандык касиеттери жана кесиптик чеберчилигине коюлуучу талаптар, ошондой эле буга ылайык жогорку окуу жайлардагы заманбап педагогикалык адистерди даярдоону модернизациялоонун айрым маселелерин иликтөөгө арналды.

Заманбап мугалим. Ал кандай болушу керек? – деген суроо билим берүү маселесиндеги эң маанилүү суроолордун бири болуп саналат. Албетте эң биринчи кезекте ал окуучунун эң жакын адамы болуу керек. Адамзат коому жашап турган чакта бул ой өткөн чак, учур чак, келер чакта да ушул боюнча калары шексиз нерсе. Анткени ал мугалим. Ал – жол көрсөтүүчү. Ал жаш адамды алдыга сүрөөчү бирден бир таасирдүү инсан. Андыктан анын эмгеги да баланын көңүлүн өстүрүүгө, жан дүйнөсүн байытууга багытталышы зарыл. Д.С. Лихачевдун пикири боюнча: “Мугалимдик эмгек – бул жазуучунун же композитордун эмгегинен кем калбаган эбегейсиз, бирок аларга караганда оор жана жоопкерчиликтүү. Мугалим адамдык жан дүйнөгө композитор сыяктуу музыка, сүрөтчү сыяктуу боектор аркылуу эмес, аларга түздөн-түз таасир этет. Адамды өзүнүн билими жана сүйүүсү, өзүнүн дүйнөгө болгон мамилеси менен тарбиялайт” [2].

Л.Н. Толстой: “Жакшы мугалим эки гана сапатка ээ болуусу зарыл – алар: терең билим жана мээримдүү жүрөк” – деп айткан. Тагыраак айтканда, ал “мектептеги окутуу ишинин ийгилиги мугалимдин бир гана маанилүү сапатына – сүйүүгө байланыштуу. Эгер мугалим өз ишин сүйсө – ал жакшы мугалим. Эгер ал окуучуну анын ата-энесиндей сүйсө, анда ал дүйнөдөгү бардык китептерди окуп бүткөн, бирок ишине да, окуучусуна да болгон сүйүү сезими жок мугалимден артыгыраак. А эгер мугалим өз ишине болгон сүйүүнү окуучусуна болгон сүйүү менен айкалыштыра алса, анда ал эң мыкты мугалим” деген ойду бекемдеген [3]. Бул ойлор мурда кандай мааниге ээ болсо, азыр да, кийин да өз актуалдуулугун жоготпойт. Ж.Г. Аветисяндын пикиринде: “Азыркы учурда мугалимдин алдына коюлган башкы милдети болуп заманбап маалыматтык технологияларды жана окутуунун эффективдүү методдорун колдонуу менен балдарга жаңы билим алууга, ошондой эле окуучуда маалыматтык компетенттүүлүктү калыптандыруу менен, аларда кызыгууну, таанып билүүчүлүк жана чыгармачылык ишмердүүлүктү өстүрүү” болуп саналат [4]. Башкача айтканда, заманбап мугалим кайсы бир окуу предмети боюнча өзүндө болгон билимди өткөрүп берүү гана эмес, ал балдарга мектептен алган билимди колдонуу менен ойлонууга, ой жүгүртүүгө, өзүнүн пикирин коргой билүүгө жана башкалардын пикирин сыйлоого үйрөтө алуусу керек. Бул ойлорубузду А. Дистервегдин: “Окуучу үчүн мектептеги эң маанилүү кубулуш, эң үйрөнүүчү сабак, эң башкы жандуу үлгү бул – мугалим. Ал – окутуунун жандуу ыкмасы, тарбиялоо принцибинин ишке ашуусунун өзү” экендигин айткан пикири бекемдейт [5].

Кыргыз эл мугалими Ж. Өзүбекованын пикиринде: “Заманбап мугалимдер ак пейил, сезимтал болуш керек. Эмне дегенде биз энесин сагынган балдарды, ата-энеси ажырашкандарды, тамакка ток келген балдар менен ток келбеген балдарды окутабыз. Ар түрдүү сабактын ар түрдүү формаларын колдоно билиш керек. Сүйлөй ала турган, уга турган, консенсуска келе турган, чыдамкай, атаандаштыкка муюй турган, мейли математика, физика, химия бардык предметти окутсун, бирок инсандык сапаттарды калыптандырып өтүп турушу керек. Академиялык билим берип окутуп жатып турмушка даярдаш керек. Азыр мектепке ушундай мугалимдер керек. Анан мектепке киргенде жеке проблемалар, көйгөйлөр унутулуп, сабакка мугалим катары гана кирип, баланы ойготуп турушу зарыл” [6].

Жогорудагы ой-пикирлер менен катар, мугалимдер арасында жүргүзүлгөн анкеттештирүү ишинин натыйжасы төмөнкүдөй жалпыланган аныктаманы иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түздү: **Заманбап мугалим** – бул инсандык бийик деңгээлдеги сапаттарга жана кесиптик ар тараптуу компетенттүүлүктөргө ээ болгон, өз кесибине берилген, балдарды, мектепти сүйгөн, жоопкерчиликтүү, жаш муунга үлгү көрсөтө алган, жаңы билим берүү технологияларын жакшы өздөштүргөн, ишине так, убакытты туура пайдалана билген, чыгармачыл, өзүнүн үстүнөн иштеген, өнүгүүгө умтулган, бул процесске окуучуларды ийгиликтүү аралаштыра алган кесип ээси.

Заманбап мугалимди калыптандырууга карата коюлган бүгүнкү коомдогу талаптар педагогикалык билим берүүнү мындан ары жаңылантуу, модернизациялоо талабын коюда. **“Модернизация”** түшүнүгү К.Д. Юдахиндин “Орусча-кыргызча сөздүгүндө”: “модернизация, модернизациялоо - бир нерсеге азыркы замандын талабына, шыгына жараша жаңы түр, ушул күнкү кебетени берүү” деп белгиленет. Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктө: “модернизация – жаңы түр берүү, жаңылоо, жакшыртуу, жаңылаштыруу”, Э. Асановдун “Орусча-кыргызча сөздүгүндө”: “модернизация – жаңылоо, жаңы түр берүү”, “Юридикалык терминдердин жана түшүнүктөрдүн орусча-кыргызча сөздүгүндө”: “модернизация – жаңылоо” дегенди түшүндүрөт” [7]. Демек, **педагогикалык билим берүүнү модернизациялоо** – азыркы коомдун талабына жараша мугалимдик кесипке даярдоону жаңылоо, жакшыртуу, жаңылантуу, ага жаңы түс берүү дегенди түшүндүрөт деген ой корутундусун берүүгө мүмкүндүк түзөт.

Заманбап мугалим тууралуу сөз кылууда, анын педагогдук чеберчилиги тууралуу түшүнүк алдыңкы планга чыкпай койбойт. И.Б. Бекбоевдин аныктоосу боюнча: «Өз кесибин өтө мыкты билген эн тажрыйбалуу кызматчы чебер болуп эсептелет» [8, 39-б.] деп чеберчилик түшүнүгүнө мүнөздөмө берилсе, окумуштуулар Б. Апыш, Д. Бабаев, Т. Жоробеков ж.б. педагогикалык чеберчиликти кесипкөйлүк иш-аракеттин, өзүн-өзү уюштуруунун жогорку деңгээлин камсыз кылган инсандык касиеттердин комплекси катары аныкташат. [9, 130-131-б.] Ал эми учурда педагогикалык билим берүүнү модернизациялоонун жаңыча теориялык-методологиялык негиздерин издөө маселесинин актуалдашуусу азыркы мектептердин, окуучулардын алдында турган маселелерди чечүү менен байланыштуу экендиги белгилүү. Алар заманбап мугалимдин алдына коюлуучу талаптарга ылайык ишке ашат. Илимий-педагогикалык изилдөөлөргө, эмпирикалык изилдөө методдоруна талдоо жүргүзүүнүн жыйынтыгы менен төмөндө биз заманбап **мугалимге коюлуучу бир нече талаптарды** аныктоо аракетин жасап көрдүк.

Биринчиден, Н.А. Асипованын пикиринде «мугалимдин инсандык жана адистик жактан калыптануу ишмердүүлүгүндө анын *окуучуга педагогикалык колдоо көрсөтүүгө* даярдыгынын болуусу керектиги көрсөтүлөт» [10, 44-б.]. Мугалим менен окуучунун өз ара аракеттешүү процессинде алардын ортосунда тажрыйба, билим, дүйнө таанымдык көз караштары менен алмашуу жүрүп, педагог тарабынан тарбиялануучуну инсандык жактан да калыптандыруу аракети жасалат.

Экинчиден, педагогикалык ишмердүүлүктүн *этикалык жагдайын ишке ашырууга мугалимди даярдоо маселесин* педагогикалык билим берүүнү модернизациялоонун маанилүү жагдайы катары көрсөтүүгө болот. Этикалык аспект мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүндө анын баалуулуктарынын, мамилелеринин, адептик көз караш нормаларынын системасын чагылдыруу менен, кесиптик аракеттеринин моралдык негизин түзүп, педагогикалык ой жүгүртүүсүнүн гуманисттик багытын аныктайт.

Үчүнчүдөн, окуучулар үчүн эффективдүү болгон мугалимдин *маалыматтык баалуулугунун* деңгээлин көрсөткөн анын кесиптик ишмердүүлүгүндөгү маанилүү факторду белгилеп айтуу керек [11, 79-б.]. Аталган фактор азыркы компьютердик технологиялар доорунда өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда. Анткени мугалим бүгүн окуучулар үчүн негизги маалымат булагы боло албай калгандыгы талашсыз. Бул нерсе мугалимдин кесиптик функцияларын ишке ашыруудагы приоритеттердин алмашуусуна алып келди. Анын негизги милдеттеринин бири катары окуучуларга билимди өткөрүп берүү эмес, аларга керектүү маалыматты издөөгө, туура маалыматты иргеп алуу билгичтиктерин калыптандырууга, маалыматтын ишенимдүүлүгүн, алынган билимдин практикада колдоно билүүгө үйрөтүү, башкача айтканда, “үйрүнүүгө үйрөтүү” маселеси актуалдашты десек болот. Мугалим менен окуучунун өз ара аракеттешүү процессинде маалыматка чогуу ээ болуу гана эмес, окуу предметин биргеликте үйрөнүү дагы ишке ашат. «Окуучу бул ичин толтуруп коюучу идиш эмес, ал тутантуучу шам чырак» демекчи, мындан кесиптик жактан даярдоо процессинде негизги көңүлдү кеңири предметтик билимди калыптандыруу принцибинен маалыматты сапаттуу жана сандык жактан туура тандап алуу, системалаштыруу, ишенимдүүлүк деңгээлин аныктоо технологияларын окутууга алмаштыруу зарылдыгы келип чыгат.

Төртүнчүдөн, мугалимдин маанилүү кесиптик сапаттары катары анын *эмпатияга жана рефлексияга жөндөмдүүлүгүн* белгилөөгө болот [11, 175-б.]. Эмпатияга карата болгон жөндөмдүүлүк педагогикалык кесиптин гуманисттик маңызына жооп берип, мугалимдин тарбиялануучуну түшүнүүгө, анын көйгөйүнө кошо аралашууга даярдыгын мүнөздөө менен, аны менен конструктивдүү өз ара аракеттешүүнүн, ага педагогикалык колдоо көрсөтүүнүн зарыл шарты болуп саналат.

Бешинчиден, мугалимдин эн маанилүү социалдык функциясы катары *маданиятты өткөрүп берүүчүлүк* сапатын белгилеп кетүү зарыл. Мугалим маданият менен үйрөнүп жаткан субъекттин ортосундагы медиатордун миссиясын ишке ашырат [10, 116-б.]. Мындай иш-аракетке карата болочок мугалимдин тиешелүү даярдыгын калыптандыруу анын кесиптик билим алуусундагы жана инсандык өнүгүүсүндөгү маанилүү милдет болуп саналары шексиз. Себеби ал педагогикалык билим берүү мейкиндигиндеги студент менен педагогикалык реалдуулуктун ортосунда боло турган көрүнүш.

Алтынчиден, заманбап педагогикалык билим берүүнү жакшыртуунун өзгөчөлүгү катары *болочок мугалимдин кесиптик педагогикалык ишмердүүлүккө карата чыгармачылык мамилесин калыптандырууга багытталышын* белгилөөгө болот [11, 111-б.]. Педагогдун чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн негизги максаты катары тарбиялануучуда идеалдуу тарбиялоо көз карашына жооп бере алган жаны позитивдүү өзгөрүүлөрдүн демилгелениши саналат. Мындай максатка жетүү жолунда педагог алдыга маселелерди коюу менен аларды чечип, педагогикалык кырдаалдарды талдап, аныкталган шарттардагы көбүрөөк натыйжалуу деп эсептелген ишмердүүлүк ыкмаларын тандап, аларды модификациялоо аркылуу буга чейин белгилүү болгон форма, метод, каражаттар менен айкалыштырып жана зарылдыгына жараша жаңыларын колдонуу менен, келечексиз, натыйжасыз аракеттерден арылат.

Жетинчиден, педагогикалык билим берүүнү модернизациялоо аспектисинде *мугалимдин кесиптик жан дүйнөсү* абдан маанилүү деп көрсөтүлөт. (Б.З. Вульф). *Мугалимдин кесиптик жан дүйнөсү анын чебер аткаруучулук жөндөмүнүн аркасында өзүнүн адамдык сапаттарын максималдуу ачып көрсөтүшү катары сыпатталат.* Мугалимдин ишмердүүлүгүндөгү инсандык жана кесиптик касиеттердин жуурулушун күбөлөндүргөн абалдын жогорудагыдай келтирилген аныктамасы студентти бийик гуманисттик баалуулуктарга туруктуу багыт алган инсан катары даярдоо процессин моделдөөнүн жана анын мазмунун калыптандыруунун өтө маанилүү негиздемеси катары кароого мүмкүнчүлүк түзөт.

Сегизинчиден, *мугалимдин* азыркы билим берүү процессинде эффективдүү жыйынтыктарга жетүүсүнүн негизги факторлору катары *инновациялык программаларды*, азыркы маалыматтык технологияларды *иштеп чыгууга жана ишке ашырууга багыт алышы саналат* [10, 310-б.]. “Санариптик келечек билим берүү системасынын алдына санарип чөйрөсүндө натыйжалуу иштей ала турган жана андан ары өнүктүрө ала турган адистерди даярдоо маселелерин көтөрөт. ЖОЖдордун алдында бүтүрүүчүлөрдүн жаңы шарттарга ылайыкташуу жана инновациялык методдор менен жаңы технологияларды практикага киргизүү зарылчылыгы маселелери турат” [12; 13]. Демек, педагог тарабынан инновациялык технологиялардын колдонулушу анын пайдаланган дидактикалык методдорунун жана каражаттарынын диапозонун кеңейтип, окутуунун принциптерин комплекстүү ишке ашырууга, окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүн, конкреттүү педагогикалык кырдаалдын спецификасын эске алууга мүмкүнчүлүк түзөт. Бул маселе COVID-19 дүйнөлүк пандемиясына байланыштуу акыркы убактарда өтө курчугандыгын белгилөөбүз керек. Ага карата аткарылып жаткан ЖОЖдордо жана жалпы билим берүүчү мектептерде «Санарип мугалим» долбоору, «Билим Илим», «Баластан» телеканалдары, Zoom, Google Classroom платформалары аркылуу өтүлүп жаткан сабактар, multiurok.ru, www.lib.kg, www.kitep.edu.gov.kg, сайттары, башталгыч класстар үчүн iBilim, «Билим булагы» билим берүүчүлүк сайттарынын жана башка көптөгөн иш-аракеттерди, ошондой эле ар бир мугалимдин бул тармакта жасап жаткан иштерин айтууга болот.

Тогузунчудан, мугалимдин кесиптик жана инсандык жактан өнүгүүсү үчүн анын *өзүн-өзү актуалдаштырууга умтулуусу* өзгөчө мааниге ээ. Азыркы мезгилде өзүн-өзү өстүрүү, өзүн-өзү жакшыртуу, өзүнө өзү турмуштан ордун таптыруу маселелеринин актуалдуулугу мурдагыдан да жогору мааниге ээ болууда. Себеби өзүн-өзү актуалдаштыруу деңгээлине жеткен адам өзүнүн талантын, жөндөмдүүлүктөрүн, потенциалын толугу менен пайдаланууга жетишип, бир сөз менен айтканда, толук кандуу өзүн ишке ашырган адам болуп калат (Мисалы, ар кыл өзүн таануу, мотивация берүү курстары аркылуу өзүн-өзү өстүрүү аракеттери). Студенттерди педагогикалык ЖОЖдо даярдоо алардын жеке турмуштук мазмунун ишке ашыруунун жолу катары каралышы керек. Окутуунун эффективдүүлүгү студенттин инсандык мазмунунун анын окууга болгон мотивациясы менен байланышта болушу аркылуу артарын түшүнүү зарыл. Андыктан кесиптик педагогикалык

жактан даярдоо процессинде студенттин өзүн-өзү актуалдаштыруусуна колдоо көрсөтүүгө багытталган максаттуу аракеттерди жүргүзүү керек.

Педагогикалык билим берүүнү модернизациялоонун фактору катары заманбап мугалимге коюлуучу талаптар болуп төмөнкүлөр аныкталды:

- мугалимдин окуучуга педагогикалык колдоо көрсөтүүгө даярдыгын күчөтүү;
- педагогикалык ишмердүүлүктүн этикалык жагдайын ишке ашырууга даярдоо;
- мугалимдин окуучулар үчүн эффективдүү болгон маалыматтык баалуулук деңгээлин көтөрүү;
- мугалимдин маанилүү кесиптик сапаттары катары анын эмпатияга жана рефлексияга жөндөмдүүлүгүн арттыруу;
- мугалимдин эн маанилүү социалдык функциясы катары маданиятты өткөрүп берүүчүлүк сапаты;
- болочок мугалимдин кесиптик педагогикалык ишмердүүлүккө карата чыгармачылык мамилесин калыптандырууга багытталышы;
- мугалимдин кесиптик жан дүйнөсүнүн анын адамдык сапаттарын максималдуу ачып берилишине көз карандылыгы;
- мугалимдин инновациялык программаларды, азыркы маалыматтык технологияларды иштеп чыгууга жана ишке ашырууга багыт алышы;
- мугалимдин кесиптик жана инсандык жактан өнүгүүсү үчүн анын өзүн-өзү актуалдаштырууга умтулуусу;
- мугалимдин этнопедагогикалык даярдыгына жана көп улуттуу коомдо жашоого байланыштуу компетенциялардын калыптанышы.

Аталган талаптарга болочок мугалимдин компетенттүүлүгүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багытталган **педагогикалык билим берүүнүн компетенттик парадигмасын** ишке ашыруунун алкагында ылайык келүүгө мүмкүн [10, 126-б.]. Себеби “компетенттүүлүк мамиленин максаттуу мазмуну мугалимдин ар кандай кесиптик, этикалык, коммуникациялык жана башка маселелерди чечүүгө даярдыгын жана жөндөмдүүлүгүн билдирет деп айтууга болот” [14, 46-б.].

Мугалим үчүн мамлекеттик жана коомдук жоопкерчиликти моюнга алуу, жамааттык чечимдерди кабыл алууга катышуу, кыйчалыш кырдаалдарды конструктивдүү чечүү, демократиялык институттарды колдоо жана жакшыртууга катышуу сыяктуу саясий жана социалдык компетенцияларга ээ болуунун актуалдуулугу артууда.

Мугалим үчүн окутууну компьютерлештирүүгө байланыштуу маалыматтык технологияларды колдоно билүү маалыматтык ресурстардын начар жана күчтүү жактарын түшүнүү, аларда камтылган материалдарды сынчылдык менен кабыл алуу компетенцияларына ээ болуусу да абдан маанилүү. Демек, кыргыз мамлекетин жана коомун модернизациялоо шартында күндөн күнгө интенсивдүү алмашып жаткан социалдык маданий турмуштун талаптарына жооп бере алган инновациялык ишмердүүлүктү ишке ашыруу жөндөмдүүлүгү өтө актуалдуу болуп саналат.

Учурда педагогикалык жогорку окуу жайларда коммуникативдик багытты коомдун шартына ылайык окутууда үзгүлтүксүз квалификациялык жогорулатуулар, конференциялар байма-бай өтүп турат [16].

Азыркы учурда билим берүү системасы окутуу жана тарбиялоо процесстерин гумандаштыруу жана демократиялаштыруу принцибин чыгармачылык жактан өнүктүрүүгө багыт алууда. Окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн интенсивдүү өнүгүшүнө багытталган орто билим берүүчү мектептердеги бардык баскычта окутуу процесси жаңыланып, жаңы программалар жана концепциялар иштелип чыкты. Окуучунун инсанынын ар тараптан өнүгүүсүнүн эффективдүү каражаты катары окутуунун активдүү методдору эсептелет.

Окутуунун активдүү методдору таанып-билүү жөндөмдүүлүгүн, социалдык, эмоционалдык жана чыгармачылык шыкты өстүрөт. Алардын жардамы аркылуу балдар бири-бири менен тил табышууга, чечим кабыл алууга, белгилүү эреже-тартиптерди сактоого, өзүн башкара билүүгө, кызматташууга, башкалардын ою менен эсептешүүгө, алардын каалоо-талабын эске алууга жана сыйлоого, ошондой эле бир нерсени кунт коюп жасоого жана баштаган ишин аягына чыгарууга үйрөнүшөт, себеби аларда баалуулуктар жөнүндө жөн гана кеп кылынбастан, аларды иш жүзүндө колдонууга көнүгүүлөр арналган. Активдүү методдорунун жогоруда айтылган артыкчылыктарын эске алсак, сабакта алар убакытты бекер албастан, тескерисинче, окутуунун жемиштүү болушуна жардам берет.

Окутуунун активдүү методдорунун таанып билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүдөгү орду:

Эгер сабак учурунда окуучулар ортосунда, ошондой эле окуучулар менен мугалимдин ортосунда карым-катыш жогорку деңгээлде жүрсө, биз мындай окутууну жана сабак берүүнү интерактивдүү деп айтабыз. Интерактивдүү усулду колдонуудагы максат окуучуларга маалымат берүү эле эмес, алардын таанып-билүү, жоопторду өз алдынча таба билүү көндүмдөрүн да калыптандыруу болуп саналат.

Активдүү усул ар түрдүү көп маселелерди чечүүдө өз ара аракеттенүү ыкмаларын ар башкача колдонууга ийкемдүү келет. Бирок кандай гана усулду колдонбойлу, окуучулардын турмуштук тажрыйбасы билим алуунун негизги башаты катары каралышы керек. Окуу процессинде окуучу төмөндөгүлөр менен карым-катышта болуп, бирге аракеттенет:

- Мугалим менен (б.а. окуучу мугалимдин суроосуна жооп берет);
- Чакырылган кишилер менен (же класс кайсы бир уюмдарга жана кишилерге барышы мүмкүн);
- Башка окуучу менен (эки-экиден болуп иштөө);
- Чакан топ менен (3-5 окуучу болуп иштөө);
- Окуучулардын чоң тобу менен (көбүнчө – ролдук оюндун, дебаттын, класстык талкуунун ж.у.с. түрлөрү);
- Окуучулардын тобу жана калк менен (топ социологиялык сурамжылоо жүргүзөт);
- Техниканын айрым түрлөрү менен (мисалы, компьютер менен).

Таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүдө интерактивдүү усулдарды колдонуу:

- Бул аларды өзүнө ишенүүгө тарбиялайт;
- Чечендик өнөрдүн көндүмдөрү өздөштүрүлөт;
- Уга билүү жөндөмү да өркүндөтүлөт;
- Бул таанып билүүнүн маңызын түшүнүүгө жардам берет (б.а. көбүнчө абсолюттук чындык жок болуп чыгат);
- Бул сынчыл ойлом көндүмдөрүн өнүктүрөт;
- Өзүнүн жеке пикирин айтуу укугу андап билинет;
- Ар түрдүү көп пикирлер боло тургандыгын мындайча жакшыраак андап билесин, ж.у.с.;
- Жогорудагы айтылгандарды жыйынтыктап «окуй билүүгө үйрөнүү» идеясы деп атоого болот. Окуй билүү – бул эң зарыл көндүм. Анткени ал интеллектуалдык көз карандысыздыктын негизи.

Эмне үчүн активдүү усул пайдаланылат?

Активдүү методдорду активдүү колдонуп жүргөн мугалимдер окутуу дал ушул өз ара аракеттенүү процессинде эң ийгиликтүү жүрөрүн жакшы билишет. Алар окуучулар мындайда батыраак окуп, талкуу учурунда билип алгандарын жакшы эстеп калышат деп эсептешет. Мунун төмөндөгүдөй себептери бар:

- Окуучулар маалымат эле албастан, өздөрү сунуштаган жол жана чечим эмне үчүн тура же, эч болбосо, айтылган башка варианттардан жакшы экендигин логикалуу кылып түшүндүргөнгө аргасыз болушат.
- Окуучулар идеяларды кыйла терең иштеп чыгышат, анткени логикасыз айтылган пикирлер оңой эле жокко чыгарыларын билишет.
- Маселе чечүү учурунда окуучулар өздөрүнүн жана башкалардын тажрыйбасын пайдаланышат. Мындай билимдердин жалпы суммасы ар кандай жеке окуучунун билимине караганда көптүк кылат.
- Мугалим өзү да окуучулардан жаңы нерселерди билип, үйрөнүшү мүмкүн.

Сабакты пландоодо мугалимдин көңүлүндө кандай маселелер туруусу керек?

Сабакты пландоодо мугалим бул маселелерди чечүүгө тийиш:

- Бул материал окуучу үчүн эмнеге керек?
- Бул материалды окуучунун турмушунда качан, кантип колдонот?
- Бул сабакта мен окуучуну эмнеге жана кантип машыктырам?

Бул идеялар сабактын бүткүл өзөгүн камтыйт жана жаңы сабакты өтүүдө жетекчиликке алынат, бышыктоодо жүзөгө ашырылат, баалоодо көзөмөлгө алынат.

Сабакта өтүлө турган теманын негизги идеясы – анын максаттарын аныктайт.

Демек, заманбап мугалим окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрө алганда гана алардын окууга болгон кызыкчылыгы күч алат. Мындай маселени чечүүдө окутуунун интерактивдүү ыкмаларын колдонуу жакшы өбөлгө боло алат.

Колдонулган адабияттар

1. Дюшеева Н.К. Формирование будущего учителя новой формации в вузе. – Режим доступа: [www.
http://libraryiksu.kg/public/assets/upload/vestnik/1383_IGU_DUSHEEVA_2011-30.pdf5ec361c334ba7.pdf](http://libraryiksu.kg/public/assets/upload/vestnik/1383_IGU_DUSHEEVA_2011-30.pdf5ec361c334ba7.pdf)
2. Лихачев Д.С. Учительство – это искусство, труд не менее творческий, чем труд писателя, композитора, но более тяжелый и ответственный. – Режим доступа: [www.
https://www.lihachev.ru/news/1753/5560/](http://www.lihachev.ru/news/1753/5560/)
3. Наставления Л.Н. Толстого учителю. – Режим доступа: https://studme.org/118237/pedagogika/nastavleniya_tolstogo_uchitelyu
4. Аветисян Ж.Г. Каким должен быть современный учитель? – Режим доступа: [www.
https://nsportal.ru/shkola/raznoe/library/2013/09/14/kakim-dolzhen-byt-sovremennyy-uchitel](http://nsportal.ru/shkola/raznoe/library/2013/09/14/kakim-dolzhen-byt-sovremennyy-uchitel)
5. Дистервег А. Цитаты об учителях. – Режим доступа: [www. https://ru.citaty.net/avtory/adolf-disterveg/tsitaty-ob-uchiteliakh/](https://ru.citaty.net/avtory/adolf-disterveg/tsitaty-ob-uchiteliakh/)
6. Өзүбекова Ж. Мугалим өтө сезимтал болушу керек. – Режим доступа: [www.
http://kutbilim.journalist.kg/2016/08/22/](http://kutbilim.journalist.kg/2016/08/22/)
7. Русско-киргизский словарь: 51000 слов / Под ред. К.К. Юдахина. – Бишкек: Шам, 2000, 992 с.
8. Бекбоев И.Б. Педагогикалык процесс: эски көнүмүштөр жана жаңычыл көз караштар. – Бишкек, 2006, 290-б.
9. Педагогика. ЖОЖдордун студенттери үчүн окуу куралы / Б. Апыш, Д. Бабаев, Т. Жоробеков. – Бишкек, 2002, 348-б.
10. Асипова Н.А. Заманбап билим берүү парадигмалары: ЖОЖдордун педагогика багытындагы магистратура, аспирантура жана докторантура деңгээлиндеги студенттер үчүн окуу куралы. – Бишкек, 2019, 362-б.
11. Педагогикалык чеберчиликтин негиздери: Жогорку жана орто кесиптик окуу жайларынын студенттери жана мектеп мугалимдери үчүн окуу куралы / А.Т. Калдыбаева, Н.К. Койлубаева, Т.М. Бектурова, ж.б. – Бишкек, 2019, 262-б.
12. Молдосанов У.Н. Влияние цифровизации страны на систему образования (на примере дистанционных образовательных технологий) // Научные исследования в Кыргызской Республике. – Бишкек, 2019. Т.4, с. 192-197. – Режим доступа: [www. http://journal.vak.kg/wp-content/uploads/2020/08/St.-Moldosanova.pdf](http://journal.vak.kg/wp-content/uploads/2020/08/St.-Moldosanova.pdf)
13. Калдыбаев С. Непрерывное образование как условие развития современного общества // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2016, №3, с. 343-349.
14. Сулайманова Р.Т. Компетентностный подход как основа новой парадигмы образования // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2019, №4, с. 41-47.
15. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Кыргызстандагы заманбап билим берүүнүн тенденциялары жана көйгөйлөрү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), 43-50-бб.
16. Сулайманова Р.Т., Нурбаева А. Кыргыз республикасынын эл мугалимдери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), 64-68-бб.

УДК 378.2(575.2)(04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-45-49

Сулайманова Р.Т., Бообаева Н.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Сулайманова Р.Т., Бообаева Н.А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Sulaimanova R.T., Babaeva N.A.

KNU named after J. Balasagyn

**ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРДИ ДАЯРDOОНУН
ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ
НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ
В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ
SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE TRAINING OF FUTURE
TEACHERS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS**

Кыскача мүнөздөмө: Билим берүү системасынын бирден бир негизги кыймылдаткыч күч педагогикалык кадрларды даярдоо тармагы болуп саналат. Себеби дүйнө жүзүндөгү калктын төрттөн бир бөлүгүнүн билим берүү системасы менен түздөн түз байланышы бар. Бул учурда мугалимдин коомдо ээлеген орду канчалык экендиги өзүнөн өзү көрүнүп турат. Мугалимдин ролу аны даярдоонун теориялык жана практикалык жагдайларына көз каранды. Ушуга ылайык макалада педагогикалык билим берүүнүн илимий-теориялык жактан изилденишине талдоо жүргүзүү максаты коюлду. Ага ылайык изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү милдеттер чечилди: мугалимди даярдоо маселесине арналган изилдөөлөргө талдоо жүргүзүү; педагогикалык билим берүүнү жаңылантуу процессинде алардын мазмундук классификациясын бөлүп көрсөтүү. Коюлган милдеттерди ишке ашыруу үчүн изилдөө боюнча алгачкы булактарды иликтөө, педагогикалык идеяларды талдоо методдору колдонулган. Изилдөөнүн натыйжасында болочок мугалимди даярдоо боюнча жаңыча идеялар бөлүп каралып, педагогикалык билим берүүнү модернизациялоодогу орду ачыкталды. Изилдөөнүн жыйынтыктары педагогикалык адистерди даярдоо системасынын теориялык жагдайларын иликтөөдө таяныч материал боло алат.

Аннотация: Одной из основных движущих сил системы образования является подготовка педагогических кадров. Поскольку четверть населения мира имеет прямую связь с системой образования, то этим и должно определяться место учителя в обществе. Роль учителя зависит от качества его теоретической и практической подготовки. В соответствии с этим в статье анализируется научно-теоретическая основа педагогического образования. В ходе исследования ставились следующие задачи: провести анализ исследований, посвященных проблеме подготовки учителя; выделить их содержательную классификацию в процессе обновления педагогического образования. Для реализации поставленных задач использовались методы исследования первоисточников, анализа педагогических идей. В результате выработаны предложения по подготовке будущих учителей и выявлена их роль в модернизации педагогического образования. Результаты исследования могут служить опорным материалом при изучении теоретических аспектов системы подготовки педагогических кадров.

Abstract: One of the main driving forces of the education system is the branch of teacher training. This is because a quarter of the world's population has a direct connection to the education system. In this case, it goes without saying what place the teacher occupies in society. The role of a teacher depends on the quality of his theoretical and practical training. In accordance with this, the article aims to analyze the scientific and theoretical study of pedagogical education. In accordance with it, the following tasks were solved in the course of the study: to analyze studies on the problem of teacher training; to highlight their meaningful classification in the process of updating pedagogical education. To implement the tasks set in the study, the methods of research of primary sources, analysis of pedagogical ideas were used. As a result of the research, new ideas for the training of future teachers were identified and their role in the modernization of pedagogical education was revealed. The results of the study can serve as a reference material in the study of theoretical aspects of the system of teacher training.

Негизги сөздөр: педагог; болочок мугалим; педагогикалык кадрларды даярдоо; педагогикалык кадрларды даярдоо боюнча изилдөөлөр.

Ключевые слова: педагог; будущий учитель; подготовка педагогических кадров; исследования по подготовке педагогических кадров.

Keywords: teacher; future teacher; teacher training; research on teacher training.

Коомдун өнүгүшү, ага байланыштуу мектепте билим берүүнүн мазмунунун өзгөрүшү жогорку окуу жайларынын алдына мугалимдерди даярдоо боюнча чоң милдеттерди коюуда. Билим берүү адамдарды тез өзгөрүп жаткан шарттарда жашоого даярдап, аларда ыңгайлашуу, мобилдүүлүк, конструктивдүүлүк, креативдүүлүк, чектелген ресурстарды колдонуу менен тез чечим кабыл алуу, өсүп жаткан маалымат агымын багыттоо сыяктуу сапаттарды калыптандырууга тийиш [5].

Педагогикалык билим берүү системасынын негизги милдети – коомдун мугалимдерге болгон муктаждыгын канааттандыруу гана эмес, мугалимдик кесипке татыктуу жаңы муундагы адистерди сапаттуу даярдоо талабы эсептелет. Бул маселелер педагогикалык билим берүүнүн теориялык жактан изилденишине түздөн түз көз каранды экендигин белгилеп кетүү керек.

Болочок мугалимдерди кесиптик жактан даярдоо маселеси учурда билим берүү системасында өтө маанилүү жана көп талкууланган темалардын бири болуп эсептелет. Мугалимдик кесиптин өзгөчө татаалдыгы билим берүү процессиндеги жаңы талаптар жана шарттар менен байланыштуу.

Мугалимдерден жогорку деңгээлдеги компетенция, өзүнүн предметин гана эмес, ошондой эле заманбап окутуу методдору менен педагогикалык технологияларды билүү талап кылынат.

Изилдөөлөргө ылайык, бүгүнкү күндө билим берүү жаатындагы өзгөрүүлөрдөн улам, болочок мугалимдерди даярдоо системасы да жаңы ыкмаларды жана мамилелерди талап кылууда. Бул, биринчи кезекте, билим берүү процессинин динамикасы, мугалимдин ролунун өзгөрүшү, ар түрдүү коммуникативдик жөндөмдөргө ээ болуу зарылчылыгы менен байланыштуу. Мугалимден азыркы коомдогу өзгөрүүлөрдү туура баалап, аларга жооп бере ала турган татаал, көп кырдуу кесиптик чеберчилик талап кылынууда.

Жогорку окуу жайларында болочок мугалимдерди кесиптик жактан даярдоо алардын кийинки педагогикалык ишмердүүлүгүнө түздөн-түз таасир этет. Билим берүүнүн сапатын жогорулатуу үчүн мугалимдерди даярдоо процессинде алардын жеке, педагогикалык жана предметтик компетенцияларын өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруу зарыл. Ошондой эле, билим берүү программаларынын мазмунун заманбап талаптарга ылайыкташтыруу мугалимдердин эффективдүү кесиптик даярдыгын камсыздайт.

Жыйынтыктап айтканда, болочок мугалимдерди даярдоо – бул билим берүү системасынын башкы элементтеринин бири. Ага жетиштүү көңүл бурулбаса, жалпы билим берүүнүн сапаты дагы төмөндөйт, ошондуктан бул маселе ар дайым актуалдуу бойдон калат.

Э. Гуссердин пикири боюнча, адамга дүйнө же анын кайсы бир бөлүгү эмес, дүйнөнүн “мазмуну” маанилүү [1].

Жогорку окуу жайларында студенттерди кесиптик жактан даярдоо учурунда кесиптин маанисин жана баалуулугун терең түшүнүү, ошондой эле тандалган кесиптин жашоого тийгизген таасирин аңдап билүү процесси жүрөт. Айрыкча педагогикалык багытта билим берген окуу жайлар студенттерди билим берүү тармагына жана педагогикалык кесипке даярдоонун туура ыкмаларын табуу сыяктуу татаал милдеттерди аткарат. Бул учурда педагогикалык жогорку окуу жайлардагы окуу мазмунун жана структурасын заманбап талаптарга ылайыкташтыруу зарылчылыгы келип чыгат.

Ошол эле учурда, педагогика илиминде жогорку окуу жайларында педагогикалык кесипке даярдоонун так жана бирдиктүү аныктамасы али да жок. Ошондуктан, бул түшүнүктү терең изилдеп, анын негизги аспектилерин ар тараптуу кароого муктаждык бар. Педагогикалык кадрларды даярдоонун ар кандай аспектиери көптөгөн психологиялык жана педагогикалык изилдөөлөрдүн негизги багыты болуп келген, жана бул тармакта бир нече багыттар пайда болду.

Изилдөөлөрдүн биринчи багыты педагогикалык кадрларды даярдоону кесиптик-педагогикалык ишмердүүлүктүн структурасы аркылуу карайт. Бул багыттагы изилдөөчүлөр (А.И. Высокодворский, В.И. Гиневицкий, Е.Ф. Есарева ж.б.) жогорку окуу жайларында студенттерди даярдоо болочок педагогдордун негизги кесиптик милдеттерин өздөштүрүү аркылуу ишке ашат деп баса белгилешет.

Экинчи багыт педагогикалык кадрларды даярдоонун мазмуну, формалары жана методдоруна арналган. Бул багыттагы изилдөөлөр (Е.И. Антипова, Г.А. Арутюнова ж.б.) билим берүү процесстеринде кандай ыкмалар колдонулушу керектигин аныктайт.

Үчүнчү багыт болсо мугалимдердин профессионалдык сапаттарын аныктоого арналган профессиограмма түзүү менен мүнөздөлөт. А.И. Пискунов, В.А. Сластенин жана башка изилдөөчүлөр мугалимдин негизги касиеттерин жана талаптарын изилдешкен.

Изилдөөчүлөр жогорку педагогикалык окуу жайларда студенттерди педагогикалык кесипке даярдоону ар кандай көз караштардан чыгып карашкан. Изилдөөлөрдүн негизги концепциялары эки чоң багытта өнүккөн:

- *ишмердүүлүк – функционалдуулук* (В.И. Гинецинский, В.А. Крутецкий, Н.В. Кузьмина, И.М. Машаров, А.И. Щербаков ж.б.) жана компетенттүүлүк (И.С. Батракова, Е.С. Заир-Бек, В.А. Козырев, С.А. Писарева, Е.В. Пискунова, Н.Ф. Радионова, А.П. Тряпицына ж.б.) мамиле концепциялары;

- *инсандык – ишмердүүлүк* (О.А. Абдуллина, Ю.К. Бабанский, Ф.Н. Гоноблин, В.А. Сластенин ж.б.) жана аксиологиялык (А.А. Деркач, Е.Н. Дмитриева, И.С. Ломакина ж.б.) мамиле концепциялары.

И. Арановскаянын айтымында, жогорку билим берүү системасында изилдөө багыттарынын популярдуулугу көбүнчө учурдагы билим берүү моделдерине байланыштуу, жана бул моделдер педагогикалык билим берүүгө да таандык. Биринчи моделдин өзгөчөлүгү — анын агартуучулук ишмердүүлүккө багытталгандыгында. Бул моделде адисти даярдоо идеологиялык өнүктө түзүлүп, сырткы буйрутмалар, эрежелер жана стандарттар негизинде жүргүзүлөт. Бул учурда билим берүү системасы жалпы билим берүү жана коомдун талаптарына баш ийет [2].

Экинчи моделде, либералдык деп аталган, тескерисинче, инсандын өнүгүүсү жана анын жеке потенциалынын ачылышы негизги басым болуп саналат.

Тарыхый жактан алып караганда, Кыргызстандын жогорку билим берүү системасы ХХ кылымдын 90-жылдарына чейин биринчи моделге негизделген. Ал модел жогорку окуу жайларда билим берүүнүн максаттарын аныктоого жана билим берүү процессин уюштурууда чоң таасирге ээ болгон. Жогорку билим берүү, өзгөчө педагогикалык билим берүү, учурда бир катар маанилүү карама-каршылыктарга туш болууда. Негизги карама-каршылыктардын бири – окутуу технологияларынын билимди өздөштүрүүгө басым жасоо менен ой жүгүртүү, чыгармачылык жана инсандын жеке интеллектуалдык, руханий өнүгүүсүнө болгон муктаждыктардын ортосундагы ажырым. Бул карама-каршылык заманбап билим берүүнүн негизги көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат.

Азыркы мезгилде жогорку билим берүү системасы баалуулуктардын жаңы шкаласын калыптандыруу процесси менен мүнөздөлүүдө. Бул процессте билим берүүнү антропологиялаштыруу жана индивидуалдаштыруу негизги багыттардын бири болуп саналат. Бул ыкмалар студенттердин кесиптик даярдыгы менен бирге алардын дүйнө таанымын кеңейтүүгө жана маданий деңгээлин жогорулатууга багытталган. Мындай көз караш билимдүү жана инсандык сапаттары өнүккөн адистерди даярдоого өбөлгө түзөт.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, жогорку окуу жайдагы кесиптик даярдыкта билим берүү сапатын камсыздоо жана бүтүрүүчүнүн квалификациялык талаптарга шайкеш келиши маанилүү. Буга жетүү үчүн билим берүүнүн мазмунуна гана эмес, анын натыйжаларына көңүл буруу зарыл. Бүгүнкү күндө билим берүүнүн стандарттары, көбүнчө окутуу процессинин өзүнө эмес, анын жыйынтыгына, тактап айтканда, бүтүрүүчүнүн алган компетенцияларына басым жасоодо.

2002-жылдан кийин жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө "кесиптик тарбиялоо" жана "кесиптик социалдашуу" түшүнүктөрү кеңири талкууланууда (Н.М. Борытко, Л.А. Ларина, А.В. Мазуренко, А.В. Репринцев, С.М. Салов, Е.Н. Сорочинская ж.б.) [3]. Окумуштуулар студенттердин кесиптик даярдыгы процессинде алардын интеллектуалдык, руханий жана кесиптик потенциалын өнүктүрүүнүн маанилүүлүгүн белгилешүүдө. Мугалимдин даярдыгы студенттерди өз өнүгүүсүнүн субъектиси катары көрүүгө, демек, аларды өз кесибине активдүү жана аң-сезимдүү киришүүгө даярдоого багытталган татаал процесс болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында болочок мугалимдерди кесиптик жактан даярдоонун теориялык абалына, практикасына жана келечегине арналган бир катар изилдөөлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

Педагогикалык кадрларды даярдоонун теориялык-методологиялык негиздерин аныктоого, билим берүүнүн парадигмаларын аныктоого, сапатын жогорулатууга жана аларды салыштырууга, баа берүүгө, инсанга багыттап окутууга байланыштуу суроолор И.Б. Бекбоев, Э.М. Мамбетакунов, Н.А. Асипова, А.М. Мамытов, А. Алимбеков, А.Т. Калдыбаева, С.К. Калдыбаев, Н.К. Дюшеева ж.б. эмгектеринде камтылган [4].

Педагогикалык кадрларды даярдоо проблемалары ата-мекендик окумуштуулар тарабынан докторлук жана кандидаттык диссертацияларда ар тараптуу изилдөөгө алынган. Алсак, А. Алимбеков, Н.К. Дюшеева, Л.П. Кибардина, А.С. Раимкулова, Р.А. Рыскулова тарабынан изилденилип, окумуштуулар ишмердик жана кесиптик сапаттары боюнча учурдун талабына жооп берген компетенттүү адистерди даярдоого орчундуу маани берип келишүүдө.

Башталгыч класстардын мугалимдерин даярдоо, аны эффективдүү ишке ашырууга өбөлгө түзгөн каражаттарды, жолдорду, ыкмаларды жана шарттарды иштеп чыгуу маселелерине А.А. Алимбеков, М.Д. Айдарова, Н.В. Г.К. Казиева, Г.А. Касымова, Омуралиев, Н.С. Шадиев ж.б. изилдөөлөрү арналган [4].

Предметтик мугалимдерди даярдоого жана окутуунун жекече методикаларына карата Э.М. Мамбетакунов, Д.Б. Бабаев, К.М. Төрөгелдиева, А.А. Абдиев, М.С. Субанова, Б.М. Алиева, М. Курманов, К.К. Аттокурова ж.б. эмгектерди белгилөөгө болот [4]. Аталган авторлордун эмгектеринде педагогикалык кадрларды даярдоонун теориялык жана практикалык маселелерине, болочок мугалимдерди даярдоонун мазмунун жаңылантууга, педагогикалык билим берүү аркылуу кесиптик компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга байланыштуу бир катар илимий көз караштар талдоого алынган. Муну менен педагогикалык билим берүүнүн теориялык жагдайлары толук изилдөөгө алынып бүттү деп айтууга болбойт.

Педагогикалык жогорку окуу жайларда коммуникативдик багытты коомдун шартына ылайык окутууда үзгүлтүксүз квалификациялык жогорулатуулар, конференциялар байма-бай өтүп турат [6]. Мындан ары да педагогикалык кадрларды даярдоо маселелеринин методологиясына; заманбап

мугалимди даярдоонун өнүгүү келечегин ачып көрсөтө алган педагогикалык жаңылыктарды изилдөөгө карата окумуштуулардын кадамы жасай керек.

Колдонулган адабияттар

1. Гуссерль Э. Феноменология [Статья в Британской энциклопедии]. Предисл., пер. и примеч. В.И. Молчанова // Логос. – Москва, 1991, № 1, с. 12-21.
2. Арановская И. Подготовка специалиста как социокультурная проблема // Высшее образование в России, 2002, № 4, с. 115-119.
3. Дворянкина Е.К. Профессиональная подготовка будущих учителей в вузе как педагогическая проблема // Современные проблемы науки и образования, 2007, № 5, с. 47-51.
4. Сулайманова Р.Т. Кыргызстанда педагогикалык кадрларды даярдоо маселесинин теориялык жактан изилдениши // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2021, № 4(108), 53-58-бб. – Режим доступа: https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/01/VKNU2021_4.pdf
5. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Кыргызстандагы заманбап билим берүүнүн тенденциялары жана көйгөйлөрү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), 43-50-бб.
6. Сулайманова Р.Т., Нурбаева А. Кыргыз республикасынын эл мугалимдери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), 64-68-бб.

УДК 378.2(575.2)(04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-49-53

Таштекеев С.Б.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Таштекеев С.Б.
КНУ имени Ж. Баласагына
Tashtekeev S.B.
KNU named after J. Balasagyn

ШАХМАТ БОЮНЧА БАЛДАР ЖАНА ӨСПҮРҮМДӨР СПОРТ МЕКТЕБИНИН ПОТЕНЦИАЛЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ ЫКМАЛАРЫ ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ПОТЕНЦИАЛА ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОЙ СПОРТИВНОЙ ШКОЛЫ ПО ШАХМАТАМ THE MAIN APPROACHES TO DEVELOPING THE POTENTIAL OF A CHILDREN'S AND YOUTH SPORTS SCHOOL IN CHESS

Кыскача мүнөздөмө: Балдар жана өспүрүмдөр спортун өнүктүрүүгө негизги мамиле спорттук даярдоо методикасынын актуалдуу жоболорун илимий негиздөө болуп саналат. Балдар-өспүрүмдөр спортунун актуалдуу жоболорун ишке ашыруу бир катар мезгилдерди камтыйт: акыркы он жылдыктардын кеңири жалпы жарыялоолорунун чегинде ишмердүүлүгүнө мүнөздүү болгон жеке тармактарды изилдөөдөн тартып, алардын курактык-жыныстык өзгөчөлүгүн эске алуу менен спортсмендердин ар кандай контингенттеринин спорттук тренингине тиешелүү маанилүү мыйзам ченемдүүлүктөр, көп жылдык тренингдерге чейин. Бул этапта олуттуу ийгиликтер белгиленди. Жалпы планда балдар-өспүрүмдөр спорт мектебинин потенциалын өнүктүрүүгө кыйла изилденген ыкмалардын катарына төмөнкүлөр кирет деп эсептөөгө болот: жаш курактык аспектке интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүү методикасын түзүү; жаш спортчуларды көп жылдык окутуу системасын түзүү; даярдоо жүктөмдөрүн нормалдаштыруу жана системасы; жаш шахматчыларды селекциялоо системасы; спорт мектептеринин окуучуларын даярдоодо комплекстүү текшерүүнүн методикасы; өспүрүмдөр спортунун уюштуруу-методикалык базасы.

Аннотация: Основным подходом к развитию детско-юношеского спорта является научное обоснование актуальных положений методики спортивной подготовки. Реализация актуальных положений детско-юношеского спорта затрагивает ряд периодов: от изучения индивидуальных отраслей, свойственных деятельности в пределах широких общих публикаций последних десятилетий, в которых развёрнуты значимые закономерности, относящиеся к спортивному тренингу различных контингентов спортсменов с учётом их возрастно-половой спецификой, до многолетних тренингов. На этом этапе отмечены значительные успехи. В общем плане допустимо считать, что к числу наиболее исследованных подходов к развитию потенциала детско-юношеской спортивной

школы относят: создание методики развития интеллектуальных способностей в возрастном аспекте; формирование системы многолетнего тренинга юных спортсменов; нормирование и система подготовительных нагрузок; система селекции юных шахматистов; методика комплексной проверки в подготовке учащихся спортивных школ; организационно-методическая база юношеского спорта.

Abstract: The main approach to the development of youth sports is the scientific study of the current provisions of the methodology of sports training. The implementation of the relevant provisions of youth sports has carried out a number of periods: from the study of individual industries characteristic of activities within the broad general publications of recent decades, in which significant patterns are deployed. Significant successes have been achieved at this stage. In general, it is acceptable to attribute that at the present time the following are among the most researched approaches to the system of development potential of a children's and youth sports school: methods of developing mental abilities in the age aspect; a system for creating long-term training for young athletes; rationing and a system of preparatory loads; a system of selection of young chess players; a method of comprehensive verification in the preparation of students of sports schools; organizational and methodological base of youth sports.

Негизги сөздөр: шахмат боюнча балдар-өспүрүмдөр спорт мектеби; өнүктүрүү; мамилелер.

Ключевые слова: детско-юношеская спортивная школа по шахматам; развитие; подходы.

Keywords: children's and youth sports school of chess; development; approaches.

Сегодня спорт все больше становится производственным ресурсом [12]. Как известно, шахматы – это вид спорта.

Человечество вот уже почти 500 лет играет в шахматы по современным правилам, которые окончательно утвердились после реформы шатранджа в Европе в середине XVI века. Однако шахматная школа сравнительно молода [1]. Впервые вопросы шахматного обучения были систематически затронуты только в 1925 году Эмануилом Ласкером в его труде "Учебник шахматной игры" [2]. Предшественники второго чемпиона мира, начиная с итальянских мастеров XVI века, сосредоточились в основном на исследовании самой игры, раскрывая её закономерности и внутреннюю красоту, не уделяя внимания методике преподавания, поскольку шахматы на тот момент оставались загадкой. В трудах сильнейших мастеров можно найти разрозненные советы по обучению шахматам [3].

1. В книгах и рукописях итальянских мастеров XVII-XVIII веков отчётливо виден восторг эстетической стороной шахмат. Авторы стремились увлечь читателей, раскрывая красоту игры. Названия книг того времени говорят сами за себя, например, "Ни с чем несравнимая игра в шахматы" (Д. Понциани, 1769).

2. Ф.А. Филидор в своём знаменитом труде "Анализ шахматной игры" (1749) показал, что разбор шахматной партии может основываться на логических рассуждениях, а не только на переборе возможных ходов [4].

3. В "Новейшем начертании о шахматной игре" (1833) Ш. Лабурдонне впервые даёт совет, как работать с шахматной литературой самостоятельно [4]. Он рекомендует учиться рассчитывать ходы, следя за комментариями к партиям, при этом не передвигая фигуры на доске.

4. Первый чемпион мира Вильгельм Стейниц [5] считал, что для улучшения навыков важно регулярно играть с партнёром, немного превосходящим вас по силе; повторять свои партии по памяти, а ещё лучше – партии мастеров с хорошими комментариями; а также решать шахматные задачи для повышения уровня игры. Его слова о регулярности особенно ценны: "Регулярные занятия значительно облегчают достижение успехов. Тот, кто занимается от случая к случаю, вряд ли добьётся прогресса. Лучше заниматься по часу в день шесть дней в неделю, чем шесть часов раз в неделю".

Период формирования теоретических основ шахмат завершился в конце XIX века благодаря Вильгельму Стейницу, который разработал "Теорию позиционной игры". Своё видение он изложил в фундаментальной работе "Modern Chess Instructor" (1889). Стейниц отмечал, что шахматы достигли высшего уровня, когда мастера обрели полное понимание позиции.

Знаковым событием в развитии шахматной педагогики стал труд второго чемпиона мира Эмануила Ласкера "Учебник шахматной игры" (1925). Ласкер высказал ключевую мысль, которая остаётся актуальной для шахматных педагогов и учеников до сих пор: "Обучение шахматам должно развивать способность к самостоятельному мышлению".

Следующий этап расцвета шахматной педагогики начался после первого международного турнира, состоявшегося в Москве в 1925 году. Шахматы захватили столицу и страну, что отражено

даже в фильме "Шахматная горячка", снятом во время турнира. Чемпион мира Хосе Рауль Капабланка сыграл в нём самого себя. Этот турнир послужил стимулом для огромного интереса к шахматам в СССР, а шахматисты впервые получили государственную поддержку.

Особенностью подачи материала отличалась "Первая книга шахматиста" Григория Левенфиша (1925), которая позже была переработана и выпущена под названием "Книга начинающего шахматиста" (1957) [6]. Эти учебники уделяли много внимания упражнениям, а в конце некоторых глав содержались занимательные истории из шахматной жизни, а также примеры шахматного юмора.

П. Романовский внёс значительный вклад в шахматную педагогику. Он написал множество книг и статей по методике подготовки шахматистов. Его работа "Миттельшпиль" была одной из первых [6], посвящённых теории середины игры, но наибольшее педагогическое влияние оказала книга "Путями шахматного мастерства" (1929). В ней, на основе собственного опыта, автор раскрыл различные аспекты шахматного прогресса. Основой метода Романовского было регулярное комментирование собственных партий и партий мастеров.

С 1951 года в СССР стали регулярно выпускаться программы для подготовки шахматистов-разрядников. Среди авторов этих программ были такие известные методисты, как Григорий Левенфиш, Яков Рохлин, Владимир Зак, Владимир Голенищев и др. Для массовой подготовки шахматистов были разработаны учебные планы занятий, которые включали не только список тем с указанием необходимых часов для их изучения, но и шахматный материал в виде кратких конспектов для каждого урока [1]. Это установило единый стандарт проведения учебно-тренировочных занятий в шахматных секциях физкультурных коллективов.

Значительный вклад в развитие шахматной педагогики и методов тренировки внесли труды Николая Крогиуса, такие как "Человек в шахматах" (1967), "Личность в конфликте" (1976) и "Психология шахматного творчества" (1981) [7]. Крогиус исследовал психологические аспекты шахматной педагогики и выделил несколько ключевых задач: определение оптимального возраста для начала занятий, формирование устойчивого интереса к игре и разработка эффективных методов обучения для самых юных шахматистов.

Основным подходом к развитию детско-юношеского спорта [8] по праву считают научное исследование актуальных положений методики спортивной подготовки. Реализация актуальных положений детско-юношеского спорта осуществила ряд периодов [9]: от изучения индивидуальных отраслей, свойственных деятельности в пределах широких общих публикаций последних десятилетий, в которых развёрнуты значимые закономерности, относящиеся к спортивному тренингу различных контингентов спортсменов с учётом их возрастно-половой спецификой, до многолетних тренингов. На этом этапе завоёваны значительные успехи.

В общем плане допустимо относить, что в нынешнее время к числу наиболее исследованных подходов системы потенциала развития детско-юношеской спортивной школы [10] относят следующие:

- методика развития умственных способностей в возрастном аспекте;
- система создания многолетнего тренинга юных спортсменов;
- нормирование и система подготовительных нагрузок;
- система селекции юных шахматистов;
- методика комплексной проверки в подготовке учащихся спортивных школ;
- организационно-методическая база юношеского спорта.

На базе собранных знаний в нынешний период интенсивно ведётся исследование проблемы персонификации спортивной подготовки. В ходе подготовки следует соблюдать персональный подход к занимающимся, уделять внимание их индивидуальным особенностям для самого полного развития физических качеств. Одним из основных подходов здесь было исследование методологии изучаемого аспекта. В дополнение были разработаны личная специфика физической подготовки юных спортсменов на периодах начального спортивного ориентира и усиленной тренировки в выбранном виде спорта. В перспективе на предварительной стадии следует изучить следующие вопросы.

На раннем периоде тренировки (предварительной подготовки и начальной спортивной специализации) весьма ответственно определить морфологическую специфику занимающихся, их гармоничность конкретным требованиям вида спорта, выделить чувствительные этапы в свете развития базовых физических способностей, склонность к обучению различным упражнениям, типы свойств нервной системы, темперамент.

В дальнейшем (периоды усиленной спортивной подготовки и спортивного повышения качества) следует изучать персональные свойства во всей их совокупности. Итоги собственного изучения показали, что в развитии физических особенностей спортсмены классифицируются по индивидуально-групповым свойствам, генетически заложенным в организме индивида.

Все рассмотренные периоды станут базой для исследования персональных и персонально-групповых подходов юных спортсменов в процессе длительной тренировки.

Таким образом, мы охарактеризовали далеко не все аспекты проблемы, решение которых обладает значимостью для последующего развития теории и методики юношеского спорта, структуры подготовки спортивных резервов.

На современном этапе развития общества встает задача общественного понимания необходимости дополнительного образования как открытого вариативного пространства, полного обеспечения права человека на развитие и свободный выбор различных видов деятельности, в которых происходит личностное и профессиональное самоопределение обучающихся.

В этих условиях актуальной становится такая образовательная организация, которая позволяет развивать способность человека полноценно включаться в общественные процессы.

Преимущества дополнительного образования, в сравнении с другими видами образования, проявляются в следующих его характеристиках:

- свободный личностный выбор деятельности, определяющий индивидуальное развитие человека;
- вариативность содержания и форм организации образовательного процесса;
- доступность глобального знания и информации для каждого;
- адаптивность к возникающим изменениям.

Анализ данных характеристик позволяет осознать ценностный статус дополнительного образования как уникальной и конкурентоспособной социальной практики развития мотивационного потенциала личности обучающихся и инновационного потенциала педагогических работников, что в свою очередь позитивно влияет на развитие потенциала общества в целом [11].

Подходы развития детско-юношеского спорта разрабатываются с учетом региональных, социокультурных, экономических и других особенностей, влияющих на функционирование системы дополнительного образования, и направлена на решение вопросов, отнесенных законодательством государства к сферам образования и детско-юношеского спорта, в частности.

В подготовке спортивного резерва для сборных команд Кыргызской Республики основную роль играют спортивные школы. Структура подготовки спортивного резерва в КР развивалась в течение полувека и обладает достаточно устойчивым характером.

Шахматы как спорт формируют у человека ряд важных качеств, востребованных в обществе: целеустремленность, силу воли, выносливость, терпение, способность концентрироваться, умение рассчитывать ходы, а также принимать быстрые и правильные решения в условиях изменяющейся ситуации. Шахматы – это не только увлекательная игра [11], приносящая детям удовольствие, но и эффективное средство для их умственного развития и формирования способности действовать мысленно, разрабатывать внутренний план действий. Воспитательная ценность шахмат заключается прежде всего в развитии интеллектуальных качеств.

Игра в шахматы развивает образное мышление, способствует становлению логического мышления, формирует усидчивость, целеустремленность и способность к глубокому анализу. Дети, обучающиеся шахматам, становятся более собранными, критично оценивают свои действия, учатся принимать решения самостоятельно, проявлять упорство и не сдаваться при столкновении с трудностями. Шахматные занятия также способствуют развитию таких качеств, как внимание, воображение, память и мыслительные способности.

Способность анализировать позиции и выбирать правильный план игры является показателем уровня шахматиста. В процессе изучения шахмат используются такие мыслительные операции, как сравнение, классификация, обобщение и систематизация, что находит отражение в решении задач и практике игры.

Важно отметить, что успешная игра в шахматы предполагает работу на всех трёх уровнях мышления: не только на уровне понимания и логического мышления, но и на уровне творческого мышления. Без творческого подхода сложно найти наилучшие ходы и добиться успеха в многочисленных позициях, встречающихся в ходе шахматных соревнований.

Когда шахматист мысленно составляет план игры или готовится к соревнованиям, он развивает навыки планирования, что помогает ему в жизни организовывать свою деятельность. Такие компетенции, как постановка задач, планирование, использование ресурсов, оценка результатов и

самооценка, находят практическое применение при изучении шахмат. Именно поэтому Государственная Дума России приняла закон о введении шахмат в начальной школе, и есть надежда, что соглашение между Министерством образования и науки Кыргызстана и Федерацией шахмат о пилотном проекте внедрения шахмат в школьную программу принесёт позитивные результаты, помогая улучшить качество образования детей.

Внедрение шахмат в учебный процесс представляет собой не только популяризацию шахмат как части мировой культуры, но и эффективный способ активизации мышления и повышения учебных способностей школьников. Важно ставить перед учащимися чёткие цели и добиваться их понимания.

Список использованной литературы

1. Абдрашитов Я. Основные вехи развития шахматной педагогики. – URL: <https://znanio.ru/media/osnovnye-vehi-razvitiya-shahmatnoj-pedagogiki-2669742>
2. Самообразование шахматиста, или на пути к самостоятельному мышлению. – URL: <http://chessm.ru/books/abstract10.pdf>.
3. Philidor F.A.D. L'Analyse des Echecs... – London, 1749, 170 с.
4. Стейниц В. – URL: <https://chess-boom.online/vilgelm-steynits/>.
5. Левенфиш Г.Я. Книга начинающего шахматиста. – URL: <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=3222994>.
6. Вопросы науки XXI века: актуальные исследования и потенциал науки // Материалы международной научно-практической конференции. – Москва, 2022. – URL: https://co-nf.ru/wp-content/uploads/2022/07/sbornik_30.06.2022.pdf.
7. Кузьменко Г.А. Концепция интеллектуального развития подростков в детско-юношеском спорте. – Москва: Московский педагогический государственный университет (МПГУ), 2017. – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=470748>.
8. Коган М.С. История шахматной игры в России. – Ленинград: Рабочее издательство 'Прибой', 1927.
9. Чесноков Н.Н., Никитушкин В.Г., Морозов А.П. Современные тенденции и подходы к развитию детско-юношеского спорта // Физическая культура и массовый спорт, 2022, № 1.
10. Шахматы: Российский энциклопедический словарь. – Москва: "Большая российская энциклопедия". Книга 2, 2000, 1790 с.
11. Региональный методический семинар по вопросам развития детско-юношеского спорта и гармонизации законодательства о физической культуре и спорте и законодательства об образовании. – URL: <https://www.csp-ugra.ru/upload/seminars/>.
12. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Тенденции и проблемы современного образования в Кыргызстане // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 43-50.

УДК 338

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-53-57

Хаят Арас
Аль-Фараби атындагы КазМУ
Хаят Арас
КазНУ имени Аль-Фараби
Hayat Aras
KazNU named after Al-Farabi

ДУЙНӨДӨ ЖАНА ТҮРКИЯДА ТАЛАНТТУУ БАЛДАРГА БИЛИМ БЕРҮҮ ОБРАЗОВАНИЕ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ В МИРЕ И ТУРЦИИ EDUCATION OF GIFTED CHILDREN IN THE WORLD AND TURKEY

Кыскача мүнөздөмө: Ар бир бала өзгөчө, үй-бүлөсү үчүн өзгөчө. Бир дүйнөдө төрөлгөн балдар бирдей физикалык жана психикалык өнүгүүнү көрсөтө алышпайт. Кээ бир балдар эрте басканды үйрөнсө, башкалары кийинчерээк. Кээ бирөөлөр эрте сүйлөй башташат, кээ бирөөлөр кеч сүйлөшөт. Кээ бир адамдар физикалык жана психикалык жактан такыр өнүгө албай, баса албай, сүйлөй албай, кабылдай албай жатса, башкалары чуркап, сүйлөп, баарын жогорку деңгээлде кабыл

алышат, атүгүл сизден алдыда. Ошентип, кадимки балдардан айырмаланып, эки чектен чыккан бул балдар өзгөчө балдар. Бул изилдөөдө биз таланттуу балдарды карайбыз.

Аннотация: Каждый ребенок особенный, особенный для своей семьи. Дети, рожденные в одном и том же мире, не могут демонстрировать одинаковое физическое и умственное развитие. Одни дети раньше учатся ходить, другие позже. Кто-то начинает рано говорить, а кто-то поздно. В то время как некоторые люди вообще не могут развиваться физически и умственно, не могут ходить, говорить, воспринимать, другие бегают, говорят и воспринимают все на высшем уровне и даже опережают вас. Так вот, эти дети двух крайностей, отличные от обычных, являются особенными детьми. В этом исследовании мы рассмотрим одаренных детей.

Abstract: Undoubtedly, every child is special, special for his family. Children born in the same world cannot demonstrate the same physical and mental development. Some children learn to walk earlier, others later. Someone starts talking early, and someone starts talking late. While some people cannot develop physically and mentally at all, they cannot walk, talk, perceive, others run, talk and perceive everything at the highest level and even get ahead of you. So, these children of two extremes, different from the usual ones, are special children. In this study, we will look at gifted children.

Негизги сөздөр: өзгөчө балдар; таланттуу балдар; IQ; Enderun.

Ключевые слова: особенный ребенок; одаренный ребенок; IQ; Эндерун.

Keywords: special child; gifted child; IQ; Enderun.

Введение. Каждый человек рождается с основными правами и свободами, защищенными национальным и международным правом. Целью этих правовых актов является обеспечение того, чтобы дети могли максимально использовать свои таланты и стать счастливыми личностями путем самореализации. С точки зрения целостной структуры, правовые нормы, по-видимому, охватывают не только определенный сегмент, но и права отдельных лиц с различными и особыми требованиями. В этом контексте право на образование также относится к предоставлению образования, которое учитывает привилегированное положение разных людей с точки зрения равных возможностей [1].

Образование этих детей, превосходящих обычных детей по интеллекту и способностям, спасет сначала их самих, затем их семьи, общество, и в конечном итоге, государство и мир. Слова Чингисхана, гласящие, что «Один мых (гвоздь) спасет подкову, одна подкова – лошадь, одна лошадь – полководца, один полководец – армию, одна армия спасет страну» подтверждают именно это. Турецкое лингвистическое общество объясняет значение слов «высший», «высший разум» и «гений» следующим образом: высший: 1) «Тот, кто находится на более высоком уровне, чем их собратья, превосходящий их»; 2) высший разум – «Тот, кто выше по качеству, чем кто-то или что-то, более превосходный; возвышенный»; 3) гений: «Тот, кто обладает необычайными способностями и творческой силой; одаренный». Обращаясь к истории Турции, исследователь Атаман говорила, что у нас есть два гения, подчеркивая, что гений Фатиха Султана Мехмета состоял в том, что он основал Эндерун, а гений Ататюрка заключался в том, что он проводил европейские экзамены и отправлял студентов в Европу [2]. Атаман – первая в Турции, получившая докторскую степень в области образования одаренных детей. Профессор Доктор Айшегюль Атаман говорит, что понятия высшего интеллекта и талантливости, используемые для одаренных людей, которые демонстрируют характеристики, отличные друг от друга и от своих сверстников, с точки зрения уровня интеллекта и способностей, отличаются друг от друга: Талант, способности – это область, охватывающая интеллект. Интеллект – это небольшая точка в области способностей. Интеллект охватывает небольшую область, в исследованиях последних лет на первый план вышло изображение интеллекта как способности. Высший интеллект – это человек, который демонстрирует выдающееся развитие или обладает скрытыми способностями в нескольких областях по стандартизированным шкалам интеллекта по сравнению со своими сверстниками, способен проявлять творческий потенциал и обладает высокой ответственностью за выполнение задач. Одаренные – это дети, которые обладают исключительным уровнем достижений или скрытыми способностями по сравнению со своими сверстниками, имеют необычайные лидерские качества, демонстрируют высокую работоспособность в умственной, творческой или художественной сферах и демонстрируют выдающиеся достижения в академической сфере [3].

Данные аспекты воспитания должны затрагиваться не только в семье, но и в образовательных учреждениях. Вопрос воспитания детей в семье многообразен на протяжении многих веков и стал объектом исследования [10]. Для этого требуются новые подходы и разработка методологии и теории воспитания к определению концептуально ориентированной перспективы. О необходимости

реформирования сферы образования сегодня идут дискуссии, выдвигаются предложения, идет обсуждение на международных симпозиумах, конференциях [9].

Кто эти одаренные?

Одаренные дети, одаренные ученики демонстрируют заметные различия в качестве и количестве по сравнению со своими сверстниками.

Дело в том, что:

обычно они рано начинают говорить, ходить, рано учатся читать и писать;

не часто используют язык жестов и язык тела в разговоре;

лидерские качества находятся на первом плане;

любят работать самостоятельно;

любопытны и заинтересованы;

у них высокое языковое развитие, они хорошо владеют словом;

у них высокие счетные навыки, они хорошо разбираются в цифрах;

у них хорошее чувство юмора;

у них энергичный ум;

им всегда нужна новая информация;

они хотят закончить то, что начали;

чувство ответственности велико;

их способность к эмпатии сильна;

они создают дизайны, в которых выделяется остроумие;

их способность рассуждать сильна;

они занимаются обучением и дизайном, чтобы утолить свой голод;

они разборчивы во всем, что делают;

планируют время, которое посвящают обучению, наилучшим и наиболее точным образом.

Хотя ожидается, что успеваемость или результативность учащихся, которые считаются одаренными и талантливыми, будут на самом высоком уровне, иногда кажется, что эти дети демонстрируют низкие академические успехи или даже неудачи, вызванные неправильным пониманием, неправильным руководством или ограничениями, в зависимости от различных эмоциональных, духовных и физических причин как в семье, так и в школе или в кругу друзей. Судя по исследованиям, проведенным среди студентов с высоким интеллектом и способностями, видно, что они испытывают это состояние со скоростью, которая может достигать 50% [4]. Когда их не понимают, несмотря на сильную социальную среду и общение, они замолкают и приобретают асоциальный характер.

"Эндерун", на персидском означает «внутренняя часть дворца», – это школа в Османском дворце. Энч [5] описывает школу Эндерун в Османской империи как первое учебное заведение в мире, где обучение одаренных осуществляется планомерно, всесторонне и систематически. В школе Эндерун, помимо занятий в высших медресе того времени, особое внимание уделялось художественному образованию и воспитанию характера и личности [5]. Несмотря на это важное наследие, которое мы имеем в обучении одаренных людей, уровень, на котором мы должны быть в обучении этой группы, который Энч [5] охарактеризовал как "превосходные умственные способности", не был достигнут. Некоторые запущенные проекты оказались безрезультатными [5].

Образование одаренных детей в Англии началось в 1944 году. Например, каждая школа должна определять различия каждого учащегося и составлять учебную программу в соответствии с потребностями каждого учащегося. Все 26 кантонов Швейцарии с 2000 года проводят свою собственную политику в отношении выявления и поддержки одаренных. В Южной Корее вступили в силу Закон о поощрении образования одаренных и талантливых (GTEPA) (2000 г.) и Исполнительный указ о поощрении образования одаренных и талантливых (GTEPED) (2002 г.). В каждой школе в Америке применяются разные модели обучения, но независимо от того, какую модель обучения они применяют, в первую очередь проводится точная диагностика одаренных и талантливых учеников и их зачисление в программы повышения квалификации, предоставляя образовательные возможности, соответствующие их конкретным потребностям. Практика, касающаяся одаренных в Канаде, варьируется в зависимости от региона. В некоторых штатах нет законов для одаренных учеников, в то время как в таких регионах, как Альберта и Онтарио, существует закон об услугах специального образования. В Новой Зеландии в 2003 году был принят закон о поддержке и обслуживании детей с особыми потребностями.

Финляндия, добившаяся успеха в своей общей образовательной политике, подвергается критике за то, что она не справляется с обучением одаренных и талантливых. Специальное

образование в национальном понимании в Финляндии в значительной степени поддерживается, но это специальное образование не включает в себя обучение одаренных и талантливых детей. В Германии существует как комплексное интегративное обучение, так и специальная практика в классе для одаренных учащихся. В Германии предпочтительным подходом к одаренным и талантливым детям является индивидуализация. Конституция Тюрингии предусматривает индивидуальную поддержку одаренных детей.

Несмотря на поздний запуск, одна из лучших практик в мире имела место в Израиле. В Иерусалиме есть особая школа гениев, известная под названием ОФЕК. В этой школе гениев в Иерусалиме преподают избранные профессора. В этих школах учащиеся обучаются, не ведя заметок, живя и тренируя интеллект и логику с неограниченным расширением своего кругозора. Генетике и технологиям также уделяется большое внимание в этих школах [6].

Образование одаренных и талантливых людей стало приоритетом венгерского образования после второй мировой войны. В венгерской системе образования была создана модель специализированных школ для учащихся с математическими способностями. Впоследствии эта модель Венгрии была перенята Россией и Соединенными Штатами Америки (Vogeli'den aktaran Stockton, 2009:1). Закон от 7 сентября 1991 г., принятый в Польше в отношении системы образования, позволяет одаренным и талантливым учащимся заканчивать школу, позволяя им следовать индивидуальным планам обучения и ускоряя их. Образование одаренных и талантливых людей в Словакии восходит к 1970-м годам, когда Институт детской психологии и исследований (VÚDPaP) начал проводить исследования одаренности [7].

Крайне необходимо, чтобы учащийся, чей когнитивный интеллект слабразвит по сравнению со своими сверстниками (например, с уровнем интеллекта 50), получил образование и обучение в школе, которая мало доступна, с некоторой специальной помощью. Аналогичным образом, одаренный ученик с уровнем интеллекта намного выше своих сверстников (например, с уровнем интеллекта выше 150) также должен обучаться в школе, соответствующей его собственным характеристикам, чтобы удовлетворить свои образовательные потребности. Турция является самой оригинальной страной в мире с точки зрения образования одаренных людей, и ее опыт уходит корнями в далекие времена. Школы Эндеруна имеют международную репутацию в области отбора и подготовки людей для работы в государственном управлении во времена Османской империи. На VII съезде, созванном в 1962 г., в соответствии с решениями Совета национального образования в 1963-1964 учебном году была открыта Высшая научная школа Анкары с целью подготовки одаренных студентов в области естественных наук и математики. В этой школе, где одаренные ученики выбираются из числа выпускников средней школы посредством специального экзамена, при финансовой поддержке фонда Форда и информационной поддержки Высшей школы естественных наук Бронкса в Нью-Йорке, учащимся предлагается специальное образование с преподавателями, получившими образование в США и Ближневосточном техническом университете. Эта практика, в условиях школы-интерната, дополненная лабораториями, книжными полками и экскурсионными наблюдениями, дебатами, работой в небольших группах и практикой индивидуальной поддержки, просуществовала четыре года и утратила свою актуальность после того, как фонд Форда отказался от ее поддержки [8]. Закон о крови Идил Бирет-Суна, принятый в 1948 г., был расширен в 1956 г. и стал приложением, которое позволяет детям, проявляющим исключительные особые способности в живописи, музыке и пластических искусствах, обучаться в стране и за рубежом [2]. Частная средняя школа Инанч Тюркеш Турецкого образовательного фонда (TEVİTÖL) в районе Гебзе в Коджаэли – это частная средняя школа, в которой обучаются одаренные дети.

Первый из центров науки и искусства (BILSEM), наиболее распространенное учреждение в Турции, которое обучает одаренных учащихся, был открыт в Анкаре в 1995 г. В настоящее время их насчитывается 379 в 81 провинции. Министерство образования намерено открыть BİLSEM во всех 922 округах. Первый астронавт Турции Альпер Гезеравчи провел 14 дней на Международной космической станции (МКС). Среди 13 различных научных экспериментов, подготовленных университетами и исследовательскими учреждениями, был также эксперимент PRANET, в ходе которого изучалось влияние прополиса, приготовленного студентами Центра науки и искусств Муш, на бактерии в условиях микрогравитации.

Центры науки и искусства, в которых обучение бесплатное, – это центры, где учащиеся с высшими и особыми способностями начального и среднего школьного возраста обучаются в соответствии со своими интересами и навыками в периоды, отличные от формального образования. Поскольку тесты, проводимые в дошкольных учреждениях, имеют низкую достоверность и надежность, диагностика в этом направлении в центрах еще не проводится. В стандартизированных

тестах на интеллект дети / учащиеся, достигшие примерно 130 или более 140 уровней интеллекта (IQ) в зависимости от типа теста или превосходящие своих сверстников того же возраста, опыта или условий окружающей среды в таких областях, как изобразительное искусство, музыка, считаются особо одаренными, и в BILSEM этим детям предоставляется специальная образовательная поддержка. Основная цель - работа по созданию и развитию проектов, при которой не делается ограничений по предметам, чтобы учащиеся могли использовать свои навыки. Студенты делятся на проектные группы, состоящие из нескольких человек, в зависимости от их интересов, способностей, навыков и желаний. При необходимости они также могут выполнять независимую индивидуальную проектную работу.

Заключение и рекомендации. Благодаря сотрудничеству между Турцией и Кыргызстаном могут быть расширены содержание и область образцовых практик, которые будут реализованы в двух школах, выбранных в Анкаре и Бишкеке.

Между обеими братскими странами можно обмениваться опытом посредством обмена учителями и осуществлением проектов по обучению учителей.

23 апреля, которое Ататюрк посвятил детям мира, в преддверии Национального суверенитета и Дня защиты детей, ежегодно, начиная с 2025 года, в течение недели “23 апреля” в Анкаре среди выдающихся студентов могут проводиться творческие летние работы, выставки проектов, выставки картин, музыкальные концерты, поэтические вечера и различные конкурсы.

Семьи одаренных детей могут встречаться в Бишкеке каждый год в “День матери”, чтобы поделиться своим опытом и найти решения своих проблем.

Все эти события станут одним из звеньев в цепи для развития прекрасных отношений между двумя братскими странами и в будущем.

Список использованной литературы

1. Мерве Пак, Дениз Озден, Седа Аттепе. Право одаренных детей на образование. Оценка тестов интеллекта, используемых в диагностическом процессе BILSEM, по мнению психологов-консультантов и преподавателей BILSEM. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/486300> (дата обращения: 01.05.2024)

2. Образование одарённых в Турции от прошлого к настоящему: интервью с д-ром, проф. Айшегюль Атаман. Опрашиваемый: Махмут Чытыл. Ребенок и цивилизация, том: 5, вып.: 10 2020/2: 511-524. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1482836> (дата обращения: 30.04.2024).

3. Интервью с Айшегюль Атаман, Сердаром Язычи, Чайданлык Эгитим Кюльтюр Дергиси-Озел Чоджук, вып. 9, 2021. – URL: <https://rize.meb.gov.tr/rista/caydanlik-dergi.asp?d=oku&id=4503> (дата обращения: 30.04.2024).

4. Чаглар Доган. Особенности одарённых детей, 1972, том: 5, вып: 3, с. 95-110. (Директива МЕВ, опубликована Директива о центрах науки и искусства, Директива Министерства национального образования о центрах науки и искусства, 2015. – URL: https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2016_10/07031350_bilsem_yonergesi.pdf (дата обращения: 30.04.2024).

5. Ниса Гёкден Кая. Образование одаренных студентов и BILSEM // Журнал педагогического факультета Университета Эрзинджан, 2013, том-выпуск: 15-1, с. 115-122. – URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/67046> (дата обращения: 01.05.2024).

6. Батухан Нар. 9 стран, 9 образовательных политик в области образования одаренных и талантливых людей. – URL: <http://batuhannar.com/ustun-zekali-ve-yetenekliler-egitiminde-9-ulke-9-egitim-politikasi/> 05.10. 2019 (дата обращения: 01.05.2024).

7. Вильдан Джевхер Кылыч. Образовательная политика и практика одаренных и талантливых людей в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии // Yeni Türkiye, специальный выпуск «Особые таланты-I», 2020, сентябрь-октябрь, вып. 115, с. 374-379.

8. Айшен Бакиоглу, Фарук Левент. Предложения для Турции по образованию одарённых людей, 2013. – URL: https://www.researchgate.net/publication/340629577_Ustun_Yetenekliler_Egitiminde_Turkiye_Icin_Oneriler_Suggestions_For_Gifted_Education_in_Turkey 1(1), 31-44 (дата обращения: 30.04.2024).

9. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Повышение интереса выпускников школьников к высшему образованию // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), с. 72-77.

10. Адылбек кызы Г., Нурбекова А.Н. Исследовательность проблемы воспитания молодёжи в кыргызской этнопедагогике // Вестник КНУ. 2023, № 2(114), 2023, с. 290-296.

Хатамова Н.Х.
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Хатамова Н.Х.
Ошский государственный педагогический университет
Khatamova N.K.
Osh State Pedagogical University

**КӨП МАДАНИЯТТУУ ТАРБИЯ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЗАМАНБАП МЕКТЕПТИН
АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕСИ
ПОЛИКУЛЬТУРНОЕ ВОСПИТАНИЕ АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОЙ
ШКОЛЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ
MULTICULTURAL EDUCATION IS AN URGENT PROBLEM MODERN SCHOOLS
IN KYRGYZSTAN**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада көп маданияттуу билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү, анын маңызы берилген. Мектептерде көп маданияттуу билим берүү проблемасына байланыштуу илимий көз караштар каралат. Көп улуттуу, көп кесипкөй Кыргызстандын шарттарында көп маданияттуу кабыл алуунун максаттары жана негизги өзгөчөлүктөрү, ошондой эле адамдардын этностор аралык жана этникалык социалдашуусу өзгөчөлүгү бир мамлекеттин аймагында көп адамдардын чогуу жашашында, алардын турмуштук таламдарынын жана тарыхый тагдырларынын жалпылыгы алардын рухий турмушунда, психологиясынын маданиятында бир топ жалпылыктарды түзгөн. Бул тема мамлекетибиздин азыркы социалдык-маданий абалында маанилүү.

Аннотация: В данной статье представлена характеристика поликультурного образования, его сущность и особенности. Рассмотрены смежные и научные взгляды на проблему поликультурного образования в школах. Цели и ключевые особенности поликультурного восприятия, а также специфика межэтнической и этнической социализации людей в условиях многонационального, многоконфессионального Кыргызстана заключается в том, что совместное проживание множества народа на территории единого государства общность их жизненных интересов и исторических судеб сформировали много общего в их духовной жизни, культуре, психологии. Данная тема является значимой в условиях современного социокультурного положения нашего государства.

Abstract: This article presents the characteristics of multicultural education, its essence and features. Related and scientific views on the problem of multicultural education in schools are considered. The goals and key features of multicultural perception, as well as the specificity of interethnic and ethnic socialization of people in the conditions of multinational, multi-professional Kyrgyzstan lies in the fact that the cohabitation of many people on the territory of a single state, the commonality of their vital interests and historical destinies have formulated a lot in common in their spiritual life, culture of psychology. This topic is significant in the current sociocultural situation of our state.

Негизги сөздөр: көпмаданияттуу билим берүү; маданияттар; толеранттуулук; көп маданияттуулук; көп маданияттуу позиция; эл аралык багыт; интеграция.

Ключевые слова: поликультурное воспитание; культура; толерантность; поликультуризм; поликультурная позиция; интернациональное направление; интеграция.

Keywords: multicultural education; culture; tolerance; multiculturalism; multicultural position; international direction; integration.

Кыргызстан – это многонациональная страна, где проживают представители разных народов. Для успешного развития общества и государства важно, чтобы все его члены взаимодействовали и сотрудничали. Для достижения этой цели необходимо с детства прививать уважение к другим культурам и национальностям, учить толерантности и обмениваться традиционными знаниями и опытом. Воспитание таких качеств должно происходить не только в семье, но и в школах и других образовательных учреждениях.

Вопрос воспитания детей в семье многообразен на протяжении многих веков и стал объектом исследования [10]. В процессе развития общества ставят задачу формировать нынешнее и будущее поколение в духе интернационализма и поликультурности.

Для этого требуются новые подходы, разработка методологии и теории воспитания, определение концептуально ориентированной перспективы. Вопрос о необходимости реформирования сферы образования сегодня обсуждается на международных симпозиумах, конференциях [9]. Для разработки подобной теории нужно объединить знания, накопленные в таких областях, как философия, социология, экология, лингвистика, а также социальная и общая психология. Это касается формирования личности, межнациональных, межрелигиозных и межличностных взаимоотношений, этнической и межэтнической социализации, а также развития национальных, гражданско-патриотических и общечеловеческих чувств и сознания.

Педагогическая интеграция знаний этих наук, анализ отечественного и зарубежного опыта воспитания людей разных наций и конфессий в духе взаимоуважения дают возможность исследовать проблемы поликультурного воспитания, дружбы народов, веротерпимости, создать логически взаимосвязанную, целостную систему знаний [1, с. 25].

Специфика межэтнической и этнической социализации людей в условиях многоконфессионального Кыргызстана заключается в том, что совместное проживание множества народа на территории единого государства, общность их жизненных интересов и исторических судеб сформулировали много общего в их духовной жизни, культуре психологии. В силу этого граждане страны воспринимают Кыргызстан как общую для всех родину.

Согласно мнению З.Т. Гасанова, поликультурность каждого гражданина должна включать в себя ряд важных ценностей:

- единство национального, патриотического и общечеловеческого в формировании чувств и самосознания;
- равенство прав и свобод каждого человека независимо от пола, расы, национальности, языка, происхождения, социального положения, места проживания и отношения к религии;
- уважительное отношение ко всем народам мира, их суверенитету, а также к национальной и конфессиональной принадлежности каждого человека;
- уважение к этнокультурным и религиозным запросам, к малочисленным народам, национальным меньшинствам, этническим группам, эмигрантам и беженцам;
- способность преодолевать психологические барьеры в общении, осуждение эгоизма, высокомерия и грубости;
- умение распознавать эмоциональное состояние людей, вовлеченных в межнациональные конфликты;
- непримиримость к национализму, шовинизму, геноциду, апартеиду, фашизму и другим формам расовой, национальной или религиозной исключительности;
- толерантное отношение к мировым религиям и поддержка мирных решений в национальных и расовых конфликтах [4, с. 25].

К системе, регулирующей отношения людей разных конфессий и национальностей, относятся и религиозные нормы.

Воспитывая детей и молодежь в духе поликультурности, мира между народами и веротерпимости, следует учитывать и разумно использовать влияние религии на различные сферы общественной жизни, государства, права, культуры, образования, национальных и семейно-бытовых отношений. Педагогическая задача состоит в том, чтобы использовать предписываемые религией нормы поведения людей.

А.С. Макаренко в своих трудах подчеркивал, что даже при высоком уровне знаний и навыков личность может быть неполноценной, если у нее не сформированы здоровые социальные и духовные отношения. Он считал развитие таких отношений одной из главных задач воспитания. По его мнению, именно отношения между людьми являются основным объектом воспитательной работы [7, с. 204.].

«Школьникам можно дать такие советы, которые помогут им в общении с представителями другой нации» [7, с. 161]:

- проявляйте искренний интерес к нациям и людям, находите в них хорошее, избегайте стандартных суждений о них;
- относитесь сочувственно к мыслям и желаниям других людей;
- признавайте достоинство других наций, внимательно, бережно относитесь к их суждениям;
- общаясь с людьми, будьте добрыми, снисходительными и терпимыми к мелким недостаткам других. Помните, что вы их не лишены;
- будьте внимательными по отношению к другим школьникам. Проявляйте заботу, милосердие, в необходимых случаях оказывайте им товарищескую помощь;

- проявляйте интерес и уважение к мнению других людей и школьникам, даже если в корне противоречит вашему.

- будьте готовы простить или хотя бы понять человека, даже если он совершил что-то противоправное.

- слушайте собеседника внимательно и с живым участием. Во время разговора следите за выражением своего лица, за речью. Приветливое выражение лица подчеркивает уважение к собеседнику;

-Если вы хотите возразить тому, с кем разговариваете, не перебивая, выслушайте его до конца, возражение может не понадобиться.

- некрасиво выглядит человек (ученик), который грубо перебивает собеседника, пытается подавить его повелительной интонацией, криком, грубым словом. Этим он унижает не только собеседника, но и себя;

- уважайте мнение собеседника, будь он моложе или старше вас. Убеждайте его логическими суждениями, фактами, не навязывайте свое мнение;

- нельзя вмешиваться без разрешения в чужой разговор. Если уж это крайне необходимо, обратитесь со словами: «Простите, я вас перебую». Если вы случайно перебили собеседника, обязательно скажите: «Простите, я вас перебил. Продолжайте. Пожалуйста». Человек или школьник, к которому проявляется уважение, независимо от национальности, способен поверить в себя и преодолеть любые жизненные трудности. Не скупитесь на уважительное отношение к людям!

Как известно, до появления поликультурного воспитания в педагогической теории и практике существовало интернациональное воспитание. На основе этого типа воспитания на современном этапе формирования школьника вошло в практику поликультурное воспитание. В этом типе воспитания существует интернациональное направление, которое формирует личность школьника.

«Интернациональное направление (от фр. «интер» – между, «нацио» – народы) предусматривает при помощи социально-педагогических форм, средств и методов воспитания чувство уважения к людям любых национальностей, к укладу их жизни и обычаям народа. Гуманистическое отношение к различным нациям и расам проявляется в психологии, идеологии, политике людей и государств. Интернационализм отражает объективно существующую общность интересов и чаяний всех людей земли» [3, с. 202].

Кроме поликультурного воспитания, существует поликультуризм, который вошел в образовательный процесс.

Поликультуризм в образовании – это подход, основанный на принципе культурного плюрализма, который признаёт равноправие и равноценность всех этнических и социальных групп в обществе. Он исключает дискриминацию по национальному, религиозному признаку, полу или возрасту [2, с. 116].

Поликультуризм способствует превращению многообразия общества в позитивный фактор его развития, помогает людям быстрее адаптироваться к изменяющимся условиям и формирует у них более широкое и многогранное мировоззрение.

Таким образом, чем умнее, добрее, значительнее школьник, тем он доступнее, проще, легче в общении с представителями разных наций. Уважение к окружающим – его постоянное, естественное состояние. Людям, которые с уважением относятся к другим, присущи деликатность и такт.

Это очень похожие благородные качества, чтобы развить их, надо чаще ставить себя на место другого и думать: что неприятно мне, то неприятно и ему, что обрадует меня, то принесет радость и ему.

У каждого школьника, конечно, есть недостатки, и никто не застрахован от ошибок. За недостатками, ошибками человек, уважающий других, старается увидеть хорошие качества, ведь они есть у каждого.

Список использованной литературы

1. Атунов П.Р., Будаева М.М. Методологические проблемы национально-регионального образования // Педагогика, 2001. № 2, с. 25-32.
2. Вульфонец Б.Л., Малькова З.А. Сравнительная педагогика. – Москва: Изд.-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЕК», 1996, с. 256.
4. Гасанов З.Т. Проблемы воспитания патриотизма, дружбы народов, веротерпимости. // Педагогика, 2001, № 4, с. 24-30.
5. Коджаспирова Г.М., Конжаспиров А.Ю. Педагогический словарь. – Москва, 2000, 176 с.

6. Концепция воспитания школьников Кыргызской Республики // Кут Билим, 2001, № 38.
7. Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей. Соч. Т. IV, 246 с.
8. Сидиров А.А., Прохорова М.В., Синюхин Б.Д. Педагогика. – Москва: «Терра-Спорт», 2000, 272 с.
9. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Повышение интереса выпускников школьников к высшему образованию // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), с.72-77.
10. Адылбек кызы Г., Нурбекова А.Н. Исследовательность проблемы воспитания молодёжи в кыргызской этнопедагогике // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), с. 290-296.

Асипова Н.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Асипова Н.А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Asipova N.A.

KNU named after J. Balasagyn

**ПЕДАГОГИКАЛЫК БАГЫТТАГЫ СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШИН
ОКУТУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ КАТАРЫ КОНТЕКСТТИК МАМИЛЕ
КОНТЕКСТНЫЙ ПОДХОД КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ОБУЧЕНИЯ
САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ
CONTEXTUAL APPROACH AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR TEACHING
INDEPENDENT WORK TO STUDENTS OF PEDAGOGICAL FIELDS**

Кыскача мунөздөмө: Заманбап адистерден тек гана алынган билимдерди кайталап берүүгө караганда, алдыда турган кесиптик маселелерди чече билүү, тынымсыз өз алдынча билим алуу, ар кандай кесиптик жана инсандык маселелерди чыгармачылык менен чечүү жөндөмдүүлүктөр талап кылынат. Аталган талаптан чыгуу максатында бул макалада студенттердин базалык педагогикалык билим, билгичтиктерге ээ болууда, өз алдынча иштөөгө үйрөтүүдө контексттик жагдайдын методологиялык маанисин ачып берүү каралган. Педагогика багытында билим алып жаткан студенттерди өз алдынча иштөөгө үйрөтүүнүн методологиялык негизи катары контексттик окутуунун дидактикалык мүмкүнчүлүктөрү ачылат.

Аннотация: От современного работника требуется не столько воспроизведение полученных знаний, сколько самостоятельный творческий подход к решению профессиональных задач, способность к постоянному самообразованию, личностному и профессиональному росту. Исходя из этого, целью данной статьи является раскрытие значения контекстного подхода как методологического ориентира в обучении студентов к самостоятельности в процессе овладения базовыми педагогическими умениями и навыками. В качестве методологической основы обучения студентов педагогических направлений самостоятельной работе раскрываются дидактические возможности контекстного подхода.

Abstract: From modern workers is required not only reproduction of acquired knowledge, but an independent creative approach to solving professional problems, the ability for constant self-education, personal and professional growth. Based on this, the purpose of this article is to reveal the significance of the contextual approach as a methodological guideline in teaching students to become independent in the process of mastering basic pedagogical skills. As a methodological basis for teaching students of pedagogical fields to work independently, the didactic possibilities of the contextual approach are revealed.

Негизги сөздөр: контексттик жагдай; методология; өз алдынча иш; калыптандыруу; окутуу; долборлоо методдору; иштикүү оюндар.

Ключевые слова: контекстный подход; методология; самостоятельная работа; формирование; обучение; проектный метод; деловые игры.

Keywords: contextual approach; methodology; independent work; formation; training; project method; business games.

Формирование потребности личности в самообразовании и повышении своего профессионального уровня обусловлено требованиями быстро меняющегося общества. От современного работника требуется не столько воспроизведение полученных знаний, сколько самостоятельный творческий подход к решению профессиональных задач, способность к постоянному самообразованию, личностному и профессиональному росту. Это обусловлено новыми социально-экономическими условиями, характерной особенностью которых является конкурентоспособность специалиста на рынке профессиональной деятельности. В то же время самостоятельность становится стержневым качеством в межличностных отношениях, где открыто проявляется субъектная позиция личности как члена микро- и макросоциума. Следовательно, одной

из важных задач современного высшего образования становится подготовка студентов к самостоятельной работе, которая немыслима без активизации их самостоятельности в познании.

Исходя из вышеизложенного, целью данной статьи является раскрытие значения контекстного подхода как методологического ориентира в обучении студентов самостоятельности в процессе овладения базовыми педагогическими умениями и навыками.

В качестве основных способов раскрытия методологических оснований контекстного обучения самостоятельной работе студентов (СРС) использован теоретический анализ психолого-педагогической литературы по проблеме контекстного обучения и организации самостоятельной работы студентов; анализ научных источников; методы сравнения, обобщения; изучение педагогического опыта в аспекте исследуемой проблемы; педагогическое наблюдение, беседа и др.

Формирование самостоятельности как ведущего качества будущих педагогов связано с достижением уровня профессионального мастерства – акме, то есть высшей точки профессионализма, который должен находиться в гармонии с физическим и психологическим самочувствием самого человека [1].

В соответствии с образовательными тенденциями мирового образовательного пространства, в вузах Кыргызской Республики большая часть учебного времени отводится формированию самостоятельности будущих педагогов, в связи с чем 50% учебного времени отводится внеаудиторной самостоятельной работе студентов [7]. Как показывает практика, среди множества доводов и предложений работодателей и социальных партнеров по подготовке педагогических кадров стоит проблема усиления практической подготовки специалистов к самостоятельному и компетентному решению профессиональных задач на стадии поступления на работу, то есть к началу профессиональной деятельности.

Современный специалист должен иметь высокий уровень профессиональной подготовки, обладать способностью к быстрой адаптации к новым профессиональным условиям, обладать навыками принятия самостоятельных решений, уметь работать с огромным потоком информации, уметь ее анализировать, обрабатывать, выбирать нужные способы деятельности, и на основании полученных результатов самостоятельно решать возникающие профессиональные задачи.

Подготовка будущих специалистов к решению указанных задач требует полипарадигмального подхода к обучению в вузе, то есть поиску новых методологических ориентиров среди множества научно-теоретических оснований или комбинирования известных теоретических учений, способствующих развитию самостоятельности будущих специалистов в период обучения в вузе.

Полипарадигмальность в данном случае рассматривается как многообразие подходов в решении задач профессионального образования. Обращение к методологическому многообразию основывается на понимании и признании полипарадигмальности как научно-методологического ориентира в изучении педагогических явлений и преподавании социально-гуманитарных наук, в том числе педагогических дисциплин в вузе. Это связано с тем, что у сегодняшней молодежи больше возможности строить свои представления об изучаемых явлениях с учетом методологического многообразия, опираясь на разные, порой противоречивые точки зрения в науке. Причину этого мы видим в общей демократизации и раскрепощении мышления современного человека, в первую очередь молодежи, которой всегда было характерно свободомыслие.

Рассматривая теоретические подходы к образованию, И.А. Зимняя обращает внимание на многозначность понятия “подход”. Она отмечает, что понятие “подход” можно классифицировать по разным научным основаниям относительно объекта приложения: деятельностный, культурологический, личностный и т.д.; по организации рассмотрения (анализа): системный, комплексный, структурный и т.д. В этой связи “...представляется очевидным, что разные подходы не исключают друг друга (хотя некоторые могут развивать, совершенствовать предыдущий), а реализуют разные планы рассмотрения” [2, с. 31].

На наш взгляд, среди множества современных методологических подходов, ориентированных на решение задач профессионального образования, в вузе особо выделяются те, которые отличаются практико-ориентированностью и направлены на формирование самостоятельности студентов. Таким методологическим ориентиром является контекстный подход, сущность которого состоит в обеспечении профессиональной направленности обучения, в утверждении деятельностной модели подготовки специалистов, максимально приближенной к будущей профессиональной деятельности. Основанный академиком А.А. Вербицким в начале 80-х годов прошлого века контекстный подход предполагает овладение студентами профессиональной деятельностью «...как процесс движения его деятельности от учебной (академического типа) через квазипрофессиональную и учебно-профессиональную к собственно профессиональной деятельности»

[3, с.9]. Как отмечают исследователи, самое главное достоинство данного подхода состоит в том, что он может служить концептуальной основой модернизации высшего образования и новой образовательной парадигмой типа обучения [4].

Основной образовательной целью контекстного подхода в профессиональном образовании является формирование самореализующихся личностей, будущих специалистов, хорошо владеющих общенаучными, универсальными, предметными и социальными компетентностями, необходимыми для решения профессиональных задач. Сюда же входят задачи обеспечения условий для самоопределения в жизни и будущей профессиональной деятельности, развитие адаптивных способностей к жизни в динамично меняющемся обществе, способности к непрерывному образованию и самообразованию. Сущность самостоятельного обучения определяется в дидактике как способность человека без посторонней помощи приобретать информацию из разных источников. Ни один образ не формируется у человека без самостоятельных познавательных действий. Наибольший успех в учении достигается тогда, когда обучающийся ориентируется на самостоятельное выполнение предварительно отобранных познавательных умений и навыков.

Как правило, содержание контекстного обучения отбирается из двух источников: конкретного содержания изучаемых наук, то есть содержания образования будущей профессиональной деятельности, которые задаются в виде модели деятельности специалиста, как описания функций, задач, компетенций. Реализация предметного содержания обучения предусмотрена государственным стандартом образования, учебным планом, образовательными программами, подкрепляется учебным материалом, разрабатываемым преподавателем, содержащаяся в них информация задает предметный и социальный контексты (- контекстное) будущей жизни и деятельности учащегося [5].

Однако не менее важной является процессуальная сторона подготовки современных бакалавров и магистров к практической деятельности, которая касается форм, методов и технологии обучения. Контекстный подход, как методологический ориентир в разработке технологии обучения, позволяет осознанно отбирать организационные формы и методы обучения, соответствующие целям и задачам профессионального образования. Следовательно, концепция контекстного обучения может составлять научно-методическую основу всех компонентов практико-ориентированной деятельности будущих педагогов. Контекстный подход как базовый в обучении специалиста нового типа дает теоретическое обоснование, которое способствует развитию субъектности и реализуется через активные методы обучения [6, с. 243].

Самое главное достоинство данного подхода состоит в трансформации учебной деятельности в профессиональную, которая осуществляется путем создания ситуации, максимально приближенной к производственной, и решением ситуационных практических задач. Эффективность таких ситуационных задач может отслеживаться и контролироваться не только преподавателем, но и самим студентом, по заранее разработанным правилам и профессионально и личностно значимым критериям.

В нашем случае дидактические возможности контекстного подхода рассматриваются как важный методологический ориентир в обучении студентов самостоятельной работе, который сегодня составляет неотъемлемый компонент образовательных программ и учебного процесса и может быть проецирован в формировании ключевых компетенций и тем самым способствовать успешному решению одной из сложных задач практической подготовки будущих специалистов к профессиональной деятельности.

С учетом вышеизложенных обстоятельств, нами предприняты усилия по совершенствованию обучения магистрантов направления 550700 – педагогика к осуществлению самостоятельной работы в процессе изучения педагогических дисциплин в Кыргызском национальном университете им. Ж. Баласагына, путем опоры на контекстный подход и актуализации ситуационных задач.

Практика показывает, что главным методическим условием реализации контекстного подхода в процессе обучения педагогическим дисциплинам является соблюдение принципа практико-ориентированности на всех этапах и компонентах процесса обучения. В этой связи особое дидактическое значение приобретает обучение магистрантов проектированию, умению планировать, организовывать свою деятельность, которые являются обязательными условиями осуществления СРС, пользоваться научной литературой и т.д. Однако следует отметить, что при такой организации самостоятельной деятельности роль преподавателя является больше контролирующей, чем сотрудиической. Студент же ограничен традиционными формами учебной деятельности – написанием рефератов, подготовкой докладом, выполнением курсовых работ, которые предполагают однотипные виды самостоятельной работы – найти основные источники, прочитать, скомпоновать,

написать и т.д. На наш взгляд такие виды самостоятельной работы больше соответствуют задачам обучения бакалавров и не совсем отвечают задачам подготовки магистрантов и докторантов, ориентированных на научно-педагогическую деятельность. Следовательно, возникает объективная необходимость изменения цели, задач и содержания самостоятельной работы для указанных категорий обучающихся. Здесь основанная на контекстном подходе самостоятельная работа магистрантов может быть трансформирована в проектную работу в виде мини-проектов, связанных с исследовательскими задачами диссертационной работы.

Важно заметить, что реализация контекстного подхода с целью обучения студентов самостоятельной работе может иметь место в реальном образовательном процессе преподавания конкретных дисциплин. При этом основным дидактическим условием является создание ситуационной производственной задачи, которое является ядром контекстного обучения. Преимущество такой задачи состоит в создании квазипрофессиональной ситуации, в процессе которого решаются типичные или трансформированные педагогические задачи.

Особенность ситуационной производственной задачи как дидактической единицы состоит в том, что здесь, наряду с анализом состояния изучаемого объекта, на первый план выходит задача активизации самостоятельной работы студентов, превращения студента в активный субъект познавательного процесса, где он может выдвигать и отстаивать свои мысли, идеи по решению квазипрофессиональных задач. Примером такой производственной ситуации может служить деловая игра “Педагогический совет в школе” по обсуждению какой-либо проблемы, требующей коллективного обсуждения, например, введения в образовательный процесс нового факультативного курса, принятия решения о планах работы на предстоящий учебный год и др.

Эффективность реализации контекстного подхода в формировании самостоятельности студентов зависит от выполнения ряда требований:

- обеспечение содержательно-контекстного отражения профессиональной деятельности специалиста в формах учебной деятельности студента;
- сочетание разнообразных форм и методов обучения с учетом дидактических принципов и психологических требований к организации учебной деятельности;
- обеспечение модульности построения системы и ее адаптивности к конкретным условиям обучения и контингенту обучающихся.

Основанная на таких требованиях СРС обеспечивает:

- систематизацию и закрепление полученных теоретических знаний и практических умений студентов;
- способствует углублению и расширению теоретических знаний;
- позволяет использовать нормативную, правовую, справочную документацию и специальную литературу;
- способствует развитию познавательных способностей и активности студентов;
- развивает творческий потенциал, инициативу, самостоятельность и ответственность при решении практических задач и т.д.

Обеспечение практико-ориентированности в обучении достигается путем разработки тематики СРС по педагогическим дисциплинам. При разработке тематик СРС мы исходим из контекста содержания учебного предмета и того материала, который преподается. Например, при изучении учебной дисциплины “Современные теории обучения” на основе контекстного обучения обоснованным является задание по проектированию следующих тем: “Синергетический подход в процессе организации воспитательной работы”, “Применение технологического подхода при обеспечении закрепления знаний учащихся”, “Реализация компетентного подхода в процессе изучения конкретной темы”, “Пути реализации современных теорий обучения в процессе гуманитарных наук” и т.д. Предполагается, что привлечение магистрантов к проектированию подобных тем способствует критическому анализу существующих теоретических учений и раскрытию их практической обоснованности при разработке разных компонентов процесса обучения, который требует актуализации теоретических знаний с целью их практического применения для решения конкретной задачи на какой-то стадии обучения, и тем самым способствует повышению самостоятельности студентов в процессе обучения.

При определении тематики проектных работ в контексте будущей профессиональной деятельности учитывается необходимость моделирования не только содержания учебного материала, но и социального контекста будущей профессиональной деятельности и разработка путей их реализации в образовательном процессе. Проекты, подготовленные студентами на вышеуказанные и другие темы, обсуждаются на семинарских занятиях в виде деловых игр, где сами магистранты

выступают в роли докладчиков, рецензентов и оппонентов и активных участников процесса защиты проектов. Преподаватель в процессе реализации деловых игр выступает в роли модератора защиты проекта и в конце занятия комментирует обоснованность и корректность выступления участников процесса защиты проекта.

Вторая часть данного задания представляет собой использование активных методов осуществления контекстного обучения в подготовке магистрантов к профессиональной деятельности. Речь идет об использовании деловой игры “Защита проекта”. Такая организация самостоятельной работы магистрантов отвечает всем требованиям практико-ориентированного контекстного обучения, где студенты выполняют роли, максимально приближенные к профессиональной деятельности, решают дидактические задачи, связанные с разработкой проектов и их защитой, углублением в изучением теоретического материала и усвоением навыков коллективного обсуждения важной педагогической проблемы.

Опыт показывает, что наиболее оправданным в реализации контекстного обучения с целью обучения магистрантов самостоятельной работе является опора на их собственный опыт, так как большинство из них работает в сфере образования учителями, воспитателями и т.д. В этом плане важно направить студента на методологически обоснованное сочетание приобретаемых в вузе теоретических знаний с практической деятельностью на местах. Здесь магистранты решают двойные задачи: с одной стороны, усваивают теоретические знания, а с другой – решают свои производственные задачи в реальной производственной ситуации на контекстном фоне. С учетом данного обстоятельства, нами практикуется предварительная разработка различных сценариев, необходимых для будущей профессиональной деятельности. Чаще всего это приобретает форму разработки сценариев воспитательной работы, разработки учебных планов, уроков на конкретную тему, составления плана и графика мероприятий, сценария проведения мероприятий на заданную тему и т.д. Практика показывает, что опора на контекстный подход как на методологическую основу является наиболее оправданной при организации и осуществлении семинарских и практических занятий по дисциплинам “Современные инновационные технологии обучения”, Методика преподавания педагогики”, “Организация научного исследования”, “Управление образовательным процессом” и др., содержание и технология обучения которым должны сопровождаться реальной опорой на контекстный подход, направленный на формирование самостоятельной компетентности будущих педагогов.

Заключение.

Таким образом, новые социально-экономические условия и рынок труда предъявляют высокие требования к самостоятельности будущих специалистов, от которых требуется владение способностью быстрой адаптации к новым профессиональным условиям, умение работать с огромным потоком информации, умение их анализировать, определять нужные способы деятельности, и на основании полученных результатов самостоятельно решать возникающие профессиональные задачи. В то же время самостоятельность становится стержневым качеством в межличностных отношениях, где открыто проявляется субъектная позиция личности как члена микро- и макросоциума.

Контекстный подход, как методологический ориентир в формировании навыков самостоятельной работы, предполагает осознанно отбирать организационные формы и методы обучения, соответствующие целям и задачам профессионального образования, может быть использован как базовый подход к формированию специалиста нового типа, способного квалифицированно решать аналитические и прикладные задачи, связанные с профессиональной деятельностью. Самое главное достоинство данного подхода состоит в трансформации умений и навыков учебной деятельности в профессиональную, которая осуществляется путем трансформации учебной деятельности в профессиональную, созданием ситуации, максимально приближенной к производственной, и решением ситуационных практических задач.

Список использованной литературы

1. Асипова Н.А. Педагогикалык кесипке даярдоодогу акмеологиялык жагдай // Вестник КНУ, 2023, №2, с. 17-22. – Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/%e2%84%961-2024/>
2. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004, 42 с.

3. Вербицкий А.А. Теория и технологии контекстного образования: учебное пособие. – Москва: МПГУ, 2017, 268 с. – Режим доступа: <https://reader.lanbook.com/book/106023/preview#1> (дата обращения: 24.05.2024)

4. Комарова Э.П., Бакленова С.А., Фетисов А.С. Смыслообразующая категория «контекст» как инструмент личностного саморазвития, обучающегося в системе педагогического образования // Вестник ВГУ. – Режим доступа: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/educ/2022/02/2022-02-08.pdf> (дата обращения: 07.05.2024)

5. Мокроносов А.Г., Вершинин А.А. Тенденции развития и роль профессионального образования в кадровом обеспечении экономики региона // Управленец, 2016, № 2, с. 43-44.

6. Болдина М.А. Контекстный подход как базовый в выборе методов обучения специалиста нового типа // Социально-экономические явления и процессы, 2011, № 9 (031). –238-243. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontekstnyy-podhod-kak-bazovyy-v-vybore-metodov-obucheniya-spetsialista-novogo-tipa/viewer> (дата обращения: 08.09.2024)

7. Асипова Н.А., Кыдыралиев А.С. Непрерывное образование и подготовка курсантов военного института для воспитания молодых солдат // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), с.23-30.

УДК 81.1:81.271

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-67-71

Абдимомунова А.О., Самсалиев А.М.

Ж. Баласагын атындагы КУУ,

Билим берүүдөгү заманбап маалыматтык технологиялар институту

Абдимомунова А.О., Самсалиев А.М.

КНУ имени Ж. Баласагына,

Институт современных информационных технологий в образовании

Abdimomunova A.O., Samsaliev A.M.

KNU named after J. Balasagyn

Institute of modern information technologies in education

АНГЛИС ТИЛИНДЕ ИШКЕРДИК КАТ АЛЫШУУ КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ДЕЛОВОЙ ПЕРЕПИСКИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ DEVELOPMENT OF BUSINESS CORRESPONDENCE SKILLS IN ENGLISH

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада бизнес кат жазуу көндүмдөрүн өздөштүрүүнүн маанилүүлүгү талкууланат. Расмий каттардын түрлөрү берилет. Каттарды жана арыздарды жазуу эрежелери баяндалат.

Аннотация: В статье рассмотрена важность овладения навыками деловой переписки. Приведены разновидности официальных писем. Охарактеризованы правила написания письма и заявления.

Abstract: The importance of mastering the skills of business correspondence is considered in the article. Some types of formal letters are proposed. The rules of writing the letter of complaint are characterized.

Негизги сөздөр: иштиктүү кат; расмий кат; арыз каты.

Ключевые слова: деловая переписка; официальное письмо; письмо-заявление.

Keywords: business correspondence; formal letter; letter of complaint.

В современном мире остро стоит необходимость в разносторонне образованных людях, которые свободно владеют навыками устной и письменной речи. Профессиональные, деловые и личные контакты требуют от человека способности выражать свои мысли как устно, так и письменно. Однако практика показывает, что немногие умеют эффективно общаться, строить дружеские связи и поддерживать долгосрочные отношения. Это свидетельствует о том, что развитие коммуникативных навыков является одной из ключевых задач современной школы. В условиях, когда дети часто увлекаются боевиками и детективами, что может способствовать развитию агрессии

и жестокости, важно пробудить интерес к родному языку, научить их правильно слушать, говорить, сочинять и писать.

Психолого-педагогические исследования выявили серьёзные проблемы в процессе обучения письменной речи в школе. Младшие школьники, старшеклассники, а затем и студенты зачастую не способны самостоятельно создавать тексты, которые бы точно передавали их мысли и чувства. Это связано с тем, что школьная практика, особенно на начальной ступени обучения, не уделяет должного внимания специфике развития письменной речи и не учит детей строить осмысленные и самостоятельные высказывания. Задача учителей начальных классов заключается в том, чтобы научить детей выражать свои мысли. С самого начала важно прививать школьникам навыки содержания, четкости и логичности в высказываниях, а также бороться с пустословием, неорганизованностью речи и речевыми ошибками. Для этого учителя должны применять творческий подход, используя современные педагогические технологии, такие как личностно-ориентированное и дифференцированное обучение, проблемное обучение, технологии развития речевой активности и различные методы для развития коммуникативных способностей [7].

Английский язык, будучи языком международной дипломатии, требует высокого уровня владения от студентов, особенно будущих дипломатов. Для соответствия профессиональным требованиям многие специализированные дисциплины на нашем факультете преподаются на английском языке. Это помогает студентам связать учебный процесс с будущей профессиональной деятельностью. Основной целью преподавания на английском языке является формирование у студентов ключевых языковых и коммуникативных навыков по их специальности. В своей профессиональной деятельности они должны уметь вести переговоры, понимать устную и письменную речь, работать с документацией и письмами, а также обладать навыками публичного выступления на английском языке. Помимо этого, дипломатическая работа предполагает владение переводческими навыками. Таким образом, преподаватели английского языка обязаны обучать студентов всем аспектам владения языком: устной речи, письму, чтению и аудированию, основываясь на материалах, связанных с их специализацией [8].

Профессиональную компетентность и деловые качества сотрудника любой крупной международной компании характеризует умение правильно составить деловое письмо на английском языке. Деловой английский характеризуется достаточно узкой сферой употребления [3]. Изучение основ деловой переписки – это уникальная возможность для студентов повышения уровня владения английским языком в профессиональной деятельности, увеличения потенциальной возможности карьерного роста, умения налаживать контакты с зарубежными партнерами, осуществлять деловую переписку с клиентами, коллегами или сотрудниками [1].

Деловые письма наиболее уместны при формальном знакомстве с компанией, подтверждении контрактов, благодарности, уважения или жалобы. Во-вторых, они служат полезной основой для важной электронной или факсовой почты. Кроме того, в случае возникновения технологических проблем с факсами или по электронной почте деловое письмо остается единственным письменным способом деловой коммуникации.

В современном международном бизнесе умение писать деловые письма на английском языке является очень важным умением, поскольку сотрудничество просто невозможно без взаимопонимания. Существуют четкие правила ведения деловой переписки на английском языке, однако деловые письма имеют очень широкую классификацию, а потому очень специфичны. Для разных видов деловой переписки требования значительно отличаются. Еще больше расхождения в правилах оформления деловых писем на украинском и английском языках [2].

При обучении деловой переписке следует учитывать немало аспектов, а именно:

- правила, этикет и особенности деловой переписки;
- классификация, типы, виды и стили писем (например: электронное письмо, служебная записка, запрос и ответ, жалоба и извинения, пресс-релиз, отчет, письмо-предложение, рекламное письмо, рекламация, резюме, сопроводительное письмо, факсы, телеграммы);
- структура делового письма, обращения, заключительные фразы, подпись, приложения, копии и т.п.;
- наиболее общеупотребительные фразы и выражения, клише, жаргонизмы, сленги, аббревиатуры, специальная лексика, сокращение, терминология, особенности англоязычного эпистолярного жанра;
- орфография, грамматика, правописание, пунктуация и многое другое. Существует множество видов деловых писем, при написании которых следует соблюдать соответствующие правила.

Пишущий на английском языке использует знаки препинания для того, чтобы выразить на письме те особенности членения речевой цепи средствами просодии, которые отражаются в его внутренней речи в процессе создания текста. Соотнося каждый знак препинания с соответствующим ему комплексом просодических параметров, читающий восстанавливает авторскую сегментацию потока речи, что позволяет ему глубже проникнуть в замысел автора. Следует напомнить в этой связи, что в научном тексте, в котором преобладает функция сообщения, расстановка знаков препинания имеет более строгий характер, чем в тексте художественном, где главную роль играет функция воздействия. Это в значительной степени облегчает задачу читателя [9].

Письмо – это способность выражать свои мысли на письме, соблюдая правила орфографии и пунктуации. В деловой переписке на иностранном языке выделяют несколько основных видов:

- резюме, сопроводительные и рекомендательные письма (CV и cover letters);
- предконтрактная переписка (запросы, предложения, заказы, подтверждения) (enquiry letters, proposals, orders, confirmations);
- письма-уведомления (notifications);
- письма-рекламации (letters of complaint);
- письма для различных случаев (поздравления, благодарности, приглашения) (congratulations, thank-you letters, invitations);
- договоры и контракты (agreements, contracts);
- формы иммиграционных и регистрационных карт в отелях (immigration cards, registration cards).

Деловые письма включают в себя коммерческое письмо (Sales Letter), письмо-заявление (Application Letter), письмо-жалоба (Letter of Complaint), письмо-поручение (Order Letter), письмо по урегулированию споров (Adjustment Letter), письмо-запрос (Inquiry Letter), письмо-напоминание (Follow-up Letter), рекомендательное письмо (Letter of Recommendation), письмо-подтверждение (Acknowledgement Letter), заявление об увольнении (Letter of Resignation) и т.д.

В рамках курса «Деловой английский» обучение деловому общению организуется по двум направлениям: тренировка устной речи и развитие навыков делового письма. Хронологически можно разделить три ступени образования: начальное, среднее и высшее. На начальном этапе мы рекомендуем заполнять простые регистрационные формы, карточки и бланки, для чего достаточно знания языка на уровне A1-A2 общепринятой европейской шкалы знания иностранных языков. Учащиеся хорошо выполняют задание: большая часть выявленных ошибок — орфографические (транслитерационные). Промежуточный этап предполагает освоение «блочной» структуры делового письма, включая дату написания, адрес отправителя/получателя, тело письма, обращение, тело письма, заключение и приложения (при их наличии). Вопреки общепринятой методике, мы не практикуем создание русской версии делового письма, так как считаем, что это занимает много времени. Практика показывает, что двуязычного параллельного текста достаточно, чтобы студенты усвоили логическую структуру преддоговорной переписки на английском языке и по аналогии создали собственное письмо. На этом этапе очень важно объяснить особенности использования вариантов приветствия и закрытия письма, стилистические различия делового и разговорного стиля, языковые клише, фразеологизмы. Основные трудности, с которыми сталкиваются студенты на этом этапе: недостаток словарного запаса, неумение логически и лаконично формулировать свои коммуникативные намерения в письменной форме, грамматические ошибки, переход устных лексических единиц в формально-деловой стиль английского письма. На продвинутом этапе обучения деловому письму будущие бакалавры туризма осваивают составление профессиональных деловых писем: резюме и сопроводительных писем, соглашений и контрактов. На этом этапе изучения английского языка студенты понимают структуру и особенности текста делового письма, что окажет большую помощь при создании резюме на основе русской версии. Основная задача для студентов – заполнить в резюме на английском языке часть, связанную с описанием личных качеств и навыков.

Дополнительные задачи, с которыми сталкиваются студенты, заключаются не только в выборе правильных эквивалентов при переводе, но и в определении тех качеств личности, которые наиболее подходят выбранной вакансии. Написание рекомендательных и сопроводительных писем — еще один компонент углубленного обучения деловому письму. Сопроводительное письмо к резюме — это документ, который показывает лучшие качества кандидата на вакансию и впечатляет работодателя. Студентам следует сообщить, что подача сопроводительного письма для трудоустройства в англоязычных странах является дополнительным преимуществом для заявителя. Титры распространены в западных странах и почти неизвестны в России. В отличие от

англоговорящих рекрутеров, местные кадровые агентства не требуют сопроводительных писем при подаче резюме. Для отработки навыков письма данного вида корреспонденции мы предлагаем упражнения на замену, а также упражнения на восстановление утраченной структуры письма. Кроме того, учащимся предлагается выбрать наиболее подходящее окончание англоязычного высказывания и найти орфографические, грамматические и стилистические ошибки. Чтение, перевод и составление контрактов и соглашений на продвинутом этапе изучения делового письма на английском языке требует от студентов профессиональных языковых навыков и способности свободно ориентироваться в конкретной юридической лексике и туристической терминологии. На этом этапе в преподавание вводятся элементы «юридической лингвистики». Термин «юридическая лингвистика» был введен в науку в 1976 году немецким филологом Адальбертом Подলেখом [5]. Он считал юридическую лингвистику «совокупностью всех методов и результатов исследований, связанных с соотношением языка и правовых норм, отвечающих требованиям современного языкознания». Важным условием успешного обучения является знание юридической терминологии туристической отрасли. Рекомендуем двусторонний перевод типового туристического договора на английский язык на уровне владения иностранным языком C1.

Каждое из указанных писем имеет свою структуру и правила написания.

Рассмотрим правила написания письма-заявления или жалобы. Письма-жалобы пишут тогда, когда, прежде всего, нужно выразить недовольство определенной продукцией или предоставлением определенной услуги. Несмотря на то, что это письмо-жалоба, все же не следует быть слишком резким. Язык, используемый в листах-жалобах, зависит от того, пишут ли письмо в умеренном тоне или в более строгом тоне.

Конечно, как и любое официальное письмо, письмо-жалоба начинается обращением. При этом следует заметить, что начинающиеся письма, например Dear MrJones (т.е. нам известно имя человека), заканчиваются фразой Yours sincerely. А письма, начинающиеся DearSir/Madam, заканчиваются Yours faithfully.

Лучший способ начать письмо – это сразу обозначить его цель. Такой подход называется прямым и задает тон всему последующему тексту, сразу привлекая внимание читателя и ясно излагая суть вопроса.

При обучении написанию деловых писем важно освоить стандартные фразы, которые позволяют уверенно вести переписку, меняя лишь содержание письма. Эти шаблонные формулы используются как в начале письма (opening remarks), так и в конце (closing remarks).

Примеры Opening Remarks:

Мягкий тон:

- I am writing in connection with / on the subject of
- I wish to draw your attention to a problem which arose due to

Жёсткий тон:

- I am writing to express my strong dissatisfaction with the disgraceful treatment I received / the attitude of your staff.
- I am writing to complain about the appalling behavior of ... / the shocking quality of ..[4].

После указания причины написания письма следует указать сами проблемы, то есть на что пишущий жалуется. Следует обратить внимание на то, что каждая жалоба должна быть указана отдельным абзацем и обязательно подтверждена доказательствами, примерами. Следующий абзац письма – это действия или шаги, которых ожидает тот, кто пишет жалобу от той или иной компании или лица. Это заключительные фразы (closing remarks).

Примеры Closing Remarks:

Мягкий тон:

- I feel that I am entitled to a refund / replacement / compensation in the form of
- I hope / I would appreciate it if this matter could be dealt with promptly.

Жёсткий тон:

- I insist on / I demand a full refund / an immediate replacement.
- If the matter is not dealt with promptly, I shall be forced to take legal action / take the matter further.

Такие заключительные формулировки помогают корректно завершить деловую переписку в зависимости от контекста и степени выраженности проблемы [4].

Проанализировав все особенности подготовки к ведению письменной деятельности на английском языке студентов, определяем важные аспекты, которые могут помочь студентам улучшить свои навыки англоязычного письма:

1. Важность частого чтения. Чтение англоязычных материалов, таких как книги, статьи, блоги, поможет студентам больше ознакомиться со структурой предложения, расширить словарный запас и изучить правильные модели выразительности.

2. Регулярность написания текстов. Выработка навыков англоязычного письма требует практики. Надо писать на английском языке каждый день.

Для этого следует начать с написания коротких текстов, таких как ежедневный журнал или блог, и постепенно переходить к более сложным форматам, например, эссе или письмам.

3. Изучение грамматики и стилистики по английскому языку. Углубленное изучение грамматических правил и стилистики поможет использовать правильные структуры предложений, воспроизводить разнообразные стили письма и совершенствовать общий уровень выраженности.

4. Внедрение ресурсов для исследования письма.

Существует много онлайн-ресурсов, которые помогут изучить технику письма на английском языке. Некоторые из них предоставляют образцы разных типов текстов, упражнения по грамматике и стилистике, а также образцы редактирования текстов.

5. Участие в письменных диалогах. Нужно проводить общение в чатах или мессенджерах с другими студентами, которые также учатся английскому языку, а также приглашать носителей языка в общих письменных диалогах. Это позволит выработать навыки письма, исправлять ошибки и изучить новые выражения.

6. Обращать внимание на правописание и пунктуацию.

Правильное правописание и использование пунктуации являются важными частями письма. Важно использовать грамматические правила, проверять орфографию и просматривать свои тексты перед их представлением.

7. Получение обратной связи. Следует обращаться к преподавателю, наставнику или другим студентам, чтобы получить обратную связь относительно своих написанных работ. Они могут оказать полезные советы и указания по улучшению навыков письма.

Следуя таким простым правилам, можно с успехом научиться вести деловую переписку на английском языке.

Выводы. В общем, обучение английскому языку для студентов имеет целью развитие коммуникативных навыков, межкультурной компетенции и создания дополнительных возможностей для их будущей карьеры. Развитие навыков письма на английском языке является важной составной частью обучения студентов языковых факультетов вузов Кыргызстана. Притом, что обучение деловому письму студентов вуза является обязательным условием успешной профессиональной интеграции на современном рынке труда.

Список использованной литературы

1. Басс А.М. Научная и деловая корреспонденция – Москва: Наука, 1991, 176 с.
2. Плотников А.В. Деловая переписка с зарубежным партнером. – Киев: Мира, 1992, 125 с.
3. Тарнопольский О.Б. Методика обучения английскому языку на II курсе технического вуза. – Киев: Высшая школа, 1995, 167 с.
4. Evans V., Dooley J. On Screen. Writing Book. В 2. ExpressPublishing, 2014.
5. Теппер Р. Как овладеть искусством делового письма: 250 записок в помощь менеджеру. – Москва: Аудит, ЮНИТИ, 1994, 231 с.
6. Podlech A. Rechtslinguistik // Grimm, Dieter [Hrsg.]. Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften. Bd. II, Munchen: Beck, 1976, s. 105-116.
7. MockaitisTh.R. Easy Business English, Sra, 194 p.
8. Абдимомунова А.О., Джусупбекова М.С. Формирование коммуникативных речевых умений младших школьников, упражнение по русскому языку для 3 класса // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 278-286.
9. Кайыпова Е.А. Проблемы преподавания английского языка для специальных целей на примере факультета международных отношений // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, Специальный выпуск (S), 2016, с. 267-271.
10. Абдимомунова А.О., Ниязбаева Р.М. Что способствует лучшему пониманию английского текста? // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. Серия-6, 2008, с.192-197.

Адылбек кызы Г., Назарбекова Б.Ж., Султанова Б.Н.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Адылбек кызы Г., Назарбекова Б.Ж., Султанова Б.Н.
КНУ имени Ж. Баласагына

Adylbek kyzy G., Nazarbekova B.J., Sultanova B.N.
KNU named after J. Balasagyn

**КЕНЖЕ МЕКТЕП КУРАГЫНДАГЫ БАЛДАР МЕНЕН ТЕҢТУШТАРЫНЫН
ОРТОСУНДАГЫ БАЙЛАНЫШТЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ СО СВЕРСТНИКАМИ
FEATURES OF COMMUNICATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN WITH PEERS**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кенже мектеп курагындагы балдар менен теңтуштарынын ортосундагы байланыштын өзгөчөлүктөрү, баланын толук психикалык өнүгүүсүнүн негизги фактору ачыкталды. Учурдагы коммуникация түшүнүгүнүн негизги жана башталгыч чекити анын иш-аракет катары интерпретацияланышы, балдардын таанылууга жана колдоого муктаждыгына карата көптөгөн изилдөөчүлөрдүн берген аныктамалары талдоого алынды. Ошондой эле инсандар аралык мамилелер чөйрөсүнүн көрсөткүчтөрү, инсандар аралык мамилелердин жүрүшү жана баланын инсандыгын өнүктүрүү топтогу балдардын биргелешкен ишмердүүлүктөрүнүн мазмундук мүнөздөмөлөрү менен шартталышы белгиленди. Кенже мектеп курагындагы балдар үчүн курдаштары менен баарлашуу психикалык өнүгүүнүн маанилүү фактору аныкталды.

Аннотация: В данной статье выявлены особенности общения младших школьников со сверстниками, основной фактор полноценного психического развития ребенка. Основным и отправным моментом современной концепции общения является его трактовка как деятельности, проанализированы определения, данные многими исследователями относительно потребности детей в признании и поддержке. Отмечено, что показатели межличностных отношений, течение межличностных отношений и развитие личности ребенка обусловлены содержательными особенностями совместной деятельности детей в группе. Для детей младшего школьного возраста общение со сверстниками определено как важный фактор умственного развития.

Abstract: This article reveals the peculiarities of communication between younger schoolchildren and peers, the main factor in the full mental development of a child. The main and starting point of the modern concept of communication is its interpretation as an activity; the definitions given by many researchers regarding the need of children for recognition and support are analyzed. It was also noted that indicators of interpersonal relationships, the course of interpersonal relationships and the development of a child's personality are determined by the substantive features of the joint activities of children in a group. For children of primary school age, communication with peers is identified as an important factor in mental development.

Негизги сөздөр: кенже мектеп курактагы балдар; коммуникация; психикалык өнүгүү; фактор; ишмердүүлүк; түшүнүк.

Ключевые слова: дети младшего школьного возраста; общение; психическое развитие; фактор; активность; понимание.

Keywords: children of primary school age; communication; mental development; factor; activity; understanding.

Социалдык реалдуулук адамдан курчап турган дүйнөнүн башка мүчөлөрү менен дайыма байланышта болушун талап кылат. Мындан тышкары, бул адамдын жашоосунун негизин түзгөн жана анын биологиялык жашоосун камсыз кылган коомдук мамилелерди куруу жөндөмдүүлүгү. Баланын толук психикалык өнүгүүсүнүн негизги фактору баарлашуу болуп саналат. Чоңдор менен өз ара аракеттенүү процессинде гана балдардын адамзаттын социалдык-тарыхый тажрыйбасын өздөштүрүүсүнө жана алар үчүн адамзаттын өкүлдөрү болуу мүмкүнчүлүгүн ишке ашырууга мүмкүн болот.

Коммуникация бул процесстин катышуучуларынын өз ара аракети катары каралат, жалпы идеяларды табууга жана жалпы натыйжага жетүү үчүн алардын аракеттерин бириктирүүгө багытталган. Учурдагы коммуникация түшүнүгүнүн негизги жана башталгыч чекити анын иш-аракет

катары интерпретацияланышын кароо керек. А.Н. Леонтьев тарабынан иштелип чыккан ишмердүүлүктүн жалпы концепциясын колдонуу менен ишмердүүлүктүн түрлөрүнүн бири катары коммуникацияны талдоо үчүн төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик [8].

Коммуникация процессинин субъектиси, же объекти болуп башка адам, жалпы максаттардагы, жамааттык ишмердүүлүктүн идеяларындагы жолдош болуп саналат. Ар бир баарлашуунун спецификалык предмети болуп өз ара аракеттенүү процессинде көрүнгөн өнөктөштүн сапаттары жана касиеттери саналат. Баланын аң-сезиминде чагылдырылып, алар андан кийин баарлашуунун продуктуларына айланат. Ошол эле процессте бала өзү жөнүндө билип алат. Өзү жөнүндөгү идея (өз ара аракеттенүүдө ачылган кээ бир сапаттары жана касиеттери жөнүндө) да баарлашуунун продуктусуна кирет [3].

Кенже мектепте окуу мезгилине туура келген кенже мектеп курагынын чектери учурда 6-7 жаштан 9-10 жашка чейин белгиленет. Бул мезгилде баланын интенсивдүү физикалык жана психофизиологиялык өнүгүүсү жүрөт, бул мектепте системалуу билим алуу мүмкүнчүлүгүн аныктайт [1].

Мектепте билим алуунун башталышы баланын өнүгүүсүнүн социалдык абалынын өзгөрүшүнө алып келет. Ал «социалдык» субъект болуп калат жана азыр социалдык маанилүү милдеттерге ээ, алардын аткарылышы социалдык бааланат. Бала мектепке киргенде, анын айланасындагы адамдар менен болгон мамилесинде өзгөрүүлөр болот жана кыйла маанилүү. Биринчиден, байланыш үчүн бөлүнгөн убакыт бир топ көбөйөт. Азыр балдар күндүн көбүн айланасындагы адамдар: ата-энелер, мугалимдер, башка балдар менен байланышта өткөрүшөт.

Балдардын таанылууга жана колдоого муктаждыгы көптөгөн изилдөөчүлөр тарабынан баса белгиленет. Көрсө, балдардын колдоо жана түшүнүү муктаждыгы алардын баарлашуу жолу болуп саналат, анткени бул ишмердүүлүктүн жүрүшүндө гана башталгыч класстын окуучулары башкалардан өздөрүнүн ишмердүүлүгүнө, инсандык сапаттарына баа алып, адамдар менен баарлашуу зарылдыгын түшүнө алышат.

Мындай коммуникация баланын ишмердүүлүгүнүн кеңири чөйрөсүнүн «кызмат» бөлүгүн түзбөйт – когнитивдик же жемиштүү, бирок баарлашуунун башка түрлөрүнөн өзүнчө жана өзүнөн-өзү тереңдейт. Сунушталган баарлашуу стилинин айырмалоочу өзгөчөлүгү анын адамдардын инсандыгына – түшүнүүнү күткөн баланын өзүнүн индивидуалдуулугуна багытталгандыгы; адеп-ахлактык жүрүм-турумдун нормаларын таратуучу катары чыккан бойго жеткен адамдын индивидуалдуулугуна жана башкалардын өнүгүүсү, акырында, балдарды чагылдырууга жана аларды курчап турган дүйнөнү өздөштүрүүсүнө багытталган. Официалдуу орунду ээлеген жана таасирлерге жана активдүү активдүүлүккө болгон муктаждыктан келип чыккан алыскы, акыркы мотивдерге ортомчу болгон коммуникациянын когнитивдик жана ишкердик негиздеринен айырмаланып, жеке мотивдер баарлашуу ишмердигинде өзүнүн акыркы канааттануусун алат. Бул акыркы мотив катары чоң адам баланын алдына өзгөчө инсан катары, коомдун катышуучусу, белгилүү бир топтун өкүлү катары чыгат.

Кенже мектеп окуучусунун статусу биринчи жана экинчи класстарда өнүгөт, ал туруктуу жана андан аркы социалдык өнүгүүгө, ошондой эле достору, классы жана жалпы эле мектеп менен болгон мамилесине таасирин тийгизет. Мугалимдин инсандык өнүгүүсүндөгү авторитетинин жана ролунун мааниси азайып, курдаштары менен болгон мамилеси күчөйт. Жеке мамилелер топторду (чакан топторду) түзүүнүн негизги негизи болуп саналат. Педагогдор ушундай балдардын аткарып жаткан ишмердүүлүктүн маңызын толук кандуу түшүнүп билүүсүнө өбөлгө түзүп, ар бир коомдук ишмердүүлүктөргө бул окуучуларды көбүрөөк тартуу милдети коюлат [6].

Мындай топтордун катышуучуларынын составы биринчи класста 2-3төн, төртүнчү класста 5-бдан көбөйөт. Ал эми адегенде балдардын жанаша отурганы балдарды байланыштырган фактор болсо, кийинчерээк - жалпы кызыкчылыктар жана моралдык сапаттар. Тарбиялык иш-чаралар коллективдин калыптанышына өбөлгө түзөт, анын бирдиктүү идеялары жана максаттары менен биримдигине өбөлгө түзөт. Класстагы окуучунун абалы ар кандай болушу мүмкүн: оң жана терс. Биринчи жагдайда окуучу мектепке барганына кубанат, коомдук жана тарбиялык иштерге активдүү катышат, коллективге позитивдүү мамиле кылат [4].

Экинчи жагдайда окуучуга өзүнүн статусуна нааразы болуу сезими пайда болот, бул моралдык өнүгүүгө терс таасирин тийгизет.

Биринчи класста балдар мугалимдин берген баасына жана окуудагы ийгилигине карап шеригин тандашат, андан кийин үчүнчү жана төртүнчү класстарда касиеттерге объективдүү баа берүү менен байланышкан социалдык чөйрөнү тандоого түрткү болгон касиеттер жолдоштун сапаттары пайда болот.

Коммуникация коомдук мамилелердин өзгөчө мектебине айланат. Бала дагы эле аң-сезимсиз түрдө өзүнөн баарлашуунун бардык түрлөрүнүн болушун ажыратат. Ошондой эле аң-сезимсиз түрдө өзүнүн эрктүү сапаттарына жана кандайдыр бир коомдук чечкиндүүлүккө таянып, аларды колдонууга аракет кылат. Кенже мектеп курагындагы балдардын башкалар менен болгон мамилеси өзгөрөт. Л.С. Выготский, баланын маданиятынын өнүгүү тарыхын «жүрүм-турумдун жогорку формаларынын социогенези» катары көрсөтүүгө болот. Топтук турмуштун тереңинде гана жеке жүрүм-турум пайда болот [4].

Мектеп окуучуларынын ортосундагы мамилелерде өзгөрүүлөр болуп жатат. Эгерде үч жаштан алты жашка чейинки курактагы балдар өз мамилелерин негизинен ата-энелеринин көзөмөлү астында курса, алты жаштан он эки жашка чейинки мектеп окуучулары убактысынын көбүн ата-энесинин көзөмөлүсүз өткөрүшөт. Кенже мектеп окуучулары үчүн, адатта, бир жыныстагы балдардын ортосунда достук пайда болот. Ата-эне менен болгон байланыш азайган сайын бала досторунун жардамына жана колдоосуна муктаж боло баштайт. Ал эмоционалдык коопсуздукту да түзүшү керек.

Атап айтканда, курдаштардын тобу балага ата-эненин баалуулуктары жана көрсөтмөлөрү аркылуу иштеген бир фильтр катары көрүнөт, ошону менен кайсынысын ыргытып, кайсынысын келечекте колдонмо катары колдонууну тандайт. Адаттагыдай эле, окуучулардын жынысына, жашына, социалдык жана экономикалык абалына жараша окуу процессинде курдаш топтор түзүлөт.

Өзүнчө көйгөй катары – бул үй-бүлөдөн тышкары, мугалимдер жана классташтар менен – баланын көңүлү чөгүп, кастык жана баш ийбестиктен коркуунун жана уялчаактыгынын, чечкинсиздигинин ачык формаларына чейин болгон өз-ара мамиледе келип чыгышы мүмкүн болгон баарлашуу кыйынчылыктары саналат. Классташтар менен башталгыч класстарда пайда болгон нормалдуу эмес мамилелер инсандык ийгиликке жетишсиз болушу мүмкүн. Ошол эле учурда баарлашуу баланын өзүн-өзү сыйлоонун, анын инсандык сапаттарынын, кулк-мүнөзүнүн, адеп-ахлактык мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүнүн көрсөткүчү болуп саналат [2].

Балдардын ортосундагы натыйжасыз өз ара аракеттенүүнүн булактары мотивдердин калыптануу мүнөзү менен айкалыштырылышы мүмкүн – социалдык мотивдердин начар өнүгүшү, классташына ориентация, анын каалоолорунун жана кызыкчылыктарынын диапозону, ошондой эле зарыл болгон өнүгүүнүн төмөн деңгээли.

Инсандар аралык мамилелер чөйрөсүнүн көрсөткүчтөрү болуп төмөнкүлөр саналат:

1. Башка адамдын кабыл алуу касиеттери (эмоционалдык, рационалдуу, жүрүм-турумдук):

а) башка адамдарды эгоцентридик же анти-эгоцентридик кабыл алуу, башкача айтканда, башкаларды өзүнүн баалуулугунда кабыл алуу;

б) башканы бир жактуу же көп тараптуу кабыл алуу.

2. Сиздин кызыкчылыктарыңызды, муктаждыктарыңызды, баалуулуктарыңызды айланаңыздагы адамдардын кызыкчылыктары менен салыштыруу жөндөмү.

3. Башкалар менен болгон мамилелердин диапозонун түшүнүү деңгээли.

Бул көрсөткүчтөр мектеп окуучуларынын мугалимдери жана психологдору тарабынан көзөмөлдөнүп, түзөтүү жана өнүктүрүү иш-чараларынын негизги багыты болууга тийиш. Коррекциялык көйгөйлөрдү чечүү үчүн иш-аракеттин ылайыктуу ыкмасы топтук оюн болуп саналат. Оюнда окуучулардын өз ара мамилелерин калыптандыруу балдар тобун өзгөчө тандоону, жалпы иш-аракеттерди башкарууда белгиленген позициялык ролдорду солкулдатуу, мамилелерди «адилет» башкаруунун ыкмаларын жана нормаларын киргизүүнү камтыйт. Тематикалык ролдук оюн классташтарына (жана мугалимге карата) оң эмоционалдык мамилени орнотууга кепилдик берет. Оюндун жүрүшүндө кенже мектеп окуучу негизги коомдук көндүмдөргө ээ болот. "Балдар коомунун" ролдору жана эрежелери чоңдор коомунда белгиленген эрежелерди үйрөнүүгө мүмкүндүк берет. Оюн кызматташтык жана атаандаштык сезимдерин жакшыртат. Лидерлик, чыккынчылык, тендик, адилетсиздик, чынчылдык сыяктуу түшүнүктөр ачык чыныгы мааниге ээ болот [3].

Жекече тарбиялоо процесстери топтун калыптануу процесстери менен бекем байланышкан. Бир позициядан топтун позициясынын даражасы, анда түзүлгөн кызматтык жана инсандар аралык байланыштардын багыты команданын ар бир мүчөсүнүн өнүгүү багытына жана темаларына таасир берет. Башка жагынан алып караганда, окуучулардын активдүүлүгү, физикалык жана интеллектуалдык өнүгүү деңгээли, потенциалы жана жөндөмдүүлүгү топтун тарбиялык күчүн жана таасирин аныктайт.

Окуучунун жамааттык мамилелердин системасына кошулуу процесси татаал, белгисиз жана түшүнүксүз. Окуучулар физикалык өзгөчөлүктөрү, жөндөмдөрү жана көндүмдөрү боюнча айырмаланат. Ошондуктан мектеп окуучулары ар кандай жолдор менен социалдык мамилелерге

кирип, досторунун жана классташтарынын ар кандай реакциясын жаратып, топко таасирин тийгизет [5]. 7 жаштан 10 жашка чейинки бала жаңы ишти - окууну өздөштүрө баштайт. Так анын коомдо жаңы статуска ээ болуп, окуучу, билимдүү инсан болуп калышы анын психологиялык келбетине, жүрүм-турумуна жаңы из калтырат. Бала белгилүү бир билимди гана өздөштүрбөйт. Ал үйрөнүүгө үйрөнүп жатат. Жаңы окуу ишинин таасири астында баланын ой жүгүртүүсү, көңүл буруусу жана эс тутуму өзгөрөт.

Кенже мектеп окуучулары көбүнчө сезимдерин жана мамилелерин билдирүүдө жоопкердүүлүк, кызыгуу жана ишенимдүүлүк менен мүнөздөлөт.

Бул курактагы балдардын хоббилери өзгөрмөлүү жана туруксуз. Балдар чыгармачылык мүнөздөгү предметтерге (ырдоо, музыка, сүрөт тартуу ж.б.) эң чоң кызыгууну көрсөтүшөт. Өзүнүн табияты боюнча мындай балдар индивидуалист болушат. Убакыттын өтүшү менен тарбиянын таасири астында гана аларда коллективдик багыт калыптана баштайт. Бул үчүн окуучулардын жамааттык жана бөлүштүрүүчү иштерин чакан топтордо (звенодо, бригадаларда, ийримдерде) даярдоо чоң мааниге ээ, мында бир окуучунун активдүүлүгү башкалардын ишинин натыйжасынан көз каранды жана ар бир адам өзүнүн жеке иши үчүн гана жооп бербестен, башкалардын иш-аракеттери үчүн да жооп беришет.

Мектепке киргенден кийин кенже мектеп окуучуларынын теңтуштары менен болгон мамилелери көптөгөн жүрүм-турум моделдерин кайра курууну талап кылат жана алардын өзгөчө өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт. Билим берүү процессинин башталышы билим берүү кызматташтыгынын көндүмдөрүн окутуу катары түзүлүшү керек. Балдардын аракети мамилелерди өздөштүрүү үчүн: сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, пикир алмашуу, бири-бирин жана өзүн түшүнүү жана баалоо жөндөмдүүлүгүнө багытталышы зарыл.

Психологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, башталгыч класстын окуучуларынын сабак учурунда түз баарлашуусуна тыюу салуу (сүйлөшө алуу, бири-бирине жакындашуу, ой алмашуу) ар бир баланы алда канча алсыз, корголбогон, көз каранды ыңгайсыз абалга алып келет, демек, баары мугалимди туурап, өзүнүн көз карашынды издебеген, көбүрөөк мугалимден көз каранды болууга алып келет.

Биринчи класстын окуучуларынын мамилелери мугалим тарабынан тарбиялык иштерди уюштуруу аркылуу аныкталышы маанилүү, ал класста статустарды жана инсандар аралык мамилелерди орнотууга салым кошот. Артыкчылыктардын арасында көбүнчө жакшы окуган, мугалим тарабынан макталып, өзгөчөлөнүп турган балдар бар. Экинчи жана үчүнчү класстарда мугалимдин инсандыгы азыраак болуп калат, бирок классташтары менен болгон мамилеси жакындап, дифференцияланат. Адатта, балдар симпатия жана жалпы кызыкчылыктардын негизинде бириге баштайт. Алардын жашаган жеринин жана жынысынын жакындыгы да чоң роль ойнойт.

Кенже класстарда класс формалдуу эмес топторго бөлүнөт, алар кээде расмий мектеп бирикмелерине (шилтемелер, жылдыздар ж.б.) караганда олуттуураак болуп калат. Алар өздөрүнүн жүрүм-турум нормаларын, баалуулуктарын жана кызыкчылыктарын иштеп чыгышы мүмкүн, алар негизинен лидерге тиешелүү. Бул топтор сөзсүз түрдө бүткүл класска антагонист эмес, бирок кээде белгилүү бир семантикалык тоскоолдук пайда болушу мүмкүн. Эреже катары, бул топторго кирген балдар кандайдыр бир жеке кызыкчылыктары бар (спорт, оюн хоббиси ж.б.) бүтүндөй команданын активдүү мүчөлөрү болууну токтотушпайт.

Чондор менен баарлашуу балдардын теңтуштары менен баарлашуусуна олуттуу таасир этет. Чондор менен баарлашууда бакубат болуу жагымдуу эмоционалдык негизди жана баланын теңтуштары менен баарлашуунун ийгилигине болгон ишенимин түзөт [5].

Кенже мектеп окуучулары бул үчүн алардын баарлашуусунун мазмунун, анын узактыгын, интенсивдүүлүгүн жана туруктуулугун аныктаган конкреттүү материалдык жана практикалык негиздер болгондо баарлашууга киришет. Бирок, келечекте дүйнөгө жана адамдарга болгон мамилени калыптандыруу үчүн дал ушул алгачкы мамилелер маанилүү болот. Бул жерде дагы эле бул мамилени оңдоо жана алдын алуу мүмкүн. Ошол эле учурда, баланын инсандар аралык мамилелердин мүнөзүнө нааразычылыгын байкоо өтө кыйын экенин эске алуу керек, анткени баланын өзү дагы рефлексивдүү жөндөмдүүлүктөрүн иштеп чыга элек. Бул учурда кырдаалдык нааразычылыкты туруктуу, патологиялык канааттанбоочулук менен оңой чаташтырууга болот.

Кенже мектеп окуучуларынын ортосундагы мамилелер чөйрөсүнүн түзүмү өтө ишенимсиз жана мобилдүү. Көптөгөн балдар белгилүү бир ишмердүүлүктөргө байланыштуу курдаштары менен кырдаалдык мамилелерди өрчүтүшөт, кеңири ситуациялык оюн коомдорун жана досторунун туруктуу топторун түзүшөт. Мындай достор топторунун саны биринчи класста 2-3 адамдан, үчүнчү класста 4-5 адамга чейин жетет. Бул топтордун жеке курамы кыйла ийкемдүү, бирок үчүнчү класска

карата артыкчылыктардын туруктуулугунун жогорулашы байкалат. Бирок бардык туруксуздукка карабастан, башталгыч класстарда пайда болгон баарлашуу кээде 10-20 же андан да көп жылдарга созулат [4].

Ошентип, кенже мектеп курагы дүйнөнү жана өзүн баалоо ыкмаларын өнүктүрүүнүн, жеке баарлашуу стилин калыптандыруунун маанилүү этабы болуп саналат. Бул жерде адамдын дүйнөгө, адамдарга жана өзүнө болгон мамилесинин пайдубалы түптөлөт. Бул өнүгүүдө маанилүү ролду мамилелер системасынын матрицасын түзгөн чондор жана өз ара аракеттенүү ыкмалары «практикаланган» теңтуш ойнойт.

Бала мектепке киргенде коомдук тажрыйбаны – мектепте пайда болгон инсандар аралык мамилелерди өздөштүрүү процессине катышат. Бул "жашыруун социалдаштыруу программасы", анын натыйжасында окуучунун эмоционалдык жана социалдык жашоосу кеңейет, анын өзү жөнүндөгү идеясы жана башкалар аны кандай кабыл алаары өнүгөт.

Мектепке барган алгачкы күндөрдөн баштап бала классташтары жана мугалимдери менен инсандар аралык мамиледе болот. Башталгыч мектеп курагында мындай мамилелердин өнүгүү динамикасы жана негиздүүлүгү талашсыз.

Биринчи класстын окуучулары үчүн мектепке көнүп жатканда классташтары менен болгон мамиле, адатта, жаңы мектеп тажрыйбасын алмашуу үчүн экинчи орунда турат.

Башында балдар бири-бири менен табигый байланыштардан тартынышат, алардын ар бири дагы эле "өз алдынча". Балдар мугалим аркылуу бири-бири менен байланышат. Балдар топторунда теңтуштар менен функционалдык-ролдук, эмоционалдык-баалоочу жана инсандык-семантикалык сыяктуу мамилелерди баса белгилесе болот.

Ишкердик байланыш жана биргелешкен иш-чаралар менен таанышууда функционалдык-ролдук мамилелер маанилүү. Мындай мамилелер бойго жеткен балдардын турмуштук ишмердүүлүгүнүн тигил же бул коом үчүн өзгөчө (эмгек, билим алуу, оюн ж.б.) чөйрөлөрүндө белгиленет жана баланын топтун ишмердүүлүктөрүнүн нормаларын жана ыкмаларын өздөштүрүүсүнө жараша түзүлөт. Оюнда инклюзив катары жана окуучулардын командадагы биргелешкен ишмердүүлүгүнүн бардык башка формаларында мамилелердин эки түрү чагылдырылат: оюндук мамилелердин өзү жана оюндагы биргелешкен ишмердүүлүккө байланыштуу мамилелер.

Инсандар аралык мамилелердин жүрүшү жана баланын инсандыгын өнүктүрүү топтогу балдардын биргелешкен ишмердүүлүктөрүнүн мазмундук мүнөздөмөлөрү менен шартталган (анын себеби, кандай баалуулуктардын атынан жүзөгө ашырылат).

Биргелешкен ишмердүүлүк инсандар аралык мамилелерди “өндүрүү” - бул балдар тобунда инсандар аралык мамилелерди өзгөртүүгө мүмкүн болгон каражат.

Баланын классташтары менен болгон мамилеси өзүнөн-өзү жана уюшкан түрдө пайда болушу мүмкүн, курактык өзгөчөлүктөргө ээ. Кенже мектеп курагында теңтуштар менен баарлашуу бул курактагы балдар үчүн кабыл алынган жүрүм-турум эрежелерине негизделет.

Баланын мектепке киришинен улам пайда болгон инсандын социалдык өнүгүүсүнүн жаңы абалы ага көнүүнү талап кылат.

Мектеп окуучуларынын класстагы мамилелери адегенде окуучулардын ортосундагы функционалдык-ролдук мамилелер катары өнүгөт. Бири-бирин баалоо үчүн негиз жеке мүнөздөмөлөргө караганда негизги ролу болуп саналат. Кенже мектеп окуучуларынын топторунда өз ара баалоону калыптандыруунун шарты биринчи кезекте окуучулар өз мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүп, мугалимдин жана теңтуштарынын коомдук баасын алган тарбиялык иш-чаралар болуп саналат. Өз ара баа берүү негизинен ушул курактагы эң маанилүү чоң болгон мугалимдин аларга же башка окуучуларга жасаган мамилесинен көз каранды.

Кенже мектеп курагындагы бала пикир алышуу жөндөмүн активдүү коргойт. Бул этапта достук мамилелер түзүлөт. Бул курактык этаптагы негизги милдеттердин бири классташтары менен социалдык өз ара аракеттенүү көндүмдөргө ээ болуу жана достук байланыштарды түзө билүү.

Эгерде бала 9-10 жашка чейинки курактагы классташтарынын бири менен достук мамиле түзсө, бул бала теңтуштары менен тыгыз социалдык байланыш түзө алат, узак убакыт бою мамиле түзө алат жана аны менен баарлашуу да кимдир бирөө үчүн маанилүү жана кызыктуу.

Атайын изилдөөлөрдүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, досторго болгон мамиле жана достук түшүнүгүнүн өзү кенже мектеп курагында белгилүү бир өнүгүүгө ээ (Я.Л. Коломенский) [7]. 5-7 жаштагы бала биринчи кезекте ким менен көп көрүшкөн, ойногон балдарды достору деп эсептейт. Бул тандоо тышкы факторлордон турат: балдар класста чогуу отурушат, бир короодо жашайт ж.б.. Бул куракта кенже мектеп окуучулары кулк-мүнөзүнө жана инсандык өзгөчөлүктөрүнө эмес, жүрүм-турумуна көңүл бурушат. Досторун сыпаттап, "достор жакшы жүрүшөт", "көңүл ачышат" деп

айтышат. Бул мезгилде мамилелер ишенимсиз, алар абдан оңой пайда болуп, тез эле бүтүшү мүмкүн. 8 жаштан 11 жашка чейинки курактагы балдар аларга жардам бергендерди, алардын суроо-талаптарына жооп бергендерди жана алардын кызыкчылыктарын бөлүшкөндөрдү дос катары эсептешет. Өз ара тилектештиктин жана достуктун пайда болушу үчүн боорукердик, кунт коюучулук, өз алдынчалык, өзүнө ишенүү, чынчылдык сыяктуу инсандык сапаттар маанилүү болуп калат [7].

Акырындык менен бала мектеп чындыгын өздөштүргөн сайын, класста инсандар аралык мамилелердин системасы калыптанат. Ал башкалардын баарынан үстөмдүк кылган түз эмоционалдык мамилеге негизделген.

Кенже мектеп курагындагы балдар чоңойгон сайын баарлашууга, класстык жамаатта белгилүү бир позицияга ээ болууга, классташтарынын арасында урмат-сыйга, беделге болгон муктаждык күчөйт.

Ошентип, кенже мектеп курагындагы балдар үчүн курдаштары менен баарлашуу психикалык өнүгүүнүн маанилүү фактору болуп саналат. Кенже мектеп курагынын башталышында, мектепке көнүү мезгилинде теңтуштар менен баарлашуу экинчи планга өтөт. Балдар бири-бири менен байланышуудан качышы мүмкүн, ошондуктан мугалим аркылуу теңтуштары менен баарлашышат. Кенже мектеп курагында балдар курдаштары менен активдүү аралашып, достошуп, баарлашуу жөндөмдөрүн өнүктүрүшөт. Кенже мектеп курагындагы балдардын ортосундагы баарлашуу жүрүм-турумдун белгиленген эрежелерине негизделет жана функционалдык жана ролдук мүнөздө болот. Көптөгөн кенже мектеп окуучулары белгилүү иш-чаралар боюнча теңтуштары менен кырдаалдык байланышка ээ болушат, ошондой эле кеңири кырдаалдык оюн коомдору жана туруктуу достор топтору бар.

Колдонулган адабияттар

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: учебник и практикум для академического бакалавриата. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Изд-во «Юрайт»; ИД «Юрайт», 2014, 697 с.
2. Астапов В.М. Тревожность у детей. – Москва: «Когито-центр», 2014, 36 с.
3. Битянова М.Р., Глазунова О.И. Антропологический подход к решению проблем успешности обучения ребенка в школе // Психологическая наука и образование, 2005, № 1. с. 5-8.
4. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – Москва: Эксмо, 2013. 512 с.
5. Гудимова А.Н., Кулуева С.С., Ырыскадыр кызы А. Педагогикалык диагностика –кенже мектеп окуучуларынын универсалдык окуу аракеттерин өнүктүрүүнүн каражаттарынын бири // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, №2 (114), 36-43-б.
6. Жуматаева А.С., Сейдалиева Г.А. Кенже окуучуларга класстан сырткаркы иштерде экологиялык тарбиялоону жүргүзүү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, №2 (114), 349-357-б.
7. Коломинский Я.Л., Панько Е.А. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста: книга для учителя. – Москва: Просвещение, 1999, 190 с.
8. Леонтьев А.Н. Психологические основы развития и обучения.–Москва: Смысл, 2013, 426 с.

УДК 37.013.42-053.81

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-77-83

Адылбек кызы Г., Назарбекова Б.Ж., Бубаева Б.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Адылбек кызы Г., Назарбекова Б.Ж., Бубаева Б.

КНУ имени Ж. Баласагына

Adylbek kyzy G., Nazarbekova B.J., Bubaeva B.

KNU named after J. Balasagyn

**КЕНЖЕ МЕКТЕП КУРАКТА ОКУУ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНӨ ОҢ МОТИВАЦИЯНЫ
ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЕТОДДОРУ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ
МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ ПОЗИТИВНОЙ МОТИВАЦИИ К УЧЕБНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ
METHODS AND TECHNIQUES FOR DEVELOPING POSITIVE MOTIVATION FOR
LEARNING ACTIVITIES AT SCHOOL AGE**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада мотивациялык изилдөөлөр жана аны калыптандыруу тууралуу психологиялык-педагогикалык изилдөөлөр талдоого алынды. Кенже мектеп куракта окуу ишмердүүлүгүнө оң мотивацияны өнүктүрүүнүн методдору жана ыкмалары психологиялык-педагогикалык шарттарынын системасында классификацияланды. Ошондой эле кенже мектеп окуучуларынын мотивациясын калыптандырууда окуу материалынын мазмунуна коюлган талаптар ачыкталды. Жамааттык жана топтук иштин маанилүүлүгү жана социалдык мотивациянын бардык түрлөрү, мотивациялык этаптын бир нече окуу ишмердүүлүктөрү, мотивацияны ийгиликтүү калыптандыруу үчүн бир нече критерийлер белгиленди.

Аннотация: В данной статье проанализированы мотивационные исследования и психолого-педагогические исследования по ее формированию. Методы и приемы формирования положительной мотивации учебной деятельности в младшем школьном возрасте были классифицированы в системе психолого-педагогических условий. Также выявлены требования к содержанию учебного материала при формировании мотивации младших школьников. Отмечена важность коллективной и групповой работы и всех видов социальной мотивации, ряда учебных действий мотивационного этапа, ряда критериев успешного формирования мотивации.

Abstract: This article analyzes motivational research and psychological and pedagogical research on its formation. Methods and techniques for developing positive motivation for learning activities at primary school age were classified in the system of psychological and pedagogical conditions. Requirements for the content of educational material when forming the motivation of younger schoolchildren have also been identified. The importance of collective and group work and all types of social motivation, a number of educational activities at the motivational stage, and a number of criteria for the successful formation of motivation are noted.

Негизги сөздөр: кенже мектеп окуучусу; мотивация; метод; ыкма; окуу ишмердүүлүгү; калыптандыруу; этап; мотив; классификация.

Ключевые слова: младший школьник; мотивация; метод; прием; учебная деятельность; формирование; этап; мотив; классификация.

Keywords: junior schoolchild; motivation; method; techniques; educational activity; formation; stage; motive; classification.

Мотивациялык изилдөө жана аны калыптандыруу - бул окуучунун интегралдык инсандыгынын мотивациялык чөйрөсүн тарбиялоо процессинин эки аспектиси, анын чыныгы деңгээлин жана мүмкүн болгон перспективаларын ачуу, ар бир окуучу үчүн жана бүтүндөй класс үчүн жакынкы өнүгүү зонасы. Ошол эле учурда, мотивацияны калыптандыруу процессинде жаңы резервдер ачылат. Эгерде мугалим натыйжаларды калыптануудан мурунку баштапкы деңгээл менен жана белгиленген пландар менен салыштырса, формациянын өзү максатка багытталган.

Психологдор Ю.М. Орлов, Н.В. Кваркова, В.И. Шкуркина индивидуалдуулукка жетүү муктаждыгын калыптандырууда ийгиликти кабылдоонун өзү эмес, иш жүзүндө анын оң түстүү тажрыйбасы чечүүчү мааниге ээ экендигинен жогору турарын аныкташкан. Изилдөөчүлөр мындай өзгөчөлүктөрдү жетишкендиктин окуу кырдаалдарын уюштуруу деп аташат, алардан жетишүү муктаждыгынын өнүгүшү стимулданат:

1) инсандын иш жүзүндөгү жетишкендиктерине ылайык натыйжаларды өз убагында жана системалуу баалоо;

2) күнүмдүк окуу маселелерин чечүүдө оригиналдуу натыйжаларга жетишүүгө багыт алуу жана окуучунун көңүлүн мындай натыйжалардын маанисине буруу;

3) иш-чараны аткаруунун сапатын дайыма жакшыртууга умтулуу, максималдуу аткарылган иштин зарылдыгын өнүктүрүү;

4) алыскы максаттарды ишке ашыруу;

5) максималдуу ырахат тартуулай турган орточо татаалдыктагы милдеттерди коюу;

6) башталган ишти аягына чыгаруу каалоосун калыптандыруу, өзүнө жана өзүнүн жөндөмдөрүнө болгон ишенимди, аткарылган иш үчүн жоопкерчиликти өнүктүрүү.

Психологиялык-педагогикалык изилдөөлөрдү анализдөөнүн негизинде мектеп окуучуларынын окууга болгон мамилеси көп жагынан алардын таанып билүү кызыкчылыктарынын туруктуулугуна көз каранды. Ушуга байланыштуу окутуунун негизги мотиви болуп окуучулардын когнитивдик кызыкчылыктары саналат. Ошол эле учурда, кырдаалдык, салыштырмалуу туруктуу когнитивдик кызыкчылыктар айырмаланып турат. Демек, изилдөөчүлөр сунуш кылган

педагогикалык куралдар негизинен мугалимдердин көңүлүн билим берүү ишмердүүлүктөрдүн жүрүшүндө туруктуу таанып-билүү кызыкчылыктарын калыптандырууга бурушу табигый нерсе.

Мисалы, И. Шапошникова когнитивдик ишмердүүлүктөрдү уюштуруунун кызыктуу материалдарын жана ыкмаларын колдонуу окуучуларды окууга шыктандырууда, демек, окууга оң мотивация берүүдө натыйжалуу фактор болуп саналат деп белгилейт.

"Когнитивдик кызыгууну педагогикалык ишмердүүлүктүн каражаты катары колдонуу менен мугалим окуу материалынын мазмунун жана аны окутуунун методдорун табат. Ошондой эле окуучулардын окуу ишин кызыктуу мүмкүнчүлүктөр менен уюштурат: негизги идеяларды актуалдаштыруу, билим берүү маселесин коюунун көйгөйлүү формасы, тилдин экспрессивдүү формалары, кызыктуу эксперименттер, балдардын чыгармачылыгы, окутуунун техникалык каражаттары ж.б." [3].

Демек, окуу, ар кандай ишмердүүлүк сыяктуу эле, кызыктуу, кызыктуу формаларга гана эмес, татаал, жеткиликсиз маселелерге да негизделет. Элдик акылмандык ойлордо, "окутуунун тамыры ачуу, ал эми анын жемиштери таттуу", ошондуктан мотивациянын калыптанышы эмоцияга, сезимге эмес, окуучунун акылына негизделет. Буга байланыштуу окумуштуулар (В. Ильин, Ю. Бабанский ж.б.) окуу үчүн позитивдүү мотивацияны калыптандыруу, когнитивдик кызыкчылыктарды демилгелөө үчүн рекреациялык элементтерди колдонуу менен бирге окуучулардын билимге болгон муктаждыгын түшүнүүсүнө шарт түзүп, алардын коомдук жана жеке маанисин баса белгилөөнү сунуштайт.

А. Савченконун пикири боюнча кенже окуучулардын когнитивдик кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн калыптандыруунун психологиялык-педагогикалык шарттарынын системасында классификацияланат:

- билим берүүнүн мазмунун жеке багытталган кызыктуу материалдар менен байытуу, анын эмоционалдуулугун камсыз кылуу;
- мугалимдин окуучуларга карата гумандуу мамилесин бекитүү;
- калыптандыруу жана өнүктүрүү, адекваттуу өзүн-өзү баалоо жана өзүн-өзү өнүктүрүүгө умтулуу;
- билим алууга жоопкерчиликтүү мамиле кылуу, милдет сезими;
- окуучулардын билим берүү жана таанып-билүү маалыматтарын өз алдынча издөө жолдорун өздөштүрүүсү үчүн инновациялык технологияларды окуу процессине киргизүү;
- окуу процессинде окуучулардын интеллектуалдык жөндөмдөрүн жана чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү;
- билим берүү процессинин бардык катышуучулары (мугалимдер, классташтар, ата-энелер, социалдык педагогдор, психологдор ж.б.) менен баарлашуунун зарылдыгын канааттандыруу [3].

А. Киричуктун жана Т. Грабовскаянын [2] изилдөөлөрүнө таянуу менен кенже мектеп окуучусунун окуу ишмердүүлүгүн башкаруунун төмөнкү жалпы принциптерин кароого болот:

- иштин жагымдуу чыгармачыл мүнөзүн камсыз кылуу;
- максаттын так аныктамасы жана иштин акыркы натыйжалары, аны баалоо ыкмалары;
- класстын максаттарын жана учурдагы милдеттерин пландаштыруу процессине окуучуларды кошуу;
- окуучуларга болгон сый-урмат, ишеним, гумандуу мамиле, окуу ишмердүүлүктөрүн кубаттоо жана стимулдаштыруу аркылуу.

Кенже курактагы мезгилде «таанып билүү» өнүктүрүү чөйрөсүнүн мазмуну окуучуларда таанып билүү кызыкчылыктарын, дүйнөнү таануунун образдуу формасын, көрсөтмөлүү-образдуу ой жүгүртүүнү жана балдарды интеллектуалдык өнүктүрүүгө багытталган [5].

Ошентип, кенже окуучулардын окуу ишмердүүлүктөрү, биринчи кезекте, баланын таанып-билүү муктаждыгын түздөн-түз ишмердүүлүк субъектине багыттаган ички мотивдер жана өзүн-өзү тастыктоого жана милдеттерди аткарууга өбөлгө түзгөн тышкы мотивдер менен шартталат.

Кенже мектеп окуучуларынын мотивациясынын калыптанышы боюнча изилдөөчүлөр В. Вилунас, А.Гребенюк, Е. Ильин, А. Маркова окуучуга максаттуу таасир этүүнүн атайын уюштурулган процессин, позитивдүү мотивдерди өнүктүрүү максатында анын ишмердүүлүгүнүн көрүнүшү үчүн кырдаалды түзүүнү түшүнүшөт.

Окуучулардын билим алуу мотивациясын калыптандыруу инструменттердин топтомун киргизүү менен жеңилдейт, алардын ичинен көпчүлүк ата мекендик окумуштуулар төмөнкүлөрдү белгилешет:

- окуу материалынын мазмуну;
- окуу ишмердүүлүктөрдү уюштуруу;

- окуу ишмердүүлүктөрүнө мониторинг жүргүзүү жана баалоо;
Бул каражаттарды кененирээк сүрөттөп бергенге аракет жасадык.

Кенже мектеп окуучуларынын мотивациясын калыптандырууда олуттуу потенциал окуучулар үчүн негизинен мугалимден жана окуу адабияттарынан алынган маалымат түрүндө арналган окуу материалынын мазмунуна ээ. Окуу материалынын мазмунуна коюлган талаптар төмөнкүлөр:

1) изилдене турган маалымат, башкача айтканда билимге айландыруу (негизги түшүнүктөр, терминдер, күнүмдүк чындыктын фактылары, илимдин мыйзамдары жана таанып билүүнүн жолдору жана ыкмалары жөнүндө билимдер) баланын курактык өзгөчөлүктөрүнө жана керектөөлөрүнө ылайык келиши керек. Туруктуу ишмердүүлүктөрдүн зарылдыгы, психикалык функцияларды өнүктүрүү зарылдыгы (эс тутум, ой жүгүртүү, элестетүү), акыл-эс иш-аракетинин зарылдыгы; ушундай байкала турган кубулуштарды теориялык жактан концептуалдаштыруунун зарылдыгы (эмне үчүн жана кантип пайда болот), жаңылыктын зарылдыгы, эмоционалдык каныккандык, ой жүгүртүү жана өзүн-өзү сыйлоо зарылдыгы ж. б.

2) окуу материалы жеткиликтүү, бирок, ошол эле учурда, бир топ татаал, юморду, жаңы, кызыктуу маалыматтарды камтышы, мурунку тажрыйбага жана алган билимге негизделиши керек. Мазмундук жана иллюстрациялык жактан начар материал окууга болгон кызыгууну ойготпойт жана түрткү бербейт. Ошентип, материал мектеп окуучуларынын эмоционалдык реакциясын жарата тургандай түрдө берилиши керек.

3) ар бир сабактын мазмунун багыттоо, ар бир тема курчап турган дүйнөнүн кубулуштарын жана объектилерин илимий жана теориялык билимдердин көйгөйлөрүн чечүү үчүн окуу ишмердүүлүктөрүнүн маанилүү мотивдеринин калыптанышын камсыздай алат (б.а. иштин мазмунуна багытталган мотивдер, бул ишмердүүлүктөрдүн кандайдыр бир кошумча максаттары эмес). Окуу мотивациясын калыптандыруу процессинде окуу ишмердүүлүктөрүн уюштурууга көп көңүл буруу керек. Окуучулардын окуу ишмердүүлүктөрүнө карата туура мамилеси жана мазмундуу мотивациясы болушу үчүн, аны өзгөчө жол менен уюштуруу керек.

Программанын ар бир бөлүмүн же темасын изилдөө үч негизги этаптан турушу керек, аларды максатына жараша атоого болот:

- мотивациялык;
- оперативдүү-таанып-билүүчүлүк;
- рефлексивдүү-баалоочу.

Мотивациялык этап адатта төмөнкү окуу ишмердүүлүктөрүнөн турат: көйгөйлүү кырдаалды түзүү, негизги окуу планын түзүү, теманы изилдөөдө өзүн өзү башкаруу жана келечектеги ишмердүүлүктү баалоо. Бул этапта окуучулар эмне үчүн керек экенин түшүнүшөт. Программанын бул бөлүмүн үйрөнүү, алар окуунун негизги максатын ийгиликтүү чечүү үчүн эмнени аткарышы керек. Билим берүү ишмердүүлүктөрдү уюштуруу үчүн маанилүү шарт окуучуларды милдеттерди өз алдынча иштеп чыгуусуна жана кабыл алуусуна киргизүү болуп саналат.

Окутуу ишмердүүлүгүнө мотивация түзүү жана колдоо ыкчам-таанып-билүү этабынын ролу окуучулардын ар бири бул материалды түшүнүп, аны изилдөө зарылдыгын түшүнүүсүнөн көз каранды болот. Белгилей кетүүчү нерсе, билим берүү ишмердүүлүктөрү окуучулардын таанып-билүү муктаждыктарына дал келиши керек. "Когнитивдик муктаждык" түшүнүгү окумуштуулар тарабынан жаңы билимге ээ болуу зарылдыгы, интеллектуалдык издөөнүн зарылдыгы катары аныкталат [2].

Ыкчам-таанып-билүү этабында балдар программанын темасынын мазмунун изилдеп, керектүү окуу иш-чараларды өздөштүрүшү керек. Бул этапта окуучунун билим берүү ишмердүүлүктөрүнө карата туура мамиленин пайда болушуна алардын жетишкен ийгиликтерге байланыштуу оң эмоциялары олуттуу таасир бере алат.

Рефлексиялык-баалоо этабында кенже окуучулар өздөрүнүн окуу ишмердүүлүктөрүн анализдөөнү, аны баалоону, коюлган окуу милдеттери менен жыйынтыктарды салыштырууну үйрөнүшөт. Өткөрүлгөн бөлүмдүн изилдөөсүн жыйынтыктоо окуучулар жасалган нерсеге эмоционалдык канааттануу сезимин, жаңы, кызыктуу нерселерди үйрөнүүдөн кубаныч ала тургандай кылып уюштурулушу керек. Буга ылайык, келечекте бул сезимдерди кабыл алуу үчүн багыт калыптанат, бул чыгармачыл өз алдынча билим берүү ишинин зарылдыгын жаратат, б.а. окуу ишмердүүлүктөрү үчүн позитивдүү мотивацияны калыптандыруу [1].

Кенже окуучулардын окуу мотивациясын натыйжалуу өнүктүрүү үчүн билим берүү ишмердүүлүгүн уюштуруунун ар кандай формаларын (жеке, жупта, жамааттык, топтук) жана алардын кезектешүүсүн колдонуу маанилүү. Практикалык тажрыйба көрсөткөндөй, класстагы ишмердүүлүктөрдүн жамааттык жана топтук формалары жакшы мотивацияны жаратат, анткени алар кенже окуучулардын баарлашууга болгон чоң муктаждыгын канааттандырат [5].

Жамааттык тарбия ишинде окуучунун өзүн башка адамдын көз карашы менен баалоо, башка адамдын алдындагы жоопкерчилик, өзүнөн гана эмес, башка адамдардан да чечим кабыл алуу жөндөмү жогорулайт. Бул активдүү турмуштук позицияны, өзүн-өзү сыйлоо жөндөмүн, чырчатактарды жеңүү жөндөмүн калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Окутуунун топтук формасы пассивдүү, мотивациясы начар окуучуларды да активдүү ишке камтыйт, анткени алар өз милдетин аткаруудан баш тарта алышпайт. Мындан тышкары, мелдештин мотиви, башкалардан кем болбоо каалоосунпайда кылат.

Ошентип, жамааттык жана топтук иштин социалдык мотивациянын бардык түрлөрүнө тийгизген таасири жөнүндө айтууга болот. Когнитивдик мүнөз калыптанбаса, социалдык мотивдер окууга болгон кызыгууну сактай алат. Жамааттык жана топтук иштин тигил же бул түрүн тандоо окуучулардын жашына, белгилүү бир класстын өзгөчөлүктөрүнө жана акырында мугалимдин темпераментине жана мүнөзүнө жараша болот.

Окуу иш-чаралары үчүн позитивдүү мотивацияны калыптандыруу үчүн мониторинг жана баалоонун мааниси ар дайым көптөгөн талкууларды жаратып келген. Азыр кенже мектепте көбүнчө оозеки жана жазуу жүзүндө контролдоо ыкмалары, сейрек-лабораториялык контролдоо жана өзүн-өзү башкаруу ыкмалары колдонулат. Билим берүү ишмердүүлүктөрүнүн натыйжаларын баалоонун мотивациялык ролу көпчүлүк изилдөөчүлөрдө жогору. Бирок, айрыкча, изилдөөнүн башында, кенже окуучулардын активдүүлүгүн, демилгесин, таанып-билүү процессине болгон кызыгуусун баспоо өтө маанилүү.

Заманбап окутуу процессинде баалоо көбүнчө баллды "бекиткен" чекит белгиси менен көрсөтүлөт. Бирок иш жүзүндө мунун терс кесепеттери бар: жакшы баа алуу мектеп окуучулары үчүн максат болуп калат, б.а. билим берүү мотивациясы иштин өзүнөн белгиге өтөт. Баланын алган төмөн упайы балада терс эмоцияларды пайда кылат, бул убакыттын өтүшү менен тынчсызданууну жаратып, качууга түрткү берет.

Ошентип, белгилерди баалоо тутуму мугалимдин баалоо ишмердүүлүктөрүндө экинчи орунду ээлеши керек деген жыйынтыкка келдик. Кенже мектепте окуучунун ишине баа берүү үчүн негизги нерсе бул иштин сапаттуу талданышы болушу керек, бардык жакшы жактарын баса белгилеп, окуу материалдарын өнүктүрүү жана кемчиликтердин себептерин аныктоо алдыга жылдыруу. Баалар балдарды окууга үндөшү керек, андыктан кенже мектеп курагында окууга түрткү берүү үчүн окуучулардын билимге болгон бардык каалоолорун, атүгүл кичине болсо да колдоо маанилүү.

Жогоруда айтылган каражаттарды эске алуу менен, мугалимдин инсандыгы окутуунун мотивдерин калыптандырууда өзгөчө маанилүү таасир этерин белгилей кетүү керек.

Педагогикалык коммуникация процессинде мугалим окутуу жана тарбиялоо процессин башкарууда өзүнүн социалдык ролун жана функционалдык милдеттерин (түз же кыйыр түрдө) жүзөгө ашырат. Ошентип, мугалимдин инсандыгы жана анын баарлашуу жана лидерлик стилистикалык өзгөчөлүктөрү, окутуу жана тарбиялоо процесстеринин натыйжалуулугу, окуучулардын өнүгүү өзгөчөлүктөрү жана класста инсандар аралык мамилелердин калыптанышы ар кандай мотивдерди түзгөн баарлашуунун ар кандай стилдеринен (авторитардык, демократиялык, либералдык) көз каранды.

Окутуу процессинде мугалим баарлашуунун ар кандай стилдерине ээ болушу керек, алардын бардыгы оң жана терс сапаттарга ээ. Мисалы, жалаң гана авторитардык стилди колдонууда окууга болгон тышкы мотивация, ийгиликсиздиктен качуу мотиви жана ички мотивациянын калыптанышын кечендетүү гана пайда болушу мүмкүн. Мугалимдин демократиялык стили жалпысынан позитивдүү мотивацияга өбөлгө түзөт, ал эми мугалимдин либералдык стили уялуу, жалкоолук атмосферасын жаратат жана окууга болгон мотивациянын төмөндөшүнө алып келет.

Мугалимдин ишмердүүлүгүнүн негизги багыты - окуу процессинде эмоционалдык ыңгайлуулуктун атмосферасын түзүү, командада жылуу мамилени камсыз кылуу, мектеп окуучуларына карата педагогикалык оптимизмди көрсөтүү, тактап айтканда мугалим ар бир баладан жогорку натыйжаларды күтөөрү, балдарга үмүт артары жана алардын жөндөмдүүлүгүнө ишенери. Жаратылышты эстетикалык жактан кабыл алуу көндүмдөрүн өнүктүрүү максатында кыргыз жазуучуларынын жаратылыш тууралуу чыгармаларын окуу, ролдоштуруу тапшырмасы берилет, класстык жаратылышты коргоо бурчтары шөкөттөлүп, ар бир окуучу өздөрү жараткан чыгармаларында туулган жердин кооздугун даңазалаган жазуучулар, сүрөтчүлөр жөнүндө баарлашуу иштери жүргүзүлөт [4].

Албетте, жагымдуу психоэмоционалдык атмосфераны түзүүдө, ошондой эле когнитивдик ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн натыйжалуу процессин уюштурууда мугалимдин инсандыгы, анын окуучуларга жана предметке болгон мамилеси, анын эрудициясы, окутуу чеберчилиги өзгөчө роль

ойнойт. Мугалим предметти мыкты жана терең билүүдө окуу процессин логикалык, так, жеткиликтүү курат, сабакта кызыктуу деталдар жана фактылар менен иштейт, балдарды активдүү окууга үндөйт.

Кенже класстын окуучулары үчүн мугалимдин инсандыгы өзгөчө мааниге ээ, анткени алар аны сөзсүз күч, үлгү катары кабыл алышат.

Өз ишинде башталгыч класстын мугалими мотивация окутуунун негизги шарттарын гана эске албастан, окуучуларды стимулдаштыруунун ар кандай ыкмаларын жана методдорун активдүү колдонушу керек. Шарттуу түрдө бул ыкмаларды жана методдорду төрт топко бөлүүгө болот:

- эмоционалдык (ийгилик кырдаалын түзүү, кубаттоо же айыптоо, жандуу визуалдык каражаттарды түзүү, баалоону стимулдаштыруу)

- таанып билүүчүлүк (турмуштук тажрыйбага көз карандылык, милдеттерди эркин тандоо, альтернативдүү чечимдерди издөө, креативдүү милдеттерди аткаруу, "билгичтик" үчүн милдеттердин болушу, көйгөйлүү кырдаалдарды жаратуу);

- эрктүүлүк (когнитивдик муктаждык, окутууга талаптарды берүү, өзүн-өзү баалоо жана ишти коррекциялоо, окутуунун милдеттүү натыйжалары жөнүндө маалымдоо, жүрүм-турумду чагылдыруу);

- социалдык (өз ара жардам кырдаалдарын түзүү, кызматташуу, өз ара текшерүү).

Бул көйгөйдүн контекстинде, кенже мектеп курагында билим берүү ишмердүүлүктөрүн уюштурууда оң жана терс факторлор бар экендигин белгилей кетүү керек.

Мотивацияны калыптандыруу процессинде баланын мектепке болгон жалпы позитивдүү мамилеси, анын кызыкчылыктарынын кеңдиги, кызыгуусу, ошондой эле кенже окуучулардын стихиялуулугу, ишенимдүүлүгү, мугалимдин беделине болгон ишеними жана аларга коюлган бардык милдеттерди аткарууга даярдыгы пайдаланылууга тийиш.

Бирок, кенже окуучулардын кызыкчылыктары туруксуз экенин эске алуу керек, алар билим берүү ишмердүүлүктөрүн узак убакыт бою колдобойт, алар тез канааттандырылат жана мугалимдердин колдоосусуз бул кызыкчылыктар жок болуп кетиши мүмкүн. Мындан тышкары, кызыкчылыктар окуу ишмердүүлүгүнүн методдоруна эмес, окуунун натыйжасына багытталат, анткени ал бааланат. Бул фактор көбүнчө окуу эмгегинде кыйынчылыктарды жеңүүгө болгон кызыгууну жаратпайт.

Мотивацияны ийгиликтүү калыптандыруу үчүн бир нече критерийлер боюнча класста окуучулардын когнитивдик кызыкчылыктарынын өнүгүшүн көзөмөлдөө зарыл:

- көңүл буруу, иш-аракет процессине болгон дилгирлик;
- маселелерди талкуулоого катышууну каалоо;
- түшүнүксүз нерсени аныктоого умтулуу;
- сабак бою иш-чаралар;
- шериктердин жоопторун толуктоо, оңдоо, мугалимге жана шериктерге суроолорду берүү;
- ийгиликке, ийгиликсиздикке реакциянын шайкештиги;
- бул тема боюнча прогрессти жакшыртуу.

Байкоолордун жыйынтыктары күндөлүктөргө жазылышы керек, бул

алардын динамикасын контролдоого жана андан аркы ишти пландаштырууга мүмкүндүк берет. Демек, мотивация - бул ар кандай мотивдер биримдикте жана өз ара көз карандылыкта көрүнгөн татаал структуралык билим экендигин эске алганда, анын пайда болушу бөлүк-бөлүк менен эмес, бүтүндөй гана болушу мүмкүн. Ошондуктан, окуу ишмердүүлүктөрүнө оң мотивацияны калыптандыруу үчүн, белгилүү бир системанын бир эмес, бардык элементтерин колдонуу маанилүү, анткени алардын бири да бир эле учурда бардык окуучулар үчүн чечүүчү ролду ойной албайт. Бир окуучу үчүн чечүүчү нерсе, экинчиси үчүн андай болбошу мүмкүн. Чыныгы билим берүү практикасында жогоруда аталган каражаттар бирдиктүү система катары дээрлик колдонулбайт, эреже катары каражаттар катары айрым компоненттер да, алардын аныкталган айкалышы да колдонулат.

Колдонулган адабияттар

1. Быкова Е.А. Формирование мотивации учения в младшем школьном возрасте // Вестник Шадринского государственного педагогического института, 2014. – URL: <http://shgpi.edu.ru/files/nauka/vestnik/2014/2014-3-20.pdf> (дата обращения: 24.07.2016).

2. Борытко Н.М. Диагностическая деятельность педагога: учеб. пособие для студентов вузов / Под ред. В.А. Сластенина, И.А. Колесниковой. – Москва: Академия, 2006, 288 с.

3. Григорьева М.В. Структура мотивов учения младших школьников и ее роль в процессе школьной адаптации // Начальная школа, 2009, №1, с. 8-9.

4. Жуматаева А.С., Сейдалиева Г.А. Кенже окуучуларга класстан сырткаркы иштерде экологиялык тарбиялоону жүргүзүү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 349-357.
5. Назарбекова Б.Ж., Кубатбек кызы К., Ниязбекова М.Н. Кенже мектеп Окуучуларынын таанып билүүсүн өнүктүрүүгө багытталган оюндарын жүргүзүү иш аракети // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 363-368.
6. Чуприкова, Н.И. Психология умственного развития: Принцип дифференциации. – Москва: Столетие, 1997, 480 с.

УДК 37.013.46

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-83-89

Адылбек кызы Г., Жуматаева А.С., Абдурашид кызы М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Адылбек кызы Г., Жуматаева А.С., Абдурашид кызы М.
КНУ имени Ж. Баласагына

Adylbek kyzy G., Zhumataeva A.S., Abdurashid kyzy M.
KNU named after J. Balasagyn

**ОКУУ ПРЕДМЕТТЕРИНИН ИНТЕГРАЦИЯСЫ ЗАМАНБАП ДҮЙНӨДӨ
ПЕДАГОГИКАЛЫК КӨРҮНҮШ КАТАРЫ
ИНТЕГРАЦИЯ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА
В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ
INTEGRATION OF CURRICULUM AS A PEDAGOGICAL PERSPECTIVE
IN THE MODERN WORLD**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада заманбап педагогикада интеграцияланган окутууну билим берүү системасына киргизүү зарылдыгы, "Интеграциянын" мүнөздөмөсүн жана структурасы, интеграциянын эки багыттагы мааниси, деңгээлдери, максаты, функциялары, принциптери ачыкталды. Ошондой эле окутуудагы интеграция процессинде окуу-тарбиялоо процессинин мазмунун, методдорун жана уюштуруу формалары талдоого алынды. Билим берүүдө интеграцияланган мамиленин орду жана ролу так белгиленди. Окуу процессинин системасында интеграциянын орду жана предметтер аралык байланыштарды колдонуу менен интеграцияланган сабактын айырмасы аныкталды. Интеграцияланган сабакты даярдоодо анын ар кандай формаларын айырмалоого мисалдар келтирилди.

Аннотация: В данной статье раскрыта необходимость внедрения интегрированного обучения в систему образования в современной педагогике, раскрыты характеристики и структура понятия «Интеграция», значение, уровни, цель, функции и принципы интеграции по двум направлениям. Также проанализированы содержание, методы и организационные формы образовательного процесса в процессе интеграции в образовании. Четко определены место и роль комплексного подхода в образовании. Определено место интеграции в системе учебного процесса и отличие интегрированного урока с использованием межпредметных связей. Приведены примеры выделения различных его форм при подготовке интегрированного урока.

Abstract: This article reveals the need to introduce integrated learning into the education system in modern pedagogy, reveals the characteristics and structure of the concept "Integration", the meaning, levels, purpose, functions and principles of integration in two directions. The content, methods and organizational forms of the educational process in the process of integration in education were also analyzed. The place and role of an integrated approach in education are clearly defined. The place of integration in the educational process system and the difference between an integrated lesson using interdisciplinary connections are determined. Examples are given of highlighting its various forms when preparing an integrated lesson.

Негизги сөздөр: заманбап педагогика; интеграция; окуу ишмердүүлүгү; метод; функция; принцип; педагогика; предметтер аларык байланыш.

Ключевые слова: современная педагогика; интеграция; учебная деятельность; метод; функция; принцип; педагогика; связь между предметами.

Keywords: modern pedagogy; integratio; educational activity; method; function; principle; pedagogy; connection between subjects.

Заманбап педагогикада интеграцияланган окутууну билим берүү системасына киргизүү зарылдыгы көптөгөн илимпоздорду, ошондой эле бул ыкманы түздөн-түз ишке ашырган мугалимдерди кызыктырат. Анткени, алардын негизги милдети окуучулардын дүйнөдөгү өз ара мамилелерди түшүнүүсүн калыптандыруу, аларды бир бүтүн катары баалоо, ошондой эле болгон көйгөйлөрдү жана маселелерди көрө билүү жана аларды чечүүнүн жолдорун табуу болуп саналат. "Интеграциянын" мүнөздөмөсүн жана структурасын кененирээк карап көрөлү. Өз макаласында Е.Ю. Сухаревская "Мазмунду интеграциялоо (окутууда) – баланын инсандыгын өнүктүрүүгө жана өзүн-өзү өнүктүрүүгө багытталган дүйнө жөнүндө бүтүндөй түшүнүктү калыптандыруу максатында белгилүү бир билим берүү системасынын алкагында мазмундун структуралык компоненттеринин ортосунда байланыш түзүү процесси" [6]. Ушуга байланыштуу интеграциянын эки маанисин аныктоого болот:

- Интеграция окуу максаты катары. Окуу иш-максаты конкреттүү билим алуу үчүн гана эмес, ошондой эле реалдуу жашоодо бул билимди колдонуу үчүн жөндөмү болушу керек. Ошондой эле курчап турган дүйнөдөгү болуп жаткан процесстерди жана кубулуштарды бүтүндөй кабылдоону түптөө жана өзүнүн кабылдоосун калыптандырууга мүмкүндүк берүү зарыл.

- Интеграция окутуу жолу катары. Дисциплинанын конвергенциясы жана кесилиши бизге чындыктын картинасын толук чагылдырууга жана конкреттүү концепцияны ар кандай позициялардан кароого жана адам жашоосунун көптөгөн аспектилерин чагылдырууга мүмкүндүк берет. Ал эми интеграцияны окутуунун максаты деп эсептесек, анда ал көбүрөөк психикалык процесстердин жана таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө багытталган деп айтсак болот. Интеграция метод катары түздөн-түз конкреттүү билимди, көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү калыптандыруунун куралы болуп саналат. Ал дифференциалдык аймактарды бириктирүүгө, алардын ортосунда байланыш түзүүгө багытталган. Бул эрудициянын өнүгүшүнө, тар багытта болгон билимдин жаңылануусуна өбөлгө түзөт. Ушундан улам интеграциянын үч деңгээлин аныктоого болот:

- предмет ичиндеги – түшүнүктөрдүн, билимдердин, жөндөмдөрдүн интеграциясы ж. б. өзүнчө окуу предметтеринин ичинде;
- сабактар аралык – эки же андан көп сабактардын фактыларынын, түшүнүктөрүнүн, принциптеринин ж.б. синтези;
- транспредметтик – билим берүүнүн негизги жана кошумча мазмунунун компоненттеринин синтези.

Интеграциянын биринчи деңгээли белгилүү бир предметтин ичинде аларды колдонуу билимдерин жана көндүмдөрүн системалаштыруу катары ачылат, башкача айтканда, жеке кырдаалдардан жалпы мыйзам ченемдүүлүктү аныктоого өтүү жүргүзүлөт. Предмет ичиндеги интеграция материалды структуралаштырууга, тема блоктору боюнча кысууга багытталган. Бул блоктор бири-бири менен өз ара аракеттениши мүмкүн. Бул интеграциянын модели спираль структурасына ээ: жаңы түшүнүктөр үйрөнгөндөрдү толуктап, натыйжада пайда болгон маалыматтар жана байланыштар предметинин мазмунун байытат. Бул моделдин өзгөчөлүгү-окутуу баштапкы көйгөйдү жоготпостон, ага байланыштуу билимдин чөйрөсүн кеңейтүү жана тереңдетүү.

Интеграциянын экинчи деңгээли эки дисциплинанын синтезин билдирет, мында бир предметтин билими, мыйзамдары жана ыкмалары экинчисин изилдөөдө колдонулат. Интеграциянын бул формасы менен окуучунун аң-сезиминде дүйнөнүн бүтүндөй картинасын калыптандыруу сыяктуу таанып-билүүчүлүк натыйжага жетишүүгө болот, бул жалпы илимий түшүнүктөрдө жана мамилелерде чагылдырылган сапаттуу жаңы билимдердин пайда болушуна өбөлгө түзөт.

Аралык интеграция – ички предметке караганда кеңири түшүнүк, ошондуктан аны олуттуу толуктайт. Бул ыкма менен ар кандай предметтердеги бир эле түшүнүктүн ортосундагы чыныгы байланыштарды орнотууга болот. Мисалы, "геометриялык фигураларды" окуучулар математика сабактарында гана эмес, технология (аппликация) же курчап турган дүйнө (чыныгы дүйнөдө геометриялык фигуралардын моделдери кездешет) сабактарында да үйрөнүшөт. Ошондой эле, илимий түшүнүктөрдү калыптандыруу үчүн түшүнүктүк байланыштар түзүлөт. Мисалы, адабий чыгарманы изилдөөдө, ИЗО же технология сабактарында – башкы каармандарды сүрөттөө. Мындай ыкмада түшүнүктөр ассоциативдик түрдө бекемделет.

Интеграциянын үчүнчү деңгээли өз ара байланыштын жогорку даражасына ээ, бул мындай сабакты даярдоодо бир катар татаалдыктардын пайда болушуна өбөлгө түзөт. Транспредменттик интеграция башталгыч окутуунун билим берүү чөйрөлөрүнүн мазмунун бир бүтүнгө бириктирүүнү билдирет, ал өзүнө предметтер аралык интеграцияны, ошондой эле кошумча билим берүүнү камтыйт. Бул учурда, талдоо предмети болуп ар кандай окуу дисциплиналарында камтылган маалымат болгон көп пландуу объекттер саналат. Мындай таанымдын жүрүшүндө бардык психикалык процесстер, анын ичинде бардык анализаторлор (көрүү, угуу, тийүү, жыт сезүү, тактилдик - кыймылдоо) тартылат, бул баланын курчап турган чындыкты билүүсүндө шарттуу байланыштардын калыптанышынын бекемдигин камсыз кылат [1].

Интеграцияланган сабак окуу убактысынын 60-80% окуучулардын чыгармачылыгын ээлей тургандай түзүлүшү керек. Окутууда берилген максаттарды жана милдеттерди чечүү үчүн интеграцияланган сабактар белгилүү бир өзгөчөлүктөргө ээ болушу талапка ылайык. Баарынан маанилүүсү, функцияларды карап чыгуу зарыл. Бирок, педагогикалык иштерди изилдеп, биз окутуу бириктирүү милдеттерин баса бир нече ыкмалары бар экенин байкаса болот. Себеби, педагогдор интеграция процессин психологиядан жана мурункулардын тажрыйбасынан түшүнүшөт жана конкреттүү сабактарда интеграциянын түздөн-түз процессин изилдешет. Ошондой эле, бул көптөгөн мугалимдер бул процесстин белгилүү бир предметке болгон функцияларын карап чыккандыгына байланыштуу. Атап айтканда, башталгыч класстардын мугалимдеринин позициясына басым жасоо керек.

Миронова Инна Александровна өз макаласында окутуудагы интеграциянын төмөндөгүдөй функцияларын белгилейт:

1. Интеграция принцибинин маанилүү методологиялык функциясы – бүтүн илимий дүйнө таанымды, окуучулардын бирдиктүү инсандыгын, системалуу билимдерди, көндүмдөрдү, бүтүндүктү калыптандыруу болуп саналат.

2. Интеграциянын негизги билим берүү функциясы окуучуларда дүйнөнүн жалпы картинасын калыптандыруу, көз карашын кеңейтүү болуп саналат.

3. Окутуудагы интеграция билим берүү жана тарбиядан тышкары, окуучулардын инсанын бүтүндөй өнүктүрүү, маанилүү кызыкчылыктарды, мотивдерди, таанып-билүү жана эмгекке болгон муктаждыктарды калыптандырууну өнүктүрүү үчүн зарыл болгон өнүктүрүүчү функцияны аткарат.

4. Билим берүүнүн жана окутуунун интеграциясы билим тутумун гана эмес, ошондой эле ишмердүүлүктөрдүн жалпыланган ыкмаларын жана түрлөрүн калыптандыруунун каражаты болуп саналат.

Окутуудагы интеграция процессинде окуу-тарбиялоо процессинин мазмунун, методдорун жана уюштуруу формаларын кайра куруучу жана конструкциялаган стратегия ишке ашырылат, башкача айтканда система түзүүчү (же конструктивдүү) функция ишке ашырылат. Бул функцияны аткарууда окутуудагы интеграция окутуунун өз алдынча принциби катары чыгат, сабактын, окуу темасынын, бөлүмдүн, окуу предметинин, интеграцияланган курстун алкагында дидактикалык системаларды куруу менен окуучулардын окуу-таанып билүү иш-аракеттерине жана мугалимдин башкаруу иш-аракеттерине кирет [8]. Ошондой эле, бул жерде интеграция дидактикалык принцип катары каралып жаткандыгын белгилей кетүү керек. Бул абдан негиздүү, анткени физиологиялык жана психикалык негизги процесстер интегративдик ыкманы колдонуу менен активдүү өнүгөт, ошондой эле бул ыкма дидактиканын негизги принциптерине дал келген мыйзамдаштырууну жана мыйзам ченемдүүлүктү аныктоону жеңилдетет. Мындай принциптер деп атоого болот: үзгүлтүксүздүк, системалуулук, көрсөтмөлүүлүк, жеткиликтүүлүк.

Интеграция принциби, жогоруда айтылгандай, көптөгөн окуу предметтерин бириктирет, башкача айтканда, универсалдуулук касиетине ээ. Башталгыч класстын окуучуларынын практикалык иш-аракетин пландаштыруудагы натыйжалуу жетишкендиктерге умтулуунун негизги өбөлгөлөрү кездешет [2]. Айрым мугалимдер интеграцияланган окутуунун төмөнкү функцияларын бөлүп көрсөтөт:

- методологиялык функция – окуучуларда изилденип жаткан дисциплиналардын заманбап түшүнүктөрүн калыптандыруу;

- билим берүү функциясы – тутум катары айрым бөлүктөрдүн тутумдуулугун, байланыштуулугун, билимдин аң-сезиминин тереңдигин, ийкемдүүлүгүн калыптандыруу;

- өнүктүрүүчү функция-таанып-билүү активдүүлүгүн калыптандыруу, ой жүгүртүүнүн инерттүүлүгүн жеңүү, кругозорду кеңейтүү;

- билим берүү функциясы-политехникалык багытты чагылдырат;

- конструктивдүү функция – окуу материалынын мазмунун, окутууну уюштуруунун методдорун жана формаларын өркүндөтүү. Белгилей кетчү нерсе, Н.В. Мишина интеграцияланган окутуунун функцияларын педагогикалык процесстин калыптандыруучу звеносу катары аныктайт, мында билим берүүнүн жүрүшүндө калыптандыруу, өнүктүрүү жана тарбиялоо ортосунда милдеттердин бирдей бөлүштүрүлүшүн көрсөтөт.

Интеграцияланган окутуу функциялары жөнүндө бир аз башкача түшүнүктү А.В.Пышкина өзүнүн «Интеграцияланган окутуу. Издөө. Тажрыйба. Чечимдер» аттуу макаласында төмөнкү функцияларды жана милдеттерди белгилеген:

- окуучулардын ой жүгүртүүсүнүн илимий стилин өнүктүрүүгө жардам берет;
- билим алуунун табигый илимий методун окуучулардын кеңири колдонуусуна мүмкүндүк берет;
- окуу предметтерине комплекстүү мамилени, курчап турган окуучулардын билиминин сапатын жогорулатат;
- табигый-математикалык циклдин предметтерине окуучулардын кызыгуусун арттырат жана өнүктүрөт;
- окугандарда физика, математика, информатика боюнча жалпы түшүнүктөрдү калыптандырат;
- жалпыланган көндүмдөр жана көндүмдөр:
- эсептөө, өлчөө, графикалык, моделдөө, байкоо, эксперимент – алар макулдашылган түрдө иштелип чыгат;
- окуу китебинде сунуш кылынганарга салыштырмалуу татаал нерселерди түшүнүү менен үйрөнө аларына окуучулардын ишенимин калыптандырат;
- окуучулардын автордук компьютердик программаларын (интеграциянын негизинде түзүлгөн) андан аркы окуу процессинде пайдаланууга мүмкүндүк берет;
- окуучулардын кругозорун кеңейтет;
- окуучулардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт, физика, математика, информатика негизги курсунун программалык материалдарын жаңы шарттарда билимин, жөндөмүн, көндүмдөрүн колдонуу деңгээлинде тереңирээк түшүнүүгө жана өздөштүрүүгө жардам берет;

- мектеп окуучуларын илимий-изилдөө иштерине байланыштырат.

Бул аспектте интегративдик окутуу функцияларын классификациялоого карата мамиле педагогдордо кыйла айырмаланын байкоого болот. Психологиялык-педагогикалык адабияттарда билим берүүдөгү интеграция сыяктуу процесстин так аныктамасы жок экендиги менен түшүндүрүлөт. Ошондой эле, ушул себептен улам, бул маселе өтө актуалдуу болуп саналат деп айтууга болот. Интеграция жөнүндө билимди тутумдаштыруу, ошондой эле аны билим берүү процессине киргизүүнүн бардык мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин мүнөздөө зарылдыгы – азыркы педагогиканын милдети.

Талданган функцияларга токтолсок, интеграцияны колдонуу менен сабактарды өткөрүүдө көптөгөн натыйжаларга жетишүүгө болорун белгилей кетүү керек. Аларга төмөнкүлөр кирет

- билимди бирдиктүү, бирдиктүү картинага системалаштыруу;
- билимди комплекстүү колдонууга, алардын синтезине, башка предметтер жаатында бул билимдерди тартууга жана пайдаланууга өбөлгө түзгөн алган жөндөмдөрдү жалпылоо. Бул ар кандай иш-аракеттерде чыгармачылык мамилени өнүктүрөт;
- окуучулардын таанып-билүүчүлүк сапаттарын, анын ичинде бүтүндөй дүйнө таанымын өзгөртүү;
- өз позицияларын, ишенимдерин калыптандыруу;
- инсанды ар тараптуу өнүктүрүү;
- окуу процессин оптималдаштыруу, таанып-билүүнүн жана ишмердүүлүктү өздөштүрүүнүн интенсивдүү жолу. Интеграцияланган сабакты даярдоодо бардык зарыл шарттар аткарылса, бул жыйынтыктардын бардыгына толук жетишүүгө болот. Бул шарттарды кыскача Е.Ю. Сухаревская өз макаласында төмөндөгүчө белгилеген:

- изилдөө объектилери дал келет же жетишерлик жакын; бул позиция буга чейин психологиялык – педагогикалык адабияттарды изилдөөдө кездешкен. Кантсе да, интеграциянын маңызы бир эле объектини, кырдаалды же кубулушту ар кандай өңүттөн карап чыгуу. Жана, эгерде каралып жаткан материалда билимдин объектилери чачырап кетсе, анда интеграциянын мааниси жоголот. Интеграцияланган предметтер бирдей же жакын изилдөө методдорун колдонушат;

- билимди тутумдаштыруу үчүн, аны тутумдун позициясынан караш керек. Башкача айтканда, бир эле процесс ар кандай аспектилерде изилденгенде, аны талдоо жана уюштуруу, байкоо же эксперимент жүргүзүү маанилүү. Андан кийин окуучу башка объекттерди изилдөөдө пайдалуу боло турган билим скелетине ээ болот, ошондой эле бул изилдөө ыкмаларын жана методдорун жакшы эстеп калууга мүмкүндүк берет.

Алар жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү жана теориялык түшүнүктөрдүн негизинде курулат [4]. Объекттер жетишерлик окшош болушу керек экендигинен тышкары, аларды аныктоо ыкмасы жалпы негиздерге негизделиши керек, ошондо окуучулар дисциплиналардын ар кайсы тармактарынан мүнөздүү белгилерди аныктоо тартибин байкай алат. Интеграцияланган сабакты даярдоодо анын ар кандай формаларын айырмалоого болот. Ал ар кандай педагогдорго окшош болгондуктан, Е.Ю. Сухаревскаянын [5] макаласында көрсөтүлгөн классификацияны негиз катары алабыз.

1. Пластикалуу-мазмуну бир баалуулук же таанып-билүү объектиси менен камтылган иштин ар кандай түрлөрүн (таанып-билүүчүлүк, көркөм-эстетикалык, оюн-зоок, коммуникативдик ж.б.) катмарлоо. Башкача айтканда, билимдин объектиси башка дисциплиналарда өз ордун табат. Сүрөт искусствосунда түстөр, образдар чагылдырылат; адабий окууда - тексттеги экспрессивдүүлүк каражаттары аркылуу; музыкада-үндөр, ырлар; курчап турган дүйнөдө - объекттин же кубулуштун реалдуулукта чагылышы; математикада - каймана, аналитикалык модель.

2. Спираль-окуучу киргизилген иштин мазмуну, ыкмалары дайыма жана акырындык менен өсүп, сандык жана сапаттык жактан өзгөрүп турат. Мындай уюмдун наркынын же объектинин билим окуучулардын таанып-билүүсүн өнүктүрүү даражасына жараша жалпы же жеке ишке ашырылышы мүмкүн. Сабакты уюштуруунун бул формасынын негизин мазмунун акырындык менен куруу жана татаалдаштыруу менен туюнтулган концентрдуулук принциби түзөт.

3. Мазмундун интеграциясы бул учурда маданияттын, искусствонун, инсандардын диалогдорунун пайда болушуна шарт түзөт; окуучулар менен педагогдун ортосунда пикир алышууну, билим алмашууну стимулдайт, иш-аракеттердин ыкмаларын издөөнү камсыз кылат; балдарды ой жүгүртүүгө, өзүн-өзү баалоого үндөйт. Мазмунду уюштуруунун бул формасы мотивацияны өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

4. Өз ара өтүүчү форма – иштин бир түрүнүн негизинде түзүлөт, мисалы, оюн түрү, ага башкалар: таанып-билүү, музыка угуу, живописсти кабылдоо ж.б. кемчиликсиз токулат. Мугалим балдарды иштин бир түрүнөн экинчисине билгичтик менен которушу керек (сюжеттик – ролдук оюндан дидактикалык, андан кийин курулуш – конструктивдүү, театралдык ж. б.). Мазмуну көлөмү жана негизги иштин башка түрүнө өтүү даражасы мугалим тарабынан коюлган милдеттерге жана бул класстын окуучуларынын өнүгүү деңгээлине жараша болот.

5. Жеке-дифференцияланган (чыгармачыл) форма – бул интеграцияланган ишмердүүлүктү уюштуруунун эң татаал формасы. Аны даярдоо жана ишке ашыруу мугалимдин жогорку кесипкөйлүгүн талап кылат: балдар өз алдынча ишмердүүлүктөрдү тандашат, айланасында предметтик мейкиндикти жана баарлашууну уюштурушат. Мугалим үчүн баланы бир ишмердүүлүктөн экинчисине которууну үйрөнүү, анын потенциалынын өнүгүшүнө салым кошуу маанилүү. Котормо каражаты – бул бала жараткан продукт. Жогоруда айтылгандардан улам, окуунун баштапкы баскычы-окуучунун жашоосундагы башка баскычтардан такыр башкача маанилүү этап экенин көрөбүз. Бул куракта ишмердүүлүктөрдө, психикалык жана физиологиялык процесстерде укмуштуудай өзгөрүүлөр болот. Ошондуктан мектеп баланы жашоосунун ушул кызыктуу этабында колдошу зарыл. Билим берүү, өнүктүрүү жана тарбиялоо системалуулук, бүтүндүк принцибинде түзүлүшү керек; бала бул дүйнөнү кандай көрөт. Демек, окутууда дидактикалык принциптери сакталууга тийиш, анткени алар окуу ишмердүүлүктөрүнүн жана когнитивдик кызыкчылыктардын негизин түзө алышат. Бул сапаттардын баары, биз жогоруда талкуулагандай, окутууда интеграция сыяктуу принципке ээ. Жана окутууда туура мамиле кылуу менен, окуучу өзү интроспекцияга жана өзүн-өзү баалоого, таанып-билүүгө жана изилденип жаткан предметтердеги жана чыныгы жашоонун кубулуштарындагы мамилелерди аныктоого умтулат.

"Предмет аралык байланыш – бул мектептик табигый илимдер дисциплиналарынын мазмунунда табияттагы аракеттеги объективдүү өз ара байланыштардын ырааттуу чагылдырылышын камсыз кылган дидактикалык шарт " [3]. Учурда "предметтер аралык байланыштар" түшүнүгүнүн келип чыгышын аныктоонун кажети жок. Бардык учурда, психологдор жана мугалимдер, коомдук ишмерлер, окумуштуулар жана ойчулдар объектилерин, кубулуштардын жана касиеттери ортосундагы мамилелердин бар экендигин белгилешкен. Демек, окутуу бир предметтин билимин, мыйзамдарын жана түшүнүктөрүн башка предметке киргизүүгө негизделет. Окуу процессинин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн дидактикалык принциптерди ишке ашыруунун шарты катары

окутууда предметтер аралык байланыштар маанилүү. Бул эмгекте биз интеграция сыяктуу түшүнүк жөнүндө сөз болуп жаткандыктан, предмет аралык байланыштар менен айырмачылык эмнеде экендигин белгилей кетүү керек. Предметтер аралык байланыштар табиятта объективдүү аракеттенген жана азыркы илимдер тарабынан таанылган диалектикалык өз ара байланыштардын окуу дисциплиналарынын мазмунунда чагылдырылышын билдирет [8]. Муну менен биз түшүнүктүн маңызы дисциплиналардын ортосунда эпизоддук байланыш түзүү экенин көрөбүз. Башкача айтканда, жарым-жартылай ар тараптуу кабылдоо жана конкреттүү түшүнүк маанисин билдирет башка сабактар боюнча сабак билимдерин, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн киргизүү болуп саналат. Бул окутуунун сапатын жакшыртууга өбөлгө болгон сабактардын өзүнчө, кыскача учурлары.

Билим берүүдө интеграцияланган мамиленин орду жана ролу ар бир адамдын жана бүтүндөй коомдун жашоосундагы эң маанилүү ролдордун бирин ойнойт. Бул жигердүү, максаттуу, көзкарандысыз инсанды жаратуу куралы когнитивдик ишмердүүлүктөргө умтулуу. Бул процесстен адамдын жашоосу кандай болору, кайсы жолду тандаары, эмне кылаары көз каранды. Кыскасы, окуу процесси кандайдыр бир деңгээлде келечекти аныктайт. Чыныгы билимдүү, квалификациялуу, компетенттүү адам гана, эбегейсиз көп күч-аракет жумшап, жаңы билимдерди өздөштүрүп, системалаштыра алат, ошондой эле өзүнүн жөндөмдүүлүктөрүн жана көндүмдөрүн өз жашоосунда колдоно алат. Албетте, башталгыч мектеп бүтүндөй билим берүү тутумунда фундаменталдуу, бул жаңы билимдин негизи, ал окуучунун инсандыгын, анын социалдашуусун, иш-аракет жана жүрүм-турум маданиятынын негиздерин, акылдын жана жалпы маданияттын калыптанышын шарттайт. Ал эми башталгыч мектепте билим берүүнүн маанилүү бирдиги сабак болуп саналат. Кыска убакыттын ичинде окуучу угуу жана түшүнүү үчүн көп маалымат алат. Демек, окуу материалын кабыл алуу көйгөйү келип чыгат, анткени башталгыч билим берүү мезгили оюн (кызыктуу жана жагымдуу) ишмердүүлүктөрдөн окуу (системалуу жана кызыксыз) ишмердүүлүгүнө өтүүнү билдирет. Мектептин максаты – билим берүү процессине кызыгууну ойготуу, ошондой эле жалпы маданий тарбияга оң таасир берүү. Бул маселе менен көптөгөн мугалимдер менен алектенет. Азыркы учурда окутуунун сапатын жогорулатууга, сабактын алкагында окуучунун инсандык сапаттарын өнүктүрүүгө салым кошкон көптөгөн методикалар бар. Билим берүүнүн салттуу ыкмасы окуу дисциплиналарын дифференциациялоого негизделген. Бул ыкма чыныгы жашоонун айрым аспектилерин өзүнчө кароону билдирет жана окуучуларды билимди жарым-жартылай өздөштүрүүгө багыттайт. Берилген окутуунун бардык оң жактарынан тышкары, билимдин көйгөйү бар. Окуучу дисциплиналарды комплекстүү кабылдоону өнүктүрбөйт жана көп учурда бир предметтен алган билимин башка предметке колдоно албай калат. Мындай көйгөйдү чечүү зарылдыгы интеграцияланган окутуу идеясынын пайда болушуна өбөлгө түздү. Азыркы учурда, салттуу сабактардан интеграцияны колдонуу менен сабактардын бир катар айырмалоочу белгилерин аныктоого болот:

- материалды баяндоонун тактыгы жана компакттуулугу;
- материалды көрсөтүүдө жана изилдөөдө логикалуулук;
- материалдын чоң маалыматтуулугу;
- предметтердин проблемаларын, максаттарын ачыкка чыгаруу [7].

Мурунку абзацтарда "интеграция" түшүнүгүнүн маңызы ачылган. Ушундан улам, кенже мектеп окуучусун окутууда интеграцияланган мамиленин ролун чагылдыруу керек. "Методикалык терминдердин жана түшүнүктөрдүн жаңы сөздүгүнө" ылайык, интеграцияланган мамиле - бул окуу структурасынын аң-сезимдүү компоненттеринин органикалык айкалышында камтылган окутуу ыкмасы [3].

Бул ыкма башка предметтер боюнча сабактарда бир предметти үйрөнүүдө алынган билимдерди активдүү колдонууну камтыйт. Интеграцияланган мамиле окутууда комплекстүү мамиленин калыптанышына өбөлгө түзөт, окуучулардын потенциалын жана таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрөт, өз ишмердүүлүгүнө, өз ара байланыштарды жана алардын өбөлгөлөрүн издөөгө, ошондой эле бирдиктүү билимдерди, көндүмдөрдү калыптандырууга жана бекемдөөгө кызыгууну жаратат. Анын ичинде бул ыкма психикалык процесстердин жана универсалдуу окуу аракеттеринин өнүгүшүнө таасир этет.

Окутууда интеграцияланган ыкманын төмөнкү максаттарын аныктоого болот:

- 1) интеграцияланган окутуунун эң маанилүү жана зарыл максаты-билим берүү процессинде бирдиктүү образды өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү;
- 2) тектеш сабактарда же бир эле изилдөө объектиси каралып жаткан сабактарда кайталоолорду алып салуу;
- 3) окуу процессиндеги айрым карама-каршылыктарды жеңүү;

- 4) окуучулардын таанып-билүүчүлүк жана чыгармачылык активдүүлүгүн активдештирүү;
- 5) дисциплиналарды бириктирүү аркылуу предметтик аймакты кеңейтүү;
- 6) билим берүүнүн сапатын жана анын практикалык багытын жакшыртуу.

Көрүнүп тургандай, билим берүүдө интеграцияланган мамилени ишке ашыруу анын бардык баскычтарында зарыл, анткени интеграция коммуникативдик-когнитивдик кызыкчылыкты өркүндөтүүгө жана өнүктүрүүгө, ошондой эле изилденип жаткан предмет боюнча билимди системалаштырууга жана тереңдетүүгө мүмкүндүк берет. Көптөгөн башталгыч класстардын мугалимдеринин макалаларын изилдеп жатып, интеграцияланган окутуу бардык окуучуларды класста иштөөгө мүмкүнчүлүк берет деп айтууга болот, бул билим алуу процессине кызыгууну арттырат.

Психо-педагогикалык адабияттар талданып, ушул анализдин негизинде "интеграция", "интеграцияланган мамиле", "интеграцияланган тапшырма", "интеграцияланган сабак" сыяктуу түшүнүктөр түзүлдү. Окуу процессинин системасында интеграциянын орду жана предметтер аралык байланыштарды колдонуу менен интеграцияланган сабактын айырмасы аныкталды. Интеграция методдорунун жалпы билим берүү процессине педагогиканын көз карашынан таасири аныкталды, ошондой эле бул методду колдонуунун негиздемеси түзүлдү: интеграция аны жекелештирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу менен окутууга жагымдуу таасирин тийгизет.

Колдонулган адабияттар

1. Адылбек кызы Г., Жуматаева А.С. Стратегии дифференцированного и интегрированного обучения в подготовке будущих учителей к воспитательной работе // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2023, №3, с. 89-96.
2. Жуматаева А.С., Сейдалиева Г.А. Кенже окуучуларга класстан сырткаркы иштерде экологиялык тарбиялоону жүргүзүү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, №2 (114), 349-357-б.
3. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: Изд-во ИКАР / Составители Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин, 2009, с. 448.
4. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов / Под ред. В.А. Сластенина. – Москва: Издательский центр «Академия», 2002, с. 576.
5. Сухаревская Е.Ю. Интегрированное обучение в начальной школе. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003, с. 384.
6. Сухаревская Е.Ю. Особенности интегрированного обучения в начальных классах // Начальная школа, 2006, № 1, с. 2-7.
7. Социальная сеть работников образования. – Режим доступа: <http://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/okruzhayushchii-mir/2012/12/01/nauchno-metodicheskaya-razrabotka-integrirovanny>
8. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. – Ленинград: Изд-во Академии педагогических наук, 1948, с. 496.

УДК 371.3:812.12.7.

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-89-93

Айдралиева А.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Айдралиева А.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Aidralieva A.A.
KNU named after J. Balasagyn

**КЫРГЫЗСТАНДА АНГЛИС ТИЛИ САБАГЫН ЖОЖДА
ОНЛАЙН ОКУТУУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ
ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ОНЛАЙН ЗАНЯТИЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
В ВУЗАХ КЫРГЫЗСТАНА
PROBLEMS OF TEACHING ONLINE ENGLISH CLASSES AT UNIVERISITES
OF KYRGYZSTAN**

Кыскача мүнөздөмө: Илимий макалада англис тилин онлайн окутуунун айрым маселелери каралды. Кыргызстанда болгон пандемия мезгили окуу процесстеринин өзгөрүшүнө алып келди. Бардык өлкөлөр англис тилинде тажрыйба алмашат. Азыркы кырдаал англис тилинин ролун ого бетер күчөтөт. Биз аны биология, физика жана химия сабактарын өркүндөтүү үчүн колдонобуз, анткени интернетте англис тилинде көптөгөн ресурстар бар. Кошулган тилде ой жүгүртүү, жаңы тилди өздөштүрүүдөгү дагы бир маанилүү тоскоолдук – көпчүлүк адамдар орус тилинде ойлонуп, андан кийин гана сөздөрдү чет тилине которушат.

Чет тилдерин аралыктан жана башка жолдор менен үйрөнүүдө тилди дистанттык окутууда пайда болушу мүмкүн болгон негизги көйгөйлөр студенттердин көпчүлүгү жаңы билимдерди өздөштүрүүгө тоскоол болгон ушул сыяктуу көйгөйлөргө туш болушат деген тыянактар бар: Психологиялык жабыркоо – англис тилин үйрөнүүдө эң кеңири таралган көйгөйлөрдүн бири. Мугалим онлайн жол менен окутууда мазмуну окуучуга кызыксыз болгон китептерден, тасмалардан жана аудиосабактардан оолак болушу керек.

Аннотация: В научной статье рассмотрены некоторые вопросы онлайн-обучения английскому языку. В период пандемии в Кыргызстане произошли изменения в образовательном процессе. Страны обмениваются опытом именно на английском языке. Сегодняшняя ситуация ещё больше усиливает роль английского языка. За счёт него можно поднять уровень преподавания биологии, физики и химии, потому что есть много ресурсов на английском в Интернете. Неумение мыслить на изучаемом языке – ещё одна немаловажная помеха при освоении нового языка, ведь большинство думает на русском и только потом переводит слова на иностранный язык.

Сделаны выводы, что при изучении иностранных языков, как дистанционно, так и другими способами, большинство учащихся испытывает схожие проблемы, мешающие им в освоении новых знаний: Психологический барьер является одной из наиболее распространенных проблем в изучении любого языка. Как преподаватель, так и ученик должны всячески избегать книг, фильмов и аудиуроков, содержание которых не интересно обучающемуся.

Abstract: The scientific article examines some issues of online teaching of English. The pandemic period in Kyrgyzstan has led to changes in educational processes. All countries exchange experiences in English. The current situation further strengthens the role of English. We will use it to improve biology, physics and chemistry, because there are many resources in English on the Internet. Thinking in the target language - another important obstacle when mastering a new language is that most people think in Russian and only then translate the words into a foreign language.

There were conclusions that the main problems that may arise during distance learning of a language when studying foreign languages, both remotely and in other ways, most students experience similar problems that prevent them from mastering new knowledge: Psychological severity is one of the most common problems in learning any language. Both the teacher and the student should in every possible way avoid books, films and audio lessons, the content of which is not interesting to the student.

Негизги сөздөр: тил; пандемия; экзамен; компьютер; алыстан; грамматика; мугалим; көйгөй; онлайн; өлкө.

Ключевые слова: язык; пандемия; экзамен; компьютер; дистанционно; грамматика; преподаватель; проблема; онлайн; страна.

Keywords: language; pandemic; exam; computer; remotely; grammar; teacher; problem; online; country.

При использовании компьютерных технологий в качестве средства обучения создаются технические возможности: интенсифицируется процесс обучения, происходит индивидуализация обучения, совершенствуются наглядные пособия, делается упор на теоретические знания на практике. В исследовании в качестве научной новизны усовершенствовано дидактическое обеспечение дистанционного обучения, определены его дидактические, организационные, технологические особенности и направления деятельности субъектов. Установлены принципы, требования и модель создания электронного компьютерного учебника для дистанционного обучения. При исследовании дистанционного обучения в системе непрерывного образования рассматривается современное состояние дистанционного обучения. В нашем исследовании отмечена необходимость анализа исторических аспектов возникновения и развития дистанционного обучения в ближнем и дальнем зарубежье путем анализа научно-методических работ. В Кыргызстане использование технологий дистанционного обучения было впервые официально введено в 2012 году для высших

учебных заведений. Требования к дистанционному обучению в Кыргызстане утверждены приказом Министерства образования и науки КР от 14 июня 2012 года №6/2 [1].

Имеются научные исследования, где изучается влияние цифровизации на образование и необходимость цифровой грамотности, цифровых компетенций как необходимое условие стабильного развития стран и обеспечения их стратегической конкурентоспособности [2].

COVID-19 дал миру много уроков. Один из них – определиться, как лучше изучать предметы. Кому-то удобно дистанционное обучение, кому-то нужно посещать университеты, институты. Пандемия коронавируса заставила задуматься не только о проблемах дистанционного обучения, но в целом о проблемах нашего образования, которое, кажется, невозможно изменить. В то же время, поскольку у вас больше времени, вы можете работать. Еще хорошо было то, что сдавали модульные, сессионные, государственные экзамены с помощью онлайн-тестов. Это гораздо удобнее для студентов, подающих заявку посредством тестирования.

Дистанционное обучение – это форма получения образования, при которой преподаватель и студент взаимодействуют на расстоянии, отражающая все присущие учебному процессу компоненты (цели, содержание, методы, организационные формы, средства обучения) и реализуемая специфичными средствами интернет-технологий или другими средствами, предусматривающими интерактивность [3].

Сегодня желание, чтобы их ребенок знал английский язык, присуще большинству взрослого населения нашей страны. Это легко объясняется тем, что данный язык является международным. Овладев английским языком, любой человек сможет более-менее объясниться практически в любой стране мира. Он является официальным языком Европы и основным техническим языком всего мира. Подобные причины делают его очень важным и первоочередным для изучения. В то время первый шаг к дистанционному обучению был сделан в ряде университетов, подчеркнув необходимость любого дистанционного обучения. До обретения Кыргызской Республикой независимости система образования управлялась централизованно, развивалась и росла вместе с единой системой образования, основанной на правилах и положениях, разработанных центром.

Английский язык очень важен для человека, однако любой способ его изучения, включая дистанционный, имеет набор недостатков и сложностей. Их обязательно нужно учитывать при планировании занятий. Использование новых коммуникационных и цифровых технологий в процессе дистанционного обучения позволит разработать новые электронные онлайн-курсы для удовлетворения потребностей студентов. Разработанные онлайн-курсы, электронные книги обеспечивают единство учебного процесса в дистанционном образовании и современных исследованиях. Личностно-ориентированное образование требует создания особой развивающей (в первую очередь субъективной) среды, позволяющей детям полностью раскрыть свои индивидуальные способности и потенциал. Сейчас много споров по дистанционному обучению. Пока у нас нет хороших методик, как преподавать онлайн, эффекта качества нет.

При этом важно отметить, что в дистанционном обучении современными исследователями видится «наиболее эффективный способ реализации единого образовательного пространства». Отсутствие научных исследований, содержащих целостную модель развития дистанционного обучения в образовательной системе современного вуза, противоречия между глобально-цивилизационным и региональным в развитии образовательной системы, между традиционными и инновационными формами, видами и технологиями обучения обусловили актуальность исследования [4].

В настоящее время оснащение высших учебных заведений новыми информационными технологиями, создание свободного доступа к сети Интернет может создать благоприятную среду для студентов для проведения дистанционного обучения и выполнения заданий. Например, в DynEd есть и онлайн-обучение, так как это программное обеспечение, и занятия офлайн с преподавателем. Плюс студенты должны хотеть. Все мы по характеру разные: кто-то может заниматься, сидя перед монитором компьютера, кто-то должен общаться, и его нужно похлопать по плечу и подбодрить. Как у медали две стороны, так и у всего есть свои недостатки. Возникает много трудностей при обучении онлайн. Вы не увидите вживую, вы увидите друг друга с помощью «Зума». Во время занятия возникают различные технические причины, немало случаев, когда у преподавателя или студента отключается электричество и Интернет, и занятия не проводятся. Самый большой минус, что вредит здоровью, это нахождение в телефоне 6-7 часов. Ухудшается зрение. В сфере образования нужно усиливать сильное. Мы как страна не можем провести реформу всего образования: нет ни политической воли, ни навыков и знаний, с чего начать. Нет сил физических, временных, ресурсных, финансовых. Как подчеркнула В.Ю. Гибатова: «Все страны обмениваются опытом именно на

английском языке. Сегодняшняя ситуация ещё больше усиливает роль английского. Мы за счёт него подтянем биологию, физику и химию, потому что есть много ресурсов на английском в Интернете. Я буду говорить об английском, потому что это локомотив, который может поднять всю систему образования на другой уровень.”[3]. К счастью, наша страна к этому абсолютно готова, потому что Министерство образования приняло международный стандарт оценки CEFR, в котором обозначает, в каком классе, на каком уровне ученик должен знать английский. Нам известно, одна из проблем в нашей стране – это патернализм. Когда в Кыргызстан пришли доноры, они давали все бесплатно, тем самым «покалечили» рынок консалтинга.

Переход от предметно-ориентированной (традиционной) парадигмы образования к личностно-ориентированной (инновационной) требует изменения всех составляющих образовательного процесса, в том числе учебных пособий. Это в свою очередь актуализирует разработку новых программ и учебников с психологопедагогической точки зрения. Личностно-ориентированное образование требует создания особой развивающей (в первую очередь субъективной) среды, позволяющей детям полностью раскрыть свои индивидуальные способности и потенциал [5].

На самом деле преимуществ электронного обучения много. Например, персональный компьютер, мобильный телефон, DVD-плеер, телевизор и т.д., которыми вы пользуетесь каждый день, позволяют получить консультацию и совет от эксперта (педагога) вдали от региона; создать сообщество пользователей социальных сетей, ведущих общий виртуальный образовательный бизнес; Можно легко реализовать круглосуточную доставку материалов электронного обучения. Использование электронного обучения из любой точки мира, в любое время, из любого региона не требует много денег и времени. Это доступно каждому. В данный момент окружающий мир предоставляет человеку множество различных инструментов для изучения английского языка. Существует огромное количество вузов, преподающих по разным методикам и предоставляющих возможность овладеть им, просто сидя дома и выполняя предоставленные задания.

Однако, несмотря на простоту подачи информации и разнообразие инструментов, для большинства людей изучение иностранного языка остается очень длительным и мучительным процессом. Чаще всего люди отказываются от дальнейшего обучения, ссылаясь на отсутствие соответствующих способностей и навыков. Это далеко не так. Любому человеку доступно изучение иностранного языка, как минимум по той причине, что один язык он уже выучил – свой родной. Вопрос лишь о правильной подаче информации и эффективной системе преподавания.

Основные проблемы, которые могут возникнуть при изучении иностранных языков как дистанционно, так и другими способами, мешающие им в освоении новых знаний, у большинства учащихся схожие. Психологический барьер, который является одной из наиболее распространенных проблем в изучении любого языка, заключается в том, что студент ставит себе слишком завышенную планку. Он хочет научиться идеально разговаривать на изучаемом языке. Избавиться от акцента и писать без единой ошибки. При этом мы все знаем, что редкий носитель языка использует его правильно и пишет без ошибок. Большинство людей плохо знают грамматику собственного языка, но почему-то стремятся избежать ошибок в изучаемом. Абитуриент начинает стремиться правильно произносить звуки, буквы и дифтонги, что приводит к прослушиванию множества английских песен и просмотру фильмов без перевода, без улучшения знаний. Ведь человек просто не может понять, что говорят в киноленте из-за обилия акцентов и сленга. Именно из-за подобного подхода в итоге начинает развиваться комплекс незнания языка и убежденность в отсутствии необходимых навыков и способностей для его изучения. Для решения подобного затруднения абитуриенту необходима высококвалифицированная помощь от преподавателя, практикующего разговорный английский, в отличие от большинства преподавателей, которые преподают язык, на котором разговаривает только королевская семья.

Грамматика является одним из основных камней преткновения. Все дело в том, что она – достаточно громоздкая конструкция, требующая беспрекословного исполнения. В начале изучения языка преподаватель всегда старается объяснить своим студентам правила грамматики. Однако именно они в итоге и становятся тем, из-за чего к изучению языка теряется интерес и притягательность. Решением проблемы является тщательная подготовка преподавателем необходимых правил в мягкой и понятной игровой форме. Такой подход обеспечивает более глубокое понимание студентами основных грамматических правил и более простое их усвоение. Кроме того, обучая своего студента дистанционно, преподаватель может подготовить различные интерактивные инструменты, которые сделают занятие интересным и запоминающимся.

Рассеянное внимание – потеря интереса – является одной из наиболее важных причин, по которой человек может перестать изучать английский язык. Особенно это заметно при дистанционном обучении. В этом случае абитуриент не чувствует психологического давления со стороны преподавателя, и он перестает быть для него авторитетом. В итоге интерес падает, и неважно, был ли студент на занятии или полностью пропустил его. Вся информация, поданная ему за несколько часов, будет иметь очень низкий процент усваиваемости. Это будет просто впустую потраченное время. Решать эту проблему необходимо индивидуально, подбирая интересную информацию для каждого конкретного студента. Как преподаватель, так и ученик должны всячески избегать книг, фильмов и аудиоуроков, содержание которых не интересно обучающемуся. Отличным помощником для изучения английского могут стать классические детективы, сюжет которых интересен большинству. Кроме того, в Интернете можно найти массу различных новостей и очерков, которые могут прийти по вкусу абитуриенту.

Отсутствие навыка мыслить на изучаемом языке – еще одна немаловажная помеха при освоении нового языка. Большинство людей думает на родном языке и только потом переводит слова на иностранный язык. После этого они обычно сопоставляют то, что они говорят с известными им правилами грамматики и уже после всех произведенных действий произносят полученное предложение. Подобный подход невероятно утомителен для человека и сильно затормаживает его мышление. Выходом из ситуации является пропуск всех шагов и выработка привычки сразу думать на изучаемом языке. По сути, подобный подход является единственно верным при скоростном изучении английского. Именно таким образом студенты изучают свой родной язык. Они не знают никаких грамматических правил и учатся все делать правильно путем проб и ошибок. Сама теория правильной речи начинает изучаться ими намного позднее.

Самой главной в изучении нового языка является именно практика межличностного общения, а не теория грамматических правил. Надо всегда стремиться научиться разговаривать с носителями языка. Об этом должен знать каждый преподаватель и любым образом стремиться помочь своему студенту.

Аудирование – учащемуся очень сложно воспринимать английскую речь на слух, особенно если это разговорная речь, наполненная игрой слов и сленгом. Обычно в таком случае учащиеся впадают в некий ступор и полностью теряют интерес к предмету. Подобная ситуация совершенно не является поводом для паники. Зачастую даже носители языка не всегда способны полностью понять своего собеседника. Проблема аудирования решается большой практикой прослушивания и просмотра различных фильмов на английском языке с русскими субтитрами. Подобный подход позволяет человеческому мозгу соотносить произнесенное слово с мгновенным его переводом, что в десятки раз улучшает его запоминание и существенно расширяет словарный запас. Современный английский язык является одним из наиболее важных средств для общения людей разных национальностей по всему миру. Ко всему прочему он является общепринятым языком международной деловой документации. Это делает его практически необходимым для изучения всем и каждому.

Список использованной литературы

1. Абдыбекова Н.А. Инструменты и ресурсы дистанционного обучения // Инструменты и ресурсы открытого образования и дистанционного обучения на русском языке: материалы Международного педагогического форума, Улан-Батор, 04 декабря 2020 года / Под ред. М.М. Шалашовой, Н.Н. Шевелёвой. – Улан-Батор: Изд-во ПАРАДИГМА, 2020, с. 5-13.
2. Батуев Б. Факторы организации поведения. Роль эмоций в организации поведения // Физиология высшей нервной деятельности и сенсорных систем. – Питер, 2010, с. 177.
3. Гибатова В.Ю. Языковые трудности при изучении иностранного языка // Фестиваль педагогических идей «Открытый урок», 2014. - Режим доступа: <https://festival.1september.ru/articles/583920/> (дата обращения: 03.03.2014).
4. Айдралиева А.А. Проблемы дистанционного обучения в системе образования Кыргызской Республики // Вестник КНУ, 2023, № 2(110), с. 43-50.
5. Проблемы дистанционного образования / А.Д. Ибраев, А.О. Рыспаев, К.А. Байказак, Г.К. Кыдыралиева // Вестник КНУ, 2023, № 1(113). с. 35.
6. Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/04/>

Асанов Ж.К., Базаркулова Т.А.

Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети, Бишкек инновациялык колледжи,
Ош мамлекеттик университет

Асанов Ж.К., Базаркулова Т.А.

Международный университет Кыргызской Республики, Бишкекский инновационный колледж,
Ошский государственный университет

Asanov Zh.K., Bazarkulova T.A.

International University of Kyrgyz Republic, Bishkek Innovation College,
Osh State University

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АЗЫРКЫ БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНИН ЖАЛПЫ
КӨЙГӨЙЛӨРҮ
ОБЩИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА
В КЫРГЫЗСТАНЕ
MODERN EDUCATION IN KYRGYZSTAN COMMON PROBLEMS OF THE PROCESS**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргызстандагы заманбап билим берүү процессинин жалпы көйгөйлөрү тууралуу сөз болот, анда бардык реформалардын негизги көйгөйү алардын темпи, багыттары, толуктугу жана ийгилиги көз каранды болгон билим берүү маселеси экени айтылат. Базар экономикасына өтүү менен билим берүү акы төлөнүүчү болуп калды. Постсоветтик өлкөлөрдө калк акысыз билим берүү принцибин унуткан жок жана азыр ЖОЖдордун бюджеттик бөлүмдөрүнө кабыл алуу жылдан жылга кыскарууда. Мындан тышкары, калктын реалдуу кирешесинин төмөндөшү билим берүү кызматтарын көпчүлүк үчүн жеткиликсиз кылып, саясий мүнөздөгү көйгөйдү жаратат.

Аннотация: В данной статье речь пойдет об общих проблемах современного образовательного процесса в Кыргызстане, где говорится, что основной проблемой всех реформ является вопрос образования, от которого зависят их темпы, направления, полнота и успех. С переходом к рыночной экономике образование стало платным. В постсоветских странах население не забыло принцип бесплатного образования, и сейчас поступление на бюджетные отделения вузов сокращается из года в год. Кроме того, снижение реальных доходов населения делает образовательные услуги недоступными для многих, что создает проблему политического характера.

Abstract: This article will focus on the general problems of the modern educational process in Kyrgyzstan, which states that the main problem of all reforms is the issue of education, on which their pace, direction, completeness and success depend. With the transition to a market economy and education, it became paid. In post-Soviet countries, the population has not forgotten the principle of free education, and now admission to budget departments of universities is decreasing from year to year. In addition, the decline in real incomes of the population makes educational services inaccessible to many, which creates a political problem.

Негизги сөздөр: билим берүү; демократия; реформа; эмгек рыногу; болон процесси; кесиптик билим; мамлекеттик программа; квалификация.

Ключевые слова: образование; демократия; реформа; рынок труда; болонский процесс; профессиональное образование; государственная программа; квалификация.

Keywords: education; democracy; reform; labor market; Bologna process; vocational education; state program; qualification.

Демократиялык өнүгүүдө башталган жогорку билим берүү системасындагы реформалар, тилекке каршы, экономикалык кризиске туш келди. Өндүрүш деңгээлинин төмөндөшү, республикада түзүлгөн каржылык кырдаал билим берүү мекемелеринин өтө туруксуз ишин шарттады.

Жалпы билим берүү чөйрөсүн, жогорку мектепти, анын илимий жамааттарын жана бүтүрүүчүлөрүн экономиканы модернизациялоого, ишкердикти колдоого, билим берүү кызматтарынын эл аралык рыногуна кирүүгө, республиканын ЖОЖдорунун билим берүү жаатындагы эл аралык долбоорлорго жана программаларга катышуусуна байланыштуу жалпы мамлекеттик жана региондук программаларды иштеп чыгууга жана аткарууга тартууну талап кылат [1].

Президенттин актылары, «билим берүү жөнүндөгү» мыйзам, Өкмөттүн токтому, эл аралык макулдашуулар менен аныкталган билим берүү чөйрөсүндөгү негизги милдеттерди ишке ашыруу элдик билим берүүдөгү кубулуштардын кризисин жеңүүгө, Кыргызстандын илимий-педагогикалык, материалдык-техникалык жана билим берүү потенциалын андан ары өнүктүрүү максатында реформаларды жүргүзүүгө багытталган.

Жогорку билим берүү системасынын туруктуулугуна болгон муктаждык анын туруктуу өнүгүшүн жана азыркы дүйнөнүн өзгөрүп турган шарттарына ылайыкташуусун болжолдойт. Ушуга байланыштуу, акыркы жылдары көптөгөн эксперттер жазып жаткан жогорку билим берүү кризиси, анын мазмунун, формаларын жана милдеттерин «доордун чакырыгына» жооп катары реформалоо зарылдыгынын белгисин билгизип турат. Кризис жогорку билим берүүнүн эл аралык интеграциясына болгон муктаждыкты күчөтүүдө.

Ошентип, жогорку билим берүүнү дүйнөлүк системага интеграциялоо объективдүү өнүгүп келе жаткан процесс, ага кошулбоого аракет кылса болот, бирок аны байкабай коюуга да болбойт. Эл аралык кызматташтык жогорку билим берүүнүн дүйнөлүк системасын өнүктүрүүнүн кубаттуу рычагы болуп саналуу менен бир катар актуалдуу көйгөйлөрдү чечүүгө милдеттендирилген: - жогорку билим берүүнүн мазмунунун жана деңгээлинин экономиканын, саясаттын, коомдун социалдык-маданий чөйрөсүнүн керектөөлөрүнө шайкештигин сактоо; -ар кайсы өлкөлөрдө жана региондордо адистерди даярдоонун деңгээлин теңдөө; -жогорку билим берүүдө эл аралык тилектештикти жана өнөктөштүктү бекемдөө; -ар кайсы өлкөлөрдө жана континенттерде билимдер менен шык-жөндөмдөрдү бөлүшүү; -өзгөчө өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө жогорку окуу жайларынын өнүгүүсүнө көмөктөшүү, анын ичинде эл аралык фонддордун каржылоосу аркылуу колдоо; - жогорку билим берүүнү өнүктүрүү максатында билим берүү мекемелеринин ишин координациялоо; «акылдуулардын агылып кетишинин» себептерин жоюуга көмөктөшүүчү жогорку билим берүүнүн ийкемдүүлүгүн, камтылышын жана сапатын жалпы жогорулатууга дем берүү; - академиялык тилектештик жана өз ара жардамдашуу менен айкалышкан илимий мектептердин жана билим берүү системаларынын атаандаштыгын кубаттоо [2].

Европа Биримдиги тарабынан бир нече ондогон жылдар бою жогорку билим берүү жаатында бирдиктүү саясат иштелип чыгып, жүзөгө ашырылып келет, улуттук координация жана башкаруу институттары түзүлдү. Бул процесстер мыйзам ченемдүү түрдө Болон декларациялык идеясын түзүүгө жана Болон процессинин башталуусуна алып келди. Декларациянын маңызы анда процесстин катышуучу-өлкөлөрү үчүн жакынкы жылдарга түзүлгөн өзгөртүүлөрдүн конкреттүү милдеттерин так чагылдырат.

Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

- Жогорку билим жөнүндө түшүнүктүү жана оңой салыштырылуучу документтердин системасын кабыл алуу, анын маанилүү бөлүгү дипломго бирдиктүү Тиркеме болот.

- Даярдоонун эки циклине (деңгээлине) негизделген көп деңгээлдүү жогорку билим берүү системасына өтүү.

- Окуу кредиттеринин жалпы системасын киргизүү. Жакшы жолго коюлган европалык кредиттик трансферт системасы (ӨЭБ) кабыл алынган. Кредиттердин системасы, ошондой эле билим берүүнүн дипломдон кийинки кошумча түрлөрү үчүн колдонулушу керек.

- Салыштырмалуу критерийлердин жана методдордун алкагында жогорку билим берүүнүн сапатын камсыз кылуу чөйрөсүндө европалык кызматташтыкты өнүктүрүү, окуу мекемелерин жана программаларын аккредитациялоонун борбордон ажыратылган механизмдерин киргизүү.

Аталган милдеттерди аткаруу азыркы он жылдыктын аягына чейин жогорку билим берүүнүн Европалык ареалын түзүүнүн баштапкы фазасын ишке ашырууга жана Болон процессинин негизги максаттары деп жарыяланган Европалык ЖОЖдордун билим берүү кызматтарынын экспортун кеңейтүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Бирдиктүү билим берүү мейкиндиги Европа өлкөлөрүнүн улуттук билим берүү системаларына өнөктөштөрдүн эң жакшысын алууга мүмкүнчүлүк бериши керек-студенттердин, окутуучулардын, башкаруу персоналынын мобилдүүлүгүн жогорулатуу, Европа университеттеринин ортосундагы байланышты жана кызматташтыкты чыңдоо ж.б. Натыйжада, бирдиктүү Европа дүйнөлүк «билим берүү рыногунда» чоң тартып туруучулук күчкө ээ болот [2].

Кыргызстан көз карандысыз жашоосунун үчүнчү он жылдыгына кирди. Дүйнөнүн алдыңкы өлкөлөрүнүн прогресс стратегиясы билим берүү системасын өнүктүрүү менен байланышкан адамдык потенциалды өнүктүрүү концепциясына негизделген. Айрым өлкөлөрдүн өнүгүү деңгээлиндеги айырмачылык билим берүү системасынын абалына жана адам ресурстарынын сапатына байланыштуу. Аларды өнүктүрүүнүн ар тараптуулугу, кесиптик даярдыктын кендиги жана

ийкемдүүлүгү, чыгармачылыкка умтулуусу жана стандарттуу эмес маселелерди чече билүүсү өлкөнүн прогрессинин маанилүү факторуна айланууда. Демек, жогорку билим берүүнүн жаңы сапатына жана жалпы билим берүү системасына жетишүү үчүн, биринчи кезекте, жогорку мектепти жаңыртуу зарыл болуп калат. Маалыматтык технологияларды колдонуу менен эл аралык билим берүү мейкиндигине интеграциялоо, окуу жайларын компьютерлештирүү реформалардын негизги багыты болуп калды.

Борбордон билим берүү системасын катуу башкаруу талап кылынбаган билим, интеллект, кесипкөйлүк көйгөйүнө алып келди. Бул экономикага жана билим берүү системасынын өзүнө терс кесепеттерди алып келди, ошондуктан өлкөдөгү кайра куруу билим берүү системасын интеллигенция шыктануу менен кабыл алды. Кызматкерлерди даярдоонун жана кайра даярдоонун үзгүлтүксүз системасын караган билим берүүнү өнүктүрүүнүн жаңы концепциясын иштеп чыгуу зарылдыгына ишеним пайда болот, анткени жаңы шарттарда өндүрүштүн заманбап технологияларын, инновациялык мамилени уюштурууда жана башкарууда жакшы көндүмдөргө ээ болгон жогорку квалификациялуу кадрлар зарыл болот.

Балким, өзүнүн билим берүү системасына канааттанган бир дагы өлкө жоктур. Эксперимент, издөө, талашып – тартышуу жана нааразычылык билим берүү системасын реформалоонун сөзсүз шериги болуп саналат, ал адатта кийинки жылдарга созулат. Практика көрсөткөндөй, маданиятта жана экономикалык мүмкүнчүлүктөрдө калыптанган салттарды эсепке алууда реформалоо кыйла оптималдуу болот. Он жылдык мезгил билим берүү системасын реформалоо айрым натыйжаларды берди:

- билим берүүдө демократиялаштыруу процесси пайда болду, билим берүү мекемелерине автономия берилди;
- билим берүүнүн мазмунун деидеологизациялоо жана саясатташтыруу жүргүзүлдү;
- билим берүүдө гумандаштыруу жана гуманитарлаштыруу процесси башталат, билим берүүнүн мазмунунда маданият дүйнөсүнө, адам дүйнөсүнө бурулуш болот;
- жаңы мамлекеттик билим берүү стандарттарын иштеп чыгуу башталды;
- билим берүү мекемесинин түрүн тандоо эркиндиги пайда болот;
- жогорку билим берүүнү каржылоо булактарын диверсификациялоо башталды;
- акы төлөнүүчү билим берүүнү өнүктүрөт;
- ЖОЖдорду региондук жайгаштыруу принциби ишке ашырылды [3].

Бардык реформалардын негизги маселеси болуп алардын темпи, багыттары, толуктугу жана ийгилиги көз каранды болгон билим берүү маселеси саналат. Базар экономикасына жана билим берүүгө өтүү менен байланыштуу акы төлөнүүчү болуп калды. Постсоветтик өлкөлөрдө калк акысыз билим берүү принцибин унута элек, азыр да жогорку окуу жайлардын бюджеттик бөлүмдөрүнө кабыл алуу жылдан жылга кыскарып баратканы менен маалым. Мындан тышкары, калктын реалдуу кирешесинин төмөндөшү көпчүлүк үчүн билим берүү кызматтарын жеткиликсиз кылат, бул саясий мүнөздөгү көйгөйдү жаратат. Билим берүү системасын заманбап деңгээлде кармап туруу аны андан ары реформалоону, билим берүүдө ырааттуулукту, ошондой эле аны методикалык жактан камсыз кылуунун кыйла натыйжалуу, комплекстүү чечимдерин камсыз кыла турган ар кандай формаларды жана жолдорду айкалыштырууну талап кылат. Белгиленген тенденциялар «билим берүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы аныктаган негизги максаттарга жетишүүнү түшүндүрөт, ал бул чөйрөнү деидеологизациялоо, децентралдаштыруу, билим берүү кызматтарына монополияны жоюу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү ачты, Кыргызстанда жогорку билим берүүнүн көп деңгээлдүү системасын түзүүнү баштады.

Кыргыз Республикасында эки баскычтуу жогорку билим берүү системасы бар болчу. Бирок, ал олуттуу айырмаланат жогорку кесиптик билим берүүнүн жалпы европалык модели: бакалавр – окутуу мөөнөтү 4 жыл; дипломдуу адис, окуу мөөнөтү 5 жылдан кем эмес; магистратура – окуу мөөнөтү 2 жыл болчу, ал эми азыркы учурда бакалавр – окуу мөөнөтү 4 жыл жана магистратура – окуу мөөнөтү 2 жыл бойдон калды.

Болон процессинин алкагында жогорку билим берүү системасын реформалоонун дагы бир маанилүү аспектиси кредиттик системаны киргизүү болуп саналган. Бул үчүн, кредиттик бирдик системасынын өзгөртүүлөрдү кабыл алуу максатка ылайыктуу болуп саналат. Айрым ЖОЖдордо республикада зачеттук бирдиктердин параллелдик системасы бар. Бирок, европалык эмгек сыйымдуулугун кредиттөө системасын киргизүү студенттердин масштабдуу мобилдүүлүгүн (кредит системасы) колдоо үчүн зарыл. Ошондой эле студент сабактарды тандоо укугун камсыз кылат. Негизи, «өмүр бою окутуу» концепциясынын чегинде иштөөгө жөндөмдүү топтоочу система болууга тийиш [4].

Билим берүүнүн сапаты абстракттуу касиетке ээ эмес; жогорку (жетиштүү) сапат – бул ошол деңгээлдеги адисти даярдоонун жүрүшүндө чечилүүгө тийиш болгон тапшырмага максималдуу (жетиштүү) дал келүү. Алгач аныкташ керек Окуу планын иштеп чыгуу эмнеден башталууга тийиш экендигин, тигил же бул академиялык даражаны алуу үчүн: эксперттердин күчү менен потенциалдуу иш берүүчүлөрдү жана башка кызыкдар тараптарды тартуу менен программаны өздөштүргөн бүтүрүүчү ээ болууга тийиш болгон билимдердин, жөндөмдөрдүн, көндүмдөрдүн жыйындысын аныктоо зарыл. Андан кийин кандай сабактар (лекциялар, семинарлар, практикалар ж.б.) каралган билимдерди, көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү алууну камсыз кылаарын аныктоо керек. Эгерде буга кошумча, биз студенттин жумасына акылга сыярлык жүгү кандай болушу керектигин чечебиз (азыр кыргыз жогорку мектебинде жылына 30 кредит сааттык жүк ушундай деп таанылат), изделген натыйжа – жалпы окуу мөөнөтүнүн узактыгы – жөнөкөй арифметикалык амалдарды колдонуу менен жетишилет. Бул чоң жумуш жаңы программаларды «конструкциялоо» маңызы боюнча жаңы гана башталууда, бирок жогорку кесиптик билим берүүнүн ар кандай адистиктери (даярдоо багыттары) үчүн окутуунун ар кандай мөөнөттөрү талап кылынат деп алдын ала айтууга болот. Бакалавриаттын окуу мөөнөтү 3 жылдан 5 жылга чейин, ал эми магистратурада 1 жылдан 2 жылга чейин өзгөрүшү мүмкүн деп болжолдоого болот [5].

Европалык жогорку билим берүүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн күтүлгөн өсүшүнүн нугунда кыргыз жогорку мектебинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү да өсүшү мүмкүн. Кыргызстан чет элдик студенттер үчүн күрөштө атаандаштарын жеңүүгө кошумча мүмкүнчүлүк алат. Болон процесси кыргыз педагогикалык коомчулугуна жогорку билим берүү системасында билим берүү жана илим министрлигинин ролун жана ордун тактоого, ЖОЖдордун автономиясын сактоо жана мамлекеттик түзүмдөргө акылга сыярлык отчеттуулукту сактоо менен өз билим берүү министрликтери менен өз ара аракеттенген Европалык ЖОЖдордун тажрыйбасын өздөштүрүүгө жардам берет. Ал атестациянын жаңы формаларын бекитүүгө өбөлгө түзөт: формалдуу эмес форматтан тышкары, конкреттүү ЖОЖдун ишинин ийгиликтүүлүгүн кесиптик коомчулук тарабынан таанууну камсыз кылган корпоративдик, кыйла мазмундуу жана кыраакы мамлекеттик дагы колдонулат.

Албетте, жогорку билим берүүнүн мазмуну дагы өнүгө берет. Жогорку билим берүүнүн бирдиктүү европалык мейкиндигинде Европа өлкөлөрү, анын ичинде Кыргызстан үчүн жалпы билим берүүнү аныктоо мүмкүнчүлүгү пайда болот, ЖОЖдордун жалпы европалык предметтик бирикмелерин (даярдоо багыттары боюнча ЖОЖдордун тармактарын) түзүү, окуу пландарын азыркы коомдун талаптарына ылайыкташтыруу зарыл. Болон процессинин катышуучуларынын айтымында, европалык студенттер андан ары натыйжалуу окууга (магистратурада жана андан кийин докторантурада) жана Европа боюнча иштөөгө мүмкүнчүлүк бере турган квалификацияны алышы керек. Бул «европалык билим берүүнүн жалпы белгиси» деп аталат. Башка катышуучу өлкөлөр менен бирге Россия бүткүл Европа үчүн даярдоо багыттары боюнча салыштырмалуу квалификацияны иштеп чыгат [6].

Көп деңгээлдүү жогорку билим берүү системасын киргизүүдөн билим берүү артыкчылыктарын күтүүгө толук негиз бар. Жогоруда айткандай, Европанын бакалавр – магистр – доктору сыяктуу кыргыз билим берүү даражалары Европада гана эмес, бүткүл дүйнө жүзүндө айкын болот. Россия, Азия жана Африка өлкөлөрүнөн келген студенттердин кошумча агымын күтсө болот, анткени Кыргыз ЖОЖдорунун дипломдору толук европалык болуп калат жана бирдиктүү билим берүү мейкиндигинде толугу менен таанылат. Кыргызстанда көп деңгээлдүү жогорку билим берүүнү киргизүүдө анын биринчи цикли жогорку билимге болгон массалык социалдык суроо – талапты канааттандырса, экинчиси-кесипкөй элитанын жана жогорку деңгээлдеги илимий-билим берүүчү кадрлардын калыптанышына өбөлгө түзөт.

Көп деңгээлдүү жогорку билим берүү тутуму эмгек рыногу жумушчу күчүнүн ийкемдүүлүгүнө өзгөчө талаптарды койгон базар экономикасынын муктаждыктарын канааттандырат. Окуу жана жумуш процесстеринин ийкемдүү айкалышы жана жакындашуусу, жумушчу күчүнүн мобилдүүлүгүн жогорулатуу, жумуш убактысы менен окуу убактысынын узактыгына жана айкалышына, окутуу жана жумушка орношуу формаларына ийкемдүү мамиле кылуу керек.

Көп баскычтуу жогорку билим берүү системасы маалымат агымын башкаруунун окуу муктаждыктарына эң жакшы жооп берет. Билимди түзүү жана берүү системасы акыркы он жылдыктарда татаалдашып, болгон билимдин жана маалыматтын көлөмү бир нече эсе өстү. Бүгүнкү күндө 5 же 6 жылдын ичинде адамды өмүр бою кесиптик ишмердүүлүккө даярдай албайсыз. Жыл сайын теориялык билимдин 5% жана кесиптик билимдин 20% жаңыланып турат деп болжолдонууда. Адистин билиминин эскириши үчүн АКШда кабыл алынган өлчөө бирдиги компетенттүүлүктүн

жарым ажыроо мезгили деп аталат (жаңы билимдин пайда болушунун натыйжасында компетенттүүлүктүн 50% га төмөндөө мезгили маалымат) көптөгөн кесиптер боюнча бул босого 5 жылга жетпеген убакытта келерин, б.а. биздин системага окуу аяктаганга чейин колдонулаарын көрсөтөт. Көйгөйдү чечүү жолу өмүр бою билим алууга өтүүдө байкалат, мында негизги билим берүү кошумча кесиптик программалар менен толукталат.

Билим алуудагы эң жакшы жетишкендик мугалимге эң жакшы сый-урмат болгон жерде. Азыркы учурда биз көрүп тургандай, ар дайым эле мындай боло бербейт: кээ бир өлкөлөрдө мугалимдер жогорку эмгек акыга жана ыңгайлуу эмгек шарттарына ээ болушса, башка өлкөлөрдө мугалимдер өтө оор абалда болгону, кадыр-баркы жок эсе экендиги байкалганын көптөгөн башка мекемелер да изилдеп чыгышкан [8, 12-б.].

Келечекте көп деңгээлдүү система ийкемдүү тандоолорду, түп-тамырынан бери өзгөртүүнү же мурунку 5 жылдык окуу системасына кайтууну, ошондой эле дисциплиналар аралык моделди камсыздай алат, жаңы курстардын жана окуу программаларынын пайда болушу формативдик сунушту интеграцияланган системага өзгөртөт. улуттук жана эл аралык тармактарга тартылган факультеттердин санын көбөйтөт [6]. Көпчүлүк студенттер, факультеттер үчүн реформанын оң таасирин өлчөө мүмкүнчүлүгү менен бирге сапат стандарттарын, мониторинг жана изилдөө аркылуу сапатты баалоонун адекваттуу ыкмаларын белгилөө зарылдыгы, университеттер же тармактар жана алардын окуу программалары жана курстары, келечекте атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу механизмдерин күчөтүүгө мүмкүндүк бере турган бирден-бир талап. Европалык (ECTS) зачеттук системасын киргизүү жөнүндө мындан мурда кабыл алынган көп деңгээлдүү система-бул конкреттүү предметтин жалпы маанисине жана окутуучунун кадыр-баркына ылайык академиялык сааттарды кредиттерге кайра эсептөө менен туюнтулган, бул, албетте, адекваттуу стандарттарды орнотуунун мыкты мисалы эмес.

“Билим алуу ийне менен кудук казгандай” – деп бекеринен айтылбаса керек. Билими жок илимдүүлөр көбөйдү. Илимди аркалаган көп, майнабы жок. Илимге эмгек жазуу зор мээнет, эгер элибизге, мамлекетибизге, жерибизге пайда алып келсе. Билимдүү бирок илимге кызыкпаган азаматтарыбыз көп. Билим деңгээли жол бербейт аларга калп илим жазышка. “Илимий макала” болушу керек деген талап күч алды. Өзүнөн башка эч ким окубаган илимий макаланын кереги кимге? Рахманбек Тойчуевдин Акипресске берген талкуусу эң туура. Илим менен алек болгон адам башка иш чөйрөсүнөн кандайдыр бир мөөнөткө жарым жылбы же бир жыл убакытты оолак болуусу керек. Ошол мөөнөтөгү каржыланган каражатты илимий ишинин негизинде акташы керек. Сабак берип жүрүп, же башка кызматтарда бир убакта иштешип илим менен алек болгону акылга сыйбаган иш. Илимге умтулган адам илимдин туу чокусуна чыкпаса дагы, ошол илим чөйрөсүнө дүйнө жүзүндө боло элек жаңылык ачса ошондо илимге умтулуу жогоруламак [7, 30-34-б.].

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандагы билим берүү реформасы жана Болон декларациясы эң кеңири жана динамикалык контекстте каралышы керек деп айтууга болот. Азыркы учурда, алар артыкчылыктарына караганда кемчиликтери айкыныраак болгон башаламан сүрөттү көрсөтүшөт, бирок узак мөөнөттүү келечекте алар шыктандырган оң идеялар пайда болгон көйгөйлөрдү чечүүгө жардам берет.

Колдонулган адабияттар

1. Какеев А.Ч. Образование в Кыргызстане: проблемы и перспективы // Науч-практ. конф. «Образование и науки геополитическом пространстве». – Бишкек, 1995, с. 9.
2. Реформирование высшего образования в Казахстане и Болонский процесс: информационные материалы для практических действий / Г.Д. Закирова, М.Н. Наренова, Т.И. Кеншинбай, Г.Д. Усенбаева. – Алматы, 2009.
3. Асаналиев Д. Основные направления и проблемы высшего образования // Актуальные проблемы образования на современном этапе. – Бишкек, 2002, с. 351.
4. Мамбетова А. О реформе в системе высшего образования Кыргызстана. – Бишкек, 2011.
5. Модернизация и реформирование национальных систем образования. Болонский процесс // Х Академические чтения “Образование и наука: проблемы и перспективы развития”: тез. докл., 24-25 июня. – Новочеркасск, 2004.
6. Мельвиль А.Ю. «Мягкий путь» вхождения российских вузов в болонский процесс. – Москва, 2005.
7. Солтонбеков Ж.Ж. Жогорку окуу жайларында билим берүүнүн сапатын жакшыртуунун, өнүктүрүүнүн негизги маселелери жана себептери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, № 1(109).

УДК 37.01(575.2)(04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-99-103

Асаналиева Ч.Н.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Асаналиева Ч. Н.
КНУ имени Ж. Баласагына
Asanalieva Ch.N.
KNU named after J. Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА САЛТТУУ ҮЙ-БҮЛӨДӨ
БАЛАНЫ ТАРБИЯЛОО МАСЕЛЕСИ
ПРОБЛЕМА ВОСПИТАНИЯ РЕБЕНКА В ТРАДИЦИОННОЙ СЕМЬЕ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
THE PROBLEM OF RAISING A CHILD IN A TRADITIONAL FAMILY IN THE WORKS
OF ZHUSUP BALASAGYN**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада өсүп келе жаткан муундарды Жусуп Баласагындын принциптери боюнча тарбиялоо боюнча кеңири материалдар талдоого алынган. Комментарийлер менен хронологиялык фактылар, ааламдашуу мезгилиндеги үй-бүлөдө балдарды тарбиялоо жана Ж.Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасындагы салттуу үй-бүлөдө баланы тарбиялоо маселесин анализдөө берилген. Азыркы учурдагы кыргыз үй-бүлөсүнүн образы, анын тарбиясынын өзгөчүлүгү, статистика боюнча үй-бүлөдөгү мүчүлүштүктөрдүн тийгизген таасири каралган.

Аннотация: В данной статье анализируются обширные материалы по воспитанию подрастающего поколения по принципам Жусупа Баласагына. В виде комментариев представлен хронологический фактологический анализ воспитания детей в семье в период глобализации и воспитания ребенка в традиционной семье, описанного в произведении Ж. Баласагына «Кутадгу билиг». Рассмотрен образ современной кыргызской семьи, особенности ее воспитания, влияние дефектов семьи по данным статистики.

Abstract: This article analyzes extensive materials on the upbringing of the younger generation according to the principles of Zhusup Balasagyn. In the form of comments, a chronological factual analysis of the upbringing of children in a family during the period of globalization and the upbringing of a child in a traditional family, described in the work of J. Balasagyn "Kutadgu bilig", is presented. The image of the modern Kyrgyz family, the peculiarities of its upbringing, the influence of family defects according to statistics are considered.

Негизги сөздөр: “Кутадгу билиг”; балдарды тарбиялоо; принциптери; тарбиялоо маселеси; кыргыз үй-бүлө образы; статистика.

Ключевые слова: “Кутадгу билиг”; воспитание детей; принципы; анализ воспитания детей; образ современной кыргызской семьи; статистика.

Keywords: Kutadgu bilig; upbringing children; principles; analysis of the upbringing of children; the image of a modern Kyrgyz family; statistics.

Бүгүнкү коомдун өнүгүшүнө ылайык, үй-бүлөгө байланыштуу көз карашта маанилүү өзгөрүүлөр болуп жатат. Рыноктук мамилелердин талаптары экономикалык фактордун маанисин күчөтүүдө. Ал педагогдордун жана ата-энелердин бардык ишинин жеке-педагогикалык, адеп-ахлактык жана баалуулук факторлоруна карата кайра багыттоо зарылдыгын жаратат. Дени сак үй-бүлөдө адептүү жана үлгүлүү муун өсөөрү бардыгыбызга айкын. Бул ата-энелердин тарбиясы менен катар, ал ата-эненин милдетинин негизинде ишке ашат. Бирок, акыркы мезгилдерде коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөр жана коомдогу тарбиялоонун негизи болгон үй-бүлөлүк салттарды, үй-бүлөдөгү адаттык тарбиядан бөлүп-жарып жатат. Бул абдан жат көрүнүш.

Азыркы учурда үй-бүлөнүн туура калыптанышы жана үй-бүлөдөгү психологиялык коопсуздуктун булагы сыяктуу калыптанган көз караштар бузулду. Андан тышкары үй-бүлөдөгү ата-

энелер балдарын тарбиялоонун бүт процессин мектептин жоопкерчилигине буруп жатышса, анда коом социалдык чөйрөнүн таасирине карама-каршы келет. Үй-бүлө жаш муундун социалдашуусуна жана социалдык адамдык баалуулуктарды турмушка ашырууга жооптуу болушу керек [1].

Үй-бүлө коомдун бирдиги катары азыркы учурдагы негизги баалуулук болуп саналат. Адамдардын өз ара мамилелеринин жүрүшүндө, үй-бүлө куруу адамдардын ар биринин жашоосундагы маанилүү аспект болуп келген. Үй-бүлө – бул адамзаттын уланышы гана эмес, өз кезегинде өз балдарына татыктуу тарбия берүүгө тийиш болгон бири-бирине жакын адамдардын ортосундагы руханий-адеп-ахлактык мамилелер [4].

Изилдөөнүн максаты – ааламдашуу мезгилиндеги үй-бүлөдөгү балдардын тарбиясы жана Ж.Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасындагы салттуу үй-бүлөдө баланы тарбиялоо маселесин анализдөө

Үй-бүлө – коомдун таалимдик башкы чеби. Ал эми ата-эне – бул баланы тарбиялоодогу алгачкы мугалим, үй-бүлө - тарбиядагы системалык муктаждык. Ошондуктан үй-бүлөдөгү ата-эненин баланы тарбиялоодогу ролу абдан чоң.

Бул муктаждыктардын жеткиликтүү аткарылып жана орундалбагандыгына карап, тийиштүү үй-бүлөнү толук кандуу же толук кандуу эмес (Педагогиканын тилинде функционалдык же дисфункционалдык) үй-бүлө деп баалоого болот. Эгерде үй-бүлөдөгү ата же апа өзүнүн милдетин толук кандуу аткара албаса, үй-бүлө мүчөлөрү бул жетишпеген муктаждыкты башка жактан издөөгө мажбур болот.

Балдарды жана жаштарды тарбиялоодо кыргыз эли ар дайым элдик акын-жомокчулардын чыгармаларында чагылдырылган идеяларга таянып келген. Элдик дастанчылардын (акындардын) ырларынын мазмунунда ар дайым тарбиялык потенциал, чындыктын чагылышы басымдуулук кылып келген, ошондуктан алар тарбиялык процессте баалуу курал катары кызмат кылат. Кыргыз элинин акындык поэзиясы өзүнүн гуманисттик багыты күчтүү болгондуктан балдарды жана жаштарды окутууда жана тарбиялоодо туура багытты калыптандырууда акын-ойчулдардын мурастарын изилдөө маанилүү жардам берет. Ушул өңүттө караганда биз сөз кылчу инсан философ жана акын Жусуп Баласагын салттуу тарбияга арналган эмгегин мурас катары бизге калтырган. Анын окуусуна ылайык, инсандын гармониялуу калыптанышы коомдогу жаштарды тарбиялоонун шарттарына, айлана-чөйрөнүн таасирине, төрөлгөндөн баштап тарбия аркылуу салынган жана өмүр бою калыптанган сапаттарга жараша болот. Ошондой эле ал адамдын тубаса таланттарына маани берген.

Жусуп Баласагындын энциклопедиялык мааниге ээ болгон "Кутадгу билиг, "Кут билим" («Куттуу бийлик») аттуу дидактикалык-философиялык поэмасын X кылымдын орто ченинде хижранын 462-жылы (биздин замандын 1069-1070-жылдары) он сегиз айдын ичинде жазган. «Кут» деген сөз төмөнкүдөй кенири чечмелөөгө ээ болгон. Кут – айкөлдүк, чындык, ырыс, дөөлөт, зоболо, даража. Илим-билимдин жана төрт өзөктүн тунук башаты - кут. Кут бир келет - бакпасаң кетип калат-деп чечмеленет [2].

Алибетте Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасы жалпы философиялык, социалдык-укуктук, саясий, этикалык жана эстетикалык проблемаларды чагылдырган. Анын ичинде Жусуп Баласагындын чыгармаларында үй-бүлө тарбиясы жана өзүнчө инсандын тарбиясы биринчи орунда турат. Автор адилеттүү коом, тынчтык, жакшы ниет, акыл-эстүүлүк, токтоолук, эмгек, билим жана жоопкерчилик сыяктуу түшүнүктөрдү гармониялуу жашоонун негизи деп эсептейт. Эгерде моралдык аспектиге көңүл бура турган болсок, анда философ адамдар – "коомдук өз ара мамилелердин жемиши" деп ырастайт, анткени жүрүм-турумдун бардык оң жактары, жалпы адамзаттык баалуулуктар, моралдык мүнөз гумандуу коом сыяктуу эле, ченемдүүлүк, адамгерчилик, билим, жооптуулук жана адептүүлүк этикасы үй-бүлөлүк тарбияга жана коомдук аң-сезимдин деңгээлине түздөн-түз көз каранды экендигин ырастайт. Башкача айтканда "тарбия төрөлгөндөн башталат", демек, үй-бүлө-бул адамга төрөлгөндөн баштап таасир этүүчү социалдык чөйрө. Үй-бүлөдөгү тарбия - бардык убакта маанилүү тема катары кала берет. "Мекен үй-бүлөдөн башталат". Үй-бүлө инсандын калыптанышы үчүн зарыл болгон сапаттарды калыптандырат: ой жүгүртүү, боор ооруу, бири-бирине мамиле жасоо маданиятын үйрөнүү ж.блар. Адам өз максатына жетиши үчүн, туура тарбия керек. Ата-эненин милдети балага тарбия жана керектүү билим берүү. Дал ушул ата-энелер балдарды бардык нерсеге акыл-эстүүлүк, урмат-сый менен кароого, салтты баалоого жана сактоого, коомдук жерлерди булгабоого, үй-бүлө очок ээсинин ролун жана тукум улоонун маанилүүлүгүн түшүндүрүүгө үйрөтүшөт. Ата-энелер балдарын дайыма көз алдында жакшы кармашы керек. "Бала таза барак"дегендей, баланы зыяндуу адаттардан, жаман иштерден, сырткы жагымсыз чөйрөдөн сактоо өтө маанилүү [5].

Бала төрөлгөндөн баштап, адилеттүү иш-аракеттерди гана көрүп чоңоюшу керек. Адамдын денеси менен жаны гармонияда өнүгүшү керек. Бул үчүн бала үй-бүлөдө тарбияланышы керек. Тарбиялоонун негиздерин Баласагындын төмөнкү сөздөрүнөн көрсөк болот: "Тарбиялоодогу бардык аракеттер, багыты уюшкандыкта болуусу, же болбосо коомдогу инсандардын тынчтыкта жана ынтымакта жашагандыгы менен түшүндүрүлөт. Тарбия муундан-муунга мурас катары өтөт. Ошондуктан бул абдан маанилүү". Бул сөздөр Баласагындын ой жүгүртүүсүнүн негизги багытын баса белгилейт. Жусуп Баласагын үй-бүлөдө балдарды тарбиялоодо алардын акыл-эсинин, адеп-ахлактык жана ден-соолугунун негиздери түптөлөөрүн белгилейт. Ата-энелер балдарына талапты жогору коюп, аларды бекем кармап, ал эми өздөрү аларга үлгү болууга, балдары аларды тууроосуна татыктуу болушу керек деп эсептейт. Акын балдардын адепсиздиги өздөрү үчүн да, ата-энеси үчүн да бактысыздык экенин белгилейт. Жусуп Баласагындын бул ойлору бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготкон жок. Ал жалпы адамзаттык, адеп-ахлактык принциптерди изилдеп чыкты. Ушул принциптерге таянуу менен биз азыркы жаш муунду тарбиялашыбыз керек [6].

“Ата-эне - бул баланы тарбиялоодогу алгачкы мугалим”-деген сөздү талдап келип, ата-эненин адептүү баланы тарбиялоосунда анын өзүнүн орду, адам катары баалуулугу жөнүндө сөз болгондо, биз Баласагындын төмөндөгү ойлорун белгилесек болот:

Адам жашоосунун маңызы, адамдын дүйнөдөгү орду маселелерине өзгөчө көңүл бурган. Анын пикири боюнча, адам – бул чындыктагы негизги баалуулук, анын мааниси гуманисттик иш-аракеттердин тегиздигинде жатат. Адам жашоосунун маңызы эмгекте, адилеттүү иш-аракеттерде, адеп-ахлактык жүрүм-турумда чагылдырылат. Адамзат инсандын билим алуу жана тарбиялоо процесси аркылуу калыптанат, ошондуктан жашоонун максаты жакшы билим алуу жана адамдарга пайдалуу болууга умтулуу болушу керек. Ал адамдын бардык артыкчылыктарын жана касиеттерин жогору коюп, адамдын башка сапаттары менен жакшы сапаттарынын айырмасын көрсөткөн. Адамдын ишмердүүлүгүнүн негизги багыттары, Баласагындын ою боюнча, ак ниет эмгек, билим алуу, адеп-ахлактык-эстетикалык реалдуулуктун үлгүсү болушу керек [3].

Ата-энелер үй-бүлөдө балдарынын тарбиясына астейдил көңүл буруп, убакыт бөлүп киришсе, ошондо балдары жаш кезинен ар тараптан төп келишкен адам болуп чоңоёт. Ал үчүн эрте жаштан бала тарбиялоодо эң зарыл болгон төмөнкү багыттарга көңүл буруусу зарыл: - **Дене тарбиясы** – чындыгында баланын акыл-эси, адеби, жөндөмдүүлүгү, жалпы эле адамдык сапаттары алгач анын ден-соолугуна көз каранды болот. - **Акыл-эс тарбиясы**- бул сезимин өстүрүп, акыл-эс тарбиясына маани берүү. Акыл-эс тарбиясынын негизги максаты баланын ой чабытын өстүрүү, сезимталдык, зиректик, тапкычтык, анализдеп, салыштырып айырмалап, окшоштуруп корутунду чыгара билүүгө үйрөтүү. Ал үчүн кичинесинен жаш өзгөчөлүгүнө карап, жомокторду, аңгемелерди окуп берүү, талкуулоо, ойлондуруучу оюндарды ойноо, баланы өзү аракеттенүүсүнө, ойлонуусуна, тапкычтыгына түрткү берүү. - **Адептик тарбия**- балдарды саламдашуудан баштап, бардык адамдык жакшы сапаттарга, сезимталдыкка, ыймандуулукка, кайрымдуулукка, мээримдүүлүккө, берешен-марттыкка, адептүүлүккө тарбиялообуз керек. Балдарды уялуу, ийменүү, ыраазы болуу, кечирим суроо, өзүн жана башкаларды сыйлоо, түшүнүү сыяктуу асыл сапаттарга эрте жаштан тарбиялообуз керек. Адеп тарбиясынын негизги өзөгү – баланы адамкерчиликке, ар-намыска, мээримдүүлүккө, чынчыл-адилеттүүлүккө, маданияттуулукка тарбиялоо болуп эсептелет. - **Эмгек тарбиясы** – бул турмуш-тиричиликке машыктырып тарбиялоо. Эмгек балдардын ден соолугун бекемдеп, чыгармачылык сезимдерин козгоп, адамды калыптандыруучу чоң ролду ойнойт. - **Эстетикалык тарбия**- бул баланын туюу, кабыл алуу, сулуулукка, жаратылышка суктануу, сулуулукту жаратуу, коргоо маданиятын өркүндөтүүдөн баштоо керек. Бул жумуш- оюн, эс алуу, саякат, үй тиричилик мезгилинде эң сонун ишке ашат. Оюнчуктарын, эмгек куралдарын, китебин аздектеп сактай баштаса, бул демек балада туура түшүнүк тарбиялана баштаганы [7].

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана аларды талкуулоо. Заманбап үй-бүлөнүн руханий, социалдык жана баалуулук абалынын төмөндүгүнө байланыштуу педагогикалык изилдөөлөргө ылайык, адамдардын ортосундагы мамилелердин өзгөрүшү менен жыл сайын ташталган балдардын, жалгыз бой энелердин, атасы же энеси жок үй-бүлөлөрдүн саны көбөйүүдө, ажырашуунун көптөгөн фактылары, жаштардын үй-бүлөлүк жашоого болгон мамилеси же үй-бүлө курууга болгон каалоонун төмөндүгү буга күбө.

Үй-бүлө тарбиясы – өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоо институттарынын бири катары, ата-энелердин күнүмдүк тарбиясынын бардык объективдүү таасирлерин бириктирген максаттуу педагогикалык процесс болуп саналат. Бирок, азыркы учурдагы кыргыз үй-бүлөсүнүн образы, анын тарбиясы түп-тамырынан бери өзгөрдү. Ааламдашуу тенденциясы азыркы үй-бүлөгө өзгөчө күчтүү таасирин тийгизди. Алар төмөнкү мүнөздөмөлөрдүн бир нечеси боюнча көрсөтүлүшү мүмкүн:

1) *Сурамжылоодо балдардын 86% Кыргызстанда үй-бүлөлүк зомбулук көйгөйү бар деп эсептейт. Респонденттердин 4% гана үй-бүлөдө зомбулук көйгөйү жок экенин белгилешти. Ар бир онунчу респондент өлкөдө үй-бүлөлүк зомбулук бар экенин билбейт [8]. 2) Азыркы учурда заманбап нике институту трансформациялык абалда. Анын ичинен:*

- жеке эркиндик жааштардагы эң маанилүү баалуулукка айланууда;

Буга мисал катары үй-бүлөлүк мамилелерди өнүктүрүүдөгү кийинки өзгөчөлүк үй-бүлөлөрдө ажырашуу фактыларынын көп болушу саналат. Өлкөгө мүнөздүү болгон элдик тарбия бара – бара салттуу тарбия берүү күчүн жоготууда, коомчулуктун пикири боюнча ажырашуу көйгөйлүү кырдаалдан чыгуунун бир жолу катары каралууда, натыйжада жалгыз бой энелер, толук эмес үй-бүлөлөр ж.б. көбөйүүдө. 2018-жылы 10 миң 434 ажырашуу катталса, 2019-жылы бул сан 10 миң 995ге жеткен. Башкача айтканда ажырашуу фактысы 561ге көбөйгөн [9].

3) *Никесиз балдардын көп төрөлүшү (2021-жылы катталган никесиз 13 миң бала төрөлгөн) [10]. Бул факты дагы үй-бүлөдөгү ата-энелердин туура эмес тарбиясынын бир көрүнүшү десек болот.*

4) *Кыргызстанда жаш жубайлардын 60%ы шаарда, 32%ы айылдарда ата-энесинен бөлөк жашашат, - БУУнун изилдөөсү [11].*

Мындай абал үй-бүлөлүк тарбияны уюштурууга эки тараптуу таасирин тийгизет. Бир жагынан жаш үй-бүлө өз алдынча жашоого ыңгайлашууга үйрөнсө, экинчи жагынан үй-бүлөдө муундардын ортосундагы мамиле үзүлөт. Үй-бүлөдө чондор небере тарбиялоо кубанычынан, ал эми жаш үй-бүлө бала багууну уюштурууда жана салттуу үй-бүлөлүк турмушту уюштурууда ар тараптуу жардам көрсөтүүдөн чектелген. Чынында эле эл ичинде үй-бүлө тарбиясы жаш муундарды тарбиялоонун өз ара байланышынын негиздеринен турат. “Үй-бүлөдө аксакал болсо, барк бар” деген терең аң-сезим менен жашап, эл үй-бүлө тарбиялоо процессин жолго коюуну билген. Жаш үй-бүлөгө үй-бүлөлүк мамилелерге жана балдарды тарбиялоого байланыштуу ар кандай каада-салттар жана эрежелер боюнча үзгүлтүксүз сабак болуш керек. Жада калса үй-бүлөлүк жашоого аралашуу, андан кийин өзүнчө үйгө көчүрүү камтылган. Үч муундун: “чоң ата – ата – бала” мамилеси жана алардын үлгүлүү тарбия менен болгон мамилеси аркылуу үй-бүлөлүк тарбиянын натыйжалуу ишке ашырылышын мүнөздөйт;

5) *Бүгүнкү үй-бүлөнү тарбиялоодогу дагы бир мүнөздүү өзгөчөлүк– үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы өз ара мамилелердин жана өз ара камкордуктун жетишсиздиги. Ата-эненин эртеден кечке иште болгондугуна байланыштуу, баланы тарбиялоо алардын көңүл чордонунан тышкары бойдон калууда. Ата-энелердин камкордугу акча, материалдык каражаттар менен камсыз кылуу менен толукталат. Мындай үй-бүлөдө тарбия төмөн деңгээлде болот. Буга байланыштуу В.А. Сухомлинскийдин: "Бала үй-бүлөдө камкордуктун жетишсиздигинен гана эмес, анын көптүгүнөн жабыркайт" - деген сөздөрүн унутпашыбыз керек. Анткени, эгерде үй-бүлөдө жетишээрлик көңүл бурбаган жана камкордук көрбөгөн бала жабык, жашоосунда көп нерселер тоскоол болуп, өзүнө ишенбеген ж. б. болуп чоңойсо, анда көңүл буруу жана камкордук өтө көп болгон бала жалкоо, өзүмчүл, шылуун ж. б. болуп калыптанат.*

Биз ар бир төрөлгөн баланын тагдырын элдин салтына негизделген үй-бүлөлүк тарбияны мамлекеттик деңгээлде ишке ашыргыдай ойлонушубуз керек деген жыйынтыкка келдик. Бул үчүн үй-бүлөлүк тарбияны улуттук салттуу ыкмадан камсыз кылган "мектеп – үй-бүлө-кесиптик билим берүү" мекемелеринин ортосундагы комплекстүү биримдикти сактоо менен үй-бүлөлүк тарбиялоо ишин жөнгө салуу зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандагы өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо жөнүндө: "балдар – бул биздин коомдун эң корголбогон жана алсыз катмары жана алар кордолбошу керек... Балдарды тарбиялоо эненин гана милдети эмес, бул эки ата-эненин тең милдети.... Биринчи кезекте балдарды тарбиялоого өзгөчө көңүл буруубуз керек – деген сөздөр өлкөбүздөгү үй-бүлөлөрдүн ата-энелик милдеттерине тийиштүү деп эсептейбиз.

Колдонулган адабияттар

1. Атемова К.Т. Влияние глобализации на развитие современного традиционного семейного воспитания // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, 2014, № 9-1, с. 181-184;

2. Дөөлөтбакова Р.Ж. Жусуп Баласагын – Мамлекеттик жана коомдук ишмер // Вестник-КНУ, 2022, № 3, с.31. – Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/05/Вестник-КНУ-№3-111-2022-пв.pdf>

3. Егеубаев А. Кутты билик / Баласагун, Жусип; Пер. с древнетюркского, предисловие и комментарии А.К. Егеубаева. – Алматы: Жазушы, 1986, 616 с.

4. Карабалаева Г.Т. Семейное воспитание и традиционные ценности ислама // Вестник-КНУ, 2023, № 1, с. 52. – Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/06/Вестник-КНУ-№1-113-2023.pdf>
5. Мурзакметов Т.Т. Феномен человека в философии Юсуфа Баласагуни // Universum: общественные науки: электрон. научн. журн., 2022, № 1(80). – URL: <https://7universum.com/ru/social/archive/item/12948>
6. Нарынбаев А.И. Международный Совет Рериховских организаций имени С.Н. Рериха // Содружество, №13-14.
7. <https://narynlib.kg/ky/blog/j-bld-baldardy-tarbiyaloodogu-negizgi-bagytтар/>
8. <https://kabar.kg/news/86-molodezhi-schitaiut-что-в-kyrgyzstane-sushchestvует-problema-zhestokogo-obrashcheniia-v-sem-e-opros/>
9. <https://www.azattyk.org/a/30468131.html>
10. <https://kaktus.media/doc/496760-brak-razvod-deti-i-cennosti-ministrya-predlagaet-novyy-red-akcii-semeynogo-kodeksa.html>
11. <https://kg.akipress.org/news:618161>

УДК 373.3

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-103-108

Алгожоева Ж.Б., Ибраева Э.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Алгожоева Ж.Б., Ибраева Э.
КНУ имени Ж. Баласагына
Algozhoeva J.B., Ibraeva E.
KNU named after J. Balasagyn

**КЕНЖЕ ОКУУЧУЛАРДЫ ОКУТУУНУ ИНДИВИДУАЛДАШТЫРУУ КАРАЖАТЫ КАТАРЫ
ИИШ ДЕПТЕРЛЕЛЕРИН ПАЙДАЛАНУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАБОЧИХ ТЕТРАДЕЙ
КАК СРЕДСТВА ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ
PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE USE OF WORKBOOKS AS A MEANS
OF INDIVIDUALIZING PRIMARY SCHOOL EDUCATION**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада башталгыч мектеп окуучуларынын билим берүү процессинде жумушчу дептерлерди натыйжалуу пайдаланууга шарт түзүүчү педагогикалык шарттар каралат. Ар бир окуучунун жеке муктаждыктарына ылайык жумушчу дептерлердин мазмунун жана түзүмүн ыңгайлаштырууга мүмкүндүк берүүчү методдор жана ыкмалар сүрөттөлөт. Ошондой эле, бул окутуу ыкмасын колдонууда артыкчылыктары жана мүмкүн болгон кыйынчылыктар талкууланат. Айрыкча, жумушчу дептерлерди окуу процессине интеграциялоого көңүл бурулуп, бул окуучулардын өз алдынчалуулугун жана жоопкерчилигин өнүктүрүүгө, ошондой эле алардын окууга кызыгуусун жана мотивациясын жогорулатууга өбөлгө түзөт. Педагогикалык шарттар сабактардын ийкемдүү түзүмүн түзүүнү, ар кандай даярдык деңгээлдерине багытталган ар түрдүү тапшырмаларды колдонууну жана окуу планын өз убагында оңдоо үчүн үзгүлтүксүз окуу жетишкендиктерин көзөмөлдөөнү камтыйт. Макалада ошондой эле билим берүүнү индивидуалдаштыруу процессинде мугалим менен окуучунун өз ара аракеттенүүсүнүн маанилүүлүгү жана жумушчу дептерлерди практикада натыйжалуу колдонуу үчүн мугалимдердин кесиптик өнүгүүсүнүн зарылдыгы баса белгиленет.

Аннотация: В данной статье рассматриваются педагогические условия, способствующие эффективному использованию рабочих тетрадей в образовательном процессе младших школьников с целью индивидуализации обучения. Описываются методы и приемы, которые позволяют адаптировать содержание и структуру рабочих тетрадей к индивидуальным потребностям каждого ученика. Также обсуждаются преимущества и возможные трудности в использовании данного метода обучения. Особое внимание уделяется интеграции рабочих тетрадей в учебный процесс, что способствует развитию самостоятельности и ответственности у учеников, а также повышению их мотивации и интереса к учебе. Педагогические условия включают создание гибкой структуры занятий, использование разнообразных заданий, ориентированных на разные уровни подготовки, и

регулярный мониторинг успеваемости для своевременной корректировки учебного плана. В статье также подчеркивается важность взаимодействия учителя и ученика в процессе индивидуализации обучения и необходимость профессионального развития педагогов для эффективного применения рабочих тетрадей в практике.

Abstract: This article examines the pedagogical conditions that contribute to the effective use of workbooks in the educational process of younger students with the aim of individualizing learning. It describes methods and techniques that allow for the adaptation of the content and structure of workbooks to meet the individual needs of each student. The advantages and possible difficulties in using this teaching method are also discussed. Special attention is given to the integration of workbooks into the educational process, which promotes the development of students' independence and responsibility, as well as increasing their motivation and interest in learning. The pedagogical conditions include creating a flexible structure for lessons, using a variety of tasks aimed at different levels of preparation, and regularly monitoring progress to make timely adjustments to the educational plan. The article also emphasizes the importance of teacher-student interaction in the process of individualizing learning and the necessity of professional development for teachers to effectively apply workbooks in practice.

Негизги сөздөр: индивидуалдаштыруу; иш дептерлери; кенже мектеп окуучулары; билим берүү; метод.

Ключевые слова: индивидуализация; рабочая тетрадь; младшие школьники; образование; метод.

Keywords: individualization; workbook; primary school students; education; method.

Введение. В современном образовательном процессе актуальной является проблема индивидуализации обучения, особенно в начальной школе, где формируются основы знаний и учебных навыков. Одним из эффективных инструментов индивидуализации обучения являются рабочие тетради, которые могут быть адаптированы под конкретные потребности каждого ученика. В данной статье рассматриваются педагогические условия использования рабочих тетрадей как средства индивидуализации обучения младших школьников.

Современная школа стремится к максимальной адаптации образовательного процесса к индивидуальным особенностям каждого ученика. Одним из инструментов, способствующих достижению этой цели, являются рабочие тетради. Их использование позволяет персонализировать процесс обучения, учитывая уровень знаний, интересы и потребности каждого ученика. В данной статье мы рассмотрим ключевые педагогические условия, которые необходимо учитывать при использовании рабочих тетрадей как средства индивидуализации обучения младших школьников. И позволяет определить содержание и структурные компоненты этих понятий [8].

1. Теоретические основы индивидуализации обучения

Индивидуализация обучения предполагает учет индивидуальных потребностей, способностей и темпа обучения каждого ученика. Это позволяет достичь максимального эффекта в обучении и развитии каждого ребенка. Основой индивидуализации является дифференциация учебного материала и методов обучения в зависимости от особенностей каждого ученика.

Рабочие тетради играют важную роль в процессе индивидуализации обучения, поскольку они позволяют адаптировать содержание и структуру заданий под конкретные потребности учащихся. Это способствует более эффективному усвоению материала и развитию учебных навыков. Они расширяют восприятие детьми окружающего, а также развивают их речь [9].

2. Педагогические условия использования рабочих тетрадей

Адаптация содержания и структуры тетрадей под индивидуальные потребности учеников. Рабочие тетради должны быть спроектированы таким образом, чтобы учитывать разнообразные уровни подготовки учащихся. Это предполагает вариативность заданий, уровень их сложности и степень детализации.

Создание условий для самостоятельной работы учеников.

Рабочие тетради должны стимулировать самостоятельное усвоение материала учениками. Для этого необходимо предусмотреть четкие инструкции и подсказки, которые помогут детям ориентироваться в заданиях.

Обеспечение обратной связи и коррекции.

Учителю следует регулярно оценивать выполненные учениками задания в тетрадях и предоставлять обратную связь. Это позволяет выявлять проблемные моменты и корректировать работу с каждым учеником индивидуально.

Сотрудничество с родителями.

Родители играют важную роль в индивидуализации обучения. Учителям следует поддерживать открытую коммуникацию с родителями, обсуждать с ними индивидуальные потребности и успехи их детей в обучении с использованием рабочих тетрадей.

3. Практические рекомендации по использованию рабочих тетрадей

Организация дифференцированного обучения.

Учителю следует разработать план дифференцированного обучения с использованием рабочих тетрадей, учитывающий разнообразные уровни подготовки учащихся и особенности каждого ребенка.

Проведение индивидуальных консультаций.

Учителю следует регулярно проводить индивидуальные консультации с учащимися на основе анализа выполненных ими заданий в рабочих тетрадях. Это позволяет выявлять проблемные моменты и помогать детям в их решении.

Организация работы в группах.

Учителю следует организовывать работу учеников в группах с учетом их индивидуальных потребностей и способностей. Это способствует взаимопомощи и сотрудничеству между учениками и развитию их учебных навыков.

Использование различных методов и технологий обучения.

Учителю следует использовать различные методы и технологии обучения при работе с рабочими тетрадями, такие как интерактивные уроки, игровые приемы, проектная деятельность и др. Это позволяет сделать обучение более интересным и эффективным для учащихся.

1. Гибкость в содержании и структуре

Рабочие тетради являются важным инструментом в образовательном процессе, и их спроектированность должна соответствовать индивидуальным потребностям учеников. Гибкая адаптация подразумевает, что содержание и структура заданий должны быть разнообразными, чтобы учитывать разные уровни подготовки и стили обучения. Это позволит учителю эффективно адаптировать уровень сложности и формулировку заданий, чтобы каждый ученик мог успешно справиться с ними.

Четкие инструкции и подсказки в рабочих тетрадях играют ключевую роль в помощи ученикам самостоятельно освоить учебный материал. Эти инструкции должны быть понятными и доступными для всех учеников, независимо от их уровня подготовки. Подсказки могут включать примеры выполнения заданий, чтобы ученики могли видеть, как правильно решать задачи, а также наводящие вопросы, которые направляют учеников на правильный путь решения.

Разнообразие заданий в рабочих тетрадях играет также важную роль. Оно позволяет учитывать разные стили обучения и интересы учеников, что делает учебный процесс более увлекательным и эффективным. Разнообразие заданий может включать различные типы задач, игры, задания на исследование, что помогает ученикам углубленно погружаться в учебный материал и лучше его усваивать.

Таким образом, спроектированные с учетом гибкой адаптации к индивидуальным потребностям учеников рабочие тетради с четкими инструкциями, содержащими подсказки, и разнообразными заданиями обеспечивают эффективное усвоение материала и мотивацию к учебе у каждого ученика.

2. Инструкции и подсказки

Рабочие тетради должны содержать четкие инструкции и подсказки, которые помогают ученикам самостоятельно осваивать материал. Важно, чтобы эти инструкции были понятными и доступными для всех учеников, независимо от их уровня подготовки.

Четкие инструкции. Инструкции должны быть сформулированы ясно и лаконично, чтобы ученик легко понимал, что именно от него требуется. Например, вместо сложных формулировок лучше использовать простые и понятные слова и фразы. Каждое задание должно сопровождаться шагами выполнения, которые описываются последовательно. Это помогает избежать путаницы и обеспечивает успешное выполнение задания.

Подсказки. Подсказки играют важную роль в том, чтобы ученик мог самостоятельно разобраться с материалом. Они могут быть разного типа:

Примеры выполнения заданий: показать, как выполнить похожее задание. Это помогает ученику понять алгоритм действий.

Наводящие вопросы: вопросы, которые направляют ученика к правильному решению, стимулируя его мыслительный процесс.

Визуальные подсказки: Использование схем, таблиц и иллюстраций, которые объясняют материал наглядно. Это особенно полезно для учеников с визуальным стилем обучения.

Доступность инструкций: важно, чтобы инструкции были доступны для всех учеников, независимо от их уровня подготовки. Для этого можно использовать следующие методы:

Дифференцированные инструкции: Предоставление различных уровней сложности инструкций для одного и того же задания, чтобы ученики с разными уровнями подготовки могли работать над материалом на своем уровне.

Многоязычные инструкции: если в классе есть ученики, говорящие на разных языках, предоставление инструкций на нескольких языках может значительно облегчить понимание заданий.

Аудио- и видеoinструкции: Использование аудиозаписей или видеороликов с инструкциями может помочь тем ученикам, которые лучше воспринимают информацию на слух.

Понятность и доступность: Инструкции должны быть написаны с учетом возрастных и когнитивных особенностей учеников. Это включает использование коротких предложений, простого языка и избегание сложной терминологии. При необходимости, можно использовать дополнительные объяснения и разъяснения сложных терминов.

Проверка понимания: после предоставления инструкций полезно включать короткие проверочные вопросы, чтобы убедиться, что ученик правильно понял задание. Это может быть вопрос типа: «Что нужно сделать в этом задании?» или «Какой первый шаг?»

Примеры задач и решений: Включение примеров задач и их решений в рабочие тетради помогает ученикам лучше понять процесс выполнения задания и ожидаемый результат. Это снижает уровень тревожности и повышает уверенность учеников в своих силах.

Таким образом, четкие и доступные инструкции и подсказки являются ключевыми элементами рабочих тетрадей, способствующими самостоятельному освоению материала учениками. Это помогает создать благоприятные условия для обучения, поддерживает мотивацию и уверенность учеников в своих силах.

В тетрадях должно присутствовать разнообразие заданий, которые позволяют учителю адаптировать обучение к индивидуальным потребностям каждого ученика. Это могут быть задания различного уровня сложности, игровые элементы, задания для самостоятельной работы и т.д.

3. Возможность самостоятельной работы

Предоставление возможности самостоятельной работы в рабочих тетрадях играет ключевую роль в образовательном процессе. Вот почему:

Развитие навыков самостоятельности: Самостоятельная работа требует от ученика принятия инициативы и самостоятельного выполнения заданий без посторонней помощи. Этот процесс способствует развитию навыков планирования, организации и самоконтроля, что является важным аспектом личностного развития ученика.

Ответственность за учебу: Когда ученик работает над заданиями самостоятельно, он берет на себя ответственность за свое обучение. Это помогает формировать у него понимание того, что успех в учебе зависит от его собственных усилий и усердной работы.

Уверенность в собственных силах: Самостоятельное выполнение заданий позволяет ученикам осознать свои собственные способности и достижения. Успешное завершение заданий в рабочих тетрадях способствует повышению уверенности в себе и убеждению в том, что они способны справиться с трудностями.

Стимулирование инициативы и творчества: Самостоятельная работа может стимулировать у учеников инициативу и творческое мышление. Они могут предлагать свои собственные решения задач, экспериментировать и исследовать новые идеи без ограничений.

Учитывание индивидуальных потребностей: Самостоятельная работа дает возможность каждому ученику работать в своем собственном темпе и выбирать задания, которые соответствуют его уровню подготовки и интересам. Это способствует индивидуализации обучения и повышению мотивации к учебе.

Повышение концентрации и внимания: В процессе самостоятельной работы ученики обучаются концентрироваться на задании и уделять внимание деталям. Это способствует развитию когнитивных навыков и способности к анализу и решению проблем.

Таким образом, возможность самостоятельной работы в рабочих тетрадях является важным элементом образовательного процесса, способствующим развитию разносторонних навыков учеников и подготовке их к успешной жизни и учебе.

4. Обратная связь и коррекция

Обратная связь и коррекция важны для эффективного использования рабочих тетрадей в учебном процессе. Вот более подробно, почему это так:

Обратная связь: Предоставление обратной связи ученикам по результатам выполненных заданий является неотъемлемой частью образовательного процесса. Она помогает ученикам понять, что они делают правильно, а где есть возможность улучшиться. Обратная связь может быть положительной, подчеркивающей успешные аспекты работы, и конструктивной, указывающей на ошибки и способы их исправления.

Индивидуальная коррекция: Каждый ученик уникален, и его потребности могут отличаться. Путем предоставления индивидуализированной обратной связи учитель может лучше понять проблемные моменты в обучении каждого ученика и предложить соответствующие корректировки. Это может включать объяснения материала заново, дополнительные упражнения для закрепления, а также рекомендации по дальнейшему изучению материала.

Моментальная и регулярная обратная связь: Важно предоставлять обратную связь как можно скорее после выполнения задания, чтобы ученики могли запомнить свои ошибки и извлечь из них уроки. Кроме того, регулярная обратная связь на протяжении всего учебного процесса помогает учителю отслеживать прогресс каждого ученика и адаптировать свою методику обучения со временем.

Позитивный подход: Важно подчеркнуть позитивные аспекты работы ученика, даже если есть ошибки. Это поможет поддержать его мотивацию и уверенность в своих силах. Обратная связь должна быть конструктивной, направленной на улучшение навыков, а не на критику личности.

Вовлечение ученика в процесс: Предоставление возможности ученику самому оценить свою работу и найти ошибки может стимулировать его активное участие в учебном процессе. Это может быть достигнуто путем использования самопроверочных заданий или партнерской оценки.

Учет обратной связи при планировании: Учитывая обратную связь, полученную от учеников, учитель может корректировать свой учебный план, пересматривать методы обучения и выбирать более подходящие материалы для дальнейшего изучения.

Таким образом, обратная связь и коррекция играют ключевую роль в процессе обучения через рабочие тетради. Они способствуют индивидуализации обучения, улучшают понимание материала и мотивацию учеников, и помогают учителю эффективно адаптировать свою методику под потребности каждого ученика.

Заключение. Использование рабочих тетрадей как средства индивидуализации обучения младших школьников требует определенных педагогических условий. Гибкость в содержании и структуре рабочих тетрадей позволяет адаптировать их к индивидуальным потребностям каждого ученика. Четкие инструкции обеспечивают понимание и выполнение заданий, а разнообразие заданий поддерживает интерес и мотивацию к учебе. Важна возможность самостоятельной работы, что способствует развитию ответственности и самоконтроля. Регулярная обратная связь от учителя и корректировка заданий по мере необходимости помогают поддерживать учебный процесс на оптимальном уровне. Таким образом, педагогические условия, включающие гибкость, четкость, разнообразие, самостоятельность и обратную связь, являются ключевыми для эффективного использования рабочих тетрадей в индивидуализации обучения младших школьников.

Список использованной литературы

1. Абрамова Е.М. Педагогические условия формирования информационно-коммуникативной компетенции у будущих учителей. – Москва: Просвещение, 2009.
2. Кузнецова И.В. Педагогические условия эффективной работы учителя начальных классов с одаренными детьми // Наука и образование, 2015, № 4.
3. Алексеева Н.И. Рабочие тетради как средство индивидуализации обучения младших школьников. – Москва: Педагогическое обозрение, 2018.
4. Иванова Л.П., Смирнова О.В. Опыт использования рабочих тетрадей для индивидуализации обучения младших школьников // Вестник педагогического университета, 2020. № 4(37), с.112-120.
5. Кузнецова А.М. Индивидуализация обучения в начальной школе с использованием рабочих тетрадей // Образование и наука, 2017. № 3(15), с. 78-86.
6. Соколова Н.В. Роль рабочих тетрадей в индивидуализации обучения младших школьников // Педагогический журнал, 2018, № 2(20), с. 64-71.
7. Ушакова Т.А. Эффективное использование рабочих тетрадей в индивидуализации обучения младших школьников. Методические рекомендации для учителей. – Москва: Просвещение, 2020.

8. Алгожоева Ж.Б., Жолдубаева К.М. Критерии и показатели уровня профессиональной готовности студентов гуманитарных направлений к осуществлению дифференцированного подхода // Вестник КНУ, 2023, №2 (114), с. 12-17.

9. Малова О.Н., Воспитательный потенциал этнопедагогики в созвучии принципов федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования // Вестник КНУ, 2023, №2 (114), с. 320-324.

УДК 37.01

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-108-113

Бай Вентинг

Түндүк-Батыш педагогикалык университети

Бай Вентинг

Северо-Западный педагогический университет

Bai Wenting

Northwest Normal University

**КЫТАЙ ТИЛИН ЧЕТ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУДА ИНТЕРАКТИВДҮҮЛҮКТҮ
ЖОГОРУЛАТУУ УЧУН МУЛЬТИМЕДИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ
ИНТЕРАКТИВНОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА
КАК ИНОСТРАННОГО**

**AN EMPIRICAL STUDY ON ENHANCING THE INTERACTIVITY OF TEACHING
CHINESE TO FOREIGNERS WITH MULTIMEDIA TECHNOLOGY**

Кыскача мүнөздөмө: Бул изилдөө мультимедиялык технологиялар кытай тилин чет тили катары окутууда интерактивдүүлүктү кантип жогорулатынын карайт. Интерактивдүү окуу материалдарын түзүү, онлайн платформаларды колдонуу жана мобилдик түзмөктөрдү интеграциялоо аркылуу биз окутууда мультимедиялык технологиянын натыйжалуулугун эмпирикалык түрдө далилдедик. Изилдөөнүн натыйжалары көрсөткөндөй, мультимедиялык технологиялар студенттердин жигердүүлүгүн кыйла жогорулатат, негизги ойлорду ачык көрсөтөт, окутуу методдорун байытат жана ошону менен жалпы окуу натыйжаларын жакшыртат. Мындан тышкары, изилдөө маданий алмашууну жана түшүнүүнү жеңилдетет. Бул изилдөө кытай тилин чет тили катары окутуунун жаңы интерактивдүү стратегияларын гана сунуштабастан, заманбап билим берүүдө мультимедиялык технологиялардын негизги ролун да баса белгилейт.

Аннотация: В данном исследовании рассматривается, как мультимедийные технологии могут повысить интерактивность при преподавании китайского языка как иностранного. Путем создания интерактивных учебных материалов, использования онлайн-платформ и интеграции мобильных устройств, мы эмпирически доказали эффективность мультимедийных технологий в обучении. Результаты исследования показывают, что мультимедийные технологии значительно повышают вовлеченность студентов, наглядно демонстрируют ключевые моменты, обогащают методы преподавания и, таким образом, улучшают общие результаты обучения. Кроме того, исследование способствует культурному обмену и взаимопониманию. Настоящее исследование не только предлагает новые интерактивные стратегии для преподавания китайского языка как иностранного, но и подчеркивает ключевую роль мультимедийных технологий в современном образовании.

Abstract: This study explores how the use of multimedia technology augments interactivity of the method for teaching Chinese to foreigners. By creating interactive teaching slides and using online platforms and mobile devices, we demonstrated the effectiveness of multimedia technology in teaching. The results revealed that multimedia technology significantly increases students' participation, physically demonstrates knowledge points, enriches teaching methods, and improves the teaching effect. The findings also indicate the role of multimedia technology in facilitating cultural communication and understanding. In conclusion, this study provides new interactive strategies for teaching Chinese as a foreign language and highlights the key role of multimedia technology in modern education.

Негизги сөздөр: мультимедиа технологиялары; кытай тилин чет тили катары окутуу; окутуунун интерактивдүүлүгү.

Ключевые слова: мультимедийные технологии; преподавание китайского языка как иностранного; интерактивность обучения.

Keywords: multimedia technology; teaching Chinese as a foreign language; teaching interactivity.

Introduction: Globalization has led to a surge in the demand for teaching Chinese as a foreign language. Traditional teaching methods are limited in interactivity and thus ineffective in meeting students' diversified needs. Rapidly developing multimedia technology has made teaching innovation possible, and its rich audio-visual effects and interactive functions are speculated to significantly improve the teaching effect. By empirically examining how multimedia technology effectively augments the interactivity of teaching Chinese to foreigners, this study delves into its role in igniting students' learning interest, improving their learning effect, and facilitating cultural exchange and understanding.

1. Strategies on using multimedia technology to enhance the interactivity of teaching Chinese as a foreign language

1.1 Creating Interactive Teaching Slides

Using multimedia technology to create interactive teaching slides is a promising strategy for enhancing interactivity of the method for teaching Chinese as a foreign language. Combining videos, audios, and animations for teaching produces a more vivid and realistic learning atmosphere for students. For example, while introducing Chinese characters for writing, animations can be used to show the sequence and construction framework of strokes and help pronounce the characters. This form of teaching will aid students in grasping the uniqueness of Chinese characters more clearly. Furthermore, to increase student participation, interactive question-and-answer sessions can be carefully organized in the teaching presentation. These questions can be based on the teaching slide content so that students can answer relevant questions immediately after watching the videos or animations and grasp the results of the answers through the real-time feedback system. The rapid interactive communication and feedback mechanism can arouse students' enthusiasm for learning and help them grasp what they have learned in detail and accurately. As each student is unique, a customized learning path can be created. Academic requirements and abilities of each student vary considerably. Hence, to meet the unique learning needs of different students, teachers can use multimedia technology and generate customized teaching materials. For beginners, more basic training can be planned and implemented, whereas students who already have a certain foundation can be provided more opportunities and additional exercises so that they can apply what they have learned. In this manner, the progression of each student based on their own level can be ensured, and teaching interactivity can be significantly improved^[1].

1.2 Utilizing online platforms

Online platforms can also be used as an effective strategy for improving the interactivity of teaching Chinese as a foreign language. Real-time online communication is the key to achieving efficient interaction. Through chatting tools or forums, students and teachers can communicate and discuss at any time and any place. This immediate response can help overcome time and space constraints and arouse students' zeal for asking questions on their own initiative. Furthermore, teachers can respond quickly, and the discussion between teachers and students can help promote the exchange of ideas. Online collaborative learning further augments interactivity. Using online collaborative tools, students can collaborate and work together in groups to accomplish learning tasks. This collaboration mode can promote teamwork and allow students to learn from each other in an interactive manner. For example, collaborative editing tools available on the Internet allow students to edit the same file together and view others' changes and suggestions in real time. This flexible collaborative process can markedly stimulate students' interest in learning. Instant evaluation and feedback through online platforms is a key step in enhancing the interactivity of teaching and learning. Because of the online testing and evaluation system, teachers can quickly track students' progress in learning and offer targeted guidance. Based on instant interactive feedback received, students can adjust their learning strategies, as the feedback provides them better clarity of their own learning goals and enables them to more actively engage in studies.

1.3 Using mobile devices

Using mobile devices is also among the innovative strategies for augmenting the interactivity of teaching Chinese as a foreign language. As smartphones are becoming increasingly popular, a trend of developing teaching applications specifically for mobile devices has emerged. This strategy markedly enhances the interactivity and brings vitality to teaching Chinese to foreigners. Use of learning software can enable students to begin their learning at any time with the touch of a button, which considerably augments

the dynamic interaction and fun of learning. Some Chinese learning software in the market use voice recognition technology, thereby allowing students to practice Chinese with virtual characters in a simulated, real conversation environment, and instant interaction can help them considerably improve their speaking ability. Because of augmented reality and virtual reality technology, students can immerse themselves in a new learning atmosphere. These technologies can make students feel as if they are wandering around old alleys in Beijing and talking to the local residents. The highly realistic interactive mode can stimulate students' enthusiasm for learning and help them gain a deeper understanding of the Chinese language and culture. Using portable terminals, teachers can provide students with tailored teaching materials and interactive exercises according to academic abilities and preferences of individual students. After carefully checking students' academic progress, teachers can use advanced intelligent technology to design an exclusive learning plan for each student and send corresponding teaching resources and exercises in time through mobile teaching tools. The tailor-made teaching mode can cater to students' preferences and arouse their enthusiasm for learning through real-time interactive communication ^[2].

2. Analysis of the effect of multimedia technology on improving the interactivity of teaching Chinese as a foreign language

2.1 Increasing students' participation

Multimedia technology can significantly improve the interactivity of teaching method for Chinese as a foreign language in various ways. First, it can remarkably enhance students' enthusiasm for participation, mainly because the multimedia tools, such as videos, pictures, and audio, have made teaching more enjoyable and interesting. These multimedia resources exert strong visual and auditory effects, allowing teachers to vividly present the unique flavor and culture of the Chinese language, thus triggering students' enthusiasm for learning Chinese comprehensively. Students passionate about their learning are more willing to engage in classroom interactions, take the initiative to answer questions and solve problems, and actively communicate with teachers and classmates. Multimedia technology enables students to take online tests and obtain marks and comments immediately after they have delivered their academic tasks. Thus, they can instantly and more clearly assess their academic progress. They can also rapidly adjust their methods and maintain their enthusiasm and motivation for learning. According to relevant data, a combination of multimedia technologies has significantly boosted students' active participation in the classroom and frequency of asking questions, as well as enhanced the accuracy of answering questions. The time that students spend on self-study outside the classroom has increased, which, in turn, has enhanced students' willingness to invest additional time and energy in exploring and mastering the essence of Chinese language. These changes precisely reflect the substantial effect of multimedia technology on sharpening students' sense of participation, laying a solid foundation for augmenting the interactivity of teaching Chinese as a foreign language.

2.2 Enhancing teaching effect

The role played by multimedia technology in enhancing the effect of teaching Chinese to foreigners is pivotal and cannot be ignored. By presenting Chinese knowledge points through videos, animations, and other intuitive ways, multimedia technology assists students in understanding and mastering the Chinese language more easily. Animations simplify the complicated structure of Chinese characters and complex grammatical clauses, making them easily understandable, thereby rendering the learning process clearer and more interesting. Consequently, the learning effectiveness of students can be improved. Combining various teaching tools, such as images, text, and sound, makes teaching in classrooms more colorful. These tools enable teachers to employ richer and more diverse teaching methods and capture potential opportunities. Traditionally, teachers have been using chalk and books to teach; however, the integration of multimedia technology breaks the tradition. Using images, audio, and videos, teachers can create lively and engaging teaching materials to arouse students' passion for learning. Diversified teaching methods make the classroom atmosphere more enthusiastic and significantly affect students' concentration and memorization skills. The survey results revealed that the introduction of multimedia aids in the classroom has substantially improved students' academic performance and practical skills in Chinese language. In a study of foreign students learning Chinese, students taught with dynamic multimedia outshone those who were taught traditionally in four key skills: listening, speaking, reading, and writing ^[3].

2.3 Facilitating cultural exchange and understanding

In addition to enhancing teaching interactivity, the application of multimedia technology for teaching Chinese to foreigners can promote cultural exchange and understanding. Using the diversified means of multimedia, China's thousands of years of history and culture, rich and colorful folk traditions, and unique customs can be presented visually, thereby providing students an opportunity to know about China directly. Teaching videos can help students understand the way in which Chinese people celebrate traditional Chinese

festivals. Through virtual reality, students can feel as if they are in ancient buildings or on famous historical and cultural sites in China even when they are not. All these approaches can promote students' in-depth understanding and acceptance of Chinese culture. The various means available in the Internet era have become a quick method for students from different schools to learn about each other's cultures. Online means of communication, such as online interactive platforms and well-known social networking applications, allow students of different colors and languages to instantly communicate with each other, exchange their life experiences, and share their traditions. Such interactions can enhance students' awareness and respect for multiculturalism, allow them to form their opinions about the world, and improve their communication skills. Cross-cultural interactions using multimedia technology can significantly reduce cultural difference-induced misunderstandings and disputes and help students get along with each other. Thus, using multimedia technology in teaching Chinese as a foreign language can not only improve the interactivity of teaching but also facilitate cultural exchange and understanding.

3. Challenges and Coping Strategies of Multimedia Technology in Teaching Chinese as a Foreign Language

3.1 Challenges of Multimedia Technology in Teaching Chinese as a Foreign Language

Multimedia technology encounters several obstacles in the context of teaching Chinese as a foreign language [7]. Firstly, there are constraints related to both technological equipment and network infrastructure. In certain areas, schools utilize outdated multimedia devices, such as low-resolution projectors and substandard audio systems, which detract from the quality of multimedia presentations and decrease the overall learning experience for students. Additionally, slow and unreliable internet connections impede the use of online teaching platforms, resulting in video buffering, extended loading times, or even the inability to access necessary teaching materials.

The performance variability of students' mobile phones or tablets further complicates the effectiveness of learning applications integrated with mobile devices. Secondly, the requirements for teachers' technical expertise and pedagogical skills have increased. Educators are expected to be proficient not only in traditional teaching methods but also in operating various multimedia devices, utilizing online teaching platforms, and designing and managing mobile teaching applications. However, due to insufficient technical training, some educators struggle to produce interactive courseware and to effectively guide student participation. Furthermore, teachers must continually adapt their teaching approaches to address evolving needs, such as personalized instruction and providing real-time feedback. Lastly, the differences in students' abilities for self-directed learning and information literacy pose significant challenges. In a multimedia teaching context, students are required to have self-management skills, such as effective time management, selecting suitable learning resources, and actively engaging in online discussions. However, not all students excel in independent learning; some are overly dependent on teacher guidance and show limited motivation for self-initiated exploration. Moreover, students' information literacy levels vary, with some lacking familiarity with multimedia tools and online platforms, which hinders their ability to access and utilize educational resources effectively. For example, they may struggle to use speech recognition software for oral practice or to collaborate with peers on digital platforms.

3.2 Strategies to Address the Challenges of Multimedia Technology in Teaching Chinese as a Foreign Language

To address the challenges associated with multimedia technology in teaching Chinese as a foreign language, several strategies can be implemented. First, it is crucial to upgrade technological equipment and network infrastructure. Schools and educational institutions should allocate more resources to enhance multimedia teaching tools, including timely replacement of outdated devices, and installation of high-resolution projectors and superior audio systems to improve the audiovisual experience. Additionally, enhancing network infrastructure to increase speed and stability will ensure the seamless operation of online teaching platforms and mobile learning applications. Providing technical support to students for device maintenance and network troubleshooting can further facilitate uninterrupted teaching activities.

Second, improving teacher training and professional development is fundamental to addressing these challenges. Schools and educational institutions should offer training programs focused on operating multimedia devices, utilizing online teaching platforms, and developing interactive courseware to equip teachers with the necessary skills and knowledge. Participation in academic workshops and teaching observation sessions should be encouraged to help teachers update their instructional approaches and refine their teaching skills. Establishing professional learning communities can promote the exchange of experiences and foster collaborative efforts in exploring effective teaching strategies.

Furthermore, enhancing students' self-directed learning capabilities and information literacy is essential. Teachers should focus on nurturing students' interest and motivation in learning, guiding them in

effective time management and resource selection. Personalized assignments and learning recommendations can assist students in creating study plans and improving their learning outcomes. Moreover, information literacy education should be reinforced, enabling students to become adept at using multimedia devices and online platforms. Courses on information literacy or specialized lectures can be organized to increase students' proficiency in utilizing digital tools^[8].

Lastly, optimizing the management and development of teaching resources is critical. Schools and educational institutions should establish resource libraries that categorize, evaluate, and filter multimedia resources to ensure their quality and suitability. Teachers and students should be encouraged to contribute to resource development, such as by creating educational videos or compiling learning cases, thereby enriching the diversity and volume of available materials. Compliance with copyright laws and respect for intellectual property rights should be maintained when using resources. Additionally, collaboration with other schools, educational institutions, or enterprises to share high-quality resources can enhance resource utilization efficiency.

3.3 Future Trends of Multimedia Technology in Teaching Chinese as a Foreign Language

Multimedia technology plays a crucial role in the instruction of Chinese as a foreign language, though it also encounters specific challenges. Future development trends indicate a shift towards intelligent teaching methods. With advancements in artificial intelligence, technologies such as intelligent speech recognition, intelligent tutoring systems, and virtual reality (VR) and augmented reality (AR) are anticipated to enable more precise pronunciation assessments and feedback. These tools will provide personalized learning recommendations and guidance while creating immersive learning environments, ultimately improving teaching efficiency and quality to address students' individualized learning needs.

Another emerging trend is the integration of cross-platform teaching. In the future, there will be an increased focus on enabling both teachers and students to access educational resources and participate in online learning and interactions through various devices, such as computers, smartphones, and tablets. Teaching platforms are expected to integrate with social media and online education platforms to facilitate resource sharing and distribution, thereby broadening the scope of teaching. This integration will offer students more convenient and efficient learning methods, promoting the advancement of Chinese language instruction for foreign learners.

Additionally, the deep integration of cultural and language teaching is anticipated to grow. Multimedia technology can offer students a more direct understanding of Chinese culture by providing access to multimedia resources that enhance their cultural literacy and cross-cultural communication abilities. For example, virtual reality technology can allow students to virtually experience traditional Chinese festivals and folk customs, while online platforms can organize cultural exchange activities, enriching the educational process and increasing students' engagement and enthusiasm for learning.

Lastly, the enhancement of international cooperation and exchanges is another significant trend. The advancement of multimedia technology offers a broad platform for global collaboration in teaching Chinese as a foreign language. Educators and students can utilize online platforms to collaborate and share teaching experiences and resources with peers from various countries and regions, collectively contributing to the progress of the field. This trend also encourages innovation and the application of multimedia technology in education, providing students with high-quality learning opportunities and services^[9].

In conclusion, by upgrading technological equipment and network infrastructure, enhancing teacher training and professional development, fostering students' self-directed learning skills and information literacy, and optimizing the management and development of teaching resources, the existing challenges can be effectively mitigated, and the application of multimedia technology can be significantly enhanced. Looking forward, with the advancement of intelligent teaching methods, the integration of cross-platform learning, the deeper integration of cultural and language instruction, and the strengthening of international cooperation and exchanges, multimedia technology is expected to play an increasingly vital role in teaching Chinese as a foreign language, thereby supporting the growth of international Chinese education.

Conclusion: This study has empirically verified the crucial role of multimedia technology in improving the interactivity of teaching method for Chinese as a foreign language. Multimedia technology can effectively improve students' participation, visually present knowledge points of Chinese language, enrich teaching methods, considerably augment the effectiveness of teaching, and facilitate cultural exchange and understanding. The findings provide strong evidence supporting the role of multimedia technology in improving the method for teaching Chinese as a foreign language. Moreover, they underscore the broad application prospect of this technology in modern education. Due to its unique advantages, multimedia technology may find application in more teaching fields in the future.

References

1. Yang Wenhui, Lin Yuchen. A new perspective on Teaching Chinese as a Foreign Language -- Starting from extra-curricular fun reading [J]. National Standard Chinese Language Teaching and Research, 2024,(01):49-51.
2. Li Ruizhen. A Demand-oriented analysis of Teaching Chinese as a Foreign Language [J]. Chinese Character Culture, 2023, (24):91-93.
3. Su Jianing. An Analysis on the Application of Applied Linguistics in Teaching Chinese as a Foreign Language - Review of the Theoretical Research on Teaching Chinese as a Foreign Language [J]. Chinese Construction, 2023, (21):86.
4. Wang Jianmin. Research on the Influence of Modern Educational Technology on International Chinese Teaching -- Review of Modern Educational Technology and Teaching Chinese as a Foreign Language [J]. Chinese Construction, 2023, (01):88.
5. Liu X. Study on the application of multimedia in Teaching Chinese as a foreign Language in Higher vocational colleges [J]. China New Communications, 21, 23 (24):152-153.
6. Liu Shuang. Analysis on Multimedia Application in Chinese Listening Teaching as a Foreign Language [J]. Modern Chinese (Teaching and Research Edition), 2016, (01):24-26.
7. Yang Yao-jia. Investigation and analysis of Multimedia assisted teaching of Chinese as a foreign Language in Beijing College of Foreign Studies [D]. Beijing Foreign Studies University, 2014.
8. Hao Siqi. The Application of Multimedia in the Teaching of Chinese Phonetic Characters as a foreign Language [D]. Yunnan Normal University, 2014.
9. Liu Xin. Research on the Application Practice of Multimedia courseware in Teaching Chinese as a Foreign Language [D]. Yunnan Normal University, 2014.

УДК 378: 811.111

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-113-117

Байжигитова А.А., Абдимажит кызы Г., Замалетдинова Г.С., Таирова Ф.У.

И.К. Ахунбаев атындагы КММА

Байжигитова А.А., Абдимажит кызы Г., Замалетдинова Г.С., Таирова Ф.У.

КГМА имени И.К. Ахунбаева

Baizhigitova A.A., Abdimazhit kyzy G., Zamaletdinova G.S., Tairova F.U.

KSMA named after I.K. Akhunbayev

АНГЛИС ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮДӨГҮ КӨЙГӨЙЛӨР ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА PROBLEMS WITH LEARNING ENGLISH

Кыскача мүнөздөмө: Чет тили катары англис тилин үйрөнүүнүн ийгилиги: методдордон, мугалимден, окуучулардын иш-аракеттеринен жана чөйрөдөн көз каранды. Мындан тышкары, англис тилин үйрөнүүчүлөр жакшы иш-аракеттер планына ээ болушу керек жана тилди үйрөнүүдөгү кыйынчылыктарды жеңүү үчүн ар кандай ыкмаларды колдонушу керек, мисалы: практикада англис тилинде сүйлөгөндөр менен байланыш түзүү, тилге жакшы мамиле кылуу ж.б.

Аннотация: Успех изучения английского языка как иностранного зависит от методов преподавания, квалификации преподавателя, деятельности учащихся и взаимодействия с окружающей средой. Кроме того, изучающие английский язык должны иметь хороший план действий и использовать различные методы для преодоления трудностей в изучении языка, такие как: установление контакта с носителями английского языка на практике, мотивированное отношение к языку и др.

Abstract: Learning success of English as a foreign language depends on methods, teacher, student activities and environment. In addition, English language learners should have a good plan of action and use different methods to overcome the difficulties in learning the language, such as: making contact with English speakers in practice, having a good attitude towards the language, etc.

Негизги сөздөр: чет тилин үйрөнүү; кыйынчылыктар; грамматика; үйрөнүү ыкмалары.

Ключевые слова: изучение иностранного языка; трудности; грамматика; методы обучения.

Keywords: learning a foreign language; difficulties; grammar; teaching methods.

Дүйнө жүзүндөгү көптөгөн өлкөлөрдө эл аралык деңгээлде эң кеңири колдонулган англис тили: билим берүү, медицина, бизнес, туризм ж.б. Бул тилди колдонуучулардын саны күн сайын өсүүдө. Бирок, адамдар бул тилди үйрөнүүдө жана өздөштүрүүдө көптөгөн кыйынчылыктарга туш болушат.

Бул макалада англис тилин чет тили катары үйрөнүүдөгү кыйынчылыктардын себептери каралып, студенттер үчүн англис тилин эркин сүйлөө үчүн пайдалуу боло турган эң натыйжалуу стратегиялар аныкталат. Чынында эле, бүгүнкү күндө бул тилди үйрөнүү абдан маанилүү, анткени англис тили көптөгөн тармактарда колдонулган эл аралык тил.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, окуучунун аракети тилди үйрөнүүгө чоң мааниге ээ, анткени окуучулардын позитивдүү маанайы тилди үйрөнүү процессине түздөн-түз таасирин тийгизет.

Бул макалада тил үйрөнүү боюнча көптөгөн суроолорго жооп берилет, мисалы:

- 1) Окуучулар эмне үчүн чет тилин үйрөнүүдө кыйынчылыктарга кездешет?
- 2) Чет тилин үйрөнүүдө кандай кыйынчылыктар болушу мүмкүн?
- 3) Англис тилин үйрөнүү менен байланышкан кыйынчылыктарды кантип жеңсе болот?

Биринчиден, англис тилин үйрөнүү үчүн негизги мотивдерди аныктоо керек. Алардын арасында төмөнкү себептер бар:

- Англис тилин билүү жеке максаттарга ээ, мисалы, чет өлкөдөгү адамдар менен ийгиликтүү баарлашуу, ошондой эле карьералык өсүү үчүн абдан пайдалуу.

- Когнитивдик өнүгүү – бул чет тилде сүйлөө жөндөмдүүлүгүнө ээ адамдар чыгармачыл жана креативдүү ой жүгүртүп, акыл-эси активдүү болуп, маселелерди натыйжалуу жана тез чечет дегенди билдирет.

- Коомдук артыкчылыктар – англис тилин билген адамдар дүйнөлүк коомчулукка тартылган.

Бул мотивдерден тышкары, экинчи тилди билүү студенттерди күнүмдүк милдеттерин аткарууда талыкпай эмгектенүүгө жана алардын жөндөмдүүлүктөрүнө ишенүүгө түрткү берүүчү каражат экенин белгилей кетүү керек.

Англис тилин үйрөнүүдөгү кыйынчылыктар: Чет тилин үйрөнүү узак жана татаал процесс, анткени студенттер жаңы тилдин бардык аспектилерин, мисалы, тилдин грамматикалык түзүлүшүн жана маданиятын өздөштүрүшү керек. Дүйнө жүзү боюнча көптөгөн адамдар англис тилин үйрөнө башташат жана ошол эле учурда тилдик жана маданий кыйынчылыктарга туш болушат. Бардык кыйынчылыктар студенттерге тоскоолдуктарды жаратып, тил үйрөнүүгө таасирин тийгизет [1].

Ошентип, бул макалада студенттер англис тилин үйрөнүп баштаганда туш болгон негизги кыйынчылыктарды ачып берет. Чет тилин үйрөнүүдө негизги кыйынчылыктар:

1. Максаттуу тилге которууда баштапкы тилдин структурасын колдонуу.

Баштапкы тил – бул эне тили, максаттуу тил – чет тили. Бардык тилдердин өзүнүн грамматикалык жана лексикалык түзүлүштөрү бар. Ошентип, англис тилин үйрөнүүчүлөр анын структуралары менен тааныш болушу керек. Себеби тилдин түзүлүшүнүн үйрөнүүгө чоң таасири бар. Эгерде окуучулар туура эмес грамматикалык түзүлүштү колдонсо, бул баарлашууда бүдөмүк жана түшүнбөстүккө алып келет. Ал эми кээ бир окуучулар бул маселеге жетиштүү көңүл бурушпайт, ошондуктан окуу натыйжа бербейт. Мисалы, англис тилинин түзүлүшү түрк же араб тилинин түзүлүшүнөн таптакыр башкача [2].

2. Маданий айырмачылыктар.

Маданият – бул тарыхы, тили, мурасы менен белгилүү бир жамаатка таандык болуу сезими. Дээрлик ар бир коомдун аны башка коомдордон айырмалап турган өзүнүн маданияты бар. Жаңы тилди үйрөнүүдө маданияттын ролун эске албай коюуга болбойт, анткени кээде студенттер чет тилдин лексикасы жана башка аспектилери жөнүндө баарын билишет; бирок, алар кээ бир сөз айкаштары эмнени билдирерин туура түшүнбөй калышы мүмкүн, ошондуктан маданий маалымат абдан маанилүү. Демек, мисалы, орус тилинен алсак, "Не стой над душой" деген сөздүн маанисин түшүндүрүү кыйын болот, анткени сен кантип өз жаныңдан жогору тура аласың? Мындан тышкары, кыргыз, орус жана англис тилинде эквивалент боло албаган көптөгөн сөздөр бар, мисалы, орус тилинде «тоска» «emotional pain» же «melancholy» деп айтылса да, Набоков англис тилиндеги бир дагы сөз анын маанисин толук бере албайт деп эсептеген. Меланхолияны “a feeling of spiritual suffering without any particular reason” («душевные страдания безо всякой очевидной на то причины», кыргыз тилинде «жандын билинбеген азабы... бүдөмүк тынчсыздануу, кусалык») же “the indistinct pain of the soul... vague anxiety, nostalgia, amorous longing” («боль и метания души... смутное беспокойство, ностальгия, любовные переживания», кыргыз тилинде “жандын оорушу жана ыргытуу... бүдөмүк тынчсыздануу, ностальгия, сүйүү тажрыйбалары”) деп мүнөздөсө болот.

3. Акцент.

Англис тилин үйрөнгөндөр дуушар болушу мүмкүн болгон дагы бир кыйынчылык - акцент. Акцент – бул сөздөрдүн айтылыш ыкмасы. Англис тилинде америкалык, британиялык, австралиялык, канадалык ж.б. сыяктуу ар кандай акценттер бар. Акценттин түрлөрү англис тилин үйрөнгөндөр үчүн көйгөйлөрдү жаратышы мүмкүн.

4. Сленг жана оозеки тил.

Сленг – расмий эмес тилде колдонулган сөз айкаштары. Англис тили көптөгөн жаргон жана оозеки сөз айкаштарынан турат; Бул англис тилин үйрөнүүчүлөр туш болгон дагы бир кыйынчылык, анткени студенттер көбүнчө жаргон жана оозеки сөз айкаштарын жабуу кыйынга турат.

5. Жеке факторлор.

Тилди үйрөнүүнүн натыйжасына чоң таасир этүүчү негизги факторлордун бири – бул жеке фактор. Кээ бир англис тилин үйрөнүүчүлөр процесстин башталышында тилге терс мамиле кылышат, бул мотивациянын жетишсиздигине, өзүнө ишенбөөчүлүккө, стресске, тынчсызданууга жана баарлашууда ката кетирүүдөн коркууга алып келиши мүмкүн. Бул сезимдер терс көз караштарды жаратып, окуучулар тилди туура үйрөнө албай калышат. Тилди үйрөнүүдө студенттер терс көз караштардан оолак болушу керек, анткени алар тилге карата бурмаланган көз карашты жаратат.

6. Курчап турган чөйрө.

Окуучулар тилди үйрөнүп жаткан окуу мейкиндигинин атмосферасы абдан маанилүү. Тилди үйрөнүүдө билим берүү атмосферасы жана үйрөнүү учурундагы өз ара аракеттенүү эркиндиги көп өлчөмдө эске алынууга тийиш.

7. Грамматика жана лексика.

Грамматиканы жана лексиканы туура эмес колдонуу маектештердин ортосунда түшүнбөстүктөргө алып келет. Англис тилинде грамматикалык эрежелердин татаал системасы бар. Грамматиканын татаалдыгы окуучуларга грамматикалык чактарды туура колдонууну кыйындатат. Белгилүү болгондой, грамматикалык жактан туура эмес түзүлгөн сүйлөм адресатка туура эмес кабарды жеткирет. Грамматика билдирүүнүн маанисин өзгөртөт, ошондуктан студенттер грамматикалык эрежелерди өздөштүрүүлөрү керек, анткени англис тилинин грамматикасы кээде эне тилинде сүйлөгөндөр үчүн да кыйындай сезилет. Англис тилин үйрөнгөндөр кээде англис грамматикасын колдонууда кыйынчылыктарга туш болушат; алар эрежелерди билишет, бирок аларды туура колдоно алышпайт. Бирок, англис тилинде сөздөр көп мааниге ээ жана контекстке жараша маанилер өзгөрүп, окуу процессин ого бетер татаалдаштырат [3].

8. Айтылышы.

Окуучулардын дагы бир көйгөйү – тилдеги сөздөрдүн туура айтылышы. Тил үйрөнүүчүлөргө үндөрдү эне тилинде сүйлөгөндөрдөй айтуу кыйынга турса да, алардан сөздөрдү туура айтуу күтүлөт.

Мындан тышкары, айтылыш окуучунун эне тили менен тыгыз байланышта, анткени, балким, кээ бир тыбыштар окуучунун эне тилинде жок болуп, кыйынчылыктарды жаратат.

Тил көндүмдөрүн өркүндөтүү жолдору англис тили негизги төрт аспектиден турат: окуу, угуу, сүйлөө жана жазуу. Алардын ар бирин үйрөнүү убакытты жана күчтү талап кылат. Төмөнкү бөлүмдөр студенттер бул көндүмдөрдүн ар бирин кантип өркүндөтө аларын деталдаштырат [4].

9. Угуу чет тилин үйрөнүүдө кулак аркылуу маалыматты кабыл алуу абдан маанилүү. Англис тилин угуу жөндөмүңүздү жакшыртуунун ыкмалары:

1. Англисче ырларды угуңуз.

2. Англис тилиндеги кыска аңгемелерди угуңуз.

3. Радио жана телекөрсөтүү аркылуу англис тилиндеги жаңылыктарды угуңуз (англис тилинде сүйлөгөндөр алып баруучу катары).

Угуу тил үйрөнүүдө негизги көндүм болуп саналат, анткени бул жөндөмсүз студенттер эч качан натыйжалуу баарлашууга үйрөнө алышпайт.

10. Сүйлөө жөндөмдүүлүгү.

Сүйлөшүү – англис тилиндеги дагы бир маанилүү жөндөм. Сүйлөө тилди сүйлөшүү максатында оозеки колдонууну билдирет. Окумуштуулар сүйлөө көндүмдөрүн жакшыртуу үчүн бир нече ыкмаларды сунушташат, мисалы:

1) Эркин жана эркин сүйлөөгө ээ болуу үчүн группалык англис тили курстарына кошулуңуз. (Окуучулар бири-биринен уялбастан каталарын оңдоп алышат.)

2) Мугалимдин да ролу чоң; Окуучуларды англисче сүйлөөгө кызыктыруу зарыл.

3) Ылайыктуу чөйрө түзүлүшү керек, анткени ал тилди үйрөнүүдө оң натыйжаларды берет, себеби окуучулардын көбү сүйлөп жатканда өзүн чектелүү сезишет, бул сүйлөө жөндөмүнүн өнүгүшүнө тоскоол болот.

4) Презентацияларды жана дебаттарды англис тилинде өткөрүү.

11. Окуу чеберчилиги.

Окуу – бул сиздин сөз байлыгыңызды байытуучу жана тилди түшүнүүнү жакшыртуучу дагы бир англис тили. Төмөнкү кадамдар окуу жөндөмүңүздү жакшыртууга жардам берет:

1) Окуганда жаңы сөздөргө көңүл бурууга аракет кылуу.

2) Сизди кызыктырган темалар тууралуу англис тилинде окунуз.

3) Кыска аңгемелерди жана балдар китептерин окутуула, анткени алар тил үйрөнүүнүн алгачкы баскычтарында сөз байлыгын жакшыртуунун жакшы жолу.

12. Жазуу.

Жазуу – тил үйрөнүүнүн жыйынтыгына таасир этүүчү маанилүү тил жөндөмү; кайталоодон жана узун сүйлөмдөрдөн качуу; Окуучулар өздөрү түшүнгөн сөздөрдү жана сөз айкаштарын тандап, колдонуудан пайда алышат. Төмөнкү ыкмалар студенттерге жазуу көндүмдөрүн жакшыртууга жардам берет:

1) Орфографиялык эрежелерди сактаңыз.

2) Англис тилиндеги аббревиатураларды үйрөнүңүз.

3) Тыныш белгилери англис тилинде да маанилүү, анткени алар маанини өзгөртөт.

4) Жазуу жөндөмүңүздү өркүндөтүү үчүн эссе жана аңгемелерди жакшы жазыңыз.

Сабактан тышкары окуу үчүн берилген тексттердин үстүнөн иштөө.

Чет тилиндеги кесиптик багыттагы тексттер өзүнүн негизги милдетинен маалыматтуулуктан сырткары жалпы жана тематикалык сөздүк корду толуктоого жардам берет, англис тилиндеги сөздөрдү жана сөз айкаштарын туура айтууга машыктырат, текстте жолугуучу типтүү мисалдарды талдоо менен, англис тилинин грамматикасынын эрежелерин бышыктайт жана аларды эске тутуп калуу үчүн кайра-кайра кайталоо оозеки сүйлөө ыкмаларынын өсүшүнө өбөлгө түзөт.

Студенттердин өз алдынча иштөөсү окуп үйрөнүүгө даярдык көрүүнүн эң маанилүү бөлүгү болуп эсептелет. Аны акырындык менен теориялык булактарды окуп үйрөнүүдөн баштоо зарыл, биринчи кезекте, окуу эрежелерин, сүйлөмдөрдүн ар кандай түрлөрүн куруунун негиздерин, көмөкчү сөз түркүмдөрүн өздөштүрүү керек. Окуу ыкмаларын өздөштүрүү үчүн үн чыгарып окууну көп жолу кайталоо талап кылынат жана ал адатка айланганга чейин, дайыма окуу эрежеси менен салыштырып, текшерүү керек. Текст менен иштөөдө жаңы сөздөрдү окууда сөздүккө кайрылып, анын айтылышына дал келер келбесин текшерүү зарыл. Ар кандай окуу китебиндеги берилген тексттер жана түшүндүрмөлөр эң маанилүү ролду ойнойт. Көптөгөн колдонулуп жүргөн окуу куралдарындагы тексттер ар бир сабакка ылайыкташтырылган сөздөр менен камсыздалган [9].

Сабактан тышкары окуу үчүн берилген тексттер окууга жана сөздүктүн жардамы менен которууга багытталган. Анын максаты өз алдынча окуу жөндөмдүүлүгүн арттыруу жана сөздүк корду байытуу, кругозорду кеңейтүү, студенттин маданий деңгээлин жогорулатуу. Текст менен иштөө, студенттин алдына койгон максатына жараша, окуунун ар кандай түрлөрүн чебер өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Англис тилин үйрөнүү көптөгөн факторлорду камтыган татаал процесс. Жыйынтыктап айтканда, англис тилин чет тили катары үйрөнүүнүн ийгилиги методдордон, мугалимден, окуучунун ишинин натыйжасынан жана чөйрөдөн көз каранды экенин айтуу керек. Акыркысы маанилүү роль ойнойт, анткени ал мугалимди класста ыңгайлуу шарттарды камсыз кылууга милдеттендирет. Мындан тышкары, англис тилин үйрөнүүчүлөр жакшы иш-аракеттер планына ээ болушу керек жана тилди үйрөнүүдөгү кыйынчылыктарды жеңүү үчүн ар кандай ыкмаларды колдонушу керек, мисалы, практика, англис тилинде сүйлөгөндөр менен байланышуу, тилге жакшы мамиле кылуу ж.б.

CLIL технологиясы (Content and Language Integrated Learning же предметтик-тилдик интеграцияланган окутуу) – предметтерди изилдөө менен тил үйрөнүүнү айкалыштырган окутуу методологиясы. Студенттер предметтерди англис тилинде тапшырышат, бул аларга тилди жана предметтик жөндөмдөрдү өнүктүрүүгө жардам берет. CLIL технологиясы чет (англис) тилин үйрөтүүдөгү эң кызыктуу жана акыркы мезгилде кеңири тараган ыкмалардын бири. CLIL технологиясы термин катары 1994-жылы Дэвид Маршалл тарабынан формулировкаланган, чындыгында бул ыкма байыркы замандан бери колдонулуп келген жана учурда көптөгөн мугалимдер бул ыкма өзүнүн расмий аталышын алган деп шектенбей эле колдонушат. Бул алардын критикалык ой жүгүртүүсүн, көйгөйлөрдү чечүү жана пландаштыруу жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет. Ошондой эле студенттердин социалдык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет. CLIL сабактарындагы топтук иш аларга кызматташууга үйрөнүүгө мүмкүндүк берет [8].

Чет тилдери боюнча. Чет тили факультетинин дипломун алган жогорку билимдүү деген адам, ошол алган билиминин негизинде чет тилинде эркин сүйлөй ала турган болуш керекпи же жокпу?

СССРдин убагынан келе жаткан чет тилин окутуу методикасы толугу менен өзгөртүлбөсө баягы эле жомок бойдон калууда. Чет тили факультетинен билим алып тил үйрөнсөм деп дилгир болгон балдар, кыздардын 5%- 10% дык өз ийгилигин чет тилдер факультетине ыйгарып жүрүшөт. Чет тилин окутуу методикасын толугу менен өзгөртү жана өркүндөтүү маселесинин чечилиши чет тилинде эркин сүйлөө жана ошол тилди өздөштүрүүгө чоң өбөлгө болмок.

Колдонулган адабияттар

1. Астафурова В.Ю. Дифференцированный подход в обучении иностранному (английскому) языку // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, 2015, № 10-3, с. 28-31. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/differentsirovannyu-podhod-v-obuchanii-inostrannomu-angliyskomu-yazyku/viewer> (дата обращения: 16.06.2022). [1]
2. Борщева О.В. Принципы отбора подкастов для обучения иностранному языку // Педагогика и психология образования, 2019, №3, с. 62-70. – Режим доступа: <http://pp-obr.ru/wp-content/uploads/2019/12/2019%E2%80%93%E2%80%93.pdf> (Дата обращения: 18.06.2022).
3. Девдариани Н.В., Рубцова Е.В. Результаты и рекомендации по использованию онлайн-тренажера по обучению грамматике английского языка // Карельский научный журнал, 2020, № 4 (33), с. 56-59. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/rezultaty-i-rekomendatsii-po-ispolzovaniyu-onlayn-trenazhera-po-obucheniyyu-grammatike-angliyskogo-yazyka> (дата обращения: 18.06.2022). [3]
4. Лихачева Т.Ю. Индивидуализация как средство реализации алгоритма успеха в обучении // Муниципальное образование: инновации и эксперимент, 2014, № 4, с. 36-38. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/individualizatsiya-kak-sredstvo-realizatsii-algoritma-uspeha-v-obuchanii> (дата обращения: 19.06.2022) [4]
5. Пушкарева Л.И. Поиск и изучение способов повышения познавательной деятельности на уроках английского языка // Иноязычное образование в довузовских образовательных организациях Министерства обороны Российской Федерации: традиции и инновации: материалы I науч.-практ. конф. по актуальным проблемам преподавания иностранных языков в довузовских образовательных организациях Министерства обороны Российской Федерации (Оренбург, 9-10 февр. 2017 г.): сб. ст. / под общ. ред. Л.С. Красноперовой, Ярославль, 2017, с. 25-30.
6. Учамбрина А.С. Проектная методика как один из эффективных средств в обучении английскому языку // Психологические и педагогические проблемы в системе непрерывного образования: сб. ст. по итогам Междунар. науч.-практ. конф. (Стерлитамак, 19 дек. 2017): в 2 ч. Стерлитамак, 2017, ч. 2, с. 161-164.
7. Касимов Б.К., Караева З.К. Чет тили сабагынан студенттердин өз алдынча иштөөсү боюнча методикалык көрсөтмө, 2019, с. 3-5.
8. Байчукеева Л.С., Райымбаева С.Б. Англис тили сабагында CLIL-технологиясын колдонуу // Ж. Баласагын ат. КУУнун Жарчысы, 2023, № 3(115), ISSN 1694-8033.
9. Солтонбеков Ж.Ж. Жогорку окуу жайларында билим берүүнүн сапатын жакшыртуунун, өнүктүрүүнүн негизги маселелери жана себептери // Ж. Баласагын ат. КУУнун Жарчысы, 2022, № 1(109), ISSN 1694-8033.

УДК 378

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-117-126

Ван Сухуа, Ван Манлин, Ван Ваньцзюнь

Түндүк-Батыш педагогикалык университети

Ланчжоу искусство жана илимдер университети, Ланчжоу, Кытай

Ван Сухуа, Ван Манлин, Ван Ваньцзюнь

Северо-Западный педагогический университет

Ланьчжоуский университет искусств и наук, Ланьчжоу, Китай

Wang Suhua, Wang Manling, Wang Wanjun

North West Normal University, Lanzhou, China,

Lanzhou University of Arts and Sciences, Lanzhou, China

**ЧЕТ ТИЛ МУГАЛИМДЕРИ ҮЧҮН САНАРИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК
ШКАЛАСЫН ИШТЕП ЧЫГУУ**

РАЗРАБОТКА ШКАЛЫ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ДЛЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ DEVELOPMENT OF A DIGITAL COMPETENCE SCALE FOR FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Кыскача мазмуну: Билим берүүдөгү санариптик интеллект доорунда санариптик компетенттүүлүк чет тил мугалимдеринин кесиптик өнүгүүсүнүн эң маанилүү маселелеринин бири болуп калды. Бирок, бул топ үчүн атайын иштелип чыккан санариптик компетенттүүлүктү баалоо шкалаларынын салыштырмалуу аз саны бар. Мындан тышкары, баалоо концепциялары жана алкактары санариптик технологиянын өнүгүшү менен бирге өнүгүшү мүмкүн. Ушуга байланыштуу, бул изилдөөдө тиешелүү теориялык негиздерге негизделген чет тил мугалимдеринин санариптик компетенттүүлүгүн баалоо шкаласы иштелип чыккан. Масштаб үч багыт боюнча 45 суроону камтыйт: кесиптик тилдик компетенттүүлүк, тилди окутуу жөндөмү жана окуучулардын өнүгүүсүнө көмөктөшүү. Маалыматтар Кытайдын беш университетинин 1066 студентинен турган үлгүдө чогултулуп, Кронбах коэффициенттерин, в дал келүү тесттерин, эркиндик даражаларын, хи-квадраттык тесттерди жана башка статистикалык ыкмаларды колдонуу менен статистикалык анализден өткөрүлдү. Натыйжалар Масштаб канааттандыралык ички ишенимдүүлүктү жана структуралык негиздүүлүктү көрсөтөт. Алынган жыйынтыктар эмпирикалык түрдө Масштаб чет тил мугалимдеринин санариптик компетенттүүлүгүн баалоонун көп өлчөмдүү системасы жана алардын санариптик компетенттүүлүгүнүн деңгээлин илимий жактан баалоо үчүн эффективдүү изилдөө куралы экенин тастыктайт.

Аннотация: В эпоху цифрового интеллекта в образовании цифровая компетенция стала одним из важнейших вопросов профессионального развития преподавателей иностранных языков. Однако существует относительно небольшое количество шкал оценки цифровой компетенции, специально разработанных для этой группы. Кроме того, концепции и рамки оценки, вероятно, будут развиваться вместе с развитием цифровых технологий. В связи с этим в данном исследовании разработана шкала оценки цифровой компетентности учителей иностранных языков, основанная на соответствующих теоретических основах. Шкала включает 45 вопросов по трем направлениям: профессиональная языковая компетенция, способность к преподаванию языка и содействие развитию учащихся. Данные были собраны на выборке из 1066 студентов пяти университетов Китая и подвергнуты статистическому анализу с использованием коэффициентов Кронбаха, тестов на соответствие модели AMOS, степеней свободы, тестов хи-квадрат и других статистических методов. Результаты показывают, что шкала демонстрирует удовлетворительную внутреннюю надежность и структурную валидность. Полученные результаты эмпирически подтверждают, что шкала является многомерной системой оценки цифровой компетенции преподавателей иностранных языков и эффективным исследовательским инструментом для научной оценки уровня их цифровой компетенции.

Abstract: In the digital intelligence era of education, digital competence has emerged as a critical issue in the professional development of foreign language teachers. However, there are relatively few digital competence assessment scales specifically designed for this group. Furthermore, the evaluation concepts and frameworks will likely evolve alongside advancements in digital technology. In this context, this study develops a digital competence assessment scale for foreign language teachers based on relevant theoretical frameworks. The scale comprises 45 question items across three dimensions: language professional ability, language teaching ability, and the promotion of language learners' development. Data were collected from a sample of 1,066 students across five universities in China and were statistically analyzed using Cronbach's coefficients, AMOS model fitting tests, degrees of freedom, chi-square tests, and other statistical methods. The results indicate that the scale demonstrates satisfactory internal reliability and structural validity. These findings empirically support the scale as a multidimensional evaluation system for the digital competence of foreign language teachers and an effective research tool for scientifically assessing their digital competence levels.

Негизги сөздөр: Чет тил мугалиминин санариптик компетенттүүлүгү; шкаланын формулировкасы; шкаланын текшерүүсү.

Ключевые слова: Цифровая компетенция учителя иностранного языка; формулировка шкалы; верификация шкалы.

Keywords: Digital competence foreign language teachers; scale formulation; scale verification.

1. Introduction

The proliferation of digital technologies in the field of education gives birth to a new teaching model and promotes the teaching paradigm into the "Digital Intelligence Era". In such settings, it becomes crucial for teachers to possess high levels of digital competence and effectively integrate them into teaching practices and the digital competence has become the focus of the educationors and researchers in various countries.

At this stage, the hot topics in the research on teachers' digital competence(TDC) can be divided into five categories: (1) the evaluation of TDC; (2) the investigation of teachers' digital literacy attitude; (3) the research on the influencing factors of teachers' digital literacy; (4) the emotional research of teachers' digital literacy; (5) the development of TDC scale(Jia Han, Wang Xuemei, 2024) . Among them, the development of TDC scale is a very important and valuable field in that it is a new direction for the evaluation and development of foreign teachers' ability. The construction of TDC scales for foreign language teachers can not only clarify the digital competence that foreign language teachers should possess, but also serve as a reference guide for evaluating the effectiveness of language teaching in such digital Era (Chen Ken, Xin Ping, 2023). Over the time, there have appeared a variety of scales frequently used to measure teachers' digital competence.However, there are few TDC scales specially designed for foreign language teachers. In view of this, this study attempts to construct a multi-dimensional evaluation scale of digital competence only for foreign language teachers, and carries out a large sample empirical test, in order to promote the innovation and development of the evaluation path of digital competence of foreign language teachers, and further deepen the understanding of foreign language teachers' digital competence and provide empirical reference.

2. literature Review

2.1. Digital Competence and Its Development

The concept of digital competence originates from the study of digital literacy (Martin and Grudziecki, 2006). The definition of digital literacy was first put forward in the field of computer education, and was first put forward by the scholar Gilster in1997. He regards digital literacy as important skills needed to survive in the digital age, which are integrated and interdisciplinary (Eshet Y, 2004). At present, the research scope of digital literacy covers many dimensions related to digital technology, including concept, knowledge, skills, attitude, emotion, morality, ethics and application practice (Qiu Xiaochun, Xiao Longhai, 2021). However, this extensive research has led to a decline in the focus on digital literacy, which limits the possibility of in-depth discussion of digital literacy, and reduces its effectiveness and situational relevance in practical applications. In view of this, many studies have begun to turn their attention to the digital competence of practical ability and sustainable development, which provides a new research perspective and evaluation system for the professional development of foreign language teachers in the digital era.

The concept of digital competence can be traced back to Core Literacy of Lifelong Learning: European reference Framework released by the European Union. The document points out that digital competence is ability to engage in social activities by using computers confidently, critically and innovatively in the information society(European Communities,2007).There are some versions in regard to the definition of digital competence.In considering the nature of general digital competence, Janssen et al. comment that:digital competence clearly involves more than knowing how to use devices and applications. Sensible and healthy use of ICT requires particular knowledge and attitudes regarding legal and ethical aspects, privacy and security, as well as understanding the role of ICT in society and a balanced attitude towards technology (Janssen et al. 2013).In addition, the concept of digital capability is constantly evolving with the rapid development of technology. Nowadays, the concept of digital competence has developed from simple digital literacy to a more comprehensive digital competence framework (TDC framework).

2.2. TDC Frameworks and Scales

The analysis of digital competence framework shows that there are more than 100 models and frameworks related to digital competenc in the field of theory and practice. Over the past years, the most influential digital competence frameworks for teachers have been collated and summarized as follows.TPACK model is a framework widely used in the field of educational technology, which aims to help teachers effectively integrate digital technology, teaching methods and content knowledge.The EU Digital competence Framework provides an international perspective on teachers' digital competence, emphasizing several core elements: information and data literacy; communication and cooperation; and the creative use of technology. As a digital competence framework, Unesco framework emphasizes the ability of

technology, subject knowledge and learning design, and aims to help teachers teach effectively and students learn effectively in the digital environment. The DQ Global Standards report proposes digital literacy capabilities covering three levels and eight areas of knowledge, skills, attitudes and values, which are characterized by wide coverage, strong sustainability and outstanding practicality. The purpose of the P21 Framework is to promote the comprehensive development of the core skills and competencies that students need in the 21st century and to encourage educators to integrate these core skills into teaching. At the same time, "Chinese Education Industry Standard-Teachers' Digital Literacy" is an industry standard issued by the Ministry of Education, which aims to promote the implementation of the national digital strategy and provide a clear direction for the literacy development of excellent teachers in the digital era. In addition, the current academic community has also conducted an in-depth study on the framework of teachers' digital competence. For example, Chen Ting and others constructed a new model to assess teachers' digital competence based on the concept of project management (Chen Ting et al, 2022). Chen Ken and Xin Ping construct a digital competence framework of foreign language teachers from three digital competence aspects: language professional competence, language teaching ability and helping the development of language learners (Chen Ken, Xin Ping, 2023).

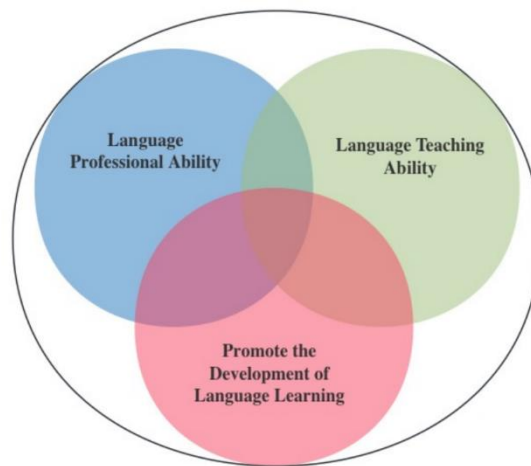
Grounded on the standards and frameworks, scholars have conducted comprehensive researches on teachers' digital competence, forming various scales as research tools to evaluate teachers' teaching abilities in the digital age. Barra á n-S á nchez (2020) designed a self-perception scale to measure teachers' digital literacy and ecological responsibility from the perspective of digital ecology, and developed a self-perception scale for teachers' moral and ethical problems in the use of information technology. Although significant progress has been made in the measurement of teachers' digital ability, most of the existing scales focus on the general digital ability of university teachers, but fail to fully take into account the disciplinary characteristics of foreign language teachers (Jia Han, Wang Xuemei, 2024). And with the rapid development of science and technology, the continuous updating of teaching content and the big change of learners' needs, the elements in the previous digital competence scales can not better adapt to the changing evaluation environment. Therefore, the author believes it is highly necessary to develop an evaluation scale for the digital competence of foreign language teachers in the digital era.

Based on the existing frameworks and scales, this paper takes into account the characteristics of digital competence and foreign language teaching, emphasizes the importance of digital teaching ability in foreign language education, highlights the innovation needed in foreign language teaching, and pays attention to the foreign language learning ability of language learners in the digital environment.

3. Preliminary Formulation of TDC Scale

Firstly, in order to develop measurement tools with reliability and validity, it is necessary to redefine the connotation and composition of digital competence for foreign language teachers. Previous researchers have drawn on Janssen et al's classic digital competence model, combined with the uniqueness of foreign language teaching, following principles such as scientificity, dynamism, contemporaneity, and intersectionality. They emphasize the common requirements for building teachers' digital competence while highlighting the individuality of the main implementers of foreign language teaching. They define foreign language teachers' digital competence as abilities based on three domains: language professional competence, language teaching competence, and the ability to promote the development of language learners. (Chen Ken, Xinping, 2023). The author uses Figure1 to illustrate the theoretical framework (see Figure1):

Figure 1 : Digital competence Theoretical Framework for Foreign Language Teachers

This study is grounded in the above mentioned theoretical framework. Through a comprehensive literature review, expert consultations, and interviews with teachers and students, the preliminary TDC scale for foreign language teachers was recompiled. Firstly, the process of coding and conceptual clustering that led to the preliminary formation of the scale is examined through literature analysis. In accordance with the principle that the TDC scale for foreign language teachers should fully embody its scientific, dynamic, contemporary, and interdisciplinary nature (Chen Ken, Xin Ping, 2023), a theoretical model outlining the composition dimensions and elements of digital competence for foreign language teachers has been established.

The model includes ten typical categories organized into three dimensions, with the rationality of this structure reaffirmed. Subsequently, based on feedback from three foreign language education experts and two educational technology specialists, the content of the questions will be further refined and specified. The language professional ability will emphasize language expertise and the capacity for language data analysis and application. The language teaching ability will focus on language digital teaching design, implementation, and reflective practices, while promoting the developmental abilities of language learners, particularly in digital learning, collaboration, and privacy protection. This approach aims to enhance the overall applicability of the scale. Furthermore, based on the insights gathered from interviews with three university English teachers and six college students, items with redundant wording and ambiguous meanings will be modified or removed.

After the scale was reorganized, the items included 35 questions. Specifically, the Language Professional Ability Scale includes 12 items, corresponding to language subject knowledge competence (such as "as a foreign language teacher, I am good at using digital technology to transform language teaching content into digital carriers"), language teaching data analysis competence (such as "I often use digital technology to analyze language teaching data to improve teaching methods and enhance teaching quality"), language teaching data application competence (such as "I can efficiently use teaching data to serve teaching decisions"), and language teaching digital software usage competence (such as "I can make reasonable choices and use language teaching digital software"). The Language Teaching Ability Scale includes 12 items, corresponding to the competence in selecting and developing language digital resources (such as "I can ensure that these resources can meet the personalized needs of learners when developing language teaching resources"), the competence in designing language digital teaching (such as "I often integrate and use digital technology to optimize and innovate foreign language teaching design"), the competence in implementing language digital teaching (such as "I can handle and solve technical problems that arise in the teaching process by myself when conducting language digital teaching"), and the competence in reflecting on language digital teaching (such as "I often evaluate and reflect on my performance and effectiveness in using digital technology for language teaching"). The scale for promoting the development of language learners' abilities includes 11 items, corresponding to language digital learning competence (such as "I focus on guiding students to actively use digital resources for autonomous learning and have achieved good results"), language digital learning collaborative competence (such as "I focus on guiding students to engage in collaborative learning in a digital environment, and they have made great progress"), language digital learning privacy protection competence (such as "My students have a strong awareness of protecting language learning data"), specific items and meanings (see Table 1).

Table 1: Foreign Language Digital competence Scale

Scale item name	Each component scale and specific meaning explanation
Foreign Language Proficiency Scale (12 component indicators)	(1) Analysis of Overall Competence in Foreign Language Proficiency
	(2) Analysis of Basic Application of Foreign Language Professional Abilities
	(3) Understanding of foreign language major content
	(4) Discipline positioning and professional integration analysis of foreign language major
	(5) The utilization of digital technology in foreign language proficiency
	(6) Analysis of the Digital Carrier Conversion Ability of Foreign Languages
	(7) Acquisition, analysis, and management of foreign language data and materials
	(8) Analysis of Data Application Ability in Foreign Languages
	(9) Improvement methods for teaching foreign language majors
	(10) Improvement of Teaching Quality and Strategies for Foreign Language Majors
	(11) Competence of Software Use in Foreign Language Teaching
	(12) Integration and Expansion of Foreign Language Teaching with Other Disciplines
The components of foreign language teaching ability (12 component indicators)	(1) Analysis of Skills and Competence in Selecting Digital Resources in Digital Literacy
	(2) Personalized needs of learners for digital literacy
	(3) Ability to integrate digital literacy resources and information
	(4) Analysis of problem intent
	(5) The use of digital information devices and software, etc
	(6) Teachers and students share and promote the application of digital resources
	(7) Utilizing digital resources to design teaching courseware
	(8) Integration and use with other digital resource tools
	(9) Teaching implementation and control of teaching process
	(10) Evaluation of the effectiveness of using digital resources in teaching
	(11) Correction and handling of erroneous information regarding the use of digital resources
	(12) Feedback on teaching effectiveness and improvement of teaching effectiveness
Components of Foreign Language Development Ability (11 component indicators)	(1) Learners' Analysis of Learning
	(2) Guide students to learn and analyze the use of digital resources
	(3) Code of Conduct for Civilized Use of Digital Resources
	(4) Analysis of Requirements for Digital Resource Learning Environment

(5) The use of collaborative learning on digital resources
(6) Collaborative application of digital resources among different learners
(7) Analysis of Learning Effects of Different Collaborators
(8) Digital resource learning promotes and develops professional disciplines
(9) Information Security and Privacy Protection in Digital Resource Learning
(10) Reception and absorption of digital resource information
(11) The solution and capability enhancement of digital resources for practical problems

Each question item is presented in the form of a Likert five point scale, with options ranging from "completely disagree, not quite agree, uncertain, basically agree, completely agree". Scores are given from 1 to 5, and respondents are required to choose the item that best fits their experience. Using a self-report scale to collect digital competence data can explore the digital abilities of foreign language teachers and their level of application of digital technology in teaching practice from an internal experiential perspective, obtain relevant important information, and minimize errors caused by external researchers' inclusion and speculation of unobservable information.

The revised multidimensional evaluation scale for the digital competence of foreign language teachers has not yet undergone reliability and validity testing. To address this gap, the present study aims to conduct large-scale empirical testing of the developed multidimensional evaluation scale. Reliability, validity, degrees of freedom, and chi-square analyses will be performed to ensure the scale's reliability and validity. This research seeks to provide a scientifically sound and effective tool for evaluating the digital competence levels of foreign language teachers.

4. Verification of TDC Scale for Foreign Teachers

In order to better design a survey questionnaire for the TDC scale for foreign language teachers, this design combines the "Teacher Digital Competence" standard of the Ministry of Education and the actual situation of foreign language education in my region to develop the questionnaire.

4.1 Selection of survey subjects and questionnaire design

This questionnaire consists of two parts: basic information of foreign language teachers and a survey on their digital competence. The basic information of teachers includes 5 items including gender, age, education, teaching experience, and professional title. The digital competence survey of foreign language teachers includes 3 dimensions (language professional ability, language teaching ability, and language learner development ability) with a total of 35 items.

In this study, 1066 foreign language teachers from 5 Chinese universities were selected as the research subjects. First of all, this study was based on random and convenient sampling. After communicating with 11 college English teachers from 5 universities and obtaining support, the website link of questionnaire star survey was published on the basis of class through QQ group and WeChat group. In the survey, the unified instruction was adopted and program control included anonymous filling, content confidentiality, etc. After deleting questionnaires that were not answered seriously, a total of 1022 valid questionnaires were collected. Among them, 456 were male teachers (45.6%) and 566 were female (54.4%).

4.2 Statistical analysis of TDC of foreign language teachers

To ensure the scientific, feasible, and effective analysis of the questionnaire results, a K-S test was conducted to test the normality of the questionnaire data. The questionnaire data showed a normal distribution pattern, indicating that the questionnaire has good distribution and representativeness. The statistical results of digital competence data for foreign language teachers (see Table 2).

Table 2: Statistical Analysis of Digital Competence of Foreign Language Teachers

Dimension Name	Minim um	maximu m value	me an,	standard deviation

	value			
Language proficiency	1.0	3.6	2.6 84	0.5815
Language teaching ability	1.0	4.2	3.4 23	0.6143
Language learners' developmental abilities	1.0	4.8	3.7 52	0.6824
Total score	1.0	4.2	3.2 86	0.6261

From Table 2, it can be seen that the average development ability of language learners is 3.752, which is the highest score among the three dimensions. This indicates that the most important aspect of enhancing foreign language numerical competence is ability development, which precisely reflects that the student-centered ability development goal in teaching ability cultivation is the core and key of foreign language teaching. Language teaching ability is the second highest, with a score of 3.423, while language professional ability is 2.684, which is the lowest score among the three dimensions. This reflects that in foreign language digital competence teaching, the most important thing to strengthen is ability cultivation, and the language ability of foreign language teachers should not be overly emphasized. This is consistent with the subject teaching positioning and student ability development program of my school.

4.3 Reliability analysis

The reliability analysis of Cronbach's coefficients was conducted on three dimensions (language proficiency, language teaching ability, and language learner development ability), and the results are shown in Table 3.

Table 3: Cronbach's alpha coefficient calculation for reliability

Dimension Name	Number of options for the question	Standard Cronbach's alpha coefficient
Language proficiency	12	0.912
Language teaching ability	12	0.906
Language learners' developmental abilities	11	0.933
Overall dimension	35	0.915

From Table 3, it can be seen that the Cronbach's alpha coefficient of the overall dimension of the questionnaire is 0.915, and the coefficients of the three sub dimensions are 0.912, 0.906, and 0.933, respectively, all of which are above 0.90. This indicates that the questionnaire has high reliability, excellent credibility, stability, and good correlation among the dimensions. This indicates that the overall reliability of the questionnaire survey is good.

4.4 Validity, degree of freedom, and chi square analysis

In order to effectively analyze and validate the survey data on foreign language teaching competence, AMOS model fitting test, degree of freedom, chi square and other samples were used for calculation and validity analysis. The calculation results are shown in Table 4 (see Table 4).

Table 4: AMOS model fitting test, degrees of freedom, chi square calculation, etc

Indicator Name	Indicator values	reference value
KMO sample suitability scale	0.842	<1
Chi square	3.428	<5

(CS)/degrees of freedom (DF)		
Significance (SS)	0.000	<0.05
Mean Square Error (RMSE)	0.032	<0.1
Comparative Fit Index (CFI)	0.973	>0.9
Fit goodness index (GFI)	0.981	>0.9
Conventional Fit Index (NFI)	0.984	>0.9

From Table 4, it can be seen that the significance (SS) is 0 and less than 0.05. By using factor analysis for data processing, the KMO value is 0.842, indicating that the validity is up to standard. Other indicators such as mean square error (RMSE), comparative fit index (CFI), goodness of fit index (GFI), and conventional fit index (NFI) are all within the reference range, indicating that the data and model fit meet the requirements of data analysis. Therefore, the survey conclusion obtained through the above analysis of the competence of foreign language teachers is feasible and effective.

5. Conclusions

Given that previous research on the multi-dimensional evaluation system of foreign language teachers' digital competence has not yet developed or tested universal research tools, this paper employs widely accepted methods such as reliability analysis, correlation analysis, and structural equation modeling from the field of statistics. A large sample of empirical tests is conducted on the scale, demonstrating that the multi-dimensional evaluation scale of digital competence for foreign language teachers developed in this study exhibits good reliability and validity. The specific descriptions of the relationships among items, elements, and dimensions in the scale align with the established theoretical model, indicating that language professional competence, language teaching ability, and the promotion of language learners' development are the three key dimensions of foreign language teachers' digital competence. The resultant force reflects the level of digital competence among foreign language teachers. In summary, the scale validated in this study can serve as a research tool for evaluating foreign language teachers' digital competence.

However, it is important to acknowledge that this study may not encompass all evaluation indicators of digital competence for foreign language teachers, highlighting the need for further implementation and refinement.

References :

- [1]Chen Ting, Wang Zhenduo, Bian Qian.(2022). Teacher digital competence enhancement model Design and Construction. *Computer knowledge and Technology*, 18 (22): 77-79.
- [2]DQ Institute.(2019). World's First Global Standard for Digital Literacy, Skills and Readiness Launched by the Coalition for Digital Intelligence [EB/OL].Retrieved from [https : //www.dqinstitute.org/newspost /](https://www.dqinstitute.org/newspost/).
- [3]Eshet Y. (2004).Digital Literacy : A Conceptual Framework for Survival Skills in the Digital Era. *Journal of Educational Multimedia and Hypermedia*, (1) 13 : 93-106.
- [4]European Communities.(2007). Key competences for lifelong learning: European reference framework [EB/L].Retrieved from [https: //www.cedefop.europa.eu /events//curriculum-innovation-2011 /images/stories/files/Key% 20 competences](https://www.cedefop.europa.eu /events//curriculum-innovation-2011 /images/stories/files/Key% 20 competences).
- [5]Falloon G. (2020).From digital literacy to digital competence: the teacher digital competence(TDC) framework. *Educational Technology Research and Development*. 68:2449-2472.
- [6]Glistner, P. Digital Literacy (1997). New York: Wiley Computer Publishing.
- [7]Greenhill V. (2010). 21st Century Knowledge and Skills in Educator Preparation [R]. Partnership for 21st Century Skills.
- [8]Janssen, J., Stoyanov, S., Ferrari, A., Punie, Y., Pannekeet, K., & Sloep, P. (2013). Experts' views on digital competence: Commonalities and differences. *Computers & Education*, 68, 473–481.

- [9]João Mattar, D. Ramos, Margarida Lucas.(2022). DigComp-Based Digital competence Assessment Tools: Literature Review and Instrument Analysis. Education and Information.
- [10]Law N,Woo D,Wong G. A.(2018). Global Framework of Reference on Digital Literacy Skills for Indicator 4.4.2. Retrieved from UNESCO database.
- [11]Martin, A., & Grudziecki, J. (2006). DigEuLit: Concepts and tools for digital literacy development. *Innovation in Teaching and Learning in Information and Computer Sciences*, 5(4), 249–267.
- [12]Ministry of Education of China.(2022).Notification of the Ministry of Education on the promulgation of Standard of Education Industry: 《Teachers’ Digital Literacy》 [EB/OL].Retrieved from [http : //www.gov.cn/zhengce/zhengceku/2023-02/21/ content_5742422.htm](http://www.gov.cn/zhengce/zhengceku/2023-02/21/content_5742422.htm)
- [13]Qiu Xiaochun, Xiao Longhai.(2021). A Review of the Research on the Framework of Teachers' Digital competence. *Open Education Research*, Magi 27 (05): 110-120
- [14]Thomas K.F. Chiu, Garry Falloon, Yanjie Song, Vincent W.L. Wong, Li Zhao, Murod Ismailov(2024).A self-determination theory approach to teacher digital competence development,Computers & Education,Volume 214.
- [15]Zheng Xuewei, Li Chaoqian, Li Shuming and Deng Guibin.(2024). The development and analysis of the scale of normal school students' digital literacy. *Exam research*.3.

УДК 796.012.6

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-126-130

Джамбаева А.К., Баяманова Ж.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Джамбаева А.К., Баяманова Ж.А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Dzhambaeva A.K., Bayamanova Zh.A.

KNU named of J. Balasagyn

**«ДАРЫЛОО ДЕНЕ ТАРБИЯ ЖАНА МАССАЖ» ДИСЦИПЛИНАСЫН ОКУТУУНУН
ПРОБЛЕМАЛАРЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ
ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ЛЕЧЕБНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ
КУЛЬТУРА И МАССАЖ» НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ
PROBLEMS OF TEACHING THE DISCIPLINE “THERAPEUTIC PHYSICAL
EDUCATION AND MASSAGE” IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада «Дарылоо дене тарбиясы жана массаж» дисциплинасын кыргыз тилинде окутуудагы көйгөйлөр тууралуу баяндалып, «Дарылоо дене тарбиясы жана массаж» дисциплинасынын мааниси жана мазмуну ачылат.

Макаланын автору «Дарылоо дене тарбиясы жана массаж» сабагын кыргыз тилинде окутуудагы кыйынчылыктардын себептерин аныктоого жана бул маселени чечүү жолдорун сунуштоого аракет кылат.

Аннотация: В статье рассматривается проблема преподавания дисциплины «Лечебная физическая культура и массаж» на кыргызском языке, раскрываются значение и содержание дисциплины «Лечебная физическая культура и массаж».

Автор статьи определяет причины трудностей, возникших при преподавании дисциплины «Лечебная физическая культура и массаж» на кыргызском языке и рекомендует решения данной проблемы.

Abstract: The article talks about the problems of teaching the discipline “Therapeutic physical culture and massage” in the Kyrgyz language, reveals the meaning and content of the discipline “Therapeutic physical culture and massage”.

The author of the article tries to determine the reasons for the difficulties in teaching the discipline “Therapeutic physical culture and massage” in the Kyrgyz language and recommend ways to solve this problem.

Негизги сөздөр: кыргыз тилин өнүктүрүү; тил саясаты; кыргыз тилинде окутуунун көйгөйлөрү; терапиялык дене тарбия; массаж; видеоматериалдар.

Ключевые слова: развитие кыргызского языка; языковая политика; проблемы обучения на кыргызском языке; лечебная физическая культура; массаж; видеоматериалы.

Keywords: development of the Kyrgyz language; language policy; problems of teaching in the Kyrgyz language; therapeutic physical education; massage; video materials.

Законодательство о государственном языке в Кыргызской Республике основывается на Конституции Кыргызской Республики и состоит из конституционного Закона и иных нормативных правовых актов Кыргызской Республики, регулирующих использование и развитие государственного языка. Государственный язык в Кыргызстане подлежит обязательному использованию.

В системе образования Кыргызской Республики государственный язык является основным языком обучения и воспитания в дошкольных воспитательных и образовательных организациях, в организациях начального, среднего и высшего профессионального образования, организациях дополнительного профессионального образования.

Следует отметить, что в Кыргызской Республике действует Национальная программа развития государственного языка и языковой политики, утвержденная президентом. Целью программы было достижение широкого использования государственного языка во всех сферах общественной жизни и роль интеграции с кыргызским языком. Задача – добиться радикальных изменений в использовании кыргызского языка в государственном управлении, делопроизводстве и профессиональном общении. Национальная программа развития государственного языка и совершенствования языковой политики в Кыргызской Республике не обошла стороной физкультурный сектор. Практическая сторона перехода на обучение только на одном языке содержит в себе ряд моментов, которые могут вызвать сложности как у студентов, так и у преподавателей. В 2024 году Кыргызский национальный университет открыл новое направление при педагогическом факультете по специальности “Физическая культура и спорт” – кыргызскоязычную группу, в которой дисциплина «**Лечебная физическая культура и массаж**», наряду с другими дисциплинами, преподавалась на кыргызском языке.

Основные темы курса: Развитие терапевтической физкультуры, Терапевтическая эффективность, клинические и физиологические основы физических упражнений, Общие принципы терапевтической физкультуры, Лечебные физические упражнения опорно-двигательного аппарата, Терапевтические упражнения для плоскостопия, Терапевтические упражнения для сколиоза, Системы и формы массажа, Методы и классификация массажа.

«Лечебная физическая культура и массаж» - это комплекс методик, направленных на восстановление и улучшение здоровья с помощью физических упражнений и массажа. Рассмотрим каждый компонент в отдельности:

Лечебная физическая культура (ЛФК) включает специальные комплексы упражнений, разработанные для лечения и профилактики различных заболеваний. ЛФК применяется в реабилитации пациентов с травмами, после операций, а также при хронических заболеваниях. Основные цели ЛФК:

- Восстановление или улучшение функций органов и систем.
- Повышение общего тонуса организма.
- Укрепление мышечной системы.
- Улучшение подвижности суставов.
- Снижение болевых ощущений.
- Ускорение процесса выздоровления и предотвращения рецидивов.

Массаж представляет собой механическое воздействие на ткани и органы с помощью рук, специальных аппаратов или воды. Массаж может быть различных видов, включая классический, спортивный, лечебный, расслабляющий и др. Основные цели массажа:

- Улучшение кровообращения.
- Снятие мышечного напряжения и боли.
- Ускорение обмена веществ.
- Улучшение работы нервной системы.
- Снятие усталости и улучшение общего самочувствия.

Комплексное применение

Совместное применение ЛФК и массажа позволяет достичь более эффективных результатов в лечении и реабилитации пациентов. ЛФК помогает укрепить мышцы, улучшить подвижность

суставов и общее состояние организма, тогда как массаж способствует расслаблению, улучшению кровообращения и ускорению обменных процессов.

Показания

- Заболевания опорно-двигательного аппарата (артрит, остеохондроз, сколиоз и др.).
- Посттравматическая реабилитация.
- Хронические заболевания внутренних органов (сердечно-сосудистая система, дыхательная система и др.).

- Неврологические заболевания.

- Психозомоциональные расстройства (стресс, хроническая усталость).

Противопоказания

- Острые воспалительные процессы.

- Злокачественные новообразования.

- Тяжелые сердечно-сосудистые заболевания.

- Инфекционные заболевания в острой стадии.

- Тромбоз и тромбозфлебит.

Таким образом, «Лечебная физическая культура и массаж» - это важные составляющие комплексного подхода к лечению и реабилитации, направленные на восстановление и поддержание здоровья пациента.

В работах П.Ф. Лесгафта приведено научное обоснование использования средств физического воспитания с лечебной целью, подчеркивается важность их профилактического значения [1].

Основной труд П.Ф. Лесгафта «Лечебная физическая культура», в котором описаны основные методы использования лечебной физкультуры [2].

Существует множество методик лечебной физической культуры (ЛФК) и массажа, каждая из которых направлена на решение конкретных медицинских проблем и улучшение общего состояния здоровья. Эти методики позволяют специалистам подбирать индивидуальные программы для пациентов, учитывая их особенности и потребности, что способствует более эффективному лечению и реабилитации.

Все эти методики разработали следующие ученые в области лечебной гимнастики, реабилитации после травм: С.В. Корнилов, А.П. Нестеров [3], И.И. Брехман [4] и др.

В Кыргызстане много и активно говорят о том, что существующие методики преподавания кыргызского языка неэффективны. Кроме того, в стране недостаточно книг, словарей, а также аудио- и видеоматериалов на государственном языке. В то время как одним из самых эффективных средств обучения являются видеоматериалы. Термин "видео" в преподавании может означать как воспроизведение телепрограмм на видеомagneтофоне для учебных целей, просмотр видеофильмов, так и использование видеокамеры для записи и последующего воспроизведения в учебной деятельности студентами. Видеозаписи подразделяются на следующие виды:

- видеозапись фильмов и программ специально для учебных целей;

- видеозапись телепрограмм и художественных фильмов;

- видеозаписи программ по различным специальностям; видеозаписи, созданные самими студентами [5].

Зоя Кононенко, председатель городской медико-педагогической и психологической комиссии при управлении образования мэрии Бишкека говорит: «Мы никогда не предлагали полностью исключить кыргызский язык. Специалисты могут работать на русском языке с детьми из кыргызскоязычных семей. Другое дело – родители, не говорящие на русском языке, они не могут заниматься с детьми на русском языке. Не знаю, когда наша наука дойдет до того, чтобы обучать детей на кыргызском языке».

Время требует от специалистов не только знаний в своей области, но и умения ориентироваться в информационной среде, отбирать и обрабатывать информацию, эффективно использовать ее для решения задач. Кыргызский язык требует иных методов и технологий процесса обучения, повышающих уровень информационной компетентности студентов. Информационная компетентность приобретает все большее значение для специалиста в современном мире. Она помогает ему ориентироваться в информационной среде, отбирать и обрабатывать информацию, эффективно использовать ее для достижения своих целей [6].

Обучение дисциплине «Лечебная физическая культура (ЛФК)» на кыргызском языке столкнулось с рядом специфических проблем, связанных с лингвистическими, культурными и образовательными аспектами. Вот некоторые из основных проблем:

Лингвистические проблемы

1. Отсутствие научно обоснованной терминологии.

Многие медицинские и специализированные термины могут отсутствовать в кыргызском языке, что приводит к необходимости заимствований или самостоятельного формулирования новых терминов.

2. Перевод методических материалов.

Много учебных материалов и методических руководств по ЛФК изначально написано на других языках (чаще всего на русском или английском), и их качественный перевод на кыргызский язык может быть затруднителен.

Образовательные проблемы.

1. Недостаток квалифицированных преподавателей.

Преподаватели, свободно владеющие кыргызским языком и обладающие достаточной квалификацией в области ЛФК, могут быть в дефиците.

2. Недостаток учебных материалов.

На кыргызском языке может быть недостаточно учебников, пособий, научных статей и других образовательных ресурсов по ЛФК.

3. Инфраструктура и оборудование.

Недостаток специализированного оборудования и помещений, адаптированных для проведения занятий ЛФК, может затруднять процесс обучения.

Культурные и социальные проблемы.

1. Различия в сфере культуры.

Некоторые аспекты ЛФК могут быть незнакомы или восприниматься иначе в кыргызской культуре, что требует адаптации методик и подходов.

2. Социальное восприятие.

Общественное понимание и восприятие ЛФК как важной дисциплины может быть недостаточным, что влияет на заинтересованность студентов и поддержку со стороны сообщества.

Проблемы интеграции и стандартизации

1. Интеграция в образовательную систему.

Внедрение ЛФК на кыргызском языке в учебные программы может требовать значительных усилий для разработки стандартов и программ обучения.

2. Аккредитация и сертификация.

Необходимость разработки системы аккредитации и сертификации для курсов и специалистов ЛФК на кыргызском языке.

Решения

1. Разработка и перевод материалов.

Создание и перевод учебников, пособий и методических материалов на кыргызский язык с участием специалистов в области медицины и филологии.

2. Подготовка преподавателей.

Обучение и повышение квалификации преподавателей ЛФК, владеющих кыргызским языком.

3. Создание терминологии.

Разработка и утверждение официальной медицинской терминологии на кыргызском языке с участием специалистов.

4. Повышение осведомленности

Пропаганда важности ЛФК среди населения и медицинского сообщества для повышения заинтересованности и поддержки.

5. Международное сотрудничество.

Взаимодействие с международными организациями и образовательными учреждениями для обмена опытом и ресурсами.

Преодоление этих проблем требует комплексного подхода и совместных усилий со стороны образовательных учреждений, медицинских организаций и государственных органов.

Список использованной литературы

1. Епифанов В.А. Лечебная физическая культура и спортивная медицина. – Москва: Медицина, 1999, 304 с.

2. Лесгафт П.Ф. Лечебная физическая культура. – Москва: Медицина, 2012, 345 с.

3. Нестеров А.П. Методы лечебной физкультуры. Руководство по методикам ЛФК для различных категорий пациентов. – Москва, 2019, 230 с.

4. Брехман И.И. Введение в валеологию – науку о здоровье – Л., 1987 125 с.
5. Демесинова Ф.Б. Использование видеоматериалов на уроке английского языка // Вестник КНУ, 2023, №1, 22-28-бб.
6. Абдырахманова А.К. Информационная компетентность специалиста в двухуровневой системе образования // Вестник КНУ, 2023, №2, 219-225-бб.

УДК 373.31:51

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-130-136

Гудимова А.Н., Кулуева С.С., Шаршенбаева М.Ш.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Гудимова А.Н., Кулуева С.С., Шаршенбаева М.Ш.

КНУ имени Ж. Баласагына

Gudimova A.N., Kulueva S.S., Sharshenbaeva M.Sh.

KNU named of J. Balasagyn

**МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН
РЕГУЛЯТИВДИК УНВЕРСАЛДЫК ОКУУ ИШ-АРАКЕТТЕРИН ӨНҮКТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ РЕГУЛЯТИВНЫХ УНИВЕРСАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ДЕЙСТВИЙ
У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ
DEVELOPMENT OF REGULATORY UNIVERSAL LEARNING ACTIONS
IN JUNIOR SCHOOL CHILDREN WHEN TEACHING MATHEMATICS**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кенже мектеп окуучуларынын регулятивтик универсалдуу окуу иш-аракеттерин өнүктүрүү маселеси окутуунун пландаштырылган натыйжаларынын компоненти катары каралат. Алардын башталгыч мектептеги өнүгүшүнүн мүнөздөрү жана өзгөчөлүктөрү аныкталды. Башталгыч мектепте математиканы окутууда аларды иштеп чыгуунун методдору жана каражаттары, анын ичинде долбоорлоо методу, даяр алгоритмдер ыкмасы, жетишпеген же ашыкча пункттары бар планды колдонуу сунушталат. Бул методдордун универсалдуу окуу иш-чараларынын деңгээлине тийгизген оң таасири эксперименталдык тастыктоонун натыйжалары менен көрсөтүлгөн.

Аннотация: В статье рассматривается проблема развития регулятивных универсальных учебных действий младших школьников как составляющей планируемых результатов обучения. Выявлены характеристики и особенности их развития в начальной школе. Предлагаются методы и средства для их развития при обучении математике в начальной школе, включая метод проектов, метод готовых алгоритмов, использование плана с недостающими или избыточными пунктами. Представлены результаты экспериментального подтверждения позитивного влияния методов на уровень регулятивных УУД.

Abstract: The article considers the problem of the development of regulatory universal educational actions of junior schoolchildren, as a component of the planned learning outcomes. The characteristics and features of their development in primary school are revealed. Methods and means for their development when teaching mathematics in elementary school are proposed, including the project method, the method of ready-made algorithms, and the use of a plan with missing or redundant points. The results of experimental confirmation of the positive influence of methods on the level of regulatory universal educational actions are presented.

Негизги сөздөр: окутуунун пландаштырылган натыйжалары; регулятивтик универсалдуу окуу иш-аракеттери; максат коюу; пландаштыруу; болжолдоо; коррекциялоо; контролдоо; регулятивтик универсалдуу окуу иш-аракеттеринин өнүгүү ыкмалары.

Ключевые слова: планируемые результаты обучения; регулятивные универсальные учебные действия; целеполагание; планирование; прогнозирование; коррекция; контроль; методы развития УУД.

Keywords: planned learning outcomes; regulatory universal learning actions; goal setting; planning; forecasting; correction; control; methods for developing universal learning actions.

В связи с заменой парадигмы знаний на компетенции в корне поменялись цели, задачи и требования к результатам обучения на всех ступенях образования, включая начальную школу. Согласно Государственному образовательному стандарту школьного общего образования [1] планируемые (ожидаемые) результаты обозначены в виде компетенций и универсальных учебных действий школьников.

Универсальные учебные действия (УУД) в широком смысле этого понятия, по мнению А.Г. Асмолова, означают умение учиться, то есть способность субъекта к саморазвитию и самосовершенствованию путем сознательного и активного освоения нового социального опыта [2, с. 9]. В своих ранее проведенных исследованиях мы установили несколько видов средств развития и повышения уровня УУД у младших школьников при обучении математике. Среди них: оценивание [3], индивидуализация [4] и инструментарий педагогической диагностики [5]. Но в объём понятия «универсальные учебные умения» входят предметные УУД, метапредметные УУД, личностные УУД, каждый из которых, в свою очередь, также имеет сложную структуру, что наглядно представлено на рис. 1 на примере регулятивных УУД. Каждый из них имеет свои задачи и особенности и поэтому требует изучения и использования соответствующих им методов и средств развития.

Так, например, из рис. 1 следует, что первоочередная задача школы и учителей научить школьников самостоятельно формулировать цель своей учебной деятельности, планировать её так, чтобы достичь поставленной цели, прогнозировать результаты и оценивать их. Если при этом произошла нестыковка, то надо уметь мобилизовать энергию и силы для внесения соответствующих корректив.

Рис. 1. Система регулятивных универсальных учебных действий (РУУД)

Процесс развития РУУД у младших школьников мы начали с определения их исходного уровня. Для этого были выбраны диагностическая методика по определению уровня целенаправленности Л.М. Фридмана [6], методика «Оценка уровня сформированности учебной деятельности» Е.В. Заика и Г.В. Репкиной [7], «Проба на внимание» П.Я. Гальперина и С.Л. Кабыльницкой [8], «Изучение саморегуляции» У.В. Ульенковой [9].

Реализация диагностического инструментария этих методик при проведении констатирующего эксперимента позволила установить исходный уровень регулятивных УУД учеников, необходимых для обучения математике.

Так, из результатов диагностирования по методике Л.М. Фридмана выяснилось, что 44% третьеклассников среди приоритетных целей посещения школы называют получение оценок и общение с одноклассниками и только для 32% школьников узнавание и освоение нового материала оказалось в приоритете. То есть только третья часть школьников осознает и принимает основную цель обучения и нахождения в школе за приоритетную.

При диагностике с использованием методики «Оценка уровня сформированности учебной деятельности» [7] оказалось, что половина учеников (52%) имеет средний уровень учебной деятельности, а более трети (32%) – низкий уровень.

Немногим отличаются результаты диагностирования по методике «Проба на внимание» П.Я. Гальперина и С.Л. Кабыльницкой. С низким уровнем оказалось 36% школьников и только двое из 25 показали высокий уровень, что составило 8%.

Изучение уровня саморегуляции, как одного из важных компонентов РУУД, с использованием методики У.В. Ульенковой показало самые худшие результаты: с высоким уровнем этого параметра не выявилось ни одного школьника, а 44% из них оказались с низким его уровнем. Полученные результаты свидетельствовали о большом разбросе в уровне РУУД у школьников и недостаточном у многих из них для эффективного обучения. В связи с этим актуализировался поиск путей, способствующих повышению умений выполнять РУУД.

Среди таких путей мы выбрали использование метода проектов, использование алгоритмов формулировки цели и плана решения текстовых задач. При этом методу проектов был отдан приоритет в связи с тем, что каждый из пяти этапов проектной деятельности требует выполнения того или иного компонента РУУД. Так, первый этап «Целеполагание» подразумевает выполнение самостоятельных учебных действий – определение цели и прогнозирования результата. Название второго этапа проекта – «Планирование» – указывает на выполнение соответствующего компонента РУУД. На следующем исполнительском этапе проекта нужно сохранить задачу, осуществлять контроль за своими учебными действиями и сличение способа действия и его результата с заданным эталоном, что способствует на следующем этапе проекта показать свои действия по коррекции и по преодолению препятствий, возникших при этом. Указанные РУУД на каждом из этапов проекта могут выполняться сначала при партнёрской поддержке учителя, а через какое-то время полностью самостоятельно.

Развитие РУУД в рамках проектной деятельности считаем перспективным, так как этот процесс сопровождается многократным повторением формирующихся учебных действий.

Наряду с этим используем на первых порах алгоритмы. Так, на рис. 2 представлен алгоритм формулирования цели урока и показан пример его использования для формулировки цели для уроков по двум предметам.

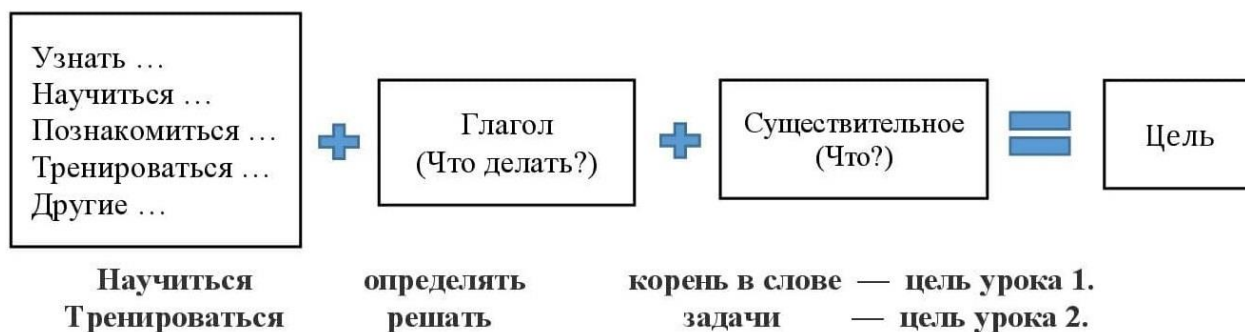

Рис. 2. Алгоритм развития формулирования цели урока

В табл. 1 приведён алгоритм плана решения текстовых задач. Перед решением задачи школьник должен осознать все действия, которые при этом осуществляются. Он должен задуматься о формулировке цели, о том, что он будет делать дальше после того, как цель сформулирована, и осознать, зачем это надо будет сделать. В этом на первых порах ему поможет алгоритм-подсказка. Неоднократное использование алгоритма позволит закрепить умения выполнять действия при решении задач.

Таблица 1. Алгоритм решения задач

Первоначальный (развёрнутый)	Переход в умственное действие (по Гальперину П.Я.)
1. Прочитать задачу и представить себе то, о чём в ней говорится.	Читаю задачу ... В задаче говорится ... Мне известно ... Надо узнать ...
2. Запиши задачу кратко или выполни чертёж	Читаю по частям, составляю краткую запись, схему, чертёж.
3. Поясни, что показывает каждое число, повтори вопрос задачи.	Рассказываю по краткой записи ... по чертежу, схеме ...
4. Подумай, можно ли сразу ответить на вопрос задачи. Если нет, то подумай – почему? 5. Составь план решения (цепочку).	Составляю план решения задачи ...
6. Выполни решение.	Решаю ...
7. Проверь решение и ответ на вопрос задачи.	Прикидка результата ...
8. Запиши решение и ответ.	Записываю решение и ответ ...
9. Составь обратную задачу.	Составляю обратную задачу ...

Наблюдения за учениками во время занятий показали, что в ходе системной ежедневной работы по включению универсальных регулятивных действий целеполагания и планирования в практику учения постепенно стали наблюдаться позитивные изменения в деятельности учащихся. Школьники активнее обсуждали тему урока и включались в процесс формулирования цели урока, увереннее высказывали последовательность действий при решении задач. Это подтвердили результаты контрольного эксперимента (рис. 3).

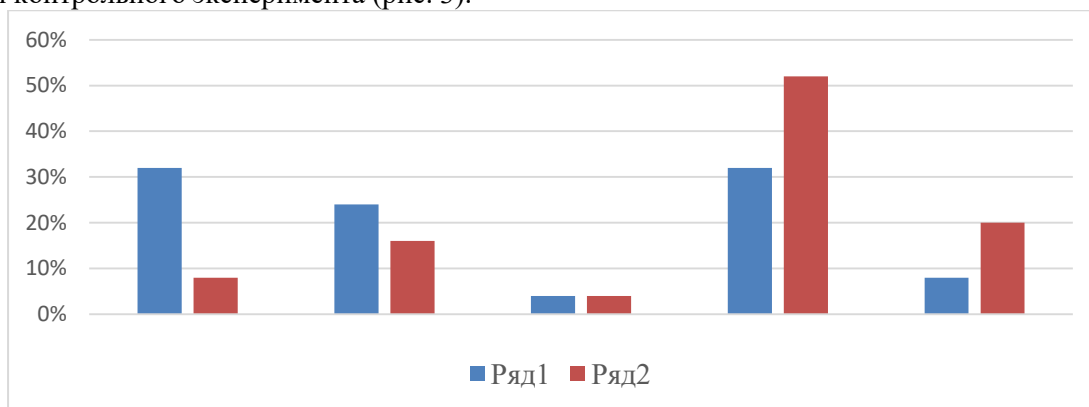

Рис. 3. Результаты сравнительного анализа по уровню развития целенаправленности посещения школы: ряд 1 – исходный уровень, ряд 2 – результаты контрольного эксперимента

Контрольный этап эксперимента по определению изменений в уровне развития УУД был проведён с использованием диагностического инструментария констатирующего эксперимента. Так, после статистической обработки результатов эксперимента по методике Л.М. Фридмана было установлено, что приоритеты целенаправленности посещения школы у многих школьников позитивно изменились (рис. 3). Анализ содержания рис. 3 показал, что узнавание и освоение нового материала оказалось в приоритете у 52% школьников, то есть больше половины коллектива класса осознали и приняли для себя основную цель обучения приоритетной. Количество школьников, приоритетной целью которых было общение с товарищами, уменьшилось на 24%, а та группа школьников, для которых в приоритете была погоня за хорошими оценками, уменьшилась на 8%. То есть данные рис. 3 свидетельствуют о позитивном влиянии выбранных нами методов обучения на развитие РУУД.

Об этом же свидетельствуют сравнительные результаты оценки уровня сформированности учебной деятельности по методике Е.В. Заика, Г.В. Репкиной (рис. 4). Из анализа содержания рис. 4

следует, что количество школьников с высоким уровнем умений выполнять учебную деятельность увеличилось незначительно, но зато в 3 раза уменьшилось количество школьников с низким уровнем этих умений.

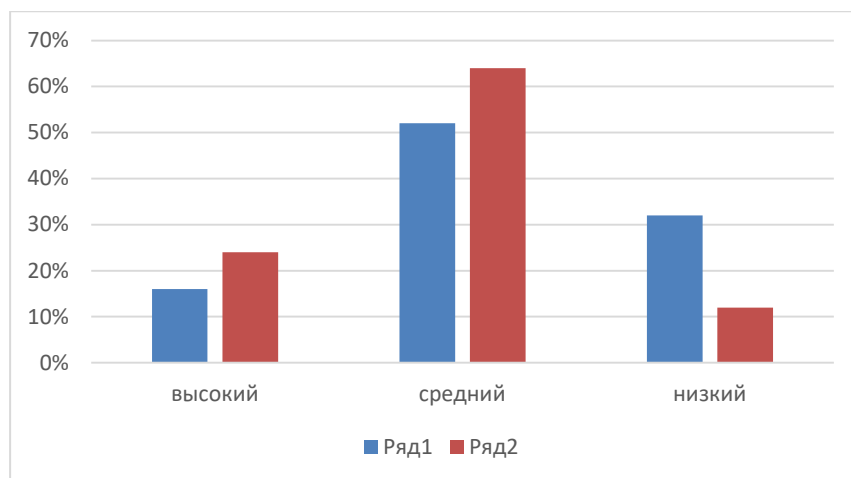

Рис. 4. Результаты сравнительного анализа по уровню развития умений выполнять учебную деятельность: ряд 1 – исходный уровень, ряд 2 – результаты контрольного эксперимента

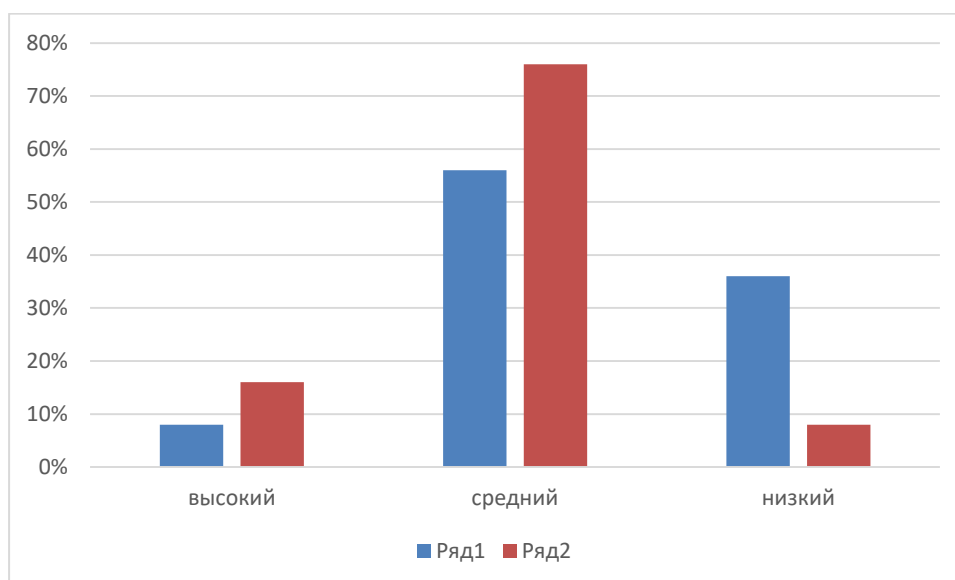

Рис. 5. Результаты сравнительного анализа по уровню развития внимания: ряд 1 – исходный уровень, ряд 2 – результаты контрольного эксперимента

Определение уровня внимания по методике П.Я. Гальперина и С.Л. Кабыльницкой также позволило сделать вывод о позитивном влиянии наших педагогических решений. Так как из анализа результатов, представленных на рис. 5, видно, что количество школьников с высоким уровнем внимания увеличилось в 2 раза, в то время как подгруппа школьников с низким уровнем внимания уменьшилась в 5 раз.

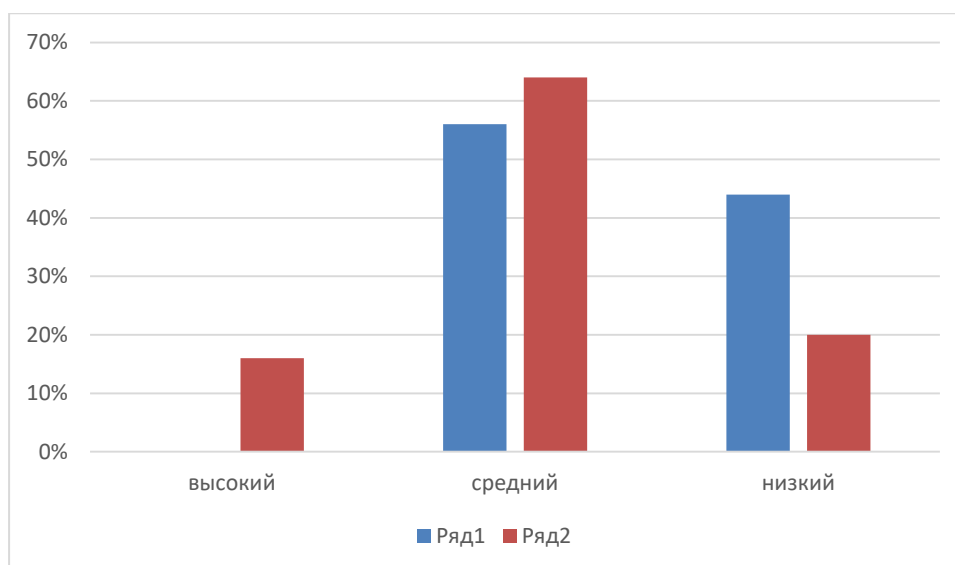

Рис. 6. Результаты сравнительного анализа по уровню развития саморегуляции: ряд 1 – исходный уровень, ряд 2 – результаты контрольного эксперимента

Не в меньшей мере о позитивном влиянии свидетельствуют сравнительные результаты уровня саморегуляции, представленные на рис. 6. Если при констатирующем эксперименте в классе не оказалось ни одного школьника с высоким уровнем саморегуляции, то при контрольном выявилось 16% таких школьников и в 2 раза уменьшилась в классе подгруппа с низким уровнем. Стоит отметить, что от уровня саморегуляции зависит процесс внесения корректив в деятельность школьников. Не каждый находит в себе силы, чтобы признать свои ошибки и недочёты в учебных действиях и тем более внести в свою работу коррективы.

Исходя из статистических выводов, свидетельствующих о повышении уровня сформированности РУУД, можно сказать, что выбранные нами методы и приёмы развития РУУД у младших школьников при обучении математике и реализованные во время формирующего эксперимента эффективны и подтвердили наши предположения о их позитивности.

Следовательно, можно сделать вывод о том, что систематическое использование приемов обучения, нацеленных на поэтапное формирование и развитие РУУД целеполагания и планирования, способствует успешному их освоению и обучению не только на уроках математики, но и в целом в начальной школе.

Список использованной литературы

1. Государственный образовательный стандарт школьного общего образования КР. Утвержден постановлением Кабинета Министров Кыргызской Республики от 22 июля 2022 года № 393. – URL : https://a-aitpaev.mektebim.kg/wpcontent/uploads/sites/954/2023/01/gosstandart_shkolnogo_obrazovaniya_2022.pdf
2. Асмолов А.Г., Бурменская Г.В., Володарская И.А. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. От действия к мысли: пособие для учителя. – Москва: Просвещение, 2011, 151 с.
3. Гудимова А.Н., Курманакунова А.Ж. Оценивание как средство определения уровня универсальных учебных действий учеников начальной школы. // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, № 3(111), с.23-28.
4. Гудимова А.Н., Чередниченко Н.В. Индивидуализация обучения математике как средство повышения уровня универсальных учебных действий // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 78-84.
5. Гудимова А.Н., Кулуева С.С., Ырыскадыр кызы А. Педагогическая диагностика – одно из средств развития универсальных учебных действий младших школьников // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), с. 36-43.
6. Фридман Л.М. Психолого-педагогические основы обучения математике в школе: Учителю о педагогической психологии. – Москва: Просвещение, 1983, 188 с.
7. Репкина Г.В., Заика Е.В. Оценка уровня сформированности учебной деятельности. – Томск: «Пеленг», 1993, 138 с.

8. Гальперин П.Я. Психология как объективная наука. – Москва: Изд-во «Институт практической психологии», 1999, 480 с.

9. Ульenkova У.В. Об особенностях саморегуляции в интеллектуальной деятельности 6-летних детей с ЗПР // Дефектология, 1982, № 4, с. 46-50.

УДК 37.013.42-053.81

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-136-139

Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Мураталиева П.М.

Ж. Баласагына атындагы КУУ^{1/2}

Бишкек иновациялык колледжи³

Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Мураталиева П.М.

КНУ имени Ж. Баласагына,

Бишкекский инновационный колледж

Zhumataeva A.S., Nazarbekova B.Zh., Muratalieva P.M.

KNU named after J. Balasagyn,

Bishkek Innovation College

**ЗАМАНБАП МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕСИНДЕГИ ТАРБИЯ
ИШТЕРИНИН МЕТОДДОРУ
МЕТОДЫ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В СОВРЕМЕННОМ ДОШКОЛЬНОМ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ
METHODS OF EDUCATIONAL WORK IN A MODERN PRESCHOOL EDUCATIONAL
INSTITUTION**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала заманбап мектепке чейинки билим берүү мекемесиндеги тарбия иштеринин методдорун изилдейт. Себеби бүгүнкү заманбап доордо мектепке чейинки билим берүү мекемесиндеги тарбиялоо иштеринин методдорун толук түп тамыры менен өзгөртүү замандын талабы болуп жатат.

Макаланын негизин түзгөн тарбия ишин уюштурууда методдорду түшүнүү жана аң-сезимдүү пайдаланууда ата-энелеринин (мыйзамдуу өкүлдөрүнүн) мобилдүүлүгүн жана үй-бүлөнүн мүнөздөмөсүн эске алуу зарылдыгы анализге алынды.

Ошондой эле билим берүү системасындагы бардык катышуучуларды активдештирүүгө жана алардын өз-ара аракеттенүүсүнө багытталган бир нече методдор белгиленип аныкталды.

Аннотация: В данной статье рассматриваются методы воспитательной работы в современном дошкольном образовательном учреждении. Это связано с тем, что в современную эпоху необходимо радикально менять методы воспитательной работы в дошкольных образовательных учреждениях. Проанализирована необходимость учета мобильности родителей (законных представителей) и особенностей семьи при организации воспитательной работы, что положено в основу статьи.

Выделено несколько методов, направленных на активизацию всех участников образовательной системы и их взаимодействие.

Abstract: This article discusses methods of educational work in a modern preschool educational institution. This is due to the fact that in the modern era it is necessary to radically change the methods of educational work in preschool educational institutions. The need to take into account the mobility of parents (legal representatives) and family characteristics when organizing educational work is analyzed, which forms the basis of the article.

Several methods have been identified aimed at activating all participants in the educational system and their interaction.

Негизги сөздөр: мектепке чейинки билим берүү; метод; үй-бүлө; тарбиялоо; тарбиялык иш; уюштуруу.

Ключевые слова: дошкольное образование; метод; семья; воспитание; воспитательная работа; организация.

Keywords: preschool education; method; family; education; educational work; organization.

Мектепке чейинки билим берүү уюмунда тарбия иштерин уюштуруу методдору психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктү жогорулатууга жана ийгиликтүү өз ара аракеттенүүнү калыптандырууга багытталган. Ошондуктан тарбия ишин уюштурууда методдорду түшүнүү жана аң-сезимдүү пайдаланууда төмөнкүлөрдү эске алуу зарыл: ата-энелеринин (мыйзамдуу өкүлдөрүнүн) мобилдүүлүгү; үй-бүлөнүн мүнөздөмөсү (курамы боюнча, балдардын саны боюнча ж.б.).

Көпчүлүк методдор жамааттык байланыштын жүрүшүндө өз ара аракеттенүүнүн жана аларды чечүүнүн ар кандай кырдаалдарын оюнга негизделген моделдөөнү ичине камтыйт. О.В. Солодянкина – ата-энелерди тарбия процессин пландаштырууга киргизүү методдорун; Н. В. Додокина "бала бакчадагы үй-бүлөлүк театр" – үй-бүлөнүн тарбиялык потенциалын өнүктүрүү технологиясын иштеп чыгышкан [4].

Изилдөөчүлөр Н.А. Виноградова жана О.Л. Зверева билим берүү системасындагы бардык катышуучуларды активдештирүүгө жана алардын өз-ара аракеттенүүсүнө багытталган төмөндөгүдөй ыкмаларды белгилешет:

- ролдук оюн – бул топтун катышуучулары тарабынан турмуштук кырдаалдардын белгилүү бир жүрүм-турумдук же эмоционалдык жагын өздөштүрүү кызыкчылыгында алдын ала бөлүштүрүлгөн ролдорду ойноо;

- мээ чабуулу (мээ чабуулу, "дельфи" методу) – берилген суроого кандайдыр бир жоопту баалоосуз кабыл алуу жана аны жазуу;

- презентация методу – окутуунун ар кандай техникалык каражаттарын пайдалануу аркылуу өзүнүн билимин, жөндөмүн, тажрыйбасын көрсөтүү;

- "кейс" методу – кырдаалдарды талдоо, иштиктүү кырдаалдардын субъекттери тарабынан түздөн-түз талкуулоо жана реалдуу практикадан алынган милдеттер;

- тренингдер, анын жүрүшүндө катышуучулар өздөрүнүн педагогикалык мүмкүнчүлүктөрүн билип гана тим болбостон, алардын конкреттүү көйгөйлүү жагдайларын да колдоно алуулары үчүн шарттар түзүлөт;

- тесттик кырдаалдар методу, анда атайын шарттарды түзүүнүн жардамы менен катышуучу өзүн кыйла активдүү жана айкын көрсөтө алат;

- мастер-класстар – өз ара аракеттенүү ыкмаларын, иш-аракеттердин ыкмаларын түз жана комментарий берүү аркылуу технологияларды көрсөтүү;

- тематикалык жана жекече консультациялар боюнча суроо-талаптар. Консультациялардын жүрүшүндө көйгөйдү талкуулоо гана эмес, аны чечүүнүн практикалык сунуштары да адистердин катышуусу менен уюштурулат [3].

Б.А. Конникова жана Г.И. Щукина тарбиялоо методдорунун классификациясын аныкташкан. Негизги критерий – баланын ишмердүүлүгүнө карата методдун функциясы, анткени тарбиялоо – бул ишмердүүлүктү уюштуруу процесси. Алардын системасында тарбиялоо ишин уюштуруу методдорунун төмөнкү бир нече топтору каралды:

- тарбия процессинде жакшы жүрүм-турум тажрыйбасын калыптандыруу методдору (окутуу, көнүгүү, тапшырма берүү, тарбиялоочу кырдаалдарды түзүү);

- коомдук аң-сезимди калыптандыруу методдору (маек, аңгеме, талаш, мисал);

- иш-аракетти стимулдаштыруу методдору (мелдеш, дем берүү, жазалоо) [7].

Азыркы учурда тарбиялоо методдорунун максаттары, каражаттары, ырааттуулугу, аларды колдонуу тартиби боюнча айырмаланган ар кандай классификациялары бар. Биз Г.И. Щукинанын классификациясына таяндык.

Ар бир метод педагогикалык кырдаалдын тажрыйбасына жараша колдонулат. Методду тандоо эрежелери төмөнкү критерийлер менен шартталган: тарбиячы менен тарбиялануучунун өз ара мамилесинин гуманизми; системалуу мамиле (толуктоого, ондоого, башкалардан тактоого болот); реалдуу шарттарды жана аны ишке ашыруу каражаттарына дал келүү методу жана даярдоо. Тарбиялоонун методдоруна, ыкмаларына жана формаларына дифференцияланган мамиле мыкты сапаттарды калыптандырууда конкреттүүлүктү жана максатка умтулгандыкты камсыз кылат [10].

Практикалык ишмердүүлүктө мугалимдер, тарбиячылар, билим берүү методдорун тандап, тарбиялоонун максаты, анын милдеттери жана мазмунун жетекчиликке алышат.

Тарбиялоо процессинин негизин айрым методдор эмес, алардын тутуму түзөт. Методдордун бул системасы дайыма өзгөрүп турат, балдардын жашына, алардын тарбиясынын деңгээлине жараша өзгөрүп турат. Бул жерде педагогикалык чеберчилик, тарбиялоо ишин уюштурууда чыгармачылык мамиленин болушу зарыл.

Мектепке чейинки билим берүү процесси тарбиялануучунун жеке өзгөчөлүктөрүн, кызыкчылыктарын, мүнөзүн ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүүдө өнүгүп келе жаткан мүнөзү менен айырмаланат. Үй-бүлө менен байланышуу, ата-энелердин тарбиялоого катышуусу, маалыматтын жеткиликтүүлүгү, коом менен өз ара аракеттенүү тарбия иштерин уюштурууда оң натыйжа берет [8].

Учурдагы татаал жана карама-каршы тенденцияларга толгон дүйнөдө экологиялык көйгөйлөр глобалдык масштабга өткөндүгү баарыбызга маалым. Адамзат менен табияттын ортосундагы улам татаалдашып бара жаткан маселелер цивилизациянын негизине коркунуч алып келүү менен көп учурда адамдын жашоосунун мүмкүнчүлүктөрүн алдын ала айтууну татаалдаштырат [9]. Ошондуктан ар кандай тарбиялык иш педагог тарбиялык функцияларды, башкача айтканда тарбиялоо процессинде аткарылуучу милдеттерди, иштин түрлөрүн өздөштүргөндөн, андап билүүдөн башталууга тийиш.

2025-жылга чейинки мезгил ичинде Кыргыз Республикасынын Билим берүү өнүктүрүү стратегиясы билим берүү системасында билим берүүнүн төмөнкүдөй өнүктүрүүнү талап кылат: билим берүү мазмуну өзгөртүү, билим берүү чөйрөсүндөгү мыкты педагогикалык тажрыйбага негизделген түрлөрүн жана ыкмаларын киргизүү жана билим берүү компонентин жакшыртуу жана натыйжалуу ишке ашырууга көмөк көрсөтүү; балдарды бири-бирине, үй-бүлөгө жана ата-энелерге, мугалимге, улуу муундарды урматтоону жогорулатууга, ошондой эле инсанды үй-бүлөлүк жана коомдук жашоого, эмгек ишмердигине даярдоого багытталган балдарды тарбиялоо программаларын иштеп чыгууга жана ишке ашырууга көмөктөшүү; баланын муктаждыктарын, кызыкчылыктарын жана жөндөмдүүлүктөрүн эске алуу менен анын инсандык өнүгүүсүнүн жеке траекториясын калыптандырууга багытталган тарбиялоо системаларынын жана технологияларынын вариативдүүлүгүн өнүктүрүү; тарбиялоону, анын ичинде үй-бүлөлүк; таланттуу балдарды табуу жана колдоо үчүн шарттарды өркүндөтүү; балдарды интеллектуалдык-таанып-билүүчүлүк, чыгармачылык, эмгектик, коомдук пайдалуу, көркөм-эстетикалык, дене тарбия-спорттук, оюн ишмердүүлүгүнө киргизүү формаларын өнүктүрүү [2].

Ошентип, тарбиялык иш – бул педагогикалык жамаат же өзүнчө педагог тарабынан аларды толук өнүктүрүү жана өзүн-өзү ишке ашыруу максатында жүзөгө ашырылуучу чоңдор менен балдардын биргелешкен жашоо-турмушун уюштуруу боюнча максаттуу иш-аракет. Тарбия иштери мектепке чейинки билим берүү уюмунда билим берүү процессинин милдеттүү түзүүчүсү болуп саналат.

Тарбиялык иштин формаларынын жана методдорунун ар түрдүүлүгү мугалим алдыга койгон максатка жетүү үчүн, аларды мугалим колдонууга мүмкүндүк берет. Формалар комплекстүү колдонулганда жана алардын ар бирин компетенттүү педагог туура колдоно алганда гана жакшы натыйжа берет.

Методдор тарбия иштерин уюштуруучулардан аларды тандоодо билимди жана индивидуалдык мамиле кыла билүүнү талап кылат. Тарбиянын жана бүтүндөй тарбиялоо процессинин ийгилиги көбүнчө методдорду билүүдөн жана аларды колдонуудан көз каранды.

Колдонулган адабияттар

1. Алимбеков А.А. Теория и практика этнопедагогической подготовки в системе высшего педагогического образования: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. – Бишкек, 2010.
2. Асипова Н.А., Социалдык тарбия. – Бишкек: КТМУ, 2004, 185-б.
3. Виноградов Н.А. Компетентный подход как основа модернизации профессионального образования // Народное образование, 2006, №2, с. 11-15.
4. Солодянкина О.В. Организация воспитательной работы в классе. – Москва: Педагогический поиск, 2000, 160 с.
5. Мамбетакунов Э. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы жана технологиясы. – Бишкек: Техник ББ, 2015, 128-б.
6. Рахимова М.Р., М.А. Абдыкеримова. Педагогиканын теориясы, системасы жана технологиясы. – Бишкек, 2007, 218-б.
7. Щукина Г.И. Педагогические условия развития профессиональной общительности студентов университетов: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Челябинск, 1996, 24 с.
8. Жуматаева А.С. Улууларды урматтоого байланыштуу салттуу баалуулуктарга карата азыркы жаштардын көз караштарын анализдөө // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2021, №5, 124-127-бб.

9. Жуматаева А.С., Сейдалиева Г.А. Кенже окуучуларга класстан сырткары иштерде экологиялык тарбиялоону жүргүзүү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), 349-357-бб.

10. Малова О.Н. Воспитательный потенциал этнопедагогики в созвучии принципов федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2023, №2 (114), с. 320-324.

УДК 821.111:82.7

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-139-142

Жолдошалиева Ж.Э.
И. Арабаев атындагы КМУ
Жолдошалиева Ж.Э.
КГУ имени И. Арабаева
Zholdoshalieva J.E.
KSU named after I. Arabaev

УЛУТТУК МЕКТЕПТЕ ОРУС ТИЛИН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ТЕКСТТИН РОЛУ
РОЛЬ ТЕКСТА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ
В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ
A THE ROLE OF TEXT IN THE PROCESS OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE
IN THE NATIONAL SCHOOL

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз мектебинде орус тилин окутуу процессинде тексттин ролу каралат. Тил үйрөнүү үчүн тексттердин мааниси чоң. Методологиялык көз караш менен алганда эң маанилүүсү – бул тексттин маанисинин жана мазмунунун бүтүндүк түзүлүшү, сүйлөмдүн түзүлүшү, темасы, стили жана грамматикалык түзүлүшү. Орус тили сабагында тексттер оозеки жана жазма тилди түшүнүүнүн ар кандай түрлөрүн үйрөтүүнүн жана көндүмдөрдү өнүктүрүүнүн булагы да, каражаты да боло алат.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль текста в процессе преподавания русского языка в кыргызской школе. Тексты имеют большое значение для изучения языка. Наиболее важными с методической точки зрения являются целостная структура смысла и содержания текста, структура предложений, тематика, стиль и грамматический строй. На уроках русского языка тексты могут быть как источником, так и средством обучения различным видам понимания устной и письменной речи и развития навыков.

Abstract: This article examines the role of text in the process of teaching the Russian language in a Kyrgyz school. Texts are of great importance for language learning. The most important from a methodological point of view are the holistic structure of the meaning and content of the text, sentence structure, theme, style and grammatical structure. In Russian language lessons, texts can be both a source and a means of teaching various types of understanding of oral and written language and developing skills.

Негизги сөздөр: тексттер; тилди окутуу; оозеки жана жазма кеп; булактар; орус тили.

Ключевые слова: тексты; обучение языку; устная и письменная речь; источники; русский язык.

Keywords: texts; language teaching; oral and written speech; sources; Russian language.

Введение. Русский язык в нашей многонациональной стране наделен статусом официального. В настоящее время русский язык преподается в общеобразовательных школах, средних специальных школах и высших учебных заведениях всех сфер общественного и государственного устройства.

Тексты имеют большое значение при обучении русскому языку. За последние несколько лет лингвометодологами было дано множество лингвокоммуникативных определений текста. Среди этих определений наиболее важными с методологической точки зрения являются целостная структура смысла и содержания текста, взаимосвязь предложений, темы, стиля и грамматического строя.

Методы исследования. Текст – это совокупность предложений, тесно связанных по смыслу и грамматике. В одном предложении невозможно подробно объяснить, что вы хотите сказать, поэтому нам нужен текст.

Текст – это два и более предложений, связанных по смыслу и грамматической структуре. Наименьшая единица текста – предложение. Количество предложений в тексте не ограничено. Оно связано с рассказываемой историей, выполнением поставленной цели, поэтому размер текста может варьироваться. Встречаются также тексты из одного или двух предложений. Это афоризмы, загадки, пословицы, поговорки и т.д.

Многие учебные заведения, в том числе общеобразовательные школы, уделяют большое внимание преподаванию русского языка на основе специально созданных текстов для определенных возрастных концентров. Это один из стратегических вопросов преподавания русского языка. Нет сомнения, что это даст приемлемые результаты в обучении учащихся умениям эффективно работать с оригинальными материалами. В некоторой степени успешное решение проблемы заключается в нахождении тактически правильных шагов и процедур с точки зрения выбора содержания обучения и отражения полученной концепции в учебных материалах. При составлении текстов следует соблюдать «тематический принцип», когда последовательно излагаются темы истории, культуры, быта и различных сторон жизни народа.

На уроках русского языка тексты могут быть как источником, так и средством обучения различным видам понимания устной и письменной речи и развития навыков. Поэтому при выборе текстовых материалов к уроку необходимо следующее:

1) учитывать информационную значимость материала для учащихся. Текст должен быть полезен, интересен, необходим ученику и давать информацию для расширения его воображения и мышления. Также тексты должны быть интегрированы в конкретную тему, чтобы иметь соответствующую информационную значимость, то есть включать специальные термины и не раскрывать темы, необходимые для разбора;

2) доступность языкового содержания, то есть адаптация языка текста к среднему уровню образования обучающихся (при этом степень адаптивности может, конечно, быть различной в зависимости от цели обучения), уровень сложности должен повышаться в процессе обучения от начального этапа к заключительному;

3) соответствие лингвистической работы лингводидактическим задачам урока (лексико-грамматический материал, предназначенный для обучения, то есть терминологический аппарат, закрепленные свитки, набор необходимой структуры научного стиля речи, заранее планируется автором текста, а затем последовательно и по возможности подключается).

Сегодня, наряду с текстами, при обучении русскому языку одним из наиболее проблемных вопросов является учет высокого уровня знаний культуры, истории и традиций народа, изучающего язык.

Также очень помогают организовать урок мини-тексты (небольшие тексты), группы предложений. Они будут содержать некоторый информативный и лексико-грамматический минимум, который облегчит переход к изучению основного текста. При этом важен и психологический фактор, поскольку относительно большой объем основного текста является препятствием для обучающегося, в этом случае он учится с удовольствием читать микротекст и воспринимать его, он станет более доступным.

Кроме того, из-за небольшого размера микротекст в некоторых случаях может предлагаться как аудиотекст. Нет сомнений в том, что развитие разговорных навыков важно для учащихся, изучающих русский язык.

Одним из факторов, который может оказать существенное влияние на обучение переводу различных текстов на русский язык, является сочетание систем и средств понимания в конкретной области знаний на родном языке и изучаемом языке, то есть так называемой культурной «уникальностью». Русский учёный профессор Е.И. Пассов: «То, что культура становится ценностью для человека, то есть приобретает социальную, человеческую и культурную значимость, становится ориентациями деятельности и поведения, связывается с познавательными и произвольными сторонами его индивидуальности, определяет его мотивацию», его мировоззрение и нравственные убеждения становятся основой формирования Эго личности, а значит, духовной свободы и развития творческих способностей человека. Поэтому культуру и составляющие ее ценности следует рассматривать как почву, на которой «растет» человек, как воздух, которым он дышит. "Когда нет плодородной почвы и воздуха, человек умирает и умирает или живет, но духовно и без культуры", – отмечает он [2]. «Культура – это духовное богатство, созданное человечеством, служащее дальнейшему развитию человека, творческим возможностям, или, другими словами, экономическому, социальному и политическому росту», – пишет учёный А.А. Мол [1].

Обсуждение. В процессе обучения русскому языку жизнь, образ жизни, культура, традиции и природа кыргызского народа не ограничиваются определенными текстами. Сегодняшняя потребность заключается в обеспечении этими текстами учеников кыргызской школы. Обладать такой особенностью непросто. Задача обучения учащихся кыргызских школ с текстами становится значительно проще, поскольку материалы размещаются на знакомой и понятной основе, осваиваемой в процессе изучения соответствующих предметов на родном языке. В процессе чтения и перевода учащийся будет иметь четкое представление о том, о чем идет речь, какое место обсуждаемые проблемы будут иметь в его представлении, то есть у него должно быть глубокое понимание проблемы. Помимо овладения реальными языковыми особенностями языка в сфере общения, требуют и достаточного усвоения культурного контекста, без чего невозможно говорить об эффективном обучении с помощью перевода. Иными словами, от создателя учебных материалов требуется соблюдение продуманной системы отбора текстового материала.

Данная система должна решать чисто методические вопросы формирования эффективных навыков чтения и перевода, что включает в себя:

- увеличение словарного запаса;
- тренируя языковую чувствительность, ученик может чувствовать и понимать сказанное, даже если он не знает перевода отдельных слов в предложении и т.п. [4]

Основная задача при обучении переводу – научить ученика видеть и чувствовать мысль, выраженную словами и формами одного языка, а затем передавать ее через слова и формы другого языка, не искажая содержания и не нарушая правила грамматики, выбора слов и сочетания языков перевода. Помимо развития переводческих навыков, обучение переводу способствует обогащению словарного запаса учащихся, приобретению специальной лексики и фразеологии русского языка, синонимических ресурсов русского языка, структурных, семантических и стилистических особенностей русского языка.

Как известно, учащиеся, даже хорошо знающие грамматику, часто не видят связи между текстом, формой и содержанием. Обычно это приводит к искажению содержания переводимого текста. Одной из сложнейших проблем, с которыми сталкивается учитель русского языка и литературы является не совокупность отдельных слов, грамматических конструкций и словосочетаний, а органически связанные между собой лексические, грамматические и стилистические средства, которые вместе с их сочетанием могут передать информацию в тексте максимально, но не полностью – это развивать умение видеть текст в целом. Для этого учеников следует обучать элементарным навыкам и приемам грамматического и лексического преобразования текста и одновременного их использования в процессе перевода. Более того, при переводе обязательно делается анализ исходного текста путем сравнения двух языков с помощью русско-кыргызских словарей.

В связи с этим уместно вспомнить одно из известных определений процесса перевода: «Перевод – это замена плана содержания без его использования» [3]. Первая задача учителя – проанализировать текст, его лексические и грамматические особенности и научить искать лингвистические и во многих случаях функциональные эквиваленты в переводимом языке. На этом этапе обучения необходимо учитывать особенности владения обоими языками, как кыргызским, так и русским. В этом случае учащиеся приобретают определенные навыки на изучаемом языке. При переводе ученик должен чувствовать необходимость учитывать смысл исходного текста и уметь его передать, причем перевод не должен быть дословным переводом, состоящим из совокупности лексических и грамматических значений.

Для этого, прежде всего, необходимо принять во внимание проблему разделения логического центра произношения на части и сравнения способов его передачи в кыргызском и русском языках, а также синтаксическую реконструкцию связанного предложения при переводе, изменение порядка слов. В связи с этим возникает вопрос о смысле перевода. Этот вопрос требует внимательного рассмотрения, поскольку очевидно, что существуют различия в семантике разных языков, и в этом причина трудностей, с которыми сталкивается ученик.

Ценность переводческих знаний – это объем перевода. Оно определяется не его сложностью, а тем, какие типичные переводческие трудности и методы изучались в учебном материале и какие из уроков использовались при переводе оригинальных текстов на другой язык. В системе значений любого языка человеческие переживания, то есть отражаются результаты осознания человеком окружающей среды.

Реальность такова, что разные языковые группы людей имеют больше общего, чем различий. Поэтому значения в разных языках имеют больше сходства, чем различий. Но эти значения

сочетаются, группируются и выражаются по-разному в разных языках. Поэтому в переводе могут возникнуть ситуации, когда в оригинальном тексте описываются особые процессы и явления, принадлежащие данному народу и стране. При этом следует учитывать, что любой человеческий язык устроен таким образом, что с его помощью можно описать ситуацию, с которой ранее никогда не сталкивались. Это значит, что передать ситуацию другой страны и народа можно средствами другого языка. Необходимо сохранить смысловой эквивалент оригинала и перевода. Обязательным условием для этого является знание предмета и коммуникации (текста).

Творческая работа над текстом – это тренировка способов выражения своей мысли, которую можно осуществить с помощью следующих видов упражнений.

- подтвердить (или опровергнуть);
- выбрать материал из других текстов по той же теме;
- аргументировать свое мнение в ходе обсуждения [5].

Следует давать много однотипных упражнений, повторяющих условия одной и той же техники. При организации процесса обучения русскому языку текст должен соответствовать не только практическим, но и общеобразовательным и воспитательным целям.

Заключение. Конечная цель работы с текстом – обучение русскому языку, посредством чего сформировать правильное отношение к культуре, традициям и обычаям русского народа. Основными обязательными условиями работы с текстом на уроке являются уважительное отношение преподавателя к каждому ученику, создание приятной психологической атмосферы на уроках. А государство, в свою очередь, должно создать все условия для того, чтобы процесс изучения другого языка был интересным и полезным как для тех, кто изучает язык, так и для тех, кто обучает языку.

Список использованной литературы

1. Мол А.А. Теория информации и эстетическое восприятие. Пер. с франц. Б.А. Власюка. – Москва, 2014, 540 с.
2. Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование. Концепция развития индивидуальности в диалоге культур. – Липецк: ЛГПИ-РЦИО, 2000, 204 с
3. Бессмельцева Ю.Н. Интонационные конструкции как предмет обучения на уроках РКИ // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына, 2023, №4 (116), с. 7-10.
4. Кулуева С.С., Гудимова А.Н. Развитие элементов компетенций возможностями учебных экскурсий // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына, 2018, №3 (95), с. 10-16.
5. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnyy-podhod-v-obuchenii-inostrannomu-yazyku> (дата обращения: 17.05.2024)

УДК 371.4

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-142-148

Жуматаева А.С.¹, Назарбекова Б.Ж.², Джурсуналиева Н.Дж.³, Мураталиева П.М.⁴

Ж. Баласагын атындагы КУУ ^{1,2,3.}

Бишкек иновациялык колледжи ⁴

Джуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Джуматаева Н.Дж., Мураталиева П. М

КНУ имени Ж. Баласагына,

Бишкекский инновационный колледж

Jumataeva A.S., Nazarbekova B.J., Djursunaliyeva N.J., Murataliyeva P.M.

KNU named after J. Balasagyn,

Bishkek Innovation College

КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН ЭЛДИК ПЕДАГОГИКА АРКЫЛУУ АДЕПТИК ЖАКТАН ТАРБИЯЛОО ЖӨНҮНДӨ О ВОСПИТАНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ НАРОДНУЮ ПЕДАГОГИКУ ABOUT EDUCATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN THROUGH FOLK PEDAGOGY

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала кенже мектеп окуучуларын элдик педагогика аркылуу адептик жактан тарбиялоо идеяларын изилдейт. Себеби балдарды руханий баалуулукта адептүүлүккө тарбиялоо бала төрөлгөндөн баштап эле, мектепке чейинки куракта, кенже мектептерде системалуу нукта жүргүзүү замандын талабы. Ошондуктан, кенже мектептердин предметтик китептери менен

окуу программалары талдоого алынды. Талдоонун негизи катары адептик билим-тарбияларды колдонуу үчүн кенен мүмкүнчүлүгү бар "Адабий окуу" жана "Кыргыз тили" сыяктуу предметтерге басым жасалды.

Аннотация: В данной статье исследуются идеи нравственного воспитания младших школьников средствами народной педагогики. Это потому, что насущной является необходимость систематического обучения детей моральным ценностям от рождения до дошкольного возраста и младших классов школы. Поэтому были проанализированы учебники и учебные программы младших классов средней школы. Особое внимание было уделено таким предметам, как «Литературное чтение» и «Кыргызский язык», которые имеют широкую возможность использовать нравственное воспитание в качестве основы анализа.

Abstract: This article explores the ideas of moral education of younger schoolchildren using folk pedagogy. This is because there is an urgent need to systematically teach moral values to children from birth to preschool and junior school. Therefore, textbooks and curricula of junior high schools were analyzed. Particular attention was paid to such subjects as "Literary Reading" and "Kyrgyz Language", which have a wide opportunity to use moral education as the basis of analysis.

Негизги сөздөр: кенже мектеп; элдик педагогика; адептик тарбия; ата-эне; урматтоо; тарбиялоо.

Ключевые слова: младшая школа; народная педагогика; нравственное воспитание; родители; уважение; воспитание.

Keywords: junior school; folk pedagogy; moral education; parent; respect; education.

Заманбап техниканын жана илимдин өнүгүп өзгөрүүсү менен келечектин ээлери болгон жаш мурасторлордун да жүрүм-турумун, кулк мүнөзүн өзгөрткөн ааламдашуу доорунда, ар бир өлкө өздүк, улуттук нарк-насилин, салт-санаасын, маданиятын, эне-тилин, динин, мекенин сактап калууда элдин канына сүнгүп кирген элдик педагогикага жана анын жаратуучусу кыргыз элдик жомокторго кайрадан кайрылып адептүүлүк, ахлактык, гумандуулук, айкөлдүк, сабырдуулук, арууазалык, мекенчилдик ж.б. тарбия идеяларына жаңыча көз караш менен карап, изилдөө бүгүнкү күндүн эң бир актуалдуу маселелеринин бири экендигин айгинелеп турат. Кыргыз эл жомокторунда калк тарабынан түптөлгөн балдардын жан дүйнөсүн байыткан, көөдөнүн тазарткан кайталангыс тарбиялоо тажрыйбалар, адеп-ахлактык нормалар, эрежелер, принциптер топтолгон. Кыргыз этнопедагогдорунун алгачкы муунуна кирген Ж.Бешимов окуучуларды адепахлактык жактан тарбиялоодогу элдик салттарды азыркы мектепте колдонуу боюнча диссертация жазган, анда кыргыз балдарынын адептик жетилүүсүнүн этаптары ачылып берилет [3].

Азыркы күндө адеп-ахлакка тарбиялоо процесси өлкөдөгү коомдук турмуштун бүткүл чөйрөсүндө болуп жаткан окуяларга, тарыхына, маданияты менен каада-салтына, рухий мурастарына жана педагогикалык ойлоруна объективдүү баа берүүнү жана аларга жаңыча мамиле жасоо менен учурга ылайык пайдаланууну көздөйт. Бул жагдай башка руханий мурастар менен бирдикте кыргыз эл жомокторундагы адепке тарбиялоо боюнча акыл ой жана тажрыйбалардын мүмкүнчүлүктөрүн бүгүнкү күндүн социалдык -педагогикалык муктаждыктарына ылайык илимий өнүгтөн андап анализдеп чыгуу зарылдыгын жаратат. Окуучуларга табият кубулуштарын өз алдынча байкоону уюштуруу боюнча мектеп программасын жана алардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен элдик педагогиканын негизинде даярдалган атайын тапшырмалардын тарбиялык таасири өтө зор [7].

Кенже мектеп окуучуларынын тарбиялык иштердин мазмунун жогорулатуу предметтик китептердин мазмунунун сапатына көз каранды.

Андыктан биз кенже мектептердин предметтик китептери менен окуу программаларын талдоодо төмөндөгүдөй бир нече максатарды ишке ашырууну көздөдүк:

- адабий окуу жана кыргыз тили предметтик китептери үчүн тандалып алынган кыргыз эл жомокторунун кенже мектептин окуучуларын адеп-ахлактыкка тарбиялоодогу мааниси канчалык деңгээлде экендигин ачыктоо;

- адептүүлүккө тарбиялай турган фольклордук чыгармаларга болгон окуу китептеринин авторлору тарабынан иштелип чыккан методикалык иштелмени карып чыгуу.

Талдоонун негизи катары адептик билим-тарбияларды колдонуу үчүн кенен мүмкүнчүлүгү бар "Адабий окуу" жана "кыргыз тили" сыяктуу предметтер алынды.

Баса белгилөөчү жагдай – аталган предметтер изилдөөчүлөрдүн акыркы убактардагы мазмундук изилденген эмгектердин базасында түзүлүп, апробацияланды. Бул предметтердин негизин

этнопедагогикалык түшүнүктөр аркылуу кеңейтүү Кыргызстандын жалпы орто билим берүү мектептериндеги билим берүүнүн мазмунун байытуу Кыргыз Республикасынын Президентинин “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндөгү” (29.01.2021) жана “2022–2027-жылдарга улуттук наркты сактоо жана өнүктүрүү жөнүндө улуттук программаны бекитүү тууралуу” жарлыгында билим берүү системасында тарбия берүүнүн улуттук маданий, руханий-адеп-ахлактык жана үй-бүлөлүк баалуулуктарга ылайык келүүсү, активдүү жашоонун жана кесиптик позицияны калыптандырууга багыттоо зарылчылыгы көрсөтүлгөн. Балдарды руханий баалуулукта адептүүлүккө тарбиялоо үчүн бала төрөлгөндөн баштап эле, мектепке чейинки куракта, кенже мектептерде системалуу нукта жүргүзүү замандын талабы. "Адабий окуу" предмети боюнча 3-класстын окуу китебин талдоого алганыбызда, китептин мазмуну жогорудагы аталган концепциялардын негизинде түзүлгөнүн байкай алдык. "Адабий окуу" предметинин окуу китебинин мазмуну көрсөткөндөй, мында адеп-ахлактык мааниге ээ көркөм тексттер жетишээрлик деңгээлде берилген. 3-класстын окуу китебинде төмөнкүдөй бөлүмдөрдө топтоштурулган: "Эң мыкты дос", "Эне жана бейиштин мөмөсү", "Кумурска менен жалкоо", "Жарык жол", "Эки бир тууган", "Ырыскы", "Чоң ата менен небере", "Жети ата", С.Рысбаевдин "Бир түйүнчөк акча". Ал эми 2-класстын окуу китебинде адепке тарбиялоо багытындагы көркөм тексттер Менин жан дүйнөм бөлүмүндө "Ырыс алды ынтымак", Байчечекей гүл ачты бөлүмүндө "Баарынан эне ыйык", "Апама арнайм", Бабалардан калган сөз бөлүмүндө "Жээренче чечен", Окуу ылдамдыгын текшерүү үчүн тексттер бөлүмүндө "Адептүүлүк деген эмне?", "Бабалардан калган сөз" камтылган. Тексттерди тандоого окуу китептеринин авторлору ар тараптуу чыгармачылык мамиле жасаганын байкоого болот. Себеби окуу китеби балдардын окуу маданиятын, адептик-этикалык түшүнүктөрүн, элдин баалуулуктарынын өзгөчөлүктөрү жөнүндө билимдерин, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн толук кызмат кылуу максатын багыттайт. Экинчиден, окуу китебиндеги тексттер автордун атактуулугуна эмес, алардын адепке тарбиялоонун мазмунуна, деңгээлине ылайык тандалган. Ошол себептен "Адабий окуу" предметинин окуу китептеринде кыргыз эл жомоктору менен бирге башка элдердин эл жомоктору, классик жазуучулардын чыгармалары да камтылган.

Алардын катарында балдарды кыргыз элинин ата-энеге, улууларга, кыз балдарга, жоромолдорго ж.б. аяр мамиле жасоого тарбиялай турган жомоктор, тексттер арбын. Ушундай мазмундагы чыгармаларга 2-класстын окуу китебиндеги "Акылдуу кыз" кыргыз эл жомогу, "Айбанаттар талашы", "Алтын таяк", "Ит менен Аюу", "Жолоочу менен жылан", "Ырыс алды - ынтымак" сыяктуу элдик жомоктору, С.Рысбаевдин "Өзүңкү жана өзгөнүкү", О.Айтымбетовдун "Уялуу" ж.б. аңгемелери кирет. Мындан тышкары, адептик мүнөздөгү табышмактары, балдар ырларынын үлгүлөрү да камтылган. Ал эми 3-класстын окуу китептериндеги чыгармалар кыйла терең, татаал мазмунга ээ. Мисалы, 3-класстын окуу китебинде бабалардан калган сөз бөлүмүндөгү бир катар чыгармалар адептик тарбия багытында берилгендиги балдарды таасирлентет. Кенже мектеп окуучуларынын жан дүйнөсүндө кыргыз элинин байыртадан бери муундан муунга берилип келе жаткан адептик тарбиянын артыкчылыктары улуу жана баалуу деген сезимди калтырат.

Анализдин негизинде, окуу китептеринин методикалык-тарбиялык багытында кенже мектеп окуучуларын өз алдынча ой жүгүртүүгө, адептүү болууга шыктандыруучу суроолор, тапшырмалар көп. Ушундай суроо-тапшырмалар, мисалы, 3-класстын "Адабий окуу" окуу китебинин 14, 17, 28, 31, 43, 57, 62, 66, 111, 174-беттеринде бар. Мындан сырткары окуу китептерде түйүндүү сөздөр, жаңы терминдер менен сөздүк түзүү иштери да берилген.

Окуу китептердин адептик тарбиялык баалуулугун суроо-жооп, семинар, акыл таймаш сыяктуу окуу ишмердүүлүктөрүн уюштурууга негиз болорлук "Ойлон, изден, тап?", "Макта, сура, ондо" сыяктуу стратегиялар аркылуу ишке ашырууга жакшы шарт түзүлгөн. Ошондой эле 3-класстын окуу китебине "Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга" [1] деген атайын бөлүм киргизилген. Бул бөлүмдөгү жомокторго, аңгемелерге, ырларга, табышмактарга карата берилген суроолор кенже мектеп окуучуларына адептүүлүктүн бардык тарабын өз алдынча өздөштүрүүгө кызуусун арттыра талашсыз. Анткен менен, окуу китептеринде адептик тарбия жөнүндөгү тексттердин маанисин кененирээк үйрөнүүгө шарт түзгөн суроолор жетишерлик эмес. Мисалы, 3-класстын окуу китебиндеги С.Рысбаевдин "Бир түйүнчөк акча" деген аңгемеси менен таанышкандан кийин төмөнкүдөй кошумча суроолорду берүү орундуу болот деген ойдобуз: "Чыгарманын башкы каарманы менен өзүңдүн иш аракетинди салыштыр? Сен Таланттын ордунда болсоң кандай кадам жасамаксың? Бул аңгеменин негизине таянып чынчылдыкка тарбиялоо тууралуу 5тен макал жазгыла".

Предметтик китептерде окуучулардын жомок тууралуу биринчи билимдерин өркүндөтүү милдети орундуу чечилген. Маселен 4-класстын предметтик китебинде "Бабалардан калган сөз" [2]

бөлүмүндө адеп-ахлактык тарбия тууралуу табышмактар, жаңылмачтар, калптар, оюн, эмгек ж.б. тууралуу маалыматтар чагылдырылган. Окуу китебинде берилген фольклордук чыгармалардын үлгүлөрүн анализдеп, жанрдык өзгөчөлүктөрүн, артыкчылыктарын толук өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн.

Окуу китептеринде ата-энени, улууларды урматтоо, ынтымактуу болуу тууралуу макалдар берилгени менен, адептүүлүк бул чынчылдык, сабырдуулук, ыймандуулук, элпектик экендиги тууралуу кенже мектеп окуучуларын кыргыз эл жомоктору аркылуу адепке тарбиялай турган кыргыз эл жомоктору өтө аз.

2-класстын “Адабий окуу” курсунун окуу китебинде адепке тарбиялоо тууралуу кыргыз эл жомоктору киргизилген, ошондой эле 3-класстар жана 4-класстар үчүн иштелип чыккан предметтик китептерде кыргыз эл жомоктору аз кездешет.

Предметтик китептерде адеп-ахлактыкка тарбиялоо жөнүндө орус жана корей, кыргыз эл жомоктору киргизилген, бирок алардын ичинен адепке тарбиялоо жөнүндө кыргыз эл жомокторуна терең басым жасап, толук кандуу талданганы талапка ылайык.

Кыргыз тил предметинин китебине жана программаларына карата талдоо аларда кенже мектеп окуучуларынын адептүүлүккө жоопкерчиликти мамилесин ойгото турган кыргыз эл жомокторунун үлгүлөрүн жетиштүү бербегендигин көрсөтөт. Мында кенже мектеп окуучуларга арналган предметтик китептер жана программаларына адепке тарбиялоо мазмундагы кыргыз эл жомокторун иргеп жана сабакта колдонуунун заманбап жеткиликтүү системасын иштеп чыгуу тууралуу терең ойлонууга убакыт келди.

Алгач окуу материалынын мазмунун өркүндөтүү, усулдук креативдүү идеяларды жаратуу, предметтер ортосундагы интеграциялоо процессине кеңири токтолуп, олуттуу мамиле жасоо зарыл.

“Адабий окуу” курсунун предметтик китептердеги адепке тарбиялоого багытталган чыгармалардын стилдик жана кызматташтык айырмачылыктарын 1- сүрөттө чагылдырылды.

Талдоонун натыйжаларын авторлор адептүүлүккө тарбиянын программалык талаптарын жүзөгө ашыруу үчүн кыргыз эл жомокторун тандап алууда туура психологиялык–педагогикалык жоболорду жетекчиликке алышкандарын белгилөө зарыл. Ошол себептен биз окуу китептеринин адептүүлүккө тарбиялоо потенциалын арттыруу максатында аларды: адептүүлүк жана фольклордук материалдарды талдоонун кыйла ийкемдүү системасын түзүү; кыргыз эл жомокторундагы негизги идеяларды уланмалуулукту жүзөгө ашыруу; чыгармаларды жана методикалык стратегияларды калыптандыруу; предметтерди интеграциялоо ж.б.у.с. ыкмалар аркылуу калыптандыруу талапка ылайык.

1-таблица. Адабий окуунун типтери жана функциялары

Окуу китептер	Адеп-ахлактык тарбияга багытталган чыгармалардын типтери	Когнитивдик жана тарбиялык функциялары
«Адабий окуу»	Фольклордук чыгармалар (уламыштар, жомоктор, макалдар, табышмак, жаңылмачтар, оюн,)	Ыймандуулук, адептүүлүк жөнүндөгү байыркы бабалардын идеяларын таанытуу. Улуу адамдын бири-бири менен болгон гумандуулук сезимдерин ойготуу, когнитивдик тажрыйбаларын кеңейтүү
«Адабий окуу»	Кыргыз эл жомокторундагы адепке тарбиялоо темасындагы чыгармалары	Кыргыз эли жана ага карата боорукердик, адептүүлүк сезимдерин өнүктүрүү
«Адабий окуу»	Кыргыз эл жомогунун адеп тарбиясына багытталган реалдуу турмуштук маалыматтар.	Кыргыз эл жомогунун адептүүлүккө тарбиялоо жөнүндө билимин, ийкемдүүлүк жөндөмүн өнүктүрүү.

«Адабий окуу»	Адепке тарбиялоо темасындагы викториналык суроолор, дидактикалык ребустар.	Кенже мектеп балдарынын когнитивдик билим, билгичтик, жөндөмдөрүн кеңейтүү.

“Адабий окуу” курсунун предметтик китептердин мазмунунда камтылбаган материалдарды адептүүлүккө тарбиялоого багытталган кыргыз эл жомокторду класстан тышкаркы тарбиялык сааттарда толук кандуу пайдалануу муктаждыгы тууралуу кенже мектеп мугалимдери үчүн атайын нускамаларды берүү зарыл. Ошондуктан, кенже мектеп окуучуларын кыргыз эл жомоктору аркылуу адепке тарбиялоодо “Адабий окуу” сабагында эле эмес, тарбиялык түрдүү иш-чараларды уюштурууда да кыргыз эл жомокторунун идеяларын жана бай тажрыйбаларын креативдүүлүк менен колдонгон педагогдорду толук кандуу ар тараптан колдоо талапка ылайык. Кыргыз эл жомокторунун кенже мектеп окуучуларынын предметтик китептерине камтылбаган нускалуу ойлорду жамаат ичинде колдонуу да өтө чоң мааниге ээ.

Бул багытта изилдөөбүздүн ушул бөлүгүндө жалпы орто билим берүү мекемелеринде кыргыз эл жомокторун кенже мектеп окуучуларын адеп-ахлактуулукка тарбиялоодо колдонгон педагогдордун методикалары анализденди. Кыргыз Республикасындагы мектептердин көпчүлүк бөлүгү элетте болгондугуна байланыштуу, кенже мектеп окуучулар, негизинен элдик педагогиканын алып жүрүүчүлөрү болгон улуу муундардын чөйрөсүнүн көз алдында тарбия алышат, б.а., элеттеги түрдүү эмгектер менен алектенип, карысы бардын, ырысы бар деген идеяны карманып, улуулардын батасын алууга аракеттенишет. Элдик баалуу салттарды жаш кезинен түшүнө башташат. Кенже мектеп окуучулары өзүнөн мурунку муундун тажрыйбаларын, өзүн алып жүрүү эрежелерин күнүмдүк турмуш-тиричиликте байкап үйрөнөт жана пайдаланат. Жан дүйнөнүн тынчтыгы үчүн адептүү болуу оңой экенин мурастап өткөрүп алуу айыл жеринде ушун багытта ишке ашат.

Элет жергесиндеги мектептин түрдүү иш-чараларында билим берүүнү, адептик тарбияны ар бир жүрүм-турумунда, өзүн алып жүрүүдө, бирөөгө жасаган мамилесинде айкалыштырууга жакшы шарт түзүлөт. Бул педагогдордун кенже мектеп окуучуларын ата-баба мурастарын баалоого, башкага болгон адептүү сый мамиле жасоого ж.б. тарбиялоо милдетин жеңилдетет. Элет жериндеги мектептериндеги кенже мектеп окуучуларын күнүмдүк жумуштарына машыктыруу - алардын патриоттук, боорукердик, жоопкерчилик сезимин өнүктүүгө шарт түзөт.

Ошентип, элет жериндеги мектептерде кенже мектеп окуучуларынын адептүүлүккө кайдыгер эмес мамилесин өнүктүрүү үчүн мыкты шарттар бар. Бирок айрым изилдөөчүлөрдүн пикиринде: "Адеп – адамдардын коомдогу жана жеке турмушундагы бири-бири менен, коом менен мамилелеринин жана жүрүм-турум нормаларынын тарыхый жыйындысы. Адептүүлүк адамдын жеке мамилерине, бири-бири менен жана коом менен карым-катнашына, жакшылык-жамандык, абийирдүүлүк-уятсыздык, айкөлдүк-караниеттик" деген түшүнүктөрдүн негизинде баа берилет.

Педагогдордун колдонгон методикаларын анализдеп тарбиялануу процессинде тарбиялык иштердин бир жылдык иш-пландарына тыкыр көз жүгүртүп, класстык сааттарга, тарбиялык багыттагы иш-чараларга байкоо жүргүзүп, жалпы орто билим берүү мектептеринде эмгектенип жаткан педагогдордун иш аракетин ушул багытта өнүктүрүүчү методикалык бирикмелерде баарлашууларды уюштурдук, мугалимдердин жазган дил баяндарын, ар кандай анкеталарга берген жоопторун талдоого алдык.

Кенже мектеп окуучуларына адеп-ахлактык багытта тарбиялоодо кыргыз эл жомокторунун башкы идеялары кандай колдонулуп жүргөндүгүнө өзгөчө басым жасалды. Топтолгон маалыматтарга жүргүзүлгөн анализ элдик жомокторду колдонуу тажрыйбалары өтө эле аз экендигин көрсөттү. Аларды адептик тарбия берүү боюнча аткарылган иштин максатына, кыргыз эл жомокторунун идеяларын колдонуу деңгээлине карата шарттуу түрдө үч деңгээлде баяндоого болот:

Жогорку деңгээл – бул кенже мектеп окуучуларына адеп-ахлактыкка тарбиялоо багытында мыкты иш-чараларды уюштуруп, ар дайым кыргыз эл жомокторунун башкы идеяларын жана негизги түшүнүктөрүн толук кандуу колдонгон мугалимдер жамаатынын алдыңкы тажрыйбасы;

Ортоңку деңгээл – бул кенже мектеп окуучуларынын өзүн алып жүрүүсүнө карата үлгүлүү жүрүм-турумун өнүктүрүүдө кыргыз эл жомокторун колдонууга жана адепке тарбиялоо усулдарына өтө аз көңүл бөлүү;

Төмөнкү деңгээл – бул кенже мектеп окуучуларынын адептик проблемаларга кайдыгер мамиле жасоосу жана кыргыз эл жомокторунун мүмкүнчүлүктөрүн адепке тарбиялоо учурунда колдонууга эч кандай көңүл бурбайт.

Жогоруда баса белгиленген талаптарга ылайык иш-чаралар жүргүзүлгөн мектептерде кенже мектеп окуучуларынын улуу муунга, жана чөйрөсүндөгү адамдарга сылык мамиле жасоого көнүшүү үчүн кыргыз эл жомокторунун негизги идеялары тарбиялык түрдүү иш-чараларда жеткиликтүү пайдаланылат. Педагогдор кенже мектеп балдарынын өзүн адептүү алып жүрүүсүнө болгон кызыгуусун арттырып, адептүүлүк боюнча түрдүү иш-чараларды уюштуруу үчүн тиешелүү билим, билгичтик, көндүмдөрдү өнүктүрүүгө аракет кылат.

Мугалимдер сабактарда көрсөзмө куралдарды кеңири пайдаланышат. Мунун баары кенже мектеп окуучуларын Ата Мекенди сүйүүгө, патриоттуулукка, меймандостукка, адептүүлүккө тарбиялоого салмактуу таасирин тийгизет.

Педагогдор өзүн коомдо алып жүрүү эрежелерине болгон бир нече кылымдан бери колдонулуп келген элдик ыкмаларды кенже мектеп окуучуларына адеп-ахлактык жактан тарбиялоодо туура колдонуу керектигин жакшы өздөштүрүшөт. Мугалимдер ар кандай предметтерди окутууда кыргыз эл жомокторунун негизги идеясын ачыктап берүү менен, анда камтылган адептүүлүк жүрүм-турумду кенже мектеп окуучуларынын жүрүм-турумунда калыптануусун көзөмөл тутат [6]. Кенже мектеп окуучуларынын диалогдук суроолорго берген жоопторун угуу менен өтүлгөн жомоктордогу башкы каармандын башка адамдарга болгон урмат-сый мамилесин түшүндүрөт. Ошону менен бирге, алар кенже мектеп окуучуларынын калыптанган адептик жүрүм-турумун өз жашоосунда колдонууну көздөйт. Кыргыз эл жомокторунун маани-маңызын жеткиликтүү түшүндүрүү максатында педагогдор тандап алган жомокторду ролдоштуруп, кенже мектеп окуучуларын чынжырча ыкмасын колдонуп окутат [4].

Жогоруда айтылган ой – тыянактарга таянуу менен кыргыз элдик жомоктордо катылган адептик нормалар күнү бүгүнкү күндөй зарыл экендигин тастыктоо менен, ар бир ата – эне балдарга жомок айтып берип, аз да болсо алардын негизги Кыргызстандын келечегине кереги тие турган мекенчилдик, ар намыстуулук, адилеттуулук, жоомарттык, эмгекчилдик, кең пейилдик, калыстык, кечиримдүүлүк, сабырдуулук, акылмандык, меймандостук, айлакердик, эр жүрөктүүлүк, чынчылдык, аруу – тазалык ж.б. сезимдерин ойготууда жомоктордун орду абдан күчтүү, таасирдүү о.э. натыйжалуу экендигин айтпаса да белгилүү. Кылымдар бою ооздон оозго айтылып келген фольклордук чыгармалардын жалпы журттун башын бириктирип, ошол ата – бабалардан калган "Өнөр алды кызыл тил" ар дайым жол көрсөтүп келээри айдан ачык. Бул чындыкты эске алуу менен "Кыргыз эл жомокторундагы адеп тарбиясы" атуу изилдөө жүргүзүү туура көрүлүп, иликтөөнүн жыйынтыгы жана аларды педагогикалык экспериментте текшерүү төмөнкүдөй сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берди.

Элдик жомоктордун көп кырдуу тарбиялык идеяларын изилдөөнү активдештирүү зарыл, ал үчүн төмөнкү иш-чараларды жүргүзүү керек.

Мугалимдердин балдарды жомоктор аркылуу тарбиялоо боюнча кесиптик компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү.

Жомокторду балдардын курактык өзгөчөлүктөрүнө ылайык тарбиялоонун мазмунуна шайкеш классификациялоо жана ачыктама китепчелерди чыгарууну практикалоо.

Кенже мектептин адабий окуу сабактарынын мазмуну үчүн жомокторду тандап иргеп алуунун принциптери жана критерийлери айкындоо.

Кыргыз жомокторун үй-бүлө тарбия ишинде колдонуу боюнча методикалык колдонмолорду басып чыгаруу.

Университеттерде болочок кенже мектептердин мугалимдерин жомокторду тарбиялык максатта колдонууга даярдоо ишин теориялык жана методикалык жактан негиздөө.

Бул изилдөөдө коюлган маселелерди чечүүгө аракеттер жасалды, ошентсе да балдарды адептүүлүккө тарбиялоодо кыргыз эл жомокторунда деги эле фольклордо катылган көөнөргүс мотив жана сюжеттерди, элдик педагогикалык булактарды изилдөө иштери алдыңкы убакыттарда дагы да талыкпастан улантылат деген тилек, чоң үмүт бар.

Колдонулган адабияттар

1. Алимбеков А. Таалим-тарбиянын мазмунун этномаданий өнүктөө өркүндөтүүнүн проблемалары // К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин Жарчысы, 2004, № 10, 25-33-б.
2. Асипова Н.А. Социалдык тарбия. – Бишкек: КТМУ, 2004, 185-б.
3. Адылбек кызы Г. Нурбекова А. Жаштарды тарбиялоо проблемасынын кыргыз этнопедагогикасында изилдениши // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), 290-296-бб.

4. Кадыров В. жана которгон Ж. Жапиев. Кыргыздын кереметтүү жомоктору. – Бишкек, 2010, 48-б.
5. Шербаета Ж. Формирование нравственных ценностей у учащихся младших классов на примере сказок о животных // Уральский филологический вестник, 2018, с. 484-490.
6. Жуматаева, А.С. Кенже окуучунун инсандык калыптануусуна үй-бүлөнүн мугалим менен биргелешкен таасири // Научный и информационный журнал. Наука и инновационные технологии, 2022(23), №2, 98-103-бб.
7. Жуматаева А.С., Сейдалиева Г.А. Кенже окуучуларга класстан сырткары иштерде экологиялык тарбиялоону жүргүзүү // Вестник КНУ, 2023, № 2 (114), 349-357-бб.

УДК 37:159.923(575.2) (04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-148-153

Жапсарбаева Н.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Жапсарбаева Н.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Zhapsarbaeva N.T.
KNU named after J.Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ
ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
«БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»
PEDAGOGICAL THOUGHTS IN JUSUP BALASAGYN'S WORK "KUT BILIM"**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанындагы улуу ойчулдун билим, тарбия жана педагогикалык багыттагы улуу идея, ой туюмдары мисалга тартылды, ошолор аркылуу бүгүнкү күндө жаштарды адептүүлүккө, адамгерчиликке тарбиялап жакшы адам кылып чыгаруу идеялары тууралуу сөз болот.

Аннотация: В статье рассматриваются идеи и мысли о воспитании, образовании и педагогике выдающегося мыслителя Жусупа Баласагына в поэме “Благодатное знание”, ее значение в воспитании молодежи в современном обществе.

Abstract: The article discusses the ideas and thoughts about upbringing, education and pedagogy of the outstanding thinker Zhusup Balasagyn in the poem “Kuttu bilim”, its importance in the education of youth in modern society.

Негизги сөздөр: куттуу билим; адептүүлүк; адамгерчилик; жүрүм-турум; тарбия; билим; абийир; акыл-эс; окутуу; кесип; инсан; окуу.

Ключевые слова: благословенное знание; порядочность; человечность; поведение; воспитание; образование; совесть; разум; обучение; профессия; личность; обучение.

Keywords: blessed knowledge; decency; humanity; behavior; upbringing; education; conscience; reason; training; profession; personality; education.

Жусуп Баласагын кыргыз түрк дүйнөсүнөн чыккан кыргыздын улуу инсаны. Баласагындын “Куттуу билим” поэмасы, элибиздин миң жыл мурунку тарых, маданиятынан кабар берген энциклопедия мазмунундагы чыгарма. Эмгек байыркы кыргыз тилинде жазылып, адеп-ахлактын үлгүсүн, таасирин, коомдук түзүлүштүн мыйзамын, тартип эрежелерин дегеле адам өз боюн кантип алып жүрүшүнө чейин баяндалат. “Кут билим” поэмасын 1988-1993-жылдары Төлөгөн Козубеков Наманганда сакталган варианты кыргызча которуп, кыргыз маданий жана коомдук турмушунда педагогикалык ишмердүүлүктөгү чоң окуя болгон.

“Куттуу билимди” педагогикалык эрежелердин жыйындысы болгон дидактикалык поэма десек да болот. Эмгекте ата-бабаларыбыздын жашоосу, турмуш-тиричилиги, чарбасы, билими, салттары, материалдык, руханий маданиятына болгон көз караштары көрсөтүлөт. “Куттуу билим” поэмасында терең педагогикалык ойлорго бай көркөм баалуулуктар бар. Поэмадагы күчүн жоготпогон гуманисттик, прогрессивдүү ойлорду бүгүн дагы колдонсок болот. “Куттуу билимде”

адамзатты бекем достукка, эмгекке, ак ниеттүүлүккө, адилеттүүлүккө үгүттөгөн ыр саптары арбын. Поэмада педагогикага тиешелүү бир катар маселелер ачылган. Ал проблемаларга баланын психологиялык жактан өсүшү, инсан катары калыптанышына көмөк көрсөтүүчү ж.б. факторлор кирет. Акын ошол заманда эле инсандын өнүгүшүнө таасир көрсөтүүчү факторлордун ичинен: окутууну жана тарбиялоону көрсөтөт. Баласагынын түшүнүгүндө ушул факторлордон баланы инсан катары тарбиялоодо үй-бүлө тарбиясынын таасири көбүрөөк. Балдарды жаштайынан тарбиялоо жөнүндөгү кеңештери педагогикалык мааниге ээ.

Туруу керек күндөй, айдай нур жайнап

Ага керек боорукерлик, токтоолук.

Баланы эл уулу, эл кызы кылып тарбиялоого Жусуп Баласагын ата-энелерге да практикалык кеңештерди берет. Чындыгында, баланын тарбиясы үй-бүлөгө, курчап турган чөйрөсүнө көбүрөөк байланыштуу. “Балага татыктуу тарбия берүү милдети ата-эненин мойнундагы орчундуу жоопкерчилик” [6, 49-б.]. Жаш муунга тарбия берүү натыйжалуу нерсе экендигин Жусуп Баласагын таасын белгилейт. Коомдогу ата-эненин да негизги милдети балдарын туура, тарбиялап өстүрүүдө. Ал үчүн ата-энелер өзүлөрү да үлгүлүү сапаттарын көрсөтүп жүргүдөй, өзүлөрүн жакшы алып жүрүүлөрү керек. Балдар жакшы сапаттарга кичинесинен эле ээ болуп, чоңоюп башташат. Уул, кыздарыбызды тарбиялоодо үй-бүлөнүн таасири өзгөчө чоң. Бала бакчадагы тарбиячылар да ошол учурдан тартып ата-энелер менен биргеликте балага жакшы сапаттарды сиңире билүүлөрү да маанилүү. Бабабыз Жусуп Баласагынын чыгармалары окуучулардын акыл эсин өнүктүрүүгө, адептүүлүгүн жогорулатууга кеңири каражат катары чоң таасирин берет. “Куттуу билим” чыгармасында балдарга адептүү, адамгерчиликтүү сапаттарды үйрөтүүдө, Өкүмдардын образы аркылуу берген. Баланы жаштайынан билимге үйрөтүү боюнча берген кеңештери өзгөчө баалуу.

Жусуп Баласагын чыгармада: *“Билим – бул инсандын ой-жүгүртүүсүнүн, адеп-ахлактык касиеттеринин орундалышы”,* – деп эсептептейт.

Да бир сөз: уулум зирек болсун десең

Жаштайынан окуткун тажабай сен

Ким жашынан көп окуп билим алат

Бойго жетсе тилеги орундалат

Окууда тырышчаактык берет жемиши

Жусуп Баласагын баланын жаман адат, мүнөзгө ээ болушу ата-эненин начар тарбия бергенинен дейт.

Балдары орой болсо, сөз укпаган

Күнөөнү издөө керек ата-энеден

Баланы дайыма тескеп, катуурак кармап тарбиялоо туура экендигине да өз кеңешин берет.

Колго алып, жакшылыктын жолуна сал

Үйрөнсө элге таяныч болуп калаар

Ак дил болсун, үйрөнбөсүн куулукту

Кызмат өтөп адам болсун туруктуу

Чыгармадагы баалуу, гумандуу ойлордун балдарды тарбиялоодогу педагогикалык таалим тарбия мааниси терең. Бүгүнкү коомдун алдында ар бир жаш муунду татыктуу тарбиялоо милдети турат. Кандай гана коом болбосун таалим-тарбия, билим берүү системасын түзүп турган асыл максаттары, улуу идеялары болот эмеспи. Андай баалуу булактардын бири Жусуп Баласагын бабабыздын “Куттуу билим” чыгармасы. XXI кылымдын өсүп келе жаткан жаштарын жаңыча тарбиялоодо учурдагы педагогиканын алдында чоң милдеттер турат” [5, 139-б.].

Мектепте балдарды окутуп, тарбиялоодо “Куттуу билим” чыгармасынын тарбиялык мазмунунан билим берүү тармагына өзгөчө кыргыз педагогикасына негиз кылып ала турган жагдайлар арбын. Ал орчундуу милдеттерди ишке ашырууда биринчи кезекте мугалимдин орду чоң. Жусуп Баласагынын балдарыбызды мамлекет, мекен үчүн кызмат кылдыруудагы насааттарынын да мааниси чоң. Өзгөчө келечекте мамлекеттик органдарда иштей турган балдарыбызга жаштайынан *бийлик, кут, дөөлөт, адилет башкаруу, акыйкат* деген сыяктуу түшүнүктөрдү үйрөтүүдө чыгарманын жардамы тийбей койбойт. Ал эми келечегинде мындай акыл-насаатка ээ болгон бала мыкты мамлекеттик ишмер болушу анык.

Жусуп Баласагынын чыгармасында кут түшүнүгүнө да токтолгонун байкайбыз. Кыргыз түшүнүгүндөгү “кут” эмне экендигин балдарга түшүндүрүп айтуу менен “Кут билим” чыгармасында берилген саптардан мисал келтирип талдайбыз. Куттун тоголок, колго кармалбаган нерсе экендигин окуучуларга айтып беришибиз керек. Чыгармада Жусуп Баласагын төмөндөгүдөй мисалды келтирет.

Ай Толду (вазир) бир күнү өкүмдардын алдына келет. Падыша ага отуруучу жерин көргөзсө да, ал чөнтөгүнөн топ алып чыгып, анын үстүнө отуруп алат. Падышанын ачуусу келип бул жоругунун жайын сурайт. Кутту билдирген Ай Толду минтип жооп берет. “Бул аракетим менен мен кут экенимди түшүндүрөйүн дегем. Куттун туруктуу орду жок. Аны жакшы бапестебесе, урматтабаса ал топко окшоп көз көргөн жакка тоголонуп кетиши ыктымал”.

Окуянын мазмунундагы кут түшүнүгүн чечмелөө менен аны жаштарга айтып берип, элге жакшылап кызмат кылган адамдан кут алыстабай андай адамды жылоолоп, бактылуулукка ээ кыла турган ыйык нерсе экендигин калыптандырабыз.

Жусуп Баласагын эгер адам өзүн бүтүндөй ордо кызматына арнагысы келсе, наристе кезинен баштоосу зарыл экендигин эскертет. Ал үчүн жаш жигит алгач ордонун үрп-адаттарын жакшылап өздөштүрүп алууга тийиш. Жаштайынан эле кызматка даяр болуп, орундуу сүйлөп, берилген буйрукту өз учурунда чын дилинен аткаrsa, жаш кызматкер кожоюнуна жагып, даражага тез көтөрүлүп, урмат-сыйга татыйт дейт.

Ал эми бабабыз кесипке ээ болууда төмөнкүлөргө токтолгон.

Көзгө атар мерген болсо *окчу-жаачылык*, эсеп иштерин жакшы билсе *казыналык*, зээндүү болсо *катчылык* кызматтарга көтөрүлгөн. Ордо жогорку даражалуу кызматкерлер жашаган мекеме эле болбой, келечектеги мамлекеттик кызматкерлерди даярдаган мектеп да болгон. Мектепте бала ар тараптуу билимге ээ болуп, өз жөндөмдүүлүгүнө жараша кызмат аткарган. Ал даражага жетүү үчүн чымырканып, билим алууга тийиш. Жусуп Баласагын ар бир кесиптин орду жогору экендигин белгилеп көрсөткөн. Бүгүнкү күндө жаштарга туура кесиптик тарбия берүүдө, коомдо өзүнүн ордун табууда чыгармадагы **Акдилмиштин Өткүрмүшкө** ар түрдүү кесип ээлери менен кандай мамиледе болуу керектиги жөнүндөгү айткандарынан мисал келтирип түшүндүрүп берсек болот.

Жогорудагы пикирлерди окуучуларга жеткире алсак, педагогикабызда анын ичинде сабактын мазмундуулугун арттырат. Инсандын жүрүм-турум баалуулуктарын кыргыз коомчулугуна кенен тааныштырып, андан: “Жашап өткөндөрдүн өмүр жолун, турмушун, калтырган мурастарын үйрөнүү, үлгү алуу, насааттарын пайдалануу - кийинки муундар үчүн өтө зарыл экендиги талашсыз”[1, 129-б.].

Бабаларыбыздын тарыхый мурастарын кийинки муундарга калтырууда Жусуп Баласагын сыяктуу зирек, зээндүү адамдардын ролу баа жеткис экендигин белгилеп кетмекчибиз. “Кут билим” чыгармасында элдик салттар менен катар тарбиялоо салттары ар тараптуу берилип, ал ойлор баарлашуу, насааттоо үлгүсүндө жазылган.

Чыгарманын жазылганына эчен кылым өтсө да бул мурас эскирбей, анда айтылгандар бүгүн да өз таасирин жоготпойт.

Сен үчүн түркчө ырлар тартуу кылдым

Окууда мага арнап дуба кылгын

Китеп көп араб, тажик тилдеринде

Бул китеп эң биринчи биздин тилде:

Чыгарманын өзүндө автор ачык эле кайсы тилде жазгандыгын так далилдеп берет:

Китепти окуй турган окурманым

Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың

Чыгыш жакта, жамы түрктүн элинде

Буга тете китеп жок дейт эч кимде.

Кыргыз тилине мамлекеттик тил катары 1991-жылы статус берилген, бирок кыргыз тилинин түп тамыры катары өнүгүү үчүн XI кылымда жашаган бабабыз Жусуп Баласагындын салымы өтө зор экендигин баса белгилөөгө болот. Акыл эсти, билимди жогорку баалаган, адамды барктоого, анын коомдогу ролун, ордун аныктоого баркын баалоого аракеттенген. Анткени бул жарык дүйнөгө келген адам өзүн коомго, элге, үй-бүлөгө, балдарына зарыл болгон керектүү адам катары сезиши керектигин жазып калтырат.

Билим жөнүндө:

Билим берди - адамзат улуу болду

Окуу менен көп ачты сырдуу жолду

Кудайым акыл, билим кимге берсе

Ак жолун ачып турар миң-сан эсе

Билим менен эмгек ишти бүткөрөт

Илим бекти мурастына жеткирет

Билимдүүгө окуу, кийим, аш болот

Билимсиздер ушак менен дос болот.

“Куттуу билим” чыгармасынын баалуу салмактуу саптарын бүгүн окуу жайлардын көрүнүктүү жерлерине жазып пайдалансак, Жусуп Баласагындын кадыр баркын бир топ жогорулаткан болобуз.

*“Окуу-түндө, алдындагы шамчырак
Билим алсаң мындай чырак жаркырап
Окуу гана жарык чачат дүйнөгө
Илим-билим алган адам акыйкат
Билим - байлык
Акылдуу акыл баркын баалап жүрөт
Окугандар акылдуу - акыл курап
Билимдүү ойдогусун кабыл кылат
Окуу, билим көп нерсеге жеткирет.*

Чындыгында адам бактылуу, ар нерсеге жетип, коомдон калышпай жашашы үчүн Билим жана акыл-эс аркылуу гана бакытка жетүү маселесин бабабыз туура баамдап чыгарманы “Куттуу билим” деп атаганы эң туура нерсе болгон.

*“Балаңды жааштайынан билимге үйрөт,
билимдүүнүн колунан баары келет”,
Кимде-ким окуй билсе олжо табаар
Кимде-ким билим алса бек аталар
Сокур дешет билимсизди - жөн дебе
Окуу гана жарык чачат дүйнөгө.*

Жусуп Баласагын “Адамдын рухий байлыгы – түбөлүктүү, окутуу, тарбия берүү, акыл айтуу жана нускоо аркылуу ал муунга берилет” деп көрсөтөт. Акыл-эстин жана билимдин китеби болгон “Кут билим” педагогикалык энциклопедия десек болот. катары эсептелген “Куттуу билимдин” - өз мезгилиндеги тарбиялык касиети азыркы күндө да абдан күчтүү. Элдик педагогикалык иш тажрыйбасынын, ой мүдөөсүнүн кенчи болуп калган таасирдүү таалим-тарбиянын учугун тынымсыз улап, биздин күнгө чейин жеткирген Жусуп Баласагындын “Кут билим” дастаны биз сыймыктанып окуй турган баалуу мурастардан.

“Жалаң, акыл-насаат сөздөн түзүлгөн,

Шуру сымал жибек жипке тизилген”, – деп китептин мазмунун элдин педагогикалык казынасынан алгандыгын, ал казына түгөнбөс кенч экендигин, ал кенчти элге жеткизүүнүн каражаты жандуу, элестүү учкул сөздөр жана аны жеткизүүчүлөр элден чыккан сөз чеберлери экендигин көрсөтүп:

*“Китепти окуй турган окурманым
Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың
Эсте тут, бул китепти жазган адам
Атактуу, шыпаа, сөзмөр болгон абдан”* – дейт.

Чыгарма тарбия-таалим, элдик салттар аркылуу жаш муундарды турмушка даярдап, эмгекти сүйүүгө, элдин чыныгы инсандык касиети жөнүндөгү ойлорун ишке ашырууда ата-эне, тарбиячылар үчүн табылгыс каражат.

*Билимдүү аз, эң арбын билимсиздер
Акмактар көп, эң эле аз илимдүүлөр
Наадан көрбөйт, сокур анда көкүрөк
Ач көзүңдү билимге умтул тезирээк.*

Жусуп Баласагын инсандагы асыл сапаттарды калыптандыруунун эң негизги каражаты окуу, билим, илим экендигин белгилеп, малга, акчага жардылык эмес, рухий жардылык адамды кемсинтип, жан дүйнөсүн жардылантап, наадандык касиетке ээ кылып, катардан чыгараарын эскерткен.

Адамда көптөгөн касиеттер бар. Алардын ичинен акыл да өзгөчө касиет адамдын акылы. Ал эми акылды өстүрүүнүн каражаты көп окуу, талбай эмгектенүү экендигин айтып, педагогикалык идеялар, элдин тарбиялык тажрыйбасы менен тастыктап, өлбөс-өчпөс баалуу педагогикалык мурасты бизге белек кылып калтырып кеткен. Чыгармадагы педагогикалык баалуулуктарды талдап элге тартуулоо чоң талбаган эмгекти талап кылат. “Куттуу билим” китебинен орун алган уул-кыздарды тарбиялоо боюнча айтылган пикирлер азыр да өз салмагын жоготпойт деп терең ишенүүгө болот.

*Тарбиячы киши так, пейли кенен
Уул-кызың дени сак өсөт экен
Билим берип адептүү тарбияла
Эки дүйнө бактылуу болот анда.*

Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасы таалим-тарбиянын, илим билимдин бардык жагын камтыган терең мааниге ээ чыгарма экендигине ынанууга болот. Азыркы мезгилде да тарбиялык сааттарда, иш-чараларда пайдаланылып, жаш муундардын жалпы инсандык сапаттарын калыптандырып келүүдө. Акылмандуулуктун, тарбиянын булагы “Куттуу билимде” деп эсептөөгө болот. Даанышмандын тилеги, коомдун кандай гана катмары болбосун баарына бирдей мамиле кылып, коомдогу теңсиздикти жоготууга аракет жасап, ал тургай табият менен таттуу мамиледе болууну көксөп, гармония жаратууга ашыккан. Окумуштуу өз учурундагы абалды мисал келтирген болсо, азыркы учурдун маселелери ал мезгилден кем калбайт. Эмгек, адам баласынын кайсы доордо жашап турганына карабастан ар дайым керектүү булак катары кала бермекчи. “Куттуу билим” адам баласынын коомдогу ордун, ролун тааныта турган эмгектердин катарында экенин баса белгилеп кетүү керек. “Кут билим” аркылуу Мамлекет жана аскер башчысынын коомдогу ордуна тартып, жеке сапаттарына чейин ачып берүүгө болот. Эмгекте илим-билимге басым жасалып, элди илим, билимдүү адам башкарса деген ойго келет:

Бекке керек ашып ташкан күч кайрат

Жана билим, илим керек төп болуп.

Окумуштуунун ою боюнча аскер башчы “жолборс жүрөк”, “кыраакы”, “тажрыйбалуу”, “көрөгөч”, “кеменгер”, “көзгө атаар мерген”, “жоо жарагына тыкан”, “этият жана сактык” сапаттарына ээ болуусу керек деген. «Кандай гана көчмөн калк болбосун, байыртан ат адамдын канаты деп, мамлекет башчыдан карапайым калкка чейин жылкы тукуму негизги милдетти аткарып келген. Ошондуктан аскер башчынын бактысы анын кийип турган “зооту менен куралы” ошондой эле “мини турган аты” даңк алып келерин белгилеген.

Өзүңө болсун курал, тону, бир ат

Даңк жолуңа ушулар алып барат» [8, 702-б.].

Жусуп Баласагын аскерлеринин сапатын биринчи орунга койгон.

Кошунга көптүк эмес, сапат керек

Сапатты – мыкты курал жарак берет.

Эмгекте мамлекет башчы, аскер башчы экөө тең бирдей маанилүү милдеттерге ээ болуп, өлкөнүн тынчтыгын, сактыгын, ынтымактуулугун, коомдогу адилеттүүлүк жашоону камсыздоо. Экөө тең мекендин чегин коргоп, ички, тышкы саясатта негизги ролду ойноп, мамлекетте кабыл алынган адилеттүү мыйзамдарга кепилдик берип, келечек муунду татыктуу тарбиялап аларды мыкты адис, жоокер болуп чыгууларына шарт түзүп бериши керектиги айтылат. Эмгекти келечекте мыйзам катары колдоно берсек жаңылышпайбыз. Жөнөкөй, таалим-тарбиялык мааниси баалуу терең саптар поэмада өтө жыш учурайт. Эмгектин мазмуну терең болгондуктан, акындын ырларынан бөлүп мисал келтирүүдө изилдөөчүгө кыйынчылык да туудурбай койбойт. Поэмада тематикалык тармактар өтө көп: *дарыгерлер, дыйкандар, кол өнөрчүлөр, малчылар, соодагерлер, кедей-кембагалдар, конокко баруу, чакыруу, аял тандоо, уул-кызды тарбиялоо, сөздүн наркы, тилдин зыяны, түш жоруу, жылдыз саноо...* Ушул булак сыяктуу майда тематикалар бир өзөнгө бириккенде дарыя сындуу философиялык, дидактикалык чоң мааниси – турмуштун кодексин айкындайт.

“Кыргыз элдик педагогикасы балдарды эмгекке тарбиялоонун соолбос булагы, ошону менен бирге, акыл жана адеп тарбиясынын башаты болуп эсептелет. Кыргыз эли көчмөн турмушта жашагандыктан, ар түрдүү кыйынчылыктарда кайраттуу болуп, жаратылыш кубулуштарына даяр болуп, аларды алдыртан аңдап түшүнүүгө аракеттенген. Себеби жаратылыш адамдагы гуманисттик туюмдарынын пайда болушунда чоң ролду ойнойт жана ойномокчу. Ошондой эле, элдик оозеки чыгармачылыкта жаратылыш адам үчүн бир гана билимдин объектиси болбостон, адептик мамилелердин да негизи экендиги белгиленген» [4, 51-б.].

Бүгүнкү күндө Ж.Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасындагы ойлорду жаңы заманбап ыкмалар аркылуу жеткирүү Баласагын бабабыздын сөздөрү же Баласагын окуулары деп жайылтуу натыйжалуу иш болор эле. Баласагындын ар бир ойлорун кара сөзгө айландырып, балдарга ылайыктап жазып чыгарсак, анын педагогикалык жагдайлары кыйла терең ачылар эле.

Колдонулган адабияттар

1. Абдуллаева Р., Камбаров А. Куттуу билим – тарбиялоонун булагы // Известия вузов Кыргызстана, 2016, № 10, 119-121-бб.
2. Абдуллаева Р.М., Сайдалиев М.Дж., Дехконов У.А. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим”: дастаны – тарбиялоонун булагы // Известия вузов Кыргызстана, 2019, № 10, 129-б.
3. Козубаев Ө. Уядан эмнени көрсө учканда ошону алат же Жусуп адепти кандай баалаган // “Кутбилим” газетасы, 1994.

4. Куштарбек кызы Элизат. Баланы эмгекке тарбиялоо-элдик тарбиянын негизги булагы // Вестник КНУ, 2021, №4 (108), 47-52-бб.
5. Мусаев Ө.М., Тайиров М.М. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанын орто мектептерде окутуунун айрым маселелери // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2016, № 8, 139-б.
6. Найманбаев М.Ж., Чоюнова А.Т., Акматова И.Н. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанында балдарга адамгерчилик сапаттарга үйрөтүү идеяларынын берилиши // ЖАМУнун Жарчысы, 2016, 48-б.
7. Токтосунова Н., Бузурманова А., Ибраимова Б. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” поэмасында педагогикалык ойлордун берилиши. Кыргыз элдик оозеки көркөм чыгармаларындагы акын, агартуучу жана жазуучуларынын эмгектериндеги педагогикалык идеялар. – Бишкек: БГУ, 2001, 33-б.
8. Турдумамбетов А.Ш. Ж. Баласагындын “Куттуу билим” дастанында аскер башчы тууралуу келечек муун үчүн айткан тарбиялык мурасы // Вестник КНУ, 2013, 701-б.
9. Сатыбекова Т. Жусуп Баласагындын тарбия жөнүндөгү ой толгоосу // “Эл агартуу” журналы, 1994, №6.

УДК 372.853

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-153-159

Исаева Р.У., Мурзакулова И.Ч.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Исаева Р.У., Мурзакулова И.Ч.
КНУ имени Ж. Баласагына
Isaeva R.U., Murzakulova I.Ch.
KNU named after Zh. Balasagyn

**ОКУУЧУЛАРДЫН “МОЛЕКУЛАЛЫК ФИЗИКА” БӨЛҮМҮ БОЮНЧА
ТҮШҮНҮКТӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ
ФОРМИРОВАНИЕ У ШКОЛЬНИКОВ ПОНЯТИЙ ПО РАЗДЕЛУ “МОЛЕКУЛЯРНАЯ
ФИЗИКА”
FORMATION OF SCHOOLCHILDREN'S CONCEPTS ON THE SECTION
“MOLECULAR PHYSICS”¹**

Кыскача мүнөздөмө: Илимий билимдер системасынын эң негизги компоненти болуп илимий түшүнүктөр эсептелет. Окуучулардын илимий түшүнүктөрүн ийгиликтүү калыптандыруусунун натыйжасында билимдеринин сапаты аныкталат. Демек, окуу процессинде түшүнүктөрдү калыптандыруу процесси чоң мааниге ээ. Макалада окуучулардын молекулалык физика бөлүмүнүн түшүнүктөрүн калыптандыруунун методикасы келтирилген. Бул бөлүмдүн түшүнүктөрүнүн көпчүлүгү абстрактуу мүнөзгө ээ болгондуктан, аларды калыптандырууга да өзгөчө мамиле керек.

Аннотация: Научные понятия являются основным элементом системы научных знаний. В результате успешного формирования научных представлений студентов определяется качество их знаний. Поэтому формирование понятий в процессе обучения имеет большое значение. В статье представлена методика формирования понятий у учащихся по молекулярной физике. Поскольку большинство понятий этого раздела носят абстрактный характер, требуется и особый подход к их формированию.

Abstract: Scientific concepts are the main element of the system of scientific knowledge. As a result of the successful formation of students' scientific ideas, the quality of their knowledge is determined. Therefore, the process of concept formation in the learning process is of great importance. The article presents a methodology for forming concepts among students in molecular physics. Since most of the concepts in this section are abstract in nature, a special approach to their formation is required.

¹ При подготовке статьи использовались материалы квалификационных работ, защищенных в КНУ имени Ж. Баласагына и выполненных под руководством автора данной статьи [5; 6].

Негизги сөздөр: илимий билимдер системасы; илимий түшүнүктөр; калыптандыруу процесси; окуучулар; молекулалык физика.

Ключевые слова: система научных знаний; научные понятия; процесс формирования; учащиеся; молекулярная физика.

Keywords: system of scientific knowledge; scientific concepts; formation process; students; molecular physics.

Окуучулардын илимий билимдердин негизги элементтерин өздөштүрүүсүн камсыз кылуу мектептин маанилүү милдети болуп эсептелет. Билимдердин структурасына логикалык-гносеологиялык талдоо жүргүзүүнүн натыйжасында, ал төмөнкү элементтерден түзүлөөрү окумуштуулар тарабынан белгиленген: илимий фактылар, түшүнүк, теория, гипотеза, закон, изилдөө методдору, практикалык маселелер.

Философиялык жана логикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй илимий түшүнүктөр таанып-билүү процессинде эң негизги мааниге ээ. Анткени, ал кубулуштун же предметтин маңыздуу белгилерин чагылдырып, адамдын ойлоосунун эң башкы формасы болуп саналат.

Ар бир окуу предмети өзүнүн мазмунуна көптөгөн илимий түшүнүктөрдү камтыйт. Демек, окуу процессинде калыптандыруучу илимий түшүнүктөрдүн системасы окуучулардын билиминин негизги мазмунун түзөт. Демек, окуучулардын билимдеринин деңгээли, илимий түшүнүктөрдү өздөштүрүүнүн сапаты окуу процессинде калыптандырылуучу илимий түшүнүктөрдөн көз каранды экендигин көптөгөн дидактар жана психологдор өздөрүнүн эмгегинде далилдешкен [1].

Ошондуктан, мугалимдер окуучулардын илимий түшүнүктөрүн калыптандыруу процессин ишке ашырууга өзгөчө маани берип, кылдаттык менен мамиле жасоо талап кылынат.

Фундаменталдык физикалык түшүнүктөр дүйнөнүн табигый сүрөттөлүшүнүн негизги бөлүгү болуп саналат. Аларды калыптандыруунун негизги дидактикалык шарты болуп окуу процессинде аларды калыптандыруунун системалуулугун жана улануучулугун камсыз кылуу эсептелет.

Жогоруда көрсөтүлгөндөрдүн негизинде ар бир түшүнүктү калыптандыруунун методикасы иштеп чыгуу зарыл деген корутунду келип чыгат. Молекулалык физиканын башталгыч курсу орто мектептин 8-класстары үчүн түзүлгөн окуу китеби боюнча окутулат. Молекулалык физика түрдүү агрегаттык абалдагы нерселердин физикалык касиеттерин, алардын молекулалык түзүлүшүн кароонун негизинде окулуп үйрөнүлүүчү физиканын бир бөлүмү. Молекулалык физиканын ыкмалары кыймылды жана нерсени түзгөн атомдордун, молекулалардын жана иондордун өз ара аракеттешүүлөрүн окуп үйрөтүү менен байланышкан. Андан кийин молекулалык физика 10-класста терендетилип окутулат [2].

Атомдор, молекулалар жана иондор туралуу окуучулар 5-класста табият таануу курсунан алгачкы маалыматтарды алышкан. Ошондуктан, молекулалык физиканын негиздерин окуп-үйрөнүүдө окуучулардын алдында төмөндөгүдөй негизги милдеттер турат:

- 8-класстын физика жана химия курстарында берилген материалдарды терең өздөштүрүү;
- 10- класстын молекулалык физика курсунун мазмуну менен терең таанышуу жана аларды практикада колдоно билүү;
- алган билимдерди белгилүү бир системага келтирүү.

Учурда окуучулардын жалпы физика курсу, анын ичинде молекулалык физика бөлүмү боюнча билимдери жетишээрлик деңгээлде эмес экендиги бир нече изилдөөлөрдө жана окуу практикасында белгилүү болгон. Анын негизги себеби катары молекулалык физиканын мазмуну окуучуларга көрсөтмөлүү болбостон, абстрактуу, ошондой эле элестетүүгө жеңил боло албагандыгы менен шартталат. Ошол эле учурда заттардын түзүлүшү, касиеттери, алардын жылуулук кубулуштары менен болгон байланышын окутуунун методикасы толук иштелип чыга элек десек болот. Окуучулардын таанып – билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүгө арналган дидактикалык каражаттарынын, көнүгүүлөрдүн жана башка тапшырмалары толук иштеле элек.

Бул бөлүмдү окутуу учурунда окуучулар көптөгөн илимий түшүнүктөрдү өздөштүрүүгө тийиш. Андан сырткары түшүнүктөрдүн ортосундагы байланыштарды көрсөтүүчү закондор окулат. Биз бул макалада окуучулардын негизги түшүнүктөрүн калыптандырууга өзгөчө көңүл бурууну туура көрдүк. Ал ар бир бөлүмдөгү түшүнүктөрдүн логикалык байланышына жана түшүнүктөр системасындагы ордуна жараша каралды.

Атомдор менен молекулаларды, ошондой эле газдарды, суюктуктарды жана катуу телолорду окуп үйрөнүү азыркы физиканын манилүү маселелеринин бири болуп эсептелет. Мына ушунусу менен X класстын программасындагы “Молекулалык физика” бөлүмүнүн билим берүүчүлүк мааниси биринчи ирээтте аныкталат. Генерализация принцибин эсепке алганда окуу материалынын негизине

заттардын молекулалык түзүлүшүнүн теориясы киргизилген. Ошону менен бирге эле, микропроцесстерди түздөн – түз физикалык байкоо жүргүзүлүүсүнө негизделген жана масса, сызыктуу өлчөмдөр, көлөм, басым, телолордун температуралары ж.б. өңдөнгөн физикалык чоңдуктарды өлчөөгө таянган термодинамиканын феноменологиялык теориясы кеңири пайдаланылат.

Молекулалык физика түрдүү агрегаттык абалдардагы нерселердин физикалык касиеттерин, алардын молекулалык түзүлүшүн кароонун негизинде окулуп-үйрөнүлүүчү физиканын бөлүмү. Молекулалык физиканын ыкмалары кыймылды жана нерсени түзгөн атомдордун, молекулалардын жана иондордун өз ара аракеттешүүлөрүн окуп – үйрөнүүгө байланышкан [3].

X класстарда жылуулук кубулуштары менен молекулалык физиканы окуп үйрөнүүдө бул материалдар бир кыйла өлчөмдө. Жазылуу түрүндө физиканын VII-VIII класстарында, химиянын VII-VIII класстарында окулуп өтүлгөндүгүн эске алуу керек. Ошондуктан, бул жерде жалпыланган түрдөгү кайталоо, предмет аралык байланыштар жана өзгөчө мурунку алган билимдерин тереңдетүү жана пайдалануу маанилүү болуп эсептелет.

Заттын түзүлүшү жөнүндөгү маалыматтарды окуп үйрөнүүдө ысытуудан абанын кеңейиши жана сууну ысытканда көлөмүнүн өзгөрүшү жөнүндөгү заттын үч абалы, заттардын бөлүнүүчүлүгү, жөнөкөй жана татаал заттар, диффузия жөнүндөгү билимдерге көңүл буруу максатка ылайык келет.

Жылуулук кубулуштарын окуп үйрөнүүдө термометр, эрүү, катуулануу, суюктуктун кайноо температурасы, жаратылышты суунун айланышы (табият таануу) жөнүндөгү билимдерге таянып жана химия курсундагы (8-кл) молекула жана атом, атомдук-молекулалык окуу жөнүндөгү түшүнүктөр, ал эми география курсунда салыштырма жылуулук сыйымдуулук түшүнүгү жарыш окулуп үйрөнүлөт. Бууланууну окуп үйрөнүүдө жалбырактардын сууну буулантышы (биология 6-кл), абадагы суу буулары, жаан-чачындар (география, 6-кл) жөнүндөгү билимдерди пайдалуу максатка ылайыктуу. Беттик тартылыш, нымдоо, капиллярдык кубулуштарды окуп үйрөнүүдө өсүмдүктөрдүн тамырларынын жана жыгачтын өзөгүнүн (биология, 6-кл) негизги функциялары жөнүндөгү билимдер пайдаланылат.

Заттын түзүлүшү жөнүндөгү билимдер химия курсунда (8-кл) атом түшүнүгүн окуп үйрөнүүдө, молекула түшүнүгүн өркүндөтүүдө, ал эми биологияда (7-9-класстар) диффузия жөнүндөгү билимдер жаныбарлардын жана адамдардын организмнин тиричилигин окуп үйрөнүүдө пайдаланылат.

Эритмелердеги жана электролиттердин эритиндесиндеги электр тогу жөнүндөгү билимдер химия курсунда (9-кл) электролиттер, электролиттик диссоциация электролиздерди окуп үйрөнүүдө колдонулат.

Криссталдык нерселер жөнүндөгү билимдер математикада (10-11-класстар) көп грандыктарды окуп үйрөнүүдө, беттик тартылыш жөнүндөгү билимдер химияда (10-класс) татаал эфирлерди, майларды окутууда колдонулат.

Биз азыр жогоруда молекулалык физиканын башка предметтер менен байланышын карап чыктык. Мында негизгиси молекулалык физика эң жакын предмет албетте бул химия предмети. Бул эки предметтин албетте бири бирине тийгизген таасири абдан чоң. Себеби окуучулар химия сабагынан түшүнбөй жаткан суроолоруна молекулалык физика аркылуу ошондой эле бул бөлүмдүн жетишсиз суроолоруна химия предмети аркылуу жооп алууга болот. Демек бул экөөсүнүн байланыштарын карап көрөлү.

Булар бири – бири менен өз ара толукталып турат, булардын ар бири бирдей эле кубулуштардын жана процесстердин түрдүү жактарын карайт. Физикалык жана химиялык жалпы маанилүү түшүнүктөрү болуп; зат, масса, салмак, энергия, молекула, атом ж.б. болуп эсептелинет. Буларга жалпысынан фундаменталдык закондор кирип кетет (Резерфорддун, Томсондун закондору) энергиянын айлануу, заряддардын сакталуу закондору жана башкаларды айтсак болот. Химияны окутууга жардамдашуу максатында 8-класста физика сабагында атом, молекула теориясынын элементтери окутулат. Андан кийин молекула түшүнүгү 8-класста атом, химиялык элемент жана валенттүүлүк жөнүндөгү түшүнүктөрдүн негизинде химия сабагында кеңейтилет.

Атом жана молекула түшүнүктөрүн кеңейтүү үчүн химиялык реакция, заттын химиялык касиеттерин үйрөнүү жана химиялык формулаларга киришүү маанилүү болуп эсептелинет. Химияны окутуунун биринчи айларында окуучулар химиялык реакциялар жылуулук процесстери менен коштолоору жөнүндө түшүнүктөргө ээ болушат. Химия сабагында ээ болгон бул билимдер молекулалык физика сабагында нерсенин ички энергиясы жөнүндө, алардын өзгөрүү жолдору жөнүндө түшүнүктөрдү кеңейтүүдө, калыптандырууда жана жылуулук кыймылдаткычтарын окутууда пайдаланылышы керек.

Физикада токту химиялык булактарын окутуу менен дээрлик бир эле убакта химия сабагында цинктин ж.б. металлдардын кислоталар менен өз ара аракеттенишүүлөрүн окутат.

Физика сабагында суудагы жез купросунун аралашмасынын электролизин көрсөтөт. Окуучулар жез купросунун электролизи кезинде оң зарядды алып жүрүүчүлөр болуп эки валенттүү жез иондору жана терс зарядды алып жүрүүчүлөр болуп эсептелерин түшүнө алышат.

Физиканы жана химияны окутуунун байланыштарынын маанилүү формалары – физика – химиялык же химия – физикалык маселелерди чыгаруу. Мисалы, электролиз жана гальванизациялоо приборлору, заттын салыштырма каршылыгы боюнча аралашмадагы заттын массасын аныктоо ж.б.

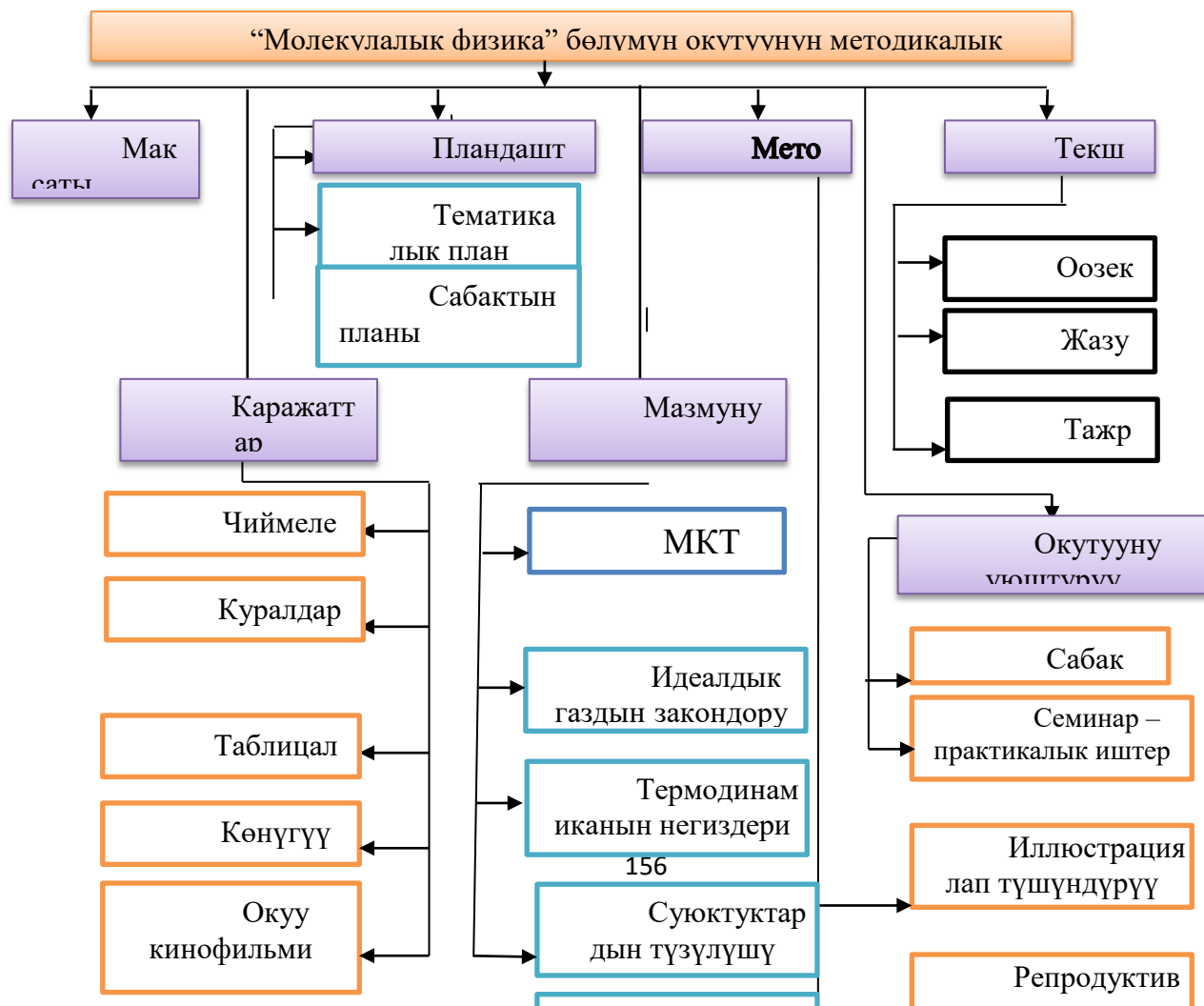
Ошентип физика жана химия курстарындагы заттардын түзүлүшү, атом, ядро, электрон, протон ж.б. жөнүндөгү эң негизги маалыматтар жалпы эле элестөөлөрдөн түшүнүк деңгээлине чейин өсүп жетет.

Байланыштырылуучу материалдарды ар бир класс үчүн мүнөздөп көрсөк, анда ал төмөнкүдөй сүрөттөлөт.

8-класстын физикасында заттардын түзүлүшү жөнүндөгү түшүнүк молекулалык деңгээлде калыптандырылат. Молекула – заттын эң майда бөлүкчөсү. Молекуланын кыймылы. Нерсенин температурасы менен анын молекулаларынын ортосундагы байланыш. Молекуланын массасы. Молекулалардын ортосундагы тартылуу жана түртүлүү. Заттардын агрегаттык абалдары. Катуу, суюк, газ абалынын молекулалык түзүлүшүнүн айырмачылыгы. Ал эми 8-класстын химия курсунда заттын атомдук молекулалык түзүлүшү жөнүндөгү түшүнүк калыптандырылат. Жөнөкөй жана татаал заттардын молекулаларынын түзүлүшү. Физикалык кубулуштарда-алардын составдык бөлүктөргө ажырашы же жаңы молекулалык түзүлүштөрдүн пайда болушу. Атом-химиялык майда бөлүкчө.

Ошентип физиканы химия предмети менен байланыштырып окутуунун негизги максаты-дүйнөнүн жалпы илимий сүрөттөлүшүн калыптандырууда дүйнөнүн физикалык жана химиялык сүрөттөлүштөрүнүн ортосундагы байланышты көрсөтүү. Бул эки илим бир эле объективдүү жаратылыштын эки жактуу: физикалык жана химиялык касиеттерин үйрөтө тургандыгы көрүнүп турат [4].

Молекулалык физика бөлүмүн окутуунун методикалык системасын иштеп чыктык, ал система төмөнкү элементтерди камтыйт: окутуунун максаты, мазмуну, окутуунун пландаштыруу, окутуунун методдору, каражаттары, окутууну уюштуруу формалары, окутуунун текшерүү, баалоо (1-сүрөт).

1-сүрөт. “Молекулалык физика” бөлүмүн окутуунун методикалык системасы

Мектептерде молекулалык физика сабагы окутууну уюштуруу сабак, лабораториялык иштер, класстан тышкары иштер, экскурсиялар түрүндө жүргүзүлөт. Бул бөлүмдө окутулуп жаткан объектилер көбүнчө абстрактуу болгондуктан, окуу процессинде окуучулардын элестетүү ой жүгүртүүлөрүн активдештирген окутуу методдорун (иллюстациялып түшүндүрүү, демонстрациялык тажрыйбаларды көрсөтүү ж.б.) каражаттарды (көрсөтмө куралдарды, плакаттарды, модеодерди, схемаларды, анимациялык фильмдерди ж.б.) пайдалануу зарыл.

Молекулалык физиканы окутуу учурунда дээрлик бардык темалар боюнча сабактардын план-конспектиери иштелип чыкты. Төмөндө, окутууда пайдаланылган бир сабактын мисалын бердик.

Сабактын темасы: Молекулалык физиканын негиздери

Сабактын максаты:

а) **билим берүүчүлүк:** Молекулалык физика боюнча окуучулардын билимдерин жалпылоо, бекемдөө, системалаштыруу

б) **өнүктүрүүчүлүк:** Окуучулардын эсеп чыгаруу жөндөмдүүлүктөрүн арттыруу

в) **тарбия берүүчүлүк:** Окуучуларды жаратылышты коргоого тарбиялоо.

Сабактын тиби: Жалпылоо сабагы

Сабактын методу: Стандарттуу эмес

Сабактын жабдылышы: Плакаттар, диктант үчүн сүрөттөрү бар карточкалар, тараза, сызгыч, тараза таштары, мензурка.

Сабактын жүрүшү:

1. Саламдашуу.

2. Уюштуруу моменти.

3. Окуучулардын билимдерин актуалдаштыруу.

Урматтуу балдар! Биз буга чейин силер менен молекулалык физикага тиешелүү болгон негизги түшүнүктөрдү карап чыктык. Бүгүн мына ошол өтүлгөндөрдүн баарын кайталап, эске салып, кайталоого убакыт жетти деп ойлойм. Демек бүгүнкү сабактын максаты, молекулалык физикадагы негизги түшүнүктөрдү кайталоо болуп эсептелет. Анда эмесе, дептеринерди ачып, числону жана теманы жазгыла. Келгиле балдар, адегенде силер менин суроолоруна жооп берүүнөр менен бирдикте, чогуу логикалык чынжырчаны түзүп алалы:

Бизди курчап турган предметтер эмне деп аталат? Нерселер эмнеден турат? Заттын түзүлүшү жөнүндө эмнелерди айтууга болот? Молекула андан ары бөлүнөбү?

Ошентип:

Нерсе → физикалык зат → молекула → атомдор деген байланышты түздүк. Мындай байланыш байыркы убактарда эле белгилүү болгон. Б.з.ч. 460 – жылы жашаган байыркы грек окумуштуусу Демокрит өз убагында “Көптөгөн сан жетпеген атомдор Ааламдын бардык жеринде таралган, ошондуктан бардык татаал нерселер: от, суу, аба, жер, жана башкалар мына ушул атомдордон жаралган” деп айтып кеткен экен.

Бул бөлүкчөлөрдөн жолдун жээгинде обочолонуп турган таш да, өзүнүн эстетикалык сулуулугу менен бизди кубанткан жана кызыктырган кичинекей кооз гүлдөр да, көпкөк асман боюнча каалгып жай жылып бараткан жумшак булуттар, адамдар (булардын сүрөттөрү ватман кагазга тартылып, доскада илинип турат) жана бардыгы, бардыгы ушул бөлүкчөлөрдөн турат.

Демек атомдордон бардык нерселер жаралса, анда атомдорду куруучулар десек болот. анда эмесе келгиле биз өзүбүздү курулуш фирмасынын мүчөлөрүбүз деп элестетели. Мен ошол фирманын жетекчиси болоюн, ал эми силер анда иштеген жумушчу – куруучуларсыңар. Биз төмөндөгүдөй план менен иш алып барабыз:

- **Курулуш диктантаы**
- **Ордерлерди тапшыруу**
- **Жаңы конушка отурукташуу**
- **Сыйлыктарды алуу**

Бир барак кагазга өзүңөрдүн фамилияңарды жазгыла жана бригаданыңарды жазгыла (класстагы окуучулар 3 бригадага бөлүнөт). Ар биринердин партаңарда физикалык кубулуштун жана заттын аты жазылган карточкалар бар. Мен сүрөттөрдү көрсөтөм, силер ушул сүрөттөргө тиешелүү болгон карточкаларды көтөрөсүңөр. Кимдики туура болсо + деген белгини барагыңарга коёсуңар.

1 – *тапшырма*. Үйдөн даярдап келген тегерекчелерден (көк тегерекче – кычкылтектин, кызыл тегерекче – суутектин атомдору) кургак клейдин жардамы менен:

1 – бригада суунун, 2 – бригада кычкылтектин, 3 – бригада суутектин бир молекуласынын моделин жасагыла.

2 – *тапшырма*. Сүрөттө кандай физикалык кубулуш чагылдырылганын аныктап туруп ошол кубулуш жазылган карточканы көтөргүлө. (мисалы мен көлдө сүзүп жүргөн ак куунун сүрөтүн көрсөтөм, балдар нымдабоочулук деген карточканы көтөрүшү керек)

1 – бригада – нымдабоочулук; 2 – бригада – диффузия; 3 – бригада – нымдоо

3 – *тапшырма*. Молекулалардын жайгашуусу боюнча зат кайсы абалда тургандыгын аныктап, анан карточкаларды көтөргүлө.

1 – бригада – катуу зат; 2 – бригада – газ; 3 – бригада – суюктук

4 – *тапшырма*. Молекулалардын кыймылынын мүнөзү боюнча заттын абалын аныктап ага туура келген карточканы көтөргүлө.

1 – бригада – катуу зат; 2 – бригада – газ; 3 – бригада – суюктук

Көлөмүн	жана	Турактуу көлөмгө жана	Көлөмүн	сактайт,
формасын сактайт.		өздүк формага ээ эмес.	бирок формасын	жеңил өзгөртөт.

1-бригада

2-бригада

3-бригада

Бардыгыңар + деген белгини санагыла, бул силердин өзүңөрдүн ала турган сыйлыгыңарга кошкон биринчи салымыңар.

● *Ордерлерди таркатуу*

Бизде физикалык чоңдуктар көчөсүндө жайланышкан, салынып бүтүп калган үч үй бар. Бригадирлер өздөрүнүн бригадалары менен ушул үйгө отурукташат. 1 – бригадага **көлөмдөр** үйү, 2 – бригадага **масса** үйү, 3 – бригадага **тыгыздык** үйү таандык. Ордерлерди туура таркатуу үчүн кезекке туруу тизмесине жараша берүү керек. 1 – кабатта чоңдуктун тамга менен белгилениши, 2 – кабатта өлчөө бирдиктери, 3 – кабатта ченей турган куралдары, 4 – кабатта формулалары берилген.

● *Жаңы конушка отурукташуу*

Ал эми физикалык чоңдуктар силерди жаңы конушка чакырат. Бул болсо силердин чакыруу билетинер. (чакыруу билетинин ичинде карточкада тапшырмалар болот)

1 – *карточка*

а) Узундугу 40 см жана туурасы 20 см болгон аквариумга 35 см бийиктикте суу куюлган. Суунун массасын тапкыла?

б) катуу нерсенин тыгыздыгын аныктоо.

Материалдар: рычагдуу тараза, мензурка, тараза таштары, тыгыздыгы аныктала турган нерсе.

2 – *карточка*

а) Машина майы менен толтурулган канистрдин массасы 1965 кг. Бош канистрдин массасы 1,5 кг. Канистрдин көлөмүн аныктагыла.

б) Туура жана туура эмес формадагы нерселердин көлөмдөрүн аныктоо.

Материалдар : параллелепипед формасындагы нерсе, сызгыч, туура эмес формадагы нерсе, мензурка.

3 – *карточка*

а) Массасы 800г болгон чоюн шариги 150 см^3 көлөмгө ээ. Бул шарик туташпы же ичи көңдөйбү?

б) Нерселердин массасын аныктагыла.

Материалдар : тараза, тараза таштары, туура жана туура эмес формадагы нерселер.

● *Сыйлыктарды алуу*

Жыйынтыгында, окуучулардын билим денгээлдери алардын физикалык түшүнүктөрүнүн калыптанышынан көз каранды. Ал эми физика предмети башка табыгый предметтер менен тыкыс байланышта болгондуктан, аны окутууда предмет аралык байланыштарды колдонуу жана жаңы маалыматтык технологияларды, интерактивдүү методдорду колдонуу жакшы натыйжаларды берет. “Молекулалык физика” бөлүмүн окутуу боюнча сунуш кылынган методикалык көрсөтмөлөрдү мектеп мугалимдери окутуу процессинде жана студенттер практика учурунда пайдаланса болот.

Колдонулган адабияттар

1. Усова А.В. Психолого-дидактические основы формирования у учащихся научных понятий: Учебное пособие к спецкурсу. – Челябинск: Челябин. пед. ин-т, 1986, 85 с.

2. Мамбетакунов Э., Исаева, Р.У. Мугалимдердин окуучулардын физикалык түшүнүктөрүн калыптандыруу компетенттүүлүктөрү: Окуу куралы. – Бишкек: КУУнун “Университет” басмаканасы, 2015, 218-б.

3. Исаева Р.У. Физика мугалимдеринин окуучулардын физикалык түшүнүктөрүн калыптандыруу компетенттүүлүктөрү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, №2, с. 90-98.

4. Мааткеримов Н.О., Исаева Р.У. Азыркы табият таануу концепцияларын окутууда студенттердин экология көйгөйлөрүнүн компетенцияларын өнүктүрүү // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына, 2023, №1, с. 230-235.

5. Имангазиева Н. Орто мектепте окуучулардын “Молекулалык физика” бөлүмү боюнча түшүнүктөрүн калыптандыруу: Квалификациялык иш., 14.05.2022.

6. Азамат кызы Зарина. Орто мектепте “Молекулалык физик” бөлүмүн окутуунун методикасы (8-класс): Квалификациялык иш., 23.05.2024.

УДК 372.881. 111.1

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-159-162

Исеналиева Н.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Исеналиева Н.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Isenalieva N.A.
KNU named after J. Balasagyn

**ЧЕТ ТИЛИН ИНСАНГА БАГЫТТАП ОКУТУУ:
КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ
ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ:
ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ
PERSONAL-CENTERED FOREIGN LANGUAGE TEACHING:
PROBLEMS AND SOLUTIONS**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада чет тилдерди окутууда инсанга багытталган мамиле каралып, анын борборунда мугалимдин инсандыгы эмес, окуучунун жеке сапаттары, инсандык өзгөчөлүктөрү каралган. Чет тилин окутууда окуучулардын жеке-психологиялык өзгөчөлүгүн, алардын курагын, кабыл алуусунун өзгөчөлүгүн эске алып окуу процессин уюштуруу көрсөтүлгөн. Окуу процесси натыйжалуу болушу үчүн окуучулар коллективинде жагымдуу моралдык-психологиялык климаттын мааниси жана ролу ачылып берилди. Мындан сырткары инсанга багыттап окутуунун тарыхы, бул окутуу технологиясынын колдонуу өзгөчөлүктөрү каралып билим берүү системасындагы болуп жаткан реформаларга шайкеш келери тастыкталды.

Аннотация: В данной статье рассматривается личностно-ориентированный подход к обучению иностранным языкам, в центре которого находится не сам преподаватель, а личность ученика. При обучении иностранному языку следует учитывать индивидуально-психологические особенности учащихся, их возраст и особенности восприятия. Выявлено влияние морально-психологического климата на эффективность усвоения иностранного языка. Кроме того, рассмотрена история личностно-ориентированного обучения, особенности использования данной технологии обучения и подтверждена ее совместимость с проводимыми реформами в системе образования.

Abstract: This article discusses a person-centered approach to teaching foreign languages, the center of which is not the personality of the teacher, but the personal qualities and characteristics of the student. When teaching a foreign language, it is shown to organize the learning process taking into account the personal and psychological characteristics of students, their age and the characteristics of their perception. In order for the learning process to be effective, the importance and role of a favorable moral and psychological climate in the student body has been identified. In addition, the history of student-centered learning, the features of using this teaching technology are reviewed, and its compatibility with ongoing reforms in the education system is confirmed.

Негизги сөздөр: чет тили; окутуу; калыптандыруу; өнүктүрүү; инсанга багыттап окутуу; жеке-психологиялык өзгөчөлүк; мугалим; окуучу.

Ключевые слова: иностранный язык; обучение; формирование; развитие; личностно-ориентированное обучение; индивидуально-личностные особенности; учитель; ученик.

Keywords: foreign language; learning; formation; development; student-centered learning; individual personality characteristics; teacher; student.

Азыркы мезгилде билим берүү тутумунда болуп жаткан реформалар, болочоктогу адисти ар тараптуу, өзүнүн ишин так билген, бир же бир нече чет тилдеринде сүйлөгөн жана өзгөрүлүп турган чөйрөгө бат көнүп кеткен адисти даярдоо милдетин коюуда. Ушул реформанын алкагында билим берүүнү модернизациялоо документтеринде заманбап маалыматтык коомдо билим берүүнүн үч артыкчылыктуу багыты так көрсөтүлгөн: *билим берүүнү маалыматташтыруу, чет тилдерди окутуу жана социалдык-экономикалык билимди өздөштүрүү*.

Бүгүнкү дүйнө көптөгөн өлкөлөрдүн маданиятынын “батышташуусуна” жана Америка цивилизациясынын кеңейишин баштан кечирүүдө. Башка нерселердин катарында, англис тилинин глобалдык жайылышына алып келди. Демек, англис тилин билүү - бул жөн гана каалоо эмес, шашылыш муктаждык жана адистин кесипкөйлүгүнүн ажырагыс бөлүгү. Англис тилин билүүнүн белгилүү бир деңгээли азыр адистин жалпы маданий деңгээлин гана көрсөтпөстөн, кесиптик муктаждык катары өкүм сүрүп келет.

Буга байланыштуу чет тилин окутуунун кыйла натыйжалуу ыкмаларын жана методдорун тандоо өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда. XX кылымдын аягында гуманисттик мамиленин алкагында келип чыккан инсанга багытталган окутуу алгач окуучулардын чыгармачылык, интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө жана алардын өз жөндөмдөрүнө болгон ишенимин арттырууга психологиялык жактан ыңгайлуу атмосфера түзүүгө багытталганын эске салып өтөлүк [4, 11-б.]

Инсанга багытталган мамилеге кайрылуу мектепте чет тилин окутуунун декларациялануучу максаттары менен реалдуу практикалык натыйжалардын ортосундагы карама-каршылыктарды чечүү менен шартталган [2].

Ошентип, окутуунун максаты реалдуу кырдаалдарда сүйлөө байланышты жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берген коммуникативдик көндүмдөрдү өнүктүрүү алдыга коюлган, ал эми ишке ашыруу шарттары жана каражаттары максатка шайкеш келбейт, башкача айтканда, жасалма. Практиканы талдоо көрсөткөндөй, мектеп окуучулары чет тилде баарлашууга болгон табигый муктаждыкка негизделген мотивацияга ээ эмес. Мындан тышкары, реалдуу жашоодо чет тилде сүйлөө тажрыйбасын колдонуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу чет тилин үйрөтүүдө олуттуу натыйжаларга жетише албайт.

Бүгүнкү күндө көптөгөн англис тили мугалимдери инсанга багытталган мамилени мектепте англис тилин окутууда система түзүүчү звено катары карашат, ал атайын жана жалпы билим берүү циклинин предметтерин окутуу процессинде, ошондой эле окуу жана класстан тышкаркы тарбия иштеринин жүрүшүндө түзүлөт. Бул иштин өзгөчө ролу улам, бул окуу предметинин өзгөчөлүктөрү менен чет тилине берилет. Ошентип, англис тилин окутууда инсандык мамиле, бир жагынан, жогорку кесиптик билим берүү тутумунун билим берүү мекемесинин ишинин түпкү максаты, экинчи жагынан, мекеменин ишинин сапатынын көрсөткүчү болуп саналат.

Чет тилин окутуу процесси мүмкүн болушунча натыйжалуу болушу үчүн бир катар суроолорго жооп берүү керек. Алардын негизгиси төмөнкүлөр: негизги илим менен “англис тили” окуу дисциплинасынын байланышы кандай болушу керек? Бул катыш көрсөткүчтөрдүн бүтүндөй комплексинен талданышы керек: мектепте эмне окутулат? (Бул окуу предметинин мазмуну кандай?) «Англис тили» окуу предмети сүйлөгөндөр сүйлөгөн тилге шайкеш келеби? Окутуунун объектиси ким? Окуу процесси максаттуу жана атайын уюштурулганбы же тилди өздөштүрүү табигый жол менен болобу?

Кайда окутулат? Атайын уюштурулган сабактардын системасындабы же табигый тил чөйрөсүндөбү? Кантип окутулат? (Атайын формаларды жана ыкмаларды колдонуу мененби же стихиялуу тилдик баарлашуу процессиндеби?) Окуу процессинин узактыгы канча? Бул туруктуубу же дискреттүүбү? Ким окутат? (Окутуучу, аудио же видео жазуу же тилдик чөйрө). Кандай материал менен окутулат? (маал-маалы менен гана көрсөтүлүүчү котормодобу же көрүнөө же угуу аркылуу дайыма «бар» болгон аныктык түрүндөбү?) [1].

Инсанга багытталган сабакты пландаштырууда мугалим төмөнкү көрсөтмөлөрдү сакташы керек: жумушка оң эмоционалдык мамиле түзүү; окуучуга материалдын тибин, түрүн жана формасын (оозеки, графикалык, шарттуу-символикалык) өзү тандап алууга мүмкүндүк берген билимге таянуу; сабактын аягында окуучулар менен “биз үйрөнгөн” (эмнени өздөштүргөнүбүз) гана эмес, жаккан/жакпаган жана эмне үчүн талкуулоо керектелет; дагы бир жолу эмне кылууну каалайт элем,

жана эмне кылуу керек; үйгө тапшырма бергенде үй тапшырмасынын темасын жана көлөмүн гана эмес, ошондой эле үй тапшырмасынын натыйжалуу аткаруунун жол-жобосун [5].

Бирок, окуу процессине ыңгайлуу шарт түзүүдө окуучулардын бирдей эмес мүмкүнчүлүктөрү жана жөндөмдүүлүктөрү, алардын келечекке карата ар кандай пландары жана ар кандай кесиптик умтулуулары эске алынышы керек. Окутуунун ар кандай деңгээлдерине жол берилет: жалпы билим берүү жана татаалыраак-профилдик, тандалган кесипке багытталган жана ЖОЖдо окууну улантуу. Ошентип, инсанга багытталган мамиле окуунун көбүрөөк аткарылышы үчүн жакшы өбөлгөлөрдү түзөт.

Окутуунун чет тилдүү мазмунун тандоодо заманбап окуучулардын кызыкчылыктарын жана тынчсыздандырган көйгөйлөрүн эске алуу керек (башталгыч, негизги, жогорку мектепте – курактык топторду эске алуу менен). Бул баарынан мурда анык тексттик материалды тандоодо, талкуулана турган темаларды аныктоодо, актуалдуу аудиовизуалдык материалдарды тартууда, анын ичинде интернеттин жардамына кайрылуу дегенди түшүндүрөт [2].

Чет тилдерди окутууда инсанга багытталган мамиле окутуу технологияларын тандоого таасир этет. Барган сайын окуу процессинин жүрүшүндө окуу сүйлөө иш-чараларды азайып, Мисалы, бардык окуучулар бир эле текстти окуп, бири-бирине айтып беришет.

Ар бир окуучуга мүмкүн болгон функцияларды аткарууга мүмкүндүк берген ар кандай тексттерде топтук иш көбүрөөк колдонулат. Мисалы, окуп жаткан окууда (толук түшүнүү менен) бир окуучу текстти акырын окуйт, экинчиси бейтааныш сөздөрдү бөлүп көрсөтөт, үчүнчүсү алардын маанисин сөздүктөн издейт, төртүнчүсү түшүнүү үчүн кыйынчылык жараткан сүйлөмдү которот ж.б. мындай иш окуучулардын чыныгы баарлашууга даярдайт – башка тексттерди окуган башка топтор менен маалымат алмашуу, башкалардан уккан жана окуган нерселер жөнүндө баалоо сунушталат.

Мындай иш-чараларды туура уюштуруу сүйлөө демилгесин өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт, окуу жана коммуникативдик көндүмдөрдү өркүндөтөт. Чет тилин үйрөнүүдө долбоордук методика чоң практикалык багытка ээ, ал сүйлөө ишмердигинин ишмердүүлүктүн башка түрлөрүнө чыгышын камсыз кылат, билим берүүнүн инсанга багытталган парадигмасына таянат, анын вариативдүүлүгүн, окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн жана керектөөлөрүн эсепке алууну, алардын билим берүү кызматтарын тандоо мүмкүнчүлүгүн бекемдейт [3].

Чет тилин окутууда инсанга багытталган мамиле баланын өзүн-өзү таануу, өзүн-өзү өнүктүрүү жана өзүн-өзү ишке ашыруу процесстерин, анын кайталангыс индивидуалдуулугун калыптандырууну камсыз кылууга жана колдоого мүмкүндүк берет. Окутууда инсанга багытталган мамилени натыйжалуу ишке ашыруу үчүн төмөнкү дидактикалык көрсөтмөлөрдү сактоо сунушталат:

- окуу материалынын тапшырмаларын аткарууда окуучунун тандоосу болгондой кылып уюштуруу;
- билим берүү ишине түрткү берүүнү камсыз кылууга, билимге ээ болуунун жүрүшүндө өз алдынча билим алуу, өзүн-өзү өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүн камсыздоо;
- окуучунун тажрыйбасын берилген билимдин илимий мазмуну менен дайыма шайкеш келтирүү;
- топтолгон билимди кеңейтүүгө, предметтик мазмунду структуралаштырууга, интеграциялоого, жалпылоого, ошондой эле ар бир окуучунун жеке тажрыйбасын өзгөртүүгө багыттоо;
- окуу иш-аракеттерин аткаруу ыкмалары жөнүндө билимди киргизүүдө жеке өнүгүүдөгү алардын функцияларын эске алуу менен окуу ишинин жалпы логикалык жана конкреттүү ыкмаларын бөлүп көрсөтүү;
- натыйжаларын гана эмес, ошондой эле, негизинен, окутуу процессин, б.а. окутуучу материалды өздөштүрүү менен ишке ашырып жаткан трансформацияларды контролдоону жана баалоону камсыз кылуу [5].

Мугалим менен окуучунун ортосундагы мамиле эң жогорку деңгээлде болгондо гана сабак натыйжалуу деп эсептелет. Инсанга багытталган окутуу мугалимге максаттарына жетүүгө жардам берет. Ошентип, инсанга багытталган окутуунун негизги жоболору - окуучунун предметтик тажрыйбасынын маанилүүлүгү, анын окуу ишинин жеке стили, билим берүү процессинин диалогдук түзүлүшү, аны өнүктүрүүнүн жеке картасын жүргүзүү зарылдыгы жөнүндө – чет тил сабагында ишке ашырылышы керек [6].

Азыркы учурда чет тилин окутууда прагматикалык багытка басым жасалып, жеке инсанга багытталган мамилеге зыян келтирүүдө. Негизги илим менен “англис тили” предметинин катышын талдоодо суроо туулат: окуу шарттарында эмнеге артыкчылык берилиши керек: баарлашуунун оозеки, жазуу түрүндөгү формалары же экөө тең бирдейби?

Чет тилдерди окутуу методикасында бул суроого так жооп жок. Биздин оюбузча, ага жооп берүү - төмөнкү көйгөйдү чечүү жолдорун аныктоо дегенди билдирет: студенттердин кимиси, кайда жана качан анын сүйлөгөндөр менен баарлашууда үйрөнүлгөн тилди реалдуу колдонушат. Ошондой болсо да, биздин өлкөдөгү кырдаалды талдоо көрсөткөндөй, мындай мүмкүнчүлүктөр бар жана баарынан мурда төмөнкү чөйрөлөрдө: жеке байланыштар; өз өлкөсүндө жана чет өлкөлөрдө сапаттуу билим алуу мүмкүнчүлүгү; дүйнөлүк тажрыйбага жана билимге жетүү, техникалык прогресс, соода, өндүрүштү өнүктүрүү, эл аралык байланыш жана кооперация. Мунун баары чет тилин окутууга жеке багыттагы мамилени натыйжалуу калыптандырууну өнүктүрүүнү болжолдойт.

Колдонулган адабияттар

1. Заипова Т.Ф., Азыгалиева Б.К. Особенности оценивания знаний по иностранному языку // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, № 4(104), с. 37-46.
2. Идрисов А.Е. Личностно-ориентированный подход в развитии личности ребенка в процессе обучения в школе. – Режим доступа: <http://festival.1september.ru/articles/213801/> (дата обращения: 25.01.2014).
3. Личностно-ориентированный подход в преподавании. – Режим доступа: http://www.psychologos.ru/articles/view/lichnostnoorientirovannyu_podhod_v_prepodavanii (дата обращения: 19.01.2014).
4. Мардасова Н.А. Личностно-ориентированный подход. – Режим доступа: <http://mardasov-nadezhda.narod.ru/index/0-12> (дата обращения: 20.01.2014).
5. Мильруд Р.П. Методика преподавания английского языка. English Teaching Methodology : учеб. пособие для вузов. 2-е изд. – Москва: Дрофа, 2007, 257 с.
6. Сыдыкбаева Б.Ш. Англис жана кыргыз тилдериндеги багыныңкы сүйлөмдөрдүн түзүлүш өзгөчөлүктөрү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2019, № 4(100), 85-90-бб.
7. Lesson plans // British Council BBC. Teaching English [Electronic resource]. Mode of access: <http://teachingenglish.org.uk/try/lesson-plans> (дата обращения: 26.01.2014).

УДК 808.55/811:376.37

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-163-168

Искендерова Ж.И.

Б. Бейшеналиева атындагы КММИУ

Искендерова Ж.И.

КГУКИ имени Б. Бейшеналиевой

Iskenderova Zh.I.

KSUCA named after B. Beishenalieva

СӨЗ МАДАНИЯТЫН ЖАНА САХНА КЕБИН АНЫКТООНУН КРИТЕРИЙЛЕРИ:

ДИКЦИЯ, ДИКЦИЯЛЫК ТРЕНИНГ

КУЛЬТУРА РЕЧИ И КРИТЕРИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СЦЕНИЧЕСКОЙ РЕЧИ:

ДИКЦИЯ, ТРЕНИНГ ДИКЦИИ

SPEECH CULTURE AND CRITERIA FOR THE DEFINITION OF STAGE SPEECH:

DICTION, DICTION TRAINING

Кыскача мүнөздөмө: Макалада сөз маданияты жана сахна кебине коюлуучу талаптар каралган. Театр тарыхында сахна кебине коюлуучу талаптар мезгил-мезгили менен ар түрдүүчө көтөрүлүп келген. Ал маселелер сөзгө, сөз таасирдүүлүгүнүн чыгармачылык процессине, сөздүн технологиясына, дикцияга, үнгө, сөз айтууга, аны көркөмдүк менен берүүгө жана жеткирүүгө ж.б. нормаларга байланыштуу. Искусствонун ар кандай башка түрлөрү сыяктуу эле сахна кебинде иштөөнүн, сөзгө арбалуунун өзүнүн техникалык ыктары бар. Актёр үчүн чыгармачылыктын башталышы сахналык кептин жөнөкөй негизин, анын мыйзамдарын жана категорияларын өздөштүрүүдөн башталат. Кеп сүйлөө чеберчилигин жана техникасын калыптандырууда ар кандай ыктар жана машыгуулар пайдаланылат. Дем алууну отургузуу, аны туура кармоо, ар бир тамганы так айтуу, сүйлөөрдө тил, жаак, эриндерди иштетүү, үндү ар кандай диапазондо чыгаруу тууралуу айтылат. Биз сахналык кепке тийиштүү мыйзамдарды иликтейбиз.

Аннотация: В статье рассматриваются культура речи и требования к сценической речи. На протяжении всей истории театра требования к сценической речи время от времени менялись. Это требования по отношению к слову, к влиянию слова на творческий процесс, к технологии слова, к дикции, к голосу, к произношению слова и другим нормам. Как и в любой другой форме искусства, в работе над сценической речью и привлечении внимания к словам имеются свои технические приёмы. Для актёра начало творчества связано с овладением простой основой сценической речи, её законами и категориями. В формировании речевых навыков и техники используются различные приёмы и упражнения. Речь идёт о постановке дыхания и его правильном удержании, о чётком произношении каждой буквы, обрабатывании языка, челюсти, губ в речи, о воспроизведении звука в разных диапазонах. В статье рассматриваются законы, касающиеся сценической речи.

Abstract: Throughout the history of the theater, the requirements for stage speech have been raised from time to time in different ways. These problems are connected with the word, with the influence of the word on the creative process, on the technology of the word, on diction, on the voice, on the pronunciation of the word, its artistic transmission and other norms. As in any other art form, working on stage speech and drawing attention to words has its own techniques. For an actor, the beginning of creativity begins with mastering the simple basis of stage speech, its laws and categories. Various techniques and exercises are used in the formation of speech skills and techniques. It is about planting the breath and holding it correctly, about the clear pronunciation of each letter, processing the tongue, jaw, lips in speech, about reproducing sound in different ranges. We are investigating the laws concerning stage speech.

Негизги сөздөр: сөз маданияты; сахна кеби; актёр; дикция; дем алуу; артикуляция; театр.

Ключевые слова: культура речи; сценическая речь; актёр; дикция; дыхание; артикуляция; театр.

Keywords: speech culture; stage speech; actor; diction; breathing; articulation; theater.

Сахна кеби – сөздү (тилди) таза, даана, так сүйлөөгө үйрөтүүдө макал-лакаптардын, жаңылмачтардын кооз үлгүлөрүн, накыл кептердин, учкул сөздөрдүн, акыйнектердин, табышмактардын, калптардын, бат айтмалардын, тамсилдердин, жомоктордун, санат-насыяттардын, эпостордун топтомун өзүнө камтыйт. Сахна кебинде кептин түрлөрү маанилүү ролду ойноп, ал сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн үстүндө ырааттуу иштөөсү дегендикке жатат. Сөздөр, сүйлөмдөр сахнада сүйлөө үчүн кеңири, толук материалдарды берет.

Кесипкөй адистин сөзүнүн (тилинин) тактыгына, тазалыгына, үндүк диапазонунун уккулуктуу туура чыгышына сахна кебинин алкагында атайын алгач денени машыктыруучу тренингдер жасалат. Андан соң, дем алууну туура коюуунун үстүндө иштөөдө эң оболу дененин түз-сындуулугун жөнгө салуудан баштоо керек. Сындуулук бул – баштын түз абалда болуусу, азыраак түшүрүлүп жайылган ийиндердин артка берилиши, далы менен арканын түздүгү, көкүрөктүн аз-маз алдыга жүткүнгөн абалы жана курсактын (ичтин) ылдый жагынын жеңил тартылышы болуп саналат. Бул учурда дене кысынып-кыйналбай эркин, бошоң абалда болуусу зарыл. Туура кармалбаган дененин сыны эң алды дем алуу процессинин бузулушуна үндүн туура, таза, жеткиликтүү чыкпоосуна өбөлгө түзөт. Дененин түз туура эмес кармалышындагы омурткалардын бузулушунун, ошону менен бирге эле жүлүндүн кысылуусунун залакасы бүткүл борбордук нерв системасына терс таасирин тийгизип, үн аппаратынын тез чарчашынан улам, адистик үн оорулары пайда болот. Ал оору үндүн тез чарчашын, дененин талыкшуусунан улам кош көңүлдүүлүктү жаратат. Ушундай абалдардан улам денени туура сындуулукка тарбиялоо бул – туура дем алуунун үстүндө иштөөнүн бирден бир негизги милдети экендигин айгинелеп турат.

Туура дем алуу. Дем, негизги, сырткы сүйлөгөн сөз болуп эсептелинет. Туура дем алуудан үндүн тазалыгы, тактыгы, көркөмдүгү жана тоналдык оттенкалардын өзгөрүшүнө байланыштуу болот. Сүйлөөрдөн мурун дем алуу керек. Дем алуу учурунда өпкө абага толот, көкүрөк клеткалары кеңейет, кабыргалар көтөрүлөт да, аба өткөрүүчү диафрагма пластинкалар ылдыйлайт. Аба өпкөдө кармалып турат, сүйлөп жаткан учурда акырындык менен керектелет.

Профессор Ж.Дүйшеев айткандай, көп сөздөрдү жана фразаларды айтууда дем алууну тарбиялоо керек. Дем алуу – сүйлөө (дикция) менен негизги үндүн (сүйлөө үнүнүн) физиологиялык негизи болуп эсептелет. Сүйлөө маданиятынын эң зарыл элементи да туура дем алууга байланыштуу [1, 88-б.]. Дем тартканда ийиндерди көтөрүп, дем алуу органдарын кыспоосу үчүн, эң алгач түз-тике, кысымсыз туруп, буттарын ийин аралыгынан ачып, колдор (оң кол) диафрагма менен ылдыйкы кабыргалар тушунда (сол кол) болуп, арканы түз кармоосу (осанканы) сунушталат. Ушундай абалда болуу менен бирге – өтө эркин, кыйналуусуз, тырышып-катыбай карманууга жетишүү керек. Ал эми

дененин түздүгүн (осанка) кармай билбегендик – дем алуунун туура коюлуп жана туура пайдалануусуна зыянын тийгизет. Туура эмес алынып, туура эмес пайдаланылган дем алуу кызматы – дененин түз болуусуна тоскоолдук туудурат. Ал гана эмес, түз тура албаган денедеги үн аппараттары тез чарчап, кесиптик үн ооруулары пайда болуу менен болочок актёрдун жалпы иштөө абалына терс таасир тийгизип, көңүл кош, кайдыгер, алсыздыкка түрткү берет. Туура жүргүзүлгөн дем алуу машыгуулары организмдеги жашоо абалынын туура өтүүсүн камсыздандырып, үн жана сүйлөө аппараттарынын чарчоосуна жол бербей, тескерисинче алардын ишмердүүлүгүн арттырып, үндү байытат.

Дем алууну туура коюуда, мурун менен дем алууну өздөштүрүү өтө маанилүү болуп саналат. Дем алуунун бул түрү артикуляциялык жана дем алуу органдарына түздөн-түз оң таасирин тийгизет. Алдын ала даярдоо иши болуп – бет, моюн, көкүрөк клеткалары, алдыңкы-арткы, ылдыйкы кабыргалар, бел, төмөнкү курсак булчуңдарына өздүк массаж жасалат. Туура уюштурулган дем алуу машыгуулары, организмдеги турмуштук процесстердин туура өтүшүнө, ошону менен бирге – сүйлөө жана үн аппараттарынын эркин, табигый жол менен иштөөсүн өстүрүүгө жагымдуу шарт түзөт.

Алынган демди туура эмес бөлүштүрүп пайдаланган учурда, кесипкөйдүн жан дүйнөсүнө ашыкча кысылууну, жагымсыз бир чарчоону алып келет жана дикциясынын начарлоосуна түрткү берет.

Профессор Г.Дулатова “Кыргыз театрынын сахналык кеби” аттуу эмгегинде диафрагмалык дем алуунун механизми боюнча көп ойлору менен бөлүшкөн. Алардын баары сахна кебине тиешелүү болору талашсыз. Улуу чебердин аныктамасы боюнча, өпкө аркылуу адам дем алат. Бул аксиома. Бирок дем алуу процесси ички органдардын кезектүү кыймылдарынан турат. Дем алганда диафрагма кеңейет, өпкөнү курчаган булчуң эттер чыңала түшөт. Дем алуу учурунда ичтин төмөн жагындагы булчуң этти бек кармоо керек [2, 52-б.]. Көнүгүүлөр адегенде олдоксон, ийкемсиз, эпсиз болуп, кокусунан эле өзүнөн-өзү туура эмес жасалган кыймылдар пайда болот. Бара-бара көнүгүүлөр үзгүлтүксүз машыгуулардын натыйжасында аң-сезимдүү түрдө аткарылып, ишенимдүү, ийкемдүү, эптүү, жарашыктуу болуу менен ар кандай ыкмалар бекип, баары көнүмүш адатка айланат.

Ушундай система боюнча көнүгүүлөр кайталануу жолу менен өткөрүлгөндө булчуң эттер улам чыңалып, кайра жыйрылып отуруп, өпкөдөгү демди тууралап кармаганга жөндөмдүү болуп калат. Эгерде актёр же көркөм окуучу дем тартууну, дем чыгарууну туура пайдаланбаса, өпкө гана зыян тартат. Демди мурун аркылуу тартуу, ооз аркылуу чыгаруу өпкөнүн иштөөсүнө да, гигиенасына да ыңгайлуу келет. Анткени мурун ичиндеги майда түтүкчөлөр, мурун көңдөйүнө кирген абаны чыпкалап тазалайт. Экинчи жагынан, мурун көңдөйүнө жайгашкан бездер жана майда кан тамырлар агып кирген абаны жылытат, керектүү жылуулукка жеткирет. Ошол нымдуу таза аба көмөкөйдү, кокону, колкону, өпкөнү демге каныктырат. Аба көмөкөйдөн өткөндө үн чыгат. Сүйлөө аппаратынын органдары кыймылга келгенде түрлүү тыбыштардын курамынан сөз жаралат.

Сахна кеби боюнча белгилүү окутуучу Е.Ф.Саричева: “Актёрго, көркөм өнөрпоздорго дем алууну пайдаланууда билгичтикти жана эрежелерди эсепке алуу туура келет. Узун сүйлөмдө, монологдо, ыр сапта, диалогдордо, фехтование кыймылы менен сүйлөөдө (жүгүргөндө, секиргенде, күрөшкөндө) – ушулардын бардыгында тең бышык иштелип чыккан жана туура коюлган дем алуу талап кылынат. Ансыз ырдын структурасы, фразадагы ойдун агымы, үндүн чыгышынын калыбы бузулат. Абаны ысырап пайдалануу, дем тартканда дем алуу аппараттарына күч келтирүү – көркөм сөз өнөрпозунун, болочок актёрдун абалына чыңалуу менен чарчоону пайда кылат” [3, с. 86] – деп, кеңеш берет. Деги эле кыймылдуу (басуу, чуркоо, бийлөө, жумуш жасоо, сууда сүзүү) учурларында дем алуу көнүгүүлөрүн жасоо татаалыраак. Ошондуктан, адегенде кыймылсыз – турган, отурган, жаткан абалдагы дем алуу көнүгүүлөрүнөн баштоо керек. Андан кийин гана кыймылдуу машыгууларга өтүү зарыл. Мындай системалуу машыгуулар керектүү, шарттуу рефлекстерди бекитет. Машыгуу мезгилинде дем алуу органдарынан барган сигналдар жогорку нерв иштемдерине, адамдын психикасына жагымдуу таасир этүү менен, анын маанайын, жасалып жаткан ишине карата мамилесин өзгөртөт. Дем алуу аппараттарынын анатомиясын, физиологиясын жана гигиенасын түшүнүп билүү – өнөрпоздор үчүн өтө зарыл.

Кыймылдуу абалдагы машыгууларга дыкат тандалып алынган сандардын, артикуляциялык тыбыштардын, жеке сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн, макал-лакаптардын, жаңылмачтардын, бат айтмалардын, кыска айтылган окуялардын, санат, насыят жана термелердин, санжыралардын, поэзиялардын, кичине жана чоң эпостордун, тамсилдердин, жомоктордун жана монологдордун кыска жана узун саптарына жараша тартылган демди туура бөлүштүрүү, аны туура пайдалануу сахна кеби жана көркөм окууда иштелип чыгат. Дем алуу боюнча көнүгүүлөрдү түзүүдө кыргыз тилинин фонетикасына өзгөчө көңүл бурулат: маселен, узун дем чыгарууга көнүгүүлөрдү жасоо учурунда ар

бир сөздөгү созулма үндүүлөрдүн саны эске алынат жана көнүгүү учурунда сөздөрдүн санын бир дем чыгарууда көп ашырып жиберүү жарабайт. Демек, дем алуу жана дем чыгарууну көзөмөлдөө маанилүү.

Дем алууну жүргүзүү боюнча тренингдерден мисалдар берилет. Биринчиси “Шам өчүрүү” деп аталат. Шам өчүрүүдө ар кыл ыкмаларды пайдаланса болот. Маселен, көнүгүүнү аткаардан мурун, топтогу балдар-кыздар сахнаны толугу менен ээлеп турушат. Дем алуу менен бирге сахнанын так ортосунда турган шамды баары бирдей төмөнкү сандарга чейин үйлөшөт. Маселен, 1 санга дем алышат дагы, 8 санга чейин акырындан үйлөп отуруп, улам үйлөөнүн темпин дагы, үнүн дагы күчтүрөөк чыгарышат. Акыркы 8-санда шам өчүп калыш керек.

1. санга дем алып, 8 санга үйлөйт.

2. 1 санга дем алып, 5 санга үйлөйт.

3. 1 санга дем алып, 1 санга үйлөйт.

Дем алуу көнүгүүлөрү он үч мүнөттөн ашык жасалбайт.

Кийинки экинчи дем алуу тренинги төмөнкү таблицада көрсөтүлгөндөй сандардын жардамы менен жасалат.

Таблица 1. Дем алуу тренинги

Дем алуу	Дем кармоо	Дем чыгаруу	Бошонуу
3 санга	2 санга	Артикуляция менен: 3, 13, 23, 33, 43, 53, 63, 73, 83, 93;	Эркин, бош – абадан бошонуу
2 санга	2 санга	Шыбырап: 103, 113, 123, 133, 143, 153, 163, 173, 183, 193;	Эркин, бош – абадан бошонуу
1 санга	1 санга	Акырын: 203, 213, 223, 233, 243, 253, 263, 273, 283, 293;	Эркин, бош – абадан бошонуу
1 санга	1 санга	Катуу: 303, 313, 323, 333, 343, 353, 363, 373, 383, 393;	Эркин, бош – абадан бошонуу
1 санга	1 санга	Шыбырап: 503, 513, 523, 533, 543, 553, 563, 573, 583, 593.	Эркин, бош – абадан бошонуу

Таблицадагы эреже белгилерин сактап, сандарды бир дем менен так санап айтып берүү, бул өзү эле дикцияны жана туура дем алып сүйлөөнү талап кылат. Айрыкча айтып койчу нерсе, ашыгып же шашып демди жутпаш керек. Сүйлөп жатканда дем жетпей калса, эреже белгилерин пайдаланып, кичинекей тыныгуунун (паузанын) жардамы менен дем алууну улап кетсе болот. Жогоруда келтирилген көнүгүүлөрдү ар кандай варианттарда жана айкалыштарда түзүп, сандарды да көбөйтсө болот.

Дем алуу аппаратынын булчуңдарын кызытып алгандан кийин үндүн үстүндө иштөөгө өтүүгө болот. Чоң ишти кармаар алдында кичинекейинен, татаалды аркалаарда жөнөкөйүнөн баштоо зарыл эмеспи. Үндүк көнүгүүлөр жекелик түрдө педагогдун дайыма байкоосу менен жүргүзүлөт. Негизги жана өзгөчө үндү машыктыруу процессинде пайда болгон булчуңдук, угуу жана вибрациялык сезүүлөрдү эсте сактоого жана бекемдеп калууга бурулат.

Ал эми үн көркөм, музыкалуу чыгышы үчүн туура дем алуунун ролу чоң. Сөздөрдү сүйлөөдө үн дем алуу менен байланышта болот.

Албетте, адам сүйлөөрдөн мурда дем алат да, акырындык менен кайра чыгарат. Үн түйүнүндөгү үн жылчыкчасынын байланышын ажыратып жана бириктирүүнүн натыйжасында үн келип чыгат. Көкүрөк клеткасы, таңдай, мурун көңдөйү, тиштер, бет сөөктөрү үн тыбыштардын көрсөткүч кызматын өтөйт.

Үндү коюу – бул болсо табигый белгилерди ачуу, өстүрүү жана байытуу, адистик ык менен үндүн чыгуусун жакшыртуу дегендикке жатат. Үн актёрго көп жылдарга кызмат кылуу үчүн үн аппаратынын иштөөсүнө керектүү шарттарды түзүү дегендик. Бул шарттар актёрдун үнүн ар кандай

кокустуктардан, жараттардан сактоого керек. Актёр өмүр бою өз үнүн сактоого, чыңдоого жана өстүрүүгө милдеттүү. Эгерде такай, системалуу машыгуу болбосо, театр мектебинен өздөштүрүп алган шарттуу рефлексстер бат эле жоголуп кетүүлөрү мүмкүн. Үндүн үстүнөн иштөөнү туура уюштуруу, кеп ыктарын өстүрүүнүн бирдиктүү процесси болуп саналат. Сахна кебинде дикция менен дем алуунун үстүндө иштөө, үндү коюунун башталышы болуп эсептелет. Артикуляциянын жана дем алуунун үстүндө иштөө, резонаторлорду текшерүү – булардын бардыгы туура үн түзүлүшүн коюудагы биринчи гана тепкичтер. Алар сүйлөөнүн ачыктыгын, жеткиликтүү дем алууну жана үндүн шаңдуулугун камсыз кылышат.

Жакшы үн чыгаруу адамдардын жашоосунун бардык тармактары үчүн абдан маанилүү. Жакшы үн – бул айтып жаткан сөздөрдү так айтуу. Бул ар бир адам үчүн, жашына жана жасаган ишине карабастан маанилүү. Үндүн күчү дем алуунун, үн түзүлүшүнүн жана активдүү артикуляциялык функциянын координацияланган ишине байланыштуу. Үн жаратуучу же тыбыш чыгаруучу – артикуляциялык система. Үндүн чыгышынын күчүн мыктылоонун жана өстүрүү ишинде үндүн күчүн кыйкырык катары түшүнбөө керек. Күч жагынан үндүн чыгышы чыйрак болушу үчүн машыгуу көнүгүүлөрүн тыбышты күчтүүдөн жана басаңдатуудан баштоо керек.

Үн көнүгүүсүнө карата төмөнкү мисалда көрсөтүлгөндөй бирден үндүү тыбышка басым коюлуп айтылат:

и-э-а-о-ө-у-ү-ы (1-ритм басым менен айтылат)

2. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (2-ритм)

3. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (акырындан 3-ритм)

4. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (4-ритм)

5. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (өсөт 5-ритм)

6. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (6-ритм)

7. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (7-ритм)

8. и-э-а-о-ө-у-ү-ы (катуу 8-ритм)

Ар бир катарга бирден дем тартылып, уламдан-улам ритмдер тездеп, үндүн күчү да жандуу чыгып, б.а. 1-регистрдеги үн өсүшү камтылып айтылат. Албетте, артикуляциялык тактык, дааналык, бышыктык менен сүйлөө аппараттарынын элпек, ийкемдүү ишмердүүлүгүн арттыруу талап кылынат. Тыбыштар сүйлөө органдарыбыздын ар түркүн абалда кыймылга келүүсү же кыймылсыз абалда турса да, бул процесске тикеден-тике катышуусу аркылуу жасалат. Сүйлөө органдарынын тыбыш жасоодогу мындай кызматы артикуляция деп аталат. Дем алуу, сүйлөө органдарынын өз ара аракетинен артикуляциялык белгилерге ээ так, даана, уккулуктуу тыбыш жасалып, кеп ишмердигинин башаты түптөлөт. Ар кандай ойлор тилдин материалдык базасынын негизинде түзүлөт. Адам баласы тил менен тыбыш айтып, үн чыгарат. Үн чыгаруу менен бирге сөз айтылат. Ал эми ушул сөздү сахнада айтуу күнүмдүк жашоодо айтылган сөздөн айырмаланат. Мына ушундай айырмачылыкты билүү актёрдун чыгармачылык дүйнөсүнүн калыптануу процессине көмөк көрсөтүп, сөз маданияты же сахна кебине коюлуучу талаптар: дикция, дикциялык тренинг жөнүндө терең билүү зарылдыгы келип чыгат.

Дикция [латын тилинен *dictio* – айтуу, сүйлөө] үндүү жана үнсүз тыбыштарды, сөздү, муундарды, фразаны, сүйлөө үнүн ачык, айкын, так жана ташка тамга баскандай уккулуктуу, жеткиликтүү айтуу дегенди билдирет. Башкача айтканда, дикция – артикуляциялык тактык, дааналыктын негизи болуп эсептелет. Так айтылган дикциянын ишке ашуусу дем алуу жана үндү пайда кылуучу тилдин, сөз сүйлөөдөгү кыймылдуу органдарынын атайын машыгуу иштеринин жардамы менен ишке ашырылат. Сүйлөө процессине катышкан органдардын ийкемдүү, элпек жана туура, так иштөөлөрү “сүйлөөнү” мыкты даражага жеткирүүгө жана кайсы бир жетишсиз мүчүлүштөрдү оңдоого шарт түзөт. Андай максатты көздөгөн туура жана так артикуляция үчүн күчтүү, серпилгич, ийкемдүү сүйлөө органдары – тил, эриндер, жумшак тандай, төмөнкү жаак ж.б. иш аткарышат.

Дикция актёр, лектор, мугалим, диктор, алып баруучу, ырчы үчүн айрыкча маанилүү. Мыкты дикцияга ээ болууну көздөгөн адис, өз үнүнүн сапатын жана көлөмүн жакшы билип, атайлап, анын диапозонун кеңейтүүгө жана угулушун мыктылоого умтулуш керек. Эгерде туура пайдаланууга тарбияланса, ар кандай үндүн өзүнө тиешелүү сонун касиеттери болот. Сахнада ошол сонундукту айгинелөө үчүн, ага жеткирүү жолдогу тренингдердин максаттарын жана милдеттерин кесипкөй бүтүндөй аң-сезимине канык кылып алыш керек.

К.С.Станиславский “Ырдоо жана дикция” («Пение и дикция») аттуу эмгегинде дикцияны мындайча чечмелейт: “Дикция, чыгармадагы каармандардын ички сезимдерин көрүүчү менен угуучуга көркөмдүк сапатта жеткире турган эң негизги курал болуп саналат. Мыкты иштелген

тилдин (артикуляциянын) техникасы, жөнөкөй жана маданияттуу деңгээлде сүйлөөнү жаратып, музыкалуулукту, туруктуулукту, түрлүү ритмди, кесипкөйдүн ички ой жүгүртүүсүнүн жардамы менен көрүүчүгө, угуучуга өтө жеткиликтүү тартуулоону камсыз кылат” [5, с. 67-70] – деген пикирди колдойт. Албетте, мыкты дикцияга ээ болуш үчүн, сөз тутумунда адабий нормага ылайык келбеген тил каражаттарын колдонууга болбойт. Айтылып жаткан маанисине, стилистик өзгөчөлүгүнө жараша туура жана даана айтылганда, сунушталып жаткан ой-пикир угуучуга, көрүүчүгө жеткиликтүү болот. Дикцияны, дем алууну, үндү адистик менен колдоно билүү үзгүлтүксүз көңүл бөлүүнү талап кылат жана күндө тренингдерди аткаруу аркылуу жетишилет. Дегеле эне тилди, анын оозеки жана жазма түрлөрүн үйрөнүү өмүр бою өксүбөй ырааттуу жүрүш керек.

Дикциянын (артикуляциянын) үстүндө машыгуудагы дагы бир эң туура багыт, чыгармадагы сөздөрдү образдын атынан эмес, өз атынан сүйлөө болуп саналат. Ушундай талап менен иштеген актёрго эң бир татаал процесс – образга кирүү болуп эсептелет.

Буга бир мисал, жазуучу, көркөм окуунун чебери И.Л.Андроников айткандай, жөнөкөй эле “Саламатсызбы” деген сөздү, фразаны: какшыктаган, кайгы-капалуулук, көңүл коштук, жазакерлик, коркоктук ж.б. модалдык мааниде сүйлөшүнө ылайык ар кандай экспрессивдик мааниде ээ болот да, аны актёр кандай окраскада айткандыгына ылайык таасирлентет. Ошондуктан “Саламатсызбы?” деген сөздүн айтылышына карай алтымыштан ашык мааниси болсо, В.А.Артёмов “акырын” деген сөздүн “45 түрлүү оттенкалык маанисин ачууга болот” – дейт. Ал эми көрүнүктүү педагог А.С.Макаренко “кечте берсең болот” деген жөнөкөй эле фразаны 50 түрдүү маанилик оттенка менен айтууга боло тургандыгын билдирет. Дагы бир аныктамада А.С.Макаренконын мындай деп жазганы бар: “Эгер, көркөм окуучу “мында кел” деген сөздү айтууда 15-20 түрлүү кылып айта алган болсо, анда ал өз ишинин нагыз чебери” [6, с. 206]. Демек, “мында кел” деген бир эле тизмекти интонациялык жактан ар башка мааниде кайталап айтканда, сүйлөөчүнүн максатына ылайык үндүн көп кырдуу ритмо-мелодикалык кыймылына карай ар түрдүү оттенкалык мааниге ээ болушу ыктымал. Албетте, сөздүн ачыктыгы жана уккулуктуулугу жеке эле үндүн же дикциянын сапатынан эмес, баарыдан мурда ички актёрдук техниканы өздөштүрүүдөн камсыздандырылат.

Жогорудагыдай иштиктүү процесс болочок актёрго да, окутуучунун ишине да өтө чоң жардам берет. Анткени, бир эле сөздүн же жөнөкөй фразанын жардамы аркылуу актёр мыкты дикция менен көрүүчүнү таасирлентет, ишендирет, толкундатат, кошо кайгыртат, сүйүнтөт, кыжырлантат, ачуулантат. Ошондой шартта актёрдун билиминин, табигый адамдык акыл парасатынын, актёрдук чеберчилигинин деңгээли аныкталып ачылат жана туура багытта өсөт. Ошондуктан, сахна кебинде машыгууга муундар, сөздөр, фразалар, макал-лакаптар жана ар түрдүү мүнөздөгү, жанрдагы ыр түрүндөгү тексттер, кара сөз (проза) жана о.э. элдик оозеки фольклордук чыгармалардын үзүндүлөрүнөн алынат.

Демек, актёрду окутуу практикасында үндү кабыл алууну жана сезүүнү көрүү аркылуу өөрчүтсө, же тескерисинче, көрүүнү сезүү аркылуу кабыл алса болот. Ушуга ылайык тренингде координаттардын орун алуу системасы эске алынат.

Сахна кебинде макалдар менен иштөөдө үндүү тыбыштар кенен созулуңку айтылат. Ар бир сөз уккулуктуу болуп, “таптап” айтуу мүнөздүү келет. Макал-лакаптарда өтө кеңири тараган синтаксистик кубулуш – карама-каршы, салыштыруу маани берүү өтө көп орун алат. Ушул карама-каршылык, салыштыруу мүнөздү айырмалоодо интонациянын, б.а. үндүн өзгөрүү жөндөмдүүлүгү чоң орунду ээлейт. Үн менен бирдикте мүнөздүн өзгөрүүсү байкалат да, карама-каршылыкка айтуучунун өз мүнөзү, көз карашынын жыйынтыктуу бүтүмү тартууланат. Туура жүргүзүлгөн талдоодо макалдын турмуштагы кайсы фактыга салыштырылып жатканын аныктоого болот [7, 98-б.]. Албетте, “сөздүн көркү – макалда” экендиги талашсыз. Макал-лакаптар тилде “кептин даяр материалы” катары колдонулуп, кептин орундуу, көрктүү, мазмундуу, салмактуу жана да бай болушуна кызмат кылып, кеп билген адамдын бир сыпатын билгизет.

Ошентсе да, кепте “даяр материал” катары адам жан дүйнөсүндө дамаамат жашаган макал-лакаптар, жаңылмачтар, бат айтмалар ж.б. менен иштөөдө баардык көнүгүүлөрдү алгач эки топко бөлүп алуу керек: көндүмдөрдүн калыптанышы боюнча көнүгүүлөр жана сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү боюнча көнүгүүлөр. Демек көнүгүүлөр шарттуу-оозеки жана оозеки деп аталат. Алар баскычтардын түрү катары келип чыгышат. Ар бир түр өзүнүн максатына шайкеш келиши керек. Бул ар тепкичтеги көнүгүүнүн сапаты, коюлган максаттын мазмунуна жараша болуусу керек дегендик. Шарттуу-оозеки көнүгүүлөрүндө сүйлөөчүнүн репликасы берилген, шартталган, колдоого ээ болгон. Ошондой эле алар кырдаалга жана кептик, сүйлөө маселесине ээ. Ал эми жаңылмач, бат айтмаларды айтууда сөздөрдү абдан так жаттап, айтылып жаткан окуяларга баа берүү менен бирге, өздүк

мамилени катыштырып, мүнөздү кыспай эркин коюп айтуу керек. Сүйлөмдөр аркылуу баяндалып жаткан окуяны элестетип көрө билген артикуляциялык аппараттардын ийкемдүүлүгүнө түрткү берет.

Жаңылмачтар айтылышы уйкаш болуп, андагы тыбыштар менен муундардын үндөш болуусу айтуучунун жаңылышына шартталат.

Адегенде өтө жай айтылып, ар бир тыбыштын муундук айырмасын, акыркы сөздөрдүн так орун тартибине артикуляциялык аппараттардын ишмердүүлүгүнө басым коюлуп, айтылышына маани берилет. Ошону менен бирге эле маанисине жана уламдан-улам тездеп – аягында өтө бат жаңылбай айтууга жетишилет. “Жаңылтмалар же бат айтмалар” сөз чеберлеринин, окутуучулардын, атайын кесипкөйлөрдүн жаак, тил, эрин дефектүүлөр үчүн эң пайдалуу машыгуу куралы болуп эсептелет.

Сахна кебинде кандай гана тексттин үстүндө иштөө иши жүрбөсүн, маселен, жогоруда айткандай, макал-лакап болобу же жаңылмач болобу, дегеле сөздүн башталышы менен аягы жакшы айтылуусун талап кылуу менен бирге, ортосундагы сөздөрдү көңүлдөн чыгарбоо, чала айтып көмүскөдө калтырбоо керек. Айтылган сөздүн негизги ою, маанисинин жеткиликтүүлүгү таза, так дикцияга жараша болот.

Жыйынтыктап айтканда, дикция боюнча иштөөдө, аткаруучу автордун сөзү аркылуу көрүүчүлөргө өз оюн, сезимин, мамилесин жеткирүү максаты коюлат. Айтылып жаткан тексттин тиешелүү деңгээлдеги таасиринин негизинде, көрүүчүгө сөздүн ордун, күчүн терең түшүнүп жана баалоого түрткү берет. Аткаруучудан сөздөр так, даана (дикция, орфоэпия) айтылышы, үндүн жагымдуу, жеткиликтүүлүгү (дем алуунун, үндүн тууралыгы), ар бир сүйлөмдүн жана жалпы тексттин (сүйлөө логикасы) маанисин туура чагылдыруусу талап кылынат. Ошо менен бирге тексттеги окуяны аткаруучунун үнү аркылуу сезебиз жана угабыз. Анын сапаты, албетте биринчиден, көркөм сөз чебери, актёрдун табият боёкторунун тыгыз айкалыштыгынан пайда болгон мыкты коюлган дикция деген жыйынтыктар жасалды.

Колдонулган адабияттар

1. Дүйшеев Ж. Мектепте көркөм окутуунун методикасы. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2017, 88-б.
2. Дулатова Г. Кыргыз театрынын сахналык кеби. Театр окуу жайлары үчүн окуу китеби. – Бишкек: Шам, 2004, 52-б.
3. Саричева Е.Ф. Работа над словом. – Москва: Искусство, 1956, с. 86.
4. Искендерова Ж. Сахна кеби жана көркөм окуу хрестоматиясы. – Бишкек: Принт Экспресс, 2018, 15-16-б.
5. Станиславский К.С. Собрание сочинений. Том 3. – Москва: Искусство, 1955, с. 67-70.
6. Макаренко А.С. Избранные произведения. – Москва, 1955, с. 206.
7. Бообекова Т. Дикция жана анын негиздери. – Бишкек: Фаст принт, 2019, 98-б.

УДК 371.32

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-168-172

Исмаилова А.А., Дуйшенбиева Д.А.
С. Мамбеткалиев атындагы Чүй университети
Исмаилова А.А., Дуйшенбиева Д.А.
Чуйский университет имени С. Мамбеткалиева
Ismailova A.A., Duishenbieva D.A.
Chui University named after S. Mambetkaliev

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА ЖАШТАРДЫ ТАРБИЯЛООДУГУ МААНИСИ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ PROBLEMS OF TEACHING KYRGYZ LITERATURE AND ITS IMPORTANCE IN THE EDUCATION OF YOUNG PEOPLE

Кыскача мүнөздөмө: Жогорку окуу жайларында кыргыз адабиятын окутуу студенттердин улуттук аң-сезимин, маданий инсандыгын калыптандырууда негизги роль ойнойт. Бул предмет өлкөнүн адабий мурасы жөнүндөгү билимди гана байытпастан, сынчыл ой жүгүртүүнү, эстетикалык

кабыл алууну, адеп-ахлактык баалуулуктарды өнүктүрүүгө да салым кошот. Жогорку окуу жайларынын окуу программаларында кыргыз адабиятынын маанисинин негизги аспектилерин каралды.

Аннотация: Преподавание кыргызской литературы в высших учебных заведениях играет ключевую роль в формировании национального самосознания и культурной идентичности студентов. Этот предмет не только обогащает знания о литературном наследии страны, но и способствует развитию критического мышления, эстетического восприятия и нравственных ценностей. Рассмотрены основные аспекты важности кыргызской литературы в учебных программах вузов.

Abstract: The teaching of Kyrgyz literature in higher education institutions plays a key role in the formation of national self-awareness and cultural identity of students. This subject not only enriches knowledge about the literary heritage of the country, but also contributes to the development of critical thinking, aesthetic perception and moral values. The main aspects of the importance of Kyrgyz literature in university curricula are considered.

Негизги сөздөр: кыргыз адабияты; сынчыл ой жүгүртүү; жаштарды тарбиялоо; адеп-ахлактык жана руханий балуулуктар; көркөм чыгарма.

Ключевые слова: кыргызская литература; критическое мышление; воспитание молодежи; морально-этические и духовные ценности; литературное произведение.

Keywords: kyrgyz literature; critical thinking; education of youth; moral-ethical and spiritual values; literary work.

XX кылымдын акыркы он жылдыгынан тартып орто эле эмес жогорку окуу жайларында билим берүү багытында кескин өзгөрүүлөр болду. Мындай глобалдуу масштабды ичине алган өзгөрүүлөргө окумуштуулар ар түркүн кырдаалдан баа берип келет. Алар: 1) адамзат жашоосунун глобалдашуусу; 2) адам баласынын дүйнө таанымынын демократиялашуусу; 3) илим-билимдин тездик менен өнүгүүсү; 4) реалдуу турмуш чындыгынын кескин жаңылануусу, б. а. жарандык көз караштын дайыма өзгөрүүгө дуушар болуусу; 5) коомдук-социалдык жаңыланууларга ылайык инсандын үзгүлтүксүз билим алууга муктаждыгы; ж. б. маселелер менен түшүндүрүлүп келет [1].

Азыркы дүйнөдө жаш муундун калыптанышы глобалдашуу жана модернизация доорунда, сапаттуу өзгөргөн маалыматтык талаада жүрүп жатат, бул, албетте, жаштардын инсан болуп калыптанышына таасирин тийгизүүдө. Акыркы жылдардагы изилдөөлөрдүн натыйжалары жаштардын руханий суроо-талаптарынын деңгээлинин төмөндүгүн жана ошол эле учурда алардын материалдык талаптарынын жогорулашын тастыктап турат. Жаш муун мектепти жана колледжди бүтүрүп, кайда барып окуйм, ким болом деген сыяктуу суроолор менен белгисиздикте калууда, анткени билим берүү системасы эмгек рыногунун суроо-талабынан кыйла ашкан сандагы дипломдуу адистерди даярдап чыгарат. Натыйжада, азыркы жаштар үчүн негизги иш социалдык тармактарда баарлашуу болуп саналат.

Мына ушулар жаштарды тарбиялоо тескери таасирин тийгизүүдө. Адамдын руханий дүйнөсүнүн байышына, адеп-ахлактык сапаттарынын, тарбиясынын жакшы болушуна кандайдыр бир деңгээлде китеп окуунун таасир күчтүү экендиги баарына эле маалым. Акыркы жылдардагы изилдөөлөрдө жаштардын китеп окууга болгон кызыгуусу төмөндөп, натыйжада билим деңгээли төмөндөп, адеп-ахлактык жана руханий балуулуктарынын начарлап баратканын көрсөтүүдө.

Кыргыз тили жана адабияты сабагында этнопедагогиканы пайдалануу, элементтерин колдонбой элестетүү мүмкүн эмес. Этнопедагогиканын объектиси элдик педагогикада да өзүнө таандык бир топ өзгөчөлүктөргө ээ. Элдик тарбиянын тамыры элдин тарыхы менен тыгыз байланышта. Этнопедагогиканын илимий-теориялык мааниси менен катар практикалык мааниси да өтө зор. Ал коомчулукту, мугалимдерди, ата-энелерди көп кылымдык сыноодон өткөн педагогикалык акыл-ойлор, тарбиялоонун ийкемдүү, таасирдүү усулдары, жол-жоболору менен куралдандырат, жаш муундарга өзүнүн рухий көрөңгөсүн, нарк-насилин нукура элдик нарк-дөөлөттөр менен байытуу, өркүндөтүү үчүн шам чырак катары кызмат кылат [2].

Ал ошол этнопедагогика элдик оозеки чыгармачылыкта, үрп-адат, каада-салттарда, сакталган педагогикалык идеяларынын жана тарбиялык тажрыйбаларынын тутуму болору белгилүү экени, мына ушунун баары биригип келип адабиятка байланышары шексиз.

Көркөм адабият адамзатты өнүктүрүүнүн каражаты катары көбүрөөк колдонулушу керек, инсандын адеп-ахлагы: жакшылык жана адилеттүүлүк, сезимталдык, толеранттуулук түшүнүгүн камтыган нерселердин бардыгы. Бул көркөм чыгармаларды кылдаттык менен тандоонун негизинде

гана мүмкүн болот, аларды толук кандуу кабыл алуу мүмкүнчүлүгү чоң, сабаттуу көркөм чыгарманын уюшкан анализи жана кылдат изилденген методикалык материал болуп эсептелет [3].

Кыргыз элинин көп кылымдык тарыхын, маданиятын чагылдырган кыргыз адабияты тарбиялык жактан маанилүү курал болуп саналат. «Манас» сыяктуу эпикалык чыгармалар муундан-муунга өтүп, жаштарды мекенчилдик сезимге тарбиялап, өз маданиятын, салт-санаасын сыйлоо сезимин тарбиялап келет. Чыңгыз Айтматов өңдүү азыркы кыргыз жазуучулары бул салтты улантып, коом алдында турган татаал социалдык, адеп-ахлак маселелерин өз чыгармаларында ачып келишет.

Адабиятты окутуу бир нече багыттар боюнча жаштарды тарбиялоодо негизги ролду ойнойт:

Моралдык баалуулуктарды калыптандырууда. Адабий чыгармалар жаштарга жакшылык менен жамандык, адилеттүүлүк жана адилетсиздик деген түшүнүктөрдү жакшыраак түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Китептин каармандары көбүнчө моралдык дилеммаларга туш болушат, аларды чечүү жолдору окурмандарга өздөрүнүн баалуулуктарын түшүнүүгө жана калыптандырууга жардам берет.

Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүдө. Окуу аналитикалык жөндөмдөрдүн өнүгүшүнө, маалыматты критикалык баалоо жана жүйөлүү ой-пикирлерди түзүүгө өбөлгө түзөт. Бул маалыматтын көптүгү жана фейк жаңылыктар доорунда өзгөчө маанилүү.

Ички дүйнөсүн кеңейтүүдө. Адабият жаштар үчүн жаңы мейкиндикти ачып, аларды түрдүү маданияттар, тарыхый доорлор жана социалдык контексттер менен тааныштырат. Бул дүйнөгө толеранттуу жана түшүнүү менен мамиле кылуунун калыптанышына өбөлгө түзөт.

Тил көндүмдөрүн өркүндөтүүдө. Окуу сөз байлыгын көбөйтөт, сабаттуулугун жогорулатат, көркөм жазуу жана сүйлөө көндүмдөрүн өстүрөт. Бул бир нече тилди билүү атаандаштык артыкчылык болуп саналган Кыргызстандагы жаштар үчүн өзгөчө маанилүү.

Жогорку окуу жайларында кыргыз адабиятын окутуу студенттердин улуттук аң-сезимин, маданий инсандыгын калыптандырууда негизги роль ойнойт. Бул предмет өлкөнүн адабий мурасы жөнүндөгү билимди гана байыптастан, сынчыл ой жүгүртүүнү, эстетикалык кабыл алууну, адеп-ахлактык баалуулуктарды өнүктүрүүгө да салым кошот. Жогорку окуу жайларынын окуу программаларында кыргыз адабиятынын маанисинин негизги аспектилерине токтололу.

Кыргыз адабияты улуттук маданий мурастын ажырагыс бөлүгү. Чыңгыз Айтматов сыяктуу классиктердин чыгармаларында кыргыз элинин руху, каада-салты, тарыхый басып өткөн жолу, менталитети чагылдырылган. Кыргыз адабиятын окуу студенттерге өздөрүнүн улуттук өзгөчөлүгүн жакшыраак түшүнүүгө, маданияты жана тили менен сыймыктанууга шарт түзөт. Бул өзгөчө улуттук өзгөчөлүктөрдү жоготуу коркунучу бар ааламдашуу шартында маанилүү.

Адабият ар дайым сынчыл ой жүгүртүүнү жана аналитикалык жөндөмдөрдү өнүктүрүү үчүн күчтүү курал болуп келген. Адабий чыгармаларды окуу жана талдоо студенттерден текстти түшүнүү менен гана чектелбестен, аны чечмелеп, катылган маанилерди аныктап, каармандардын мүнөзүнө, мотивине баа бере билүүсүн да талап кылат. Бул логикалык ой жүгүртүү, аргументтерди түзүү жана өз көз карашын негиздүү билдирүү жөндөмүн өнүктүрөт.

Кыргыз адабиятынын чыгармалары көбүнчө моралдык-этикалык орчундуу маселелерди көтөрүп, боорукердикке, сабырдуулукка, адилеттүүлүккө үйрөтөт. Кыргыз адабиятынын дүйнөсүнө сүңгүп кирген студенттер өздөрүнүн адеп-ахлактык багыттарын калыптандырууга жана бекемдөөгө мүмкүнчүлүк алышат.

Кыргыз адабияты образдуу жана поэтикалык каражаттарга бай, бул студенттерге эстетикалык тарбия берүүгө өбөлгө түзөт. Жаратылыштын сүрөттөлүшү, каармандардын эмоционалдык тажрыйбасы, метафоралар жана аллегориялар студенттердин ички сезимдерин өрчүтүп, көркөм табитти жана дүйнөнү көркөм кабылдоо жөндөмүн өрчүтөт.

Кыргыз адабиятын окутуу кыргыз тилин сактоого жана өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Адабий чыгармаларды изилдөө процессинде студенттер сөз байлыгын байытып, өз оюн туура жана кооз билдирүүнү үйрөнүшөт. Бул улуттук тилди сактоо жана аны жаңы муундарга өткөрүп берүү контекстинде өзгөчө маанилүү.

Ошентип, ЖОЖдордо кыргыз адабиятын базалык предмет катары окутуу билим берүү процессинин зарыл элементи болуп саналат. Ал улуттук аң-сезимдин калыптанышына, сынчыл жана эстетикалык ой жүгүртүүнүн өнүгүшүнө, адеп-ахлактык тарбиялоого жана тилди сактоого өбөлгө түзөт. Ааламдашуу жана технологиялык прогресс доорунда маданий мурастар менен байланышты үзбөө, тескерисинче, аны келечек муундар үчүн күч жана илхам булагы катары колдонуу маанилүү. ЖОЖдордо кыргыз адабиятын окутуу бул процессте негизги ролду ойнойт, бул студенттердин инсандыгын бир бүтүн жана гармониялуу өнүктүрүүнү камсыз кылат.

Жогорудагыдай талаптардан жана адабиятты окутуунун өзгөчөлүктөрүнөн азыркы учурда предметти окутуунун төмөнкүдөй теориялык проблемалары курч коюлуп жаткандыгы белгилүү:

1. Көркөм адабиятты сөз өнөрү катары кабылдоо, окуп түшүнүү проблемасы, ошол адабиятты искусство катары, эстетикалык баалуулук катары карай алган окурманды жетилдирүү маселелери.

2. Адабият таануу менен адабиятты окутуу методикасын жакындатуу, алардын бири-бирине таасир этүүсүн туура пайдалануу, сабакта адабий чыгарманы окуп үйрөнүүдө ошол чыгарманын поэтикасына сүнгүп кирүү.

3. Көркөм чыгарманы кабылдоо менен аны интерпретациялоонун, анализдөөнүн, өз алдынча ой жүгүртүүнүн байланышын түзө алуу.

4. Адабиятты окуп үйрөнүүдө концепцияларды, стандарттарды, программаларды, окуулуктарды, сабактын технологияларын туура тандоо.

5. Адабиятты окутуунун методдорун жана жолдорун мурдагы салттарына таянуу менен улам жаңылоо.

6. Мугалим менен окуучунун өз ара байланышынын жаңы тибин калыптоо, инсанда чыгармачы башталышты пайда кылуу.

7. Сабактын жаны структураларын издөө жана окутуу жолдорунун башка формаларын моделдештирүү [4].

Жогоруда айтылгандай, кыргыз адабиятын ЖОЖдордо окутуу маселесине да байланыштуу көрүнүш. Акыркы жылдары ЖОЖдордо базалык дисциплиналардын бири болгон кыргыз тили менен катар кыргыз адабияты да милдеттүү түрдө окутулуп келет. Мына ошондон бери окуу-методикалык комплекстери түзүлүп, ар бир окуу жайдын кыргыз тилчи окутуучулары кыргыз адабиятынын урунттуу бөлүктөрүн программага киргизип окутуп келишүүдө.

Адабиятты окутууда азыркы мезгилдин эң негизги көйгөйлөрүнүн бири болгон китеп окуу, чыгарманын текстин менен таанышуу өзгөчө кыйындатат.

Глобалдашуу (ааламдашуу) доорунун татаалдыгы, маалыматтардын ашкере жыштыгы окуучулардын адабий көркөм тексттерди бүкүлү (целостное) кабыл алуу түйшүгүн татаалдаштырууда, мисалы, телевизордун пультун колго алып турдуу каналдарга басып чыгып диванда отурган адам бардык каналдарда эмне болуп атканын көрүп чыгууга үлгүрөт, бирок бир дагы каналдын көрсөтүүсүнүн терең маанилерин аңдап билбеген бойдон кала берет [5]

Мына ошол сыяктуу: «Азыр кыргыз мектеп окуучуларынын арасында да мына ушундай көркөм чыгарманы мозаикалык, клиптик кабыл алгандар көбөйүп кетти, айылдарда ар бир үйдө DVD дисктерден түндөп боевик, ужас, «самын сериалдарды» көрүп отургандар китеп окугусу келбей, китеп окуса да ар-ар жерин чолуп-чолуп «окумуш» болуп кетишет. Бул улуттук трагедиябы, же информациялык доордун талабыбы, айтор, балдардан, жалпы элден көркөм адабиятты, анын толук баалуулугун ажыраткан фактор болду деп А.Муратов белгилеп кеткендей китеп окуу маселеси курч бойдон турат [5].

Биз Кыргыз Республикасынын Эл аралык университетинин I курстарынын студенттеринин арасында китеп окуу маселеси канчалык деңгээлде экендигине байкоо жана сурамжылоо жүргүзүлгөн. Мисалга алсак, программага киргизилген тарыхый чыгармалар: Төлөгөн Касымбековдун «Келкел», Акбар Рыскуловдун «Атакенин Акболот» романдарын студенттердин өз алдынча окуусуна берилгенде, үч тайпанын ичинен (69 студент) 12-13%ы гана чыгарманын текстин окуп, 25-30%ы айрым бөлүктөрүн окуганы, ал эми калганы чыгарманын кыскача гана мазмуну менен тааныш экендигин билдиришкен. Бул көрсөткүч өтө төмөн экендигин билдирип, натыйжада көркөм адабиятты окуу өтө начар абалда экендигин билдирет.

Китеп окуунун маанилүүлүгүнө карабастан, азыркы жаштар социалдык тармактар жана видео оюндар сыяктуу алаксытууларга көп кабылышат. Бул кыйынчылыктарды жеңүү үчүн мамлекеттин, билим берүү мекемелеринин жана ата-энелердин биргелешкен аракеттери талап кылынат. Мындай маселелерди чечүү үчүн төмөнкүлөрдү сунуштап кетсек болот:

Китеп окууну популяризациялоо. «Китеп жумалыгы» же «Китеп окуу күнү» сыяктуу окууну жайылтууга багытталган республикалык жана аймактык иш-чараларды уюштуруу.

Китепканаларды санариптештирүү. Электрондук китепканаларды жана китеп окуу үчүн онлайн аянтчаларды түзүү, бул жаштар үчүн адабияттарга жеткиликтүүлүктү ыңгайлуу жана жагымдуу кылат.

Технологиялык интеграциялоо. Жаштарды кызыктыра турган жана аларды окууга үндөй турган аудиокитептер жана интерактивдүү колдонмолор сыяктуу заманбап технологияларды колдонуу.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргыз Республикасындагы жаштарды тарбиялоодо, алардын адеп-ахлактык баалуулуктарын калыптандырууда, критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө жана көз карашын кеңейтүүдө адабиятты окутуу орду толгус роль ойнойт. Жаштардын китеп окууга болгон кызыгуусун сактоо жана өнүктүрүү коомдун, билим берүү мекемелеринин жана мамлекеттин биргелешкен аракеттерин талап кылат. Заманбап чакырыктарга каршы санариптик технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн жана инновациялык методдорду колдонуу менен окууга салттуу мамилени адаптациялоо зарыл. Ушундай жол менен гана Кыргызстандын келечек муундарынын тынымсыз маданий жана руханий өнүгүүсүн камсыз кылууга болот.

Колдонулган адабияттар

1. Акматов Б.М. Кыргыз адабиятын жогорку окуу жайларында компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун технологиясы: Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация, 2016, 3-б, 342 б.
2. Түмөнбаева Ч. Кыргыз тили жана адабияты сабагында этнопедагогиканын ролу // Ж.Баласагын атындагы КМУУнун Жарчысы, Атайын чыгарылыш (S), 2020, 116-124-бб.
3. Адылбек кызы Г., Назарбекова Б.Ж., Султан кызы Б. Кыргыз адабияты сабагында өспүрүм курактагы окуучуларды сабырдуулукка тарбиялоо // Ж. Баласагын атындагы КМУУнун Жарчысы, № 2(114), 2023, 139-145-бб.
4. Богданова О.Ю., Леонов С.А., Чертов В.Ф. Методика преподавания литературы: учебник. – Москва, 1999.
5. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы: Окуу китеби. – Бишкек: «Турар», 2013, 550-б.

УДК 37.013

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-172-175

Исмаилова А.А.¹, Джилкибаева Н.И.², Кыдыкбаева У.С.¹

С. Мамбеткалиев атындагы Чүй университети¹,

И. Арабаев атындагы КМУ²

Исмаилова А.А., Джилкибаева Н.И. Кыдыкбаева У.С.

Чуйский университет имени С. Мамбеткалиева,

КГУ имени И. Арабаева

Ismailova A.A., Djilkibaeva N.I., Kadykbaeva U.S.

Chui University named after S. Mambetkaliev,

KSU named after I. Arabaev

ЭЛДИН РУХАНИЙ ЖАНА МЕНТАЛИТЕТИН ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ БАЛДАР АДАБИЯТЫ ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА, РАЗВИВАЮЩАЯ ДУХОВНОСТЬ И МЕНТАЛИТЕТ

НАРОДА

CHILDREN'S LITERATURE THAT DEVELOPS THE SPIRITUALITY AND MENTALITY OF THE PEOPLE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада мектеп жашына чейинки жана башталгыч класстардын балдарын тарбиялоо маселелерин козгойт. Бүгүнкү татаал күндөрдө орукчан балдар арбын төрөлүүдө. Психикалык жактан алар көп жабыркашат. Ачуулуу, ичи таар, же унчукпас, ыйлак, кекеч сыяктуу кемтиктуу болушат. Мектепке барганда, балдар бакчада мүнөздүн кемчилиги окууга жолтоо болот. Айрыкча балдардын ичи тардыгына, ач көздүгүнө, агрессиясына арналган адабияттар аз болот. Адабияттын тарбиядагы мааниси зор болгон үчүн мугалим бул маселени өзү чечиши керек. Ата эне дагы жардам берүүсү эң зарыл.

Аннотация: Данная статья посвящена теме коррекционного воспитания детей дошкольного и школьного возраста. В современном мире в силу некоторых причин рождаются дети с хрупкой психикой. Впоследствии приходится педагогам совместно с родителями корректировать психику. В тяжелых случаях вмешиваются врачи. В педагогическом плане ведется работа по индивидуальной программе. Как правило, в программу включается соответствующая детская литература. Немаловажную роль в этом направлении педагогики играют родители и другие члены семьи, которые поддерживают постоянную связь с учителем.

Abstract: This article is devoted to the topic of correctional education of preschool and school children. In the modern world, for some reasons, children are born with a fragile psyche. Subsequently, teachers and parents have to correct the psyche. In severe cases, doctors intervene. In pedagogical terms, work is underway with an individual program. As a rule, the program includes relevant children's literature. An important role in this direction of pedagogy is played by parents and other family members who maintain constant contact with the teacher.

Негизги сөздөр: коррекция; агрессия; көрө албастык; жек көрүү; токтотуу; таарыныч; тентек; модалуу; оюк; жазалоочу.

Ключевые слова: коррекция; агрессия; зависть; злоба; пресекать, обида;, шалунишка; модное; вырез; карательница.

Keywords: correction; aggression; envy; anger; suppress; resentment; naughty; fashionable; neckline; punisher.

Взяться за эту статью заставил один случай из жизни нашей коллеги, которую она нам рассказала во время проведения круглого стола по методике воспитания детей в младших классах.

Как-то вернулась домой моя дочь от подруги, приехавшей из Америки, навестить родителей. У неё четыре дочери погодки, а у моей – сын и две дочери. Как правило, дочки их тоже дружили. Обеим девочкам по четыре годика. Звали их Абира, шутя называли её «американкой», а мою внучку Арина.

Расстроенная дочь рассказала, что Арина сильно обидела подружку Абиру. Она ее больно щипала в открытые плечи, шейку, спину и ручки. Малышка Абира с плачем убегала в другую комнату. Арина и там находила беглянку и продолжала свою «экзекуцию», и это по неизвестной всем причине. Мамаши с силой оторвали Аришу от Абиры, и моя дочь заторопилась покинуть гостеприимный дом подруги.

Естественно, я, бабушка Арины, тоже расстроилась. Долго думала об этом случае, пыталась узнать у самой «карательницы» Арины, но она упрямо молчала. Я не могла понять, как такая нежная, тонкая и добрая девочка могла поступить жестоко с подругой. В стрессовом состоянии, я погрузилась в долгие думы, почему случилось такое? И не могла найти ответ. Зная, что нужно что-то делать, я начала ворошить детские книги. Арина любила слушать сказки и разные забавные случаи из жизни. Я решила взяться за воспитание внучки и смягчить ее нрав. За несколько вечеров я прочитала интересные сказки, а она с удовольствием слушала. Не зная причину ее агрессии на подругу, признаться, я не знала, что читать, и читала все подряд, что казалось интересным мне самой.

Прошло время, и позабылась эта неприятность. И вдруг, как гром среди ясного неба, нашелся ответ...

Как-то я отдыхала, перебирая экран мобильного телефона. В канале YouTube показалось личико Абирочки, подруги Арины. Наша «американка» была в модном, бархатном темно-синем платье. Главный изыск и изюминка была в том, что на платье был модный вырез со стороны спины, она была обнажена чуть ли не до пояса. Тем не менее это выглядело смешно и круто на этой маленькой шалунишке. Я не растерялась и задала Арине провокационный вопрос, так как в тот вечер ссоры Абира была в этом платье.

- Ариша, Абира тебе нравится, скажи честно. – внучка посмотрела на меня удивленно, и ответила: - Да, она моя самая-самая хорошая подруга.

- А ты ее любишь? - Ну конечно, ведь мы с ней подружки.

Я показала ей экран и спросила: - Узнаешь? – Арина смотрела на экран, и вдруг нахмурилась. Я подлила масла в огонь: - Какое модное платье на ней!

Арина моя рассердилась, оттолкнула мою руку, что слетел мобильный телефон. Я поняла, где зарыта собака. Теперь, думаю, будет легче воевать с психологическим недугом, поразившим мою внучку. Осознав, что тут и наша вина, я начала искать выход. Прочитала Арине рассказ Осеевой «Волшебное слово», который понравился внучке. Я решила, что прощупала путь дальнейшей работы. Но ситуация-то с «американкой» совсем другая, и это заставило меня снова копаться в поисках подходящей детской литературы. К сожалению, такой литературы не нашла. Это вынудило меня засесть за эту статью...

Итак, формируя духовный склад детей и молодежи, в конечном итоге мы формируем менталитет народа. Улучшаем, обновляем и дополняем «современностью» все составляющие характера, менталитета народа. Роль детской литературы неопределима для юных душ, в становлении и упрочении национального характера разных типов, пребывающих в ореоле неповторимой

национальной культуры [2]. Помогает развитию и росту духовного склада с положительными особенностями и чертами без низменностей узконационального мышления. И в конечном счёте в правильном формировании менталитета народа или нации, идущей по всечеловеческому, полному радостей, столько же трудностей, бесконечному пути. Двести лет назад выдающийся критик литературы Белинский, по определению большой советской энциклопедии, «...ряд статей посвятил...вопросам педагогики». Многогранное наследие Белинского оказало огромное влияние на последующее развитие русской общественной мысли, эстетику литературной критики. {Энциклопедический словарь в двух томах, государственное научное издательство «Советская энциклопедия», статья о Белинском}[5].

На развитие детской литературы в XIX веке оказал большое влияние литературный критик Герцен.

Дети, как будущее народов, оказываются психологически хрупкими по причине отсутствия за их плечами опыта прошедшей жизни [8]. Они чутки к несправедливостям, уязвимы к неправильным поступкам, негативным суждениям. В эпоху глобализации во всех сферах жизни, которые применяют сложную, тонко организованную технику в учёбе, в быту, на дорогах, они меняются прямо на глазах и преимущественно в негативную сторону.

Как правило, в решении этой проблемы на помощь приходит школа. Больше, чем родители, школа является рассадником креативных идей в технике, литературе, в науке и культуре. Особо ответственная роль в этих наиважнейших для человечества перипетиях принадлежит детской литературе.

Недаром русские критики, коснувшись детской литературы, заставили убрать из актива детского чтения некоторых авторов. Видимо, усмотрев в них некие подозрительные штучки с точки зрения идентичности русского характера и менталитета.

В частности, критик Белинский предостерегал писателей, пишущих для детей, от уродливого направления. {редактор А.В. Терновский, М, «Просвещение» 1977, ст. «Детская литература второй половины XIX века», авторы Китайник и Иноземцев}

Путь, прочерченный в своё время Белинским, дал свои результаты. Россия заимела, то, что имела, то есть бурно развивающийся капитализм, две революции и сверхдержаву СССР. Заимела учёных в области космических исследований, признанных в мире корифеев ядерной физики, химии. И ещё много такого, чему завидовала хваленая Америка, что генсеку Хрущёву пришлось с трибуны пустить в ход в качестве угрозы снятые с себя советские туфли и с досады стучать обувью по трибуне. А самое главное, страна получила великую литературу, которая шла впереди всей планеты. По исследованию ЮНЕСКО в 80-е годы, треть мировой печатной продукции принадлежала России [1].

По мнению учёных, ребёнок должен развиваться постоянно и интересно, с ненавязчивой и осторожной подачей «материала». Необходимо работать над психикой в сторону её выравнивания, как в случае с моей внучкой Ариной, из-за зависти к модному платью так нещадно обижавшей любимую подружку Абиру. Нужно работать над душой ребёнка, которая тоже как уязвимая часть живой натуры, иногда плачет и страдает [4].

Аринин поступок показал, что зависть породила страдание, и это состояние от безысходности вылилось в агрессию. Агрессия есть агрессия, пусть она детская, и её нужно пресекать вовремя.

Учёные говорят, что то, что ребенок получил, увидел, услышал в детстве до десяти-двенадцати лет, останется с ним на всю жизнь. Чем это доказать? Очень просто. Ведь мы, предав забвению многое в жизни, помним и храним в памяти, как святыню, лица наших родителей, колоритный облик бабушек и дедушек, словно слышим их голоса и наставления. Вот вам, читатель, мгновенный эксперимент и аналогия вышесказанному о важности воспитания детей целенаправленно, предвзято, то есть в нужном русле в нужный возраст [9].

Аринин поступок подтверждает нашу мысль о том, что в раннем детстве с помощью литературы, рассказов из реальной жизни целесообразно бороться и изживать в природе детей вражду, эгоизм, корысть, ненависть, амбиции, месть и зависть. То есть, формировать в них зачатки менталитета как у будущих граждан определённых народов без этих негативных проявлений. Вот тогда, очень даже вероятно, что не будут войн, алчности и коррупции в обществе, люди забудут о переворотах и революциях. Исчезнут такие проявления, как недоброжелательность, взаимная вражда, забудутся слова «недруг», «оппозиционер».

Таким далеко не лирическим отступлением хочу читателя подвести к той черте, что детская литература должна нести это нелёгкое бремя формирования будущих достойных граждан и сложить

новый тип менталитета народа со всеми его составляющими, как-то: мышлением, делами, психикой, эмоциями, адекватностью, дружелюбием и любовью к человеку.

В современной жизни упущения в воспитании больше, чем ошибки. Не искорени вовремя в душах детей в зародыше зависть, агрессию, жадность, они, по мере взросления, и год от года перерастут в общенациональную язву, результаты которой налицо. Это бактериологические войны, вражда религий, отсутствие толерантности в народах и т.д. [8].

Что посеешь, то и пожнешь. В советское время хорошо знали силу слова. Пропагандируя героизм, получили панфиловцев, Чолпонбая Тюлобердиев, и бесчисленное количество героев-россиян Великой Отечественной войны. Отважных молодых партизан Краснодона, Кошевого, Космодемьянскую, Тюленина.

По признанию Валентины Терешковой, услышанные и прочитанные ею сказки про ковер-самолет, жар-птицу, скатерть-самобранку, заронили в ее душу образ других космических миров, а впоследствии Россия получила первую девушку-космонавта Валентину Терешкову. Насаждая в сознании народа трудовые подвиги, советский народ получил стахановцев, киргизскую женщину-героиню Кайназарову, узбекскую девушку-тракториста Дилорам и ряд других героев труда. Через художественную литературу, пропагандируя знания, советский народ получил ученых-ядерщиков, космические ракеты, первых космонавтов и многих академиков, во главе которых академик Келдыш.

Обиднее всего, что среди обилия литературы в тени осталась детская литература, которая отлично справилась бы с негативными чертами, о которых шла речь в начале статьи. Надо признаться, моим поискам нужной детской литературы было суждено потерпеть фиаско. Просто случайно попала мне всего одна малюсенькая книжка, в три страницы на папирусной бумаге с нелепой иллюстрацией, но с великолепным, душевным содержанием и идеей. Инициалы автора не помню за давностью лет, но книжку эту долго хранила, пока, к великому сожалению, не потеряла. Огромное спасибо автору этой сказки, который рассказал малышам о снеговике, из зависти быстро растаявшим и очень жалеющим об этом в процессе таяния и исчезновения навсегда...

Список использованной литературы

1. Токсонбаев Р.Н. Общение как элемент педагогического мастерства: учебно-методические рекомендации. – Бишкек, 2000, с. 43.
2. Бодалев А.А. Личность и общение. – Москва, 1983.
3. Гусев Г.В. Биология общения. – Москва, 1980.
4. Радугин А.А. Психология и педагогика. – Москва, 1995.
5. Цуканова Е.В. Психологические трудности межличностного общения. – Киев, 1985.
6. Краткий психологический словарь под редакцией А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского, – Москва, 1985.
7. Щербаков А.И. Практикум по общей психологии. – Москва: «Просвещение», 1990, с. 283.
8. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Тенденции и проблемы современного образования в Кыргызстане // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), с. 43-50.
9. Сулайманова Р.Т., Нурбаева А. Народные учителя Кыргызской Республики // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), с. 64-68.

Кадышев С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Кадышев С.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kadyshev S.
KNU named after J. Balasagyn

**“МИКРО- ЖАНА НАНОЭЛЕКТРОНИКА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИ”
КУРСУНДА МОБ-ГИДРИД ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮН ОКУТУУ
ЖӨНҮНДӨ
ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПРЕПОДАВАНИЯ МОС-ГИДРИДНОЙ ТЕХНОЛОГИИ
В КУРСЕ “СПЕЦВОПРОСЫ ТЕХНОЛОГИИ МИКРО- И НАНОЭЛЕКТРОНИКИ”
ON TEACHING THE FEATURES OF OMC-HYDRIDE TECHNOLOGY IN THE COURSE
“SPECIAL ISSUES OF MICRO- AND NANOELECTRONICS TECHNOLOGY”**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада газдыкфазалык эпитаксиянын технологиясын колдонуу менен кош жана үч компоненттүү жарым өткөргүч бирикмелердин эпитаксиалдык катмарларынын өсүү процесстерин түшүндүрүүнүн айрым маселелери келтирилген. Металлорганикалык бирикмелер жана гидрид (МОБ - гидрид) эпитаксиясы ыкмасын колдонуу менен ар кандай жарым өткөргүч материалдардын супер торчолуу структураларын өстүрүү учурунда пайда болгон кээ бир өзгөчөлүктөргө көңүл бөлүнгөн. Алгылыктуу электрдик жана оптикалык параметрлерге ээ болгон монокристаллдык торчолорду алуу үчүн технологиялык процесстин химиясын (МОБ жана гидриддердин курамын) талдап башкарууну студенттер билүүсү зарыл, деген тыянак чыгарылган.

Аннотация: В статье представлены некоторые вопросы объяснения процессов роста эпитаксиальных слоев двойных и тройных полупроводниковых соединений, выращенных технологией газофазной эпитаксии. Обращено внимание на некоторые особенности, возникающие при выращивании сверхрешеточных структур (СРС) различных полупроводниковых материалов с использованием металлоорганических соединений и гидридной (МОС-гидридной) эпитаксии. Сделан вывод, что студентам необходимо уметь анализировать и контролировать химию технологического процесса (содержание МОС и гидридов) для получения монокристаллических решеток с приемлемыми электрическими и оптическими параметрами.

Abstract: The article presents some issues of explaining the growth processes of epitaxial layers of double and triple semiconductor compounds using gas-phase epitaxy technology. Attention is paid to some features that arise during the growth of superlattice structures (SLS) of various semiconductor materials using organometallic compounds and hydride (OMC – hydride) epitaxy. It was concluded that students need to be able to analyze and control the chemistry of the technological process (the content of OMC and hydrides) in order to obtain monocrystalline lattices with acceptable electrical and optical parameters.

Негизги сөздөр: эптаксия; газ фазасы; металлорганика; суперторчо; өсүү ыкмасы; иштөө курамы; галлий; индий; ташуучу газ; алкил; реакция; технология; кристаллдашуу.

Ключевые слова: эптаксия; газовая фаза; металлорганика; сверхрешётка; метод роста; установка; галлий; индий; газ носитель; алкил; реакция; технология; кристаллизация.

Keywords: eptaxy; gas phase; organometallics; superlattice; growth method; installation; gallium; indium; carrier gas; alkyl; reaction; technology; crystallization.

Курс “Специальные вопросы технологии микро- и нанoeлектроники (СВТМН)” читается студентам IV курса, направления – 690100 “Электроника и нанoeлектроника” в объёме 4 кредита (32 часа – лекции, 28 часов – практические занятия) в VII семестре. САТМН, как наука, родилась во второй половине прошлого столетия в связи с развитием электроники и микро-, нанoeлектроники и занимается главным образом изучением технологии получения СРС, являющихся основным элементом современной электронной техники. Курс СВТМН включён в учебный план направления на кафедре физики полупроводников и диэлектриков ещё в 1987-году [1].

Сверхрешетка (СР) – это периодическая структура, состоящая из чередующихся двух и более полупроводниковых материалов. Как правило, в нанoeлектронной технологии толщина одного слоя составляет несколько нанометров.

В современной технологии выращивания (СРС) в основном используются методы:

- молекулярнолучевой эпитаксии (МЛЭ);
- газофазной эпитаксии или метод роста из газовой фазы металлорганических соединений (РГФ МОС), иногда называют метод МОС-гидридной эпитаксии;
- а также лазерной эпитаксии.

Понятие сверхрешётки, разновидности и метод молекулярно лучевой эпитаксии (МЛЭ), устройство и принцип работы её систем даётся на первой лекции и рассмотрены в работах [2; 3]. В работе [4] обсуждается карботермическая технология получения кремния и рассматривается возможность организации производства элементов (батарей) прямого преобразования солнечной энергии в электрическую на основе кремния в условиях Кыргызстана.

Кристаллизация в процессе РГФ МОС осуществляется при пропускании однородной газовой смеси реагентов с газами-носителями над нагретой подложкой в реакторе с холодными стенками. Тщательно контролировать необходимо лишь температуру подложки, причем небольшие ее изменения не играют роли, поскольку большинство свойств пленок, полученных РГФ МОС, малочувствительны к температуре. Парциальными давлениями различных газовых компонентов можно управлять с помощью электронной системы, контролирующей скорость потока от каждого из источников. Это позволяет с исключительно высокой точностью управлять всеми параметрами роста, обеспечивая воспроизводимость результатов.

Следует акцентировать внимание слушателей на то, что в большинстве случаев получения СРС по технологии РГФ МОС сложных полупроводников используется метиловая и этиловая металлорганика (табл. 1) и гидриды третьей группы AsH_3 , PH_3 , SbH_3 , NH_3 . Такие соединения относительно просты в изготовлении и легко пиролизуются в атмосфере водорода, выделяя атомы соответствующего металла и в качестве побочных продуктов метан или этан (показывается таблица МОС).

Металлорганические соединения, представляющие интерес для выращивания полупроводниковых пленок, при комнатной температуре в большинстве своем являются жидкостями, хотя некоторые из них при этой и даже более высокой температуре остаются твердыми. Эти вещества обычно имеют относительно высокое давление паров и легко могут быть доставлены в зону реакции путем пропускания газа-носителя, например, H_2 , через жидкость или над твердым телом, которые играют роль источников. Используемые для роста полупроводниковых пленок гидриды при комнатной температуре являются газами и обычно применяются в качестве небольших добавок к H_2 . Эти гидридные и металлорганические компоненты смешиваются в газовой фазе и пиролизуются в потоке H_2 , в открытом реакторе при атмосферном или несколько пониженном (~ 70 мм рт.ст.) давлении. Как правило, температура пиролиза составляет $600\div 800^\circ\text{C}$. Энергия для нагревания источников газовых смесей обычно создается мощным радиочастотным генератором с частотой порядка 450 кГц. Этот генератор нагревает графитовый держатель, на котором помещена монокристаллическая подложка. При этом газовая смесь вблизи поверхности подложки нагревается до высоких температур, в то время как стенки реакционной камеры остаются относительно холодными, что приводит к осаждению полупроводниковой пленки на кристаллической подложке при малых потерях реагирующих веществ на поверхности реактора.

Металлорганические соединения, используемые при выращивании тонких слоев полупроводников

Группа металлов в периодической таблице элементов	Название соединения	Сим вол	Формула
II a	Бисииклопентадиен магний	Cp_2 Mg	$\text{Mg}(\text{C}_5\text{H}_5)_2$
II b	Диметилцинк Диэтилцинк Диметилкадмий Диметилртуть Диэтилртуть	DMZ n DEZ n DM Cd DM Hg	$\text{Zn}(\text{CH}_3)_2$ $\text{Zn}(\text{C}_2\text{H}_5)_2$ $\text{Cd}(\text{CH}_3)_2$ $\text{Hg}(\text{CH}_3)_2$ $\text{Hg}(\text{C}_2\text{H}_5)_2$

		DEH g	
III a	Триметиалюминий Триметилгаллий Триэтилгаллий Диэтилхлорид галлия Триметилиндий Триэтилиндий	TMA 1 TMG a TEG a DEG aCl TMI n TEIn	$\text{Al}(\text{CH}_3)_3$ $\text{Ga}(\text{CH}_3)_3$ $\text{Ga}(\text{C}_2\text{H}_5)_3$ $\text{Ga}(\text{C}_2\text{H}_5)_2\text{Cl}$ $\text{In}(\text{CH}_3)_3$ $\text{In}(\text{C}_2\text{H}_5)_3$
IV a	Тетраметилолово Тетраэтилолово Тетраметилсвинец Тетраэтилсвинец	TMS n TES n TMP b TEP b	$\text{Sn}(\text{CH}_3)_4$ $\text{Sn}(\text{C}_2\text{H}_5)_4$ $\text{Pb}(\text{CH}_3)_4$ $\text{Pb}(\text{CH}_3\text{CH}_2)_4$
V a	Триэтилфосфин Триметилсурьма Триметиларсин	TEP TMS b TMA s	$\text{P}(\text{C}_2\text{H}_5)_3$ $\text{Sb}(\text{CH}_3)_3$ $\text{As}(\text{CH}_3)_3$
VI a	Диметилтеллур Диэтилтеллур	DMT e DET e	$\text{Te}(\text{CH}_3)_2$ $\text{Te}(\text{C}_2\text{H}_5)_2$

К примеру показывается, что для выращивания тонких эпитаксиальных пленок GaAs в открытом реакторе (см. рисунок) разложение газовой смеси металлоорганического соединения триметилгаллия $(\text{CH}_3)_3\text{Ga}$ и гидрида мышьяка (арсина) AsH_3 , проводимое при температуре $600 \div 700^\circ\text{C}$ в атмосфере H_2 с использованием уравнения:

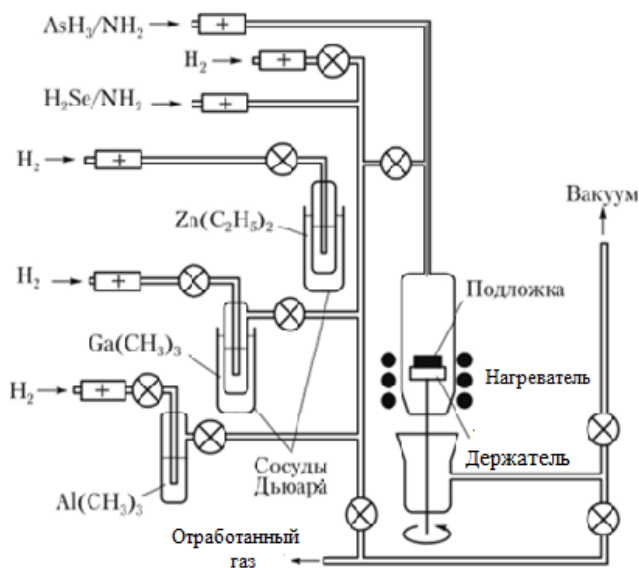

Схема установки РГФ МОС для выращивания СРС полупроводников

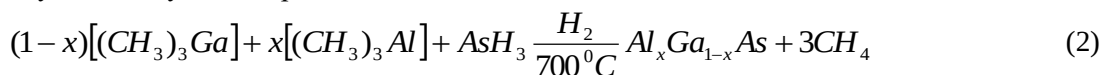

Парциальными давлениями различных газовых компонентов можно управлять с помощью электронной системы, контролирующей скорость потока от каждого из источников. Это позволяет с исключительно высокой точностью управлять всеми параметрами роста, обеспечивая воспроизводимость результатов.

Чтобы студентам хорошо запомнилась реакция по уравнению (1) следует предложить им самостоятельно рассмотреть разложение газовой смеси МОС триметилиндия $(CH_3)_3In$ и гидрида мышьяка AsH_3 при температуре $700^\circ C$ в атмосфере H_2 .

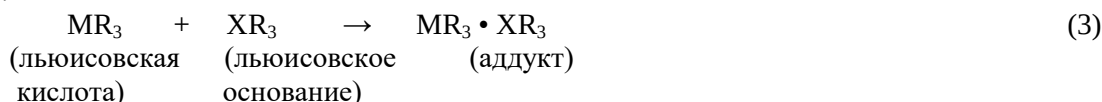
Студенты должны знать, что многослойные, многокомпонентные эпитаксиальные структуры могут быть последовательно выращены в едином ростовом цикле. Типичные реакторы, используемые для РГФ МОС, имеют устройство, позволяющее подключать несколько металлоорганических и гидридных источников. Кроме того, поскольку в процессе не участвуют травящие вещества, возможно создание резких границ между различными материалами. Отсутствие травящих веществ способствует однородности растущих пленок по толщине и составу, так как процесс роста при этом не является результатом конкуренции между осаждением и травлением, как в некоторых других методах газофазной эпитаксии. Рассматриваемый технологический процесс может быть воспроизведен в большом объеме [5]. Однородные эпитаксиальные структуры большой площади могут создаваться с помощью РГФ МОС на установках, аналогичных используемым в массовом производстве эпитаксиального кремния. При этом в случае необходимости могут быть достигнуты высокие скорости роста, удовлетворяющие требованиям промышленности.

Студентам нужно напомнить, что с помощью аналогичных реакций (1) выращивают тонкие пленки и других бинарных, тройных и четверных соединений. Например, для роста $Al_xGa_{1-x}As$ обычно используется следующий процесс:

Важнейшие особенности процесса роста – возможность управления составом, скорость роста, качество и чистота кристалла, его электрические и оптические свойства – все это определяется химией технологического процесса, то есть составом МОС и гидридов. Ниже рассмотрим эту особенность на примере фосфина (PH_3).

Значительный интерес при этом вызывает такой класс соединений, как аддукты, содержащие элементы III группы – акцептором электронов (льюисовская кислота) и молекулой – донором (льюисовское основание) [6,7]. Такая донорная связь слабее ковалентной металлуглеродной связи, и сила ее существенно зависит от характера органической группы, соединенной с элементом, входящим в состав кристаллизуемого вещества [8]. В случае соединений $A^{III}B^V$ аддукты образуются в ходе реакции:

где R – алкил, M – металл, X – элемент V группы.

Для многих аддуктов эта реакция обратима и при нагревании приводит к их диссоциации.

Переход к аддуктам от их предшественников – алкилов при РГФ МОС полупроводниковых соединений $A^{III}B^V$ стимулировался трудностями, возникшими при попытках воспроизводимого получения слоев фосфор-содержащих соединений. Кроме того, аддукты более просты и безопасны в обращении, что позволяет упростить и, следовательно, удешевить установки для выращивания.

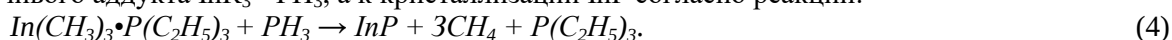
Если говорить о системе $(In,Ga)(As,P)$, используемой в инфракрасной оптоэлектронике, то здесь в отношении оптимальных условий роста, необходимых для достижения хорошей воспроизводимости и однородности структур, все еще имеется значительная неопределенность. Проблема усугубляется как требованием изопериодичности гетероструктур, так и растущей потребностью в тонкопленочных и сверхрешеточных структурах.

Хотя переход от GaAs к InP на первый взгляд сводится к простой замене TMGa на TMIn и AsH_3 на PH_3 , химические свойства газовой смеси, содержащей TMIn и PH_3 , являются иными, что вносит свои проблемы. Реакции в однородной газовой фазе, которые для полупроводниковых соединений, содержащих Ga и Al, не создавали серьезных проблем и даже вообще игнорировались, для соединений, содержащих In, как оказалось, полностью определяют процесс роста. Следует обратить внимание студентов на проблему, возникающую при выращивании тонких слоев InP. Эти реакции

могут приводить к образованию неустойчивого аддукта $\text{InR}_3 \cdot \text{PH}_3$, спонтанно разлагающегося с образованием нелетучего полимера $(\text{InRPH})_3$ и газообразного CH_4 . Полимер конденсируется на подходе к ростовой зоне реактора, приводя к снижению скорости роста и однородности состава эпитаксиального слоя. Кроме того, стенки входного отверстия реактора играют роль катализатора при разложении аддукта, поэтому степень разложения чувствительна к малым изменениям характера поверхности. В результате процесс может идти по-разному в разных системах и даже в одной системе, но в разные моменты времени. Выращиваемый таким образом InP с точки зрения как морфологии, так и электрических свойств характеризуется невысоким и нестабильным качеством [6].

От паразитных реакций в газовой фазе можно избавиться, применяя реакторы низкого давления или используя аддукты в качестве металлоорганических источников In [9]. Примером может служить рост InP из аддукта $\text{In}(\text{CH}_3)_3 \cdot \text{P}(\text{C}_2\text{H}_5)_3$.

В этом случае In -содержащий алкил в начале реагирует с льюисовским основанием, то есть с триэтилфосфином, образуя устойчивый аддукт $\text{In}(\text{CH}_3)_3 \cdot \text{P}(\text{C}_2\text{H}_5)_3$ типа 1:1 в согласии с реакцией (3). Донорная связь здесь относительно сильна ввиду отсутствия связанных с фосфором реактивных атомов водорода, которые могли бы легко вызывать отделение углеводорода с последующим образованием полимера $(\text{InRPH})_n$. Поэтому добавка PH_3 к этому аддукту приводит не к образованию неустойчивого аддукта $\text{InR}_3 \cdot \text{PH}_3$, а к кристаллизации InP согласно реакции:

Установлено, что для создания устойчивого аддукта типа 1:1 наиболее подходящим веществом является триэтилфосфин $[\text{P}(\text{C}_2\text{H}_5)_3]$ в силу его высокой термостабильности. В системе с кратковременным пребыванием веществ над нагретой подложкой он остается в основном неразложившимся. Поэтому при замене в (4) PH_3 на AsH_3 удастся вырастить слой арсенида индия, не содержащий заметного количества фосфора.

Далее можно рассказать студентам о роли газовой фазной эпитаксии при выращивании тонких слоев нитрида галлия, используемого в изготовлении диодов с синим излучением и особенностях получения р-типа GaN , а также о заслугах японских учёных Исаму Акасаки и Шуджи Накамура в этом направлении исследований.

Известно, что в 1962 году Н. Холодьяк (младший) и С.Ф. Бевакуа создали первый красный светодиод на основе фосфида-арсенида галлия (GaAsP) [10]. Это был первый в мире светодиод, излучавший видимый свет. В 1968 г. Р.А. Логан с коллегами создали зелёный светодиод на основе фосфида галлия, легированного азотом (GaP:N) [11]. Однако в то время невозможно было создать синий светодиод, излучение которого относится к коротковолновому диапазону видимого спектра с наибольшей энергией. Энергия фотонов, излучаемых светодиодами, приблизительно равна ширине запрещённой зоны (E_g) в используемом полупроводнике. Длина волны синего света относится к диапазону 445÷480 нм, что соответствует ширине запрещённой зоны 2,6÷2,8 эВ.

В 1980-х г.г. все известные материалы с необходимыми для излучения синего света свойствами имели недостатки, исключающие возможность создания эффективных синих светодиодов. Одним из возможных кандидатов оставался прямозонный полупроводник – нитрид галлия (GaN). Группы И. Акасаки (1988) [12] и Ш. Накамуры (1991) [13] независимо друг от друга получили монокристаллический слой GaN , используя триметилгаллий и аммиак:

При этом Ш. Накамура впервые использовал схему двухпотоковой МОС-гидридной эпитаксии для роста кристаллов GaN с дополнительным потоком ($\text{N}_2 + \text{H}_2$). Однако в то время не существовало технологии для создания активного слоя р-типа. Только в 1989 г. и 1992 г. группы И. Акасаки и Ш. Накамуры независимо друг от друга смогли получить нитрид галлия р-типа, используя как акцепторную примесь МОС-бисинклопентадиенил магний ($\text{Mg}(\text{C}_5\text{H}_5)_2$). Но, к сожалению, после короткого времени GaN терял р-тип проводимости. Как выше отмечалось, при МОС-гидридной эпитаксии GaN в качестве источника азота используется аммиак (NH_3). В процессе роста аммиак разлагается, и атомы водорода включаются в кристалл GaN . Если в кристалле находится магний, то атомы водорода образуют с ним связи (**Mg–H**) и не дают магнию быть акцептором.

В конце 1992 года группа Ш. Накамуры установила, что термический отжиг образца GaN:Mg в безводородной среде при температуре выше 400°C позволяет водороду покинуть кристалл и разорвать связь с магнием [14].

В заключение следует ещё раз напомнить студентам: чтобы получить монокристаллические СРС методом МОС-гидридной эпитаксии с приемлемыми электрическими и оптическими

параметрами, следует уметь управлять химией технологического процесса, то есть составом МОС и гидридов. Часть синего света, излучённого синим светодиодом, преобразуется с помощью жёлтого люминофора в цвета с более низкой энергией (жёлтый). Человеческий глаз воспринимает комбинацию синего и жёлтого света как белый свет.

Список использованной литературы

1. Кадышев С., Жусупкелдиев Ш.. Кыргыз мамлекеттик университетинин эксперименталдык физика кафедрасынын таржымалы (кыскача баян) // Ж Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш (S), 2022, 85-94 бб.
2. Кадышев С., Сагындыков Ж., Апышова Ч.Ж., Баязова А.А. Молекулярдык – нур эпитакиясынын негизинде легирленген суперкаптамдарды өстүрүү жолдорун окутууда анимациялык ыкмаларды колдонуу // Известия ОшТУ, 2020, №2, с. 53-59.
3. Кадышев С., Сагындыков Ж., Апышова Ч.Ж., Баязова А.А. Нанoeлектрониканын технологияларынын ыкмаларын окутуунун кээ бир көйгөйлөрү // Известия ОшТУ, 2020, №2, с. 60-66.
4. Кадышев С., Жусупкелдиев Ш. Кремнийге негизделген күн батареяларын Кыргызстанда өндүрүүнү уюштуруу жөнүндө // КУУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш (S), 2023, 62-67-бб.
5. Разуваев Г.А., Грибов Б.Г., Домрачев Г.А., Саламатин Б.А. Металлорганические соединения в электронике. – Москва: Наука, 1972, 479 с.
6. Moss R.H. – J. Cryst // Growth, 1984, vol. 68, p. 78.
7. Manasevit H.M. Recollections and reflections of MO-CVD. // J. Cryst. Growth, 1981, vol. 55, Issue 1, pp. 1-9.
8. Coates G.E., Green M.L. H., Wade K. Organometallic Compounds: The main group elements, v.1, 3rd Edition. – London: Methuen, 1967 –total pages: 573.
9. Stringfellow G.B. A critical appraisal of growth mechanisms in MOVPE” // J. Cryst. Growth, 1984, vol. 68, pp. 111-112.
10. Holonyak N.(Jr.), Bevacqua S.F. Coherent (visible) light emission from Ga(As_{1-s}P_s) junctions // Appl. Phys. Lett., **1**, 82 (1962).
11. Logan R.A., White H.G., Wiegman W. Efficient green electroluminescence in nitrogen-doped GaP p - n junctions // Appl. Phys. Lett., **13**, 139(1968).
12. Amano H., Akasaki I., Hiramatsu K., Koide N., Sawaki N. Effects of the buffer layer in metalorganic vapour phase epitaxy of GaN on sapphire substrate // Thin Solid Films, **163**, 415 (1988).
13. Nakamura S., Harada Y., Seno M. Novel metalorganic chemical vapor deposition system for GaN growth // Appl. Phys. Lett., **58**, 2021 (1991).
14. Nakamura S., Mukai T., Senoh M., Iwasa N. Thermal annealing effects on p-type Mg- doped GaN films // Jpn. J. Appl. Phys., 1992, vol. 31, No. 2B, pp. L139-L142.

УДК 372.851

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-181-186

Кайдиева Н.К., Эгамбердиева А.А., Кабылова С.А., Замирова М.З.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Кайдиева Н.К., Эгамбердиева А.А., Кабылова С.А., Замирова М.З.

КНУ имени Ж. Баласагына

Kaidieva N.K., Egamberdieva A.A., Kabylova S.A., Zamirova M.Z.

KNU named after J. Balasagyn

ОКУТУУДА МАТЕМАТИКАНЫН ПРИКЛАДДЫК МАЗМУНУН КОЛДОНУУ ПРИМЕНЕНИЕ ПРИКЛАДНОГО СОДЕРЖАНИЯ МАТЕМАТИКИ В ОБУЧЕНИИ APPLICATION OF APPLIED MATHEMATICS CONTENT IN TEACHING

Кыскача мүнөздөмө: Макалада математиканы окутууда прикладдык мазмунун колдонуу маселелери көрсөтүлгөн. Математиканын прикладдык мазмуну практикалык-профилдик багытталган математикалык маселелерди чечүүдө турат, б.а. биз предметтер аралык интеграция маселелерин карадык. Учурда илимий билимди өнүктүрүү процесси менен шартталган дифференциация жана

интеграция көйгөйлөрү чоң кызыгууну жаратууда. Ошондой эле биз математикалык маселелерди чечүүнүн конкреттүү практикалык маанисинин негизинде абстракттуу мамилени ачуу зарылдыгын карадык. Бул окутуу ыкмасы студенттердин математикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууга жана жогорулатууга жардам берет.

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы применения прикладного содержания математики в ее обучении. Прикладное содержание математики заключается в решении практико-профильно-ориентированных математических задач, т.е. мы затронули вопросы междисциплинарной интеграции. В настоящее время большой интерес представляют проблемы дифференциации и интеграции, обусловленные процессом развития научного знания. Также мы рассмотрели необходимость раскрытия абстрактного подхода к решению математических задач на основе конкретного практического смысла решения. Данный подход обучения помогает студентам формировать и совершенствовать математические компетенции.

Abstract: The article considers the issues of applying the applied content of mathematics in its teaching. The applied content of mathematics consists in solving practice-oriented mathematical problems, i.e. we have touched upon the issues of interdisciplinary integration. Currently, the problems of differentiation and integration are of great interest, which is due to the process of development of scientific knowledge. We also considered the need to disclose an abstract approach to solving mathematical problems based on the specific practical meaning of the solution. This learning approach helps students to form and improve their mathematical competencies.

Негизги сөздөр: математика; математиканы окутуу; интеграция; колдонмо мазмун; кесиптик багыттагы маселелер.

Ключевые слова: математика; обучение математике; интеграция; прикладное содержание; профессионально-ориентированные задачи.

Keywords: mathematics; teaching mathematics; integration; applied content; professionally oriented tasks.

В связи с математизацией наук и тем, что математика является одним из фундаментальных предметов в образовании, она играет важную роль в формировании умения анализировать, решать проблемы и принимать взвешенные решения. Однако для многих студентов нематематических специальностей математика может показаться абстрактной и недоступной [1].

Для развития математического образования студентов необходимо обновление содержания учебных программ математического образования на основе компетентного подхода в обучении, глобализации образования и интеграции предметов [5].

Также важно включать прикладное содержание в учебный процесс, чтобы показать студентам реальные ситуации, в которых математика может быть применена [2].

Прикладное профессиональное содержание помогает студентам понять, как математика применяется в реальной жизни и какие возможности она открывает:

- помогает студентам лучше усваивать материал и применять его на практике;
- помогает стимулировать интерес студентов к изучению математики и показывает ее важность в современном мире.

Студенты должны видеть практическое применение математических аппаратов и моделей, на основе чего они будут понимать необходимость изучения математики. Конечно, изложение примеров применения математики в реальных задачах потребует некоторого увеличения объема, но это необходимо, поскольку воспитание мировоззрения, исторической перспективы, убеждения в неразрывности связи практики и научных исследований является одной из основных целей обучения [3, с.33-50].

В условиях кредитной технологии обучения для формирования математических компетенций мы можем давать студентам индивидуализированные задания прикладного содержания с профессиональной ориентацией [4].

Профессиональная ориентированность обучения основывается на интегрированном подходе. Таким образом, мы подходим к интеграции математики в решении профессиональных задач.

Рассмотрим применение прикладных задач в курсе математики.

Пример 1. Модели эпидемии.

Для исследования распространения инфекционных заболеваний в обществе и прогнозирования её последствий мы можем применять математические модели.

Математические модели будут учитывать такие факторы, как: скорость передачи инфекции, медицинские меры контроля, степень иммунизации населения и др. Они могут помочь оценить потенциальное влияние эпидемий на структуру и численность населения.

Миллс К.Э. [6] при анализе исторических данных о пандемических вспышках гриппа А привел к важному выводу о том, что базовое репродуктивное число гриппа во время исторических вспышек было низким, но серийный интервал короткий [6]. Это означает, что в принципе вспышку гриппа можно остановить умеренным уровнем вмешательства, но чтобы меры были эффективными, их необходимо принимать очень быстро. Напротив, для ликвидации такой инфекции, как корь, с высоким базовым репродуктивным коэффициентом, необходим очень высокий уровень охвата вакцинацией. Такая информация, полученная в результате математического анализа, чрезвычайно полезна для разработки соответствующей политики вмешательства и для оценки существующих вмешательств.

Основная идея моделей передачи, в отличие от статистических моделей, заключается в механистическом описании передачи инфекции между двумя людьми. Такое механистическое описание позволяет описать временную эволюцию эпидемии в математических терминах и таким образом связать процесс передачи на индивидуальном уровне с описанием заболеваемости и распространенности инфекционного заболевания на популяционном уровне. Строгий математический способ формулирования этих зависимостей приводит к необходимости более детального анализа всех динамических процессов, способствующих передаче заболеваний. Таким образом, разработка математической модели помогает сосредоточить внимание на существенных процессах, участвующих в формировании эпидемиологии инфекционного заболевания, и выявить наиболее влиятельные и поддающиеся контролю параметры. Математическое моделирование также является интегративным, поскольку объединяет знания из самых разных дисциплин, таких как микробиология, социальные науки и клинические науки.

Для многих инфекций, таких как грипп и оспа, людей можно отнести к категории «восприимчивых», «инфицированных» или «выздоровевших и имеющих иммунитет». Восприимчивые к эпидемии люди проходят через эти стадии инфекции.

Приведем примеры применения математических моделей в решении практико-профессиональных задач:

Модели изменения климата: Математические модели изменения климата позволяют прогнозировать изменения в окружающей среде и их влияние на население. Они могут учитывать такие факторы, как изменения температуры, уровень моря, частоту экстремальных погодных явлений и их воздействие на здоровье и благополучие населения.

Все эти математические модели позволяют исследователям более точно оценить влияние различных событий на демографические показатели общества, что может быть полезно для разработки стратегий управления кризисными ситуациями и планирования социально-экономического развития.

Экономические модели и исторический анализ: Математические модели экономических процессов могут быть использованы для изучения исторических событий, таких как инфляция, депрессии, торговля, финансовые кризисы и т.д. Эти модели помогают понять взаимосвязи между экономическими факторами и их влияние на исторические события.

Хотя использование математических моделей в исторических исследованиях требует осторожности и критического подхода к интерпретации результатов, они могут быть полезным инструментом для получения новых инсайтов и глубокого понимания прошлого.

Моделирование военных конфликтов и стратегий: Математические модели военных стратегий могут быть использованы для анализа и прогнозирования результатов военных конфликтов, таких как сражения, войны и стратегические решения. Эти модели помогают историкам понять факторы, определяющие исход военных действий.

Социальные модели и исторический анализ: Математические модели социальных процессов, таких как распространение идей, общественных движений, социальных сетей и т. д., могут быть использованы для анализа исторических явлений, связанных с социальными изменениями и взаимодействиями.

Исторические прогнозы и сценарии: Математические модели могут использоваться для разработки прогнозов и сценариев развития исторических событий на основе имеющихся данных и трендов. Это помогает историкам и политологам лучше понять возможные последствия различных решений и событий.

Модели военных конфликтов: Математические модели военных конфликтов могут использоваться для анализа влияния военных действий на численность населения и его структуру. Они учитывают такие факторы, как потери населения в результате боевых действий, вынужденные миграции, изменения в структуре населения из-за военной мобилизации и т.д.

Модели природных катастроф: Математические модели природных катастроф, таких как землетрясения, наводнения, засухи и др., могут помочь оценить их влияние на население. Эти модели учитывают потери жизней, разрушения инфраструктуры, вынужденные эвакуации и другие факторы, влияющие на численность населения и его структуру.

Математическое моделирование играет ключевую роль в оценке, прогнозировании и предупреждении об опасности. В основном существуют две категории мероприятий по математическому моделированию, связанных со смягчением последствий стихийных бедствий. Один из них – это моделирование самих явлений, которое может быть использовано при анализе сценариев для выявления рисков, а другой – для прогнозирования будущего состояния экстремального события, происходящего в настоящее время. В настоящее время математическое моделирование используется в оперативных целях для прогнозирования погоды, отслеживания циклонов и прогнозирования их силы, прогнозирования наводнений, потоков лавы, возникающих в результате извержений вулканов, лесных пожаров, и моделирование управления, выявление опасности оползней, прогнозирование оползней, поведение сооружений во время стихийных бедствий, операции по оказанию помощи и моделирование цунами.

В глобальном масштабе математическое моделирование используется при долгосрочном моделировании климата. Тенденции, возникающие в результате такого моделирования, предоставляют фундаментальную информацию для экологической политики, направленной на противодействие глобальным климатическим изменениям. В региональном масштабе климатические модели оперативно используются в прогнозах погоды. Вулканический пепел и последствия лесных пожаров – это еще две области, где в региональном масштабе мониторинг и моделирование используются для обнаружения и предупреждения о цунами. Предупреждения о цунами – это еще одна область, в которой были получены успешные прогнозы на глобальном и региональном уровнях. Математические модели – это приближения к физической реальности, которые включают в себя множество упрощений и допущений в отношении моделируемых природных явлений, а также моделируемой окружающей среды. Правильное использование математических моделей зависит от следующей информации, используемой при настройке и проверке модели.

- Информация, используемая для представления физической и социальной среды (почвенный покров, топография, распределение населения, транспорт и т.д.).

- Данные, используемые для представления физических явлений (напр. количество осадков в случае наводнений).

- Данные, используемые для калибровки моделей.

- Данные для проверки моделей.

В этом отношении одним из наиболее важных требований к математическому моделированию для прогнозирования, предупреждения и анализа рисков являются исторические данные о прошлых катастрофах, а также долгосрочный учет масштабов природных явлений, даже если они не вызывают стихийных бедствий.

Элементы алгебры.

Если рассмотреть элементы алгебры при изучении математики, то мы увидим абстрактные модели, такие как неравенства, уравнения, системы линейных уравнений и т.д. При использовании традиционных методов обучения мы учим студентов и учащихся решать математические задачи, но не показываем её прикладного содержания. Хотя в современном мире основы алгебры играют важную роль при решении различных математических и практических задач. С помощью них можно не только проводить точные вычисления, но и анализировать сложные ситуации, представленные в текстовой форме.

Одним из основных аспектов применения алгебры в решении текстовых задач является выявление и использование элементов алгебры. Элементы алгебры включают в себя такие понятия, как переменные, уравнения, неравенства, системы уравнений и неравенств, а также операции над ними.

Определенные задачи невозможно решить только арифметическим способом, тогда на помощь приходит алгебра. При решении текстовых задач с использованием элементов алгебры необходимо умение адекватно переводить условия задачи на язык алгебры, а затем проводить

правильные вычисления и логические операции. Для решения задач требуется создание уравнений или систем уравнений, решение которых позволит найти ответ на поставленный вопрос.

Кроме того, элементы алгебры позволяют проводить анализ различных взаимосвязей и зависимостей между величинами, что является важным при решении сложных задач различной тематики.

Теперь рассмотрим на основе конкретной темы из курса математики применение прикладного содержания

Пример 2. Тема «Множества и операции над ними».

Примеры множеств в географии

2.1. Географические объекты

- Страны: Множество всех стран мира.
- Города: Множество всех городов в определенной стране или регионе.
- Реки: Множество всех рек на континенте.

2.2. Географические данные

- Климатические зоны: Множество всех климатических зон на планете.
- Типы почв: Множество всех типов почв в определенной области.
- Экосистемы: Множество различных экосистем в регионе.

3. Операции с множествами

3.1. Объединение множеств

Объединение двух множеств A и B обозначается как $A \cup B$ и включает все элементы, которые принадлежат хотя бы одному из этих множеств.

- Пример: Объединение множеств всех рек Европы и Азии включает все реки, расположенные на обоих континентах.

3.2. Пересечение множеств

Пересечение двух множеств A и B обозначается как $A \cap B$ и включает только те элементы, которые принадлежат обоим множествам.

- Пример: Пересечение множеств всех стран, граничащих с Атлантическим и Тихим океанами, включает страны, имеющие выход к обоим океанам.

3.3. Разность множеств

Разность двух множеств A и B обозначается как $A - B$ и включает элементы, принадлежащие множеству A , но не принадлежащие множеству B .

- Пример: Разность множества всех стран Европы и множества стран Евросоюза включает страны, расположенные в Европе, но не входящие в Евросоюз.

4. Применение теории множеств в географии

4.1. Картография

- Создание тематических карт: Использование множеств для отображения различных географических данных (например, карты климатических зон, карты распространения определенных видов растений и животных).

- Анализ пространственных данных: Применение операций с множествами для анализа и визуализации пространственных данных.

Фундаментальная трудность использования модельных прогнозов на национальном уровне заключается в интерпретации результатов на этом или на человеческом уровне. Из-за ограниченных вычислительных мощностей и доступности данных моделирование, как правило, проводится в гораздо более широком масштабе, чем это применимо в повседневной жизни. Хотя для повышения разрешения в уязвимых областях тестируются различные методы вложения, в отличие от статических данных, вычислительные методы недостаточно универсальны, чтобы произвольно изменять разрешение при моделировании сложных взаимодействий, связанных со стихийными бедствиями.

Поэтому необходимо разработать методы для приведения модельных прогнозов к соответствующему масштабу и прогнозирующей способности моделей.

На основе вышесказанного, мы можем сделать следующий вывод:

В математической подготовке студентов на основе применения прикладных задач используется комплексный подход, который включает в себя объединение научных знаний. Это означает, что на уроках математики необходимо ориентироваться на профессиональные математические задачи. Курс математики обладает возможностями интеграции, это означает использование интегративных возможностей математических моделей и методов в анализе будущей профессиональной деятельности студентов. Таким образом, компоненты курса математики

интегрируются в структуру профессиональной деятельности в процессе подготовки студентов и обратно.

Список использованной литературы

1. Алиев Ш. Гуманитар багытындагы адистиктерге математикалык билим берүүнүн учурдагы маселелери. – Бишкек, 2003, 210-б.
2. Алиев Ш., Кайдиева Н.К. Современная концепция обновления математического образования студентов в практико-ориентированном обучении // Вестник Ошского государственного университета. Педагогика. Психология, 2023, № 1(2), с.18-23.
3. Гнеденко Б.В. Математика и математическое образование в современном мире. – Москва: URSS, 2020, 192 с.
4. Гудимова А.Н., Чередникова Н.В. Индивидуализация обучения математике как средство повышения уровня универсальных учебных действий // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114).
5. Кайдиева Н.К., Кабылова С.А. Совершенствование математического образования студентов в условиях кредитной технологии обучения // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына 2023, № 2(114).
6. Миллс К.Э., Робинс Дж.М., Липсич М. Заразность пандемического гриппа 1918 года. – Природа 2004, с. 432-435.

УДК 371.32

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-186-190

Каримова Г.Т., Дуйшембиева А.Ж.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Каримова Г.Т., Дуйшембиева А.Ж.

КНУ имени Ж. Баласагына

Karimova G.T., Duishembieva A.J.

KNU named after J. Balasagyn

КОЛЛЕДЖДЕ ЧЕТ ТИЛДЕРИН ОКУТУУДА ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТИ КОЛДОНУУНУН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В КОЛЛЕДЖЕ EFFECTIVENESS OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN COLLEGE

Кыскача мүнөздөмө: Заманбап билим берүүдө, жасалма интеллект билим берүү процессинин ар кандай аспектилеринде барган сайын маанилүү ролду ойнойт. Анын таасири эң көрүнүктүү тармактардын бири – бул колледжде чет тилин окутуу. Бул макалада биз билим берүүдө жасалма интеллектти колдонуунун өзгөчө артыкчылыктарын, ошондой эле аны ишке ашырууда келип чыгышы мүмкүн болгон кыйынчылыктарды карап чыгабыз.

Аннотация: В современном образовании искусственный интеллект играет все более важную роль в различных аспектах образовательного процесса. Одна из областей, где его влияние наиболее заметно, – преподавание иностранных языков в колледже. В этой статье мы рассмотрим конкретные преимущества использования искусственного интеллекта в образовании, а также проблемы, которые могут возникнуть при его внедрении.

Abstract: In modern education, Artificial Intelligence plays an increasingly important role in various aspects of the educational process. One of the areas where his influence is most visible is the teaching of foreign languages in college. In this article, we will examine the specific advantages of using artificial intelligence in education, as well as the challenges that may arise in its implementation.

Негизги сөздөр: жогорку жана орто кесиптик билим; колледжде билим берүү; чет тилдер; жасалма интеллект; чат-боттор; окутуу; техникалык прогресс.

Ключевые слова: высшее и среднее профессиональное образование; высшее образование; иностранные языки; искусственный интеллект чат-боты; преподавание; технический прогресс.

Keywords: higher and secondary professional education; college education; foreign languages; artificial intelligence; chatbots; teaching; technical progress.

Жасалма интеллект (ЖИ) электрондук коммерция, маркетинг, өндүрүш, медицина, унаа жана билим берүү, анын ичинде тил үйрөнүү сыяктуу ар кандай тармактарга кирип, күнүмдүк жашообуздун барган сайын маанилүү аспекти болуп баратат. Жогорку билим берүүнүн келечеги жаңы технологияларды жана жасалма интеллекттин эсептөө мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү менен тыгыз байланышта. Бул чөйрөдөгү өнүгүүлөр жаңы мейкиндиктерди ачат, ошону менен бирге жогорку окуу жайларын, колледждерди башкарууну жана уюштурууну түп-тамырынан бери өзгөртө турган бир катар милдеттерди да көтөрөт. Ошондуктан бүгүнкү күндө билим берүү тармагын реформалоо зарылчылыгы тууралуу сүйлөшүүлөр, сунуштар көбөйүүдө, о.э. эл аралык симпозиумдарда, конференцияларда талкуулоодо [9].

Жасалма интеллект боюнча изилдөөлөр 1950-жылдары башталып, ошондо да Ж.Маккарти өндүү эксперттер адамдын интеллектинин бардык аспектилерин имитациялай ала турган машинаны түзүүгө болот деген идеянын негизинде жасалма интеллекттин аныктамаларын сунушташкан.

Бүгүнкү күндө билим берүү тармагында, анын ичинде чет тилдерин окутууда жасалма интеллектти колдонуунун келечеги бүткүл дүйнө боюнча жогорку билим берүү системасын түп-тамырынан бери өзгөртө турган чыныгы технологиялык революция катары каралууда.

Бүгүнкү күндөгү суперкомпьютерлер жашообуздун көптөгөн аспектилерине таасирин тийгизүүдө жана жогорку билим берүү бул өзгөрүүлөрдүн борборунда болуп, эбегейсиз зор мүмкүнчүлүктөрдү, ошондой эле тобокелдиктерди тартуулайт. ЖИнын билим берүү системасына оң жана терс таасирин аныктоо үчүн бул процесстерди кылдаттык менен изилдөө жана талдоо маанилүү [1].

Изилдөөнүн максаттарынын бири – билим берүү процессинде ЖИ колдонуу шарттарын аныктоо, анын алкагында анын потенциалы адамдын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө жана окутуунун жана окутуунун натыйжалуулугун жогорулатууга багытталат. Ошондой эле билим берүү процессине ЖИ киргизүүнүн мүмкүн болуучу терс кесепеттерин алдын ала айтуу жана алардын алдын алуу боюнча стратегияларды иштеп чыгуу маанилүү [1].

Билим берүү тармагында ЖИны колдонуу боюнча учурдагы изилдөөлөрдү изилдөө жана талдоо бул технологиянын эбегейсиз зор убадасын да, минималдуу тобокелдиктер менен максималдуу пайданы камсыз кылуу үчүн аны ишке ашырууга этият мамиле кылуу зарылдыгын баса белгилейт.

Жогорку жана орто кесиптик окуу жайларында санариптик технологиялар маалыматты механикалык өткөрүүгө, анын ассимиляциясын көзөмөлдөөгө жана баалоого кыскартуунун ордуна, чыгармачыл ой жүгүртүүгө дем берүү жана окуу процессинин мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүдө негизги ролду ойнойт. Жасалма интеллекттин пайда болушу компьютердик программалардагы жана аларды түзгөн техникалык структуралардагы жашыруун алгоритмдердин колунда күч топтолбоосу үчүн этияттык жана көзөмөл зарылчылыгын күчөтөт.

Профессор Ф.Паскаль өзүнүн «Кара куту коому» аттуу маанилүү эмгегинде мурда адам акылы чечим кабыл алган жерде азыр автоматтык түрдө аткарыла турганын баса белгилеген: программалык камсыздоо миндеген эрежелер жана нускамалар менен коддолгон, алар секунданын бир бөлүгүндө аткарылат. Ал бул чечимдерге монополия гана болбостон, алгоритмдер кандайча жана кандай максатта колдонулуп жаткандыгын да атайылап жашырып жаткандыгын көрсөтөт. Бул Интернет доорунда сөзсүз сезилет, бирок бул талашсыз күчтүн коркунучтуу топтолушуна алып келиши мүмкүн. Маалыматтык коомдо бийлик маалыматты башкаруу менен аныкталат, ал эми ким алгоритмдерди көзөмөлдөсө, ал ЖИнын чечимдерин көзөмөлдөп, ага адамдарга жана заманбап коомдун бардык аспектилерине болуп көрбөгөндөй таасир берет [2].

Көбүнчө колледждин студенттери практикадан өтүүчү өндүрүш тармагында жасалма интеллектти колдонууга келгенде, ЖИ ишке ашыруу үчүн ресурстары бар ири корпорациялардын тажрыйбасына көңүл бурсаңыз болот. Apple, Google, Microsoft жана Facebook сыяктуу технологиялык гиганттар учурда жасалма интеллект тармагында активдүү атаандашып, жаңы иштеп чыгууларга жана изилдөөлөргө көп каражат жумшашууда. Мындай мегакорпорациялардын ички түзүмү демейде демократиялык моделден алыс жана тескерисинче, кол алдындагылар менен же сырттан катышуучулар менен кеңешпей туруп чечим кабыл алган “кайрымдуу диктаторлорду” элестетет. Бул монополия жана маалыматка катуу көзөмөл эркин, инсанга багытталган билим берүү идеалдарына карама-каршы келет.

Колледждеги негизги функцияларынын бири салттуу эмес ой жүгүртүүнү, чыгармачылык демилгени жана калыптанган доктриналарга сын көз караш менен баа берүү жөндөмүн өнүктүрүү болуп саналат. Дал ушул жерде, университеттердин дубалында улуу окумуштуулар жана ойлоп табуучулар түзүлөт. Бирок окуу процессиндеги манипуляциялар жана чектөөлөр дүйнөнү кабылдоону бурмалап [3], адамдын чыгармачылык импульсун өчүргөндүктөн, ой жүгүртүү жана изилдөө эркиндиги басылганда жогорку билим өзүнүн маңызын жогото баштайт. Эгерде университеттин изилдөөлөрүн жана этикасын көзөмөлдөө толугу менен технократтардын колунда калса, анда жогорку окуу жай өтүп кеткен доорго кайтып келиши мүмкүн.

Жасалма интеллекттин (ЖИ) университеттерге жана колледждерге кириши жардамчы деп аталган технологияларды киргизүү менен коштолууда. Бул компьютердик программалар текстти кепке жана тескерисинче которууну, масштабдоону, текстти болжолдоону, орфографияны текшерүүнү жана издөө системаларын иштетүүнү камсыз кылат. Алгач мындай технологиялар майыптарга жардам берүү же күнүмдүк иштерди автоматташтыруу үчүн иштелип чыккан. Бирок, кийинчерээк алардын колдонулушу кеңейди жана алар азыр бардык жеке компьютерлерде жана мобилдик түзүлүштөрдө стандарттуу болуп калды. Бул технологиялар эл аралык билим берүүнүн өз ара аракеттенүүсү, окуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү жана билим берүү тажрыйбасын түзүү үчүн шарттарды түзөт.

Бирок, илимий адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, ЖОЖдун окуу процессинде ЖИ колдонуу олуттуу кемчиликтерге ээ. Жасалма интеллект адеп-ахлак, боорукердик жана эмпатия сыяктуу сапаттарга ээ эмес. Ал ошондой эле ар кандай турмуштук кырдаалдарга интуитивдик жооп берүүгө жөндөмсүз жана адамдын макулдугусуз жеке маалыматты чогултуу үчүн колдонулушу мүмкүн.

Мындай кемчиликтерге карабастан, ЖИ билим берүү системасындагы инновациялык технология катары каралышы керек. “Акылдуу машиналардын” максаты адамдардын өз ара аракеттенүүсүн алмаштыруу жана университеттерде түзүлгөн жеке өнүгүү чөйрөсүн бузуу эмес, адамдарга жардам берүү экенин эстен чыгарбоо керек. Билим берүүдөгү инновация студенттер заманбап дүйнөдө өнүгүү үчүн зарыл болгон көндүмдөрдү алуу үчүн окууга болгон мамилени өзгөртүүгө тийиш [3].

Билим берүү тармагында жасалма интеллектти колдонууга болгон кызыгуу тынымсыз өсүүдө. Бирок колледждин окуу процессинин контекстинде бул көрүнүштүн так аныктамасы алиге чейин жок. Илимий изилдөөлөр аны колдо болгон техникалык чечимдер, технологиялар жана функциялар аркылуу сүрөттөйт, бирок алар билим берүү процессин калыптандырууда анын ролун эске алышпайт.

Жогорку жана орто кесиптик окуу жайдагы жасалма интеллект адамдын мээсинин функцияларын туурап чыгууга багытталган санариптик окутуунун негизги технологияларынын бири. Ал жөнөкөй логикалык тапшырмаларды аткарууга, студенттер менен, анын ичинде ар кандай тилдерде өз ара аракеттенүүгө, профессионалдык кырдаалдарды имитациялоого, чоң көлөмдөгү маалыматты иштеп чыгууга жана эң кыска мөөнөттө суралган маалыматтарды берүүгө жөндөмдүү, бул билим берүү субъекттеринин күнүмдүк тапшырмаларды аткаруусун кыйла жеңилдетет.

Нейрондук тармактарды колдонуунун негизинде чет тилдерин окутуу процессине жасалма интеллектти киргизүү өзгөчө кызыгууну туудурат. Белгиленген кемчиликтерге карабастан, бул ыкманын артыкчылыктары талашсыз:

- Чет тилде жемиштүү баарлашуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, реалдуу кырдаалдарда чет тилин түшүнүүгө жана колдонууга көмөктөшүү.

- окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүн жана кызыкчылыктарын эске алуу, бул окуу процессин студенттердин конкреттүү муктаждыктарына ылайыкташтырууга жана алардын тилди билүү деңгээлин эске алууга мүмкүндүк берет.

- Окутуунун интерактивдүү жана адаптивдик ыкмалары аркылуу студенттердин чет тилдерин үйрөнүүгө болгон мотивациясын жогорулатуу жана аларды үйрөнүлүп жаткан тилдик материалга сугаруу [4].

Ошентип, чет тилдерин окутууда жасалма интеллектти колдонуу билим берүү процессинин натыйжалуулугун олуттуу жогорулатууга жана студенттердин тажрыйбасын байытууга мүмкүндүк бере турган келечектүү багыт болуп саналат.

Бүгүнкү күндө көптөгөн эл аралык корпорациялар өз кызматкерлерин чет тилдерге үйрөтүү үчүн AI колдонуп жатышат. Алдыңкы инженердик колледждер жана транспорттук инженерия программалары да AIны чет тилдерди үйрөнүүгө интеграциялап, студенттерге каалаган убакта, каалаган жерден технологияга мүмкүнчүлүк берет [3].

Электрондук окууга жасалма интеллектти киргизүүнүн пайдасы таң калыштуу болушу мүмкүн, муну төмөнкү мисалдар көрсөтүп турат:

1. Билим берүүнү жекелештирүү. ЖИ колдонуу менен мугалимдер билим берүү процессин ар бир окуучунун жеке муктаждыктарына ылайыкташтыра алышат. Студенттер жөнүндө маалыматтарды чогултуу менен, ЖИ алардын кызыкчылыктарына, жөндөмүнө жана тилди билүүсүнө жараша жекелештирилген билим берүү программаларын түзүүгө мүмкүндүк берет.

2. Ыкчам пикир: ЖИ менен иштеген тил үйрөнүү платформалары тез пикир менен камсыз кылат. Бул студенттерге өз каталарын дароо билип, аларды оңдоо боюнча сунуштарды алууга мүмкүндүк берет. Мугалимдер үчүн бул окутуу процессиндеги кемчиликтерди тез аныктоо жана окутуу программасын ылайыкташтыруу дегенди билдирет.

3. Ийгиликсиз болуу коркунучун жок кылуу: ЖИ колдонуу менен студенттер сынга кабылуудан же кемсинтүүдөн коркпостон тилди үйрөнө алышат. Автоматташтырылган баалоо жана кайтарым байланыш студенттерге өзүн-өзү сыйлоо жөнүндө ойлонбостон каталарды оңдоого мүмкүндүк берет.

4. Мугалимдин ролун өзгөртүү [5]: ЖИ колдонуу мугалимдин ролун өзгөртүп, аны “сахнадагы даанышмандан” насаатчы жана кеңешчиге айлантат. Бул мугалимдердин убактысын күнүмдүк иштерден бошотуп, окуучулар менен жеке өз ара аракеттенүүгө көңүл бурууга мүмкүндүк берет.

5. Акылдуу үйрөнүү: ЖИ менен студенттер өз ылдамдыгы менен үйрөнүп, өз максаттарын коюп, жекелештирилген окуу планын аткара алышат. Мугалимдер, өз кезегинде, алардын окуучуларынын муктаждыктарын жакшыраак түшүнүүгө жана окуу тажрыйбасын аларга ылайыкташтырууга жардам берген маалыматтарга мүмкүнчүлүк алышат [6].

Ошентип, чет тилин окутууга жасалма интеллектти киргизүү натыйжалуу жана жекелештирилген билим берүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып, студенттердин жыйынтыктарын жакшыртууга жана окутуу ыкмаларын жакшыртууга жардам берет.

Чет тилдерин окутууда жасалма интеллектти колдонуу мүмкүнчүлүктөрү абдан чоң жана ар түрдүү. Келгиле, алардын бир нечесин карап көрөлү.

1. Тил боттору: Жасалма интеллект менен байытылган чатботтор тилди үйрөтүүнүн ажырагыс бөлүгү болуп калды. Алар суроо-талаптарга жекелештирилген жоопторду берип, студенттерге чет тилде диалог аркылуу үйрөнүүгө мүмкүндүк берет. Бул ката кетирүүдөн коркпостон баарлашууну практикалоого мүмкүнчүлүк берет.

2. Жекелештирилген окуу китептери: ЖИ тиешелүү окуу материалдарын жана ыкмаларын берүү менен окуучунун жеке муктаждыктарына ылайыкташа алат. Жекелештирилген окуу китептери мугалимдер үчүн да пайдалуу болушу мүмкүн, бул аларга жекелештирилген окуу программаларын түзүүгө мүмкүндүк берет.

3. Окуу алгоритмдери: Жасалма интеллект билим берүүнү натыйжалуураак тил үйрөнүүгө көмөктөшкөн [8] жүздөгөн алгоритмдер менен байытат. Алар системаларга маалыматтардын негизинде негизделген чечимдерди кабыл алууга жана окуучулардын керектөөлөрүнө ыңгайлашууга жардам берет.

4. Ишке ашыруу мисалдары: Intellias сыяктуу компаниялар мугалимдин жүрүм-турумун тууроочу жана акылдуу жооп кайтарган тиркемелерди түзүү аркылуу тилди окутууга AIди кошуп жатышат. Мындай тиркемелер нукура тексттерге негизделген жана грамматикага, орфографияга жана сөздөрдүн маанисин түшүнүүгө баа берүүгө жөндөмдүү.

Бул технологиялардын баары чет тилдерин үйрөтүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып, аны жеткиликтүү, кызыктуу жана эффективдүү кылат [6]. Бул педагогдордун тажрыйбасын тез темп менен алга жылдыруу менен өз иштеринде чыгармачыл, бүгүнкү күндө биз элестете албаган жаңы ыкмаларды түзүүгө алып келиши мүмкүн жана дагы билимде тереңирээк дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүбүздү өзгөртө турган жаңы ачылыштарды күтсөк болот [10].

Бирок, технология адам факторун окуу процессинен сүрүп чыгарбашы керек экенин эстен чыгарбоо керек. Адамдардын өз ара аракеттенүүсү, критикалык ой жүгүртүү жана инновациялар окутуунун бирдей маанилүү элементтери бойдон калууда. Технологияны колдонуу менен билим берүүдөгү адамдык чен-өлчөмдү сактоонун ортосунда тең салмактуулук издеш керек.

Корутунду. Колледжде чет тилдерин окутуу процессинде жасалма интеллектти колдонуу актуалдуу гана эмес, тез технологиялык өнүгүү доорунда зарыл кадам болуп саналат. Бул чөйрөдө ЖИ колдонуу бир катар олуттуу артыкчылыктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Бирок, ЖИны билим берүү процессине киргизүү ар кандай аспектилери, анын ичинде этикалык маселелерди, адамдардын өз ара аракеттенүүсүн сактоону жана технология менен окутуунун салттуу ыкмаларынын ортосундагы тең салмактуулукту камтыган кылдат мамилени жана кароону талап кылаарын унутпашыбыз керек.

Жалпысынан колледжде чет тилдерин окутууда жасалма интеллектти колдонуу заманбап жана инновациялык билим берүү системасына салым кошкон келечектүү багыт болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Рассел С.Дж., Норвиг П. Жасалма интеллект: заманбап мамиле. Жогорку Ээр дарыясы, 2010, 1152-б.
2. Maderer J. Жасалма интеллект курсу AI окутуу жардамчысын түзөт // Georgia Tech News Center. – URL: <http://www.news.gatech.edu/2016/05/09/artificial-intelligence-course-creates-ai-teaching-assistant>(жетүү күнү: 18.10.2020).
3. Исаева Т.Э. ЖОЖ мугалиминин баалоо компетенттүүлүгү: мазмуну жана мааниси // Россиядагы жогорку билим, 2014, № 10, 106-112-бб.
4. Исаева Т.Э. Заманбап университет: артыкчылыктарды өзгөртүү // Билим берүү философиясы, 2005, № 1(12), 76-79-бб.
5. Шефиева Е.Ш. Коронавирустук пандемия шартында дистанттык окутууда, анын ичинде чет тилдерде интернет кызматтарын колдонуу // 21-кылымда жогорку мектеп мугалими: 17-Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Ростов-на-Дону, 2020, 398-402-бб.
6. Schleicher A. 21-кылымдын окуучулары үчүн мектептер: күчтүү лидерлер, ишенимдүү мугалимдер, инновациялык ыкмалар. OECD Publishing, 2015, 80-б. – URL: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264231191-en>.
7. Эсионова Е.Ю. Жасалма интеллект чет тилин үйрөнүү үчүн альтернативдүү ресурс катары // Гуманитардык жана коомдук илимдер, 2019, № 3, 155-166-б.
8. Савченко И.В., Бессарабова О.Н., Шефиева Е.Ш. Англис тилдүү өлкөлөрдө темир жол тармагы үчүн инженердик кадрларды даярдоонун өзгөчөлүктөрү // «Наукоедение» интернет-журналы, 2015, т. 7, № 3 (28). – URL: <https://naukovedenie.ru/PDF/181PVN315.pdf> (жетүү күнү: 20.10.2020).
9. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчүлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // Вестник КНУ, 2023, №2 (114), 72-77-бб.
10. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Кыргызстандагы заманбап билим берүүнүн тенденциялары жана көйгөйлөрү // Вестник КНУ, 2023, №2 (114), 43-50-бб.

УДК 37.022

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-190-194

Каптагаева А.М., Карабалаева Г.Т.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Каптагаева А.М., Карабалаева Г.Т.

КНУ имени Ж. Баласагына

Kaptagaeva A.M., Karabalaeva G.T.

KNU after of J. Balasagyn

КОШУМЧА БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНДА ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУНУН НЕГИЗГИ УСУЛДАРЫ

ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В СФЕРЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ BASIC METHODS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN THE FIELD OF ADDITIONAL EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада азыркы дүйнөдө классикалык, салттуу окутуунун орду, окутуунун негизги заманбап ыкмалары, кошумча билим берүү тармагында чет тилин үйрөнүүдө интерактивдүү окутуу методун иштеп чыгуунун мааниси талкууланат.

Аннотация: В данной статье рассматриваются роль классического, традиционного обучения в современном мире, основные современные методы обучения, важность развития интерактивного метода обучения при изучении иностранного языка в сфере дополнительного образования.

Abstract: This article discusses the role of classical, traditional teaching in the modern world, the main modern teaching methods, the importance of developing an interactive teaching method when learning a foreign language in the field of additional education.

Негизги сөздөр: кошумча билим берүү; табигый метод; интерактивдүү окутуу; ролдук оюндар; чакан топтор; окуу процессинин активдүүлүгү.

Ключевые слова: дополнительное образование; традиционный метод; интерактивное обучение; ролевые игры; малые группы; активность учебного процесса.

Keywords: Additional education; traditional method; interactive learning; role-playing games; small groups; activity of the educational process.

В современных условиях расширяющихся культурных контактов, усиления социальной мобильности населения, интернационализации образования, интенсификации информационных обменов между разными частями мира владение иностранным языком рассматривается в качестве необходимости для каждого человека вне зависимости от его специальности или сферы интересов. Владение одним или несколькими иностранными языками постепенно становится практически необходимой предпосылкой того, что человек сможет найти себе применение в сфере трудовой занятости и обеспечить необходимый уровень материального благосостояния [6, с. 151].

С течением времени разрабатываются различные методы преподавания иностранного языка и открывается все больше частных языковых школ, организаций и центров не только в Кыргызской Республике, но и по всему миру. Законы Кыргызской Республики дают возможность своим гражданам освоить иностранные языки по международным и авторским методом преподавания в дополнительных частных образовательных организациях при наличии у организаций лицензии на образовательную деятельность.

Согласно статье 35 главы 10 Закона Кыргызской Республики от 11 августа 2023 года №179 «Об образовании», дополнительное образование предоставляется образовательными организациями любых типов независимо от форм собственности или физическими лицами (индивидуальными предпринимателями), предоставляющими услуги дополнительного образования. Дополнительные образовательные программы разрабатываются и утверждаются образовательными организациями и физическими лицами (индивидуальными предпринимателями) самостоятельно [2].

Большинство частных языковых организаций ориентируется на школьные возрастные группы и предоставляет следующие услуги: подготовка к различным международным экзаменам, обучение детей по специальной программе, обучение за рубежом, индивидуальное и групповое обучение и т.д.

Кроме того, обучение проводится по принципу вовлечения в речевую, познавательную деятельность, по принципу интенсивности и активности для развития у учащихся 4-х речевых навыков, говорению и аудированию, чтению и письму.

В XX в. английский педагог, методист и лингвист Г. Пальмер углубленно изучал способы устного развития преподавания иностранных языков. Он является основателем устного метода преподавания, более известного как метод Пальмера.

Согласно методу Пальмера основная система упражнений для развития устной речи состоит из чисто рецептивной формы работы (восприятие устной речи, воспроизведение звуков, звуко сочетаний, слов и предложений); рецептивные и продуктивные формы работы (наглядные формы работы, альтернативные вопросы, условная и естественная беседа).

Языковые трудности были классифицированы по фонетическим, орфографическим, этимологическим, семантическим, синтаксическим аспектами. Его рациональное определение процесса обучения как начальный, промежуточный и продвинутый широко используется в современной педагогике [3].

Интерактивная методика – это современный и эффективный метод современной педагогики. Это большой обмен информацией, основанный на взаимопонимании и взаимодействии. Сегодня в государственных образовательных стандартах школьного образования требуется применение интерактивного обучения.

Слово “интерактив” произошло от английских слов: inter – взаимный и act – действие и означает взаимодействие. Сам термин «интерактивное обучение» появился в середине 80-х гг. прошлого столетия [4]. В настоящее время на основе традиционного и классического обучения

формируются современные методы преподавания, которые требуют больше интерактивной активности. Растет активная потребность и применение новых инновационных методик и технологий в более сжатые сроки обучения. Согласно А.А. Вербицкому активность учащихся должна быть обусловлена тем или иным методом обучения, на уровне восприятия и памяти, воображения и творческого мышления, активного воспроизведения, воссоздания или создания нового, социальной активности.

Что касается интенсивности и активности, то в своем начальном значении слово "интенсивный" (лат. *"Intensus"*) означает "напряжение", т.е. активность [2, с. 16].

Интенсивное обучение основано на активизации обучаемой деятельности. Активность участников учебного процесса выражается в максимальной и постоянной их вовлеченности в процесс управляемого группового взаимодействия, общения-обучения. Именно состояние активности преподавателя и учащегося обеспечивает высокий уровень интенсивности учебного процесса. Активность учебного процесса больше достигает продуктивного результата в малых группах, что является ныне одним из преимуществ дополнительных частных организаций, в отличие от общеобразовательных организаций.

Истоки обучения в малых группах восходят к XVIII в. и связывают его с исследовательскими семинарами германских университетов, другие подчеркивают влияние британских традиций преподавания, которые развивались на протяжении нескольких столетий. Другие полагают, что историю метода обучения в малых группах следует отнести к методу Сократа, который имеет общие черты с методом малых групп. К середине XX в. благодаря работам К. Левина возрос интерес к обучению в малых группах [6, с. 70]. И сегодня в современном мире ведутся актуальные исследования в области активных и интерактивных методов обучения.

Работа в малых группах – это хорошая возможность углубленной практики для развития интерактивного обучения, речевой деятельности, быстрого обмена информацией и раскрытия активности и потенциала каждого участника. И большим преимуществом является вовлечение всех участников и ускорение процесса усвоения программы. Также вопросами внедрения групповой работы в обучении иностранного языка занимались ученые, такие как Е.С. Полат «Парная работа», Е.И. Пассов «Речевая группа», Л.И. Деревская «Коллективная учебная деятельность» [7].

Интерактивные методы бывают игровые и неигровые. К *игровым интерактивным методам* обучения относятся ролевая игра и метод проектов. *Неигровые интерактивные методы* обучения состоят из анализов конкретных ситуаций, групповых дискуссий, мозгового штурма, методов кооперативного обучения и креативного письма.

Метод кооперативного обучения – это организация обучения в малых группах, как работа в парах и проектная работа.

Дискуссионное обучение – это дискуссия в форме ток-шоу, дебаты.

Для реализации интерактивного обучения имеет передовое значение использование ролевых игр. Ролевая игра активно способствует реальному общению, речевой деятельности и активизирует стремление ребят к контакту друг с другом и учителем. Одной из активных ролевых игр, которая носит большой обучающий потенциал, является деловая игра. Деловая игра как активный метод обучения интенсифицирует учебный процесс, приближает его к условиям профессиональной деятельности будущих специалистов и способствует формированию социальных навыков общения на иностранном языке и умений работать в команде [10, с. 207].

Метод проектов является одним из эффективных в процессе работы с иноязычной лексикой для обучающихся. В работе над темой устной речи учащиеся могут сами выбрать для себя подтему, которая их больше интересует. Например: в рамках темы «Guide». Изучив особенности определенной страны, обучающийся сам может выбирать сложность аутентичного материала, соответственно своим потребностям, формы работы, подбирать форму презентации результатов исследования. Данный метод реализуется на этапе применения лексических знаний и навыков и способствует совершенствованию таких продуктивных лексических навыков и т.д. [3, с. 85].

Долгое время дидактика обучения навыкам письма ограничивалась только написанием диктантов и сочинений. Благодаря развитию метода креативного письма (кластеры, коллаж, блоги и т.д.) в современном мире у учащихся развивается мотивация к изучению иностранного языка и оптимизации учебного процесса.

Современные методы преподавания иностранного языка направлены на развитие 4-х речевых навыков, таких как аудирование, говорение, чтение и письмо, которые включаются в программы мировых экзаменов по английскому языку и других иностранных языков. После овладения всеми этими навыками возможно определение уровня учащихся. Эти 4 навыка тесно взаимосвязаны. По

отдельности эти навыки не могут развиваться полноценно. Говорению обучаются только через аудирование, а чтение невозможно развить без письма. Письмо нередко значительно уступает по уровню обученности другим видам речевой деятельности.

Частные образовательные организации проводят обучение по этим 4 навыкам и готовят учащихся к сдаче международных экзаменов, что является их преимуществом для развития и недостатком общеобразовательных организаций, которые обучают только по общеобразовательным школьным стандартам.

Сегодня иностранные языковые школы начали проводить занятия только на изучаемом иностранном языке с одновременным развитием чтения и письма, исключив родной язык. В противном случае ученику сложно будет начать думать на изучаемом языке. То есть всегда будет обдумывать фразу сначала на родном языке и затем переводить. Это значительно замедляет общение и делает его неестественным.

И тут необходимо напомнить о натуральном (от лат. *Naturalis* – естественный) методе при изучении иностранного языка, который получил распространение с середины XIX в.. Этот метод признавали такие известные лингвисты, как М. Берлиц, Ф. Гуэн, М. Вальте. Согласно принципу их метода учащиеся могут научиться говорить на иностранном языке без участия родного языка и без обращения к переводу. А значение языковых явлений должно раскрываться с помощью различных средств наглядности, контекста или толкования. Основная цель изучения языка по данному методу заключалась в развитии у учащихся устной речи. Согласно натуральному методу, говорение предшествует технике чтения и письма, то есть, овладев речевым навыком, можно овладеть навыками чтения и письма на изучаемом языке, не будучи обучены технике чтения и письма. Недостаток этого метода заключался в том, что ученики мало читали и писали, развивали только устную речь и так как слова изучаемого и родного языков не всегда связывались и значения слов понимались приблизительно. В современном мире при изучении иностранного языка часто прибегают к натуральному методу преподавания с условием параллельного развития чтения и письма.

Также в современных условиях основная задача преподавателя заключается в том, чтобы найти оптимальный уровень соотношения. Например, в обучении языку желательно использовать опорный конспект, мозговую атаку, групповую дискуссию, эссе, ключевые термины, дидактические игры, исследование текста, работу с тестами, задания поискового характера, нетрадиционные формы домашнего задания, проектную работу. Учение только тогда станет радостным и привлекательным, когда они сами будут учиться проектировать, конструировать, исследовать, открывать, то есть познавать мир в подлинном смысле этого слова [9, с. 243].

Таким образом, в статье рассмотрены основные методы преподавания в сфере дополнительного образования.

В совокупности методы развития речевой деятельности, интенсивные и активные методы обучения, интерактивная методика направлены на развитие 4-х речевых навыков, говорению, аудированию, чтению и письму. Именно владение этими навыками проверяется на любом международном языковом экзамене. 4 навыка тесно взаимосвязаны. По отдельности эти навыки не могут развиваться полноценно.

Говорение – это умение выражать мысли в устной форме.

Аудирование – это восприятие и понимание устного сообщения.

Чтение – восприятие и понимание письменной речи.

При развитии письменной речи у учащихся формируются письменные коммуникативные компетенции.

В основе современных учебников, по которым обучаются в ДОО, лежит последовательное и систематическое развитие словарного запаса, говорения, навыков аудирования, техники чтения и обучения письму.

Список использованной литературы

1. Карабалаев С., Карабалаева Г.Т., Ниязова Ж.К. Владение иностранным языком как фактор личностного развития студентов // Современные тенденции развития образования: Материалы международной конференции аспирантов и магистрантов / Под научн. ред. Л.В. Байбородовой. – Ярославль, 2023, с. 150-155.
2. Об образовании: Закон Кыргызской Республики от 11 августа 2023 года № 179 Ст. 35, глава. 10. – URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/112665?refId=1273902>
3. Пальмер Г. Устный метод обучения иностранным языкам: Сводная таблица упражнений устного курса. – Москва, 1960, с.161.

4. Арунова Ж.К. Интерактивные методы обучения на занятиях по русскому языку в вузе как условия их модернизации: диссертация.... канд.пед.наук – Бишкек, 2018. с. 16.
5. Дубанова Г.М. Проблема обучения группового общению на уроках французского языка. В сборнике: Современные образовательные технологии как инструмент достижения нового качества образования / Под общей ред. почетного работника общего образования Российской Федерации Сенькиной В.Л., Санкт-Петербург, 2020, с.12-19.
6. Дровалева Л.С., Драгилев Е.В., Драгилева Л.Л. Метод малых групп как эффективный способ взаимодействия преподавателя и студента колледжа // НПЖ. Человеческий капитал, 2019, № 6(126), с.69-76. – URL: <https://humancapital.su/publikacii/vypusk-6-126-2019/>
7. Бояринцева С.Л. Обучение в малых группах сотрудничества в курсе иностранного языка на среднем этапе общеобразовательной школы (на материале английского языка): автореф. дис.... канд. пед. наук. – Москва, 2007, с. 6. – URL: <https://nauka-pedagogika.com/viewer/197683/d#?page=5>
8. Юнусова В.Р. Психолого-педагогические основы применения деловых игр на уроках иностранного языка // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына», 2023, №2 (114), с. 205-210. – URL: <https://vestnik.knu.kg/%E2%84%962-2023/>
9. Записных О.В. Особенности обучения иноязычной лексике лингвистически одаренных обучающихся // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына», 2024, №1 (117), с.80-87. – URL: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2024/04/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%9A%D0%9D%D0%A3-1-2024.....pdf>
10. Садыканова С.Х. Формирование коммуникативной компетентности и творческого мышления // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына, 2022, №4 (112), с. 242-247. – URL: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/05/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%9A%D0%9D%D0%A3-4-112-2022.pdf>

УДК 372.881. 111.1

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-194-198

Кулманбетова Н.Ж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Кулманбетова Н.Ж.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kulmanbetova N.Zh.
KNU named after J. Balasagyn

**КЕНЖЕ МЕКТЕП КУРАК – ЧЕТ ТИЛИН ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН СЕЗИМТАЛ МЕЗГИЛИ
МЛАДШИЙ ШКОЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ - СЕНЗИТИВНЫЙ ПЕРИОД ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ
JUNIOR SCHOOL AGE - SENSITIVE PERIOD FOR TEACHING A FOREIGN
LANGUAGE**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала кенже мектеп куракта окуу ишмердиги аркылуу чет тилин окутуунун өзгөчөлүктөрүнө арналды. Кенже мектеп куракта таанып билүү процесстердин ичинен ой жүгүртүү интенсивдүү өнүккөндүктөн тилдерди өздөштүрүү дагы натыйжалуу болоору аныкталды. Макалада мугалим чет тилин өздөштүрүү боюнча атайын колдоо иштердин системасы берилип, дидактикалык оюндар натыйжалуу каражат экени тастыкталды. Мындан сырткары сензитивдик мезгил түшүнүгүнө түшүндүрмө берилип, эрте жаш курак, мектепке чейинки курак жана кенже мектеп курактагы сензитивдик мезгилдер жөнүндө маалымат талданды.

Аннотация: Данная статья посвящена особенностям обучения иностранному языку посредством учебной деятельности в младшем школьном возрасте. Установлено, что овладение языком становится более эффективным по мере интенсивного развития мышления среди познавательных процессов в младшем школьном возрасте. В статье представлена система специальной вспомогательной деятельности учителя в освоении иностранного языка и подтверждено, что дидактические игры являются эффективным инструментом. Кроме того, было разъяснено понятие сенситивного периода и проанализирована информация о сенситивных периодах раннего детства, дошкольного и младшего школьного возраста.

Abstract: This article is devoted to the features of teaching a foreign language through educational activities at junior high school age. It has been established that language acquisition becomes more effective with the intensive development of thinking among cognitive processes in primary school age. The article presents a system of special auxiliary activities for teachers in mastering a foreign language and confirms that didactic games are an effective tool. In addition, the concept of a sensitive period was explained and information about the sensitive periods of early childhood, preschool and primary school age was analyzed.

Негизги сөздөр: кенже мектеп курак; сензитивдик мезгил; чет тили; окутуу; тарбиялоо; калыптандыруу; мектеп, мугалим.

Ключевые слова: младший школьный возраст; сензитивный период; иностранный язык; обучение; воспитание; формирование; ученик; учитель.

Keywords: primary school age; sensitive period; foreign language; training; upbringing; formation; student; teacher.

Окумуштуу-психологдор кенже мектеп курак адамдын жашоосунда маанилүү мезгил деп баса белгилешет. Бул мезгилде баланын инсандык сапаттары калыптанып, жүрүм-турумдары ыктыярдуу болот. Бала үйрөнгөн ырларды жана ыр саптарын баары эсте сактап калат. Ал кайсы тилде болбосун, бир сапты эстөө менен баардык ыр саптары дароо эс тутумга түшүрөт. Бул кенже мектеп курактагы баланын узак мөөнөттүү эс тутуму кемчиликсиз өнүккөндүгүнүн белгиси. Ал үйрөткөн нерселердин баары көпкө эске тутуп калат. Бирок бул мезгилде оперативдүү эс тутуму начар өнүккөн.

Мунун баары оюн аркылуу оңой ишке ашат. Эгер оюнда ийгиликке жетүү үчүн бала кандайдыр бир сүйлөө аракетин жасашы керек болсо, анда ал күч-аракет жумшабастан өздөштүрүп алат. Оюн тилди өздөштүрүү үчүн эң сонун табигый шарттарды түзөт, ал ар кандай куракта тилди өздөштүрүүгө жардам берет, башталгыч мектеп курагында өзгөчө жемиштүү болот. Бул куракта оюн – бул чоңдор дүйнөсүнө аралашуу жана таанып билүү жолу [7].

Сабактарда оюндун атмосферасы биринчи мүнөттөн акыркы мүнөткө чейин өкүм сүргөндөй уюштурулушу керек. Балдарды оюн атмосферасына канчалык көп киришсе, натыйжаны талап кылбай, бирок ошол эле мезгилде эрежелерди сактоо менен, окуу ошончолук ийгиликтүү болот. Биз ойноп жаткан балдар олуттуулукту жана жоопкерчиликти үйрөнбөйт деп “өтө көп” коркпошубуз керек. Бала ойдон чыгарылган дүйнөнү реалдуу дүйнөдөн айырмалай алат жана оюнда алган жөндөмдөрүн реалдуу маңыздуу иш-аракеттерге айлантат [1].

Кенже мектеп окуучусу башка балдардын иш-аракеттеринин ар кандай түрлөрүн ишке ашыруу үчүн, анын бардык ойлору, билими жана жөндөмү жок жашап, үйрөнө албайт. Кенже мектеп окуучуларынын бул өзгөчөлүгүн башталгыч мектепте чет тилин окутуу процессинде өнүктүрүү зарыл.

Кенже мектеп куракта чет тилин окутуу маселелерин Бачаров Л.Н. [1], Гудкова Л.М. [6], чет тилин окутуу боюнча Бим И.Л. [2], Витлин Ж.Л. [4], Кайыпова Е.А., Элебесова Ж.К. [8], ал эми кенже мектеп курактын психологиялык негиздерин Выготский Л.С. [5], Зеньковский В.В. [7] Леонтьев А.Н. [11] жана башкалар изилдешкен.

Башталгыч мектеп жашындагы балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн билүү азыркы учурдагы актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Анткени, кенже мектеп курак балалыктын туу чокусу деп бекеринен айтылбайт. Бала дагы көптөгөн балалык сапаттарын сактап калат – үстүртөн ойлонуу, ишенчээктик, чоңдорду ылдыйдан өйдө кароо. Бирок анын жүрүм-турумунда балалык баш аламандык, ишенчээктикти, башкача ой жүгүртүү логикасы пайда боло баштайт. Ал үчүн окуу иш аракети маанилүү иш болуп калат, анткени, окуу иш-аракеттеринин мүнөзү жана натыйжалуулугу түздөн-түз кенже мектеп окуучусунун инсанынын өнүгүшүнө таасир этет.

“Отличник” же жетишпеген статусу бар баланын өзүн-өзү баалоо сезимин, өзүн-өзү ырастоосун жана өзүн-өзү кабыл алуусун чагылдырат. Эгерде окуу иш-аракеттеринде компетенттүүлүк сезими калыптанбаса, баланын өзүн-өзү баалоо сезими төмөндөп, жетишсиздик

сезими пайда болот; компенсатордук өзүн баалоо жана мотивация калыптанат. Балдардын окуу иш-аракеттеринин, мотивациясынын, баарлашуусунун көйгөйлөрүн өз убагында аныктоо, алардын туура диагнозу педагогго окуучулардын окуу иш-аракеттеринин аномалияларын, жетишпеген окуучулардын түрлөрүн түшүнүүгө жардам берүү, окуучулардын окуу иш-аракеттерин калыптандыруу жана алардын окууларын мотивациялоо боюнча сунуштарды берүү зарыл [9].

Жаш курак психологиясынын изилдөөчүсү В.В. Давыдов жазгандай, кенже мектеп курагы – бул баланын жашоосундагы өзгөчө мезгил, ал тарыхый жактан салыштырмалуу жакында айырмаланып жана өзүнчө мезгил катары карала баштаган. Дүйнөгө белгилүү советтик психолог Д.Б. Эльконин баса белгилегендей мектепке келгенде, баланын реалдуулук менен болгон мамилесинин бүткүл системасы кайра түзүлөт [4].

Башталгыч мектеп жашында, балдар бир нерсени билүүгө ынтызар болушат, алар бардык жаңы нерселерге кызыкдар, жана жаңы алынган маалымат көп жылдар бою эсинде калат. Бала кызыкдар болгондо, ал оңой эле көңүл бурат жана ага берилген тапшырмаларды аткарат, айрыкча алар оюн мүнөздө болсо. Андан тышкары, башталгыч мектеп курагы чет тилдерди үйрөнүү үчүн эң ыңгайлуу мезгил, анткени бул куракта балдар дагы эле тууроо менен мүнөздөлөт.

Балдарга чет тилин үйрөтүүдө ар кайсы өлкөлөрдө чет тилдерди окутуу психологиялык-педагогикалык концепция жакынкы мезгилге чейин курулган баланын тилди өздөштүрүү теориясына негизделгенин эстен чыгарбоо керек. Бул теорияга ылайык, бала тилди чоңдордун сүйлөөсүн туурап, атайылап үйрөнбөстөн тууроо жолу менен өздөштүрөт. Бирок ошентсе да, 5-6 жашка чейин кадимкидей өнүгүп келе жаткан бала бул татаал грамматиканы ушунчалык өздөштүргөндүктөн, ал өз алдынча сөздөрдү куруп, коммуникативдик маселелерди ийгиликтүү чечет, ал эми жети-сегизге чейин баланын сөзүндө татаал сүйлөмдөр, тексттер пайда болот [3].

Бул теорияга ылайык, экинчи тилди бала биринчи тил сыяктуу эле өздөштүрөт – өзүнөн-өзү, эрежелерди бөлбөстөн, жылдар бою жоголуп бараткан укмуштуудай тууроо жөндөмүнүн жардамы менен ишке ашырат. Далил катары -баланын эки тилдүү чөйрөдө өнүгүшү. Бирок имитация бала кезинде тилди өздөштүрүүнүн негизги механизми эмес – өз алдынча сөз куруу мүмкүнчүлүгү баланын эбегейсиз (аң-сезимсиз) аналитикалык ишинин эсебинен ишке ашат, ал анча туурабайт, көргөн жана уккан нерселердин баарын бөлүп жалпылайт жана баланын жеке ойлорун, ниеттерин билдирүүнү аныктоочу эрежелер системасы катары түшүнүүгө болот [8].

Бардык балдар эне тилинин өзгөчөлүктөрүнө карабастан супергенерализация деп аталган этаптан өтүшөт. Кичинекей балдардын сүйлөгөн сөзүндө “шекерлер”, “баардык тиш», ал эми англис тилинде кичинекей кезинен сүйлөгөндөрдө “comed”, “goed”, “footies” сыяктуу сөздөрдү айтышат – мунун баары бала жаңы эрежени ойлоп тапкандыгын айтып турат (“көп болгондо мына ушундай кылыш керек”) жана ушул жалпыланган эреже менен бирге аракеттенүүнү каалашат. Кээде бала аналогия боюнча иштейт деп айтылат, бирок көрүнүктүү психолог А.Н.Леонтьев айткандай, бардык окшоштук жалпылоону болжолдойт [11].

Кенже мектеп курагында ар бир сабак баарлашуу сабагы катары уюштурулушу керек, балдар өз аракеттеринин натыйжасын мүмкүн болушунча эртерээк сезиши үчүн табигый баарлашууга мүмкүн болушунча жакын болуусу зарыл. Машыгуу, коммуникативдик жактан негизделбеген көнүгүүлөрдүн санын чектөө зарыл.

Сабакта коммуникативдик чөйрөнү түзүү үчүн ар бир баланын активдүүлүгүн жогору кармоо маанилүү. Жада калса учукпагандар да интенсивдүү ойлонуу иши менен алек болушу мүмкүн - өз жүйөлөрүн ойлонуу, маектештеринин сөздөрүн түшүнүү ж.б. Мындай кырдаалды түзүү оңой эмес. Бул мугалимдин өзгөчө камкордугунун предмети болушу керек: бардык катышуучулардын көңүлүн диалогдон же шериктердин монологунан маалымат алууга жана пайдаланууга, сүйлөөчүлөрдүн каталарын оңдоого ж.б. кошумча тапшырма менен мобилизациялоо зарыл [5].

Бирок, каталарды эч кандай учурда баланы таарынтпаш үчүн оңдош керек. Анткени, ал өзүнүн иш-аракеттерин баалоону, анын инсандыгын баалап жатат деп кабыл алат. Катачылыктарга көңүл буруу, аны айтуу, эскертүү чет тилин үйрөнүүгө болгон кызыгууну жокко чыгарышы мүмкүн. Ошондуктан, каталарды оңдоо оюндун белгилүү бир этабы катары жүрүшү маанилүү, мисалы, көпчүлүк балдар оюндарында кабыл алынган шерикке жардам берүү; мында ката кетирген балага аны оңдоого дароо мүмкүнчүлүк берилиши керек.

Балдардын коммуникативдик жөндөмүн жана билимин баалоодо биз баарынан мурда алардын кемчиликтерин эмес, *ийгиликтерин* баалаарыбызды унутпашыбыз керек. Ар бир баланын тилди жана сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүдөгү прогресси баалоонун эң жакшы критерийи болушу мүмкүн. Балдарда ийгилик сезимин сактоо керек. Эң кичинекей жеңишти да байкап, баалоо керек. Анткени, тил үйрөнүүгө болгон кызыгуу көбүнчө ийгилик сезими жоголгондо токтойт.

Бала канчалык кичинекей болсо, анын эне тилиндеги сөз байлыгы ошончолук аз болот. Бирок, ошол эле учурда, анын сүйлөө муктаждыктары аз: кичинекей бала менен байланыш чөйрөсү чоңураак балага караганда аз, ал татаал баарлашуу маселелерин чечүүгө даяр эмес. Демек, чет тилин өздөштүрүү менен, ал эне тили менен чет тилиндеги мүмкүнчүлүктөрдүн ортосунда мындай чоң ажырымды сезбейт жана ийгилик сезими чоңураак балдарга караганда жандуу болот. Чынында: эне тилинде окуганды араң үйрөнүү менен бала бул жөндөмдү чет тилинде өздөштүрүп, кошумча маалымат булактарына ээ болот. Ал жеңил, анын курактык мезгилине ылайыкташтырылган тексттерди окуп жатканын аңдап билбейт, анткени эне тилинде да окула турган тексттер анчалык деле кыйын эмес [7].

Класстагы балдардын ишин баалоодо эң алсыз (начар окуган, темпераменти көбүн эсе меланхоликтер) жана күчтүү окуучуларга көңүл буруу керек. Начар окуган балдардын ийгиликтерине карата жөнөкөй болсо дагы, өжөрлүгү, аракети, кылып көргөндүгү үчүн дагы мактап бекемделиши керек. Ийгиликти сезгенден кийин, алар бардык күчүн жана мүмкүнчүлүктөрүн мобилизациялап, жөндөмдүү балдарды кууп жетүүгө аракет кылышат.

Ал эми күчтүү балдарга келсек, алсыз окуучулар менен иштөө алардын өсүп-өнүгүүсүнө тоскоол болбошу маанилүү. Сабак учурунда, алсыз, начар окуган окуучуга ашкере көңүл бурса, анда тың окуучулар алаксып, берилип жаткан темага, сабакка көңүлү келбей калат. Аларга ой жүгүртүү жана фантазия ишин талап кыла турган тапшырмаларды берүү керек.

Курактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу – бул окуу курсун куруунун башталышы. Өнүгүүнү алга жылдырган окуу – мыкты окуу деп белгилүү психолог Л.С. Выготский баса белгилеген. Ал эми “өнүгүүнүн жакынкы зонасы” деп педагогдун жетекчилиги астында аткарган жана келечекте өз алдынча жасай турган иш-аракеттер айтылат [4].

Башталгыч мектеп жашындагы балдарды окутууда коюлган эң маанилүү милдеттер эне тилинде да, чет тилинде да сүйлөө тажрыйбасына таянып, баланын сүйлөө жана таанып билүү жөндөмдөрүн өнүктүрүү [4].

Баланын өнүгүшү үчүн акырындык менен өнүгүү жана ыктыярдуу көңүл буруу жана эске тутуу өтө маанилүү, анткени бул курактагы балдарда дагы эле эрксиз механизмдер басымдуулук кылат. Бирок, окутуу - бул чоң эмгекти, максаттуу күч-аракетти талап кылган иш аракет экенин эстен чыгарбообуз керек.

Ошентип, кенже мектеп курак бул чет тилин үйрөтүүдө сезимтал жана ыңгайлуу мезгил. Окуу процессинин башкы субъектиси болгон бала окуу процессинин борборунда болот. Дал ушул куракта окуучулардын эс тутуму жакшы өнүккөн. Балдар менен баарлашууну жана өз ара аракеттенүүнү уюштурууда класста жагымдуу атмосфера жана ар бир окуучуда ыңгайлуулук сезимин түзүү керек.

Колдонулган адабияттар

1. Бачаров Л.Н. Игры на уроках английского языка на начальной и средней ступенях обучения // Иностранные языки в школе, 1996, № 3, с. 28-35.
2. Бим И.Л. Некоторые актуальные проблемы современного обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе, 2004, №4.
3. Брунер Д. Игра, мышление, речь // Перспективы: Вопросы образования, 1987, №1.
4. Витлин Ж.Л. Навыки и умения в психологии и методике обучения языкам // Иностранные языки в школе, 1999, №1.
5. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии, 1996, №6, с.123-140.
6. Гудкова Л.М. Игры на уроках английского языка в младших классах // Иностранные языки в школе, 1998, № 4, с. 50-53.
7. Зеньковский В.В. Психология детства. – Москва: Академия, 1996.
8. Кайыпова Е.А., Элебесова Ж.К. Англис тилин атайын максатта окутууда анык материалдары колдонуу // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, № 2(110), 240-245-б.
9. Калдарбекова Н.С. Communicative Method of Teaching Foreign Languages Improves the Learning Process // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2020, № 1-2(101-102), с. 34-42.
10. Коптелова И.Е. Игры со словами // Иностранные языки в школе, 2003, №1.
11. Леонтьев А.Н. Психологические основы дошкольной игры. – Москва, 1973, с. 20-35.

Конгайтиева С.А., Ниязбек кызы А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Конгайтиева С.А., Ниязбек кызы А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kongaitieva S.A., Niyazbek kzy A.
KNU named after J. Balasagyn

**ТОГОЛОК МОЛДОНУН ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН
ОКУУЧУЛАРЫН АДЕП-АХЛАКТЫККА ТАРБИЯЛОО
НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ ТОГОЛОК МОЛДО
MORAL EDUCATION OF PRIMARY CLASS STUDENTS THROUGH THE WORKS OF
TOGOLOK MOLDO**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыздын чыгаан-демократ акын- жазуучусу Тоголок Молдонун чыгармалары аркылуу мектеп окуучуларын адеп-ахлактык тарбиялоо маселеси каралат. Тоголок Молдонун чыгармачылыгы жана алардын балдарда адептик дөөлөттөрдү калыптандыруудагы мүмкүнчүлүктөрү талдоого алынган. Анын эмгектеринин мектеп окуучуларын адеп-ахлактуулукка тарбиялоого салым кошкон негизги аспектиери, этикалык дилеммалар, адеп-ахлак сабактары, руханий баалуулуктар каралат. Автор Тоголок Молдонун чыгармалары мектептеги билим берүү үчүн баалуу булак болуп, окуучулардын эмпатиясын, коомдук жоопкерчиликти жана адеп-ахлактык аң-сезимди өстүрүүгө көмөктөшөт деп болжолдойт.

Аннотация: Данная статья исследует вопрос воспитания нравственности у школьников с использованием произведений Тоголока Молдо, выдающегося кыргызского писателя. Анализируются творческие произведения Тоголока Молдо и их потенциал в формировании нравственных ценностей у детей. Рассматриваются ключевые аспекты его произведений, которые способствуют воспитанию нравственности у школьников, такие как этические дилеммы, моральные уроки и духовные ценности. Автор констатирует, что работы Тоголока Молдо представляют собой ценный ресурс для школьного образования и способствуют развитию эмпатии, социальной ответственности и морального самосознания у учащихся.

Abstract: This article explores the issue of moral education among schoolchildren using the works of Togolok Moldo, an eminent Kyrgyz writer. The creative works of Togolok Moldo and their potential in shaping moral values in children are analyzed. Key aspects of his works that contribute to the moral upbringing of schoolchildren, such as ethical dilemmas, moral lessons, and spiritual values, are examined. The author suggests that the works of Togolok Moldo represent a valuable resource for school education and contribute to the development of empathy, social responsibility, and moral self-awareness among students.

Негизги сөздөр: Тоголок Молдо; мектеп тарбиясы; адеп-ахлактык тарбия; адабий чыгармалар; этикалык дилеммалар; адеп-ахлак сабактары; руханий баалуулуктар; коомдук жоопкерчилик; эмпатия; маданий өзгөчөлүк; мектеп практикасы; билим берүү чөйрөсү.

Ключевые слова: Тоголок Молдо; школьное образование; нравственное воспитание; литературные произведения; этические дилеммы; моральные уроки; духовные ценности; социальная ответственность; эмпатия; культурная идентичность; школьная практика; образовательная среда.

Keywords: Togolok Moldo; moral education; school education; literary works; ethical dilemmas; moral lessons; spiritual values; social responsibility; empathy; cultural identity; school practice; educational environment.

Заманбап билим берүүдө мектеп окуучуларынын арасында адеп-ахлактык тарбия берүү маселеси маанилүү орунду ээлейт. Бул көйгөйгө болгон мамиленин бири адабий чыгармаларды колдонуу болуп саналат, алар билимдин булагы катары гана эмес, балдарда баалуулук багыттарын өнүктүрүүнүн каражаты катары да кызмат кыла алат. Кыргыз адабиятынын контекстинде Тоголок Молдонун чыгармачылыгы өзгөчө орунду ээлейт, анын чыгармалары эл даанышмандыгы менен байыган, моралдык маанилүү принциптерди чагылдырган.

Тоголок Молдонун адабий мурасы Орто Азиянын маданий мурастарынын маанилүү курамдык бөлүгү гана болбостон, жаш муундарды адептүүлүккө тарбиялоо жана руханий жактан

өнүктүрүү үчүн баалуу булак болуп саналат. Кыргыз жазуучусунун чыгармалары терең философиялык ойлор, жаркын образдар, социалдык адилеттүүлүктүн курч сезими менен сугарылган.

Бул макаланын максаты – мектеп окуучуларын адептүүлүккө тарбиялоодо Тоголок Молдонун чыгармаларынын мүмкүнчүлүктөрүн талдоо.

Эмгекте Тоголок Молдонун адабий чыгармаларына талдоо жүргүзүү, ошондой эле алынган маалыматтарды адеп-ахлактык өнүгүүнүн азыркы теориялары жана педагогикалык концепциялар менен салыштыруу камтыган комплекстүү аналитикалык ыкма колдонулган.

Тоголок Молдонун чыгармалары аркылуу мектеп окуучуларын адептүүлүккө тарбиялоо маселесин илимий талкуулоо адабий билим берүү, педагогика, адеп-ахлактык тарбиялоо жаатындагы изилдөөлөрдүн контекстине көбүнчө туура келет. Бул темада иштеген кээ бир изилдөөчүлөр адабий сын, билим берүү психологиясы, маданият таануу жана социология тармактарынан чыгышы мүмкүн. Бул жерде изилдөөчүлөрдүн бир нече ысымдары жана алардын методологиялык жана теориялык мамилелери, атап айтканда.

1. Айнура Абдыразакова – кыргыз адабияты жана маданияты боюнча адистешкен кыргыз изилдөөчүсү. Анын эмгектери текстти талдоо методдорун, кыргыз адабиятын жалпы кабыл алынган педагогикалык теориялар менен салыштырып изилдөөнү камтышы мүмкүн [1].

2. Айгүл Касымова – казак жана кыргыз адабиятын изилдөө аркылуу балдарга адабий билим берүү, адеп-ахлактык жактан өсүү маселелерин изилдеген казак окумуштуусу. Анын ишинин методологиясы маданий талдоону жана адабият менен адеп-ахлактык өнүгүүнүн ортосундагы байланышты талдоону камтышы мүмкүн [2].

3. Лев Виготский – орус психологу жана педагогу, анын проксималдык өнүгүү зонасы жана билим берүүнүн социомаданий мамилеси жөнүндөгү идеялары адабий чыгармалар, анын ичинде Тоголок Молдонун чыгармалары окуучулардын адеп-ахлактык өнүгүүсүнө кандайча түрткү бере аларын түшүнүү үчүн колдонулушу мүмкүн [3].

4. Эрик Эриксон – инсанды өнүктүрүү жаатындагы изилдөөлөрү менен белгилүү болгон америкалык психолог. Анын инсандык кризистер жана адеп-ахлактык баалуулуктарды өнүктүрүү жөнүндөгү теориялары адеп-ахлактык өнүгүүгө адабий чыгармалардын таасирин талдоо үчүн пайдалуу болушу мүмкүн [4].

5. Бруно Шульце-Торнура – немец философу жана педагогу, адеп-ахлак жана этикалык аң-сезимди тарбиялоодо адабияттын ролун изилдеген. Анын эмгектери адабий чыгармаларды тарбиялоодо колдонууга философиялык-этикалык талдоо бере алат [5].

Методологиялык ыкмаларга тексттик талдоо, психологиялык изилдөөлөр, маданият таануу, социологиялык изилдөөлөр, адабият жана билим берүү теорияларынын салыштырма анализи кирет. Теориялык ыкмалар конструктивизмден жана социомаданий теориядан этика жана билим берүү философиясына чейин өзгөрүшү мүмкүн.

Тоголок Молдонун чыгармачылыгында көтөрүлгөн негизги темалардын бири – адеп-ахлак, адамдык баалуулук темасы. Жазуучу өз чыгармаларында жакшылык менен жамандыктын, адилеттик менен адилетсиздиктин түбөлүктүү суроолоруна кайрылып, чынчылдыктын, эмгектин жана боорукердиктин маанилүүлүгүн баса белгилеген.

Дагы бир негизги тема - мекенчилдик жана улуттук өзгөчөлүк. Тоголок Молдо өз элинин тарыхына, маданиятына бир топ эмгектерин арнап, анын тамырына сыймыктанууга, тарыхый мурастарды урматтоого чакырган.

Тоголок Молдонун эмгектери жаштар менен иштөөдө адеп-ахлактык принциптерди жана баалуулуктарды өнүктүрүүгө багытталган баалуу курал боло алат. Жазуучунун чыгармаларын талдап, талкуулоо аркылуу мектеп окуучулары өздөрүнүн жашоосунда жакшылыктын, адилеттүүлүктүн, чынчылдыктын маанилүүлүгүн сезе алышат.

Тоголок Молдонун адабий мурасы да мектеп окуучуларынын критикалык ой жүгүртүүсүн, эмоционалдык интеллектинин калыптанышына өбөлгө түзөт. Тексттерди талдоо балдарга эмпатияны үйрөнүүгө, каармандардын жүрүм-турумунун мотивдерин түшүнүүгө жана өздөрүнүн моралдык компасын өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Тоголок Молдонун эмгектериндеги тарбиянын негизги маселелери:

1. Тоголок Молдонун чыгармаларындагы этикалык дилеммалар:

Тоголок Молдонун чыгармаларында этикалык дилеммалар моралдык проблемаларга туш болгондо оор чечимдерди кабыл алууга аргасыз болгон баатырлардын жашоосунун ажырагыс бөлүгү катары берилген. Маселен, «Сагындык» повестинде башкы каарман Сагындык аттуу жаш жигиттин алдында: өлүм төшөгүндө атасына берген убадасын аткаруу, же өз каалоосун ээрчип, бакыт издеп

жөнөйт. Бул тандоо ал үчүн чыныгы сыноо болуп калат, анткени убадасын аткаруу андан олуттуу курмандыктарды жасоону жана жеке кызыкчылыктардан баш тартууну талап кылат.

Сагындык Тоголок Молдонун башка көптөгөн каармандары сыяктуу эле жеке каалоолор менен коомдук күтүүлөрдүн, өз жыргалчылыгы менен үй-бүлөсүнүн же жамаатынын кызыкчылыгынын ортосунда тең салмактуулукту сактоо зарылдыгына туш болгон. Бул этикалык дилеммалар адамдын абалынын татаалдыгын чагылдырат жана каармандардан алардын баалуулуктары жана принциптери жөнүндө терең ойлонууну талап кылат.

Каармандардын дилеммаларын түшүнүү аркылуу окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн, өз иш-аракеттеринин кесепеттерин талдоо жана негиздүү моралдык чечимдерди кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрө алышат. Адабий чыгармаларды окууга мындай мамиле кылуу тексттин мазмунун түшүнүүгө гана жардам бербестен, алган билимдерин турмуштук жагдайларда колдонууга да жардам берет, бул мектеп окуучуларында адеп-ахлактуулукту калыптандырууда маанилүү кадам болуп саналат.

2. Тоголок Молдонун чыгармаларындагы адеп сабактары:

Тоголок Молдонун чыгармалары мектеп окуучуларында адептүүлүктү калыптандыруунун ачкычы болгон адеп-ахлак сабактары менен сугарылган. Автор өз чыгармаларынын сюжеттерине көбүнчө моралдык терең билдирүүлөрдү киргизет, бул окурмандарга этикалык нормалардын жана баалуулуктардын маанилүүлүгүн түшүнүүгө жардам берет.

Мындай адеп-ахлак сабагына мисал катары «Эне бакыты» повестин айтсак баласына болгон аракетин жумшап жаткан аял жөнүндө баяндайт. Ал ага жакшы жашоо берүү үчүн өзүн, кызыкчылыктарын жана каалоолорун курман кылат. Бул окуя балдарга чыныгы энеликтин негизги компоненттери болгон сүйүү, курмандык жана жан аябастыктын маанилүүлүгүн көрсөтөт.

Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы адеп сабагынын дагы бир мисалы катары анын “Сулуу кыз” романын айтсак болот. Бул китепте бардык тоскоолдуктарга, сыноолорго карабай өз принциптерине, кыялдарына ишенимдүү бойдон калган Айгүл аттуу кыздын тагдыры баяндалат. Бул роман балдарга чыныгы күч тышкы көрүнүштөрдө эмес, өзүбүздүн ичибизде, ишенимибизде жана адеп-ахлактык баалуулуктарыбызда экенин көрсөтөт.

Ошентип, Тоголок Молдонун чыгармалары өзүнүн толкундатуучу сюжеттери менен гана арбап тим болбостон, окурмандарды адеп-ахлактык туура түшүнүүгө да үйрөтөт. Каармандардын өмүр баяндары аркылуу балдар туура адеп-ахлактык чечимдерди кабыл алууга үйрөнүшөт, этикалык аң-сезими калыптанат жана жашоого өзүнүн моралдык компасын калыптанат.

3. Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы руханий баалуулуктар:

Тоголок Молдо өз чыгармаларында өз элинин руханий баалуулуктарынын байлыгына кайрылып, окурмандардын кыргыз турмушунун маданий жана диний аспектилери түшүнүүсүн тереңдетет. Анын чыгармаларында жаратылышка болгон сый-урмат, ата-бабалардын даанышмандыгы, тарыхый мурастар, салттуу үрп-адаттар чагылдырылган.

Тоголок Молдонун эмгектери кыргыз элинин салттуу руханий каада-салттары, анын ичинде шаманчылык, ислам жана мусулман ырым-жырымдары менен тыгыз байланышты көрсөтөт. Ал руханияттын бул түрдүү аспектилери өз ара аракеттенип, каармандардын жүрүм-турумуна жана дүйнө таанымына кандайча таасир тийгизерин көрсөтөт.

Маселен, «Жамгыр» повестинде башкы каармандын табият, рух менен байланышта болушу кыргыз элинин салттуу ишенимдерин чагылдырат. Бул тажрыйба анын дүйнөгө болгон көз карашын өзгөртүп, ички гармонияны жана акылмандыкты табууга жардам берет.

Молдонун чыгармачылыгындагы руханий дөөлөттөрдүн да маанилүү аспектиси – каада-салтты, үрп-адатты урматтоо. Ар кандай ырым-жырымдарды, майрамдарды, үрп-адаттарды сүрөттөп берүү аркылуу автор окурмандарга өз элинин маданий мурасына терең урмат-сый менен мамилени жеткирет.

Тоголок Молдонун чыгармаларында руханий мотивдердин колдонулушу аларга тереңдикти жана аныктыкты гана бербестен, адеп-ахлактык өнүгүүнүн маанилүү аспектиси болгон инсан менен аны чөйрөнүн, салт менен азыркы замандын байланышын аңдап түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

4. Мектеп окуучуларынын адептүүлүгүн калыптандыруу:

Тоголок Молдонун чыгармаларын мектеп программасында окуп-үйрөнүү мектеп окуучуларында адептүүлүктү калыптандыруунун кубаттуу куралы болуп саналат. Келгиле, бул түзүлүшкө кандай механизмдер жана процесстер көмөктөшөрүн кененирээк карап чыгалы:

Эмпатияны жана социалдык жоопкерчиликти стимулдоо: Тоголок Молдонун чыгармаларынын каармандарына жана кырдаалдарына эмпатия менен мамиле кылуу аркылуу балдарда эмпатия жана коомдук жоопкерчилик өсөт. Алар өздөрүнүн иш-аракеттери башкаларга

кандай таасир тийгизерин түшүнө башташат жана адилеттүү жана гумандуу коомду түзүүдөгү ролун түшүнүшөт.

Маданий инсандыкты калыптандыруу: Тоголок Молдонун чыгармалары сыяктуу ата мекендик адабияттын чыгармаларын үйрөнүү мектеп окуучуларынын маданий инсандыгын калыптандырууга өбөлгө түзөт. Алар адабий чыгармалар аркылуу өз элинин салттарын, үрп-адаттарын жана баалуулуктарын үйрөнүшөт, бул алардын маданий өзгөчөлүгүн бекемдөөгө жардам берет.

Тоголок Молдонун чыгармачылыгын мектеп программасында окуп-үйрөнүү окуучулардын адабий көз карашын кеңейтип гана тим болбостон, алардын адептүүлүгүн, инсандык эмоционалдык-адептик чөйрөсүн калыптандырууда, маданий өзгөчөлүгүн калыптандырууда да чоң роль ойнойт. Бул эмгектер келечектеги жарандардын адеп-ахлактык аң-сезимин өнүктүрүүгө жана коомго тартууга көмөктөшүүчү мектептеги билим берүүнүн баалуу булагы болуп калат. Кайсы гана класстарда болбосун, окутуу процесстериндеги педагогикалык колдоо күчтүү болсо, билим берүү ишке ашат - деген ой өзүнөн-өзү жаралат [8].

Мектепте чыгармаларды окутууда анын сюжетин гана түшүндүрүп койбостон тарбиялык максатын да ачып берүү болуп саналат. Ошол максатты ишке ашырууда заманбап сабак иштелмелерди жаратуу, көңүл бурулуучу жагдайларды көрсөтүү, пикир жана сунуштарды киргизүүнү милдетибиз деп билебиз [7].

***Жыйынтыктап айтканда,** биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:*

Тоголок Молдонун “Жамгыр”, “Сагындык”, “Кочкор” жана башка чыгармалары мектеп окуучуларын адептүүлүккө тарбиялоодо баалуу булак болуп саналат. Бул эмгектерде балдар ар кандай этикалык дилеммаларга, адеп-ахлактык сабактарга жана алардын адеп-ахлактык өнүгүүсүнө салым кошкон руханий баалуулуктарга туш болушат.

Маселен, «Жамгыр» романында өзүнүн кызыкчылыгы менен коом алдындагы милдеттеринин бирин тандап алуу кыйынчылыгына дуушар болгон жаш баатырдын окуясы окурманга тартууланат. Бул конфликт студенттерге чынчылдыктын, боорукердиктин жана адилеттиктин маанилүүлүгүн түшүнүүгө жардам берет.

Тоголок Молдонун чыгармаларында үй-бүлө баалуулуктары, улууларды сыйлоо, достук, ынтымак темалары да жаңыланып, мектеп окуучуларынын арасында боорукердикти, коомдук жоопкерчиликти, сабырдуулукту калыптандырууга шарт түзөт.

Тоголок Молдонун чыгармалары мектеп окуучуларын адептүүлүккө тарбиялоодо баалуу булак. Аларды талдоо балдарга адеп-ахлактуулуктун негизги принциптерин түшүнүүгө, эмпатияны жана социалдык жоопкерчиликти өнүктүрүүгө, өз элинин маданий жана руханий баалуулуктары менен байланышын бекемдөөгө мүмкүндүк берет. Тоголок Молдонун чыгармаларын мектеп практикасында колдонуу гармониялуу өнүккөн, нравалык өзүн өзү аныктоого жана коомдук ишмердүүлүккө жөндөмдүү инсандын калыптанышына өбөлгө болот.

Изилдөө Тоголок Молдонун чыгармалары мектеп окуучуларын адептүүлүккө тарбиялоодо олуттуу булак экендигин көрсөтөт. Аларды окуу адеп-ахлактык аң-сезимдин өнүгүшүнө, баалуулук багыттарынын калыптанышына жана инсандын эмоционалдык-адептик чөйрөсүнүн өнүгүшүнө шарт түзөт.

Бул эмгектерди мектеп практикасында кеңири колдонуу балдарды адеп-ахлактык жана этикалык жактан аң-сезимдүү инсан катары калыптандыруу үчүн жагымдуу билим берүү чөйрөсүн түзүүгө жардам берет.

Колдонулган адабияттар

1. Касимова А. Влияние кыргызской литературы на формирование нравственности школьников в Казахстане // Журнал "Исследования в области литературного воспитания", 2017, том 5, вып. 2, с. 45-56.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Ленинград: Ленинградское педагогическое издательство, 1934.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Изд-во «Педагогика», 1991.
4. Erikson, Erik H. Identity: Youth and Crisis. Изд-во «Norton & Company», 1968.
5. Schulz von Thun, Friedemann. Miteinander reden 1: Störungen und Klärungen: Allgemeine Psychologie der Kommunikation. Изд-во «Rowohlt Taschenbuch Verlag», 1981.
6. Конгайтиева С.А., Карыбаева Н.Н. Башталгыч класстардын «адабий окуу» сабагында эпикалык чыгармаларды окутуу жана көркөм текст менен иштөөнүн жолдору // ВЕСТНИК КНУ, 2023, №2, 314-315-бб.

УДК 53.082.5

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-202-205

Мамбетакунов У.Э., Калматова Б.
Ж. Баласагын атындагы КУУ,
Кыргыз билим берүү академиясы
Мамбетакунов У.Э., Калматова Б.
КНУ имени Ж. Баласагына,
Кыргызская академия образования
Mambetakunov U.E., Kalmatova B.
KNU named after J. Balasagyn
Kyrgyz Academy of Education

**МОЛЕКУЛЯРДЫК ФИЗИКАДА ВИРТУАЛДЫК ЛАБОРАТОРИЯЛЫК ИШТЕРДИ
КОЛДОНУУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ
ПО МОЛЕКУЛЯРНОЙ ФИЗИКЕ
USE OF VIRTUAL LABORATORY WORKS ON MOLECULAR PHYSICS**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада молекулярдык физиканы окутууда виртуалдык лабораториялык иштерди колдонуу жактары талкууланат. Виртуалдык лабораториялар окуучуларга коопсуз жана башкарылуучу чөйрөдө эксперименттерди жүргүзүүгө мүмкүндүк берет, бул татаал жана коркунучтуу процесстерди изилдөөдө өзгөчө маанилүү. Виртуалдык лабораториялык иштерди колдонуунун оң жана терс жактары баяндалган, ошондой эле аларды окуу процессинде колдонуу мисалдары келтирилген.

Аннотация: В статье рассматривается использование виртуальных лабораторных работ в преподавании молекулярной физики. Виртуальные лабораторные работы позволяют учащимся проводить эксперименты в безопасной и контролируемой среде, что особенно важно при изучении сложных и опасных процессов. Описываются преимущества и недостатки применения виртуальных лабораторных работ, а также приводятся примеры их использования в учебном процессе.

Abstract: The article deals with the use of virtual laboratory works in teaching molecular physics. Virtual laboratory works allow students to conduct experiments in a safe and controlled environment, which is especially important when studying complex and hazardous processes. The advantages and disadvantages of using virtual laboratory works are described, and examples of their use in the teaching process are given.

Негизги сөздөр: молекулярдык физика; виртуалдык лабораториялык иштер; компьютердик моделдөө; окуу процесси.

Ключевые слова: молекулярная физика; виртуальные лабораторные работы; компьютерное моделирование; учебный процесс.

Keywords: molecular physics; virtual laboratory work; computer modeling; learning process.

Введение. Естественнонаучное знание является неотъемлемой частью общей культуры человечества. Поэтому одной из главных задач школьного и вузовского образования является формирование у обучаемых системы естественнонаучных знаний и научнопрактических компетенций [1].

Молекулярная физика является одним из фундаментальных разделов физики, который изучает поведение и свойства молекул и атомов. Традиционно лабораторные работы по молекулярной физике проводятся в физкабинете, где учащиеся могут экспериментировать с реальным оборудованием и наблюдать физические явления. Однако проведение традиционных лабораторных работ по молекулярной физике в последние годы затрудняется нехваткой соответствующего лабораторного оборудования в школах, но благодаря развитию Интернет и информационных технологий, все большую популярность приобретают виртуальные лабораторные работы, которые позволяют моделировать эксперименты в цифровой среде.

Исследованием установлено, что сегодня многие выпускники школ не полностью усваивают программы по физике, химии, биологии. Связано это с целым рядом причин [2].

1. В силу абстрактности школьники трудно усваивают естественнонаучные понятия, законы и теории.

2. Большинству учеников естественные науки не интересны, поскольку свою дальнейшую деятельность они планируют в области гуманитарно-экономических наук.

3. Незнание математического аппарата приводит к сложностям в решении физических задач, составлении химических реакций.

4. Им неинтересно на уроках, так как кажется, что они где-то прочитали, или видели по телевизору все то, о чем говорят в классе.

5. Отсутствие учителей физики, химии и биологии в ряде школ Кыргызской Республики.

6. Недостаточное оснащение кабинетов физики, химии и биологии в школах приборами и материалами, необходимыми для демонстрации опытов и проведения лабораторных работ.

Но, несмотря на это, естественнонаучные дисциплины в жизни человечества занимают особое место. История человечества свидетельствует о том, что за сменой естественнонаучных теорий следует закономерная смена мировоззрения, человек шаг за шагом раскрывает законы природы, постепенно углубляя и совершенствуя процесс познания мира. Незнание элементарных законов и закономерностей природы может привести к катастрофическим изменениям в окружающем мире [2].

Одним из решений данной проблемы является применение виртуальных лабораторных работ, которые позволяют учащимся проводить эксперименты в безопасной и контролируемой среде. Виртуальные лабораторные работы основаны на компьютерном моделировании физических процессов и явлений, что дает возможность учащимся наблюдать и исследовать различные аспекты молекулярной физики без необходимости использования реального оборудования, что актуально в школах, где отсутствует лабораторное оборудование или оно в недостаточном количестве.

Цель исследования

Основная цель исследования – рассмотреть эффективность использования виртуальных лабораторных работ по молекулярной физике.

Задачи исследования:

Определить преимущества и недостатки использования виртуальных лабораторных работ на школьных уроках по молекулярной физике;

Методология исследования. Были изучены литературные источники по использованию демонстрационного оборудования, выполнению лабораторных работ и использованию виртуальных лабораторных работ в век цифровизации, а также проведены беседы с учителями-практиками.

Результаты исследования

Физика – это экспериментальная наука, и компьютер уже занял достойное место в физической лаборатории. Компьютерные лабораторные работы и связанные с ними инструменты моделирования могут оказать существенное влияние на методику преподавания физики [3].

Использование виртуальных лабораторных работ по молекулярной физике имеет ряд преимуществ:

1. *Доступность:* виртуальные лабораторные работы могут быть доступны в любое время и в любом месте, что позволяет учащимся проводить эксперименты в удобное для них время. А также при необходимости проводить их неоднократно, что позволяет закрепить теоретический материал.

2. *Визуализация:* виртуальные лабораторные работы позволяют визуализировать процессы на молекулярном уровне, что может быть сложно или невозможно в реальных экспериментах, а также при отсутствии микроскопа.

3. *Безопасность:* виртуальные лабораторные работы исключают риск физических травм учащихся или повреждения оборудования, что делает их более безопасными для участников образовательного процесса.

4. *Гибкость:* виртуальные лабораторные работы позволяют легко менять условия эксперимента, изменять параметры и наблюдать, как это влияет на результаты.

5. *Экономичность:* виртуальные лабораторные работы не требуют дорогостоящего оборудования и расходных материалов, что делает их более экономичными для школ.

Конечно, нельзя упомянуть и о недостатках использования виртуальных лабораторных работ, которые были высказаны учителями-практиками:

1. Отсутствие физического взаимодействия: виртуальные лабораторные работы не позволяют учащимся непосредственно взаимодействовать с реальным оборудованием, что может снизить их практические компетенции (большая часть учащихся так и могут остаться теоретиками).

2. Ограниченность моделирования: виртуальные лабораторные работы (симуляторы) могут не в полной мере отражать все аспекты реальных физических процессов, что может привести к неполному пониманию изучаемых явлений, законов, закономерностей и теорий.

3. Отсутствие компьютерного оборудования в кабинете физики, что зачастую имеет место быть в школах республики.

4. Необходимость технической поддержки: использование виртуальных лабораторных работ требует наличия соответствующего программного обеспечения и технической поддержки, что может быть сопряжено с дополнительными затратами.

5. Недостаточная ИТ-компетентность учителя: трудности в использовании виртуальных лабораторных работ учителями ввиду низкой компетентности в области использования цифровых технологий. Но надо помнить, что в современном информационном обществе цифровая грамотность становится неотъемлемой частью образования во всем мире. В связи с быстрым развитием технологий и все большим использованием цифровых инструментов и ресурсов в учебном процессе, учителям необходимо обладать навыками работы с ними [4].

Существует множество виртуальных лабораторных работ по молекулярной физике, которые могут быть использованы в образовательном процессе. Некоторые примеры [5]:

1. Моделирование идеального газа: учащиеся могут изучать поведение идеального газа, меняя такие параметры, как температура, давление и объем.

2. Изучение фазовых переходов: учащиеся могут наблюдать за процессами плавления, кипения и конденсации, изменяя температуру и давление.

3. Исследование диффузии и осмоса: учащиеся могут изучать процессы диффузии и осмоса, наблюдая за движением молекул через полупроницаемые мембраны.

4. Моделирование кристаллических структур: учащиеся могут исследовать структуру кристаллических решеток и влияние различных факторов на их формирование.

5. Проверка закона изотермического процесса Бойля-Мариотта.

6. Проверка закона изобарного процесса Гей-Люссака.

7. Проверка закона Шарля изохорного процесса.

8. Определение удельной теплоты плавления льда с помощью нагретой воды и т.д.

Выводы. Использование виртуальных лабораторных работ по молекулярной физике является эффективным и перспективным подходом в современном физическом образовании. Они позволяют учащимся безопасно и эффективно изучать сложные физические процессы, развивать навыки экспериментирования и анализа данных, при этом формировать предметные компетенции. Внедрение виртуальных лабораторных работ в учебный процесс может значительно повысить качество образования в области молекулярной физики.

А также отметим, что в последние годы заметную популярность приобретают формы организации самостоятельной работы учащихся. Наиболее широкое распространение получила групповая форма организации самостоятельной работы, поскольку она является благоприятным условием для сотрудничества самих учащихся, для их коллективного взаимодействия. Работа в группе – это возможность общения, дефицит которого постоянно наблюдается и в школе, и в семье [6]. Использование виртуальных лабораторных работ даст учителю возможность организовать и самостоятельную работу.

Список использованной литературы

1. Мамбетакунов Э., Мамбетакунов У. Результаты исследований по проблеме естественнонаучного образования в Кыргызстане // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2017, №S, с. 65-68.

2. Мамбетакунов Э., Мамбетакунов У. Психолого-педагогические условия изучения естественнонаучных теорий и законов // Психодидактика высшего и среднего образования: Материалы десятой юбилейной международной научно-практической конференции: в 2 частях. ФГБОУ ВПО "Алтайская государственная педагогическая академия", г. Барнаул, Россия; Государственный университет им. Шакарима, г. Семей, Казахстан; Криворожский национальный университет, г. Кривой Рог, Украина; Херсонская академия непрерывного образования, г. Херсон, Украина. 2014, с. 126-131.

3. Мамбетакунов У., Карлос Ф., Хорхе А. // Известия Кыргызской академии образования, 2013, № 2(26), с. 23-29.

4. Доолбекова Ж.Б., Мамбетакунов У.Э., Абдыбекова Н.А. Формирование цифровой грамотности учителей в Кыргызстане // Alatoo Academic Studies, 2024, №1, с. 70-81.
5. Режим допуска: <https://efizika.ru/course/view.php?id=13> (Дата обращения: 19.06.2024)
6. Кубанычбекова Г., Юсупова А.М., Алгожоева Ж.Б. Самостоятельная работа на уроке как форма развития самостоятельности учащихся // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2, с. 50-56.

УДК 371.3:811.512.154

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-205-210

Мырзанаева М.К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Мырзанаева М.К.
КНУ имени Ж. Баласагына
Myrzanaeva M.K.
KNU named after J. Balasagyn

**ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА КЕСИПТИК КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА УЛУУ
ОЙЧУЛ Ж.БАЛАСАГЫНДЫН ЧЫГАРМАСЫНЫН ОРДУ
ПРЕПОДАВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ МЕСТО РАБОТЫ БАЛАСАГЫНА
TEACHING OF THE PROFESSIONAL KYRGYZ LANGUAGE IN HIGHER
EDUCATIONAL INSTITUTIONS BALASAGYN'S PLACE OF WORK**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада студенттерди келечектеги кесибине багыттап колдонгон тексттердин мазмуну, аларды кесиптик кыргыз тили сабагында окутуу каралды. Эл аралык мамилелерде жана элчиликтерде иштөөчү болочоктогу адистерге кесиптик кыргыз тили сабагында КРдин дипломатиялык мыйзамы, этикалык кодекси сыяктуу адистик тексттерди жана Ж.Баласагындын чыгармасынын тиешелүү бөлүмүн өздөштүрүү максаты коюлат. Адистик тексттерди окутуу аркылуу кесипке коюлуучу максаттар жана милдеттер менен тааныштыруу жана элчиге коюлуучу сапаттар аныкталат. Кесипке байланыштуу Жусуп Баласагындын XI кылымда жазылган “Кут алчу билим” дастанындагы элчиге коюлуучу этикалык нормалар жана талаптар менен учурдагы колдонулган мамлекеттик расмий дипломатиялык мыйзам жана кодекстеги тексттердин мазмунун шайкештигинин орун алышы талдоого алынды.

Аннотация: В статье рассмотрено содержание текстов, направляющих студентов к будущей профессии, их обучение на уроке профессионального кыргызского языка. Будущим специалистам, работающим в международных отношениях и посольствах, на уроках профессионального кыргызского языка предлагается ознакомиться с такими специальностями, как дипломатическое право, этический кодекс КР и др. ставится цель освоить соответствующий раздел творчества Баласагына. Посредством обучения специальным текстам можно познакомить с целями и задачами, которые должны быть поставлены перед профессией, и определить качества, которые должны быть поставлены перед послом. В связи с профессией проанализировано соответствие содержания текстов действующего государственного официального дипломатического закона и Кодекса с этическими нормами и требованиями, предъявляемыми к послу в “Благодатное знание” Жусупа Баласагына, написанного в XI веке.

Abstract: The article examines the content of texts that guide students to their future profession, their training in a professional Kyrgyz language lesson. Future specialists working in international relations and embassies are invited to familiarize themselves with such specialties as diplomatic law, the Code of Ethics of the Kyrgyz Republic, etc. at the lessons of the professional Kyrgyz language. The goal is to master the appropriate section of Balasagyn's work. By teaching special texts, you can familiarize yourself with the goals and objectives that should be set for the profession, and determine the qualities that should be set for the ambassador. In connection with the profession, the correspondence of the content of the texts of the current state official diplomatic law and Code with the ethical norms and requirements imposed on the ambassador in the epic “blessed knowledge” is analyzed Zhusup Balasagyn, written in the XI century.

Негизги сөздөр: кесиптик; кыргыз тили; элчи; Жусуп Баласагын; окутуу; текст.

Ключевые слова: профессиональная; кыргызский язык; посол; Жусуп Баласагын; преподавание; текст.

Keywords: professional; kyrgyz language; ambassador; Jusup Balasagun; teaching; text.

Учур талабына ылайык жогорку окуу жайларында кыргыз тилин кесипке багыттап окутуу орун алды. Эл аралык мамилелер багытында адистикке багытталган тексттер менен иштөө максатында дипломатиялык иш-кагаздары колдонуп окутуу практикаланып келет. Илимий макалада Ж. Баласагындын чыгамачылыгындагы азыркы мамлекеттик маанилүү кызматтардын бири – дипломатиялык ишмердүүлүккө байланышкан айрым ыр саптарынын маанисине талдоо жүргүзүүнү максат кылдык. Кыргыз тилин келечектеги дипломаттарга кесипке багыттап окутууда чыгармада жазылган айрым ыр саптардагы маанилерди азыркы колдонулуп жаткан КРдин дипломатиялык мыйзамынан, Кодексинен тапсак болот.

Жусуп Баласагын чыгармасында бир гана өкүмдардын же бектердин жүрүм-туруму, адептүү адамгерчилик сапаттары, нарк нускасы тууралуу айтып чектелип калбастан, коомдогу башка социалдык топтордун ээлеген орду, жүрүм-турумунун адеп-нравалык нормалары жөнүндө ыклас коюу менен баяндайт. Андан тышкары Жусуп Баласагын жакшылык-жамандык, адептик-адепсиздик, жоомарттык-сарандык, сабырдуулук-шашмалык сыяктуу түшүнүктөрдүн диалектикасы жөнүндө да чабыттуу ой жүгүрткөн. Дастандагы ыр саптары бүгүнкү күндө да өз салмагын жоготкон жок. Мында мамлекет башкарган адамдан тартып кызмат адамдары жана башка кесип ээлери кандай сапаттарга ээ болушу керектиги жөнүндө тактык менен көркөм жазылат. Бийлик кызматкерлеринен тартып катардагы кесиптегилердин орду, аларга т.а. илимпоздорго, дарыгерлерге, акындарга, соодагерлерге, усталарга, малчыларга кандай мамиле кылуу керектиги жөнүнө көркөм, таасын баяндалат. Ойчул акын үй-бүлө куруу маселеринин маанилүүлүгүнө токтолуп, турмуштук тарбия жөнүндө терең ой жүгүртөт. Автордун ар тараптуу билимге эгедер экени, бийик адептүүлүккө үндөп, философиялык акыл калчаганы, көрөгөчтүгү, таланты “Кут алчу билимдин” дидактикалык маанисин жогорулатат. Мына ушундай деңгээлдеги чыгарманы окуучулардын акылын, адептүүлүгүн өнүктүрүүгө кеңири каражат катары сабактарда чыгармачылык менен кеңири пайдалануу өзүнүн жемишин берет [1].

Кыргыз Республикасынын дипломатиялык кызматы жөнүндө мыйзамдамдын 3-беренеси "Дипломатиялык кызмат түшүнүгү" деп аталат жана анда төмөнкү маани камтылат:

- дипломатиялык кызмат - мамлекеттик маанилүү кызмат;
- дипломатиялык кызматкер Кыргыз Республикасынын жарандарынын эл аралык мамилелер чөйрөсүндө өкүлчүлүк кылат;
- анын негизги максаты жана милдети мамлекеттин кызыкчылыктарын илгерилетүү жана коргоо;
- дипломатиялык кызматкер Кыргыз Республикасынын тышкы саясатын иш жүзүндө жүзөгө ашыруучу кесипкөй болуусу шарт.

Ал эми Ж. Баласагындын "Кут алчу билим" чыгармасынын "Элчиликке барчу киши кандай болушу керек" деген бөлүмүндө бул кесиптин маанисин жана баалуулугу жөнүндө "Элчи болот баарысынан мыктысы" деп белгилеген. Даанышман элчилик жөнүндөгү алгачкы саптарда:

Элчиге өзгөчө бир сапат керек,
Билими, илими артык болгону эп.

Байаттын кулдарынын арасынан
Элчи болот мыктысы баарысынан.

Элчи менен көп иштер бүтөрү чын,
Элчи болот жөлөгү жакшы иштердин.

Элчи деген баарынан эстүү болсун,
Сөзгө чечен, билимдүү эптүү болсун.

Элчи болсун ак жүрөк, ишенимдүү,
Иш билги, адилет да, көтөрүмдүү.

Өкүмдардын жыргалын көздөйт алар,
Берилгендик бегинин жолун ачаар [2, 56].

Бул дидактикалык чыгарманын башында эле элчикке баруучу адам же дипломат бир нече сапаттарга ээ болушу керектиги жөнүндө айтылат. Аталган мыйзамда эске алынган мамлекеттин тышкы маанилүү иш-аракеттердин аткарылышы элчи аркылуу ишке ашаары кылымдарды карыткан дастанда таасын айтылат. Алардыгы негизги маанилер КРдин дипломатиялык мыйзамындан орун алат, мисалы чыгармада:

- Элчилик кызматтагы кишинин билими жогорку деңгээлде болушу шарт экендиги;
- Элчи аркылуу мамлекеттик (тарыхый учурга байланыштуу хандын, бектин өкүмдардын деген маанини мамлекеттин деп алмаштыра алабыз) деңгээлдеги көптөгөн иштер бүтөрү;
- Элчи мамлекеттин кызыкчылыгын коргоп өлкө үчүн жакшы иштерди илгерилетүүгө салым кошуп, "жөлөк" болору;
- мамлекеттин кызыкчылыгын, бейпилдигин коргоосу;
- мамлекеттин саясатын алга жылдыруусу жана өз кызыкчылыгынан мамлекеттин кызыкчылыгын жогору коюусу;
- адистин кесипкөй, туура, орундуу, сөзгө "эптүү болуусунун" маанилүүлүгү жазылган.

Эми мыйзамдын текстине кайрылсак, "Кыргыз Республикасынын дипломатиялык кызматы жөнүндө (КР 2017 жылдын 15-июлдагы № 125 Мыйзамынын редакциясына ылайык) 3-берененин биринчи бөлүгүндө Дипломатиялык кызмат түшүнүгү жөнүндө төмөндөгүдөй саптар жазылган: "1. Кыргыз Республикасынын дипломатиялык кызматы (мындан ары - дипломатиялык кызмат) Кыргыз Республикасынын мамлекеттик кызматынын курамдык бөлүгү болуп саналат жана өзүнө дипломатиялык кызматчылары болуп саналган Кыргыз Республикасынын жарандарынын эл аралык мамилелер чөйрөсүндө өкүлчүлүк кылуу, мамлекеттин кызыкчылыктарын илгерилетүү жана коргоо, Кыргыз Республикасынын тышкы саясатын иш жүзүндө жүзөгө ашыруу боюнча кесипкөй ишин камтыйт" [3].

Эзелтен мамлекеттер ортосунда мамиле түзө билүү – ар бар өлкөнүн маанилүү маселелеринин бири болуп келет. Учур талабына ылайык азыр дипломатиялык кызматкерлерге профессионалдык талап дагы жогору. Бул ишке бел байлаган ар бир кызматкер Ата-журтубуздун жүзү болгондуктан, ал билимдүү, чынчыл, жоопкерчиликтүү жана чечкиндүү болушу кажет. Келечектеги дипломаттар өз ишинин мыкты адиси болуусу менен бирге таза, чынчыл, намыскөй, сырга бекем, сабырдуу, ийкемдүү, иш билги ж.б. асыл сапаттардын ээси болушу керек. Дипломат болуу - ардактуу да, ошол эле мезгилде өтө жооптуу да. Анткени бул кызматты аркалаган адам биринчи кезекте өз өлкөсүнүн күзгүсү. Чет жактарда, эл аралык айдында мамлекет жөнүндөгү алгачкы пикир-ойлор дипломат аркылуу түзүлөт. Андыктан, тышкы саясий кызматта жүргөн адамдын төгөрөгү төп келип турушу шарт. Кыргыз дипломаттары үчүн дүйнөлүк тажрыйбанын үлгүлүү жактарын эске алынып, дипломатиялык кызматкерлердин этикасынын Кодекси жазылган. Дипломатиялык Кодекс КРдин Тышкы иштер министринин 2006-жылдын 27-апрелинде №35-п буйругу менен бекитилген. 2021-жылы дипломатиялык кызматынын кызматкерлеринин жана Кыргыз Республикасынын чет өлкөлөрдөгү мекемелеринин этика Кодекси иштелип чыгып, жарык көрдү. Интернет булактарында аталган соңку кодекс орус тилинде гана чыккандыктан, кыргыз тилиндеги КР Тышкы иштер министринин 2006-жылдын 27-апрелинде №35-п буйругу менен бекитилген **дипломатиялык кодексинин этиканын негизги принциптерине** кайрылабыз. Тактап койчу жагдай аталган кодексте толуктоолор болгону менен мазмундук окшоштуктар да сакталат[4]. Жогоруда белгилегендей эл аралык мамилелер сабагында кесиптик кыргыз тили боюнча өтүлүүчү адистик тексттердин бири – Дипломатиялык кодекс. **Этиканын негизги принциптеринин** текстине кайрылсак, төмөнкүдөй жазылган:

2.1. КР дипломатиялык кызматкерлеринин этикасы - бул КР дипломатиялык кызматкерлеринин жүрүм-турум эрежелеринин аныктоочу жана жөнгө салуучу нормалардын жыйындысы

2.2. КР дипломатиялык кызматкерлери төмөнкү негизги этикалык принциптерди сактоого милдеттүү:

- өзүнө жүктөлгөн милдеттерди жогорку профессионалдуу деңгээлде аткарууга, өзүнүн жалпы билимин жана профессионалдык деңгээлин жогорулатууга;
- кызматтык милдеттерин аткарууда жана кызматтан тышкары мамилелерде КРдин дипломатиялык кызматкери жетекчилер, кесиптештер, кол астындагылар жана жарандар менен сүйлөшүүдө жалпы кабыл алынган жүрүм-турум эрежелерин сактоого, өзүн ар-намыстуу алып жүрүүгө милдеттүү;

- сылык, туура, чыдамдуу, принципиалдуу болууга, маселенин маңызын терең түшүнүүгө, сүйлөшүп жаткан адамды кунт коюу менен угуп, ошондой эле кабыл алып жаткан чечимдерди талдап, аларга аргумент бере алууга;

- КР башка дипломатиялык кызматкерлери тарабынан этикалык нормалардын бузулушун көңүлдөн чыгарбоого;

- кол астындагы адамды мыйзамсыз чечим кабыл алууга же мыйзамсыз иштерди жасоого мажбурлабоого;

- мамлекеттик жашыруун сырды түзгөн кызматтык маалыматтарды таратпоого;

- жарандар жана башка адамдар менен өзүнүн жетекчисинин, кесиптешинин же кол астындагы адамдын, ошондой мамлекеттик кызматтагы өзүнүн иш-аракеттеринин талкуулабоого;

- КР дипломатиялык кызматкерине өзүнүн кызмат абалын жеке кызыкчылыкта, үй-бүлө мүчөлөрүнө жана жакын тууган-туушкандарына байланышкан маселелерди чечүү үчүн пайдаланууга жол берилбейт.

Текстте жазылгандай, эл аралык мамиледе иштеген адистерге талап:

- кесипкөй болуу жана билимин жогорулатып туруу;

- кесиптештери жана башка жарандар менен сылык, аргументтүү сүйлөшө алуу, чыдамдуу, принципиалдуу, ар намыстуу болуу;

- мыйзамсыз чечим кабыл албоого жана жасабоого, мамлекеттик жашыруун сырды, кызматтык маалыматтарды таратпоо;

- жетекчилигин, кесиптештерин жана кызматтык иш-аракеттерин талкуулабоо;

- жеке кызыкчылын, тууган-туушкандарынын кызыкчылыгын мыйзамсыз иш жүзүнө ашырбоо.

Ошондой эле 2.5-те КР дипломатиялык кызматкери өзүнүн кызматын аткаруудагы милдеттери да жазылган.

КРдин дипломатиялык кодекси расмий деңгээлде жазылган дипломатиялык иш кагазы. Ал эми Ж.Баласагын бабабыздын дидактикалык жазылган ыр саптарынын мааниси эркин, автордун жеке көз карашын, билимин, дүйнө таанымын, турмуштук тажрыйбасын чыгылдырган. XI кылымда түрк тилинде жазылган Баласагын бабабыздын чыгармасындагы элчи кандай болушу керектиги жөнүндөгү ыр саптарынан айрым мисалдарды келтирели:

Көңүлү ак кызматкер жакын сага,

Жүрөк каның, кеңешчиң сени жана.

Ач көз адам напсисин башкара албайт,

Ач көздөр элчиликке түк жарабайт [2, 56].

Жана да эң көп тилде сүлөй билсин,

Түрлүү жазуу бүт окуп өздөштүрсүн.

Элчи болсо көрөгөч жана чыйрак,

Анда беги жашамак ойноп-жыргап [2, 58].

Акыл-эстүү жүз эсе болсо да аган,

Ичкич болсо ишине жарабас жан.

Пейлиң да, сөзүң дагы болсун аппак,

Акыл менен тилиңди сакта барктап.

Сөзү ширин кишилер асыл келет,

Сөз жакшыда – иш жакшы болот делет!

Эмне десе – эске түй, ичте сакта,

Уктуңбу – сөз чыгарба, эч кимге айтпа [2, 59].

Ж.Баласагындын элчиге тиешелүү айтылган айрым ыр саптары менен жогорудагы жазылган дипломаттардын жүрүм-турум кодексиндеги милдеттеринин төмөндөгүдөй маанилик шайкештиктерин белгилесек болот. Алар:

- элчиликте иштеген адис өз мамлекетине ак жүрөк, ишенимдүү иштөөсү;
- ишине так жана сабырдуу болуусу;
- профессионалдык деңгээлин жогорулатып туруусу, чет тилдерде сүйлөй алуусу;
- этикалык нормаларды бузууга акысы жоктугу;
- орундуу сүйлөп, аргументтүү туура, сылык жооп бере алуусу;
- өз иш аракеттеринде кызыкчылыктардын кагылыштарын болтурбоосу, т.а. мамлекеттик кызыкчылыктан жеке кызыкчылыгын жогору койбоосу;
- мамлекеттик сырды сактай билүүсү, кызматтагы өзүнүн иш-аракеттеринин талкуулабоосу жана ашык сөз сүйлөбөөсү;
- Ата мекенди сүйүүгө, өз ишине ак ниет, эл-жеринин патриоту болууга, өзүн ар-намыстуу алып жүрүүгө милдеттүү болушу максатка ылайык.

1000 жыл чамасында мурун жазылган бул чыгармадагы түпкү маани-маңыз автордун ар тараптуу билимге, акылга канык экендигин дагы бир жолу тастыктайт. “Элчиликке барчу киши кандай болуу керек” бөлүмүндөгү ыр саптары азыркы 21-кылымдагы мамлекеттин тышкы саясатындагы иштөөчү кесипкөйлөргө мыйзам ченеминдеги талап жана милдет менен үндөшүшү бул чыгарманын баалуулугун жана бүгүнкү күндө кесипке багыттап кыргыз тилин окутууда орду бар экендигин далилдейт.

Жогорудагы тексттерди кесиптик кыргыз тили сабагында колдонуудагы күтүлүүчү жыйынтыктырына токтолсок:

- студенттерди келечектеги кесибине байланыштырып окутуу;
- тексттер менен иштөөдө сабакты мазмундук жактан туура уюштурууга жетишүү;
- кесиптик кыргыз тили сабагында студенттердин кесиптик иш кагаздарды окуп-түшүнүү көндүмдөрүнө ээ болуу;
- ар кандай стилдеги тексттердин мазмунун окуп түшүнүү жана келечекте колдонуу үчүн багыттоо;
- белгилүү бир кесипти аркалаган жаштарды жоопкерчиликке, чынчылдыкка, сабырдуулукка, тактыкка жана келечектеги өз кесибинин милдетинин маанилүүлүгүн сезе билүүгө тарбиялоо;
- сабакта колдонулган тексттердин мазмуну аркулуу жаштарды патриоттуулукка үндөп, Ата Мекенди сүйүүгө жана ага ак ниет кызмат кылууга чакыруу [5, 9].

Кыргыз Республикасынын дипломатиясы жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзымын, Дипломатиялык Кодексти, Ишеним грамоталарын тапшыруу тартиби жана аземи, Жеке жана вербалдык ноталар, меморандум, дипломаттын кесиптик сапаттары сыяктуу темаларды эл аралык мамилелер багытында билим алган студенттер менен аудиторияда иштөө максаттуу. Себеби окутуучу студентке түшүнүүгө татаалдык жараткан учурларда, жеке мисалдары менен түшүндүрүүгө жана суроолорго жооп берүүгө даяр болот [6, 20]. Кесиптик кыргыз тилинин мазмунуна шайкеш келген публицистикалык, көркөм тексттер окутуунун максатына ылайык студенттин өз алдынча иштөөсүнө ылайык келет. Студенттердин өз алдынча иштөөсү билим берүүнүн негизги компоненти. Студенттин таанып билүү жөндөмдүүлүгүн, активдүүлүгүн өнүктүрүү, чыгармачылык демилге, көз карандысыздык, жоопкерчилик жана уюшкандык, профессионалдык ишмердүүлүктүн чөйрөсүндөгү компетенттүүлүктөрдү калыптандырууну, реалдуулукту ийгиликтүү чечүүнү аныктаган процесс [7. 20]. Окутуучунун сабактарда ылайыктуу методдорду колдонуусу, адистик тексттер менен иштөөнү уюштуруусу студенттердин тексттерди түшүнө жана колдоно билүү көндүмдөрүн калыптандыруусуна салым кошот.

Жогоруда белгилеп кеткендей, Баласагын өз мезгилинде практикалык мааниси чоң, кайталангыс ар саптарын жазып кеткен. Ошондуктан Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" дастаны бүткүл дүйнөгө таанымал болуп, өмүр таржымалы 1000 жылга чамалады. Убакыттын өтүшү менен бул дастандын илимий баалуулугу артып жана практикалык колдонуусу дагы арбыды. Ага дастандын көркөмдүк баасы, философиялык-этикалык салмагы бийик болуп, жашоонун ар кайсы тармагындагы баалуу түшүктөрү бүгүнкү күндө да актуалдуу болуп келет.

Колдонулган адабияттар

1. Найманбаев М.Ж., Чоюнова А.Т., Акматова И.Н. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанында балдарга адамгерчилик сапаттарга үйрөтүү идеяларынын берилиши. ЖАМУнун Жарчысы, 2016, №2, 49-б.

2. Баласагын Жусуп. Куттуу билим. Кыскартылган вариант. Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков. Түзүүчүлөр: Б.Түмөнбаев, Э.Сарыбаев. – Бишкек, 2015, 102-б.

3.<https://cbd.minjust.gov.kg/203948/edition/850651/kg>

4.https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30967783&pos=6;-106#pos=6;-106

5.Мырзанаева М.К. Жогорку окуу жайларда мамлекеттик тилди окутууда кесипке багыттоочу тексттердин мазмуну жана максаты // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, 2019, №3, 9-б.

6.Мырзанаева М.К. Кыргыз тилин окутууда иш кагаздарынын тексттери менен иштөө // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, 2020, №3, 20-б.

7.Асипова Н.А., Баялиева А.С., Курманбек кызы Мира. Студенттердин өз алдынча иштерди аткаруудагы чыгармачылык маселесин калыптандуруунун психологиялык педагогикалык маселелери. Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, 2024, №1, 20-б.

УДК 373.31(575.2)(04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-210-215

Нусупова Г.Ш.

Таштан Эрматов атындагы Бишкек музыкалык-педагогикалык колледжи

Нусупова Г.Ш.

Бишкекский музыкально-педагогический колледж имени Таштана Эрматова

Nusupova G.Sh.

Bishkek Musical and Pedagogical College named after Tashtan Ermatov

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕ ОКУУ ЖАНА ЖАЗУУДАГЫ КЫЙЫНЧЫЛЫКТАРДЫН СЕБЕПТЕРИ

ТРУДНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПИСЬМУ И ЧТЕНИЮ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ DIFFICULTIES IN LEARNING TO WRITE AND READ IN PRIMARY SCHOOL

Кыскача мүнөздөмө: Макалада башталгыч мектепте окуу жана жазуу маанилүү экендиги, анткени алар башка сабактарды өздөштүрүүгө жана жалпы көндүмдөрдү өнүктүрүүгө негиз болоору баяндалган. Башталгыч мектепте окуганды жана жазганды үйрөнүүдөгү кыйынчылыктар ар кандай факторлордон, анын ичинде дислексиядан, дисграфиядан, тил билгичтиктеринин начардыгынан жана көрүү же угуу процессинде көйгөйлөрдөн улам келип чыгышы мүмкүн экендиги жөнүндө кеп болот. Бала окуу жана жазуу көндүмдөрүн өздөштүрсө, өзүнө ишенүүнү жана өз алдынча үйрөнүү жөндөмү өсөт. Бул көндүмдөрдү өздөштүрүүдөгү ийгилик анын жөндөмүнө болгон ишенимин өрчүтүүгө негиз экендиги айтылган. Окутуунун методдору жана технологиялары менен окуучулардын жаш курагынын жана функционалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы дал келбестик окууну жана жазууну үйрөнүүдө кыйынчылыктарды жаратуучу дагы бир фактор экени белгиленген. Мектеп, мугалим, ата-эне бул көйгөйлөргө даяр болуп, балдарга жардам берип, эң негизгиси көйгөйлөрдү чечүүдө туура чечим кабыл алуу керек экендиги көрсөтүлгөн. Башталгыч мектепте окуучулардын окууну жана жазууну үйрөнүүдөгү кыйынчылыктарды азайтууда ар түрдүү ыкмаларды пайдаланууга болоору белгиленген.

Аннотация: В статье говорится о том, что чтение и письмо важны в начальной школе, поскольку они создают основу для освоения других предметов и развития общих навыков. Трудности в обучении чтению и письму в начальной школе могут быть вызваны множеством факторов, в том числе дислексией, дисграфией, плохими языковыми навыками и проблемами со зрением или слухом. Когда ребенок осваивает навыки чтения и письма, у него развивается уверенность в себе и способность учиться самостоятельно. Считается, что успех в овладении этими навыками является основой развития уверенности в своих силах. Отмечено, что еще одним фактором, вызывающим трудности в обучении чтению и письму, является несоответствие методов и технологий обучения возрасту и функциональным возможностям учащихся. Показано, что школа, педагог и родители должны быть готовы к этим проблемам, помогать детям, а главное, принимать правильное решение в решении возникших проблем. Отмечается, что для снижения трудностей учащихся в обучении чтению и письму в начальной школе можно использовать различные методы.

Abstract: The article states that reading and writing are important in primary school because they form the basis for mastering other subjects and developing general skills. It is said that difficulties in learning to read and write in primary school can be caused by many factors, including dyslexia, dysgraphia, poor language skills, and vision or hearing problems. When a child masters reading and writing skills, he or she develops self-confidence and the ability to learn independently. It is believed that success in mastering these

skills is the basis for developing self-confidence. It is noted that another factor causing difficulties in learning to read and write is the inconsistency of teaching methods and technologies with the age and functional capabilities of students. It is shown that the school, teacher, and parents should be prepared for these problems, help children, and most importantly, make the right decision in solving the problems that have arisen. It is noted that various methods can be used to reduce students' difficulties in learning to read and write in primary school.

Негизги сөздөр: башталгыч класстарда; окуу жана жазуу; факторлор; дислексия; дисграфия; кыйынчылыктар; көндүмдөр; технологиялары; функционалдык; ыкмалар.

Ключевые слова: в младших классах; чтение и письмо; факторы; дислексия; дисграфия; трудности; навыки; технологии; функциональные возможности; методы.

Keywords: in elementary grades; reading and writing; factors; dyslexia; dysgraphia; difficulties; skills; technologies; functional capabilities; methods.

Окуу жана жазуу – бул башталгыч мектепте негизги көндүмдөр. Бул бардык жогорку психикалык функцияларды – көңүл бурууну, кабыл алууну, ан-сезимди, ой жүгүртүүнү – ишмердүүлүктүн бирдиктүү структурасына бириктирген эң татаал интегративдик жөндөмдөр. Окуу – билимди куруунун ачкычы, ал эми биринчи класстын окуучусунун билимин өнүктүрүү – күчтүү окурманды калыптандыруунун ачкычы. Окууну жана жазганды үйрөнүү – бул мектептеги окуунун эң маанилүү бөлүгү жана баланын интеллектуалдык жана маданий өнүгүүсү үчүн маанилүү. Бул процесстер баланын акыл-эсинин активдүү катышуусун талап кылат, анын концентрация, көңүл буруу, эс тутум жана ой жүгүртүү сыяктуу когнитивдик жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Окуу жана жазуу заманбап дүйнөдө баарлашуунун негизги каражаты болуп саналат. Мындай көндүмдөр балага өз оюн жана идеяларын айтууга, башка адамдардын пикирин түшүнүүгө жана ар кандай кырдаалдарда натыйжалуу баарлашууга жардам берет. Бала окуу жана жазуу көндүмдөрүн өздөштүрсө, өзүнө ишенүүнү жана өз алдынча үйрөнүү жөндөмү өсөт. Бул көндүмдөрдү өздөштүрүүдөгү ийгилик анын жөндөмүнө болгон ишенимин өрчүтүүгө негиз боло алат.

Башталгыч класстарда окууда жана жазууда кыйынчылыктар – "кайдыгерлик", "начар даярдык" же баланын жакшы окуганды жана жазганды үйрөнүүнү каалабагандыгы. "Тажрыйба көрсөткөндөй: эгерде кыйынчылыктар өз убагында байкалса, туура жардам тактикасы колдонулса, бала көйгөйлөр менен күрөшүп, нормалдуу түрдө окуй алат. Бул анын физикалык жана психикалык саламаттыгын сактоого, тынчсыздануу жана коркуу сезиминен арылууга мүмкүндүк берет" [1].

"Адамга талапты канчалык көп койсон, анын адамдык беделин ошончо көп урматта" – дейт А.С.Макаренко. Албетте, бул функционалдык жактан жетиле элек, татаал жөндөмдөрдү өздөштүрүүгө даяр эмес балдар бар, мындай учурларда методологиянын ыраатсыздыгы, мүмкүнчүлүктөрдүн талапка жооп бербегендиги дагы чоң терс таасирин тийгизет. Кандайдыр бир чондордун жардамы (мугалимдер да, ата-энелер да) баланын кыйынчылыктарына кандай мамиле кылганынан, алардын себебин түшүнүп-түшүнбөгөнүнөн жана балага кантип жардам берүү керек экенине жараша болот. Андыктан "Мектептеги кыйынчылыктар" жана "жетишпегендик" түшүнүктөрүн бөлүп кароо керек.

Башталгыч мектепте окуганды жана жазганды үйрөнүүдөгү кыйынчылыктар ар кандай факторлордон, анын ичинде дислексиядан, дисграфиядан, тил билгичтиктеринин начардыгынан жана көрүү же угуу процессинде көйгөйлөрдөн улам келип чыгышы мүмкүн. Бул кыйынчылыктарды чечүү үчүн баа берүү жана жардам үчүн кесиптик жардам издөө маанилүү. Окууну жана жазганды үйрөнүүдөгү кыйынчылыктарды белгилөө үчүн (эреже катары, үйрөнүүнү эрте баштоо менен - 5 жашка чейин) "өнүктүрүү дислексиясы" термини бар. Кээде начар окуу же начар жазуу деген термин билим берүүнүн баштапкы баскычтарында жазууну жана окууну үйрөнүүдөгү кыйынчылыктарды көрсөтүү үчүн колдонулат. Баланын жашоосунун жана өнүгүүсүнүн социалдык-маданий шарттары окууну жана жазууну үйрөнүүдөгү кыйынчылыктардын өнүгүшүнө олуттуу таасирин тийгизиши мүмкүн. Баланын өнүгүүсүндөгү көңүл буруунун жетишсиздиги көбүнчө сүйлөөнүн бузулушуна же калыптанбай калышына, кыймыл-аракетти координациялоо жөндөмүнүн жана иш-аракеттерди уюштуруунун жетишсиздигине алып келет.

"Дислексия" жана "дисграфия" терминдери окуу жана жазуу бузулууларын мүнөздөйт, ошондуктан бул жөндөм жаңыдан калыптанып жаткан этаптарда колдонулушу мүмкүн эмес. Чындыгында 1-3-класстын окуучуларына «дислексия» же «дисграфия» диагнозун коюуга болбойт (бул көндүмдөрдүн активдүү калыптануу мезгили). Практикада мугалимдерден: "Аны үйрөтүү мүмкүн эмес... ал дислексик" деп угабыз... Дагы бир жолу баса белгилей кетели: дислексия окууну

жана жазганды үйрөнө албоо эмес, окуу жана жазуу процессинин бузулушу. Дислексия сөздөрдү окуу, жазуу жана түшүнүү кыйынчылыгына алып келиши мүмкүн. Биринчи класста бул негизги окуу жана жазуу көндүмдөрүн өздөштүрүүсүнө таасирин тийгизет жана окууну татаалданып жана баланын өзүнө ишенимине таасирин тийгизет.

Көптөгөн балдар үчүн окуудагы көйгөйлөр академиялык ийгиликке алып келбейт, тескерисинче, жогорку окуу көрсөткүчтөрү, айрыкча, билим берүүнүн биринчи жылында, эбегейсиз чон стресс жана өтө жогорку функционалдык чыгымдар аркылуу жетишүүгө болот. Баланын окуусундагы көйгөйлөр – бул мугалимдердин жана ата-энелердин өзгөчө көңүл бурбаганынан келип чыгат. Мектеп практикасында окуудагы ийгиликсиздик көбүнчө баланын жетишсиз аракетинен, жалкоолуктан ж.б. бир катар себептерден болушу мүмкүн. Мисалы: 1-класска бара жаткан балдардын 90%дан ашыгы билим берүү мотивациясы абдан жогору жана чындап эле мектепке барып, мектепте окугусу келет. Биринчи айларда алардын ар бири аракет кылышат, бирок декабрь айынан баштап алардын 60%дан ашыгы окугусу келбейт. Анткени, кыйынчылыктар табигый түрдө жаралат. Окуу – бул жашоонун жаңы шарттарын, иштин жаңы түрүн, жаңы жүктөрдү жана жаңы талаптарды билдирет. Мектеп, мугалим, ата-эне бул көйгөйлөргө даяр болуп, балдарга жардам берип, эң негизгиси көйгөйлөрдү чечүүдө туура чечим кабыл алуу керек. Мугалимдер жана ата-энелер баланын окуудагы жетишкендиктерин ар тараптан колдоого алат. Бул колдоо, мотивация, үй тапшырмаларына жардам берүү, үзгүлтүксүз баарлашуу, мектеп иш-чараларына катышуу жана убакытты туура пайдалануу жана өзүн-өзү тартипке салуу сыяктуу маанилүү көндүмдөрдү үйрөтүүнү камтыйт.

Баса, белгилей кетчү нерсе, өтө эрте (4–5 жашында) өз алдынча басма тамгалар менен окуп жана жаза баштаган балдар бар. Албетте, мындай учурларда баланын кызыгуусун колдоо жана ага жардам берүү максатка ылайыктуу. Бул этапта көңүл бурууну, сүйлөө, кыймыл-аракетти, визуалдык кабылдоону, эс тутумду ж.б. өнүктүрүүчү тапшырма-оюндардын бардык варианттары абдан пайдалуу. Бирок көбүнчө ата-энелер “бала бардык тамгаларды билет, бирок окугусу келбейт” деп нааразы болушат.

Окутуунун методдору жана технологиялары менен окуучулардын жаш курагынын жана функционалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы дал келбестик окууну жана жазууну үйрөнүүдө кыйынчылыктарды жаратуучу дагы бир фактор болуп саналат. Жазуу да окуу сыяктуу өтө татаал интегративдик иш, анын ичинде көңүл буруу, кабыл алуу, ыктыярдуу жөнгө салуу жана активдүүлүктү көзөмөлдөө, нерв-булчундук жөнгө салуу, кол-көздү координациялоо жана башка функциялар кирет. Эрте жаза баштаган балдар калемди туура эмес кармашат, булчуңдары катуу чыңалууга дуушар болушат, кол жазмалары туруктуу бузулат жана тамгаларды анализдөөдө кыйынчылыктар болот. Мындай карама-каршылыктын жаралышына мисалы, башталгыч мектептерде колдонулуп келе жаткан үзгүлтүксүз жазууну үйрөтүү ыкмасы болуп саналат. Бул ыкма булчуңдардын функционалдык жетилген эместигин да, колдун сөөктөрүнүн жана манжалардын түзүлүшүн, графикалык кыймылдардын нерв-булчундун жөнгө салынышынын кемчилигин да эске албайт. Сөздөрдү жазууда тамгаларды жаза билүүгө гана эмес, аларды таза жазуу, тамгалардын аралыктарын туура сактоо, бири-бирине туура улап кошуп жазуу, баш жана кичине тамгаларды өз эреже — өлчөмдөрүнө жараша туура тартып жазуу, алардын дептердеги сызыкка тикесинен жана туурасынан туура орун алуу, жайгашуу учурлары өзгөчө эске алынат [2].

Жазуунун психофизиологиялык түзүлүшүн бузат, биомеханикалык жактан ылайыксыз кыймылдарды жасоону талап кылат, демди кармагандыктан гипоксия пайда болот ж.б. натыйжасы начар кол жазма, жазуу көндүмдөрүнүн натыйжасыз жана узак мөөнөттүү өнүгүүсү гана эмес, ошондой эле ашыкча функционалдык жана эмоционалдык стресс, пайда болгон мектеп көйгөйлөрүнүн негизин, тынчсыздануунун күчөшү жана көбүнчө невроз сыяктуу ооруларга алып келиши мүмкүн.

Ден-соолуктун кескин начарлашына алып келүүчү дагы бир коркунуч фактору окуу процессинин интенсификациясы жана рационалдуу эмес уюштурулушу болуп саналат. Анын үстүнө интенсификация ар кандай жолдор менен жүрөт. Биринчиси эң айкын (ачык) – окуу сааттарынын санын көбөйтүү (сабак, класстан тышкаркы иштер, ийримдер ж.б.). Көптөгөн эксперттер, атап айтканда, бул көндүмдөрдү өнүктүрүүнүн баштапкы этаптарында окуу жана жазуу кыйынчылыктардын себеби кептин өнүгүүсүнүн ар кандай бузулуулар болушу мүмкүн деп эсептешет. Окуу жана жазууда кыйынчылыктары бар балдардын сүйлөө өнүгүүсүн изилдөөдө алар негизинен кептин сенсомотордук жагын өнүктүрүүнү, тилди талдоо жөндөмдөрүн, кептин грамматикалык түзүлүшүн, сөз жасоо процесстерин, кептин өнүгүүсүнүн азыркы деңгээлин изилдешкен. Бул өзгөчө компоненттердин бузулушу же өнүкпөгөнү жазуу жана окуу көндүмдөрүн калыптандыруунун бузулушуна алып келиши мүмкүн экендиги далилденген.

Бирок, окуу жана жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн баштапкы этаптарында маанилүү роль ойногон иштөө эс тутумунун бузулушу жана көңүл бурууну уюштуруу, маалыматты сактоо жана калыбына келтирүү көйгөйлөрү көп учурда кептин өнүгүү проблемалары жана фонематикалык кабыл алуунун жетишсиздиги менен чаташтырылат. Кыйынчылыктар ошондой эле кыска мөөнөттүү эс тутумдун бузулушу же иштөө эс тутумунун ашыкча жүктөлүшү менен да байланыштуу болот.

Баланы окууга жана жазууга үйрөтүүдө алардын кеп ишмердүүлүгүнүн өнүгүүсү башкы ролду ойнойт, т.а. сөз байлыгы кеңээт, сүйлөм түзүү ыгына, синтаксистик конструкциялардын түрдүү багыттарын колдонууга жетише алат. Жазууга машыгууда акырындап бала өзүнүн оюн кепте жана анын формаларынын түрдүү багыттарында берүүгө калыптанат [3].

Демек, окуу процесси өтө татаал, тамгаларды ажырата билүү жана атоо жөндөмү (бала бардык тамгаларды эстей албай калат) бул процесстин бир гана элементи. Айрым учурда бала окууга аргасыз болуп, сөздүн башында бир же эки тамганы айырмалап, анан бул сөздү болжолдоого аракет кылат. Ал тааныш жомокту «окуп жатканда» бул такыр кыйын эмес, бирок ушундай жол менен акылга сыйбаган, натыйжасыз окуу механизми калыптанат. Баланы кайра окутуу абдан кыйын болот жана мүмкүн эмес, бул окуу кыйынчылыктары өмүр бою калышы мүмкүн. Окуу жылынын жыйынтыгында эксперименттик класстарда бул сыяктуу иш тажрыйбаларды жогорку деңгээлде жүргүзүү тууралуу балдарга жайкы каникулда кандай тапшырмаларды аткаруу керектигин жөнөкөй тил менен түшүндүрүп берүүсү зарыл [6].

“Китеп окуу – баланын ой жүгүртүүсүн өстүрөт, кабыл алуусун кеңейтет, көңүл буруусун тереңдетет, акыл-ой ишмердүүлүктөрүнүн өнүгүшүн өнүктүрүүгө жол ачат” [4]. Башталгыч мектепте окуу жана жазуу маанилүү роль ойнойт, анткени алар башка сабактарды өздөштүрүүгө жана жалпы көндүмдөрдү өнүктүрүүгө негиз болот. Окуу балдардын айланасындагы дүйнөнү түшүнүүгө жардам берип, алардын фантазиясын өстүрөт жана сөз байлыгын кеңейтет, ал эми жазуу алардын оюн билдирүү жана идеяларды түзүү жөндөмүн өрчүтөт. Башталгыч класста окуучулардын айлана-чөйрөнү таанып билүүсүндө окуу негизги ролду ойнойт, анткени ал балдарга дүйнөнүн ар кандай аспектилерин: тарых, илим, маданият, искусство жана башкалар жөнүндө билүүгө мүмкүндүк берет. Окуу аркылуу балдардын көз карашы кеңейип, критикалык ой жүгүртүүсү өсөт.

Ооба, китеп окуу балдардын ой жүгүртүүсүн, фантазиясын өнүктүрүүдө негизги ролду ойнойт, анткени ал балдарга ар кандай дүйнөгө сүнгүп, укмуштуу окуяларды башынан өткөрүүгө жана түрдүү каармандар менен таанышууга мүмкүнчүлүк берет. Китептер аркылуу балдар өздөрүн каармандардын ордуна элестетип, өз аңгемелерин түзө алышат, бул чыгармачылыкты жана ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө жардам берет. Башталгыч мектепте окуу абдан маанилүү, анткени ал өмүр бою ийгиликтүү окуу үчүн негиз болуп саналат. Критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрөт, сөз байлыгын кеңейтет жана жазуу көндүмдөрүн жакшыртат. Мындан тышкары, китеп окуу балдардын түрдүү дүйнөгө сүнгүп, фантазиясын өнүктүрүүгө жардам берет. Китеп окуу балдардын ой-чабытын жана чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өстүрөт.

К.Д. Ушинский – эң биринчи эле сөз менен ойлоонун органикалык байланышын алган. Ошонун негизинде ар бир сөздүн конкреттүү маанисин баланын ойлоо сезимине жеткирүүнү, ал сөз кандай мааниде тургандыгын балага анык татууну койгон [5]. Демек, бала ар кандай окуяларды элестетип, китеп каармандарынын жоруктарын баштан кечирип, өздөрүнүн аңгемелерин жарата алышат, бул алардын фантазиясынын жана чыгармачылыгынын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Жаш балдардын дислексиясын дарылоо көбүнчө логопедияны, окуу жана жазууну үйрөтүүнү жана ар бир баланын муктаждыктарына жекече мамиле жасоону камтыйт. Машыгууну эрте баштоо жана бул тармакта тажрыйбалуу адис менен иштөө маанилүү.

Башталгыч мектеп жашындагы балдардын дислексиясын оңдоо төмөнкүлөрдү камтышы мүмкүн:

1. Логопед адиси менен жеке сабактар.
2. Маалыматты иштетүүнүн мультисенсордук ыкмаларын колдонуу.
3. Фонематикалык аң-сезимди өнүктүрүүгө багытталган ыкмаларды колдонуу менен окууга үйрөтүү.
4. Китептерди окуу үчүн аудио китептерди жана электрондук китептерди колдонуу.
5. Баланын өнүгүү деңгээлине ылайыктуу жеке окутуу ыкмаларын колдонуу.

Башталгыч мектепте окуучулардын окууну жана жазууну үйрөнүүдөгү кыйынчылыктарды азайтууда төмөндөгү ыкмаларды пайдаланууга болот:

1. Үн чыгарып окуу: Балдар класска үн чыгарып окуй турган иш-аракеттерди уюштуруу. Бул алардын сүйлөө жөндөмүн жана ишенимин өнүктүрүүгө жардам берет. Башталгыч мектепте үн чыгарып окуу жана түшүнүү көндүмдөрүн өнүктүрүүдө негизги ролду ойнойт. Бул балдарга алардын

сүйлөөсүн жакшыртууга, сөз байлыгын кеңейтүүгө жана сүйлөмдүн түзүлүшүн түшүнүүгө жардам берет. Мындан тышкары, угуу кабылдоосу менен элестетүүнүн өнүгүшүнө өбөлгө түзүп, тыбыштар менен тамгалардын байланышын бекемдейт. Үн чыгарып окуу учурунда текстти талкуулоо, суроо берүү жана окуунун негизиндеги оюндарды ойноо сыяктуу окуунун бул ыкмасын пайдалануу үчүн ар түрдүү иш-аракеттерди киргизүү маанилүү.

2. Интерактивдүү китептер: Окуу тажрыйбасын кызыктуу кылуу үчүн интерактивдүү китептерди же оюндарды пайдалануу керек. Интерактивдүү китептер башталгыч мектептерде окууга үйрөтүү үчүн сонун курал боло алат. Ошондой эле китептерге үн жана анимация эффекттерин киргизүүгө болот. Мындай процесстер окуучулар үчүн кызыктуу жана жагымдуу болот.

3. Үйдө окууга колдоо көрсөтүү: Окуу көндүмдөрүн бекемдөө жана сөз байлыгын кеңейтүү үчүн ата-энелерди үйдө балдары менен бирге окууга шыктандыруу керек. Балдарга материалды үйрөнүүгө жардам берүү үчүн негизги түшүнүктөрдү жана көндүмдөрдү түшүндүргөн, үйрөтүүчү видео-баяндарды колдонууга болот. Окуучулардын жана алардын ата-энелеринин ортосунда прогресске мониторинг жүргүзүү жана көйгөйлөрдү чечүү үчүн кайтарым байланыш системасын түзүү пайдалуу.

4. Темалар боюнча жазуу: Башталгыч мектепте тема боюнча жазуу коммуникацияны, тилди жана ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүүдө негизги ролду ойнойт. Балдарга өз оюн так жана ынанымдуу айтууга жардам берет, чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт жана жазуу сабаттуулугун жогорулатат. Ошондой эле, темаларды жазуу аркылуу балдар өз идеяларын түзүүгө жана белгилүү бир тема боюнча өз ойлорун системалуу берүүгө үйрөнө алышат. Балдарды кызыктырган темалар жөнүндө жазууга уруксат берип, алардын баштарынан өткөргөн окуяларын, сүрөттөп жаздырууга болот. Башталгыч класстын темаларын жазууда жөнөкөй тилди колдонуу, текстти түшүнүктүү абзацтарга бөлүү, мисалдарды жана иллюстрацияларды киргизүү, балдарга өз оюн жана сезимдерин билдирүүгө мүмкүнчүлүк берүү маанилүү.

5. Пикир: Башталгыч мектепте пикир жазуу – бул мугалимдин окуучунун жазуусу боюнча конструктивдүү сын-пикирлерин жана кеңештерин берүү процесси. Бул окуучунун жазуу көндүмдөрүн өркүндөтүүгө, каталарды оңдоого жана тилди түшүнүүгө жардам берет. Балдар жазуу көндүмдөрүн кантип өркүндөтүү керектигин түшүнүү үчүн орфография, грамматика жана сүйлөмдүн түзүлүшү боюнча пикир жазуу керек. Башталгыч мектепте пикирлер окуучулардын өнүгүүсүнө жардам берет. Муну жекече баарлашуу, тактага жазуу, баалоо жана ар бир окуучунун жетишкендиктери тууралуу класста үзгүлтүксүз талкуулоо аркылуу ишке ашырууга болот. Кенже мектеп окуучуларынын каллиграфиялык сапатын жакшыртуу менен бирге мугалим дайыма окуучулардын таанып-билүү жөндөмдүүлүктөрүн эсепке алууга тийиш [7].

Демек, башталгыч мектепте окуганды жана жазганды үйрөнүүдө кыйынчылыктардын келип чыгышы ар кандай себептер менен байланыштырылышы мүмкүн: жашоо шарты жана билим берүүнү уюштуруу, индивидуалдык жана курактык өнүгүү өзгөчөлүктөрү жана баланын ден-соолугунун абалы. Окуучулардын окуу жана жазуу көндүмдөрүндөгү кыйынчылыктарды жеңүү чыдамкайлыкты жана системалуу иш алып барууну талап кылат. Мугалимдер ар бир окуучунун жөндөмүнүн деңгээлиндеги айырмачылыктарды жана кызыкчылыктарды эске алуу менен, дифференциалдык мамиле кылып, колдоо көрсөтүү зарыл. Дене түзүлүшүнүн туура өсүшү үчүн үзгүлтүксүз көнүгүү, күнүмдүк окуу жана жазуу иш-аракеттерин жүргүзүү алардын калыптануусуна чоң таасир тийгизет. Окуучулардын жетишкендиктерин баса белгилеп, окуу жана жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүүдөгү аракети жана ийгиликтерин үчүн балдарды шыктандырып, ата-энелер менен тыгыз иш алып баруу керек. Эгер окуучуларда олуттуу кыйынчылыктар болсо, кошумча жардам жана колдоо көрсөтүү үчүн атайын адистерге кайрылып кеңеш алууга зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Безруких М.М. Трудности обучения в начальной школе. – Москва, 2009, 4 с.
2. Кыргыз Республикасынын окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү уюмдарынын 1-4-класстары үчүн “Кыргыз тили жана адабий окуу” предметтик стандарты. – Бишкек, 2022, 2-бөлүм, 2.4. Программалардын мазмунун, 15-б.
3. Сакиева С.С. Башталгыч класстарында эне тилин окутуунун методикасы (Педагогика жана башталгыч билим берүү бөлүмүндө сырттан окуган студенттер үчүн методикалык көрсөтмө). – Жалал-Абад, 2001, 68-б.
4. Рысбаев С. Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары. – Бишкек, 2022, 114-б.
5. Осмонкулов А., Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуу методикасынын тарыхынан. – Бишкек, 2010, 446-б.

6. Жуматаева А.С., Сейдалиева Г.А. Кенже окуучуларга класстан сырткаркы иштерде экологиялык тарбиялоону жүргүзүү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, №2 (114) , 349-357-66.

7. Юсупова А.М., Кенжекулова А.А. Кенже мектеп окуучуларына каллиграфияны үйрөтүүдөгү кээ бир методдору // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, №2 (114), 378-384-66.

УДК 37.015. 324. 2

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-215-218

Нужный В.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Нужный В.А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Nujnyi V.A.

KNU named after J. Balasagyn

**МУГАЛИМДЕРДИН ЖАНА ОКУУЧУЛАРДЫН КӨЗ КАРАШЫ МЕНЕН ОКУУДАГЫ
ЖЕТИШПЕСТИКТИН СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ ЖЕҢҮҮ ЖОЛДОРУ
ПРИЧИНЫ НЕУСПЕВАЕМОСТИ В УЧЕБЕ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ
С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ УЧИТЕЛЕЙ И УЧАЩИХСЯ
THE REASONS FOR ACADEMIC FAILURE AND THE PROBLEMS OF OVERCOMING
THEM FROM THE POINT OF VIEW OF TEACHERS AND STUDENTS**

Кыскача мүнөздөмө: Бул изилдөөнүн максаты мектептеги ийгиликсиздиктин себептерин аныктоо болуп саналат. Бул изилдөөгө негизделген жана сандык жана сапаттык изилдөө ыкмаларына ылайык иштелип чыккан аралаш изилдөө болуп саналат. Изилдөөнүн жүрүшүндө окуучулардын жетишпестиктин себептерин аныктоо боюнча сурамжылоо аркылуу сандык маалыматтар чогултулуп, мугалимдерден ачык суроолор аркылуу сапаттык маалыматтар алынган. Сандык маалыматтар сыпаттамалык анализ жана тест аркылуу талданды, сапаттык маалыматтар мазмундук анализ аркылуу талданды. Анализдин натыйжасында окуучулардын ийгиликсиздигинин себептери абдан ар түрдүү экени айкын болот. Окуучулар түшүнбөгөн суроолор боюнча окутуучуларга суроо бере албоо, үйрөнгөндөрүн тез унутуу жана жакшы баа албоо сыяктуу себептер. Ийгиликтин жогорку жана төмөнкү топторунда олуттуу айырмачылыктарды көрсөтүп, окуучулар мындай жагдайларды ийгиликсиздиктин себеби катары биринчи орунга койгону байкалган. Мазмундук иликтөөнүн натыйжасында мугалимдер үй-бүлөдөгү, окуучудагы жана мектептеги ийгиликсиздиктин себептерин түшүндүрүп жатканы түшүнүктүү.

Аннотация: Цель исследования состоит в том, чтобы определить причины неуспеваемости в школе. Представляет собой смешанное исследование, опирающееся на количественный и качественный подход. Количественные данные собраны у учащихся с помощью опроса по определению причин неуспеваемости, а качественные – получены от учителей с помощью открытых вопросов. Количественные данные исследованы путем описательного анализа и критерия хи-квадрат, качественные данные – с помощью контент-анализа. В результате пришли к выводу о большом разнообразии причин неуспеваемости учащихся. Было замечено, что такие причины, как: неумение задать вопрос преподавателю при непонимании изучаемого материала; неспособность запомнить материал, изучаемый на уроке; неумение правильно составить конспект, показывают значительную разницу в верхней и нижней группах успешности, и что учащиеся выдвигают такие ситуации на первый план в качестве причин неуспеваемости. В результате контент-анализа установлено, что разнообразие причин неуспеваемости учителя объясняют областью их нахождения – это семья, ученик и школа.

Abstract: In this study, the goal is to determine the causes of school failure. This study is based on research and is a mixed study designed according to both a quantitative and qualitative research approach. In the course of the study, quantitative data were collected from students using a survey to determine the causes of academic failure, and qualitative data were obtained from teachers using open-ended questions. Quantitative data were analyzed using descriptive analysis and chi-square criterion, qualitative data were analyzed using content analysis. As a result of the analysis, it becomes clear that the reasons for the failure of

students are very diverse. It has been observed that reasons such as the inability to ask teachers questions about issues that students do not understand, the rapid forgetting of what they are studying, and the inability to take good notes show a significant difference in the upper and lower success groups, and that students highlight such situations as reasons for failure. As a result of content analysis, it becomes clear that teachers explain the reasons for failures within the family, student and school.

Негизги сөздөр: жетишпегендиктин себептери; аралаш окуу; мектеп; мугалим менен окуучунун пикири.

Ключевые слова: причины неуспеваемости; смешанное обучение; школа; мнения учителя и ученика.

Keywords: causes of academic failure; mixed learning; school; opinions of teacher and student.

Широко признано, что развитие в любой области может быть обеспечено с помощью образования. Успех, достигнутый в образовательной практике, играет важную роль в уровне развития и обеспечении продолжения развития, а будущее и место в обществе отдельных людей могут быть определены с помощью образования. Образование – это сложный процесс, основанный на взаимодействии многих факторов и сопутствующих проблем. Одной из них является проблема неуспеваемости.

Обратимся к проблеме неуспеваемости в школе, обусловленной различными и многогранными причинами. Согласно исследованиям, проведенным в этом контексте, причины неуспеваемости объясняются не только характеристиками, связанными с семьей и школой, но и индивидуальными особенностями учащихся. Известно, что школьные ресурсы и институциональная среда влияют на результаты обучения. Однако независимо от причины, неудача индивида в развитии своего поведения является большой потерей для семьи, страны и в дальнейшем для человечества. В этом отношении улучшение показателей успешности для каждой школы – это не вариант, а обязанность. Это обязательство неизбежно ставит под сомнение эти учебные заведения и предлагаемое в них образование. В дополнение к опросу системы образования в целом используются стандартные тесты для определения успеваемости учащихся [5].

Исследования в этом направлении важны с точки зрения определения перемен, которые привели к неуспеваемости в школе, и использования необходимых механизмов вмешательства в эти процессы с учетом подходящих субъективных условий школы. В этом отношении данное исследование считаем важным, поскольку оно послужит источником для разработчиков образовательной политики и практиков в качестве исследований аналогичных предметов, относительно деятельности учащихся и родителей. С учетом всех этих факторов определена цель нашего исследования, которая состоит в том, чтобы установить причины неуспеваемости в школе, в которой автор данной статьи проходил педагогическую практику. В соответствии с общей целью попытаемся решить следующие вопросы.

- 1) Как варьируются социально-экономические характеристики учащихся?
- 2) Каковы причины неуспеваемости по мнению самих учащихся?
- 3) Существенно ли различаются причины неуспеваемости учащихся в зависимости от статуса успешности?
- 4) Каковы причины неуспеваемости, по мнению действующих учителей?

Цель исследования – определить успешность учащихся не на основе мгновенной успеваемости, а на основе длительного периода времени. В связи с этим среди всех учащихся циклически проводится один из тестов по русскому языку, математике, науке и технике, религии и морали, иностранным языкам, истории Кыргызстана. Собираются баллы успеваемости учащихся 6-х классов по итогам года и их взвешенные общие тестовые баллы. Полученная сумма делится на два, чтобы получить базовую оценку для размещения. Оценка производится по полной сумме баллов.

В этом исследовании описательная исследовательская модель использовалась для определения причин академической неуспеваемости учащихся. Данное исследование представляется смешанным, разработанным в соответствии как с количественным, так и с качественным исследовательским подходом [2].

В исследовательскую группу вошли учащиеся и преподаватели изучаемой школы. Собранные данные от 11 преподавателей и 17 студентов, принявших участие в опросе на добровольной основе. Среди преподавателей в исследовательской группе 8 женщин и 3 мужчины; их возраст варьирует от 32 до 43 лет. Выбранные нами учителя из отделений физического воспитания, обществознания, математики и русского языка представили свои мнения. Из них один из учителей проработал в этой

школе 3 месяца, другой – 8 лет, остальные – от 1 до 4 лет. За исключением двух учителей, другие учителя проработали преподавателями не менее 10 лет. Только один из преподавателей окончил магистратуру, а остальные – бакалавриат. 18,1% учащихся, принявших участие в исследовании, являются учениками пятого класса; 24,6% из них – шестого класса, 35,7% – седьмого класса и 21,6% из них – восьмого класса. 51,5% учащихся – девочки, 48,5% – мальчики, их возраст варьировался от 11 до 15 лет.

В исследовании использовались два различных метода. Первый метод – это «Опрос по определению причин неуспеваемости». Были изучены мнения трех учащихся и одного учителя по измерениям и оценке того, содержат ли выражения элементы описания причин неуспеваемости, совпадают ли они с другими ответами и согласуются они или нет? В соответствии с этим некоторые пункты были исключены, а по некоторым пунктам были применены необходимые меры с точки зрения заявлений и выражения мнений. Чтобы придать инструменту измерения окончательную форму, предварительные ответы были даны в общей сложности пяти учащимся [4].

В опросе использовались пункты, направленные на определение демографических характеристик наряду с причинами неудач. Другие данные, использованные в исследовании, были получены от учителей с помощью открытых вопросов. В анкете участникам был задан следующий вопрос: “Что вы думаете о причинах низкой успеваемости в вашей школе? Пожалуйста, напишите подробно”. Чтобы собрать качественные данные для исследования, мы связались с учителями, проинформировали их о предмете и вручили анкету в конверте. Учителей попросили положить анкету обратно в конверт после завершения ответов на вопросы и передать его нам. В ходе исследования, чтобы обеспечить участникам более комфортное самовыражение и за короткое время охватить большее число участников, предпочтение было отдано такому методу сбора данных.

Далее, в ходе исследования был использован описательный анализ результатов исследования для определения причин неуспеваемости на основе ответов учащихся и описания характеристик учителей. Используя критерии оценки, были проанализированы полученные данные, которые показали причины неуспеваемости. Данные, полученные от учителей с помощью открытых вопросов, были проанализированы с помощью контент-анализа. В рамках контент-анализа, во-первых, мы прочитали ответы, данные на открытые вопросы, и определил коды и темы. Затем совместно с научным руководителем дали оценку и сделали соответствующие выводы. При спорных ситуациях консультировались с другими экспертами. Основываясь на экспертном заключении, провели повторное исследование по спорному вопросу, которое дало нам окончательные результаты. В случаях, когда это было необходимо при интерпретации результатов, в качестве аргументов приводились мнения участников.

Таким образом, анализируя результаты исследования, можно понять, что неуспевающие учащиеся, как правило, имеют более низкое социально-экономическое положение, и причины неуспеваемости преимущественно связаны с семьей, учащимся, школой и системой образования, несмотря на их разнообразие. По мнению учащихся, основными причинами неуспеваемости в контексте семьи являются отсутствие у учащихся академической поддержки со стороны их семей и подходящей физической среды для учебы. Аналогичным образом, учителя указали такие причины, как низкий социально-экономический уровень семьи, фрагментированная структура семьи и недостаточное значение, придаваемое образованию.

Согласно психолого-педагогической литературе, образование – это сложный процесс, который зависит от взаимодействия многих факторов. В этом отношении неуспеваемость в получении образования можно рассматривать как общую проблему процесса обучения. Однако семья показана как, возможно, самая важная часть процесса. Утверждается, что социально-экономический уровень семьи влияет на успеваемость учащихся и усиливает эффективность получения знаний. Также замечено, что успешность учащихся в тестировании возрастает по мере повышения социально-экономического уровня семьи. В некоторых странах, к примеру, социально-экономическая структура семьи выходит на первый план как основной источник неудач и неравенства возможностей в сфере образования. Кроме того, другие прикладные исследования показали, что социальная поддержка играет важную роль в посещаемости, академической успеваемости и адаптации учащихся к условиям учебного процесса. Было указано, что наиболее важными источниками социальной поддержки учащихся являются семья, друзья и учителя. Однако также было установлено, что дети из малоимущих семей не могут получать адекватную социальную поддержку от своих родителей.

Действительно, в нашем исследовании подразумевается, что учащиеся не могут получать достаточную поддержку от своих семей в вопросах образования, у них нет друзей, с которыми они могли бы учиться вместе, и они боятся задавать вопросы своим учителям о предметах, которые они

не понимают. Эти результаты исследования свидетельствуют о том, что учащиеся исследуемой школы не имеют адекватной социальной поддержки. В этом контексте мы можем сказать, что результаты, полученные в ходе исследования, согласуются с литературными данными.

В результате такие причины, как отсутствие подходящих условий для учебы дома, отсутствие социальной поддержки приводят к неуспеваемости в учебе. Однако некоторым учащимся удается преодолеть эти трудности, несмотря на все негативные социальные явления, с которыми они сталкиваются, и они достигают высоких академических результатов.

Список использованной литературы

1. Беспалько В.П. Проблема образовательных стандартов США и России // Педагогика, 1993, №1, с.89-94; Блонский П.П. К вопросу о мерах борьбы со школьной неуспеваемостью // Избр. пед. произв. – Москв.: Акад. пед. наук РСФСР, 1981, 695 с.
2. Вахрушев С.В. Психодиагностика учителем трудностей в обучении младших школьников: дис. канд. псих. наук. – Москва, 1996.
3. Гельмонт А.М. О причинах неуспеваемости и путях ее преодоления. – Москва, 1954.
4. Стрюков Г.А. О единстве критериального и нормативного подходов к оцениванию знаний учащихся // Психологический журнал, 1995, т. 16, №2, с.44-48.
5. Усова А.В. Актуальные проблемы развития современной системы школьного образования. – Челябинск: Изд-во "Факел", 1997, 20 с.

УДК 37.015.311

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-218-223

Нааматова Э.Б., Байтокова А.С.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Нааматова Э.Б., Байтокова А.С.

КНУ имени Ж. Баласагына

Naamatova E.B., Baitokova A.S.

KNU named after J. Balasagyn

УЛУУ ОЙЧУЛ Ж. БАЛАСАГЫНДЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК КОНЦЕПЦИЯСЫ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ВЕЛИКОГО МЫСЛИТЕЛЯ Ж. БАЛАСАГЫНА PEDAGOGICAL CONCEPT OF THE GREAT THINKER ZH.BALASAGYN

Кыскача мүнөздөмө: Макалада улуу ойчул Ж. Баласагындын таалим-тарбия тууралуу ой-туюмдары жана алардын инсанды калыптандыруудагы ролу жөнүндө сөз болот. Байыркы доорлордон бери эле улуу ойчулдар өздөрүнүн кол жазмаларында адамзаттын жаратылышына жана табиятына терең маани берип келишкен. Маселен улуу ойчул Ж. Баласагындын “Кут алчу билим” поэмасында жүрүм-турум, адеп-ахлак нормалары жөнүндө кененирээк жазылат. Дегеле адам өмүрүнүн маңызы, адам бул жашоого келгендеги вазыйпасы, жүрүм-турум эрежелери, дегеле жамандык менен жакшылык, сыяктуу ойлордун тегерегинде терең ойлонгон. Учурдагы ааламдашуу мезгилинде маданий чектердин кеңейүүсү, илим менен техниканын өнүгүүсү баалуулуктардын алмашуусуна алып келүүдө. Демек, азыркы учур улуу ойчулдун ой-туюмдарына кайрылуунун зарылдыгын көрсөтүүдө. Анткени улуу ойчулдун эмгегиндеги таалим-тарбия тууралуу баалуу ойлордун берилиши, өз заманы жана азыркы учур үчүн терең маанилүү жана учурдагы өткөөл мезгилдеги инсанды калыптандырууда өзгөчө ролду ойнойт.

Аннотация: Статья посвящена идеям великого мыслителя Ж. Баласагына об образовании и их роли в формировании личности. С древних времен великие мыслители придавали большое значение природе и природе человечества в своих рукописях. Например, в поэме Ж. Баласагына “Благословенное знание” подробно рассказывается о нормах поведения, нравственности – сущностях человеческой жизни – как человек глубоко задумывается над долгом в жизни, правилах поведения, эле и добре в целом. В нынешний период глобализации расширение культурных границ, развитие науки и техники приводят к обмену ценностями. Следовательно, настоящее указывает на необходимость апеллировать к мыслям великого мыслителя. Потому что передача ценных мыслей о воспитании в трудах великого мыслителя имеет глубокое значение не только для его времени, но и для настоящего, играет особую роль в формировании личности в переходный период.

Abstract: The article is devoted to the ideas of the great thinker J. Balasagyn about education and their role in personality formation. Since ancient times, great thinkers have attached great importance to nature and the nature of humanity in their manuscripts. For example, J. Balasagyn's poem "Blessed Knowledge" tells in detail about the norms of behavior, morality – the essence of human life – how a person thinks deeply about duty in life, rules of conduct, evil and goodness in general. In the current period of globalization, the expansion of cultural boundaries, the development of science and technology brought to the exchange of values. Therefore, the present indicates the need to appeal to the thoughts of a great thinker. Because the transmission of valuable thoughts about education in the works of a great thinker is of deep importance not only for his time, but also for the present, and plays a special role in the formation of personality during the transition period.

Негизги сөздөр: жүрүм-турум; адеп-ахлак; инсан; ойчул; калыптандыруу; ааламдашуу; таалим-тарбия.

Ключевые слова: поведение; мораль; личность; мыслитель; формирование; глобализация; образование.

Keywords: behavior; morality; personality; thinker; formation; globalization; education.

Учурдагы инсандын калыптануу процессинин жүрүшү, өзгөчө ааламдашуу шартындагы болуп жаткан дүйнөдөгү өзгөрүүлөр жаш муундардын таалим-тарбиясына таасирин тийгизүүдө, мындай шартта билим берүүдө тыкыр педагогикалык багытты жана улуу ойчулдардын адеп-ахлак, таалим-тарбия жөнүндөгү баалуу эмгектерине кайрылуунун олуттуу зарылдыгын көрсөтүп турат. Илимий-техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдүүлүгү жана электрондук нукта катуу өсүп жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң түрткү болмок Ушул жагдайдан чыгып, улуу ойчулдардын эмгектериндеги адамзаттын турмушундагы орду жөнүндө философиялык, психологиялык көз караштарына, эмгектерине саресеп салып көрдүк. Улуу ойчулдар өз жан дүйнөсүн, табиятка, ошол эле учурда таалим-тарбияга карата мамилесин ыр саптары жана аркылуу билдиришкен. Дүйнөгө белгилүү эмгектер Улукбек, Руми, Саади, Аль-Фараби, Низами, сыяктуу залкар инсандар аркылуу таанылганы жалпыга маалым. Алар энциклопедиялык трактаттарды жазып эле калбасатан, аны адамдын жашоосундагы өсүп-өнүгүүнүн бир булагы катары андан ары дагы өркүндөтө алышкан. Дал ошол улуу ойчулдар жашаган мезгилерде мусулман өлкөлөрүндө илимдердин падышасы болгон математика, медицина, табият таануу сыяктуу илим тармактары да кыйла өсүп-өнүккөн. Ошон үчүн, илимдин бардык тармактары үчүн кайра жаралуулардын баш сабында турган биздин боордош жердешибиз Аль-Фараби өз доорунда Аристотелден кийинки "Адамзат даанышманы" атка конгону кокустук эмес да! [5]. Бул өз мезгилинде ондогон илимдердин өркүндөшүнө жана педагогика илиминин өнүгүшүнө да бирден бир шарттарды түзгөн.

Адеп-ахлак темасынын тегерегинде байыртадан эле Сократ, Платон, Аристотель сыяктуу көптөгөн улуу ойчул философтор өздөрүнүн кол жазмаларынан кеңири чагылдырганын көрүүгө болот, анда жалпы адамдардагы баалуулуктардын негизги бөлүгүн ээлеген кең пейилдүүлүк, адилеттүүлүк жана жүрүм-турум, адеп-ахлак нормалары жөнүндө жазылат. Сократ алгачкылардан болуп адам өмүрүнүн маңызы, адам бул жашоого келгендеги вазыйпасы, дегеле жамандык менен жакшылык сыяктуу ойлордун тегерегинде терең ойлонгон. Сократ биринчилерден болуп кең пейилдик, сулуулук, бакыт, акыйкаттык сыяктуу түшүнүктөрдү белгилеген.

Ушундай эле адеп-ахлак, билимдин баалуулугу тууралуу ойлорун дастан кылып, дүйнө элдерине даңазалаган эмгектерди дүйнөгө аты белгилүү болгон орто түрк аалымы улуу ойчул Жусуп Баласагындын баалуу кол жазмаларынан да көрүүгө болот. Улуу ойчул Жусуп Баласагындын "Кут алчу билим" чыгармасында чыгарманын негизин түзгөн төрт кейипкердин образы аркылуу жалпы адамзаттык идеяларды таасын чагылдырат:

Боорукердик, – деди Элик – жакшы сапат.

Жакшылык – өзү жакшы, баасы кымбат,

Андан да аны жасоо кымбатыраак.

Адилет – деди Элик, – ак дил киши,

Төп келген сөзү дагы, дили – иши.

Дайыма бирдей болсо сырты, ичи

Анда ал адилеттүү ошол киши [1, 496-6].

Жусуп Баласагын жогорудагы эмгегинде өз доорундагы коомдогу жүрүм-турум нормалары жөнүндө баяндайт. Чыгарманын мазмунунда көрүнүп тургандай эле адамзаттын жашоосундагы

руханий, адеп-ахлактык баалуулуктардын, боорукердик, мээримдүүлүк, адилеттүүлүктүн маңызын жана жакшылык жасоонун өзү баа менен ченелбеген түшүнүк экендиги ачык көрүнүп турат. Чыгарманын мазмунунда улуу ойчул, адамзаттын жашоосундагы жакшылык менен боорукердиктин орду жөнүндө кеңири баяндайт. Жусуп Баласагындын философиялык ой жүгүртүүлөрүндөгү баалуу ойлор – адам баласынын калыптанышына, илим билимге болгон мамилесине таасирин тийгизүү менен руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарын калыптандырат.

Ойчул илим-билимге өзгөчө маани берүү менен окуу аркылуу адамдын дүйнө таанымы кеңейип, акылын арттыра аларын баса белгилеген.

Демек, улуу ойчул Жусуп Баласагын адам баласы өз өмүрүндө окуу-тарбияга ээ болуу аркылуу жакшылыкка жетүүсүн баяндайт. Аны төмөнкү ыр саптарынан көрүүгө болот.

Окуу	–	түндө,	алдындагы	шам	чырак,
Билим	алсаң	мандай	ачык		жаркырап...
Сокур	дешет	билимсизди	–	жөн	дебе,

Окуу гана жарык чачат дүйнөгө...

<i>Ким</i>	<i>китепти</i>	<i>окуй</i>	<i>билсе</i>	<i>күтүнө,</i>
<i>Эки</i>	<i>дүйнө</i>	<i>жарык</i>	<i>берер</i>	<i>ишине.</i>
<i>Илим</i>	<i>менен-</i>	<i>кырсык,</i>	<i>кемтик</i>	<i>түзөлөт,</i>
<i>Билим</i>	<i>менен-</i>	<i>эл</i>	<i>кыйыры</i>	<i>бүтөлөт.</i>
<i>Билим</i>	<i>болсо-жан</i>	<i>кыйышпас</i>	<i>дос</i>	<i>саган,</i>

Илим болсо-кесиптешиң, кошунаң [2].

Поэмада автор окуу, билимден сырткары адамзатка бакты-таалай алып келүүчү адеп-ахлак темасынын тегергинде дагы терең ой жүгүрткөн.

Мындан сырткары аталган чыгармада жалпы адамзаттык баалуулуктар болгон, ыйман, адилеттүүлүк, чынчылдык, сабырдуулук же болбосо толеранттуулук, тынчтык ж.б.. баалуулуктардын болушун дагы даңазалайт. Себеби аталган баалуулуктардын бардыгы адамды калыптандырууда жана жашоодо өз жолун туура тандоого карата багыт берүүдө чоң роль ойнойт.

Жусуп Баласагын адамдын ички жан дүйнөсүнөн тартып, анын адеп-ахлагына, билим алуусуна чейинки маселерге чоң көңүл бурган. Анын ою боюнча адамдын жан дүйнөсүнүн аруулугу, айткан сөзүнө маани берүүсү адамдын турмушундагы эң башкы маңыздуу маселелерден деп эсептеген. Ал эми сөзүнө турбаган, оңду-солду сүйлөгөн адамдарга ал нарксыз деп баа берген, ырасында эле өзгөчө кыргыз элинде нарк-насил эң жогорку орунда турат эмеспи. "Сөзүм өлгүчө өзүм өлөйүн" деген кыргыз макалын да мисал кылууга болот. Адамдардын адеп-ахлактык касиеттеринен болсо жөнөкөйлүктү жана кичипейилдикти ашкере баалаган. "Кут алчу билимдин" башынан аягына чейин автордун жөнөкөйлүк жана кичипейилдик, мээримдик тууралуу омоктуу ойлору көп ирет кайталанып айтылат [2].

Улуу ойчулдун адамдардагы башкы сапаттардын бири болгон адамгерчилик сапатка чоң көңүл буруу менен чыгарманы окуган ар бир адамдын ал сапатка шыктануусун күчөтөт жана адам баласына жат көрүнүштөрдү ашкерелөө менен ошол эле мезилде адам баласы эмне жакшы, эмне жаман экендигин ажыратууга чакырык жасайт. Автор өз чыгармасында инсанды өстүрүп-өнүктүрүүдөгү негизги факторлордун бири болгон социалдык жана биологиялык жана тарбия факторлорунун ролу башкача айтканда үй-бүлөнүн адамды тарбиялоодогу орду, дегеле адам баласына тийгизген таасири жөнүндө да кеңири баяндайт.

Жусуп Баласагындын түшүнүгү боюнча баланын тарбиясы ал жашаган үй-бүлөнүн берген тарбиясына жана бала өсүп жаткан айлана-чөйрөгө көбүрөөк байланыштуу болот. Автордун көз карашы, ишеними боюнча бала ата-эненин кубанычы гана болбостон, нечен татаал түйшүктү талап кылары табигый нерсе. Анткени, өсүп келе жаткан балага татыктуу тарбия берүү милдети ата-эненин мойнундагы эң орчундуу жоопкерчилик.

Бабабыз Жусуптун «Кутуу билим» чыгармасында баланы жакшы адам кылып тарбиялоого кандайча жетишүү керектиги тууралуу практикалык кеңештер берилет [3].

Таалим-тарбия ишинин ары татаал, ары туйшүктүү проблемаларын, түбөлүктүү түшүнүктөрүн акыл элегине салып, тактап-талдап чагылдыруу жагынан «Кут билим» дастанына орто кылымдагы өз заманы үчүн рухий көркөм мурастарынын эч бири тең келе албайт жана өз заманын эле эмес бүгүнкү кундо да актуалдуулугун жогото элек.

Ошондуктан **“Кут алчу билим”** – поэзиянын тили менен жазылган осуяттардан, улуу ой-берметтерден жана накыл кептерден турган педагогикалык энциклопедия десек болот. Ошол осуяттардын уюткусун түзүп турган албетте көркөм сөз өнөрү болуп эсептелет. Дастанда макал-ылкаптар, учкул ойлор кездешет. Кара сөз өнөрү – байыртадан эле балдарды тарбиялоодо таасирдүү

тарбия каражаты болуу менен бирге алардын жан дүйнөсүн каккылап турган доолбастын милдетин аткарып келген [6]. Улуу ойчулдун көөнөрбөс куржунун дал ушул кара сөз өнөрү да толуктап турат.

Адамдардын наркын-насилин тарбиялоочу педагогикалык акыл-ойлорду бийик деңгээлде жеткирип берүүдө педагогикалык чеберчиликти көрсөтө алган.

Дастандагы көптөгөн адеп-ахлактык, таалим-тарбия түшүнүктөрү андагы кейипкерлердин образы аркылуу берилип, адам пендесинин турмушундагы символдор аркылуу кандайдыр бир чакырыкты көрсөткөн. Алсак, Күнтууду – адилеттик, вазир Айтолду – бакыт-дөөлөт, Вазирдин уулу Акдилмиш – акыл эс, вазирдин иниси Өткүр-мүш – каниетчилик. Кейипкерлердин өз-ара сүйлөшүүсү адамдарга кантип туура жашоонун үлгүсү катары өбөлгө түзгөн.

Жусуп Баласагын адамдарды дал ошол чыгармадагы кейипкерлердин образы аркылуу таразалап, адам пендесин оң жакка бурууга аркет кылган башкача айтканда өзүнчө бир иделдуу педагогикалык көз карашты жараткан. Улуу ойчул алды менен адамдын турмушунда эмне жаман, эмне жакшы экендигине кеңири баа берет. Дастандын мазмуну акындын адамдар ортосундагы таалим-тарбия эрежелерди бир калыпка салып бергендигинен кабар берет. Улуу ойчул адамдарды адептүү, адилеттүү, көтөрүмдүү, жоомарт, кичипейил, жароокер, жөнөкөй, мээнеткеч, намыскөй болууга чакырат. Адамдын жашоосунда напси жапайы жылкы сыяктуу экендигин, эзилген сараңдыктын, ашыкча күлкү дагы терс адатты билдиргенин жана ичи тардык, көрө албастык сыяктуу сапаттар арылбаса чоң зыянга алып келерин эскерткен.

Жусуп Баласагын адам жашоого келгендеги вазыйпасын туура түшүнүп, ар бир убакытты туура пайдалануу менен туура жолго багыт алаарын айткан. Албетте, ойчул акын акылды адептүүлүк жолун тутуунун бирден-бир зарыл шарты деп эсептеген. Билимдүүлүк, билгичтик урмат-сыйдын да белгиси, билимдүү адам деп жолун сактаса, анда ал жогорку сыйга татыктуу. Билимдин деңиз сымал түбү да жок, чеги да жок, аны канча сүзсөң да бөксөрбөйт, тескерисинче толо берет.

Билимсиз жүрөк, тилдин пайдасы жок,
Билим, өнөр өмүргө суудай керек.
Акылман жакшы сөздөр катта калат,
Түбөлүк унутулбай жашап барат.
Калбаса катка түшүп сөздөр демек,
Билимди азыр кайдан алат элек?
Акылмандар жазбаса урпакка деп,
Өткөн тарых дайынын кимдер билмек [4].

Жогорудагы саптар билимдин орду эбегейсиз экендигин далилдейт.

Демек, Жусуп Баласагын табияттан берилген касиетти адам өз өмүрүндө аны окуу, үйрөнүү, үлгү алуу сыяктуу жолдору менен гана байыта алаарын айткан. Албетте, ойчул акын акылды адептүүлүк тутууну бирден – бир зарыл шарты деп эсептеген. Билимдүүлүк, билгичтик урмат-сыйдын да белгиси, билимдүү адам деп жолун сактаса, анда ал жогорку сыйга татыктуу. Билимдин деңиз сымал түбү жок, чеги да жок, аны канча сүзсөң да бөксөрбөйт, тескерисинче толо берет.

“Кут алчу билимдин” ар бир ыр сабында эбегейсиз рухий жаратмандык кудуретке ээ педагогикалык идея, акыл-насааттар айтылган. Адамдардын жан-дүйнөсүн асылдандыруучу акыл кеңештерди, натыйжалуу жеткирүүдө да өзүнүн акылмандыгын айгинелеген.

Чыгарманын аталышында, Ж.Баласагындын педагогикалык концепциясы деп берилгендей, алгач концепция түшүнүгүнө кайрылып көрсөк. “Концепция” түшүнүгү, биринчиден кандайдыр бир кубулушту, нерсени тигиндей же мындай деп талдоодон, иликтөөдөн келип чыккан түшүнүк, көз караш. Илимий концепция.

Экинчиден чыгарманын, кандайдыр бир илимий эмгектин негизги идеясы, маңызы жөнүндө түшүнүктү берет. Демек, “Концепция” термини “түшүнүк” деген сөздү билдирүү менен латын тилинен кыргыз тилине которгондо, түзмө-түз “түшүнүү тутуму” дегенди билдирет. Түшүнүк – бул, бир нерсеге болгон тутумдаш көз-караштардын топтому.

Чыгарманы окуп чыккан ар бир окурман автордун педагогикалык концепциясын ар тараптан талдоого алуусу жана дагы автор айтайын деген омоктуу педагогикалык түшүнүктөрдү терең изилдөөгө алуусу мүмкүн, бирок биздин көз карашыбызда улуу ойчул Ж.Баласагындын педагогикалык концепциясынын негизги жоболорун шарттуу түрдө төмөнкүчө ажыратууга болот:

1. Билим концепциясы;
2. Акыл-эс концепциясы;
3. Инсанга багытталган окуу концепциясы;
4. Агартуучулук концепциясы;

5. Адилеттүүлүк концепциясы ж.б....

1. Билим алуунун максаты – адамды бактылуулука жетелөө. Ж. Баласагын адамдын негизги максаты бактылуу болуу деп эсептейт жана ошого жетишүү үчүн туура билим алуу зарыл деп эсептегендигинде.

2. Билим берүүнүн максатына ылайык билимдин көлөмүн кеңейтүүнүн зарылдыгын баса белгилейт. Анын оюнча, акыл – эстин, руханияттын жана дене тарбиянын өнүгүшүнө багытталган билим берүү зарыл.

3. Окуучунун ролу. Баласагын окуучунун активдүү, өз алдынча ойлонуучу жана чечим кабыл алуучу инсан экендигин көрсөтөт. Окуучу өзүнө керектүү билимди өз алдынча издөөгө жана өздөштүрүүгө тийиш.

4. Мугалимдин ролу. Мугалим окуучунун интеллектуалдык жана руханий өнүгүшүнө жардам берүүчү, өтүлүүчү материалды туура тандоо жана берүү үчүн жоопкерчиликтүү адам катары сүрөттөлөт.

5. Тарбия процессинин курамдуу бөлүктөрү. Баласагын адилеттүүлүк, эмгекчилдик, интеллектуалдык жана руханий өнүгүү сыяктуу тарбиялоонун негизги багыттарын аныктайт,

Бул боюнча төмөнкү ыр саптарынан көрүүгө болот.

Мыйзам бийлиги жүргөн жерде – адилеттик да, теңчилик да болот:

Өз уулбу, өзгөбү, таанышпы же тамырбы,

Дагы айтылбай ким калды?

Күттүрүп да, күттүрбөй – келип калган бир жанбы,

Заң-мыйзамдын алдында – баары бирдей мен үчүн.

Айыптарын алардын азайтпаймын, көбөйтпөйм –

Акыйкаттык жолунда баары бирдей тең үчүн [4].

Ж. Баласагындын педагогикалык көз карашы орто кылымдагы түрк – мусулман маданиятынын салттарына негизделген болсо да, педагогиканын илиминин өнүгүшүнө таасир этүүчү маанилүү концептуалдык жоболорду камтыйт. Ушул жагдайдан чыгып, учурдагы ааламдашуу мезгили, улуу ойчулдардын ой-түрмөктөрүн дүйнөнүн кайсы алкагында болбосун чогултуу менен аларды жаш муундарды тарбиялоодо жогорудагыдай концепциялар иштелип чыкса жакшы натыйжа бермек деген пикирге келебиз.

Илимий-техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдүүлүгү жана электрондук нукта катуу өсүп жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң түрткү болмок [7].

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын. Куттуу билим: дастан / Ж. Баласагын; байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков. – М.: НИК фирмасы, 1993, 496-б.

2. Жусуп Баласагын — өмүр баяны. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/01.09.22/zhusup-balasagyn-omur-bayany-1030905104.html> – Загл. с экрана.

3. Найманбаев М.Ж., Чоюнова А.Т., Акматова И.Н. “Куттуу билим” дастанында балдарга адамгерчилик сапаттарга үйрөтүү идеяларынын берилиши // ЖАМУнун Жарчысы, 2016, № 2, 6-б.

4. Жусуп Баласагын. Куттуу билим: дастан / Ж. Баласагын; котор. Т. Козубеков. – Бишке: Бийиктик, 2017, 275-б.

5. Мусулман маданияты жана Баласагындын руханий. – Режим доступа: https://www.azattyk.org/28.04.2016.kyrgyzstan_jusup_balasagyn... – Загл. с экрана.

6. Байтокова А.С. Жаш муундарды калыптандыруудагы элдик педагогиканын ролу // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, № 2, 303-б.

7. Айтибаева Ж.К., Мураталиева У.Т. Концепт, концепттер алкагы жана дүйнөнүн когнитивдик тилдик сүрөтү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2022, №4, 35-б.

Оторбекова А.М., Жамангулова К.У.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Оторбекова А.М., Жамангулова К.У.
КНУ имени Ж. Баласагына
Otorbekova A.M., Zhamangulova K.U.
KNU named after J. Balasagyn

УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ КӨРКӨМ ӨНӨР ПРЕДМЕТИН
ОКУТУУ
ПРЕПОДАВАНИЕ ПРЕДМЕТА ИЗОБРАЗИТЕЛЬНО-ХУДОЖЕСТВЕННОГО
ТВОРЧЕСТВА НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ
TEACHING THE SUBJECT OF VISUAL AND ARTISTIC CREATIVITY BASED
ON NATIONAL VALUES

Кыскача мүнөздөмө: Макалa заманбап билим берүү мектебинде көркөм өнөр жана көркөм чыгармачылык, образдуу ой жүгүртүүсүн системалуу өнүктүрүү, көркөм өнөр мектеп предмети катары гана эмес, кыргыз элинин, жалпы адамзаттык маданияттын феномени катары кабыл алуу милдети болуп саналат.

Аннотация: Статья посвящена проблемам обучения изобразительно-художественному творчеству в современной образовательной школе. Поэтому одной из главных задач преподавания изобразительно-художественного творчества является планомерное, систематическое развитие художественного, творческого, образного мышления учащихся школ, восприятия изобразительного искусства не только как школьного предмета, но и феномена кыргызской и общечеловеческой культуры.

Abstract: The article is devoted to problems of teaching fine arts in secondary school. Therefore, one of the main objectives of teaching arts is the task of the orderly, systematic development of artistic, creative, imaginative thinking among school students in the perception of every not only as a school subject, but also of the Kyrgyz of human culture.

Негизги сөздөр: көркөм өнөр; эстететүү ой жүгүртүү; көркөм чыгармачылык; маданият; жалпы билим берүүчү мектеп.

Ключевые слова: изобразительное искусство; образное мышление; художественное творчество; культура; общеобразовательная школа.

Keywords: fine arts; creative thinking; artistic creativity; culture; secondary school.

Киришүү. Ар бир улуттун, элдин туу туткан, төп көргөн ал муздактан бери аздектен, эненин сүтү, бешиктеги ыры менен атанын кеби, нарктуу санжыралары менен укумдан-тукумга, атадан балага сакталып, өтүп келе жаткан баалуулуктары бар. Биздин тарыхыбыз, тилибиз, динибиз, маданиятыбыз, салт-санаабыз, тарыхый эстеликтерибиз ушуга окшогон көптөгөн баалуулуктарга ээбиз. Бирок доор алмашкан сайын, баалуулуктар өзүнүн ордун учурдун талабына ылайыкташып, коом өзгөргөн сайын баалуулуктарга болгон көз караштар өзгөрүүдө. Ааламдашуу заманында, интернет доорунда биз, кыргыз эли бир коомдук (структурадан) башкаруудан экинчи коомдук жолго түшүп кетип бара жатабыз. Мисалы Япон элинде да баалуулуктар өтө көп болгон бирок алар ар бир баалуулукту учурдун шартына, замандын нугуна жараша карап көрүшүп пайдалуу болгондорун алып калып пайдасыздарын колдонбой коюшкан. Биздин улуттук баалуулуктарыбыз күн өткөн сайын жок болуп унутулуп бараткан сыяктуу. Өз маданиятын калыптандыра албаган жана жоготуп койгон улут, жемиш бербеген дарак сыяктуу. Ошондон улам ар бир кыргыз ата-бабалардын салтын үрп-адатын, көркөм маданиятын билип, кийинки муунга өзгөртпөй сактап берүүсү керек. Себеби элди эл кылган, жана башка элдерден айырмалаган бул – улуттук баалуулуктар.

Көркөм билим берүү байыркы замандан бери эле, көптөгөн практикалык маселелерди чечүүдө адамдарга жардам берип келген. Чындыгында, көркөм чыгармачылыкты теориялык жактан да, практикалык жактан да аң-сезимдүү өздөштүрүү балдардын чыгармачылык жөндөмүн, дүйнө таанымын, тапкычтыгын, ой жүгүртүү логикасын башка эч кимге окшоштурбай өнүктүрүп, калыптандырып белгиленген.

Изилдөөнүн максаты. Көркөм өнөр предметин улуттук баалуулуктардын негизинде окутуудагы көйгөйлөрүн талдоо болуп саналат.

Негизги мазмуну. Азыркы мектеп программалары Кыргызстандын элдеринин салттуу маданиятынын оюм-чийимдик, улуттук өзгөчөлүктөрдү, улуттук өнөрдү чыгармачылыктын тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн эсепке албастан, эстетикалык тарбия берүүнүн негизги каражаты катары жалпы искусствого көбүрөөк багытталбай келүүдө. Демек, улуттук артыкчылыктарды өздөштүрүш үчүн алгач элибиздин салт санаа, үрп-адат жана түрдүү өнөр багыттарын, кол өнөрчүлүктү, уз-чеберчиликти, жалпы көркөм маданияттагы өзгөчөлүктөрүбүздү алгач өздөштүрүп билимге ээ болуу зарылдыгы турат: “Өзгөдөн мурун өзүңдү тааны” – деген сүйлөмдө да дал ушул маани айтылат. Көркөм сүрөт өнөрүн балдарга жеткирүүдө мугалим чыгармачылык менен изденип иштеген эмгекчил жөндөмдүү, башкача ойлонгон өнөр инсаны болушу балдарга берилген билим натыйжалуу болот. Дал ушундай чыгармачылыкты талбай аркалаган педагогдор келечек муундары болгон балдарды сыпайылык менен сылыктыктын, кичи пейилдик менен жөнөкөйлүктүн, кечиримдүүлүк менен айкөлдүктүн үлгүсүндөгү эң сонун касиеттерге тарбиялап, эли-журтунун бакыбат-бактылуу өмүр кечиришин, келечекке жигердүү умтулуусун шартташат жана ар бир баланын инсандык зоболосун бийик көтөрүшөт. Өз элинин башка элдин артыкчылыктарын өнөр билим аркылуу таанытышат. Системалуу, үзгүлтүксүз алган билими окуучунун эстетикалык табитин бийиктетип, эли жерин, эне тилин, баардык баалуулуктарды кастарлап сүйүп, мыкты үйрөнүп, барктап аны ыйык тутат.

Эне тилин терең урматтаган, анын эзелтен келаткан кудурет-күчүн мыкты пайдалана алган киши гана башка тилдерди да жакшы билип, ал элдин маданиятын, тарыхын өздөштүрөт. Ошо менен бирге өзүнүн эли-жерине, ошол элдин өкүлдөрүнө чоң сый-урмат менен мамиле кылат, өзүнүн жүрүм-туруму менен тегерегиндегилерге ыңгайсыз кырдаал түзбөөгө аракеттенет. Адам көркөм сүрөт өнөрү аркылуу тапкан мол тажрыйбасы жана ой жүгүртүү күчүн улам тереңдеп билип, түшүнгөн сайын анын көрө билүү сезгичтиги артып визуалдык сабаттуулугу жакшыра баштайт. Бул азыркы ааламдашуу доорунда чечүүчү мааниге ээ.

Мектепте жалпы билим берүүдө көркөм сүрөт өнөрүн окутуунун методикасы бардык өлкөлөрдөгү илимий кызматкерлеринин, кесипкөй мугалимдеринин көбүрөөк көңүлүн бөлүп келген. Кыргызстандын профессионалдык көркөм сүрөт искусствосу бардык түрлөрү жана жанрлары боюнча негизинен 20-кылымда калыптанып, өзүнүн өнүгүүсүндө бир нече миңдеген жылдарды ичине камтыган. Татаал кырдаалдарда өнүккөнүн бизге чейин сакталып жеткен маданий мурастар, тарыхый маалыматтардын негизинде тастыкталууда. Анда союз мезгилиндеги жазылган адабияттарда сүрөт искусствосу кыргыздарда Октябрь революциясына чейин колдонмо-жасалга өнөрү эле өнүгүп, калган түрлөрү жана жанрлары жаңы эле пайда болгондой бурмаланып, элибиздин маданий мурастары эске алынбай келген. Эми өлкөбүздүн эртеңки келечеги болгон жаштарыбызга эстетикалык билим, тарбия берүүдө искусство билим берүү тармактарындагы көркөм өнөр, музыка предметтерин окутууда элибиздин маданий баалуулуктары негиз болушу керек. Көркөм өнөр сабактарынын маани маңызын билбей оңойдой көргөндөр аны билбейт, билгендер үчүн да композиция, пропорциялар, перспективалар жөнүндө билимди камтыганы өтө татаал туюлушу мүмкүн, эгерде көркөм өнөр жөнүндө толук маалыматы жок болсо. Бирок ошол эле учурда көркөм өнөр балдардын жакшы көргөн сүйүктүү сабагы болуп эсептелет. Ар бир сабакты кызыктуу, жагымдуу, эң негизгиси – ар бир баланын өнүгүүсүнө багытталып өтүлүүсү зарыл.

Кыргыз элинин байыртадан бери сактап келе жаткан баалуулуктары көп. Биздин тарыхыбыз, тилибиз, диний ишенимдерибиз, салт-санаабыз, ушуга окшогон көптөгөн баалуулуктарга байбыз. Бирок доор алмашкан сайын, баалуулуктар өзүнүн ордун жоготуп, коом өзгөргөн сайын баалуулуктарга болгон көз караштар өзгөрүп бара жатат.

Жан дүйнөнү байытуу жана коомдогу баардык маданиятка жетишүү жана студенттеги эстетикалык ачылыштардын бүтүн тармагына активдүү катышууга жол ачып, багыт берүү болуп саналат. Өзүнүн табият, заты, мазмуну, формасы жагынан кызыктуу келип, студенттерди көркөм билим, эстетикалык тарбия жана ыйман маданиятына үйрөтүү окуу-тарбия ишине киргизилиши маанилүү. Көркөм чыгарманын талданышындагы негизги мугалим колдонуучу сабактын методу аңгемелешүү болуп саналат [1, 238-6.].

Билим берүү системасында Искусство билим берүү тармагында көркөм сүрөт өнөрү мектептеги негизги багыттарынын бири болуп саналары көп жыл бою изилденип, анын билим берүүдөгү орду тууралуу ар кайсы мезгилде ар кандай пикирлер айтылып келген. Мектептеги Көркөм өнөр предмети Ата мекендик дүйнөлүк адамзаттынын баалуулуктарынын негизинде жаш өспүрүмдөрдүн көркөм сулуулукка болгон табитин, маданиятынын калыптандыруудагы эң маанилүү

бөлүгү болуп саналат. Буга мисал катары илим жүзүндө такталган медицинада мээге жүргүзгөн изилдөөлөрдөн мээнин оң жана сол жарым шарлары эки башка касиетке ээ экендигин далилдешкен. Тактап айтсак, мээнин оң жарым шары туюм (интуицияны) жана кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрсө, ал эми сол жарым шары логикалык ой жүгүртүүнү, тил үйрөнүү жөндөмүн өнүктүрөт.

Демек, баланын толук кандуу тарбияланышы жана коомго даяр болуусу үчүн мээнин эки жарым шары толук, бирдей өнүгүшүн камсыз кылган табигый-так илимдер менен чогуу чыгармачылыгын арттырган эстетикалык билимдер жеткиликтүү бирдей берилиши шарт. Билим алууда бала кайсы билим берүү тармагына кызыкдар болсо да чыгармачылык жактан өсүп-өнүгүп ийгилик жаратыш үчүн оң жарым шарын өнүктүргөн сабактардын балдардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша берилүүсү учурдун талабы.

Сүрөт өнөрүнө байланыштуу изилдөөлөр өсүп өнүгүүдө баланын билим алуусунда тең салмактуулукту сактап берет. Искусство мээнин оң жана сол жарым шарларын бир деңгээлде алып жүрүүсүнө түрткү болгондуктан баланын визуалдык кабылдоо, эстетикалык баалоо, элестетүү, чыгармачыл ой жүгүртүү менен кошо сүйлөө, окуу, жазуу сыяктуу жөндөмдөрүнүн өсүп өнүгүүсүнө салым кошот.

Чыгармачылык негизинен илимде да жана искусстводо да бирдей күчкө ээ. Чыгармачылык бул “жоктон барды жаратуу” – десек да болот, болбой турган нерсени кыялданып, ошол нерсени башкача, өзгөчө кылып жасоо же жаңы ойлорду, идеяларды жараттуу аракетин, жөндөмү. Көркөм сүрөт өнөрү билим системасынын кайсы тармагында болбосун ошол тармактын өнүгүүсүнө чоң салымын кошуп, өспүрүмдөрдүн дараметтерин өнүктүрүүгө шарттарды түзүп, инсан катары калыптануусун көздөйт. Көркөм билим-бул жалгыз гана жөндөмү, шыгы барларга гана эмес, ал бардык адам баласына керектүү биз менен жуурулушуп жашаган билим.

Демек, баланы көркөм ой жүгүртүүгө тарбиялоо мектеп предмети катары искусство курсу менен чектелбей, сабакта да сабактан сырткаркы мезгилде да үзгүлтүксүз улантылышы зарыл. Ошол себептүү мектеп программасында уламалуулук менен Көркөм өнөр жана Музыка предметтерин 1-класстан 7-класка чейин толук кандуу үзгүлтүксүз өтүлүүсү шарт. Музыка жана Көркөм өнөр сабактары балдардын ар тараптан гармониялуу өркүндөп жетилүүсүнө чоң өбөлгө түзөт. Ушундай эстетика багытындагы сабактарга, көнүгүүлөргө маани берилбеген учурлар аз эмес, же болбосо алар талапка ылайык деңгээлде өткөрүлбөйт. Мындай кош көңүл мамилебиз жаш муундун потенциалын чектеп, өстүрбөй, толук калыптандырбайт, анткени мектептеги көркөм өнөр жана музыка сабагынын каалагандай кыскартылышы же ордуна башка предметтердин өтүлүшү келечектеги муундун чыгармачылык жөндөмүнүн өсүшүнө бөгөт болорун эсибизден чыгарбашыбыз керек. Буга мисал катары 2021-2022-окуу жылынан баштап «Көркөм өнөр» предметинин 7-класста түшүнүксүз себептер менен жарым жылдык жүктөмү кыскартылып 17 сааттык жүктөм менен окутулууда. Көркөм өнөр предметинин курсун жыйынтыктай турган учурда жарым жылга негизсиз кыскартылышы республикабызда эмгектенген адис мугалимдердин нааразычылыгын туудурду, кимдер эмне себептер кыскарткандыгы азырда табышмак бойдон калды. Башталгыч класстары Кыргыз Республикасынын “Мугалимдердин статусу жөнүндө мыйзамынын” 4-бөлүмүнө ылайык “Көркөм өнөр” предметин мыйзамда аныкталган билимге жана тийиштүү педагогикалык квалификацияга ээ болгон адис мугалимдер тарабынан окутулары белгиленгени менен башталгыч класстардын мугалимдери адис мугалимдерге бербей койгон учурлар көп кездешти. Мындай көрүнүш атайын адистиги бар мугалимдердин ставкасы толбогонунан улам мектепти таштап башка жумуштарга кетүүсүнө аргасыз кылды.

Сабактардын саны жана жүктөмдөрү кандай учурда кыскартылышы керек. Кайсы бир предметтердин окуучунун жаш өзгөчөлүгүнө жараша өзүнө тийешелүү миссиясын толугу менен аткарып белгиленген күтүлүүчү натыйжага жеткенден кийин. Буга мисал катары алыс барбай өзүбүздөгү эл аралык “Сапат” билим берүү мекемелериндеги лицейлерине 6-классты бүткөндө кабыл алынган окуучуларга 7-класста тил боюнча билим берүү тармагында (кыргыз, орус, түрк, англис) өзгөчө маани беришет. Айрыкча англис тилин тереңдетип окутат. Андан соң 7-класста тил багытында алган билимдер 8-11-класстарда математика, табигый илимдер жалаң англис тилинде окутулуп практикада бекемделет, жогоруда аталган тилдерде окуучулар эркин сүйлөп, керектүү маалыматтарды алууда бир тил менен чектелбей башка тилдерде да таап колдонгону менен баалуу, натыйжалуу болууда. Бизде тескерисинче билим берүү тармактарындагы айрым жетектөөчү кызматкерлер негизги, негизги эмес деп предметтерди бөлүп жарып айрым сабактардын сааттарын көбөйтсөк эле мыкты жыйынтыктарга жетебиз деген “сенектик ой жүгүрткөн дартынан” – эмдигиче кутула албай жүрөбүз.

Чындыгында жалпы билим берүүчү орто мектептеринде окутулган предметтердин баардыгынын билим, тарбия берүүдөгү мааниси зор, ар-биринин орду бар, алар менен биргелешип күтүлүүчү натыйжага жетүүнүн жолдорун издебей, негизги же негизги эмес деп бөлгөндүн өзү акылга сыйбаган нерсе. Билим берүү багытында орчундуу маселелерди чече турган айрым жетектөөчү адистердин “негизги эмес” – деп жериген предметтери канчалаган жаштарыбыздын жашоо-турмушунун негизи болуп элге кызмат калып жаткандыгын ушул күнгө чейин билишпейби? Эртеңки келечек ээлери үчүн жашоо турмушуна эч кереги тийбеген ашыкча билимдердин керексиз экендигин турмуштук практика айгенелеп турса да билмексенбиз. Жаш өспүрүмдөрдүн канчалаган алтындай болгон убакыттары максатсыз бекерге кетирген ашыкбаш, “ашка жүк-башка жүк” болгон эскирген материалдардан эчак эле арылсак болмок. Көркөм сүрөт өнөрүндө эң негизги милдеттеринин бири балдардын чыгармачылыгынын өнүгүшүнүн маанилүүлүгү. Анткени балдардын чыгармачылыгы толук ар тараптан калыптанса анда:

- ал балдар келечекте алдынан чыккан баардык кыйынчылыктарды жоюунун жол таба билет;
- баардык нерсеге кызыгат, суроолорду көп берип өз алдынча изилдей башташат жана кыялдануусу күчөйт;
- ар дайым өзүнө ишенет, өзүн тааныйт, өзүндөгү артыкчылыктарды сезет, практикалайт;
- ойлоп табуу жөндөмү күчтүү, түрдүү ыкманы туура колдоно алат. ж.б.

Чыгармачылык күнүмдүк нерсени өзгөчөлөнтүп ал эми өзгөчө нерсени күнүмдүк нерсеге айландыра билген табигый нерсенин катарына кошо билген жөндөм. Чыгармачыл инсан аткарган ар бир ишин башка жол менен өзгөчө кылып жасай билет жана жаңы ойлорду таап күнүмдүк турмушуна пайдаланат. Демек ар бир баланын чыгармачылыгын мектепте жана мектептен тышкары иштерде уламалуулук менен калыптандыруу учурдун талабы. Бул өз ишин мыкты жүргүзгөн кесипкөй адистер тарабынан туура ишке ашырылышы учурдун талабы. Көркөм билимдеги эстетикалык тарбия бул класстан тышкары иштердин түрдүү формаларында да чыгармачылык менен ишке ашат. Алар ыр-чоор, көркөм окуу, хореографиялык жана сүрөт тартуу, кол өнөрчүлүк, чаптоо, ийлөө ийримдери. Ошондуктан, эстетикалык тарбия асыресе, мектепте максатка ылайык системада ырааттуу жана эффективдүү жүргүзүлүүгө тийиш.

Сүрөт өнөрү боюнча ийримдерге катышуу өспүрүмдүн сүрөткерликке, оймо-чиймеге, колдонмо жасалга өнөрүнө болгон шык, жөндөмүн өнүктүрөт. Демек, эстетикалык тарбиянын негизги милдети деп бизди курчап турган дүйнөдөгү, жашап турган коомдогу, табияттагы, көркөм өнөрдөгү, адамдардын мамилесиндеги руханий асылзаттыкты, боорукердикти, ак ниеттүүлүктү жашоо турмушубузда колдоно билүүгө ар бирибизди тарбиялоо деп түшүнгөнүбүз абзел [2, 26-б.].

Окуучулардын интеллектуалдык жактан терең жетилүүсү – эстетикалык тарбиянын башкы максаты. Алсак, нерсени жөн эле карап коюу эмес аны көрүү, жөн эле угуп коюу эмес – кулак төшөө маанисин түшүнө билүү, нерсени жөн эле кармап коюу эместери – кармаган нерсени сезе билүү чыгармачылык үчүн керектүү, маанилүү болуп саналат. Көркөм сүрөт өнөрү аркылуу баланын өзүнүн чөйрөсү менен маданий чөйрөнүн бири-бирине болгон байланышын бекемдейт.

Көркөм билим аркылуу коом менен тыгыз байланышта болуп эстетикалык муктаждыктарын камсыздоого жана туура талдоого, убактысын пайдалуу өткөрүүгө үйрөнөт. Эгерде адам баласынын сезимдери көркөм сүрөт өнөрүн таанып-билүүдө жакшы ойгонбосо, анда окуучу алган маалыматты өзүнө таандык кыла албайт, ага кайдыгер бойдон кала берет. Педагогикалык илим жана практикада ушул процесс өзгөрүүсүз улантыла берсе анда эстетикалык тарбиянын берилиши билинбей таасирсиз бойдон калат. Ошол себептүү «Искусство» тармагы билим берүүдө алдынкы тармак болуп, мугалимдин ишинин методдор жана ыкмаларына таасирин тийгизип, ар кандай предметтердин эстетикалык жактарын ачууга жардам бериши керек. Альберт Эйнштейн өзүнүн илимий ишинде эстетикалык принцип логикалык принциптен кем эмес мааниге ээ экендигин белгилеп айткан «Эстетикалык билим, тарбия берүүдө учурдун талабына ылайык азыр көптөгөн мугалимдер компьютерди көркөм өнөр сабактарында колдонуу мүмкүнчүлүгүн аныктоонун үстүндө иштеп жатышат. Компьютердин жана проектордун мүмкүнчүлүктөрүн максатка ылайык колдонуу балдарга кеңсенин жабык мейкиндигин ачып, кээде жок болгон материалдардын болушун талап кылбастан, искусство дүйнөсүнө болгон кызыгуусун арттырат. Ошол эле учурда компьютер эч качан мугалимди алмаштыра албайт, анын ишин толуктап гана тураарын эске алуу керек. Жыйынтыгында сүрөт сабагында компьютерди колдонуунун формалары ээ экендигин аныктаса болот: маалымат булагы катары медиа ресурстарды пайдалануу; сабактын ар кандай этаптарында мугалимдин иш-аракетин компьютердик колдоо же компьютердин жардамы менен максаттуу жүргүзүү. Педагогикалык ишмердүүлүктүн жүрүшүндө маалымат булагы катары медиа ресурстарды пайдалануу окуучулардын сүрөтчүлөрдүн чыгармачылыгына жана искусстводогу агымдарга, өнүгүүсүнө, өзөчөлүктөрүнө, сезе

билүүсүнө болгон кызыгуусун арттырат. Ошондуктан, сабактын планын түзүүдө, эреже катары, жаңы теманын презентациясынан кийин же алынган билимди түшүнүү жана бекемдөө үчүн дароо эле фрагменттүү түрдө даяр видеороликтерди колдонууга болорун эске алуу зарыл. Аларды өз убагында сабактын аягында туура колдонсо да натыйжалуу болот. Булар презентация фильмдери, слайд-фильмдер жана тесттик тапшырмалар сабактарда колдонулат. Ар бир колдонуунун ийгилиги сабактын структурасындагы ордун туура аныктоодон, максатка жана милдеттерге ылайык колдонуунун ылайыктуулугуна, сабактын тибине жараша болот» [3, с. 134].

Алсак, этап-этабы менен сүрөт тартуу сабактарында слайддарды колдонсок сабак жеткиликтүү болсо, ал эми презентацияны баарлашууда колдонсо болот. Бул сабак балдарды темага, искусствого кызыктырууга, алардын көңүлүн бурууга жардам берет. Ошол эле учурда слайддарга жайгаштырылган ашыкча маалымат эффективдүү эмес экенин эстен чыгарбоо керек, анткени аны ар дайым колдонулушу визуалдык көрүнүштөн алагды кылат. Тасманын демонстрациясы мугалимдин комментарийи менен коштолот, толукталат. Ошол эле учурда активдүү баарлашуу күтүлөт, суроо берүүгө жана түшүндүрмө берүүгө, көркөм чыгармаларды жамааттык, топтук кароого жана талкуулоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Натыйжада, окуу процессине мүмкүн болушунча жакын, өзүнүн мультимедиялык китепканасы түзүлөт.

Жалпылоодо түрдүү деңгээлдеги иштелип чыккан тесттик тапшырмаларды колдонсо болот. Аларды сабактын биринчи этабында көңүлүн ачуу, активдештирүү, өтүлгөн материалды кайталоо, сабактын башталышында маселе түзүү, көңүл буруу, андан ары окууга болгон каалоосун ойготуу үчүн колдонсо болот. Экранда көргөзүлгөн бул тесттик тапшырмалар материалды кабыл алуу деңгээлин, өздөштүрүү даражасын билгендигин аныктай алат жана таасирлер, эмоциялар, кубанычтар болгондо, окутуунун баалоо ыкмаларын колдонууга мүмкүндүк берет.

«Педагогикалык ишмердүүлүктүн жана көркөм өнөр сабагында компьютерди максаттуу колдонуу, тажрыйбасынын жыйынтыгында анын окуу процессинде колдонулушу абдан маанилүү-деген жыйынтыкка келүүгө болот. Ошол эле учурда компьютер окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун кубаттуу куралы болуп саналат, ал окуучунун мотивациясын жогорулатууга мүмкүндүк берет. Мотивациянын булактарынын бири – же кызыктуусу бул адамдын тынымсыз ишмердүүлүгү. Бул жерде компьютердик технологиянын мүмкүнчүлүктөрү өтө чоң. Ал эми видеоклиптерди каалаган тема менен таанышуу үчүн, эң чоң музейлерге «баруу» үчүн колдонсо болот. Ошентип, компьютердик технологияларды колдонуу окуу процессин жакшы, жеткиликтүү, ыңгайлуу жагына өзгөртүүгө мүмкүндүк берет, билим берүү ишинин бардык этаптарын камтыйт» [4, 25-б.].

К.Д. Ушинский белгилүү фразасын эске салалы: “Балдардын табияты ачык-айкын көрүнүштү талап кылат. Эгер сиз сөзгө тартуу кыйын болгон класска кирсеңиз, сүрөттөрдү көрсөтө баштаңыз, ошондо класс сүйлөйт, эң негизгиси эркин сүйлөйт...». Эгерде окуучу көркөм өнөр сабактарынан ырахат алса, анда бул келечекте сүрөт тартуу анын сүйүктүү ишмердүүлүгүнө айланышынын кепилдиги болуп, чыгармачылыктын даамын сезүүгө жардам берет жана эмоциясын башкара билүүгө, образды жана кыял чабыттарын өнүктүрүүгө үйрөтөт. Демек, ал ийгиликтүү жана бактылуу адам болот. Көркөм искусствонун таасиринде тарбияланган адам чыгармачыл болуп, ааламдын, табияттын, жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн жашоосундагы ажырагыс байланыштарды терең түшүнүү менен терс сапаттагы көрүнүштөргө барбайт.

Илхами Саваш Сүрөт сабагынын максаты балага жөнөкөй эрежелерди үйрөтүү жана колун көндүрүү эмес. Анын эң негизги максаты жашоого, өнөргө, табиятка байкоо жүргүзүүнү жана ой жүгүртүүнү үйрөтүү. Ошондой эле бул сабакты өздөштүргөн баладан өнөрлүү, чыгармачыл, жөнөкөй нерселерге көрк берген, өзүнө ишенген, чечкиндүү, өз ойун билдире алган, тыкан, айлана-чөйрөнү жакшыртууну каалаган инсан өсүп чыгат [5, 11-б.].

Мектептеги көркөм өнөр – бул чыгармачыл инсанды даярдоонун каражаты болуп эсептелет. Эстетикалык жана техникалык билим берип эмгекке тарбиялоо багытында ишти жаңы деңгээлге көтөрүүгө сөзсүз, буга чейинки кетирилген кемчиликтер, түшүнбөстүктөр эске алынып, оңдолуп, кийинки келечектүү иштерди аткарууга тоскоол болбогондой, алгылыктуу жактары унутта калбагандай болуусу азыркы учурдун талабы.

Коомдогу өзгөрүүлөр, адам баласынын жашоо тиричилиги үчүн азыркы учурдагы илим менен техниканын дүркүрөп өскөн доорунда эртеңки келечек ээлери болгон жаш муундарды болочок турмушка даярдоодо улуттук көркөм баалуулуктарды сенирип (көркөм өнөр, колдонмо-жасалга өнөрү, музыка, элдин тарыхы) учурдун талабына ылайык, окуу-тарбия иштерин жүргүзүүдө, балдардын чыгармачылыгын туура калыптандырууда жаңыча мамиле кылууну талап кылууда. Ошондон улам ар бир келечек муун учурдун талабына ылайыкташып ошо менен бирге улуттук

кыргыз салтын, үрп-адатын, көркөм маданиятынын өзгөчүлүктөрүн түрүн билип, угуп, туюп, сезип, практикалап кийинки муунга өздөртпөй сактап берүүсүн аларда билүүсү керек. Себеби элди эл кылган, жана башка элдерден айырмалаган бул-улуттук баалуулуктар.

Мамлекетибиздин эртеңки келечеги, тагдыры бүгүнкү күндө биз окутуп, тарбиялап жаткан окуучуларыбыздын колунда.

Корутунду.

Жалпы билим берүүчү мектепте Көркөм өнөр сабактарынын негизги максаты окуучулардын көркөм маданиятын руханий, б.а. муундан-муунга өткөн маданиятынын негизги бөлүгү катары калыптандыруу болуп саналат. Алар адамдын жашоосундагы эң жогорку баалуулуктар жана көркөм чыгармаларда өз ордун табышат. Негизги каражаттарга көркөм сүрөт искусствосунун чыгармаларында мындай ой жүгүртүү, жашоону талдоо, божомолдоо, бир нерсени элестетүү сыяктуу сезимдерди ойготууга өбөлгө түзөт.

Ар бир эл искусство аркылуу дүйнөнүн, өзүнүн образын жаратат жана башка элдер арасында өз ордун таанытат. Аталган эстетикалык тарбиянын максаттуу иш-аракеттери окуучуларды окутуунун жана тарбиялоонун милдеттерин туура аныктоо аркылуу аларды улуттук жана регионалдык маданияттын өзгөчө тирн болгон кол өнөрчүлүк менен тааныштыруу, аларга элдин руханий, эстетикалык жана социалдык тажрыйбасы жөнүндө кеңири маалымат берүү, алардын көркөм жана колдонуучулук көндүмдөрүн калыптандыруу, маданий салттарды, коңшу элдердин руханий баалуулуктарын салыштыруу жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүү, чыгармачылык көз карандысыздыкка ыйрөттүн эсептелет [5, с. 33].

Колдонулган адабияттар

1. Жамангулова К.У., Оторбекова А.М. Кыргыз сүрөтчүлөрүнүн эмгектери аркылуу студенттердин көркөм өнөргө болгон билимин арттыруу // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), 233-238-б.
2. Аманкулова Ж. Эстетикалык тарбия-инсандын ар тараптан өнүгүсүнүн негизги шарты катары // Вестник КНУ, 2022, № 2(110), 33-42-б.
3. Ермолаева-Томина Л.Б. Развитие креативности на занятиях изобразительным искусством // Совершенствование методики преподавания художественно-творческих дисциплин: Сб. методических трудов. – Москва, 2003, 123 с.
4. Ибирайым кызы А. Мектеп информатикасы: натыйжага багыттап окутуу жана жаңыча баалоо // Известия Кыргызской академии образования, 2019, № 2(48), с. 133-140.
5. Ибирайым кызы А., Акматов Д., Дуйшеналиев Ж. Информатика, Көркөм өнөр жана музыка предметтеринин мазмунун жаңылоо шарттары // Известия Кыргызской академии образования, 2020, № 3(52), с. 33.
6. Кияценко Н.И., Лейзеров Н.А., Каган М.С. и др. Эстетическая культура и эстетическое воспитание. – Москва: Просвещение, 1983, 304 с.
7. Саваш Илхами. Балдардын тарткан сүрөттөрү эмнени түшүндүрөт? / Которгондор А. Койчубек кызы, К. Чаткалбай кызы. – Бишкек: “УЯ” ЖЧК, 2020, 21-25-бб.
8. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности младших школьников: кн. для учителя. – Москва: Просвещение, 1988, 175 с.
9. Шадрина И.М. Развитие художественного воображения на уроках художественного труда // Начальная школа, 2000, №4, с. 84-87.

Сарсекеев Б.С.
А.К. Кусаинова атындагы Евразия гуманитардык институту
Сарсекеев Б.С.
Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова
Sarsekeev B.S.
Eurasian Humanitarian Institute named after A.K. Kusainova

**КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК ЫКМАНЫН НЕГИЗИНДЕ МЕКТЕПТИК ОКУУ
КИТЕПТЕРИН МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО
МОДЕРНИЗАЦИЯ ШКОЛЬНОГО УЧЕБНИКА НА ОСНОВЕ
КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА
MODERNIZATION OF THE TEXTBOOK BASED ON THE COMPETENCE-BASED
APPROACH**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада окуу китептерин долбоорлоодо компетенттүүлүккө негизделген ыкманын мүмкүнчүлүктөрү изилденет. Мектептердин тарых окуу китептерин талдап чыгуунун негизинде окуучулардын компетенттүүлүгүн калыптандырууга өбөлгө түзүп, аларды өркүндөтүүнүн катылган резервдери аныкталды. Окуучулардын компетенттүүлүгүн өнүктүрүү тексттерге тапшырмаларды иштеп чыгуу аркылуу каралат. Тарых окуу китебине карата бул авторлор тарыхтын окуяларын ачып гана тим болбостон, материалды өздөштүрүүнүн жолдорун көрсөтүп, студенттердин иштөө жолдорун белгилеши керек дегенди билдирет.

Аннотация: В статье исследуются возможности компетентностного подхода к проектированию учебника. На основе анализа школьных учебников истории выявлены скрытые резервы их совершенствования, способствующие формированию компетенций учащихся. Развитие компетенции школьника рассматривается через разработку заданий к текстам. Применительно к учебнику истории это означает, что авторы должны не только раскрыть события истории, но и указать подходы к овладению материалом и наметить пути работы учащихся.

Abstract: The article explores the possibilities of a competency-based approach to textbook design. Based on the analysis of school history textbooks, hidden reserves for their improvement have been identified, contributing to the formation of student competencies. The development of student competence is considered through the development of tasks for texts. In relation to a history textbook, this means that the authors must not only reveal the events of history, but also indicate approaches to mastering the material and outline ways for students to work.

Негизги сөздөр: окуу китеби; компетенттүүлүккө негизделген мамиле; компетенттүүлүк, компетенттүүлүк; тапшырмалар.

Ключевые слова: учебник; компетентностный подход; компетенция; компетентность; задания.

Keywords: textbook; competency-based approach; competency; competency; assignments.

В настоящее время знания развиваются очень быстро. Мы живем во время, когда постоянная смена знаний и потеря актуальности того, чему учили в прошлом, требует от человека постоянного обновления [11]. Основная цель современного профессионального образования – профессиональная гибкость и компетентность в профессии, обеспечение качества образования, ориентированного на творчество [12].

В педагогической науке утвердилось понятие учебника как массовой книги для учащихся, важнейшего средства организации учебного процесса, основного источника организации учебного процесса. Педагогическая мысль эволюционировала к определению учебника от основного источника знаний до сценария деятельности обучения, от книги, воздействующей на воображение учащегося с помощью слова, до кибернетических моделей. В настоящее время сформировалось понимание учебника как многофункциональной книги, соединяющей функции пособий разных видов.

В процессе подготовки школьных учебников прослеживаются тенденции позитивного и негативного характера. К *позитивным* относятся: введение обновленного содержания образования; регулярное переиздание учебников и УМК. К *существенным негативным факторам* относятся:

неработанность основ диагностики качества учебника; слабая система оценки и экспертизы; несовершенная система апробации.

Следует отметить, что новые учебники истории имеют *много достоинств* – они хорошо иллюстрированы, включают новые знания и понятия, имеют добротные аппараты ориентировки. Многие из них разработаны с четкой целевой направленностью, перед раскрытием содержания тем обозначаются задачи урока, предлагаются ключевые слова, что ориентирует ученика на конечный результат. Положительной тенденцией является включение заданий для самопроверок, рубрик на обобщение и закрепление пройденного материала, что усиливает функциональную составляющую учебника. Вместе с тем, несмотря на достижения, в стране появилось новое явление – *критика школьных учебников* со стороны ученых, педагогов и общественности. Учебники истории критикуют за сложный язык и стиль изложения, перегруженность материалом, обилие новых терминов и понятий, слабый учет возрастных особенностей детей, технические ошибки. Критика имеет основания так, как отсутствие системного подхода к конструированию учебника приводит к тому, что новые учебники повторяют ошибки предыдущих изданий.

Проблемой учебников истории является монофункциональность, авторы ориентируются в основном на информационную функцию, что обуславливает теоретизированность обучения в ущерб практическим умениям.

Целью нашего исследования является изучение действующих в настоящее время учебников истории и выработка на этой основе рекомендаций по их совершенствованию. Направление поиска – найти скрытые резервы учебника, которые позволят перейти от теоретизированного обучения к практическим умениям, *от информационного обучения к интегрированным знаниям*.

Для решения поставленных задач нами изучены научные работы по проблемам школьного учебника, проанализированы отечественные и зарубежные учебники истории разных периодов, что позволило выявить передовой опыт и достижения в области учебниковедения. Учебник изучался с позиции компетентностного подхода и рассматривался не как «источник знаний», в котором содержание историко-педагогического образования предстает как система знаний, умений и навыков, а как *инструмент организации учебной деятельности обучаемых, позволяющих сформировать ключевые и предметные компетенции школьников*. Мы исследовали структуру и содержание учебников истории, воспитательную направленность, учет возрастных и психологических особенностей учащихся, язык и стиль изложения, баланс между передачей информации и предлагаемыми способами действий, учет методики преподавания.

В статье на основе проведенных исследований рассматриваются некоторые пути модернизации школьного учебника истории. *Научная новизна* заключается в том, что проектирование учебника анализируется с позиций компетентностного подхода. *Результатами исследования* являются выявленные резервы совершенствования учебника, что имеет научную и практическую значимость для учебниковедения, создает возможности для теоретической основы проектирования учебника нового типа, позволит авторам использовать компетентностную парадигму образования, основная идея которой заключается в формировании компетенций школьников как результатов образования.

Изучение показывает, что в подготовке учебника истории существуют два подхода, которые на выходе дают два разных учебника. Одна задача – *учить последовательно, на линейной основе, представлять исторические события*, другая – *учить понимать современные события через призму прошедших исторических событий*.

При первом подходе акцент ставится на раскрытие содержания учебного материала, хорошо реализуется функция передачи знаний. В данной парадигме разработано большинство учебников. Второй подход требует владения учащимися *инструментариями анализа и интерпретации* проблем истории. Акцент ставится на способы деятельности ученика, создание условий для личностного развития школьника и удовлетворение базовых потребностей. Этот подход мало используется авторами учебников, в большей мере он реализуется в рабочих тетрадях на печатной основе.

Следует отметить, что научные исследования учебника традиционно идут в рамках парадигмы классического образования, в котором разработка учебника рассматривалась в знаниецентрической парадигме с акцентом на раскрытие содержания обучения. Такой подход ориентирован на фундаментальное образование, знание базового содержания изучаемого предмета. Однако слабой стороной подхода является недостаточное внимание практической составляющей. Речь идет о том, что для успешности образования в учебнике следует предусмотреть функции, способствующие общему развитию личности, в особенности функции развития способностей и компетенций, способствующих активной социализации школьников в общественную жизнь.

Сторонники фактологических знаний полагают, что существует определенный набор фактов, который позволит учащимся, имея хорошее образование, стать активными членами общества. Альтернативной позицией является мнение, что концептуальные знания и практический опыт важнее и что теоретические знания сами по себе ничего не значат, они имеют ценность только тогда, когда понимаются концептуально и применяются на практике. В конечном счете, результат, каким будет учебник, зависит от той позиции, которую занимает автор: является ли он сторонником формирования предметных знаний или же считает важным развитие ключевых компетенций школьника.

Автор статьи придерживается позиции тех исследователей, которые считают, что учебник должен гарантировать свободное владение учеником материалом и исходят из положения, что уверенными и независимыми становятся те учащиеся, которые задают важные вопросы и уравнивают различные точки зрения, относящиеся к жизни, стране и миру. Такая постановка вопроса требует изменений типа взаимоотношений между учителем и учащимися на основе демократизации общественных отношений, перестройки их по принципу содружества, соучастия, взаимопонимания и взаимоуважения. Последнее в свою очередь требует пересмотра взглядов на роль и функции учебника, так как традиционные учебники, ориентированные на изложение информации, не в состоянии выполнять возлагаемые на школу задачи формирования компетенций.

Как альтернативу мы рассматриваем компетентностный подход к проектированию учебника. Согласно компетентностной парадигме целью обучения является не триада «знания, умения, навыки», обуславливающая ориентацию на содержание образования, а компетенции, компетентности, которые должны быть достигнуты в ходе учебного процесса. Компетенции определяются несколькими признаками:

- компетенция прибегает к мобилизации всех ресурсов: знаний, умений, навыков различных типов и умений;
- мобилизация всех ресурсов осуществляется через определенную группу ситуаций. Для развития умения достаточно содержания. Для компетенции требуются, кроме содержания, узел ситуации, которые отличаются друг от друга;
- компетенция носит законченный характер;
- компетенция носит в основном междисциплинарный характер [1].

В связи с этим основным направлением нашего поиска является исследование возможностей трансформации традиционного учебника в учебник нового типа, ориентированного на формирование и развитие ключевых и предметных компетенций школьника. Такой подход обусловлен необходимостью социализации личности ребенка и его успешной адаптации в общественную жизнь после окончания школы.

Особенностью компетентностного подхода является практикоориентированный характер, позиция, что обучение нельзя рассматривать только лишь как передачу информации, вне контекста обучения анализу, сравнению, обобщению, умению делать самостоятельные выводы, воспитанию толерантности, развития мышления. Согласно компетентностному подходу целью обучения являются компетенции (компетентности), которые должны быть достигнуты в ходе учебного процесса. Компетентность характеризует готовность применять усвоенные знания, способы деятельности и ценностные отношения для решения практических задач в реальной жизни. Понятие компетентности включает в себя не только когнитивную и операционально-технологическую стороны, но и мотивационную, этическую, социальную, поведенческую, что требует проектирования учебника на основе развития способностей и компетенций ученика. Иначе говоря, компетентность – это новые качества, способности и характеристики человека, которые он приобретает в результате изучения предмета, обеспечивающие применение полученных знаний, умений, ценностных ориентаций, способов деятельности.

Реализация задач формирования ключевых компетенций требует разработки учебных книг, соединяющих в себе содержание образования с методами обучения, развивающими общеучебные умения школьников. Мы рассматриваем разработку учебника в единстве с методами обучения еще и потому, что в содержание образования входят знания, умения, навыки, опыт творческой деятельности и опыт эмоциональных отношений в форме личностных ориентаций [2]. Этим компонентам в учебнике соответствуют четыре элемента: информационный, репродуктивный, побуждающий к творческой деятельности, способствующий усвоению опыта эмоционального отношения. Такое соотношение позволяет ориентироваться на поисковую деятельность, рассматривать учебник как *инструмент организации учебной деятельности обучаемых*, позволяющий сформировать ключевые

компетенции школьников. Изменение организации учебной деятельности средствами учебника позволит учащимся усвоить программный материал на основе сформированных компетентностей.

Из множества функций, которые выполняет учебник, при компетентном подходе ведущим становится *функция развития способностей и компетенций* учащихся, где *способность* означает применение определенных навыков, способствующих реализации поставленных целей, а *компетенция* – интегрированную группу способностей, позволяющих оценить ситуацию и действовать соответствующим образом [1, с.72].

Компетентный подход меняет акценты в обучении в сторону активного использования возможностей методов обучения, с помощью которых можно не только вызвать интерес к содержанию обучения, но и развивать ключевые компетенции школьников. В связи с этим в основу содержательной адекватности подготовки школьников мы взяли базовое понятие «компетенция/компетентность». Предлагаемая нами концепция предполагает ориентацию на цели-компетенции как ожидаемые результаты обучения и рекомендует авторам начинать не с отбора содержания, а с определения целей-компетентностей, которые должны быть сформированы у учащихся в результате изучения данного курса. Таковыми для предмета истории являются информационная, коммуникативная, самообразовательная, социально-политическая и ценностно-ориентировочная компетенции.

Реализация целей требует отбора таких способов преподнесения учебного материала, которые работают на развитие умений и способностей планировать, искать информацию, анализировать и обрабатывать ее, оценивать, принимать решение, работать в команде, аргументировано защищать свою точку зрения, выражать свое отношение к изучаемому материалу, выстраивать свое самостоятельное обучение, размышлять.

Первым шагом в разработке учебника должно стать *составление списка компетенций школьника, его конкретизация на предметном уровне*. На основе составленного списка разрабатывается *структура учебника*. Единицей проектирования личностного содержания образования становится *образовательная ситуация и способы действия в этих ситуациях*. В результате субъекты учения вовлекаются в разрешение проблем. Реализация концепции требует, чтобы учебник отражал цели, содержание, организационные формы и дидактические процессы.

Проектирование учебников на компетентностной основе показывает, что авторские идеи и замысел значительно разнятся на предметном уровне. Общим может быть:

- 1) выделение фундаментальных идей, теорий, законов;
- 2) отбор основных предметных понятий;
- 3) блочное построение, где изучение начинается с теоретической главы;
- 4) использование ценностно-целевых ориентиров общего образования;
- 5) усиление методологической, мировоззренческой и практической составляющей содержания предмета;

6) рефлексия собственной деятельности учащихся по использованию полученных знаний и способов действий.

Применительно к учебнику истории можно выделить следующие особенности:

- предоставление школьникам материалов для самостоятельной работы, например, извлечения из исторических документов, результаты археологических раскопок;
- постановка заданий, нацеливающих на имитацию работы историка-исследователя;
- выстраивание последовательности шагов рассуждения для учащихся.

Исходя из опыта разработки учебной литературы, предлагаем следующий алгоритм проектирования.

1. Определить цели (компетенции).
2. Структурировать содержание учебных текстов (на 2-3-х страницах).
3. Определить умения, которые необходимо сформировать у обучаемых на занятии.
4. Отобрать наиболее эффективные для поставленных целей формы, методы и способы обучения [3].

Структурирование содержания исторического образования следует рассматривать в единстве трех аспектов: *социальной сущности, педагогической принадлежности содержания образования и системно-деятельностного способа его рассмотрения*. Построение *управленческой модели* должно идти с учетом возможности совместной работы:

1. Перед изучаемой темой дается задание на актуализацию изучаемых материалов, анализ собственных знаний и представлений по теме. Это делается для создания условий к принятию новой информации.

2. Далее предлагается учебный текст, который учащиеся должны проработать. На этом этапе предлагаются разные способы обучения и задания, позволяющие сформировать свое собственное понимание прочитанного.

3. На третьем этапе идет выражение мысли через усвоенные понятия и представленную информацию, создается личностное понимание содержания.

Для адаптивирования содержания курса к различным типологическим группам учащихся необходимо сбалансировать объем текстового компонента; количество заданий к теме; сбалансировать соотношение заданий разных видов и типов; отслеживать соотношение текстовых и внетекстовых компонентов. Корректировка уровня развертывания содержания должна идти с учетом познавательных возможностей учащихся. Важно предусмотреть методы и приемы обучения учителя, самостоятельную работу ученика, обеспечивающие осознанное усвоение, проверку и оценку знаний.

К определяющим в структуре учебника истории относятся нижеперечисленные принципы.

1. Определение векторов работы ученика путем предоставления целей.

2. Использование в каждой теме 2-3 документов, интегрирующих основной текст.

3. Предоставление разных взглядов, мнений, позиций в виде авторских текстов и первоисточников.

4. Отбор учебного материала для анализа исторических процессов.

5. Уровень развертывания содержания информации, выстраивание логики изучения курса должно согласовываться с учетом возрастных возможностей учащихся.

7. Методы обучения, самостоятельная работа ученика должны обеспечивать осознанное усвоение и закрепление, проверку и оценку знаний [4; 5].

Смысл отбора содержания, его системного структурирования и разработки заданий состоит в том, чтобы предоставить школьникам возможность обсудить свои знания. Единицей проектирования личностного содержания образования становится *образовательная ситуация и способы действия в этих ситуациях*. Это позволит усилить личностную направленность образования. В общем виде структура параграфа может выглядеть следующим образом:

1. Название темы;

2. Проблемное задание;

3. Учебный текст;

4. Вопросы и задания в середине текста;

5. Вопросы и задания в конце темы.

Постановка заданий перед учебным текстом выполняют мотивационную функцию, способствует самоорганизации и целевой ориентации учебной деятельности. Через задания мы предлагаем модели обучения истории, предполагающие индивидуальную мыслительную деятельность, работу в парах, группах, коллективную деятельность обучаемых [6]. Изменение характера заданий изменит направленность образовательного процесса.

Анализ учебников истории показывает преобладание в них заданий 1 и 2 типа (рецептивного и репродуктивного характера), в меньшей степени заданий 3-го (творческого характера) и 4-го уровня (задания на развитие эмоционально-ценностной сферы). В некоторой мере это компенсируется заданиями специальных рубрик на усвоение содержания исторического материала («Обобщить»), аргументацию («Выскажи свое мнение»), концентрацию внимания («Знай!»), обобщение («Это важно!»), поддержание интереса («Интересный факт») [7]. В учебниках встречаются отмеченные специальным знаком «творческие задания», «задания повышенной сложности» [8], некоторые авторы делят задания по степени сложности: «вопросы и задания второй степени сложности» и «вопросы и задания третьей степени сложности» [9], однако критериев оценок за работу над ними нет.

Лучший способ развивать умения – *научиться накладывать их на разное содержание*. Ученик должен столкнуться с проблемой, решая которую, он должен убедиться, что не все ему по силам, и над чем-то ему надо поработать. Чтобы быть успешным, ученик должен уметь работать с информацией, понимать, как различные части информации могут быть связаны между собой, научиться рассматривать новые идеи и знания в соответствующем контексте, осмысливать и критически подходить к информации. Такое мышление не вырабатывается само по себе и требует разработки *разнотипных заданий с учетом интеграционной деятельности*. Следует разрабатывать задания, ставящие ученика в ситуации, позволяющие ему интегрировать, а не просто сопоставлять свои знания из разных областей, предлагать *различные ситуации*, которые ученик должен решить, используя свои знания. Значение новых ситуаций состоит в том, что они помогают учащимся использовать все свои знания, показывают степень их полезности, расширяют границы приложения, позволяют увидеть разницу между теоретическим знанием и практикой.

Практика показывает, что результативность обучения многократно возрастает, если поднять обучаемого к рефлексии собственной деятельности. Рефлексия постоянно ведет обучаемого к осознанию его конкретных способов деятельности, к систематизации, обобщению, отказу от ошибочных приемов, что реально приводит к развитию его личности. Поэтому важно предлагать **ориентировочные основы действий** – алгоритмы, памятки, планы работ, чтобы ученик мог работать с информацией, понимать, как ее различные части могут быть увязаны между собой, научиться рассматривать новые идеи и знания в соответствующем контексте, осмысливать и критически подходить к информации [10].

Предлагаемая модель учебника меняет функции преподавателя: роль преподавателя трансформируется с позиции источника информации на организатора учебного процесса, что в свою очередь требует от учителя умения создавать развивающее пространство, вводить в проблему, организовывать взаимодействие, предлагать способ деятельности, владеть технологиями обучения.

Соединение возможностей учебника с технологиями обучения позволяет создать условия для развития личности, оказывает влияние на формирование практических умений учащихся, обеспечивает переход от информационного знания к интегрированным знаниям, что является условием формирования ключевых компетенций будущих выпускников.

Конструирование учебника видится в переориентации с описания исторического содержания на организацию учебной деятельности учащихся с историческим материалом. Важно определить *основные знания к каждой теме и ту часть, которую учащиеся могут усвоить сами*. Учебные тексты должны нести большую информационную нагрузку, с помощью которых учитель мог бы формировать у обучаемых системы способов, позволяющих реализовать познавательные цели и потребности. Необходимо предлагать документы, выражающие альтернативные взгляды на события, их причины и значение, включить дополнительные рубрики и тексты, использовать возможности аппарата организации усвоения, способов предоставления информации и их влияния на мотивацию обучения. Такой подход учит воспринимать разные точки зрения, терпимо относиться к многообразию мнений, оценок, выводов, создать позитивный настрой в обучении, вызывать интерес учащихся, удовлетворять стремление видеть результаты своей работы.

К скрытым резервам совершенствования учебника можно отнести создание условий для мотивации изучения предмета. Для этого целесообразно сбалансировать количество предлагаемых вопросов, заданий, упражнений закрытого и открытого типов; располагать упражнения в порядке усложнения; обозначать разными знаками упражнения разного уровня сложности; соблюдать баланс между различными упражнениями.

В реализации компетентностного подхода открытым для авторов учебников остается ряд вопросов: на каком возрастном этапе, ступени обучения (младшей, средней, старшей) приобретаются те или иные компетенции; как определить индивидуально-типологические компоненты компетенции и их роль в формировании ценностных установлений и отношений; как оценивать компетенции. Вариантом решения проблемы может быть обоснование знаний, умений и навыков для каждого класса, что дало бы автору возможность целенаправленной работы над учебником.

Таким образом, модернизация учебника на основе соединения содержания предмета, методов и технологий обучения, при соответствующих управленческих инструментариях делают процесс обучения эффективным. Автору (авторам) важно добиться оптимального соотношения *между предлагаемым содержанием учебного материала и способами деятельности обучаемых*, что позволит вовлекать учащихся в разрешение проблем. Такой подход дает школьнику ряд *возможностей*: организовывать свою работу, выбирать форму выполнения задания, применять свой план решения; соотносить новые знания с ранее приобретенными, способствует пониманию предмета и выработке специальных (предметных) умений.

Перспективность исследования мы видим в проектировании учебника в рамках психодидактического подхода, с учетом психических закономерностей учебной деятельности, создании условий для выпускников школы, обладающих умениями и навыками решения поставленных задач.

Список использованной литературы

1. Франсуа-Мари Жерар, Ксавье Рожье. Разработка и анализ школьных учебников: Пер. с франц. АВ ОВО, 1998, 372 с.
2. Краевский В.В., Лернер И.Я. Дидактические основания определения содержания учебника // Проблемы школьного учебника. Вып. 8. (О конструировании учебника). – Москва: Просвещение, 1980, с. 34-49.

3. Сарсекеев Б.С. История древнего Казахстана. Рабочая тетрадь: Для 6 класса общеобразов. школы – 3-е изд., переработанное учебное пособие. – Алматы: Атамұра, 2015, 112 с.
4. История древнего Казахстана: Учебник для 6-го класса общеобразовательной школы / Т.С. Садыков, А.Т. Толеубаев, Б.С. Сарсекеев, Г. Халидуллин. – 2-е издание, переработанное. – Алматы: Атамұра, 2011, 184 с.
5. Рассказы по истории Казахстана. Книга для дополнительного чтения: Учебное пособие. – Алматы: Атамұра, 2015, 192 с.
7. История Казахстана: Учебник для 7 (6) класса общеобразовательной школы / Н.С. Бакина, Н.Т. Жанакоева. – Алматы: Атамұра, 2017. – 240 с.
8. Б.Г. Аяган, М.Д. Шаймерденова. Новейшая история Казахстана: Учебник для 9 кл. общеобразовательной школы. – Алматы: Атамұра, 2005. – 400 с.
9. История Казахстана (Важнейшие периоды и научные проблемы). Учебник для 11 кл. естеств.-матем. направления общеобразоват. школы / Т.Т. Турлыгул, С.Ж. Жолдасбаев, Л.Т. Кожакеева, Г.М. Жусанбаева. – 3-е изд., перераб., доп. – Алматы: Мектеп, 2015, 336 с.
10. Сарсекеев Б.С. Модели обучения истории в школе: Учебное пособие. – Астана: ТОО «Мастер ПО», 2018, 46 с.
11. Асипова Н.А., Кыдыралиев А.С. Непрерывное образование и подготовка курсантов военного института для воспитания молодых солдат // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 23-30.
12. Асипова Н.А. Акмеологический подход в профессиональной педагогической подготовке // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына, 2023, № 2(114), с. 17-22.

УДК 372.881

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-235-239

Тотуева Г.А.
 №4 орто мектеби, Кара-Балта ш.
Тотуева Г.А.
 Средняя школа №4, г. Кара-Балта
Totueva G.A.
 Secondary School №4, c. Kara-Balta

САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОРУС ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮДӨ ИНТЕГРАЦИЯЛОО ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING RUSSIAN LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада мектептерде орус тилин окутууда санариптик технологияларды интеграциялоо изилденет. Анда онлайн ресурстар, тиркемелер, электрондук китептер, интерактивдик презентациялар жана социалдык медиа сыяктуу негизги санариптик куралдардын ролу жана алардын билим берүү процессин жакшыртуудагы орду баяндалат. Бул технологияларды колдонуу менен байланышкан артыкчылыктар, анын ичинде окуучулардын кызыгуусун арттыруу, жеке окутуу, окуучулардын көз карандысыздыгын өнүктүрүү жана дифференциациялоо мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, талкууланат. Ошондой эле, санариптик технологияларды ишке ашыруудагы кыйынчылыктар жана коркунучтар, мисалы, техникалык жабдуулардын жетишсиздиги, санариптик бөлүнүү жана мугалимдердин үзгүлтүксүз окутулушу сыяктуу маселелер сөз болот. Ийгиликтүү интеграциянын мисалдарына алыстан окутуу үчүн видео конференцияларды колдонуу жана электрондук баа журналдары менен күндөлүктөрдү ишке киргизүү кирет. Жыйынтыкта санариптик технологияларды туура колдонуу маанилүүлүгү баса белгиленет, анткени алар билим берүү максаттарына жетүүгө жана студенттердин тил жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө эффективдүү салым кошо алат.

Аннотация: В статье рассматривается интеграция цифровых технологий в процесс преподавания русского языка в школе. Описаны основные цифровые инструменты, такие как онлайн-ресурсы, приложения, электронные учебники, интерактивные презентации и социальные сети, и их роль в улучшении учебного процесса. Анализируются преимущества использования этих технологий,

включая повышение интереса к предмету, персонализацию обучения, развитие самостоятельности у учеников и расширение возможностей дифференциации. Кроме того, статья затрагивает вызовы и риски, связанные с внедрением цифровых технологий, такие как необходимость технического оснащения, цифровой разрыв и потребность в повышении квалификации учителей. В качестве примеров успешной интеграции приводятся случаи использования видеоконференций для проведения дистанционных уроков и внедрение электронных журналов и дневников. В заключение подчеркивается важность правильного применения цифровых технологий, чтобы они способствовали достижению образовательных целей и развитию ключевых языковых компетенций у школьников.

Abstract: The article explores the integration of digital technologies into the teaching of the Russian language in schools. It describes key digital tools such as online resources, applications, electronic textbooks, interactive presentations, and social media, and their role in enhancing the educational process. The advantages of using these technologies are analyzed, including increased student engagement, personalized learning, the development of student independence, and expanded opportunities for differentiation. The article also addresses the challenges and risks associated with the implementation of digital technologies, such as the need for technical equipment, the digital divide, and the necessity for ongoing teacher training. Examples of successful integration include the use of video conferencing for remote lessons and the implementation of electronic grade books and diaries. The conclusion emphasizes the importance of correctly applying digital technologies to ensure they effectively contribute to achieving educational goals and developing key language competencies among students.

Негизги сөздөр: санариптик технологиялар; онлайн ресурстар; тиркемелер; электрондук китептер; интерактивдик презентациялар; социалдык медиа; дифференциациялоо; видеоконференциялар; электрондук баа журналдары; электрондук күндөлүктөр; тил жөндөмдөрүн өнүктүрүү.

Ключевые слова: цифровые технологии; онлайн-ресурсы; приложения; электронные учебники; интерактивные презентации; социальные медиа; дифференциация; видеоконференции; электронные журналы; электронные дневники; развитие языковых навыков.

Keywords: digital technologies; online resources; applications; electronic textbooks; interactive presentations; social media; differentiation; video conferencing; electronic grade books; electronic diaries; language skills development.

Введение.

Современное образование невозможно представить без цифровых технологий. С каждым годом они играют все более значимую роль в учебном процессе, включая преподавание русского языка. В условиях информационного общества, когда знания становятся все более доступными, роль учителя трансформируется: он становится не просто передатчиком информации, но и проводником, наставником, который помогает ученикам эффективно использовать цифровые ресурсы для овладения языковыми навыками. Именно поэтому сегодня на международных симпозиумах и конференциях всё чаще обсуждается необходимость реформирования сферы образования [8].

В этой статье мы рассмотрим, как современные технологии могут интегрироваться в процесс преподавания русского языка, какие преимущества и вызовы они несут, а также поделимся практическими примерами их использования [1].

Цифровые технологии открывают перед учителем русского языка огромные возможности для создания более интересных и увлекательных уроков. Вот несколько примеров, как они могут быть использованы [2]:

1. Онлайн-ресурсы и приложения:

- Существует множество образовательных платформ и мобильных приложений, которые помогают изучать орфографию, грамматику и развивать словарный запас. Например, платформы вроде "Российская электронная школа" или "Учи.ру" предлагают интерактивные упражнения, которые помогают ученикам лучше усваивать материал.

- Такие инструменты, как Quizlet или Kahoot!, позволяют создавать и использовать готовые карточки для изучения новых слов, а также проводить викторины, которые делают процесс обучения более игровым и увлекательным [3].

2. Электронные учебники и библиотеки:

- Электронные учебники предоставляют возможность изучать материал в интерактивной форме: ученики могут легко находить нужные темы через встроенные поисковые системы, использовать гиперссылки для перехода к связанным темам или дополнительным материалам.

- Электронные библиотеки, такие как "ЛитРес" или "Национальная электронная библиотека", дают доступ к огромному количеству книг и статей, что позволяет учителям расширять кругозор учеников и предоставлять им больше возможностей для самостоятельного чтения и анализа текстов.

3. Создание интерактивных уроков:

- Использование программ для создания интерактивных презентаций, таких как Prezi или Canva, позволяет учителю представлять материал в более визуально привлекательной и структурированной форме.

- Виртуальные доски, такие как Padlet или Miro, могут использоваться для совместного обсуждения тем и выполнения групповых заданий [4].

4. Использование социальных сетей и блогов:

- Социальные сети и блоги могут стать мощным инструментом для развития навыков письма. Учителя могут создавать закрытые группы для обсуждения литературных произведений, выполнения письменных заданий или ведения дневников чтения.

- Например, создание школьного блога может стимулировать учеников к написанию рецензий на прочитанные книги или к обсуждению актуальных языковых явлений.

Интеграция цифровых технологий в преподавание русского языка приносит множество преимуществ для учеников:

1. *Повышение мотивации:* Интерактивные и мультимедийные элементы делают обучение более увлекательным, что может увеличить интерес и мотивацию к изучению языка.

2. *Доступ к разнообразным ресурсам:* Ученики получают доступ к широкому спектру цифровых ресурсов, включая онлайн-курсы, учебники, видеоуроки и упражнения, что позволяет разнообразить процесс обучения и удовлетворить различные стили обучения.

3. *Развитие цифровых навыков:* Использование цифровых технологий помогает ученикам развивать важные цифровые навыки, такие как работа с онлайн-ресурсами, создание и редактирование документов, участие в виртуальных обсуждениях и использование образовательных платформ.

4. *Индивидуализированное обучение:* Цифровые технологии позволяют адаптировать материалы под потребности каждого ученика, предоставляя возможность для самопроверки и самостоятельного изучения на различных уровнях сложности.

5. *Обратная связь и оценка:* Использование онлайн-платформ для оценки и обратной связи позволяет ученикам быстрее получать результаты своих работ, что способствует лучшему пониманию и коррекции ошибок.

6. *Гибкость и доступность:* Цифровые технологии позволяют ученикам учиться в удобное время и в любом месте, что особенно важно для дистанционного обучения и самоподготовки.

7. *Стимулирование креативности:* Учебные приложения и платформы могут предлагать ученикам создавать собственные проекты, презентации и другие креативные работы, что развивает их творческие способности.

8. *Поддержка коллаборации:* Онлайн-инструменты и платформы способствуют совместной работе над проектами и заданиями, что развивает навыки командной работы и коммуникации [5].

Эти преимущества помогают сделать процесс обучения более современным и эффективным, а также способствуют развитию у учеников ключевых навыков для будущего.

Для учителей:

1. Упрощение планирования и управления уроками: Цифровые технологии упрощают создание и управление учебными планами, организация заданий и отслеживание прогресса учеников.

2. Повышение эффективности оценки: Автоматизированные системы оценки позволяют быстрее и более точно проверять работы учеников и предоставлять обратную связь.

3. Доступ к обучающим ресурсам и инструментам: Учителя могут использовать множество онлайн-ресурсов для подготовки материалов и создания более эффективных уроков.

4. Обмен опытом и профессиональное развитие: Платформы для профессионального общения и обучения позволяют учителям делиться опытом и обучаться новым методам и технологиям.

5. Интерактивность уроков: Использование интерактивных досок и мультимедийных ресурсов делает уроки более динамичными и привлекательными для учеников.

6. Расширение возможностей для дифференциации: Учитель может легко предлагать ученикам задания разной сложности, использовать дополнительные материалы для более глубокой проработки тем, а также предоставлять учащимся возможность изучать темы, которые вызывают у них наибольший интерес [6].

Интеграция цифровых технологий помогает создать более современную и эффективную образовательную среду, способствуя как образовательному, так и профессиональному развитию.

Эффективное использование цифровой технологии в образовании требует от учителей наличия соответствующих знаний и навыков. Это может привести к быстрому развитию практики педагогов в их работе, к новым творческим способам, которые мы не можем себе представить сегодня, и мы можем ожидать новых открытий, которые изменят наше понимание более глубокого мира в образовании [9].

Вызовы и риски. Несмотря на очевидные преимущества, интеграция цифровых технологий в преподавание русского языка сопряжена с определенными вызовами:

1. Необходимость технического оснащения: Для эффективного использования цифровых технологий требуется наличие соответствующего оборудования и программного обеспечения, что не всегда возможно в условиях ограниченного бюджета школ.

2. Цифровой разрыв: Не все ученики имеют равный доступ к компьютерам и Интернету, что может приводить к неравенству в образовательных возможностях.

3. Проблемы безопасности и этики: Использование онлайн-ресурсов требует от учителей внимания к вопросам безопасности данных и соблюдения авторских прав.

4. Профессиональная подготовка учителей: Необходимость постоянного обучения и повышения квалификации для эффективного использования новых технологий.

Практические примеры интеграции. Одним из успешных примеров использования цифровых технологий на уроках русского языка является проведение дистанционных занятий с использованием видеоконференций. Во время пандемии COVID-19 многие школы были вынуждены перейти на дистанционное обучение, и учителя русского языка активно использовали такие платформы, как Zoom или Microsoft Teams, для проведения уроков, обсуждений и консультаций [7].

Кроме того, некоторые школы внедряют электронные журналы и дневники, которые облегчают процесс взаимодействия между учителями, учениками и их родителями, делая его более прозрачным и эффективным.

Заключение. Интеграция цифровых технологий в преподавание русского языка открывает перед учителями и учениками новые горизонты. Однако успешное использование этих технологий требует от учителей не только владения современными инструментами, но и умения интегрировать их в учебный процесс таким образом, чтобы они действительно способствовали достижению образовательных целей. Важно помнить, что цифровые технологии должны оставаться инструментом, а не целью обучения, и их использование должно быть направлено на развитие у учеников ключевых языковых компетенций и интереса к русскому языку как важной части их культурного наследия.

Список использованной литературы

1. Ефимова И., Николаева Т. Цифровая грамотность и современные технологии в обучении. – Изд-во "Легион", 2021, с.45-78.
2. Смирнов А. Информационные технологии в преподавании гуманитарных дисциплин. – Изд-во "Просвещение", 2020, с.112-130.
3. Соловьёва Н., Сидоров В. Методика преподавания русского языка в цифровую эпоху. – Изд-во "Наука", 2019, с. 23-56.
4. Громова Е. Современные технологии в образовательном процессе: от теории к практике. – Изд-во "Учебная книга", 2022, с. 89-105.
5. Морозова И., Левина О. Цифровые ресурсы для преподавания и изучения русского языка. – Изд-во "Культурное наследие", 2021, с. 30-50.
6. Петрова Е., Борисов М. Интеграция цифровых технологий в преподавание русского языка: практическое руководство. – Изд-во "Образование и технологии", 2020, с. 60-90.
7. Абдрахманов М. Санариптик ресурстарды орус тилин окутууда колдонуу. – Изд-во "Билим", 2022, с. 45-70.
8. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчүлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // Ж. Баласагын ат. КУУнун жарчысы, 2023, № 2(114), 72-77-бб.
9. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Кыргызстандагы заманбап билим берүүнүн тенденциялары жана көйгөйлөрү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), 43-50-бб.

Рамазанова Н.К.
А. Маргулан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Рамазанова Н.К.
Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана
Ramazanova N.K.
Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРИНДЕ СОЦИАЛДЫК-
ИНСАНДЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮН УЛУТТУК КОМПОНЕНТИН КАЛЫПТАНДЫРУУ
ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО КОМПОНЕНТА СОЦИАЛЬНО-
ЛИЧНОСТНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
FORMATION OF THE NATIONAL COMPONENT OF SOCIAL AND PERSONAL
COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада педагогикалык жогорку окуу жайынын шартында баштапкы звенонун келечектеги педагогдорунда социалдык-инсандык компетенциянын түзүмүндөгү улуттук компоненттин маңызы жана аны калыптандыруу жолдору көрсөтүлгөн. Бул практикалык иш-студенттер, аны түзүү ыкмаларын сыпаттамасы. Көп улуттуу казакстандык коомдун шарттарында кесиптик байланышты уюштуруу процессинде социалдык-инсандык компетенциянын, атап айтканда, анын улуттук компонентинин маанилүүлүгү далилденүүдө. Мугалимдерди даярдоодо улуттук компонентти уюштуруунун эл аралык ыкмалары изилденди.

Аннотация: В статье показана сущность национального компонента в структуре социально-личностной компетенции и пути его формирования у будущих педагогов начального звена в условиях педагогического вуза. Дано описание методов его формирования у студентов в практической деятельности. Доказывается важность социально-личностной компетенции, в частности, ее национального компонента, в процессе организации профессионального общения в условиях многонационального казахстанского общества. Изучены международные подходы к организации национального компонента в подготовке учителей.

Abstract: The article shows the essence of the national component in the structure of socio-personal competence and the ways of its formation among future primary school teachers in a pedagogical university. The description of the methods of its formation among students in practice is given. The importance of social and personal competence, in particular, its national component, in the process of organizing professional communication in a multinational Kazakh society is proved. International approaches to the organization of the national component in teacher training have been studied.

Негизги сөздөр: улуттук компонент; социалдык-инсандык компетенттүүлүк; башталгыч класстын мугалими; педагогикалык университет; байланыш.

Ключевые слова: национальный компонент; социально-личностная компетенция; учитель начальных классов; педагогический университет; коммуникация.

Keywords: national component; socio-personal competence; primary school teacher; pedagogical university; communication.

Актуальность исследования. Современная система высшего образования в Республике Казахстан видит будущих бакалавров как профессионалов, отличающихся высоким уровнем компетентности, наличием не только Hard, но и Soft Skills-навыков. Цели системы образования Республики Казахстан позволяют выделить три основные социальные роли: гражданин, работник, семьянин. Укрепление Казахстана в социально-экономическом, научно-техническом и культурном плане невозможно без формирования у граждан интереса к собственной культуре, интереса к государственному языку, понимания вклада каждого казахстанца в сохранение и приумножение национальной истории.

В этой связи принципиально важным следует считать национальный компонент в структуре социально-личностной компетенции учителя начальных классов, так как именно с начальной школы начинается идентификация младшего школьника с культурой нации Казахстана, связь с малой родиной, формирование у него нравственных ценностей и социально-личностных ориентаций.

Проблема формирования национального компонента личности особенно актуальна сегодня, когда мировое сообщество сотрясают политические, экономические и другие катаклизмы и сохранить прочное государство могут, в первую очередь, патриотичные, грамотные, современные граждане.

Необходимость формирования социально-личностной компетенции будущих педагогов начальных классов, обучающихся в Павлодарском педагогическом университете, и в частности, имеющегося в ее структуре национального компонента, продиктовано также местоположением обучающихся и особенностями северного региона, находящегося на границе республики с другими странами.

Мы находим подтверждение необходимости изучения состояния данного вопроса в научной и методической литературе. В частности, Давлеткалиева Д. А., Урашева А. Ж. отмечают наличие проблем в школах Казахстана, связанных с языковым барьером, незнанием традиций, культуры этносов, населяющих Казахстан [1, с.33]. Сураналиева К. К., Кудайбергенова З. С. указывают на приоритет личностных качеств как учителя, так и ученика в социальном взаимодействии [2, с.260].

В Государственном образовательном стандарте начального образования Республики Казахстан (далее – ГОСО) результаты обучения определяются как сформированность у младших школьников базовых ценностей: казахстанского патриотизма, гражданской ответственности, открытости, сотрудничества, уважения, понимания необходимости получать образование в течение всей жизни [3]. Вместе с тем, учебные материалы суммативного оценивания по предметам начальной школы предполагают контроль усвоенности только предметных знаний, то есть не существует диагностических методик по измерению личностных результатов образования. Данные по развитию личности школьника могут быть кратко указаны в характеристике на ученика или классный коллектив, то есть, по факту, не учитываются.

Проанализируем, как в ГОСО реализуется национальный аспект. Основной документ, регламентирующий содержание начального образования в республике, внедряет политику трехязычного обучения, направленную на формирование гражданина Казахстана, умеющего строить коммуникацию на казахском, русском, английском языках, при этом имеющих знания о культуре казахстанского народа, чувство уважения и толерантности к человеку в целом [3]. В рамках трехязычного образования обязательна организация учебного процесса и внеурочной деятельности школьников на трех языках, создание условий для освоения практического языка, умений строить диалог на темы из разных сфер жизни человека.

Рассмотрим понимание национального компонента в педагогической науке.

Под национальным компонентом в педагогической науке подразумевается подход в образовании, который отражает культурно-исторические, географические особенности государства. Данный аспект включает те уникальные черты, характерные народу, а именно этническую принадлежность, язык, историческое наследие, культуру, поэтому предполагает использование принципов, методов, форм, средств образования, которые предопределяют наполнение педагогического процесса конкретного государства.

Стрелова О.Ю. дает понятие национально-региональный компонент как элемент содержания и процесса образования, включающий влияние особенностей региона, его среды, социума и культуры на становление личности [4].

Таким образом, изучение национального компонента в педагогике и внедрение его элементов в методики преподавания предметов начальной школы обеспечивает адаптацию педагогических подходов в определенном культурном контексте и определяет условия для создания инновационных образовательных программ с учетом особенностей региона и государства.

Поэтому в подготовке будущих педагогов школ необходимо предусмотреть формирование национального компонента в составе социально-личностной компетенции, а именно изучить формы, методы, средства обучения, позволяющие в полной мере использовать учебные занятия в вузе не только в обучающем, но и развивающем, воспитательном аспекте.

Укажем основные условия формирования национального компонента:

1. Расширение педагогических знаний через использование национального контента в межпредметных связях. В учебный план подготовки будущих бакалавров педагогики и методики начального обучения входит изучение таких дисциплин как история Казахстана, модуль социально-политических знаний, состоящий из политологии, культурологии, социологии и психологии. В рабочий план вуза включены такие дисциплины как «Рухани жаңғыру и ценности Мәңгілік ел», «Марғұлантану», которые носят уникальное содержание по изучению ценностей общественного сознания – конкурентноспособности, прагматизма и культы знаний, направлены на формирование казахской национальной государственности, общенационального патриотизма как основы

благополучия государства и нации, изучение личности и научных трудов Ө. Марғұлана, повлиявшего на становление культурного кода и образования Казахстана.

2. Изучение государственного языка на 1 курсе, что позволяет формировать у студентов активный словарный запас профессиональной лексики, позволяющий в достаточном объеме строить коммуникации со всеми субъектами образовательного процесса, понимать культуру, язык, общество. Это позволяет сделать вывод о направленности образовательной программы – Педагогика и методика начального обучения – на формирование национальной идентичности.

3. Расширение знаний о традициях и обычаях казахского народа в учебной и внеучебной деятельности, развитие национального самосознания. Это позволяет создавать условия для понимания культурных корней, знания литературы, искусства, народных игр и прочего для организации активной учебной, воспитательной работы в школе. Создает условия для формирования у будущих педагогов начальных классов национальной гордости, патриотизма.

Диагностика уровня сформированности социально-личностной компетенции, в том числе, ее национального компонента, требует комплексного подхода и применения надежных и объективных методик для получения наиболее точного результата.

Процесс исследования проводился поэтапно:

1. Выбор метода диагностики сформированности национального компонента. В результате изучения множества материалов, нами была разработана анкета, ролевые игры, параллельно велось наблюдение за поведением, отношением студентов к учебному материалу.

2. Определение критериев оценки социально-личностных навыков, сформированность которых изучалась в рамках диагностики.

3. Организация и проведение диагностической методики.

4. Анализ полученных результатов, определение уровня сформированности национального компонента в структуре социально-личностной компетенции у будущих учителей начальных классов.

5. Интерпретация результатов. Определение выводов, разработка рекомендаций по улучшению уровня сформированности национального компонента социально-личностной компетенции.

В ходе исследования студентам 3-4 курсов была предложена анонимная анкета, направленная на определение уровня сформированности национального компонента в структуре социально-личностной компетенции. В качестве критериев были определены уровень владения обучающимися знания государственного языка, культуры Республики Казахстан, чувства патриотизма, владение формами речевой деятельности с возможными представителями родительской, учительской общности.

В анкетировании приняли участие 60 обучающихся образовательной программы – Педагогика и методика начального обучения, из них 37 казахов, 15 русских, 2 украинцев, 3 татар, 3 немцев.

Анализ ответов позволил сделать вывод о том, что 75% активно и верно используют профессиональные термины, нормы речи в деловой сфере общения, умеют ранжировать слова для коммуникации в профессиональной среде, общении с родителями и другими представителями учащихся. Вместе с тем, 25% имеют знания языка поверхностные, бытового уровня, в большей степени это студенты некоренной национальности.

На этапе формирующего эксперимента нами был организован цикл деловых и ролевых игр на практических занятиях по дисциплине «Основы социально-личностной компетенции учителя начальных классов», проведен научно-методический семинар в вузе по интеграции знаний студентов в процессе изучения дисциплин общественно-правового, социально-политического, гуманитарного, психолого-педагогического, профессионально-методического модуля для достижения результатов обучения.

Таким образом, результаты исследования позволили сделать вывод:

1. Национальный компонент социально-личностной компетенции позволяет повысить качество подготовки будущего учителя начальных классов для взаимодействия с субъектами образовательного процесса с учетом национальных особенностей.

2. Национальный компонент социально-личностной компетенции обеспечивает формирование у обучающихся ценностного отношения к культуре, традициям, обычаям, языку народов, населяющих Казахстан, тем самым способствует повышению уровня сформированности патриотических чувств, толерантности будущих учителей начальных классов.

3. Междисциплинарные связи позволяют расширить картину мира студентов, создавая условия для дальнейшей адаптации и качественного осуществления профессиональных обязанностей учителя начальных классов.

4. Сформированная у студентов социально-личностная компетенция, в частности, ее национальный компонент, позволит формировать у младших школьников устойчивую позицию гражданина Республики Казахстан, казахстанскую социальную идентичность на основе понимания социокультурной, личностной сферы человека, владения навыками социальной коммуникации.

Список использованной литературы

1. Давлеткалиева Д.А., Урашева А.Ж. Межкультурная коммуникация в образовательном процессе в казахстанских школах // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, 2024, №1 (117), с.31-34
2. Сураналиева К.К., Кудайбергенова З.С. Межкультурная коммуникация в образовательном процессе в казахстанских школах // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, 2023, №2 (114), с. 258-262
3. Государственный общеобязательный стандарт начального образования: Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 3 августа 2022 года № 348 (с изменениями и дополнениями от 07.10.2023 г.). – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029031#z141>
4. Стрелова О.Ю. Национально-региональный компонент гуманитарного образования: проблемы проектирования и реализации в контексте гуманистической парадигмы образования: Монография. – Москва; Хабаровск, 2001.

УДК 370.179

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-242-247

Файзуллаев Н.Ш.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Файзуллаев Н.Ш.

КНУ имени Ж. Баласагына

Faizullaev N.Sh.

KNU named after J. Balasagyn

ТАБИГЫЙ ИЛИМДЕРДИ ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ЫКМАЛАРЫ ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК INNOVATIVE METHODS OF TEACHING NATURAL SCIENCES

Кыскача мүнөздөмө: Макалада окутуунун предметтик натыйжаларына билим берүүнүн Мамлекеттик стандартынын жана окуу программанын коюлган талаптарына ылайык жалпы орто билим берүүчү мектепте табигый-илимий билим берүүнүн негизги милдеттери ачыкталган. Табигый предметтердин материалын сапатуу өздөштүрүү үчүн керектүү болгон негизги математикалык түшүнүктөр менен усулдардын ролу жана маанисине авторлор көңүл бурушту. Географияны окутууда морфометрия бөлүмү мисалында предметтер аралык байланыштарды пайдалануунун негизги жоболору аныкталды. Физикалык географиянын окутуу технологиясын жетилтүү үчүн усулдук сунуштар келтирилди. Заманбап билим берүүнүн өнүгүшүндө ар кайсыл илимий аймактардан билимдерди бириктирүүнүн тенденциясы байкалууда, анткени бир нече багыттардын кошулушунда гана айланадагы дүйнөнүн бүтүндүү элестетүү калыптанат, таанып-билүүнүн жаңы горизонттору ачыла баштайт. Мындай интеграциялоонун процесси мектепте билим берүүнүн зарыл компонети болуу менен окутууда предметтер аралык байланыш принциби аркылуу пайдаланууда жүзөгө ашырылат.

Аннотация: В статье раскрыты основные задачи естественнонаучного образования в средней общеобразовательной школе в соответствии с требованиями, предъявляемыми Государственным образовательным стандартом и учебной программой к предметным результатам обучения. Авторами уделено внимание роли и значению основных математических понятий и методов, необходимых для качественного усвоения материала естественных предметов. Определены основные положения использования межпредметных связей при изучении географии на примере раздела морфометрии. Приведены методические рекомендации для совершенствования технологии изучения физической географии. В развитии современного образования наблюдается тенденция к объединению знаний из разных научных областей, ведь только при сочетании нескольких областей формируется целостное представление об окружающем мире, начинают открываться новые горизонты познания. Этот

процесс интеграции осуществляется с использованием принципа межпредметной связи в обучении, что является необходимым компонентом школьного образования.

Abstract: The article reveals the main tasks of natural science education in secondary schools in accordance with the requirements of the State Educational Standard and the curriculum for the subject learning outcomes. The authors pay attention to the role and significance of the basic mathematical concepts and methods necessary for the qualitative assimilation of the material of natural subjects. The main provisions of the use of intersubject relations in the study of geography are determined by the example of the section of morphometry. Methodological recommendations for improving the technology of studying physical geography are given. Keywords: natural science knowledge, geography, physics, mathematics, interdisciplinary connections, morphometry, implementation methodology. In the development of modern education, there is a tendency to combine knowledge from different scientific fields, because only when several areas are combined, a holistic view of the world around is formed, new horizons of knowledge begin to open up. This integration process is carried out using the principle of interdisciplinary communication in education, which is a necessary component of school education.

Негизги сөздөр: табигый-илимий билимдер; география; физика; математика; предметтер ортолук байланыштар; морфометрия; жүзөгө ашыруу усулдугу.

Ключевые слова: естественнонаучные знания; география; физика; математика; межпредметные связи; морфометрия; методика реализации.

Keywords: natural science knowledge; geography; physics; mathematics; interdisciplinary connections; morphometry; implementation methodology.

Бүгүнкү күндө билим берүү тармагын реформалоо зарылчылыгы тууралуу сүйлөшүүлөр, сунуштар көбөйүүдө, о.э. эл аралык симпозиумдарда, конференцияларда талкуулоодо. Албетте, өзгөчө билим берүү тармагын талапка ылайык заманбап жаңылоого жана санариптештирүүгө биздин мамлекетибиз мезгилден артта калбай мезгил агымы менен келе жатат [5]. Билим берүүнүн мазмунун модернизациялоо шарттарында предметтер аралык байланыштарды пайдалануу жана санариптештирүүнүн жетишкендиктери таасиринде окуу процесстин жабдылышы өтө тез өзгөргөндүгү мектептин табигый илимий предметтер боюнча окуучулардын билимдеринин сапатын жогорулатууга көмөктөшөт.

Азыркы табигый-илимий дисциплиналар жаратылыштагы кубулуштардын маңызын ачыктаган билимдердин зор катмарын өзүнө камтыйт, бирок, бул билимдер жалпы билим берүүчү мектептин окуучуларына дайыма эле түшүнүктүү болбогону кейиштүү. Бул абалды мектептин окуучуларына программаларында тиешелүү билимдер айрым илимий фактылар, түшүнүктөр, формулалар, закондор, теориялар, табигый жана лабораториялык эксперименттер түрүндө берилгендиги менен түшүндүрсө болот. Алар ар башка табигый окуу дисциплиналардын алкагында окутулат: физика, химия, география, биология жана астрономияда. Бул окуу предметтер менен түздөн түз математикалык билим берүү дагы байланышкан, ал математикалык билимдер жана билгичтиктердин системасын жаратылыштагы ар түрдүү кубулуштар менен процессрди талдоо, прогноздоо жана моделдештирүүгө мүмкүндүк түзөт [1].

Мектепте билим берүү системанын алдында турган маанилүү көйгөйлөр адамзаттын билимдеринин көлөмү тез көбөйүшү менен байланыштуу. Окуучулар бул билимдерди өздөштүрүү жана колдонууну жеңилдетүү үчүн предметтер аралык байланыштарды колдонуу аркылуу мүмкүн болот. Окутууда предметтер аралык байланыштарды пайдалануу проблемасы жаңы эмес, бирок эң актуалдуу, анткени ал төмөнкүлөргө мүмкүндүк түзөт:

1) окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүгө жана билимдерди өздөштүрүүнүн сапатын жакшыртууга;

2) жаңы маалыматты өз алдынча ар кайсы булактардан алууну үйрөтүп, ошону менен билимдүүлүктүн деңгээлин таанып-билүүнүн предметин кеңейтүүнүн эсебин жогорулатууга;

3) окуучуларда байкоочулук, логикалык ой жүгүртүү, чыгармачылык активдүүлүктү өнүктүрүүгө;

4) алар ээ болгон билимдер, билгичтиктер, көндүмдөр жана компетенцияларды реалдуу турмушта пайдаланууну үйрөтүүгө;

5) мектеп бүтүрүүчүлөрүнө бүтүндүү дүйнөнүн табигый-илимий бейнесин калыптандырууга.

Табигый-илимий билим берүүнүн башкы милдети – бул бүгүнкү күнгө чейин жаратылыш жана жер жөнүндө илимдерде жыйналган билимдердин негиздерин мектеп окуучулары өздөштүрүү үчүн шарттарды камсыздоо болуп саналат. Топтолгон маалыматтар өтө зор болгондуктан аны орто

мектептин окуу мезгилинде окуучулар толук көлөмүндө өздөштүрүүгө мүмкүн эмес. Ошондуктан табигый-илимий циклдин мектептик ар бир предметтин программалары менен окуу китептердин мазмуну тиешелүү илимдин негизги фактылары, түшүнүктөрү, теориялары жана усулдарын камтуу менен бирге илимий изилдөөрлөрдүн өткөн тарыхый жолун чагылдырып, окуучуларга жетишерлик илимий деңгээлде табигый-илимий дүйнө таанымды калыптандырууга алардын теориялык маанисин баяндайт.

А.Н. Гудимова, Н.В. Чередникованын [6] макаласында табигый-илимий билимдердин системасын өздөштүрүү окутуунун салттуу жана инновациялык усулдардын, ошондой эле окуучулардын окуу ыкмалардын негизинде ишке киргизилет деп айтылат. Мугалим мектепте стандарт катары алынган окутуунун оозеки (аңгеме, түшүндүрүү, окуу китептин тексти менен иштөө, тапшырма берүү ж.б.) жана практикалык (ар кандай объектилерге, кубулуштарга, процесстерге байкоо жүргүзүү, окуу жана виртуалдуу эксперименттерди өткөрүү, ар түрдүү сапаттуу менен сандуу маселелерди коюу жана чыгаруу, моделдештирүү, маалыматтык-компьютердик технологияларды пайдалануу менен аналитикалык таблицаларды түзүү, графиктерди чийүү ж.б.) усулдуктарды колдонот. Байкоолор сезимдик таанып-билүүнү жогорку даражада стимулдаштырат; эксперименттер, моделдештирүү, графиктер, маселелер жана математикалык мүнөздөгү тапшырмалар окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн бардык процесстерин дүүлүктүрөт жана абстрактуу ой жүгүртүүлөрүн өзгөчө күчөтөт.

Предметтер аралык байланыштар географиялык кубулуштарды түшүндүрүүлөрдүн далилдүүлүгүнө көмөктөшүп, дүйнөнүн илимий сүрөттөлүшүнүн биримдүүлүгүн чагылдырат. Белгилүү методист И.С. Матрусов жазган: “Коңшулаш предметтерден керектүү географиялык билимдерди сабактарда келтирип, алардын байланыштарын ар түрдүү методикалык ыкмалар менен көрсөтүү мүмкүн. Биринчиден, табигый предметтерде окутулган материалга (физикалык жана математикалык формулаларды, химиялык символдорду, биологиялык терминдерди ж.б. жазуу) шилтеме абзел. Экинчиден, предметтер аралык маанидеги маалыматтарды эске тутуу үчүн суроолорду коюу.

Керектүү факт, түшүнүктү аныктоодо тиешелүү окуу китептен алдын ала жеке тапшырмаларды берүү зарыл [2].

VII класста Жердин жаратылышы, географиялык катмарларынын түзүлүшү, океандар, материктердин жаратылыш өзгөчөлүктөрү, экологиялык көйгөйлөрү менен тааныштыруучу «Материктердин жана океандардын географиясы» курсу окутулат. Аталган курсту окутууда окуучуларга, адегенде, жаратылыш комплекстеринин уюлдан экваторду карай кеңдик багытында жана бийиктик боюнча алмашышы жөнүндө образдуу элес пайда болот жана кубулуштарга илимий түшүнүк берилет. Окуучуларга географиялык катмардын бир бүтүндүгү жана дифференциялангандыгы, анын компоненттеринин ортосундагы географиялык байланыштарды түшүндүрөт. Ошону менен бирге жердин географиялык катмары менен байланышкан түшүнүктөрдүн калыптануусу улантылат. VIII класста Кыргыз республикасынын физикалык географиясын окутууда окуучулар географиялык абалы, рельефи, геологиялык түзүлүшү, кен байлыктары, климаты, ички суулары, топурак, өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсү, табигый ресурстары жана аларды коргоо менен таанышышат.

Бул курста негизинен физикалык-географиялык билимдер, билгичтиктер, көндүмдөрдүн калыптануусу аяктайт.

XI класста окутулуучу «Геоэкология, дүйнөнүн региондору жана өлкөлөрү» курсунда дүйнөнүн геоэкологиялык проблемалары өлкөлөрдүн, региондордун деңгээлинде конкреттештирилип, туруктуу өнүгүү концепциясынын өнүгүндө окутулат. Туруктуу өнүгүү үчүн билим берүүнүн идеясын мектепте географияны окуп үйрөнүүдө, ишке ашырууда төмөнкүлөргө көңүл бурулушу зарыл:

- дүйнөлүк масштабдагы экологиялык маселелерди талкуулоо;
- дүйнөнүн ар кайсы бөлүктөрүндөгү жаратылышты пайдалануу процесстерин салыштыруу (жерди пайдалануу, токой ресурстарын иштетүү ж.б.);
- физикалык-географиялык шарттардын адамдын жашоосуна тийгизген таасирин окуп-үйрөнүү;
- адамдын айлана-чөйрөгө тийгизген таасирине талдоо жүргүзүү;
- социалдык жана жаратылыштык компоненттердин байланышын аңдоо;
- глобалдык экологиялык процесстерди окуп үйрөнүүдө аны чечүү үчүн эл аралык байланыш контекстинде кароо [3].

Жалпы билим берүүчү мектептин бүтүрүүчүсүнүн географиялык даярдыгына карата коюлуучу окуу-тарбиялык милдеттери жана талаптардын тизмеси:

- 1) география жана Жер менен коом жөнүндөгү айрым тектеш илимдердин тематика, физика ж.б. негиздерине ээ болуу;
- 2) жаратылыш менен коомдун ортосундагы өз ара байланыштарына диалектикалык көз караштарды калыптандыруу;
- 3) адам баласы менен жаратылыштын ортосунан келип чыккан геоэкологиялык көйгөйлөрдө баалоого зарыл болгон ыктарды үйрөтүү;
- 4) Жер жөнүндөгү география жана ага тектеш илимдердин эсептөөлөрү, түшүнүктөрү, категорияларын өздөштүрүү;
- 5) жаратылыштын жана чарбанын негизги компоненттеринин, алардын мейкиндиктеги уюштуруу жөнүндөгү элестерге ээ болуусу;
- 6) жаратылыш шарттарынын адамдын ишмердүүлүгүнө, адамдын жаратылышка тийгизген таасирин, экологиялык көйгөйлөрдүн маңызын түшүндүрүү;
- 7) күнүмдүк жашоосунда жаратылышты коргоонун эрежелерин сактоо;
- 8) дүйнөнүн жаратылыш ресурстарынын географиясы жөнүндө;
- 9) Жердин кабыктарынын бирдиктүүлүгү, заттардын жана энергиянын алмашуусу аларга адамдын тийгизген таасири, ноосфера жана Вернадскийдин окуулары жөнүндө.

Кыргыз республикасынын физикалык географиясында өлкөнүн жаратылышына жалпы мүнөздөмө төмөнкү материалды камтыйт: Тоо аймактарынын адамдын жашоосундагы мааниси жана анын калктын маданиятына, ден-соолугуна, тамактануусуна, кийимине тийгизген таасири. Тоо экосистемаларынын эл аралык мааниси. Тоо биологиялык көп түрдүүлүгүнүн өзгөчөлүк мааниси. Кыргызстандын экосистемасы жана ресурстары. Кыргызстандын тоолоруна жалпы мүнөздөмө жана анын биологиялык көп түрдүүлүгү. Тоо аймактардын көйгөлөрү жана аларды чечүүнүн жолдору. Тоо аймактарындагы айыл чарба өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрү. Тоо аймактарына техногендик процесстердин таасири жана анын өнүгүүсү. Кыргызстандагы жаратылыштык кырсыктар жана алардын өзгөчөлүктөрү. Жер титирөөлөр көчкү, сел, таш көчкүлөр, суунун ташкыndoолору. “Туруктуу өнүгүү түшүнүгү” жана анын негизги багыттары. Жаратылышты пайдалануунун Туруктуу жана Туруксуз моделдери. Туруктуу өнүгүү модели экологиялык кризистен чыгуунун модели катары.

Жаратылышты коргоо проблемаларына географиялык көз караштар боюнча төмөнкү темалар окутулат: Экологиялык проблемаларды чечүүдө география илиминин ролу. Географиялык каыкты изилдөөнүн тарыхы. Экологиялык проблемаларды чечүүдө-географиялык комплекстүү көз караш. Аймактык-жаратылыш комплекстеринин биримдиги-жаратылышты жана жаратылыш ресурстарын пайдалануунун, аны коргоо боюнча комплекстүү иш чараларды камсыз кылышы. Географиялык алдын ала айтуу (прогноз). Дүйнөлүк, мамлекеттик, регионалдык мониторинг системасын түзүү.

Окуучулар төмөнкүлөрдү билүүгө тийиш: Экологиялык проблемаларды чечүүдө комплекстүү географиялык көз караштын зарылдыгы; планетардык, дүйнөлүк, жергиликтүү экологиялык проблемаларды чечүүдө жаратылыштын өнүгүүсүндөгү мыйзам ченемдүүлүктөрүн; экологиялык проблемаларды чечүүдө география илиминин ролун;

Окуучулар төмөнкүлөргө машыгуулары тийиш: Жаратылыштагы себеп-натыйжа мыйзам ченемдүүлүктөрүн айкыndoо; жергиликтүү жаратылыш комплекстеринде биосферанын компоненттерин айырмалоого; Жаратылыштын компоненттеринин бири-бири менен байланышын айырмалоого [3].

Ар кандай табияттык менен социалдык-экономикалык объектилер, процесстер жана кубулуштарды таанып-билип салыштыруу үчүн, жаратылыштык, антропогендик жана техногендик өзгөрүүлөрдүн даражасын баалоого, сандык маалыматты издөө жана талдоо үчүн окутуунун статистикалык усулун колдонсо болот. Анын башкы милдеттери ар түрдүү статистикалык берилиштерди тандап алуу билгичтикти калыптандыруу жана керектүү көрсөткүчтөрдү эсептеп чыгуу, аларды түшүнүү жана объективдүү интерпретациялоо болуп саналат. Статистикалык усулду колдонуу үчүн математиканы үйрөнүүдө калыптандырылган компетенциялар бар болушу зарыл. Бул учурда, биринчи кезекте, таблицаларда, диаграммаларда, схема жана графиктерде көрсөтүлгөн сандуу маалымат менен иштөө билгичтик, оозеки, жазуу жана инструменттүү эсептөөлөрдү жүргүзүү, ар кандай графиктерди куруу көндүмдөр жөнүндө сөз болуп жатат. Байкоолорду жана изилдөөлөрдү жүргүзгөндө дайыма спецификалык терминологияны пайдалануу менен логикалык

негиздемелер жана далилдөөлөрдү келтирип, корутундуларды кыска жана нуска чыгаруу талап кылынат.

Мектепте география курсун окутууда көптөгөн жаратылыштык жана социалдуу-экономикалык процесстерди түшүндүрүү, салыштыруу жана талдоого мүмкүндүк түзгөн ар түрдүү көрсөткүчтөр талап кылынат:

- окутулуп жаткан объектилер жана кубулуштардын көлөмү, аянты, узундугун жана башка чондуктарын чагылдырылган абсолюттук көрсөткүчтөр (пайдалуу кен байлыктарды казып алуу көлөмү, территориянын аянты, чегаранын узундугу, калктын саны, жаан-чачындын жылдык чоңдугу ж.б.). Эреже катары алар натуралдуу жана нарктуу чен бирдиктерде туюнтулат (m^2 , km^2 , km , адам, mm ж.б.). Ченөө бирдиги объектин маңызы жана анын чоңдугу менен туюнтулат;

- цифралык өлчөмдөгү эки параметрдин катнашынын натыйжасы болгон түрдөгү салыштырмалуу көрсөткүчтөр (түзүмдүн, динамиканын, салыштыруунун, интенсивдүүлүктүн көрсөткүчтөрү). Жыйынтыктары үлүшүндө, процентинде, промилле, өлчөөнүн аталмалык бирдиктеринде (адам/ km^2 , сом/адам, mm/m^2) туюнтулса мүмкүн болот;

- кандайдыр бир көрсөткүчтүн типтүү деңгээлин мүнөздөгөн орто чондуктар (ай ортолук температуралар, калкты жыл ортолук саны, орто түшүмдүүлүк ж.б.).

Жалпы республикалык тестирлөө материалдарында география сабагы боюнча, мисалы, Кыргызстандын субъектилеринде өндүрүштүн динамикасын талдоодон өткөрүү, дүйнөнүн өлкөлөрүнүн ресурстар менен камсыздалганын баалап жана салыштыруу, экономикадагы ишмердүүлүктүн ар түрдүү кандай түрлөрүнүн ролун чыгаруу, аныкталган жыл үчүн калктын табигый өсүшүнүн коэффициентин жана республикадагы областардын миграциялык өсүшүн аныктоо. Аталган көрсөткүчтөрдү эсептөө жана интерпретациялоо математика сабактарында алынган жана географияны үйрөнүүдө бышыкталган билгичтиктер менен көндүмдөргө ээ болууну божомолдойт.

Статистикалык көрсөткүчтөрдү натыйжалуу колдонуш үчүн төмөнкү эрежелерди пайдалануу зарыл:

- колдонулуп жаткан статистикалык маалыматтар аныкталган теориялык жоболордун аргументи катары кызмат аткарышы керек;
- эсептелинип жаткан статистикалык көрсөткүчтөрдүн саны жана мазмуну изилдөөнүн максаттары менен милдеттерине дал келиши зарыл;
- таблицаларды түзүү жана график менен диаграммаларды чийүүдө аларды оформление эрежелерин сактоо;
- пайдаланылып жаткан статистикалык маалыматтар конкреттүүлүк (Specific), эсептөөчүлүк (Measurable), территориялык аныкталгандык (Area-specific), реалдуулук (Realistic) жана убакыт ичинде аныктыкка (Time-bound) – бул талаптарды эреже катары кыскартылган SMART аббревиатурасы деп белгилешет [4].

Ар кайсыл кубулуштар жана процесстер жөнүндө түрдүү берилиштердин массивин пайдалануусу алардын өлчөмүн жана өнүгүү деңгээлин баалоого мүмкүндүк берет. Ушундай көп түрдүү усулдук байлыктын баарын колдонуу мугалимдердин аракетинде окуучулардын табигый-илимий билимдерин кеңейтүү жана тереңдетүүдөн тышкары алардын ойломдук активдүүлүгүн, байкоочулугун, эс тутумун, элестетүүлөрүн дагы өнүктүрөт.

Моделдештирүүнү камтыган активдүү окуу ишмердүүлүктүн жүрүшүндө реалдуу кырдаалды баалоо билгичтиктер калыптанат. Мисалы, айыл чарбанын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн окутууда 9-класстын окуучуларына төмөнкүдөй тапшырма берсе болот: «Чүй областынын Кемин районунун дыйкандары эт-сүт багытындагы мал чарбасы менен эмгектенишет. Мындай жагдай жаратылыштык-климаттык дагы, тарыхый-маданияттык дагы факторлор менен шартталган. Азыркы убакытта айылдагылар үчүн эт менен сүттү сатуу негизги көйгөйлөрдөн болууда. Аны чечмелөө үчүн өзүңөрдүн варианттарды сунуштагыла. Кандай маалыматтар силерге жетишпейт? Бул проблеманы чечмелөөдө окуучулар математикадан, географиядан, биологиядан, экономикадан, массалык маалымат каражаттардан билимдерди пайдаланышат. Жыйынтыгында окуучулардын ой жүгүртүү ишмердүүлүктүн ыкмалары өнүктүрүлөт, теориялык билимдери ишке киргизилет [4].

Дисциплиналар ортосундагы байланыштарды активдүү пайдалануулар табигый-илимий циклдын темаларын окутууга интеграциялоону кеңири колдонууга мүмкүндүк түзүү менен студенттердин улам көбөйгөн жүктөмүн төмөндөтүүгө шарттар пайда болот.

1. Мааткеримов Н.О., Укелеева А.З., Урматова Г. Мектеп окуучуларына табигый-илимий билимдерди окутууда маалыматтык-компьютердик технологияларды колдонуу // *Alatoo akademik Stadies*, 2020, № 3, 98-108 бб.
2. Матрусов И.С. Теория и практика связи обучения географии с жизнью: Дис.... док. пед. наук: 13.00.02. – Москва, 1986, 287 с.
3. География. Жалпы билим берүүчү мектептер үчүн программалар: VI-XI кл. - Бишкек: Окуу китеби, 2018, 43-б.
4. Орозбаева Н.О., Байдинов Т.Б., Сапалова С.А. Химияны география, экология жана туризм адистиктерине багыттап окутуу // *Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, атайын чыгарылыш (S)*, 2020, 103-107-бб.
5. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчүлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // *Вестник КНУ*, 2023, № 2(114), 72-77-бб.
6. Гудимова А.Н., Чередникова Н.В. Математиканы окутууну индивидуалдаштыруу универсалдуу окуу аракеттеринин деңгээлин жогорулатуунун каражаты катары // *Вестник КНУ*, 2023, № 2(114), 78-84-бб.

УДК 37.01

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-247-252

Чэн Дань

Түндүк-Батыш педагогикалык университети, Марксизм мектеби

Чэн Дань

Северо-западный педагогический университет, Школа марксизма

Dan Cheng

Northwest Normal University, College Of Marxism

ЧАКЫРЫК ЖАНА ЖОЛ: САНАРИП КЫТАЙДЫН КӨЗ КАРАШЫ БОЮНЧА КОЛЛЕДЖДЕРДЕ ЖАНА УНИВЕРСИТЕТТЕРДЕ ТАЛАНТТАРДЫ ДАЯРДОО РЕЖИМИ ЖӨНҮНДӨ

ВЫЗОВ И ПУТЬ: О СПОСОБАХ ОБУЧЕНИЯ ТАЛАНТОВ В КОЛЛЕДЖАХ И УНИВЕРСИТЕТАХ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЦИФРОВОГО КИТАЯ CHALLENGE AND PATH: ON THE TRAINING MODE OF TALENTS IN COLLEGES AND UNIVERSITIES FROM THE PERSPECTIVE OF DIGITAL CHINA

Кыскача мүнөздөмө: Санариптик Кытайдын курулушун тездетүү-бул өлкөнүн жаңы өнүгүүсүнө ылайыкташуу, жаңы өнүгүү концепциясын толугу менен ишке ашыруу, маалыматташтыруу менен жаңы кинетикалык энергияны өстүрүү, жаңы кинетикалык энергия менен жаңы өнүгүүнү илгерилетүү жана жаңы өнүгүү менен жаңы даңк жаратуу. Колледждерде жана университеттерде санариптик таланттарды окутуунун азыркы абалын эске алганда, бул макала келечекте санариптик таланттарды окутуунун оптималдаштырылган жолун изилдейт. Санариптик таланттарды өстүрүү жолу университеттерге санариптик доордо санариптик кубаттуулукту куруунун муктаждыктарына ылайыкташуу үчүн методологиялык шилтеме берет жана санариптик университеттерде таланттардын сапаттуу өнүгүшүн илгерилетүү үчүн чоң мааниге ээ.

Аннотация: Ускорить построение цифрового Китая – значит адаптироваться к новым тенденциям развития страны, полностью реализовать новую концепцию развития, развивать новую кинетическую энергию с помощью информатизации, продвигать новое развитие с помощью новой кинетической энергии и создавать новый успех с помощью нового развития. Учитывая нынешнюю ситуацию с обучением цифровых талантов в колледжах и университетах, в данной статье рассматривается оптимальный путь обучения цифровым талантам в будущем. "Путь развития цифровых талантов" является методологическим руководством для университетов по адаптации к потребностям создания цифровой мощи в эпоху цифровых технологий и имеет большое значение для содействия качественному развитию талантов в цифровых университетах.

Abstract: To speed up the construction of digital China is to adapt to the new development of country, fully implement the new development concept, cultivate new kinetic energy with informationization, promote new development with new kinetic energy, and create new glory with new development. In view of the present situation of digital talent training in colleges and universities, this paper

probes into the optimized path of digital talent training in the future. The path of cultivating digital talents provides a methodological reference for universities to adapt to the needs of building a digital power in the digital age, and is of great value to promoting the high-quality development of talents in digital universities.

Негизги сөздөр: Санариптик Кытай; таланттарды окутуу; санариптик сабаттуулук.

Ключевые слова: Цифровой Китай; подготовка талантов; цифровая грамотность.

Keywords: Digital China; talent training; digital literacy.

The Party's Report to the 20th CPC National Congress put forward that "we should focus on the real economy, promote new industrialization, and accelerate the construction of manufacturing power, quality power, aerospace power, transportation power, network power and digital China"^[1]. Accelerating the construction of digital China will have a far-reaching impact on building a socialist modern country in an all-round way and promoting the great rejuvenation of the Chinese nation. In the process of digital China construction, the digital talent training mode is of great significance to meet the needs of national development in the new era and to solve the contradiction between talent supply and demand.

I. Challenges of Digital Talents Training in Colleges and Universities

Compared with the new situation and new tasks, the talent training in colleges and universities in China still has many unsuitable places. The structural contradiction of the talent team is obvious, the precision of talent policy is not high, the "last mile" problem still exists in the reform of talent development system and mechanism, and the problems of talent evaluation only focusing on papers, professional titles, academic qualifications and awards are still outstanding, which are mainly reflected in the following aspects:

1. The educational concept does not meet the requirements of the times in the construction of digital China

At present, China's higher education has the largest talent training capacity in the world, and it is no longer in a backward or following state in many fields, but is close to or reaches the international first-class level. However, the level, type and structure of personnel training can not meet the development needs of digital China. In particular, the characteristics of digital talent training need to be further focused and concise, the cultivation of students' comprehensive quality and practical ability needs to be further strengthened, the understanding of the strategic value of first-class talent training is not deep enough, the advantages of related disciplines are not fully exerted, and the innovation ability cannot meet the requirements of high-quality development. Under the new pattern of international and domestic double circulation promoting each other's development, higher education needs to be repositioned, personnel training needs structural reform, and the road of higher education reform and development with the characteristics of China's digital power is constantly explored.

With the steady progress of the construction of digital China, the exploration of new directions of higher education in China, such as integration of production and education, interdisciplinary, innovation and entrepreneurship, is getting deeper and deeper. There is a relative lack of professional research talents who master the research methods of digital China education and are familiar with the basic situation and laws of industrial practice, and their ability of strategic planning and layout is insufficient. At the same time, influenced by the orientation of scientific research assessment, teachers' main energy is concentrated in the field of professional research, and their ability to grasp systematically and globally is quite lacking. How to improve the talent training level of higher education and build a talent training system with China characteristics and in line with the reality of China is one of the bottlenecks to focus on world-class and improve the quality of higher education in China.

2. The mechanism of school-enterprise cooperation in cultivating digital talents needs to be improved

The cooperation between schools and enterprises is not close enough, and the conditions for organizing collaborative innovation in Industry-University-Research are not sufficient. The incentive mechanism for the integration of innovation chain and industrial chain needs to be further improved, and the soft and hard environment for school-enterprise cooperation needs to be further optimized. On the other hand, in the teaching process of colleges and universities as the main body of running schools, in view of the needs of the construction of digital China, the participation of enterprises is relatively insufficient from the aspects of specialty setting, professional training scheme preparation to textbook compilation and course teaching, and the enthusiasm of enterprises in the aspects of talent training direction, professional ability and literacy is low, and the participation of core links is insufficient, and there is no full right to speak. On the other hand, although all colleges and universities have relevant requirements and management regulations for internship and practice. However, in practice, it is difficult to accurately connect between schools and

enterprises, the process management is not perfect, or the lack of process management observation indicators leads to the failure to reflect the actual situation, resulting in the supervision of off-campus internship and practice not being in place, and the quality of practical activities is uneven, especially for the top-level design of training high-end talents such as professional master's degree students and doctoral students.

3. The evaluation mechanism of digital talents training in colleges and universities is still not perfect

China's higher education has long been influenced by "four talents". At present, the mainstream evaluation system has not been able to effectively highlight the key elements such as characteristics, quality and contribution in evaluating the quality of digital talents training in colleges and universities. First of all, it is reflected in the subject evaluation index, which mainly shows that the current evaluation standard is more suitable for the cultivation of academic talents, and the evaluation content of digital talent education and engineering practice is less covered, which affects the investment and allocation of higher education resources to some extent. Secondly, the orientation of student evaluation needs to be improved. Digital professional certification requires the ability-oriented assessment of students in related majors. However, in practice, the evaluation still focuses on the assessment of students' academic ability, and the comprehensive ability related to engineering is difficult to be reflected in the assessment of school scenes. Finally, the systematic evaluation of teachers needs to be improved. The cultivation of digital talents is still a new thing. In terms of teachers' professional development, professional title promotion and task assessment, there is still a lack of institutional mechanisms conducive to their adaptation, which can not effectively motivate teachers to improve the practical level of digital China project and participate in the joint training between schools and enterprises, and a smooth, normalized and win-win talent exchange mechanism between schools and enterprises has not yet been established.

II. The new path of digital talent training in colleges and universities

In February, 2023, the Overall Layout Plan for the Construction of Digital China proposed "to make overall arrangements for a number of disciplines and specialties in the digital field, and to cultivate innovative, applied and compound talents. Build a digital literacy and skills development and cultivation system covering the whole people and urban-rural integration"^[2]. "Promote universities, research institutions and enterprises to participate in the construction of digital China and establish a number of digital China research bases"^[3]. It can be seen that the cultivation of digital talents and the promotion of high-quality development of talents in colleges and universities through the construction of digital China are the obvious paths to help the development of digital Chinese modernization.

1. Optimize the concept of higher education

Digital power is related to the overall development of the country and is a strategic choice to grasp the new opportunities of the new round of scientific and technological revolution and industrial transformation. The core elements of developing a digital power are highly compatible with the disciplinary characteristics and advantages of universities. Facing the future development of information technology and information industry, colleges and universities adhere to the problem orientation, focus on the major needs in the process of national digital infrastructure construction, digital industrialization and industrial digitalization, and solve the technical problem of "sticking neck". Break through the existing barriers of disciplines and academic system and promote the cross-integration of disciplines. Reconstruct curriculum system and textbook system with interdisciplinary knowledge, broaden students' knowledge and vision, and guide teachers to update their knowledge structure. Strengthen basic theoretical research, strengthen the coordinated development and cross-integration between disciplines and majors, and realize the coordinated development of science, technology and humanities. Construct a training system for compound professional degree graduates, and train a large number of key talents who can not only innovate in technology but also understand industrial development and be competent for key positions in the digital industry in the future.

2. Reform various evaluation systems

The evaluation of teachers' teaching quality can be carried out around the achievement of training objectives, starting from teaching attitude, teaching methods, teaching content and teaching effect. Whether the teaching attitude is positive and correct, whether the teaching method is scientific, targeted and innovative, whether the teaching content is moderate in difficulty and detail, whether it is in line with the development of the industry, whether it is close to the frontier of science and whether the teaching process can arouse students' interest in learning, etc. should be counted and fed back in time. Teaching quality evaluation can be combined with online and offline evaluation methods. For the evaluation of offline teaching quality, a series of professional courses can be listed as key inspection courses when formulating detailed rules, and special sampling inspection should be made. Online evaluation is aimed at all students who participate in the study, and can be based on questionnaires to ensure full coverage of students. According to students' feedback, we should scientifically analyze the questionnaire results and quantify the

statistical results of each index to ensure teachers' improvement and innovation in the follow-up teaching process.

On the evaluation system of students' cultivation. The quality and effect of personnel training is the fundamental standard for testing teaching work, and the continuous improvement and promotion of curriculum construction and teaching effect is the direction of efforts. After the Ministry of Education clearly put forward the educational idea of "taking this as the foundation" and promoting the "Four Returns"^[4], students' learning situation is enough to reflect the development trend of higher education, and students' learning effect has always been the focus of attention in talent training. In the diagnosis and evaluation of students' learning effect, the effectiveness, accuracy and pertinence of the evaluation should be reflected. Taking students as the main body to evaluate fully embodies the purpose of "taking students as the center". Through online questionnaire survey, we can mainly listen to students' suggestions and opinions, and get their learning trends, learning experience and strong interest from the students' point of view, so as to sum up experience and broaden our thinking for establishing and improving the classroom teaching evaluation system.

3. Innovative curriculum training system

Break the traditional teaching methods, build a comprehensive and systematic teaching system for digital talents training, establish a constantly improving talent training program, integrate interdisciplinary courses into the curriculum, and fully realize the intercommunication between basic professional knowledge and the latest development of science and technology. There is no fixed teaching content for the course. By building a comprehensive innovative course system, students can fully understand the significance of the digital talent course by expanding and setting up practical activities according to the core content of talent training. Combining innovative courses with majors and strengthening teachers' strength On the premise of combining the educational characteristics of colleges and universities and strengthening the advantages of professional courses, innovative courses are integrated into various disciplines, and the curriculum content is reformed and innovated, and the training scheme for innovative talents is formulated. As a whole, the content of educational courses should include values, knowledge of principles, skills and behaviors. Digital technology, artificial intelligence, industrial internet and other technologies are integrated into the production and management process of various industries, and the requirements of knowledge system are becoming more and more diverse, which leads to the need to comprehensively consider the effectiveness of curriculum content, including its value to industry and society, its consistency with training objectives and its effect on students' training. Most of the basic courses have national syllabus or standards, while the professional foundation needs to be compatible and personalized according to the talent training objectives, training mode characteristics and curriculum system framework with the participation of enterprises and schools.

4. In-depth school-enterprise joint training

The key to resolving the structural contradiction between the supply side of digital talents and the demand side of talents is to implement curriculum teaching and the integration of production and education in the way of school-enterprise cooperation and diversified education, and it is also the fundamental way to improve the compliance of higher education to meet the social demand for digital talents. It plays an important role for industry enterprises to participate in curriculum system setting, curriculum content selection and curriculum teaching activities. Colleges and universities, enterprises and trade associations should establish long-term and stable cooperative relations and reach a consensus on what kind of talents to train and how to train them. Coordinate the resources of both schools and enterprises, deepen strategic cooperation, and thoroughly implement the "customized talent training"^[5] guided by major difficulties and tackling key problems. In the aspects of enrollment, curriculum system and academic system design, and personnel training quality evaluation, the personalized personnel training mechanism discussed by universities and enterprises will be realized, and the "double tutorial system" between schools and enterprises will be implemented. In the established institutions, the new integration of school-enterprise cooperation in educating people is realized, the outstanding problem of the disconnection between talent training and production practice is solved in a targeted manner, the engineering scientific literacy, innovative thinking and practical ability of students are comprehensively improved, the growth potential of talents is stimulated, and the foundation of talent growth is consolidated.

5. Strengthen the training of practical links

Focusing on the latest direction and requirements of talent training in digital China, this paper explores new policies and mechanisms that are more in line with the requirements of industrial innovation and upgrading in the aspects of recruitment methods, the construction of double tutors, the academic system and student status management, talent training and quality evaluation of degree awarding. In particular, improve the evaluation mechanism of graduate students, increase the proportion of graduate students'

practical ability in evaluation results, strengthen process evaluation and phenotypic evaluation, and guide graduate students to develop their comprehensive ability to solve engineering problems. In view of the lack of engineering literacy and practical experience of teachers, the school optimizes the evaluation mechanism for teachers, takes engineering ability as one of the options for assessing teachers, and encourages teachers to develop their engineering ability through incentive mechanism. At the same time, open up channels for talent exchange between teachers and industry leaders, and help schools and various enterprises to build a win-win cooperation mechanism for teachers and talents. Enhance the ability of universities with digital characteristics to reserve high-level talents for key scientific and technological fields of the industry. Bringing the "first-class disciplines" of universities with digital characteristics into the coverage of the "Strong Foundation Plan" will provide more powerful policy support for the training of outstanding engineers with long academic system. Continue to promote classified evaluation and build a comprehensive evaluation system and resource allocation mechanism suitable for digital characteristic universities.

7. Improving the Digital Literacy of Talents

College students are the main force to participate in digital work and digital innovation, and should have the necessary lifelong learning ability and adaptability in the digital age. According to the planning and guidance of "Action Program for Improving Digital Literacy and Skills for All", China needs to properly guide the education of college students according to the requirements of digital citizens, and integrate the cultivation of digital literacy and skills into the whole school education system in combination with the application scenarios of digital technology for college students such as professional study and employment preparation. School libraries, public libraries, cultural centers and other social education institutions should provide assistance for school education by providing digital basic equipment and digital literacy training resources, and strive to cultivate students' lifelong learning ability and digital adaptability to meet the needs of national strategy and the development of the times. At the same time, we should accelerate the interdisciplinary integration, reconstruct the curriculum system and teaching material system with interdisciplinary knowledge, broaden students' knowledge and horizons, promote teachers to update their knowledge structure, strengthen the research on mathematical basic theory of algorithm and model development, strengthen the coordinated development between digital information disciplines and other disciplines, and achieve a high degree of unity of technology and humanities^[6].

8. Create a compound talent team

To realize digital innovation, develop digital economy and build a better digital life requires a large number of innovative, compound and technical high-end talents. Relevant education departments and institutions should focus on the requirements of national strategic development, economic construction, scientific and technological progress, people's lives, etc., and strive to create innovative and compound digital talent teams for some key majors. At the same time, it is necessary to lay out high-end talents around key digital technologies. Specific measures include but are not limited to: establishing new interdisciplinary majors, establishing relevant professional competitions and seminars, cooperating with national or regional industrial layout to carry out joint training, and implementing digital literacy and skills training projects with the participation of multiple subjects.

Based on the strategy of digital power, combined with the actual needs of university development and human training in the new era, aiming at the current shortage of talent training, this paper clarifies the training concept and perfects the training level in the top-level design, and puts forward a complete design scheme for talent training and growth path in the specific measures, which has important reference value for promoting the construction of digital talent training system in colleges and universities.

Reference

1. The Party's Report to the 20th CPC National Congress Learning Counseling Questions [M]. Beijing: Learning Press; Beijing: Party Construction Reading Press, 2022:69.
2. The State Council, the Central Committee of the Communist Party of China, issued Overall Layout Planning of Digital China Construction [N]. People's Daily, 2023-02-28(001).
3. The State Council, the Central Committee of the Communist Party of China, issued Overall Layout Planning of Digital China Construction [N]. People's Daily, 2023-02-28(001).
4. Duan Niu. Influence mechanism and promotion strategy of undergraduate teaching quality [M]. World Book Publishing Guangdong Co., Ltd., 2022: 319.
5. Wang Yan. Research and Practice on the Double-subject Education Mode of School-enterprise Cooperation [J]. Journal of Hebei Open University, 2023,28(03):64.
6. Chen Fang, Yali He. Research on the Construction of Digital Literacy Framework for College Students [J]. Journal of Literature and Data, 2022,4 (2): 53-65.

Чонмурунова Н.Ж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Чонмурунова Н.Ж.
КНУ им. Ж. Баласагына
Chonmurunova N.J.
KNU named after J. Balasagyn

АДИСТИКТИ ЭСКЕ АЛУУ МЕНЕН ОРУС ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮ
ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В РАМКАХ
СПЕЦИАЛЬНОСТИ
TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE WITHIN YOUR SPECIALTY

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада белгилүү бир кесипти же билим чөйрөсүн кабыл алууга жана түшүнүүгө атайын тилдин таасирин талдоо. Бул жерде биз адистердин конкреттүү терминологиясы изилдөө жана предметтик чөйрөнү түшүнүү үчүн кандай ачкыч боло аларын карап чыгабыз. Макалада адистик тилинин жаңы чөйрөгө сүнгүүнүн жана билимдин чектерин кеңейтүүнүн куралы катары маанилүүлүгү баса белгиленет. Анда атайын тилди өздөштүрүү процесси профессионалдык милдеттерди түшүнүүгө кандайча өбөлгө түзөрү талкууланат жана окурманды кесиптик диалогго активдүү катышууга тартат. Макаланын негизги идеясы - адистиктин тилин өздөштүрүү профессионалдык өнүгүүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана тандалган тармакты терең түшүнүүгө жана кызыктуу изилдөөгө өбөлгө түзөт. Маалымат жана билим негизги ролду ойногон заманбап дүйнөдө адистиктин тилин өздөштүрүү профессионалдык өсүштүн жана ийгиликтүү карьеранын шарты болуп калат.

Аннотация: Данная статья представляет собой анализ влияния специального языка на восприятие и понимание определенной профессии или области знаний. Здесь рассматривается, как специфический терминологический аппарат профессионалов может быть ключом к исследованию и проникновению в суть предметной области. Статья подчеркивает важность языка специальности как инструмента для погружения в новую среду и расширения границ знаний. Обсуждается, каким образом процесс овладения специальным языком способствует осмыслению профессиональных задач и задействует читателя в активное участие в профессиональном диалоге. Главная идея статьи заключается в том, что овладение языком специальности является неотъемлемой частью профессионального развития и способствует глубокому пониманию и увлекательному исследованию выбранной области. В современном мире, где информация и знания играют ключевую роль, владение языком специальности становится необходимым условием для профессионального роста и успешной карьеры.

Abstract: This article is an analysis of the influence of a special language on the perception and understanding of a certain profession or field of knowledge. Here we look at how the specific terminology of professionals can be the key to research and insight into a subject area. The article emphasizes the importance of the language of specialty as a tool for immersion in a new environment and expanding the boundaries of knowledge. It is discussed how the process of mastering a special language contributes to the understanding of professional tasks and involves the reader in active participation in professional dialogue. The main idea of the article is that mastering the language of a specialty is an integral part of professional development and contributes to a deep understanding and fascinating study of the chosen field. In the modern world, where information and knowledge play a key role, mastery of the language of specialty becomes a prerequisite for professional growth and a successful career.

Негизги сөздөр: адистиктин тили; ааламдашуу; өркүндөтүү; кесиптик өсүү; кесиптик билим.

Ключевые слова: язык специальности; глобализация; совершенствование; профессиональный рост; профессиональные знания.

Keywords: language of specialty; globalization; improvement; professional growth; professional knowledge.

Обучение русскому языку как иностранному в рамках специальности является одним из важных аспектов в мире глобализации. С каждым годом растет потребность в специалистах,

владеющих русским языком, для работы в различных сферах деятельности – от бизнеса и медицины до образования и культуры.

В последнее время очень часто при преподавании РКИ обращают особое внимание на язык специальности. В книге С.В. Барынкина «Преподавание русского языка как иностранного в профессиональной сфере» рассмотрены методики преподавания РКИ в различных профессиональных областях, включая медицину, юриспруденцию и технические специальности [2].

Преподавание русского языка как иностранного для студентов специальности требует особого подхода и методики, учитывающих особенности их будущей профессиональной деятельности. Важно не только обучить студентов грамотному использованию языка, но и развить у них навыки коммуникации, необходимые для успешного взаимодействия на международном уровне.

Очень хорошее учебное пособие Е.В. Васильева и О.И. Круглова предназначено для медицинских работников, изучающих русский язык. Включает тематические тексты, упражнения и профессиональную лексику [3]. Это очень актуально для нашей страны, учитывая большое количество медицинских вузов. Такие учебные пособия, в которых учитывается язык специальности, позволит преподавателю обучать студентов-медиков и способствовать более эффективному погружению в языковую среду [6].

Креативность педагога представляет собой творческие способности, выражающие готовность к порождению новых, необычных идей, отклоняющихся от традиционных схем мышления [1, с. 6]. Такой подход поможет иностранным студентам-медикам научиться решать различные коммуникативные задачи в учебно-профессиональной деятельности: более эффективно готовиться к занятиям, принимать участие в конференциях, налаживать взаимоотношения с преподавателями, студентами, что подтверждает суждение А.Я. Багровой: «Язык специальности – это совокупность всех языковых средств, которые применяются в ограниченной специальностью сфере коммуникации в целях обеспечения взаимопонимания занятых в этой сфере людей» [4, с. 45]. Ученый утверждает, что в процессе коммуникации взаимодействуют три плана: лексико-терминологический, морфолого-синтаксический, текстовый. Поэтому на занятии преподаватель применяет совмещенные задания: научная и профессиональная лексика используется только в совокупности с лексико-грамматическими и текстовыми заданиями. Это позволит изменить когнитивное пространство индивида, его внутренний мир, развивать язык, так как меняется предметный мир, следовательно, способы познания, представленные в нем, динамичны [3, с. 61].

Важным является принцип индивидуализации и дифференциации обучения, предполагающий учет особенностей, наклонностей, интересов учащихся при отборе языкового и речевого содержания обучения [5, с. 83].

«Учебное пособие по научному стилю речи для иностранных студентов фармацевтического факультета (базовый и первый сертификационный уровни)» [7] включает 18 занятий, каждое из которых содержит от 6 до 30 специальных терминов и понятий. Научные тексты по фармакологии, грамматические задания, предлагаемые в пособии, выстроены по системе от простого к сложному и направлены на формирование профессиональной лексики в сознании будущего специалиста, развитие умений применять ее в устной и письменной речи.

Кроме того, обучение русскому языку в контексте специальности позволяет студентам изучить терминологию и контекст, связанный с их будущей профессиональной деятельностью. Это помогает им глубже понять предметную область и эффективнее применять знания на практике.

Таким образом, обучение русскому языку как иностранному в рамках специальности имеет большое значение для профессионального роста студентов и успешного развития их карьеры в многонациональном мире.

В современном глобализированном мире знание иностранных языков становится важным фактором успеха в различных профессиональных областях. Одним из таких языков является русский, который приобретает все большую популярность среди иностранных специалистов. Обучение русскому языку как иностранному (РКИ) в рамках специальности представляет собой уникальный и комплексный процесс, направленный на овладение не только общими языковыми навыками, но и специализированной лексикой и профессиональными коммуникативными умениями.

Язык специальности – это не просто набор терминов и понятий, это инструмент, позволяющий глубже понять и осознать суть выбранной профессии, эффективно общаться с коллегами и совершенствовать свои навыки. В этой статье мы рассмотрим, что представляет собой язык специальности, почему он важен и как его освоение способствует профессиональному развитию.

Язык специальности – это совокупность профессиональных терминов, выражений и понятий, используемых в конкретной области знаний или деятельности. Он включает в себя специализированную лексику, жаргон и даже стиль общения, характерный для данной профессии. Например, в медицине это будут медицинские термины, такие как "диагноз", "анестезия", "гипсовая повязка", а в юриспруденции — юридические термины, такие как "иск", "апелляция", "прецедент".

Значение языка специальности

1. **Понимание и углубление знаний:** Освоение языка специальности позволяет лучше понять учебные материалы, профессиональные статьи и документы, что способствует углублению знаний в выбранной области. Без знания специализированной лексики невозможно полноценно освоить учебную литературу и актуальные исследования.

2. **Эффективное общение:** Взаимодействие с коллегами и профессионалами требует использования языка специальности. Это обеспечивает точность и однозначность в передаче информации, предотвращает недоразумения и способствует более эффективной командной работе.

3. **Самосовершенствование и карьерный рост:** Владея языком специальности, специалист может более уверенно представлять результаты своей работы на конференциях, писать научные статьи и участвовать в профессиональных дискуссиях. Это открывает новые возможности для карьерного роста и профессионального развития.

Освоение языка специальности

1. **Образование и учебные материалы:** Формальное образование в выбранной области – основной способ изучения языка специальности. Учебные курсы, семинары и лекции включают в себя необходимую лексику и понятия, которые постепенно становятся частью активного словарного запаса студента.

2. **Профессиональная литература:** Чтение специализированных книг, журналов и статей помогает расширить словарный запас и лучше понять контекст использования терминов. Это также способствует знакомству с актуальными исследованиями и инновациями в выбранной области.

3. **Практика и стажировки:** Практическая деятельность и стажировки предоставляют уникальную возможность погрузиться в профессиональную среду и использовать язык специальности в реальных условиях. Это помогает закрепить теоретические знания и развить навыки общения.

4. **Профессиональные сообщества и конференции:** Участие в профессиональных сообществах, конференциях и семинарах позволяет обмениваться опытом и знаниями с коллегами, что способствует совершенствованию владения языком специальности.

Важным фактором успеха в различных профессиональных областях является знание языков.

Обучение русскому языку в профессиональном контексте важно по нескольким нижеприведенным причинам.

Профессиональная интеграция: Владение русским языком позволяет иностранным специалистам эффективно интегрироваться в российскую профессиональную среду, участвовать в научных исследованиях, образовательных программах и международных проектах.

Расширение карьерных возможностей: Знание русского языка открывает доступ к широкому рынку труда в России и странах СНГ, где знание русского языка является значительным преимуществом.

Углубление профессиональных знаний: Изучение специализированной лексики и терминологии на русском языке помогает иностранным специалистам глубже понять предмет своей деятельности, читать профессиональную литературу, участвовать в конференциях и обмениваться опытом с российскими коллегами.

Особенности обучения РКИ в рамках специальности.

Интеграция языка и профессиональных знаний: Обучение русскому языку должно быть тесно связано с профессиональной деятельностью учащихся. Это включает изучение специализированной терминологии, профессиональных текстов и ситуационных диалогов, характерных для конкретной области знаний.

Коммуникативный подход: Важным аспектом обучения является развитие навыков устного и письменного общения в профессиональном контексте. Это включает в себя обучение ведению деловой переписки, подготовке и проведению презентаций, участию в профессиональных обсуждениях и переговорах.

Использование аутентичных материалов: Для эффективного обучения важно использовать аутентичные материалы, такие как профессиональные статьи, документы, технические инструкции и другие ресурсы, которые отражают реальную профессиональную деятельность.

Моделирование профессиональных ситуаций: Практическое обучение должно включать моделирование реальных профессиональных ситуаций, таких как медицинские консультации, судебные заседания, инженерные совещания и другие, что позволяет учащимся применять полученные знания на практике.

Должны быть разработаны учебные программы, учитывающих язык специальности. Вот некоторые примеры.

Медицинский русский: Программа включает изучение медицинской терминологии, чтение и анализ медицинских текстов, обучение проведению консультаций и написанию медицинских отчетов на русском языке.

Русский для инженеров: Включает изучение технической лексики, чтение технической документации и инструкций, моделирование ситуаций, связанных с проектированием, строительством и техническим обслуживанием.

Юридический русский: Программа охватывает юридическую терминологию, чтение и анализ законодательных актов, обучение ведению юридической документации и участию в судебных процессах.

В заключение нужно отметить, что язык специальности играет ключевую роль в профессиональном становлении и развитии специалиста. Он позволяет глубже понять и осознать суть профессии, эффективно общаться с коллегами и совершенствовать свои навыки. Освоение языка специальности – это непрерывный процесс, требующий усилий и постоянного совершенствования. Однако именно владение этим языком открывает новые горизонты и возможности для карьерного роста и профессионального успеха.

Обучение русскому языку как иностранному в рамках специальности является важным и востребованным направлением, способствующим профессиональному росту и успешной карьере иностранных специалистов. Тесная интеграция языковых и профессиональных знаний, использование аутентичных материалов и моделирование реальных профессиональных ситуаций обеспечивают эффективность и практическую значимость обучения. Владение русским языком открывает перед иностранными специалистами новые горизонты и возможности, укрепляет межкультурное взаимодействие и способствует развитию международного сотрудничества.

Список использованной литературы

1. Адамалиева Н.И. Креативно-когнитивные технологии обучения в профессиональной подготовке будущего педагога // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, 316 с. – Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2024/04/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%9A%D0%9D%D0%A3-1-2024.....pdf>
2. Барынкина С.В. Преподавание русского языка как иностранного в профессиональной сфере: Учебное пособие. – Москва: Флинта, 2017.
3. Васильева Е.В., Круглова О.И. Русский язык для медицинских работников: Учебное пособие. – Москва: Русский язык, 2015.
4. Дмитриева Д.Д. Индивидуализация профессиональной подготовки студентов-медиков на основе интегративно-модульного подхода к изучению русского языка как иностранного: автореф. ... канд. пед. наук. – Курск, 2012, 26 с.
5. Записных О.В. Особенности обучения иноязычной лексике лингвистически одаренных обучающихся // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, 316 с. – Режим доступа: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2024/04/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%9A%D0%9D%D0%A3-1-2024.....pdf>
6. Сатретдинова А.Х. Специфика обучения русскому языку как иностранному в медицинском вузе // Актуальные проблемы обучения иностранных студентов в медицинском вузе: Материалы научно-практической конференции с международным участием, посвященной 100-летию Астраханского ГМУ / Под ред. А.Х. Сатретдиновой, 2018, с. 27-31.
7. Учебное пособие по научному стилю речи для иностранных студентов фармацевтического факультета (базовый и I сертификационный уровни) / А.Х. Сатретдинова, З.Ж. Джудузбаева, А.И. Матюшкова, Ж.Э. Кинжигалиева. – Астрахань: Изд-во ГБОУ ВПО Астраханский ГМУ, 2016, 90 с.

Чонмурунова Н.Ж., Багичева Н.В.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

Урал мамлекеттик педагогикалык университети, Екатеринбург ш.

Чонмурунова Н.Ж., Багичева Н.В.
КНУ им. Ж. Баласагына,

Уральский государственный педагогический университет, г. Екатеринбург

Chonmurunova N.J., Bagicheva N.V.

KNU named after J. Balasagyn,

Ural State Pedagogical University, Yekaterinburg

**ВИРТУАЛДЫК ДОСКАЛАРДЫ КОЛДОНУУ МЕНЕН МЕКТЕПТЕ ЖАНА
УНИВЕРСИТЕТТЕ ОНЛАЙН САБАКТАРДЫ УЮШТУРУУ
ОРГАНИЗАЦИЯ ОНЛАЙН-ЗАНЯТИЙ В ШКОЛЕ И ВУЗЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ
ВИРТУАЛЬНЫХ ДОСОК
ORGANIZATION OF ONLINE CLASSES AT SCHOOL AND UNIVERSITY USING
VIRTUAL WHITEBOARDS**

Кыскача мүнөздөмө: Макалa мектепте жана университетте онлайн сабактарда виртуалдык доскаларды колдонуу тажрыйбасын сүрөттөөгө арналган. Билим берүүнү санариптик трансформациялоо доорунда доскалар интерактивдүү билим берүү чөйрөсүн түзүүгө көмөктөшүүчү онлайн окутуунун маанилүү куралы болуп калды. Виртуалдык доскалар – бул мугалимдерге жана студенттерге мультимедиа жазуу, тартуу жана кыстаруу үчүн куралдарды колдонуу менен реалдуу убакытта кызматташууга мүмкүндүк берген санариптик платформалар. Бул макалада интерактивдүүлүк, кызматташуу, ийкемдүүлүк жана жеткиликтүүлүк, окуу материалдарын сактоо жана кайра карап чыгуу сыяктуу домкаларды колдонуунун негизги артыкчылыктары талкууланат. Колдонуу мисалдарына тексттерди талдоо, математикалык маселелерди чечүү, долбоорлорду түзүү жана талкуулоо жана мээ чабуулун өткөрүү кирет. Техникалык көйгөйлөргө, окуу ийри сызыктарына жана кызматташууга байланыштуу кыйынчылыктар да талкууланып, аларды жеңүү жолдору сунушталат. Корутунду онлайн билим берүүнүн эволюциясында виртуалдык доскалардын маанилүүлүгүн жана алардын сапаттуу жана жеткиликтүү билим берүүдөгү ролун баса белгилейт.

Аннотация: Статья посвящена описанию опыта использования виртуальных досок на онлайн-занятиях в школе и вузе. В эпоху цифровой трансформации образования виртуальные доски стали важным инструментом онлайн-обучения, способствующим созданию интерактивной образовательной среды. Виртуальные доски – это цифровые платформы, которые позволяют преподавателям и студентам совместно работать в реальном времени, используя инструменты для записи, рисования и вставки мультимедийных материалов. В данной статье рассматриваются основные преимущества использования виртуальных досок, такие как интерактивность, возможность совместной работы, гибкость и доступность, а также сохранение и пересмотр учебных материалов. Примеры использования включают анализ текстов, решение математических задач, создание и обсуждение проектов, проведение мозговых штурмов. Также обсуждаются вызовы, связанные с техническими проблемами, кривой обучения и организацией взаимодействия, предлагаются пути их преодоления. Заключение подчеркивает важность виртуальных досок в эволюции онлайн-образования и их роль в обеспечении качественного и доступного обучения.

Abstract: The article describes the experience of using virtual whiteboards in online classes at school and university. In the era of digital transformation of education, whiteboards have become an important tool for online learning, facilitating the creation of an interactive educational environment. Whiteboards are digital platforms that allow teachers and students to collaborate in real time using tools to write, draw, and insert multimedia. This article discusses the key benefits of using whiteboards, such as interactivity, collaboration, flexibility and accessibility, and storage and revision of learning materials. Examples of use include analyzing texts, solving mathematical problems, creating and discussing projects, and conducting brainstorming sessions. Challenges related to technical problems, learning curves, and collaboration are also discussed, and ways to overcome them are suggested. The conclusion highlights the importance of whiteboards in the evolution of online education and their role in providing quality and accessible learning.

Негизги сөздөр: виртуалдык доскалар; онлайн окутуу; интерактивдүү окутуу; санариптик трансформация; кызматташуу; билим берүү технологиялары.

Ключевые слова: виртуальные доски; онлайн-обучение; интерактивное обучение; цифровая трансформация; совместная работа; образовательные технологии.

Keywords: virtual whiteboards; online learning; interactive learning; digital transformation; collaboration; educational technologies.

Переход к новым подходам, процессам и моделям, основанным на информационных технологиях, – это характерная черта современного образования. Использование различного программного обеспечения и других цифровых ресурсов (компьютеров, ноутбуков, планшетов) для организации электронного обучения на расстоянии или в школах, колледжах и вузах становится все более распространенным явлением, в связи с чем преподаватели и студенты сталкиваются с проблемами создания интерактивной обучающей среды. Одним из эффективных инструментов, способствующих повышению эффективности студентов, являются виртуальные доски. В этой статье мы рассмотрим, как можно эффективно использовать виртуальные доски на онлайн-занятиях.

Во время пандемии Covid-19, когда все перешли на онлайн-обучение, было трудно работать без доски с платформами Zoom, Google Meet, с которыми мы привыкли работать на офлайне. И этих платформ стало недостаточно для удовлетворения потребностей онлайн-преподавания, особенно в плане поддержания вовлеченности студентов и их взаимодействия с преподавателями. Совместное использование экрана и слайдов презентации на онлайн-занятиях стало недостаточно, и теперь можно с помощью виртуальных досок взаимодействовать с учащимися и студентами.

Цифровизация является знаком нашего времени, образование здесь не исключение, оно также переходит на цифровые технологии. Открытие онлайн-школ, курсов актуализировало потребность в инструментах, делающих обучение и преподавание доступным в отдаленных территориях в режиме онлайн, в связи с чем интерактивные доски набирают все большую популярность. Цифровизация образования связана с такими инновационными понятиями, как геймификация обучения, цифровые обучающие игры, цифровые симуляторы, виртуальные лаборатории, нейроморфные компьютеры и др. [6, с. 48].

В этой статье мы поговорим о виртуальных досках и их использовании на онлайн-занятиях с целью повышения эффективности преподавания и обучения.

В Кыргызстане, как во всем мире, иногда обучение переводят на онлайн. Причины могут быть самые разнообразные: приезд официальных лиц других государств, погодные условия, карантин и другие причины. В связи с этим необходимость учиться работать с цифровыми технологиями и у преподавателей, и у обучающихся только растет [3].

Целью статьи является выявление преимуществ каждой виртуальной доски. Различные виртуальные доски имеют различный функционал, что позволяет преподавателям и студентам выбирать инструмент в соответствии с их потребностями и предпочтениями.

Как уже было сказано выше, онлайн-обучение стало едва ли не повседневной реальностью. По понятным причинам – доступности приложений 24/7 [1, с. 107], возможности подключиться в любой момент и из любой локации – такой тип обучения пользуется большой популярностью у студентов. Однако здесь преподаватели сталкиваются с причиной удержания внимания студентов во время всего занятия. Необходима очень сильная мотивация присутствия на онлайн-занятии и включенности в образовательный процесс на протяжении достаточно большого отрезка времени.

Существенным недостатком бытийности подрастающего поколения в интернет-пространстве является новый – другой, отличный от традиционного, – способ мышления. Педагоги и психологи всерьез обеспокоены проблемой освоения получаемой информации студентами и школьниками. Большое количество информации, которая поступает через интернет (Tik-Tok, Вконтакте, новостные программы и лента информации в интернете, компьютерные игры, социальные сети и др.) не успевает логически обрабатываться: не выстраиваются не только причинно-следственные связи, но и эмоциональный отклик на какие-либо сообщения не успевает даже обозначиться, получить морально-этическую оценку. Возникает обрывочное, как его сейчас называют, клиповое мышление [5, с. 67], когда «пазлы» не укладываются в стройную картину.

Однако присутствие визуального ряда необходимо практически на всех занятиях. Мы говорим не только о дошкольном и школьном возрастах, в вузах также при подаче нового материала на лекциях преподаватели пользуются презентациями. Многие преподаватели при этом отмечают поверхностное усвоение материала студентами, без логического осмысления. Преимущества использования виртуальной доски здесь очевидны.

Во-первых, как уже было отмечено, виртуальная доска позволяет иллюстрировать правила и приводить наглядные примеры. Например, на занятиях по изучению иностранного языка, математики или истории. Во-вторых, появляется возможность проводить мозговые штурмы, рисовать, строить графические схемы, редактировать тексты и изображения, пользоваться скриншотами и видеофрагментами.

Достоинством доски является и то, что преподаватель и студенты могут работать в групповом режиме, а могут индивидуально с выведением результатов на экран доски. То есть участники образовательного процесса могут наблюдать за работой сокурсников. При этом работа может вестись в открытом режиме, а может и анонимно по желанию студентов. На виртуальной доске есть встроенная видеосвязь в компактном и полноразмерном вариантах.

Виртуальные доски – это цифровые платформы, позволяющие преподавателям и студентам совместно работать в реальном времени. Они предоставляют широкий спектр инструментов для записи, рисования, вставки изображений и документов, а также взаимодействия через комментарии и заметки. Популярные примеры включают такие сервисы, как Google Jamboard, Microsoft Whiteboard, Miro и Ziteboard [4].

Педагоги, ученые и методисты в своих трудах, описывая опыт использования виртуальных досок, отмечают их безусловные преимущества. Ниже назовем некоторые из них.

1. Интерактивность и визуализация. Виртуальные доски позволяют преподавателям визуализировать сложные концепции через схемы, графики и диаграммы, что делает материал более доступным и понятным для студентов.

2. Совместная работа. Платформы поддерживают совместное редактирование, что способствует коллективному решению задач и обсуждению проектов. Студенты могут работать в группах, обмениваться идеями и дополнять работу друг друга.

3. Гибкость и доступность. Виртуальные доски доступны с любого устройства, имеющего доступ к Интернету, что обеспечивает гибкость в обучении и возможность работать над проектами в любое время и в любом месте.

4. Запись и хранение материалов. Все материалы, созданные на виртуальных досках, можно сохранять, делиться ими и пересматривать. Это позволяет студентам повторять пройденный материал и улучшать свои знания.

Виртуальные доски можно использовать на занятиях по любой учебной дисциплине. Ниже приведем примеры различных форм занятий с описанием приемов использования описываемых гаджетов.

К примеру, на языковых и литературных занятиях при обсуждении текста с последующим его анализом преподаватель может вставить текст на доску и совместно со студентами анализировать его, выделяя ключевые моменты и делая заметки.

На занятиях по решению математических задач виртуальная доска позволяет пошагово разбирать математические задачи, рисовать графики и схемы, что особенно полезно при изучении точных наук.

В проектной деятельности при создании и обсуждении проектов студенты могут совместно работать над проектами, делая заметки, вставляя изображения и диаграммы, обсуждая идеи и корректируя свои работы в режиме реального времени.

При проведении мозговых штурмов виртуальные доски позволяют участникам быстро фиксировать идеи и организовывать их в визуальные карты.

Таким образом, преимущества использования данных обучающих гаджетов очевидны. В настоящее время существует большой выбор виртуальных досок, необходимо произвести их сопоставительный анализ, чтобы помочь педагогу сориентироваться в их многообразии. Рассмотрим некоторые из них, отмечая достоинства и недостатки.

Многие виртуальные доски, к числу которых относится FigJam, имеют возможность выражения эмоций, проведения голосования и оснащены таймером, что позволяет отслеживать скорость выполнения этапов занятия.

Виртуальные доски позволяют преподавателям и студентам воспроизвести опыт работы с физической доской в режиме онлайн и не ограничены в пространстве. С их помощью можно не только выполнить учебное задание или решить задачу, но и подобрать и реализовать несколько вариантов решения. От готовых шаблонов обучающиеся переходят к библиотекам форм, которые можно использовать для создания различных визуальных материалов, построения графиков, диаграмм, таблиц и т.д. Созданный контент можно оцифровать для перевода его в режим онлайн.

В онлайн-обучении важен такой формат занятий, как видеоконференция. Организация совместной работы учителя и обучающихся важна при объяснении нового материала, при проведении контрольных мероприятий. Многие виртуальные доски имеют в своем арсенале функцию видеоконференции. Рассмотрим наиболее известную доску марки Creately, которая обеспечивает организацию совместной работы в режиме реального времени. В процессе совместного занятия педагог имеет возможность отслеживать правильность выполнения задания, вносить исправления, корректировать, комментировать ход выполнения задания, выслушивать разные точки зрения учащихся.

Студенты могут получить право администрирования при проведении конференции, могут демонстрировать презентации, могут руководить диалогом, включать в обсуждение вопросов своих однокурсников. Студенты при этом могут использовать готовые шаблоны для визуализации разных методов мозгового штурма, могут создавать свои. Наиболее популярны методы интервьюирования, проведения флешмобов и других акций, создание викторин, проведение игр, составление кроссвордов и пр.

На Creately при создании нового документа можно воспользоваться готовой библиотекой графиков и диаграмм, блок-схем и карт мышления и т.п. Есть функция импорта изображений, презентаций, текстов и слайдов с Google.

Сравнительный анализ некоторых сервисов по использованию виртуальной доски позволяет сделать обобщения и выявить несомненные достоинства некоторых из них.

Так, например, в бесплатной версии Miro предлагается до трех активных редактируемых досок. При этом доски используются одновременно, расширяя пространство для работы. Несомненным достоинством для самых забывчивых является функция «автосохранение».

Человеку, далекому от применения гаджетов в образовании, можно порекомендовать начать знакомство с виртуальными досками с доски Padlet, в которой есть возможность загрузки файлов разных форматов: (doc, pdf, jpeg, Powerpoint и т.д.). Что еще может привлечь внимание, так это неограниченное пространство для работы и интуитивно понятный интерфейс. Аналогичными достоинствами обладает доска Idroo, к тому же она удобна для работы с рисунками и хорошо дополняет Skype.

Платформу Edloop можно использовать для индивидуальных занятий. Для работы с презентациями она не подойдет.

Есть два варианта виртуальных досок, встроенных в приложения платформ Google и Microsoft Whiteboard. Так, виртуальная доска Jamboard платформы Google может быть названа полифункциональной доской. С ее помощью можно организовать онлайн-встречи в Google Meet или же использовать ее как отдельный онлайн-инструмент: информация с доски сохраняется как картинка или pdf; каждый участник может выполнять задание индивидуально в своем листе (фрейме), а также перемещаться по листам, сравнивая свой результат с результатами других участников.

Богатым инструментарием располагает также доска Whiteboard. Доска широко используется для совместной работы. Удобна тем, что преподаватель создает в своем аккаунте ссылку совместного доступа, по которой входят все обучающиеся. Доска обладает богатым набором инструментов, возможностью экспортировать форматы, закреплять инструменты на панели и пр. [2].

Научиться пользоваться данными сервисами – задача каждого педагога. Для этого нужно повышать компьютерную грамотность. Можно делать это в качестве самообразования, так как сервисы бесплатные и доступные. Эффективность обучения возрастет.

Безусловно, при использовании виртуальных досок неизбежны какие-либо технические проблемы.

Во-первых, виртуальные доски требуют стабильного интернет-соединения и современных устройств. Проблемы с подключением могут затруднить работу. Решение данной проблемы в обеспечении студентов необходимыми техническими средствами и обязательном наличии альтернативных способов взаимодействия.

Во-вторых, не все преподаватели и студенты могут быстро освоить новые технологии. Решение данной проблемы в проведении вводных тренингов и предоставлении инструкций по использованию платформ.

В-третьих, при большом количестве участников виртуальные доски могут превратить процесс обучения в беспорядочный и хаотичный. Решение здесь следующее: установить правила взаимодействия, распределять роли и контролировать процесс.

В заключение можем отметить, что использование виртуальных досок на онлайн-занятиях открывает новые возможности для взаимодействия и обучения. Они делают образовательный

процесс более интерактивным, гибким и доступным. Несмотря на существующие вызовы, правильная организация и техническая поддержка позволяют эффективно интегрировать названные инструменты в образовательную практику. Виртуальные доски представляют собой важный шаг в эволюции онлайн-образования, обеспечивая качественное и доступное обучение для всех.

Список использованной литературы

1. Адамбекова Б.А., Сыдыкова Г.М. Современные проблемы психологии: искусственный интеллект в свете психологических аспектов // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2024. – 316 с. – URL: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2024/04/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%9A%D0%9D%D0%A3-1-2024.....pdf>
2. Агафонова К., Кичина Е. Использование виртуальных досок на онлайн-занятиях. Интерактивность как катализатор развития вузов: материалы V Международной научно-практической конференции, 20 апреля 2023 года. – Москва: Перо, 2023, с. 19-26.
3. Багичева Н.В., Чонмурунова Н.Ж. Особая роль интернет-ресурсов в области изучения и преподавания русского языка // Актуальные проблемы аккультурации в контексте преподавания русского языка как иностранного: к юбилею со дня рождения профессора Г. Г. Городиловой: сборник материалов Международной научно-практической конференции, Москва, 18-19 февраля 2022 года. – Москва: МГУ, 2022, с. 373-377. – EDN VAQRMO.
4. Глотова А.В. Онлайн-доска как средство организации групповой работы студентов на занятиях по иностранному языку в вузе в условиях электронного обучения // Открытое образование, 2020, том 24, № 4, с. 56-66. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/onlayn-doska-kak-sredstvo-organizatsii-grupповoy-raboty-studentov-na-zanyatiyah-po-inostrannomu-yazyku-v-vuze-v-usloviyah>
5. Купчинская М.А., Юдалевич Н.В. Клиповое мышление как феномен современного общества // Бизнес-образование в экономике знаний, 2019, № 3, с. 66-70.
6. Раимкулова А.С. Реализация аспектов цифрового образования как условие формирования профессиональных компетенций будущего педагога // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2024, 316 с. – URL: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2024/04/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%9A%D0%9D%D0%A3-1-2024.....pdf>

УДК 377.031

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-261-265

Шишкараева А.К., Тажибаева Ж.К.

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

Шишкараева А.К., Тажибаева Ж.К.

Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова

Shishkaraeva A.K., Tazhibaeva Zh.K.

Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

ПЕДАГОГИКАЛЫК БААРЛАШУУ ПРОЦЕССИНИН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН АЧКЫЧЫ КАТАРЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ КАК ЗАЛОГ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ PEDAGOGICAL COMMUNICATION AS A KEY TO INCREASING THE EFFECTIVENESS OF THE LEARNING PROCESS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада педагогикалык процессте жалпы билим берүү мекемесиндеги баарлашуу мектеп жашындагы балдарды тарбиялоонун жана окутуунун натыйжалуулугуна өбөлгө түзгөн мугалим менен окуучулардын ортосундагы тарбиялык мамилелердин жана өз ара аракеттенүүнүн өтө маанилүү системасын өнүктүрөрү талкууланат. Көптөгөн педагогдор үчүн бир нече психо-педагогикалык изилдөөлөр менен далилденген чындык бар, бул мугалимге болгон мамиле балдар көбүнчө ал окуткан предметке которулат. Билим берүү процессинде мамилелер негизги болуп саналат, алардын негизинде көп компоненттүү, көп баскычтуу пирамида түзүлөт. Мугалимдер менен окуучулардын ортосундагы педагогикалык байланыш аркылуу

окуу процессинин эффективдүүлүгүн жогорулатуунун ачыкчы катары мугалим балдарга жакындайт. Өз ара түшүнүшүү – ийгиликтүү педагогикалык баарлашуунун негизги шарты.

Аннотация: В данной статье рассматривается тема общения в общеобразовательном учреждении, которое в педагогическом процессе складывается в чрезвычайно важную систему воспитательных взаимоотношений и взаимодействий между педагогом и учащимися, способствующую эффективности воспитания и обучения детей школьного возраста. Существует истина для многих педагогов, доказанная многократными психолого-педагогическими исследованиями, что отношение к учителю дети часто переносят на предмет, который он преподаёт. В учебно-воспитательном процессе взаимоотношения являются первичными, на них строится многосоставная, многоступенчатая пирамида обучения и воспитания. Через педагогическое общение между учителями и учениками как залог повышения эффективности процесса обучения идет сближение педагога с детьми. Взаимопонимание является фундаментальной предпосылкой успешности педагогического общения.

Abstract: This article discusses that communication in a general education institution in the pedagogical process develops an extremely important system of educational relationships and interactions between the teacher and students, which contributes to the effectiveness of the upbringing and teaching of school-age children. There is a truth for many teachers and it has been proven by numerous psychological and pedagogical studies that children often transfer their attitude towards the teacher to the subject that he teaches. In the educational process, relationships are primary; a multi-component, multi-stage pyramid of training and education is built on them. Through pedagogical communication between teachers and students, as a key to increasing the effectiveness of the learning process, the teacher gets closer to the children. Mutual understanding is a fundamental prerequisite for successful pedagogical communication.

Негизги сөздөр: баарлашуу; баарлашуунун стилдери; мамиле; өз ара түшүнүү; заманбап мугалим; окутуунун натыйжалуулугу; мугалим-окуучу.

Ключевые слова: общение; стили общения; взаимоотношение; взаимопонимание; современный учитель; эффективность обучения; учитель-ученик.

Keywords: communication; communication styles; relationship; mutual understanding; modern teacher; teaching effectiveness; teacher-student.

Общение – это процесс в современном мире, который идет на убыль. Особенно в больших городах люди все меньше общаются друг с другом. Для общения обязательно должна быть причина. Общение – это то, что обеспечивает коллективную деятельность. А без деятельности нет развития личности. И, кроме того, личность развивается только в коллективе. Следовательно, процесс общения нужен нам, как воздух.

В нашей работе мы рассматриваем вопрос влияния общения на качество обучения. Ведь обучение, как основная деятельность ученика, и есть коллективная деятельность учителя и ученика. А качество обучения – это результат, который на сегодняшний день оставляет желать лучшего.

Конечно, просто процесс общения не обеспечивает прямо коллективную деятельность, и этим желаемый результат не достигается. Но если в данном процессе будут четко распределены обязанности, поставлены конкретные, достигаемые задачи, если в самом процессе обучения каждый участник будет взаимодействовать с другими, то достижение желаемого результата будет эффективнее. Такого взаимодействия нельзя достигнуть без общения. Еще великий чешский педагог-гуманист, писатель, религиозный и общественный деятель Ян Амос Коменский говорил, что детей лучше учить в классе, когда они работают сообща. И сейчас содержание профессиональной деятельности учителя составляет общение с учащимися для достижения целей образования и воспитания.

В центре нашего внимания – основополагающее общение «учитель-ученик». Учитель на уроке должен продумать не только эффективные технологии достижения образовательных задач, но и эффективное управление эмоциональным контактом с учащимися, творчески выстраивать систему педагогически целесообразных взаимоотношений, конструктивно разрешать возникающие противоречия и конфликты. Современный учитель, если он является настоящим профессионалом своего дела, должен решать коммуникативные задачи не столько на интуитивном, сколько на сознательном уровне, при этом опираясь на знание психолого-педагогических закономерностей. У современного учителя должно быть креативное мышление, которое поможет решить проблему быстро и качественно. Современная гуманистическая педагогика рассматривает воспитательно-образовательные системы и технологии, в которых высшей ценностью является личность учащегося.

Но мы не можем отрицать, что деятельность учителя, по сути, является управленческой. Он ответственен за развитие личности ребенка. А этот процесс всегда двусторонний. Поэтому педагогическое общение есть взаимодействие интеллектов, чувств, воли учителя и учащихся. Чем лучше они понимают друг друга, тем эффективнее их совместная деятельность, согласованнее действия, устойчивее межличностные контакты. Одним из таких средств, на наш взгляд, может быть педагогическая диагностика, которая, являясь составляющим компонентом педагогического процесса, не только способствует изучению индивидуально-психологических особенностей школьников, но и выполняет другие функции (корректирующая, прогнозирующая, развивающая) [7, с. 38.].

Учитель и ученик должны знать, чего они ждут друг от друга. Каждый из них должен осознавать мотивацию действий и поступков. Новые условия основаны на том, что в первую очередь предъявляются высокие требования к развитию познания, мышления, воображения, памяти и внимания учащихся, развитию их личности [8, с. 363].

В современной школе есть одна основная причина конфликтов между учителями и учениками – это непонимание. А уровень понимания детерминирует экспектации учителя. Каждый учитель ждет от своих учащихся определенного результата. Но не всегда ученик знает об этих ожиданиях. И не всегда они оправдывают эти ожидания. Успешность продвижения школьника в учебе в значительной мере зависит от того, какой результат ожидается получить и этот результат должен быть дифференцирован и индивидуален для каждого ученика, а также пути достижения должны быть определены под каждого ученика. Это определяется пониманием ученика. Психологи единодушно связывают мастерство учителя с пониманием ребенка. С.В. Кондратьев констатирует: «Уровень понимания личности учащегося и уровни педагогического мастерства совпадают» [5, с. 17].

Понимание учителем индивидуального своеобразия каждого учащегося, проникновение в мотивационно-потребностную сферу, логику его поведения составляет неотъемлемую сторону учебно-воспитательного процесса, позволяя оптимально строить его, корректировать.

Взаимопонимание в процессе обучения имеет несколько сторон: во-первых, понимание учителем учащихся, во-вторых, понимание учащимися учителя, в-третьих, понимание учащимися друг друга.

Учитель, как уже было сказано, играет руководящую роль в этом процессе. Но он должен выступать не просто как наблюдатель, а как непосредственный участник, организатор и руководитель разнообразной деятельности и обучения, которые помогут повысить эффективность обучения. Ведь ученик сможет раскрыть свои способности и потенциал, если он находится, так сказать, в «теплой» атмосфере. Где его понимают, принимают, помогают. Этой проблемой занимаются в последние годы очень активно социальные психологи (А.В. Петровский, Я.Л. Коломенский). То есть разработка оптимизации отношений школьника в коллективе уже ведется, и были достигнуты кое-какие результаты. Но социально-психологическая проблематика деятельности учителя на уроке, вообще в учебной деятельности, только начинает изучаться. Ведь оптимальное взаимодействие в процессе обучения между учителем и учеником создает наилучшие условия для развития мотивации учащегося и творческого характера учебной деятельности, для правильного формирования личности школьника (в частности, препятствует возникновению «психологического барьера»), обеспечивает управление социально-психологическими процессами в детском коллективе и позволяет максимально использовать в учебном процессе личностные особенности учителя [6, с. 8].

Важным психологическим механизмом, обеспечивающим глубину понимания ребенка, является рефлексия. Она позволяет учителю мысленно воссоздавать внутренний мир ребенка, мотивационно-потребностную сферу ребенка, посмотреть на себя его глазами, осознать его отношение к себе, критически оценить собственные мысли, чувства и действия. Именно рефлексия обеспечивает прогнозирование и предвосхищение учебно-воспитательного взаимодействия и его современную коррекцию.

Педагогическое мастерство проявляется в точности рефлексивных ожиданий, децентрированным уровнем анализа возникающих коммуникативных осложнений, психологической оправданности профессиональных действий и поступков.

Общение учителя и учащегося должно нести в себе всегда чувство радости. Если ученик уверен в том, что учитель всегда его поддержит, одобрит, то ученик сам сможет преодолеть возникшие проблемы. А учитель всегда должен обладать умением видеть личностное своеобразие ребенка и давать грамотную психолого-педагогическую интерпретацию его действий и поступков.

Общение учителя и учащегося должно нести в себе всегда чувство радости. Если ученик уверен в том, что учитель всегда его поддержит, одобрит, то ученик сам сможет преодолеть

возникшие проблемы. А учитель всегда должен обладать умением видеть личностное своеобразие ребенка, и давать грамотную психолого-педагогическую интерпретацию его действий и поступков.

Американский психолог, психотерапевт и педагог У. Глоссер считает, что школа должна удовлетворять природную потребность ребенка в любви и чувстве собственного достоинства. По его мнению, учитель и ученик призваны любить друг друга не по образцу семейной любви, а научиться не быть равнодушными и помогать друг другу в решении школьных проблем. Только так каждому ребенку открывается путь к реализации главной жизненной потребности – осознания себя полноценной личностью. Стремление же учителя во всех случаях сохранять дистанцию в отношениях является неоправданным [2, с. 24].

Говоря о педагогическом общении, нельзя не сказать о культуре речевого поведения учителя. Ведь общение – это передача информации. А речь учителя – его самый многофункциональный инструмент. При педагогическом общении мы будем больше внимания уделять не речи, как инструменту предметного информирования, а речевому поведению, которое обеспечивает регуляцию взаимоотношений с учащимися. Высказывания учителя, обращенные к детям, вызывают у последних ответные реакции.

Эти высказывания, реплики являются педагогическими поступками, которые характеризуют их как педагога. Многие учителя не придают этому большого значения. Но сравним два высказывания: «Ребята, давайте выполним этот номер, он хоть и немного сложный, но я уверена, что вы справитесь с ним» и «Немедленно приступайте к номеру, иначе пятёрки не будет». Учащиеся, как правило, противятся бесцеремонности, жестокости, наглости. А к высказываниям, обращенным вежливо, которые подразумевают уважение к ученику как к личности, учащиеся прислушиваются и стараются не уронить планку. Учителю необходима постоянная корректировка своего поведения в соответствии с сиюминутно получаемой обратной информацией – вербальной и невербальной. Педагогическое общение складывается из взаимного обмена речевыми поступками учителя и учащихся.

Известно, что успешность учебно-воспитательного воздействия зависит не только от того, насколько педагог владеет предметом разговора и методическими тонкостями его организации, но и от того, насколько ему удастся находить общий язык и установить контакт с учащимися. Эффективность профессиональной деятельности учителя как предметника и воспитателя обусловлена умением вести «взаимный разговор», организовать «общительную речь» [3, с. 85].

Кроме того, что учитель, сам владея культурой речи, обращается к ученикам, он должен и слушать ученика. Это тоже умение, которое обязательно должно быть у учителя. Умение слушать, дать высказаться ученику, дать ему возможность сформулировать свои мысли, чувства, где нужно помочь, но не навязчиво. Это все тоже педагогический профессионализм.

Еще одна большая проблематика в педагогическом общении – это педагогические конфликты и их преодоление. Прежде всего учитель должен знать, что конфликты могут быть и преодолевать их надо не путем наказания, а путем анализа и нахождения оправданного решения.

Собственно педагогическими можно считать конфликты, возникающие в системе «учитель-учащийся», преодоление которых предполагает использование специфической технологии. Именно они являются самыми распространенными, именно их преодоление требует от учителя профессионального мастерства.

Конфликтная ситуация является всегда экстраординарной, и перевод ее в русло продуктивного взаимодействия требует от педагога творческого подхода высокой коммуникативности, компетентности, преодоления стереотипов, авторитарной педагогики.

Нужно уметь различать конфликт и противоречие. Они различаются в силе эмоционального накала противостояния. Противоречие есть движение вперед, развитие. По законам диалектики противоречия, внутренние и внешние, являются источником личного совершенствования учителя и ученика. Контролируемые противоречия играют позитивную роль, стимулируют переход субъектов общения из одного качественного состояния в другое. Педагогический конфликт же является отражением противоречивости совместной деятельности. У конфликтов есть много сторон. Он может как помочь развитию личности, так и остановить развитие. Чтобы управлять конфликтами и разрешить их, учитель должен знать стратегии выхода из конфликтной ситуации. Мы не будем конкретно останавливаться на них, скажем лишь, что учитель должен всегда уметь проигрывать и выигрывать, и никогда не поступаться нравственно-этическими нормами.

Хочется закончить высказыванием П.П. Блонского, которое мы полностью разделяем и стремимся достичь этого в своей деятельности. А если наша школа будет такой, то вопрос об эффективности обучения будет не столь актуальным. «Школа должна дать возможность учителю

стать человеком для детей и жить в классе интенсивной человеческой жизнью. В школе должно быть возможно больше простора для личного творчества учителя: точно регламентированная программа, учебник и вопросно-ответная форма обучения обезличивают учителя. Превратим же уроки в совместную жизнь учителя с детьми, пусть урок будет или совместной работой над новой задачей, или задушевной беседой, пусть учитель не скрывает от детей своего сердца, в котором дети увидят не только учительскую раздражительность и сухость, пусть наша новая школа мысли, человечности и поэзии для ребенка будет школой, полной человеческой жизни и живого культурного творчества учителя» [1, с. 84-85].

Список использованной литературы

1. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения: в 2-х т., Т. 1. – Москва, 1979.
2. Глассер У. Школа без неудачников. – Москва, 1991, с. 24.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1. – Москва, 1978. с. 85.
4. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону, 1997.
5. Кондратьева С.В. Психолого-педагогические проблемы общения. – Гродно, 1982, с. 17.
6. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. – Москва, 1978, с. 8.
7. Гудимова А.Н., Кулуева С.С., Ырыскадыр кызы А. Педагогическая диагностика – одно из средств развития универсальных учебных действий младших школьников // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), с. 36-43.
8. Назарбекова Б.Ж., Кубатбек кызы К., Ниязбекова М.Н. Кенже мектеп окуучуларынын таанып билүүсүн өнүктүрүүгө багытталган оюндарын жүргүзүү иш аракети // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, № 2(114), с. 363-368.

УДК 372.851

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-265-270

Эсенканова А.К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Эсенканова А.К.
КНУ имени Ж. Баласагына
Esenkanova A.K.
KNU named after J. Balasagyn

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРГА МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА ПИКТОГРАММАЛАРДЫ ЖАНА ДИАГРАММАЛАРДЫ КОЛДОНУУ ЖОЛДОРУ СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПИКТОГРАММ И ДИАГРАММ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ WAYS TO USE PICTOGRAMS AND DIAGRAMS IN TEACHING MATHEMATICS IN ELEMENTARY SCHOOL

Кыскача мүнөздөмө: Макалада башталгыч класстын математикасын окутууда пиктограммаларды жана диаграммаларды берүүнүн жаны стратегияларын студенттерге окутуудагы интерактивдүү лекция сабагынын мастер классынын иштелмеси баяндалган. Бул теманы студенттерге берүүдөгү жаны ыкмалардын жардамы менен студенттерге жеткиликтүү лекция сабагын берүүнүн бир формасы камтылган. Башталгыч класстын окуучулары үчүн математика сабагын окутууда кээ бир темаларды түшүндүрүүдө мугалимдер пиктограммалар жана диаграммалар аркылуу жакшы сабактарды уюштурууга болот жана башталгыч класстын мугалимдерин окутууда пиктограммалар жана диаграммаларды окутуунун жаңы методикалык колдонмолорун көрсөтүү мүмкүнчүлүктөрүн жасоо керек болуп турат. Ошол себептен биз төмөнкү мастер классты сунуштайбыз. Мында башталгыч класстарда математиканы окутууда пиктограммалар жана диаграммаларды берүү ыкмасынын артыкчылыктары жана мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө түшүнүктөр берилген. Математикалык маселелерди чыгарууда пиктограммаларды жана диаграммаларды колдонуунун ар түрдүү моделдери сунушталган.

Аннотация: В статье описана разработка интерактивного лекционного мастер-класса по обучению студентов новым стратегиям представления пиктограмм и диаграмм при обучении

математике в начальной школе. Это одна из форм предоставления студентам доступного лекционного курса с использованием новых методов представления темы студентам. При объяснении некоторых тем при преподавании математики для учащихся начальных классов учителями может быть организована хорошая учебная программа с использованием пиктограмм и диаграмм, а при обучении учителей начальных классов необходимо сделать возможной демонстрацию новых методических пособий по обучению пиктограммам и диаграммам. Вот почему мы рекомендуем мастер-класс. Это дает представление о преимуществах и возможностях метода представления пиктограмм и диаграмм при преподавании математики в начальных классах. Были предложены различные модели использования пиктограмм и диаграмм при решении математических задач.

Abstract: The article describes the development of an interactive lecture master class for teaching students a new strategy of presenting pictograms and diagrams when learning mathematics in primary school. This is the only form of providing students with accessible lecture courses using new methods of presenting topics to students. When explaining some topics when teaching mathematics for elementary school students, teachers can organize a good curriculum using pictograms and diagrams, and when teaching elementary school teachers, it is necessary to make a possible demonstration of new methodological aids for learning pictograms and diagrams. That's why we recommend the following master class. This gives an idea of the advantages and possibilities of the method of presenting pictograms and diagrams when teaching mathematics in elementary grades. Different models of using pictograms and diagrams in solving mathematical problems are proposed.

Негизги сөздөр: мастер класс; интерактивдүү лекция; пиктограммалар; диаграммалар; мыйзамченемдүүлүктөр; окутуунун жаңы стратегиялары; божомолдоо; анализдөө.

Ключевые слова: мастер-класс; интерактивная лекция; пиктограммы; диаграммы; закономерности; новые стратегии обучения; прогнозирование; анализ.

Keywords: master class; interactive lecture; pictograms; diagrams; regularities; new learning strategies; forecasting; analysis.

Бүгүн биздин коомдун ар бир мүчөсү айлана-чөйрөдөгү кубулуштардын өзгөчөлүктөрүн жана тенденцияларын чагылдырган таблицалар жана диаграммалар менен берилген маалыматтардын чоң агымына туш болууга туура келип жаткан учур. Ошондуктан ал мындай кабарлардын агымында анализ жүргүзө билүүгө жана маалыматтарды интерпретациялоого жана жашоо турмуштун ар кандай статистикалык кырдаалдарында негиздүү чечим чыгарууга туура багыт алуусу керек. Жада калса эң жөнөкөй көрсөткүчтөрдүн бири болгон, арифметикалык орточо көрсөткүчтүн маанисин билүүсү бул билимдердин зарыл экенин айтып турат. Анткени, массалык-маалымат каражаттарында кээ бир маалыматтар орточо көрсөткүч менен берилет. Мисалы, орточо температура, орточо эмгек акы, орточо түшүмдүүлүк, орточо киреше ж.б.у.с. Бул көрсөткүчтөрдү түшүнүү жөндөмдүүлүгү адамга туура чечим чыгарууга жардам берет [1].

Маалыматтарды анализдөөнүн жана кайра иштетүүнүн ыкмалары менен таанышуу, ыктымалдуулук интуициясын өнүктүрүү окуучулардын айлана-чөйрөгө болгон жалпы көз карашын олуттуу өзгөртөт, жана бул башталгыч билим берүүдөн негизги билим берүүгө ийкемдүү өтүүнү илгерилетет.

Маалыматтарды анализдөө эмгек ишмердүүлүгүндө жана күнүмдүк жашоо-тиричиликте жаралган маселелерди моделдештирүү жана чечүү үчүн маалыматтарды колдоно алган компетенттүү, мыкты маалымдалган жаран болуу үчүн керектүү сапаттарды өнүктүрүүгө окуучуларга көмөктөшөт. Окуучуларга берилген маселелерди чечүүдө көмөктөшүүчү КГА ыкмасы жакшы нтыйжаларды жаратат. Л.М.Фридман бул ыкманы «Жашоо — көйгөйлөрдү чечүү» деп айткан. Ал студенттер маселелерди өз алдынча чыгаруу процессинде бир нече этаптан тураарын жана ар бир этапта студент бир катар аракеттерди чечүүнү үйрөнүү үчүн күчтүү жөндөмгө ээ болушу керек деп эсептеген [2].

Башталгыч класстын окуучуларына азыркы замандын талабына туура келип жаткан маалыматтарды туура кабыл алуу жана анализдөө, туура чечимдерди чыгарууда жардам берүүчү пиктограмма жана диаграмма түшүнүктөрүн берүү эң маанилүү. Болочок башталгыч класстын мугалимдерин даярдоодо студенттерге бул түшүнүктөрдү берүүнүн жолдорун көрсөтүүчү интерактивдүү-лекциянын формасын сунуштайбыз.

Мастер класстын максаты:

Башталгыч класстарга математиканы окутууда пиктограммаларды жана диаграммаларды колдонуу жолдору темасын окутууда интерактивдүү лекциянын үлгүсүн көрсөтүү

Күтүлүүчү натыйжалар:**Катышуучулар:**

- Башталгыч класстын окуучуларында пиктограмма жана диаграмма түшүнүктөрүн калыптандыруунун зарылдыгын түшүнүшөт, окуучулардын сөз байлыгын ар кандай математикалык түшүнүктөрдүн, касиеттердин жана чыныгы дүйнөнүн кубулуштарын сүрөттөөчү мыйзамченемдүүлүктөрүнүн ортосундагы ички байланыштарды аныктоого жардам берүүчү тиешелүү лексика менен байытышат.

- Окуучуларга математикалык кырдаалды божомолдоого жана анализдөөгө карата берилген маселелердин чыгарылыштарынын пиктограммалык жана диаграммалык варианттарын сунуштоого, өздөрүнүн сунуштарын негиздөөгө мүмкүнчүлүк берүү менен алардын окуу иш-аракеттерине өзгөртүүлөрдү киргизүүгө мүмкүндүк алышат.

Сабактын темасы:

Башталгыч класстарга математиканы окутууда пиктограммаларды жана диаграммаларды колдонуу жолдору

Сабактын максаты:

Пиктограмма жана диаграмма түшүнүктөрүн калыптандырууну талдоо

Күтүлүүчү натыйжалар:**Студенттер:**

- ♦ башталгыч класстын окуучуларында пиктограмма жана диаграмма түшүнүктөрүн калыптандыруунун жана маалыматтуу жана продуктивдүү жашоонун маанилүүлүгүн түшүнүшөт;

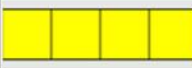
- ♦ таблицалар жана диаграммалар түшүнүктөрүн окуучуларга маалыматты кабыл алып, керектүүсүн алууга жардам берүүчү математикалык моделдер катары карашат;

- ♦ жетишсиз маалыматтарды толуктоо үчүн пиктограммаларга жана мамычалуу диаграммаларга сереп жасашат;

- ♦ “Пиктограммаларды жана мамычалуу диаграммаларды түзүү” темасына сереп жасашат, окуучуларга диаграммаларды түзүүнү үйрөтүү эмне үчүн маанилүү экендигин түшүнүшөт;

Сабактын жүрүшү:

Студенттерге төмөнкү хоббилерди тандоосун сунушталат: китеп окуу, бийлөө, тамак жасоо. Сурамжылоонун жыйынтыгында алынган маалыматтарды кандай жолдор менен берүүгө болот деген тапшырманы студенттерге берип, алардын жоопторун алабыз. Студенттер өздөрүнүн чыгарылыштарын моделдеп, презентациясын көрсөтүп беришет. Андан кийин окутуучу өзүнүн моделдерин сунуштайт (1-сүрөт):

Хобби	Саны		
	1-вариант	2-вариант	3-вариант
Бийлөө		4	
Окуу		2	
Тамак жасоо		3	

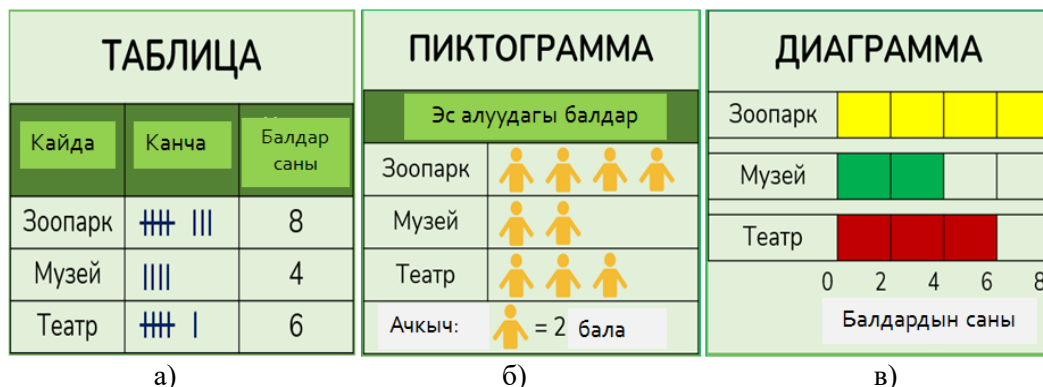
1-сүрөт. Сурамжылоонун жыйынтыктары

Маалыматтар көп учурда таблицалар жана диаграммалар түрүндө берилет, ошондуктан окуучулар мындай маалыматтарды окуу жана аларды түшүнүүгө жөндөмдүү болуусу абдан маанилүү. Маалыматтарды берүүнүн эң жөнөкөй ыкмасы - бул таблица түзүү (2-сүрөт).

Таблицадагы маалыматтар сапчаларда жана тилкелерде берилген, алар бул маалыматтар эмнени билдирерин түшүндүргөн аталыштарга ээ. Таблицалардын аталышы, окуучулардын маалыматтарды чечмелөөсүн жеңилдетет. Таблицанын сапчаларындагы жана тилкелериндеги жазуулар графикалык (мисалы, сүрөттөр), тексттик же сандык болушу мүмкүн. Сапчалардын жана мамычалардын мазмунун изилдөө менен окуучулар таблицадагы маалыматтарды окуп, анда берилген маалыматка байланыштуу суроолорго жооп бере алышат.

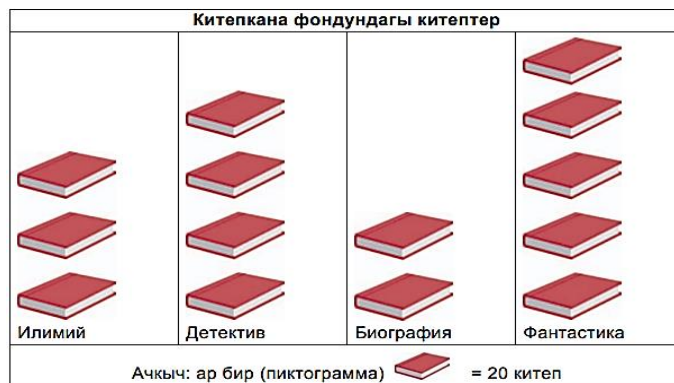
Диаграммалардагы маалыматтар бул маалыматтар эмнени билдирерин түшүндүргөн аталыштары бар фигуралар катары берилет. Диаграммаларды да атап коюуга болот, бул окуучулардын маалыматтарды чечмелөөсүн жеңилдетет.

Таблицадагы сапчалардын жана мамычалардын мазмунун, диаграмманын горизонталдык жана вертикалдык жазууларын изилдеп, окуучулар таблицадагы/диаграммадагы маалыматтарды окуп, анда берилген маалыматка байланыштуу суроолорго жооп бере алышат.

2-сүрөт. Таблицанын берилиш жолдору: а) эсептөө же сандык таблица, б) пиктограмма менен берилген таблица, в) диаграмма менен берилген таблица

Пиктограмма – бул маалыматтарды символдордун жардамы менен чагылдыруу, алардын ар бири маалыматтардын топтомундагы элементтердин белгилүү бир санын билдирет. Пиктограмма аталышка ээ жана ал ар бир символ кандай сандагы элементтерди көрсөтүп турганын билдирген маалыматтын ачкычын камтып турат. Пиктограммалар жогорудагы сүрөттөгүдөй горизонталдуу көрсөтүлүшү жана ошондой эле вертикалдуу берилиши да мүмкүн. Окуучулар үчүн горизонталдуу да, вертикалдуу да пиктограммаларды окууга мүмкүндүк түзүү керек. Окуучулар, 1 символ маалыматтардын 1 элементин көрсөткөн, жөнөкөй пиктограммаларга коюлган суроолорго ишенимдүү жооп бергенди өздөштүргөндөн кийин, 1 символ маалыматтардын 1 элементинен көп болгон, пиктограммаларга өтсө болот. Мисалы, төмөндө көрсөтүлгөн пиктограмманын ачкычында, 1 символ 20 китепке барабар экендиги көрүнүп турат (3-сүрөт).

3-сүрөт. Вертикалдуу берилген пиктограмма

Мамычалуу диаграммалар, же гистограммалар – бул окуучулар түшүнүүгө жана колдоно билүүгө тийиш болгон, маалыматтарды берүүнүн дагы бир түрү. Мамычалуу диаграммалар ар кандай маалымат категорияларынын салыштырмалуу суммасын көрсөтүүдө пайдалуу. Алар окуучуларга кайсы категория эң чоң же эң кичине санда экенин даана көрүүгө жардам берет. Диаграммада маалыматтардын белгилүү бир категорияларында сумманы көрсөтүү үчүн туурасы бирдей узундукта болгон мамычалар колдонулат. Мамычанын бийиктиги / анын узундугу, маалымат категориялары боюнча сумманы чагылдырат – мамычанын бийик болушу, бул категорияда көбүрөөк маалыматтар бар экенин билдирет. Мамычалуу диаграммалар вертикалдык жана горизонталдык түрдө берилет (4-сүрөт).

Вертикалдык мамычалуу диаграммада октордун орундарын алмаштырууда, категориялар горизонталдуу окто келтирилген, ал эми шкала вертикалдык окто жайгашып калат.

Горизонталдык мамычалуу диаграммада категориялар диаграмманын вертикалдык огунда келтирилген болсо, мамычалардын узундуктары диаграмманын горизонталдык огу боюнча өлчөнөт. Горизонталдык огу боюнча жайгашкан сан маанилери - диаграмманын масштабын аныктайт

4-сүрөт. Мамычалуу диаграммалардын түрлөрү

Маалыматтарды көрсөтүүнүн визуалдык ыкмалары таблицалар сыяктуу диаграммаларды дагы камтыгандыктан, окуучулар бир эле маалыматтар топтомун эки жол менен - таблицада жана диаграммада чагылдырууга болоорун түшүнүшү керек. Окуучулар таблицалар менен диаграммалардын ортосундагы байланышты төмөнкүдөй көнүгүүлөрдү аткарууда аныкташат:

- диаграмманы колдонуп, таблицаны толтургула;
- таблицада жана диаграммада берилген маалыматтарды салыштыргыла;
- таблицадагы жетишсиз маалыматтарды диаграммада маалыматтарды көрсөтүү үчүн толуктагыла;
- таблица жана диаграммадагы маалыматтарды салыштыруу үчүн, окуучулар таблицанын сапчаларындагы жана мамычаларындагы маалыматтар менен диаграммадагы маалыматтарды туура келтириши керек.

Башкача айтканда, мектептерде билим берүүнүн бардык баскычтарында окутуунун мазмунун, ыкмаларын жана темптерин толук ылайыкташтырууга мүмкүндүк берген окутуу окуучунун жаш жана жеке өзгөчөлүктөрүнө жараша окуу ишинин түрлөрүн жекелештирүү талап кылынат [3].

Сабакты бышыктоо үчүн студенттерге таблицаны толтуруу үчүн пиктограмма түрүндө көрсөтүлгөн маалыматты колдонууга, ошондой эле таблицаны толтуруу үчүн диаграмманы колдонууга карата тапшырмалар берилет. Студенттер өздөрүнүн жоопторун түшүндүрүп жана негиздеп беришет.

Бул моделдер студенттердин конкреттүү жана абстракттуу өз ара бири-бири менен байланышкан ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт, анткени маселенин модели, бир жактан, мектеп окуучуларына көрсөтмөлүү маселелердеги чоңдуктар ортосундагы көз карандылыкты аныктоого жардам берет, ал эми экинчи жагынан, - абстракциялоого, сюжеттүү деталдардан, предметтерден, маселенин текстинде сүрөттөлгөн нерселерден алаксытууга жардам берет [4].

Башталгыч мектеп математикасынын түшүнүктөрүн калыптандырууда жана мисал, маселелерди чыгарууда окуучулардын акыл ишмердүүлүгүнүн, активдүүлүгүнүн, алардын демилгелүүлүгүн жана жогорку деңгээлдеги өз алдынчалуулугун камсыз кыла турган инновациялык окутуу методдорун билгичтик менен пайдалануу билим алуу процесстин натыйжалуулугун жогорулатууда чоң мааниге ээ болот [5].

Жыйынтыктап айтканда, биз сунуштаган мастер класс башталгыч класстын мугалимдерин даярдоочу жогорку окуу жайларынын окутуучулары үчүн керектүү материал болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Аликова А.М., Керимканова Ү.А., Суржик Л.С., Храмцова А.Н., Ситабхан Я. Математика боюнча 6-10 модулдар: башталгыч кл. мугалимдери үчүн. – Бишкек, 2022, 382-б.
2. Фридман Л.М. Наглядность и моделирование в обучении. – Москва, 2000, с. 45-48.
3. Гудимова А.Н., Чередникова Н.В. Математиканы окутууну индивидуалдаштыруу универсалдуу окуу аракеттеринин деңгээлин жогорулатуунун каражаты катары // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), 78-84-б.
4. Эсенканова А.К. Жогорку татаалдыктагы математикалык маселелерди чыгаруунун методикалык өзгөчөлүктөрү // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), 132-139-б.

5. Мааткеримов Н.О., Эсенканова А.К. Инновациялык ыкмаларды башталгыч мектеп математикасында колдонуунун багыттары // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2021, № 2, 234-237-б.

УДК 37.015.3:51-053.4

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-270-274

Эгамбердиева А.А., Кабылова С.А., Кайдиева Н.К., Эсенканова А.К.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Эгамбердиева А.А., Кабылова С.А., Кайдиева Н.К., Эсенканова А.К.

КНУ имени Ж. Баласагына

Egamberdieva A.A., Kabylova S.A., Kaidieva N.K., Esenkanova A.K.

KNU named after J. Balasagyn

**МАТЕМАТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ ЖАНА ТАЛДОО,
ӨЗ ЧЕЧИМДЕРИН ТАЛАШУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН КРИТИКАЛЫК
ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ ЖӨНДӨМҮН ӨНҮКТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ РЕШЕНИЕ
МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ, ИССЛЕДОВАНИЕ СОБСТВЕННЫХ РЕШЕНИЙ И ПОИСК
НОВЫХ ПОДХОДОВ
DEVELOPING STUDENTS CRITICAL THINKING THROUGH SOLVING
MATHEMATICAL PROBLEMS, EXPLORING THEIR OWN SOLUTIONS, AND SEEKING NEW
APPROACHES**

Кыскача мүнөздөмө: Бүгүнкү күндө билим берүү системасы окуучуларды маалыматты жөн гана эстеп калуу эмес, аны талдоо жана колдонуу жөндөмдөрүнө басым жасоодо. Бул багытта математика сабагы өзгөчө орунда турат. Математикалык маселелерди чыгаруу жана талдоо аркылуу окуучулар өзүнүн критикалык ой жүгүртүү жөндөмдөрүн өнүктүрө алат. Бул макалада математикалык маселелерди чыгаруу жана талдоо, ошондой эле өз чечимдерин талашуу аркылуу окуучулардын критикалык ой жүгүртүү жөндөмүн кантип өнүктүрүү мүмкүн экени каралат.

Аннотация: Сегодня система образования делает акцент на способности учеников не просто запоминать информацию, но и анализировать и применять её. В этом направлении предмет математики занимает особое место. Решение и анализ математических задач помогают ученикам развивать свои критические навыки мышления. В данной статье рассматривается, как можно развивать критическое мышление учащихся посредством решения и анализа математических задач, а также обсуждения собственных решений.

Abstract: Today, the education system emphasizes students' ability not just to memorize information, but also to analyze and apply it. In this context, the subject of mathematics holds a special place. Solving and analyzing mathematical problems help students develop their critical thinking skills. This article explores how to develop students' critical thinking through solving and analyzing mathematical problems, as well as discussing their own solutions.

Негизги сөздөр: математикалык маселелер; билим берүү системасы; критикалык ой жүгүртүү; маалыматтарды чогултуу; эксперимент; татаал маселелер.

Ключевые слова: математические задачи; система образования; критическое мышление; сбор информации; эксперимент; сложные задачи.

Keywords: mathematical problems; education system; critical thinking; information gathering; experiment; complex tasks.

Азыркы замандын талабы – окуучуларды өз алдынча ой жүгүртө билүүгө, көйгөйлөрдү чечүүгө жана чечим кабыл алууга үйрөтүү. Себеби ЖОЖго тапшыруу үчүн жалпы республикалык тестирлөөнүн (ЖТР) жана окуучулардын билим жетишкендиктерин баалоонун эл аралык программасынын (PISA) суроолору же тесттери логикалык жана критикалык ой жүгүртүү жөндөмдөрүнө багытталган.

Билим берүү стандарттары жана программалары барган сайын окуучулардын критикалык ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүүгө басым жасоодо. Окутуу стратегиясы өзгөрдү. «Оку, эстеп кал,

кайра айтып бер» деген девиздин ордуна «Маселени изилде, кырдаалды үйрөн, чечим кабыл ал, өз оюңду далилде, алынган натыйжаны анализде» деген девиз келди. Ошондуктан бүгүнкү күндө билим берүү тармагын реформалоо зарылчылыгы тууралуу сүйлөшүүлөр, сунуштар көбөйүүдө, о.э. эл аралык симпозиумдарда, конференцияларда талкуулоодо [6].

Критикалык ой жүгүртүү бул көндүмдөрдүн негизи болуп саналат жана аны өнүктүрүү үчүн математика эң ылайыктуу предметтердин бири.

Адегенде критикалык ой жүгүртүү деген эмне? экендигин токтололу.

Критикалык ой жүгүртүү – бул системалуу ой жүгүртүү, маалыматтарды чогултуу жана ар кандай көз караштарды эске алуу аркылуу негизделген чечим кабыл алуу процесси. Бул бизди негиздүү корутундуларга жана өкүмдөргө жеткирүүгө багытталган. Критикалык ой жүгүртүү тубаса өзгөчөлүк эмес, бул жөндөмдү адамдар убакыттын өтүшү менен билим, турмуштук тажрыйба жана ишенимдүү практика аркылуу өрчүтүшөт. Ар бир адам бул баа жеткис жөндөмдү өрчүтүүгө мүмкүнчүлүккө ээ жана бул процесс атайылап күч-аракетти жана окууга туруктуу умтулууну талап кылган өмүр бою саякат болуп саналат [1].

Бул билим берүү, карьералык ийгилик жана күнүмдүк жашоодогу баалуу көндүм, ар кандай контексттерде адамдарга так жана критикалык ой жүгүртүүгө мүмкүндүк берет.

Критикалык ойчулдар профессионалдык дүйнөдө жогору бааланат. Жетекчилик ролдорундабы же команданын мүчөсү катарыбы, критикалык ой жүгүртүү жумуштун жогорку натыйжалуулугун камсыз кылууда негизги ролду ойнойт.

Билим берүү жагынан критикалык ой жүгүртүү окуучуларды жаттап калуудан тышкары, билимге активдүү катышууга үндөйт. Бул окууга болгон ачкачылыкты жана класстан тышкары жайылган интеллектуалдык кызыгууну өрчүтөт [5].

Эми математикалык маселелерди чыгарууда окуучулардын критикалык ой-жүгүртүүсүн кантип өнүктүрөбүз?

Математиканы окутууда мугалим балдарга маалыматтарды формула же эреже катары бербестен, турмуштук кырдаалдарды чечүү үчүн керек болгон маалымат катары берүү зарыл. Ар бир сабакта балдардын өздүк тажрыйбасына таянып, алар үйдө, көчөдө, коомдук жерлерде көргөндөрдүн негизинде эрежелерди жана формулаларды түшүнүүсү керек. Сабакта теманы түшүндүрүүдөн мурун, тема боюнча ойлонуп, "эмне үчүн", "кантип", "эмнеге", "эмне жөнүндө", "эмне менен" деген суроолорду берип, жооп алуу маанилүү. Бул суроолордун негизинде бала теманы турмушта кандайча пайдаланаарын жана эмне жасай алаарын түшүнүп, критикалык ой жүгүртөт [4].

Бул көндүмдөр окуучуларга келечекте ар кандай татаал кырдаалдарда туура чечим кабыл алууга, логикалык жана сын көз караш менен ойлонууга жардам берет. Андыктан, мектепте математика сабагында бул көндүмдөргө өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Бул үчүн бир нече кадамдарды колдонсо болот:

1. Окуучуларга ар түрдүү деңгээлдеги жана татаалдыктары боюнча маселелерди берүү керек. Бул маселелер чыныгы жашоодогу кырдаалдарга байланыштуу болсо, ого бетер жакшы.

2. Окуучулар маселелерди чыгаруунун ар кандай жолдорун ойлонушат. Бул учурда аларга суроолорду берип, алардын ой жүгүртүүсүн багыттоо зарыл.

3. Окуучулар өз чечимдерин классташтарына көрсөтүп, талкуулашат. Башкалардын чечимдерин карап чыгуу да маанилүү, анткени бул аркылуу ар башкача ойлонуу жолдорун үйрөнүшөт.

4. Ар бир окуучу өзүнүн чечимин негиздеп берүүгө аракет кылышат. Бул үчүн математикалык логиканы, эрежелерди жана формулаларды колдонушат.

Математикалык маселелерди чыгаруу жана өз чечимдерин негиздөө жөндөмү окуучуларга жашоонун ар кайсы тармагында пайдасы тийет. Иш ордунда аналитикалык ой жүгүртүү, чечимдерди негиздей алуу жана ар башка пикирлерди талдоо сыяктуу көндүмдөр абдан баалуу. Математикада маселелерди чыныгы жашоодогу кырдаалдарга байланыштыруу окуучуларга теориялык билимдерин практикада колдонууга жардам берет. Бул алардын сабакка болгон кызыгуусун арттырат жана билимдерин тереңдетет.

Математикалык маселелерди чыгаруу окуучулар үчүн бир нече пайдалуу төмөнкү көндүмдөрдү үйрөтөт:

1. *Логикалык ой жүгүртүү*: Окуучулар ар бир маселени чечүүдө өз логикалык жолун табууга үйрөнөт.

2. *Маселелерди бөлүктөргө бөлүү*: Кыйын маселелерди кичине бөлүктөргө бөлүп чечүү көндүмү өнүгөт.

3. *Сабырдуулук жана чыдамкайлык*: Кыйын маселелерди чечүүдө чыдамкай болууга жана талыкпай иштөөгө үйрөнүшөт.

Маселелерди чыгарып буткондон кийин, мугалим текшерип койбостон, өз чечимдерин талдап, өз чечимдерин талашуу жана негиздөөгө үйрөтүү төмөнкү баскычтарды өтөт:

1. *Маселенин жоопторун кайра карап чыгуу*: Чечимдерди кайра карап чыгып, кайсы жерден ката кеткенин жана аны кантип ондоону үйрөнүшөт.

2. *Ар кандай ыкмаларды салыштыруу*: Маселени ар кандай ыкмалар менен чечип көрүп, кайсы бир ыкма кайсы жагынан ыңгайлуу же натыйжалуу экенин талдашат.

3. *Жыйынтыктарды негиздөө*: Алынган жыйынтыктарды негиздеп берүүгө жана анын тууралыгын далилдөөгө үйрөнүшөт.

Өз чечимдерин талашуу жана негиздөө окуучуларга *критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө* жардам берет:

1. *Жоопкерчилик алуу*: Өз чечимдерине жоопкерчилик алууга жана аны коргоого үйрөнүшөт.

2. *Кандайдыр бир аргументти негиздөө*: Чечимдерди негиздеп, аларды далилдөө аркылуу критикалык ойлом менен иш алып барууга үйрөнүшөт.

3. *Сын көз караш менен кароо*: Өздөрүнүн жана башкалардын чечимдерине сын көз караш менен кароого жана андан сабак алууга үйрөнүшөт.

Окуучуларга кээде туура эмес чечимдерди да көрсөтүп, алардын туура же туура эместигин аныктоо үчүн талдоо жүргүзүүнү сунуштоо керек. Бул алардын критикалык ой жүгүртүүсүн жана маселелерге ар башкача көз караш менен кароону үйрөтөт. Ушундай ыкмалар аркылуу окуучулардын математикалык маселелерди чыгаруу жөндөмү гана эмес, жалпы критикалык ой жүгүртүүсү да өнүгөт.

Критикалык ой жүгүртүүнү эффективдүү колдонуу маалыматты талдоо, чечимдерди кабыл алуу жана көйгөйлөрдү чечүү үчүн максаттуу жана методикалык мамилени камтыйт [3]. Төмөндө критикалык ой жүгүртүүнү так колдонуу үчүн эксперимент (практикалык кадамдар) келтирилген:

Эксперимент мектептин окуучулары арасында арасында жүргүзүлөт жана 4 жумага созулат.

Эксперименттин жүрүшү:

1. Баштапкы баалоо:

- Экспериментти баштоодон мурун, окуучулардын критикалык ой жүгүртүү жөндөмдөрүн баалоо үчүн тест жүргүзүлөт. Бул тестте логикалык маселелер, аргументтерди негиздөө жана талдоо жөндөмдөрү камтылган суроолор кирет.

- *1-жума: Математикалык маселелерди чыгаруу*

- Окуучуларга ар кандай математикалык маселелер берилет. Алар маселелерди өз алдынча же топтордо чыгарат. Маселелердин чечимдерин талкуулоо жана анализдөө үчүн убакыт бөлүнөт.

- *2-жума: Маселелерди талдоо жана ар кандай чечимдерди изилдөө*

- Окуучулар мурда чыгарган маселелерин кайра карап чыгышат, каталарды табышат жана аларды ондошот. Ошондой эле, ар кандай ыкмалар менен маселени чечип көрүшөт жана бул ыкмаларды салыштырышат.

- *3-жума: Өз чечимдерин талашуу жана негиздөө*

- Окуучулар өз чечимдерин классташтарына сунуштап, аларды талашат жана негиздейт. Башка окуучулардын чечимдерин талдап, сын көз караш менен карап, пикир алышат.

- *4-жума: Татаал математикалык маселелерди чыгаруу жана талдоо*

- Окуучуларга татаал математикалык маселелер берилет, аларды чыгарууда ар кандай стратегияларды колдонууну сунуш кылышат. Чечимдерди негиздеп, талкуулоо жүргүзүлөт.

Жыйынтыктык (баалоо):

- Эксперименттин аягында окуучуларга баштапкы тестке окшош тест жүргүзүлөт. Бул аркылуу окуучулардын критикалык ой жүгүртүү жөндөмдөрүндө кандай өзгөрүүлөр болгонун баалоого болот.

Жыйынтыктарды салыштыруу

- Баштапкы жана жыйынтыктык тесттердин жыйынтыктарын салыштырып, окуучулардын критикалык ой жүгүртүү жөндөмдөрүндө өзгөрүүлөрдү аныктоо.

- Эксперименттик сабактардын жүрүшүндө окуучулардын активдүүлүгүн жана алардын математикалык маселелерди чыгарууда жана талдоодо канчалык деңгээлде ийгиликке жеткенин баалоо.

Пикирлерди жыйноо:

- Окуучулардан жана мугалимдерден эксперименттин жүрүшү тууралуу пикирлерди угуу.

- Окуучулардан эксперименттик сабактар тууралуу рефлексиялар жаздыруу.

Эксперименттин жыйынтыктары окуучулардын математикалык маселелерди чыгаруу жана талдоо аркылуу критикалык ой жүгүртүү жөндөмдөрүн канчалык деңгээлде өнүктүрүүгө мүмкүн экенин көрсөтөт. Бул эксперимент мектепте математиканы окутуу усулдарын жакшыртууга жана окуучулардын билим деңгээлин көтөрүүгө чоң салым кошот [2].

Экспериментке ар кандай деңгээлдеги жана түрдөгү математикалык тексттик маселелерди кошсо болот. Бул маселелер окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн, талдоо жөндөмдөрүн, ар кандай чечимдерди изилдөөнү жана аргументтерди негиздөөнү талап кылат. Төмөндө ар кандай темалар боюнча маселелердин мисалдары келтирилген:

1. *Жоопторду салыштыруу:* "Эки дос, Али жана Бек, бирге китеп окуйт. Али биринчи күнү 45 бет окуйт, экинчи күнү 60 бет окуйт. Бек биринчи күнү 50 бет окуйт, экинчи күнү 55 бет окуйт. Экөөнүн кайсы бири көбүрөөк бет окуган?"

2. *Жөнгө салынган маселелер:* "Мектептин короосунда 24 дарак бар, алардын $\frac{1}{3}$ алма дарагы, калганы өрүк дарагы. Өрүк дарактарынын санын тап."

1. *Чечимдерди салыштыруу:* $3x + 7 = 22$ теңдемени чечип, x маанисин тап. Бул маселени эки ар кандай ыкма менен чыгарып көр."

2. *Каталарды табуу жана оңдоо:* "Кубат $5x - 2x = 3$ деп жазып койду. Бул туурабы? Эгер туура эмес болсо, эмнеси туура эмес жана аны кантип оңдосо болот?"

1. *Аргументтерди негиздөө:* "Базарда алма 80 сом, банан 120 сом турат. Жакып 5 алма жана 3 банан сатып алат. Жалпы баасын эсепте жана бул баа туура экенин негизде."

2. *Сын көз карап менен кароо:* "Кандайдыр бир студент мындай деп жазып койгон: 'Эгер бир натуралдык сан экиге бөлүнсө, анда ал так сан.' Бул туурабы? Туура болсо, аны негизде, туура эмес болсо, эмнеси туура эмес экенин түшүндүр."

Татаал маселелер: Татаал математикалык маселени чыгаруунун ыкмаларын издөө чын эле логикалык мазмунга алып келет, ошондуктан окуучулардын аны өздөштүрүүсү аларды системалуу жана максаттуу түрдө колдонууда гана мүмкүн. Бул максатка кыскача математикалык түшүндүрмөлөрү менен окуучуларга маселени чыгаруу үчүн колдонулган атайын ыкмаларды түшүндүрүү зарыл [7]. М: "Үч дос А, Б жана В бирге кондитердик дүкөн ачты. А 50%, Б 30%, В 20% капитал салган. Бир жылдын ичинде алар жалпы 600,000 сом киреше табышты. Бул кирешени өзүлөрүнүн капитал салымына жараша бөлүштүр."

2. *Ар кандай стратегиялар менен чечүү:* "Бир үч бурчтуктун эки бурчу 45° жана 60° . Үчүнчү бурчту тап. Бул маселени ар кандай ыкмалар менен чечип көр (мисалы, тригонометрия колдонуу, бурчтардын суммасы 180° экенин колдонуу)."

Бул мисалдар ар түрдүү деңгээлдеги жана түрдөгү маселелерди камтыйт, алар окуучулардын ар тараптуу жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет. Эксперимент учурунда ушул сыяктуу маселелерди колдонуу окуучулардын математикалык жана критикалык ой жүгүртүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Бул мисалдардын аркылуу, окуучулар математикалык жана критикалык ой жүгүртүүсүн, талдоо жөндөмдөрүн, аргументтерди негиздөөнү жана чечимдерди изилдөөнү учурдагы эксперименттик процесте көбүрөөк эске алууга жардам берет.

Корутунду. Сабактын жаралышы так максатты аныктоодон башталат:

- мугалим эмнеге жетүүнү каалайт;
- мугалимге максатына жетүүгө эмне жардам берет;
- максатка жетүү үчүн мугалим кандай аракеттерди көрөт.

Эгерде мугалим окуучуларга математикалык маселелерди чыгарууну гана үйрөтпөстөн, аны талдоо, өз чечимдерин талашууну үйрөтүп, жогоркудай эксперименттерди жүргүзүп турса, албетте окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсү өнүгөт. Тактап айтканда, окуучулар өз алдынча ой жүгүртө билүүгө, көйгөйлөрдү чечүүгө жана чечим кабыл алууга үйрөнөт.

Эксперименттин жыйынтыктары окуучулардын билим деңгээлин көтөрүүгө жана математиканы окутуу усулдарын жакшыртууга чоң салым кошот.

Колдонулган адабияттар

1. Ибраева Н.И. Формирование опыта учебно-познавательной деятельности учащихся начальных классов: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Челябинск, 1984, 24 с.
2. Узакова М.К., Г.К. Казиева Математические способности и личность // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, 2016, № 12(IV), с. 102-104. ISSN 2073-0071
3. Блонский П.П. Развитие критического и творческого мышления // Школьные технологии, 2004, №2, с. 3-10.

4. Брюшинкин В.Н. Критическое мышление и аргументация // Критическое мышление, логика, аргументация / Под ред. В.Н. Брюшинкина, В.И. Маркина. – Калининград: Изд-во Калинингр. гос. ун-та, 2003, с. 29-34.

5. Минкина Ф.Ф. Критическое мышление учащихся и педагогические способы его формирования (на примере математики): дисс. ... канд. пед. наук. – Казань, 2000.

6. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчүлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // Вестник КНУ. № 2(114), 2023, 72-77-бб.

7. Эсенканова А.К. Жогорку татаалдыктагы математикалык маселелерди чыгаруунун методикалык өзгөчөлүктөрү // Вестник КНУ, № 2(114), 2023, 132-138-бб.

УДК 373.3

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-274-279

Юсупова А.М., Маратбекова М.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Юсупова А.М., Маратбекова М.

КНУ имени Ж. Баласагына

Yusupova A.M., Maratbekova M.

KNU named after J. Balasagyn

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРИН САБАКТАН
ТЫШКАРКЫ ИШ-АРАКЕТТЕРДЕ ДОЛБООРДУН МЕТОДИКАСЫН КОЛДОНУУ МЕНЕН
ДАЯРДОО БОЮНЧА МЕТОДИКАЛЫК СУНУШТАР
МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ
НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ПРИМЕНЕНИЕМ ПРОЕКТНОЙ МЕТОДИКИ
ВО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR THE TRAINING OF FUTURE
PRIMARY SCHOOL TEACHERS USING PROJECT METHODS IN EXTRACURRICULAR
ACTIVITIES**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада башталгыч класстардын болочок мугалимдерин сабактан тышкаркы иш-аракеттерде долбоордун методикасын колдонуу менен даярдоо боюнча методикалык сунуштар каралат. Башталгыч класстардын болочок мугалимдерин кенже окуучулардын сабактан тышкаркы иш-аракеттеринде долбоорлордун методикасын колдонууга даярдоо боюнча иштерди аяктагандан кийин, контролдук эксперимент өткөрүлөт. Ошол эксперименттин жыйынтыгы боюнча бүтүрүүчүлөргө педагогикалык сунуштар берилген. Макалада эксперименттин жыйынтыгы сүрөттөлөт.

Аннотация: В данной статье рассмотрены методические рекомендации по подготовке будущих учителей начальных классов во внеурочной деятельности с использованием проектной методики. После завершения работы по подготовке будущих учителей начальных классов к применению методики проектов во внеурочной деятельности младших школьников проводится контрольный эксперимент. По результатам этого эксперимента выпускникам были даны педагогические рекомендации. В статье описываются результаты эксперимента.

Abstract: This article will consider methodological recommendations for the training of future primary school teachers in extracurricular activities using project methodology. After completing the work on preparing future primary school teachers to apply the project methodology in extracurricular activities of younger students, a control experiment is conducted. According to the results of this experiment, the graduates were given pedagogical recommendations. The article describes the results of the experiment.

Негизги сөздөр: башталгыч класстар; эксперимент; болочок мугалимдер; долбоорлордун методикасы; сабактан тышкаркы иш-аракеттер.

Ключевые слова: начальные классы; эксперименты; будущие учителя; методология проектов; внеклассная деятельность.

Keywords: elementary classes; experiments; future teachers; project methodology; extracurricular activities.

Киришүү. Башталгыч мектептин келечектеги мугалимдеринин сабактан тышкаркы иш-аракеттерде долбоордун методун колдонууга даярдыгын диагностикалоо үчүн даярдыктын компоненттерин белгилөө жана мүнөздөө зарыл.

Иштин бул түрүнө болочок мугалимдин даярдыгынын критерийлери болуп төмөнкүлөр саналат: мотивациялык-баалуулук компоненти, когнитивдик, ишмердик, чыгармачылык жана рефлексивдик-баалоочу.

Изилдөөбүздүн өзгөчөлүгүнө ылайык, ар бир даярдык критерийинин көрсөткүчтөрүн бөлүп көрсөттүк:

- мотивациялык-баалуулук компоненти: балага карата позитивдүү мамиле, балдарды изилдөө ишине тартууну өрчүтүү;

- когнитивдик компонент: сабактан тышкаркы иштин мазмунун, усулдарын, ыкмаларын жана уюштуруу формаларын билүү; долбоорлоо методунун негизги принциптерин билүү;

- иштиктүү компонент: окуучулар үчүн сабактан тышкаркы өз ара аракеттенүүдө ийгилик жагдайын түзө билүү; сабактан тышкаркы иш-чараларды уюштуруу ыкмаларын өздөштүрүү;

- чыгармачылык компонент: педагогикалык импровизация, чыгармачылык элестетүү, кенже окуучуларды долбоордук иш-чараларга тартууда чыгармачылык иш-аракеттерди уюштуруу жөндөмдүүлүгү;

- рефлексивдүү-баалоочу компонент: сабактан тышкаркы иш-чаралардын, долбоордук иш-чаралардын натыйжаларын баалоону билүү.

Диагностикалык методика катары тандалып алынган: лекциялык-практикалык сабактардын жүрүшүндө студенттердин окуу иш-аракеттерине жана педагогикалык практика учурунда сабактан тышкаркы иш-чараларды өткөрүүдө алардын кесиптик ишмердүүлүгүнө педагогикалык байкоо жүргүзүү; студенттерди анкеталоо (анкеталар: "башталгыч класстардын болочок мугалимдеринин сабактан тышкаркы иш-аракеттерде долбоорлордун методикасын колдонууга даярдыгын аныктоо", "долбоордук иш-аракеттердин максаттары жана мүмкүнчүлүктөрү")

Башталгыч класстардын болочок мугалимдерин кенже окуучулардын сабактан тышкаркы иш-аракеттеринде долбоорлоо методикасын колдонууга даярдоо боюнча иштерди аяктагандан кийин, контролдук эксперимент башталды. Контролдук экспериментке бардык 27 студент катышкан (14 адам – 4-курс жана 13 адам-үчүнчү курс "Башталгыч билим берүү"профили боюнча).

3- жана 4-курстун студенттерине контролдук анкетанын суроолоруна жооп берүү жана кенже класстардын окуучулары үчүн долбоор ыкмасын колдонуу менен сабактан тышкаркы сабактарды уюштуруу боюнча конспект түзүү сунушталды.

Анкетада билим берүү процессинде долбоордук методду колдонуунун теориялык негиздерин билүүгө жана долбоордук иш-чараларды пландаштыруу жөндөмүнө багытталган төрт суроо камтылган. Анкетада респонденттер тандай турган жооптордун варианттары каралган. Анкеталоонун жыйынтыгы таблицада келтирилген (1-таблицаны караңыз) .

1-Таблица. Контролдук эксперименттин жыйынтыгы

Суроолор	Туура жоопту тандаган студенттердин саны	Туура эмес жоопту тандаган студенттердин саны
1. Педагогикалык идеялардын аркасында долбоорлорлоо ыкмасы практикага ийгиликтүү киргизген психологдун атын көрсөтүңүз: В. Килпатрик Ж. Пиаже Дж. Дьюи К. Роджерс	27 (100%)	0 (0%)
2. "Окуу долбоору" түшүнүгүнүн так аныктамасын тандаңыз: а) окуучунун долбоордук ишинин натыйжасында алынган продукт б) мугалимдин жетекчилиги астында аткарылуучу окуучулардын	25 (92,9%)	2 (7,1%)

өз алдынча жана бүткөрүлгөн иштери

в) жалпы максаты, макулдашылган усулдары, ыкмалары бар окуучулардын долбоорун катышуучулары үчүн маанилүү болгон кандайдыр бир көйгөйдү чечүү боюнча жалпы натыйжага жетишүүгө багытталган

3. Окуучунун долбоордук ишинин эн маанилүү натыйжасын көрсөткүлө:

24 (95,2%)

3 (4,8%)

а) окуучунун ишинин натыйжасында алынган продукт

б) иш тажрыйбасы

в) долбоордук иш процессинде калыптанган инсандык сапаттар

г) аткарылган жумуштан канааттануу

4. Өзүңдүн кенже мектеп окуучуларынын долбоордук иш-аракеттерин уюштурууга даярдыгыңды аныкта:

Кыйналбай
(өз алдынча)

Жардам керек
(жетекчилик
астында)

Азырынча
кыйын

а) долбоордун темасын аныктай алам	27 (100%)	0 (0%)	0 (0%)
б) долбоордун максатын, милдеттерин, объектисин, изилдөө предметин аныктай алам	22 (90,4%)	5 (9,5%)	0 (0%)
в) маалымат чогултуу ыкмаларын билем	27 (100%)	0 (0%)	0 (0%)
г) кенже мектеп окуучуларына долбоордук иш-аракеттердин ар кандай түрлөрүн сунуш кыла алам	27 (100%)	0 (0%)	0 (0%)
д) долбоорлорду баалоо критерийлерин аныктай алам	15(69%)	7 (16,6%)	5 (14,2%)
е) менде кенже мектеп окуучуларынын долбоордук иш-аракеттерин уюштуруу тажрыйбасы бар	27 (100%)	0 (0%)	0 (0%)

Анкетанын натыйжалары көрсөткөндөй, студенттер –иштелип чыккан моделге ылайык эки семестр бою даярдыктан өткөн келечектеги башталгыч класстардын мугалимдери долбоордук иш-чараларды уюштурууга жана жүзөгө ашырууга даярдыктын (теориялык жана практикалык) жетиштүү деңгээлде калыптангандыгын көрсөттү. Мындан тышкары, студенттер жаш окуучулар менен иш-чаранын бул түрүн уюштуруу боюнча тажрыйба алышты. Долбоордук иш-чараларды уюштуруу жана жүзөгө ашыруу жөндөмү – мугалимдин жогорку квалификациясынын көрсөткүчү.

Ошентип, биз башталгыч класстардын болочок мугалимдерин кенже окуучулардын сабактан тышкаркы иш-аракеттеринде долбоорлоо методикасын колдонууга натыйжалуу даярдоону уюштура алдык. Биз жогорку окуу жайында окутуу учурунда башталгыч класстардын болочок мугалимдери тарабынан изилденген сабактар зор мүмкүнчүлүгү бар экенин жана долбоордук иш-теориялык негиздерин изилдөө камтышы мүмкүн экенин байкашкан. Бирок, тилекке каршы, практикалык даярдык гана жетишсиз. Окуу планында бар болгон "педагогикалык практикага" кенже окуучулардын долбоордук иш-аракеттерин уюштуруу практикасын кошуу керек.

Кенже окуучулардын долбоордук иш-чараларды уюштурууга мугалимдин даярдыгын калыптандыруу – азыркы башталгыч жалпы билим берүүнүн актуалдуу маселеси. Келечектеги

мугалимди пландаштыруу жана уюштуруу, окуу долбоорун ишке ашыруу, дидактикалык жана методикалык жактан камсыз кылуу боюнча олуттуу окутуу зарыл.

Изилдөө жүргүзүп, биз кенже мектеп окуучуларынын долбоорлоо ишин уюштуруунун ийгилиги менен аныкталат деген жыйынтыкка келдик: окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрү жана алардын предметтик даярдыгынын деңгээли; мугалимдин долбоорлоо ишинин маңызын билүүсү; мугалимдин долбоордун иш этаптарынын өзгөчөлүгүн билүүсү; долбоордун иш-аракеттери үчүн мазмунду тандоону методикалык жактан туура жүргүзүү жөндөмдүүлүгү; долбоордук иш-аракеттерди баалоо критерийлерин тандоо; мындай иш-аракеттердин жүрүшүндө окуучулардын кандай билимдери, жөндөмдөрү жана жөндөмдөрү калыптанарын түшүнүү.

Изилденип жаткан процесстин натыйжалуулугун жогорулатууну камсыз кылган педагогикалык шарттардын комплекси: келечектеги башталгыч класстардын мугалимдеринин сабактан тышкаркы мезгилде кенже окуучулардын долбоордук иш-аракеттерин уюштурууга даярдыгын калыптандыруу, биздин пикирибиз боюнча, сөзсүз түрдө төмөнкүлөрдү камтышы керек: теориялык (окуу пландарынын дисциплиналарын окутууда) жана практикалык (сабактарда жана андан тышкары – мектеп практикасында) даярдоонун биримдиги; окуу планынын ар кандай дисциплиналарын окутууда педагогикалык билим берүүнүн бакалаврларынын өз алдынча ишинин формасы катары долбоорлордун методун колдонуу; позитивдүү инсандар аралык өз ара аракеттенүүнүн негизинде педагогикалык процесстин субъекттеринин ишин уюштуруу.

Мындан тышкары студенттер практикалык педагогдор менен жолугушуулары зарыл, анда алар иш тажрыйбасы менен таанышып, процесстин инновациялык мүнөздөмөлөрү менен таанышып, өздөрү үчүн долбоорлордун методун колдонууга даярдыктын калыптанышынын жогорку деңгээлин камсыздай алышмак.

Биздин изилдөөнүн гипотезасы, биз башталгыч класстардын болочок мугалимдеринин долбоорлоо методикасын ишке ашыруу ыкмасын өздөштүрүү долбоордук иш-чараларга активдүү катышуу процессинде болот деп сунуш кылганбыз. Эгерде мугалимдер кесиптик педагогикалык даярдоо процессинде педагогикалык шарттарды эске алса, студенттердин долбоорлоо жөндөмдөрүнүн калыптануу деңгээли жогорулайт:

- окуу процесси проблемалуу окутуу принциптеринин негизинде курулат;
- окуу процессинде кесиптик даярдоо дисциплиналарын окутуу процессинде долбоорлоо ыкмасы кеңири колдонулат;
- кенже мектеп окуучуларынын сабактан тышкаркы иштерин долбоорлоо ыкмасы менен уюштуруу боюнча окуу практикасы уюштурулат жана мектептин шартында апробацияланат.

Калыптандыруучу эксперименттин шартында биз башталгыч класстардын болочок мугалимдерин кенже окуучулардын сабактан тышкаркы иш-аракеттеринде долбоорлоо методун колдонууга даярдоо боюнча моделди иштеп чыктык жана сынап көрдүк. Бул модель студенттердин теориялык жана практикалык окутуу блогун өзүнө камтыйт. Студенттерди даярдоо менен, иштелип чыккан модель боюнча, биз гипотезанын үч шартын аткара алдык. Андан кийин, контролдук эксперименттин жүрүшүндө, биз студенттердин долбоордук билимдеринин жана жөндөмдөрүнүн өсүшүнүн оң динамикасын каттадык.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде биз башталгыч класстардын болочок мугалимдеринин кенже окуучулардын сабактан тышкаркы иш-аракеттеринде долбоорлоо методикасын колдонууга даярдыгын калыптандыруу боюнча төмөнкү методикалык сунуштарды бере алабыз:

1. Окутуу программасы инновациялуулук принциптерине ылайык түзүлүшү жана педагогду окутуунун методологиясын жана педагогикалык изилдөөнүн методдорун жекече траекториясын камсыз кылышы керек. Изилдөө тапшырмаларынын ар кандай түрлөрүн камтыйт. Теориялык окутуунун жүрүшүндө окутуунун долбоордук методуна көңүл буруу зарыл: теориялык жана практикалык бөлүгү. Студенттер, мектеп окуучулары сыяктуу эле, бара-бара долбоордук иш-чараларга даярдануусу керек.

2. Келечектеги кесипте долбоорлоо методун колдонууга даярдыкты калыптандыруу процессинин натыйжалуулугу үчүн педагогдун изилдөө ишинин тажрыйбасын түзүүнү камтыган практикада аны ишке ашыруунун функционалдык моделин жана программасын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу зарыл; педагогдо муктаждыктын пайда болушун камсыз кылган шарттарды аныктоо жана ишке ашыруу жана анын педагогикалык ишмердүүлүгүнүн мүнөзүнө шайкеш келген изилдөө маселелерин чечүү көндүмдөрүн калыптандыруу жана бул процессти студенттин изилдөө ишмердүүлүгүндө инновациялык технологияларды ишке ашыруу аркылуу калыптандыруу.

3. Долбоорлоо методун колдонууга башталгыч класстардын болочок мугалимдеринин даярдыгын калыптандыруу модели төмөнкү шарттарды сактоо менен келечектеги мугалимдин

долбоордук жөндөмдөрүнүн калыптанышынын кыйла жогорку деңгээлин камсыз кылат: студенттердин ар кандай иш-аракеттери (теорияны изилдөө, адабияттарды талдоо, тажрыйбалуу мугалимдердин сабактарына катышуу, өздүк долбоорлорду иштеп чыгуу, долбоорлоо методунун түзүүчү элементи катары долбоордук милдеттерди иштеп чыгуу жана уюштуруу), долбоордук көндүмдөрдүн калыптануу деңгээлин кайталап диагностикалоо (динамиканы көзөмөлдөө зарыл).

4. Долбоордун педагогикалык иш-мугалим даярдоо билим жана көндүмдөр берилген болсо, азыркы талаптарга жооп бере албайт, бирок долбоордун иш-ниеттерин жана муктаждыктарын иштелип чыккан эмес. Долбоордук педагогикалык иш-аракет үчүн мугалим даярдоо, албетте, иш-чараларды жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон эмес. Долбоордук ишмердүүлүккө даярдоонун натыйжалуулугу ошондой эле долбоордук көндүмдөрдү калыптандыруу чечүүчү даражада болочок мугалимдердин кесиптик-педагогикалык багытына, биринчи кезекте ишмердүүлүккө мотивациялык - баалуулук мамилелеринен көз каранды. Татаал инсандык билим берүү болуп, мугалимдин долбоордук иш - аракеттерге мотивациялык-баалуулук даярдыгы. Инсанга багытталган педагогикалык технологиянын, маалыматтык маданияттын теориясына негизделип, бардык окутулган курстардын интеграциясына негизделет: социалдык-гуманисттик, психологиялык-педагогикалык, методикалык жана атайын.

Мунун баары мугалимдик кесипке жогорку кызыгууну өнүктүрүүнүн маанилүүлүгүн түшүнүүнү, өзүндө инсандын жакшы сапаттарын калыптандырууга даярдыкты, кесиптик даярдыктын жогорку деңгээлине жетүүгө умтулууну билдирет. Курчап турган реалдуулукка, педагогикалык эрудицияга, фантазияга, импровизацияга, чыгармачылык жактан өзгөрүүчү реалдуулукка активдүү мамиле кылууга жөндөмдүү чыгармачыл инсан болуу зарылдыгын түшүнүү. Педагог – изилдөөчү болуунун зарылдыгына ишенүү, байкоочулук, илимге болгон кызыгуу, интеллектуалдык активдүүлүк, изилдөө стили, оригиналдуулук жана сынчыл ой жүгүртүү, чыгармачылык-издөө позициясы сыяктуу келечектүү – Гностикалык сапаттарга ээ болуу. Долбоордук көндүмдөрдү өздөштүрүүнүн кесиптик маанисин билүү, аларды өздөштүрүүгө максаттуу орнотуу, практикалык долбоордук иш-аракеттерге муктаждык. Кесиптик чеберчиликти өркүндөтүү, туруктуу издөөнү жүзөгө ашыруу зарылдыгы; чыгармачыл кесиптик өсүүгө умтулуу.

ЖОЖдо окуу студенттердин кеңири билим берүү горизонтун калыптандырууга өбөлгө түзүшү керек. Бүтүрүүчүлөрдү билим берүү системасын өнүктүрүүнүн негиздерин жана келечегин билим менен камсыз кылуу, чыгармачылык теориясынын ой, психологиялык-педагогикалык негиздерин, мугалимдин долбоорлоо ишинин өзгөчөлүктөрүн жеткирүү.

Ошентип, изилдөө маселелери чечилди жана анын гипотезасы тастыкталды деп ырастоого жетиштүү негиздер бар. Жүргүзүлгөн изилдөө башталгыч класстардын болочок мугалимдерин өз ишинде долбоорлоо методикасын колдонууга даярдоо маселесин толук чече албайт.

Жыйынтык.

Ошентип, долбоорлоо методу – бул окуучулар бара-бара татаалдашкан практикалык тапшырмаларды-долбоорлорду пландаштыруу жана аткаруу процессинде билимге жана жөндөмгө ээ болгон окуу системасы. Бул маселе менен Е.С. Полат [1], Алмазова, И. Г[2], Анастасова, Е. В., В. Гузеев, Языканова, Е. В[3], Эгембердиева Ж.Н. и Архипова Т.В. [4], Н. Ю. Пахомова, А.М. Юсупова [5], алектенишкен. Ар бир долбоордун максаты, милдеттери, ишинин белгилүү этаптары бар. Бул эмгектердин аркасында биз башталгыч мектеп жашындагы балдар табияты боюнча өздөрүнүн изилдөөчүлөрү экенин жана ар кандай изилдөө иштерине чоң кызыгуу менен катышаарын биле алдык. Кенже окуучулардын окуу-изилдөө иштерин уюштурууда методологияны сактоо зарыл. Коюлган көйгөй жана белгиленген тема бала үчүн актуалдуу болушу керек, изилдөө иштери ал тарабынан өз ыктыяры менен аткарылышы жана зарыл болгон жабдуулар, каражаттар жана материалдар менен камсыз болушу керек.

Пассивдүү мамиле окуучулардын окууга кызыгуусун төмөндөтөт жана чабал окуучулардын таанып билүү жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө тоскоолдук кылат. Ошону менен бирге ишмердүүлүктүн формасы жана мазмуну педагогдун таалим-тарбия берүү ишмердүүлүгүнүн максатына, милдеттерине жана натыйжаларына туура келүүгө тийиш. Сабактан тышкары таалим-тарбия берүүчү окуу ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугу окуучулардын социалдык билимдерге ээ болушу, негизги баалуулуктарга карата оң мамиленин калыптанышы, өз алдынча коомдук иш-аракет тажрыйбасына ээ болуу [6]. Бул ыкма башталгыч мектепте, ошондой эле сабактан тышкаркы иш-ар кандай сабактар боюнча колдонулушу керек. Долбоорлор жана балдардын изилдөө боюнча иши өтө татаал болгондуктан, төмөнкү класстын окуучуларын акырындык менен даярдоо зарыл.

Список использованной литературы

1. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений – Москва: изд. центр «Академия», 2009, 272 с.
2. Алмазова И.Г. Теоретические и методические аспекты организации проектной деятельности студентов и школьников с использованием информационных и коммуникационных технологий // Педагогическая информатика, 2014, № 2, с. 120-129.
3. Языканова Е.В. Организация проектной деятельности в начальной школе (из опыта работы) // Образование в современной школе, 2013, №2, с. 28-31.
4. Эгембердиева Ж.Н., Архипова Т.В. Пашталгыч класстарда ата-энелер менен иштөөнүн түрлөрү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, № 2 (114), 2023, с. 385.
5. Юсупова, А.М. Проектная методика как новая педагогическая личностно-ориентированная технология // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, 2017, № 4, с. 112-118.
6. Юсупова А.М. Кенжекулова А.А. Кенже мектеп окуучуларына каллиграфияны үйрөтүүдөгү кээ бир методдору // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, № 2 (114), 2023, с. 379.

УДК 378.147

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-279-284

Юсупова А.М., Ысмайылова Ж.

И.Ч. Исамидинов атындагы педагогикалык институту

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Юсупова А.М., Ысмайылова Ж.

Педагогический институт имени И.Ч.Исамиддинова

КНУ имени Ж. Баласагына

Yusupova A.M., Ysmayilova Zh.

Institute Pedagogical named after I.Ch.Isamidinov

KNU named after J. Balasagyn

КЕЛЕЧЕКТЕГИ ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨ СТУДЕНТТЕРДИ БИЛИМ БЕРҮҮ ЭЛЕКТРОНДУК РЕСУРСТАРЫН ДОЛБООРЛООГО ДАЯРДЫГЫН ТАЛДОО АНАЛИЗ ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТОВ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ РЕСУРСОВ В БУДУЩЕЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ANALYSIS OF STUDENTS' READINESS TO DESIGN EDUCATIONAL ELECTRONIC RESOURCES IN FUTURE TEACHING ACTIVITIES

Кыскача мүнөздөмө: Берилген макала келечектеги педагогикалык ишмердүүлүктө студенттерди билим берүү электрондук ресурстарын долбоорлоого даярдыгын талдап берет. Студенттерди электрондук билим берүү ресурстарын (ЭББРын) долбоорлоого даярдоонун иштелип чыккан системасы аркылуу алардын даярдыгын эксперимент аркалуу текшерилгендигин ачып берет. Ал текшерүүнүн жыйынтыктарын таблицаларда көрсөтүп берет. Ошондой эле макалада заманбап мугалим билим берүү процессинде билим берүү электрондук ресурстарын долбоорлоодо жана колдонууда компетенттүүлүккө ээ болушу керек экендигин баяндайт.

Аннотация: Представленная статья анализирует готовность студентов разрабатывать образовательные электронные ресурсы для будущей педагогической деятельности. Через разработанную систему подготовки студентов к проектированию электронных образовательных ресурсов (ЭОР) выявлено, что их готовность проверяется экспериментально. Результаты проверки отображены в таблицах. В статье также обосновывается, что современный учитель должен обладать компетентностью в разработке и использовании электронных ресурсов в образовательном процессе.

Abstract: The presented article analyzes the willingness of students to develop educational electronic resources for future teaching activities. Through the developed system of preparing students for the design of electronic educational resources (ECUs), it reveals that their readiness is being tested experimentally. It displays the validation results in tables. The article also explains that a modern teacher should have competence in the development and use of educational electronic resources in the educational process.

Негизги сөздөр: долбоор; электрондук ресурстар; педагогикалык ишмердүүлүк.

Ключевые слова: проект; электронные ресурсы; педагогическая деятельность.

Keywords: project; Electronic resources; pedagogical activity.

Киришүү. Студенттерди электрондук билим берүү ресурстарын (ЭББРын) долбоорлоого даярдоонун иштелип чыккан системасы Кыргызстан Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин ченемдик талаптарын, жогорку билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарттарын эске алуу менен курулган [1]. Ошону менен бирге, даярдоонун ар бир этабынын мазмунун иштеп чыгуу кесиптик – педагогикалык компетенцияларды өздөштүрүүгө жүргүзүлгөн мониторингдин негизинде түзүлгөн, мында биринчи этапта ЭББРын долбоорлоонун мазмунуна (мотивациялык – баалуулук компоненти) карата оң мотивацияларды өнүктүрүүгө басым жасалган, экинчисинде – студенттерди ЭББРын ийгиликтүү долбоорлоо үчүн зарыл болгон билим менен жабдуу (когнитивдик компонент), үчүнчү этап – ЭББРын долбоорлоо процессинде студенттердин технологиялык сабаттуулугун өнүктүрүүнү камсыз кылды жана ЭББРын (технологиялык компонент) долбоорлоодо студенттердин кесиптик кыйынчылыктарын конкреттештирди, төртүнчүсү – ЭББРын (рефлексивдик-баалоо компоненти) долбоорун ишке ашырууда өз аракеттерин баалоо, ондоо, талдоо жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түздү. Эксперименттик иштин натыйжаларын талдоо, биз ар бир этаптын мазмунунун өзгөчөлүктөрүнө таянып, колдонуу компетенцияларды өздөштүрүүнүн динамикасын Кыргызстан Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин Мамлекеттик билим берүү стандартын иштеп чыгуучулары сунуш кылган алардын мүнөздөмөсү" катары берет [2].

Педагогикалык адабияттарда мугалимди электрондук билим берүүнү колдонууга даярдоо проблемаларын чечүү боюнча олуттуу материалдар топтолгон ресурстар бар. Буга А.М. Кабанованын, А. А. Кузнецовдун, Е. С. Полаттын, И. Н. Розинанын, А.М.Юсупованын [3] ж. б. эмгектери арналган.

Буга ылайык, негизги критерий катары студенттин ЭББРын (ОК – 4) долбоорлоодо ар кандай чөйрөлөрдө практикалык иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу үчүн ресурстук-маалыматтык базаларды түзүү жөндөмүн чагылдырган критерий тандалып алынган [4]. Тандалган критерийдин негизги мүнөздөмөлөрүн чагылдырган көрсөткүчтөр катары биз студенттин ЭББРын долбоорлоо компетенттүүлүгүн өздөштүрүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырган үч маанини карадык: босого, өнүккөн, жогорку. Мамлекеттик билим берүү стандарты изилденүүчү көрсөткүчтөрдү ачып берүүчү ар бир тандалган маанинин мазмунун аныктады.

Босого мааниси төмөнкүлөрдү чагылдырган:

✓ Предметти окутууда практикалык иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу үчүн өзүнчө интерактивдүү интернет-ресурстарды, ЭББРын долбоорлоо принциптерин билүү.

✓ ЭББРын долбоорлоо үчүн ресурстук маалымат базаларын жарым-жартылай түзө билүү.

✓ ЭББРын долбоорлоо үчүн ресурстук - маалымат базаларын түзүү боюнча кээ бир көндүмдөргө ээ.

Өнүккөн мааниси төмөнкүчө ачылган:

✓ Негизги интерактивдүү интернет-ресурстарды, практикалык педагогикалык ишмердүүлүктө ЭББРын долбоорлоо үчүн интерактивдүү ресурстук-маалыматтык базаларды түзүү принциптерин билүү.

✓ Студенттерди окутууда практикалык иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу үчүн ресурстук-маалыматтык базаларды системалуу түрдө түзө билүү, өз алдынча ЭББРын долбоорлоо планын түзүү.

✓ Ресурстук-маалыматтык базаларды түзүү, өздүк интерактивдүү интернет-ресурстарды түзүү көндүмдөрүнө ээ болуу, алардын негизинде педагогикалык ишмердүүлүктө ЭББРын долбоорун иштеп чыгуу.

Жогорку мааниси чагылдырылган:

✓ Ар түрдүү интерактивдүү интернет-ресурстарды, предметти окутууда ЭББРын долбоорлоо үчүн интерактивдүү ресурстук-маалыматтык базаларды түзүү принциптерин билүү.

✓ Чыгармачылык ресурстук-маалыматтык базаларды түзө билүү, студенттерди окутууда ЭББРын долбоорлоо үчүн ресурстук-маалыматтык базаларды пайдалануу планын түзүү.

✓ Өзүнүн интерактивдүү интернет-ресурстарын түзүү жана педагогикалык ишмердүүлүктө ЭББРын долбоорлоо, ресурстук-маалыматтык базаларды түзүү боюнча өнүккөн көндүмдөргө ээ болуу.

Каралып жаткан баалуулуктардын бардык мүнөздөмөлөрүн жалпылоо менен, биз жалпы мүнөздөмөгө ээ болдук, мында бардык маанилер изилденип жаткан компетенциялардын көрүнүш деңгээли катары каралат.

Босого деңгээл – жалпы багыттагы ЭББРын каражаттары аркылуу билим берүү маселелерин чечүү үчүн мугалимге зарыл болгон билимдин, жөндөмдүн жана тажрыйбанын инварианты.

Өнүккөн деңгээл (технологиялык) – ЭББРын өздөштүрүү жана тигил же бул окуу предметинин мазмунуна жана методикасына карата талаптарга ылайык иштелип чыккан технологияларды жана ресурстарды билим берүү ишине киргизүү.

Жогорку деңгээл (чыгармачыл) – өздүк электрондук билим берүү ресурстарын иштеп чыгуу (долбоорлоо), кесиптик-педагогикалык милдеттерди чечүү үчүн МКТ каражаттарын пайдалануу.

Калыптандыруучу эксперименттин биринчи этабынын мазмунун иштеп чыгууда биз билим берүү иш-аракеттеринде ЭББРын долбоорлоону камсыз кылуучу компетенциялар экспериментине катышкан ар бир студенттин өздөштүрүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн изилдедик. 1-таблицада калыптандыруучу эксперименттин натыйжаларын салыштырууга негиз болгон биринчи тилкедеги маалыматтар чагылдырылган.

Таблица 1. Болочок мугалимдердин электрондук билим берүү ресурстарын иштеп чыгууга көмөктөшүүчү компетенциялар боюнча билим деңгээли

	Компетенциялар	Мастерлик деңгээли		
		Босого	Өнүккөн	Жогору
1.	Дидактикалык материалдарды даярдоо үчүн тиешелүү процессорлорду жана редакторлорду колдонуу менен тексттик, санариптик, графикалык жана аудио маалыматтарды иштеп чыгууга жөндөмдүү (варианттар) тапшырмалар, таблицалар, чиймелер, схемалар, чиймелер ж.б.) алар менен класста иштөө	17,2	44,6	38,2
2.	MS Power Point презентация редакторунун жардамы менен бул окуу материалынын негизинде слайддарды түзө алат жана презентацияны класста көрсөтүү;	4,8	36,8	58,4
3.	Өз дисциплинасында колдо болгон даяр программалык продуктыларды колдоно алат	15,2	38,2	46,6
4.	Класста окуучулардын электрондук окуу китеби менен иштөөсүн уюштура алат	77,4	14,4	8,2
5.	Билим берүү программаларын колдоно билүү (окутуу, бекемдөө, контролдоо)	17,0	42,4	40,6
6.	Керектүүлөрдү издей алат сабактарга даярдануу жана МККны уюштуруу процессинде интернетте маалымат	4,8	36,8	58,4
7.	Интернет on-line сабак учурунда керектүү маалыматты табуу үчүн окуучулар менен иштөөнү уюштура алат	17,2	48,6	58,4
8.	Класста веб-сайттар, материалдар менен иштей алат	52,8	32,4	14,8
9.	Кызыктуу окуу материалын колдонуу менен веб баракчаларды түзө алат	79,0	12,8	8,2
10.	Даяр программаларын колдонуу менен тесттерди өз алдынча иштеп чыгууга жана компьютердик тесттерди өткөрүүгө жөндөмдүү	55,2	30,6	14,2

Маалыматтарды талдоо көрсөткөндөй, Билим берүү иш-аракеттеринде ЭББРын долбоорлоо жөндөмүн камсыз кылган бардык компетенциялар эки топко бөлүүгө болот. Биринчи топ аларды өздөштүрүүдө эң оор болгон топтор. Аларга биз таблицанын 4, 8, 9, 10-саптарындагы

компетенцияларды киргиздик. Экинчи топ студенттер билим берүү процессинде ЭББРын долбоорлоо жөндөмүн камсыз кылган деңгээлде ээ болгон компетенциялар. Аларга 1, 2, 3, 5, 6, 7 саптардагы компетенциялар кирет. Калыптандыруучу иштин ар бир этабынын мазмунун иштеп чыгууда биз студенттерди өздөштүрүүсүн кыйындаткан компетенцияларга мониторинг жүргүзүүгө өзгөчө көңүл бурдук.

Белгилеп кете турган нерсе, кесипкөйлүктүн туу чокусуна - акмеге жетүү оңой-олтоң иш эмес, ар бир чебер устат өз ишмердигинде кайталангыс болуп эсептелет. Бул жерде анын кайсы кесиптин ээси экендиги, мейли катардагы жумушчубу, же самолет айдоочубу, кийим тигүүчүбү же аскер башчысыбы, малчыбы же иликтөө кызматчысыбы – булар анчалык маанилүү эмес, эң негизгиси анын өз кесибинин эң чебер устаты, мыктысы абалына кантип жеткендигинде жатат [5].

Алсак, мисалы, электрондук окуу китеби менен иштөөнү уюштурууда көндүмдөргө жана тажрыйбага ээ болууну камсыз кылуучу компетенцияны өздөштүрүүнүн динамикасын талдоодо төмөнкү маалыматтарды алдык: берилген маалыматтардан ар бир этапта бул компетенттүүлүккө ээ болуунун "босого" деңгээли менен студенттердин саны кыйла азайгандыгы байкалат. Өзгөчө көрүнүктүү өзгөрүүлөр босоголук деңгээлде калыптандыруучу иштин биринчи (мотивациялык) этабында болду: окуучулардын 77,4% дан 46,6% га чейин. Калыптанып жаткан сапаттын өсүшүн мүнөздөө менен белгилей кетүү керек, калыптандыруучу иштин биринчи этабында алдыңкы деңгээлде электрондук окуу китеби менен иштөө жөндөмүнө жана тажрыйбасына ээ болгон студенттердин үлүшү кыйла көбөйдү: 14,4% дан 40,6% га чейин.

Албетте, биз электрондук окуу китеби менен тажрыйба топтоодо жана жогорку деңгээлде оң өзгөрүүлөрдү байкадык: калыптандыруучу иштин баштапкы этабында 8,2% дан эксперименттин төртүнчү этабынын аягына чейин 22,2% га чейин. Жалпысынан алганда, ЭББРын дизайнын өбөлгө зарыл компоненти катары электрондук окуу менен тажрыйба алуу динамикасын талдоо, биз өнүккөн деңгээлинде олуттуу оң өзгөрүүлөрдү байкадык (эксперименттин аягында биринчи бөлүгүндө 14,4% дан 63,2% га чейин), анын мазмуну толугу менен ЭББРын долбоорлоо зарыл компонентин өздөштүрүүнү камсыз кылган [6].

Калыптандыруучу эксперименттин натыйжаларын талдоо маанилүү компоненттердин биринин калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берди азыркы мугалимдин кесиптик-педагогикалык жөндөмдүүлүктөрүн, атап айтканда "педагогикалык сайттардын материалдары менен окуу процессинде иштей билүү". Башкача айтканда, ички сайттар менен иштөө көндүмдөрүн алуу ЭББРын долбоорлоого даярдоодо зарыл компоненти катары кабыл алынган.

Белгилүү болгондой, web-сайттар – бул гиперссылкалар менен байланышкан ар кандай web-барактарды камтыган документтердин жыйнагы, алардын жардамы менен МКТ-технологиясынын субъектилери web-квесттерди колдоно алышат[4]. Өз кезегинде, тапшырма мазмуну – бул тигил же бул окуу тапшырманы аткаруу, окуучулар менен иштеген интернет сайты же тапшырма болуп саналат. Окуу процессинде окутуунун ар кандай деңгээлдериндеги ар кандай окуу предметтерине интернетти максималдуу интеграциялоо үчүн ушундай уздар иштелип чыгууда. Алар өзүнчө маселени, окуу предметин, теманы камтыйт, предметтер аралык болушу мүмкүн. Бул мугалимге окуучулардын өз алдынча акыл-эс жана чыгармачылык ишмердүүлүгү үчүн шарттарды түзүүгө жана окутууда алардын мотивациясын колдоого мүмкүндүк берүүчү маанилүү электрондук билим берүү ресурстарынын бири. Өз кезегинде, окуучулар окутуу процессинин "катышуучулары" болуп, тең укуктуу болушат, окутуу процесси жана натыйжалары үчүн мугалим менен жоопкерчиликти бөлүшөт. Башкача айтканда, мугалимдин бул компетенцияга ээ болушу анын билим берүү процессиндеги ролун жаңыча аныктайт, мында мугалим окуучулардын проблемага багытталган, изилдөө, окутуу, таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн консультанты, уюштуруучусу, координатору катары чыгат.

Бул эксперименттин ар бир этабы студенттердин ЭББРын долбоорлоо жөндөмүн камсыз кылган зарыл компетенцияларды иштеп чыгуу боюнча иш-аракеттеринин мазмунун эске алган. Студенттерди педагогикалык каражаттарды: окуу программаларын, электрондук окуу китептерин, компьютердик тесттерди долбоорлоого окутуу – бул заманбап билим берүү процессинин зарыл талаптарынын бири. Бардык предметтердин мугалимдери үчүн компьютердик тесттерди түзүү үчүн программалар өзгөчө актуалдуулукка ээ болушат. Мындай программаларды колдонуу окуучулардын окууларынын оң мотивдерин өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Интерактивдүү окутуу тапшырмалары компьютердик моделдерди колдонот, реалдуу объектилердин сүрөттөрүн жана видео сүрөттөрүн көрсөтөт, бул окуучуларга изилденип жаткан предмет жөнүндө толук түшүнүк алууга мүмкүндүк берет. Алардын бул компьютердик каражаттарынын бир бөлүгү, мисалы, HotPotatoes, ADTester, Knowing, MyTest, PowerPoint абдан белгилүү. Алар тесттик тапшырмаларды түзүү үчүн

программаларды колдонууга мүмкүндүк берет жана билимдин бекем сиңишин камсыз кылат. Башкалары – мугалимдин маалыматтык жана коммуникативдик сабаттуулугунун жогорку деңгээлин талап кылат, ал даяр компьютердик тесттерди колдонуу гана эмес, аларды түзүү жөндөмү менен да байкалат.

Жалпысынан белгилей кетүүчү нерсе, калыптандыруучу иштин натыйжаларын талдоо, анда өзгөчө эң "көйгөйлүү" компетенттүүлүккө көңүл бурулган, мисалы: "сабакта электрондук окуу китеби менен ишти уюштурууга жөндөмдүү"; "веб - сайттардын материалдары менен сабакта иштей алат"; "окуу материалынын кызыккан маселеси боюнча сахнаштырылган барактарды түзө алат"; "даяр үлгү-программаларды колдонуу менен тесттерди өз алдынча иштеп чыгууга жана компьютердик тестирлөөнү жүргүзүүгө жөндөмдүү", бул маалыматтарды өздөштүргөн студенттердин саны кыйла өскөнүн көрсөттү. Ошону менен бирге, биз тажрыйбалык иштин бардык этаптарында деңгээли (босого) билим берүү ишин натыйжалуу курууга мүмкүндүк бербеген студенттердин саны азайгандыгын белгиледик.

Калыптандыруучу иштин натыйжаларын талдоо жалпысынан каралып жаткан бардык компетенциялар боюнча оң өзгөрүүлөр болгонун көрсөттү. 2-таблицада бул өзгөрүүлөр сандык түрдө берилген.

Таблица 2. Эксперимент учурунда студенттердин ЭББРын долбоорлоо компетенцияларын өздөштүрүү динамикасы

	Компетенциялар	Мастерлик деңгээли					
		Босого		Өнүккөн		Жогору	
		эксп. чейин	эксп. кийин	эксп. чейин	эксп. кийин	эксп. чейин	эксп. кийин
1.	Класста электрондук окуу китеби менен мектеп окуучуларынын ишин уюштура алат	77,4	14,6	14,4	63,2	8,2	2,2
2.	Сабакта web-сайттар менен иштей алат	52,8	14,4	32,4	47,2	4,8	8,4
3.	Билим берүү маселеси боюнча веб-баракчаларды, кызыккан материалдарды түзө алат.	79,0	18,6	12,8	47,0	8,2	4,4
4.	Даяр үлгү-программаларын колдонуу менен тесттерди өз алдынча иштеп чыгууга жөндөмдүү жана компьютердик тестирлөө жүргүзө алат.	55,2	7,4	30,6	48,4	4,2	4,2

2-таблицада берилген маалыматтар студенттердин ЭББРын долбоорлоо жөндөмүн өздөштүрүүгө көмөктөшкөн бардык маанилүү компетенциялар бардык этаптарда эксперименттин иштелип чыккан мазмунунун натыйжалуулугун күбөлөндүргөн тажрыйбалык иште өнүгүүгө ээ болгонун көрсөтүп турат.

Студенттердин абсолюттук көпчүлүгү ЭББРын долбоорлоого көмөктөшүүчү компетенцияларды өздөштүрүшкөн, ошону менен алар ЭББРы мектеп окуучуларынына терең жана бекем билимин камсыз кылуучу каражат катары иш алып барган заманбап билим берүү процессин курууга даяр экендиктерин көрсөтүшкөн.

Жыйынтык. Жүргүзүлгөн изилдөө каралып жаткан көйгөйдүн актуалдуулугун тастыктады жана көтөрүлгөн гипотезанын (ЖОЖдун кесиптик-билим берүү процессинде студенттер, болочок мугалимдер тарабынан электрондук билим берүү ресурстарын долбоорлоого даярдоо ийгиликтүү болот, эгерде:

* ЭББР каражаттарын долбоорлоодо кесиптик компетенцияларды калыптандыруу мугалимдин келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүнүн контекстинде ишке ашырылса;

* даярдоо технологиясы ЭББР каражаттары менен билим берүү процессине киргизилген окутуунун жаңы уюштуруу формаларын жана методдорун камтыйт жана мектептин заманбап

маалыматтык-билим берүү чөйрөсүндө мугалимдин жаңы ролун жана дайындалышын эске алуу менен курулса;

* жалпы кесиптик дисциплиналардын мазмуну ЭББР колдонуу менен окуу-кесиптик маселелерди чечүүнү камтыйт жана студенттерди жалпы билим берүүчү мектептин окуу процессине ЭББР иштеп чыгуу жана киргизүү боюнча активдүү практикалык иш-аракеттерге даярдоого багытталгса.) илимий негиздүүлүгү жөнүндө тыянак чыгарууга, ошондой эле негизги тыянактарды жана натыйжаларды түзүүгө мүмкүндүк берди: электрондук билим берүү ресурстары окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн рационалдуу уюштурууга; окутууну натыйжалуу кылууга; окутууну жекелештирүүнү камсыз кылган ачык билим берүү системасын курууга; жигердүү окутуу процессине жөндөмдүүлүгү жана окутуу стили менен айырмаланган балдардын категорияларын тартууга; принципиалдуу жаңы таанып билүү каражаттарына кайрылууга; окуу-тарбиялоо процессинин бардык деңгээлдерин интенсификациялоого мүмкүндүк берет. Ушундан улам алар салттуу билим берүү каражаттарына салыштырмалуу бир катар артыкчылыктарга ээ, алардын ичинде колдонуунун ыңгайлуулугу, кырдаалдарды моделдөө жана болжолдоо мүмкүнчүлүгү, Сезүү Органдарына комплекстүү таасир этүү, аудио-визуалдык эффекттерди күчөтүү, маалыматтык жана изилдөө-издөө мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу. Демек, заманбап мугалим билим берүү процессинде ЭББРды долбоорлоодо жана колдонууда компетенттүүлүккө ээ болушу керек.

Демек, билим окуучунун өзүнүн активдүү ишмердүүлүгүнүн натыйжасында гана пайда боло алат. Ошондуктан окутуу окуучу менен окутуучунун ортосундагы өз ара аракеттенишүү процесси болуп эсептелет да, окуучунун өзүнүн окуп үйрөнүүсүнүн натыйжасында гана окуучуда белгилүү билимдер, билгичтиктер жана көндүмдөр пайда болот. Мугалим бар болгону окуучунун ишмердүүлүгүн (аракеттеринин системасын) уюштурат, багыттайт жана көзөмөлдөйт, зарыл болгон каражаттарды жана маалыматтарды камдап берет. Окуучуда окуп үйрөнүү аракети жаралат. Алар алгач жекече иштейт, кийин жупта талкуулашат жана топко алып чыгышат [7].

Колдонулган адабияттар

1. Кабанова А.М. Оценка ученика // Всероссийский интернет-педсовет. – URL: ПЕДСОВЕТ.ORG. (материал размещен 08.09.2008).
2. Информационно-коммуникационная компетентность современного учителя / А.А. Кузнецов и др. // Информатика и образование, 2010, № 4, с. 3-11.
3. Юсупова А.М. Проектная методика как новая педагогическая личностно-ориентированная технология // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – Москва, 2017, № 4, с. 112-118.
4. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие / Е.С. Полат, М.Ю. Бухарина, М.И. Моисеева. – Москва: Академия, 2000, 443 с.
5. Асипова Н.А. Педагогикалык кесипке даярдоодогу акмеологиялык жагдай // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 17. – URL: <https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/07/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-2-114-2023-2.pdf>
6. Розина И.Н., Филатова Л.О. Зачётно-модульная система обучения как вариант организации профильного обучения на старшей ступени школы // Профильная школа, 2004, № 6, с. 6-12.
7. Юсупова А.М., Кенжекулова А.А. Кенже мектеп окуучуларына каллиграфияны үйрөтүүдөгү кээ бир методдору // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2023, № 2(114), 379 с.

Байматова Н.Н.
И. Арабаев атындагы КМУ
Байматова Н.Н.
КГУ имени И. Арабаева
Baimatova N.N.
KSU named after I. Arabaev

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАГА БАЙЛАНЫШТУУ
ФИЛОСОФИЯЛЫК ТҮШҮНҮМДӨР
ФИЛОСОФСКИЕ КОНЦЕПЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКОЙ
В ЭПОСЕ «МАНАС»
PHILOSOPHICAL CONCEPTS RELATED TO FOLK PEDAGOGY IN “MANAS” EPIC

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада «Манас» эпосундагы элдик философиялык түшүнүмдөрдүн камтылышы тууралуу айтылат, элдик дүйнө-таанымдын негизинде эпосто кыргыздарды курчаган дүйнөнүн маани-маңызы, жаратылыш менен болгон байланышы туурасындагы ой-түшүнүмдөр чечмеленет. Негизги каармандын айланасындагы элдик мифологиялык, диний, философиялык түшүнүмдөр каралат. «Манас» эпосун интеграциялап окутуу максатында жаштарга элдик чыгарманын философиялык жактарына көңүл буруп, ошол учурдагы көрүнүштүн азыркы мезгилдеги кабыл алынышы баяндалат. Аалам-адам дуализминен тартып, индивидуализм менен коллективизмдин диалектикалык биримдиги элдин кызыкчылыгына төп келгендиги аныкталат.

Аннотация: В данной статье говорится о содержании народной философии эпоса «Манас», основанной на народном мировоззрении, в котором трактуется смысл окружающего кыргызский народ мира и его связь с природой. Рассматриваются концепции народной мифологии, религиозные и философские понятия, связанные с главным героем. В целях комплексного преподавания эпоса «Манас» обращается внимание на философские аспекты народного творчества, описывается рецепция актуального явления в современности. Определено, что диалектическое единство индивидуализма и коллективизма соответствует интересам народа исходя из вселенско-человеческого дуализма.

Abstract: This article talks about the content of the folk philosophy of the epic «Manas», based on popular world-lore, the meaning of the world surrounding the Kyrgyz people and their connection with nature is interpreted in the epic. Folk mythological, religious and philosophical concepts around the main character are considered. In order to teach the epic "Manas" in an integrated way, young people will pay attention to the philosophical aspects of the folk work, and the reception of the current phenomenon in the present time will be described. It is determined that the dialectical unity of individualism and collectivism is in accordance with the interests of the people, starting from the universe-man dualism.

Негизги сөздөр: мифология; философия; аң-сезим; фольклор; патриоттуулук; түшүнүм; дуализм; концепция.

Ключевые слова: мифология; философия; сознание; фольклор; патриотизм; понимание; дуализм; концепция.

Keywords: mythology; philosophy; consciousness; folklore; patriotism; understanding; dualism; concept.

Кылымдардын элегинен өткөн кыргыз эпосу – дүйнөлүк элдик эпостордун ичинен жаңы муундардын дүйнө таанып-билүүсүнө түрткү болуп, маданий азыктын уюткусун түзгөн. «Манас» эпосу боюнча тарыхый-этнографиялык жана адабий-фольклордук жактан жүргүзүлгөн илимий-изилдөө иштери арбын. Ал эми философиялык аспектиден алып караганда тиешелүү концепция, система болушу келечектеги милдеттерден. Эпосто уюган элдик философиянын камтылышын илимий ой жүгүртүүнүн бай каражаттарын колдонуу менен, гуманитардык ойдун тилинде туюнтуп берүүгө аракеттендик.

«Манас» эпосунда чагылдырылган Рух философиясы – бул эркиндикти баалоо, эли-жерин сүйүү жана коргоо, жаратылыш менен ажырагыс бирдикте экендигин сезүү философиясы. Философия-дүйнөнүн табияттын, коомдук аң-сезимдин өтө жалпы мыйзамдары жөнүндөгү теориялардан турган кенири илим тармагы экендиги баарыбызга белгилүү. Кыргыз эли философиялык теорияларды түзбөгөнү менен, философиялык түшүнүмдөрдөн кур калган эмес [6].

Кыргыз элинин өткөн доорлордогу философиялык түшүнүмдөрүн изилдөөдө табылгыс материал катары улуу «Манас» эпосунун өзгөчө мааниси бар. Өткөн менен бүгүнкүнүн рухий чөйрөдөгү байланышы жаштар үчүн өзгөчө мааниге ээ. Рухий маданияттын өткөн тарыхын жакшы билүү анын өзөктүү да, өрнөктүү да жактарын ажырата таануу азыркы күндө жаштардын көз алдында өтүп жаткан коомдук процесстерди туура баалап, терең түшүнүүсүнө өбөлгө болорунда шек жок. Көсөм тарыхтын чоң касиети анын тарбиялык таасиринде. Тарых качан гана улам жаңы муундар тарабынан терең өздөштүрүлүп, жаңыланып, өнүктүрүлүп турганда анын бүт багыттары ачылат.

Өткөн доор менен азыркы учур бири-биринен ажырагыс түшүнүктөр. Анткени, өткөн тарыхтын өзөктүү жактары учур үчүн да актуалдуулугун жоготпойт. Өткөн доор, азыркы учур жана келечек – үч мезгил түшүнүктөрүнүн бир бүтүндүгүнөн гана адамзаттын тарыхы түзүлөт. Анткени социалдык-тарыхый турмуштун диалектикалык логикасы, мыйзам ченемдүүлүгү мына ушунда. Ушул мыйзам ченемдүүлүк элдик оозеки чыгармачылыкка тиешелүү, жеке адам менен ааламдын ажырагыс биримдигин көрсөтүү «Манас» эпосунун уңгулуу өзөгүн түзөт.

Кыргыз элинин коомдук философиялык түшүнүмдөрүн коомдук экономикалык формацияларды толук басып өтпөгөн соң, коомдук аң-сезимдин формалары боюнча иликтеп көрөбүз. Тарыхый-философиялык талдоону алгач мифологиялык, диний жана философиялык аң-сезимдин элементтерине бөлүштүрөбүз. Кыргыз эли өзүнүн тарыхый басып өткөн жолунда макал-лакап, табышмактардан тартып дүйнөдөгү эң ири «Манас» трилогиясындай монументалдуу эпосту түзүп жатса, анын философемалары болгон эмес деп эч качан айта албайбыз.

Бул жерде, – «Эл – материалдык мүлктөрдү түзүүчү күч гана эмес, ал рухий байлыктардын жападан жалгыз гана түгөнгүс булагы, чыгармачылыктын көркөмдүгү менен гениалдуулугу, доору боюнча бардык улуу поэмаларды дүйнөнүн бардык трагедиясын жана алардын ичинен эң улуу – бүткүл дүйнөлүк маданияттын тарыхын түзгөн биринчи философ жана акын» – деген улуу жазуучу М.Горькийдин акыл-ой байлыктарын түзүүдөгү элдин ролу жөнүндөгү пикирин эске алып кетүү жөндүү [7, 48-б.].

«Манас» эпосу мифий-эпикалык аң-сезим менен тикеден-тике байланыштуу. Аң-сезим – тарыхтын табылгасы, анын спецификалык өзгөчөлүктөрү адам коомунун реалдуу тарых процессинин өнүгүшүндө калыптанган жана өзгөрүлгөн. Философия-ойлом процессинин эң жогорку продукты катары адам коомунун мурдагы табигый-тарыхый өнүгүшүн, анын материалдык жана рухий ишмердигинин мыйзам ченемдүүлүгүнүн жыйынтыгы болуп эсептелет. Аристотелдин пикири боюнча адамдар тандануунун натыйжасында философиялык ойлорго бериле баштаган [8]. Мифология-коомдук аң-сезимдин спецификалык формасы катары синкреттик башталмага ээ болгон. Мезгилдин өтүүсү менен искусство, дин, философиялык коомдук аң-сезим формалары өнүгүп чыккан. Фольклор, анын ичинде эпикалык чыгармалар адам ойломундагы мифологиялык дүйнө кабылдоону жана филосемалык мааниге ээ түшүнүмдөрдү камтып турат. Байыркы мифологиялык көз караш, анын алкагында дүйнө түшүнүүнүн деңгээлдери негизинен элдик оозеки чыгармачылык, «Манас» эпосу аркылуу биздин күнгө чейин келип жетти. «Манас» эпосунда орун алган ойлом масштабдары байыркы Индия, Кытай, Греция мифтик чыгармаларындагы аң-сезимдин жагдайлары менен да үндөшүп кетет. Тарыхый өнүгүүнүн эрте баскычында дүйнө кабылдоонун ойлом ыкмасынын өзгөчө көрүнүшү катары мифке токтолсок. Миф – грек тилинен которгондо «баяндоо». Мифтердин мазмуну кудайлар, шумдуктуу баатырлар, табиятынан сырткы күчтөр жана акылга сыйбаган кубулуштар, окуялар жөнүндөгү баян болуп эсептелет. Мифтерде баяндалган окуялар турмуштук чындык катары сүрөттөлгөн жана кабыл алынган. Кыргыз мифтери «Манас» эпосунун структурасына синип, көркөм каражат катары пайдаланылат. Алсак, «Манастагы» Алмамбеттин образы мифологиялык белгилерге өтө бай. Алмамбет-табигаттын сырын билген жайчы адам. Ал жаш кезинде өз устатынан үйрөнгөн. Кытайдын калың колу келе жатканда Манас согушка даяр болбогондуктан, Алмамбетке кайрылып, Кытай аскерлеринин турган жерине кар жаадыртып, алардын артка чегинишин талап кылат. Алмамбет көк ташын дубалап, бороон-чапкын, алай-дүлөй, чагылганды чартылдатып бүлүк салат да, Манастын талабы аткарылат. Мында «Жайчы» деген сөз мифологиялык түшүнүк, Адам менен Жаратылыш байланышта болуп, аны өзүнүн кызыкчылыгына карата өзгөртүп турат деген ой пайда болгон.

Асманга, Тенирге, Жаратылыштын ар түрдүү кубулуштарына кыргыздардын терең ишеничи бул эпосто устаттык менен чагылдырылган. Табиятка сыйынуу, Асман жөнүндө түшүнүк кыйла байыркы сыйынуучулук катары каралып, кыргыздарда сакталган асманга сыйынуунун издери болсо, кыргыздардын ата-бабалары кудурети күч тенир катары асманды ардактап келишкенинен кабар берип турат. Ал эми 19-кылымдын орус этнографы Ф.Поярков «кыргыздар күндү кудайдын күзгүсү дешип, баа берип жүгүнүшөт» деп жазган [2]. Демек, мунун өзү асман телолорунун айрыкча Күндүн кыргыздардын ишенимине канчалык терең сингендигин таасын айгинелейт. Эпосто эл сүйгөн баатыр Манастын асмандагы айга күнгө теңеп ырдалганынын себеби да ушундан болгон:

Айын менен Күнүндүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Асман менен Жериндин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Алды калын кара Жер,
Жерлигинен түткөндөй.

Мында сүрөттөлүп жаткан Манастын келбети, образы, жер менен ажырагыс бирдикте экени сезилип турат. Элде кыздардын сулуулугун Ай менен Чолпон жылдызга салыштырганы бекеринен эмес. Мисалы: Каныкейдин сырткы турпаты:

Ай чырайлуу бото көз,
Кызыл жүздүү нурданган,
Кымча бели буралган,
Кырк бир кыздын ичинен,
Артык турат Жылдызы,
Ай тийгени колуна,
Ала турган жарындын
Акылынын жетиги.

Эл арасына кенири тараган: жылдыздар сыйкырдуу, асманда канча жылдыз болсо ошончо адам жашайт, ар бир адамдын жылдызы бар, көктөн учуп түшкөн жылдыз, жердеги кишинин өлгөнүн билдирет деген суевериялык түшүнүк дал ушуну ырастайт.

«Манас» эпосунда туусун колдон алдырып, баш ийишкен душмандарды кулаган жылдызга теңөө кездешет. М: Капырлардын бул күндө,

Башынан качып сыймыгы,
Жерге түштү жылдызы.

Кыргыз элинин аң-сезиминдеги ушул сыяктуу түшүнүктөрдүн келип чыгышы байыркы окумуштуу Платондун натурфилософиялык окуусу менен үндөшүп турат. Элдик билимдердин тармагына кыргыздардын жылдыздарды карап, багытты билгилегенин да кошууга болот. Көчмөндөр түнкү жылдыздарды «Чоң Жетиген», «Жети Аркар», «Жети каракчы» жылдыздары боюнча горизонтту аныктай алышкан. Эпостогу Манастын чоролору ант бергенде чөгөлөп туруп, кылычты эки колдоп кармап, мизин өзүнө каратып, төмөндөгүдөй сөздөрдү айтып ант берген: «Төбөсү ачык Көк урсун, Ач албарстын мизи урсун», бул болсо Асмандын ыйыктыгын, касиеттүүлүгүн көрсөтөт. Элдин Айга, Күнгө сыйкырдуу күч катары ишенүүсү алардын аң-сезимине терең из калтырган. Ошондой эле ушул эле эпостогу жалгыз көздүү дөө, кытай чегин кайтарган куу түлкү, канаттуу аттар, ак марал, албарсты, желмогуз, итаалы, мүрөктүн суусу деген философиялык түшүнүмдөр миф катары берилген. Адам Ата менен Умай Эненин күчүнө сыйынышкан, Манасты үстүнөн алп кара куш, ортосунан жолборс, астынан ажыдаар жандап жүрөт деп түшүнүшкөн. Эл өзүнүн бааатырын өлүмгө кыйбастан, кайып болуп кетти дешкен. Мунун өзү да мифологиялык түшүнүк.

Эпостогу мифтер – жаратылышка, айлана-чөйрөгө, коомго карата болгон адамдардын алгачкы мамилесин, катышын белгилейт да, табияттын ар кандай кубулуштарын өзгөрүү мыйзамдарын үйрөнүүдөгү адам коомунун көз карашын жана дүйнө таануудагы алгачкы аракеттенүүлөрүн өз кучагына камтыйт. Мифологиялык аң-сезимден кийин диний аң-сезимдин формаларына токтолобуз. Кыргыз эли өзүнүн коомдук турмушунда эң байыркы диний түшүнүктөрдүн ар кандай формаларын колдонуп келишкен. Алардын ичинен тотемизм, шаманизм жана исламды айтууга болот. Тотемизм – жаныбарлар менен адамдардын ортосундагы теги биргелик жөнүндөгү диний түшүнүк. Кыргыздардын тотеми- кызыл ит же карышкыр болгон. «Манас» эпосунда ортоңку катмардын өкүлү көк бөрү дайыма Манасты жандап жүрөт [8].

Шаманизм-кандайдыр бир духтун жин-перинин бар экендигине жана алардын адамдарга түздөн-түз таасир этүү жөндөмүнө ээ экендигине негизделген түшүнүк. «Манас» эпосунда Манас катуу жарадар болуп, душмандын колуна түшөөрдө кайып болуп кетиши, Семетейдин дагы жин-

перилер аркылуу жок болуп кетиши мисал боло алат. Эпос боюнча караганда кыргыздар көбүнчө ислам динине чейин жер-сууга, тоо-ташка сыйынышып, алардын күчүнө ишенишкен. Бакшылык күчтүү болгон, элдик ойчулдук жана элдик медицина менен байланышта болуп, кудай тарабынан жөнөтүлгөн сыйкырдуу күч ээлери гана жарамдуу деп эсептешкен. Эл массасы кудайды бардык жашап тургандардын жараткыч күчү жана алардын тиричилигинин биринчи себепкери катарында таанышкан. Ислам динине карата мусулманчылыктын эрежелерин сактоо, жаратканга баш ийүү айтылган. Эпостогу мифологиялык жана диний аң-сезимдерден кийин, элдик философиялык аң-сезимдин элементтерин талдайбыз.

“Манас” эпосу кыргыздардын коп кылымдык тарыхы менен маданиятынын турдуу этаптарын чагылдыруучу оз алдынча энциклопедияны элестетет, кыргыз элинин педагогикалык коз караштары менен философиялык ой жугуртуулорунун озгочолугун ачып берет, моралдык-этикалык ченемдер менен тарбиялоо практикасы менен тааныштырат [„76-77-б..

Маданият таанууда материалдык маданият жалпысынан, материалдык ондуруш озгочо адамдын ан-сезимдуу тирүү жан катары манызын, анын чыгармачылык потенциалы, озундогу “менди” остуруу учун, жашоо тиричилигин оркундотуу учун озу жараткан каражаттар жана шарттар чегиндеги коз караш менен маданияттын субъектиси катары адамдын жондомдуулугун ишке ашыруу мумкунчулугун остуруу жана кенейтуу коз карашы менен бааланат [10, 85-86-б.].

«Манас» эпосундагы коомдук-социалдык көз-караш биримдүүлүк, борборлоштурулган бийликке баш ийүү, бекем баш кошуу-душмандын үстүнөн жеңип чыгуунун бирден-бир шарты. Эпостогу илгертеден бери келе жаткан «канткенде адам улуу адам болот?» деген суроого улуу эпосубуз, Манас атанын образы жооп берет. «Манас» инсанды эң жогорку адеп-ахлак чен өлчөмдөрү менен таразалайт. Жеке пенде «Манаста» адамгерчилик, абийир, жигиттик ар-намыс, ата-журт, калайык-калк алдындагы атуулдук парз, патриоттук милдет деген чоң түшүнүктөр менен ченелип-бычылат, ушул борбордук мерчемдерге болгон мамилесинде бааланат. Манастын пир туткан кудайы, сыйынган дини-элдин кызыкчылыгы, Ата Мекен эркиндиги, журттун ар-намысы. Анын акыл-эси – ар дайым өз Ата журтунун, элинин стратегиялык маселери менен алек. Манас бийик патриоттук милдеттерди карап, өз мекендештерин журт башына келчү коркунучтун алдында сак турууга, сергек болууга чакырат. Аалам-адам дуализминен тартып ата-бала, эркек-аял, улуу-кичүү мамилерине калк абалтан акыл калчап, ой толгогон. Көчмөн заманда мал багып, аң уулап ат үстүндө же жоокер жолун тутуп, жоо бетинде туруп өмүр өткөргөн эл Көк Тенирдин кудуретине өзгөчө сыйынган. Тенирдин ыйык касиетине ишенүү, анын негизин жашоонун жана жакшылыктын жандуу башталмасы деп түшүнгөн элдик философия түзөт. Индивидуализм менен коллективизмдин диалектикалык биримдиги элдин кызыкчылыгына төп келет. «Манас» эпосунун гениалдуулугунун жана философиялык түшүнүмдөрүнүн ар бири элдик педагогиканын негизинде таанып-билүүдө, өзгөчө чыгарманын табигый түрдө диалектикалык ойлоонун принциптерине жана мыйзам ченемдүүлүктөрүнө толугу менен дал келери белгиленет.

Колдонулган адабияттар

1. Абрамзон С.М. «Манас» эпосундагы этнографиялык сюжеттер». – Фрунзе, 1946.
2. Байгазиев С.О. Азыркы адеп-ахлак кризиси жана «Манас» // «Кутбилим» газетасы, 1994, 28-сентябрь.
3. Байбосунов А. Ааламдын түзүлүшү туурасындагы элдик түшүнүктөр // «Кыргызстан маданияты» газетасы, 1983, 26-май.
4. Бөкөшов Ж. Таанып-билүүнүн табышмактары. – Фрунзе: «Кыргызстан», 1998.
5. Горький М. О литературе. – Москва, 1953, 48-б.
6. Кыргыз элинин өткөн доорлордогу философиялык түшүнүмдөрүн изилдөө // «Ала-Тоо» журналы, 1989, №7.
7. Поярков Ф. Каракиргизские легенды, сказки и верования. – Верный, 1900, 31-б.
8. Чолпонкулов А. «Манас» эпосунун философиялык кээ бир маселелери. – Бишкек, 1994.
9. Гапаров С.С. КРсынын илимине эмгек синирген ишмер, философия илимдеринин доктору, профессор Жумагулов Мааметайып // Ж. Баласагын ат. КУУнун жарчысы, 2023, 85-89-б.
10. Доолотбакова Р.Ж. Мамлекеттик тил жана мурас укугу // Ж. Баласагын ат. КУУнун жарчысы, 2023, 75-78-б.

Баймырзаев Б.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Баймырзаев Б.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Baimyrzaev B.A.
KNU named after J. Balasagyn

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДЫ ЖЫЙНОО, ЖАРЫЯЛОО ИШТЕРИ: САНАТ-НАСЫЯТТАР, ДАСТАНДАР (Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУНУН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ КАФЕДРАСЫНДА ЖЫЙНАЛГАН ФОЛЬКЛОРДУК МАТЕРИАЛДАРДЫН НЕГИЗИНДЕ, 1950-2010-ЖЖ.)

СБОР, ПУБЛИКАЦИЯ УСТНЫХ НАРОДНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ: ПОУЧИТЕЛЬНЫЕ СТИХИ, ДАСТАНЫ (НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ, СОБРАННЫХ НА КАФЕДРЕ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КНУ ИМ. Ж. БАЛАСАГЫНА, 1950-2010 ГГ.)

COLLECTION AND PUBLICATION OF ORAL FOLK WORKS: INSTRUCTIVE POEMS, DASTANS (BASED ON FOLKLORE MATERIALS COLLECTED AT THE DEPARTMENT OF KYRGYZ LITERATURE OF KNU J. BALASAGYN, 1950-2010)

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз эл оозеки чыгармаларын соңку совет доорунда эл оозунан жыйноо, жарыялоо иштери Кыргызстанда ошол мезгилдеги заман-шартка жараша жүргүзүлүп келген. Айрыкча, 1924-жылы Кара-Кыргыз автономиялуу областы түзүлүп, ошонун шарапаты менен 1925-жылы башында И.Арабаев, К.Тыныстанов, Б.Данияровдор турган Кыргыз Илим Комиссиясы элдик чыгармаларды жыйноо жана жарыялоо иштерин баштаган. Орус окумуштуусу Е.Фалеевден баштап К.Мифтаков, Ы.Абдрахманов, А.Самудун уулу (Тайгүрөнов), Т.Байжиев, Т.Саманчин, З.Бектенов, М.Мамыров, М.Түлөгабылов, Ж.Субанбеков, З.Ч.Мамытбеков, Э.Абдылдаев, Ж.Таштемиров, С.Байходжоев, Ж.Мукамбаев, С.Закиров ж.б фольклорист-окумуштуулар кыргыз эл оозеки чыгармаларын ар кайсыл жылдары, ар түрдүү жанрлар боюнча эл оозунан жыйноо, жарыялоо, изилдөө иштерин колго алып келишти. Ошол материалдардын ичинде азыркы Ж.Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасында 1950-жылдардан берки чогултулуп келген элдик чыгармалардын көлөмү да аз эмес. Аларды 2010-жылдан бир нече томдук (VI том) түрүндө жарыялоо иштери башталып, 2015-2017-жылдары 3(үч) тому жарык көрдү. Бул макалада ошол материалдардын ичинен санат-насыяттар, дастандар жөнүндө сөз болот.

Аннотация: В последние годы советского периода в Кыргызстане велась работа по сбору, изданию устных произведений кыргызского народа в соответствии с условиями того времени. В частности, в 1924 г. была создана Кара-Киргизская автономная область, а в 1925 г. Киргизская комиссия по науке в составе И. Арабаева, К. Тыныстанова и Б. Даниярова приступила к сбору и публикации народных произведений. Начиная с российских учёных Э. Фалеева, К. Мифтакова, а затем Ю. Абдрахманов, А. Самудун уулу (Тайгуренов), Т. Байджиев, Т. Саманчин, З. Бектенов, М. Мамыров, М. Тулогабылов, Ж. Субанбеков, З.Ч. Мамытбеков, Э. Абдылдаев, Ж. Таштемиров, С. Байходжоев, Ж. Мукамбаев, С. Закиров и другие фольклористы-ученые в разные годы собирали, публиковали и исследовали кыргызские фольклорные произведения в разных жанрах. На кафедре кыргызской литературы КНУ им. Ж. Баласагына с 1950-х годов собран не меньший объем народных произведений. С 2010 года началась их публикация в виде нескольких томов (запланировано 6 томов), а в 2015-2017 годах вышли три тома. В этой статье мы поговорим о преданиях и дастанах из этих материалов.

Abstract: In the last Soviet period, work was carried out in Kyrgyzstan to collect and publish oral works of the Kyrgyz people in accordance with the modern conditions of that time. In particular, in 1924, the Kara-Kirghiz Autonomous Region was formed, in connection with which, in early 1925, I. N.Arabayev, K.Tynystanov, B. The Kyrgyz Scientific Commission, which included the Daniyarovs, began collecting and publishing folk works. Russian scientist E. Starting with Faleev K.Miftakov, N.Abdrahkmanov, A.Samudun uulu (Taigyrenov), T. Baizhiev, T. Samanchin, Z. Bektenov, M. Mamirov, M. Tulogabov, J. Subanbekov, Z.Ch. Mamytbekov, E. Abdyl daev, J. Tashtemirov, S. Baikhodjoev, J. Mukambaev, S. Zakirov, J.B.

Folklorists have been working on the collection, publication, research of Kyrgyz folk oral works in different years, in various genres. Within the framework of these materials, modern J.At the Department of Kyrgyz Literature of KNU.Balasagyna has been collecting no less amount of folk art since the 1950s. Since 2010, their publication began in the form of several volumes (volume VI), and in 2015-2017 three volumes were published. In this article, we will talk about the legends and traditions from these materials.

Негизги сөздөр: фольклор; жанр; оозеки чыгармачылык; санаттар; насыяттар; дастандар; кафедра.

Ключевые слова: фольклор; жанр; устное творчество; предания; проповеди; былины; сказки.

Keywords: folklore; genre; oral art; legends; sermons; epics; fairy tales.

Киришүү. Жусуп Баласагын атындагы КУУнун кыргыз адабияты кафедрасы тарабынан өткөн кылымдын 50-жылдарынан бери эл оозунан жазылып алынган көп жанрдагы материалдар (санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анекдоттор жана куудулдук өнөр) [1.2017. II. 4276] көлөмү жана сапаты жагынан көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Чындыгында калкыбыздын рухий казынасы катары бааланып келген оозеки чыгармачылыктын байыркы жанрларынан тартып кечээки жаңы табылгаларына чейин өзүнө камтыган бул көркөм өнөрдүн бай үлгүлөрү канча кылым өтсө да, өз өңү-түсүн, ички сапат-белгисин өчүрбөгөн улуттук өзгөчөлүктөргө ээ экенин айтпасак да көпчүлүккө белгилүү. «Алтынды дат баспаган» сыңары арадан бир кылымдан ашык мезгил агылып, ортодо олчойгон зор мамлекет (мурдагы СССР-Б.Б.) урап, бүтүндөй доор, система алмашып жатса да, өзүнүн табигый ички эн-тамгасын качан болбосун качырбай, өз боюна тутуп, рухий куту менен кунун жоготпой келаткан мындай элдик кенч жер үстүндөгү бардык эле азыркы улуттардын рухий шыбагасына, маданий мурасына айланып олтурган жери жок. Колдогу материалдар өзү тастыктап тургандай, мындагы оозеки чыгармачылыктын жанрдык, тематикалык, тилдик өзгөчөлүктөрү мезгилдик жана мейкиндик аралыктан алганда да өз кучагына өтө чоң масштабды камтып тургандыгы бекер жеринен эмес. Мындай өңүттөн көңүл бурууну талап кылган жагдай бул жыйналган материалдардын узак жылдар бою эле (жетимиш беш жылдын аралыгы –Б.Б.) жарык көрбөй жатышы менен түшүндүрүлбөйт. Маселе, алардын ички маани-маңызында, рухий-эстетикалык күчүндө, көп аймакты өз кучагына алгандыгында. Бизге маалым болгондой, кыргыз эл оозеки чыгармаларын жыйноо, изилдөө, жарыялоо иштери XIX кылымдын ортосунан башталып, көпчүлүк адистер чет жактан келип, кыргыз фольклоруна кызыгуу менен мамиле жасап, алгачкы илимий көз караштар, тыянактар айрым гана аймактар боюнча чыгарылып келген болсо, соңку Улуу Ата мекендик согуштан (1941-1945-жылдар –Б.Б.) кийинки мезгилдерде, т.а. 1945-1950-жылдар аралыгында окумуштуу-изилдөөчүлөрдүн жаңы мууну өсүп чыгып, алардын илимий арымы кыйла жерлерге жетти десек болот.

Теманын актуалдуулугу жана жалпы мазмуну: Академиктер: М.О.Ауэзов, В.М. Жирмунский, Б.М.Юнусалиев, К.К.Юдахин, Х.К.Карасаев; окумуштуу адистер: П.В.Берков, М.И.Богданова, А.Валитова, Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектенов, А.Тайгүрөнов, Ы.Абдрахмановдун ж.б. аракеттери менен СССР Илимдер Академиясынын Кыргызстандагы филиалынын тил, адабият жана тарых институту жана М.В. Фрунзе атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунун биргелешкен экспедициялары уюштурулуп, аталган окумуштуу-адистердин айрымдары Кыргызстандын түндүк-түштүк аймагынан орун алган алыскы райондоруна чейин барышып, ал жактан фольклордук жаңы материалдарды жыйноого, аларды басма жүзүндө жыйнак кылып жарыялоого жетишишкен. Мындай алгылыктуу иштердин айрымдарын атай турган болсок, 1946-1947-жылдары Кыргыз пединститунун (азыркы Ж.Баласагын атындагы улуттук университет) кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын аспиранты Абдылдабек Самүдүн уулу (Тайгүрөнов) тарабынан түзүлүп, жарык көргөн «**Кыргыз элинин Ата Мекендик согуш күндөрүндөгү фольклору**»[2.1946,2,87б.т.], «**Кыргыздын советтик фольклору**»[3.1947,6,75б.т.] деген аталыштар менен удаа-удая жарык көргөн жыйнактарды эске сала кеткенибиз жөндүү болмокчу. «Манас» баш болгон кыргыз эл оозеки чыгармаларын изилдеп, өткөн доорлордун тарыхый өңү - түсүн алда канча элестүү чагылдырып, ага сын көз менен караган акын-ырчылардын жүзүн адабий-теориялык жактан элге жеткиликтүү деңгээлде ачып берүүгө көп күч жумшашкан кыргыз илимпоздору Т.Байжиев, Т.Саманчин, З.Бектенов, А.Самүдүн уулу (Тайгүрөнов) сыяктуулар ак жеринен айыпталып, «улутчул» катары камалышкан. Булардын айрымдарынын адамдык жана окумуштуулук тагдырлары кайгылуу аяктаса, айрымдары өмүрүнүн аягына чейин дагы эле болсо моралдык-

психологиялык жактан басмырланып жүрүп, ден-соолугунан ажырап, акыры бул жарык дүйнө менен кош айтышып кетишти.

Согуштан кийинки жылдардагы түзүлгөн саясий-идеологиялык кырдаал биздин өлкөдө (СССРде-Б.Б.) бардык тармактарга өзүнүн оор залакасын тийгизди. Репрессиянын экинчи этабы 1946-1954-жылдарга чейин созулуп, Кыргызстандын гуманитардык илими да аябай эле аксады. Натыйжада, бул жылдарда адабият таануу жана фольклористика илиминде диссертациялык иштер корголбой, жыйнактар, китептер жарык көрбөй, мындай тукулжуроо мезгили 1950-жылдарга чейин созулду. Ал эми эл оозунан жыйналган фольклордук материалдарды өзүнчө китеп кылып чыгаруу иши 60-жылдардын II жарымына туура келүү менен фольклористтер: Б.Кебекова, А.Токомбаева, Т.Абдракуновдор тарабынан көлөмдүү жыйнактар ар кайсы жылдары жарык көрдү. Тактап айтканда, «Кыргыз эл ырлары» ф.и.к., фольклорист А.Токомбаева тарабынан 1967-жылы, «Кыргыз каада-салт ырлары» ф.и.к., фольклорист Б.Кебекова тарабынан 2001-жылы, «Улуу Ата мекендик согуш мезгилиндеги эл ырлары», ф.и.к., фольклорист Т.Абдракунов тарабынан 1974-жылы өз-өзүнчө китеп түрүндө жарыялангандыгын айта кетүү керек. Ал эми «Кыргыз элинин сүйүү ырлары», «Санат-насыят, терме ырлары», «Жерге-талдык кыргыздардын ашыктык ырлары», «Кыргыз элинин макал-лакаптары, табышмактары, жаңылмачтары, калптары»; «Кыргыз эл жомоктору», «Айтыштар» 1, II том; «Кошоктор» сындуу элдик фольклордун түрлөрү, негизги жанрлары да акырындык менен жарык көргөн. Эл арасынан жыйналган фольклордук материалдардын негизинде илимий ой-пикирлер айтылып, жанрлар боюнча адабий талдоо иретинде макалаларды жазып, коомчулукка жарыялаган окумуштуу-адистер: Ж.Таштемиров, Ш.Үмөталиев, С.Закиров, Ш.Айтбаевалардын аты-жөнүн, аткарган иш-аракеттерин белгилөөгө болот.

Ал эми XX кылымдын 70-жылдарынын II жарымынан тартып «гүлдөгөн социализм» доору өкүм сүрүп, элдик оозеки чыгармаларга көңүл бурулуп, аларды жыйноо, жарыялоо иши уланмак тургай жалаң гана «алдыга карай алып учуп», башка «маанилүү» маселелер менен алектенип калдык. Албетте, 1973-жылы Кыргыз илимдер академиясынын тил, адабият институтунун эмгек жааматы тарабынан жарык көргөн «Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» деген коллективдүү эмгек узак мезгилдик илимий узанууну талап кылды. Натыйжада, 1980-жылы жарык көргөн «Кыргыз поэзиясынын антологиясын» (1-том) эске албаганда улуттук фольклористика, өзгөчө жыйналган материалдарды өзүнчө китеп кылып чыгаруу жагы тилчи-окумуштуу Ж. Мукамбаевдин түзүүчүлүгү менен жарык көргөн «Ашыктык ырларды» (Жерге-талдык кыргыздардан чогултулган материалдар, -Фрунзе, 1988-жыл) бетке кармап, ал эми мурда топтолгон материалдарды иргөө, жарактууларын элге тааныштыруу иштери кечендей берген. Качан гана элибиз эгемендүү өлкө статусуна ээ болгон соң, 1990-жылдардан тартып улуттук тил, тарых, маданият маселелери кайрадан каралып, аларга жаңыча мамиле жасала баштаган. Өзгөчө, 1995-жылы болуп өткөн «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына байланыштуу «Эл адабияты» сериясы менен жарык көргөн 30 томдук академик А.Акматалиевдин жалпы редакторлугу менен ишке ашырылган. Мында кыргыз элдик оозеки чыгармаларынын классикалык үлгүлөрү бардык варианттары менен кайра басылса, айрым чыгармалар алгачкы жолу жарык көргөн эле. Албетте, материалдар Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы тил, адабият институтуна караштуу кол жазмалар фондусунда сакталган материалдар болучу.

Ошондой эле көп көлөмдөгү фольклордук материалдар азыркы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз адабияты кафедрасында сакталып келген. Жогоруда сөз болгондой, ал материалдар 1950-жылдардан бери жыйналып, алар аталган кафедранын эң баалуу байлыгына айланган. Алардын толук кандуу сапаттык деңгээлде кармалып, ушул убакка чейин келип жетишине аталган кафедранын мурдагы жетекчилери: профессор К.Иманалиев, доцент Б.Маленов, профессор К.Артыкбаевдер зор аракет жасашып, ошондогу лаборантка М.Н. Фахруддинова машинкага терип баштап, андан кийинки көпчүлүк көлөмдөгү иштер соңку улук окутуучу-методист Шайлоо Айтбаева тарабынан улантылып, ал кол жазмаларга номер коюп, машинкага, компьютерге терип, басмага даярдашкан. Бул топтолгон элдик мурасты иреттөө, жарактууларын иргеп, аларды басмага даярдоо иштери өткөн кылымдын аягында колго алына баштап, кафедранын ал кездеги башчысы профессор К.Артыкбаевдин демилгеси жана жалпы жетекчилиги менен жүргүзүлүп келген. Колдо сакталып турган бул материалдарды жогоруда айтылгандай максатта карап, аларды жанрлар боюнча бөлүү, ар бир кол жазма менен иштөө, түп нускадан (жазылган дептерден – Б.Б.) өзүнчө кагазга көчүрүү, түшүндүрмөлөрүн тактап жазуу, кайра таза кагазга көчүрүү сыяктуу машакаттуу иштер (ал убакта азыркыдай заманбап техника жок эле –Б.Б.) бир топ колду байлап, кыйла көп убакытты талап кылган. Кафедра мүчөлөрүн бул багытта ишке салып, аларга тийиштүү жанрларды бөлүштүрүүгө келгенде кафедра башчысы, профессор, маркум К.Артыкбаев экөөбүздүн ортобузда

пикир келишпестик да пайда болгон. Анын бөлүштүрүүсү боюнча кафедранын бир мүчөсүнө бирден жанр, айрым жанрды эки адамга (мисалы, жөө жомоктор доцент С.Карымшаков менен ага окутуучу М.Сатыбековго бөлүнгөн –Б.Б.) ылайыктап бөлүп, мага 10 (он) жанр (жогоруда саналып көрсөтүлгөн-Б.Б.) бөлгөн. Мен мындай бөлүштүрүү туура болбой тургандыгын, бир кишиге он жанрды үйүп коюу менен иш ойдогудай натыйжа бербесин, дагы көп жанрлар (табышмактар, жаңылмачтар, калптар, учкул сөздөр, эпостор, элдик поэмалар, чечендик сөздөр ж.б.) эч кимге бөлүнбөй калганын, ушул жанрларды да кафедра мүчөлөрүнө ылайыктап бөлүп, иш көлөмүн теңдөөнү талап кылгам. Мени түйшөлткөн нерсе, биринчиден мага бөлүнгөн жанрлардын көптүгү болсо, экинчиден, жогоруда саналып өткөн жанрлардын эч кимге бөлүнбөй, алардын көңүл борборунан сыртта калып, эч бир жанга кереги жок болушу эле. Үчүнчүдөн, ал фольклордук жанрлар бир береке каралып, жарактуулары иргелип, окурмандардын колуна өз убагында тийип калмак. Болбосо, аларга кайра кайрылып, ошончо дептерди окуп олтуруу зарылчылыгы туулмак. Тилекке каршы, иштин келечек натыйжасы, жалпы сапаты эске алынбастан ал кездеги кафедра башчысынын кол алдында иштеген айрым окутуучу-профессорлорго жасаган туура эмес мамилесинин бир далили катары сакталып калды. Албетте, бул маселе биздин ортобуздагы принципалдуу иш катары министрликтин (ал убактагы министр профессор И.С.Болжурова эле-Б.Б.) деңгээлине чейин коюлуп, аягында айрым адамдардын кийлигишүүсү менен басылган болчу. Жыйынтыгында, ошол жыйналган материалдарды толугу менен элге жеткирүү иши өз деңгээлинде болбостон, көп материалдар жоопкерчиликсиз мамиленин, ишти уюштуруп, аны жүзөгө ашыруудагы одоно кемчилдиктердин жана ички куру дымактын курмандыгына айланып келгени бизди өкүндүрөт. Ошондогу кетирилген каталыктын “үзүрүн” биздин кафедра ушул күнгө чейин көрүп келе жаткандыгына соңку мезгил күбө. Ошондой болсо да колдо турган жан дүйнө азыгынын берекесин учурбай, бекем сактап калуу максатында ошол эч кимге (кафедра мүчөлөрүнө) бөлүнбөй калган элдик жанрлардын айрымдарын (таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр) кошумча мээнет катары кошо карап, аларды да болушунча иргеп, элде айтылгандай «ийлеп-ийлеп итке салды» кылбастан басууга даярдагам. Алар да 2017-жылы жарык көргөн II томдон (Кыргыз эл оозеки чыгармалары. II том. Хрестоматия. Бишкек. “COLOR” басмасы) орун алды .

Эми ушул кол жазмалардын чоо-жайына келсек, булардын ичинде өзүнүн топтолгон көлөмү, тематикалык көп түрдүүлүгү боюнча башка жанрлардан айырмаланган материалдар – **санат-насыят ырлары**[1.2017.22-145] десек болот. Ал аталган жыйнакка кирген оозеки чыгармачылыктын үлгүсү катары 73 (жетимиш үч) аталыштагы санат-насыят ырлары мурда жарык көргөндөрдөн азыр-көптүр айырмалана тургандыгын эске алуу менен басмага сунушталган болчу. Бул материалдар Кыргызстандын көпчүлүк райондорунан эле эмес, алды алыскы Алтай, Тажикстандын Жерге-Тал, Мургаб райондорунан, Өзбекстандын Жизак областына караштуу Жалал-Кудук, Заамин, Бахмал райондорунан, Ташкент областынын Бөкө районунан жазылып келингендиги менен баалуу. Аларды жалаң эле адабий-фольклордук жактан баалап, илимий талдоо жүргүзбөстөн, эң ириде тилдик-диалектологиялык жана тарыхый-этнографиялык аспектиде кароо алда канча маанилүү экенин айтпаса да түшүнүктүү. Алардын айрымдарына токтоло кетсек, Нарын районунун Учкун айлында жашаган 59 жаштагы Жапарова Нуркыз ападан жалпы көлөмү 576 саптан турган «Насыят» ыры (жазып келген адамдын аты-жөнү окулбайт) [1.2017,135-137,138-140], Кочкор районунун Комсомол айылынын жашоочусу Өмүрбаев Салык аксакалдан (эл жазуучусу Сагындык Өмүрбаевдин бир тууган агасы) жалпы көлөмү 150 саптан ашык материал («Эмне жок»[1.2017.55-56], «Сонун да»[1.2017,57], «Жашоодон зээни кейиген» [1.2017,115]) А.Белекова тарабынан жазылып алынган. Мындан тышкары Бакай-Ата районуна караштуу Калинин колхозунун Түйтө айылынын тургуну Казакбай Шүкүралиевден 1989-жылы жалпы көлөмү 153 сап ыр («Казакбай карыянын сөзү», «Жаштарга насыят») КУУнун ага окутуучусу Мухтар Сатыбеков тарабынан жазылып алынган[1.2017,99-106]. Ал эми Таластын Кара-Буура районунун Аманбаев айылынын жашоочусу Досмат кызы Маржанбү ападан 2004-жылы КУУнун студенти Бейшенбаева Роза жалпы көлөмү 159 сап ырды[1.2017,22-26] («Кыргыздын уулдары укса» 115 сап, «Таштандыга таштабагын баланы» 44 сап) өз оозунан жазып алган.

Алыскы Мургаб районунун Кара-Көл кыштагынын жашоочусу Айтбүбү Айтахуновадан (43 жашта) 1990-жылы Адилбекова Хатима жалпы көлөмү 133 саптан турган «Санат ырын жазып алган»[1.2017,26-30]. Буга салыштырмалуу Жерге-Тал районунун Дувана айылынын жашоочусу Азанова Дүрданадан (жашы 65те) 1989-жылы студент-практикант Орунбаева Жыпара көлөмү 34 саптан турган “Санат” ырын жазып келген[1.2017,30-31]. Албетте, көлөмү кыска болсо да, көңүлгө нуска экенин айта кетүү жөн... Алты уул уруусунун өкүлү Ысманалиева Асылбүбү ападан (69 жашта) көлөмү 172 саптан турган «Насыят ыры»[1.2017,37-41] жазылып алынып, ал да көңүлдү

өзүнө бурбай койбойт. Булардан тышкары Баялы деген аксакалдан көлөмү 70 саптан турган ыр «Баялынын сөзү» деген шарттуу аталыш менен басууга сунушталган[1.2017,35-36]. Бул ырды 1979-жылы Талас районунан Жангазиева Тотугүл жазып келген. Ал эми ушундай эле мүнөздөгү материал катары Жумамүдүн деген аксакалдан көлөмү 61 саптан турган «Жумамүдүндүн насыяты» жазылып алынган[1.2017,106-108], бирок ким тарабынан жазылып алынганы көрсөтүлбөгөн. Тескерисинче, айтуучусу белгисиз болгон бир топ материалдар сакталып тургандыктан алардын айрымдарына, албетте, талапка жооп берет дегендерине бул жыйнактан орун берилди. Атап айтсак, студент-практикант Байбагышова Зайна жазып келген «Насыят» ыры көлөмү 76 сапты түзөт. Айтуучу адам көрсөтүлбөгөн. Ошондой эле, студент К.О.Бердибаева жазып келген материалдардын арасында көлөмү 98 саптан турган санат ыры да айтуучусу белгисиз болуп калган. Ал эми «Адам мүнөзү» деген аталыштагы көлөмдүү ыр (110 сап) айтуучусу да, жазып келген ээси да көрсөтүлбөй, белгисиз бойдон кала берген. Айрымдары окулбай турган абалга келген. Колдо сакталган материалдарды жанрлар боюнча иргеп, тактаган учурда айрым материалдарды кайсыл жанрга кошуу кыйынчылыгы туулду. Мындай чайналуу алардын эскирип, окууда кыйынчылык жаратканы болсо, экинчиден, жазып келген адамдар аларды жанрдык белгилери боюнча так ажыратып көрсөткөн эмес. Мунун башкы себеби, бизде санат менен насыят ырларынын жанрдык белгилери, ички өзгөчөлүктөрү көп чаташуулар менен жашап келгендигинде. Мындай көрүнүш бүгүнкү күндө да уланып жатканын байкоого болот. Ошондон улам мындай материалдар түп нускада кандай аталса ошол турушунда берүү туура. Ал эми айрымдарын ички маани-мазмунуна карап ылайыктап, ага туура келгидей аталыш менен атоо да табигый зарылчылык катары ишке ашырылган. Албетте, жыйналган санат-насыят ырларынын ички жанрдык өзгөчөлүктөрүн, жеке чыгармачылык белгилерин, айтылыш максат-милдеттерин эске алуу менен мамиле жасаган учурда колдогу материалдардан байкалгандай санат ырларына караганда насыят мүнөзүндөгү оозеки чыгармалар эл арасында басымдуу орунду ээлей тургандыгы ачык көрүндү. Ушунун өзү эзелтен элибизде насыят мүнөзүндөгү чыгармалар көп ырдалган менен анын ички таасири, рухий күчү санат ырларына жетпегендигин айгинелейт. Ошондон улам санат ырлары эл арасында өзгөчө бийик деңгээлде кабылданып, ага атайын даярдык талап кылынган.Аталган жанрдын түпкү максаты Адамды калыптандырып, аны ар тараптуу аспектиден тарбиялоодо ушул элдик санат-насыят ырлары менен элдик педагогиканын ролун, алардын улуттук оюндардан алган ордун изилдөөчү Ч.Д. Тюменбаева мына булардан көрөт: “Нечендеген замандар бою элдигин, улуттугун жоготпой келгендиктин себеби эмнеде? Анын себеби биз тээ байыркы бабаларыбыз жаратып, муундан муунга кастарлап өткөрүп келген улуу эпосторубузда, улуттук дөөлөттө, улуттук дөөлөт элдин тилинде, дүйнө таанымында, салтында, наркында, демек, дилинде, көөнөрбөс маданиятында. Улуттук дене тарбия оюндары да элдик маданияттын бир бутагы катары чың, чымыр денеге негиз салуу менен бирге жаштардын руханий саламаттыгынын да булагы болуп келген”[4.2022,299-300].

Дастандарга соңку убактарда кыргыз ырчы-аткаруучулар тарабынан көп көңүл бурулуп, эл арасында ар түрдүү темада ырдалып жатканын эске алып, колдогу жыйналган материалдардын ичинен айрымдарын ушул жанрга туура келет деген ой менен жогорку аталган жыйнакка киргизилген. Алардын ичинде **«Жумаш менен Рангүл»** дастаны биздеги кол жазмадан улам байкалгандай Теңир-Тоо өрөөнүнүн Ак-Сай, Арпа жайлоолорунда болуп өткөн илгерки окуядан улам айтылып калгандыгын белгилөөгө болот[1.2017,246-255] . Текст биринчи жолу басма жүзүндө элге тааныштырылып олтурат. Бул дастан кимдин оозунан жазылып алынганы да так көрсөтүлбөгөн. Ал эми муну жазып келген кыргыз филологиясы факультетинин студенти **Т.Кыдыров** болуп эсептелет. Көлөмү кол жазма түрүндө 9 (тогуз) бетти түзөт. Ал эми Республиканын түштүк аймагынан, т.а. ташкендик кыргыздардын арасынан жазылган **«Айгүл кыз менен Козулан баатыр»**[1.2017,255-259] дастаны көлөмү жагынан аз болсо да, өзүнчө өң-түскө ээ десек болот. Мурда эч жерде жарыяланбаган. Бул материалды 1999-жылы КУУнун кыргыз филологиясы факультетинин студенткасы Бермет Манасова жазып келген. Айтуучу: Ташбүбү Карим кызы. Бул эне 1988-жылы 82 жаш курагында дүйнөдөн кайтса да, ал айткан дастан соңку муун өкүлдөрү тарабынан ошол калыбында бизге жетип олтурат. Көлөмү кол жазма түрүндө 5 (беш) бетти түзөт.**«Карыянын өмүр дастаны»**(“Карыя эненин айтканы”) болсо соңку мезгил шартка, турмуштук көрүнүштөргө байланыштуу болуп, биздин арабыздагы карыя адамдын жашоого, коомго карата жеке көз карашы катары берилген. Бул дастанды 1999-жылы уюштурулган практиканын жетекчиси, улук окутуучу Айтбаева Шайлоо менен бирге КУУнун кыргыз филологиясы факультетинин студенткасы Назгүл Баякеева Ысык-Ата районунун Карагай-Булак айылынын жашоочусу, 70 жаштагы Касымалиева Батыйдан жазып келген. Демек, кыргыз ырчылык өнөрүнүн айрым белгилери ушул жыйналып алынган материалдардан, өзгөчө алардын айтуучуларынан да көрүнөрүн жокко чыгарууга болбойт.

Ырчылык өнөрдүн синкреттүүлүгү жана алардын (ырчылардын) коомдогу алган орду, аткарган көп тармактуу функциясы жөнүндө учурунда белгилүү адабиятчы, маркум Т.Саманчин да алгачкылардан болуп белгилеп көрсөткөндүгү жөнүндө анын чыгармачылыгын изилдеген адис Г.К.Исмаилова да белгилейт[5.2023,№2(114),161-167]. **Жыйынтыктап айтканда**, кыргыз элинин санат-насыят ырлары өткөн XX кылымдын 70-жылдары да өзүнчө жыйнак катары жарык көрүп, негизинен аталган жанрдын улуттук оозеки чыгармачылыктагы орду кыйла аныкталып, ал жыйнак кийин 1995-жылы УИАнын тил, адабият институту тарабынан “Эл адабияты” деген серия менен кайра толукталып басылды. Бул аталган жанрга караганда элдик дастандар көңүл борборунан четте калгандай таасир калтырып, эл ичинде саналуу эле дастандардын аттары аталып, алар өз ыңгайына жараша аткарылып келди. Андай дастандарга “Ак Мөөр”, “Карагул ботом”, “Кулмырза менен Ак Саткын”, “Саринжи-Бөкөй” баш болгон дастандар гана эл ырчылары: А.Айталиев, С.Дыйканбаев, О.Кутманалиев, Б.Мадазимов ж.б. тарабынан аткарылып келсе, соңку Эгемендик келгенден кийин бул жанрдын да ички рамкасы кеңейип, аткаруучулардын да саны арта баштагандыгы байкалат.Мунун бирден бир себеби, элдик оозеки чыгармачылыктын жанрларына карата болгон мамиленин мурдагыга салыштырганда оң жагына өзгөргөндүгү, “жумурткадан кыр издөө” саясатынын бүткөндүгү десек болот. Антпесе, “тигини тигинтип , муну минтип коюптур” деген кыйкымчыл мамиле элдик чыгармаларга токтотулуп, аларды элге жеткирүүдө ырчы-аткаруучуларга чыныгы эркиндик берилгендигин эң башкы себеп деп эсептешибиз керек. Ошондон улам бул элдик чыгармаларда (Санат-насыяттар, дастандар -Б.Б.) элдин үнү кеңири угулуп, анда демократиялык көз караштар басымдуу орунду ээлей баштагандыгын байкоого болот.Анан калса, бул чогултулган материалдардын ичинде жанрдык чен-өлчөмдөргө жана ички көркөмдүк мазмуну боюнча да негизги талаптарга туура келген материалдар да жок эмес.Мисалга ушул эле материалдардын ичинен **“Карыя эненин айтканы”**[1.2017, 260-265] деген дастанга токтолсок, мында соңку жашоо-турмушубузда орун алып жаткан оң-терс көрүнүштөргө басым жасалып, кыргыз коому кандай жолго багыт алып баратканын ал өзүнчө аң-сезимде ачып берет. Мындагы көтөрүлгөн айрым көйгөйлөр чын эле соңку кыргыз адамдарын терең ой жүгүртүүгө чакырат. Мындай турмуш көрүнүшү жалаң эле айыл арасында эле орун алып жатпастан, анын башаты азыркы Ак Үйүбүздүн жетинчи кабатына жеткенин ал убактагы Президентибиз өзү калың элге жар салган эле. Демек, ал кездеги ишенген жогорку бийлигибиз өзү мындай терс көрүнүштөргө чара көрүүнүн ордуна оор үшкүрүп, кол куушуруп олтурушу ошондогу көпчүлүк элге жаккан жок. Айрым курч мүнөздөгү элдик чыгармалардын жаралышына демек, турмуш өзү түздөн-түз өбөлгө болуп келгенин ушул чыгарма дагы ачык далил боло алат. Жалпы эле элдик оозеки чыгармалардын жаралышына жана эл оозуна таралышына табигый турмуш өзү себепкер болуп келгенин ушул аталган чыгармалардан да көрүүгө болот. Бул колдогу материалдарды ар тараптуу багытта изилдөө жана андагы рухий-эстетикалык баалуулуктарды өздөштүрүү бүгүнкү күндүн маанилүү маселелеринен болуп кала бермекчи. Булар жөнүндө ошол учурунда да учкай айтылган[8.2017. 3-21].

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр,тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анекдоттор жана куудулдук өнөр) (Түзгөн: Б.Баймырзаев), II том: Хрестоматия. – Бишкек, “COLOR” басмасы . 2017, 427-б.
2. Кыргыз элинин Ата Мекендик согуш күндөрүндөгү фольклору . (Түзгөн: А.Самүдүн уулу (Тайгүрөнов). Фрунзе. Кырмамбас, 1946.
3. Кыргыздын советтик фольклору. (Түзгөн: А.Самүдүн уулу (Тайгүрөнов). – Фрунзе: Кырмамбас, 1947.
4. Тюменбаева Ч.Д. Унутулган улуттук оюндар жана этнопедагогиканын ролу // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, Атайын чыгарылыш, 2022, 297-307-б.
5. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Фрунзе, “Илим” басмасы, 1973.
6. Исмаилова Г.К. Ырчылык өнөрдүн синкреттүүлүгү жана акындын коомдогу кызматынын полифункционалдуулугу жөнүндө Т.Саманчиндин изилдөөлөрү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2023, № 2(114), 161-167-б.
7. Карыя эненин айтканы. Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр,тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөңдөр, анекдоттор жана куудулдук өнөр) (Түзгөн: Б. Баймырзаев), II том: Хрестоматия. – Бишкек: “COLOR” басмасы, 2017, 260-265-б.

8. Баймырзаев Б.А. Эл сөзү-элге. (Баш сөз) Китепте: Кыргыз эл оозеки чыгармалары. (санат-насыяттар, термелер, айтыштар, дастандар, санжыралар, болумуштар, казалдар, макалдар, таамай сөздөр, тарыхый сөздөр, табышмактар, өлөндөр, анекдоттор жана куудулдук өнөр) (Түзгөн: Б. Баймырзаев), II том: Хрестоматия. – Бишкек: “COLOR” басмасы, 2017, 3-21-б.

УДК 53:22:3

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-295-300

Мамбетакунов Э.М., Калыбеков А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Мамбетакунов Э.М., Калыбеков А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Mambetkunov E.M., Kalybekov A.

KNU named after J. Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ЧЫГАРМАСЫНДА ТАБИЯТ
КУБУЛУШТАРЫНЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ
ОПИСАНИЕ ПРИРОДНЫХ ЯВЛЕНИЙ В ПОЭМЕ “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”
ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
NATURAL PHENOMENA OF THE UNIVERSE IN THE POEM “GRACEFUL
KNOWLEDGE” ZHUSUP BALASAGYNA**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада улуу акын Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасында баяндалган табият кубулуштары Тенир Тоо аскаларында сакталган байыркы астрономиялык билимдердин таасири менен түзүлгөндүгү жана алардын өнүгүшү баяндалды. Орто кылымга чейин жашаган дүйнөнүн геоборбордук системасы ыр менен баяндадып, алардын жайгашуу ирети жана асман сферасында кыймылынын ылдамдыгы так көргөзүлгөн. Асман сферасында зодиак топ жылдыздар боюнча Күндүн жылдык кыймылы менен күн календарын баяндап жазган. Күн календары Омор Хаямдан 10 жыл мурда, 1069-жылы түзүлгөн. Планеталардын, зодиак топ жылдыздардын аттары түрк тилинде жазылып, азыркы кыргыз тилине окшош экендиги аныкталды.

Аннотация: В данной статье описаны представления великого поэта Жусупа Баласагына в его поэме «Благодатное знание» о природных явлениях и их развитии, сформированные под влиянием древних астрономических знаний, сохранившихся в скалах Тянь-Шаня. В поэме в стихотворной форме описана геоцентрическая система мира до Средневекового периода, наглядно показан порядок расположения небесных светил и скорость движения по небу. В небесной сфере по зодиакальным созвездиям воспроизведено движение Солнца и составлен солнечный календарь. Солнечный календарь был создан в 1069 году, за 10 лет до Омара Хайяма. В поэме названия планет даны на турецком языке, а названия зодиакальных созвездий аналогичны современному кыргызскому языку.

Abstract: In this article, the creation of an astronomical model of the world, described in the poem “Blessed Knowledge” by the great poet Yusup Balasagyn, was created under the influence of ancient astronomical knowledge preserved in the rocks of the Tien Shan, and their development was described. In the poem, the geocentric system of the world that lived before The Middle Ages, the order of their location and the speed of movement across the sky are clearly shown. In the celestial sphere, he described the movement of the Sun according to the zodiacal constellations and compiled a solar calendar according to the zodiacal constellations. The solar calendar was created in 1069, 10 years before Omor Khayam. In the poem, the planets are written in Turkish, and the names of the zodiac constellations are similar to the modern Kyrgyz language.

Негизги сөздөр: Күн; Ай; жылдыз; календарь; зодиак; Сатурн; Юпитер; Марс; Чолпон; Аркар; Үркөр; Босого; Саратан; петроглиф.

Ключевые слова: Солнце; Луна; звезда; календарь; зодиак; Сатурн; Юпитер; Марс; Венера; Овен; Телец; Близнецы; Рак; петроглиф.

Keywords: Sun; Moon; star; calendar; zodiac; Saturn; Jupiter; Mars; Venus; Aries; Taurus; Gemini; Cancer; petroglyph.

Жусуп Баласагындын (1018-1086) «Кутадгу билиг» деп аталган чыгармасы дүйнөлүк маданияттын асыл мурастарынын бири. Акындын дидактикалык мүнөздөгү дастанында табигый жана гуманитардык илимдердин проблемаларынын кеңири спектрин чагылдырылган.

Сөз баштадым Теңирдин аты менен,
Жараткан бар күнөөмдү кечирсе экен.
Жаратты эрки менен Аалам, Жерди,
Ааламга жарыктыкка Күн, Ай берди,
Тегеренме асманды жасап койду,
Түбөлүк тынымы жок айлампалуу.

[1, 57-б.]

Жусуп Баласагын бул саптар менен дүйнөнүн астрономиялык сүрттөлүшүн түзүүгө алгачкы боекту сүртүп, тегеренме асман тынымы жок кыймылда экендигин белгилеген.

Жерде, көктө Күн баарынын эгеси,
Сага жашоо, өмүр берген дал өзү.

[1, 32-б.]

Табиятка жашоо, өмүр берген Күн деп эсептеп, дастандын түп өзөгүн ага байлап, адилетүү падышаны Күн тууду атады. Ай толду - баш вазири, Ак дилмиш – ак дилдүү, акылы терең, ойу кенен вазир, Өткүрмүш – өткөнгө каниет кылган, байлыка, мансабка умтулбаган вазир. Күн менен Ай асманга таандык болуп, калган экөө жерге таандык, пенделер.

Теңир Тоо аскаларында петроглифдерде асман телолорунун символдору, астрономиялык кубулуштардын сүрөттөрү Борбордук Азиядагы орто кылымдагы окумуштуулардын көз караштарынын калыптанышына көмөк берген деп эсептейбиз. Саймалуу Ташта Күн Теңири деп аталган сүрөттө (1-сүрөт) адамдын башынан чыгарылган 19 шоола Күн менен Айдын 19 жылдык цикли баяндалган. Байыркы жыл санакчылар Күн жана Айдын баткан чекиттерине үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүп, ал чекиттерге таштан белги коюшуп аныкташкан. Бул таш белгилер кылымдардан кийин, Соң Көлдө Манастын Таш Тулгасында Күн менен Айдын 8 жана 72 жылдык циклин аныктаган таш обсерваторияга айланган [7, 32-б.].

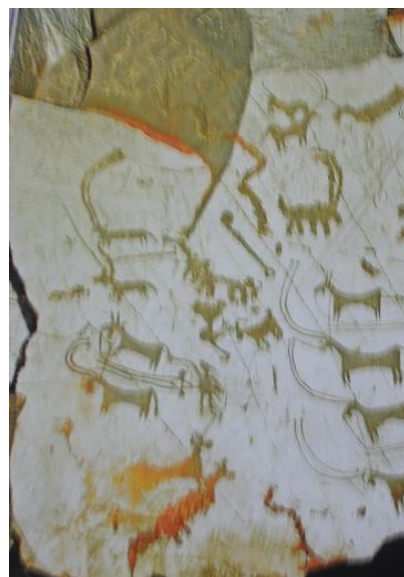
Саймалуу Ташта Асман менен Жердин тирөөчү аталган сүрөттө асмандын көрүнгөн бөлүгүн купол сыяктуу сүрөттөлгөн (3-сүрөт, солдо). Бул сүрөттүн оң жагында адам колуна көтөргөн көп чекиттер менен жылдыздуу асман баяндалып, жаныбар сымал сөлөкөттөр Күн, Ай жана жогорку кульминацияда турган асман телосу сүрөттөлгөн деп эсептейбиз. Байыркы жылдыз картасында (зодиак алкагындагы Үркөр (Телец), Кош Өгүз (Близнецы), Араба (Возничий) топ жылдыздары, кыйгач кош сызык менен Саманчы жолу, ийри сызык менен ошол доордогу дүйнөнүн уюлу жайгашкан Укурук (Дракон) топ жылдыздары сүрттөлгөн. Ортодогу кош тегерек азыркы кезде астрономияда Ай жаңырган маалынын символу: кара тегерек Ай, ак тегерек Күн, . Манастын күмбөзүндө кош тегерек менен уруулардын биригүүсүнүн символу катары берилген [6, 32-б.].

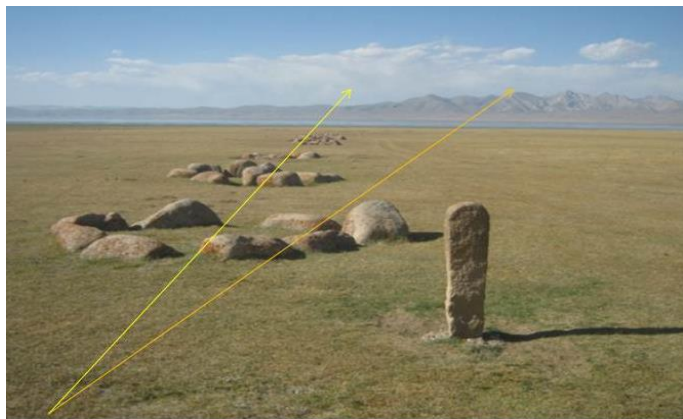
Күн теңири

Асман Жердин тирөөчү

Жылдыз картасы

Манастын таш тулгасы

Зодиак алкагы жана 7 планета

Теңир Тоо таш китептеринде сакталган байыркы астрономия бабалардын асман кубулуштары жөнүндө билимдери терең болуп жана ал билимдер биздин доорго чейин сакталган.

Орто кылымдагы Борбордук Азиялык астрономдор Фараби, Беруни, Ибн Сина сыяктуу дүйнө Теңирдин буйругу менен пайда болуп, андан ары табигый мыйзам ченемдер менен өнүгөт деген концепцияны уланткан. Жусуп Баласагындын дүйнө таанымы Теңир Тоодогу байыркы астрономия менен калыптанып, андан ары өнүктүргөн. Петроглифдерде планеталардын символдору сакталып, алардын зодиак топ жылдыздарына карата жайгышуулары да баяндалган. Зодиак топ жылдыздардын алкагы Ноокаттын Чили Сай капчыгайында даана сакталган (5-сүрөт). Топ жылдыздар чек аралар менен бөлүнүп, тик бурчтук менен сүрөттөлгөн. Зодиак алкагындагы Төө (Змееносец) 13-топ жылдыз (үч бурчтук менен сүрөттөлгөн) менен Акраб (Скорпион) бириктирилип б.з. 1-миң жылдыгында 12 топ менен эсептелип калган. Алкактын борборунда гүлдүн 7 желекчеси менен Жерди курчаган 7 планета сүрөттөлгөн деп эсептейбиз. Ж. Баласагын зодиак топ жылдыздарды «бурч» деген термин менен берген. Демек, бул доордогу астрономдорго Теңир Тоо петроглифдердин мазмууну түшүнүктүү болгон. Саймалуу Ташта Күндүн тутулуусу Ай менен Күндүн символу менен даана сүрөттөлгөн (5-сүрөт). Теңир Тоолук байыркы астрономдор Күн тутулуу кубулушун Ай Күн дискасы жаап каларын даана түшүнгөн. Оң жакта диск орто кылымга чейин Күн символу катары кабылданган, сол жактагы диск менен Ай сүрөттөлгөн. Бул Ай Күн дискине жакындап, тутулуунун баштапкы фазасы көрсөтүлгөн. Ж. Баласагын: «Барынан эң жапызы Айдын өзү, Күнгө каршы турганда толор кези» [1, 37-б.]деп Ай толгон маалын Күн батып баратканда чыгыштан толгон ай көрүнөөрүн түшүнүктүү баяндаган.

Жусуп Баласагын дүйнөнүн геоборбордук системасын поэзиянын тили менен биринчи болуп баяндаган. Планеталардын түркчө аталыштарын төмөнкүчө берген: *Секентир* (*Сатурн*), *Онай* (*Юпитер*), *Коруд* (*Марс*), *Йашик* (*Күн*), *Сэвит* (*Чолпон*), *Арзу* (*Меркурий*), *Йалчик* (*Ай*). [5. 41.]

Көк асманга чачып койду жылдызды,
Кара түнгө каршы койду күндүздү.
Айрым жылдыз, түнкү көктүн саймасы,
Дагы бири көктү коргоп айланды.
Кээ бири адамдарга турмуш сабагы,
Кээ бирин **көчмөн** жылдыз жасады.
Баарынан эң үстүндө **Сатурн** жайгашып,
Эки жыл сегиз айда бир бурчту өтөт басып.
Юпитер – экинчиси, Жерди айланып,
Он эки айда асман бурчун өтөт басып.
Үчүнчүсү-опурталдуу **Марс** болот,
Ал каарыса жашоо, өмүр токтолот.
Төртүчүсү – **Күн** жайгашып катарда,
Жылуулук, жарык чачат бүт ааламга.
Бешинчиси - көркү артык **Чолпону**,
Караганда унуткарат кайгы мунду.
Арзу жылдыз турат андан төмөнтө,

Ой тилек аткарылат аны көргөндө.
Баарынан эң жапызы **Айдын** өзү,
Күнгө каршы келгенде толор кези.
[1, 57-б.]

Ж. Баласагын асман телолорунун жайгашуусун ишенимдүү баяндап, алардын асман сферасында кыймылын ылдамдыгын так көрсөткөн. Планеталарды Х кылымга чейин 7 асман телосу белгилүү болгон. Ааламдын борборуна Жер жайгашып, Жердеги ар бир байкоочуга алар Жерди көрүнөт. Сатурн планетасы топ жылдыздарга салыштырмалуу болжол менен 29 жылда, Юпитер 12 жылда айланып чыгат. “Кутадгу билик” дастанында бул эки планетанын асман сферасында кыймылынын ылдамдыгы бир топ жылдызды (30^0 тук жааны) 2 жыл 8 айда жана 12 айда өтөрүн көрсөткөн.

Сатурн планетасын бир топ жылдызды өткөн өкөн убактысын ай жылы менен эсептейбиз:

2 ай жылы * 354, 36 сутка + 8 ай*29, 53 сутка = 944,46 сутка.

944,46 сутка : 354, 36 сутка = 2,67 ай жылы = 2 жыл 8 ай.

Юпитер планетасы жылдызга карата айлануу мезгили 11,87 күн жылы, ай жылы менен эсептегенде 12 жыл болот. Бир топ жылдызды (30^0 жааны) 12 айда же 1 жылда өтөт. Мындай маадматтар орто кылымда жашаган башка астрономдордон кезднштибедтик. Ж. Баласагын астрономиялык байкоолорду үзгүлтүксүз жүргүзгөн жана эсептөөлөрдү колдонгон астроном болгон деп айтууга негиз бар.

Бул маалымат ай жылсанагынын эсбине туура келет. Жусуп Баласагын Күн жылсанагы 1069-жылы жарыяланган. Демек, Омар Хаям дан 10 жыл мурда баяндаган. Омор Хаям ар 33 жылда 8 жыл толук жыл киргизүү менен тактоо киргизип, 1079-жылы Жалал-ед-дин жылсанагы деп атаган.

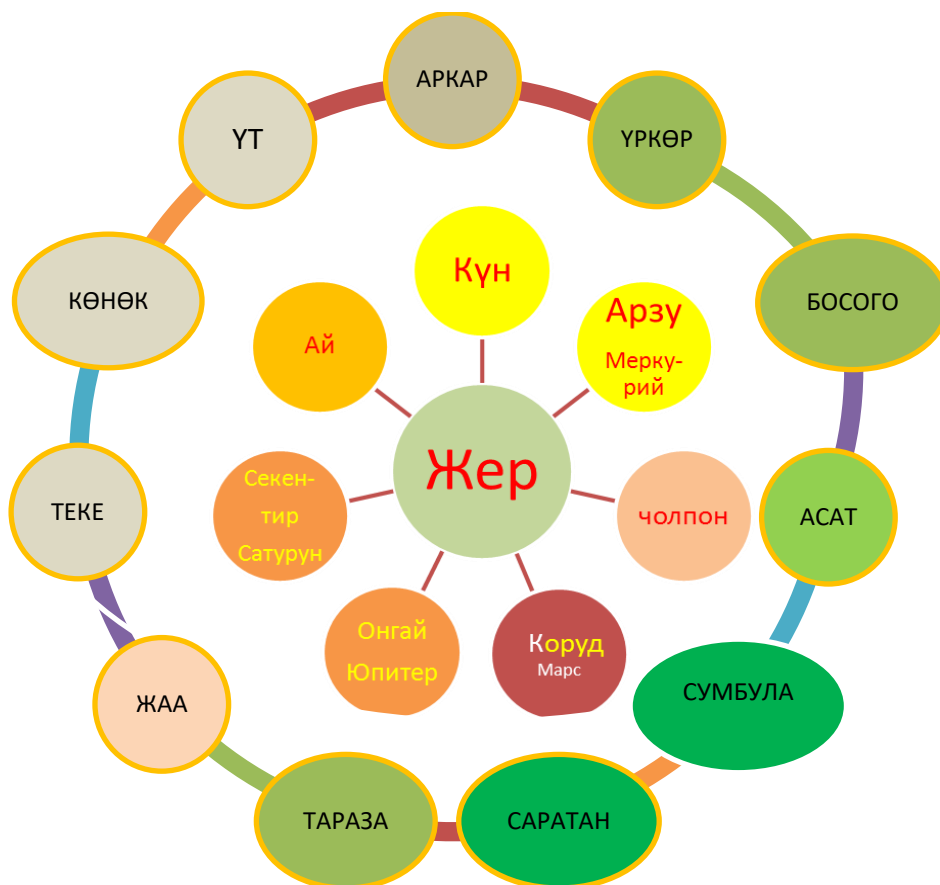
Жусуп Баласагын эклиптика тегиздигиндеги 12 топ жылдыздын түрк тилиндеги аталыштарын берип, үч-үчтөн төрт мезгилге бөлүп баяндаган:

Он эки топ жылдыз бар түндү курчаган,
Теңирим орун берип жайгаштырган.
Аркар жылдыз **Үркөр** менен катар келет.
Босого Саратанга жакын жүрөт
Артында **Асат**, **Сумбула**, **Тараза** бар,
Асат менен **Жаа** жакын кошуналар.
Артынан – **Теке**, **Көнөк**, **Үт** келет.
Үткө аралаш жаз келип кут кирет.
Үч белги жазага , үчү жайга
Үчү – күз, үчү кышка төбөл.
Жерге, сууга, отко, обого үчтөн тийди,
Баарына энчи берди үчтөн белги.
Бири-бирине булар каршы теңдешсиз,
Бири-бирине булар каршы элдешкис.
Жолукпай айлампада тынбай тегеренет,
Көрүшпөй, бири бирин ээрчип жүрөт.
Теңирим аны ошентип жасап койгон,
Адашпай ээрчишет ошол бойдон
Мен мында көп нерсени бүттүм айтып,
Акыл калчап калганын аларсың чечи .
[1, 58-б.]

Бул ыр саптарында Ж. Баласагын Күн жылсанагын топ жылдыздарга Күндүн кыймылы менен баяндаган. Түп нускадагы топ жылдызлардын аттары азыркы кыргыз тилиндеги аттар мене окшоштуктар аныкталат.

Kozi (Kozy) – азыркы кыргыз тилинде Аркар (жапайы кой) деп айтылат. **Erentir** – азыркы кыргыз тилинде **Босого** деп айтылышы бул топ жылдыздын 4 жарык жылдызы төрт бурчтук боюнча жайгашып, Күн менен Ай алардын ортосунан өтөткөндүктөн ушундай аталып калган. **Kuṣik** – Саратан (Күкүк – деген аты да бар, **Bugday başi (Sünbüle)** – Сумбула (бооланган буудайдын машагы – “Сумбула чыкса суу муздайт” деген лакаб бар). **Könök** – Көнөк – жылкынын терисинен жасалган сүт сааган идиш. **Balik (Hut)** – азыркы кыргыз тилинде да ушундай айтылат. [5, 42]. “Үйгө үт кирет, үт менен кошо кут кирет”, “Жакшылыгына алса үт, жамандыгына алса жут” деген лакабдар бар. Жылсанакчылар бул айда жылдыздардын жүрүшүнөн, башка табият кубулуштарына байкоо

жүргүзүү менен алдыдагы айга мүнөздөмө беришкен. Жусуп Баласагын дастанда астрономиялык кубулуштарды асман телолорунун атайын аттары жана терминдер менен баяндаган. Бул чыгармада Күнгө карата жылсанакты толук чагылдырган. Жыл мезгилдерине карата бөлүштүрүү Ж. Баласагынга гана таандык, араб жана перс астрономдору жылды мезгилдерге бөлштүргөн эмес. Бул күн жылсанагы 1069-жылы түзүлүп, дүйнөнүн бул бурчтарын тарап, кытайлар «Мамлекет түркүгү», ирандыктар «Шах китеби», турандыктар «Кутадгу бийлик» деп атаган.

Жусуп Баласагындын космологиялык теориясы байыркы грек ойчулдарынын үчилтиктүү идеясын улантуу менен зодиактын 12 топ жылдызын баяндап, дүйнөнү түзгөн төрт негизге (от, суу, аба, жер) үчтөн бөлүштүргөн. Жусуптун пикири боюнча төрт негиз бири бирине карама каршы, бирок дүйнө карама-каршы тараптардын биримдиги менен күрөшүнөн пайда болгон жана жашап турат.

Бири-бирине булар каршы элдешкис,
Бири-бирине булар душман теңдешсиз.
Жолукпай айлампада тегеренет,
Көрүшпөй бирин-бири ээрчип жүрөт.

Замандаштары Беруни, Ибн Сина, Омар Хаямдан Жусуп айрымаланып, бул чыгарманы түрк тилинде жазагандыгында. Жусуп Баласагындын жана Махмуд Барскоонинин эмгектери түрк элдерин тилин жана маданиятынын пайдубалын түзгөн. Бул чыгармалар маданияты гүлдөп турган Карахандар мамлекетинин рухий негизин түзүп турган. Ар түрдүү кесиптеги адамдардын коомдогу ордун жана аларга кандай мамиле жасоонун эрежелерин иштеп чыккан. «Жылдыз саноочуларга кандай мамиле керектиги» деген ырда математика, астрономия илимдаринин зарылдыгын жана маанилүүлүгүн даңазалаган:

Жусуп Баласагындын өмүрү Карахандар мамлекетинин илими жана маданияты гүлдөп турган кезине туш келип, анын өнүгүшүнө зор салым кошкон. Чыгармада орто кылымдын гуманитардык жана табият таануу илимдерин топтоп, системага салууга аракеттер жасалган. Аль-Хорезм, Аль-Беруни, Ибн-Сина, Жусуп Баласагын, Махмуд Барскани, Улугбектин эмгектери XX к. чейин Кыргызстандын медреселеринде окутулуп, кыргыз элинин билимдүү катмарынын эмгектеринде

жашап келген. XIII-XX к. доордогу интелегенциянын эмгектери жана чыгармалары совет доорунда жоготулуп, тарыхыбыздан өчүрүлгөн.

«Куттуу бийлик» дастанын түп нускадан терең изилдеп, астрономиялык жана табият кубулуштар тууралуу билимдерди жана терминдерди тактоо зарыл деп эсетеим. Бул изилдөөлөр тарыхыбызды терең үйрөнүүгө жана улуттун абройун көтөрүүгө чоң салым болот.

Колдонулган адабияттар

1. Баласагын Ж. Куттуу билим. Которгон Т. Козубеков. – Бишкек, 1993.
2. Сыдыкбеков Т. Кут белгиси билик.
3. Закиров З. Жусуп Баласагын – кыргыздын улуу ойчулу. – Бишкек, 2003.
4. Бекбоев А. Квитеизмден – гуманизмге.
5. Sebahat Deniz. Yusuf Has Hacıb`in bilime verdiği önem ve astronomi bilgisinin Kudadgu biligde tezahürü // “Жусуп Баласагын жана анын идеяларынын азыркы учурдагы орду”: аттуу Эл аралык конференциясынын материалдары. – Бишкек, 2005.
6. Петроглифы Южного Кыргызстана. Фонд История Восточной Азии. Факультет истории и религиоведения КНУ, 2012.
7. Калыбеков А., Бейшеналиева Д.Ж. Баласагындын «Кут Билим» дастанында дүйнөнүн астрономиялык сүрөттөтөлүшүнүн өнүгүүсү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2016.
8. Чороев Т.К. Махмуд ибн Хуейин ал-Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». – Фрунзе, 1990.
9. Калыбеков А. Распознавание и датировка петроглифов Саймалуу-Таш // Материалы первого алтаистического форума. Тюрко-монгольский мир большого Алтая: “Историко-культурное наследие и современность”. – Барнаул, 2022.
10. Бабаев Д., Калыбеков А. Метеоритный кратер как астрономическое событие в Саймалуу-Таш // Материалы международной научно-теоретической конференции на тему «Место Абурейхан Беруни с истории персидско-таджикской культуры», посвященной 1050-летию великого мыслителя // Бохтар, Республика Таджикистан, 2023.

УДК 83 (576.3)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-300-306

Мурасатов Б.А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Мурасатов Б.А.

КНУ имени Ж. Баласагына

Murasatov B.A.

KNU named after J. Balasagyn

ТИЛ ИЛИМИНДЕ СҮЙЛӨШҮҮ КЕБИНИН СИНТАКСИСТИК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ СИНТАКСИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ В ЛИНГВИСТИКЕ SYNTACTIC FEATURE OF SPOKEN LANGUAGE IN LINGUISTICS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада тил илиминдеги сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгүнүн ар түрдүү функционалдык типтери белгилүү даражада иштелген болсо да, дагы деле тереңирээк иликтөө талап кылуучу айрым жактары да бар экени каралат. Сүйлөшүү кебинин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү негизги темалардын бири болору анык. Тил илиминде сүйлөшүү кебинин түрлөрү, өзгөчөлүктөрү жана сүйлөшүү кебинин элементтеринин адабий тилде колдонулушу, аны үйрөнүү иштери жыйынтыкталып, сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүктөрү, алар менен байланыштуу болгон, параллелизмдер, байланыш конструкциялары, сөз-сүйлөмдөр, вокативдик сүйлөмдөрдү баяндалышы иргелип, оозеки, көркөм, драмалык чыгармалардын негизинде иштелери макалада аныкталат.

Аннотация: Несмотря на то, что различные функциональные типы синтаксической особенности разговорной речи в лингвистике были до некоторой степени проработаны, все же есть некоторые аспекты, которые требуют более глубокого изучения. Изучение характеристик самой разговорной речи является одной из основных тем. В статье подведены итоги работы по изучению в лингвистике типов, особенностей разговорной речи и использования элементов разговорной речи в

литературном языке, определены синтаксические особенности разговорной речи, связанные с ними параллелизмы, конструкции связи, словосочетания на основе словесных, художественных, драматических произведений.

Abstract: The article considers that, although the various functional types of syntactic features of spoken language in linguistics have been worked out to some extent, there are still some aspects that require more in-depth study. It is quite obvious that the study of the characteristics of spoken language itself will be one of the main topics. The article summarizes the results of the work on the study in linguistics of types, features of spoken language and the use of elements of spoken language in the literary language, defines the syntactic features of spoken language associated with them, parallelisms, communication structures, phrases based on verbal, artistic, dramatic works..

Негизги сөздөр: грамматикалык маани; грамматикалык категория; грамматикалык форма; морфология; синтаксис; семантика; стилистика; сүйлөө бөлүктөрү; синонимия; сөз айкаштары; структура; тутумдук байланыш; изафеталык курулуш; парадигма.

Ключевые слова: грамматическое значение; грамматическая категория; грамматическая форма; морфология; синтаксис; семантика; стилистика; части речи; синонимия; словосочетания; структура; системное отношение; изафетная конструкция; парадигма.

Keywords: grammatical meaning; grammatical category; grammatical form; morphology; syntax; semantics; stylistics; parts of speech; synonym; phrases; structure; systemic attitude; izafet design; paradigm.

Коомдук турмушта пикир алышуунун формаларынын бири – сүйлөшүү кеби (диалог). Сүйлөшүү кеби белгилүү даражада жыйынтыктуу ой-пикирди камтыган тексттин бир формасы болуп саналат.

Сүйлөшүү кеби – тексттин курамындагы айтымдардын биринен сала биринин кезектешип айтылуусунун, башкача айтканда, өз ара тыгыз байланыштагы синтаксистик чакан бирдиктердин жыйындысынан турган пикир алышуу формасы. Синтаксистик ал чакан бирдиктер, негизинен, суроо-жооп түрүндөгү жана ар түркүн интонациянын коштоосу менен тейленген тилдик каражаттар болуп эсептелет. Тилдик каражаттар жалпы алганда, текстти түзүүчү, калыптандыруучу, жөнгө салып туруучу булак. Дал ушул булактан жаралган тексттин бардык формалары (түрлөрү деген мааниде түшүнүү керек) коммуникативдик милдетти аткарат [1, 540-6.].

Азыркы кыргыз тили жана анын функционалдык типтери белгилүү даражада изилденген болсо да, аны дагы деле тереңирээк үйрөнүүнү талап кылуучу айрым жактары да бар. Мына ушунун бири – сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгү. Сүйлөшүү кебинин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү негизги темалардын бири.

Кыргыз тилинин сүйлөшүү кебинин түрлөрү, өзгөчөлүктөрү жана сүйлөшүү кебинин элементтеринин адабий тилде колдонулушу, аны изилдөө эми гана башталып келе жатат десек жаңылышпайбыз.

Кыргыз тил илиминде сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүктөрү, алар менен байланыштуу болгон параллелизмдер, кошумча конструкциялар, сөз-сүйлөмдөр, вокативдик сүйлөмдөрдү иликтөө учуру келип жетти.

Сүйлөшүү кебинин актуалдуулугу, проблемалуулугу, анын ар түрдүү аспектиде иштелиши, теориялык жактан сүйлөм мүчөлөрүнө байланыштуулугу, тил менен кептин ортосундагы катышы, коммуникативдик, семасиологиялык, прагматикалык, трансформациялык ж.б. планда каралышы болуп саналат.

Сүйлөшүү кебинин объект катары изилдениши – анын көп тармактуулугунда, ар кандай мүнөздүүлүгү боюнча өзгөчөлүгүндө, ушундай көп тармактуулугу жана өзгөчөлүгү аркылуу тил илиминде гана иликтенбестен, психолингвистикада, социоллингвистикада изилдөөгө алынууга тийиш. Тил илиминин жеке лингвистикалык чөйрөсүндө сүйлөшүү кебинин синтаксисинин проблемаларын чечүүчү маселелеринен болгон синтаксистик бир бөлүмү катары, так, ар тараптан иликтөөгө алынуусу эң маанилүү каражаттарга ээ [2, 225-6.].

50-жылдарда тил илиминде сүйлөшүү кебинин актуалдуу проблемаларынан болгон синтаксистик мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, ошондой эле сүйлөшүү кебинин параметрлеринин белгилери (толук эмес сүйлөм, репликанын ортосундагы каражаттардын байланышы, эллипс, алардын ар түрдүү түрлөрү, сүйлөмдүн муунак-муунак болуп бир нече түрлөргө бөлүнүшү ж.б. маселелери актуалдуу маселелерге айланган. Тил илиминде сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгүнө байланыштуу арналган бир нече окуу китептер, окуу куралдар, монографиялар чыккан. Бирок түркологиялык лингвистикада сүйлөшүү кебинин проблемасына байланыштуу, анын айланасындагы чечилүүчү

актуалдуу маселелер дагы деле такталууну талап кылууда. Ошондой болсо да, айрым түрк тилдеринин сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгүнө түздөн-түз байланыштуу Р. Амировдун (1972) казак тили боюнча, Б. Уринбоевдин (1974) өзбек тили боюнча, Ф.С. Сафиуллинанын (1978) татар тили бонча, Р.Б. Жашуевдин (2008) карачай-балкар тили боюнча, Г.А. Басырованын (2009) башкыр тили боюнча изилдөөсүн жана башка окумуштуулардын эмгектерин белгилеп кетүүгө болот.

Адам баласынын турмуштук тажрыйбасында толук кандуу пикир алышуунун негизги каражаты катары оозеки да, жазуу формаларынын өз-өзүнчө негизги орду бар экендигине ынануу менен тыянак чыгара алабыз. Жогорудагыдай тыянакка таянуу менен бирге эле оозеки жана жазуу кебинин коомдук кубулуш катары бирдей деңгээлде изилдөө ишин жүргүзүүнү эске ала кетүүбүз керек [10].

Кандай тил болбосун, анын структуралык-семантикалык өзгөчөлүгү так, ачык-айкын аныкталууга тийиш. Кыргыз тилинде сүйлөшүү кебинин синтаксисине мүнөздүү болгон сүйлөмдүн коммуникативдик байланышы, сөз-сүйлөм, толук эмес сүйлөм, вокатив, А. Имановдун элипс ж.б., тилдин бирдиктерине арналган жеке өзгөчөлөнгөн бир топ эмгектер бар [6, 320-б.].

Билим берүүдө да өнүгүү, жаңычылдыктарын киргизүү муктаждыгы келип чыкты. Коом өнүккөн сайын билим алуу эл арасында күндөн-күнгө активдүүлүгүн көрсөтүп, өспүрүм баладан тартып, жаштардын арасында билимге болгон муктаждык арышын жайууда. Кыргыз тилин окутуп, үйрөтүүнү санариптик негизде ишке ашыруу зарылчылыгы билим берүү тармагындагы негизги көйгөйлөрдөн [9].

Кыргыз тилинин жалпы эле синтаксиси, синтаксистик конструкциялардын өзгөчөлүктөрү боюнча көптөгөн илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, алардын натыйжасында кандидаттык, докторлук диссертациялар корголуп, окуу китептери, монографиялар жана окуу куралдары жазылып келүүдө. Ошондой болсо да, кээ бир синтаксистик конструкциялардын өзгөчөлүктөрүн айкындоого атайын көңүл бурулбай, алардын айрымдарынын лингвистикалык табияты алиге чейин такталбаган бойдон калып келе жаткандыгын байкоого болот. Бул, баарыдан мурун, кыргыз тилинин синтаксисин кандай аспектиден кароо зарыл экендиги бүгүнкү күнгө чейин так ажыратылбагандыгы менен байланыштуу. Илимий эмгектердин басымдуу бөлүгүндө, сүйлөшүү кебинин синтаксисинин жандуу процессинин системасында кездешкен синтаксистик конструкциялары талаш пикирлерден орун алышы, синтаксистин салттуу аспектиде талдоонун натыйжасында жаралган пикирлер окумуштууларга синтаксистин изилдөө аспектилерин тактоо муктаждыктарын жаратат.

Лингвистикалык адабиятта “сүйлөшүү кеби” термини ар кандай мааниде колдонулат. Айрым окумуштуулар оозеки кептин бир түрү катары баа берсе, экинчилери диалогдук кептин бир түрү катары эсептешет. Бир жагынан, бул конструкция оозеки кеп жана диалогдук кеп катары грамматиканын табиятында толук түрдө каралбай жаткандыгын мүнөздөсө, экинчи жагынан алар кеп процессинин жагдайына жараша өзүнүн түшүнүктүүлүгүн сактайт. Бирок теориялык планда сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгү кыргыз тилинде бүгүнкү күндө да чечилбестен калууда. ЖОЖдор үчүн жазылган окуу куралдарында сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгү боюнча бирдей көз караш жок, ушуга чейин алардын лингвистикалык статусу аныкталбаган.

Мына ушул жагдай жана сүйлөшүү кебинин синтаксиси бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде атайын илимий жактан иликтөөнүн объектиси боло электиги каралып жаткан биздин макалабызда айкындап турат.

Сүйлөшүү кебинин мүнөздүү өзгөчөлүгүн изилдөөдө бир нече фактылык-материалдардын анализделинишиндеги иш тажрыйбалар, аныктамалар, эң алгач, филологиялык адистиктерде окуган студенттердин, аспиранттар менен изденүүчүлөрдүн сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүктөрүнүн проблемасы, аларды изилдөөнүн түрдүү аспектилеринин өз ара карым-катыштары ж.б. жөнүндөгү билимдерин тереңдетүүгө көмөк көрсөтөт. Сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгүн изилдеп үйрөнүүсүз пикир алышууда өтө көп кырдуу функцияны аткарган кеп процессинин табияты жеткиликтүү негизде аныкталбайт жана пикир алышуу өз деңгээлинде ишке ашпайт. Анткени сүйлөөчү менен тыңдоочу өз функциясын аткарып жатканда, аларды чагылдырылган түшүнүктөр сүйлөөчү тарабынан атайын айтылбаган маанилик өзгөчөлүктөрдө (маалымдоо, суроо, сурануу маанилеринде) берилип, ошол эле учурда сүйлөөчүнүн ошол маселеге карата болгон көз карашын (позитивдүү, негативдүү), таанымын (айкын, же болжолдуу), ал-абалын (кабатырлануусун, суктануусун ж.б.) туюндурган көмүскөдөгү маанилердин кайсыл бири да камтылат. Сүйлөшүү кебинде маанилердин берилип жаткандыгын тыңдоочунун туура андай алуусу пикир алышуунун өз деңгээлинде ишке ашышын шарттайт. Сүйлөшүүдө мындай маанилердин берилиши, пикир алышуудагы ролун өздөштүрүүсү практикалык чоң мааниге ээ. Ошондой эле бул эмгекте берилген тилдик материалдарды ЖОЖдордун филология факультеттеринде окутулуучу

морфология, синтаксис, семантикалык синтаксис, стилистика, кеп маданияты, көркөм текстке тилдик талдоо предметтерин өтүүдө пайдаланууга, өзүнчө атайын курс түрүндө окутууга мүмкүн. Пикир алышуунун мазмундук уюшулушун (семантикалык синтаксис менен коммуникативдик-прагматикалык синтаксисти) ЖОЖдордун филология адистиктеринде окутуу, андан кийин орто мектептердин окуу программаларына киргизүү – келечектин иши. Ансыз тил илиминин синтаксис бөлүмүнүн окутулушу өз максатына жетпеген бойдон кала берет.

Макалада индоевропа жана түрк тилдеринде сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгүнүн изилдениши боюнча жарык көргөн Ш. Балли, Е.А. Земская, О.Б. Сиротинина, Н.Ю. Шведова, О.А. Лаптева, Ю.М. Скребнев, А.И. Васильева, В.Г. Костомаров, Л.М. Баранникова, В.Д. Девкин, В. Барнет, К. Кожевникова, Ф. Данеш, Х. Штелер, А. Вайс, А. Шимаяски, Х. Гримм, А. Елличка, Р.С. Амиров, Б. Уринбоев, Ф.С. Сафиуллина, А. Хазраткулов, Р.Б. Жашуев, Г.А. Басырова, К.К. Сартбаев, А. Жапаров, М. Мураталиев, А. Турсунов, Б. Тойчубекова, А. Иманов, С. Ибрагимов, С. Мусаев, Ж. Жаманкулова, Т. Маразыков, Т. Токоев, Ж. Элчиев ж.б., окумуштуулардын эмгектери макаланын иштелишине далил болот.

Тил илиминде сүйлөшүү кебинин маселелерине байланыштуу бир катар иштер жасалган. Алардын көпчүлүгүндө, негизинен, сүйлөшүү кебинин синтаксиси тигил же бул жаатта жаратылган. Анткен себеби ушул күнгө чейин сүйлөшүү кеби термини аркылуу колдонулуп жаткан кеп окуяларынын маселелери, адабий тилдин стилдери менен сүйлөшүү тилинин ортосундагы мамиле, сүйлөшүү тилинин көз каранды эмес система катары, кеп байланыш сыпатындагы өзүнө мүнөздүү белгилери жетишээрлик денгээде каралбагандыгы жана илимий жактан жалпылаштырылбагандыгында. Буга негизги себеп, биринчиден, тил маселесинин тармагында анын татаалдыгы, экинчиден, сүйлөшүү жана жазма кеп стилдеринин ортосунда конкреттүү чек аранын жоктугу, үчүнчүдөн, терминдердин дифференциацияланышы айтарлуу даражада эместиги, төртүнчүдөн, теориялык-практикалык адабияттарда жетишээрлик денгээде иштетилбегендиги болуп эсептелинет [2, 190-6.].

Сүйлөшүү кеби өзүнүн лексикалык составы, синтаксистик курулушу, стилистикалык нормалары жагынан да айырмалоочу жактарга ээ. Сүйлөшүү кебинин ички структурасын туура түшүнүү жана баалоодо үч негизги белги роль ойнойт. Булардын бири – диалог, экинчиси – ситуативдик, үчүнчүсү – эмоционалдуулук. Эгер кептин диалогдук кыймыл-аракети жана ситуативдик кеп топтон айрым элементтердин түшүп калышына мүмкүнчүлүк туудурса, эмоционалдуулук анын түзүлүшүнө кээ бир элементтерди кошууга мүмкүнчүлүк берет. Так ушундай талаш-тартыштардын негизинде сүйлөшүү кебине мүнөздүү диалогдук репликалардын өзгөчөлүктөрүн, параллелизмдердин спецификасын, кошумча конструкциялардын өзгөчөлүктөрүн, сөз-сүйлөм жана вокатив сүйлөмдөрүнүн белгилерин түшүндүрүп, төмөндөгүдөй жыйынтыктоого келүүгө болот.

Диалог – кеп түзүлүшүнүн негизги көрүнүштөрүнүн бири болуп, социалдык пикир алышуунун табигый формаларынан бири болуп саналат. Диалог маектешүүчүлөрдүн репликасынын тез алмашылып турушуна негизделет. Кептин атайын бирдиги болгон репликалар семантикалык жана грамматикалык жактан бири-бири менен тыгыз байланышта. Так ушул синтаксистик бирдиктен ажыратып алынган карама-каршы багыттагы ар бир реплика ар дайым эле көз каранды эмес сүйлөм түрүндө байланыша бербейт. Ошон үчүн реплика маанисине кирүүчү кеп бирдиктери жеткиликтүү формада уюшулуп, дал ушундай кеп бирдиктеринин негизинде уюшулган репликалар ар түрдүү кептик коммуникацияны билдирет.

Репликалардын эки жактуу коммуникативдик жактан ишке ашыруу процессинде гана диалог ишке ашырылат да, анда эки түрдүү коммуникативдик байланышты көрүүгө болот. Репликанын, биринчиден, кептик реакция, экинчиден, кеп кырдаалынын шартында бири-бирине таасирин көрөбүз.

Кептик реакция учурундагы ишке ашырылуучу реплика маектешүүчүлөрдүн субъектив мамилелери – пикирди тастыктоо, баш тартуусу, абалкы пикирди жаңы маалыматтар аркылуу толтуруу, сүйлөөчүнүн талаш-тартыштары, баяндалып жаткан темадан кабарсыздыгы, экспрессив, эмоционалык кырдаалдарды билдирет [3, 270-6.].

Маектешүүчүнүн реакциясын билдирүүчү репликалар субъективдик, эмоционалдуулук, контекстуалдык, ситуативдик, фразеологизмдешүү сыяктуу өзгөчөлүктөргө ээ болуп, алар репликанын түрдүү көрүнүштөрүн кыймылга келтирет. Ошого карата, алар ситуатив жана контекстуалдык репликаларга ажыратылат.

Ситуативдик репликалар кеп кырдаалындагы мамилени билдирүү менен бирге диалогду баштоо, кыймыл процессин белгилөө, жаңы пикирди аяктоо үчүн кызмат кылат.

Коммуникативди ишке ашыруу кептен кабардан ситуатив репликалар бир составдуу жана эки составдуу болушу мүмкүн. Алар кеп реакциясын козготуучу аракет, абал, субъект, мамиле негизинде кабарды жеткизет.

Контекстуалдык репликалар маектешүүчүлөрдүн кеп реакциясын козготуу менен бирге, пикирди аяктоо менен бирге түрткү боло турган кеп объектини көрсөтөт. Контекстуалдык репликаларда кыймыл-аракет субъектини, объектинин белгисин, эрежесин, ордун, убактысын, максатын себептин аныктоону талап кылат.

Кеп кырдаалын билдирүүчү репликалар маектешүүчүнүн айрым бир максатка умтулуу жолундагы аракетти билдирет. Кеп кырдаалын билдирүүчү репликалар маектешүүнүн мазмунун аяктоого ыңгайлаштыруу аркылуу түрткү берүү, кабар берүү үчүн кызмат кылат.

Ыңгайлаштыруучу репликалар сүйлөөчүнүн ынтылуусу жана маектешүүчүгө активдүү таасирин жана мындан ары маектешүүчү кандай реакция менен жооп кайтаруусун белгилейт. Ыңгайлаштыруучу репликалар билдирүү максатына карата суроо жана эмоционалдык репликаларга бөлүнөт.

Кабар берүүчү репликалар маектешүүчүдө реакция козготуучу жана маектешүүчүгө так тапшырманы жүктөтпөйт, аларда диалогдун ишке ашырылышы үчүн перспектива болгон жаңы составды аныктоого аракет кылат. Өзүндө билдирилген кабардын мүнөзүнө карата кабар берүүчү репликалар бир нече түрдүү болот жана жак же предметтин аракети, абалы, объекти негизиндеги маалыматтарды аныктоого кызмат кылат.

Репликалардын түзүлүшүнө карата, кээ бир көз каранды эмес сүйлөмдөргө окшошсо, кээде толук көз карандысыздыкка ээ эмес. Репликалардын структуралык типтерине карата бир гана сүйлөмдөн, кеп комплексинен, даяр синтаксистик моделдерден түзүлөт. Мындан тышкары, алар синтаксистик түрмөк структурал-коммуникативдик түрмөк, кеп кырдаалы, кептик котекст, кептен да айырмаланат.

Репликалардын структуралык түзүлүшүндө өзгөчө бири-биринен айырмаланат жана кийинки репликада алдынкы репликанын синтаксистик бүтүрүү функциясы көрүнөт да, дайыма мында биринчи репликанын белгилүү бөлүмүн кайталайт. Натыйжада кайталоо кеби кыймылга келет. Кайталоо кептери ачык, кеңейтирилген, кошмо кайталоолорго бөлүнөт.

Сүйлөшүү кебинин эмоционалдуулугун ашыруучу кырдаалдардын бир жагы кайталоо (параллелизмдер) болуп саналат. Параллелизмдер да семантикалык, грамматикалык, стилистикалык каражаттар болуп, кайталанган сөздөр сүйлөм түзүлүшүндө бир түрдүү же ар түрдүү функцияны аткарып келет. Параллелизмдер жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө да, кошмо сүйлөм түзүлүшүндө да ишке ашырылганда анын биринчи компоненти экинчи компонентсиз жашай албайт. Ошон үчүн алар бөлүнбөс синтаксистик конструкцияны түзөт.

Параллелизмдер эмоционалдуулукту күчөйтүү менен бирге, кошмо сүйлөм компоненттеринин күчөтүү байланыштарын тастыктайт. Бул нерсе белгилүү бир интонация ритминин пайда болушуна себеп болот. Ритм синтаксистик катыш аркылуу жакын байланышкан, алар бири-бирисиз толук грамматикалык көз карандысыз кырдаалын жарата албайт [6, 170-б.].

Кээ бир сүйлөшүү кебинде байланыш сөздөрдү так аныктоо жана ушул негизде маектешүүчүлөр кебинин байланыштыруу абалдары учурайт. Так ушундай кырдаалда кошумча конструкциялары кыймылга келтирет. Байланыш конструкциялары өзүнө мүнөздүү ритм – мелодикага, семантика-структурага жана лексика түзүлүшүнө ээ. Байланыш конструкцияларынын функциясындагы сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, алмашуусундагы көз карандысыз сүйлөмдөр келиши мүмкүн.

Сүйлөшүү кебинде ситуациянын ролу чоң, ал белгилүү кеп чөйрөсүндө маектешүүчүлөргө белгилүү предметке, жакка жана окуяга иш-аракет кылуу менен гана чектелүү мүмкүнчүлүгүн берет. Кеп ситуациясынын таасиринде сүйлөмдөр кыскалуулукка учурайт, жазууда батпаган бөлүмдөр контекст аркылуу ишке ашырылат. Мындай сүйлөмдөрдү катарына сөз-сүйлөмдөрдү, толук эмес сүйлөмдөрдү, вокатив сүйлөмдөрдү киргизүүгө болот.

Сөз-сүйлөмдөр так ситуация жана контекст менен күчөтүү байланышында болуп, алар бир сөздөн же сөз бирикмесинен түзүлүп тастык, баш тартуу маектешүү пикирине кошулуу же кошулбастыгы, ыраазылык же нааразылык, суроо, буйрук, ички сезимдин эмоцияга ээ болушу, экспрессивдик-модалдык маани оттенкаларын билдирет.

Вокатив сүйлөмдөр маектешүү кебинин таасиринин негизинде пайда болгон бир составдуу сүйлөмдөрдүн түрлөрүнүн бири болуп, диалогдо вокатив интонациянын таасиринин негизинде сөз тизмектешип келишинин натыйжасында вокатив сүйлөмгө айланат. Вокатив сүйлөмдөр өз структурасына ээ болуп, анын бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөмдөргө тиешелүү болгон

мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн функциясы, андан башка да интонациясына карата маанилик түрлөрү бар.

Кыргыз тилинин синтаксисинде сүйлөшүү кебинин өзгөчөлүгүн чыгарууда төмөнкүдөй көрсөткүчтөр болду. Сүйлөшүү кебинин негизги структуралык бирдиги катары репликаны айтууга болот. Сүйлөшүү – бул репликаны уюштуруунун ажырагыс негизги образы. Репликанын ортосунда структуралык-семантикалык байланышка ээ, аларды түзүүчү атайын каражаттардын болгону. Кыргыз тилинде байланыш каражаттардын функциясын байламталар, бөлүкчөлөр, сырдык сөздөр, модалдык сөздөр, каратма сөздөр, кириңди сөздөр аткарат. Бул көрсөтүлгөн бирдиктердин функциясы берилген иште биринчи жолу өтө бай факты-материалдар аркылуу толукталды.

Кыргыз тилинин диалогдук кебинде төмөнкүдөй репликанын түрлөрү кененирээк жайылтылган: реплика-суроо, реплика-кармап калуу, реплика-кайталоо.

Өздүк-суроолуу сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндөгү өзгөчө ролду кириңди сөз, модалдык сөз, бөлүкчө, сырдык сөздөр аткарат. Репликада (рема) альтернативдик (суроо) жоопту тактоочу катары колдонулуп, бир же эки фактыларды тандап көрүнүштөрүн көрсөтөт. Бул реплика-ремалар кыска формада аткарылып, кыска сүйлөм катары контекстуалдык-ситуациялык эллиптик касиети өзгөчө интонациядан айырмаланып турат [8, 350-б.].

Бул же тигил предметти божомолдуу, же болжоп айтылган суроонун артынан түшүүнүн максаты: көрүнүштү, кабарды, өзүмчүлдүктү, башка бирөөгө таандык болгон суроолуу сүйлөмдөрдүн реалдуулугун аныктап, мүмкүн экинчи модалдуулук мааниге ээ болуп, же лексикак-синтаксистик каражаттар менен, же дал келүүчү интонациянын каражаттарынын негизинде уюштурулду.

Бир нече сөздөрдөн уюшулган реплика-кайталоонун функциясы жана ар түрдүү варианттагы формасы. Кайталоо – жалпы тилдик көрүнүш, диалогдук бирдиктин составы спецификалык функцияга ээ болот.

Сүйлөшүү кеби интонациянын бай өзгөчөлүктөрүн чагылдырып, интонациянын өзүнө таянат. Кыргыз тилинин интонациясы тилчилер тарабынан азыркы учурда бир топ иликтөөгө алынган. Бул проблеманы иликтөөдө илимий-теориялык жана практикалык чоң мааниге ээ болгон. Интонация негизги формалары аркылуу, уюштуруучу факторлору аркылуу сүйлөшүү кебинин синтаксистик структурасын уюштуруучу болуп саналат.

Эмгекте сүйлөшүү кебиндеги интонацияга байланыштуу актуалдуу проблемалардын суроолору каралды.

Фразанын коммуникативдик бирдиктин касиети катары аткарылышы, жалаң интонациянын бар болгонуна байланыштуу. Фразанын сүйлөм катары каралышы, же эсептелиши мына ушул интонацияга тиешелүү, кээ бир учурларда илептүү фраза жана суроолуу фраза тибинде аткарылат. Синтаксистик бирдиктин бирден-бир сүйлөшүү кебинин негизин мүнөздөөчү болуп паратаксикалык сөз айкашын түзүүчү катары этиштик сөз айкаштары болуп саналат. Бул эреже, жалпы байыркы тарыхты чагылдырып, биздин ишибизде биринчи жолу структуралык-диахрондук планда каралды. Диссертацияда көрсөтүлгөндөй, синтаксистик бирдикке ээ болгон этиштик сөз айкашынын жыйынтыгы: лексика-грамматикалык, стилистикалык жана фразеологиялык бир нече категорияларды жараткан.

Иште илептүү сүйлөмдөр өз алдынча грамматикалык каражаттарды чагылдыруучу фактор катары тилдеги анализдик фактылар аркылуу көрсөтүлүп, алар өзгөчө семантикага ээ болуп, жай, буйрук жана суроолуу сүйлөмдөрдүн семантикасынан айырмаланып турат. Бул сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүгү бул же тигил ойду эмоция аркылуу өзгөртүп турат. Сүйлөшүү кебинде илептүү сүйлөмдөр төрт тиби менен айырмаланып турат: өздүк-илептүү сүйлөмдөр, сүйлөмдөр.

Сүйлөшүү кебин ар түрдүү жактан иликтөө аркылуу төмөнкүдөй жыйынтыкка ээ болду: сөз-сүйлөмдүн, номинативдик сүйлөмдүн, вокативдик сүйлөмдүн, сегменттик сүйлөмдөрдүн чеги структуралык-интонациялык жана функционалдык өзгөчөлүккө ээ болору аныкталды. Мына ушунун натыйжасында буйрук-илептүү сүйлөмдөргө анализ жүргүзүлүп, бул сүйлөмдөрдүн структурасын уюштуруу бөлүкчөлөрдүн жана сырдык сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Жыйынтыктап айтканда, тил илиминде сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүгү ар түрдүү функционалдык типтери белгилүү даражада иштелген болсо да, дагы деле тереңирээк иликтөө талап кылуучу айрым жактары да бар экени далилденди. Сүйлөшүү кебинин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү негизги темалардын бири болору аныкталды. Ошондуктан сүйлөшүү кебинин түрлөрү, өзгөчөлүктөрү жана сүйлөшүү кебинин элементтеринин адабий тилде колдонулушу, аны үйрөнүү иштери жыйынтыкталып, сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүктөрү, алар менен байланыштуу болгон, параллелизмдер, байланыш конструкциялары, сөз-

сүйлөмдөр, вокативдик сүйлөмдөрдү баяндалышы иргелип, оозеки, көркөм, драмалык чыгармалардын негизинде иштелип чыкты.

Колдонулган адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Тексттаануу, Лингвистика. – Бишкек, 2009, 928-б.
2. Ашырбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. – Бишкек-Ош, 2000, 240-б.
3. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. – Алматы: Изд-во АН Казах. ССР, 1959.
4. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. – Бишке: Мектеп, 1991, 418 с.
5. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Бишкек, 2009, 390-б.
6. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – Ленинград, 1941.
7. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. – Фрунзе: Илим, 1976.
8. Халдарова С. Семантико-структурные особенности диалогической речи в современном узбекском языке: автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1974, с.15-18.
9. Атабекова Б.Я. Кыргыз тилин санариптик негизде окутууда пайдаланып жаткан акыркы үлгүдөгү окуу китептери, окуу куралдары, программалар // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, 2023, № 2(114), 2020, 153-156-бб.
10. Кулбачаев Д.К. Оозеки кептин жалпы изилдениши жана теориялык маселелери // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун жарчысы, 2020, № 4(104), 2020.

УДК 82.0.97.5

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-306-309

Нурматова Г.М.

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,

Нурматова Г.М.

Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова,

Nurmatova G.M.

Senior lecturer of TIPF ZhAGU named after B.Osmonov,

КЫРГЫЗ АРМАН ЫРЛАРЫНДА ОҢ МААНИДЕГИ АЛЛЕГОРИЯЛУУ САЛЫШТЫРУУЛАРДЫН ТАБИЯТЫ ХАРАКТЕР ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ АЛЛЕГОРИЧЕСКИХ СРАВНЕНИЙ В КЫРГЫЗСКИХ ПЕСНЯХ-ЖАЛОБАХ THE NATURE OF POSITIVE ALLEGORICAL COMPARISONS IN KYRGYZ COMPLAINT SONGS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларында тил аркылуу ойду туюндуруунун кыргыз элине мүнөздүү табият сыры, элдин дүйнө таанымы, элдин тил аркылуу ой-жүгүртүү өзгөчөлүктөрү, тилдик каражаттардын арман ырында колдонулушу талкууга алынган. Кыргыз арман ырларында колдонулган оң маанидеги аллегориялуу салыштыруулардын көркөм образ түзүүгө катышы, арман-мундун ар кыл өзгөчөлүктөрү, алардын контекстте салыштырылып, кыйыр туюндурулушу талдоого алынды жана зарылдыктары белгиленди. Ошондой эле кыргыз арман ырларында, өзгөчө, ашыктыкка, үй-бүлө курууга байланыштуу өксүк-жагдайларды туюндурган ырларда оң маанидеги аллегориялуу салыштыруулар жана алар аркылуу түзүлгөн ар түрдүү образдар кайгы-мундун орду толгус, терең, сапат-белгилеринин кыйыр, көркөм туюндурууга катышы факты-материалдардын негизинде иликтөөгө алынды.

Аннотация: В данной статье рассмотрены характерные для кыргызского народа тайны выражения мысли через язык в устных произведениях кыргызского народа, мировоззрение народа, особенности мышления, использование языковых средств в песнях-жалобах. Проанализированы положительные аллегорические сравнения, используемые в кыргызских песнях-жалобах к созданию художественного образа и различные особенности печали, их контекстное сравнение и косвенное выражение. Также в кыргызских песнях-жалобах, особенно в песнях, связанных с влюбленностью, с созданием семьи, аллегорические сравнения положительного значения и художественное выражение различных образов, созданных через них, исследовались на основе фактических материалов.

Abstract: This article examines the secrets of the expression of thought through language characteristic of the Kyrgyz people in the oral works of the Kyrgyz people, the worldview of the people, the peculiarities of the people's thinking, the use of linguistic means in complaint songs. The participation of positive allegorical comparisons used in Kyrgyz complaint songs in the creation of an artistic image and various features of sadness, their contextual comparison and indirect expression are analyzed. Also in Kyrgyz complaint songs, especially in songs related to falling in love, with the creation of a family, allegorical comparisons of positive meaning and the artistic expression of various images created through them were investigated on the basis of factual materials.

Негизги сөздөр: арман ырлары; дүйнө тааным; оң маанидеги аллегориялуу салыштыруулар; рухий дөөлөт; кайгы-мун; оң образ; көркөм образ; семантикалык багыт; лирикалык каарман.

Ключевые слова: песни-жалобы; мировоззрение; аллегорические сравнения с положительным значением; духовное богатство; печаль; положительный образ; художественный образ; семантическое направление; лирический герой произведения

Keywords: songs of complaint; songs of sadness; worldview; allegorical comparisons with positive meaning; spiritual wealth; sadness; positive image; artistic image; semantic direction; lyrical hero.

Кыргыз этнопедагогикасы бир топ жаш илим, ал этнография, педагогика, психология, антропология, фольклористика, адабияттаануу, лингвистика ж.б. этнологиялык илимий билимдердин табылгаларына жана элдик тажрыйбаларга таянылуу менен ХХ кылымдын 2- жарымынан бир кыйла кеңири өнүгүүгө багыт алды [7]. Кыргыз эли байыртадан эле өзүнө тиешелүү рухий дөөлөттөрдү түзүп, аны көп кылымдардан бери көздүн карегиндей сактап келген. Элдик оозеки чыгармалар кыргыз элинин дал ошондой рухий байлыгы болуп саналат [1]. Анда тил аркылуу ойду туюндуруунун кыргыз элине гана мүнөздүү табият сыры камтылган. Кыргыз эли жараткан арман ырларында элдин дүйнө таанымы, ой-туюму ар тараптан туюндурулган. Ошондой эле арман ырларында элдин тил аркылуу ой-жүгүртүү өзгөчөлүктөрү дагы айкын көрүнөт.

Кыргыз арман ырларында, өзгөчө, ашыктыкка, үй-бүлө курууга байланыштуу өксүк-жагдайларды туюндурган арман ырларында кайгы-мундун орду толгус мүнөзүн, чоң жоготууга дуушар кылган, азапка салган өксүк сезимдерге жык толгон өзгөчөлүктөрүн көркөм туюндурууда оң маанидеги аллегориялык салыштыруулар колдонулуп, алар көп түрдүү көркөм образ түзүү кызматын аткарат. Мисалы,

Куш болуп учуп колумдан,
Карабай кеттиң кайрылбай.
Жүрөк да, тилек бир эле,
Жүрчү элек такыр айрылбай.
Ак куум менин сен элең,
Алдырбай кеттиң, алдырбай.
Кайгырам дайым сени эстеп,
Кантемин анан кайгырбай.

Күлгөндө күндөй жаркыган,
Гүл болуп жытың аңкыган.
Ашыктык отун жандырсаң,
Ак булбул болуп таңшыгам.
Ак куусу көлдүн сен болсоң,
Ак бүркүт болуп шаңшыгам.
Бактысыз болуп калгынча,
Барсамбы деймин артыңан. [2]

Мисалга алынган “Жигиттин арманынын” үзүндүсүндө колдонулган оң маанидеги аллегориялык салыштыруулар орундуу. Алар ашык болгон адамынан айрылган, кайгы-мундуу турмуштук кырдаалды көп тараптуу көркөм туюндурууга көмөкчү болгондугу менен айырмаланат. Мындай оң маанидеги аллегориялык салыштыруулар көп түрдүү көркөм образ түзүүгө да катышышат [3]. Маселен, бул арман ырынын контекстинде “*куш*” деген аллегориялуу-салыштырма образды турмуш курууга далалаттанган селкинин символдук образы катары көз алдыга элестетүүгө болот. Бул көркөм символдук образ кыргыз этномаданиятында өтө кеңири колдонулат. Кыргыз элинде жаңы келген келинди кушка теңеген түшүнүктөр бар. Үйгө жаңы келген келин туурга жаңы

конгон кушка теңештирилип кабыл алынат. Биздин этномаданий түшүнүк боюнча, бүгүнкү келген келин – болочоктогу очоктун ээси, үй-бүлөнүн тукумун улай турган кут. Ошондуктан келинди сылап-сыйпап, урматтап-сыйлап, кадырына жетип күтүп алуу зарыл. Эгерде келинди урматтап күтпөсө, ал куш сыяктуу учуп кетет. Ушуга байланыштуу жаңы үйлөнгөн жигитке: “Куш бооң бек болсун” деген каалоо-тилек айтылат. Мындай каалоонун негизги мааниси: “Келген келин – туурга конгон куш, үйгө келген кут. Аны татыктуу күт, кадырына жет” дегенди билдирет. Азыркы шартта да мектептин алдында баланы көп маданияттуу, көп улуттуу өлкөдө жашоого даярдоо милдети турат. Маданий белгилери боюнча айырмаланган адамдарга урмат - сый менен мамиле кылуу баланын дүйнөсүндөгү тааныш моделдерге ар дайым эле туура келе бербейт [8].

Ал эми бул арман ырынын контекстинде туюндурулган мазмунга караганда, лирикалык каарман жигиттин сүйгөн селкиси башка бирөөгө турмушка чыгып кеткен. Мындай семантикалык өзгөчөлүк “куш” деген оң маанидеги аллегориялуу көркөм салыштыруу аркылуу символдоштурулган [4]. Мына ушуга байланыштуу “*куш*” сүйгөн кыздын көркөм элесин чагылдырган, оң маанидеги аллегориялуу салыштырма образ болуп саналат. “Куш болуп учуп колумдан, Карабай кеттиң кайрылбай.” деген ыр саптарындагы “*куш болуп колумдан учуп, карабай, кайрылбай кеттиң*” сыяктуу маанилик өзгөчөлүк лирикалык каармандын армандуу ал-абалын билдирип, бул жагдай “айрылуу”, “ажырашуу”, “жоготуу”, “аруу тилектери, максаттары таш кабуу”, “капалануу”, “кайгыруу”, “өкүнүү”, “сагынуу”, “кусалануу”, “жоктоо”, “аргасыздык”, “амалы түгөнүү” сыяктуу жана башка бир нече кошумча маанилер, стилистикалык боёктор аркылуу кайгы-мундун орду толгус оор мүнөзүн ар тараптан көркөм чагылдыра алды. Арман ырындагы маанилик багыт динамикалуу. Бул көрүнүшү ырдагы “карабай кеттиң”, “кайрылбай кеттиң”, “жүрөк, тилек бир эле”, “жүрчү элек айрылбай” деген туюнтмалар тастыктап турат.

Жогорудагы ыр саптарында сүйгөн селкинин куш сыяктуу башка бирөөгө жар болуп кетишинин себептери да кыйыр чагылдырылганын байкоого болот. Арман ырында атайы колдонулган “карабай кеттиң”, “кайрылбай кеттиң” деген туюнтмаларга караганда, лирикалык каарман менен селкинин ортосунда кандайдыр бир конфликт болгондугу байкалат. Таптакыр айрылбай, ынак жүргөн адамдардын бири-бирин карабай кетиши ортодо бир жаңжалдын болуп өткөндүгүн кыйыр туюндурат. Ошондуктан бул контексттеги “карабай кетүү” деген туюнтмада “таарыныч”, “нааразылык”, “көңүл калуу”, “көңүлү сууп калуу”, “капа болуу”, “ызалануу”, “жек көрүү” сыяктуу семантикалык оттенктор коштолгон. Ырда кайдыгерлик маанини билдирген “кайрылбай кетүү” деген туюнтма “түнүлүү” маанисин андан ары тереңдетип турат [5].

Мына ушул сыяктуу контексттик семантикалык өзгөчөлүктөр, биринчиден, “*куш*” деген оң маанидеги аллегориялуу салыштырма образдын арман маанисин көркөм туюндурууга негиз болгондугун билдирсе, экинчиден, аталган аллегориялуу салыштырма образ аркылуу лирикалык каармандын бул жашоодо орду толгус жоготууга учураган терең, ички арман-мунунун ар кыл өзгөчөлүктөрү кыйыр, көркөм чагылдырылды.

Мисалга алынган ырдын кийинки куплетинде лирикалык каарман бир кездеги сүйгөн селкисин “*ак куум*” деп атап, аны оң маанидеги “*ак куу*” деген аллегориялуу образга салыштырган. Мында “*ак куу*” деген оң маанидеги аллегориялуу салыштырма образ аркылуу кыздын аял затына таандык керемет касиеттери, сулуу, жагымдуу, көздүн жоосун алып, адамды өзүнө тартып турган сырткы турпаты жана таза, айкөл, аруу, ишенимдүү ички жан дүйнөсү кыйыр түрдө баса көрсөтүлгөн. Мындай семантикалык багытты жогоруда аталган аллегориялык образга таандык касиет-белгилердин ак кууда бар экендиги билдирип турат. Жашырын метафоралуу бул салыштырмада кыздын бийик адамдык сапаттары, адамгерчилиги, жароокерлиги, жүрөк жылытып, жигитти өзүнө тартып турган мээримдүүлүгү кошумча семантикалык оттенок катары көркөм туюндурулган. Бул жагдай ушундай кыздан айрылып калган лирикалык каармандын арман-мунунун канчалык деңгээлде оор жана армандуу экендигин да билдирет.

Арман ырынын кийинки куплеттеринде лирикалык каармандын аталган кыз менен ынак мамиледе болуп жүргөн бир кездеги романтикалуу жан дүйнөсү көркөм баяндалган. Анда дагы “*ак булбул*”, “*ак куу*”, “*ак бүркүт*” деген оң маанидеги аллегориялуу салыштырма образдар колдонулган. “*Ак булбул*” деген оң маанидеги аллегориялуу салыштырма образ аркылуу кыздын мыкты сапаттарына куштарланып ашык болгон лирикалык каармандын жетине албай, көлөкөсү узарып, дүйнөсү толуп, бактысы денесине сыйбай турган кубанычы, сыймыктануусу, ички дүйнөсүндө толуп-ташып турган келечек үмүтү кыйыр туюндурулган. Ал эми лирикалык каарманга тиешелүү “*ак бүркүт*” деген аллегориялуу образ ак куудай сүзүп, ичтен дүрмөттөп турган сүйгөн кыздын жанында лирикалык каармандын бакубат ишенимде, келечекке тайманбай караган күч-кубат абалда, ички жан дүйнөсү көкөлөп бийикте болгон учурун таасын туюндуруу максатын көздөйт.

Мындай семантикалык агын контекстте салыштырылып, кыйыр туюндурулган. Анда лирикалык каармандын бир кездеги ички туйгусу күч-кубаты толук, эч кимге көз каранды эмес, эркин куш бүркүткө тиешелүү касиет-белгилерге көркөм салыштырылган. “*Бүркүт*” деген аллегориялуу салыштырууга “*ак*” деген сөздүн айкашып колдонушун лирикалык каармандын ошол мезгилдеги ак тилегин, ак ниетин, ак пейилин, таза, аруу сезимдерин, бийик максаттарын, түгөнбөгөн кубанычын, ак жолтой, ак жолдуу келечекке умтулуусун кошумча көркөм баяндоо ыкмасы катары кароого болот.

Жогорудагы иликтөөлөр көрсөткөндөй, кыргыз арман ырларында оң маанидеги аллегориялуу салыштыруулар жана алар аркылуу түзүлгөн ар түрдүү образдар кайгы-мундун орду толгус, терең сапат-белгилерин кыйыр, көркөм туюндуруу үчүн колдонулат.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе, 1973.
2. Эл адабияты” сериясы. Арман ырлары жана Ак Мөөр. 22 том. – Бишке, 2003.
3. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек, 1997.
4. Жээналы Шери уулу. Адабият тааныйткыч. – Ош, 1993.
5. Маразыков Т.С. Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери. – Бишкек, 2020.
6. Дуйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. II китеп. – Бишкек, 2007.
7. Адылбек кызы Г. Нурбекова А. Жаштарды тарбиялоо проблемасынын кыргыз этнопедагогикасында изилдениши // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), 290-296=66.
8. Адылбек кызы Г., Назарбекова Б. Ж., Султан кызы Б. Кыргыз адабияты сабагында өспүрүм курактагы окуучуларды сабырдуулукка тарбиялоо // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), 139-145-66.

УДК 801.8

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-309-323

Сейпидин Ысак уулу

Түндүк-Батыш педагогикалык университети, Эл аралык маданият алмашуу институту,
Ланчжоу, КЭР

Сайфудин Исхак

Северо-Западный педагогический университет, Институт международного культурного
обмена, Ланьчжоу, Китай,

Caifuding Yishake

Northwest Normal University, Institute of International Cultural Exchange, Lanzhou, China

АЗЫРКЫ КЫТАЙ МОДАЛДЫК БӨЛҮКЧӨЛӨРҮНҮН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТИЕШЕЛҮҮ ТҮЮНТМАЛАРЫН ИЗИЛДӨӨ ИССЛЕДОВАНИЕ СООТВЕТСТВУЮЩИХ ВЫРАЖЕНИЙ СОВРЕМЕННЫХ КИТАЙСКИХ МОДАЛЬНЫХ ЧАСТИЦ В КИРГИЗСКОМ ЯЗЫКЕ AN EXPLORATION OF THE CORRESPONDING EXPRESSIONS OF COMMON MODERN CHINESE MODAL PARTICLES IN KIRGHIZ

Кыскача мүнөздөмө: Кытай жана кыргыз тилдеринин тилдик типологиясы жана түзүлүшү жагынан олуттуу айырмачылыктарга карабастан, эки тилдин ортосунда, өзгөчө модалдык бөлүкчөлөрдүн колдонулушу боюнча белгилүү окшоштуктар дагы эле бар. Кытай жана кыргыз модалдык бөлүкчөлөрү толугу менен эквиваленттүү болбосо да, алардын ортосунда кээ бир дал келүүлөр бар, бул кытай тилин үйрөнүп жаткан кыргызстандык студенттер үчүн кандайдыр бир ыңгайлуулуктарды жаратат. Бирок, кытай модалдык бөлүкчөлөрү ийкемдүү жайгашуусу менен кыска муундар жана жумшак тондор сыяктуу ар кандай фонетикалык мүнөздөмөлөргө ээ. Алар ар кандай лингвистикалык компоненттер менен аралашып, дал келиши мүмкүн, ар кандай интонациялар менен тыгыз байланышта жана көп учурда милдеттүү тыныгуулар менен коштолот. Бул бөлүкчөлөр семантикалык жактан оңой эмес жана өтө факультативдик. Мындай өзгөчөлүктөр модалдык бөлүкчөлөрдү кытай тилиндеги сөз айкашында маанилүү ролду ойнойт, сүйлөмдүн эффекттин жана эмоционалдык тонду байытат. Бирок, кыргыз тил адабиятында кытай тилин, өзгөчө модалдык бөлүкчөлөргө байланыштуу жетиштүү окуу материалдарынын жетишсиздиги кыргызстандык

студенттер үчүн кытай модалдык бөлүкчөлөрүн үйрөнүүдө көйгөй жаратууда. Ошондуктан кыргыз студенттерине кытай тилин үйрөтүүдө кытай жана кыргыз тилдериндеги модалдык бөлүкчөлөрдүн ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды контексттик мисалдар менен бирге салыштырып талдоо студенттерге кытай модалдык бөлүкчөлөрүнүн колдонулушун түшүнүүгө жана өздөштүрүүсүнө натыйжалуу жардам берет. Мындан тышкары кытай модалдык бөлүкчөлөрү боюнча материалдарды кыргызча аннотациялары менен берүү студенттердин билим алуусуна жакшы таасирин тийгизет.

Аннотация: Несмотря на значительные различия между китайским и киргизским языками с точки зрения лингвистической типологии и структуры, между этими двумя языками все еще есть определенные сходства, особенно в использовании модальных частиц. Хотя китайские и киргизские модальные частицы не полностью эквивалентны, между ними существуют некоторые соответствия, что обеспечивает некоторое удобство для киргизских студентов, изучающих китайский язык. Однако китайские модальные частицы обладают различными фонетическими характеристиками, такими как короткие слоги и мягкие тона с гибким позиционированием. Они могут сочетаться и сочетаются с различными языковыми компонентами, тесно связанными с различными интонациями и часто сопровождаемыми обязательными паузами. Эти частицы семантически неуловимы и весьма необязательны. Такие характеристики наделяют модальные частицы жизненно важной ролью в выражении китайского языка, обогащая эффект предложения и эмоциональный тон. Тем не менее отсутствие достаточных учебных материалов по китайскому языку, особенно в отношении модальных частиц, в литературе на киргизском языке создает для киргизских студентов проблему в изучении китайских модальных частиц. Поэтому при обучении китайскому языку киргизских студентов сравнительный анализ сходств и различий между модальными частицами в китайском и киргизском языках, наряду с контекстными примерами, более эффективно поможет студентам понять и освоить использование китайских модальных частиц. Кроме того, предоставление материалов по китайским модальным частицам с киргизскими аннотациями окажет положительное влияние на обучение студентов.

Abstract: Despite significant differences between Chinese and Kirghiz in terms of linguistic typology and structure, there are still certain similarities between the two languages, especially in the usage of modal particles. Although Chinese and Kirghiz modal particles are not fully equivalent, some correspondences exist between them, which offers some convenience for Kirghiz students learning Chinese. However, Chinese modal particles possess distinct phonetic characteristics, such as short syllables and soft tones, with flexible positioning. They can co-occur and combine with various linguistic components, closely associated with different intonations, and often accompanied by mandatory pauses. These particles are semantically elusive and highly optional. Such characteristics make modal particles play a vital role in Chinese expression, enriching the sentence's effect and emotional tone. Yet, the lack of sufficient Chinese teaching materials, particularly regarding modal particles, in Kirghiz-language literature poses a challenge for Kirghiz students in learning Chinese modal particles. Therefore, in teaching Chinese to Kirghiz students, a comparative analysis of the similarities and differences between the modal particles in Chinese and Kirghiz, along with contextual examples, will more effectively help students understand and master the usage of Chinese modal particles. Additionally, providing Chinese modal particle materials with Kirghiz annotations will have a positive impact on students' learning.

Негизги сөздөр: кытай тили; модалдык бөлүкчөлөр; кыргыз тили; ылайыктуу туянтмалар; окутуу боюнча сунуштар

Ключевые слова: китайский язык; модальные частицы; киргизский язык; соответствующие выражения; предложения по обучению

Keywords: Chinese; modal particles; Kirghiz; corresponding expressions; teaching suggestions

I. Introduction

In the wave of globalization, the deep cultural heritage and growing international influence of the Chinese language have increasingly highlighted its position in cross-cultural communication. As a friendly neighbor and strategic partner of China, Kyrgyzstan has shown growing enthusiasm and demand for learning Chinese against the backdrop of deepening bilateral relations. The Kirghiz government and educational institutions place a high priority on promoting Chinese language education. They have not only established several Confucius Institutes domestically but also introduced Chinese courses in multiple primary schools and language training institutions, providing Kirghiz students with a broad platform for learning. A growing number of Kirghiz students are choosing to pursue further studies in China, learning the Chinese language

and related disciplines. Upon completing their studies, these students often become key figures in cultural exchanges between China and Kyrgyzstan, returning home to take up positions as Chinese language teachers, translators, and more, thus further promoting the spread and popularization of Chinese in Kyrgyzstan.

However, in the process of learning Chinese, understanding and using modal particles often present a challenge for Kirghiz students. Chinese modal particles are characterized by their phonetic features, positional flexibility, co-occurrence and combination with other elements, association with intonation, mandatory pauses, semantic vagueness, and high optionality. These characteristics make modal particles play a crucial role in Chinese expression, enriching the emotional tone and effectiveness of sentences. For international students, mastering these features and accurately using modal particles is a critical aspect of improving their spoken Chinese skills. The acquisition of modal particles in second language learning has always been regarded as a challenge, mainly due to the complexity of their nature and function, as well as the differences between the modal particle systems of different languages. Modal particles play an essential role in a language; they are not only used to express emotions, attitudes, and tones but are often reliant on specific contexts and communicative backgrounds. For second language learners, truly mastering and fluently using modal particles requires a deep understanding of the target language's rules and a sufficient grasp of its culture and social practices.

Chinese modal particles are particularly complex and varied. They can convey a wide range of emotional nuances, such as joy, anger, and surprise, while also reflecting different types of tones, such as interrogative, declarative, exclamatory, and pause. The usage of these modal particles is closely linked to specific contexts and communicative backgrounds, making their role especially crucial in cross-cultural communication.

For Kirghiz speakers, learning Chinese modal particles is a highly challenging task. First, Chinese modal particles are numerous and their usage is highly flexible, requiring learners to invest significant time and effort to master them. Secondly, due to the significant differences in language structure and cultural background between Chinese and Kirghiz, learners often face difficulties in understanding and using Chinese modal particles. For example, certain Chinese modal particles may not have a complete equivalent expression in Kirghiz, or their usage and meaning may vary significantly between the two languages.

This is particularly true for Kirghiz speakers who are beginners in learning Chinese. Given their limited proficiency in Chinese, directly explaining modal particles in Chinese may be difficult to comprehend, especially when dealing with abstract concepts. Moreover, as auxiliary words, modal particles have the characteristics of being semantically elusive and highly optional. They primarily focus on adding a tonal or emotional nuance rather than conveying specific lexical meaning, which makes it challenging for Kirghiz learners to find equivalent expressions and can easily lead to misunderstandings about their meaning. Lastly, in the field of teaching Chinese as a foreign language, teachers often adhere to the framework of textbooks when teaching modal particles to international students, following the set order of lessons. The explanation of modal particles typically revolves around the contexts presented in the textbook, with little expansion to other applications beyond the textbook. While this approach ensures the systematicity and completeness of the teaching content, it overlooks the diverse real-life situations where students might encounter various uses of modal particles. As a result, when students face unfamiliar usages in everyday life that are not covered in textbooks, they often struggle to independently understand and apply them, which can hinder their daily communication.

This issue is particularly prominent in the teaching materials used by Kirghiz students, where the explanation of modal particles does not offer corresponding meanings in their native language. This lack of direct reference to their mother tongue makes it more difficult for students to understand Chinese modal particles. Teachers often use Chinese or Russian as intermediary languages to explain modal particles. While this teaching method can help students understand to some extent, the linguistic and cultural differences between the intermediary language, Chinese, and Kirghiz can lead to misunderstandings about modal particles. The use of an intermediary language might result in students failing to grasp the subtle nuances and unique usage of Chinese modal particles, thereby affecting their accuracy and fluency in Chinese communication.

II. Basic Meanings and Functional Analysis of Common Modern Chinese Modal Particles “啊, 呀, 哇, 哪, 吗, 嘛, 哦, 呢, 吧”

Modal particles are auxiliary words in a language that specifically indicate various tones or moods, typically positioned at the end of a sentence or at a pause within the sentence. They are also called mood particles or modal auxiliaries (Dictionary Editing Office of the Institute of Linguistics, Chinese Academy of

Social Sciences, “Modern Chinese Dictionary” (7th Edition), 2016.05, p:1601). Below, we provide a simple analysis of the basic meanings and functions of the modal particles “啊, 呀, 哇, 哪, 吗, 嘛, 哦, 呢, 吧” based on relevant content from the “Modern Chinese Dictionary” (hereinafter referred to as the Dictionary).

(1) Basic Meanings and Corresponding Expressions of the Modal Particle ‘啊’ in Kirghiz Usage of the Modal Particle ‘啊’ The modal particle “啊” has a rich array of meanings documented in the Dictionary. It usually appears at the end of a sentence but can also be found at pauses within a sentence or immediately following an example. The various functions and usages are detailed in Table 1.

Table 1. Usage of the Modal Particle “啊”

Usage and Position	Main Mood Meaning	Example Sentences
① At the end of an exclamatory sentence	Enhances the intensity of the mood	“多好的天儿啊!” (What beautiful weather!) / “他的行为多么高尚啊!” (How noble his actions are!)
② At the end of a declarative sentence	Adds an emotional layer to the statement	“这话说得是啊!” (That’s exactly right!) / “我也没说您全错了啊!” (I didn’t say you were completely wrong!)
③ At the end of an imperative sentence	Implies urging or reminding	“慢慢儿说, 说清楚点儿啊!” (Speak slowly, clarify it!) / “你可别告诉小邓啊!” (Don’t tell Xiao Deng!)
④ At the end of an interrogative sentence	Softens the interrogative tone	“他什么时候来啊?” (When is he coming?) / “你吃不吃啊?” (Do you want to eat?)
⑤ At a pause within the sentence	Draws attention to the following words	“这些年啊, 咱们的日子越过越好啦。” (These years, our life has been getting better and better.)
⑥ After listed items	Increases the colloquial quality, making the narrative more vivid	“书啊, 报啊, 杂志啊, 摆满了一书架。” (Books, newspapers, magazines filled an entire shelf.)
⑦ After repeated verbs	Indicates a long process	“乡亲们盼啊, 盼啊, 终于盼到了这一天。” (The villagers hoped and hoped, finally, this day has come.)

According to the table, the modal particle “啊” in Chinese is more than just a simple word; it is a carrier of emotion and mood, capable of conveying rich information in different contexts. Its position is variable and its usage flexible, allowing it to function at the end of a sentence, within a sentence, or after a verb based on the sentence type and need.

At the end of a sentence, when “啊” is used in exclamatory sentences, it strengthens the emotional intensity, making the exclamation more sincere. In declarative sentences, it adds an emotional layer, making the statement more impactful and convincing. In imperative sentences, it implies urging or reminding, making the sentence sound more friendly and intimate; while in interrogative sentences, it softens the tone, making potentially sharp questions more gentle and conducive to communication.

When “啊” appears within a sentence, it is often used to slightly pause and draw the listener’s attention, preparing them for the subsequent information. This usage makes sentences more fluent and natural while also highlighting key points.

Additionally, “啊” can be used after listed items to increase the colloquial quality, making the narrative more vivid and natural. It can also be used after repeated verbs to indicate a continuous or repeating process, emphasizing the persistence and repetitiveness of certain actions.

Corresponding Expressions of the Modal Particle ‘啊’ in Kirghiz

2.1 Modal Particle “啊” at the End of Exclamatory Sentences

When the Chinese exclamatory sentence ends with the modal particle “啊” to emphasize the tone, Kirghiz usually uses the modal particle ээ at the end of the sentence to convey a similar emotional enhancement effect. For example, the Chinese sentences “多好的天儿啊!” and “他的行为多么高尚啊!” are expressed in Kirghiz as “Аба кандай гана кетемет ээ!” and “Анын жоругу кандай гана асыл ээ!” respectively. In this context, the Chinese modal particle “啊” and the Kirghiz modal particle ээ function similarly to enhance the emotional intensity of the exclamation.

2.2 Modal Particle “啊” at the End of Declarative Sentences

When the modal particle “啊” is used at the end of declarative sentences to add an emotional layer, Kirghiz typically uses the modal particle го/да at the end of the sentence to achieve a similar emotional effect. For example, the Chinese sentences “这话说得是啊!” and “我也没说你全错了啊!” are correspondingly expressed in Kirghiz as “Бул сөз туура да!(Бул сөз туура го)” and “Мен сени таптакыр туура эмес деп айткан жокмун да (Мен сени таптакыр туура эмес деп айткан жокмун го!)”.

2.3 Modal Particle “啊” at the End of Imperative Sentences

When used at the end of imperative sentences, the modal particle “啊” implies urging or reminding. Kirghiz also has corresponding particles э or э that can produce a similar emotional effect. For example, the Chinese sentence “慢慢儿说，说清楚点儿啊” is expressed in Kirghiz as “Акырын-акырын сүйлө, тагыраак айт э (Акырын-акырын сүйлө, тагыраак айт э)”. The sentence “你可别告诉小邓啊!” is expressed as Сяо Дэнге айта көрбөгүлө э in Kirghiz. It's important to note that in this context, the emphasis is on the particles э or э.

2.4 Modal Particle “啊” at the End of Interrogative Sentences

When the modal particle “啊” is used at the end of interrogative sentences, it serves to soften the interrogative tone. For example, “他什么时候来啊?” and “你吃不吃啊?” in Chinese make the questions more gentle and smooth by adding “啊”. However, it is noteworthy that in Kirghiz, there is no corresponding particle that serves the same function as the modal particle “啊” at the end of interrogative sentences. These sentences are respectively expressed in Kirghiz as “Ал качан келет?” and “Сен жейсиңби жебейсиңби?”. In this case, due to the lack of a similar expression in Kirghiz, students might face difficulties in mastering and using the Chinese modal particle “啊”. This linguistic difference adds to the challenge of accurately conveying emotions and tones in cross-linguistic communication. Therefore, it is crucial to highlight these language characteristics in the teaching process to help students better understand and use the Chinese modal particle “啊”.

2.5 Modal Particle “啊” in a Pause Within a Sentence

In Chinese, the modal particle “啊” is often used within a sentence to pause slightly and draw the listener's attention to what follows, such as in the sentence “这些年啊，咱们的日子越过越好啦。” However, it is noteworthy that there is no corresponding particle in Kirghiz with this exact usage. In Kirghiz, a similar meaning is conveyed through omission. For example, the original sentence is expressed as: “Бул жылдарда биздин жашообуз жыл сайын жакшыланып кетти”. Due to the absence of such a modal particle in Kirghiz, students may face challenges in mastering and applying this Chinese modal particle.

2.6 Modal Particle “啊” After Enumerated Items

In Chinese, the modal particle “啊” is often used after enumerated items to add a colloquial tone, making the narrative more vivid and natural, and implying that there are more similar items. For example, in the sentence “书啊、报啊、杂志啊，摆满了一书架。” However, although there is no completely corresponding modal particle in Kirghiz, it expresses a similar concept by adding a specific word. For example, the original sentence is expressed in Kirghiz as: “Китеп, гезит, журнал дегендер китеп текчесине толтура тизилген”. In this sentence, we do not find a corresponding modal particle to “啊” in Chinese, but a similar meaning is conveyed through the word “дегендер”. This method reflects the uniqueness and flexibility of expression in Kirghiz.

2.7 Modal Particle “啊” After Repeated Verbs

In Chinese, the modal particle “啊” is used after repeated verbs to indicate a long process. For example, in the sentence “乡亲们盼啊，盼啊，终于盼到了这一天。” Although there is no equivalent modal particle in Kirghiz, it conveys similar emotions or tones by extending the final syllable of the verb or using the gerund form of the verb. For example, the original sentence is expressed in Kirghiz as: “Журтташтар күтээ, күтээ күтүп акыры ушул күнгө чейин келишти.” or “Журтташтар күтүп, күтүп акыры ушул күнгө

чейин күтүп келишти.” In these two expressions, the extended syllable күтээ or the use of the gerund form “күтүп” successfully conveys similar emotions or tones. According to Wang Jue (2023, p:22), the phonetic extension characteristics of Kirghiz and the phonetic extension characteristics of the Chinese modal particle “啊” exhibit notable similarities in some respects.

(2) Analysis of the Modal Particles “呀, 哇, 哪” and Their Corresponding Usage in Kirghiz

It is worth noting that the modal particle “啊” often undergoes phonetic changes when placed at the end of a sentence or within a sentence, influenced by the preceding word’s final sound. In written form, these phonetic changes are often reflected as “呀, 哇, 哪,” depending on the preceding vowel or final consonant. Specifically, “呀” corresponds to situations where the preceding word’s final vowel is a, e, i, o, ü; “哇” corresponds to u, ao, ou; and “哪” corresponds to words ending in -n. The specific phonetic variations are detailed in Table 2 below:

Table 2. Tone Variations of the Modal Particle “啊”

Final Vowel or Consonant of the Preceding Word	Pronunciation and Writing of “啊”	Example Sentences
a, e, i, o, ü	a → ia (呀)	马跑得真快呀! (The horse runs really fast, yeah!) / 大家快去呀! (Everyone, hurry up, yeah!) / 你怎么不学一学呀! (Why don't you learn, yeah!) / 这个瓜呀, 甜得很! (This melon is so sweet, yeah!)
u, ao, ou	a → ua (哇)	才几天工夫哇, 麦子就长过了膝盖 (In just a few days, the wheat has grown past knee height, wow!) / 你好哇! (How are you, wow?) / 快走哇! (Hurry up, wow!)
-n	a → na (哪)	谢谢您哪 (Thank you, nah) / 你得留神哪! (You need to be careful, nah!) / 同志们加油干哪! (Comrades, keep working hard, nah!)

These phonetic variations maintain consistency in usage with the modal particle “啊.” Therefore, in Kirghiz, the corresponding expressions for these phonetic variations should align with the ways “啊” is expressed in Kirghiz. For example, when using “呀,” such as in the sentences “马跑得真快呀! 大家快去呀!”, they are expressed in Kirghiz as: Аттын чабышы чынында тез ээ! Көпчүлдүк тез баргыла! Similarly, when using “哇,” as in “才几天工夫哇, 麦子就长过了膝盖。你好哇? 快走哇!”, they are expressed in Kirghiz as: Эми эле бир нече күндө эле э, буудай тизеден бийик өсүптүр. Саламатсыңбы? Ылдам жүр ээ. When using “哪,” as in “谢谢您哪! 你得留神哪!”, they are expressed in Kirghiz as Ыракмат сизге э! Сен байкаста ээ.

(3) Analysis of the Basic Meaning of the Modal Particle “吗” and Its Corresponding Usage in Kirghiz

1. The Basic Meaning and Usage of the Modal Particle “吗”

According to relevant dictionary entries, the Chinese modal particle “吗” has three main meanings. It is usually placed at the end of a sentence but can also be used at pauses within a sentence. Its various functions and usages are listed in detail in Table 3.

Table 3. Usage of the Modal Particle “吗”

Usage and Position	Main Mood Meaning	Example Sentences
At the end of a sentence	Indicates a question	明天他来吗? (Will he come tomorrow?) / 你找我有事儿吗? (Do you have something to discuss with me?)
At the end of a sentence	Indicates a rhetorical question	你这样做对得起朋友吗? (Do you think this is fair to your friend?) 这件事儿吗, 其实也不能怪他。 (As for this matter, you can't really blame him.) / 科学吗, 就得讲究实事求是。 (As for science, it must adhere to facts and truth.)
At a pause within a sentence	Draws the listener's attention	

Through an in-depth analysis of the table's content, we can draw the following conclusions:

First, the most common use of the modal particle “吗” is at the end of a sentence to express a question or rhetorical tone. In interrogative sentences, “吗” is typically used to ask whether a situation or fact is true, such as in the sentences “明天他来吗?” and “你找我有事儿吗?” Both examples express a question about an event or situation. In rhetorical sentences, “吗” is used to emphasize the speaker's doubt or denial of a point or action, such as in “你这样做对得起朋友吗?” This rhetorical question expresses disapproval of a certain behavior.

Secondly, in addition to being placed at the end of sentences, “吗” can also be used at pauses within a sentence, mainly to draw the listener's attention to what follows. This usage often appears in situations requiring explanation, supplementation, or emphasis on a point or fact. For example, in the sentence “这件事儿吗, 其实也不能怪他,” “吗” is used at a pause in the sentence to remind the listener to pay attention to the upcoming explanation, that is, “actually, you can't blame him.” Similarly, in the sentence “科学吗, 就得讲究实事求是,” “吗” serves a similar function, emphasizing that science should adhere to facts and truth.

2. Corresponding Expressions of the Modal Particle “吗” in Kirghiz

2.1 When Used at the End of a Sentence to Indicate a Question

The most common use of the modal particle “吗” is at the end of a sentence to express a question. This usage corresponds to the function of the Kirghiz modal particle *бы*. For example, the sentences “明天他来吗?” and “你找我有事儿吗?” are expressed in Kirghiz as “Ал эртең келеби?” and “Сенин мага келишинде жумушун барбы?”

2.2 When Used at the End of a Sentence to Indicate a Rhetorical Question

When the modal particle “吗” is used at the end of a sentence to indicate a rhetorical tone, its function corresponds to the Kirghiz modal particle *бы*. For example, the sentence “你这样做对得起朋友吗?” is expressed in Kirghiz as “Сен ушундай кылсаң досундун жүзүн карай аласыңбы?”

2.3 When Used at a Pause Within a Sentence

The modal particle “吗” can also be used within a sentence to create a pause, and its main function is to draw the listener's attention to the subsequent content. In Kirghiz, we do not find a modal particle that fully corresponds to this function of “吗.” Instead, Kirghiz tends to select appropriate words based on the specific context to convey a similar mood. For example, the Chinese sentences “这件事儿吗, 其实也不能怪他” and “科学吗, 就得讲究实事求是” are expressed in Kirghiz as “Бул иште болсо, чындыгында аны да күнөөлөгөнгө болбойт” and “Илим деген чындыкты негиз кылуу керек.” In these Kirghiz sentences, the words “болсо” (is) and “деген” (said) are added to attempt to convey a similar mood, but the effect does not achieve the same intensity as the Chinese modal particle “吗” It is worth noting that the usage of “吗” in this context is similar to the usage of the modal particle “嘛.”

(4) Analysis of the Basic Meaning of the Modal Particle “嘛” and Its Corresponding Usage in Kirghiz

1. The Basic Meaning and Usage of the Modal Particle “嘛”

According to relevant dictionary entries, the Chinese modal particle “嘛” has three main meanings. These meanings and usages are detailed in Table 4.

Table 4. Usage of the Modal Particle “嘛”

Usage and Position	Main Mood Meaning	Example Sentences
At the end of a sentence	Indicates that something is obvious	有意见就提嘛 (If you have suggestions, just say them) / 这也不能怪他, 头一回做嘛 (You can't blame him; it's his first time) / 他自己要去嘛, 我有什么办法? (He wants to go himself, what can I do?)
At the end of a sentence	Indicates expectation or dissuasion	你快点儿嘛! (Hurry up!) / 不让你去, 就别去嘛。 (If you're not allowed to go, then don't go.)
At a pause within a sentence	Draws the listener's attention	这件事儿嘛, 其实也不能怪他。 (As for this matter, you can't really blame him) / 科学嘛, 就得讲究实事求是。 (As for science, it must adhere to facts and truth)

From the above table, we can see that the modal particle “嘛” has rich expressive functions in Chinese. When used at the end of a sentence, it can emphasize the obviousness of a reason or situation, while also conveying expectation or dissuasion. When used at a pause within a sentence, it effectively draws the listener's attention to the subsequent content, making the speaker's statement more tactful and acceptable. By flexibly using the different usages of “嘛,” we can more accurately convey our intentions and emotions, making language communication more vibrant.

2. Corresponding Expressions of the Modal Particle “嘛” in Kirghiz

2.1 When Used at the End of a Sentence to Indicate Something Obvious

When the modal particle “嘛” is used at the end of a sentence to indicate that a reason or situation is obvious, in Kirghiz, particles such as “да” and “бы” are used to convey similar meanings. For example, the sentences “有意见就提嘛” (If you have suggestions, just say them), “这也不能怪他, 头一回做嘛” (You can't blame him; it's his first time), and “他自己要去嘛, 我有什么办法?” (He wants to go himself, what can I do?) are expressed in Kirghiz as “Наразычылыгың болсо ортого сал да.”, “Бул иште аны да күнөөлөгөнгө болбойт, биринчи жолу жасап жатпайбы.”, and “Ал өзү батат турбайбы, менде эмне арга?”.

2.2 When Used at the End of a Sentence to Indicate Expectation or Dissuasion

When the modal particle “嘛” is used at the end of a sentence to convey expectation or dissuasion, the situation can vary. Sometimes we can find corresponding modal particles in Kirghiz, but other times it is difficult to find a perfectly matching expression. For example, in the sentence “你快点儿嘛!” (Hurry up!), there is no direct corresponding modal particle in Kirghiz to convey the same emotion, so it is expressed as “Сен батыраак болсоң!”. However, in another sentence “不让你去, 就别去嘛。” (If you're not allowed to go, then don't go.), we use the Kirghiz particle “да” to approximate this mood: “Баргызбагандан соң, барбай эле кой да”. This shows that although both languages exhibit differences in expressing subtle emotions, we must strive to find the closest expressions based on context.

2.3 When Used at a Pause Within a Sentence

When the modal particle “嘛” is used at a pause within a sentence, its main function is to attract the listener's attention and create anticipation for the subsequent content. This usage is quite similar to the third usage of the modal particle “吗,” and thus we have not explored it in depth here.

(5) Analysis of the Basic Meaning of the Modal Particle ‘哦’ and its Corresponding Expression in Kirghiz

Basic Meaning and Usage of the Modal Particle ‘哦’

The modal particle “哦” is one of the common modal particles. Its various meanings and uses are listed in detail in Table 5.

Table 5. Uses of the Modal Particle “哦”

Based on the content of the table above, it is not difficult to see that its meaning changes depending on the tone used. When “哦” is pronounced with a second tone, it is usually used to express a sense of doubt

or uncertainty, similar to an attitude of skepticism. For example: “哦, 他也要来参加我们的会议吗?” Here, the “哦” carries a sense of surprise and questioning, indicating that you are surprised by the news that someone else is also attending the meeting.

Usage and Position	Main Modal Meaning	Example Sentence
Used at the beginning of a sentence	Indicates doubt or skepticism	哦, 他也要来参加我们的会? (Oh, is he also coming to join our meeting?)
Used at the beginning of a sentence	Indicates realization or sudden understanding	哦, 我想起来了。 (Oh, I remember now.)
Used at the end of a sentence	Softens the tone, making it more gentle and friendly	明天见, 别忘了我们的约定哦。 (See you tomorrow, don't forget our agreement, okay?)

However, when “哦” is pronounced with a fourth tone, it conveys a sense of realization or sudden understanding. For example: “哦, 我明白了。” or “哦, 我想起来了。” Here, “哦” conveys a sense of sudden realization, indicating that you have understood or recalled something.

In addition, “哦” can also be used to soften the tone and make it more friendly, avoiding a direct or harsh expression. For example, when saying goodbye, one might say: “明天见, 别忘了我们的约定哦。” Here, the “哦” adds a sense of warmth and friendliness, making the sentence sound more pleasant and kind.

2. Corresponding Expression of the Modal Particle ‘哦’ in Kirghiz

2.1 When Used at the Beginning of a Sentence, Pronounced with a Second Tone

When the Chinese modal particle “哦” is placed at the end of a sentence to convey doubt or skepticism, its corresponding expression in Kirghiz is the modal particle “А” or “Ым.” For example, the Chinese sentence “哦, 他也要来参加我们的会?” can be expressed in Kirghiz as “А, ал биздин чогулушка келип катышат бекен?” or “Ым, ал биздин чогулушка келип катышат бекен?” Here, the Kirghiz modal particles “А” and “Ым” share similar tonal characteristics with the second tone of “哦” in Chinese, both using a second-tone pronunciation. This offers a new perspective in the comparative study of Chinese and Kirghiz, revealing a new understanding that Kirghiz may exhibit tonal features in specific contexts, despite traditional views that Kirghiz lacks tonal distinctions.

2.2 When Used at the Beginning of a Sentence, Pronounced with a Fourth Tone

When the Chinese modal particle “哦” is placed at the end of a sentence to express realization or sudden understanding, the corresponding expression in Kirghiz is the use of the modal particle “Ээ” or “Оо.” For example, the sentence “哦, 我想起来了” can be expressed in Kirghiz as “Ээ, эстей алдым” or “Оо, эсиме келди.”

2.3 When Used at the End of a Sentence

The use of the modal particle “哦” at the end of a sentence mainly serves to soften the tone and add a sense of friendliness, avoiding direct or stiff expression. For example, the sentence “明天见, 别忘了我们的约定哦” in Kirghiz can be expressed as “Эртең көрүшөлү, биздин убадабызды унутуп калба ээ.” This corresponding expression in Kirghiz also serves to soften the tone and make it more gentle and friendly, avoiding a direct or rigid tone.

(6) Analysis of the Basic Meaning of the Modal Particle “呢” and Its Corresponding Usage in Kirghiz

1. The Basic Meaning and Usage of the Modal Particle “呢”

The modal particle “呢” is also one of the common modal particles in Chinese. According to dictionary entries, “呢” has four main meanings. These meanings and usages are detailed in Table 6.

Table 6. Usage of the Modal Particle “呢”

Usage and Position	Main Mood Meaning	Example Sentences

In the middle of a sentence	Indicates a pause (mostly for contrast)	如今呢, 可比往年强多了 (Nowadays, it's much better than previous years) / 喜欢呢, 就买下; 不喜欢呢, 就别买。(If you like it, buy it; if not, don't.)
At the end of a declarative sentence	Indicates that an action or situation is ongoing	她在井边打水呢。(She is fetching water by the well.) / 别走了, 外面下着雨呢。(Don't leave, it's raining outside.) / 老张, 门外有人找你呢。(Old Zhang, someone's looking for you outside.)
At the end of a declarative sentence	Confirms facts, often with exaggeration	收获不小呢。(The harvest is quite big.) / 晚场电影八点才开呢。(The evening movie doesn't start until 8 p.m.) / 远得很, 有两三千里地呢。(It's very far, two to three thousand li away.)
At the end of an interrogative sentence (specific, choice, and yes/no questions)	Indicates a tone of inquiry or deep reflection	这个道理在哪儿呢? (Where is this principle?) / 你学提琴呢, 还是学钢琴呢? (Are you learning the violin or the piano?) / 人呢? 都到哪儿去了? (Where are the people? Where have they gone?)

Through this analysis, we can see that “呢,” as a modal particle, can express a variety of meanings depending on the context, such as pauses, emphasis, ongoing states, confirmation of facts, and inquiry. This makes the use of “呢” highly flexible and expressive in both spoken and written language.

2. Corresponding Expressions of the Modal Particle “呢” in Kirghiz

2.1 When Used in the Middle of a Sentence

“呢” is often used in the middle of a sentence to indicate a pause, especially in contexts of listing or contrast. For example, in the sentences from Table 6, “如今呢, 可比往年强多了” (Nowadays, it's much better than previous years) or “喜欢呢, 就买下; 不喜欢呢, 就别买” (If you like it, buy it; if not, don't), “呢” plays this role. However, in Kirghiz, there is no direct modal particle that conveys this pause or listing effect. Instead, Kirghiz often uses vowel lengthening in the final syllables of verbs to achieve a similar effect. For example, these sentences are expressed in Kirghiz as: “Бүгүнкү күндөрдө болсо, илгерки жылдарга караганда кыйла эле жакшы болду” or “Жактырсаң сатып ал, жактырбасаң алба”. In these translations, note the slightly prolonged vowel sounds in words like “болсо” and “күндөр.” In short, Kirghiz does not directly use modal particles but simulates similar pauses and effects through vowel lengthening.

2.2 When Used at the End of a Declarative Sentence to Indicate an Ongoing Action or Situation

When “呢” is used at the end of a declarative sentence to indicate an ongoing action or situation, Kirghiz uses the auxiliary verb “жатат” to express this. For example, the sentences from Table 6, “她在井边打水呢” (She is fetching water by the well) / “别走了, 外面下着雨呢” (Don't leave, it's raining outside) / “老张, 门外有人找你呢” (Old Zhang, someone's looking for you outside), are expressed in Kirghiz as: “Ал кудуктун жанында суу тартып жатат.” / “Кетпе, талаада жамгыр жаап жатат.” / “Лао жаң, сыртта бирөө сени издеп жатат.”

2.3 When Used at the End of a Declarative Sentence to Confirm Facts

When “呢” is used at the end of a declarative sentence to confirm facts, often with an exaggerated tone, there is no exact equivalent in Kirghiz. For example, sentences from Table 6 such as “收获不小呢” (The harvest is quite big) / “晚场电影八点才开呢” (The evening movie doesn't start until 8 p.m.) / “这个药灵得很呢, 敷上就不疼了” (This medicine works great; apply it and the pain will go away) are expressed in Kirghiz as: “түшүм аз эмес.” / “Кечки фильм саат сегизде анан башталат.” / “Бул дары абдан өнүмдүү экен, аны жесең эле оорубай калат экенсиң.” However, these Kirghiz expressions lack the specific tonal exaggeration that “呢” conveys in Chinese.

2.4 When Used at the End of an Interrogative Sentence

When “呢” is used at the end of a sentence, especially in specific questions, choice questions, or yes/no questions, it conveys a tone of inquiry or deep reflection. In Kirghiz, there is no directly corresponding expression for this usage of “呢.” For example, in specific questions like “这个道理在哪儿呢?” (Where is this principle?), Kirghiz uses: “мындай жорук кайда?” For choice questions, Kirghiz uses the modal particle “бү” to express the meaning, as in “你学提琴呢, 还是学钢琴呢?” (Are you learning the violin or the piano?), which is expressed as: “Сен скрипка үйрөнөсүңбү же фортепиано үйрөнөсүңбү?” For yes/no questions, Kirghiz uses the particle “чи,” such as in “人呢? 都到哪儿去了?” (Where are the people? Where have they gone?), which is expressed as: “Адамдарчы? Кайда кетишти?” Similarly, “他们都有任务了, 我呢?” (They all have tasks, what about me?) is expressed as: “Алардын баарынын милдети бар, менчи?”

(7) Analysis of the Basic Meaning of the Modal Particle “吧” and Its Corresponding Usage in Kirghiz

1. The Basic Meaning and Usage of the Modal Particle “吧”

The modal particle “吧” is also one of the common modal particles in Chinese. According to relevant dictionary entries, “吧” has five main meanings. These meanings and usages are detailed in Table 7.

Table 7: Usage of the Modal Particle “吧”

Usage and Position	Main Mood Meaning	Example Sentences
At the end of an imperative sentence	Softens the tone	咱们走吧 (Let's go) / 帮帮他吧 (Help him) / 你好好儿想想吧 (Think it over) / 同志们前进吧! (Comrades, let's move forward!)
At the end of a declarative sentence	Adds uncertainty	他是上海人吧 (He's from Shanghai, right?) / 你明天能见到他吧 (You'll see him tomorrow, right?) / 小张大概不会来了吧 (Xiao Zhang probably won't come, right?)
At the end of an interrogative sentence	Adds speculation or estimation	这座楼是新盖的吧? (This building is newly built, isn't it?) / 您就是李师傅吧? (You are Master Li, right?)
At the end of a follow-up sentence	Indicates agreement or acceptance	好, 就这样定了吧 (Alright, let's settle it this way) / 不来就不来吧, 反正人已经够了 (If they don't come, so be it; we already have enough people) 走吧, 不好; 不走吧, 也不好 (If we go, it's not good; if we don't go, it's also not good)
At a pause within a sentence	Introduces a hypothesis, example, or concession	就说小李吧, 他现在一个人干三个人的活儿 (Take Xiao Li, for example, he's doing the work of three people) / 就算你有理吧, 也不能打人啊 (Even if you're right, you still shouldn't hit someone)

From the table above, it's clear that “吧” is a common modal particle in Chinese used mainly in colloquial speech. Depending on the type of sentence and position, it can express different mood meanings. When used at the end of an imperative sentence, it softens the tone; at the end of a declarative sentence, it adds uncertainty or speculation; at the end of an interrogative sentence, it conveys an estimation or speculation; when used at the end of a follow-up sentence, it can express agreement or indifference; and when used at a pause within a sentence, it introduces a hypothesis, example, or concession. In summary, the usage of “吧” enriches the expressive range of Chinese, making speech more flexible and emotionally nuanced.

2. Corresponding Expressions of the Modal Particle “吧” in Kirghiz

2.1 When Used at the End of an Imperative Sentence

When “吧” is used at the end of an imperative sentence, it softens the tone. In Kirghiz, there is no exact equivalent modal particle to fully convey this effect, but similar mood-softening can be achieved by adding auxiliary verbs or interrogative suffixes. For example, the Chinese sentences 咱们走吧 (Let's go), 帮帮他吧 (Help him), 你好好想想吧 (Think it over), and 同志们前进吧 (Comrades, let's move forward!) are expressed in Kirghiz as Биз жүрөлү бү, Ага жардам берип кой, Сен жакшылап ойлонуп көрчү, and Жолдоштор алгалайлы! In these Kirghiz sentences, suffixes such as бү, кой (auxiliary verb), чү, -йлы are used to soften the tone. It's important to consider the tone in communication; by lowering or weakening the tone, a similar softening effect can be achieved. If learners cannot relate these corresponding expressions in their native language to the function of “吧,” they may encounter difficulties or make errors in understanding its usage.

2.2 When Used at the End of a Declarative Sentence

When “吧” is used at the end of a declarative sentence, it adds uncertainty to the tone. In this case, Kirghiz does not have a corresponding modal particle, but it expresses uncertainty through words like бейим, чыгаар, керек, окшонот. For example, the Chinese sentences “他是上海人吧” (He's from Shanghai, right?), “你明天能见到他吧” (You'll see him tomorrow, right?), and “小张大概不会来了吧” (Xiao Zhang probably won't come, right?) can be expressed in Kirghiz as Ал шанхайлык болсо бейим, Сен аны эртең кезиктире ала турган чыгарсың, and Шиа жаң келбей турган болду бейим.

2.3 When Used at the End of an Interrogative Sentence

When “吧” is used at the end of an interrogative sentence, it adds a speculative or estimative tone. For example, “这座楼是新盖的吧?” (This building is newly built, isn't it?) and “您就是李师傅吧?” (You are Master Li, right?) in Kirghiz can express this speculative or estimative tone by adding the interrogative suffix “экен” or using words like “чыгаар” or “бейим.” Kirghiz can also express this by adding the verb suffix “-дыр” after the verb. These sentences can be expressed in Kirghiz as: “Бул имарат жаңыдан салынды бекен?” (Is this building newly built? with a speculative tone), or “Бул имарат жаңыдан салынган чыгаар?” (It might be newly built, with a speculative tone). And “Сиз Ли мырзадырсыз?” (Are you Master Li?) or “Сиз Ли мырза чыгаарсыз?” (You might be Master Li, right? with a speculative tone).

2.4 When Used at the End of a Follow-up Sentence

In Chinese, when “吧” is placed at the end of a follow-up sentence, it is often used to express agreement, acceptance, or indifference. For example, “好，就这样定了吧” (Alright, let's settle it this way) or “不来就不来吧，反正人已经够了” (If they don't come, so be it; we already have enough people). However, in Kirghiz, there is no modal particle that directly corresponds to “吧” to accurately convey this tone. Therefore, these sentences are expressed differently in Kirghiz, such as: “Жарайт, ушундай болсун.” (Alright, let it be this way) and “келбесе келбесин, айтоор адам эчак жетиштүү болду.” (If they don't come, so be it; we already have enough people).

2.5 When Used at a Pause Within a Sentence

In Chinese, when “吧” is used at a pause within a sentence, it often introduces a hypothesis, example, or concession. For example, “走吧，不好；不走吧，也不好” (If we go, it's not good; if we don't go, it's also not good) indicates a dilemma; “就说小李吧，他现在一个人干三个人的活儿” (Take Xiao Li, for example, he's doing the work of three people) illustrates an example; “就算你有理吧，也不能打人啊” (Even if you're right, you still shouldn't hit someone) expresses concession, implying that even if a certain assumption is true, certain actions should not be taken. In Kirghiz, although there is no direct equivalent modal particle for “吧,” similar meanings can be conveyed through other methods. These examples are expressed in Kirghiz as “барайын десе да жакшы болбойт, барбайын десе да жакшы болбойт.” (Whether you go or not, it's not good.), “Шиао ли жөнүндө эле айтаар болсок, ал азыр үч кишинин жумушун иштеп жатат.” (Take Xiao Li, for example, he's doing the work of three people.), and “Сеники жөндүү болгон болсо да киши урганга болбойт да.” (Even if you're right, you still shouldn't hit someone.). These expressions show that by using phrases like “десе” to indicate assumption and “айтаар болсок” to give an example, the corresponding tone can be conveyed. However, in the third sentence, there is no direct way to express the concessive meaning, so the Kirghiz expression does not fully cover the concessive tone of the original sentence.

III Suggestions for Teaching Modal Particles to Kirghiz-Speaking Students

Based on my observations of Chinese language learning experiences and the acquisition of modal particles in recent years, combined with teachers' practical teaching experience and materials, I have found that Kirghiz-speaking students face certain difficulties in learning modal particles. This issue is not only due

to students' insufficient language knowledge but also related to the shortcomings in teaching methods and materials. After carefully analyzing the above content, I propose the following suggestions for teaching modal particles to Kirghiz-speaking students:

First, clearly explain the meaning and usage of modal particles to students.

It is crucial to clearly explain the meaning and usage of Chinese modal particles to students. Chinese modal particles are diverse, and each one may express subtle emotional nuances or differences in tone depending on the context. Some modal particles even have multiple meanings, which is one of the main challenges foreign students face when learning Chinese modal particles. Since the meaning and usage of modal particles vary depending on the context, understanding their diversity is a key aspect of the learning process.

Although the teaching materials we use provide English explanations, and teachers also explain in Chinese, accurately understanding modal particles remains challenging due to their abstract nature. This difficulty is especially pronounced for those students whose native languages lack direct equivalents to Chinese modal particles and their various meanings. As a result, we hope for more teaching resources that explain in the students' native languages, and we encourage teachers to give examples for each meaning of the modal particles. Providing corresponding modal particle materials in the students' native language will help them better understand and use Chinese modal particles.

Second, focus on teaching within real contexts.

As an important part of Chinese expression, the meaning and usage of modal particles are heavily influenced by specific contexts. Therefore, learners not only need to accurately grasp the core meanings of each modal particle, but also develop a keen sense of context. Once students have a basic understanding of the meaning of modal particles, teaching should emphasize practical conversations, reading short texts, or analyzing film clips to demonstrate the specific use of modal particles in various situations. This will allow students to truly feel and understand their usage in real-life contexts.

In teaching, providing ample examples is crucial. These examples should cover the specific application of different modal particles in various contexts so that students can thoroughly understand their meaning and function. Additionally, by comparing the differences in usage of various modal particles in similar contexts, students can accurately grasp subtle distinctions, enhancing their ability to use the language effectively in real-life interactions.

Moreover, the method of simulating scenarios offers significant advantages in teaching modal particles. Through role-playing or simulated dialogues, students can practice using modal particles in concrete communicative situations, which will deepen their understanding and mastery of modal particle usage. This method not only stimulates students' interest in learning but also effectively improves their communicative abilities.

Third, use contrastive analysis in teaching.

Due to the significant differences between Kirghiz and Chinese in the use of modal particles, understanding and mastering the meaning and usage of Chinese modal particles is a challenging task for foreign students, particularly for those whose native language is not Chinese. The common Chinese modal particles discussed above, such as “啊” (a), “呀” (ya), “哇” (wa), “哪” (na), “吗” (ma), “嘛” (ma), “哦” (o), “呢” (ne), and “吧” (ba), play key roles in expressing emotions, attitudes, questions, confirmations, pauses, etc. In contrast, the corresponding expressions of these modal particles in Kirghiz are often different, and sometimes there are no direct equivalents.

Take “啊” (a) as an example. In Chinese, it is often used to express exclamations, surprise, or reminders. However, there is no exact equivalent modal particle in Kirghiz to match all of its meanings. In Kirghiz, similar emotions might be conveyed through changes in intonation, specific words, or phrases. Similarly, “呀” (ya), often used to intensify the tone or express surprise in Chinese, might require other linguistic elements to achieve a similar effect in Kirghiz.

Now consider “吗” (ma) and “呢” (ne), which are commonly used to form questions in Chinese. While Kirghiz has corresponding ways to express questions, their usage and meaning are not always identical. This discrepancy increases the difficulty for foreign students to understand and use Chinese modal particles correctly.

More complicated is the fact that modal particles are often semantically vague and do not generally affect the grammatical correctness or truth of a sentence. However, they can significantly affect the expressive effect and emotional tone of a sentence, making it more vivid and emotionally rich. This vagueness makes learning modal particles difficult for students, as they are hard to grasp. Many students do not clearly understand which words or expressions in their native language correspond to Chinese modal

particles. This lack of understanding can lead to confusion and even anxiety during the learning process. For example, the Chinese modal particle “吧” (ba), when placed at the end of an imperative sentence, softens the tone and often indicates suggestion, request, or uncertainty. However, before undergoing in-depth study, students might mistakenly perceive it as a tone of command or demand, leading to errors in actual use.

To help students better master Chinese modal particles, teachers should fully consider students' native language backgrounds during instruction. By using contrastive analysis between Kirghiz and Chinese in terms of modal particle usage, teachers can design targeted teaching plans. Through examples, exercises, and discussions, teachers can guide students in gaining a deep understanding of the meaning and usage of Chinese modal particles and encourage them to explore corresponding expressions in Kirghiz.

Additionally, teachers should pay attention to the phenomenon of negative transfer that may occur during the learning process. Due to the influence of their native language habits, students may unconsciously use Kirghiz expressions when using Chinese modal particles, leading to errors. Therefore, teachers should correct students' incorrect usage in a timely manner and strengthen relevant practice to help students gradually overcome the influence of negative transfer.

IV. Conclusion

This paper focuses on the common modal particles in Chinese, using a contrastive analysis method to preliminarily summarize and analyze the basic meanings of frequently used Chinese modal particles such as “啊” (a), “呀” (ya), “哇” (wa), “哪” (na), “吗” (ma), “嘛” (ma), “哦” (o), “呢” (ne), and “吧” (ba). Additionally, by integrating empirical data, this paper explores the corresponding expressions of these modal particles in Kirghiz and highlights their similarities and differences. Finally, based on the research results, this paper offers targeted teaching suggestions, providing useful references for language teaching between Chinese and Kirghiz. Through careful classification and analysis, the following conclusions are drawn:

1. The basic meanings of the modal particles “啊, 呀, 哇, 哪” and their corresponding expressions in Kirghiz

The Chinese modal particle “啊” is a common modal particle, with variations in pronunciation including “呀,” “哇,” and “哪.” They are used at the end of exclamatory, declarative, imperative, and interrogative sentences, during pauses in sentences, after enumerating items, and after repeated verbs. They serve to enhance tone, add emotional color, prompt or remind, soften interrogative tone, draw attention, increase colloquialism, and make narration vivid and natural. In Kirghiz, these meanings may be expressed through modal particles like “э” or “го/да,” while in some cases, there may be no direct equivalent. Instead, similar concepts might be conveyed using words like “дегендер,” or by elongating the final syllable of a verb or using gerund forms to express similar emotions or tones.

2. The basic meaning of the modal particle “吗” and its corresponding expression in Kirghiz

The Chinese modal particle “吗” is typically placed at the end of sentences, sometimes used for pauses in the middle of a sentence, and serves to indicate a question, rhetorical question, or to draw the listener's attention to the following content. In Kirghiz, these meanings may be conveyed using the modal particle “бы” or through the addition of words like “болсо” (is) and “деген” (said).

3. The basic meaning of the modal particle “嘛” and its corresponding expression in Kirghiz

The Chinese modal particle “嘛” is mainly used at the end of sentences or at sentence pauses, conveying obvious reasoning, expectations, dissuasion, or to draw the listener's attention. In Kirghiz, these meanings may be expressed through modal particles like “да” and “бы.”

4. The basic meaning of the modal particle “哦” and its corresponding expression in Kirghiz

The Chinese modal particle “哦” is usually used at the beginning or end of a sentence, expressing doubt, understanding, realization, and softening or making the tone more intimate. Its different pronunciations may also convey different meanings. In Kirghiz, these meanings may be conveyed using modal particles like “А” or “ым,” some of which have tonal features similar to the second tone of “哦” in Chinese. Additionally, “Ээ,” “Оо,” or “ээ” may also be used to express similar meanings.

5. The Basic Meaning of the Modal Particle “呢” and Its Corresponding Expression in Kirghiz

The Chinese modal particle “呢” has multiple meanings and can be used in mid-sentence pauses, at the end of declarative sentences to indicate continuity or confirmation of facts, and at the end of interrogative sentences to remind or probe further. In Kirghiz, these meanings can be expressed by elongating the verb's vowel, using auxiliary verbs such as “жарат” or modal particles such as “бү” and “чи”. Sometimes, there might not be a fully corresponding word.

6. The Basic Meaning of the Modal Particle “吧” and Its Corresponding Expression in Kirghiz

The Chinese modal particle “吧” serves to soften statements, express uncertainty, make guesses or estimations, indicate agreement or acceptance, make hypotheses or give examples, and make concessions. In Kirghiz, these meanings can be conveyed by adding auxiliary verbs or question suffixes such as “бү”, “кой”, “чү”, and “-йлы” to soften the tone. Words indicating uncertainty like “бейим”, “чыгаар”, “кепек”, and “окшонот” can also be used. Sometimes, suffixes with questions like “экен” or conjectural words like “чыгаар” or “бейим” may be used. Additionally, Kirghiz may use verb endings like “-дыр” or phrases like “десе” and “айтаар болсок” to express similar meanings. In some cases, there may be no direct Kirghiz equivalent to the Chinese “吧”, particularly when “吧” is used at the end of sentences to express agreement or acceptance.

In summary, Chinese modal particles have rich and varied characteristics, which are reflected in their phonetics, positioning, interaction with other language components, intonation relationships, pause requirements, semantic flexibility, and optional use. These characteristics make modal particles an indispensable part of Chinese expression, adding rich expressive effects and deep emotional color to sentences. Moreover, modal particles have a strong function in spoken communication. In Kirghiz, these meanings can often be conveyed through corresponding modal particles, auxiliary verbs, or elongated pronunciations, though sometimes there might not be a fully corresponding word or expression, requiring a natural intuitive understanding. For foreign students, deeply understanding and mastering these characteristics, and being able to accurately use modal particles in actual communication, is a key step in improving Chinese oral expression. Therefore, foreign students should actively engage in comparative learning and practice, gradually mastering the usage of Chinese modal particles to better communicate and express themselves in Chinese.

References

1. Dictionary Editorial Office, Institute of Linguistics, Chinese Academy of Social Sciences, Modern Chinese Dictionary (7th Edition), May 2016.
2. Кыргыз республикасынын улуттук илимдер академиясы, Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, AVRASYA PRESS, Бишкек, 2011.
3. Gu Yongqin. Corresponding expressions of the Chinese modal particle “啊” in Uyghur language [J]. Journal of Kaifeng Educational College, 2019, 39(07): 76-77.
4. Huang Borong, Liao Xudong. Modern Chinese (Revised 6th Edition) Vol. II [M]. Beijing: Higher Education Press, 2017.
5. Ye Feisheng, Xu Tongqiang. Introduction to Linguistics (Revised Edition) [M]. Beijing: Peking University Press, 2022.
6. Zhang Dingjing. Practical Grammar of Modern Kazakh (Revised Edition) [M]. Beijing: Central University for Nationalities Press, 2018.
7. Nuruz Yushanal. Introduction to Modern Kirghiz [M]. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House, December 1996.
8. Lü Shuxiang. Eight Hundred Words of Modern Chinese [M]. Beijing: The Commercial Press, 1980.
9. Hu Zhenhua. Kirghiz Language Course [M]. Beijing: Central University for Nationalities Press, 2019.
10. Valery (Fuso) F. B. A Study on Confusions and Errors in the Use of Chinese Modal Particles “啊”, “吧”, “吗”, “呢” by Cameroonian Students and Teaching Suggestions [D]. Shanghai International Studies University, 2018.
11. Wang Jue. The System of Mandarin Modal Particles [M]. The Commercial Press, 2023.

**Ж.БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ АДАМГА
ЖАНА КЕСИБИНЕ КАРАТА БЕРИЛГЕН МҮНӨЗДӨМӨСҮ
ОПИСАНИЕ ЧЕЛОВЕКА И ЕГО ПРОФЕССИИ Ж. БАЛАСАГЫНОМ
В ПРОИЗВЕДЕНИИ “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”
DESCRIPTION OF A PERSON AND HIS PROFESSION BY ZH. BALASAGYN
IN THE WORK “BLESSED KNOWLEDGE”**

Кыскача мүнөздөмө: Ж. Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасы түрк элдеринин дидактикалык маанидеги үлгүлүү чыгармасы катары бүгүнкү күндө дагы барктуулугун, идеялык-эстетикалык таасирдүүлүгүн жоготпой, азыркы жаштарга, окурмандарга өзүнүн тарбиялык, эстетикалык маанисин арттырып келе жатат. Жусуп Баласагындын ырлары байыркы замандан тартып эле элибиздин чалкыган дидактикалык, маңыздуу, тарбиялуу насааты. Анда байларга, кедейлерге, бийлерге, кызматтагыларга, жаштарга жана бүтүндөй адамзатына карата санат, акыл ойлоор айтылган. Жалпылап айтканда, ойчул акын өз доорунун жат көрүнүштөрүн карап туруп, ыймандын жоголуп, жаштардын бузулуп бара жаткандыгын, бийликтен адилеттик качып бара жаткандыгын, элдин бири-бирине ишеничи жоголуп бара жаткандыгын, башкаруучулардын элди ойлобой, өз камы үчүн жүгүргөндүгүн көрүп, өзүнүн “Куттуу билик” аттуу чыгармасын жараткан болуу керек деген пикирге келсек болот.

Аннотация: Произведение Ж. Баласагына “Благодатное знание” как образцовое дидактическое произведение тюркских народов не утратило актуальности, идейно-эстетического влияния и продолжает повышать свою просветительскую и эстетическую ценность для современной молодежи и читателей. Стихи Жусупа Баласагына – это дидактическое, содержательное и просветительское послание, к которому наш народ прислушивается с древних времен. В произведении Ж. Баласагына представлены богатые, бедные, чиновники, молодежь и все человечество. Поэт-философ глубоко постиг явления своего времени. Он видел: вера исчезает, молодежь развращается, справедливость бежит от власти, люди теряют доверие друг к другу, правители работают ради себя, не думая о народе, что и послужило поводом для написания произведения “Благодатное знание”.

Abstract: J. Balasagyn's work “Blessed Knowledge” as an exemplary didactic work of the Turkic peoples has not lost its relevance, ideological and aesthetic influence and continues to increase its educational and aesthetic value for modern youth and readers. The work of Zhusup Balasagyn “Blessed Knowledge” is one of the first encyclopedic works in Turkish. The poems of Zhusup Balasagyn are a didactic, meaningful and educational message that our people have been listening to since ancient times. It expressed the rich, the poor, the needy, officials, youth and all humanity. Generally speaking, the poet-philosopher looked at the strange phenomena of his time and saw that faith was disappearing, youth was corrupting, justice was fleeing from power, people's trust in each other was disappearing, rulers were working for themselves, not thinking about the people, and he wrote his “Blessed knowledge”.

Негизги сөздөр: кут; башкаруу; чыгарма; ыр; доор; философ; ойчул; руханий; акыл; бийлик; байлык.

Ключевые слова: благо; управление; труд; песня; эпоха; философ; мыслитель; духовное; разум; власть; богатство.

Keywords: good; management; labor; song; era; philosopher; thinker; spiritual; mind; power; wealth.

Жусуп Баласагын илим-билим кенен арым таштап, маданият гүлдөп өнүгүп турган орто кылымдагы Күнчыгыш ренессансынын өкүлү. Орто кылым чыгыш эли үчүн өзгөчө мезгил: ар башка элдин ар кыл маданияты, рухий мурастары тогошкон ошол учурда улуу ойчулдар, философтор аль-Кинди, аль-Фараби, Бируни, Ибн-Сина, Ибн Рушдун, таланты тамшандырган алп акындар Рудаки, Фирдоси, Жусуп Баласагын, Омор Хайям, Низами, Навои, Насилинин чыгармалары жаралган мезгил. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» эмгеги түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири. Бул эмгектин ойчулдун эне тилинде жазылышы түрк тилинин ички

мүмкүнчүлүгүн, анын али белгисиз ажарын ачып берди. «Куттуу билим» түрк элдеринин тили, акыл-эси жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө дем берип, түрткү болгон баалуу мурас экендиги талашсыз [11, 31-б.].

Чыгарма менен терең таанышып, анын маңызына көз чаптырсак, андан көпчүлүк ойчул-философтордун пикири менен үндөш саптарды байкайбыз.

Жусуп Баласагын көркөм образдар аркылуу аллегориялык ыкманы пайдалануу менен терең философиялык маселелерди козгоп, рухий дүйнөнүн негизги болумуштун маңызы тууралуу ырааттуу ой жүгүртөт. Жусуп Баласагын сүрөтчүлүк жана ойчулдук эки өнөрдү тең, тизгиндеп, поэзиянын көркөм каражаттары аркылуу татаал философиялык маселелерди туюндурган. Белгилей кетүүчү нерсе, чыныгы поэзия өзүнүн табияты боюнча философияга өтө жакын. Кыргыз элинин философиялык ойлору, диний көз караштары, башкаруу системасы, элдин карапайым турмушу, сабатсыздыгы, жашоо шарттарынын бардыгы чыгармада кеңири берилген. Бирок адам баласынын турмуштук тажрыйбасында толук кандуу пикир алышуунун негизги каражаты катары оозеки да, жазуу формаларынын өз-өзүнчө негизги орду бар экендигине ынануу менен тыянак чыгара алабыз. Жогорудагыдай тыянакка таянуу менен бирге эле оозеки жана жазуу кебинин коомдук кубулуш катары бирдей деңгээлде изилдөө ишин жүргүзүүнү эске ала кетүүбүз керек [9, 53-б.].

Жусуп Баласагындын ырлары байыркы замандан тартып эле элибиздин чалкыган дидиктикалык, маңыздуу, тарбиялуу насааты. Турмуштун бардык кырдаалдары акын, философтун чыгармаларында конкреттүү аныктамалары менен чечилген. Анда байларга, кедейлерге, бийлерге, кызматтагыларга, жаштарга жана бүтүндөй адамзатына карата санат, акыл ойлор айтылган. Абийирдүү, уяттуу адамга «сансыз байлык сыйлык кылышы», биздин көз карашыбызда, элдин ага деген ак дилден болгон урматы, аны ызатташы, кадырлашы, анын өзүнүн руханий дүйнөсүнүн байлыгы, аткарып жаткан ишине, кызматына канааттанымы, ыраазы болушу керек. Ошентип, Жусуп Баласагын инсандын көптөгөн мыкты сапаттарынын арасынан абийирди башкы, өзөктүү, аныктоочу сапат катарында айрыкча маани берип мүнөздөгөн. Баш бийлик тарабынан Жусуп Баласагынга Хасс хажиб наамы берилди. Акын Сарайдын баш акылчысы болуп калды.

Азаматты эки нерсе багыттайт –

Адал сөзү, ак эмгеги карытпайт.

Адам өлсө - сөзү калат артында,

Жакшы атагы унутулбайт калкында.

Түбөлүккө өлбөйм десең сен эгер,

Ачык сүйлөп, ак ишинди улай бер [2, 67-б.]. Ошо ар заманда ачык сүйлөп, ак иш өтөгөн бабалардын таалимин улай келип, Жусуп Баласагын өз сөзүн айтты:

Акылман өкүмдарлар баары баштан,

Элине адил мыйзам тартуулаган [6, 45-б.].

Улуу ойчулдун жогорудагы айткандарында улуу муундардын, акылман, өкүмдарларды адилеттүүлүккө, ачык сүйлөөгө, чынчылдыкка, элге туура багыт берүүгө чакырык жатат. Эгерде эл бийлеген инсандар чынчылдык менен башкарса, зордук-зомбулуктун тыйылаарын, кайгы-мундун азаярын, калктын арасында тынчтык өкүм сүрөөрүн, калайыктын казаны данга, короосу малга, дасторкону дүйүм тамакка толоорун баса белгилеген. Жетим менен жесирлердин ырыскысы мол болуп, жакырчылык жоюлаарын белгилеген.

Кут илиминде айтылгандай:

Эрдин тилегин эли тиледи.

Элдин тилегин эри тиледи».

Адилет бийликтин өстөнү кенендеди. Агыны мол мөлтүр суу тереңдеди. өрүшү жашарды. Жайыты оттуу, малы семиз, өркөнү өстү. Бул учурду Жусуп мындайча сүрөттөдү:

Аалам көрдү, куту ташып көктөдү,

Козу, улакка бирге өрүдү көк бөрү.

Адамдагы ач көздүктү, пейили тардыкты, тажаалдуулукту, ала жипти аттаган терс көрүнүштөрдү, адамдагы түркөй сапаттарды, каардуулукту, адамкерчиликсиз мамилени, калпычылыкты, көз бөмөчүлүктү, тойбогон ач көздүктү, ичинде котур ташы бар арамдыкты, көзү тойбогон ач көздүктү, күн карама болгон эки жүздүүлүктү, наадандыкты, ашыкча мансапкорлукту, бийликтеги өзүм билемдикти, колуна жакшылык келбеген байлыкты, турмуштагы терс көрүнүштөрдү, элдин ичиндеги көйгөйлөрдү, үй-бүлөдөгү ишенбестикти, блимсиздердин түркөйлүгүн, акылсыз адамдарды чыгармасында акын деталдуу сүрөттөп, насаатын айткан. Ырларында адам күнүмдүк оокатына топук кылганда, билим менен терең сугарылганда, ыймандуулукка келгенде, эл-жерин барктаганда, маданияттуулукка умтулганда, тилди туура,

багыттуу пайдаланганда, акылмандуулукка бет алганда гана ийгиликтерге жетишээрин баса белгилеген.

«Куттуу билик» мындай дейт,
Акыл кайда болсо – улуулук толоор,
Билим кимде болсо – билик болоор.
Акылы болсо, пайдасын эл көп көрөөр,
Билим билсе азиз тердик өткөрөөр [5, 23-б.].

Адамдагы бийиктик, касиет биликте болоорун кут китеби айткандай, элибиз оозеки сактап келаткан: «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат» деген накылдардын өзөгү бир. Бардык жакшылыктын уюткусун асыроо кыйын экендигин Жусуп Баласагын өз дастанында мындайча эскерди:

Кары сөзүн айтылган капка сакта,
Кары сөзү алтын да сырын ачса.
Кут бир келет – бакпасаң кетип калат,
Бак – бир конот, үйлөсөң өчүп калат [4, 12-б.].

Не деген накыл, көрсө бабалар калтырган акыл-насааттын кут илими катары бизге жеткенин көрүнүздөр. Ушундан улам: «Бактысыздан кут качат», «Жашында мээнет, карыганда дөөлөт», «Куттуу үйдө шам жанат», «Кут илимге эшик ачат» деген накыл сөздөр жаралып отурат [3, 45-б.]. Күнү бүгүн эл оозунда айтылган макал-лакаптардын бул түрмөгү да дал ушул «Куттуу билик» менен сабакташтыгы абзел иш. Демек, калкыбыздын баамында кут образы жандуу, касиеттүү. Кантсе да, байыркыдан оозеки жат окулган дастандар, икаялар, накыл сөз, макал-лакаптар Жусуп акындын ихламын чакырганы байкалат. Чытырман токойдогу отун отунчунун аяк астында белен жаткан сыяктуу, калк рухунун казынасында кылымдап сакталган сөз куту акындын дилин тынчтыптастан шыгын ойготкондугу, кемеңгерлигин тереңдетип, чеберлигин жетилткендигин анын дастаны күнү бүгүнкүдөй баяндайт.

Байыркы маданий, адабий мурасыбыз болгон «Куттуу билим» аталган китеп-бул атадан калган адабий, маданий мурастын баалуусу. Бул китеп, же анын автору тууралуу кеп айтуудан мурун ал жашаган доордун айрым өзгөчөлүгүнө азыноолак токтоло кетели. Анткени кандай гана ойчул болбосун ал өз мезгилинин алкагы менен чектелип, ошол мезгилдин уулу катары кала берет [2, 90-б.]. Айталы, Жусуп Баласагындын акыл-насаат дидактикалык маанидеги бул чыгармасында адеп-ахлак, нарк-насил проблемалары иликтөөгө алынып, адам баласынын тулку-турпаты менен рухий жандүйнөсүнүн, айткан кеп-сөзү менен кылган ишинин дал келиши коомдук өнүгүштүн зарыл шарты катары көрсөтүлгөн. Жүрүш-туруш, жан – дүйнөнүн төп келип, өзүнчө гармонияга ээ болушу эстетикалык гана эмес этикалык мааниге ээ. Билим, акыл-эс адам баласынын жан-дүйнөсүн байытып, турмуш-жашоодон өз ордун табууга, табийгый. коомдук кубулуштарды туура андай билүүгө мүмкүндүк берет. Максат – бакыт, ал эми ага жетүүнүн сыналган ишенимдүү жолу экендиги жөнүндөгү ой Жусуп-ойчулдун чыгармасынын лейтмотиви, квинтессенциясы [1, 81-б.].

Элин сүйүп, жакын болсо илимге,
Жакшылыкты жакын кылар түбүндө [10, 11-б.].

Малчыларды сыпаттодо акын “Жалган айтууну билбейт алар” деп сүрөттөйт. Аларга каралашып туруу зарыл экендигин жазган. “Дыйканда колу ачыктык, жоомарт сапат, Теңир берген кенендик бүткөн адат. Кыбыр эткен жердеги тирүү жанга, Элге-тамак, кушка-дан, баары анда” – деп малчы, дыйкандардын ичинде кири жок таза адамдар экенин баса белгилейт. Ал эми акындарды чынчыл, ак ниет, ачык айтуучулук мүнөздүү болушаарын айткан. “Булар менен баарлаш, кошула жүр, Ачык сүйлөп, ак дилден маиле кыл, Мактоого таатыйм десең акылманым, Алар менен сыйлуу бол, өзүң дайыма” – деген чакырыгын таштаган. Жусуп Баласагындын ырлары мындан көп кылымдар бою мурда жазылса да, бүгүнкү күндө дагы актуалдуулугун жоготпой келет. Ошол учурдун кейиштүү портретин сүрөттөп берген ойчул мындай дейт: “Акылдуулар мукурап алсыз болду, Билимдүүлөр тыйылып тилсиз болду. Эл ичинде зулумдар арбын болду, Мусулмандардын мойнуна түйшүк толду, Шарап ичип, саткандар адамдыкты, Жакшы атыгып, баатыр деп аты чыкты. Намаз окуп, сыйынып жүргөн киши, Жек көрүнүп кор болду кылган иши” – деп учурдун көйгөйлөрүн чагылдырып берди.

Жалпылап айтканда, ойчул акын өз доорунун жат көрүнүштөрүн карап туруп, ыймандын жоголуп, жаштардын бузулуп бара жаткандыгын, бийликтен адилеттик качып бара жаткандыгын, элдин бири-бирине ишеничи жоголуп бара жаткандыгын, башкаруучулардын элди ойлобой, өз камы үчүн жүгүргөндүгүн көрүп, өзүнүн “Куттуу билик” аттуу чыгармасын жараткан болуу керек деген пикирге келсек болот.

Жусуп Баласагындын нуска сөздөрүнө караганда, адамдын адамдыгы тунук билими, адептүү маданияттуулугу, бийик адамкерчиликтүү мамилеси, сүйлөгөн сөздөрүнөн билинип турушу абзел экендигин баса белгилеген. Мисалы: Жамандар болбос ишке кегин сактайт, Жакшынын атын булгап, ушак таштайт. Жакшылык жасап көнгөн жасай берет, Таарынычын унутуп мээрим төгөт”- деген ырын алып көрөлү. Мында акын адамдарды жакшы жана жаман деп эки багытка бөлөт. Чыгармада карама-каршы түшүнүктөрдүн күрөшү жүрүп олтурат. Жакшы адамдарды билимге умтулаарын ырында улам-улам кайталап олтурат. “Акылман өкүмдарлар баары баштан, Элине жакшы заман тартуулашкан. Бардык ишин шашпай иштеп ойлонуп, Эл башкарат, илим-билим колдонуп, Баарын колдоп, кедейлерге көз салат, Оңго жолдоп, заңдан чыкпоо анда адат [4, 33-б.]. Бул саптарда билимсиз адамдын мөмөсү жок дарак экендигин, ал акырындык менен куурап калаарын, падыша кылычы менен өкүмзарлыгы менен элди өзүнө каратышы мүмкүн болсо, билимдүүлөр акылы менен минди башкараарын өз учурунда эле ачыктап берген.

Ж. Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасы түрк элдеринин дидактикалык маанидеги үлгүлүү чыгармасы катары бүгүнкү күндө дагы барктуулугун, идеялык-эстетикалык таасирдүүлүгүн жоготпой, азыркы жаштарга, окурмандарга өзүнүн тарбиялык, эстетикалык маанисин арттыра бермекчи.

Колдонулган адабияттар

1. Бекбо А. Кут белгиси билик. – Бишкек, 1993, 27-б.
2. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. – Бишкек: “Адабият”, 1991, 31-б.
3. Козубаев Т. Уядан эмнени көрсө учканда ошону алат же Жусуп адепти кандай баалаган // Кутбилим газетасы, 1994; ЖАМУнун Жарчысы, 2016, № 2.
4. Куттуу билим: дастан / Байыркы түрк тилдеринен которгон Т. Козубеков. – Москва, 1993, 45-б.
5. Сатыбекова Т. Жусуп Баласагындын тарбия жөнүндөгү ой толгоосу // “Эл агартуу” журналы. – Бишкек, 1994, № 6.
6. Сыдыкбеков Т. Табылга. Макалалар жыйнагы. – Бишкек: Адабият, 1991, 53-б.
7. Радлов В.В. «Куттуу биликке» акыркы сөз. – Фрунзе: «Кыргызстан маданияты», 1969.
8. Юсуф Хас-Хаджиб Баласагунский. Наука быть счастливым / Пер. Наума Гребнева. Перевод отдельных глав. – Ташкент: Гослитиздат Уз.ССР, 1963, 120 с.
9. Кулбачаев Д.К. Оозеки кептин жалпы изилдениши жана теориялык маселелери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2020, № 4(104), 53-б.
10. Сагидаева С.А. Кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөө этаптары тууралуу // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2019, № 4(100), 72-б.
11. Думанаева М.Г., Каролова А.М. Жеңижоктун чыгармачылыгындагы педагогикалык жана философиялык ой жүгүртүүлөр // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2020, № 4(104), 320-330-бб.

УДК 801.8

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-327-332

Чжао Хуаньгай

Түндүк-Батыш педагогикалык университети, Эл аралык маданий алмашуу колледжи

Чжао Хуаньгай

Северо-Западный педагогический университет, Колледж международного культурного обмена

Huangai Zhao

Northwest Normal University, College of International Cultural Exchange

**ЧЕТ ЭЛДИК СТУДЕНТТЕРДИН КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ БЕЛГИСИЗ ПАССИВДҮҮ
СҮЙЛӨМДӨРДҮ "被" ИЕРОГЛИФТҮҮ СҮЙЛӨМ КАТАРЫ ЖАҢЫЛЫШ
КОЛДОНУШУНУН СЕБЕПТЕРИН ТАЛДОО
АНАЛИЗ ПРИЧИН, ПО КОТОРЫМ ИНОСТРАННЫЕ СТУДЕНТЫ НЕПРАВИЛЬНО
ИСПОЛЬЗУЮТ НЕМАРКИРОВАННЫЕ ПАССИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КИТАЙСКОМ
ЯЗЫКЕ КАК ПРЕДЛОЖЕНИЯ С «被»
ANALYZING THE REASONS WHY INTERNATIONAL STUDENTS MISUSE
UNMARKED PASSIVE SENTENCES IN CHINESE AS "BEI" SENTENCES**

Кыскача мүнөздөмө: Кытай тилинин пассивдик сүйлөмдөрүн үйрөнүүдө чет өлкөлүк студенттердин эң кеңири таралган көйгөйү — Белгисиз пассивдик сүйлөмдөрдү “被” иероглифтүү сүйлөмдөр катары жаңылыш колдонуу. Белгисиз пассивдик сүйлөмдөр жана “被” иероглифтүү сүйлөмдөр боюнча буга чейин көптөгөн изилдөөлөр болгону менен, алардын эч бири студенттердин жаңылыш колдонуу көйгөйүн толук чече алган эмес. Бул макала салыштырмалуу тил илими, жаңылыштыкты анализдөө теориясы, семантика сыяктуу теорияларды жана ыкмаларды колдонуп, белгисиз пассивдик сүйлөмдөрдүн жана “被” иероглифтүү сүйлөмдөрдүн этиштеринин өзгөчөлүктөрүн жана семантикалык белгилерин тактап, Пекин университетинин CCL заманбап кытай тилинин корпусу негизинде «Долбоор» А деңгээлиндеги 282 этишти классификациялаган. Алар тек белгисиз пассивдик сүйлөмдөргө гана кире алган этиштер, тек “被” иероглифтүү сүйлөмдөргө гана таандуу этиштер, эки түрдүү сүйлөмгө тең таандуу этиштер, эки түрдүү сүйлөмгө тең таандуу болбогон этиштер болуп төрт топко бөлүнгөн. Чет өлкөлүк студенттердин белгисиз пассивдик сүйлөмдөрдү “被” иероглифтүү сүйлөмдөр катары жаңылыш колдонушунун себептерин этиштердин тургусунан анализдеген. Бул изилдөө студенттердин мындай жаңылыштыктарын жакшыраак чечүүгө жардам бере алат.

Аннотация: Наиболее распространенной проблемой у иностранных студентов при изучении китайских пассивных предложений является неправильное использование немаркированных пассивных предложений в форме предложений с частицей "被". Несмотря на многочисленные исследования немаркированных пассивных предложений и предложений с частицей "被", ни одно из них не смогло должным образом решить проблему неправильного использования студентами. В данной статье основное внимание уделяется теоретическим и методологическим аспектам контрастивной лингвистики, анализу ошибок и семантики. Используя такие теории и методы, как сравнительное языкознание, теория анализа ошибок и семантика, в данной статье уточнены особенности и семантические особенности глаголов неопределенных пассивных предложений и иероглифических предложений «被», а также классифицированы 282 глагола уровня «Проект» А. на основе современного китайского корпуса CCL Пекинского университета. С точки зрения глаголов были проанализированы причины неправильного использования немаркированных пассивных предложений как предложений с частицей "被" иностранными студентами, чтобы лучше решить данную проблему.

Abstract: The most common problem for international students learning Chinese passive sentences is the misuse of unmarked passive sentences as "bei" sentences. Despite numerous studies on unmarked passive sentences and "bei" sentences, none have effectively addressed the issue of students' misuse. This paper draws on theories and methods from contrastive linguistics, error analysis, and semantics. It examines the characteristics and semantic features of verbs in unmarked passive sentences and "bei" sentences, using the modern Chinese corpus of Peking University (CCL) as a basis. A classification was conducted on 282 verbs from the Grade A word list of the "Outline," categorizing them into four types: verbs that can only be used in unmarked passive sentences, verbs that can only be used in "bei" sentences, verbs that can be used in both types of sentences, and verbs that cannot be used in either type. The reasons for international students' misuse of unmarked passive sentences as "bei" sentences were analyzed from the perspective of verbs, aiming to better address this issue.

Негизги сөздөр: чет өлкөлүк студенттер; белгисиз пассивдик сүйлөмдөр; “被” иероглифтүү сүйлөмдөр; жаңылыш колдонуу.

Ключевые слова: иностранные студенты; немаркированные пассивные предложения; предложения с частицей "被"; неправильное использование.

Keywords: international students; unmarked passive sentences; sentences with the particle "被"; misuse.

Passive sentences have always been a challenging aspect of learning Chinese for international students. Their common issue is the misuse of unmarked passive sentences as "bei" sentences. This paper first classifies 282 Grade A verbs from the "Outline of Chinese Vocabulary and Chinese Characters Level" (hereinafter referred to as the "Outline") based on the "criteria for verbs that can be used in unmarked passive sentences" and the "criteria for verbs that can be used in 'bei' sentences." The verbs are categorized into those that can be used in unmarked passive sentences, those that can be used in "bei" sentences, and those that

cannot be used in either type of sentence. Subsequently, in the Peking University CCL corpus, the overlap between verbs that can be used in unmarked passive sentences and those that can be used in "bei" sentences is examined. From this overlap, verbs are further classified into "verbs that can only be used in unmarked passive sentences" and "verbs that can only be used in 'bei' sentences." For convenience in writing, we have adjusted the above results in this paper.

I. Classification Criteria for Verbs that Can Be Used in Unmarked Passive Sentences

The only specialized study on verbs that can be used in unmarked passive sentences is "Unmarked Passive Sentences and Verb Classes" by Wang Canlong (1998: 15-19). Another significant related study is "Explorations in the Grammar of Teaching Chinese as a Foreign Language" by Lü Wenhua (2008). Lü Wenhua used descriptive methods to study the characteristics of verbs and nouns in the two sentence structures but provided little analysis of verbs in unmarked passive sentences. The main content of Wang Canlong's article is summarized briefly in this paper. He pointed out the following:

(1) The semantic features of verbs that express actions of animate entities, allowing them to enter unmarked passive sentences, are [+controllable, +strong action, +resultative].

(2) Among verbs that express actions of inanimate entities, the most typical and common are those describing actions caused by natural forces. Due to their semantic features of [+strong action, +resultative], they can also enter unmarked passive sentences.

(3) Verbs describing actions caused by various machines and other objects can also be considered as verbs expressing actions of inanimate entities.

(4) Some objects cannot perform certain actions on their own, but they can sometimes have a significant impact on the people or things that come into contact with them (i.e., they can be resultative).

In comparison, Wang Canlong's summary of verb characteristics in unmarked passive sentences is more straightforward to grasp. Therefore, this paper primarily adopts Wang Canlong's analysis as the main basis for classifying verbs in unmarked passive sentences, with Lü Wenhua's research providing supplementary insights. This study solely considers whether verbs can enter passive sentences (including unmarked passive sentences and "bei" sentences), excluding considerations such as whether passive verbs are followed by complements, dynamic particles, or the types of complements and dynamic particles used.

We believe that by studying verbs at a certain level in the "Outline," similarities and differences in verbs entering unmarked passive sentences and "bei" sentences can be summarized. Therefore, verbs selected for analysis in this paper are primarily based on the "Outline," specifically Grade A words (1033 in total), which are explicitly labeled as "verbs" or have other parts-of-speech annotations (totaling 282 verbs). To ensure objectivity and scientific rigor in classification, each word underwent retrieval in the Peking University CCL Modern Chinese Corpus. Among these, 16 verbs are exclusively used in unmarked passive sentences, namely: handle (办), change (变), perform (表演), arrive (到), send (发), review (复习), be responsible for (负责), return (回), start (开始), leave (离), trouble (麻烦), try (试), count (数), be accustomed to (习惯), study (学), stand (站).

Upon examining these verbs, we found that most of them commonly take inanimate nouns as objects, rather than animate ones, reflecting a preference for subjects with [+human] characteristics over those with [-human] traits (Xu Dan, 2004).

II. Classification Criteria for Verbs that Can Be Used in "bei" Sentences

In the literature we gathered, there are numerous articles discussing predicate verbs in "bei" sentences, though specialized studies are relatively scarce. Notably thorough among them are Fan Xiao's (2006: 79-89) "Semantic Characteristics of Predicate Verbs in 'bei' Sentences" and Lü Wenhua's (2008) "Explorations in the Grammar of Teaching Chinese as a Foreign Language." As mentioned earlier, Lü Wenhua's classification criteria were challenging for us to apply during our analysis. Therefore, for classifying verbs in "bei" sentences, we adopt a similar approach: Fan Xiao's analysis serves as the primary classification criterion, supplemented by Lü Wenhua's research. According to Fan Xiao's perspective, the classification criteria for verbs entering "bei" sentences are summarized as follows:

(1) Typical predicate verbs in "bei" sentences are characterized by [+valency], meaning they are either transitive or trivalent verbs, with a prevalence of transitive verbs.

(2) A small number of monovalent verbs can also appear as predicate verbs in "bei" sentences under specific conditions.

Among the 282 verbs we examined, there are 28 verbs that can only enter "bei" sentences but not unmarked passive sentences. These verbs include: love (爱), help (帮助), compare (比), compare (比较), express (表示), praise (表扬), bring (带), act (1st tone) (当), drop (掉), oppose (反对), visit (访问), care (关

心), welcome (欢迎), plan (计划), enter (进), test (考试), lead (领导), crawl (爬), think (认为), agree (同意), unite (团结), hope (希望), laugh (笑), need (需要), request (要求), influence (影响), exercise (运动), point (指).

Some of these words are not commonly used in "bei" sentences, but we have indeed found such instances in our corpus. Besides the distinctions discussed in the studies of Wang Canlong and Fan Xiao regarding verbs that can only enter unmarked passive sentences, there is another significant difference: in sentences where these verbs form the object, both animate and inanimate objects can coexist.

From the analysis above, we know that verbs restricted to unmarked passive sentences commonly take inanimate nouns as objects. In contrast, verbs restricted to "bei" sentences can take both animate and inanimate nouns as objects. When these objects become subjects of the passive construction, subjects in unmarked passive sentences are often inanimate, whereas subjects in "bei" sentences can be either animate or inanimate. This indicates a higher likelihood of using "bei" in sentences where animate objects serve as subjects compared to sentences with inanimate subjects.

III. Verbs that Can Enter Both Unmarked Passive Sentences and "bei" Sentences

There are 156 verbs that can enter both unmarked passive sentences and "bei" sentences. They include:

arrange (安排), place (摆), move (搬), hold (抱), perform (表现), wipe (擦), visit (参观), check (查), sing (唱), eat (吃), draw (抽), wear (穿), blow (吹), hit (打), wear (戴), point (点), throw (丢), understand (懂), move (动), read (读), exercise (锻炼), be hungry (饿), discover (发现), turn over (翻), translate (翻译), put (放), divide (分), enrich (丰富), change (改), change (改变), do (干), do (搞), tell (告诉), give (给), scrape (刮), hang (挂), turn off (关), broadcast (广播), shout (喊), drink (喝), spend (花), paint (画), return (还), change (换), answer (回答), gather (集合), squeeze (挤), send (寄), remember (记), continue (继续), add (加), insist (坚持), check (检查), see (见), build (建设), speak (讲), hand over (交), teach (教), educate (教育), call (叫), connect (接), end (结束), solve (解决), borrow (借), introduce (介绍), conduct (进行), lift (举), decide (决定), open (开), look (看), pull (拉), use (利用), contact (联系), bright (亮), understand (了解), stay (留), buy (买), sell (卖), take (拿), read (念), slap (拍), send (派), run (跑), bump (碰), criticize (批评), break (破), ride (骑), invite (请), get (取得), go (去), let (让), hot (热), recognize (认识), mount (上), produce (生产), left (剩), practice (实践), realize (实现), use (使用), collect (收), tidy up (收拾), lose (输), sleep (睡), say (说), explain (说明), send (送), count (算), raise (抬), talk (谈), discuss (讨论), kick (踢), mention (提), improve (提高), jump (跳), listen (听), stop (停), pass (通过), inform (通知), push (推), retreat (退), take off (脱), complete (完成), play (玩儿), forget (忘), ask (问), like (喜欢), wash (洗), down (下), believe (相信), want (想), write (写), learn (学习), study (研究), perform (演出), want (要), think (以为), win (赢), use (用), preview (预习), forgive (原谅), increase (增加), exhibit (展览), occupy (占), master (掌握), find (找), take care (照顾), know (知道), live (住), pay attention (注意), install (装), prepare (准备), walk (走), organize (组织), do (做), sit (坐).

Through the analysis of these 156 words, we have identified the following characteristics: whether monosyllabic or disyllabic, in a standalone sentence, they cannot be bare verbs when used in both sentence structures. This means they must be followed by complement elements or dynamic particles (although in context-rich sentences or repetitive "bei" structures, they may appear as bare verbs); they exhibit strong actionality, which when followed by complement elements or dynamic particles can indicate resultant effect or causality; they are mostly polyvalent; there are few polysemous words, generally they are pure verbs, with only 36 out of the 156 words being polysemous, accounting for 23.07% of the total. Among these polysemous words, verbs doubling as nouns are the most frequent, comprising 75% of all polysemous words; verbs doubling as adjectives account for 13.89%; while verbs doubling as auxiliary verbs and prepositions make up 11.11% of all polysemous words. From the above analysis, it is evident that there are relatively few polysemous words among verbs that can be used in both sentence structures. Of these, verbs functioning as nouns and adjectives—essentially as verbs with other real-word meanings—make up the vast majority, totaling 88.89%, with verbs functioning as auxiliary verbs and prepositions representing only a small portion, or 11.11% of the total.

These are the general characteristics of these words. However, there is an exception: "be hungry" (饿). While it is not as strongly actional as other words, it shares a causative feature similar to "tired" (累). When combined with the character "被" ('bei'), "饿" ('be hungry') can form a "bei" sentence. Furthermore,

"be hungry" ('饿') expresses a negative meaning, which aligns with the predominantly negative connotations of "bei" sentences, possibly explaining why "饿" ('be hungry') can be used in "bei" sentences.

IV. Verbs that Cannot Enter Either Unmarked Passive Sentences or "bei" Sentences

There are a total of 82 verbs that cannot enter either unmarked passive sentences or "bei" sentences. They include:

Competition (比赛), change (变化), illness (病), not as good as (不如), participate (参加), differ (差), towards (朝), become (成), arrive late (迟到), go out (出), depart (出发), appear (出现), plan (打算), represent (代表), obtain (得), wait (等), low (低), towards (对), happen (发生), convenient (方便), fly (飞), serve (服务), tutor (辅导), should (该), feel (感到), catch a cold (感冒), thank (感谢), happy (高兴), with (跟), work (工作), enough (够), relationship (关系), pass (过), seem like (好像), can (会), conversation (会话), live (活), moving (活动), go through (经过), feel (觉得), cough (咳嗽), polite (客气), cry (哭), come (来), work (劳动), for example (例如), practice (练习), finish(3rd tone) (了), flow (流), travel (旅行), not (没), warm (暖和), afraid (怕), start (起), few (少), live (生活), win (胜利), be (是), die (死), lie down (躺), ache (疼), dictation (听写), through (通), complete (完), for (2nd tone) (为), for (4th tone) (为), for the sake of (为了), like (像), towards (向), thank you (谢谢), work hard (辛苦), go (行), surname (姓), rest (休息), have (有), willing to (愿意), goodbye (再见), at (在), long (长), wish (祝), do (作).

The characteristics of the above 82 verbs are as follows: most cannot take objects, are non-resultative, and are highly polysemous. Among these 82 verbs, polysemous verbs account for 51.22%, which is much higher compared to the 21.16% found in verbs that can enter both types of sentences. Moreover, among polysemous verbs, 66.66% are verbs that also function as nouns and adjectives, whereas 33.33% are verbs that function as auxiliary verbs or prepositions. This distribution is significantly higher than the 13.79% found among verbs that can enter both sentence types. From this analysis, we can conclude that polysemy is more prevalent among verbs that cannot enter both types of sentences, with verbs that function as nouns and adjectives making up 66.66% of the total, and verbs that function as auxiliary verbs or prepositions making up 33.33%.

Comparing with verbs that can enter both types of sentences mentioned above, we can conclude that simple verbs are more likely to enter passive sentences than polysemous verbs. Verbs that also function as nouns and adjectives are more likely to enter passive sentences than verbs that function as auxiliary verbs or prepositions.

Next, we will summarize the proportions of these various types of verbs and the proportion of polysemous verbs within each type. See Table 1 for details.

Table 1

Proportion and quantity Classification of verbs	the proportion and quantity of words of this type	the proportion and number of concurrent words in this type of words	
		the proportion and number of verbs and other substantive words	the proportion and number of verbs and other function words
can only be used in unmarked passive sentences	5.67% 16	37.5%	(6)
		83.33% 5	16.67% 1
can only be used in "bei" sentences	9.93% 28	39.29%	(11)
		90.91% 10	9.09% 1
both sentence patterns can be entered	55.32% 156	23.07%	(36)
		88.89% 32	11.11% 4
neither sentence pattern can be entered	29.08% 82	51.22%	(42)
		66.66%	33.33%

		28	14
total	100 282	——	——

V. Summary

Through the analysis of the above verbs, we can draw the following conclusions:

Firstly, verbs that can only enter into unmarked passive sentences are relatively few, and these verbs often take non-living nouns as their objects. Therefore, unmarked passive sentences are more strictly limited in terms of the type of object they can take compared to "被" sentences.

Secondly, verbs that can only enter into "被" sentences do not have strict restrictions on their objects; they can take both animate and inanimate objects. This means that the subject of a "被" sentence can be either animate or inanimate.

Thirdly, verbs that can enter into both sentence structures constitute a large proportion. Among the 282 Grade A verbs in the "Outline," they make up more than half. This situation often confuses students who may not know whether to use an unmarked passive sentence or a "被" sentence. Additionally, our teaching emphasizes the "被" sentence for expressing passivity, which contributes to why students often misuse unmarked passive sentences as "被" sentences.

References

1. Office of the National Chinese Language Teaching Committee. Outline of Chinese Proficiency Vocabulary and Characters[M]. Beijing: Beijing Language Institute Press, 1992.
2. Wang Canlong. "Unmarked Passive Sentences and Types of Verbs" [J]. Chinese Language Learning, 1998, (5): 15-19.
3. Lü Wenhua. Exploring Grammar in Teaching Chinese as a Foreign Language [M]. Beijing: Beijing Language University Press, 2008.
4. Xu Dan, translated by Zhang Zujian. Introduction to Chinese Syntax [M]. Beijing: Beijing Language University Press, 2004.
5. Fan Xiao. "Semantic Features of Predicative Verbs in '被' Sentences" [J]. Changjiang Academic Journal, 2006 (2): 79-89.
6. Lu Jianming. "Several Issues Regarding Passive Sentences" [J]. Journal of Chinese Linguistics, 2004, (2): 9-16.

**МААЛЫМАТ ЖУРНАЛИСТИКАСЫНДА КОНТЕНТТИ ТЎЗЎҲ МАСЕЛЕЛЕРИ:
МАСЕЛЕЛЕР ЖАНА СУНУШТАР
ВОПРОСЫ СОЗДАНИЯ КОНТЕНТА В ЖУРНАЛИСТИКЕ ДАННЫХ:
ПРОБЛЕМЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ
CHALLENGES OF CONTENT CREATION IN DATA JOURNALISM: PROBLEMS AND
SUGGESTIONS**

Кыскача мүнөздөмө: Гипермаалымат мейкиндигинде маалымат секунд сайын түзүлөт, ошондуктан биз ар бир мүнөт сайын маалыматтык басымдын астында жашайбыз. Мындай учурларда дата журналистиканын күчү салттуу журналистикага караганда айкын көрүнүп турат. Ишеним жана сапаттуу контентти түзүү дата журналистикасынын орчундуу маселелери болуп саналат. Пойнтер институтунун Media Wise изилдөөсү көрсөткөндөй, азыркы өспүрүмдөрдүн бештен бири күн сайын интернетте туура эмес маалыматка кабылышат. Өспүрүмдөрдүн он эки пайызы гана фейк жаңылыктарды тааный алышат. Демек, калган сексен сегиз пайызы ар кандай түрдөгү жана жалган көрүнгөн кабарга сокурдук менен ишенет. Дата долбоорлору ушундай оор мезгилде аудиторияны жалган маалыматтан коргоонун негизги жолу болуп саналат. Анткени дата журналисттери ондогон булактардан алынган маалыматтарды текшерип, салыштырып, талдап, так жыйынтык чыгарышат. Ошондой эле, эң жогорку сапаттагы жана эң ишенимдүү мазмун маалымат илимпоздору тарабынан түзүлөт. Бул изилдөөнү жазуунун максаты Ўзбекистандагы дата журналисттери туш болгон көйгөйлөрдү, маалыматка жетүү, ачыктык жана айкындуулук менен байланышкан бюрократиялык тоскоолдуктарды изилдөө, аларды чечүү жолдорун табуу жана сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат. Изилдөөлөрдү жүргүзүү процесстин жүрүшүндө биз так тыянактарга келдик, чет элдик ЖМКлардагы дата журналистикасынын тажрыйбасын изилдедик жана бул тажрыйбанын негизинде Ўзбекистандагы маалыматтык долбоорлорду байытуу жана ар түрдүүлүгүн көбөйтүү жолдорун издедик. Биз ошондой эле долбоорлордун маалыматтарын жалпылап, салыштырып, системалуу түрдө сүрөттөп, теориялык жактан эң маанилүүлөрүн колдондук. Биз Ўзбекистанда дата журналистикасынын ролун жана маанисин изилдеп, анын коомдук пикирди калыптандыруудагы маанисин аныктадык жана мамлекеттик бюджетти көзөмөлдөөдө калктын дүйнө таанымын көтөрө ала турган маалыматтык долбоорлордун зарылдыгын жана баалуулугун далилдедик.

Аннотация: В гиперинформационном пространстве информация создается каждую секунду, поэтому мы каждую минуту живем под информационным давлением. Доверие и создание качественного контента являются важнейшими вопросами журналистики данных. Исследование Media Wise, проведенное Институтом Пойнтера, показало, что сегодня пятая часть подростков ежедневно сталкивается с ложной информацией в Интернете. Только двенадцать процентов подростков способны распознавать фейковые новости. Таким образом, оставшиеся восемьдесят восемь процентов будут слепо верить ложным новостям. Дата-проекты – основной способ защитить аудиторию от ложной информации в такое непростое время. Журналисты проверяют, сравнивают, анализируют данные десятков источников и делают однозначные выводы. Также самый качественный и достоверный контент создают специалисты по обработке данных. Целью написания данного исследования является изучение проблем, с которыми сталкиваются дата-журналисты в Узбекистане, бюрократические препятствия, связанные с доступом к информации, открытостью и прозрачностью, поиск решений и разработка предложений. В процессе мы пришли к четким выводам, изучили опыт журналистики данных в зарубежных СМИ, искали пути обогащения и увеличения разнообразия информационных проектов в Узбекистане на основе этого опыта. Обобщили и сравнили данные проектов, систематически описали их и использовали наиболее

важные с теоретической точки зрения. Изучили роль и значение журналистики данных в Узбекистане, определили ее значение в формировании общественного мнения и доказали необходимость и ценность информационных проектов, способных поднять мировоззрение населения под контролем государственного бюджета.

Abstract: Trust and quality content creation are critical issues in data journalism. The Poynter Institute's Media Wise study found that one-fifth of teens today are exposed to misinformation online every day... Only twelve percent of teens are able to recognize fake news... So the remaining eighty-eight percent are of any kind. . and will blindly believe seemingly false news. Data projects are the main way to protect the audience from false information in such difficult times. Because data journalists check, compare, analyze data from dozens of sources and draw clear conclusions. Also, the highest quality and most reliable content is created by data scientists. The purpose of writing this study is to study the problems faced by data journalists in Uzbekistan, bureaucratic obstacles associated with access to information, openness and transparency, finding solutions and developing proposals. Conduct research In the process, we came to clear conclusions, studied the experience of data journalism in foreign media, and looked for ways to enrich and increase the diversity of information projects in Uzbekistan based on this experience. We also summarized and compared data from the projects, systematically described them and used the most important ones from a theoretical point of view. We studied the role and importance of data journalism in Uzbekistan, determined its importance in shaping public opinion and proved the need and value of information projects that can raise the worldview of the population in controlling the state budget.

Негизги сөздөр: гиперинформация; блог; блогосфера; сапаттуу жана ишенимдүү контент; инфографика; маалымат долбоору; эл аралык тажрыйба; маалымат долбоорунун форматы; типология.

Ключевые слова: гиперинформация; блог; блогосфера; качественный и достоверный контент; инфографика; дата-проект; международный опыт; формат дата-проектов; типология.

Keywords: hyperinformation; blog; blogosphere; high-quality and reliable content; infographics; data project; international experience; data project format; typology.

Причина, по которой выбрал журналистику данных для исследования, заключается в том, что это новая область, развивающаяся в Узбекистане. Поэтому возникла необходимость теоретического и практического прогнозирования этой области. С популяризацией интернет-СМИ и социальных сетей начала развиваться и журналистика данных. Поэтому необходимо изучать и исследовать это направление теоретически и практически.

Цель исследования – определить потребность в журналистике данных в Узбекистане и ее роль в формировании общественного мнения. В ходе исследования изучались особенности и типология журналистики данных. Всесторонне анализировались научные публикации, связанные с журналистикой данных. Также изучен и внедрен опыт и закономерности журналистики данных в зарубежных СМИ.

Методика исследовательской работы заключается в сборе и компетентном анализе данных зарубежных научных исследователей о журналистике данных.

В результате исследования, хотя термин «журналистика данных» и вошел в научный оборот недавно, было доказано, что важность концепции журналистики данных возрастает с каждым днем в странах мира и что журналистика данных – это журналистика будущего.

Научная и практическая значимость исследовательской работы заключается в том, что, согласно зарубежному опыту, журналистика данных способна донести до аудитории достоверную и точную информацию, а информация имеет большое значение как основной инструмент борьбы с ложными («фейковыми») новостями в мире.

Важность исследовательской работы заключается в том, что по созданию контента журналистика данных находится в опережающем показателе по сравнению с другими СМИ. Следовательно, это означает, что вопрос является неотложным. Научная новизна данной работы заключается в том, что журналистика данных практически не рассматривается в научной среде Узбекистана. Кроме того, в этой области очень мало теоретических и практических исследований о законах, критериях, типах, характеристиках, формате, форме журналистики данных, используемых в наших социальных сетях. Недостаточно и предложений. Наше исследование сосредоточено на этих критериях.

Материалы и методы исследования

В ходе исследования были использованы материалы таких местных сайтов, как «plarforma.uz», «kun.uz», «UzA.uz», «Gazeta.uz», а также «The Economist», «The New York Times», использованы

«The Guardian», BBC, «Вашингтон Пост», а также новая информация зарубежных СМИ. При написании научной статьи широко использовались методы анализа, обработки, сравнения, семантического и контент-анализа.

Судя по аргументам, по данным официального сайта Агентства по статистике при Президенте Республики Узбекистан, по состоянию на январь-декабрь 2023 года доля пользователей Интернета в возрасте 10 лет и старше составила 87,3%. В 2022 году этот показатель составил 81,0%. Итак, число пользователей Интернета в Узбекистане увеличивается с каждым годом. Это создает новые проблемы для журналистов данных, связанных с доставкой информации и предоставлением достоверного контента растущей аудитории.

Источники информации для журналистов данных в Узбекистане расширяются и расширяются. Например, 17 апреля 2024 года на официальном сайте Агентства по статистике при Президенте Республики Узбекистан было размещено объявление в рубрике «Вниманию пользователей». В нем говорится, что официальная статистика, опубликованная в рубрике "Открытые данные" официального сайта Агентства по статистике (stat.uz), интегрирована с интегрированной информационной системой "Статистика" (siat.stat.uz).

Теперь для удобства пользователей увеличено количество статистических показателей, публикуемых в «Открытых данных», и создана возможность публикации их вместе с их метаданными.

Вот несколько хороших новостей для журналистики данных. Кроме того, также работает Портал открытых данных Республики Узбекистан. Различную статистическую информацию можно получить по таким полезным ссылкам, как data.e.gov.uz, id.e.gov.uz, reestr.uz.

Но этого недостаточно. В 2023 году мы сосредоточимся на еще одном международном рейтинге. Согласно рейтингу Civicus Monitor, Узбекистан набрал 18 баллов из 100 и заявил, что является полностью закрытой страной для демократии. К сожалению, поскольку страна закрыта для демократии, данные создают серьезные проблемы для журналистов. В этом рейтинге наши соседи Казахстан набрали 27 баллов, а Кыргызстан – 40 баллов. Поэтому журналисты данных сталкиваются со множеством проблем и необходимостью их решения.

Прежде всего, журналистам данных сложно собирать информацию. Причина в том, что не все государственные организации имеют открытую информационную систему. Статистика на большинстве сайтов министерств не обновляется. Вы не найдете нужную информацию вовремя. Например, в 2023 году Агентство Республики Узбекистан по противодействию коррупции объявило «Индекс открытости-2023», направленный на оценку эффективности и результативности проводимой работы по открытости в государственных органах и организациях. По его словам, только пять из 20 министерств находятся в верхнем рейтинге открытости. Остальные 15 имели более низкие показатели индекса открытости с низкими баллами. Если выражать это в процентах, то 75 процентов государственных организаций и министерств не имеют информационной прозрачности. В число этих министерств входят Министерство здравоохранения, Министерство по чрезвычайным ситуациям, Министерство энергетики, Министерство сельского хозяйства, Министерство иностранных дел, Министерство сокращения бедности и занятости и Министерство спорта. Как видите, это также создает проблемы для журналистов данных. Поэтому большинство отраслей и организаций не отвечают требованиям международной открытости.

В таких условиях журналистам данных приходится сравнивать и изучать не только официальные источники, но и отчеты международных организаций. Только тогда информация и проекты, представленные аудитории, будут более достоверными.

Результаты и обсуждение.

Сегодня существует множество интересных исследований по журналистике данных. С одним из них я столкнулся в блоге «Онлайн-журналистика». Отличное исследование по журналистике данных было проведено в блоге «Онлайн-журналистика». В нем было отобрано 100 примеров журналистики данных и проанализировано 7 наиболее используемых форм: визуальное представление чисел.

1. Первая форма под названием «Масштаб» фокусируется на том, насколько велика проблема. Поэтому в таком виде используется увеличивающаяся или уменьшающаяся линейная графика. Он описывает текущую или более масштабную проблему. Например, информация о пандемии Covid-19 или о том, что препарат «Док-1 Макс» в Узбекистане стал причиной гибели детей, была зафиксирована в табличной форме.

2. Существует еще один тип, называемый «Вариация и стагнация», при котором при сообщении об изменениях важно знать две вещи: сезонность и допустимую погрешность. Здесь в истории данных есть цифры, которые показывают, есть изменения или нет.

3. «Рейтинг» или «выбросы» заключается в поиске ответов на такие вопросы, как кто или что лучший, кто или что худший, кто необычный и почему. Например, в последние два года город Ташкент всегда занимает первое или третье место в международном рейтинге загрязнения воздуха. Итак, кто или что является причиной этого? Найти ответ на этот вопрос – задача журналистики данных.

4. Рассказ «Вариация». Эта фраза, также называемая «почтовой лотереей», отражает ощущение того, что доступ человека к возможностям, которые должны быть равномерно распределены, по сути, является азартной игрой. Например, блок данных BBC показывает, как жизнь и рождение в Англии могут означать разницу между наличием доступа к лечению или его отсутствием. Вариативную историю также можно использовать, чтобы выделить области низкого спроса или недостаточного предложения.

5. "Проверять". В «The Guardian» несколько лет назад была опубликована статья «Кто умирает от вируса короны?». И это был прорыв в предложении статической карты, где важна точка зрения автора.

6. «Коммуникации и нарушения». Здесь рассматривается аспект одной вещи, связанный с другим событием. Примером этого может служить статья, опубликованная в газете The Guardian: вы можете получить результат под названием «Приведет ли сокращение работы местной полиции к росту насильственных преступлений?». Так, говорят, что сокращение численности полиции может привести к росту преступности. Или вы видите событие, которое разрывает связь между двумя точками данных. Статья журнала The Economist «Как домовладение может разрушить экономику?», например, тратит более 12 минут на изучение взаимосвязи между этими двумя переменными: приводит ли домовладение к рецессии.

7. «Проблемы и решения»: это такие истории с данными, как «нет данных» и «получение данных». Иногда отсутствие данных вынуждает новостную организацию, журналиста или активиста собирать собственные данные – в этом случае есть история «получения информации». Итак, обе части связаны друг с другом. Например, у газеты «Вашингтон Пост» есть проект «Роковая сила». В этой базе данных перечислены все лица, застреленные дежурным полицейским с 1 января 2015 года, а также ведомства, причастные к каждому инциденту. Он регулярно обновляется по мере поступления сообщений о стрельбе со смертельным исходом и появления фактов об отдельных случаях. Если кто-то стал свидетелем такого инцидента, отправьте сообщение на адрес polyshootingsfeedback@washpost.com, и оно скоро будет опубликовано на странице. Подобные проекты также можно отслеживать в базе данных «The Counted» (отчет) The Guardian [HYPERLINK "https://www.theguardian.com/us-news/series/counted-us-police-killings"](https://www.theguardian.com/us-news/series/counted-us-police-killings). Сегодняшняя форма журналистики данных состоит из них.

Теперь рассмотрим содержание некоторых данных в Узбекистане.

В 2021 году количество действующих в Узбекистане средств массовой информации (СМИ) составило 1893. Об этом говорится в «Сборнике фактов» общенационального движения «Юксалиш». Из них 638 – интернет-издания и сайты. Более того, каждая газета, телевидение и радио стараются разместить свой контент в Интернете. Это делает число еще больше. Поэтому количество интернет-изданий увеличивается с каждым годом. Это создает сильную конкурентную среду и позволяет аудитории выбирать и сортировать информацию. Интересный процесс наблюдается в исследовании, проведенном Бахареком Херави и Адебойегой Оджо в Университетском колледже [Heravi B. 2018]. Хотя это старая информация, это было интересное исследование: «Большинство (73%) победивших проектов в области журналистики данных в период с 2013 по 2016 год было направлено на «информирование» аудитории, похоже, это удалось. Далее следуют истории, целью которых является «убедить» читателя (41%) и «объяснить» что-то читателю (39%). [www.datajournalism.com]. Причина, по которой мы помним об этом событии, заключается в том, что в узбекской журналистике много контента, который направлен только на «информирование». Например, «Какие имена самые популярные в 2023 году?» вы увидите содержание заголовка телеграм-канала «Платформа» на 6 января 2024 года. Зафиксировано, что 27 431 мальчика называли Мухаммадали, а 24 365 девочек – Салихой. Кроме того, следующие ряды занимают такие имена, как Мустафа, Абдулла, Мухаммад, Муслима, Ясмينا, Хадича. Это просто «информативное» выступление, без какой-либо проблемы или конкретной цели. Итак, Бахаре, исследователи из Университетского колледжа Дублина Херави и Адебойега согласны с анализом Оджо. Можно привести еще много подобных примеров.

12 января 2024 года Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев выдвинул вопрос создания национального контента.

Так что над контентом, создаваемым в нашей журналистике, предстоит еще много работы. Разберем еще один подобный пример. 15 декабря 2023 года в телеграм-канале «Платформа» был опубликован контент под названием «Топ-20 крупных налогоплательщиков». В нем содержится список двадцати крупнейших налогоплательщиков нашей страны. Такой информации очень много.

Выводы и предложения: В Узбекистане все еще очень поверхностное информирование. Тому есть объективные и субъективные причины. Можно сделать вывод, что иногда в редакциях не хватает журналистов данных, иногда материальные возможности редакции не увеличиваются, а иногда нет потенциала и присутствует разочарование. Кроме того, нам необходимо внедрить в сознание аудитории, привыкшей к «фейковым» новостям, надежные и важные способы получения информации или сформировать навык получения корректной информации.

Кроме того, нам необходимо доказать, что Узбекистан – открытая страна, что информация бесплатна, что получаемая информация гарантирована, что нет препятствий для дата-журналистов для получения информации, а также необходимость обновления информации на сайтах организаций. Кроме того, мы должны увеличить количество и качество информационных проектов, создаваемых в интернет-СМИ, создать условия для свободной работы дата-журналистов.

Журналистике необходимо реализовать следующие предложения.

1. Предоставление технических инструментов, мультимедийных пакетов, которые могут работать в различных программах в высших учебных заведениях по подготовке журналистов данных.
2. Организация онлайн-курсов для блоггеров и создателей контента, умеющих работать с компьютерными программами, в университетах журналистики.
3. Открытие счетов для данных проектов, созданных на донат-сайте [Tirikchilik.uz](https://www.tirikchilik.uz). Эти данные поддерживают проекты материально.
4. Участие в международных конкурсах, таких как «Золотое перо», «Самый великий, самый дорогой» (например, Пулитцеровская премия).
5. Подготовка простых в использовании аудио- и видеоруководств по журналистике данных и т.д.

Тогда качество и форма информационных материалов и содержания будут улучшены.

Список использованной литературы

1. Херави Б. 3W S образования в области журналистики данных: что, где и кто? Тейлор и Фрэнсис, 2018. – URL: https://repository.ucd.ie/bitstream/10197/9421/1/BHeravi3Ws_of_Data_Journalism_Education.pdf.
2. Неренц Д.В. Визуализация дата-материалов в современных СМИ как способ привлечения аудитории // Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология», 2019, № 9, с. 77-85. DOI: 10.28995/2686-7249-2019-9-77-85
3. Справочник по журналистике данных. Организацией Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры, Франция, 2018.
4. Роджерс С., Дойг С., Перальта А., Николас Р., Кайзер-Брил, Пинни Л. Представление данных общественности, США, 2017.
5. Друкер М.М. Создание позитивного контента в социальных сетях как инструмент формирования ценностных ориентаций современных подростков // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. – Тольятти: Изд-во Волжского университета им. В.Н. Татищева, 2020, т. 2, № 2(32), с. 145-151.
6. Лизин М.Э. Понятие "данные журналистики" в современных научных публикациях // Коммуникативные исследования, 2018, № 3(17), с. 144-154. DOI: 10.25513/2413-6182.2018.3.144-154.
7. Шиндалиева М.Б. Специальные вопросы казахстанских СМИ и журналистики данных. ISSN 1563-0242 eISSN 2617-7978 Хабарши. Журналистский сериал, 2023, № 2(68). – URL: <https://bulletin-journalism.kaznu.kz> <https://doi.org/10.26577/HJ.2023.v68.i2.011>
8. Лисицын М.Э. Диссертация на сайте организации. – URL: http://www2.rsuh.ru/binary/object_28.1551881843.02622.pdf
9. Рослинг Г., Рослинг О., Рослинг А. Фактологичность. ООО «Книги Асахи», 2021.
10. Некляев С.Е. Инфографика: Принципы визуальной журналистики // Вестник, Моск.. ун-та. им. М.В. Ломоносова. Сер. 10. Журналистика, 2010, № 4.
11. Понятие журналистики данных в освещении российских и зарубежных СМИ. – Москва, 2019, с. 9.

12. Райт К., Замит Р. и Бебави С. Журналистика данных за пределами большинства стран мира: вызовы и возможности.
13. Бунегрю Л. и Грей Дж. Справочник по журналистике данных: На пути к практике работы с критическими данными. Изд-во Амстердамского университета, 2021. DOI 10.5117/9789462989511.
14. www.datajournalism.com
15. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

УДК 070

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-338-341

Халилов А.Д., Кенжебекова С.К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Халилов А.Д., Кенжебекова С.К.
КНУ имени Ж. Баласагына
Khalilov A.D., Kenzhebekova S.K.
KNU named after J. Balasagyn

**ТЕЛЕКӨРСӨТҮҮДӨГҮ МААЛЫМАТТЫК ТЕКСТ ЖАНА СУРООЛОР
МЕНЕН ИШТӨӨ ЫКМАЛАРЫ
РАБОТА С ИНФОРМАЦИОННЫМ ТЕКСТОМ И ВОПРОСАМИ НА ТЕЛЕВИДЕНИИ
WORKING WITH INFORMATIONAL TEXT AND QUESTIONS ON TELEVISION**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада телекөрсөтүүдө маалыматты чагылдыруудагы текст менен иштөө чеберчилиги жана суроолорду берүү ыкмалары каралат. Маалыматтык жанрдагы текстти жазууда кандай сөздөрдөн качуу керектиги жана журналист даярдаган материалга кантип көрүүчүнүн көңүлүн бурдуруу керек деген маселени карайбыз. Аны менен катар, официалдуу маалыматтар, аймактык кабарлардагы тексттер, диктордук текст, маалыматты чагылдырган редакциянын багытына жараша суроо даярдоону карап чыгабыз.

Аннотация: В статье рассматриваются текстовые навыки и техники постановки вопросов в телетрансляциях. Рассматривается вопрос, каких слов следует избегать при написании текста в информационном жанре и как привлечь внимание зрителя к подготовленному журналистом материалу. В дополнение к этому рассматривается подготовка подходящих для редакции вопросов, которые включают в себя официальные данные, тексты из региональных новостей, дикторский текст, информацию.

Abstract: This article examines textual skills and questioning techniques in televised information presentation. We will consider the issue of what words to avoid when writing an informational text and how to draw the attention of the viewer to the material prepared by the journalist. Along with it, we will consider the preparation of questions depending on the direction of the newsroom reflecting official information, texts in regional news, announcer's text, and information.

Негизги сөздөр: сюжет; репортаж; диктордук текст; интервью; факт; диалекти.

Ключевые слова: сюжет; репортаж; дикторский текст; интервью; факт; диалект.

Keywords: plot; reportage; narration; interview; fact; dialect.

Кабар программалары коомчулукту маалымат менен камсыздап, күнүгө жаңы болуп жаткан оорчундуу, чукул окуялардан кабар бере турган жалпыга маалымдоо каражаттарынын кызматы. Маалымат менен жаңылыкты көпчүлүк учурда ажыратуу кыйын болуп калат. Чындыгында маалымат дагы, жаңылык дагы адамдарга кызыгуу жаратат, актуалдуу проблемаларды козгойт. Күндө ЖМКнын ар кайсы түрлөрү аркылуу маалыматтык кызматтарга байкоо жүргүзүп турабыз.

Журналистиканын өзөгүн факт, жаңылык түзөт. Жаңылык – бул жаңы окуя, жаңы эле болуп өткөн нерсе. Сөздүктө жаңылык “соңку окуялар жөнүндөгү билдирүү же мурда белгисиз болгон маалымат” деп чечмеленген. Жалпы жолунан айтканда, жаңылык – бул аудиториянын кызыкчылыгын туудуруучу маалымат [1; 18].

Жогоруда айтылгандай, маалымат билдирүү же болбосо болуп жаткан окуя туурасында жаңы кабарларды кабарлоо деп алдык. Эми маалыматтык редакцияда иштеген журналисттердин баардыгы өзү даярдаган материалдын маани бере турган бөлүгүндө көрүүчүлөрдү көңүлүн бурдурууга аракет

кылышат. Бул кезде ар түрдүү кошумча материалдарды, мисалы, графика, анимация, синхрон, лайфтарды берүү менен баса белгилешет. Андан сырткары, диктордук текстте баса белгиленген сүйлөмдөр болот. Бул учурда алып баруучу логикалык басымды ошол сүйлөмдөргө басым коюп окуйт.

Баса белгиленген сүйлөмдөргө эмнелер кирет? Бул учурда маалыматтык тексттеги эң негизги жана өзөктүү болгон окуя, иштерди же адам аттарын, текстке кошуу зарыл. Маалыматтык көрсөтүүдөгү диктор окуй турган текст – сиздин матертиалга көңүл бурдуруучу негизиги текст болуп эсептелет. Ошол себептүү негизги деген жана жаңылык боло алчу сүйлөмдөрдү диктор окуй турган текстке кошуу зарыл.

Заметка кичинекей көлөмдөгү текст, ошондуктан анын негизги өзгөчөлүгү кыскалык болуп саналат, ал өз кезегинде материалды так көрсөтүүнү талап кылат. Заметкадагы материал Марк Фабиус Квинтилиан тарабынан сунушталган принцип боюнча жайгаштырылган, ал 5 суроого жооп берүүдөн турат: Ким/эмне? Кайда? Качан? Кантип? Эмнеге?

Ал эми телекөрсөтүүдө чагылдырылган тексттик структурасын карай турган болсок: заголовок же тема (ал хроникада жок болушу мүмкүн), кириш сөз (кириш сөз, лид - тексттин биринчи абзатында) жана негизги бөлүгүндө (башында аталган фактыларды деталдар менен түшүндүрөт), корутунду адатта жок. Заметка "Качан?" же "кайда?" эмес, "эмне / ким?" деген суроого жооп берүү менен башталышы керек. Анткени анын иш-аракетинин убактысы жана орду эмес, окуянын өзү биринчи орунда турат. Окуя болгон күнгө же убакытка басым жасалганда гана сандан баштаса болот.

Репортаж – журналисттердин да, маалымат керектөөчүлөрдүн да сүйүктүү жанрларынын бири. Бул баяндамада фактылар менен процесстердин кургак баяндалбай, окуяны өзүнүн дүйнө таанымынын призмасынан өткөрүп, ага эмоционалдык баа берген автордун болгон окуяны ачык айтып берүүсү менен түшүндүрүлөт.

Баяндаманын лингвистикалык өзгөчөлүктөрү журналисттик стилдин официалдуу ишкердик менен айкалышында. Лексикалык деңгээлде бул канцеляризмдин колдонулушунда туюндурулат: ишке ашыруу, арачылык кылуу, бир катар окуялар, суроо коюу, зарылдык, категориялык билдирүү, тиешелүү жыйынтык чыгаруу, көзөмөлдөө.

Расмий иш стилинин грамматикасында: жөнөкөй сөздүк этишти татаал менен алмаштыруу (мисалы: каалоонун ордуна каалоо билдирүү, чечүүнүн ордуна чечим чыгаруу ж.б.) илик жөндөмөсү колдонулган тилдик өзгөчөлүктөр журналисттер тарабынан репортажда колдонулат [2].

Аудиторияга эмоционалдык таасир этүү ыкмаларынын маанилүүлүгү жогоруда маалыматтык жанрлардын кыскалыгына жана кургактыгына оппозиция катары сөз болгон. Ал эми айрым жерлерде автордун индивидуалдык стили өзүн-өзү көрсөтүүгө, өзүн жарнамалоого ашыкча каныккан. Бул өзгөчө искусство жөнүндөгү материалдарда жана жаштар басмаларында байкалат [3].

Кабар программаларында колдонулуучу телекөрсөтүүнүн текстинин өзүнүн өзгөчөлүгү бар. Кабар телекөрсөтүүсүнүн сөзүнүн теориялык талдоосу көрсөткөндөй, жаңылыктардын эффективдүүлүгүнө жана фактылыгына көз каранды, ошондуктан ал кыска сүйлөмдөрдүн, стандарттуу сөз айкаштарынын, аббревиатуралардын жана кыскартуулардын болушу, ал эми кириш сөздүн практикалык түрдө жок болушу менен мүнөздөлөт. Бир программанын алкагында предметтердин тематикалык ар түрдүүлүгү терминологиялык лексиканын, көз карандылыктын жана кесипкөйлүктүн болушун түшүндүрөт.

Телевизиялык маалымат тексти үчүн классикалык сүйлөм сегиз сөздөн турган сүйлөм болуп саналат. Маалыматтык телекөрсөтүү чыгармасынын автору анын текстинде тактоочтук жана жарыш сөз айкаштары болууга укугу жок экенин эстен чыгарбашы керек. Маалыматтык телекөрсөтүү чыгармасынын текстинде «маалыматтык ызы-чуунун» жана «маалыматтык таштандынын» болушуна жол берилбейт.

«Маалыматтык ызы-чуу» маалымат сюжетинде кириш сөздүн, кошумча сын атоочтун, тактоочтун, байланыштын ж.б. колдонулушу.

«Маалымат таштандылары» - сюжеттин текстинде лексикалык сөз айкаштарынын колдонулушу, ансыз берилген маалыматтын маңызы өзгөрбөйт.

Маалыматтык текстти берүү логикасы өтө жөнөкөй, эки негизги түрү колдонулат:

- «өзгөчөдөн жалпыга чейин», мында корреспондент адегенде мурунку жагдайларды баяндоо менен презентацияны баштайт, андан кийин окуянын өзүн жана анын маңызын жарыялайт;

- «жалпыдан конкреттүүгө», мында корреспондент адегенде сүрөттөлгөн окуянын темасын жана маңызын, андан кийин ага чейинки жагдайларды айтат [4].

Аймактык жаңылыктар дарек ээсине аймагы боюнча жакыныраак, бул окуялардын тематикасын, акырында, маселелердин сөздүк дизайнын аныктайт. Телекөрсөтүү кебинин башка типтеги маалымат каражаттарынын кептеринин негизги айырмасы текст менен видео ырааттуулугунун катышына негизделет башкача айтканда текст менен сүрөт бири-бирин толуктап турат. Телекөрсөтүүнүн технологиялык мүмкүнчүлүктөрү көрүүчүнүн үч өзгөчө байланыш абалын түзүүгө шарт түзөт: катышуу эффектиси, диалог эффектиси жана ишеним эффектиси. Акыркысына көрүүчүлөр экрандан көргөндөрдүн – алып баруучулардын, комментаторлордун, журналисттердин кебинин жардамы менен жетишилет.

Мамлекеттик тилдин бир бөлүгү катары маалыматтык программалардагы телекөрсөтүү анын курамы боюнча гана эмес, телепродукциянын компоненти катары да өзгөрүүгө дуушар болот. Ал күнүмдүк, коомдук, коомдук-саясий турмуштун бардык кубулуштары сыяктуу эле мезгилдин таасири астында өзгөрүп турат.

Синтаксистик жактан алганда телекөрсөтүү жаңылыктары публицистикалык стилдин талаптарына жооп берет. Сүйлөмдөр өтө эле узун эмес, мүчө жана этиштик түзүлүштөрдү сейрек колдонот, сын атоочтун сөздөр жокко эсе.

Морфология тил системасынын эң туруктуу, терең катмары катары маалыматтык телекөрсөтүү сөзүндө жалпы жыныстагы зат атоочтордун, аббревиатуралык түзүлүштөрдүн болушу менен мүнөздөлөт.

Лексика тилдин башка структуралык катмарларына караганда алда канча көп өзгөрүүгө дуушар болот. Маалыматтык берүүлөрдө стандарттык, терминологиялык, киришүү, кыскартылган лексиканы, кабыл алынган сөздөрдү жана сөз айкаштарын колдонуу, ошондой эле жаңылыктар телекөрсөтүү сөзүнө жаңы лексиканы киргизүү өзгөчө белгиленет. Телекөрсөтүү речинин бардык фонетикалык өзгөчөлүктөрү коомдук кептин ар түрдүүлүгү катары телекөрсөтүүнүн кеп стили менен тыгыз байланышы менен байланышкан. Бул айтылыш жана басым нормаларына өзгөчө тиешелүү [5;18].

Диалекти сөздөр маалыматтык жанрда колдонулабы же баары адабий тилдин нормасындабы? Диалекти сөздөр маалыматтык берүүлөрдүн кабарчы тарабынан жазылган текстинде колдонулбашы мүмкүн. Бирок, интервьюларда сөзсүз түрдө кездешет. Мисалы: Кыргызстандын аймактарында жашаган жашоочунун сөзүн сюжетке кошо турган болсок, ал кишинин сөзүндөгү диалектилик өзгөчөлүк кездешет.

Ал эми маалыматтык материалдагы синхронго алынуучу интервьюлар эки баскыч боюнча алынат. Биринчи баскычтагы интервьюларга маалыматка катышы бар биринчи адамдар кирет. Алар: окуянын түздөн-түз катышуучулары, окуянын курмандыгы, окуянын күбөлөрү болушу мумкүн. Алар менен бирдей деңгээлде сүйлөшүп, суроолорду берүүдө сиз, мырза же айым болбосо аты менен атасынын атын айтып суроо берүү керек. Мисалы: Асан Үсөнович, бүгүнкү иш-чара туурасында эмне айта аласыз? Асан мырза сиз бул окуя туурасында эмне айта аласыз? Жана башка ушул өңдүү.

Экинчи баскычтагы маалымат булагы болуп пресс-релиз, пресс-конференция, отчет, брифингдерден алынган маалыматтар болуп эсептелет. Жалпы берилген маалыматтан, даярдап жаткан маалыматтык материалга ылайыктуу бөлүгүн бөлүп кошууга болот. Маалыматтык сюжетте интервьюнун кыска түрү гана колдонулат. Башкача айтканда, темага байланыштуу өзөктүү сөздөрү колдонулат. Анын убактысы 40-50 секундадан ашпаганы дурус. Канчалык кыска интервью колдонулса, ошончолук маалымат так болот.

Биринчи баскычтагы интервью алууда респондентке бере турган суроолорду тактап жана редакция чагылдыра турган багыттагы суроолорду тандап алуу керек. Жалпы интервью алуу ыкмасында ачкыч суроолор, тактоочу суроолор болот. Эгерде мындай ыкмадагы суроолорду берүү менен сиз күткөн жоопту ала албасаңыз, эң өзөктүү деп саналсан суроого алган жоопту тактап кетүүгө болот.

Айрым учурда маалыматтык материалга интервьюну алыстан алуу муктаждыгы жаралат. Мындай учурда кат жүзүндө келген жооп, телефонго тартылгын видео, аудио-хрип болуп эсептелет.

Ошентип, телекөрсөтүүдө маалыматтык текстти жазуу өзгөчө маанилүү этап болуп эсептелет. Анын кыска жана тактыгы, маалымат колдонуучулары үчүн жеңил кабыл алууга мүмкүнчүлүк берет. Көп учурда терминология жана сүйлөмдү татаалдаштыруудан алыс болуу эң туура чечим болот. Кыскартылган сөздөр менен чет элдин сөздөрүн түшүнүктү кылып жазуу менен сиз мыкты маалыматтык кабарчы жана редактор боло аласыз. Ал эми суроо менен иштөөдө маалыматтык интервью башка интервьюнун түрлөрүнөн жеңил келет, ошол эле учурда жооптуу экенин унутпоо керек.

Колдонулган адабияттар

1. Жумагулов С. Журналистикага жол. Окуу куралы. – Бишкек, 2015.
2. Сердобинцева Е.Н. Информационные жанры в журналистских текстах: Учебное пособие. – Пенза: Изд-во ПГУ, 2019.
3. Орлова Т. Феномен развития жанров в контексте журналистики нашего времени. – Минск: Белорусский государственный университет, 2018.
4. Мелешина Е.Н. Специфика работы корреспондента информационных программ телевидения: Текст научной статьи по специальности «СМИ (медиа) и массовые коммуникации». – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-raboty-korrespondenta-informatsionnyh-programm-televideniya/viewer>
5. Ковальчук Г.Л. Языковые и стилистические особенности телевизионной речи в информационных программах: автореф. канд. дис. ... – Казань, 2008.
6. Атыканова Д.А., Арзыматова А.А. Кыргызстан менен Кытайдын этностор аралык мамилелерин кыргыз ММКларында чагылдыруу тарыхы // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, №2 (110), 332-337-бет.
7. Халилов А.Д. Учурдагы экстремалдык журналистика // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, №1(117), 194-197-бет.
8. Халилов А.Д., Барманов С.М. Эгемендүүлүк шартында улуттук руханий баалуулуктарды жайылтууда жана өнүктүрүүдө республикалык ММКнын ролу // Вестник КН им. Ж. Баласагына, 2024, №1(117), 194-197-бет.

Дин Джигуан, Ху Юран

Түндүк-Батыш педагогикалык университети, Чет тилдер факультети,
Пекин тил жана маданият университети

Дин Джигуан, Ху Юран

Северо-Западный педагогический университет Школа иностранных языков,
Пекинский университет языка и культуры

Ding Jiguang, Hu Yuran

Northwest Normal University, School of Foreign Languages,
Beijing Language and Culture University

ХАМАД ДООРУНДА КАТАР АЯЛДАРЫНЫН РОЛУН ИЗИЛДӨӨ (1995 - 2013)

ИССЛЕДОВАНИЕ РОЛИ КАТАРСКИХ ЖЕНЩИН

В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ХАМАДА (1995 - 2013)

RESEARCH ON THE ROLE OF QATARI WOMEN DURING

THE REIGN OF HAMAD (1995 - 2013)

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Хамад башкаруучулук кылган мезгилде (1995 - 2013) катар аялдарынын ролунун өзгөрүүсү изилденет. Аялдардын билим берүү, ишке орношуу жана коомдук ишмердүүлүктөрүнүн өнүгүүсүн талдоонун натыйжасында, өкмөттүн аялдар реформасын илгерилетүүдөгү максаттары жана жетишкендиктери ачылып берилет. Изилдөө Хамаддын башкаруучулугу мезгилинде катар аялдарынын билими кыйла жакшырып, билим деңгээли жана жогорку окуу жайларына кабыл алуу көрсөткүчү жогорулап, билим берүү түрлөрү жана кесиптик тандоолор ар түрдүү болгонун көрсөтөт. Ишке орношуу чөйрөсүндө, өкмөт тең эмгек акы мыйзамдарын кабыл алып, эмгек рыногунда аялдардын катышуу деңгээлин, айрыкча, билим берүү жана ден соолук тармактарында көбөйттү. Аялдардын коомдук иш-чараларга катышуусу, анын ичинде спорт жана саясат тармактарында көбөйүп, улуттук имиджди жогорулатууга түрткү берди. Бирок, изилдөө аялдар реформасы салттуу маданият, дин, коомдук түзүлүш жана үй-бүлөлүк ролдордон келип чыккан кыйынчылыктарга туш болорун да көрсөтөт. Гендердик сегрегация жана тең эмгек акыны төлөөнүн теңсиздиги сыяктуу маселелер дагы деле бар жана кээ бир тармактарда аялдардын катышуусу чектелүү бойдон калууда. Жалпысынан, бул макалада өкмөттүн аялдарды модернизациялоону илгерилетүү аракеттери жана жетишкендиктери көрсөтүлүп, реформалардагы кыйынчылыктар ачылып берилген. Муну менен Катардагы социалдык өзгөрүүлөрдү түшүнүү жана гендердик теңчиликти алдыга жылдыруу үчүн маанилүү көз караш берилген.

Аннотация: В данной работе исследуется трансформация роли катарских женщин в период правления Хамада (1995 - 2013). Путем анализа развития женщин в образовании, занятости и общественных мероприятиях, раскрываются цели и достижения правительства в продвижении реформ в области женских прав. Исследование показывает, что в период правления Хамада образование катарских женщин значительно улучшилось, возрос уровень образования и процент поступающих в высшие учебные заведения, а формы образования и профессиональные выборы стали разнообразнее. В сфере занятости правительство приняло законы, обеспечивающие равную оплату за равный труд, и увеличило уровень участия женщин на рынке труда, особенно в области образования и здравоохранения. Активность женщин в общественных мероприятиях возросла, включая спорт и политику, что способствовало улучшению национального имиджа. Однако исследование также указывает на то, что реформы в отношении женщин сталкиваются с вызовами со стороны традиционной культуры, религии, социальной структуры и семейных ролей. Все еще существуют проблемы гендерной сегрегации и неравной оплаты за равный труд, и участие женщин в некоторых сферах остается ограниченным. В целом, в данной работе продемонстрированы усилия и достижения правительства в продвижении модернизации женщин, а также выявлены трудности на пути реформ, что дает перспективу для понимания социальных изменений в Катаре и содействия гендерному равенству.

Abstract: This paper explores the transformation of the role of Qatari women during the reign of Hamad (1995 - 2013). By analyzing the development of women in education, employment and social activities, it reveals the purposes and achievements of the government in promoting women's reform. The

research shows that during the reign of Hamad, the education of Qatari women has been significantly improved, with the educational level and the enrollment rate of higher education increasing, and educational forms and professional choices being diverse. In terms of employment, the government has legislated to ensure equal pay for equal work and increased the participation rate of women in the labor market, especially in the fields of education and health. The participation of women in social activities has increased, including in sports and politics, enhancing the national image. However, the study also points out that women's reform faces challenges from traditional culture, religion, social structure and family roles. Problems such as gender segregation and unequal pay for equal work still exist, and women's participation in some fields is limited. Overall, this paper demonstrates the government's efforts and achievements in promoting the modernization of women and also reveals the difficulties in the reform, providing a perspective for understanding the social changes in Qatar and promoting gender equality.

Негизги сөздөр: Катар; аялдардын статусу; аялдардын ролу; аялдардын реформасы.

Ключевые слова: Катар; статус женщин; роль женщин; реформа женщин.

Keywords: Qatar; status of women; role of women; women's reform.

I. Changes in the Role of Qatari Women after Hamad's Reign

The real reform of Qatari women began to be gradually and orderly promoted after Emir Hamad came to power in 1995. In the "Qatar National Vision 2030" (QNV 2030) announced by the Qatari leadership in October 2008, a roadmap for the human, social, economic and environmental development of Qatar was drawn, and the rewriting of gender roles was also clearly defined [9]. In order to achieve the grand goals of this vision, Qatar allows women to participate more in social activities and create value for the enhancement of its comprehensive national strength.

1.1 Vigorously Developing Women's Education

As the foundation of a nation's prosperity, education has always been an area highly valued by successive rulers of Qatar. After Hamad became the Emir of Qatar, he vigorously promoted education, and the number of various schools in Qatar increased, and the number of students and graduates also continued to grow. With the vigorous development of domestic education, the education of Qatari women has also significantly improved and even ranks at the forefront of Gulf countries and even the Arab world.

By 2002, the total number of various schools in Qatar had reached 201, among which women's schools accounted for 99 [2]. From the 1994-1995 academic year to the 2002-2003 academic year, the total number of students at Qatar University increased from 1,124 to 8,621. Among them, the total number of female students grew from 832 to 6,240 [2]. By the 2002-2003 academic year, the total number of female students at Qatar University had reached 72% of the total number of students at Qatar University. According to statistics from UNESCO, as of 2005, Qatar's recognized literacy completion rate had reached 89%. Among them, the literacy completion rate for Qatari women reached 88.6%, ranking among the top in Gulf countries [1]. In addition to quantitative changes, there have been qualitative changes in Qatari women's education in terms of majors and educational forms.

Under the leadership of Her Highness Sheikha Mozah Al-Misned, wife of the Emir, women's education and employment opportunities have become national priorities. The government has invested a large amount of money to reform primary and secondary schools and build Education City (later renamed Hamad Bin Khalifa University). Due to this bold measure, women who cannot go abroad can receive world-class education in their own country [9]. In 2003, Qatar Education City was completed. Qatari college students were able to receive Western higher education in their own country. Females could study a more diverse range of majors. At the same time, male and female students could attend classes together in Education City. In addition, the Qatari Ministry of Education has also established two technical schools for boys and girls respectively to emphasize the principle of educational equality. At the same time, many private girls' schools have also been established, such as Sheikha Gawhera Bint Hamad Al Thani Girls College and Sheikha Gawhera Design and Art College. The latter has now become the School of Art and Design of the University of Virginia [1]. In 2003, UNESCO appointed the first lady of Qatar as its special envoy for basic and higher education to recognize her contributions to education in Qatar [1], especially to women's education in Qatar.

1.2 Improving women's employment situation

Before the 1990s, the increase in the number of women attending school and graduating did not bring them equal opportunities to enter the labor market. In 1986, Qatari women accounted for only 14% of the total labor force. Such a low employment rate did not match their level of education. After Hamad came to power, while vigorously developing women's education, he also introduced a series of laws and

regulations to improve women's employment situation and help them enter the labor market in a more equal posture with men.

What problems exist in Qatar's education and labor market? In 2001, the Civil Service Law (Law No. 1) and the cabinet regulations (Decree No. 13) laid the foundation for gender equality in the labor market. In 2002, Law No. 24 provided retirement benefits for women and allowed for salary income and pension rights. Moreover, the Labor Law (Law No. 14) promulgated in 2004 established the principles of equal treatment, training opportunities, and job promotion [10].

According to the labor force statistics bulletin of Qatar's National Planning Committee in 2013, from 2007 to 2013, the economically active population of Qatari women (over 15 years old) nearly doubled. By 2013, the labor force participation rate of Qatari women reached 34.7% [13]. There is no doubt that the employment situation of Qatari women has improved significantly, but there are still some drawbacks. For example, Qatari women are mainly concentrated in working in the fields of education and healthcare. They are absent in many fields such as construction, trade, and manufacturing. Qatari women are still considered unsuitable to be actresses, flight attendants, hotel and hospitality staff, or diplomats in the diplomatic service [5]. Such a situation is caused by multiple factors, including gender segregation in the workplace caused by religious and traditional concepts. This makes Qatari women more inclined to choose to work in single-female group departments that conform to "traditional gender norms". In addition, the relatively high salaries and generous welfare benefits in the public sector also reduce the necessity for Qatari women to enter the non-public sector.

However, since Hamad came to power and launched a plan called "Qatarization" in 1997, the employment space for Qatari citizens in both the public and private sectors has expanded, and the employment situation for women in the non-public sector has improved [5]. Women also hope to start their own businesses. The Qatar Businesswomen Association established in 2000. As reforms are gradually implemented, the employment directions of Qatari women show a diversified trend. At the same time, more women have accepted the mixed-gender working environment. They can be found in the political, scientific and even business fields.

1.3 Enriching women's social activities and improving women's image

Some new policies during Hamad's tenure have enabled many women to step out of their homes and participate in social activities in various fields such as politics, culture, and sports, greatly increasing women's sense of participation in social construction, liberating them from household chores and enhancing women's value and social status.

Since the founding of Qatar, due to the constraints of male discourse and traditional values, women's participation in the sports world has been almost zero. But this situation changed in 1998, when an international track and field competition was held in Doha. Qatar allowed women to watch large-scale sports events for the first time. The International Amateur Athletic Federation has designated 1998 as the Year of Women's Sports and approved designating this one-day event as a grand prix on the condition that women are allowed to participate [12]. Share some specific cases of the elevation of Qatari women's status. Later, in 2001, the Qatar Women's Sports Committee was established, and this committee has made considerable contributions to increasing women's participation in sports [6]. In addition to making significant breakthroughs in the sports field, Qatari women have gradually stepped onto the political stage. In 1999, Qatari women participated in the elections of the Central Municipal Council, which was the first manifestation of the restoration of women's rights. In the 2003 elections, a female candidate was elected. In 2003, Qatar passed the "Permanent Constitution", which stipulates that all citizens, regardless of race, gender and religion, enjoy equal rights and obligations [2]. This provides a strong guarantee for women to step onto the political stage and participate in all aspects of social life equally with men.

In addition to all of the above, Qatari women will also spontaneously form some non-governmental organizations to publicize the importance of women's participation in social activities, help women step out of their homes and maximize their own value. In 1997, Qatar held its first women's conference. With the support and sponsorship of the wife of the Emir of Qatar, this conference attracted many people from home and abroad to actively participate [2].

During Hamad's tenure, under the impetus of a series of laws and regulations of the Qatari government and the leadership of the first lady Sheikha Moza bint Nasser Al-Missned, the Qatari women's reform was in full swing and took the lead among Gulf countries and even Arab countries. The image of Qatari women has also undergone tremendous changes.

2. The Motivations and Challenges of Qatar's Women's Reform

Since Hamad came to power, the role of Qatari women has undergone very significant changes. This change cannot be separated from the promotion of the government. Behind this, there are the government's

in-depth considerations of factors such as economy and national strategy. At the same time, this reform also faces certain difficulties and is restricted by factors such as religion, traditional culture, social structure, and family roles.

2.1 Motivations for Qatar's women's reform

First, economic transformation promotes women's reform. Since Qatar entered the oil era in the 1950s, its main source of income has changed from traditional fishing, animal husbandry, and pearl diving to oil extraction and sales. The government has obtained huge incomes from this and provides generous welfare benefits to staff in fields such as government employees, education, and health. Therefore, domestic workers, especially domestic female workers, are more inclined to engage in work in these fields, while other private enterprises are long occupied by foreign workers who account for about 75% of Qatar's total population. However, due to various unstable factors in the oil market, Qatar needs to break its high dependence on the oil economy, vigorously develop economic diversification, and let more women enter different fields in the job market to serve national economic construction. In order to establish a knowledge-based economy, become a regional research and innovation leader, and play an important role on the international stage, Qatar needs to mobilize the potential of all citizens [9]. And there is no doubt that Qatari women are an indispensable force among them.

Second, the shaping of the national image promotes women's reform. Islam is the state religion of Qatar. Most of the country's residents believe in Islam and most belong to the Wahhabi sect of the Sunni sect [3]. Therefore, under the guidance of strict Wahhabi doctrines, black veils and robes often become the symbol of Qatari women in people's eyes. And such dress and grooming, coupled with their traditional gender segregation system, will give people an impression of being closed and conservative. For a long time, Qatari women, like women in other Gulf countries, have always maintained such an image, but this is obviously contrary to the open attitude that Qatar wants to show to the world. Therefore, promoting women's reform is the only way to shape Qatar's open and inclusive national image. Letting women participate in sports, serve as government employees, and participate in diplomatic activities are all effective efforts made by Qatar to improve the image of women and the country.

Third, geopolitical strategy promotes women's reform. Since its independence in 1971, Qatar has long been in a state of dependence on regional powers such as Saudi Arabia. It was not until 1995 when Hamad, the son of the then Emir of Qatar, seized power that this situation improved. Since Hamad came to power, he has implemented reforms in multiple fields such as domestic affairs and diplomacy, and is committed to building Qatar into a "new type of country" [11]. Moreover, after the Arab Spring in 2011, the power and international influence of traditional regional powers such as Egypt have declined. This is equivalent to presenting an excellent opportunity for Qatar, which wants to break free from its long-standing dependent status. On one hand, Qatar is closely aligning with traditional Islamic forces in the region, such as the Muslim Brotherhood and Hamas. On the other hand, Qatar is actively shaping its own image of being open and democratic in order to seek the support of the United States and other Western countries, break free from its dependent status on Saudi Arabia, and make up for its weakness in national defense. Therefore, Qatar is reforming the image of women to conform to the "democracy" of the United States and other Western countries, and is actively developing relations with Western countries in order to maintain a balance in its geopolitical strategy.

2.2 Challenges of Qatar's women's reform

First, constraints of culture and religion. Since Qatar is a Sunni monarchy and takes Islamic law as the main source of legislation, the current mobility of Qatari women needs to be viewed in the context of the established model of Islamic gender relations. In terms of social relations, the strict interpretation of the Quran reinforces gender segregation. Therefore, men and women are divided into different fields and are assigned corresponding roles. Traditionally, public space is regarded as exclusive to men; women are restricted to the home and play the roles of wife and mother [2, 9].

Constrained by such traditional culture and religion, some devout religious believers in Qatar, including even women, have an inherent resistance to the reforms that grant more freedom to women. When many women choose a career, they still consider whether the workplaces for male and female employees are separated as a basis for their choice.

Second, constraints of social structure. When Qatar's oil economy was booming, in order to reduce the country's dependence on oil income, the government vigorously developed economic diversification. At this time, a large number of foreign workers poured in, resulting in a serious imbalance in the male-female ratio in Qatar. By 2004, although 66.3% of government employees in Qatar were locals, 85.7% of the labor force in the economic field were foreigners [3]. The situation of more men than women has led to the weakness of the social power of the female group. At the same time, foreign workers have also occupied the

employment market of Qatari citizens. These situations have had an adverse impact on the employment of Qatari women, and the government still needs to seek a balance in the employment of local women and foreign workers.

Third, constraints of family roles. "Men are in charge of the outside while women are in charge of the inside" is the traditional family division of labor model in Qatar. The reform of Qatari women is not to break this model, but to require women to become people who are "in charge of both the inside and the outside". Because of the influence of traditional concepts, very few men are willing to take on the responsibility of taking care of the family. It is mentioned in Qatar National Vision 2030: "The rapid economic and population growth in Qatar has created intense strains between the old and new in almost every aspect of life. Modern work patterns and pressures of competitiveness sometimes clash with traditional relationships based on trust and personal ties, and create strains for family life"[10]. In the situation where more and more women enter the job market, it also means that more women have to face the dual pressures of career and family, and this will surely become one of the resistances to promoting the employment of Qatari women.

3. Conclusion

From Qatar's entry into the oil era to after the founding of the country, most of its women have played the role of housewives. Religion and tradition have hidden them under heavy black veils and robes, making them part of the "unique" women in the Gulf region. However, the image of women is inseparable from the national image, and the status of women is also closely connected to the progress of the country. Therefore, the traditional image of Qatari women will inevitably label the country as "conservative."

After Hamad came to power in 1995, the Qatari government introduced a series of laws and regulations and formulated many relevant policies to promote the transformation of the role of women in the country and enhance national strength in all aspects. In terms of education, while Hamad established schools and developed education, he also vigorously improved the educational level of women. From the number of students to the establishment of majors and then to the quality of running schools, women's education in Qatar has been qualitatively improved. In terms of employment, the government has introduced laws to ensure equal pay for equal work for men and women and provide conveniences such as employment training for women, so that Qatari women can participate in the country's economic construction. In terms of social activities, the government allows women to break through traditional restraints and enter the fields of sports and even politics, endowing women with more rights and striving to create a moderate national image and achieve a balance in geopolitical strategy.

The reform of Qatari women is an important link in realizing the country's Vision 2030 and also a part of the overall reform and transformation of the country. However, while the Hamad government has achieved many achievements in women's reform, it also faces certain resistances. The infiltration of long-term traditional culture and religion has made gender segregation a deeply ingrained concept that is difficult to eradicate in a short time. A large number of foreign workers have crowded out the domestic job market, and women are at a significant disadvantage. The women's reform has failed to break the traditional concept of family division of labor, and women face the dual pressures of career and family.

References

1. Sun Peide, Shi Juqin (eds.). Qatar: A Country Study [M]. Beijing: Social Sciences Academic Press, 2009.
2. Wu Huixuan. Society and Culture of Contemporary State of Qatar [M]. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 2007.
3. Guide to Country (Region) for Foreign Investment and Cooperation: Qatar (2023 Edition), website of the Ministry of Commerce of the People's Republic of China.
<https://www.mofcom.gov.cn/dl/gbdqzn/upload/kataer.pdf>
4. Ding Long, Zhao Yuanhao. Qatar's Foreign Policy and Its Practice [J]. Journal of Arab World Studies, 2010.
5. Wang Yunhan. A Study on Qatari Women's Employment during the Hamad Era (1995 - 2013) [D]. Master's thesis of Shanghai International Studies University.
6. [Olympic Culture] - The Qatar Olympic Committee continues to promote women's sports. June 11, 2015, Chinese Olympic Committee website.
<http://www.olympic.cn/e-magazine/1506/2015-06-11/2352571.html>
7. Magee, Peter (2014). The Archaeology of Prehistoric Arabia. Cambridge Press. p. 50. ISBN 9780521862318.

8. Abu Saud, Abeer (1984). Qatari Women: Past and Present. United Kingdom: Longman Group. ISBN 978-0582783720. p. 24 "Bedouin women were therefore responsible for the process of buying and selling within their own tribe."
9. Krystyna Golkowska. Qatari Women Navigating Gendered Space. 2017. <https://www.mdpi.com/2076-0760/6/4/123>
10. Qatar National Vision 2030, July 2008, General Secretariat for Development Planning. p. 4.
11. Mohammed Bazaz. New Trends in Qatar's Foreign Policy in a Changing World (Arabic version) [J], "Arab History", 2008(44). (Quoted from Ding Long, Zhao Yuanhao. Qatar's Foreign Policy and Its Practice [J]. Journal of Arab World Studies, (8).
12. For women at track meet in Qatar, it's a coverup. May 7, 1998. www.washingtonpost.com/archive/sports/1998/05/07/for-women-at-track-meet-in-qatar-its-a-coverup/621f9757-017d-4223-8025-f4b62319754c/?utm_term=.65f2d634b2748
13. Labor Force Statistics Bulletin 2013, pp. 24 and 26. <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=458106>

УДК 161.2

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-347-352

Тянь Цзяцзя

Ганьсуй кытай медицинасы университети, Марксизм колледжи

Тянь Цзяцзя

Ганьсуйский университет китайской медицины, Колледж марксизма

JiaJia Tan

Gansu University Of Chinese Medicine, College Of Marxism

СИСТЕМАЛЫК КОНЦЕПЦИЯНЫН КӨЗ КАРАШЫНАН ДИАЛЕКТИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮН ЛОГИКАЛЫК ЖОЛУН ИЗИЛДӨӨ ИССЛЕДОВАНИЕ ЛОГИЧЕСКОГО СПОСОБА ДИАЛЕКТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СИСТЕМНОЙ КОНЦЕПЦИИ A STUDY ON THE LOGICAL WAY OF DIALECTICAL THINKING FROM THE PERSPECTIVE OF SYSTEM CONCEPT

Кыскача мүнөздөмө: Марксисттик философиянын негизги ыкмасы катары диалектикалык ой жүгүртүү материалисттик диалектиканын жетекчилиги астында субъект кубулуштарды байкап, көйгөйлөрдү талдап, карама-каршылыктарды чечкен илимий ой жүгүртүү ыкмасы. Диалектикалык ой жүгүртүүнүн логикалык жолу жана практикалык талаптары негизинен төрт звенодо камтылган: карама-каршылыктарга туш болуу, карама-каршылыктарды талдоо, карама-каршылыктарды түшүнүү жана карама-каршылыктарды чечүү. Диалектикалык ой жүгүртүүнүн туруктуу өнүгүшү жана анын логикалык жолун так түшүнүү ой жүгүртүүдөгү тоскоолдуктарды жеңип, көйгөйлөрдү чечүү жөндөмүн өркүндөтүү үчүн чоң мааниге ээ.

Аннотация: Как основной метод марксистской философии, диалектическое мышление представляет собой научный способ мышления, при котором субъект наблюдает явления, анализирует проблемы и разрешает противоречия под руководством материалистической диалектики. Логический путь и практические требования диалектического мышления в основном воплощаются в четырех звеньях: столкновение с противоречиями, анализ противоречий, постижение противоречий и разрешение противоречий. Настойчивое развитие диалектического мышления и точное постижение его логического пути имеет большое значение для преодоления барьеров мышления и совершенствования способности решать проблемы.

Abstract: As the basic method of Marxist philosophy, dialectical thinking is a scientific way of thinking in which the subject observes phenomena, analyzes problems and solves contradictions under the guidance of materialist dialectics. The logic path and practical requirements of dialectical thinking are mainly embodied in four links: facing up to contradictions, analyzing contradictions, grasping contradictions and solving contradictions. Insisting on dialectical thinking and accurately grasping its logical way is of great significance for breaking the barriers of thinking and improving the ability of problem solving.

Негизги сөздөр: карама-каршылык; диалектикалык ой жүгүртүү; логикалык жол.

Ключевые слова: противоречие; диалектическое мышление; логический путь.

Keywords: contradiction; dialectical thinking; logical path.

Dialectical thinking is the unity of world outlook and methodology. In this sense, dialectical thinking and dialectical thinking mode are also the relationship between one body and two wings. On the new journey, in order to solve the outstanding contradictions in the historical process of economic society and profoundly grasp the operating law of economic and social development, we must adhere to dialectical thinking in practical work.

I. Facing up to the objectivity of contradiction is the premise of adhering to dialectical thinking

The practical application of dialectical thinking is a rigorous thinking process, and this complete logical way is mainly reflected in ideological preparation, raising questions, analyzing problems and solving problems. Among these logical links, the first link aims to face up to the objectivity of contradiction and its important significance.

1. Face up to the objectivity of contradiction

Contradiction is the inherent stipulation of things themselves. Comrade Mao Zedong once pointed out that "the world is made up of contradictions. There is no world without contradiction. Our task is to correctly handle these contradictions"^[1]. From the universality of contradiction, contradiction exists in everything and its development process. In nature, both macro-form substances and micro-form molecules and particles contain contradictions. There are also various contradictions in human society, among which the most basic contradiction is the contradiction between productive forces and production relations, economic base and superstructure. Contradiction is a problem, which exists not only in the objective world, but also in people's subjective world. In essence, all kinds of contradictions reflected in ideological views or concepts are subjective mappings of objective contradictions in the human brain. In fact, science and history have repeatedly proved that everything contains the relationship of unity of opposites, and the essence of things is contradiction, in other words, there is no objective and subjective world without contradiction. Therefore, facing up to the objectivity of contradiction is the starting point of all scientific understanding.

2. Grasp the inner meaning of contradiction

Materialist dialectics is a theory that studies the law of connection and development. The content of connection and the motive force of development are caused by the contradictory movement of things. As Lenin once said, "dialectics is the contradiction in the essence of the object of study"^[2]. Dialectical way of thinking, that is, materialistic way of thinking, is also a way of thinking to understand, analyze and solve contradictions from the viewpoint of connection and development. Fundamentally speaking, this way of thinking is to grasp the essence of things through their external appearances on the basis of discovering the relationship of opposition and unity within or between things. Therefore, the concept of contradiction occupies an important position in understanding dialectical thinking mode. Then, what is the concept of contradiction under dialectical thinking mode? Contradiction is a philosophical category that reveals things and their changing process. Generally speaking, contradiction is the relationship of unity of opposites. From the perspective of structural category, contradiction cannot exist without two opposing aspects, in other words, the content of contradiction involves the connection between two opposing aspects, and this contradictory attribute of contradiction is interdependent, that is, both sides need to exist at the same time, or the premise of one party's existence is that the opposite party also exists at the same time. From the perspective of formal category, contradiction is manifested not only in the unity of opposites between different elements within a thing, but also in the unity of opposites between different things. In terms of nature, contradictions can occur between people, between people and things, and between things. Therefore, no matter what kind of contradictory relationship, its essence is that unity is contained in opposition, and unity contains opposition.

3. Deeply grasp the great significance of contradictions

First of all, analyze the contradictions of things and avoid one-sided view of problems. Contradictions exist in everything and run through every link of the development of things. Deeply grasp the contradictions contained in things, understand them according to the real appearance of things, comprehensively analyze the opposites and unity in everything, and avoid falling into the blind area of falsely recognizing the essence of things in the state of subjective and objective reflection deviation. Secondly, analyze the contradictions of things to prevent a partial view of the problem. Contradiction has universality and particularity, and the universality of contradiction exists in particularity, that is to say, any concrete thing that exists objectively has its own personality, and at the same time, its own personality contains commonness, which is a collection of special and general. There are many types of contradictions in the real world. Study the contradictions contained in things, understand the contradictions at different levels, try to analyze the

contradictions at multiple levels, and prevent local understanding from replacing the holistic view. Finally, analyze the contradictions of things and put an end to extreme treatment of problems. The extreme view is that the view of things is easily transformed from a prejudice to another view of its opposite, instead of seeing the unified face in the opposite or finding the opposite in the unified face. In a word, extreme view is a view that can only see one aspect of things, and this way of looking at problems is opposite to the scientific way of understanding. Deeply grasp the unity of opposites of things and avoid falling into the quagmire of agnosticism under the influence of two extreme wrong ideas.

II. Analyzing contradictions as a whole is the inherent requirement of adhering to dialectical thinking

Facing up to the objectivity of contradiction is the general premise of using dialectical thinking mode to understand things and analyze problems, and it is also a scientific attitude that must be possessed when using dialectical thinking mode. The logical starting point of dialectical thinking mode in practical activities is different from the general premise, because the logical starting point begins with the discovery of specific contradictions. Everything that exists in reality, especially every job in people's real life, has its own unavoidable contradictions, but there is no unified attribute of specific contradictions for different things and jobs, which requires us to explore its essence through complex phenomena.

1. Investigate and study specific things and profoundly grasp the nature of things

Without the concrete analysis of the actual situation, it is impossible to recognize the contradictory characteristics contained in specific things. Without a systematic understanding of the contradictory characteristics of things, it is impossible to accurately grasp the essence of things, and the final result is that strategies based on fuzzy understanding cannot produce practical results. The process of investigation and research is the process of getting rid of subjective speculation. In this process, a large number of perceptual materials are occupied by in-depth observation of the actual situation of the problem, and the understanding of the essence of things or problems is formed by processing perceptual cognition with abstract thinking. It is not difficult to find that investigating the specific situation of things or problems is an important link in judging the nature of things. In "On Contradictions", Comrade Mao Zedong discussed the relationship between analyzing specific situations and grasping the characteristics of contradictions through investigation and study. "Don't bring any subjective randomness, but we must see the specific contradictions, the specific status of all aspects of contradictions and the specific mutual relationship of contradictions in these phenomena from the specific conditions contained in objective actual movements"^[3]. Therefore, in general, only by investigating and studying the specific conditions, contradictions, status and relations in the development process of things or problems can we find the differences of contradictions and point out the solutions to the problems.

2. Dialectical thinking and overall analysis of different aspects of contradictions

In fact, analyzing contradictions is the continuation of the process of discovering contradictions. The basic principle of materialist dialectics points out that to look at problems dialectically and analyze the contradictions of things is to find a unified face in the opposites of different aspects and look at contradictions from a related, developing and comprehensive point of view. To do this, generally speaking, we can start from three aspects. First of all, analyze the different characteristics of the opposite and unified sides of specific things. The study of different aspects of contradictions in things needs to use scientific thinking mode, especially rational thinking mode to strip off the external appearance of contradictions, grasp the root of constant change and complete the confirmation of the essence of contradictions on the basis of dialectical analysis. Secondly, explore the relationship between the two sides of the contradiction. After distinguishing the characteristics of different aspects of contradictions and confirming the essence of contradictions, it is necessary to deepen the analysis of the internal relations of different contradictions. The purpose of this analysis is to clarify the status of different contradictions in the development of things. In fact, the contradiction of things is systematic. According to the dominant and dominated relationship between contradictions and the unbalanced nature of both sides of contradictions, contradictions can be divided into main contradictions and secondary contradictions, and the main and secondary aspects of contradictions. Finally, evaluate the development trend of contradictions. According to the basic state of the development of both sides of the contradiction, we can grasp the inevitability through contingency, make a concrete historical analysis of realistic contradictions in different categories, scientifically predict the future development of contradictions, and objectively look at the different development stages and possible final results of contradictions. Through analysis, we can see that the main task of this stage is to fully reveal the internal relations of contradictions.

III. Grasping contradictions in all directions is the key to adhering to dialectical thinking

Understanding and resolving contradictions have to go through two leaps from "practice to understanding" and "understanding practice", in which the former link is embodied in acknowledging

contradictions and investigating contradictions, The latter link is embodied in grasping and solving contradictions, that is, formulating countermeasures and implementing them. Judging from the task of cognition, understanding contradictions and grasping their significance in all directions is not only to explain clearly the characteristics and essential provisions of contradictions contained in things as a whole, but also to provide feasible countermeasures for solving contradictions. It has been proved that the solution to the problem is determined by the nature of the problem itself. The nature of the problem is different, and the corresponding strategies to solve the problem will be different. Generally speaking, at least three aspects need to be considered to solve different qualitative problems realistically and put forward the basic strategies to solve contradictions.

1. Distinguishing the fundamental nature of contradictions is the theoretical basis of adopting strategies

The main contradiction and the secondary contradiction are analyzed in front. The main and secondary aspects of the contradiction are to clarify the attributes of the contradiction and lay the foundation for solving the contradiction. According to the change of the goal of solving problems and the way of struggle, the contradiction of things is defined as antagonistic contradiction and non-antagonistic contradiction, which is an important link to formulate feasible countermeasures on the basis of comprehensively grasping contradictions. The main contradiction and the secondary contradiction are analyzed in front. The main and secondary aspects of the contradiction are to clarify the attributes of the contradiction and lay the foundation for solving the contradiction. According to the change of the goal of solving problems and the way of struggle, the contradiction of things is defined as antagonistic contradiction and non-antagonistic contradiction, which is an important link to formulate feasible countermeasures on the basis of comprehensively grasping contradictions. Whether to adopt confrontational or non-confrontational struggle to solve contradictions and realize the replacement of old things by new things. Engels once said, "If the old things are rational enough to die without resistance, then replace them peacefully; If the old thing resists this inevitability, it will be replaced by violence"^[4]. From the philosophical point of view, correctly judging antagonistic or non-antagonistic contradictions and adopting corresponding forms of struggle are the theoretical basis for correctly treating problems and formulating corresponding countermeasures. Therefore, it can be said that strictly distinguishing two kinds of contradictions and adopting the correct form of struggle is the general strategy for people to solve practical problems, which is directly related to the actual effect of problem solving.

2. Analyzing the conditions of contradiction transformation is the basic principle to solve problems dialectically

In real life, antagonistic contradictions and non-antagonistic contradictions can be transformed into each other, but this transformation can not happen by subjective imagination, that is, the transformation between them should be based on the existence of objective conditions. In fact, the way to solve contradictions depends not only on their nature, but also on the conditions under which contradictions exist. Therefore, when solving antagonistic and non-antagonistic contradictions, we should combine practical needs with contradictory attributes, actively create conditions to make the nature of contradictions develop in a favorable direction, and on the basis of this, adopt corresponding solutions in time to achieve the set goals according to the situation.

3. Looking at the changes of contradictions historically is the way to adjust the problem-solving strategy

The contradiction of the same thing will change in its particularity at different stages of development. "Everything is based on time, place and conditions, and I am good at exchange and repetition, and I am good at grasping the effectiveness of my work"^[5]. It is the basic spirit of dialectical thinking to distinguish the different characteristics of contradictions in different stages of development in the same historical process and adjust the struggle strategy to meet the needs of the development and change of contradictions. It can be seen that only by historically grasping the nature changes of contradictions in different stages of development, through the concrete analysis of the essence of problems in different stages, and timely adjusting the feasible strategies, can the problems be properly solved. In short, in the case of constant movement and development of things, "the old process and old contradictions are eliminated, and new processes and new contradictions occur, so the methods to solve contradictions are different"^[6].

IV. Resolving contradictions systematically is the aim of practicing dialectical thinking

"Of course, the weapon criticized by philosophy cannot replace the criticism of weapons, and material power can only be destroyed by material power; But once the theory has mastered the masses, it will also become a material force"^[7]. This enlightens us that the practice of dialectical thinking needs to be concretized into three aspects in order to solve contradictions in the practice guided by theory.

1. Adhering to the combination of system concept and dialectical thinking is an important measure to optimize and solve contradictions

System concept is an important category of materialism and dialectics, and it is a fundamental thought and working method. In the scientific thinking system, the so-called system is an organism composed of many elements of unity of opposites, which is characterized by integrity, structure, hierarchy and openness. Therefore, the concept of system mainly refers to the thinking mode of understanding and dealing with problems in a coherent, developing, comprehensive and dialectical way, which is based on the integrity, structure, hierarchy and openness of the system. General Secretary Xi Jinping pointed out: The whole world is a interrelated and interactive system. "To adhere to materialist dialectics, we must grasp things from the internal relations of objective things, and understand and deal with problems"^[8]. Therefore, in the process of implementing the strategy, it is necessary to adhere to the combination of system concept and dialectical thinking to deal with the dynamic relationship between overall planning, system deployment and "two-point theory" and "key theory", so as to grasp the development of contradictions as a whole and optimize the process of contradiction resolution.

2. Adhering to the concrete historical unity of theory and practice is an inevitable requirement for using dialectical thinking to solve contradictions

The viewpoint of practice is the primary relationship of Marxist philosophy, which points out that only through practical activities can people sum up experience and form theoretical understanding. At the same time, scientific theory can provide guidance for people's practical activities and make people's practical activities more valuable. The internal unity and mutual support between theory and practice require them to coexist in a complete contradiction resolution system.

In the process of using dialectical thinking to solve contradictions, acknowledging contradictions, investigating problems and analyzing contradictions is to occupy a lot of perceptual materials and form rational knowledge through concrete practical activities, while formulating strategies on the basis of grasping contradictions and finally implementing this solution in concrete practice is a process in which rational knowledge is tested in practice. From this point of view, using dialectical thinking to discover, analyze and solve problems must achieve the concrete historical unity of theory and practice. Only in this way can this thinking play its powerful role.

3. Dare to struggle is an important principle of using dialectical thinking

In observing, analyzing and solving the logical relationship of things' contradictions, we should be good at observing and analyzing the contradictions contained in things with dialectical thinking, and adopt corresponding struggle strategies to resolve the contradictions according to the cognition of dialectical analysis, which is the objective requirement of the law of contradictions. In fact, insisting on problem-oriented and acknowledging the existence of contradictions is to dare to fight against contradictions and to carry forward the spirit of struggle in solving problems. General Secretary Xi Jinping pointed out: "We must carry forward the spirit of struggle, dare to struggle, be good at struggle, and adjust the struggle strategy in time according to the changes in the situation"^[9]. Therefore, we should always dare to challenge the problem, actively participate in the contradictory struggle in different environments, and resolutely fight during this struggle, so that the strategy of contradiction resolution can be implemented.

In short, in the face of complex things and heavy tasks, it is a consistent idea to adhere to the combination of systematic planning and focusing on key points. Grasping the logical logic and practical requirements of dialectical thinking is the key to improve dialectical thinking ability. Therefore, only by understanding the logical approach of dialectical thinking mode from the system concept can we better understand its important value in practice.

Reference

1. Mao Zedong. Collected Works of Mao Zedong Volume 7 [M]. Beijing: People's Publishing House, 1999: 44.
2. Compilation Bureau of Marx, Engels, Lenin and Stalin Works of the Central Committee of the Communist Party of China. The Complete Works of Lenin, Vol.55 [M]. Beijing: People's Publishing House, 2017: 213.
3. Mao Zedong. Selected Works of Mao Zedong. Volume I [M]. Beijing: People's Publishing House, 1991: 319.
4. Compilation Bureau of Marx, Engels, Lenin and Stalin Works of the Central Committee of the Communist Party of China. Karl Marx and Friedrich Engels Complete Works , Volume 28 [M]. Beijing: People's Publishing House, 2018: 323.
5. Xi Jinping. On Grasping the New Development Stage, Implementing the New Development Concept and Building a New Development Pattern [M]. Beijing: Central Literature Publishing House, 2021:106.

6. Mao Zedong. Selected Works of Mao Zedong and Mao Zedong. Volume I [M]. Beijing: People's Publishing House, 1991: 311.
7. Compilation Bureau of Marx, Engels, Lenin and Stalin Works of the Central Committee of the Communist Party of China. Karl Marx and Friedrich Engels Complete Works , Volume 3 [M]. Beijing: People's Publishing House, 2002: 207.
8. Zheng Qingdong. Collected Works on Xi Jinping's Economic Thought (2022)[M]. Beijing: People's Publishing House, 2023: 453.
9. Xi Jinping. Selected readings of Xi Jinping's works [M]. Beijing: People's Publishing House, 2023: 353.

Касаболатов Ж.А.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

Касаболатов Ж.А.

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Kasabolotov Zh.A.

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**КЫРГЫЗСТАНДА ЖАРАНДЫК КООМУНУН ФОРМАСЫ МЕНЕН МАЗМУНУН
ДАЛ КЕЛТИРҮҮНҮН КӨЙГӨЙ ТАЛААСЫ
ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СООТВЕТСТВИЯ ФОРМЫ
И СОДЕРЖАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ
PROBLEM AREA OF ENSURING COMPLIANCE OF THE FORM AND CONTENT
OF CIVIL SOCIETY IN KYRGYZSTAN**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада жарандык коом тууралуу батыштагы жана кыргыз элинин тарыхый тажрыйбасындагы түшүнүктөрүнүн ортосундагы айырмачылыктар чечмеленет. Өлкөдөгү жарандык коомдун формасы менен мазмунунун ортосундагы айырмачылыктар көрсөтүлөт. Кыргыз Республикасында өкмөттүк эмес уюмдардын ишин каржылоонун учурдагы модели сүрөттөлүп, анын улуттук кызыкчылыктар менен карама-каршы келген жагдайлары аныкталат. Өлкөдө өкмөттүк эмес уюмдарды каржылоонун улуттук кызыкчылыктарга ылайык келген модели сунушталат жана жарандык коомдун куралы катары курултай институтунун актуалдуу милдеттери каралат.

Аннотация: В статье даются разъяснения по поводу различий понимания гражданского общества в западных странах и в рамках исторического опыта кыргызского народа. Указываются различия между формой и содержанием гражданского общества в стране. Описывается современная модель финансирования неправительственных организаций в Кыргызской Республике и выявляются ее аспекты, противоречащие национальным интересам. Предлагается адекватная для национальных интересов модель финансирования неправительственных организаций и рассматриваются актуальные задачи института курултая как инструмента гражданского общества.

Abstract: The article provides explanations regarding the differences in the understanding of civil society in Western countries and within the framework of the historical experience of the Kyrgyz people. The differences between the form and content of civil society in the country are indicated. The modern model of financing non-governmental organizations in the Kyrgyz Republic is described and its aspects that are contrary to national interests are identified. An adequate model for financing non-governmental organizations is proposed for national interests and the current tasks of the institution of kurultai as an instrument of civil society are considered.

Негизги сөздөр: Кыргызстан; жарандык коом; жаран; укук; милдет; мамлекет; өкмөттүк эмес уюмдар; улуттук кызыкчылыктар; курултай.

Ключевые слова: Кыргызстан; гражданское общество; гражданин; право; обязанность; государство; неправительственные организации; национальные интересы; курултай.

Keywords: Kyrgyzstan; civil society; citizen; right; duty; state; non-governmental organizations; national interests; kurultai.

Кыргызстан эгемендик алгандан бери анын коомдук-саясий турмушуна терең кирген «жарандык коом» түшүнүгү өлкө ичиндеги илимий чөйрөдө эле эмес, башка мамлекеттерде да теориялык жактан так чечмелене элек. Орусиянын «Жогорку экономикалык мектеп» улуттук изилдөө университетинин Жарандык коомду жана коммерциялык эмес секторду изилдөө борборунун директору, социология илимдеринин кандидаты Ирина Мерсиянова жарандык коомго так аныктама берүүнүн кыйынчылыгын жалпы эле «коом» түшүнүгүнө аныктама берүүнүн татаалдыгы менен байланыштырат [1; 2].

Азыркы изилдөөчүлөрдүн көбү жарандык коом түшүнүгүн антика доорунда башталган Европадагы процесстер менен байланыштуу карашат. Бирок жалпыга белгилүү болгондой, Кыргызстандын негизин түзгөн кыргыз эли көптөгөн кылымдар бою көчмөн турмушта жашаган.

Тиешелүү түрдө көчмөн коомдо классикалык формадагы жеке менчик, жерге байланган отурук жашоо, демек жерге байланган мамлекет да болбойт. Бирок ушундан улам көчмөн коом мамлекет түзө албайт деген жыйынтык да таптакыр туура эмес, анткени жок эле дегенде Кыргыз Каганаты, Түрк Каганаты, Уйгур Каганаты, байыркы гунндардын мамлекеттери жана башка түзүмдөр тарыхта кеңири белгилүү. Көчмөн цивилизациянын өзгөчөлүктөрүн көп жылдан бери изилдеп келаткан Чоюн Омуралиевдин тыянагына ылайык, «...батышта мамлекет уруучул коом кыйрап кеткен жерден башталса, бизде коом кийинки тарыхый өнүгүүнүн бүт тепкичтерин ырааттуу, эволюциялуу басып отуруп, өзүнүн мамлекеттүүлүгүнө келген, б.а. бир нече уруу биригип, бир канатты түзгөн, андан кийин ал канаттар да бири-бирине биригип, Оң Канат, Сол Канат жана Ичкилик болуп ирилешкен. Андан кийин бул үчөө да биригип бир Элге айланышкан. «Эл» деген бир эле учурда «Мамлекетти» билдирген». Анын пикиринде, **жаран үчүн мамлекет – анын абстрактташкан, руханий тең жарымы** [2]. Демек, анын мамлекетке карата болгон мамилеси – тек гана укук-милдет алакасы эмес, андан алда канча терең, баалуулук категориясындагы мамиле.

Мындай модел Батыштагыдай коомдук келишим концепциясына эмес, табигый байланыштарга таянат жана тиешелүү түрдө Эл менен Мамлекетти институционалдык атаандаш эмес, мазмун жана форма түрүндө көрөт. Демек жарандык коомдун Кыргызстанга ылайыктуу формуласын издөө аракеттери кыргыз элинин тарыхый тажрыйбасындагы ушул жана башка фундаменталдуу өзгөчөлүктөрдү сөзсүз эске алууга тийиш.

Мындан тышкары, «жаран» деген түшүнүктүн ар кайсы доорлордогу аныктамасын чечмелей кетүү да бул маселенин башын ачып алууга жардам берет. «Манас» эпосунун курама варианты «...жарымы жалган, жарымы чын, **жарандардын** көөнү үчүн, жабыратып айтабыз, жолборс Манас жөнү үчүн» деп башталат [3]. Бул жерде «жарандар» деген сөз ошол айтыла турган баянды угуп, кабыл алууга жарамдуу кишилер, андагы чогулган көпчүлүктүн бир бөлүгү деген маанини билдирет. «Дос-жаран» сөз айкашы биринчи иретте теңата, ошол эле учурда кыйышпас мамилени туюндурат. «Жаран» сөзү аң-сезимдүү индивидге карата гана айтылат, анткени анын уңгусу «жара» этишине такалат. Бул кайсы бир аракеттерге **жарамдуулукту** билдирет. Ал эми заманбап юридикалык мааниде жаран – конкреттүү мамлекет менен жок эле дегенде **укук, милдет жана жоопкерчилик** мамилеси түзүлгөн адам. 2021-жылдын 5-майындагы мыйзам менен кабыл алынган КР Конституциясынын 1-беренесинин 5-пунктына ылайык, жаран - жалпы Кыргызстандын элин түзүүчү бирдик [4].

Демек, бүгүнкү күндө жарандык коом деген түшүнүк биринчи иретте өзү жашаган мамлекеттин эгемендигинин ээси жана бийликтин бирден-бир булагы болгон жалпылыктын алкагында каралууга тийиш. Тиешелүү түрдө биринчи иретте өз элинин, өз мамлекетинин кызыкчылыктарын, жалпылап айтканда улуттук кызыкчылыктарды көздөгөн коом ушундай аталышы зарыл.

Антсе да иш жүзүндө «жарандык коом уюмдары» деген термин Кыргызстанда негизинен өкмөттүк эмес уюмдарды (ӨЭУ) түшүндүрүп калган. Бул уюмдар өздөрүн да ушундай аташат, ЖМК жана башка коомдук институттар да ушул аталышты ылайык көрүшөт. Ырас, батыш окумуштууларынын өзү деле бул аныктаманы дайыма колдой беришпейт жана анын өтө эле шарттуу экенин моюнга алгандар кездешет. Атап айтканда, америкалык окумуштуу Томас Каротерс жарандык коом деп өкмөттүк эмес уюмдарды түшүнүү туура болбой тургандыгын айтканы бар. Анткени, анын пикиринде, ӨЭУлар өз миссиясына жана планына ылайык гана иш жүргүзгөндүктөн, алардын ишмердиги жалпы коомдун маселелерине тиешеси болушу күмөн [5, 2-3].

Бирок Кыргызстандын шартында өкмөттүк эмес уюмдарды жарандык коом уюмдары деп атоого жол бербей турган андан да маанилүү, чындап келсе эң негизги себеп – алардын эң жигердүүлөрүнүн ишмердиги системалуу түрдө сырттан программаланып, сырттан каржыланышы.

Сырттан каржыланган уюмдар

Өздөрүн «жарандык коом уюмдары» деп атаган өкмөттүк эмес уюмдардын бир топтору чет өлкөлүк грант берүүчү фонддор (мисалы Сорос, Евразия, АКШнын Улуттук демократиялык институту ж. б.) койгон милдеттерди аткаруу боюнча долбоорлордун конкурстарына катышат. Бул конкурстарда коюлган милдеттер Кыргызстанда демократиянын өнүгүшүнө, адам укуктарынын корголушуна, ачыктыктын камсыз болушуна, гендердик теңчиликке, улуттук азчылыктардын укуктарын коргоого ж. б. багытталат. Ал багыттарга жетүүнүн ыкмаларынын арасында улуттук менталитетке түздөн-түз кайчы келген, коомчулукта улуттук баалуулукка каршы көрүнүш катары бааланган ыкмалар да бар. Атап айтканда, 2019-жылы 27-ноябрда Бишкекте өткөн «Феминнале» аттуу иш-чара ушундай реакция жараткан [6].

Ошол эле учурда грант берүүчү чет элдик уюмдардын күн тартибине улуттук кызыкчылыктар боюнча маселелерге басым жасалбайт, эреже катары андай терминологиянын өзү да колдонулбайт. Атап айтканда, ал конкурстарда өлкөнүн аймактык бүтүндүгүн камсыз кылуу, мамлекеттик тилдин өнүгүшү жана жайылышы, ата мекендик өндүрүүчүнү колдоо сыяктуу максаттар коюлбайт. Анткени (1) грант берүүчү фонддор өздөрү эл аралык жана өкмөттүк эмес статуста болгондуктан, ал эми (2) улуттук кызыкчылык мамлекеттик кызыкчылык менен тыгыз байланышкандыктан өздөрү иштешкен кайсы бир өлкөгө жан тартуу алардын миссиясына да, баалуулуктарына да кирбейт.

Сырттан каржыланган өкмөттүк эмес уюмдардын жүргүзгөн ишинин күн тартибин жергиликтүү актуалдуу маселелердин контекстинен, кыргыз элинин негизги бөлүгүнөн алыстатып турган дагы бир маанилүү жагдай бар. Ал – бул уюмдардын демөөрчү тараптар менен коммуникация түзгөн негизги тили. Эреже катары, чет элдик демөөрчү уюмдарга долбоорлор орус тилинде жиберилет, анткени аларды талдаган жана тандаган адистер да орус тилдүү. Ал эми Кыргызстанда улуттук кызыкчылыкка тиешелүү маселелерди көтөргөн жарандар менен бирикмелердин көбү кыргыз тилдүү.

Антсе да сырткы демөөрчүлөрдүн кыргыз аудиториясына жакындашуу аракетинен кабар берген аракеттер да кездешет. Атап айтканда, «Интерныйс» эл аралык уюму Кыргыз улуттук «Манас» театры жана Музыка ишмерлер уюму менен бирдикте Бишкекте 2023-жылы 5-ноябрда өткөн «Билим айтыш» долбоорунун демилгечилеринин бири болгон [7].

Улуттук кызыкчылыктарга кирген конкреттүү максаттарды көздөгөн, ички демөөрчүлөрдү тапкан уюмдар

Кыргызстандагы өкмөттүк эмес жана коммерциялык эмес уюмдардын булардан айырмалуу башка бир, алда канча чакан бөлүгү – кыргыз элинин маданий жана руханий мурасын сактоого аракет кылган уюмдар. Алардын арасынан модел катары көзгө көбүрөөк урунган «Айтыш» коомдук фондунун иш өзгөчөлүгү көңүл бурууга арзыйт. Айтыш – кыргыз жана казак элдеринде байыртан сөз эркиндигинин улуттук формасы. Кыргызстан эгемендик алган алгачкы жылдары бул өнөрдү өнө боюнда сактап жүргөн төрт гана төкмө – Ашыраалы Айталиев, Тууганбай Абдиев, Эстебес Турсуналиев жана Замирбек Үсөнбаев гана калган. Ошол эле жылдары Казакстанда бул өнөрдүн өнүгүшү мамлекеттин колдоосу менен алда канча алдыга кеткен. «Айтыш» коомдук фонду ушул кенемтени толтуруп, өлкөнүн ичинен такай демөөрчүлөрдү да, төкмөлүккө кызыккан жаштарды да таап, дээрлик жок болуп бараткан өнөрдү кайра жаратууга жетишти [8]. Бул мисал туура уюштуруу жана каржылоо формасы табылса, өлкөнүн ички күн тартибинде актуалдуу болгон маселелерди чечиш үчүн өкмөттүк эмес уюмдардын уюштуруу формасы ийгиликтүү колдонулушу мүмкүн экенин көрсөтүп турат.

Утурумдук түзүлгөн, демөөрчүсү жок уюмдар

Мындан тышкары, өлкөдө жарандардын улуттук кызыкчылыкка тиешелүү тигил же бул маселеге карата позициясын туюндурган, бирок эч кандай туруктуу финансылык демөөрчүлөрү жок, иш убактысы ар кандай мөөнөткө созулган түрдүү бирикмелер, уюмдар, кыймылдар да пайда болуп, миссиясы аткарылып бүткөн соң же мааниси кеткенден кийин жоюлуп турат. Алардын уюштуруу формасын жана таасирин төмөнкү үч мисал аркылуу көрсөк болот.

1. «Проблемалуу чек араларды коргоо комитети»

2001-жылы Кыргызстандын Кытай менен чек арасын тактоодо Үзөңгү-Кууш жайлоосу Кытай Эл Республикасына өтүп жатканына байланыштуу саясий чөйрөдө каршылык кыймылы башталган. Аталган комитеттин түзүүчүлөрүнүн катарында укук коргоочу Турсунбек Акун, Жогорку Кеңештин депутаты Бегиш Аматов болуп, ага укук коргоочу Азиза Абдирасулова, кийин экономист Шералы Назаркулов кошулган. Бийликтин чечимине нааразылык иретинде башкалар менен бирге ачкачылык кармап жатып Шералы Назаркулов 2002-жылы 7-февралда көз жумган [9].

Бул комитеттин аракеттери саясий жактан ийгиликке жеткен эмес, бирок кийин Аскар Акаевдин бийликтен кетишине салым кошкон жагдайлардын бири болгон. Жалпысынан Кыргызстанда чек араны тактоого байланыштуу түзүлгөн жарандык бирикмелердин эч кайсынысы өзү койгон маселе боюнча ийгиликке жеткен эмес, башкача айтканда бул боюнча кабыл алынган чечимдердин өзгөрүшүн камсыз кыла алган эмес.

2. «Манас Эл» кыймылы

2009-жылы «Манас» эпосу дүйнөлүк адамзаттын оозеки жана руханий баалуулугу катары ЮНЕСКОнун тизмесине Кытай Эл Республикасынын атынан катталган [10]. Мындай чечим бир катар кыргыз интеллигенция өкүлдөрүн нааразы кылып, буга жооп иретинде «Манас Эл» кыймылы түзүлгөн. Ал жүргүзгөн иштердин алкагында өкмөт, президент, парламент үчүн сунуштар иштелип чыгып, анын аркасы менен кийин мамлекеттик маалымат каражаттарында, билим берүү

мекемелеринде «Манас» таануу боюнча сабактар, иш-чаралар киргизилгени белгилүү. «Манас» үчилтигин ЮНЕСКОдо Кыргызстандын атынан каттатуу маселеси ошол учурда көтөрүлгөн [11]. Кыймылдын иштеринин таасири астында 2013-жылы 4-декабрда «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтиги ЮНЕСКОнун тизмесине Кыргызстандын атынан катталган [12].

3. «Улутунду унутпа!» кыймылы

2017-жылы Мамлекеттик каттоо кыймылы Кыргызстандын жарандарынын ички ID картасынын 1-майдан тартып бериле турган жаңы үлгүлөрүндө «улут» графасы ачык жазылбай, жарандын каалоосу боюнча чиптин ичине гана жазыла турганын жарыялаган [13]. Бул эрежеге каршы түзүлгөн «Улутунду унутпа!» кыймылы 2017-жылы 3-июлда өкмөттүн №197 токтомуна каршы Жогорку соттун Конституциялык палатасына арыз берип, 2020-жылы палата «Улутунду унутпа!» кыймылынын пайдасына бүтүм чыгарган. Конституциялык палатанын бүтүмүндө «этностук таандыктыгы тууралуу маалымат ачык текст түрүндө көрсөтүлбөй, электрондук чипте камтылышы Конституциянын 38-беренесине карама-каршы келет» деп табылган [14].

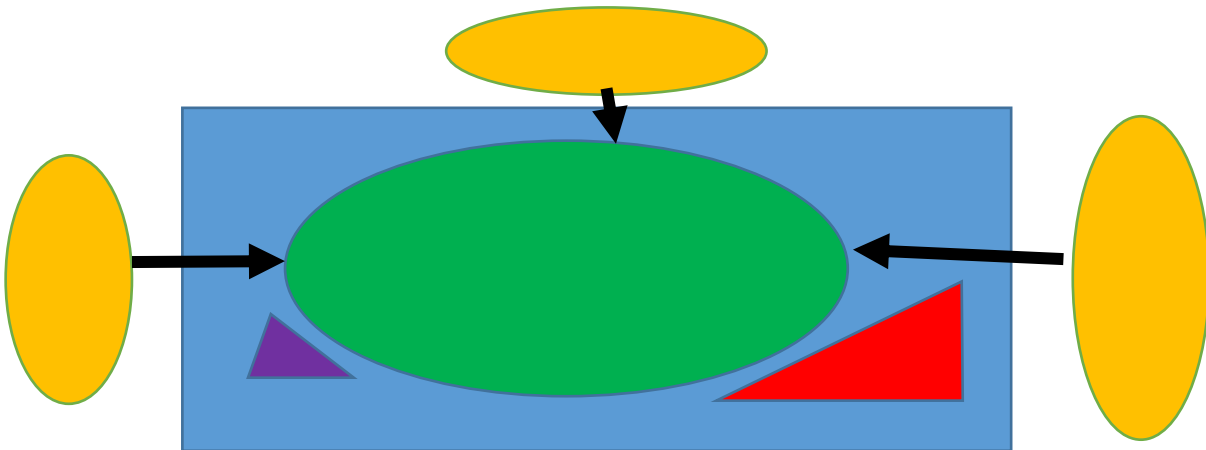
Таблица 1. Жарандардын бирикмелерин салыштырма талдоо

	Четтен грант алган өкмөттүк эмес уюмдар	Улуттук кызыкчылыктагы күн тартибин көздөгөн өкмөттүк эмес уюмдар		Улуттук кызыкчылыкка тиешелүү маселелерди түздөн- түз көтөргөн жарандык бирикмелер (кыймылдар, комитеттер ж.б.)
Негизги иш багыты	Адам укуктары, гендердик теңчилик, сөз эркиндиги, азчылыктардын укуктары (аз улуттар жана ЛГБТ коомчулугу)	Улуттук маданият, ата мекендик өндүрүштү коргоо		Аймактык бүтүндүк, чек ара коопсуздугу, мамлекеттик тил, мамлекеттик коопсуздук, улуттук баалуулуктар
Каражат булагы	Сырткы демөөрчүлөр	Ички демөөрчүлөр		Жок
Каржыланыш деңгээли	Эң мыкты	Орто		Жок
Саны	Көп	Аз		Кырдаалга жараша
Улуттук кызыкчылыкка жакындыгы	Эң алыс	Жакын		Эң жакын
Институтташуусу	Эң бекем	Орто		Жокко эсе
Долбоорлор менен иштөө тажрыйбасы	Эң мыкты	Орто		Жок

Сунушталган таблица улуттук кызыкчылыктарга карата жарандык бирикмелердин мүмкүнчүлүктөрү менен алардын жүргүзгөн ишинин актуалдуулугунун ортосунда канчалык терең дисбаланс орногонун көрсөтүп турат. Тажрыйба көрсөткөндөй, Кыргызстанда улуттук кызыкчылыктарга максаттуу түрдө басым жасаган уюмдардын туруктуу жана институтташкан каражат булактары жок, демек долбоор түрүндө иш жүргүзүү жагынан тажрыйба күткөнгө да мүмкүнчүлүгү чектелүү. Чек араны коргоо боюнча комитеттер, мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча ыктыярчы уюмдар, ата мекендик өндүрүштү колдоо боюнча бирикмелер ж. б. негизинен өз каражатына аракет кылышат.

Моделдештирүү аркылуу салыштырма талдоо сырттан программаланган жана каржыланган иштерге каражат алда канча көп жумшалып, ал эми улуттук кызыкчылыктарды көздөгөн жарандардын ишмердиги каражат жагынан да, долбоорлоштуруу жагынан да көңүл сыртында калып жатканын көрсөтөт (1-сүрөт).

1-сүрөт. КРда өкмөттүк эмес уюмдардын ишмердигин сырттан каржылоонун жана программалоонун модели

Түшүндүрмө:

Сары түстөгү эллипстер – чет өлкөлүк грант берүүчү уюмдар.

Көк тик бурчтук – мамлекет.

Жашыл эллипс – КРда өздөрүн «жарандык коом уюмдары» категориясына киргизген, чет өлкөлүк булактардан каржыланган уюмдар.

Кызыл үч бурчтук – улуттук кызыкчылыктарга түздөн-түз байланыштуу маселелерди көтөргөн, каржы булагы жок уюмдар жана утурумдук бирикмелер.

Көк үч бурчтук – улуттук кызыкчылыктарга түздөн-түз байланыштуу маселелерди көтөргөн, каржы булактарын өлкөнүн ичинен тапкан уюмдар.

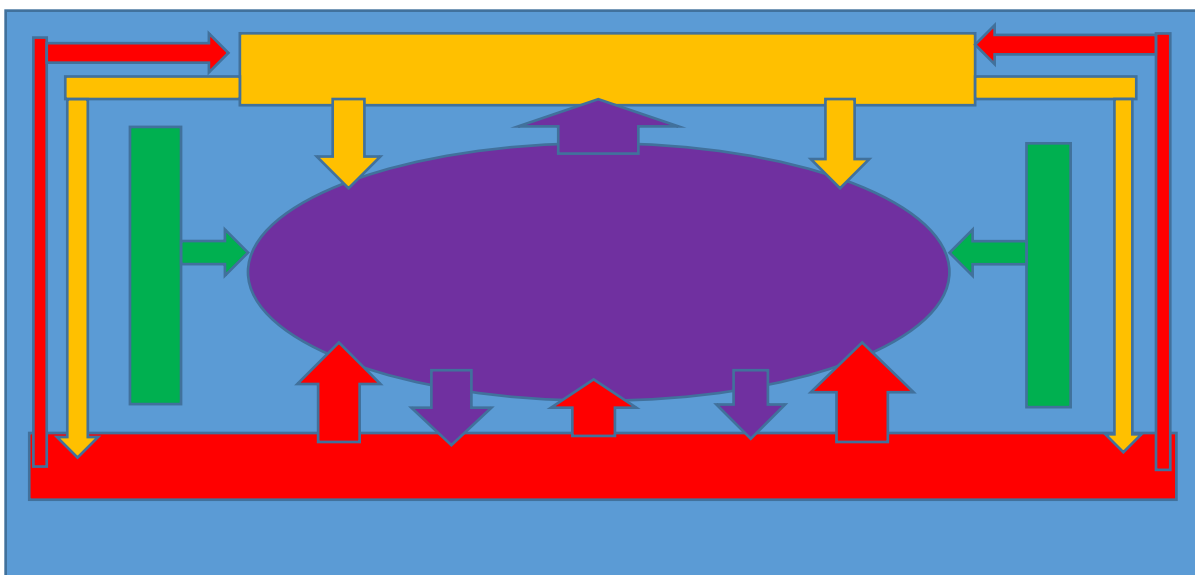
Жебелер – каржылоо жана программалоо багыты.

Мындай модел Кыргызстанда жарандык коом түшүнүгүнүн мазмуну формасына негизинен дал келбей жатканын билдирет. Анткени жарандык коом өзүнүн чыныгы табиятынан улам биринчи иретте улуттук кызыкчылыктардын негизинде биригиши зарыл, ал эми улуттук кызыкчылыктарды туюндурууда мамлекетке түрткү берүүчү негизги тарап болууга тийиш. Антпесе ал өзүнүн түпкү мазмунуна жооп бербей калат. Демек, сырттан каржыланган жана программаланган бирикмелер «жарандык коом уюмдары» деп аталышы логикалык жактан туура эмес. Ал эми улуттук кызыкчылыктарга түздөн-түз тиешелүү маселелерди көтөрүп жаткан уюмдар же бирикмелер экинчи же үчүнчү планда калып жатканы Кыргызстанда чыныгы жарандык коом негизги субъектилердин катарына кирбей турганын далилдейт.

Бул дисбалансты жөнгө салыш үчүн, жарандык коомдун формасы мазмунуна дал келиши үчүн коомдук уюмдар өлкөнүн ичиндеги субъектилерден (1 – өкмөттүк түзүмдөрдөн, 2 – ички демөөрчүлөрдөн) каржыланып, биринчи иретте улуттук кызыкчылыктарды көздөгөн маселелерди чечүү менен алектениши максатка ылайык (2-сүрөт).

Оптималдуу моделде КРнын ичинде жүргүзүлүп жаткан иштерди сырттан эч кайсы субъект каржылабайт, демек таасир этпейт. Өкмөттүк эмес уюмдар жана коомдук бирикмелер улуттук кызыкчылыктар үчүн актуалдуу маселелерди өздөрү аныктап, алардын чечилишине түздөн-түз көмөк көрсөтөт. Бул ишмердүүлүк долбоорлого негизделип, ал долбоорлорду ишке ашырууга өкмөттүк түзүмдөр да (мамлекеттик буюртма аркылуу), өлкө ичиндеги демөөрчүлөр да (долбоор үчүн грант бөлүү аркылуу) каржылык колдоо көрсөтөт. Мындай моделдин алкагында өкмөттүк эмес уюмдар улуттук кызыкчылыктарга байланышкан маселелердин чечилишине өздөрү да катышып, ага тиешелүү бийликтин чечимдерине да түздөн-түз таасир этүүгө мүмкүнчүлүк алат.

2-сүрөт. КРда өкмөттүк эмес уюмдардын ишмердигин каржылоонун жана программалоонун жарандык коомдун мазмунуна ылайык (оптималдуу) модели

Түшүндүрмө:

Көк түстөгү эллипс – КРдагы өкмөттүк эмес уюмдар, көк жебелер – алардын таасири.

Сары түстөгү тик бурчтук – өкмөттүк түзүмдөр, сары жебелер – анын таасири (мамлекеттик буюртмалар жана каржылоо)

Жашыл түстөгү тик бурчтуктар – КРдагы ички демөөрчүлөр, жашыл жебелер – алардын каржылоосу.

Кызыл түстөгү тик бурчтук – улуттук кызыкчылыктар үчүн актуалдуу маселелер, кызыл түстөгү жебелер – алардын туюндурулушу.

Жалпы көгүш фон – Кыргыз Республикасы.

Оптималдуу моделдин жүзөгө ашырылышы үчүн мүмкүнчүлүктөр жана тоскоолдуктар

Кыргызстанда өкмөттүк эмес уюмдар өлкө ичинен демөөрчү тапкан учурлар да, өкмөттүк түзүмдөр менен иштешкен учурлар да бар.

Жогоруда өлкө ичинен демөөрчүлөрдү таап улуттук маданияттын бүтүндөй бир багытын жок болуп бараткан жеринен кайра жандандырган «Айтыш» коомдук фондунун ишмердиги мисалга тартылды. Башка уюмдардын ушундай эле багыттагы ишмердиги боюнча кеңири изилдөөлөр жок.

Ал эми өкмөттүк эмес уюмдар өкмөттүк уюмдар менен ар кандай форматта кызматташкан учурлар жетиштүү. Мындай кызматташтык маселелерди аныктоо, аларды чечиш үчүн каражат булактарын табуу, маалымат алмашуу форматында болушу мүмкүн. Негизинен мындай уюмдар социалдык багыттагы иштер менен көп алектенишет. Борбор Азиядагы Америка Университетинин Социалдык изилдөөлөр борборунун изилдөө программаларынын координатору Александр Пугачевдун маалыматына караганда, саламаттык сактоо тармагында Саламаттык сактоо министрлигинин өзүнөн тышкары 200дөй ӨЭУ иштейт. Алардын көбү жону жука бүлөлөр, үй-жайы жоктор, аялдар, балдар, майыптар сыяктуу калктын аз корголгон катмарларына саламаттык сактоо тармагында базалык колдоо көрсөтүүгө жигердүү катышат [15].

2004-жылы 25-мартта өкмөттүн токтомуна ылайык «Коомдук бирикмелер, коомдук фонддор (өкмөттүк эмес уюмдар) менен мамлекеттик бийлик органдарынын ортосундагы кызматташтыктын концепциясы» кабыл алынган. Анда бул багыттагы кызматташтыктын актуалдуулугу негизделип, коомдук уюмдардын ишмердигиндеги негизги маселелер талданып, социалдык буюртма (заказ) маселеси коюлган менен, көбүнчө социалдык багытка басым жасалган. Бул документте улуттук кызыкчылык тууралуу маселе коюлбайт [16].

2022-жылы Эмгек, социалдык коргоо жана миграция министрлиги менен мамлекеттик буюртмаларды аткаруу системасына коммерциялык эмес уюмдарды кошуу жөнүндө демилге көтөргөн. Бирок анда саналып өткөн багыттар да негизинен социалдык же маданий тармактарга тиешелүү, ал эми улуттук кызыкчылыктарды коргоо максатына басым жасалган эмес [17].

Жогоруда айтылгандардан көрүнүп тургандай, өкмөттүк эмес уюмдардын потенциалын бийлик органдары менен кызматташтыкка тартуу аракеттери бар жана ал бирин-экин окуя эмес, чакан да болсо кадыресе тенденция. Бирок андай аракеттерге тоскоол боло турган биринчи объективдүү жагдай – мамлекет өзү андай кызматташтыктын негизги багыты катары улуттук кызыкчылыктарга басым жасабаганы. Мамлекет улуттук кызыкчылыктарга тиешелүү маселелерди коомчулук менен кошо терең талдап, жоопкерчилигин бөлүштүрүп кошо чечүүнү, анын бир формасы катары бул багытта коомдук уюмдар менен натыйжалуу иштешүүнү институт катары үйрөнө элек. Улуттук кызыкчылыктардын аныктамалары Улуттук коопсуздуктун концепциясы, Жогорку Кеңештин регламенти, айрым өнүктөрү Тышкы саясат концепциясы сыяктуу документтерде гана ар кандай формулировкада берилгени болбосо, кеңири коомдук талкууга чыгарылып, унификацияланган эмес.

Бул бири-бири менен тыгыз байланышкан, бирок улуттук кызыкчылыктарга каршы натыйжага алып келет. Бир жагынан улуттук кызыкчылыкты көздөгөн бирикмелер утурумдук мүнөздө болуп, тигил же бул маселеге карата гана түзүлөт. Андай бирикмелер долбоордук негизде иш жүргүзгөнгө өздөрү да үйрөнүп жетишпейт, узакка созулган иш жүргүзүү максатын да коюшпайт, каттоодон өтүп, долбоор жазышпайт. Экинчи жагынан андай бирикмелерге акчалай жардам бере турган тараптардын ишеними да жогору болбойт.

Экинчи олуттуу тоскоолдук – мамлекеттин карамагында бул багытка жумшала турган каражаттардын жетишсиздиги. Мындай шартта өкмөттүк эмес уюмдар чет элдик грант берүүчүлөрдүн финансылык жардамынан ыктыярдуу баш тартышы мүмкүн эмес. Алар улуттук кызыкчылыкка байланыштуу идеялары жана сунуштары болсо да, аларды ишке ашырыш үчүн мамлекеттин финансылык мүмкүнчүлүгү чектелүү болуп турганда чет элдик грант берүүчүлөр жарыялаган конкурстарга катышууну уланта беришет.

Үчүнчү тоскоолдук - улуттук кызыкчылыктардагы маселелерди козгоого же чечүүгө байланыштуу иштерди каржылоого даяр жеке адамдардын же юридикалык тараптардын моралдык аброю. Улуттук баалуулуктарды коргоо боюнча иштерди мыйзам алдында таза эмес кишилердин каржылашынын эки коркунучу бар. Биринчиден, андай адамдардын жардамы жалпы эле ушул багыттагы ишмердүүлүктүн кадырына көлөкө түшүрүшү мүмкүн. Мисалы, коррупцияга байланыштуу резонанстуу иштерде аты чыккан, бирок колунда бар адамдын бул багыттагы актуалдуу маселелерди чечүүгө арналган демөөрчүлүгү деле анын атын чыгарып, социалдык базасын кеңейтип же аброюн актоо аракетине түрткү болушу ыктымал. Экинчиден, демөөрчүлүктүн мындай түрү ансыз деле арам акчаны адалдоого андан бетер өбөлгө түзбөйт деген кепилдик да жок. Бул айрыкча мамлекеттик кызматта жүргөн адамдардын каражатына тиешелүү. Анткени, Британиянын Эл аралык мамилелер боюнча королдук институтунун эксперти Жон Лафтын пикиринде, «арам акчанын» үч категориясынын экөө мамлекеттик аткаминерлерге тигил же бул даражада тиешеси бар [18]. Бул Кыргызстанда азырынча коомчулук тарабынан социалдык платформаларда акыркы жылдары кызуу талкууланып жаткан, бирок бир өңчөй чечиле элек моралдык-этикалык да, коомдук-саясий да маселе.

Бийликтин чечимдери жана актуалдуу альтернатива

2023-жылы Жогорку Кеңештин жалпы жыйынында «Чет элдик өкүл жөнүндө» мыйзамдын долбоору каралып, биринчи окуудан өттү. Ага ылайык, чет өлкөдөн каржыланган жана Кыргызстанда саясий ишмердик менен алектенген жергиликтүү бейөкмөт уюмдар «чет элдик өкүлдүн ишин аткаруучу» деп таанылат жана тиешелүү реестрге катталат. «Чет элдик өкүл» катары каттоодон өтпөгөн уюмдардын ишмердиги алты айга чейин токтотулат. «Мамлекеттик органдардын чечимине таасир этүүнү», ал органдар жүргүзгөн «мамлекеттик саясатты өзгөртүүнү» жана бул багытта «коомдук пикирди түзүүнү» көздөгөн саясий акцияларды уюштурган жана аларды каржылаган уюмдар саясий ишмердикке катышкан болуп таанылат. Атуулдарды «жарандык милдеттерин аткаруудан баш тартууга жана башка укукка каршы келген аракеттерге» үгүттөгөн уюмдарды түзгөндөр жана жетектегендер же айып пулга жыгылат, же беш жылга чейин эркинен ажыратылат. Мындай уюмдардын ишине жигердүү катышкандар же алардын ишин пропаганда кылгандар 10 жылга чейин эркинен ажыратылышы ыктымал [19].

Улуттук кызыкчылыктардын позициясынан алганда, бул мыйзам долбоору жогоруда сөз болуп жаткан маселени чечпейт. Анткени биринчиден, аталган мыйзам долбоору Кыргызстандагы өкмөттүк эмес уюмдардын четтен каржыланышына түздөн-түз тыюу салбайт. Мындай шартта реалдуу финансылык кызыкчылык «чет элдик өкүл» статусунун жагымсыз жактарынан алда канча күчтүүлүк кылат, демек ал четтен каржыланган жана программаланган ишмердүүлүктү токтотпойт. Экинчиден, бул өкмөттүк эмес уюмдардын ишине баа берүүдө мамлекеттик органдардын өзүм

билемдигине жол ачат. Үчүнчүдөн жана эң негизгиси – бул мыйзам долбоору азыркы түзүлүп калган моделге карата улуттук кызыкчылыктарды коргоо боюнча эч кандай альтернатива сунуш кылган жок.

Ошондуктан эгерде өкмөт саясий ишмердүүлүк менен алектенген өкмөттүк эмес уюмдардын ишмердигинин ички саясий кырдаалга тийгизген таасирин чындап эле жок кылгысы келсе, адегенде андай сырттан каржылоонун бардык түрлөрүнө таптакыр жана биротоло тыюу салуу зарыл. Бул тыюуну бузган уюмдар юридикалык тарап катары Юстиция министрлигинде каттоосу өтүрүлүп, өздөрү жабылышын камсыз кылган ченемдик-укуктук актылар кабыл алынышы керек. Ошондо өлкө сыртынан грант алган жана албаган уюмдарды талдап, алгандарын «чет элдик өкүл» деп классификация кылып отуруунун зарылчылыгы өзүнөн өзү жок калат. Бул процесс аягына чыккандан кийин саясий ишмердүүлүк үчүн чет өлкөлүк субъектилерден акчалай каражат алган жеке адамдардын ишмердигин мамлекеттик чыккынчылыкка теңеген норма иштеп чыгып, ишке киргизсе болот.

Бул үчүн адегенде мамлекет өзү улуттук кызыкчылыктар чөйрөсүнө тиешелүү маселелердин тизмесин түзүп, коомчулук менен талкуулап жана бекитип алууга тийиш. Андай тизме эки форматта, башкача айтканда: а) мамлекет менен өкмөттүк эмес уюмдардын кызматташтыгынын, жана; б) өкмөттүк эмес уюмдар менен өлкө ичиндеги колунда бар демөөрчүлөрдүн кызматташтыгынын максаттарын жана милдеттерин аныктап алыш үчүн зарыл. Бул тизмени иштеп чыгуунун жана легитимдештирүүнүн эки жолу бар - бири ачык, бири жабык. Жабык формада тиешелүү илим адамдары, эксперттер, бул темага кызыккан коомдук ишмерлер иштеп, ачык айтыла турган тиешелүү тезистерди элге сунуш кылып, ачык айтылбай тургандарын жашыруун сыр катары калтырса болот. Ал эми аны ачык түрдө талкуулоонун улутка ылайыктуу жолу – элдик курултай.

Курултай улуттук кызыкчылыктарды талкуулоонун табигый платформасы катары

Курултай механизмдин Кыргызстан эгемендик алгандан бери бийлик да, оппозиция да өз пайдасына колдонууга аракет кылып келатканы, бул анын эл арасындагы кадыр-баркына ар кандай, негизинен тескери таасир эткени белгилүү. Бирок биринчиден тарыхый тажрыйбасын эске алган күндө деле, курултайдын негизги, балким бирден-бир иш милдети – биринчи иретте улуттук кызыкчылыктын эң маанилүү стратегиялык маселелерин талкуулоо болушу керек. Экинчиден курултай азыркы Башмыйзамдын 7-беренесине коомдук өкүлчүлүктүү жыйын катары расмий түрдө кирген [20].

Андыктан жарандык коом менен мамлекеттин биримдигин камсыз кылуунун механизми катары курултай аркылуу төмөнкү маселелерди чечсе болот:

а) улуттук кызыкчылыктарга тиешелүү маселелердин тизмесин аныктоо. Бул ушундай категориядагы маселелерди ага тиешеси жок маселелерден (социалдык жардам, адам укуктары, кайрымдуулук ж. б.) бөлүп карай турган критерийлерди иштеп чыгууга жардам берет;

б) улуттук кызыкчылыктарга тиешелүү маселелер боюнча мамлекет менен өкмөттүк эмес уюмдардын кызматташтыгынын форматын жана процедурасын, бул багыттагы мамлекеттик буюртманын приоритеттерин аныктоо. Бул өкмөт менен коомдук уюмдардын улуттук кызыкчылыктарды коргоо жаатындагы кызматташтыгы үчүн негизги багыттарды аныктоого, аларды ишке ашыруунун ылайыктуу формаларын иштеп чыгууга өбөлгө түзөт;

в) улуттук кызыкчылыктарга тиешелүү маселелер боюнча ички демөөрчүлөр менен өкмөттүк эмес уюмдардын кызматташтыгынын негизги багыттарын аныктоо. Анын ичинде өлкөдөгү ички демөөрчүлөрдүн оң же терс аброюна, алар жумшап жаткан каражаттын келип чыккан булагына байланыштуу алардын гранттык жардамына карата оптималдуу мамиленин моделин иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берет. Башкача айтканда, туура максатка жумшала турган акча туура эмес ишмердиктин натыйжасы болсо эмне кылыш керек деген маселени чечет;

г) өлкөдөгү өкмөттүк эмес уюмдардын ишмердигин сырткы программалардан ички күн тартибине өткөрүүнүн коомдук легитимизациясы.

Бул маселе курултайда стратегиялык деңгээлде чечилген соң эки багытта: а) улуттук кызыкчылыктарды көздөгөн ишмердүүлүктү жүргүзүүдө өкмөттүк эмес уюмдар менен бийлик түзүмдөрүнүн ортосундагы кызматташтык боюнча жана; б) улуттук кызыкчылыктарды көздөгөн ишмердүүлүктү жүргүзүүдө өкмөттүк эмес уюмдар менен өлкө ичиндеги жеке демөөрчүлөрдүн ортосунда коммуникация түзүү боюнча иш-чаралардын комплексин жүзөгө ашыруу максатка ылайык.

Колдонулган адабияттар

1. Мерсиянова И.В. Определение понятия «гражданское общество»: опыт систематизации // «Гражданское общество в России и за рубежом», 2011, №4.

2. Өмүралиев Ч. Тирешкен эл менен бийлик же 20 жылдан берки мээкаңгыт идеология // «Көк Асаба» гезити, 04.03.2013. – Сайт: <https://kok-asaba.journalist.kg/2013/04/03/tireshtken-el-menen-biylik-zhe-20-zhyildan-berki-meeka-gyit-ideologiya/#more-215>
3. «Манас». Биринчи бөлүк. I китеп. Кыскартылып бириктирилген вариант. – Сайт: https://eposmanas.ru/manas_kg/-439/
4. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Сайт: О Конституции Кыргызской Республики: Закон КР от 5 мая 2021 года № 59. – Режим доступа: minjust.gov.kg
5. Пугачев А. Сотрудничество между государством и НПО, осуществляющими свою деятельность в сфере здравоохранения, в Кыргызской Республике. – Режим доступа: https://www.files.ethz.ch/isn/46158/Pugachev_rus.pdf
6. Бишкекте улуттук баалуулуктарды коргоого үндөгөн акция өттү. 9-декабрь, 2019. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/30315178.html>
7. Майра Керим кызынын элесине арналган айтышта баш байгени Мамбеттокто Мамбеторозо уулу жеңип алды. Т-Media, 06. 11. 2023.
8. Шер-Нияз С. Төрт сап ыр «Айтыш» коомдук фондунун түзүлүшүнө түрткү болгон // «Эркин-Тоо», 08.06.2021.
9. Кыргызстандын тарыхындагы алгачкы масштабдуу ачкачылык жарыялоо кандай болгон? // «Марал» радиосу, 12-декабрь, 2021. – Режим доступа: <https://maralfm.kg/archives/547059>
10. Бакчиев Т. «Манастын» мекени – Кыргызстан! – Режим доступа: https://kyrgyzcore-kyr.blogspot.com/2011/12/blog-post_327.html
11. Ажыматов З. «Манас» күнү, маданий мурас маселеси // «Азаттык» радиосу, 2018, 4-декабрь.
12. Киргизский эпос «Манас» включен в список ЮНЕСКО. Исполнительный комитет Содружества Независимых Государств. 5 декабря 2013 года. – Режим доступа: <https://cis.minsk.by/news/2432/kirgizskij-epos-manas-vklucen-v-spisok-unesko>
13. Жаңы паспортто «улут» графасы чиптин ичине жазылат // «Азаттык» радиосу, 28-апрель, 2017.
14. Улут графасын паспорттон алып таштаган өкмөттүн чечими Конституцияга каршы деп табылды // «Азаттык» радиосу, 2020, 16-октябрь,.
15. Пугачев А. Сотрудничество между государством и НПО, осуществляющими свою деятельность в сфере здравоохранения, в Кыргызской Республике. – Режим доступа: https://www.files.ethz.ch/isn/46158/Pugachev_rus.pdf
16. Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/55210>
17. Госзаказ для НПО. Как переключить внимание активистов с политики на социалку. – Режим доступа: 24.kg, 5-апрель, 2022-жыл.
18. Смотряев М. Что такое «грязные деньги» и как с ними бороться в Британии. Русская служба Би-Би-Си, 22 мая 2018.
19. Бийбосунов А. «Чет элдик өкүл» мыйзамы биринчи окуудан талкуусуз өттү // «Азаттык» радиосу, 2023, 25-октябрь.
20. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Режим доступа: <https://www.gov.kg/ky/p/constitution>

Абдымомунова Г.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Абдымомунова Г.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Abdymomunova G.A.
KNU named after J. Balasagyn

**Ж. БАЛАСАГЫНДЫН “КУТ АЛЧУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНЫН АДАМ
БАЛАСЫНЫН ПСИХОЛОГИЯСЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Ж. БАЛАСАГЫНА “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”
НА ПСИХОЛОГИЮ ЧЕЛОВЕКА
THE INFLUENCE OF BALASAGYN’S WORK “BLESSED KNOWLEDGE”
ON HUMAN PSYCHOLOGY**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Ж. Баласагындын философиялык ырларынын психологиялык мааниси талдоого алынды. Адамзат коомундагы саясий-экономикалык, социалдык-турмуштук, психологиялык, маданий-этникалык, укуктук, диний мамилелердин туура түзүлүшүн, автор чыгарманын башынан аягына чейин каармандардын диалогу аркылуу берип, адам баласын адилеттүүлүккө, сабырдуулукка, дөөлөттү көтөрө билүүгө, каниет кылууга, чынчылдыкка чакырган. Айрыкча бийликтеги адамдардын психологиясы кеңири берилген. Падышанын элге карата кылган чынчылдык мамилеси бир гана элге эмес, өзүнө дагы бакыт-таалайды, жакшылыкты алып келээри айтылган. Байыркы замандан сакталып келаткан араб, фарси, түрк элдеринин тарыхый маалыматтары, чыгармалары кыргыздын калктын ыйык мурасы, табылгасы, рухий дөөлөттөрү, жан дүйнөсү, философиясы болуп келе жатат. Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасы философиялык кредосун кыскача квиетизмден – гуманизмге карай барган деп туюндурсак болот.

Аннотация: В статье проанализирован психологический смысл стихотворений Жусупа Баласагына. Автор дал правильную структуру политико-экономических, общественно-бытовых, психологических, культурно-этнических, правовых, религиозных отношений в человеческом обществе через диалог персонажей от начала и до конца произведения, призывая человека к справедливости, терпимости, способности нести бремя, удовлетворению и честности. Особенно подробно представлена психология людей, находящихся у власти. Говорили, что честное отношение царя к народу принесет счастье и добро не только народу, но и ему самому. Исторические данные и произведения арабского, персидского и турецкого народов, сохранившиеся с древнейших времен, являются священным наследием, раскрывающим духовное богатство, менталитет и психологию кыргызского народа. Можно сказать, что произведение Жусупа Баласагына «Кут алчу билим» - это переход от квиетизма к гуманизму.

Abstract: The article analyzes the philosophical meaning of J. Balasagyn’s poems. The author gave the correct structure of political-economic, social, everyday, philosophical, cultural-ethnic, legal, religious relations in human society through the dialogue of characters from the beginning to the end of the work, calling on a person to justice, tolerance, ability, satisfaction and honesty. The philosophy of power is described in particular detail. They said that the king’s honest attitude towards the people would bring happiness and goodness not only to the people, but also to himself. Historical data and works of the Arab, Persian and Turkish peoples, preserved from ancient times, are the sacred heritage, discoveries, spiritual wealth, mentality and philosophy of the Kyrgyz people. We can say that Zhusup Balasagyn’s work “Kut Alchu Bilim” moved from quietism to humanism.

Негизги сөздөр: психология; философия; гуманизм; чыгарма; бийлик; байлык; адеп; рухий байлык; коом; тарбия; билим.

Ключевые слова: психология; философия; гуманизм; труд; власть; богатство; мораль; духовное богатство; общество; воспитание; наука.

Keywords: psychology; philosophy; humanism; labor; power; wealth; morality; spiritual wealth; society; education; science.

Биздин ата-бабаларыбыз куттуу, касиеттүү сөздөрдөн тарбияланып, таалим алганды, ал жагымдуу жана таасирдүү таалимдин жибек учугу урпактан урпакка уланып, биздин күнгө жеткендигине бүгүн өзүбүз окуп жаткан акылман акын бабабыз Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны айкын күбө! Академик Т. Сыдыкбеков баса белгилегендей: Байыркы замандан сакталып келаткан араб, фарси, түрк элдеринин тарыхый маалыматтары, чыгармалары кыргыздын калктын ыйык мурасы, табылгасы, рухий дөөлөттөрү, жан дүйнөсү, философиясы болуп келе жатат [8, 3-б.].

Кыргыздын белгилүү философу А. Адбыкадыр Бекбо Ж. Баласагындын «Кут алчу билим» чыгармасына жазган кириш сөзүндө: Жусуп Баласагындын философиялык кредосун кыскача тынчтыкты кабыл алуу (квиетизм) концепциясынан гуманизмге өтүү деп мүнөздөсө болот. Анткени ал өзүнүн окуусунда замандаштарын жана кийинки муундарды, жалпы эле адамзатты поэтикалык формадагы кооз ой-толгоолору менен орто кылымдагы расмий диний идеологиянын бир маанилүү жобосунан, тагыраагы, жашоонун кыйынчылыктарына кайдыгер мамиле жасап, жаратканга гана ишенип, анын эркине баш ийип жашоону талап кылган квиетизмден четтейт. Анын ордуна, ал өмүрдү, жашоону жана адамды баалап, сүйүүгө үндөгөн гуманизмге чакырат [2, 67-б.].

Жусуп Баласагын өз чыгармаларында бир гана өкүмдарлардын же бектердин жүрүм-туруму жана адеп-ахлактык сапаттары тууралуу сөз кылып чектелбестен, коомдогу башка социалдык катмарлардын да ордуна жана алардын адеп-ахлактык нормаларына чоң маани берет [5, 67-б.]. Ал ошондой эле жакшылык менен жамандык, адептүүлүк менен адепсиздик, жоомарттык менен сарандык, сабырдуулук менен шашмалык сыяктуу түшүнүктөрдүн карама-каршылыктарын кеңири талдап, терең ой жүгүрткөн. Мындай чыгармалар окуучулардын акыл-эстүү жана адептүү болуп өсүшүнө чоң өбөлгө түзөт.

Жусуп Баласагындын пикири боюнча, баланын тарбиясы негизинен анын үй-бүлөсүнө жана чөйрөсүнө байланыштуу. Бала жашаган айлана-чөйрө жана үй-бүлө анын мүнөзүн жана адеп-ахлагын калыптандырууда чечүүчү роль ойнойт.

Автордун көз карашы боюнча, бала ата-эненин кубанычы гана болбостон, аны тарбиялоо көп күчтү талап кылган татаал милдет. Өсүп келе жаткан балага татыктуу тарбия берүү – бул ата-эненин эң негизги жоопкерчилиги. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасында балага туура тарбия берип, аны жакшы адам кылып калыптандыруу боюнча практикалык кеңештер берилген.

Жусуп Баласагын адамдагы эң жогорку сапат акыл деп эсептеген. Анын ою боюнча, акыл гана ааламдын ар түрдүү сырларын түшүнүүгө жардам берет. Ал муну: "Акыл чырак, күүгүмдө сокурга көз, денеде жан, үндөбөс дудукка сөз" деп символикалык түрдө баяндаган. Кыргыздын көрүнүктүү адабиятчысы К. Артыкбаев өзүнүн эмгегинде: "Көркөм адабият адамдардын аң-сезимин, көз карашын калыптандыруучу күч болуп саналат. Ал жакшылык менен жамандыкты, адилеттик менен адилетсиздикти, эзүү менен эзилүүнү, кайгы менен кубанычты, акылмандык менен акмакчылыктын карама-каршылыктарын кеңири талдайт" деп баса белгилеген [4, 53-б.].

Адам баласы өзүнүн акыл казынасын өмүр бою билим менен байытып турууга тийиш. Жусуп Баласагын энеден көзүн ачкан бала билим менен дүйнөнү тааныйт деп эсептеген. Анын чыгармасында билимдүү болуу өзгөчө маанилүү деп белгиленип, бул теманын маңызын терең ачып берген. Баласагын билимдүү жана акылман адамдын мүмкүнчүлүктөрү чексиз экенин төмөнкү саптар аркылуу жеткирген: "Билимдүүнүн сөздөрү суудай аккан, Жер ичип, шалбаа көктөп гүлүн ачкан. Билимдүүнүн жакшы сөзү арыбайт, Булак суусу эч тартылбайт, карыбайт" [4, 34-б.].

Жусуп Баласагындын этикасында акыл жана билим адамдын эң башкы баалуулугу катары көрсөтүлгөн. Ал адамдын бактысын нравалык идеал деп баалаган жана адептүүлүккө жетүүнү негизги максат катары койгон. Ойчул ар бир адамдын жашоосунда адептүү касиеттерди өнүктүрүүнүн маанилүүлүгүн баса белгилеп, адамгерчилик сапаттардын чечүүчү ролун ар кандай мамилелерде, анын ичинде саясатта да көп жолу эскерткен.

"Бирди билген – тирик, Миңди билген – билик" деген байыркы сөз акылмандыкты жана тажрыйбаны даңазалайт. "Бирди билген – тирик" деген сөз жөн гана күнүмдүк турмуштагы негизги нерселерди билип, жашоо кечирген адамды сүрөттөйт, ал турмуштук зарылчылыктарды канааттандырып, берилген тапшырмаларды аткарууга жетиштүү деп эсептелген. Ал эми "Миңди билген – билик" – терең тажрыйбаны жана бай билимди өздөштүргөн адамды көрсөтөт. Мындай адам эзелтен эле элдин тарыхын, турмушун, маанилүү окуяларды терең андап, акылмандыгы жана тажрыйбасы менен бөлүшкөн. Булар даанышман ойчулдардын осуяттары, эр жүрөк баатырлардын эрдиктери, айкөл кол башчылардын тарыхый ролу, зергер усталардын чеберчилиги жана дарыгерлердин дарыгерлик өнөрү менен байланышкан [6, 47-б.].

Адам-билик – өз тажрыйбасын жана билимди муундарга жеткирип, жакшылыкты жайылтып, терс иштерден сактанууга жол көрсөткөн инсан катары бааланган. Илим-билим – бул адамдын рухий жолун жарык кылуучу чырак сыяктуу баалуу болгон. Жусуп Баласагындын чыгармасында макал-ылакаптар жана учкул ойлор аркылуу бул акылмандык кеңири чагылдырылган. Байыртан эле кара сөздүн күчү балдарды тарбиялоодо таасирдүү курал болуп келген, ал алардын жан дүйнөсүн тереңирээк түшүнүүгө жана акыл-эсин өнүктүрүүгө кызмат кылган.

Толугураак маалымат алуу үчүн бул жерди басыңыз:

Жакшынын сөзү көзүндү ачат,

Жамандын сөзүнөн кутуң качат [6,78-б.].

Ушул накыл сөздөрдү энемден укканда, «Ии, бардык жакшылык, бакыт жана илим-билим куттуулукта экен да» деген ой кичинекей кезимден жадымдан чыкпай калды. Эс тартып чоңойгон сайын, "кут качканы – бактысыздык" деген түшүнүк менин оюмда бекем орноп, куттун касиети кеп-сөздө, илим-билимде деген ишенимге бекем ишенген сайын, айланадагы сезимтал адамдар жай сүйлөшкөн маектерде жандуу кеп-сөздү шурудай чубуртуп, байыркы окуяларды көз алдыга сүрөттөгөндө, сөздүн күчү өткөн доорлорду жана тарыхый окуяларды кадимкидей элестетчү болду.

Мындай сөз күчү аркылуу, унутта калган тарыхый окуялар жана өткөн замандар кайрадан жанданып, акыл-эсибизге терең таасир этет. Ошондуктан, куттуу сөз жана илим-билим – адамдын рухий байлыгынын негизи болуп саналат [7, 8-б.].

Адилет атка мингизет.

Ач көздүк көргө киргизет.

Брыс, дөөлөт — төрдө ойногон эгиз уул.

Касиетүү карын тойгузат.

Анан касиетүү чапан жабат.

Мындан тогуз кылым мурда жаралган бул дастандын автору Жусуп Баласагын өзү аныктагандай: Төрт өзөк бул китепти түзгөн негиз:

1. Адилет – Кунтууду өкүм бийликти ак өтөөгө милдеттүү, ак жолду жаза баспас адил, өкүмдар аким ысмы.

2. Айтолду – өкүмдар акимге ырыс, дөөлөт берээр башкы вазир ысмы.

3. Акдилмиш – ак караны айра билген, дили ак таза адам.

4. Өткүрмүш – байлыкка, мансапка кызыкпас, кумарга алданбас каниет ысмы.

Ар күнү таң агарып, ааламга нурун төккөн Күн сыяктуу эле адам рухундагы адилдик, тазалык, асылдык жана касиет да тынбай өсүп турушу керек. Жусуп Баласагын бул ойлорду өзүнүн «Куттуу билим» чыгармасында кеңири баяндап, адамдын өзүнө, анын урпактарына, жаратылышка, жаныбарларга, жерге, сууга жана ааламдагы кубулуштарга карата мамилеси асыл болушун баса белгилейт. Адамдын асыл сапаттары айкөлдүктө, билгичтикте жана адамгерчиликте чагылдырылат. Бул баалуулуктар илим-билим аркылуу арта берерин баяндайт жана алардын башаты куттуулукта деп түшүндүрөт. Жусуп Баласагын «Куттуу билим» чыгармасында: «Түрк сөзүнүн көркүнө нак тунарысып...» деп өз элине жана журтуна кайрылып, аларды бул асыл баалуулуктарды сактоого чакырат.

Бул чыгармасы аркылуу ал куттуулукту жана билимдин күчүн даңазалап, өз заманынын жана андан кийинки муундардын рухий азыгы катары калтырган.

Эске тут, бул китепти жазып койгон,

Атактуу сыпаа сөзмөр адам болгон.

«Кузөрдө» анын туулуп ескен жери,

Жатык тил, учкул сөздүү тууган эли [6, 78-б.].

Бул асыл китеп – "Куттуу билим" – акын Жусуп Баласагындын терең философиялык көз карашын, илим-билимге жана акылмандыкка болгон жогорку баасын чагылдырат. Анын тилеги, китеби билим деңизи болуп, акыл-эстүү адамдарга багыт берсе деген каалоосу, бүгүн тогуз кылым өткөндөн кийин дагы актуалдуу бойдон калууда. Бул убакыт аралыгында китепти түшүнүп, баалагандар өздөрүнүн руханий дүйнөсүн жакшылык үрөөнү менен байытып келишет. Ал эми караңгылыкта, илимдин жана акылмандыктын нурунан алыстагандар руханий жактан жарды бойдон кала беришет. Жусуп Баласагын мал-мүлктүн жетишсиздиги чыныгы кемтик эмес, чыныгы жарды болуу – руханий жакырлык деп баса белгилеген. Руханий жакыр адам өзүнөн жакшы сапаттарды өстүрө албай, акыры пас, шордуу абалга түшүп калат.

Бул түшүнүк, Баласагындын өзүнө чейин эле оозеки түрдө айтылып келген акылман сөздөрдүн күчүнө болгон терең ишенимин көрсөтөт. Анын ишеними боюнча, сөздүн күчү адамдын ички дүйнөсүн ойготуп, жакшылыкка жетелейт. Адамдын эң күчтүү куралы – анын тили, ал аркылуу

адам өз оюн, билимин, акылмандыгын жеткирет. Жусуп Баласагындын ою боюнча, акылдуу сөз жана тилин байытуу адамды даанышман жана урматтуу адам катары көтөрөт, анын сырткы келбети кандай болбосун [3]. Сырт келбетине гана ишенбестен, адамдын интеллектуалдык жана руханий өнүгүшүбүздүн маанисин баса белгилейт. Алгачкы сөздөрдө адамдын сырт келбетинин жана мүнөзүнүн, ошондой эле акыл-ойунун терс сапаттары тууралуу сөз болуп жатат. "Тантык", "жагымсыз" деген сөздөр аркылуу автор адамдардын кандай болбосун, берекелүү жемиш өлкөсүндө өсүп-жетилген, бири-бирине жардам берип, өнүгүшкө умтулган киши болушу керектигин белгилеп отурат.

«Куттуу билимдин» каармандары аркылуу автор акыл-ойдун, чынчылдык, акыйкат ж.б. сыяктуу касиеттеринин адамдын ийгилигине кошумча киреше киргизүүсү керектигин көрсөтөт. Алардын ар бири адамдын мүнөзүн, инсандык сапаттарын ачыктап, жакшы жактарын тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

Ошентип, текстте айтылгандай, сырт келбет, жакшы пикирлер да, бирок акыл-ой жана руханий дөөлөттөр болбосо, адамдын чыныгы баалуулугу, адамдык сапаты кандай болоорун көрсөтүп турат. Кыскача айтканда, адептүүлүк, билимдүүлүк жана акыл-эстүү кишилердин башкаруусу бул дүйнөнүн гармониясына алып келет.

Караңгыга жарык чачкан сез касиети,

Чөлдөгөндүн суусунун кандырган да сөз кубаты.

Өлгөндү тирилткен да сөз таасири, сөз күчү! [6, 3-б.]

Сөз – бул бардык имараттардын эң жарык, таасирдүү жана түбөлүктүү курулушу деп айтылган. Жусуп Баласагын өзүнүн улуу чыгармасы "Куттуу билимде" акылман хандан, баатыр жол башчыдан, катардагы жоокерден, дыйкандан, өнөрмандан баштап, коомдогу ар бир катмарга чейин адамдардын ортосундагы социалдык жана руханий мамилелерди талдап, тарбия берүүдө алардын маанилүүлүгүн баса белгилейт. Бул чыгармасында ал адеп-ахлактык нормалар, коомдук тартип жана ар бир адамдын коомдогу орду тууралуу терең ойлорду айтат. Автор адеп-ахлактын тамырларын, ар бир социалдык ролдун маанилүүлүгүн жана адамгерчилик менен акылмандуулуктун зор маанисин баса белгилеп, бул сапаттар бийликтин да, жөнөкөй адамдардын да өмүрүндөгү негизги баалуулуктар деп түшүндүрөт [1, с. 67].

Жусуп Баласагындын түшүнүгүндө, адамдын жашоодогу эң негизги максаты – жакшы иштерди жасоо жана адамгерчилик менен өмүр сүрүү. Адам өз өмүрүн адептүүлүккө жана адамгерчиликке багыттаганда гана анын жашоосу мазмундуу жана урматка татыктуу болот. Улуу ойчул акын ар бир адам өзүнүн инсандык милдеттерин аткарып, жарык дүйнөдөн өтүүдө адамгерчиликтин баалуулуктарын бийик тутунушу керектигин баса белгилейт [7, 67-б.].

Ошондой эле Жусуп Баласагын акылдуулук менен айтылган сөз адамдын кадыр-баркын жана атак-даңкын арттыраарын айткан. Ал эми ойлонбой айтылган орунсуз сөз адамды азапка кириптер кылат деп эскерткен. Анын чыгармасында жөнөкөйлүк, кичипейилдик жана мээрмандык эң жогорку нравалык касиеттер катары көтөрүлөт. Акын ар бир адам, анын ичинде бийликтегилер дагы, эң биринчи кезекте жөнөкөй, кичипейил жана адептүү болушу керектигин белгилеген. Ал жөнөкөйлүктү адеп-ахлактык жакшы жөрөлгөлөрдүн башаты деп түшүнгөн.

Бул ой-пикирлер орус тарыхчысы А. Абрамзондун дагы кыргыз адабиятынын өзгөчөлүктөрү жана философиялары тууралуу жазган ойлору менен шайкеш келет. Ал кыргыз элинин чыгармаларынын өз алдынча жана оригиналдуу мүнөзгө ээ экендигин баса белгилеген.

Адилеттүү болуп турса бек киши,

Ошончолук жыргал болот эл ичи [11].

"Кут алчу билим" дастанынын сюжети жана композициясы татаал эмес көрүнгөнү менен, анын ичинде терең философиялык маселелер камтылган. Адам жашоосу, өлүм, бийлик, байлык, боорукердик, ыйман, маданият, эмгекчилдик сыяктуу түшүнүктөргө байланыштуу жандырмактар берилет. Мисалы, дастанда мындай саптар бар: "Жакшы тагдыр жолдосо, үгүт насаат, Өлгөн жүрөк тирилет кайра жашап..." Бул саптарда акын, эгерде адамдын жанында акылдуу жана жакшы адамдар болсо, жакшы кеңештер менен ал адамдын жашоосу үмүттүү жана тирүү болору айтылат. Ал эми "Ишенесин кээде сен чагым сөзгө" деген саптарда, адам ушак сөзгө канчалык маани бербесе дагы, анын пейилине таасир этип, сезимдерин бузушу мүмкүн экени айтылат.

Бул чыгармадан Жусуп Баласагын адамдын жашоосундагы туура жана туура эмес тандоолордун, акылмандуулуктун жана чындыкка жакын жашоонун маанисин өзгөчө баса белгилегенин көрүүгө болот.

Кыскасы, адамзат коомундагы саясий-экономикалык, социалдык- турмуштук, философиялык, маданий-этникалык, укуктук, диний мамилелердин туура түзүлүшүн, автор чыгарманын башынан

аягына чейин каармандардын диалогу аркылуу берип, адам баласын адилеттүүлүккө, сабырдуулукка, дөөлөттү көтөрө билүүгө, каниет кылууга, чынчылдыкка чакырган. Айрыкча бийлик философиясы кеңири берилген. Падышанын элге карата кылган чынчылдык мамилеси бир гана элге эмес, өзүнө дагы бакыт- таалайды, жакшылыкты алып келээри айтылган.

Учурдагы ааламдашуу мезгили, улуу ойчулдардын ой-түрмөктөрүн дүйнөнүн кайсы алкагында болбосун чогултуу менен аларды жаш муундарды тарбиялоодо концепциялар иштелип чыкса жакшы натыйжа бермек деген пикирге келебиз.

Илимий-техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдүүлүгү жана электрондук нукта катуу өсүп жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң түрткү болмок [10].

Колдонулган адабияттар

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Бишкек: Кыргызстан, 1990, 480 с.
2. Бекбо А. Кут белгиси билик. – Бишкек, 1993, 27-б.
3. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. – Бишкек: “Адабият”, 1991, 31-б.
4. Артыкбаев К. Кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004, 14-б.
5. Козубаев Т. Уядан эмнени көрсө учканда ошону алат же Жусуп адепти кандай баалаган // Кутбилим газетасы, 1994; ЖАМУнун Жарчысы, 2016, № 2, с. 53.
6. Козубеков Т. Куттуу билим. Дастан/Байыркы түрк тилдеринен которгон, 1993, с. 45.
7. Сатыбекова Т. Жусуп Баласагындын тарбия жөнүндөгү ой толгоосу // “Эл агартуу” журналы. – Бишкек, 1994, № 6.
8. Сыдыкбеков Т. Табылга. Макалалар жыйнагы. – Бишкек: Адабият, 1991, 53-б.
9. Байтокова А.С. Жаш муундарды калыптандыруудагы элдик педагогиканын ролу // Вестник КНУ, 2023, № 2, 303 с.
10. Айтибаева Ж.К., Мураталиева У.Т. Концепт, концепттер алкагы жана дүйнөнүн когнитивдик тилдик сүрөтү // Вестник КНУ, 2022, № 4, с. 35.
11. Дөөлөтбакова Р.Ж. Жусуп баласагын – мамлекеттик жана коомдук ишмер // Вестник КНУ, 2022, № 3(111), с. 29-34.

УДК 159

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-366-369

Абдылдаева Г.О., Ыстамкулов Б.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Абдылдаева Г.О., Ыстамкулов Б.
КНУ имени Ж. Баласагына
Abdyldaeva G.O., Ystamkulov B.
KNU named after J. Balasagyn

ПСИХОЛОГИЯЛЫК ЖАРДАМ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК, НЕГИЗГИ УЧУРЛАР ПОНЯТИЕ О ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ, ОСНОВНЫЕ МОМЕНТЫ THE CONCEPT OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE, THE MAIN POINTS

Кыскача мүнөздөмө: Учурдагы замандын талабына ылайык бул макалада психологиялык жардамдын керектүүлүгү, анын эң негизги тармактары, адистин жардамы менен колдонулуучу актуалдуу багыттар чагылдырылган. Ошондой эле психологиялык жардам көрсөтүү учурундагы психотерапевтикалык жана психологиялык маек куруунун оорду, алардын процесси жана негизги функциялары камтылган.

Аннотация: В соответствии с требованиями современности в этой статье рассматривается необходимость психологической помощи, ее самые основные области, а также актуальные методы применения с помощью специалиста. Также рассматриваются проблемы психотерапевтического и психологического собеседования при оказании психологической помощи, их процессы и основные функции.

Abstract: In accordance with the requirements of modernity, this article examines the need for psychological assistance, its most basic areas, as well as relevant areas of application with the help of a

specialist. The problems of psychotherapeutic and psychological interviews in the provision of psychological assistance, their process and main functions are also considered.

Негизги сөздөр: психологиялык жардам; адис; инсан; көйгөй; тармактар; багыттар.

Ключевые слова: психологическая помощь; специалист; личность; проблема; отрасли; направления.

Keywords: psychological assistance; specialist; personality; problem; industries; directions.

Киришүү. Азыркы учурда, заманбап жашоонун экономикалык жана саясий көйгөйлөрүнө байланыштуу, изилдөөчүлөр стратегиялык башаламандык, көзөмөлгө алынган хаос жана маданиятсыздыктын өрчүлүшү сыяктуу коомдогу мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү белгилешет. Бул өзгөчөлүктөр жашоонун бардык чөйрөлөрүнө таасирленип жана көптөгөн адамгарга жөнгө салынбаган көйгөйлөрдү жаратууда. Ушул татаалдашуулардан улам, адам аябай өзүнө түшүнүксүз психологиялык абалда болот, анткени пайда болгон көйгөйлөр аны кооптондуруп, акыры стресстүү маселеге алып келет. Ошондуктан адамга, дээрлик инсанга ар кандай психологиялык жардам көрсөтүү абдан актуалдуу. Филология жана биология илимдеринин доктору, РАНын академиги Т.В. Черниговскаянын айтымында, "мээ баарын эстейт; ал өткөн, уккан, көргөн, жыттаган, жеген, тийгендин баарын. Жалпысынан баарын. Эгер бул толук өнүгүп жаткан мээ болгон учурда. Бирок мээ ар тараптан жабыркаган болсо, анда ал эстеген бардык нерсе дароо унутулат. Ошондуктан, пайдасыз китептерди жана журналдарды окубоо, акылсыз адамдар менен байланышпоо, терс музыка укпоо зарыл. Мунун баарын мээден алып салуу мүмкүн эмес, дайыма анда сакталат. Эгер адам унутуп калам десе дагы, мээ баарын эстейт жана белгилүү бир шарттарда мунун баары ошол жерден чыгат" [6].

Профессионалдуу психологиялык жардам- психолог-адис тарабынан, ага кайрылган инсанга карата (анын өзгөчөлүктөрү менен негиздерген) жардам көрсөтүү. Психологиялык жардам ар түрдүү формада жана жаралган маселе, көйгөйдүн ар кайсыл деңгээлдеринде көрсөтүлөт. Эң негизги максаты- инсан өзүн-өзүнө болгон көз карашын өзгөртүп, ошондой эле учурдагы анын көйгөйүнөн пайда алып, өзүнүн жөндөмдүүлүгүнө карай өнүгүүсүнө жол көрсөтүү болуп саналат. Байыртан бери изилденип келген психологиянын ар кайсыл тармактары көптөгөн көйгөйлөргө жараша жардамга келет.

Психологиянын көптөгөн тармактары бар, мисалы:

- * эмгек психологиясы;
- * аскердик психология;
- * медициналык психология;
- * искусство психологиясы;
- * спорт психологиясы;
- * инженердик психология;
- * космостук психология;
- * жалпы жана социалдык психология;
- * инсандык психология;
- * ден-соолук психологиясы;
- * когнитивдик психология;
- * инсандык өнүгүү психологиясы;
- * жүрүм-турум психологиясы;
- * маданий психология;
- * ошондой эле курак, балдар, патопсихология, парапсихология жана башкалар [1].

Көрсөтүлгөн тармактар талаптуулукка карай уникалдуулугу жана эсептелгис тажрыйбалуулугу менен өзгөчөлөнөт. Бирок адис (психолог) өзүнүн иш жүзүндө психологиялык багыттар менен дагы иш алып барат. Психологиянын актуалдуу багыттары ар түрдүү жана төмөнкүлөр кирет:

- арт-терапия;
- психоанализ (негиздөөчүсү-Зигмунд Фрейд);
- юнгиан анализи (Карл Юнг негиздеген);
- психодрама (негиздөөчүсү-Якоб Морено);
- логотерапия (негиздөөчүсү-Виктор Франкл);
- гуманисттик психология (Авраам Маслоу, Карл Роджерс, Гордон Оллпорт жана башкалар);
- гештальт психологиясы;

- когнитивдик психология;
- трансперсоналдык психология;
- онтопсихология;
- интегралдык психология;
- НЛП (нейролингвистикалык программалоо);
- окутуу;
- практикалык психология жана башкалар [1].

Бул багыттар адистин жардымы жана анын профессионалдуу жеткирүү ыкмасы менен жүргүзүлөт. Адис психологиялык жардам көрсөтүүдө 2 же 3 багытты колдоно алат, себеби бул багыттар бири-бири менен практикалык жана теориялык деңгээлде тыгыз байланышта. Психологиялык жардам жана колдонулуучу багыттар инсандын мүнөздөмөсүнө жана анын көйгөйүнө жараша психологиялык диагностика аркылуу аткарылат. Көйгөйлөр ар кандай болушу мүмкүн жана учурда окумуштуулар тарабынан байкалып жаткандай алар:

- депрессия;
- эмоциялык бузулуулар;
- тынчсыздануу;
- уйкунун качуусу;
- травмалык жана стресстик кырдаалдардын кесепеттери;
- жакындары менен болгон мамиледеги түшүнбөстүк;
- жалгыздык абал;
- көз карандылык;
- себепсиз коркуу жана башкалар кирет.

Психологиялык жардам психотерапевтикалык же психологиялык маектешүү, ар түрдүү оюндар, логикалык суроо-жооптор, сүрөттөр, активдүү кыймыл-аракеттер аркылуу өтүлөт.

Психотерапия – бул психолог менен жана ага кайрылган инсандын ички аралык мамилелер тереңдештирилип каралып, инсанга психологиялык ыкмалар менен жардам көрсөтүлөт. Психотерапия жалпысынан инсандын ички түшүнбөстүктүн негизинде чукул көйгөйлөргө басым жасалат.

Психологиялык маектешүү- бул өзгөчө социалдык, адис менен инсандын ортосундагы ички аралык мамилелердин негизинде түзүлүп, психологиялык көйгөйлөрүн аныктоодо жана аларды чечүү жолдорун көрсөтүүдө каралат.

Жалпы психологиялык жардам өзүнүн уланусу боюнча:

- кыска мөөнөттүү (1 же 5 сеансга чейин уланат);
- узак мөөнөттүү (бир нече жумадан бир нече айга чейин уланат);
- лонгитюддук (бир нече жылга чейин уланат).

Психологтор белгилегендей, инсан менен иштөө формасы боюнча психологиялык жардам көрсөтүү процесси:

- жекеме-жеке (бир инсан менен);
- топтук (2- 5- чейинки инсандар менен).

Чечилүүчү маселелердин мазмуну боюнча:

- профилактикалык (алдын алуу);
- реабилитациялык (калыбына келтирүү);
- атайын болуп бөлүнөт.

Профилактикалык (алдын алуу) жана реабилитациялык (калыбына келтирүү) милдеттери- инсандын ички ишенимин бекемдөө, коомдогу адамдын психологиялык ден соолугун жана инсандар аралык мамилелерди шайкеш келтирүү маселелерин чечет. Атайын чечилүүчү маселе- өнүгүү көйгөйлөрү (аномалиялары) бар инсандар менен иштөө үчүн иштелип чыккан [2].

Орто эсеп менен 1 сеанс 50 мүнөттөн 1,5 саатка чейин уланышы мүмкүн. Бул учурда кайрылган инсандын (каардардын) көйгөйүнө карай убакыт ченемдиги аныкталанат.

Психологтор тарабынан аныкталган психологиялык жана психотерапевтикалык жардам көрсөтүүдө эң негизги жалпы 4 деңгээлдер алынышы керек, алар:

1. Ички аң-сезимдин көйгөйлөрдүн деңгээли (ички түшүнбөстүк);
2. Жеке-инсандык өзгөчөлүктөрдүн деңгээли (максаттар, тарбия, жашоого болгон көз-караш, өнүгүү...);
3. Жүрүм-турум деңгээли (мотивдер, мүнөз, реакция...);
4. Үй-бүлөлүк деңгээлдеги көйгөйлөр (үй-бүлөлүк тутумдар, чек аранын бузулушу...);

Жалпысынын айтканда, психологиялык жардам инсанга карата зордук-зомбулук жана кысым менен эч качан байланышкан эмес. Психолог-адис ар тараптан өнүгүү жана ички бейпилчиликке

жеттүгө мүмкүнчүлүктөрдү көрсөтөт. Ошондой эле, психологиялык жардам бир катар маанилүү функцияларды аткарат, анын ичинде::

1. Билим берүү;
2. Тарбиялоо
3. Өнүгүү;
4. Мотивациялоо;
5. Компенсатордук;
6. Түзөтүүчү ж.б.

Мындай көп функциялуу багытты эске алганда, психологиялык жардам адис менен инсандын ортосунда иштөөдө пайдалуу ресурс болуп калат.

Корутунду. Психологиялык жардам көрсөтүүдө адис психологиялык коопсуздукту эске алып, кайрылган инсанга жайгашуусу жана өзүнүн практикалык компетентүүлүгүнө таянышы керек. Эң башкысы угуу бирок көйгөйдү өзүнө психологиялык жактан кабыл албоосу маанилүү. Эгер адис инсандын көйгөйү менен иштей албаса, демек андан компетентүү жана анын көйгөйү менен иштей ала турган адиске багыттайт. Ошондой эле адис супервизордун (тажрыйбалуу психолог-адис) жардымы менен кеңеш жана тажрыйба алуусун унутпоо керек.

Колдонулган адабияттар

1. Асипова Н.А., Баялиева А.С., Курманбек кызы Мира. Студенттердин өз алдынча иштерди аткаруудагы чыгармачылык мамилесин калыптандыруунун психологиялык педагогикалык маселелери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, №1, 2024, 18-25 с.
2. Кучеренко Наталья. Психология рядом с нами/ Наталья Кучеренко.— Москва : Издательство АСТ, 2018. -352 с.
3. Покровская С.В., Телышева Н. Н. Практикум по терапии искусствами. – Ч. 1. – Москва, 2023.- 72 с.
4. Степанова, Л. Г. Основы психологической помощи : учебное пособие / Л. Г. Степанова.— Минск : Вышэйшая школа, 2023. — 343 с.
5. Татьяна Черниговская- Поколение Google, [электронный ресурс]: Татьяна Черниговская, режим доступа: https://youtube.com/shorts/nTSdFj5B-w4?si=Vt6_8zAdzOHUB38o
6. Хоменко, Н. В. Психотерапия в психиатрической практике : учебно-методическое пособие / Н. В. Хоменко, Д. Ю. Лайша. – Минск : БГМУ, 2022. – 28 с.
7. Черниговская, Т. В. Мозг помнит все, [электронный ресурс]: Черниговская Т. В., режим доступа: https://youtube.com/shorts/SlWsgf_Vtec?si=IcgAQ0hCwA_Vhe1b

УДК 37.013.77 (575.2) (04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-369-373

Абдылдаева Т.Ч., Талгат кызы С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Абдылдаева Т.Ч., Талгат кызы С.
КНУ имени Ж. Баласагына
Abdyldaeva T.Ch., Talgat kyzy S.
KNU named after J. Balasagyn

КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН ДЕВИАНТТУУ ЖҮРҮМ-ТУРУМУ ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК КӨЙГӨЙ КАТАРЫ ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА DEVIAANT BEHAVIOR OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN AS A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

Кыскача мүнөздөмө: Макалада девианттуу жүрүм-турум психологиялык-педагогикалык көйгөй катары каралат. Жыл сайын балдар арасында кылмыштуулуктун жана баңгиликтин көбөйүшү, девианттуу жүрүм-туруму бар балдардын санынын өсүү тенденциясы байкалууда. Ушуга байланыштуу девианттуу жүрүм-турумга жакын кенже мектеп окуучуларына психологиялык-педагогикалык жардам көрсөтүү зарылчылыгы келип чыгууда.

Аннотация: В статье рассматривается девиантное поведение как психолого-педагогическая проблема. С каждым годом отмечается рост детской преступности, наркомании и прослеживается тенденция к увеличению числа детей с девиантным поведением. В связи с этим возникает необходимость оказания психолого-педагогической помощи детям младшего школьного возраста, склонным к девиантному поведению.

Abstract: The article examines deviant behavior as a psychological and pedagogical problem. Every year there is an increase in child crime and drug addiction, and there is a trend towards an increase in the number of children with deviant behavior. In this connection, there is a need to provide psychological and pedagogical assistance to children of primary school age who are prone to deviant behavior.

Негизги сөздөр: кенже мектеп окуучулары; девианттуу жүрүм-турум; психологиялык-педагогикалык көйгөй.

Ключевые слова: младшие школьники; девиантное поведение; психолого-педагогическая проблема.

Keywords: junior schoolchildren; deviant behavior; psychological and pedagogical problem.

Мектепте балдарды тарбиялоо жана алардын жүрүм-турумун көзөмөлдөө маселеси заманбап билим берүү системасындагы эң маанилүү жана актуалдуу милдеттердин бири. Девианттуу (англисчеден, немисчеден deviant; латынчадан deviatio – четтеген, алыстаган) жүрүм-турум деп адамдардын же алардын тобунун жалпыга милдеттүү деп таанылган эрежелер менен нормаларды бузуп, алардан четтеп, социалдык топтор же бүтүндөй коом тарабынан ага иренжүү, эскертүү, уяткаруу, тыюу салуу, жоопкерчиликке тартуу ж.б. белгилүү бир формада жооп берүү же реакция кылуу зарылдыгын жараткан иш-аракеттери менен жорук-жосундары аталат [1]. Девианттуу жүрүм-турум *маданий регресс*тин бир көрүнүшү болуп саналат. *Маданий регресс* (латынчадан regressus – кетенчиктөө, артка карай кыймыл, чегинүү) маданияттын бийик жетишкендиктерден четтеп, анын мурдагы, азыркы кезде үлгү деп алынган формаларынан бир кыйла ылдый, карапайым, одоно абалдарына карай төмөндөө тенденциясы менен өнүгүүсүн туюнткан түшүнүк болуп саналат. Маданий регрессин мазмунун *деградация процесстери*, *маданияттын деңгээлинин төмөндөшү*, *анын айрым элементтеринин учур талабына болгон функцияларын аткарууга жөндөмсүздүгү* түзөт. Маданий регресс зарыл болгон билимдер менен социалдык тажрыйбанын жоктугу катары мүнөздөлгөн *маданиятсыз* жана *тарбиясыздык* сыяктуу феномендердин пайда болушун шарттайт. Социалдык-психологиялык факторлор тарабынан шартталган кубулуш катары маданиятсыздык жана тарбиясыздык коомдогу көп кырдуу негативдүү феномен болуп саналат.

Мектеп жылдары адамдын жашоосундагы маанилүү этаптардын бири болуп саналат, бул мезгилде инсандык активдүүлүк калыптанып, активдүү психикалык өнүгүү жүрөт, ал көп учурда тынчсыздануунун күчөшү жана натыйжада девианттык жүрүм-турумдун пайда болушу менен коштолот. Ата-энелердин, мугалимдердин негизги максаты бул дени сак инсанды тарбиялап чоңойтуу болуп саналат. Жүрүм-турум – бул курчап турган дүйнө менен адамдардын өз ара аракеттенүү жолу. Жүрүм-турум – бала кезден эле тарбияланып баштайт. Туура тарбия берүү адамдын коом менен байланыш түзүшүнө, жашоодо өз ордун табышына жана өзүнө да, башкаларга да пайда алып келишине мүмкүнчүлүк берет. Жүрүм-турумдун негиздери адамдын балалык кезинен башталып, анын үй-бүлөсүндө калыптанат десек болот.

Кенже мектеп жашы – бул баланын жашоосунда бир катар өзгөрүүлөр болуп, оюн ишмердүүлүгү артта калган окуу процессинин баштапкы этабы [2]. Психикалык ден соолук, башкача айтканда, психологиялык, физиологиялык жана социалдык бейпилдиктин абалы баланын мектептеги жетишкендиктери үчүн чоң мааниге ээ. Башталгыч мектеп жылдарында болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн тез темптери, баланын кабыл алуусуна, күн тартибине, баалуулуктарына, милдеттерине таасирин тийгизет. Бала мектепке келери менен жаңы социалдык кырдаалга туш болот да, бул анын тынчсыздануусун күчөтөт. Баланын тынчсыздануусун калыптандырууда социалдык чөйрө маанилүү роль ойнойт. Чоңдор жана теңтуштар менен баарлашуу, өз алдынчалыкка болгон муктаждыктардын көбөйүшү жана интенсивдүү окуу жүктөмдөрү кенже мектеп окуучуларында өнөкөт стрессти, эмоционалдык чыңалуу жана тынчсызданууну жаратып, татаалдуулуктун негизи болуп саналат. Заманбап жүрүм-турумду түшүнүү тышкы чөйрөгө болгон реакциялардан алда канча жогору турат. Дээрлик бардык окумуштуулар жүрүм-турум адамдын ички көрүнүшү экенине кошулат. Аларга нерв системасынын өзгөчөлүгү, мотивация, эмоционалдык реакциялар жана өзүн өзү жөнгө салуу процесстери кирет [3].

Девианттык жүрүм-турумдун өзүнө мүнөздүү факторлору бар:

Австриялык врач жана психолог Альфред Адлердин (1870-1937) өксүк комплексин компенсациялоо (компенсация комплекса неполноценности) тууралуу окуусу боюнча адамдын жүрүм-туруму биологиялык же физиологиялык (көзү чалыр, кекеч, бою кичинекей, оозу-мурду жырык, дене түзүлүшү чабал ж.б.) жана социалдык (коомдон алган төмөнкү статус, ата-эненин жоктугу, зарыл болгон билим менен тарбиянын жоктугу же алардын жетишсиздиги, социалдык муктаждыктар ж.б.) өксүктөр менен шартталган. Мындай өксүктөргө ээ инсандар өзүндөгү мүчүлүштүктү оң (карьера жасашат, чыгармачыл дараметтерин өнүктүрүшөт, спорт менен машыгышат, коомдук иштерге активдүү катышышат ж.б.) же терс (аракка, же баңги заттарына ооп кетишет, таарынчак, шекчил, майдачыл, эрки бош болуп кетишет, өз проблемалары үчүн башка адамдарды күнөөлөшөт, өзүнөн билимдүү, маданияты, таалим-тарбиясы жагынан өйдө турган, бирок статусу боюнча ага көз каранды адамдарды куугунтуктап, алардан өч алууну максатына айландырышат ж.б.) маанайда компенсациялашат.

Адлердин пикири боюнча адамдын мүнөзү менен жүрүм-туруму анын “турмуштук стилине” ылайык калыптанат. “Турмуштук стиль” адамдын бала күнүнөн тартып кандайдыр бир өксүктү, мүчүлүштүктү кемчиликти коомдук артыкчылыктарга умтулуу аркылуу компенсациялоонун системасы болуп саналат. Мисалы, кызыл тили, чечендик өнөрү, куюлушкан сөздөрү менен даңкталган байыркы грек оратору Демосфен бала кезинде кекеч болсо, кыргыздын ак тандай төкмө акыны Жеңижок ала оорусунан жапа чеккен [4]. Адлер сыяктуу эле америкалык политолог Г. Лассуэлл “Психопатология жана саясат” деп аталган классикалык мүнөздөгү эмгегинде адамдын социалдык артыкчылыктарга умтулуусун өксүк комплекси менен психологиялык травмаларды компенсациялоого болгон далалаты катары баалаган. Аталган ойчулдардын пикири боюнча адам өзүндөгү алсыздыкты, кемчиликти, качандыр бир кездерде башынан өткөргөн кордукту, кемсинтүүнү, шылдыңды расмий жана расмий эмес саясий бийликтин, лидерликтин жардамы аркасында компенсациялашат. Мисалы, алар А. Гитлер, Наполеон Бонопарт, В.И. Ленин, Р. Никсон ж.б.у.с. саясий ишмерлердин психобиографиясын изилдөөгө тартуу менен төмөнкүдөй кызыктуу жагдайды тастыкташкан. Аталган лидерлер кичинекей бойлуу жана физикалык жактан алсыз адамдар болушкан. Алар бала кезинде жана жаш чагында нечендеген шылдыңдоолорду жана келекелөөлөрдү башынан өткөрүшкөн. Улуу аскер башчысынын жана чыгаан саясий ишмердин жолун тандап алуу менен алар өз өксүктөрүн компенсациялоого далалаттанышкан.

Ошентип, девианттык жүрүм-турум – индивидуалдык өзгөчөлүктөргө негизделген чөйрө менен өз ара аракеттенүү процесси болуп саналат. Биологиялык факторлордун натыйжасында адам ошол чөйрөгө ыңгайланышып кетиши мүмкүн. Мисалы, бала жакшы сүйлөй албай калгандыктан (кекечтенип сүйлөсө), анда классташтары аны шылдыңдашы мүмкүн, анда бала агрессивдүү жана антисоциалдык болуп калат. Агрессивдүү жүрүм-турумдун жана кызуу кандуу мүнөздүн калыптанышына генетикалык, башкача айтканда, тукум куучулук факторлор да таасир этиши мүмкүн болгондугун эске алуу керек. Психологиялык факторлор – адамдын жүрүм-турумуна жана башкалар менен болгон мамилесине таасир этүүчү темпераменттин жана мүнөздүн өзгөчөлүктөрү, нерв системасы тең салмактуу эмес өспүрүмдөр кирет. Социалдык факторлор – үй-бүлөдөгү тарбиянын өзгөчөлүктөрүн, ата-энесинин бар же жок болгондугун, баланын үй-бүлөсүнүн жана коомдун экономикалык абалын, мамлекеттин маданий жана саясий мүнөздөмөлөрүн камтыган факторлордун чоң тобу [5]. Ушул факторлордун бардыгы баланын инсандыгын калыптандырууга жана анын коомго жана өзүнө болгон мамилесине таасир этет.

Кенже мектеп окуучуларын тарбиялоонун оордугунун өзүнө мүнөздүү себептерине үй-бүлөдөгү жана мектептеги тарбиядагы кемчиликтер, жеке жана башка факторлор, курчап турган коомдун таасири кирет.

Девианттык жүрүм-турум бүгүнкү күндө эң актуалдуу психологиялык-педагогикалык көрүнүштөрдүн бири болуп саналат, эгер мурда бул балдарга гана мүнөздүү деп эсептелсе, акыркы жылдары кыздар да адистердин көңүлүн көбүрөөк бура башташты, кеп сабактарды калтыруу, үй тапшырмасын аткарбай коюу сыяктуу майда укук бузууларда эмес, бул коомдук мааниге ээ болгон оор кылмыштарга алып келиши мүмкүн. Ошол эле учурда, кыздар барган сайын эркек балдардын жүрүм-турумунун бузулушунун “шыктандыруучуларына” жана демилгечилерине айланууда. Кичинекей мектеп окуучуларынын девиантты жүрүм-туруму көйгөйү кылдат изилдөөнү талап кылат, анткени анын пайда болуу мүнөзү өтө татаал. Бул ата менен эненин терс үлгүсү, ата-эненин биринин жоктугу, үй-бүлөдөгү тынымсыз чыр-чатактар эсептелет [6]. Девианттык жүрүм-турум бүгүнкү күндө эң актуалдуу психологиялык көрүнүштөрдүн бири болуп саналат.

Учурда окуучулардын девианттуу жүрүм-туруму бардык мектептерде кеңири таралган жана байкалган. Девианттык жүрүм-турумдун кандай түрлөрү жана формалары бар экендиги тууралуу

көптөгөн теориялар жана идеялар бар. Социологдор, психологдор, дарыгерлер жана башка адистер бул көйгөйгө ар кандай көз караш менен карашат жана девианттык жүрүм-турум феноменин классификациялоо боюнча көптөгөн ар кандай ойлорду ортого салышат. Ата мекендик адабияттарда девианттык жүрүм-турум – бул кандайдыр бир коомдогу белгиленген ченемдерге туура келбеген иш-аракет [7]. Ошентип, девианттык жүрүм-турум – индивидуалдык өзгөчөлүктөргө негизделген чөйрө менен өз ара аракеттенүү процесси. Ошентип, үй-бүлөлүк тарбия стилинин бузулушу, эмоционалдык четтөөлөр жана ата-энелердин катуу талаптары кенже мектеп окуучуларынын тынчсыздануусуна олуттуу таасирин тийгизет. Балага коюлган чектөөлөр жана тыюу салуулар, талаптардын күчтүүлүгү, жазалоонун көп колдонулушу жана анын муктаждыктарына аз көңүл буруу, жалпы нааразылык баланы тынчсыздануу абалына алып келет да, стресстин келип чыгышына алып келет [8].

Кенже мектеп окуучуларынын жаш тобунда байкалган девианттык жүрүм-турумдун түрлөрүнүн ичинен төмөнкү варианттарды бөлүп көрсөк болот:

- баш ийбөөчүлүк, бул девианттык жүрүм-турумдун эң кеңири тараган көрүнүшү;

- шоктук, зыянсыз көрүнүш катары эсептелинет, анткени ал баланын активдүүлүгүн жана креативдүүлүгүн чагылдырат;

- зөөкүрлүк, тентектик да баланын чыгармачылыгын жана активдүүлүгүн көрсөтүүгө мүмкүндүк берет, бирок бул учурда эрежелерди жана нормаларды бузуу аң-сезимдүү түрдө болуп, башкаларга атайылап зыян келтирет [9];

- кылмыш, коомго коркунуч туудурат. Эреже катары, ал бир нече жолу жасалат, бул баланын мүнөзүнүн белгилүү бир сапаттары калыптанып жатат деп айтууга болот. Девианттык жүрүм-турумдун башка «жеңил» формаларынан айырмаланып, ал көбүнчө алдын ала пландаштырылат [10];

- тескерилик, башкалардын таасирине жана аракеттерине негизсиз каршылык көрсөтүү. Ал пассивдүү формада өжөрлүк, талаптарды аткаруудан баш тартуу катары көрүнөт. Активдүү формада бала атайылап өзүнөн талап кылынган нерсенин тескерисин жасайт;

- кежирлик, бала жөн эле түшүндүрө албаган жүрүм-турумда же иш-аракеттерде, ошондой эле чондордун талабына каршы турууда чагылдырылат. Алар чарчоо, же өтө эмоционалдуу окуялардын таасири астында пайда болот. Кээде алар ыйлоо (истерика) же катуу толкундануу менен коштолушу мүмкүн [11];

- бейбаштык, бул ашыкча көз карандысыздыктын, өзүн-өзү ырастоого умтулуунун, бирок ошол эле учурда муну конструктивдүү жол менен билдире албагандыктын натыйжасы.

Орто мектептердеги кенже мектеп окуучуларынын девианттуу жүрүм-турумунун бардык көрүнүштөрүнө арналган көптөгөн изилдөөлөрдү талдоодо ишмердүүлүктүн бул жагына жетишсиз көңүл бурулат, бул башталгыч класстын окуучуларынын девианттуу жүрүм-турумунун алдын алуунун так стратегиясын аныктоого мүмкүндүк бербейт.

Кенже мектеп окуучуларынын девианттуу жүрүм-турумунун негизги себептери болуп төмөнкүлөр эсептелет:

- үй-бүлөдөгү туура эмес тарбия;

- мектепке чейинки мекемелердин кызматкерлери кетирген каталар;

- мектепте окутууга психологиялык-педагогикалык даярдыктын начардыгы;

- оюн-зоок жана билим берүү ишмердүүлүгүндөгү мүчүлүштүктөр;

- ар түрдүү терс эмоционалдык окуялар;

- балдар жана мектеп топторунда изоляция ж.б. [12].

Кенже мектеп окуучулары үчүн моралдык жана этикалык нормаларда каралган өзүнчө жүрүм-турум эрежелери бар. Бул эрежелер кенже мектеп окуучуларына психологиялык-педагогикалык чөйрөдө гана эмес, боорукердикке, кайрымдуулукка, жакын адамына жардам берүү ж.б.у.с. сезимдерди тарбиялоого жардам берет.

Балалык жана өспүрүмдүк курактарда жасалган девианттуу жүрүм-турум инсандын калыптануу процесси толук аяктай электиги, үй-бүлөнүн тескери таасири жана жаш адамдын өзүн курчаган девианттуу жүрүм-турумдагы өспүрүмдөрдүн таасиринен көз карандылыгы менен шартталат.

Жетилген курактагы адамдардын девианттуу жүрүм-турум инсандын туура эмес өнүгүүсүнүн же адамдын турмушундагы айрым жагымсыз жагдайлардын кесепети болушу мүмкүн. Девианттуу жүрүм-турумду алдын алуу үчүн адамды бала чактан тартып эле моралдык нормаларга сый мамиле кылууга тарбиялоо жана адеп-ахлактуу адаттарга көндүрүү эсептелет.

1. Аалиева Г.К. Девианттуу жүрүм-турум: себептери жана формалары // Материалы международной конференции «Философии истории и образования: поиски и проблемы», посвященной 70-летию профессора А. И. Исмаилова и 15-летию Института социально-гуманитарных наук (бывшего факультета философии и госуправления) КНУ имени Ж. Баласагына // Вестник КНУ, декабрь, 2007, сер. 1, вып. 1, с. 80-86.
2. Веракса Н.Е. Диагностика готовности ребенка к школе. – Москва: Мозаика-Синтез, 2016, 43 с.
3. Овсянникова С.К., Нафикова А.М. Особенности педагогической поддержки младших школьников, склонных к девиантному поведению // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения, 2011, № 21-2. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pedagogicheskoy-podderzhki-mladshih-shkolnikov-sklonnyh-k-deviantnomu-povedeniyu> (дата обращения: 08.10.2021).
4. Аалиева Ш.К. Лидерликтин философиялык экспликациясы: Философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алууга талаптанып жазылган диссертация. – Бишкек, 2004, 18-20-б.
5. Девианттык жүрүм-турум психологиясы. – URL: <https://ffc.org.kg>
6. Польшиков А.В., Кравцов И.А., Буданов С.А. Основные направления повышения эффективности ранней профилактики девиантного поведения учащихся общеобразовательных организаций // Вестник ВИ МВД России, 2021, №1.
7. Акишева А.К., Кошегалдинова А.Б. Девиантное поведение младших школьников и его связь с самооценкой // ННП/S&R, 2021, №2 (6). – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/deviantnoe-povedenie-mladshih-shkolnikov-i-ego-svyaz-s-samootsenkoy> (дата обращения: 08.10.2021).
8. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика-Пресс, 2014, 263 с.
9. Назарбекова Б.Ж., Кубатбек кызы К., Ниязбекова М.Н. Кенже мектеп окуучуларынын таанып билүүсүн өнүктүрүүгө багытталган оюндарын жүргүзүү иш аракети // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), с. 363-368.
10. Абдымомунова Г.А. Башталгыч класстын окуучуларын инсанга багыттап окутууда жомоктордун ролу // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), 286-290-б.
11. Филиппова В.П. О факторах, влияющих на возникновение девиантного поведения у младших школьников // Вестник РУК, 2014, №4 (18). – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-faktorah-vliyayuschih-na-vozniknovenie-deviantnogo-povedeniya-u-mladshih-shkolnikov> (дата обращения: 08.10.2021).
12. Карпечина Е.Н., Шульгина В.А., Перцева С.А. Проблемы организации взаимодействия педагога с обучающимися с девиантным поведением // Современные инновации, 2019, №2(30). – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-organizatsii-vzaimodeystviya-pedagoga-s-obuchayuschimisya-s-deviantnym-povedeniem> (дата обращения: 08.10.2021).

УДК 544.03:544.2

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-373-377

Абдымомунова Г.А., Жолдошаалы кызы Г., Укелеева А.З., Омурова А.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Абдымомунова Г.А., Жолдошаалы кызы Г., Укелеева А.З., Омурова А.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Abdymomunova G.A., Zholdoshaal kzy G., Ukeleeva A.Z., Omurova A.A.
KNU named after J. Balasagyn

**ПСИХИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮ АРТТА КАЛГАН КЕНЖЕ МЕКТЕП БАЛДАРДЫН
ГИПЕРАКТИВДҮҮЛҮГҮН АЗАЙТУУГА БАГЫТТАЛГАН ОЮНТЕРАПИЯ МЕТОДУ
МЕТОД ИГРОВОЙ ТЕРАПИИ, НАПРАВЛЕННЫЙ НА СНИЖЕНИЕ
ГИПЕРАКТИВНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С ЗАДЕРЖКОЙ
ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
A METHOD OF PLAY THERAPY AIMED AT REDUCING HYPERACTIVITY
OF JUNIOR SCHOOL CHILDREN WITH DELAYED MENTAL DEVELOPMENT**

Кыскача мүнөздөмө: Биздин макалада көңүл жетишсиздигинин бузулушу проблемасына теориялык талдоо берилет жана гиперактивдүүлүк (ADHD), ошондой эле психокоррекциялык иштердин негизги багыттары бул патологиясы бар балдар. ADHD менен ооруган балдардын көйгөйлөрү көрүнүп турат жүрүм-турумдун бузулушу, жүрүм-турум нормаларын сактоодогу кыйынчылыктар, социалдашуу, адаптация жана үйрөнүү.

Аннотация: В статье проведен теоретический анализ проблем синдрома недостатка внимания и гиперактивности (СДВГ), а также основные направления психокоррекционной работы с детьми, учитывая указанную патологию. Проблемы детей с СДВГ возникают в связи с нарушением поведения, соблюдения норм поведения, социализации, адаптации и трудностями обучения.

Abstract: Our article provides a theoretical analysis of the problem of attention deficit disorder and hyperactivity (ADHD), as well as the main directions of psychocorrectional work with children with this pathology. The problems of children with ADHD manifest themselves in behavioral disorders, difficulties in complying with norms of behavior, socialization, adaptation and learning.

Негизги сөздөр: гиперактивдуулук; көңүл буруунун жетишсиздиги; ден соолук; стресс; жашоо; физикалык ден-соолук; акыл-эс саламаттыгы; адат; жашоо образы; кесиптик жардам; эмоциялар; эс алуу; уйкунун сапаты; өзүн-өзү кароо.

Ключевые слова: гиперактивность; дефицит внимания; здоровье; стресс; жизнь; физическое здоровье; психическое здоровье; привычка; образ жизни; профессиональная помощь; эмоции; отдых; качество сна; забота о себе.

Keywords: hyperactivity; attention deficit; health; stress; life; physical health; mental health; habit; lifestyle; professional help; emotions; rest; sleep quality; self-care.

Жалпысынан окуу китептери түркүн деңгээлдеги психологиялык түшүнүктөрдү камтышат: инсан, ишмердүүлүк, баарлашуу, көңүл буруу, кеп, туюу, кабыл алуу, эс, ой жүгүртүү, кыялдануу, сезимдер, эрк, темперамент, мүнөз, жөндөмдүүлүктөр. Көпчүлүк окуу китептеринде, өзгөчө кийинки жылдардагы, материалды баяндоо тартибинин өзү атайын каралбайт жана далилдерди талап кылбоочу катары чыгат. Бөлүмдөр менен главалардын ортосундагы логикалык байланыштар жок эсе же көбүнчө формалдуу мүнөзгө ээ болушат. Жогоруда эскерилген А.В. Петровский редакциялаган, материалы боюнча эң кеңири заманбап окуу китебинде да курстун жалпы түзүлүшүн аргументациялоо чегин жарды: китептин негизги бөлүктөрүн санап берүү менен катар курстун түшүнүктөрүн психикалык процесстерге, психикалык абалдарга жана психикалык касиеттерге, окуу китебинин түзүлүшүндө көрсөтүлбөгөн инсандын өзгөчөлүктөрүнө бөлүштүрүү берилген [1].

Балдардын физикалык жана психикалык өнүгүүсүндөгү, ошондой эле жүрүм-турумундагы ар кандай жабыркоолор азыркы учурдагы оор социалдык көйгөйлөрдүн бири болуп саналат.

Социалдык нормадан тыш жүрүм-туруму менен балдардын саны коомдо массалык мүнөзгө ээ болуп бараткандыгы бул көрүнүшкө кылдат көңүл бурууну талап кылууда [2-3].

Оор социалдык-экономикалык ситуация: үй-бүлөлүк ажырашуулар, алкоголизм, наркомания, жумушсуздук, аз камсыз болгон үй-бүлөлөргө мамлекет тарабынан көрсөтүлгөн колдоонун аздыгы – психикалык жактан өнүгүүсү жабыркаган балдардын өсүшүнө алып келе турган себептер болуп эсептелет.

Психикалык өнүгүүсү жабыркаган кенже мектеп балдарынын арасында кунт коюнун дефицити менен гиперактивдүүлүк синдрому өтө көп таралган.

Ар кайсы изилдөөлөргө ылайык мектеп жашындагы балдардын арасында аталган синдром менен жабыркаган балдардын саны 4% дан 9%га чейин жетет. Демек, ар бир 25 баладан турган класста 1-2 гиперактивдүү баланын болушу дээрлик мүмкүн.

Гиперактивдүү балага жардам берүү бул өтө татаал процесс. Биринчи мүнөттөн баштап ар кандай балдар командасында анын көрүнүшү балдардын жана чоңдордун жашоосун татаалдаштырат. Мындай бала сабактарды өткөрүүгө тоскоол болот, эрежелерди же оюндун жүрүшүн бузат, көбүнчө чыр-чатактардын жана мушташтардын демилгечиси болот. Албетте, тажрыйбалуу педагог да мындай жүрүм-турум сизди таң калтырышы мүмкүн. Мындай бала менен байланышуу ийгиликтүү болобу же жокпу, чоң кишинин стратегиясынан жана тактикасынан көз каранды.

Психикалык жактан артта калуунун себептери: Адамдын акыл-эси экологиялык жана генетикалык факторлор менен аныкталат. Ата-энелерине акыл-эси кем деген диагноз коюлган балдар, тобокелдик тобуна кирет. Алар психикалык бузулуулардын өнүгүшүнө көбүрөөк кабылышат, бирок бул генетикалык жол менен өтө сейрек кездешет. Генетиканын өнүгүшүнө жана бул жааттагы белгилүү ийгиликтерге карабастан, оорулардын 70-80% себептери аныктала элек. Көбүнчө алар

өзгөчө оор учурларда аныкталат. Бирок, ошентсе да, биз мындай шарттын башталышына түрткү берген эң көп кездешкен факторлорду түшүнүүнү сунуштайбыз.

Пренаталдык себептер: Каралып жаткан шарттын себеби көбүнчө хромосомалык аномалиялар, генетикалык, нерв оорулары. Акылдын артта калуусуна цитомегаловирус, кызамык вирусу, ВИЧ себеп болгон тубаса оорулар да себеп болот. Ата-энелердин баңги заттарды, спирт ичимдиктерин колдонуусу, түйүлдүктөгү уулуу заттардын таасири балдардын акыл-эси артта калуусуна алып келет. Айрым учурларда радиациянын, метилмеркурийдин, коргошундун, химиотерапия препараттарынын таасири ушундай натыйжаларга алып келет. Интранаталдык себептер: Жетиле электиги, эрте бышып жетилбегендиги, ошондой эле борбордук нерв системасындагы канталоолор, форспс менен төрөт, брек презентациясы, көп жолу кош бойлуулук, төрөттүн ичиндеги асфиксия менен байланышкан татаалдашуулар акылдын артта калышына алып келет. Бирок бул жерде көп нерсе баланын төрөлгөндөн кийинки биринчи айларында ага кам көрүүдөн көз каранды болот. Азыркы мезгилде окутуунун бардык түрүндө сензитивдик мезгил аныкталган эмес. Мектепке чейинки куракта кабыл алуунун, образдуу ойдун өнүгүүсүнө таасир эткенде окутуунун бардык түрлөрү сензитивдүү (сезимтал) экендигин аныктаган фактылар бар. Психиканын өнүгүүсүнүн негизги мазмуну болуп, ички психикалык каражаттарды иш жүзүнө ашыруу же аткаруучу аракеттер саналат. Бул аракеттер сырттан белгиленген аракеттерден келип чыгат. Балдардын тигил же бул аракеттерди өздөштүрүүсүндө, алардын керектөөсүнө жана кызыгуусуна ылайык келген белгилүү бир иш аракетке катышуусу зарыл.

Бул изилдөөдө психикалык өнүгүүсү кечендеген балдардын кунт коюусунун жетишсиздиги менен гиперактивдүүлүгүн коррекциялоонун ыкмалары талданат.

Проблеманы татаалдаштырган жагдай бул – гиперактивдүү балдардын санынын өсүшү. Балдардын гиперактивдүүлүгүн убагында аныктап ага өзгөчө көңүл буруп калбаса алардын мектепке жана коомго адаптация болушу кыйындап, мүнөзүнүн жана инсандыгынын калыптануусунда бузулуулар күчөйт [7].

Балдардын гиперактивдүүлүк проблемасы психологиялык жана педагогикалык адабияттарда теоретикалык жактан дагы, практикалык багытта дагы жетишерлик изилдоо азыркы мезгилде актуалдуу маселе болуп саналат. Психикалык өнүгүүсү артта калган балдар боюнча изилдөөлөр жүргүзүлгөнүнө карабай, азыркы күндө психикалык өнүгүүсү кечендеген кенже мектеп жашындагы балдар жана гиперактивдүүлүк феномендерин биримдиктерин изилдоо азыркы замандын талабына ылайык абдан койгойлуу маселе болуп саналат.

Жогоруда айтылгандардын баары изилдөөнүн проблемасын аныктайт: психикалык өнүгүүсү артта калган кенже мектеп балдардын гиперактивдүүлүгү коррекциялоодо оюнду каражат катары колдонуу мүмкүнчүлүгү.

Гиперактивдүү баланын адатта академиялык көйгөйлөрү бар. Бул бир нече себептерден улам болот. Биринчиден, көңүлдүн тартыштыгы: ал темага эки мүнөттөн ашык убакыт топтой албайт, ал ар дайым башка нерсеге өтүп кетет, алаксыйт. Экинчиден, мындай жүрүм-турум мугалимдердин же тарбиячылардын гиперактивдүү беймарал адамга карата терс мамилесин калыптандырат. Ансыз, кооптуу кырдаал кандайдыр бир эрежелерди четке кагуу, а түгүл ата-эне тараптагы ыйгарым укуктардын толук жоктугу жана ар кандай чектөөгө же жазалоого агрессивдүү реакция менен татаалдашат. Баланын көзөмөлсүздүгү балдар психологу, невропатолог же психиатрга кайрылууга себеп болот. Бирок гиперактивдүү баланын психологиясы аларга деле түшүнүксүз, бул көп учурда өтө кайгылуу кесепеттерге алып келет.

Психикалык өнүгүүсү артта калган кенже мектеп балдардын гиперактивдүүлүгү коррекциялоодо балдардын ан сезимин ондоого оюнду каражат катары колдонуу. Оюн терапиясы социалдык инфантилизмди ондоодо эффективдүү, агрессивдүүлүктүн азайышы жана окуудагы кыйынчылыктарды азайтат. Мындай психокоррекция учурунда СДВГ менен ооруган бала өз сезимдерин жакшы түшүнө баштайт, өз алдынча чечим кабыл алууга үйрөнөт, андан өзүн-өзү сыйлоо сезими жакшырат, баарлашуу жөндөмү жакшырат [8].

Щетка, колдун манжалары менен сүрөт тартканда, чопо, кум, суу менен иштөөдө бала СДВГ терс эмоцияларды кагаз бетине түшүрүүгө мүмкүнчүлүк алат. Бул ыкма позитивдүү өнүгүү үчүн натыйжалуу мамиле өзүнө баланын эмоционалдык абалын, агрессивдүүлүгүн, импульсивдүүлүгүн аныктоого, ага көңүл топтоого жана баштоого жардам адаптациялоо жөндөмдүүлүктөрүн, визуалдык анализди, максатка багытталган ички контролдун иш-аракеттерин жана сезимдерин өздөрүн жакшыраак сезгендиктери байкалган [8]. Гиперактивдүүлүктүн өзгөчөлүктөрүн изилдөө методикалары катары:

Методика «Маскалар»

Автор: Б.Д. Карвасарский.

Методиканын максаты: балдардын өзүнө жашташ балдар менен мамиле куруу деңгээлин аныктоо

Тест «Үй-бүлөнүн сүрөтүн тартуу» [9].

Автор: Т.Д. Марцинковская.

Методиканын максаты: үй-бүлөдөгү мамилелердин өзгөчөлүктөрүн, ата-энесине, үй-бүлө мүчөлөрүнө мамилесин аныктоо.

Графикалык методика «Кактус».

Автор: М.А. Панфилова.

Методиканын максаты: баланын эмоционалдык абалын, агрессивдүүлүгүн, импульсивдүүлүгүн аныктоо.

Проективдүү методика «Дүйнөдө жок жаныбар».

Автор: Т.Д. Марцинковская.

Методиканын максаты: балдардын өздүк, инсандык өзгөчөлүктөрүн диагностикалоо.

Психотерапиялык ыкмалар.

1. Автогендик окутуу. Адам дененин функцияларын аң-сезимдүү башкарган көнүгүүлөр жана булчуңдардын релаксациясы мээ кабыгынын резервдик мүмкүнчүлүктөрүн стимулдайт. Гиперактивдүү балдар көп учурда чыңалып, аутогендик тренингди колдонуу дезингибицияны азайтууга, эмоционалдык дүүлүгүүгө өбөлгө түзөт, мейкиндиктеги координацияны, кыймылдаткычты башкарууну жана концентрацияны жакшыртат.

2. Гипноз, өзүн-өзү гипноз. Бул ыкмалар эс алуу ыкмалары болуп саналат жана балдардын аутогендик тренингди үйрөнүүсүнө өбөлгө түзөт.

3. Медитация кылуу. Өспүрүмдөрдө колдонулат-убакыттын көз ирмемине көңүл буруунун аң-сезимдүү фиксациясы, кээде альфа абалы деп аталган пассивдүү фокус абалы пайда болот, анткени бул учурда мээ негизинен Альфа толкундарын жаратат, мисалы, уктаардан мурун. Медитация симпатикалык нерв системасынын активдүүлүгүн төмөндөтүп, эс алууга жана тынчсызданууну азайтууга жардам берет.

4. Сүрөттөө. Релаксация, элестетилген объект, сүрөт же процесс менен психикалык биригүү. Белгилүү бир символду, сүрөттү, процессти визуализациялоо оң натыйжа берип, СДВГ менен ооруган балдардын психикалык жана физикалык тең салмактуулугун калыбына келтирүүгө шарт түзөт.

Прогноз салыштырмалуу жакшы, анткени балдардын көп бөлүгү өспүрүм куракта симптомдорду жок кылат. Бара-бара бала чоңойгон сайын мээнин нейротрансмиттер тутумундагы бузулуулар ордун толтуруп, белгилердин бир бөлүгү артка кетет. Бирок, 30-70% учурларда көңүл тартыштыгынын гиперактивдүүлүктүн бузулушунун клиникалык көрүнүштөрү (ашыкча импульсивдүүлүк, ачуулануу, алаксытуу, унутчаактык, тынчы жоктук, чыдамсыздык, күтүүсүз, тез жана тез-тез маанайдын өзгөрүшү) чоңдордо да байкалышы мүмкүн. Синдромдун жагымсыз прогнозунун факторлору анын психикалык оорулар менен айкалышы, энеде психопатологиянын болушу, ошондой эле оорулуунун өзүндө импульсивдүүлүктүн белгилери болуп саналат. Көңүл буруунун жетишсиздигинин гиперактивдүүлүгү бузулган балдардын социалдык адаптациясына үй-бүлөнүн, мектептин жана коомдун катышуусу жана кызматташуусу менен гана жетишүүгө болот.

Колдонулган адабияттар

1. Анисимова Т.И., Сурушкина С.Ю. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью: проблемы в семье и семейная терапия // Педиатр, 2011, том II, № 3, с. 9-12.
2. Ахметова З.А. К вопросам о психологической коррекции синдрома дефицита внимания и гиперактивности у детей // Вестник КРСУ, сер. Гуманитарные науки, 2016, том.16, № 4, с. 68-72.
3. Брызгунов И.П., Касатикова Е.В. Дефицит внимания с гиперактивностью у детей. – Москва: Медпрактика-М, 2002, 128 с.
4. Брызгунов И.П., Касатикова Е.В. Непоседливый ребенок, или все о гиперактивных детях. – Москва: Изд-во Института психотерапии, 2001, 96 с.
5. Бурменская Г.А., Карабанова О.А., Лидерс А.Г. Возрастно-психологическое консультирование: Проблемы психологического развития детей. – Москва: Изд-во МГУ, 1990, 158 с.
6. Заваденко Н.Н. Диагноз и дифференциальный диагноз синдрома дефицита внимания с гиперактивностью у детей // Школьный психолог, 2000, № 4, с. 2-6.
7. Романчук О.И. Синдром дефицита внимания и гиперактивности у детей. – Москва: Генезис, 2010.

8. Шерматова И.К. Педагогика жана психология // Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарчысы, 2012, №1, с. 3-8.

9. Мамедгасанов Т. Гиперактивдүү балдар менен жүргүзүлүүчү психокоррекциялык иштердин негизги багыттары // И. Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы, 2022, № 1.

УДК 37.015.3

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-377-380

Акматова А.Т.

Ош гуманитардык педагогикалык университети

Акматова А.Т.

Ошский гуманитарный педагогический университет

Akmatova A.T.

Osh Humanitarian Pedagogical University

**ЖАШТАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫНА ЖАҢЫ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
МОЛОДЕЖИ
IMPACT OF NEW TECHNOLOGIES ON PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF YOUTH**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада акыркы жылдар маалыматтык-коммуникациялык технологиялар чөйрөсүндөгү илим жана техниканын жетишкендиктерин калктын кеңири катмарынын жашоосуна кенири жайылтуу менен мүнөздөлөт. Кээ бир изилдөөчүлөр “жогорку технологияларды демократиялаштыруу” деп атаган бул көрүнүш, албетте, оң баа бербесе болбойт. Аналитикалык маалыматтарды изилдөөнүн негизинде электрондук оюн-зоок индустриясынын ЖМКлары жана продуктулары өнүгүүнүн азыркы этабында инсандын агрессивдүүлүгүнүн кыска мөөнөттүү өсүшүнө да, ошондой эле чечилбеген ички чыр-чатакка жооп кайтарууга да жөндөмдүү деп айтууга болот. Социалдык чөйрөнүн аспектилерине мүмкүн болгон адекваттуу баа бербегендиктен реалдуу дүйнөдө чечилбейт. Электрондук оюндар жана маалымат тармактары тарабынан түзүлгөн жасалма же “виртуалдык” дүйнө чыныгы жашоодогудай бир катар адеп-ахлактык стандарттардын толук потенциалын камтыйт, бирок чыныгы жашоодо “жакшылык” жана “жамандык” кандайдыр бир эриген формада бар болсо жана анчалык ачык эмес, виртуалдык дүйнөдө алар көбүнчө “таза” формада кездешет. Бул виртуалдык дүйнөдөн, реалдуу дүйнөдө жаштардын инсандыгына киргизилген көндүмдөрдү колдонуунун жетишсиздигин шарттайт.

Аннотация: Последние годы характеризуются повсеместным внедрением в жизнь широких слоев населения научно-технических достижений в области информационных и коммуникационных технологий. Это явление, которое некоторые исследователи называют «демократизацией высоких технологий», безусловно, нельзя не оценивать положительно. На основе изучения аналитических данных можно утверждать, что средства массовой информации и продукты индустрии электронных развлечений на современном этапе развития способны стимулировать как кратковременный рост агрессивности индивида, так и отреагирование неразрешенных внутренних конфликтов, которые не могут быть разрешены в реальном мире по причине возможной неадекватной оценки со стороны социального окружения. Искусственный или «виртуальный» мир, создаваемый электронными играми и информационными сетями, включает в себя весь потенциал диапазона моральных эталонов, как в реальной жизни, однако если в реальной жизни «добро» и «зло» существуют в некоей растворенной форме и не столь очевидны, то в виртуальном мире они, чаще всего, встречаются в «чистом» виде. Это обуславливает неадекватность использования навыков, интернализируемых в личность молодежи из мира виртуального, в мире реальном.

Abstract: In this article, recent years are characterized by the widespread introduction of scientific and technological achievements in the field of information and communication technologies into the life of the general population. This phenomenon, which some researchers call the "democratization of high technologies," certainly cannot but be assessed positively. This phenomenon, which some researchers call the "democratization of high technologies," certainly cannot but be assessed positively. Based on the study of analytical data, it can be argued that the media and products of the electronic entertainment industry at the

present stage of development are able to stimulate both a short-term increase in the aggressiveness of the individual, and responding to unresolved internal conflicts that cannot be resolved in the real world due to a possible inadequate assessment by the social environment. The artificial or "virtual" world created by electronic games and information networks includes the full potential of the range of moral standards, as in real life, but if in real life "good" and "evil" exist in some dissolved form, and are not so obvious, then in the virtual world they are most often found in a "pure" form. This causes the inadequacy of the use of skills internalized in the personality of young people from the virtual world in the real world.

Негизги сөздөр: психология; заманбап технология; виртуалдык дүйнө; Интернет; жаштар.

Ключевые слова: психология; современная технология, виртуальный мир; Интернет; молодежь; гаджет.

Keywords: psychology; modern technology; virtual world; Internet; youth; gadget.

Введение. Актуальность изучаемой проблемы объясняется тем, что на сегодняшний день стремительное развитие информационных технологий является неизбежной частью эволюции общества и глобальным феноменом современной цивилизации. Благодаря научно-техническому прогрессу и интенсивной технологизации возникло новое социальное пространство – виртуальная реальность. Пользователи, проводящие много времени в виртуальном мире, обретают новые интересы, цели и установки, что влияет на их психологическую и социальную активность [1].

Развитие технологий стало неотъемлемой частью повседневной жизни. Сегодня трудно представить себе жизнь без Интернета, компьютеров и мобильных телефонов. Многие исследования подтверждают, что, наряду с явными преимуществами технологий, существуют и серьезные негативные факторы, которые могут иметь гораздо более опасные последствия, чем кажется на первый взгляд. Молодежь, особенно школьники и студенты, часто не представляют своей жизни без гаджетов, проводя часы за играми, просмотром телевизора или в социальных сетях, что приводит к зависимости.

Основной вопрос заключается в том, почему молодые люди все чаще избегают активного образа жизни и проводят огромное количество времени за компьютерами и в Интернете? Почему интернет-зависимость становится своеобразным побегом от реальности, при котором пользователь так сильно увлекается, что теряет способность к полноценному функционированию в реальной жизни?

Несмотря на все положительные стороны компьютерных технологий, они оказывают значительное влияние на психику человека. Ученые-психологи до сих пор не могут дать однозначный ответ на вопрос о том, как виртуальный мир воздействует на нашу психику. Эта проблема особенно актуальна сегодня, так как интернет-зависимость и влияние технологий на детей, подростков и молодежь являются важной темой для обсуждения. Важно выявить причины зависимости и разработать профилактические меры и способы помощи тем, кто уже столкнулся с этой проблемой.

Технический прогресс и глобальная компьютеризация могут оказывать негативное влияние на развитие молодых людей, способствуя деградации общества. Цель нашей работы – выявить факторы, приводящие к деградации, проанализировать риски, связанные с развитием технологий, и изучить особенности интернет-зависимости у школьников. Также мы планируем предложить методы профилактики и улучшения психологического состояния молодежи.

За последние десятилетия технологии, особенно в области коммуникаций и СМИ, открыли новые возможности для личностного и общественного развития. Однако, помимо пользы, они могут приносить и негативные последствия. Раньше основным способом передачи информации было устное слово. С появлением бумаги и печатного станка это изменилось, а в XX веке электронные средства связи произвели настоящую революцию в СМИ.

Интернет, электронная почта и цифровое телевидение стали важной частью нашей жизни, и особенно для молодежи они заменили традиционные средства массовой информации [2]. Интерактивность общения и легкий доступ к огромным объемам информации оказывают значительное влияние на формирование мировоззрения подростков и их творческие способности.

Многие современные подростки становятся зависимыми от компьютерных игр, телевидения и социальных сетей. Это поднимает важный вопрос: как новые технологии влияют на развитие молодежи и общества в целом?

Мы живем в эпоху технологий, и развитие общества невозможно без научно-технического прогресса. Молодежь – это будущее, и она тоже должна развиваться. Однако технологии могут стать

новой формой зависимости, которая, подобно алкоголю или сигаретам, способна негативно сказываться на здоровье и психике людей.

Многие люди могут проводить часы на любимых сайтах, вместо того чтобы заниматься реальной деятельностью, строить дома, запускать производство и решать практические задачи. Постоянное пребывание в виртуальном мире — это уже своего рода деградация. Хотя компьютер является необходимым инструментом для работы, важно соблюдать границы, которые мы часто не осознаем.

Невозможно представить современное общество без технологических достижений, но ускорение роли науки и техники как факторов социальных изменений также вызывает множество этических, мировоззренческих и социальных вопросов. Среди глобальных проблем техногенной цивилизации можно выделить главные угрозы, стоящие перед человечеством [3]:

- Экономические
- Социальные
- Информационные
- Экологические
- Технологические
- Строительство
- Здоровье

Результаты и обсуждение

Появление компьютера в области технологий подвергло жизнь человека еще большим изменениям. Мир в третьем тысячелетии под влиянием компьютерных коммуникаций приобрел новое лицо. Всемирная паутина способствовала тому, что универсальность, сложность и технологическое создание сети проникли в обучающую сферу жизни. Революция технологий, информации и связи повлекла за собой преобразования в области обучения, экономики и культуры и на глазах создает новый мир. В настоящее время коммуникация и информация считаются двумя главными элементами. Сегодня человек больше, чем в прошлом, испытывает потребность в информации и установлении связей для получения необходимой информации. Невозможно не заметить коренные изменения, появляющиеся в информационно-коммуникационных технологиях, которые создали коренные изменения в построении человеческих связей и отношений.

Новый класс угроз и рисков, связанных с развитием информационного общества, становится все более очевидным. Интернет предоставляет людям возможность совершать покупки онлайн, не покидая дома, что, безусловно, экономит время. Однако это также ведет к изоляции и замкнутости, поскольку человек теряет привычные социальные связи. Люди всё больше погружаются в виртуальные пространства, где социальные сети отнимают значительное количество времени. Например, утро многих людей начинается с проверки аккаунтов в социальных сетях – «Instagram», «Facebook», «ВКонтакте», «Одноклассники», – вместо того, чтобы сосредоточиться на реальной жизни и окружающем мире [4].

Молодежь, которая большую часть своего времени проводит в сети, сталкивается с проблемами в реальном общении. Навыки, которые они развивают в виртуальной среде, часто не применимы в повседневной жизни. Это становится причиной трудностей при общении в реальной жизни, что может привести к замкнутости и социальной изоляции.

Учебные проблемы также являются следствием чрезмерного времени, проведенного в Интернете. Школьники и студенты часто отвлекаются на посторонние сайты, беседуют в чатах или играют в игры вместо того, чтобы заниматься учебой. Это приводит к недостатку времени для выполнения домашних заданий и подготовки к экзаменам. Низкий уровень контроля за временем, проведенным в сети, нарушает режим дня, что особенно негативно сказывается на качестве сна.

Для пользователей с психологическими трудностями Интернет может стать легким выходом из сложных ситуаций. Виртуальное общение становится для них основным способом взаимодействия с миром, что лишь усугубляет проблемы. Часто молодые люди испытывают страх перед общением в реальной жизни, не умеют заводить друзей или испытывают робость перед сверстниками. В таких случаях Интернет становится своего рода «спасением», где всевозможные чаты и форумы предлагают платформу для общения и поиска единомышленников. Это приводит к тому, что человек начинает погружаться в виртуальный мир в поисках поддержки и ощущения принадлежности к определенной социальной группе. В сети он может создать идеализированный образ себя, который получает больше одобрения и поддержки, чем в реальной жизни.

Изучая влияние технологий на молодежь, можно отметить, что Интернет становится характерной средой, формирующей общественные отношения. Современные технологии играют важную роль в жизни молодых людей – это не только способ общения, но и источник информации. Однако чрезмерное использование виртуального пространства ведет к социальным и психологическим проблемам, что подчеркивает необходимость контроля за временем, проведенным в Интернете [5]. В своих ранее проведенных исследованиях мы установили несколько видов средств развития и повышения уровня УУД у младших школьников при обучении современным технологиям. Среди них оценивание [7], индивидуализация [8], инструментарий педагогической диагностики.

Выводы. В заключение можно отметить начало новой эры психологических исследований, связанных с возможностью терапевтического воздействия через электронные средства, включая технологии моделирования виртуальной реальности. Эта область психологии открывает широкие перспективы для молодых ученых, предоставляя возможности для проведения инновационных исследований, а также опираясь на накопленный опыт в области психологии рекламы.

Для большинства молодежи характеристики коммуникации в социальных сетях во многом совпадают с особенностями реального общения. Это указывает на усиливающуюся взаимосвязь между виртуальной и реальной коммуникацией у молодых людей. При этом большая часть параметров психологического благополучия молодежи не имеет прямой связи с их активностью в социальных сетях. Исключениями являются чувство одиночества и частота дружеского общения, которые могут быть непосредственно связаны с особенностями виртуальных взаимодействий.

Таким образом, современное психологическое исследование и практика в области технологий виртуальной реальности могут стать важным инструментом для улучшения психического здоровья и социального взаимодействия молодого поколения.

Список использованной литературы

1. Демина М.Н. Изменения в когнитивных практиках индивидов под влиянием новых информационных технологий // Социс, 2010, № 6, с. 87-92.
2. Пузакова А.А. Влияние развития техники и технологий на жизнь людей // Молодой ученый, 2015, №20, с. 635-640.
3. Гридчин М.М. Проблемы влияния информационных технологий на молодежь // Власть, 2007, №9.
4. Авдулова Т.П. Тенденции социализации подростков в контексте информационных предпочтений. Психологические исследования, 2011, № 6(20), с. 8. – Режим доступа: <http://psystudy.ru>
5. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смылова О.В. Интернет: воздействие на личность // Гуманитарные исследования в Интернете. – Москва, 2000, с.11-39.
6. Белинская Е.П. Человек в информационном мире // Социальная психология в современном мире. – Москва: Аспект Пресс, 2002, с. 203-220.
7. Гудимова А.Н., Чередниченко Н.В. Индивидуализация обучения математике как средство повышения уровня универсальных учебных действий. – Бишкек: Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 78-84.
8. Гудимова А.Н., Кулуева С.С., Ырыскадыр кызы А. Педагогическая диагностика – одно из средств развития универсальных учебных действий младших школьников // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с 36-43.

УДК 37:378.1

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-380-386

Исмаилова Г.Дж.

Ж. Баласагын атындагы КУУ, Педагогикалык колледж

Исмаилова Г.Дж.

КНУ имени Ж. Баласагына, Педагогический колледж

Ismailova G.J.

KNU named after J. Balasagyn, Pedagogical College

**ПЕДАГОГДОРДУН ЭМОЦИОНАЛДЫК ЧАРЧООСУН АЛДЫН АЛУУ:
ЗАМАНБАП ЫКМАЛАР ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР**

**ПРОФИЛАКТИКА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У ПЕДАГОГОВ:
СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ
PREVENTION OF EMOTIONAL BURNOUT AMONG TEACHERS:
MODERN APPROACHES AND PRACTICAL RECOMMENDATIONS**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада эмоционалдык чарчоонун түшүнүгү ачылат, педагогдордун эмоционалдык жактан чарчоосунун себептери баса белгиленет, педагогдордо эмоционалдык чарчоонун натыйжасында пайда болгон кесиптик деструкциялардын негизги белгилери баяндалат, педагогдорго бул абалдын алдын алуунун ыкмалары жана практикалык сунуштар берилет.

Аннотация: В статье раскрывается понятие эмоционального выгорания, выделены причины эмоционального выгорания педагогов, описаны основные признаки профессиональной деструкции, вызванной эмоциональным выгоранием, раскрыты современные подходы и практические рекомендации по профилактике эмоционального выгорания педагогов.

Abstract: The article reveals the concept of emotional burnout, highlights the causes of teachers' emotional burnout, describes the main signs of professional destruction caused by emotional burnout, and reveals modern approaches and practical recommendations for the prevention of emotional burnout among teachers.

Негизги сөздөр: педагогикалык иш; кесиптик компетенттүүлүк; чарчоо; эмоционалдык жүк; стресс; кесиптик чарчоо.

Ключевые слова: педагогическая деятельность; профессиональная компетенция; эмоциональное выгорание; эмоциональная нагрузка; стресс; профессиональное выгорание.

Keywords: teaching activity, professional competence, emotional burnout, emotional burden, stress, professional burnout.

Акыркы жылдары психологияда «эмоционалдык жактан күйүп кетүү», же «эмоционалдык чарчоо» деген термин көп колдонула баштады. Бул термин 1974-жылы америкалык психиатр Герберт Фрейденбергер тарабынан иштелип чыккан [7, с. 20]. Ал бул көйгөй пациенттерди дарылоодо алар менен интенсивдүү жана эмоционалдуу атмосферада тыгыз баарлашууга аргасыз болгон медицина кызматкерлеринин абалын изилдеп, алардын өтө тез чарчап, эмоционалдык жактан жабыркаганын байкап, бул синдромду «эмоционалдык түтөп кетүү» деп атаган.

Герберт Фрейденбергерден кийин «Эмоционалдык күйүп кетүү» феноменин Кристина Маслач, Б. Пельман, Э. Хартман сыяктуу психологдор изилдеген. Кристина Маслач күйүп кетүү синдромун «*күйүп жаткан психологиялык зымдардын жыты*» деп сүрөттөгөн [6, 93-б.]. Кристина Маслач бул абалдын үч негизги компонентин аныктаган:

1. *Эмоционалдык чарчоо* – бул алсыроо жана башка адамдар менен өз ара аракеттенүү үчүн ресурстарды жоготуу сезими менен мүнөздөлөт.

2. *Деперсонализация* – башка адамдардан обочолонуу, алыстоо, аларга карата цинизмдин, кастыктын пайда болушу.

3. *Жеке канааттанууну жоготуу* – бул адамдын өзүнүн кесиптик жана жеке жетишкендиктерине канааттанбоосу, өзүн-өзү төмөн баалоосу, өз ишинде компетенттүүлүктүн төмөндөшү профессионалдык жактан өзүн-өзү сыйлоонун жана чеберчиликтин төмөндөшү катары көрүнөт.

Бул компоненттердин негизинде эмоционалдык жактан күйүп кетүүнүн белгилерин, анын ар түрдүү көрүнүштөрүн бир нече топко бөлүүгө болот:

Физикалык симптомдор – уйкусуздук, физикалык чарчоо, алсыздык, жүрөк айлануу, баш айлануу, баш оору, дем алуу жана жогорку кан басым кирет.

Эмоционалдык симптомдор – эмоционалдык катаалдуулук (сезимдерди билдирбөө, жалгыздык сезими) же, тескерисинче, жандуу эмоционалдык жарылуулар (истерика, агрессия, тынчсыздануунун күчөшү) катары көрүнөт. Интроверттер тымызын болуп калышы мүмкүн, ал эми экстраверттер өтө эмоционалдуу болуп калышы мүмкүн [2, 122-б.].

Жүрүм-турум симптомдору – тамактан баш тартуу же тескерисинче, ашыкча тамак жешет, алкогольдук ичимдиктерди, баңги заттарды жана тамекилерди ашыкча колдонуу, жумуш күнүндө, ал тургай, жеңил жумушта да чарчоонун күчөшү кирет. Күйүп калган адамдар жумушта да, күнүмдүк жашоодо да импульсивдүү жана коркунучтуу, тобокелдик жүрүм-турумга барышы мүмкүн.

Интеллектуалдык симптомдор – кесиптик жана жеке өсүүнүн жоголушун чагылдырат, атап айтканда өзүн өзү өнүктүрүүнүн, адамдар менен баарлашуунун, билим берүү иш-чараларына катышууга болгон кызыгуунун жоголуусун камтыйт.

Социалдык симптомдор – достор жана үй-бүлө менен баарлашуудан качуу, башкалардан обочолонууну, өзүнүн хоббисине болгон кызыгууну жоготуу. Күйүп калган адамдар айланасындагылар аларды түшүнбөйт же колдобойт деп сезишет.

Ошентип, күйүп кетүү синдрому физикалык, эмоционалдык, жүрүм-турумдук, интеллектуалдык жана социалдык чөйрөлөрдө ар кандай симптомдор аркылуу өзүн көрсөтүп, адамдын жашоосунун бардык аспектилериине комплекстүү таасирин тийгизет.

Кристина Маслач жогоруда көрсөтүлгөн компоненттер көбүнчө «социалдык» кесиптерде – *социалдык кызматкерлерде, медицина кызматкерлеринде, психологдордо, педагогдордо* жана «коммуникациялык» кесиптерде – *менеджерлер, журналисттер, укук коргоо органдарынын жана куткаруучулардын* арасында кеңири жайылганын баса белгилеп, эмоционалдык күйүп кетүүнү «Кесиптик күйүп кетүү» деп атоону сунуштаган.

Жогоруда белгиленген кесиптердин ичинен бүгүнкү күндө билим берүүдө «Эмоционалдык чарчоо» же «Күйүп кетүү» синдрому азыркы актуалдуу көйгөйлөрдүн бири болуп эсептелинет, муну биздин коомдун реалдуулугу тастыктайт. Бул көйгөй педагогдордун социалдык-психологиялык аспектилериине, кесиптик өсүүсүнө жана инсандар аралык мамилелериине терс таасирин тийгизгендиктен өзгөчө курч турат.

Белгилүү болгондой педагогикалык ишмердүүлүктүн жүрүшүндө педагог бир нече маанилүү функцияларды аткарат: *окутуу, тарбиялоо, өнүктүрүү*. Бул функциялардын ар бири билим берүү процессинин ар кандай аспектилериине багытталган жана окуучулардын инсандыгын калыптандыруу үчүн чоң жоопкерчилик. Бүгүнкү күндө мугалимдердин алдында төмөнкүдөй милдеттер турат: сабактардын активдүү формаларын, модернизацияланган окутуу практикасын, ийкемдүү, вариативтүү, инновациялык окутуу технологияларын кеңири практикалоо[9, 271-б.]. Педагог билимдин алып жүрүүчүсү гана эмес, алардын инсандык өнүгүүсүнүн активдүү катышуучусу катары негизги ролду ойнойт.

Азыркы коомдо жана билим берүү системасындагы болуп жаткан заманбап өзгөрүүлөр мугалимдик кесипке өз эрежелерин таңуулап, педагогдорго койулган талаптар күчөтүлүүдө: ишке чыгармачылык мамиле жасоо, инновацияларды, долбоордук иш-чараларды, педагогикалык технологияларды өздөштүрүү, ар бир окуучуга жеке мамиле кылуу сыяктуу талаптар койулган. Бул талаптарды аткаруу педагогдон көп күчтү, убакытты, акыл жана эмгек ресурстарын талап кылат. Дайыма ушул абалда болуу педагогдордун чарчоосуна алып келет.

Педагогдун эмоционалдык чарчоосу – бул инсан тарабынан травматикалык таасирлерге жооп катары эмоцияларды толук же жарым-жартылай четтетүү түрүндө иштелип чыккан психологиялык коргонуу механизминин бир түрү [3, 382-б.]

Педагогдун кесиптик ишмердүүлүгүндөгү эмоционалдык чарчоонун *себептери* кийинки факторлор менен толуктат:

1. *Жогорку жүктөм*. Биринчи кезекте, педагогдордун эмоционалдык күйүп кетүүсүнө ашыкча жүк себеп болот. Ашыкча окуу жүктөмү төмөнкү иш-аракеттерден турат:

- *Сабактарды даярдоо жана өткөрүү* – бул жөн гана күнүмдүк милдеттерди аткаруу эмес, бул педагогдор тарабынан олуттуу күч-аракетти жана интеллектуалдык ресурстарды талап кылган чыгармачылык процесс. Окуучулардын ийгилиги гана эмес, мугалимдин өзүн-өзү канааттандыруусу, профессионалдык канааттануусу да сабактын канчалык деңгээлде сапаттуу жана кызыктуу өтүшүнө жараша болот. Сабак даярдоодо педагогдор сабактын деталдуу пландарын түзүп гана тим болбостон, окуучулардын жеке өзгөчөлүктөрүнө, муктаждыктарына, жөндөмдүүлүктөрүнө эң туура келген окутуу ыкмаларын да кылдаттык менен тандап алышы керек. Бул процесс окуу материалдарын ар бир класстын жана окуучулардын өзгөчөлүктөрүнө жараша дыкаттык менен талдоону жана ылайыкташтырууну талап кылгандыктан сапаттуу сабакты даярдоонун маанилүү этабы окуу материалдарын иштеп чыгуу болуп саналат. Бул мугалимдерден окутуунун жаңы ыкмаларын, заманбап технологияларын үйрөнүп, тынымсыз изденүүнү, чыгармачылыкты талап кылат.

- *Окуучулардын ишин текшерүү* – Сабактарды өткөргөндөн кийин педагогдор окуучулардын билимин жана көндүмдөрүн баалап гана тим болбостон, алардын андан ары өнүгүүсү үчүн пикирлерин да бериши дагы бир маанилүү компонент. Бул процесс убакытты жана ар бир ишти кылдат талдоону талап кылат, айрыкча окуучулардын көптүгүн жана берилген иштердин ар түрдүүлүгүн эске алганда.

- *Класстан тышкаркы иш-чараларды уюштуруу.* Класстан тышкаркы иш-чаралар билим берүү процессинин маанилүү компоненти болгону менен, алар көбүнчө кечинде же дем алыш күндөрү болоорун эске алсак, педагогдор үчүн кошумча жүк болуп саналат. Ашыкча жүктүн аталган түрлөрү убагында аткара албай калуу, жетишсиз түрдө жасоо, коллективден колдоо таппай калуу, профессионалдуу эмес болуу ж.б.у.с. чектөөлөрдү жаратат жана көп сандаган коркуулар менен коштолот. Натыйжада, мугалимдин инсандыгы ой жүгүртүүнүн ийкемсиздиги, ашкере түз сөз, ашыкча түшүндүрүү, тар ой жүгүртүү, авторитаризм сыяктуу бир катар деформацияларга дуушар болот, эмоционалдык жактан таптакыр «жабык» болуп, жаңы нерселерди кабыл алууга жөндөмсүз болуп кала.

2. *Окуучулар жана алардын ата-энелери менен болгон татаал мамилелер* педагогдордун кесиптик ишмердигинин ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет. Педагог – окуучу - ата-энелер мамилелеринде ар түрдүү чыр-чатак чыгып, конфликттик кырдаалдын пайда болушу педагогдун эмоционалдык абалына, кесиптик ишмердүүлүгүнө олуттуу таасирин тийгизип, кошумча стрессти жаратат.

Жалпылап алганда педагогдордун эмоционалдык чарчоосуна алып келген кийинкидей белгилер бар:

- *Күтүүлөр менен реалдуулуктун ортосундагы дал келбестик.*
- *Жүрүм-турум жана байланыш көйгөйлөрү.*
- *Билим берүү жана окутуу мамилелеринин айырмачылыктары.*

- *Ата-энелери менен болгон оор мамилелер* педагогдор үчүн стресстин жана тынчсыздануунун булагы болушу мүмкүн. Алар күтүүлөргө жооп бере албаган же чыр-чатакты чече албаган жагдайларда көңүлү чөгүп, өзүн алсыз сезиши мүмкүн.

- *Колдоо жана таануунун жоктугу.*
- *Жумушка нааразычылык, жеке көйгөйлөр.*

Жогоруда көрсөтүлгөн себептерден улам педагогдордо узакка созулган стресстер пайда болот. Стресс адамдын ден соолугуна жана психикасына канчалык зыяндуу таасир тийгизери психологияда жана медицинада белгилүү. Педагогикалык ишмердүүлүктө кесиптин өзгөчөлүгүнө байланыштуу мугалимге кандай гана кырдаал болбосун, нааразычылык, үмүтсүздүк, тынчсыздануу жана кыжырданууну токтотуу талабы койулат. Бул ички эмоционалдык стрессти күчөтөт, жана педагогдун ден соолугуна терс таасирин тийгизет. Натыйжада, узакка созулган психологиялык стресс физиологиялык стресс менен биригип, педагогдордо ар кандай оорулар пайда болот: ашказан жарасы, астма, гипертония, ангина ж.б. Мындай жагдайлар тез эле педагогдордун эмоционалдык чарчоосуна алып келет.

Психологиялык деңгээлде эмоционалдык күйүп кетүү акырындык менен чарчоону жана алсыроо сезимин пайда кылат. Андан соң тынчсыздануунун жана *агрессивдүүлүктүн* күчөшү менен мүнөздөлөт. Бул көрүнүштөр чыгармачылыкты жана эркиндикти, профессионалдык өсүүнү жана өзүн-өзү өркүндөтүү каалоосун олуттуу чектейт. натыйжада *активдүүлүк төмөндөйт*. Дем алыш күндөрү мугалимге күч топтоп, кийинки жумуш жумасына энергия топтоо аздык кылат. Андан аркы активдүүлүк төмөндөп, *кайдыгерлик* пайда болуп, *ишке, кесиптештерине, жеке жашоосунун кызыгы жок* болуп калат. Андан кийин алгачкы эмоционалдык реакциялар пайда болот: кесиптештерине карата *оозеки агрессия, циникалык билдирүүлөр, башкалардын пикирин кескин четке кагуу*. Мындай адам менен иштөө жагымсыз болуп калат.

Кийинки этапта *чыгармачылык, эмгекке болгон мотивация* төмөндөйт. Педагог кадимки жумушту бүтүрүү үчүн барган сайын көбүрөөк убакытты талап кылат жана аны аяктагандан кийин ал өтө чарчайт. Натыйжада эмоционалдык күйүп калууга кабылган педагогду жүрүм-турумунда терс көрүнүштөр пайда болот дагы, педагог өзүн бул кесипке татыксыз сезип, пессимисттик ойлор пайда боло баштайт.

Эмоционалдык күйүп кетүүнүн өнүгүшүнүн акыркы этабы өзгөчө коркунучтуу. Эгерде бул абалды оңдоо үчүн, андан чыгуу үчүн эч кандай иш-аракеттер жасалбаса, анда профессионалдык күйүп кетүү *үмүтсүздүктү, терең депрессияны, алкоолдук же баңгиликтен көз карандылыктын* өнүгүшүн, ал тургай кээ бир учурларда *өзүн-өзү өлтүрүүгө* алып келиши мүмкүн.

Жогоруда көрсөтүлгөн педагогдун терс эмоционалдык абалы балдарды окутуу жана тарбиялоо процессине күчтүү таасирин тийгизип, окуучулар, ата-энелер жана кесиптештер менен болгон мамилелеринде ар түрдүү чыр-чатактарды пайда кылып, анын инсандык жана кесиптик сапаттардын терс көрүнүштөрдүн күчөшүнө алып келет. Алардын кесепетинен педагогдун психикалык саламаттыгына олуттуу зыян келтириши мүмкүн. Бул көйгөйдү чечүүдө, педагогдордун кесиптик чарчоосу менен күрөшүүдө алдын алуу иш-чараларын жүргүзүү, педагогдорду колдоо

маанилүү. Ушуга байланыштуу педагогдордун психикалык саламаттыгын сактоо боюнча иштерди уюштуруу азыркы билим берүү системасынын эң актуалдуу милдеттеринин бири болуп саналат, ал эми эмоционалдык өзүн-өзү жөнгө салуу проблемасы заманбап мугалимдин жеке инсандык жана кесиптик өнүүгүүсүндөгү актуалдуу психологиялык-педагогикалык маселе болуп саналат.

Педагогдордун эмоционалдык чарчоосун алдын алуудагы заманбап ыкмалар жана практикалык сунуштар.

1. Стресс менен күрөшүү көндүмдөрү. Стресс менен күрөшүү көндүмдөрүнүн жоктугу эмоционалдык стресстин топтолушуна алып келет, ал өз кезегинде мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүнө жана жалпы жыргалчылыгына терс таасирин тийгизет.

2. Өзүн-өзү талдоо жана өзүн-өзү баалоо, өзүнүн эмоционалдык абалын үзгүлтүксүз талдоо, күйүп кетүү белгилерин таанып, аларды чечүүнүн ылайыктуу ыкмаларын табуу менен өзүнүн үстүндө иштөө жана стрессти башкаруунун эффективдүү стратегияларын үйрөнүү педагогдун психикалык саламаттыгын жана бакубаттуулугун сактоонун негизги аспектилери болуп саналат.

Педагогдор стрессти башкаруу үчүн *медитация, терең дем алуу, көнүгүү же позитивдүү ой жүгүртүү* сыяктуу ар кандай ыкмаларды колдоно алышат. Энергияны калыбына келтирүү жана стресстен арылуу үчүн эс алууга убакыт бөлүү да маанилүү.

Азыркы учурда заманбап технологияларды колдонуу менен педагогдор стрессти башкарууга, концентрацияны жакшыртууга жана терең релаксацияга жетүүгө жардам бере турган ар кандай *мобилдик медитация жана релаксация колдонмолорун* практикалап өздөштүрө алат. Мындай колдонмолордун арасында кеңири тарагандарынын арасына төмөнкүлөр кирет:

- «Headspace» («Эркиндик»)
- «Calm» («Тынчтык»)
- «Insight Timer» («Түшүнүү убагы»)
- «Breathe» («Токто»)
- «Stop, Breathe & Think». («Токто, дем ал жана ойлон»)

Бул аталган *мобилдик программалар* медитация жана эс алуу жаатындагы эң белгилүү колдонмолор. Бул колдонуучуларга алардын муктаждыктарына жана каалоолоруна ылайыктуу ыкмаларды табууга мүмкүндүк берет. Алардын көбү негизги функциялары менен акысыз версияларды, ошондой эле өркүндөтүлгөн мүмкүнчүлүктөрү жана мазмуну бар акы төлөнүүчү версиялары бар. Мисалы, *Calm* колдонмосу стресстен арылуу жана уйкуну жакшыртуу үчүн арналган гипноздук сеанстардын, медитациялардын жана үн эффекттеринин кеңири спектрин сунуштайт. Ошондой эле тынчсызданууну азайтуу жана терең эс алууга багытталган атайын программаларды камтыйт. Ал эми «Stop, Breathe & Think». (кырг.«Токто, дем ал жана ойлон») колдонмосу медитацияларды, эс алуу музыкасын жана жаратылыш үндөрүн, ошондой эле уйку жана маанайды жакшыртуу үчүн атайын программаларды камтыйт. Күнүмдүк мотивация берүүчү билдирүүлөр жана стресстен арылтуу көнүгүүлөрү колдонуучуларга позитивдүү маанайды сактоого жана күнүмдүк жашоодогу кыйынчылыктарды жеңүүгө жардам берет.

2. Психологиялык-педагогикалык колдоону ишке ашыруу.

Психологиялык-педагогикалык колдоону ишке ашыруу процессинде мугалимдин ишмердүүлүгүнүн конкреттүү технологиялары бар:

1. Психологиялык билим берүү – педагогдорду эмоционалдык чарчоо проблемасы боюнча гана эмес жалпы эле психологиялык билимин өркүндөтүү, психологиялык билимдер менен тааныштыруу. Психологиялык билим берүүнүн негизги *максаты* – педагогдорду эмоционалдык чарчоо проблемасы менен тааныштыруу, башкача айтканда, психологиялык билимге болгон муктаждыкты, аны өзүнүн инсандыгын өнүктүрүү кызыкчылыгында колдонуу каалоосун түзүү, педагогдорду өзүн-өзү таануунун жана өзүн-өзү тарбиялоону калыптандыруу.

Психологиялык билим берүүнүн *формалары* өтө ар түрдүү болушу мүмкүн: лекция, баарлашуу, семинар, ж.б.

Психологиялык билим педагогдорго өздөрүнүн жана кесиптештеринин эмоционалдык күйүп кетүү белгилерин жакшыраак таанууга мүмкүндүк берип, күйүп кетүүнүн мүнөзүн жана анын белгилерин түшүнүү педагогдорго коркунучту эрте аныктоого жана анын кесепеттерин алдын алуу же азайтуу үчүн чараларды көрүүгө жардам берет.

2. Эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү. Психологиялык билимдин эмоционалдык чарчоонун алдын алуудагы маанилүүлүгүнүн негизги аспектилеринин бири эмоцияларды жана алардын педагогдун ишине тийгизген таасирин түшүнүү болуп саналат.

Өзүн-өзү талдоо, өзүн өзү баалоо, өзүн сактоо, эмоцияларын сезе билүү менен бирге аларды талдай билүүнү үйрөтүү менен педагогдордун психологиялык ой жүгүртүүсүн ойготуу менен ички аң

сезимин өстүрүүгө жетишүүнү камсыз кылуу эмоционалдык чарчоо темасы боюнча тренингдерди өткөрүүнүн натыйжасында жетишсе болот. Натыйжада педагогдорго белгилүү бир жагдайларда, окуучулар менен болгон өз ара аракеттенүүдө аларда кандай эмоционалдык реакциялар болушу мүмкүн экенин түшүнүүгө жардам берет. Мисалы, *педагог окуучунун белгилүү бир жүрүм-турумун анын кыжырдануусун же тынчсыздануусун жаратып жатканын, чарчоо жана мотивациянын төмөндөшүнө эмне себеп болуп жатканы сыяктуу эмоционалдык чарчоонун белгилерин таанып алуу көндүмү калыптанат.*

Ошентип, психологиялык билим мугалимдерге алардын эмоцияларын жакшыраак түшүнүүгө жана башкарууга гана жардам бербестен, окуучуларга эмпатияны өнүктүрүүгө, ошондой эле билим берүү коомчулугунда колдоочу мамилелерди түзүүгө да салым кошот. Бул күйүп кетүүнүн алдын алуунун маанилүү фактору болуп саналат.

Эмоционалдык интеллектти сактоо үчүн, эмоционалдык чарчоонун алдын алуу үчүн педагогдор төмөнкүлөрдү эске алышы керек:

Кесиптик тармактык байланыштарды өнүктүрүү. Педагогдор ар түрдүү темалардагы семинарларга, конференцияларга жана мастер-класстарга катышып, кесиптештер менен баарлашууда тажрыйба жана идеялар менен алмашуу мүмкүнчүлүгү кесиптик өсүүгө өбөлгө түзөт жана обочолонууну азайтат. Өзүн-өзү өнүктүрүү жаатында квалификацияны жогорулатуу курстарына катышуу, атайын адабияттарды окуу жана заманбап билим берүү технологияларын үйрөнүү керек.

Жумуш убактысын жана эс алууну уюштуруу. Жумуш менен жеке убакыт алкактарынын ортосунда так бөлүнүүлөрдү түзүү маанилүү, бул стрессти азайтууга жана өндүрүмдүүлүктү жогорулатууга жардам берет. Жумуш күндө кыска тыныгууларды киргизүү, каникулдарды системалуу түрдө пландаштыруу педагогдордун физикалык жана эмоционалдык ден соолугун калыбына келтирүүгө жардам берет.

Туура тамактануу – бул мөмө-жемиштерге, жашылчаларга, дан эгиндерине жана майсыз этке бай салмактуу тамактанууну тандоо, ал эми канттуу, кууралган же кайра иштетилген тамактардан оолак болуу дегенди билдирет. Туура тамактануу керектүү витаминдерди жана минералдарды алууга гана жардам бербестен, тамак сиңирүүнүн, уйку жана энергиянын деңгээлин жакшыртат, эмоционалдык абалга жакшы таасирин тийгизет. Уйку сергек психикалык жана физикалык абалды сактоо үчүн абдан маанилүү болуп саналат [8, 113-б.].

Спорт менен машыгуу стрессти азайтууга, эмоционалдык абалды жакшыртууга жардам берет. Спорт менен машыккан адамда эмоционалдык абалды жакшырткан гармондор эндорфиндин жана серотониндин деңгээлин жогору болот. Ошондуктан ар бир адамга өзүнө туура болгон спорттун түрү менен машыгуу сунушталат: чуркоо, сууда сүзүү, футбол, волейбол, карате, йога, фитнес ж.б. Эгер машыгууга мүмкүнчүлүк болбой жатса анда жөө басуунун практикалоо керек, же болбосо күнүнө 30 мүнөттүк көнүгүү жасоо керек.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы күндө эмоционалдык чарчоо, күйүп кетүү эң актуалдуу көйгөй болгондуктан, педагогдордун эмоционалдык күйүп кетүүсүн алдын алуу боюнча заманбап ыкмаларды киргизүү билим берүү мекемелеринин эң маанилүү милдети болуп саналат. Педагогикалык кызматкерлерге жетекчилик тараптын колдоого ээ болуусу, эмгегтин туура баалоонуусу менен бирге педагогдорго стрессти башкаруу, өзүн-өзү сактоо, өзүнө кам көрүү көндүмүн калыптандыруу боюнча тренингдерди, психологиялык колдоо программаларын заманбап талаптарга ылайыкталып өткөрүү билим берүү мекемелериндеги жалпы климатты жакшыртууга, педагогдун психологиялык, физиологиялык абалынын жакшы болушуна шарт түзөт. Бул педагогдордун эмоционалдык тең салмактуулугун сактоого жана өз милдеттерин натыйжалуу аткарууга мүмкүндүк берип, педагогдордун да, алардын окуучуларынын да жыргалчылыгына, ийгилигине салым кошуу менен билим берүүнүн сапатын жогорулатууга, келечекте психологиялык ден соолугу чың инсандарды калыптандырууга жардам берет.

Колдонулган адабияттар

1. Китаев – Смык Л.А. Психология стресса. – Москва: Наука, 1983, 368-б.
2. Бабиц О.И. Профилактика синдрома профессионального выгорания учителей: диагностика, тренинги. – Волгоград: Учитель, 2009, 22-б.
3. Бойко В.В. Синдром эмоционального «выгорания» в профессиональном общении. – СПб.: Питер, 2003, 474-б.
4. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром эмоционального выгорания: диагностика и профилактика. – СПб.: Питер, 2008, 358-б.
5. Грабе М. Синдром выгорания – болезнь нашего времени. – СПб.: Речь, 2008, 96-б.

6. Маслач К. Профессиональное выгорание: как люди справляются. – Москва, 1988, 93-б.
7. Незговорова С.М. «Эмоциональное выгорание учителей». Как эффективно бороться с синдромом выгорания // Сборник материалов о практической деятельности педагогов-психологов Свердловской области. – Екатеринбург, 2020, 20-б.
8. Наралиева Б.К. Ковид-19 пандемиясындагы мектеп окуучуларынын психикалык ден соолугу жана психосоциалдык маселелери. (Бишкек шаары) // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 1(113), 113-б.
9. Чо Ха Гён, Карабалаева Г.Т. Азыркы мугалимдин педагогикалык ишмердүүлүгүнүн процессинде инновациялык мамилени колдонуу // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына, 2023, № 2(114), 271-б.
10. [https://nsportal.ru/vuz/psikhologicheskienauki/library/2013/11/09/rekomendatsii pedagogam-po-profilaktike](https://nsportal.ru/vuz/psikhologicheskienauki/library/2013/11/09/rekomendatsii_pedagogam-po-profilaktike)
11. <https://infourok.ru/rekomendacii-pedagogam-po-profilaktike-emocionalnogovigoraniya-2052299.html>

УДК 372.881. 111.1

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-386-390

Калдыбаева Ж.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Калдыбаева Ж.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kaldybaeva Zh.T.
KNU named after J. Balasagyn

ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ **ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА** **PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF STUDYING A FOREIGN LANGUAGE**

Кыскача мүнөздөмө: бул макалада чет тилдерди окутуунун психологиялык өзгөчөлүктөрү каралды. Окутуу процессинде келип чыккан көйгөйлөр жана аларды чечүү жолдору баса белгиленди. Макалада чет тилдерди окутуу методикасынын психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрү көрсөтүлдү. Окутуу жана тарбиялоо процессинде куракка жараша психикалык процесстердин өзгөчөлүктөрүн эске алуу, натыйжалуу педагогикалык-психологиялык шарттарды түзүү жана алардын чет тилин өздөштүрүүдөгү мааниси талданып, чет тилин окутуунун психологиялык негиздери тууралуу маалымат берилди.

Аннотация: В данной статье рассматриваются психологические особенности обучения иностранному языку. Освещены проблемы, возникшие в процессе обучения, и пути их решения. В статье показаны психологические закономерности методов обучения иностранному языку. В зависимости от возраста детально описаны психические процессы, наблюдаемые у учащихся в учебно-воспитательном процессе, созданы эффективные педагогические и психологические условия, их значение в овладении иностранным языком, а также даны сведения о психологических основах обучения иностранному языку.

Abstract: This article examines the psychological features of teaching a foreign language. The problems that arose during the learning process and ways to solve them are highlighted. The article shows the psychological patterns of foreign language teaching methods. Taking into account the characteristics of mental processes depending on age in the educational process, the creation of effective pedagogical and psychological conditions, their importance in mastering a foreign language is analyzed, and information is given about the psychological foundations of teaching a foreign language.

Негизги сөздөр: чет тили; окутуу; тарбиялоо; жеке-психологиялык өзгөчөлүктөр; курактык мезгил; мотивация; көндүм; эске тутум.

Ключевые слова: иностранный язык; обучение; воспитание; индивидуально-психологические особенности; возрастной период; мотивация; навык; память.

Keywords: foreign language; training; education; individual psychological characteristics; age period; motivation; skill; memory.

Азыркы учурда өлкөбүздө адамдардын чет тилдерди үйрөнүүгө болгон кызыгуусун жогорулатуу тенденциясы байкалууда. Батыш өлкөлөрүнө барып иштөө, окуп билим алуу үчүн англис тилин билүү бир далай жеңилдиктерди алып келээрин азыркы жаштар түшүнүп, ал тилди өздөштүрүүнүн бир канча жолун табышууда. Чет тилин окутуунун методикаларын Ведель Г.Е. [2], мугалимдин психологиялык ой жүгүртүүсүнүн калыптануусун Романов К.М. [5], сабак учурунда окуучулардын таанып билүү ишмердигин башкаруу Есипович К.Б. [3], чет тилдерин окутуунун заманбап технологияларын Байматова Р.Т. [1] карап чыгышкан.

Бүгүнкү күндө, жок эле дегенде, бир же бир нече тилдин базалык деңгээлин билбеген ийгиликтүү адамды элестетүү дээрлик мүмкүн эмес. Чет тили акырындык менен факультативдик курстан объективдүү муктаждык менен шартталган негизги предметке өтүүдө. Чет тили мезгилдин реалдуулугуна айланып, билим берүү тармагында же эл аралык бизнес менен байланышкан чөйрөдө (туризм, инвесторлор) билим берүү тармагында иштебеген калкка жайылтуу үчүн жетиштүү көңүл бурулбай келет.

Чет тилдерди окутуунун методикасы өзүнчө багыт катары каралбайт, ал бир катар башка илимдер менен тыгыз байланышкан (педагогика, философия, физиология, психология, тил илими, ж.б.) жана алардын мыйзам ченемдүүлүктөргө баш ийип келет. Бул макалада чет тилин окутуу методикасында психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрдүн чагылдырылышын көрсөтүүгө аракет кылабыз, Г.Е. Ведель белгилегендей “башка методикада, экинчи тилди окутуу методикасындагыдай талаш-тартыш жана карама-каршылык мынчалык байкалбайт” [2, 4-б.].

Мисал катары Г.Е. Ведель чет тилин окутууда төмөнкү көйгөйлөрдү бөлүп көрсөтөт: биринчи жана экинчи тилдерде ой жүгүртүүнүн механизмдери, алардын пайда болушу жана иштеши, мында котормонун ролу; экинчи тилди өздөштүрүүнүн өсүп бара жаткан деңгээли: билимден жөндөм – билгичтикке – көндүмгө чейин; экинчи тилди өздөштүрүүдө механикалык эс тутумдун жана курактык өзгөчөлүктөрдүн ролу; тамгалык жана образдуу-сөздүк окууга, ошондой эле түшүнүү менен окууга жана андан кийин которууга үйрөтүү; грамматиканын эрежелери жана сүйлөмдөрдүн моделдери боюнча окутуу, сабактарда грамматикалык кубулуштарды ырааттуу карап чыгуу сыяктуу маселелерге көңүл буруу зарыл.

Коомдун өнүгүшүнүн азыркы этабы чет тилдерди үйрөнүү зарылдыгы менен мүнөздөлөт. Жашоо өзү адамды бир же бир нече тилди билүү тез өзгөрүп жаткан дүйнөдө ыңгайлашууга жардам берген шарттарга койдү. Чет тилдерин окутуунун салттуу методикасы окуу жана котормо көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган, бирок оозеки сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүүгө азыраак көңүл бурулганы ачуу чындык. Бул макалада Ж.Баласагын атындагы КУУнун педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институтунда англис тилин окутуунун мисалында чет тилдерди окутууну талдоого аракет кылдык.

Чет тилдерди окутуунун дүйнөдө таанылган негизги методдорунун бири – бул коммуникативдик метод. Коммуникативдик методдун маңызы бир эле мезгилде жандуу, жайбаракат баарлашуу процессинде негизги тилдик көндүмдөрдү (сүйлөө жана жазуу, грамматика, окуу жана угуу) өнүктүрүүдө жатат. Студентти чет тилинде сүйлөшүүгө үйрөтүү – бул мугалимдин негизги милдети. Чет тилинин лексикасы, грамматикалык структуралары, туюнтмалары студентке реалдуу, эмоционалдуу түстүү кырдаалдын контекстинде берилет, ал изилденип жаткан материалды тез жана бекем жаттоого өбөлгө түзөт.

Коммуникативдик метод окутуучу менен студенттин ортосундагы психологиялык тоскоолдукту бузууну камсыздайт. Студенттер өздөрү менен мугалимдин ортосундагы “аралыкты” сезбей, кызыктуу, жандуу жана жагымдуу болгондо – алар үчүн чет тилде сүйлөшүү оңой болот. Мындан сырткары окутуудагы көптөгөн оюн элементтери сабактарга жанданууну алып келет, студенттердин оң эмоционалдык мамилесин сактап, алардын мотивациясын күчөтөт. “Жуптарда”, “үчтүктө” иштөө, студенттерди кызыктырган темалар боюнча дискуссияларга катышуу – мунун баары мугалимге студенттердин жеке өзгөчөлүктөрүн эске алууга, сабактарды чыгармачыл жана кызыктуу кылууга мүмкүндүк жаратып, ошол эле учурда мугалимге студенттер үчүн окуу процессин толук көзөмөлдөө мүмкүнчүлүгүн берет.

Бирок, жогоруда айтылган көйгөйлөрдүн арасында психология жана физиология менен бирге же психологиялык жана физиологиялык мыйзам ченемдүүлүктөргө таянуу менен гана чече ала турган көптөгөн көйгөйлөр бар. Экинчи тилди өздөштүрүүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө маселени изилдеп жатып, бир жагынан, психологиялык мыйзам ченемдүүлүктү жана экинчи жагынан, чет тилди үйрөнүүдө психологиялык эмес, коомдук талаптарды жана милдеттерди эске алуу абдан маанилүү.

Чет тилин окутууга болгон мамиленин айырмасын эске алып, коомубуздун өнүгүшүнүн азыркы этабында өзгөчө актуалдуулукка ээ болгон чет тилин окутуу процессинин негизги маанилерин белгилеп кетүү керек.

Бул, биринчиден, “чет тилин окугандар, анын тыбыштык, морфологиялык жана синтаксистик түзүлүшүнүн үлгүлөрүн байкашат. Мындай байкоо алар өз эне тили жөнүндө билген билимдердин негизинде да жүргүзүлөт” [2, 37-б.], ошондой эле кеңейип бараткан байланыштардын фонунда ишке ашат. Бул көрүнүштүн маани-маңызы маданият таануу багытын камтыйт, окутуу процессинде “маданияттардын диалогун” камсыз кылат, ал “илимий-техникалык прогресс үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачат, элдердин ортосундагы өз ара түшүнүшүүнүн өнүгүшүнө ар бир адамдын салымын көбөйтүүгө көмөктөшөт” [6, 27-б.].

Чет тилдерин окутуунун тарбиялык мааниси чоң ролду ойнойт, ал мугалим тарабынан тандалып алынган окуу материалы түздөн-түз өз алдынча тарбиялайт. Бирок, чет тилин өздөштүрүү бул тилде ой жүгүртүүнү үйрөнүү экени дегенди билдирет. Мына ошондуктан чет тилини өздөштүрүүдө психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрдү эске алуу, алардын алкагында иш алып баруу иштин натыйжалуулугун алда канча жогорулатат.

Белгилүү болгондой, 19-кылымда психология чет тилин окутуу методикасына көптөгөн жаңылыктарды киргизген. Мисал катары Вильгельм Вундттин сүйлөө жана сезүү психологиясына болгон көз карашын айтсак болот. Кийинчерээк психологияда кеңири теориялык материал топтолуп, чет тилин окутууда жана өздөштүрүүдө, ошондой эле ар кандай предметти изилдөөдө мыйзам ченемдүүлүктөр аныкталган. Мисал катары Г.Е. Ведель белгилеген мыйзам ченемдүүлүктөрдү келтирели: аң-сезимдин жана ишмердүүлүктүн биримдик теориясы; акыл-эс процесстеринин этап-этабы менен калыптануу теориясы; орнотуу теориясы; окутуунун ачык жана жашыруун жолунун концепциясы; окуу процессиндеги окуучулардын толкундануу абалынын интенсивдүүлүгүнүн даражасы теориясы; ички сүйлөө жана жашыруун артикуляция түшүнүгү, оозеки жана образдуу ой жүгүртүүнүн негизги механизми; психикалык процесстердин нейродинамикасын башкаруучу жашыруун вербализация теориясы ж.б. [2].

Экинчи тилдин фонетикасын өздөштүрүү процессинде аң-сезимдин жана иштин биримдигинин теориялык принциби кантип ишке ашырылып жатканын токтолуп өтөлүк.

Биз адамдын сүйлөө аппараты тарабынан түзүлгөн тилдин тыбыштарын кабылдайбыз жана бул тилдин системасында предметтердин жана чыныгы реалдуулуктун кубулуштарынын сигналы болуп саналат. Адамдын аң-сезиминдеги үндөрдүн чагылышынын аркасында биз кабылданган үндөр аркылуу сөздөрдүн маанисин айырмалай алабыз. В.А. Артемовдун “эксперименталдык фонетика” эмгегинде респонденттер эч качан үйрөнбөгөн чет тилдеги тыбыштарды кабыл алуу жана андан кийин бул тыбыштарды кайра чагылдыруу боюнча жүргүзүлгөн тажрыйба сүрөттөлөт [5].

Биринчи жолу экспериментатор экрандын артында болсо, экинчи жолу окуучулар угуу-көрүү симуляциясы аркылуу үндөрдү чыгарышты б.а. экспериментатордун жүзүн көрүштү. Үчүнчү жолу, үндөр алардын аналитикалык түшүндүрмөсүнүн жана токтоосуз таасиринин негизинде кабыл алынып, ойнутулду. Үчүнчү иштин натыйжалары биринчи жана экинчи иштин жоопторунан ашып түштү.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр үндөрдүн өзүнчөлүгү алардын акустикалык мамилелеринде турган кабылдоо окуучулардын артикуляциялык түзүлүштөрүнө жана ошого жараша мугалимдин аларды туура айтуусунун таасирлерине, б.а. “кыймыл таасирлеринин уккан үндөрдүн угуучулук жана көрүү таасирлеринин айрым тыбыштардын артикуляция органдарынын схемалык сүрөттөлгөн абалдарынын айкалышына жараша болорун аныктоого мүмкүндүк берет” [2, 60-б.]. Ошентип, аң-сезимдүү салыштыруу аркылуу эне тилинин тыбыштык курамына жараша абдан мүнөздүү болгон чет тилинин фонемаларын кабыл алууда жана айтууда окуучулардын каталарын жоюуга мүмкүндүк берген динамикалык стереотиптерди иштеп чыгуу мүмкүн.

Демек, окуу процесси мугалим менен окуучулардын өз ара аракеттенүү процесси болуп саналат, анткени окутуу өзүнүн психологиялык табияты боюнча мугалим менен окуучулардын биргелешкен иш-аракеттеринин процесси болуп саналат. Бул учурда мугалимдин милдети окуучулардын таанып-билүү иш-аракеттерин башкаруу болуп саналат: “дал ушул окуучулардын таанып-билүү иш-аракеттери окутуу процессинде ишке ашырылат, мугалим тарабынан башкаруу предмети катары иштейт” [3, 23-б.]. Окуу процессинде сөз, баарынан мурда, адамдар жана коом менен болгон мамилени өнүктүрүүгө жана адам топтогон бардык нерсени өздөштүрүүгө багытталган предметтик иш-аракеттерди камтыган окуу-таанып-билүү иш-аракеттери жөнүндө болуп жатат.

Окуу-таанып-билүү иш-аракеттерин активдештирүүгө, биринчи кезекте, окуучулардын таанып-билүүчүлүк кызыкчылыктары өбөлгө түзөт, аларды “инсандын өзүнүн турмуштук маанисин

аң-сезими жана анын эмоционалдык жагымдуулугу менен шартталган объектке болгон мамилеси” деп аныктоого болот [3, 47-б.]. Буга ылайык, окуучуну изилденип жаткан нерсенин маңызын өздөштүрүүгө үндөө маанилүү. Жогоруда айтылгандардын бардыгын жалпылоо мугалимдин кесиптик ой жүгүртүүсүнүн структурасында алдыңкы орунду психологиялык ой жүгүртүү ээлейт деген жыйынтыкка алып келет, анткени окуу процессинин мазмуну “ар дайым инсанга багытталган бойдон калат, анын өнүгүшүнүн жана социалдык түзүлүшүнүн психологиялык мыйзамдарын жана механизмдерин чагылдырат” [5].

Мына ушуга ылайык Ж.Баласагын атындагы КУУнун педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институтунун иш тажрыйбасы, студенттердин ишмердүүлүгүнө көп жылдык байкоо жүргүзүү алардын чет тилдерди үйрөнүүсүндө көптөгөн проблемалардын бар экендигин тастыктоого мүмкүндүк берди. Биринчи кезекте, биринчи курстун студенттеринде пайда болгон кыйынчылыктарды белгилей кетүү керек. ЖОЖдо окуунун биринчи жылы, социалдык кырдаалдын өзгөрүшү, бойго жетүү, студенттик жашоого ыңгайлашуу зарылдыгы – бул жаштарда психологиялык дискомфорттуу пайда кылган көйгөйлөрдүн толук эмес тизмеси. Бул көйгөйлөр, айрыкча, зарыл болгон мектеп базасы жок болгон учурда, чет тилдерди окутуунун татаалдыгын кошууга болот.

Ошондой эле, кесиптик тандоону жаштар ар дайым эле аң-сезимдүү жасай бербейт, бул көбүнчө ата-энелердин, улуу достордун, мугалимдердин сунушу боюнча болот. Ошондуктан, тилде иштөөнүн көп убакытты талап кылган процесси, өз алдынчалуулуктун жана өзүн-өзү уюштуруунун жоктугу окуу процессине жана анын натыйжаларына нааразычылыкты жаратат

Ошентип, мугалимдин алдында көйгөй келип чыгат, аны көбүнчө кесиптик милдеттеринин чөйрөсүнө кирбеген факторлорду эске алуу менен чечүү керек. Бирок, биринчи кезекте, студенттерди кызыктыруу менен, тилди кызыктуу процесске айландыруу керек, анын жүрүшүндө студенттер, албетте, тил тоскоолдуктары, ката кетирүүдөн коркуу, түшүнбөй калуу же шылдыңдоо сыяктуу кыйынчылыктарды жеңүүгө туура келет. Аларды жеңүүгө мугалим тарабынан класста түзүлгөн достук атмосфера, өз ара колдоо жана түшүнүү атмосферасы жардам берет. Бул жагынан алганда, абдан натыйжалуу, биздин пикирибиз боюнча, долбоордук иш болуп саналат, жалпы тапшырма боюнча топтор менен иштөө, акыркы жыйынтыгы ар бири өз-өзүнчө жана баары чогуу көз каранды болушат. Темаларды тандоо окуу планына ылайык гана эмес, студенттердин кызыкчылыктарын эске алуу менен жүргүзүлүшү керек. Ошондой эле алардын аныктыгы жана актуалдуулугу маанилүү.

Дагы бир маанилүү фактор – бул класстарда заманбап техникалык каражаттарды колдонуу, анын жардамы менен сабактарды диверсификациялоого жана билим деңгээлине карабастан бардык студенттерди ишке тартууга болот. Окуу китебине байланган сабактар актуалдуу эмес. Учурдагы студенттер ар кандай гаджеттер менен иштөөгө даяр, маалымат издөө үчүн интернетти колдонушат, анда алар абдан жакшы багыт алышат, тест тапшырууну же көнүгүүлөрдү онлайн режиминде жасоону, тилдеги видеолорду жана тасмаларды көрүүнү артык көрүшөт. Студенттерге өз фантазиясын жана чыгармачылыгын көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берүү үчүн, мисалы, сабак учурунда белгилүү бир тема боюнча тилде ролик тартуу, аны карап чыгуу, талкуулоо, каталарды табуу жана үн роликтин өз варианттарын сунуштоо тапшырмасы берилиши мүмкүн.

Бир кыйла натыйжалуу жана тил клубдарынын ишине студенттердин катышуусу болуп саналат. Бирок бул жерде клубдун мүчөлөрү ар кандай тил деңгээлиндеги студенттер экенин эске алуу керек, бул адегенде баарлашууда кыйынчылыктарга алып келет. Буга байланыштуу клубдардын алгачкы отурумдарын ар кайсы күндөрү, тил деңгээли бирдей болгон студенттерди топтошуп өткөрсө болот. Андан кийин бара-бара топторду аралаштырып, тилдин деңгээли төмөн студенттердин саны басымдуулук кылаарына басым жасаса болот. Кичинекей болсо дагы, бардык топторду бириктирүү үчүн убакыт талап кылынат, бирок студенттер тилдик жактан эркин болушат жана бирдей шартта оңой сүйлөшө алышат.

Чет тилин окутуунун жана үйрөнүүнүн көптөгөн ыкмалары жана методикалары бар экенин жогоруда баса белгиледик, бирок эң натыйжалуусу – бул тилди толук чөмүлүү, бул чет тилдүү чөйрөдө болбостон мүмкүн эмес. Студенттер үйрөнүп жаткан тилдин өлкөсүндө бир аз убакыт өткөрүшү керек. Бул кыска мөөнөттүү практика / курстар же жайкы мектептер же семестрдик стипендиялар болушу мүмкүн. Студенттерге тил практикасы үчүн башка өлкөгө баруу мүмкүнчүлүгүн берүү үчүн чет өлкөлүк ЖОЖдор менен байланыш түзүү, студенттер менен окутуучулардын алмашуусун караган кызматташтык жөнүндө келишимдерди түзүү, ЖОЖдор аралык илимий-практикалык конференцияларды уюштуруу жана биргелешкен долбоорлорду иштеп чыгуу зарыл. Жогоруда айтылгандардын бардыгын жыйынтыктап жатып, чет тилин жана башка предметтерди үйрөнүүдөгү ийгилик окуучунун өзүнөн көз каранды экендигин баса белгилөө керек.

Мындай учурда мугалим жол көрсөтүүчү, багыт берүүчү жана шыктандыруучу рольду аткарышы керек.

Колдонулган адабияттар

1. Байматова Р.Т. Разговорно-коммуникативный подход в обучении иностранному языку студентов-юристов // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына, 2022, № 1(93), с. 14-16.
2. Ведель Г.Е. Из истории методов преподавания иностранных языков. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1979, 56 с.
3. Есипович К.Б. Управление познавательной деятельностью учащихся при изучении иностранных языков в средней школе. – Москва: Просвещение, 1988, 190 с.
4. Мусханова И.В. О некоторых особенностях коммуникативной культуры чеченцев // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки, 2014, № 1, с. 291-295.
5. Романов К.М. Формирование психологического мышления учителя. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 1994, 108 с.
6. Садыкова Н.А. Forming of language competence through computer-assisted learning // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2019, № 4 (100), с.77-83.
7. Фурманова В.П. Межкультурная коммуникация и лингвокультуроведение в теории и практике обучения иностранным языкам. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 1993, 124 с.

УДК 371.78

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-390-395

Карашакиева Н.О.

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ

Карашакиева Н.О.

ЖАГУ имени Б. Осмонова

Karashakieva N.O.

JAMU named after B.Osmonov

МИГРАНТТАРДЫН БАЛДАРЫНЫН УЧУРДАГЫ СОЦИАЛДЫК- ПСИХОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ СОВРЕМЕННОЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ДЕТЕЙ МИГРАНТОВ THE CURRENT SOCIO-PSYCHOLOGICAL STATE AND PROBLEMS OF MIGRANT CHILDREN

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада жашоонун, турмуштун көйгөйлөрүн жакшыртууда сырткы миграциянын агымында арга жоктон үй-бүлөсүн багууда, каржылык маселелерди чечүүдө өз балдарын тууган, туушкандарына таштап кетип, балдардын бүгүнкү күндөгү абалдары жөнүндө айтылат. Балдарга учурунда адеп-ахлактык таалим – тарбия берилбей жатканы белгиленет. Балдардын өмүрү, келечеги, ишеничи коркунучта экендиги көрсөтүлүп жазылат.

Аннотация: В этой статье раскрывается сегодняшнее положение детей мигрантов, которые в потоке внешней миграции, решая финансовые вопросы, оставляют своих детей на попечение родственников. Показано, как осуществляется нравственное воспитание детей во время обучения. Подчеркивается, что на карту поставлены жизнь и будущее этих детей.

Abstract: This article tells about the current situation of children who, unable to cope with the flow of external migration, solving financial issues, leave their children in the care of relatives. Moral education of children during their studies. It is indicated and recorded that the life, future, and trust of children are at stake.

Негизги сөздөр: эл; коом; ата; эне; бала; тарбия; миграция; акча; турмуш; жашоо; тууган; мектеп; мугалим.

Ключевые слова: люди; общество; отец; мать; ребенок; воспитание; миграция; деньги; жизнь; родственник; школа; учитель.

Keywords: people; society; father; mother; child; upbringing; migration; money; life; relative; school; teacher.

Бала төрөлгөндөн баштап эле социалдык мамилелер дүйнөсүнө – адам мамилелерине туш келет. Ар бир адам өз ролун аткарат: дос, кошуна, шаар жашоочусу ж.б. Бул ролдорду өздөштүрүү менен адам социализацияланат, инсан болуп калыптанат. Негизи эле азыркы коомдогу актуалдуу маселелер, жаңылыктар, маалыматтар, окуялардын эң көйгөйлүүсү бала тарбиялоо, мигранттын балдары же кароосуз калган балдардын абалы жөнүндөгү көйгөйлүү маселелер. Жүз миндеген ата-энелер жумуш издеп чет өлкөлөргө саны арбыбай агылып барууда. Жакырчылыктан улам өсүп жаткан мигранттардын санын өсүү деңгээли ички жана тышкы эмгек миграциясын пайда кылгандыктан кароосуз калган балдардын саны өсүп келүүдө. Балдардын саламаттыгы, коопсуздугу оор көйгөйгө айланып келүүдө.

Экономиканын динамикалуу өнүгүшү глобалдык, улуттук жана региондук рыноктордо атаандаштыктын өсүшүнө, квалификациясыз жана аз квалификациялуу эмгек чөйрөсүнүн кыскарышына, иш менен камсыз кылуу структурасындагы терең өзгөрүүлөргө алып келет, бул өз кезегинде кызматкерлердин кесиптик квалификациясын жогорулатууга жана кайра даярдоого, алардын кесиптик мобилдүүлүгүнүн өсүшүнө болгон муктаждыгын аныктайт. Экономиканын негизги кыймылдаткыч күчү болуп жаткан маалымат жана билим бүгүнкү күндө барган сайын өндүрүш ресурсуна айланууда. Бул азыркы коомдун өнүгүшүнүн жаңы постиндустриалдык [1], маалыматтык коомго өтүү этабын мүнөздөйт [2].

Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигинин маалыматтарына ылайык, текшерүүгө алынган 192 миң үй-бүлөнүн ичинен 72 миң бала кароосуз калтырылган [3]. Ата-энеси чет жакка иш издеп кеткенден кийин балдар адатта туугандарынын колунда калышат. Көп учурда чоң-ата чоң-эне, таене, таятасы, тай акесинин карамагында калып, балдарга жеткиликтүү мээрим, таалим-тарбия, билим жана башка көптөгөн социалдык-психологиялык мамилелер берилбей калып жатканы аябай өкүндүрөт [4].

Турмуш-тиричилигимди жакшыртайын, элден кем калбай жашайын, насыяларды жабайын, алган карыздарды төлөйүн, той берейин, чоң үй салайын деген күнүмдүк турмуштун түгөнбөгөн түйшүгү ар бир кыргыз жарандарыбыздын көйгөйлүү оор маселелерибизден калууда. Жаш, кары дебей тышкы миграцияга агылган жарандарыбыздын санын күн санап көбөйтүүдө. Жумушсуздуктан улам ар бир экинчи үй-бүлө өз оокаттарын жакшыртуу максатында тышкы жана ички миграциянын кулу болуп келүүдө жана ушуга окшогон көйгөйлөр элибиздин шайын кетирип, бир канча ой-максат, проблеммалар менен тышкы миграциянын агымында чет жакка агылып баратат. Бүгүнкү күндөгү абалыбыз ар бир кыргыз атуулунун түгөнбөгөн түйшүктүү санаасы болуп калууда. Кыргыз эли мал багып, дыйканчылык кылып, өз жанын өзү багып, көр тириликтин оокатын улап келген. Албетте бул доор өттү бирок азыркы жашап жаткан доорубуздун абалы жаман эмес же жакшы деп да айтууга оозубуз анча барбай тургансып турат. Бааарына шүгүр! Каниет, топук кылып жашап келе жаткан элибиздин да саны арбын. Миграциянын агымында агып, көксөгөн ой-максаттардын ишке ашып, жашоо-турмуштун жакшырып, эл арасында башты көтөрүп, өз кызыкчылыгы үчүн кам көрүп, ылайыктуу үй-жайынын оңолуп калуусун көксөгөн элибиздин турмуштук жолдору жакшырып, мамлекет үчүн өз салымын кошуп, үй-бүлөлүк чакан мамлекети жакшырган абалдары бизди сүйүндүрөт. Канткенде балдарга адеп-ахлактуу тарбия берип, мамлекеттибизге чоң пайдасы тие турган эр азаматтарды тарбиялап, өстүрүп, инсандык парздарыбызды атакара алабыз деген суроо жаралат. Кыргызстанда же бүтүндөй эле замандын агымында агып келе жаткан жаштардын бүгүнкү күндөгү абалы, жашоо шарты, майда барат көйгөйлөрү жеке үй-бүлөлүк жагдайлары жеткиликтүү эмес абалда калууда. Ошол эле учурда эне-атасы өз туугандарына же чоңоюп калган балдарына кичине балдарын таштап кеткен учурларда балдардын куурсагы тойбой, чала тоюттан жаш балдарыбыздын өмүрү өлүм менен аяктаган окуяларда катталууда. Албетте мындай окуялардын билинип, угулганын гана билип айтып, чыгарып атабыз, көмүскөдө көрүнбөй билинбей балдар кыштын суук күндөрүндө көлчөлөргө барып балык кармайбыз же муз тебемиз деп чөгүп, аягы өлүм коштолгон окуялар да жаңы эле катталып, бүтүндөй кыргыз журтчулугунун жүрөгүн оорутуп, көңүлүн сыздатпай койгон жок. Мындай окуялар кыргыз элинин жүзүнө чүркөө болуп жатканы өкүнүчтүү көрүнүш. Мигранттар өз балдарын өз жакындарына таштоого аргасыз болуу менен балдардын келечегине болгон ишеничин, үмүтүн, билимин, тарбиясын, мээримге толгон сүйүүсүн өз учурунда бере албай, балдардын келечегине болгон эң чоң ишеничин талкалап жатышканы кейитет. Мигранттардын балдары көп учурда кароосуз калып, зомбулукка, кириптер болгон мисалдар арбын. Ата-энесин узак мөөнөткө көрбөгөн балдарда психологиялык жана социалдык көйгөйлөрү пайда болуп, кусалыктан ар кандай оорууларга чалдыгып ден соолуктарына зыян келтирүүдө. Мигранттардын балдары өз учурунда тамак ичпей, оор жумуштарды жасап, үй-

оокаттары менен алек балуп, мектепке да барбай калышат. Балдардын кызыкчылыгы менен эсептешпей турмуштун түйшүктүү көйгөйлөрү, оор кырдаалында бала менен чогуу жашап, аларга кам көрүүдө ата-энелер өз милдеттерин аткарууда аксап келүүдө. Туугандарына түртө салып кетип, келбей койгон жарандарыбыздын бүгүнкү күндөгү абалы өтө өкүндүрөт. Аз камсыздалган үй-бүлөлөрдүн балдары же жетишпеген турмуштук көйгөлөр чоң адамды эмес, жаш балдардын да аң-сезиминин өсүүсүнө зыянын тийгизип, коомго терс таасирин көрсөтүп келүүдө. Эркек балдар өспүрүм учурда чылым чегип, ичимдик ичип, терс көрүнүштөрдү жасап, айланасындагы тарбиясы мыкты балдарга да зыянын тийгизбей койгон жок. Бала тарбиясында эне милдети, ата милдети дегенди жана алардын мааниси деген маселелер мигранттын оюна келеби деген суроо пайда болот.

Албетте баланы жараткандан кийин анын ден соолугун, чоңоюусун, кийимин жана башка алдыңкы көйгөйлөрүнө көңүл бурабыз бирок анын түпкү маңызына көңүл бурбай коюп жатабыз. Балдарга тарбия берүүдө сырткы факторлорду мисал келтирип айтсак ата-эне балдарга өз бир туугандары, туугандары, чоң ата, чоң энелери жөнүндө жакындык же туугандык мамилелердин баарын түшүндүрүп айтып берип жатат бул сырткы факторго кирип, балдарга кандайча таасирин тийгизет же тийгизбейт деген маселелер бул сабатсыздык деп түшүнүүгө болот.

Педагог деген өзү ким жана анын аткарган кызматы кандай? Педагог бул мугалим, тарбиячы, окутуучу деп түшүнөбүз. Мугалим бул үйрөтүүчү, окутуучу сабактын темасын түшүндүрүүчү, коомдун үлгүсү, жол көрсөтүүчү! Негизги педагог бул ким анда? Педагог деген бул жетелеп жүрүүчү, анын ичинде чоң эне, чоң ата, таене, таята ата, эне, бир туугандары мына ошолордун баарысы педагогдун түпкү милдетин бала аң-сезими жетилип, түшүнгүчө жетелеп, тарбия берүүчү инсандар! Аң-сезими жетилип, андап билген инсан бул педагог, ал өз мойнунан бул милдетти алып кое албайт жана өмүр бою аткарууга милдеттүү. Азыркы күндө балдар стресс, депрессия, эмоция, агрессиялык терс абалдары коомго жайылтууда. Ушул учурда балдарга кандай тарбия же ыкмаларды колдонуп, ата-энелер түпкү милдетин баланы какпай, урбай, урушпай туура түшүндүрүү менен көйгөйлөрдү чечүү жолдорун көрсөтүүсү зарыл. Эгер балага терс мамиле жасала турган болсо анда эне-аталар өздөрүнүн алсыз жактарын көрсөтөт. Баланы ынандыруунун жолдорун же түшүндүрүп айтуунун жолдорун билишпегендиктен, кайдыгерлик көз караштабыз. Ур-токмок, мээримсиз мамиле, кайдыгерлик көңүл буруу сезимдери эч качан балага боорукерлик, адептүүлүк, ыймандуулук мамиле, мээримдүүлүк сезимдер балада пайда болбойт, жашоодо да тастыкталып, практикада көрүп эле келе жаткан нерселер, мээримсиз балдар кайсы жактан чыкты? эмне үчүн ууру болуп чыкты? эмне үчүн зөөкүр болду? деген изилдөөлөрдү караганда төрөлгөндөн баштап, кандай өстү ал бала, кандай кырдаалада, кайсы чөйрөдө өттү, кантип чоңойду ошондон кийин гана тастыкталган эненин сүтүн эмбеген, эне мээримин көрбөгөн деп тастыкталып, так таамай көрсөтүлүп келе жатат мындай окуялар турмушта да кино фильмдерден да көрүп, угуп, туюп эле жүрөбүз. Эненин сүтүндө балага берилүүчү көп деген азык заттар, витаминдер мээсине таасирин тийгизе турган анын өнүгүп, өсүүсүнө түздөн түз таасирин берип, эң негизгиси баланын мээримдүүлүгүн өнүктүрүүсүндө сүтүн таасири эң зор күч пайда бергендигин тастыктап, далилдеп турат. Балам жакшы, таалим-тарбиялуу билимдүү, мээримдүү болсун десек, эне баласын эрезеге жеткиче өз мээримин төгүп, кам көрүп, эне өзү тарбиялап өстүрсө анда мыкты уул, мыкты кыз чоңотуубуздан шек жок [5].

Кыргыз элинин ар бир макалы турмуштук сабактарды тастыктап көрсөтүп турат. Аялды башынан, баланы жашынан деп бекеринен айтпаган чыгаар, түйүлдүк болгондон баштап, эненин курасында бала тарбияланса эрезеге жеткиче ата-энеси менен чогуу чоңойсо, баардык бала үчүн камкордук каралса анда ар бир ата-эне өз милдетин мыкты аткарды деп айтар элек. Азыркы жашообуздагы абалыбыз акча табуу, карьера, бизнес жасоо деген жеке ойлор ар бир кыргыз атуулунун өздүк милдетине айланды десем жаңылышпайм! Бала багыш керек, үй-бүлөнү камсыз кылып, элче жашаш керек деген толгон токой проблемалар менен алекпиз. Балдарыбызды бала бакчага, бала кароочуга же жакын туугандарга таштап, баланын жеке ою менен эсептешпей турмуштун бүтпөгөн көйгөйлөрү менен алаксыбыз. Ушул болуп жаткан глобалдуу көйгөйлөр балдардын психологиясына кандай таасирин тийгизет, баланын өсүп-өнүгүүсүнө кайдыгерлик мамиле жасообуз нормалдуу эле көрүнүшпү деген суроо ар бирибиздин оюбузга келе турчу маселе болуп бараткансыйт. Инсан, адам өлбөс үчүн жан багуу үчүн турмуштун кандай гана кырдаалы болбосун өз ырыскысын издеп, таап жегенге аракет жасайт. Бирок балабызга тарбия берүүдө кечигип, өз учурунда бере албай калып жатканыбыз жүрөгүбүздү оорутуп, өкүндүрөт. Баланы эне тарбиялап, үй-бүлөнүн шартында туура кам көрүп, өз учурунда таалим-тарбия берип, мектепке жөнөтүп, мээримин берип, коомго аралаштырып, аны инсанга айландырууда өбөлгө болуучу эне. Бирок ошол эле учурда үй-бүлөлүк бюджеттин жетишпестиги энелерди да иштөөгө мажбур кылып келүүдө, айла жок иштеш

керек, бала багып, кийинип, ичиндириш керек деген майда барат көйгөлөр үй-бүлөнүн шайын кетирип, ар кандай иштерде иштөөгө мажбурлайт. Ата-эненин бала үчүн жасаган эмгеги эбегейсиз ошого карабастан баланын өсүп-өнүгүүсүндө балдарды жетимсиретпей, өз мээримибизден алыстатпай, балдарга ата-энелик тарбиябызды өз учурунда берип, жашоодогу иреттүүлүктү ордуна коюп, коломтонун ээси болгон эне өз милдетин туура аткарып, бүгүнкү күндөгү келечек жаш муундарга жакшы таалим-тарбия берип, тарбия тактикасында энелерди окутуубузду ачып, көрсөтүүбүз зарыл. Сабатсыз эне эч качан балага өз таалим-тарбия, таасирин бере албайт. Баланы тарбиялоодо эне өзү илимдүү, билимдүү болуусу абзел себеби; баланын келечегин көктөтүп, өстүрүүдө аны сындырып жок кылууда бул энелерден көз каранды [6].

Сырткы миграциянын таасиринде чоңойгон балдардын психологиясы сагынычтан улам ар кандай жагымсыз окуяларга, туура эмес көрүнүштөргө дуушар блууда. Эртеңки күнгө болгон келечек бүгүнкү күндө коркунуч туудурат. Көпчүлүк мектептерде ар бир класста жок эле дегенде 5-6 баланын эне-атасы сырткы миграцияда эмгектенип, үй-бүлөсүн багууда. Ата-энени көрбөсө, баарлашып сүйлөшпөсө, маңдай-тескей отуруп, тамактанбаса, эне-атасынын жытын искеп, мээримине тойбосо, өз көйгөлөрүн айтпаса анда кимден сурайт. Чоң ата, чоң эненин колунда калган балдар болсо анда бул балдар бактылуу балдар! Аке, эже, синди, жеңесинин үйүндө өздөрүнүн балдары бар, алар өз балдарын эркелетип, жумшак сүйлөгөндө балдырдын абалы кандай болот, муну менен ким эсептешип, ким ойлонду? Балдар абдан куса болот, кайгырат, көөдөнүндө кандай деген суроолор пайда болот мунун баарын ким ойлойт? Мындай балдардын жан дүйнөсү жабыркап, мээрим менен сүйүүгө суусап, кыйналып, окууга болгон кызыгуулары же кандайдыр бир жөнөкөй нерселеге да көңүлсүз карап, жашоонун кереметтин жаштайынан сезбей, азаптуу жашоону баштан өткөрөт. Бүгүнкү турмуштун кырдаалын эч качан жокко чыгарууга мүмкүн болбой турган кырдаал болуп калууда ошол үчүн балдардын келечегине балта чаппай, өз учурунда кечикпей, балдардын көзүн жалдыратпай, башка бирөөнүн босогосун сагалатпай, мээримге, кусалыкка, зарлатпай, кайдигерлик мамилеге таштабай, балдардын жан-дүйнөсүн ташбоорлук сезимге айлантпай керек учурунда өз балабызды өз боор-этибизге кысып, суу ичсек дагы балдарыбыздын маңдайында жараткан берген ырыскыны таап жеп тарбия ишин, өз милдеттерибизди мен ата-энемин деген жарандарыбыз кечигип болсо да сезсе, туйса дейли. Айла жоктон турмуштун оор кырдалынан улам өз Мекенинен сырткы миграциянын кулу болуп жумуш издеп, бала багайын, тиричилик кылайын деп, жыргаганына кетпеген ата-энелер, мигранттар өз милдетибизди сезип, өз Мекенибизге кайтып келип, балдарыбыздын жан дүйнөсүн оорутпай таалим-тарбия берип, буйруган ырыскыбызды терип жесек! Кайсы жерге барбагыла! Мамайдын көрү деген элдик оозеки сөздүн таасири мына ушунда жаткансыйт. Акча таап, которуп койдум баламдын курсагы ток, кийими бүтүн, жылуу үйдө отурат деген менен балдарга мээримибизди бере албай жатабыз. Балдардын көксөөсү ата-энем жанымда болсо, мага башка эч нерсенин кереги жок эле деген ойлорун айтып, сагыныч, кусалыктарын көздөрүнөн көрүүгө болот. Балдар кусалыктан ооруп, арга жок ошол абалга көнүп, мээримдүүлүк, боорукерлик касиеттерди жоготуп, эне-атасын сагынбай өзүмчүлдүк, мээрездик сезимдер менен жашай баштайт. Бул кырдаалда ата-энелер өз балдарындагы өзгөрүүлөрдү байкабай балдардын кыял жоруктарын, жүрүм-турум, өсүү процесстериндеги өзгөрүүлөрдү түшүнүшпөй психолог врачтарга кайрылышууда. Учурдагы масштабдуу, глобалдуу маселелерибиздин көйгөлүүсү бала тарбиясы жана бала тарбиясынын ичиндеги гаджет, телефон жана баламды кантип гаджеттерден алыстатам же билимге болгон кызыгуусун канткенде өстүрүп, өрчүтө алам деген эң чоң көйгөйлүү маселелер кабыргасынан коюлуп жатат. Ушул заманбап жашоонун агымында балдарызга гаджеттерди колдонууда чектөөлөрдү киргизишибиз керекпи же колдошубуз керекпи деген суроолор жаралбай койбойт. Албетте жаңы технологиянын агымына кошо агып, адамдын муктаждыктары ошол технологиялардын пайдасы аркылуу ири жана чоң жумуштарды бүтүрүп келгени да жаман эмес [7].

Илимпоздор, окумуштуулар тарабынан телефондун зыяндуулугу жөнүндөгү маалыматтарды угуп, туюп эле келебиз. Мында алты жаштагы же башталгыч класстын окуучулар үчүн телефонду 15 мүнөт гана көрүүгө болорун сунушташат. Түстүү телевизор, телефон, кино, мильтфильмдерди 15 мүнөттөн ашык көрүү түздөн түз мээге терс таасир тийгизип, балдардын ден соолугуна зыяндуулугун тийгизип келүүдө. Бул доор билимдүүлөрдүн, окумуштуулардын доору деп илимпоздор айтып кеткен андыктан балага туура таалим-тарбия берүүдө эң алгач энелерди окутуп, билимдүү кылып, андан соң бала тарбиясын колго алсак. Кыргызстандын келечеге бүгүнкү күндүн келечек муундарынын өсүп, өнүгүп, жетилүүсүндө, өсүп келе жаткан үмүткөрлөрүбүз, уул, кыздарыбыздын ишеничин актап, сырткы миграциянын санын азайтып, баарына топук кылып, балдарыбыздын келечи үчүн өз Мекенибизде эмгектенип, кызмат өтөп, адеп-ахлактуу таалим-тарбия берип, ден соолугун, келечегин, ишеничин, билимин өстүрүүдө ар бир ата-эне өз милдеттерин туура аткарсан! Сен төрөп чоңойтуп

жаткан балага сенчелик эч ким, эч качан тарбия бере албайт жана да бербейт! Таенем май берип чоңойтуп, бакса дагы энемдин суу бергенчелигине барабар болгон жок; деген ой-санаасына айланбайлычы урматтуу эне-аталар! Бала кайсы жерде, кандай үйдө чоңоет ал эненин жоопкерчилиги, аталардын милдети үй-бүлөсүн багыш, камсыздаш, колдош. Атанын жүрүм-туруму, эненин жасаган мамилеси, аткарган иштерибиз менен өз балдарыбызга үлгү бололу урматтуу эне-аталар. Ошондуктан баланы тарбиялоодо өзүбүздү тарбиялап, өз кемчилик, жетишкендиктерибизди сезе билсек, мыкты ата-эне болобузго деген терең ишеничтемин! Мен киммин, мен эмнеге жаралдым, милдеттим, максатым эмне, кандай жумуштарды жасашым керек деген суроолорду бере билгенди билсек [8].

Ата-энелер балдарын бала кезинен баштап жогорку билимсиз жашоодо эч нерсеге жетише албайсың деген ойду таңуулашат, бирок тарыхта жогорку билими жок адамдар көрүнүктүү ишкерлер, бизнесмендер, илимпоздор жана башка илим, искусство, саясат жана башка ишмерлер болуп чыгышкан көптөгөн мисалдар бар. О.э. социалдык тармактардын дүркүрөп өсүшүнө байланыштуу балдар интернет тармактарынан көптөгөн маалыматтарды алышып, көпчүлүк адамдар, эреже катары, окууну аяктагандан кийин өз адистиги боюнча иштебей жүргөндүгүн угушат [9].

Корутунду: Адам деген ким? Адам деген чоң аалам, ааламдын кемчиликтерин түгөлдөгөн адам экенин сезе билсек! Ар бирибиздин көөдөнүбүздө кан жаныбыздан жаралган балдарыбыз баатыр, эр жүрөк, эл сыйлаган эл адамы болсо экен деген изги тилектерибиз бар. Андыктан жаш, болочокто эне болуунун алдында турган жана бүгүнкү жаш муундарды өстүрүп, тарбиялап келе жаткан энелер! Балдарыңарды өзүңөр гана карап, тарбиялап, башка бөлөк, туугандарга таштабай, балдардын жан дүйнөсүн караңгылатпай аз болсо да өз тажрыйбаларыңарды көбөйтүп аны байытып, балдарыңардын адеп-ахлактуулук тарбиясында, жүрүм-турумунда, өсүп жетилүүсүндө өзүңөр гана аң-сезимдик азык бере аласыздар! Эне ички тон, ата сырты тон деген улуу сөздө көрсөтүлгөндөй ички билим, ички маданият, ички адамкерчилик мамилелердин баарын эне көзөмөлдөп, таалим-тарбиясын берип келген. Демек бүгүн өзгөр, максат кой, умтул, балага болгон ишенимди күчөт, канткенде жакшы апа, эне боло алам деген ой, сезим ар бир эненин жүрөгүнүн түпкүрүндө жашашы зарыл. Өзү жана баласы үчүн илим-билимди тереңдеп, изилдеп окуп, үйрөнүүдө өзүнүн энелик милдеттерин өстүрө турган китептерди көп окуп, алектенүүсү абзел. Өзү жана бала үчүн жашоонун жаркын барактарын бүгүн баштап, келечек муундарды тарбиялоо жаңы ачылыштарды, кадамдарды мына бүгүндөн азыркы учурдан баштайлы. Мээридүү, назик, апалар! Билимдүү энеден, билимдүү бала тарбияланат андыктан келечек муундарыбыздын тагдырын бийик көтөрүп, өз учурунан кеч калбай таалим-тарбиябызды берип чоңойтолу. Бүгүнкү наристелер, эртең чоң инсан болоруна ишеничибиз зор!

Колдонулган адабияттар

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: пер. с англ. – Москва: Академия, 1999.
2. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Кыргызстандагы заманбап билим берүүнүн тенденциялары жана көйгөйлөрү // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), 43-50-бб. DOI 10.58649/1694-8033.
3. Мигранттардын балдары. – Режим доступа: <https://www.unicef.org/kyrgyzstan/ky/мигранттардын-балдары> (дата обращения: 29.05.2024).
4. Психология труда: учебник и практикум для вузов / С.Ю. Манухина [и др.]; под общей редакцией С.Ю. Манухиной. – Москва: Изд-во Юрайт, 2024, 485 с. Режим доступа: <https://urait.ru/bcode/536009> (дата обращения: 29.05.2024).
5. Балдарга кантип туура тарбия беребиз? “Балам”. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=3xIJX5JV9uI>
6. Колдошев М. Педагогика. – Ош, 2008, 308- б. – Режим доступа: <https://www.okuma.kg/books.php?id=749> (дата обращения: 29.05.2024).
7. Палагина Н.Н. Психология развития и возрастная психология: учебное пособие для вузов. – Москва: Московский психолого-социальный институт, 2005.
8. Жумалиева Ж.М., Кожогелдиева К.М. Куракты көнүгүү психологиясы: окуу куралы. – Бишкек, 2008.
9. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчөлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // Вестник КНУ им.Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), 72-77- б. DOI 10.58649/1694-8033-2023-2(114)-72-77.

Качкын уулу А., Жыргалбекова А.Ж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Качкын уулу А., Жыргалбекова А.Ж.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kachkyn uulu A., Zhyrgalbekova A. Zh.
KNU named after J. Balasagyn

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН БОЛОЧОКТОГУ МУГАЛИМДЕРИНИН
ПСИХОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ
ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ
НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
PROBLEMS OF FORMING PSYCHOLOGICAL CULTURE FOR FUTURE TEACHERS**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада болочоктогу башталгыч класстын мугалиминин психологиялык маданиятын калыптандыруунун айрым аспектилерин каралат. Башталгыч класстын мугалими өзүнүн жүрүм-туруму, мамиле түзүүсү, баарлашуусу, пайда болгон көйгөлөрдү чече билүүсү боюнча үлгү көрсөтүшү керек, анткени бул сапаттар психологиялык маданияты калыптанган мугалимде болот. Ошондуктан, психологиялык маданияттын жогорку деңгээли менен жогорку квалификациялуу адистерди даярдоо мезгилдин талабы. Психологиялык маданияттын калыптанышынын маанилүү учуру – бул лекция жана практикалык сабактардын потенциалын пайдалануу, психологиялык маданиятты калыптандыруунун психологиялык-педагогикалык коштоосу жана психологиялык маданияттын системалуу диагностикалоо. Макалада психологиялык маданияттын компоненттери жана анын өнүгүү деңгээли аныкталган.

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые аспекты формирования психологической культуры будущих учителей начальных классов. Для учителей начальных классов она особенно значима, так как они должны демонстрировать эталон профессионального поведения и помогать ученикам в решении различных проблем. Поэтому очень важна подготовка высококвалифицированных специалистов с высоким уровнем психологической культуры. Важным моментом формирования психологической культуры являются эффективное использование учебных занятий и практики, психолого-педагогическое сопровождение формирования психологической культуры и систематическая диагностика психологической культуры. В статье определены компоненты психологической культуры и уровень ее развития.

Abstract: The article discusses some aspects of the formation of the psychological culture of future primary school teachers. It is especially important for primary school teachers, as they must demonstrate a standard of professional behavior and help students solve various problems. Therefore, it is very important to train highly qualified specialists with a high level of psychological culture. An important point in the formation of psychological culture is the effective use of educational activities and practice, psychological and pedagogical support for the formation of psychological culture and systematic diagnosis of psychological culture. The article defines the components of psychological culture and the level of its development.

Негизги сөздөр: психологиялык маданият; психологиялык компетенттүүлүк; калыптануу; кесиптик-маанилүү сапаттар; өзүн-өзү жөнгө салуу; кесиптик маданият; психологиялык ден соолук; стресске туруктуулук.

Ключевые слова: психологическая культура; психологическая компетентность; формирование; профессионально-важные качества; саморегуляция; профессиональная культура; психологическое здоровье; стрессоустойчивость.

Keywords: psychological culture; psychological competence; formation; professionally important qualities; selfregulation; professional culture; psychological health; stress resistance.

Изилденип жаткан көйгөйдүн актуалдуулугу. Педагогикалык ишмердик – өтө жоопкерчиликтүү жана татаал иш аракет болгондуктан, анын аткарылышынан өлкөнүн келечеги көз каранды. Заманбап мугалимдер, кандай гана билим болбосун, психологиялык компетенттүүлүккө жана психологиялык маданиятка ээ болушу керек. Башталгыч класстын мугалими билим берүү процессинин бардык катышуучуларына ар кандай көйгөйлөрдү чечүүгө жардам берет. Демек, бул

иш-аракет адамдын психикалык, психологиялык жана физикалык ден-соолугуна таасир этүүчү чоң эмоционалдык жүктү жана стрессти камтыйт.

Болочоктогу мугалим ЖОЖду аяктагандан кийин жумуш издөөгө, өзүн көрсөтүүгө туура келет жана ал өзүнүн алсыз жана күчтүү жактарын, андан аркы ишине жардам берген же тоскоол боло турган мүмкүнчүлүктөрүн канчалык билээрине кесиптик ишмердүүлүгүндөгү ийгилиги көз каранды болот. Болочоктогу мугалимдерди даярдоодо педагогика жана психология боюнча билимди гана эмес, ошондой эле жогорку психологиялык маданиятты өнүктүрүү милдетин аткарат.

Билим берүүнүн стандартынын талаптары ар бир педагог психологиялык билимге ээ болушу керек. Башталгыч класстын мугалимдери ар бир окуучу, ата-эне менен иштешет, алар ар кандай конфликттик кырдаалдарга туш болушат, ошондуктан психологиялык маданиятты жогорулатуу алардын социалдык кесиптик адаптациясы жана психологиялык ден соолугу үчүн маанилүү болуп саналат [6].

Психологиялык маданият, ар бир адам үчүн маанилүү, ал аркылуу эмоционалдык туруктуулук сакталып, жашоо сапаты жогорулайт. Башталгыч класстын мугалими бирдей деңгээлде өзүнүн үлгүсү, кылган аракети, жүрүм-туруму, адамдарга жасаган мамилеси менен психологиялык маданияттын эталонун көрсөтүшү керек.

Психологиялык маданияттын жетишсиз деңгээли конфликттик кырдаалдардын пайда болушуна, агрессиянын өсүшүнө, иштин өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келет. Башталгыч класстын мугалими көбүнчө ата-энелердин, үй-бүлөлөрдүн, ал тургай кесиптештеринин психологиялык жактан билимсиздигине жана сабатсыздыгына туш болушат [4].

Мына ошондуктан заманбап жаш мугалимдер билим берүү процессинде натыйжалуу өз ара аракеттенип, окуучулар, ата-энелер жана кесиптештери менен конструктивдүү диалог жүргүзө билиши керек. Кесиптик компетенттүүлүккө ээ болуу менен, башка адамдардын кызыкчылыктарын эске алып, кызматташууга даяр болууга тийиш.

“Маданият” категориясы – жалпы илимий түшүнүк; ал философияда, педагогикада, психологияда жана социологияда каралат. Психологиялык маданияттын аркасында жашоонун татаал көйгөйлөрүн чечүүдө башталгыч класстын мугалимдеринин натыйжалуу өз ара аракети бар, ошондуктан бул көрүнүштү изилдөө ар кандай багыттагы окумуштуулар ишке ашырат. “Психологиялык маданият” түшүнүгү “кесиптик маданият”, “педагогикалык маданият”, “психологиялык компетенттүүлүк” сыяктуу түшүнүктөр менен байланышкан, бирок булар ар кандай түшүнүктөр.

Психологиялык маданиятты К.А. Абульханова-Славская, В.Е. Давидович, И.В. Дубровина, И.А. Зимняя, Л.С. Колмогорова, А.Н. Леонтьев, О.И. Мотков, Н.Н. Обозов, А.Б. Орлов, Н.Ю. Певзнер, С.Л. Рубинштейн, М.К. Тугушкина ж.б. изилдешкен.

И.В. Дубровина психологиялык маданият адамдын психологиялык билимин жана жалпы маданиятын камтыйт деп эсептейт. Жана жетилген психологиялык маданиятты калыптандыруу зарылдыгы жөнүндө сөз кылат [2].

М.К. Тугушкина психологиялык маданият – бул өзүнүн психологиялык саламаттыгы жөнүндө тынчсыздануусу, психологиялык кризистерди өз убагында жеңүү жана башка адамдарга жардам берүү жөндөмү деп эсептейт жана ал төмөнкү базистик компоненттерди бөлүп көрсөтөт: өзүн-өзү билүү жана башкаларды таанып билүү, өзүн-өзү баалоо жана өзүнүн эмоциясын, жүрүм-турумун, баарлашуусун башкара билүү [9].

Психологиялык маданиятка арналган изилдөөлөрдүн натыйжаларын талдоо анын көптөгөн компоненттерин бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: когнитивдик, конструктивдүү, уюштуруучулук, коммуникативдик, эрктүү ж.б. [3].

Биздин оюбузча, психологиялык маданият адамдын жакшы жашоо мүмкүнчүлүгүн өнүктүрүүгө чоң салым кошот, бул адамдын жашоосун сактоого, өнүгүүгө, айлана-чөйрөнүн шарттарына ыңгайлашууга жана инсанды ийгиликтүү кылууга жардам берген инсандык сапат. Албетте, психологиялык маданият дайыма өнүгүп турат, анын аркасында инсан тажрыйбага ээ болуп, өзүн-өзү жөнгө салуу жана өзүн өзү башкара алат [5].

Ошентип, психологиялык маданият, чыгармачылык мамиле менен өз ишин уюштуруу, стресстен арылуу, өзүн-өзү актуалдаштыруу, өзүн-өзү жана башкаларды реалдуу баалоого жардам берүүгө багытталган. Психологиялык маданиятты жогорулатуу ички чыр-чатактардан алыс болууга, башка адамдар менен өз ара аракеттенүүнүн конструктивдүү жолдорун табууга жардам берет. Психологиялык маданият башталгыч класстын мугалиминин инсандык структурасынын негизги компоненттеринин бири болуп саналат.

Ар кандай ыкмаларды талдоо башталгыч класстын ишмердүүлүгүндө маанилүү болгон психологиялык маданияттын негизги компоненттерин аныктоого мүмкүндүк берди: *адекваттуу өзүн-өзү баалоо жөндөмдүүлүгү, окутуунун мотивациясы, эмоционалдык-эртүүлүк чөйрөсү, өзүн-өзү жөнгө салуу*, инсандын жүрүм-туруму. Биздин оюбузча, бул көрсөткүчтөрдүн өнүгүшүнүн аркасында студенттер кесиптик ишмердүүлүктө ийгиликтүү боло алышат.

Ж. Баласагын атындагы КУУнун педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институнун студенттеринин психологиялык маданиятынын калыптануу деңгээлин аныктоо үчүн биз төмөнкү ыкмаларды тандап алдык: “өзүн-өзүнүн натыйжалуулук шкаласы” (Р. Шварцер, М. Ерусалем); “ЖОЖдо окууга мотивациясы” методикасы (Т.И. Ильина); В.И. Моросанованын өзүн-өзү жөнгө салуу стилинин анкетасы; Дембо-Рубинштейн методу боюнча өзүн-өзү баалоону изилдөө.

Психологиялык маданияттын калыптануу деңгээлин изилдөө максатында студенттерге психодиагностика жүргүзүлдү; изилдөөгө 50 студент катышты (1-курс – 25 студент, 4-курс – 25 студент). Булар болочоктогу башталгыч класстын мугалимдери.

Өзүн-өзү натыйжалуулук сезими инсандык жүрүм-турумга таасир этээри баарыбызга маалым. “Өзүн – өзү натыйжалуулук шкаласы” (Р.Шварцер, М. Ерусалем) методикасы менен диагностика жүргүзүп, биз 1-курстун студенттеринде төмөнкүдөй көрсөткүчтөр бар экендигин аныктадык: өзүн-өзү натыйжалуулугунун төмөн деңгээли – 3 (12%) студентте; ортодон төмөн – 2 (8%) студентте; орточо өзүн-өзү натыйжалуу сезгендер – 10 (40%) студентте; ортодон жогору 6 (24%) студентте; өзүн-өзү натыйжалуулугунун жогорку деңгээли 4 (16%) студентте. Ал эми 4-курстун студенттеринде төмөнкүдөй болду: 16 (64%) студент өзүн-өзү натыйжалуулугун жогорку деп белгилешти; 4 (16%) орточо жогору; 5 (20%) орточо өзүн-өзү натыйжалуулугун көрсөтүштү.

“ЖОЖдо окууга мотивациясы” методикасы (Т.И. Ильина) ошол эле студенттер менен өткөрүлгөн: 1 – курс көпчүлүк студенттерде “диплом алуу” мотивациясы – 15 (60%), “кесипке ээ болуу” – 6 (24%); “билим алуу” – 4 (16%) басымдуулук кылат. 4-курстун студенттеринде “кесипке ээ болуу” мотивациясы басымдуулук кылат – 20 (80%); “билим алуу” – 5 (20%).

В.И. Моросанованын өзүн-өзү жөнгө салуу стилинин анкетасынын жыйынтыгы боюнча, 1-курстун студенттеринде дээрлик бардык шкала боюнча өзүн-өзү жөнгө салуунун төмөн деңгээли басымдуулук кылат. Ал эми 4-курстун студенттеринде бардык масштабда өзүн-өзү жөнгө салуунун жогорку деңгээли басымдуулук кылат. Негизи, бул студенттерде психологиялык маданият калыптангандыгынын көрсөткүчү десек болот.

Дембо-Рубинштейн методикасынын маалыматтары 1-курстун студенттеринин өзүн – өзү баалоосу төмөнкүдөй экенин көрсөттү: 10 (40%) – өзүн төмөн баалоо, 10(40%) – адекваттуу өзүн-өзү баалоо, 5 (20%) студенттерде өзүн жогору баалоо. 4-курстун студенттери өзүн-өзү жогору баалоо менен 5 (20%); адекваттуу өзүн-өзү баалоо – 20 (80%).

Салыштырмалуу талдоо көрсөткөндөй, 4-курстун студенттери психологиялык маданияттын бардык компоненттери боюнча эң жакшы натыйжаларды көрсөтүштү.

Изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жана аларды талдоо. Болочоктогу башталгыч класстын мугалимдерин даярдоодо биз психологиялык маданиятты калыптандырууга көп көңүл бурушубуз керек. Анткени ушул максатта окуу процессинин потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү натыйжалуу колдонулат. Практикалык жана лекциялык сабактарда студенттердин практикалык ой жүгүртүүсү, окуучулар жана алардын ата-энелери менен иштөөдөгү оор учурларды чечүүдө психологиялык-педагогикалык технологияларды колдонуу жөндөмү өнүгөт. Студент инсандын өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн, социалдык жүрүм-турумду жөнгө салуу ыкмаларын, социалдык-педагогикалык ишмердүүлүктүн методикасы жана технологияларын, өзүн-өзү жөнгө салуу ыкмалары менен таанышат.

Ошентип, болочоктогу башталгыч класстардын мугалимдеринин психологиялык маданиятын калыптандыруунун эң маанилүү шарттарынын бири – *бул психологиялык билимге, жөндөмгө жана аларды иш жүзүндө колдонууга болгон кызыгууну өнүктүрүү*. Максаттуу уюштурулган психологиялык-педагогикалык коштоого багытталган психологиялык-педагогикалык технологияларды колдонууну камтыган психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктү өнүктүрүү. Психологиялык маданият аркылуу студент ар кандай турмуштук кырдаалдарда окуучулар, ата-энелер жана мугалимдер менен мамиле түзүүнү үйрөнөт.

Психологиялык маданиятты калыптандырууда натыйжалуу психологиялык сабаттуулукту калыптандыруу негизги шарт болуп саналат. Илимий психологиялык билимдердин өздөштүрүлгөн системасы социалдык интеллекттин, чыгармачылыктын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Ошондуктан, дисциплиналарды изилдөөнүн алкагында студенттер психологиялык-педагогикалык корутундуларды түзүүнү үйрөнүшөт, инсандык мүнөздөмөлөрдү түзүшөт, окуучулар, ата-энелер жана кесиптештери

үчүн сунуштарды иштеп чыгышат. Буга психологиялык, педагогикалык, медициналык жана социалдык жардам көрсөтүү борборлору менен кызматташууну колго алат.

Башталгыч класстардын мугалимдеринин ишинин натыйжалуулугун камсыз кылган психологиялык компетенттүүлүктү калыптандыруу экинчи шарт десек болот. Студенттерде байкоочулукту, эстүүлүктү, эмпатияны (өзүн башка адамдын ордуна коюп, алардын сезимдерин жана эмоцияларын түшүнө билүү), психологиялык сезимталдыкты жана кыраакылыкты өнүктүрүү. Башталгыч класстардын мугалимдери эркин баарлашууга жөндөмдүү болуп, башка адамдын ички көйгөйлөрүн көрө билиши керек (педагогикалык интуиция). Бул сапаттардын баары сабактардын жана педагогикалык практиканын жүрүшүндө иштелип чыгат. Бул үчүн биринчи курстан баштап окуу планына “адистикке киришүү”, “психологиялык-педагогикалык этика”, “психологиялык-педагогикалык практикум” сыяктуу сабактар киргизилиши керек.

Психологиялык маданиятты калыптандыруудагы маанилүү жагдай-бул жеке өзүн-өзү жөнгө салууну өнүктүрүү, анын аркасында адамдар менен натыйжалуу, гумандуу өз ара аракеттенүүнү камсыз кылуу мүмкүн. “Адам-Адам” кесибинин түрү адистен чоң эмоционалдык чыңалууну жана тышкы кысымга туруштук бере билүүнү талап кылат, өнүккөн өзүн-өзү башкаруу жана стресске туруктуулук психологиялык маданияттын маанилүү көрсөткүчтөрү болуп саналат. “Психологиялык-педагогикалык практикум” дисциплинасын изилдөөнүн алкагында студенттер стресске туруктуулукту өнүктүрүү ыкмаларын өздөштүрүшөт. Ар бир кесип адамдан маданий жүрүм-турумду, сылыктыкты, дипломатияны, жоопкерчиликти, адеп-ахлактуулукту жана өзүн-өзү сыйлоону талап кылат, ошондуктан психологиялык маданиятты калыптандырууда башталгыч класстын мугалиминин кесиптик-маанилүү сапаттары, кесиптик-этикалык нормалары жана принциптер маанилүү ролду ойнойт [8].

Психологиялык маданиятты калыптандыруунун психологиялык педагогикалык коштоосундагы дагы бир маанилүү жагдай, болочоктогу башталгыч класстын мугалими келечектеги кесибине карата оң мамиленин өнүгүшү чоң роль ойнойт. Келечектеги кесипке мотивациялык-баалуу мамилени өнүктүрүү үчүн факультеттин бүтүрүүчүлөрү менен жолугушуулар уюштурулуп, биргелешкен илимий-практикалык конференциялар өткөрүлүп турат.

Бүтүрүүчүлөрдүн жумушка орношуусу ар дайым жогору – 78 пайыз, дээрлик бардык студенттер өз адистиги боюнча иштешет, бирок тилекке каршы 3 жылдын ичинде көпчүлүгү бакчалардан, мектептерден жана кетишет. Себептери эң ар түрдүү: абдан татаал жумуш, чыр-чатактар, кимдир бирөө иштей албайт, кимдир бирөө иштеп баштагандан кийин тандоо туура эмес экенин түшүнөт, көбүнчө аз айлык себеп болот. Кыязы, бул студенттер менен кесиптик сапаттардын калыптанышына өбөлгө түзгөн келечектеги кесипке мотивациялык-баалуулук мамилесин калыптандыруу боюнча аз иштешкен. Ал эми андан да коркунучтуусу, адам кесиптик-маанилүү сапаттары иштелип чыккан эмес, психологиялык маданияты калыптанган эмес, ал кесиби боюнча иштей берет. Анын натыйжасында, ал канча тагдырды майып кыла алат?

Азыртадан эле 1-курста биз кесип тандоо мотивациясынын диагностикасын жүргүзөбүз, тандалган кесип жана психологиялык маданият жөнүндө түшүнүктөрдү билүү үчүн “бүтпөгөн сүйлөмдөр” методикасын жүргүзөбүз. Натыйжаларды талдоо студенттердин кесипти аң-сезимдүү тандап, ал жөнүндө 78 % жакын так түшүнүккө ээ экендигин, бирок 14-16 % жакыны факультетке келип, көйгөйлөрүн чечип, калгандары өз тандоосун, туш келди тандоосун түшүндүрө албай жаткандыгын көрсөтөт [7].

Болочоктогу башталгыч класстын мугалиминин кесиптик компетенттүүлүгүн жана психологиялык маданиятын изилдөөнүн психодиагностикалык программасы, ал өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: окуу ишмердүүлүгүнүн мотивдерин изилдөө методикасы (А.А. Реан, В.А. Якунина); Дж. Роттердин субъективдүү контролдоо деңгээлин аныктоонун методикасы (адаптация Е.Ф. Бажина, С.А. Голынкиной, А.М. Эткинда); Джеймс Крамбо жана Леонард Махоликтин маанилик багыттагы тести (МБТ), Д.А. Леонтьевдин адаптациясы боюнча; И.М. Юсуповдун эмпатиясынын экспрессдиагностикасы; Джонсондун креативдүүлүк анкетасы; өзүн актуалдаштыруу тести (ӨАТ), “өзүн-өзү натыйжалуулук шкаласы” методикасы (Р. Шварцер, М. Ерусалем).

Диагностика окуу мезгилинде жүргүзүлөт. Психодиагностиканын жүрүшүндө төмөндөгүдөй көйгөйлөр аныкталган: кесиптик билим, билгичтиктер жана көндүмдөр начар өнүккөн, жеке демилгеси төмөн, көптөгөн студенттер психологиялык-педагогикалык көйгөйлөрдү чече алышпайт. 4-курста студенттер бул көйгөйлөрдү чече алышат.

Натыйжаларды талдоо студенттердин психологиялык маданиятын калыптандыруунун психологиялык-педагогикалык коштоосуна жардам берет. Көйгөйлөрдү чечүү үчүн психологиялык консультациялар уюштурулуп, кесиптик өсүүгө тренингдер өткөрүлүүсү зарыл.

Келечектеги башталгыч класстын мугалимдеринин психологиялык маданиятын өнүктүрүүдө студенттердин психологиялык маданиятын талдоо жөндөмү чоң роль ойнойт. Ушул максатта тренингдер, чыгармачылык иштер жүргүзүлүп, анда студент өзүнүн психологиялык маданиятын чагылдырат. Дагы бир зарыл шарт катары психологиялык маданияттын компоненттерин түзүү психологиялык-педагогикалык жактан колдоо боюнча максаттуу уюштурулган иш болуп саналат.

Жыйынтык. Ошентип, психологиялык маданиятты калыптандыруу үчүн окуу дисциплиналарынын потенциалын натыйжалуу пайдалануу, активдүү социалдык-педагогикалык окутуунун методдорун, социалдык-психологиялык тренингдерди пайдалануу, окуу процессине долбоордук ишмердүүлүктү киргизүү, кесиптик ишмердүүлүктө келечектеги адис туш боло турган практикалык маселелерди чечүү зарыл. Психологиялык маданият ички чыр-чатактарды жана карама-каршылыктарды чечүүгө, өзү жана башкалар менен конструктивдүү өз ара аракеттенүүнү курууга жөндөмдүү ийгиликтүү адистин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар

1. Гудимова А.Н., Кулуева С.С., Ырыскадыр кызы А.А. Педагогическая диагностика – одно из средств развития универсальных учебных действий младших школьников // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 2(114), с. 36-42.
2. Дубровина И.В. Практическая психология образования: учебное пособие / И.В. Дубровина. 4-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2004.
3. Ермаченко Н.А. Подходы к исследованию феномена психологической культуры // Педагогическое образование в России, 2015, № 6, с. 155-158.
4. Иванова И.П., Патеева О.В. Подготовка будущих психологов к работе с агрессивными подростками // Вопросы повышения эффективности профессионального образования в современных условиях: материалы VI Международной учебно-методической конференции; под ред. А.Ю. Александрова, Е.Л. Николаева. – Чебоксары, 2014, с. 281-285.
5. Иванова И.П. Психологическая устойчивость в контексте саморегуляции человека // Актуальные вопросы воспитания детей и учащейся молодежи. – Чебоксары, 2010, с. 52-55.
6. Иванова И.П. О некоторых проблемах профессионального обучения студентов-психологов // Воспитательная работа в вузе: теория и практика. – Чебоксары, 2009, с. 47-51.
7. Иванова И.П. Об организации работы по обучению здоровью студентов психолого-педагогического факультета // Актуальные проблемы воспитания студенческой молодежи. – Чебоксары, 2006, с. 66-69.
8. Кузьмина А.Б. Формирование психологической культуры у будущих педагогов: автореф. дисс. ... канд. псих. наук: 19.00.07. – Пятигорск, 2015, 21 с.
9. Тутушкина М.К. Практическая психология. – Спб.: Дидактика Плюс, 2001, 368 с.
10. Шубникова Е.Г. Подготовка студентов педагогического вуза к профилактике зависимого поведения в детской и молодежной среде: монография – Москва: Современное образование, 2014, 160 с.
10. Турдубаева Р. Ш. Үй-бүлөдөгү тарбия жана өспүрүмгө карата мамиленин калыптанышы // Ж. Баласагын ат. КУУнун жарчысы, 2019, № 1 (97), 58-64-бб.

Бөкөнбаева Ж.К., Болджурова И.С.
Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
Боконбаева Ж.К., Болджурова И.С.
Министерство образования и науки Кыргызской Республики
Bokonbayeva Zh.K., Boldzhurova I.S.
Ministry of Education and Science of the Kyrgyz Republic

**НАМАЗБЕКОВ КАСЫМБАЙ – СОВЕТТИК ДИПЛОМАТИЯНЫН КОРУНУКТУУ
ОКУЛУУ (90 ЖЫЛДЫГЫНА АРНАЛАТ)
НАМАЗБЕКОВ КАСЫМБАЙ – ЯРКИЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ СОВЕТСКОЙ
ДИПЛОМАТИИ (К 90-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ)
NAMAZBEKOV KASYMBAY – A PROMINENT FIGURE IN SOVIET DIPLOMACY (ON
HIS 90TH ANNIVERSARY)**

К 100-летию образования Кара-Кыргызской автономной области

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун тышкы иштер министрлигинин борбордук аппаратында, андан кийин Россия Федерациясынын ТИМинде, ошондой эле Советтер Союзунун ар кандай элчиликтеринде чейрек кылымдан ашык иштеген Советтер Союзунун көрүнүктүү дипломаттарынын бирине арналган. Бул макалада К.Намазбековдун кызыктуу жана татаал өмүр жолу чагылдырылган. Жөнөкөй дыйкан үй-бүлөдөн чыккан, айыл чарба адистиги бар, андан кийин СССРдин тышкы иштер министрлигинин жогорку дипломатиялык мектебине тандалып алынган, француз жана Вьетнам тилдерин билген, таланттуу дипломат, өзүнүн дипломатиялык ишин Вьетнам-Америка согушунун татаал мезгилинде баштаган. Эл аралык мамилелер боюнча расмий документтердин долбоорлорун түзүүчү катары дипломатикалык корпуста аты чыккан. Андан соң Мали Республикасына, Борбордук Африка Республикасына СССР дин элчилигинде иштейт. Таланты менен дипломатиялык протокол боюнча дасыккан эксперт катарында СССР ТИМ инде эмгектенет. Эл аралык мамилелер боюнча расмий документтердин долбоорлорун түзүүчү катары дипломатикалык корпуста аты чыккан. Кийин Кыргызстанга келгенде атактуу Болот Мамбетов атындагы коомдук фондунун уюштуруучусу болгон.

Аннотация: Данная статья посвящена одному из выдающихся дипломатов Советского Союза, более четверти века проработавшему в центральном аппарате Министерства иностранных дел Союза Советских Социалистических Республик, а затем в МИДе Российской Федерации, а также в различных посольствах Советского Союза. В статье прослеживается интересный и сложный жизненный путь Намазбекова К. Выходец из простой крестьянской семьи, имеющий сельскохозяйственную специальность, затем отобранный в Высшую Дипломатическую школу при МИД СССР, знающий французский и вьетнамский языки, талантливый дипломат, свою дипломатическую деятельность начал в сложный период вьетнамско-американской войны. Затем будут заграничные командировки в Республику Мали, Центральную Африканскую Республику. Знаток дипломатического протокола. Составитель проектов официальных документов по международным связям. Организатор Общественного Фонда им. Болота Мамбетова.

Abstract: This article is dedicated to one of the most distinguished diplomats of the Soviet Union, who served for over a quarter of a century in the central apparatus of the Ministry of Foreign Affairs of the Union of Soviet Socialist Republics, and later in the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, as well as in various embassies of the Soviet Union. The article traces the interesting and complex life path of Namazbekov K. Coming from a simple peasant family and initially specializing in agriculture, he was later selected for the Higher Diplomatic School at the USSR Ministry of Foreign Affairs. Fluent in French and Vietnamese, this talented diplomat began his career during the challenging period of the Vietnam-American War. Subsequently, his overseas assignments took him to the Republic of Mali and the Central African Republic. He became an expert in diplomatic protocol, the drafter of official documents on international relations, and the organizer of the Bolot Mambetov Public Fund.

Негизги сөздөр: СССРдин тышкы иштер министрлиги; Россия Федерациясынын тышкы иштер министрлиги; Вьетнамдагы БАР; Мали Республикасындагы элчиликтери; дипломатиялык протокол боюнча эксперт; эл аралык мамилелердин документтеринин долбоорлору; Б.Мамбетов атындагы коомдук фонду; негиздөөчү.

Ключевые слова: Министерство иностранных дел СССР; Министерство иностранных дел Российской Федерации; ЦАР во Вьетнаме, посольства Республике Мали; эксперт по дипломатическому протоколу; по проектам документов международных отношений; общественный фонд имени Б.Мамбетова; учредитель.

Keywords: Ministry of Foreign Affairs of the USSR; Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation; CAR in Vietnam, Embassy of the Republic of Mali; expert on diplomatic protocol; on draft documents of international relations; B. Mambetov Public Foundation; founder.

Намазбеков Касымбай (1934-2016 гг.) В истории киргизской советской дипломатии одним из старожилов МИД СССР является Намазбеков Касымбай Намазбекович. Около 30 лет он проработал в Центральном аппарате Министерства иностранных дел Советского Союза, затем Российской Федерации. Из них более десяти лет находился в зарубежных командировках, на различных дипломатических должностях в посольствах СССР и Российской Федерации.

Намазбеков Касымбай Намазбекович родился в 1934 году в поселке Улахол Иссык-Кульского района Киргизской ССР в простой семье колхозника Джельденова Намазбека. Способного, стремившегося к знаниям мальчика родители определили в среднюю школу-интернат имени Л.Н. Толстого в городе Рыбачье Киргизской ССР, которую он окончил в 1950 году. Кстати, на долгие годы школа имени Льва Толстого была кузницей большого отряда интеллигенции республики. В этом же году Намазбеков окончил курсы гидротехников.

Свою трудовую биографию Касымбай Намазбекович начинает с работы гидротехником Балыкчинского управления оросительных систем Министерства водного хозяйства Киргизской ССР. В 1952 году он поступает в Киргизский сельскохозяйственный институт имени К.И. Скрябина, который окончил в 1957 году уже по специальности «зоотехник» [1]. Молодому, перспективному специалисту поручается важный участок работы главного зоотехника-селекционера двух племенных хозяйств «Кок-Сай» и «Кок-Мойнок» Министерства сельского хозяйства Киргизской ССР. Плодотворная деятельность этих хозяйств по выведению новых пород и улучшению племенных качеств животных была известна всей республике. Через некоторое время его выбирают на очень ответственный пост инспектора Комитета партийно-государственного контроля ЦК КП Киргизии и Совета Министров Киргизской ССР. С июля 1965 года по сентябрь 1966 года Намазбеков К.Н. назначается на должность заместителя заведующего сельскохозяйственным отделом Центрального Комитета Компартии Киргизии. В эти годы начинается массовый набор молодых, перспективных и проверенных на партийной работе сотрудников союзных республик на учебу в Высшую дипломатическую школу при МИД СССР. Среди прошедших всестороннюю проверку и отбор в это закрытое учебное заведение был и К. Намазбеков. В 1966 году он был зачислен слушателем Высшей дипломатической школы при МИД СССР в Москве. Во время учебы в 1968 году он прошел трехмесячную производственную практику в Париже, в Посольстве СССР во Франции [2]. Способный и вдумчивый, хорошо разбирающийся в тонкостях международной политики, Намазбеков К.Н. успешно окончил это учебное заведение с хорошими знаниями французского и вьетнамского языков. Сразу же после окончания Высшей Дипломатической школы в 1969 году Намазбекова К.Н. направляют на работу первым секретарем посольства СССР в Демократической Республике Вьетнам. Это время в мировой истории известно как «заключительный этап второй индокитайской войны». Прекращение с ноября 1968 года американских бомбардировок территории Северного Вьетнама позволило перейти к восстановлению народного хозяйства республики. В ходе этой войны американская сторона потеряла 60 тысяч человек убитыми и свыше 300 тысяч ранеными [3]. Весь мир и сама американская общественность с тревогой и протестами следили за этой войной. В ноябре 1968 года на президентских выборах в Америке победил Ричард Никсон, чьим главным лозунгом было завершение войны «почетным миром». Для этого новая американская администрация в 1969 году начала политику «вьетнамизации» и «деамериканизации» войны в Южном Вьетнаме, направленную на передачу ответственности за дальнейший ход войны на Южный Вьетнам, с постепенным выводом американских войск из зоны конфликта. К концу 1970 года из воюющей страны были выведены 210 тысяч американских солдат и офицеров, США передали почти все тяжелое вооружение выведенных войск сайгонской армии. В самом Южном Вьетнаме коммунистические отряды Национального фронта освобождения Южного Вьетнама поддерживали

образование Республики Южного Вьетнама в 1969 году. Через шесть лет войска Северного Вьетнама полностью займут Южный Вьетнам, дойдя до Сайгона, и в апреле 1975 года коммунисты поднимут знамя над Дворцом независимости в Сайгоне.

Советские военные специалисты помогали воинам ВНА осваивать военную технику. Около 6360 советских офицеров работали во Вьетнаме военными советниками. По официальной версии они помогали отражать воздушные налеты американцев с поддержкой ракетных комплексов противовоздушной обороны. Каждый день этой девятилетней войны обходился Советскому Союзу в 2 миллиона долларов [4]. Кроме военной помощи, из Советского Союза поступали медикаменты, продовольствие, одежда. Советская сторона большое внимание уделяла подготовке квалифицированных специалистов для народного хозяйства ДРВ. Во Вьетнаме также находилась большая группа советских специалистов в области строительства, промышленности, сельского хозяйства, приехавшая для восстановления разрушенного войной народного хозяйства ДРВ. Только в 1972 году по договоренности между двумя странами советские специалисты участвовали в строительстве 56 промышленных предприятий и других объектов инфраструктуры на территории Демократической Республики Вьетнам.

Советский Союз также пытался найти компромиссный вариант в борьбе между Южным и Северным Вьетнамом, что в значительной степени способствовало решению проблемы восстановления мира во Вьетнаме. Москве часто приходилось выступать в качестве посредника между воюющими сторонами, когда те не могли найти компромиссных решений на переговорах в Париже. В эти драматические годы Касымбай Намазбекович работал в Ханое в отделе культурных связей Посольства СССР в ДРВ, разрабатывал соглашения между правительствами стран, организовывал приёмы делегаций и встречи с интересными людьми из Советского Союза для советских военных, специалистов и активистов-вьетнамцев. В памяти семьи Намазбековых остались дружеские встречи на вьетнамской земле с сыном выдающегося ученого, академика Михаила Луцихина – Германом Михайловичем, который работал преподавателем одного из вузов Ханоя. Часто Вьетнам того времени посещали известные личности из Советского Союза. Первая женщина-космонавт Валентина Терешкова, знаменитый поэт Евгений Евтушенко и многие другие. Итак, Касымбай Намазбекович более пяти лет проработал во Вьетнаме в самое сложное, военное время этой страны [5].

После такой тяжелой и небезопасной работы во Вьетнаме, учитывая добросовестное и творческое отношение к работе, преданность идеалам социализма, К. Намазбекова в октябре 1972 года приглашают на должность первого секретаря Отдела по культурным связям с зарубежными странами в Центральный аппарат Министерства иностранных дел СССР. Ему поручается сопровождение высоких советских делегаций в Корею, Народную Демократическую Республику, в Лаос, Камбоджу.

С 1978 по 1982 год Намазбеков К. снова находится за границей [6]. Его направляют советником Посольства СССР в Республику Мали. Небольшие предприятия по переработке сельхозпродукции, относящиеся к государственному и частному сектору, были созданы в Мали с помощью Франции, ФРГ, СССР, КНР. Задачей советского посольства в этой стране, как и на всем африканском континенте, было продвижение и пропаганда идей социализма, социалистического образа жизни, привлечение на свою сторону освободившихся от колониального ига стран Африки. Советский Союз предлагал безвозмездную помощь в развитии главных отраслей экономики Мали, отбирал молодых малийцев для обучения в своих учебных заведениях. После работы в Мали, Намазбеков снова в штате центрального аппарата Министерства иностранных дел Советского Союза, в отделе по культурным связям с зарубежными странами. Грамотного, тонкого и глубоко знающего дипломатический протокол, Касымбая Намазбековича определяют на самую сложную работу – составление проектов официальных документов соглашений, протоколов намерений по гуманитарному сотрудничеству с различными странами. Так, в 1984 году он готовит проект соглашения между правительствами Советского Союза и Кореи, Народной демократической Республикой о культурном, научном и гуманитарном сотрудничестве. Протокол был подписан в том же году. В 1985 году Намазбеков подготовил подобное соглашение с Народной Республикой Болгарией, подписанное в том же году. В 1987 году им был подготовлен проект соглашения по культурному, научному и гуманитарному сотрудничеству с Вьетнамом.

После развала СССР Намазбеков К. остается в Москве, его вновь приглашают на работу в Министерство иностранных дел Российской Федерации. Уже в 1993 году его направляют советником Посольства Российской Федерации в Центральную Африканскую Республику. ЦАР не имеет выходов к морю. Однако, обладая такими большими природными ресурсами, как месторождения

алмазов, урана, нефти, леса, тем не менее, ЦАР остается одной из самых бедных стран в мире. В 1994 году командировка Намазбекова К. подошла к концу, он выходит на заслуженный отдых [7].

За время службы в Министерстве иностранных дел Советского Союза, а затем Российской Федерации, Касымбай Намазбекович был многократно награжден Почётными грамотами, орденами и медалями. Так: орденом “Знак Почёта”, медалями “Ветеран труда”, “За доблестный труд”, «65 лет Победы в Великой Отечественной войне (1941-1945 годов)», Памятной медалью “200 лет Министерства иностранных дел Российской Федерации», юбилейной медалью “70 лет Министерства иностранных дел Кыргызской Республики» [8].

После выхода на пенсию Намазбеков вернулся в Кыргызстан, где вёл активную общественную работу. В 1998 году Намазбековым Касымбаем был организован Общественный фонд имени Болота Мамбетова, выдающегося государственного деятеля сороковых - шестидесятых годов XX века. Фонд принимал активное участие в жизни Кыргызстана. Правлением фонда была учреждена премия имени Болота Мамбетова за выдающиеся достижения в любых отраслях и направлениях народного хозяйства республики размером в 10 000 сомов. Лауреатами премии стали более десяти известных государственных и общественных деятелей-кыргызстанцев. Кроме того, фонд оказывал материальную поддержку способным студентам Кыргызской аграрной академии и Академии управления, выплачивая ежемесячную стипендию в течение десяти лет. Регулярно оказывалась посильная материальная помощь ветеранам Великой Отечественной войны. К 90-летию со дня рождения Болота Мамбетова был установлен величественный монумент в центре города Бишкека, памятный барельеф на Ортотокойском водохранилище, которое носит имя Болота Мамбетова. Памятная табличка установлена также на питьевом горном источнике, на “Оленях” в Боомском ущелье. Благодаря Касымбаю Намазбековичу, был издан сборник “Болот Мамбетов. Память о нём. Страницы нашей истории” [9].

Руководство Кыргызской Республики 31 августа 2024 года, в дни 33 годовщины независимости, по достоинству оценило выдающиеся заслуги перед Родиной Болота Мамбетова, в годы Великой Отечественной войны и восстановления крупных предприятий, посмертно присвоив ему звание «Героя Кыргызской Республики».

На протяжении всей жизни рядом с Касымбаем Намазбековичем находилась его жена, верная помощница, соратница, личный врач, Намазбекова Эдиса Исаевна. Во всех зарубежных командировках она по заданию Министерства иностранных дел Советского Союза, затем МИД Российской Федерации, работала врачом в советских посольствах в тех странах, где проходила дипломатическая миссия ее супруга [10].

11 февраля 2016 года Касымбай Намазбеков ушёл из жизни, оставив светлую память о себе, как о человеке предельно честном, мужественном, достойном, человеке высокого профессионализма, патриоте Кыргызстана и России. В воспоминаниях семьи он остаётся заботливым, чутким, любящим мужем и главой семьи. Дети и внуки безмерно гордятся своим великим дедом и отцом, принадлежавшим к числу первых дипломатов Кыргызстана и почётных дипломатов Советского Союза и России.

Список использованной литературы

1. «Дипломаттын жубайы Эдиса Намазбекова: ботон жерде олуп калабызбы деп коркчумун. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/20210317/edisa-namazbekova-menen-maek-1051798364.html>.
2. Личный архив семьи К.Н. Намазбековых.
3. Война во Вьетнаме 1964-1975 годов // РИА Новости, 02.03.2015. – Режим доступа: <https://ria.ru/spravka/20150302/1050377278.html>.
4. Советские войска во Вьетнаме. Какова была их задача? // «Военное обозрение». – Режим доступа: <https://topmar.ru/13536-sovetskie-voyska-vo-vetname-kakova-byla-ih-zadacha.html>.
5. Вьетнам согушуна катышкан кыргызстандыктар. – Режим доступа: <https://sputnik.kg/20200818/vetnam-sogushuna-katyshkan-kyrgyzstandyktar-1049352120.html>; <https://sputnik.kg/20210317/edisa-namazbekova-menen-maek-1051798364.html>.
6. Кыргызстандык дипломат Африкада. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=agXi6yR5imE&t=179s>
7. Там же.
8. Из личного архива семьи К.Н. Намазбекова.
9. Болот Мамбетов. Память о нем. Страницы нашей истории. – Бишкек: АО «Учкун», 1998.
10. Режим доступа: <https://sputnik.kg/20210317/edisa-namazbekova-menen-maek-1051798364.html>;

Мухаметкали А.А.
Аль-Фараби атындағы Казак ұлуттук университеті
Мухаметкали А.А.
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
Mukhametkali A.A.
Kazakh National University named after Al-Farabi

**ТАРЫХНААМАДАҒЫ “БОРБОРДУК АЗИЯ” ЖАНА “ТАТАРИЯ” ТЕРМИНДЕРИНИН
АНЫКТАМАЛАРЫНЫН ТАРЫХЫ ЖАНА ОРТО КЫЛЫМДАҒЫ ЕВРОПАЛЫК
САЯКАТЧЫЛАРДЫН ЭСКЕРТУҮЛӨРҮ
ИСТОРИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЙ ТЕРМИНОВ «ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ» И «ТАРТАРИЯ»
В ИСТОРИОГРАФИИ И ЗАПИСКАХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ЕВРОПЕЙСКИХ
ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ
HISTORY OF DEFINITIONS OF THE TERMS “CENTRAL ASIA” AND “TARTARY”
IN HISTORIOGRAPHY AND NOTES OF MEDIEVAL EUROPEAN TRAVELERS**

Кыскача мүнөздөмө: "Орто кылымдагы европалык саякатчылардын тарыхнаамасындагы жана жазмаларындагы "Борбордук Азия" жана "Тартария" терминдеринин аныктамаларынын тарыхы" деген макалада орто кылымдардагы европалык саякатчылардын тарыхый изилдөөлөрүндө жана саякат каттарында "Борбордук Азия" жана "Тартария" түшүнүктөрүнүн эволюциясына сереп берилет. Автор бул терминдердин ар кандай тарыхый мезгилдердеги ар кандай аныктамаларын жана чечмелөөлөрүн талдап, алардын өзгөрүлмөлүүлүгүн жана контексттик көз карандылыгын белгилейт. Европалык изилдөөчүлөрдүн бул аймактарды кабылдоосунун тарыхый тамырларын жана эволюциясын, ошондой эле орто кылымдагы Европада Чыгыш жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандыруудагы ролун изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулат.

Аннотация: Статья «История определений терминов «Центральная Азия» и «Тартария» в историографии и записках средневековых европейских путешественников» представляет обзор эволюции понятий «Центральная Азия» и «Тартария» в исторических исследованиях и путевых записках европейских путешественников периода Средних веков. Автор анализирует различные определения и трактовки этих терминов в разных исторических периодах, отмечая их изменчивость и контекстуальную зависимость. Особое внимание уделяется исследованию исторических корней и эволюции восприятия этих регионов европейскими исследователями, а также их роли в формировании представлений о Востоке в средневековой Европе.

Abstract: The article «History of Definitions of the Terms 'Central Asia' and 'Tartary' in Historiography and Travel Notes of Medieval European Travelers» provides an overview of the evolution of the concepts of «Central Asia» and «Tartary» in historical research and travel accounts of European travelers during the Middle Ages. The author analyzes various definitions and interpretations of these terms in different historical periods, noting their variability and contextual dependence. Special attention is paid to the study of the historical roots and evolution of the perception of these regions by European researchers, as well as their role in shaping perceptions of the East in medieval Europe.

Негизги сөздөр: Борбордук Азия; Тартария; Туран; Орталык Азия; Түркестан; Италиялык жолоочулар.

Ключевые слова: Центральная Азия; Тартария; Туран; Средняя Азия; Туркестан; итальянские путешественники.

Keywords: Central Asia; Tartary; Turan; Middle Asia; Turkestan; italian travelers.

Центральная Азия и Тартария (Татария) вызывали довольно острый интерес для средневековых итальянцев. Прежде всего это связано с тем, что Золотая Орда была очень мощным государственным образованием, и опасность с ее стороны постоянно возрастала. Фактически в этом отношении мы можем наблюдать столкновение двух цивилизаций: с одной стороны, европейская цивилизация, которая характеризуется оседлостью и стабильным цивилизационным развитием, а с другой – азиатская цивилизация – подвижные кочевники, которые в глазах европейцев выглядели варварами. Более того, по мнению Н. Шастиной, европейцы понимали амбиции татар ничуть не меньше, как мировое господство и отдавали себе отчет, что военной мощности у татар достаточно,

чтобы воплотить в жизнь данный замысел. Тот факт, что татары остановились на Восточной Европе, был связан с тем, что начались внутренние раздоры за власть, а общеевропейский крестовый поход, который поддерживал Папа Римский и на котором настаивал Галицко-Волынский князь Данило Галицкий, так и не состоялся, ничуть не обнадеживая европейских владык. Исходя из этого европейским дворам было необходимо установление дипломатических отношений с татарами, а то и вовсе проведение разведки. Поэтому было положено начало дипломатическим миссиям, цель которых – установление контакта с татарами и сбор информации о них. Отметим, что согласно Британской энциклопедии название «татар» изначально обозначало племена, проживающие на северо-востоке современной Монголии и на берегу озера Байкал, в V веке нашей эры. Данные народы были тюркоязычными и, вероятно, имели родство с половцами или кыпчаками. В начале XIII века различные группы этих тюркских кочевников вступили в состав армий монгольского завоевателя Чингисхана, что привело к слиянию монгольских и тюркских элементов. После этого слияния монгольские захватчики России и Венгрии стали известны европейцам как «татары» или «тартары». Этот термин был использован для обозначения монгольско-тюркских народов, которые входили в состав Золотой Орды и других монгольских княжеств. В ходе монгольского нашествия на Русь и в Европу термин «татары» стал широко распространенным в европейской литературе и источниках [6].

Особое внимание к «татарской проблеме» прослеживается в сложившейся терминологии, когда средневековыми западноевропейскими историками довольно часто для определения монголов употребляется термин не «татар» по самоназванию народа, а именно «тартар», который довольно четко соотносится с греческой мифологией и обозначает ад, вечную тьму. Такой подход непосредственно свидетельствует о страхе перед татарами, который был не беспочвенным [5, с. 202]. Наиболее известные европейские средневековые путешественники, которые оставили после себя письменные свидетельства – это Плано Карпини и Вильгельм де Рубрук. Отметим, что средневековая Европа при географических определениях очень редко использовала понятия границ отдельных государств, в то время, как правило, границами служили природные барьеры: горы, моря, реки. А геопространственное мышление средневекового европейца в основном оперировало конкретными позициями, например, названиями народов, которые населяли те или иные территории, или города, которыми владели. Учитывая, что маршруты дипломатических миссий Плано Карпини и Вильгельма де Рубрука значительно отличались, не удивительно, что они вкладывали совершенно разные понятия в термин «Тартария» и заключали в него несколько иные территории. Исходя из этого, необходимо, опираясь на источники, установить, что вкладывалось в понятие «Тартария» этими путешественниками.

После своего недолгого пребывания в Киеве, Плано Карпини был сопровожден в город Канов (Канев), который, по свидетельству Плано Карпини, уже принадлежал непосредственно татарам. Данный населенный пункт находится на правом берегу реки Днепр, в ста двадцати километрах от современного Киева. Опираясь на свидетельства путешественника, именно эти земли нужно считать западными границами Тартарии [5, с. 67]. Опираясь на другие исторические источники, можно усомниться, что правобережье Днепра непосредственно входило в состав Тартарии, возможно, тут имеет место субъективное восприятие Плано Карпини, скорее всего его выводы о том, что город принадлежал татарам, сложилось от того, что именно там была первая встреча с ними. Далее, по тексту Плано Карпини можно установить приблизительные восточные границы территорий, которые вкладывались в понятие «Тартарии»; естественно, сам европейский дипломат не был в крайних восточных землях Тартарии, но довольно четко обрисовывает их, оперируя гидронимами. Так, в термин «Тартария» Карпини вкладывает такие земли в бассейнах рек Днепр, Дон, Волга и Яик. При описании земель он указывает кочевья тех или иных правителей. Также можно проследить южные границы этого государственного образования. А именно, Плано Карпини указывает, что в зимний период кочевники спускаются к морю, скорее всего, путешественник имеет в виду Каспийское [5, с. 70]. Таким образом, можно говорить о том, что в термин «Тартария» Плано Карпини вкладывал территории, которые непосредственно контролировались татарами. По мнению Плано Карпини, сам термин «Тартария» скорее является гидронимом: «В восточных странах есть некая земля, о которой сказано было выше, и называется монгал. В ней жили некогда четыре народа. Один из них назывался йека-монгал, то есть великие монголы, другой – су-моал, то есть монголы вод; сами же себя называли они «тартары», по имени некой реки, текущей, через их землю, которую они называли Тартар. Третий (народ) назывался меркиты, четвертый же – мекриты...» [5, с. 37-38].

Несколько иных взглядов был францисканский монах Вильгельм (Гельм) де Рубрук. Отметим, что этот путешественник совершил свою дипломатическую миссию пешком и оставил после себя более детальное описание жизни татаров. Главным отличием можно считать то, что де

Рубрук вообще не использует термин «Тартария», а всегда использует само название «татары» и соответственно «татария» или «земли татар». Также им не используется понятие государства по отношению к этим землям. Вильгельм де Рубрук имел иной маршрут, и на территорию татар прибыл морем. Свой путь в ставку он начинал из города Солдаи (г. Судак в Крыму), этот город де Рубрук назвал первым городом татар на юге. То есть по факту очертил южную границу их владений. Рубрук несколько увеличивает географические рамки государства татар и вкладывает в термин «Татария» земли, которые по факту не входили в ее состав, но народы, проживающие на них, были обложены данью. В данном историческом источнике земли татар, или Татария обрисована следующим образом: «От Дуная до мест, где восходит солнце», то есть тем самым де Рубрук подчеркивал огромные масштабы данных земель. Уточняя, он дает такие рамки, от Дуная до Волги, южную границу он проводит по морям (Черное, Каспийское). Так же, как и Плано Карпини де Рубрук не акцентирует внимание на северной границе земель, так как по факту никто из них там не пребывал [5, с. 88-91].

Таким образом, в записках средневековых путешественников понятие «Тартария» («Татария») четко соотносится с народом, который населял эти земли, – монголами. Однако, если Карпини был более подвержен влиянию западноевропейских традиций и использовал термин «Тартария», то де Рубрук был более объективным и не позволял себе такого. В то же время различные маршруты данных дипломатических миссий создают разное географическое наполнение термину «Тартария». И если среди миссионеров и торговцев существует согласие по поводу южной границы региона, которую, как они считают, проходит по северным берегам морей – Черного, Азовского и соответственно Каспийского, то с западными границами все сложнее. Карпини ограничивает западные рубежи правым берегом Днепра, тогда как Рубрук полагал, что Тартария значительно глубже пробивается в Европу. Как уже указывалось выше, это могло стать следствием включения в татарскую государственность де Рубруком земель, которые были зависимы от татар, то есть платили дань. Северная граница путешественниками вовсе опускается из документов, восточная, в целом проходит по Волге, но Карпини стремится отодвинуть ее несколько дальше на восток. Отметим, что ни Плано Карпини, ни Вильгельм де Рубрук не используют термин «Средняя Азия».

Современные зарубежные исследователи вопроса географического членения территорий по запискам средневековых путешественников приходят к выводу, что Карпини и Рубрук внесли в свои описания довольно много субъективных определений территорий. Например, В. Рокхил в своем английском переводе допускает, что Органум – это Ургенч (ну, конечно, не город, а вся Средняя Азия или Согдиана), а давние письма – согдейские. С этим предположением можно согласиться: несторианские тексты на согдейском языке и письменность действительно известны, и упадок этого языка случился где-то в XI в. (то есть во времена Рубрука это была уже достаточно почтенная давность) [11]. Как мы видим, данный английский автор в своем анализе использует термин «Средняя Азия», который использовался исключительно в российском дискурсе. И, как отмечают исследователи, это далеко не единичные описания территорий и топонимов, которые делали путешественники «со своей точки зрения». И. да Силва отмечает, что этот период также отмечен изменением взглядов на вещи. Мир этих новых путешественников, а также записи, которые они создали в своих поездках, или хотя бы часть их. Как утверждают западные исследователи вопроса, субъективность и неточность отчетов и маршруты путешествий отныне будут присутствовать, доходя до текстов современности и записи путешественников, путешествующих по Новому Свету, включая фактор, из-за которого эти записи долгое время оставались в неясных местах внутри страны. Сведения в отчетах о путешествиях до XIII века связаны главным образом с преобладанием идеи «Contemptus Mundi», отрицание мира и его общества, через полную изоляцию Европы от «варварской Азии». Это понятие основано на относительно четком противопоставлении земного и небесного [8, с. 26]. Монгольская империя считается одной из крупнейших в истории по размеру территории. Однако история данного региона не линейна и сопряжена с множественными разновекторными обстоятельствами, в связи с чем и использование терминологии в различные периоды довольно разное. Исследование М. Родригеса свидетельствует, что непрерывный диапазон территорий, который впоследствии стал именоваться «Тартарией», а позднее «Центральной Азией» возник, благодаря формированию единого государства из различных кочевых племен азиатских степей, объединенных под командованием монгольского завоевателя Тэмуджина, который вошел в историю как Чингисхан, в начале XIII века [12, с. 235]. Изучая средневековые «записки» и различные хроники, М. Родригес приходит к выводу, что эти повествования демонстрируют огромное влияние, оказанное на Европу Плано Карпини и Вильгельмом Рубруком. Посещенные ими регионы в целом освещаются в негативных образах. Практически речь идет о «другом мире», который чужд европейскому обывателю. Исследователь указывает, что именно Карпини впервые называет

восточный регион «Тартарией» и монгольские народы «татарами». Термин татарский, по сути, был принят в Европе вообще, несмотря на то, что они представляли только одну из этнических групп, составлявших группу племен, сформировавших Монгольскую империю [12, с. 237]. В данном случае происходит процесс сложения обобщенного, собирательного образа для топонима, который не соответствовал действительности ни с географической, ни с этнической точки зрения, но для обывателя был понятен и воспринят. Жак Ле Гофф называет возникновение Монгольской империи великим событием, которое ознаменует заключительный период крестовых походов, изменив отношения между Западом и Востоком. Возникновение и оригинальность этого явления нельзя недооценивать, так как новые государственные образования, новые топонимы на карте неизменно влияют на ход мировой истории. В данном случае, возникшая империя глубоко изменила ход восточного и западного средневековья. Сложение данного государства стало возможным благодаря созданию кигурского языка и алфавита, заимствованного у тюркско-уйгурского племени Средней Азии, завоеванной в первые годы расширения империи. В XIII веке монгольская государственность достигла своего пика. В этот период, который стал известен как «*Rex Mongolica*», отличается относительной безопасностью путей сообщения ее контролем, что позволило возродить такие пути, как Шелковый путь, это привело к росту торговли и путешествий между Европой и Дальним Востоком. Именно этот период исследователь считает временем укоренения термина «Тартария» («Татария»), поскольку до этого, разрозненные племена, которые, ввиду отсутствия государственности, не могли обеспечить ни безопасность, ни стабильность. Поэтому тартары не вызывали интереса для европейского общества и потому, по факту, «не заслуживали» своего топонима [9, с. 45]. Именно сложение государственности монголов послужила толчком к введению в обиход терминов «татар», «тартария», «татария», которые впоследствии стали прообразом понятия «Центральная Азия». В. Трепавлов уверен, что Монгольская империя, завершив историю великих кочевых держав, усовершенствовала механизм объединения кочевников, который до сих пор периодически вводится в действие на протяжении полутора тысячелетий. Он считает, что при создании Монгольской империи проявилось явление «империофилии», которое обычно сопровождалось образованием молодых империй, то есть наличием прочного государственного порядка и возможностью военной защиты от традиционных противников, а также доступом к огромным ресурсам завоеванных территорий. По его мнению, феномен «монголофилии» ярко проявился в ходе первых кампаний добровольного вторжения тюркских народов в Южную Сибирь и Восточный Туркестан [15, с. 143].

Осуществляя историографический экскурс данного вопроса, необходимо отметить, что ограниченность источников порождает проблему ограниченности исследований этой области. В основном терминология «Тартария» «Центральная Азия», встречается в источниках крайне фрагментарно, так как определение и наполнение смыслом данных категорий не являлось целью экспедиций путешественников. Однако ограниченность далеко не означает отсутствие специальных исследований по данной теме. На сложности определения термина «Центральная Азия» указывает отечественный исследователь Г. Султангалиева. Главная сложность, по мнению исследователя, заключается в разных названиях в исторической ретроспективе, а также в неточности определения границ этого региона в разные периоды. Значение и смысловое наполнение термина менялось в зависимости от политического контекста и даже от субъективного отношения того или иного автора к проблематике. Особую роль в определении «Центральной Азии» Г. Султангалиева отводит Казахстану. Проводя изучение зарубежного исторического нарратива относительно сложения номенклатуры, она акцентирует внимание на том, что именно Казахстан связывал различные части Центральной Азии в одну региональную систему. В этом плане Казахстан представляет главную основу для изучения региональной истории на имперском, советском и постсоветском пространстве [13, с. 345-349].

Прежде всего необходимо выделить исследование данной проблематики С. Горшениной. Ее монографии («Центральная Азия: изобретение границ и русско-советское наследие» и «Изобретение Центральной Азии: история понятия от Тартарии до Евразии»), которые можно считать хрестоматийными в данном вопросе, проливают свет на данную проблематику. Монография «Центральная Азия: изобретение границ и русско-советское наследие» посвящена политической стороне истории формирования внутренних и внешних границ Центрально-Азиатского региона. Однако в данной работе акцентировано внимание на периоде, когда данный регион вошел в орбиту интересов Российской империи, тем не менее, в данной работе четко прослеживается эволюция понимания данного региона как территориальной единицы. Только после того, как начался процесс интеграции этих территорий в состав Российской империи, пространство, теперь известное как

«Центральная Азия», стало темой для обсуждения. Этот процесс включал в себя военные, политические, символические и экономические аспекты. Именно тогда эти процессы стали ключевыми для региона, так как их участие в геополитической арене стало неизбежным. Таким образом, мы можем сделать вывод, что процессы подчинения территории своим интересам вывели данные территории на совершенно иной уровень мировосприятия. Если провести сравнение с текстами средневековья, то становится очевидным, что в Средние века европейские путешественники не использовали термин «Центральная Азия», потому что концепция региональных делений была значительно отличной от современной. Вместо того чтобы разделять мир на определенные геополитические регионы, путешественники чаще оперировали более общими понятиями, такими как страны, континенты, религиозные области и этнические группы. Кроме того, интерес к Центральной Азии и ее политическому значению для Европы был ограничен длительное время из-за удаленности этого региона от западноевропейских центров влияния и ограниченной доступности информации о нем. На чем акцентирует внимание С. Горшенина. Одной из ключевых задач С. Горшениной нужно считать освещение вопроса стратегии и аргументации, ожидания и реальностей экспансии Российской империи в бассейны рек Сырдарьи и Амударьи. Автором проанализированы фактически оправдания военных и политиков того времени; она приходит к выводу, что ключевым аргументом выступает защита от варваров, необходимость привнести цивилизованный мир на эти территории, то есть дать импульс в развитии этих народов, фактически ключевые деятели тех времен оправдывали данные процессы необходимостью и неизбежностью. Исследовательница и историограф данной проблематики акцентирует внимание на том, что в рассматриваемый период не только происходит процесс наполнения содержанием понятия, но и попытки найти связь России с Азией, то есть оправдать право на владение данной территорией и получить преференции в виде геостратегических позиций [10, с. 150]. В своей работе исследовательница проводит собственную систематизацию процесса формирования демаркационных линий, связанных с понятием «Центральная Азия», в исторической перспективе. Образ данной территории прослеживается ещё с античных источников, включая ахеменидские и древнегреческие свидетельства. В массе своей данный регион изображен на средневековых исламских, арабо-персидских картах. Важным выводом монографии Горшениной является история восприятия европейцами данного региона. Первый контакт западного человека с территориями Центральной Азии произошел в период войн Александра Великого. Неведомый и загадочный регион, заселенный варварами, понимался как «край света» и приобретал мифические черты, сближающие его с раем. Данное обстоятельство может указывать на то, что европейские исследователи практически ничего не знали про эти территории и потому мифологизировали ее. В данном аспекте целесообразно вспомнить греческую мифологию. Греческая ойкумена ограничивалась северным Причерноморьем, поэтому на неизвестные им более северные регионы, которые греки считали непригодными для жизни людей, помещались мифические чудовища, а также Тартар – царство вечной тьмы, куда были сброшены атланты [3]. Такая же ситуация наблюдается и по отношению к Центральной Азии во времена, когда она была недостаточно исследована. Однако ситуация с пониманием категории «Центральная Азия» кардинально меняется после монгольского завоевания. В употребление постепенно входит новый термин «Тартария» для обозначения этой обширной территории, которая географически включает Тибет, Монголию, иногда северный Китай и Киевскую Русь, наряду с другими. В этот термин интегрированы прежние образы и коннотации, а также более или менее реальные сведения, полученные от путешественников. Стоит отметить, что автор проводит интернационализацию пространства, которое в российской номенклатуре чаще встречается под термином «Средняя Азия». Отслеживает различные версии описания региона и проводит довольно основательную систематизацию терминологии. Историограф акцентирует внимание на том, что в исторической ретроспективе прослеживается диспут по поводу использования термина «Тартария» в пользу другого термина, а именно «Трансоксиана», однако закрепился термин «Тартария» («Тартарии») в международном обращении и приобрел популярность. В современном контексте термин «Тартария» иногда используется для обозначения вымышленной или мифической империи, которая, по мнению некоторых людей, могла существовать в прошлом, но была забыта или стерта из исторических записей. Это использование термина часто связано с конспирологическими или альтернативными историческими теориями и не имеет научного обоснования. В то же время именно этот термин становится своеобразным способом расчленения территории, народов и политического устройства в описании Центральной Азии (более поздний термин) и окружающих территорий. Исследования в области трансформации топонимов, особенно процесса укоренения термина «Центральная Азия» вместо «Тартарии», имеют большое значение. По мнению Горшениной, эти изменения связаны с переходом к более научному и нейтральному определению территорий.

Немецкие ученые сыграли ключевую роль в этом процессе, внося свой вклад в формирование новой географической терминологии. Основываясь на работах немецких ученых, термин «Центральная Азия» был обоснован не только на этнических или языковых основаниях, а скорее на геологических аргументах. Это означает, что при переходе к использованию термина «Центральная Азия» ученые ориентировались на географические и природные характеристики региона, его местоположение и геополитическую значимость, в отличие от прежних терминов, которые могли быть более субъективными или исторически обусловленными. Таким образом, переход к использованию термина «Центральная Азия» вместо «Тартарии» был результатом научных исследований и стал одним из этапов в становлении более точной и объективной географической терминологии для описания этого региона. Несмотря на то, что геологическое определение было призвано окончательно разрешить проблематику определений и четко очертить границы данной области, довольно длительный период границы Центральной Азии оставались «размытыми». В качестве синонимических определений длительное время использовались термины «Внутренняя Азия» и «Верхняя Азия» [14]. Например, А. фон Гумбольдт понимал термин «Центральная Азия» в качестве территорий, которые охватывали высокогорные районы Синьцзяна, Памира, Тибета, Кашмира и Алтая [4, с. 124], тогда как долины и степи будущей Средней Азии и Казахстана относились скорее к низменному плато, для которого исследователь использовал термин «Туран» [7]. Данный термин имеет древние корни и связан с иранской мифологией, и так именуется в ахеменидских и более поздних, персидских источниках. Исторически он ассоциировался с обширными степными и пустынными районами в Северной и Центральной Азии. Термин «Туран» часто используется для обозначения этнических и культурных связей между народами Центральной Азии и Ирана. Ф. фон Рихтгофен использовал совершенно иной принцип для проведения границ Центральной Азии. В качестве ключевого фактора он использовал внутренний сток рек, это дало ему возможность выделить своеобразный «переходной» регион, который он назвал Центральной Азией [10], хотя фактически данный выделенный регион практически соответствовал территории Турана, который выделил А. фон Гумбольдт.

Можно говорить о том, что исследования и методологические подходы немецких ученых сыграли важную роль в формировании дискурса ученых и политиков из России. Включение Турана в территории Центральной Азии в политический и военный дискурс Российской империи обусловлено ее стратегическими интересами и амбициями на этом регионе. Туран был рассматриваемым как часть Центральной Азии, играющая ключевую роль в ее формировании и контроле. Это связано с геополитическим значением и ресурсным богатством этой области. Российская империя стремилась расширить свои владения на восток и юг, в том числе и в Центральную Азию, чтобы обеспечить свои интересы в торговле, экспорте ресурсов, а также для укрепления своего военно-стратегического положения. Туран в этом контексте воспринимался как ключевая территория, контроль над которой мог обеспечить империи доминирующее положение во всей Азии. В данном аспекте этим фактором подчеркивали символическую важность этого региона, а следовательно, отмечали геополитические интересы [1, с. 151].

В работе С. Горшениной показывается перемена в российском подходе к обозначению данных территорий, которая интерпретируется как попытка Российской империи самоутвердиться и придать себе качество уникальной цивилизации. Этот сдвиг также связывается с попыткой придать Центральной Азии статус «третьего континента», который является неотъемлемым связующим звеном между Европой и Азией и основой идеологии евразийства. Сам термин «Туран» был использован для подчеркивания связи земель Центральной Азии с Россией и оправдывал имперские амбиции Российской империи на владения данной территорией в качестве «исконно русских земель» [14]. В данном случае необходимо акцентировать внимание на том, что и термин «Средняя Азия» использовалась исключительно в российской научно-политической среде. Данный термин не использовался больше ни в одной стране мира только потому, что изобретение исключительной терминологии давало возможность построить своеобразную связь между регионом и Россией; фактически имеет место сложение пропаганды и нивелирование апелляций по поводу амбиций Российской империи на эти земли. Также в качестве термина, который определял административный статус данного региона, хотя и менее популярный, был «Туркестан». В разное время он использовался для обозначения различных территорий, включая части современного Узбекистана, Туркменистана и Южного Казахстана. Термин «Туркестан» также использовался для обозначения центра тюркского мира или его культурного и религиозного центра. Наполнение данной терминологической единицы опирались на дополнительные лингвистические и культурологические аргументы. Существует конфуз в использовании терминологии и определении границ в регионе,

однако она также прослеживает тенденцию соединять естественно-научные и геополитические схемы и центрировать регион в соответствии с российским военно-политическим продвижением в этом направлении. В результате этих процессов термины «Туркестан» и «Туран» утратили свое базовое значение, а «Средняя Азия и Казахстан» стали официально принятыми для обозначения советской, «своей» части «Центральной Азии». Это свидетельствует о том, что в ходе военно-политического продвижения России в регионе происходила активная перестройка терминологии и переопределение границ с целью укрепления контроля над регионом и легитимизации влияния. В то время как термин «Центральная Азия» может ассоциироваться с более широкими географическими просторами, включая такие страны, как Афганистан и Пакистан, которые могут быть рассматриваемы как часть региона, но не обязательно входят в определение «Средняя Азия». В результате «Средняя Азия и Казахстан» стали основными терминами для обозначения территорий, подконтрольных Советскому Союзу, что отражает изменение в геополитической и национальной идентичности региона. Использование термина «Средняя Азия» может также отражать исторические и культурные связи между этим регионом и другими частями бывшего Советского Союза, включая Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан, которые составляли Среднеазиатский регион в советское время. В историографии стран дальнего зарубежья сохранялись конкурирующие названия и определения границ региона и смежных территорий. Например, в западной историографии могут встречаться термины «Central Asia» и «Central Eurasia», в то время как в российской исторической литературе чаще используются термины «Центральная Азия» и «Средняя Азия». В постсоветское же время произошло переименование «Средней Азии» в «постсоветскую Центральную Азию», что отражало новую геополитическую конфигурацию в этом регионе; были также попытки возродить термин «Туркестан», возникли новые сценарии и термины для конфигурации – одними из наиболее известных являются «Центральная Евразия» и «большая Центральная Азия» [1, с. 156].

Можем констатировать тот факт, что на сегодняшний день в историографии не существует никакой однозначной и политически нейтральной терминологии описания и определения границ региона, наиболее известного сегодня как «Центральная Азия» (или в советской традиции «Средняя Азия и Казахстан»). Все понятия, которые употреблялись и употребляются для его названия и разграничения, имеют свою историю происхождения (не всегда исключительно европейскую, но переработанную и легитимированную «Западом») и обсуждений, погружены в контексты той или иной исторической эпохи, используются во взаимодействии друг с другом. После проведенной деконструкции становится очевидным, что поиск единственного точного понятия и границы территории становится невозможным. Это связано с тем, что термины и определения могут быть субъективными, изменчивыми и зависеть от контекста, в котором они используются. Факт того, что термин «Центральная Азия» стал широко используемым, не делает его и другие понятия ложными или нерелевантными. Эти термины могут иметь свое значение и ценность в определенных контекстах и для определенных целей. Вывод о том, что деконструкция должна привести к отказу от всех терминов, был бы абсурдным. Это привело бы к потере возможности описывать и анализировать регионы и процессы, которые происходят в них. Вместо этого деконструкция позволяет осознать, что термины являются инструментами, созданными людьми для описания и понимания мира, и что их значение и интерпретация могут быть различными в разных контекстах и для разных аудиторий.

Можно смело утверждать, что анализ интерпретации терминов «Центральная Азия» и «Тартария» в историографии и записках средневековых европейских путешественников свидетельствует о значительном плюрализме в вопросе становления данной терминологии. Прежде всего остановимся на немногочисленных источниках, которые освещают данную проблематику. В данном случае речь идет о записках путешественников. Отметим, что именно в данных источниках впервые в историографии употреблен термин «татары» и «Тартария». Термин «Центральная Азия» вообще не употреблялся средневековыми путешественниками, так как он был вообще чужд их пониманию. Прежде всего остановимся на том, что в средневековые топонимы возникали в результате переноса самоназвания этноса, однако этот случай является исключением. В данном случае название территории произошло в результате наслоения мифологии и отрывочных представлений про этнический состав населения. Именно на это указывает ряд исследователей этимологии термина «Тартария» и названия народа «татары» в европейских исторических хрониках. То есть в средневековые термин «Центральная Азия» не употреблялся, так как в европейском сознании еще не сформировался образ целостности континента, а посему выделять его «центральные» («серединные») части попросту не представлялось возможным. Термин «Центральная Азия» входит в обиход много позднее. Этому процессу мы в большей степени обязаны

западноевропейским исследователям, которые отошли от несколько «примитивной» дифференциации территорий и положили в его основу более стойкий принцип – геологический и географический. Именно тогда начинает происходить сложение термина «Центральная Азия». Вместе с тем это не привело к упрочению единого понимания номенклатуры данных земель. Каждый исследователь формировал содержание данного термина по своему, используя различные базисы.

Совершенно иным был путь имплементации термина «Центральная Азия» в Российской империи, а потом в Советском Союзе. Имея намерения обосновать свои амбиции и геополитические интересы в этом регионе, был введен в обиход иной термин – «Средняя Азия». Данный термин отличался от определения, которое использовалось во всем мире, это искусственное определение было призвано упрочить свое положение в регионе и продемонстрировать связь и претензии Российской империи на эти земли. На сегодняшний день совершенно очевидно, что в историографии не сложилось единое мнение по поводу этимологии и четкого определения сущности терминов «Тартария» и «Центральная Азия», в данном случае речь идет лишь об исследовании изменений наполняемости данных терминов содержанием, которые изменялись в различные исторические периоды. Также имело место быть видоизменение терминологии как способ упрочить связь региона с государствами и оправдать их экспансию.

Выводы. Исследование истории определения терминов «Центральная Азия» и «Тартария» в историографии и записках средневековых европейских путешественников позволяет лучше понять процесс формирования представлений о восточных регионах в средневековой Европе. Анализ различных определений и трактовок этих терминов позволяет выявить их изменчивость и многообразие значений в различных исторических контекстах. Исследование исторических корней и эволюции восприятия Центральной Азии и Тартарии помогает понять, как эти регионы воспринимались и интерпретировались европейскими исследователями и путешественниками. Кроме того, обзор источников и литературы по этой теме подчеркивает значимость исторического контекста для правильного толкования этих терминов и их роли в формировании образа «другого» в средневековой европейской культуре.

Список использованной литературы

1. Абашин С.Н. Рец. на кн.: Svetlana Gorshenina «Asie centrale. L'invention des frontières et l'héritage russo-soviétique»; «L'invention de l'Asie centrale. Histoire du concept de la Tartarie à l'Eurasie» // Антропологический форум, 2015, № 25, с. 147-156.
2. История великого Тамерлана. – URL: <https://histrf.ru/read/articles/kratkii-kurs-istorii-tamierlan>
3. Кун М. Легенды и мифы Древней Греции. – Москва: Астра, 2013, 540 с.
4. Молявко Г.И., Франчук В.П., Куличенко В.Г. Геологи. Географ: Биографический справочник. – Киев: Навукова думка, 1985, 352 с.
5. Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957, 287 с.
6. Britannica. – URL: <https://www.britannica.com/topic/Dayak>
7. Humboldt A. von. Ansichten der Natur mit wissenschaftlichen Erläuterungen. Bd 1. Über die Steppen und Wüsten. Ideen zu einer Physiognomik der Gewächse. Über Wasserfälle des Orinoco, bei Atures und Maypures. – Tübingen: J.G. Cotta, 1808.
8. Israel da Silva Aquino. Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis de ordine fratrum Minorum: transformações nas formas de representação do mundo de um viajante medieval. Universidade Federal do Rio Grande do Sul Instituto de Filosofia e Ciências Humanas Departamento de História. Porto Alegre, dezembro de 2012.
9. Le Goff J. Centro/Periferia. In: Le Goff J. & Schmitt J-C. Dicionário Temático do Ocidente Medieval. v. II. São Paulo: EDUSC, 2002.
10. Richthofen F. von. Die Entwicklung der wissenschaftlichen Geographie in Sachsen unter dem Einfluss von Oscar Peschel, Otto Delitsch und Ferdinand von Richthofen Gärtner, Rainer W., 1993.
11. Rockhill W. The journey of William of Rubruck to the eastern parts of the world, 1253–55, as narrated by himself, with two accounts of the earlier journey of John of Pian de Carpine. tr. from the Latin and ed., with an introductory notice, by William Woodville Rockhill. – London: Hakluyt Society, 1900.
12. Rodrigues M.U. Os Mongóis – a cavalgada e o eclipse. In: Nômades e sedentários na Ásia Central. Porto: Campo da História, 1999, p. 235-260.
13. Sultangalieva G. The Place of Kazakhstan in the Study of Central Asia / Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, 16, 2 (Spring 2015), p. 345-358.

14. Gorshenina S. L'invention de l'Asie centrale. Histoire du concept de la Tartarie à l'Eurasie. – P.: Librairie Droz, 2014, 702 p.
15. Trepavlov V.V. Istoriya Nogajskoj Ordy [History of the Nogai Horde]. M.: Vostochnaya literatura, 2001, 752 p.

Алимбаев Т.Б.

Кыргыз Республикасынын Транспорт жана коммуникациялар министрлиги

Алимбаев Т.Б.

Министерство транспорта и коммуникаций Кыргызской Республики

Alimbayev T.B.

Ministry of Transport and Communications of the Kyrgyz Republic

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК ИНВЕСТИЦИЯ
ДОЛБООРЛОРУНУН ИШКЕ АШЫРЫЛЫШЫН МОНИТОРИНГДӨӨ: ЖОЛ
ТАРМАГЫНЫН КОНТЕКСТИНДЕ АЗИЯ ӨНҮКТҮРҮҮ БАНКЫНЫН ЖАНА УЛУТТУК
СИСТЕМАНЫН ЫКМАЛАРЫН АЙКАЛЫШТЫРУУ
МОНИТОРИНГ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОЕКТОВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: СОВМЕЩЕНИЕ ПОДХОДОВ АБР И НАЦИОНАЛЬНОЙ
СИСТЕМЫ В КОНТЕКСТЕ ДОРОЖНОЙ ОТРАСЛИ
MONITORING THE IMPLEMENTATION OF PUBLIC INVESTMENT PROJECTS
IN THE KYRGYZ REPUBLIC: COMBINING APPROACHES OF THE ASIAN DEVELOPMENT
BANK AND THE NATIONAL SYSTEM IN THE CONTEXT OF THE ROAD SECTOR**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала Азия өнүктүрүү банкы жана Кыргыз Республикасы тарабынан колдонулган долбоорлордун натыйжалуулугун көзөмөлдөө системаларын талдоого, алардын өз ара байланышын жана өлкөнүн туруктуу өнүгүү максаттарына жетүүгө тийгизген таасирин изилдөөгө арналган. Изилдөөнүн максаты – Азия өнүктүрүү банкы жана Кыргыз Республикасы тарабынан колдонулган долбоорлордун натыйжалуулугун көзөмөлдөө принциптери менен инструменттерин изилдеп, алардын өз ара аракеттенүүсүн жана биргелешкен таасирин аныктоо. Изилдөөнүн практикалык мааниси Кыргыз Республикасында мамлекеттик инвестицияларды башкаруунун улуттук системасын өркүндөтүү жана өнүктүрүү долбоорлорун ишке ашырууда Азия өнүктүрүү банкы менен кызматташууну жакшыртуу мүмкүнчүлүгүндө турат. Келечектеги изилдөөлөрдүн келечеги мониторинг системаларынын айрым элементтерин деталдуу талдоону жана алардын Кыргыз Республикасындагы өнүгүү долбоорлорунун жыйынтыгына тийгизген таасирин изилдөөнү камтыйт.

Аннотация: Статья посвящена анализу систем мониторинга эффективности проектов, используемых Азиатским банком развития и Кыргызской Республикой, с акцентом на их взаимосвязь и влияние на достижение целей устойчивого развития страны. Цель исследования – изучить основные принципы и инструменты мониторинга, применяемые Азиатским банком развития и Кыргызской Республикой, проанализировать их взаимодействие и выявить их совместный эффект. Практическая значимость результатов исследования состоит в возможности их использования для совершенствования национальной системы управления государственными инвестициями в Кыргызской Республике и улучшения взаимодействия с Азиатским банком развития при реализации проектов развития. Перспективы дальнейших исследований включают детальный анализ отдельных элементов систем мониторинга и изучение их влияния на результаты реализации проектов в Кыргызской Республике.

Abstract: The article is dedicated to analyzing the project efficiency monitoring systems used by the Asian Development Bank and the Kyrgyz Republic, focusing on their interconnection and impact on achieving the country's sustainable development goals. The aim of the research is to study the main principles and tools of project efficiency monitoring employed by the Asian Development Bank and the Kyrgyz Republic, analyze their interaction, and identify their combined effect. The practical significance of the research results is in their potential use for improving the national system of public investment management in the Kyrgyz Republic and enhancing cooperation with the Asian Development Bank in the implementation of development projects. Future research prospects include a detailed analysis of individual elements of the monitoring systems and the study of their impact on the outcomes of development projects in the Kyrgyz Republic.

Негизги сөздөр: долбоорлордун натыйжалуулугун мониторингдөө; долбоорду башкаруу; социалдык-экономикалык таасир; долбоорду долбоорлоо жана мониторингдөө системасы; долбоорду баалоо платформалары; долбоорду ишке ашыруу рейтинг; мамлекеттик инвестицияларды башкаруу жонго салуусу.

Ключевые слова: мониторинг эффективности проектов; устойчивое развитие; управление проектами; социально-экономическое воздействие; система проектирования и мониторинга проекта; платформы оценки проектов; рейтинг реализации проекта; положение по управлению государственными инвестициями.

Keywords: project performance monitoring; sustainable development; project management; socio-economic impact; project design and monitoring system; project evaluation platforms; project implementation rating; regulation on public investment management.

Кыргызская Республика, стремясь к устойчивому развитию и повышению благосостояния своих граждан, активно реализует различные проекты в сфере инфраструктуры, образования, здравоохранения, сельского хозяйства и других важных областях. Финансирование этих проектов осуществляется как из государственного бюджета, так и при поддержке международных донорских организаций, таких как Азиатский банк развития (далее – АБР). АБР играет значительную роль в развитии Кыргызстана, предоставляя кредиты, гранты и техническую помощь для реализации проектов, направленных на улучшение жизни населения и стимулирование экономического роста. С 1994 по 2024 год АБР выделил на реализацию 208 проектов в Кыргызской Республике 2,5 млрд. долл. США [3].

В современных условиях эффективное управление государственными инвестициями становится критически важным для достижения долгосрочных целей развития страны. Вложенные средства должны приносить максимальную отдачу, способствуя улучшению качества жизни населения, развитию инфраструктуры и созданию благоприятной среды для экономического роста. В этой связи как АБР, так и правительство Кыргызской Республики уделяют большое внимание мониторингу эффективности проектов, используя комплексные системы оценки и контроля.

Системы мониторинга, применяемые АБР и Кыргызской Республикой, преследуют общие цели, такие как обеспечение прозрачности, подотчетности и эффективности использования ресурсов, а также достижение максимального социально-экономического воздействия от реализуемых проектов. В то же время каждый подход имеет свои особенности, обусловленные спецификой деятельности организаций и национальными приоритетами.

В данной статье мы рассмотрим основные принципы и инструменты мониторинга эффективности проектов, применяемые АБР и Кыргызской Республикой, а также проанализируем их взаимосвязь и синергетический эффект, способствующий достижению целей устойчивого развития страны.

Система мониторинга АБР: структура и инструменты

АБР использует комплексную систему мониторинга, основанную на документе "Инструкции по администрированию проектов" [1], последняя редакция которого вышла в январе 2024 года. Ключевым элементом этой системы является система проектирования и мониторинга проекта, а также такие инструменты, как платформа eOperations, S-кривые контрактов и выплат, соблюдение ковенантов (ключевые показатели), мониторинг мер безопасности и рейтинг эффективности проекта.

Система проектирования и мониторинга проекта

Система проектирования и мониторинга проекта (далее – СПМП) является краеугольным камнем системы мониторинга АБР и служит основой для планирования, реализации и оценки каждого проекта, финансируемого АБР в Кыргызской Республике. Система проектирования и мониторинга проекта – это не просто документ, а целостная концепция, которая связывает воедино все элементы проекта, обеспечивая логическую последовательность и взаимозависимость между ними.

Ключевые элементы СПМП

— Воздействие – это долгосрочные преобразования, которые проект стремится произвести в той или иной области. В дорожных проектах воздействие часто включает экономическое развитие, социальное развитие и экологическую устойчивость. Например, проект реабилитации дороги может привести к увеличению доступности региона, что в свою очередь приведет к увеличению торговли и инвестиций, созданию новых рабочих мест и росту доходов населения. Социальное воздействие может выражаться в повышении доступности образования, здравоохранения и других социальных услуг, а также в снижении уровня бедности. Экологическая устойчивость

достигается за счет использования экологически чистых материалов и технологий, минимизирующих негативное воздействие на окружающую среду.

— Результат – это непосредственные изменения, которые происходят при реализации проекта. В дорожном контексте это может быть сокращение времени в пути и транспортных расходов (вычисления проводятся в ПО подобном HDM-4), повышение безопасности дорожного движения и снижение количества ДТП, улучшение состояния дорожного покрытия и увеличение срока службы дороги, а также повышение эффективности управления дорожными активами. Часто дорожные проекты АБР содержат подкомпоненты, включающие институциональное развитие – обучение сотрудников министерств и ведомств, разработку систем управления активами, консультационные услуги по обеспечению дорожной безопасности.

— Проводимые работы – это конкретные товары и услуги, создаваемые в рамках проекта для достижения результатов. Это может быть реабилитация или строительство дорог, мостов и тоннелей, внедрение системы управления дорожными активами (СУДА) и проведение тренингов для персонала, разработка и реализация планов по безопасности дорожного движения, а также проведение информационных кампаний для населения. Например, условная продукция проекта реконструкции автодороги Бишкек – Кара-Балта включала реабилитацию 52,5 км дороги, пилотный контракт на содержание, ориентированный на результат, и кампанию по повышению осведомленности о безопасности дорожного движения, что непосредственно способствует достижению результата проекта.

— Мероприятия – это конкретные действия, необходимые для создания продукции. Они могут включать наем консультантов по детальному проектированию и надзору за строительством, проведение тендеров и заключение контрактов на строительные работы, закупку материалов и оборудования, строительство и реконструкцию дорог, мостов и туннелей, а также мониторинг и оценку прогресса проекта. Каждый этап тщательно планируется и контролируется для обеспечения эффективности и своевременного выполнения.

— Вложения – это ресурсы, необходимые для реализации мероприятий. Они включают финансовые ресурсы (кредиты, гранты, собственные средства правительства), человеческие ресурсы (инженеры, строители, консультанты, специалисты по управлению проектами), оборудование и материалы (строительная техника, асфальт, бетон, дорожные знаки). Эффективное управление этими ресурсами является ключевым фактором успеха проекта.

— Риски и критические предположения – это потенциальные события, которые могут негативно повлиять на проект. Это могут быть задержки в строительстве из-за погодных условий, проблемы с поставками или недостаточной квалификации рабочей силы, рост цен на материалы и оборудование, недостаточное финансирование, а также несоблюдение экологических и социальных стандартов. СПМП определяет меры по управлению рисками и обеспечению успешного завершения проекта.

СПМП является динамическим инструментом, который может корректироваться по мере необходимости в процессе реализации проекта. Это позволяет учитывать изменения в условиях, рисках и потребностях, обеспечивая гибкость и адаптивность проекта к новым вызовам.

Прозрачность СПМП и ее доступность для всех заинтересованных сторон способствуют повышению доверия к проекту, а также обеспечивают эффективный контроль за его реализацией и достижением поставленных целей.

Платформа eOperations и другие электронные системы отслеживания реализации проектов

АБР использует платформу eOperations для сбора и обновления информации о проектах. Она служит централизованным хранилищем данных, включая отчеты о ходе выполнения, финансовые записи и показатели эффективности. Система может отображать прогресс проекта в сравнении с запланированными действиями, используя данные о заключенных контрактах и выплатах, а также обеспечивает прозрачность процесса реализации проекта и позволяет отслеживать его эффективность.

Также существует инструмент «Рейтинг реализации проекта» (РРП) – это инструмент оценки и управления рисками, используемый Азиатским банком развития (АБР) для мониторинга хода реализации проектов, финансируемых банком. Он позволяет выявить потенциальные проблемы на ранней стадии и предпринять корректирующие действия, чтобы обеспечить успешное достижение целей проекта. РРП оценивает проект по пяти ключевым показателям: заключение контрактов, выплаты, финансовое управление, достижение результатов и соблюдение защитных мер. Каждый

показатель имеет свой «балл» и общий рейтинг проекта оценивается по системе "светофор": зеленый (в процессе реализации), желтый (требуется внимания) и красный (находится в зоне риска).

В дополнение к вышеуказанным инструментам также оцениваются заключение контрактов и выплаты. Данные показатели оцениваются на основе S-кривой, которая отображает прогресс проекта в сравнении с запланированными действиями, используя данные о заключенных контрактах и выплатах. Если фактические показатели отстают от плана на 10% или более, рейтинг становится "желтым" (требуется внимания), а при отставании на 25% и более - "красным" (находится в зоне риска). S-кривые составляются на основе информации из плана закупок и обновляются ежеквартально.

Финансовое управление проектом также оценивается в ходе мониторинга реализации. Этот показатель оценивается на основе трех элементов: аудированных финансовых отчетов проекта (APFS), аудированных финансовых отчетов организации (AEFS) (если требуется) и соблюдения временных финансовых показателей. Оценивается своевременность предоставления отчетности, заключение аудитора, мнение о целевом использовании средств, наличие и содержание сопроводительного письма, а также соблюдение финансовых обязательств. Каждый элемент получает оценку, и среднее значение всех элементов формирует общий рейтинг финансового управления. Для проведения данного элемента мониторинга в рамках проекта проводится ежегодный аудит аккредитованными аудиторскими компаниями.

Национальная система управления государственными инвестициями: Положение и принципы

Кабинет министров Кыргызской Республики также уделяет большое внимание мониторингу эффективности проектов, финансируемых из государственного бюджета. Основные принципы и процедуры управления государственными инвестициями определены в "Положении по управлению государственными инвестициями" [2].

"Положение по управлению государственными инвестициями" определяет ряд ключевых принципов, которые служат основой для эффективного управления проектами развития в Кыргызской Республике. Эти принципы направлены на обеспечение прозрачности, подотчетности, целевого использования ресурсов и достижения максимального социально-экономического воздействия от проектов.

— Соответствие приоритетам развития: проекты государственных инвестиций должны быть направлены на достижение целей, определенных в национальных, отраслевых и территориальных программах социально-экономического развития. Это гарантирует, что инвестиции направляются на решение наиболее актуальных проблем и способствуют устойчивому развитию страны.

— Единый систематизированный процесс: "Положение" устанавливает единый порядок инициирования, отбора, подготовки, реализации, мониторинга и оценки проектов государственных инвестиций. Это позволяет обеспечить прозрачность и последовательность всех этапов управления проектами, а также создать условия для эффективного контроля и оценки их результатов;

— Измеримые показатели результативности и эффективности: каждый проект должен иметь четкие и измеримые показатели, которые позволяют оценить его эффективность и достижение поставленных целей. Это обеспечивает объективность оценки и позволяет принимать обоснованные решения по дальнейшей реализации проекта или его корректировке;

— Обязательная оценка эффективности: реализованные и завершенные проекты подлежат обязательной оценке эффективности, которая проводится по методикам, утвержденным уполномоченным государственным органом по экономическому прогнозированию. Оценка эффективности позволяет выявить сильные и слабые стороны проекта, извлечь уроки и использовать полученный опыт для улучшения управления будущими проектами.

— Ответственность должностных лиц: "Положение" четко определяет ответственность должностных лиц за планирование, реализацию, завершение и оценку проектов государственных инвестиций. Это способствует повышению дисциплины и ответственности исполнителей и обеспечивает эффективное управление проектами.

— Соответствие бюджетному законодательству: утверждение и финансирование проектов государственных инвестиций осуществляется в соответствии с бюджетным законодательством и бюджетным циклом. Это гарантирует целевое и эффективное использование бюджетных средств и обеспечивает финансовую устойчивость проектов.

— Прозрачность и доступность информации: процессы и результаты управления проектами государственных инвестиций должны быть прозрачными и доступными для

общественности. Это способствует повышению доверия к государственным инвестициям и обеспечивает общественный контроль за их эффективностью.

Соблюдение этих принципов является ключевым фактором успешной реализации проектов развития в Кыргызской Республике и достижения долгосрочных целей устойчивого развития страны.

Однако Положение не только определяет принципы, но и создает четкую институциональную структуру, распределяющую ответственность за управление государственными инвестициями. Центральную роль в этом процессе играют Министерство финансов Кыргызской Республики, осуществляющее функции по разработке и реализации государственной политики в области управления государственными финансами, включая государственные инвестиции; Министерство экономики и коммерции Кыргызской Республики, отвечающее за разработку и реализацию государственной политики в области экономики, инвестиций и регионального развития, включая оценку экономической целесообразности проектов; отраслевые министерства и ведомства, выступающие в роли исполнительных агентств, иницируя и реализуя проекты в рамках своей компетенции; и органы местного самоуправления, участвующие в процессе по согласованию, особенно в проектах, имеющих территориальное значение.

"Положение" устанавливает механизмы для эффективной координации и сотрудничества между этими различными участниками. Совет Кабинета министров Кыргызской Республики по фискальной и инвестиционной политике играет ключевую роль в отборе и одобрении проектов, основываясь на анализе приоритетности и доступных ресурсах. Информационная система управления внешней помощью обеспечивает прозрачность и доступ к информации о проектах для всех заинтересованных сторон. Регулярные совещания и консультации проводятся для координации действий и обмена информацией между различными ведомствами.

С целью повышения эффективности управления государственными инвестициями, происходит постоянное совершенствование национальной системы. Проводятся тренинги и семинары для сотрудников государственных органов, задействованных в управлении проектами; изучается и внедряется опыт международных организаций, таких как АБР, адаптируя его к местным условиям; разрабатываются методические материалы, улучшающие методики оценки проектов и мониторинга их эффективности.

Таким образом, "Положение по управлению государственными инвестициями" создает прочную основу для эффективного управления государственными инвестициями в Кыргызской Республике, способствуя достижению целей устойчивого развития и повышению благосостояния граждан.

Взаимодействие двух систем: синергия и сотрудничество

Системы мониторинга эффективности проектов АБР и Кыргызской Республики не существуют изолированно, , напротив, дополняют друг друга и создают синергетический эффект, способствующий успешной реализации проектов развития в стране. Взаимодействие двух систем основано на принципах партнерства, обмена опытом и совместного стремления к достижению максимальной эффективности и воздействия от проектов.

— Согласование целей и приоритетов: Как АБР, так и правительство Кыргызской Республики руководствуются Целями устойчивого развития, определенными ООН, а также национальными и отраслевыми стратегиями развития. Это обеспечивает согласованность действий и направленность усилий на решение общих задач.

— Обмен информацией и экспертизой: АБР и уполномоченные органы Кыргызской Республики активно обмениваются информацией о ходе реализации проектов, а также методологическими подходами и лучшими практиками в области мониторинга и оценки. Это позволяет обеим сторонам повышать свою компетентность и эффективность в управлении проектами.

— Улучшение национальной системы: Опыт АБР в области мониторинга и оценки проектов служит ценным источником знаний для совершенствования национальной системы управления государственными инвестициями. Кыргызская Республика активно изучает и внедряет лучшие практики АБР, адаптируя их к местным условиям и потребностям.

Синергетический эффект от взаимодействия двух систем мониторинга создает благоприятные условия для успешной реализации проектов развития в Кыргызской Республике и достижения поставленных целей устойчивого развития.

Взаимодействие двух систем не ограничивается согласованием целей и обменом опытом, но и проявляется в конкретных практических шагах. АБР и правительство Кыргызской Республики совместно разрабатывают проектные документы, обеспечивая согласованность подходов к

мониторингу и оценке. Происходит согласование систем индикаторов, используемых АБР и национальной системой, для обеспечения сопоставимости данных и оценки общего воздействия проектов. Проводятся регулярные совместные миссии для оценки прогресса реализации проектов и выявления потенциальных проблем. Представители АБР участвуют в работе наблюдательных советов проектов, внося свой вклад в обеспечение прозрачности и эффективности управления. АБР предоставляет техническую помощь для укрепления институционального потенциала и совершенствования методик мониторинга и оценки в Кыргызской Республике.

Такое тесное сотрудничество способствует повышению эффективности использования ресурсов, улучшению качества проектов и достижению максимального социально-экономического воздействия от государственных инвестиций в Кыргызстане.

Выводы. Мониторинг эффективности проектов – это инвестиции в будущее Кыргызской Республики. Он позволяет обеспечить эффективное использование ресурсов, направленных на развитие страны, и достижение долгосрочных целей устойчивого развития, направленных на повышение благосостояния всех граждан.

В заключение, системы мониторинга эффективности проектов АБР и Кыргызской Республики являются неотъемлемыми элементами успешной реализации проектов развития и достижения целей устойчивого развития страны. Они не только обеспечивают прозрачность и подотчетность в использовании ресурсов, но и способствуют повышению качества проектов, их социально-экономического воздействия и устойчивости результатов. Благодаря взаимодействию и синергии двух систем, Кыргызская Республика получает возможность эффективно управлять государственными инвестициями, направленными на решение наиболее актуальных проблем и обеспечение долгосрочного благополучия граждан.

Сотрудничество АБР и правительства Кыргызской Республики в области мониторинга эффективности проектов является ярким примером успешного партнерства, направленного на достижение общих целей. Обмен опытом, совместные мероприятия по оценке проектов и постоянное совершенствование национальной системы управления государственными инвестициями способствуют повышению эффективности и воздействия проектов развития в Кыргызстане.

В конечном итоге инвестиции в эффективный мониторинг проектов – это инвестиции в будущее Кыргызской Республики. Это путь к обеспечению устойчивого развития, повышению качества жизни населения и созданию благоприятной среды для экономического роста. Только через прозрачное, подотчетное и эффективное управление государственными инвестициями Кыргызстан сможет достичь своих долгосрочных целей и занять достойное место в сообществе развитых стран.

Список использованной литературы

1. Азиатский банк развития. Инструкция по администрированию проектов от января 2024 года.
2. Об утверждении Положения по управлению государственными инвестициями: Постановление Правительства Кыргызской Республики от 28 мая 2019 года № 232.
3. Азиатский банк развития и Кыргызская Республика: Информационный бюллетень, январь 2024.
4. Управление проектами: Учебное пособие / Н.В. Абрамов, Н.В. Мотовилов, Н.Д. Наумов. – Нижневартовск, 2008, 197 с.

УДК 336.77.067

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-418-423

Джоробекова Г.А., Мусахунова С.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Джоробекова Г.А., Мусахунова С.С.
КНУ имени Ж. Баласагына
Jorobekova G.A., Musakhunova S.S.
KNU named after J. Balasagyn

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА НАКТАЛАЙ ЭМЕС ТӨЛӨМДӨРДҮ
ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АЙРЫМ АСПЕКТИЛЕРИ**

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ БЕЗНАЛИЧНЫХ ПЛАТЕЖЕЙ
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
SOME ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF NON-CASH PAYMENTS
IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргыз Республикасында накталай эмес төлөмдөрдү өнүктүрүүнүн айрым аспектилерин каралып, алардын өлкөнүн финансы системасын модернизациялоодогу ролу баса белгиленет. Акыркы жылдары накталай эмес эсептешүүлөрдүн өсүү динамикасы, ошондой эле жаңы технологияларды киргизүүнү, калктын санариптик сабаттуулук деңгээлин жогорулатууну жана төлөм системаларынын инфраструктурасын өнүктүрүүнү кошо алганда, аларды жайылтууга таасир эткен негизги факторлор талданат. Накталай эмес төлөмдөрдүн андан ары өнүгүшүнө тоскоол болгон маселелер, мисалы, каржылык инклюзиянын төмөндүгү жана электрондук транзакцияларга ишенимдин жоктугу. Жыйынтыгында төлөм кызматтарын санариптештирүү процессин тездетүү боюнча сунуштар сунушталууда, бул экономикалык операциялардын натыйжалуулугун жогорулатууга жана финансылык агымдардын ачык-айкындуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые аспекты развития безналичных платежей в Кыргызской Республике, подчеркивается их роль в модернизации финансовой системы страны. Анализируется динамика роста безналичных расчетов в последние годы, а также ключевые факторы, влияющие на их распространение, включая внедрение новых технологий, повышение уровня цифровой грамотности населения и развитие инфраструктуры платежных систем. Рассматриваются проблемы, препятствующие дальнейшему развитию безналичных платежей, такие как низкий уровень финансовой инклюзии и недостаток доверия к электронным транзакциям. В завершение предлагаются рекомендации для ускорения процесса цифровизации платежных услуг, что может способствовать повышению эффективности экономических операций и увеличению прозрачности финансовых потоков.

Abstract: The article examines some aspects of the development of non-cash payments in the Kyrgyz Republic, emphasizes their role in the modernization of the country's financial system. The dynamics of the growth of non-cash payments in recent years is analyzed, as well as key factors influencing their spread, including the introduction of new technologies, increasing the level of digital literacy of the population and the development of payment system infrastructure. The problems hindering the further development of non-cash payments, such as the low level of financial inclusion and lack of trust in electronic transactions, are considered. Finally, recommendations are proposed to accelerate the digitalization of payment services, which can help improve the efficiency of economic transactions and increase the transparency of financial flows.

Негизги сөздөр: накталай эмес төлөмдөр; төлөм карталары; электрондук акчалар; акча которуулар; банктык аманаттар; финансылык түзүмдөр; кредиттик уюмдар.

Ключевые слова: безналичные платежи; платежные карты; электронные деньги; денежные переводы; банковские вклады; финансовые структуры; кредитные организации.

Keywords: non-cash payments; payment cards; electronic money; money transfers; bank deposits; financial structures; credit organizations.

В Кыргызстане безналичные платежи осуществлялись через несколько видов систем, таких как Гроссовая система расчетов в режиме реального времени (ГСРРВ), Система пакетного клиринга (СПК), использование банковских платежных карт, электронные деньги, денежные переводы, моментальные платежи от операторов небанковских платежных систем. В этих системах принимали участие Национальный банк Кыргызской Республики, коммерческие банки, Межгосударственный банк, Евразийский банк развития, Центральное казначейство Министерства финансов Кыргызстана, Агентство по защите депозитов, Социальный фонд, Государственный накопительный пенсионный фонд, Центральный депозитарий и Межбанковский процессинговый центр [2].

Безналичные расчеты на территории Кыргызской Республики проводятся банками, имеющими лицензии на осуществление соответствующих операций по счетам, открытым на основании договоров банковского счета, банковского вклада, если иное не установлено нормативными правовыми актами и обусловлено используемой формой расчетов [1].

Рис. 1. Объем платежей по межбанковским платежным системам ГСРРВ и СПК (млрд. сом.)
[4]

Из представленной информации (рис. 1) можно сделать несколько выводов о тенденциях в безналичных платежах в Кыргызской Республике в 2023 году.

1. Общий объем платежей через межбанковские платежные системы значительно вырос по сравнению с предыдущими годами, что свидетельствует о росте электронных транзакций в стране.

2. Увеличение числа транзакций и объема платежей через платежные организации за 9 месяцев 2023 года говорит о постоянном росте безналичных операций в экономике.

3. Значительная часть всех платежей приходится на услуги финансово-кредитных организаций, что указывает на их значимость в общей структуре безналичных платежей [2].

Такие данные свидетельствуют о смене потребительских привычек и увеличении доверия к электронным платежам среди населения и компаний Кыргызстана. Такие тренды могут способствовать дальнейшему развитию цифровой экономики и улучшению финансовой инфраструктуры страны.

Таблица 1. Объем и количество платежей, проведенных платежными организациями за 9 (девять) месяцев 2023 и 2022 гг.

Вид платежа	9 месяцев 2023 г.		9 месяцев 2022 г.	
	Количество (ед.)	Объем (тыс. сом.)	Количество (ед.)	Объем (тыс. сом.)
Мобильная связь	82 738 459	32 116 372,1	86 650 642	25 010 753,8
Фиксированная телефонная связь	86 189	26 194,3	129 427	33 367,3
Интернет	2 008 156	1 758 134,0	1 787 096	1 568 946,2
Коммунальные услуги	10 092 424	7 825 459,1	8 070 088	5 361 815,1
Налоговые сборы	67 465	95 976,1	87 925	113 334,2
Штрафы за нарушение ПДД	521 247	603 844,1	213 867	137 398,2

Другие платежи в бюджет государства	400 319	385 746,5	317 333	248 162,3
Пополнение банковского счета	17 331 862	74 644 191,1	8 677 310	32 771 977,2
Оплата за кредит ФКО	2 494 826	11 512 738,8	1 518 528	5 847 325,8
Другие банковские услуги	20 859 716	85 755 820,6	5 331 292	22 521 549,1
Пополнение электронного кошелька	10 467 681	23 338 128,4	8 801 934	18 232 721,7
Интернет-магазины	587 514	1 015 174,5	379 450	672 070,1
Социальные сети	549 846	237 858,0	31 927	17 679,3
Интернет-игры	56 023	27 099,1	59 064	24 066,9
Пополнение счета в других интернет-приложениях	5 081	9 506,5	213 369	204 681,9
Оплата услуг такси	11 186 538	1 821 969,4	5 003 849	689 527,9
Рекламные услуги	266 113	122 587,2	199 657	83 857,8
Объявления	110 751	66 800,4	112 631	66 732,6
Благотворительность	7 081	2 727,9	8 196	3 078,9
Образование	225 393	641 664,6	136 165	295 501,9
Туристические поездки	31 061	111 224,2	18 335	144 685,9
Другие платежи	11 171 105	17 319 788,3	4 589 327	8 700 097,9
Итого	171 264 851	259439 07,8	132 337 412	122700544,3

Источник: www.nbkr.kg [4].

По данным годового отчета НБКР можно сделать несколько выводов о развитии проектов по переводам с карт платежной системы "МИР" на карты платежной системы "Элкарт" и обратно в Кыргызской Республике [2]:

- Запущенные проекты по переводам P2P между картами двух платежных систем – "МИР" и "Элкарт" – демонстрируют увеличение объема совершаемых транзакций со временем. Это может быть результатом растущего удобства и популярности безналичных платежей среди жителей и предпринимателей.
- Значительное количество осуществленных переводов и общая сумма транзакций указывают на активное использование данной услуги пользователями обеих платежных систем. Это может способствовать улучшению финансовой инфраструктуры и повышению эффективности финансовых операций в стране.
- Планируемые работы по возможности проведения платежей в Интернете с использованием карт обеих платежных систем могут значительно упростить и ускорить процесс онлайн-оплат для клиентов и компаний в Кыргызстане.

Такие инициативы по интеграции и развитию платежных систем способствуют улучшению финансовой инфраструктуры страны и могут стимулировать рост безналичных операций в будущем.

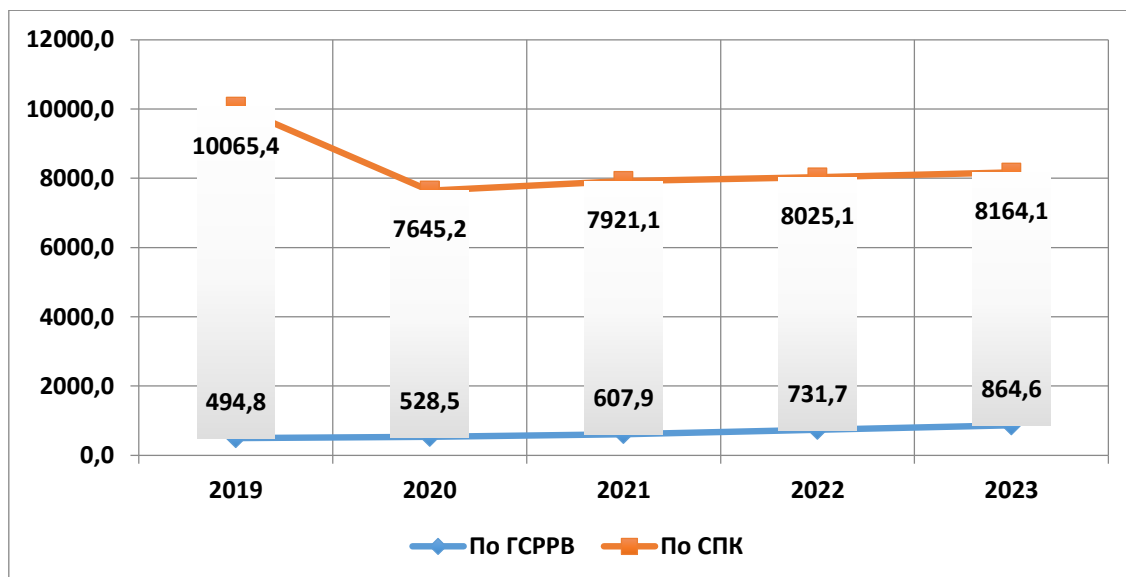

Рис. 2. Количество платежей по межбанковским платежным системам ГСРРВ и СПК (кол. платежей) [4]

Из представленной информации (рис. 2) можно сделать вывод о динамике развития платежных систем в ГСРРВ (государствах с развивающимся рыночным сектором). Важно отметить, что количество платежей через операторов платежных систем постоянно увеличивается во времени, что отражает рост безналичных операций и увеличение популярности онлайн-платежей среди граждан [4].

С учетом того, что рост показателей в ГСРРВ составил 74,8% по сравнению с 2019 годом, а в СПК наблюдается снижение на 18,9%, можно предположить, что в различных странах региона существуют разные тенденции в развитии платежных систем. Возможно, это связано с особенностями экономического развития, уровнем технологической оснащенности и предпочтениями потребителей в использовании электронных платежных средств.

Поэтому при выборе расчетного банка для операторов платежных систем/платежных организаций важно учитывать все эти факторы, а также обеспечить операторам доступ к необходимым критериям для эффективной работы и развития платежного бизнеса [4]. Внимание к выбору расчетного банка позволит оптимизировать финансовые операции, повысить качество обслуживания клиентов и улучшить показатели платежной системы в целом.

Рис. 3. Динамика количества банкоматов и POS-терминалов за 2019-2023 гг. [4]

Из предоставленных данных видно (рис. 3), что в конце 2023 года в Кыргызской Республике было широко распространено использование банковских платежных карт. Всего было доступно 2041 банкомат и 16 252 POS-терминала, на которых можно было проводить операции с картами различных платежных систем [2].

В разбивке по системам видно, что национальная платежная система "Элкарт" имела наибольшее покрытие среди всех систем, охватывая как банкоматы, так и POS-терминалы. «Золотая Корона» также представлена на рынке, но в меньшем количестве, чем национальная система. Карты Visa и Mastercard, а также UnionPay имели схожее количество точек обслуживания, но общее число их банкоматов и POS-терминалов также было меньше, чем у "Элкарт".

Исходя из этой информации, можно сделать вывод о том, что в Кыргызской Республике национальная платежная система "Элкарт" имеет наибольшую популярность и распространение среди потребителей. Однако также присутствуют зарубежные международные платежные системы, которые также широко используются, что свидетельствует о разнообразии предпочтений и возможностей для проведения безналичных операций в стране.

В состав платежной системы также входят предприятия торговли и сервиса, образующие сеть точек обслуживания. Для успешного функционирования платежной системы необходимы процессинговые и коммуникационные центры, центры технического обслуживания и т.п. [3]

Развитие безналичных платежей в Кыргызской Республике имеет ряд особенностей. Среди них можно выделить увеличение объема безналичных операций, расширение сети терминалов и банкоматов, а также повышение уровня доверия населения к электронным платежным системам. Важным аспектом является и поддержка со стороны государства, направленная на развитие инфраструктуры и законодательной базы.

В заключение отметим, что безналичные платежи играют ключевую роль в модернизации экономики Кыргызской Республики и интеграции страны в мировую финансовую систему. Однако для достижения большего прогресса необходимо продолжать работу по улучшению законодательства, обеспечению безопасности транзакций и повышению финансовой грамотности населения.

Список использованной литературы

1. О платежной системе Кыргызской Республики: Закон КР от 21 января 2015 года № 21.
2. Годовой отчет НБКР, 2019-2023 гг.
3. Жумабекова Н.Ж., Абдыжалиева Н.Т. Основные операции с банковскими пластиковыми картами // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, № 3(111), ISSN 1694-8033.
4. www.nbkrg.kg

УДК 159.9.07

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-423-426

Кудайбердиева Д.М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Кудайбердиева Д.М.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kudayberdieva D.M.
KNU named after J. Balasagyn

ЭЛ АРАЛЫК МИГРАЦИЯ ЖАНА КЫРГЫЗ ЭМГЕК МИГРАНТТАРЫНЫН СОЦИАЛДЫК-ПСИХОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ МЕЖДУНАРОДНАЯ МИГРАЦИЯ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КЫРГЫЗСКИХ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ INTERNATIONAL MIGRATION AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF KYRGYZ LABOR MIGRANTS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада жаңы чөйрөгө кабылган кыргыз мигранттарынын социалдык-психологиялык көйгөйлөрү чагылдырылган. Натыйжалуу социалдык адаптациялоо процессин бузган негизги көйгөйлөр белгиленди. Заманбап психологияда социалдык-психологиялык адаптация феномени көбүнчө саясий, эмгек, билим берүү миграциясынын жүрүшүндө пайда болгон

маданияттар аралык жана улуттар аралык өз ара аракеттенүүнүн кыйынчылыктарына байланыштуу изилденген. Мигранттардын жашоосунун кыйла узак бөлүгү жүргүзүлүп жаткан өлкөнүн жаңы чөйрөсүнө ыңгайлашуу процессин белгилөө үчүн көбүнчө "социалдык-маданий адаптация" термини колдонулат. Кыргызстандык мигранттардын социалдык - психологиялык проблемаларынын эң башкысы-Кыргызстандан чыгып кеткен мигранттардын жөнгө салынбаган статусу жана сабаттуулугунун төмөндүгү. Көп учурда эмгек мигранттары, кул соодагерлеринин барымтага алуу, эмгек эксплуатациясынын ар кандай чөйрөлөрүндө калышат. Миграциянын башталышында айыл жергесинен чыккан жаш мигранттардын адаптацияланбаган шаардык чөйрөдө узак болуусу, тил тоскоолдуктары, баарлашуу менен байланышкан социалдык – психологиялык көйгөйлөрдү жаратат, адаптациялоонун натыйжасында алардын көз караштарына, баалуулук ишенимдерине жана багыттарына, жашоо образына ар кандай таасир тийгизет.

Аннотация. В статье отражены социально-психологические проблемы кыргызских мигрантов, которые оказались в новой среде. Обозначены основные проблемы, нарушающие процесс эффективной социальной адаптации. В современной психологии феномен социально-психологической адаптации чаще исследован в связи с трудностями межкультурного и межнационального взаимодействия, образующимися в процессе политической, трудовой, образовательной миграции. Для того чтобы обозначить процесс адаптации мигрантов в новой среде страны, где проводится достаточно длительный отрезок жизни, чаще всего применяется термин «социокультурная адаптация». Главной из социально-психологических проблем мигрантов из Кыргызстана выступает неурегулированный статус и низкий уровень грамотности выезжающих мигрантов из Кыргызстана. Часто мигранты, выступая заложниками работодателей, оказываются в различных сферах трудовой эксплуатации. Долгое пребывание молодых мигрантов – выходцев из сельской местности – в неадаптированной городской среде в начале миграции порождает социально-психологические проблемы, связанные с языковым барьером, общением, в результате адаптации оказывая различное влияние на их установки, ценностные убеждения, направленность и образ жизни.

Abstract: The article reflects the socio-psychological problems of Kyrgyz migrants who found themselves in a new environment. The main problems that violate the process of effective social adaptation are outlined. In modern psychology, the phenomenon of socio-psychological adaptation is more often studied in connection with the difficulties of intercultural and interethnic interaction, which are formed in the process of political, labor, educational migration. In order to designate the process of adaptation of migrants in the new environment of the country, where they spend a fairly long period of their lives, the term “sociocultural adaptation” is most often used. The main socio-psychological problem of migrants from Kyrgyzstan is the unsettled status and low level of literacy of migrants leaving Kyrgyzstan. Often migrants, acting as hostages of slave traders, find themselves in various areas of labor exploitation. A long stay of young migrants - people from rural areas - in an unadapted urban environment at the beginning of migration, gives rise to socio-psychological problems associated with the language barrier, communication, as a result of adaptation, having a different impact on their attitudes, value beliefs and orientations, lifestyle.

Негизги сөздөр: миграция; кыргызстандык мигранттар; социалдык-психологиялык көйгөйлөр; жаңы мейкиндик; социалдык адаптация.

Ключевые слова: миграция; мигранты из Кыргызстана; социально – психологические проблемы; новое пространство, социальная адаптация.

Keywords: migration; migrants from Kyrgyzstan; social and psychological problems; new space; social adaptation.

Эмгек миграциясы социумдагы глобалдашуунун жана өнүгүүнүн компоненти катары, бир жагынан, ошол эле учурда адам укуктарына, социалдык теңчиликтин жана бакубат жашоонун мыйзамдарына олуттуу зыян келтире баштады. Башка өлкөгө көчүп келген мигранттардын социалдык-психологиялык кыйынчылыктарын жоюу маданияттар аралык адаптация учурунда жүзөгө ашырылат. Көптөгөн изилдөөлөр [3] маданияттар аралык адаптацияны психологиялык адаптациянын элементи катары белгилейт. Социалдык-психологиялык адаптация индивидуалдын жаңы социалдык мейкиндик менен адекваттуу микро-социалдык өз ара аракеттенүүсүн жана анда белгиленген максаттарга жетишүүсүн шарттаган көз карандысыз, адаптациянын башка этаптарынан көз карандысыз процесс катары түшүнүлөт [2].

Заманбап психологияда социалдык-психологиялык адаптация көйгөйү көбүнчө эмгек, саясий, билим берүү миграциясынын жүрүшүндө пайда болгон маданияттар аралык жана этностор аралык өз ара аракеттенүүнүн тоскоолдуктарына байланыштуу изилденет. Мигранттардын жашоосунун кыйла

узак бөлүгү жүргүзүлүп жаткан өлкөнүн жаңы чөйрөсүнө ыңгайлашуу процессин белгилөө үчүн көбүнчө "социалдык-маданий адаптация" термини колдонулат. Орус психолог Т. Стефаненко [5], терминди белгилөөдө "маданияттар аралык адаптация", аны татаал процесс катары аныктайт, эгерде ийгиликтүү натыйжа болсо, анда адам жаңы маданий жалпылык менен шайкеш келет. Бул жаңы мейкиндиктин салттарын өз алдынча кабыл алат жана ал өзүнүн мыйзамдарын жана структурасын кабыл алат [5]. Адаптацияга мигранттын жекече психологиялык өзгөчөлүгү, жаңы социалдык-маданий мейкиндиктин өзгөчөлүктөрү, эне жана жаңы маданияттын дифференциациясы таасир этет. Жаңы чөйрөдө социалдык-психологиялык адаптация мезгили адатта 3-6 айдан 5-6 жылга чейин созулат, натыйжада мигрант бакубатчылыкка жетишпесе, ал өз өлкөсүнө кайтууга аргасыз болот [5].

Т. Стефаненко [5] боюнча ийгиликтүү маданияттар аралык адаптациянын тышкы мүнөздөмөлөрүнө жаңы мейкиндиктин коомдук жана маданий турмушуна адамдын диалогдук катышуусунун активдүүлүгү, анын өкүлдөрү менен конструктивдүү өз ара аракеттенүү кирет.

Адаптациянын ички көрүнүштөрүнө психологиялык жыргалчылык сезими жана жашоонун жаркын оң окуялар менен каныккандыгы кирет [3]. Бүгүнкү реалдуулукта дээрлик бардык этностук жамааттарга башка этностор жана маданияттар таасир эткен. Маданий ааламдашуунун түздөн-түз берилген аныктамасы элдердин маданий уникалдуулугуна кызыгууну ойготот. Заманбап элдердин маданий кеңдиги өсүп жатат жана алардын ар бири өзүнүн индивидуалдуулугун жана маданий уникалдуулугун сактоого жана өнүктүрүүгө умтулат.

Глобалдашуу азыркы жаштардын инсандыгын жана жашоо маанисин да издөөгө алып келип отурат. Индивид алдында жаны баалуулуктар пайда болуп, жаны багыттар калыптанууда [2].

Кыргызстандагы миграциялык процесстер акыркы мезгилде миграция ийри сызыгынын терс өсүшү менен мүнөздөлөт, башкача айтканда туруктуу жашоо максатында мигранттардын саны келгендердин санына караганда (же бир топ узак мөөнөткө жашоого) көбөйөт. Бирок, 2021-жылы кыргыз жарандарынын миграциялык агымынын кыйла төмөндөшү катталды [3]. Ошол эле учурда 2020-жылы миграция көрсөткүчүнө карата анын өсүшү 17 пайызды гана түзгөн. Кыргызстандын санариптик өнүктүрүү министрлигинин маалыматтары көрсөткөндөй [3], 2021 – жылы Кыргызстанга туруктуу жашоого 8,1 миң адам келген, 2020-жылы -1,1 миң адам болгон, 2021-жылы 9 миң адам миграция максатында кеткен, 5,9 миң адам 2020-жылы чыгып кеткен. Натыйжада, 2020-жылы калктын миграциясы -4,9 миң адамды түзсө, 2021-жылы -0,9 миң адам катталган, ошентип 4 миң адамга төмөндөө байкалган [3].

2021-2022-жылдары туруктуу жашаган жерин өзгөртүү максатында Кыргызстандан башка өлкөлөрдүн аймагына кеткен мигранттардын саны көбөйгөн. Мурдагыдай эле, мигранттар үчүн туруктуу жашаган тандоо тизмесинде үстөмдүк кылган мамлекеттер Орусия (67,5 пайыз) жана Казакстан (27,6 пайыз) турат. Ошентип, эгерде Кыргызстандан келген мигранттардын социалдык – психологиялык проблемаларын кененирээк белгилесек, адам үчүн социалдык-психологиялык адаптациянын оң натыйжасы болуп өзүнүн биологиялык, социалдык керектөөлөрүн сактап калуу жана жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгү, коммуникациянын жана жүрүм-турумдун зарыл ыкмаларынын калыптанышынын натыйжасында аларды социумдун талаптары менен тиешелүү контекстке жөнгө салуу саналат. Канааттануунун натыйжасы катары төмөнкүлөр чыгышы мүмкүн: мигранттын социалдык чөйрөдөгү социалдык статусунун жогорку деңгээли; статусуна, жалпысынан ээлеген кызматына, жумуштан канааттануусуна психологиялык канааттануу. Коом үчүн социалдык адаптациянын мааниси өзүнүн социалдык ордун куруу мүмкүнчүлүгүндө [3].

Кыргызстандык мигранттардын социалдык-психологиялык проблемаларына токтолсок, биринчи кыйынчылык-өзүнүн жөнгө салынбаган статусу. Жөнгө салынбаган статусу менен мигранттар кылмыштуу иш берүүчүлөр тарабынан мыйзамсыздыктан чабал жана корголбогон жалпылыктарга айланат. Көп учурда, маселе эмгек келишимин түзбөстөн, келген мигранттарды алдоо жолу менен пайдалануу аракетинде ак ниетсиз иш берүүчүлөр менен жыйынтыкталат. Бул мигранттардын негизги укуктарын олуттуу бузуу болуп саналат, анын ичинде кыймыл эркиндигин чектөө, айлык акыны толук же өз убагында төлөбөө, жашоо шартынын начардыгы, алардын өмүрүнө коркунуч келтирүү, басынтуу жана башка андан кийин ашыкча эксплуатация проблемасына айланган факторлордун арасында мигранттардын орус жумуш берүүчүлөрүнө жумушка орношууда расмий эмес иш менен камсыз болууга макулдугу болуп саналат жана натыйжада мажбурлап иштетүүнү ишке ашырууга алып келет [3].

Мындай келип чыккан көйгөйлөрдү алар сыртка чыгып жаткан кыргызстандык мигранттардын сабаттуулугунун төмөндүгүнөн келип чыгышы мүмкүн экендиги менен түшүндүрсө болот. Көп учурда эмгек мигранттары, кул соодагерлеринин барымтага алуу, эмгек эксплуатациясынын ар кандай чөйрөлөрүндө калышат. Мигранттардын мыйзамсыз абалы жумуш

берүүчүлөр үчүн кулчулуктун пайдасын, ал тургай кулчулуктун ар кандай түрлөрүн колдонууда ыңгайлуу шарт түзөт. Буга байланыштуу эмгек мигранттарын өмүрдү камсыздандыруу, медициналык камсыздандыруу, кырсыктардан камсыздандыруу системасына киргизүү проблемасынын актуалдуулугу чоң. Кыргызстандык мигранттардын өзгөчөлүгүн белгилебей коюуга болбойт. Медициналык кызматтарды алуу өтө зарыл болгон учурда алар ошол Мамлекеттин саламаттык сактоо системасында эмгектенген өз мекендештеринин кызматтарын колдонушат.

Демек, мигранттардын чөйрөсүндө жабыр тарткан кыргыз мигранттарына социалдык жардам көрсөтүү боюнча ар кандай схемалар түзүлүүдө. Бирок жөнгө салынбаган статуска ээ болгон эмгек мигранттарынын саны өсүүдө жана алардын социалдык жана эмгектик укуктарынын бузулушу жардамга муктаж болгон бардык мигранттарды камтууга мүмкүндүк бербейт, анткени бул дагы мыйзам бузуулардын өсүшү менен мүнөздөлөт. Кыргызстан үчүн сезилерлик социалдык-экономикалык өсүшкө карабастан, башка өлкөлөрдөгү эмгек мигранттарынын абалы аларды социалдык жактан коргоо, Кыргыз мамлекети тарабынан да, эмгек мигранттарын ишке алган өлкө тарабынан да психологиялык, юридикалык жактан коштоо проблемаларын кароонун реалдуулугун талап кылат.

Белгилей кетсек, Кыргызстандык мигранттар жаңы эмгек мейкиндигинде жакшы социалдашкан. Кыргыздар улуттар аралык кеңири карым-катнаштын Олуттуу тажрыйбасын көрсөтүү менен көп улуттуу мейкиндиктерге бат көнүшөт [4]. Ошентип, Кыргызстандан келген мигранттар Орто Азиядан адаптацияланган жана көп жылдар бою эмгектенип келе жаткан мамлекеттердин бири болуп саналат. Мигранттар эмгек мейкиндигинин бардык түзүмдөрүндө социалдашат жана адаптация максаттарын тастыкташат. Миграциянын өсүшү мигранттардын коомчулугундагы өзгөрүүлөрдүн үзгүлтүксүздүгүнүн көбөйүшүнө алып келди, аларда социалдык мамилелер калыптануу процессинде негизги ролду ойнойт. Миграциянын башталышында айыл жергесинен чыккан жаш мигранттардын адаптацияланбаган шаардык чөйрөдө узак болуусу, тил тоскоолдуктары, баарлашуу менен байланышкан социалдык – психологиялык көйгөйлөрдү жаратат, адаптациялоонун натыйжасында алардын көз караштарына, баалуулук ишенимдерине жана багыттарына, жашоо образына ар кандай таасир тийгизет.

Жогорудагы маселелерден жыйынтык чыгарсак, кыргыз мигранттары – орус коомчулугу үчүн актуалдуу элемент деп жыйынтык чыгарсак болот. Андан тышкары, социум мигранттардын баалуулуктарындагы өзгөрүүлөргө кайдыгер карабайт, анткени баалуулуктар багытындагы мындай өзгөрүүлөр Россиянын шаарларынын социалдык инфраструктурасына оорчулук келтирген шарттарда ишке ашырылган. Ошондой эле мигранттар шаарлардан же айылдардан кайдан келгенин эске алуу керек, бул айыл тургундары тилдик тоскоолдуктар менен көп кыйынчылыктарга туш болгондугуна, тынчсыздануу, коркуу менен мүнөздөлгөндүгүнө байланыштуу зарыл, ал эми шаардык чөйрөдөн келген мигранттар жаңы изилденбеген мейкиндикте чыңалууну, тынчсызданууну сезишет, бул келечекте алардын адаптация процессине терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз мигранттары жаңжалдашпаган эмгекчил мамлекет болуп саналарын жана өздөрүнүн социалдык-психологиялык көйгөйлөрүн жеңип, адаптация процессинин этаптарынан кыйла канааттандыралык өтөөрүн белгилей кетүү керек.

Колдонулган адабияттар

1. Абаченков В.И. Проблема адаптации кыргызских трудовых мигрантов // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: история, филология, 2006, т. 5, т. 3: Археология и этнография, с. 93-97.
2. Апсаматова Э.Дж., Стемпковская Э.К. Кризис идентичности молодежи и поиск смысла жизни // Вестник КУУ, 2024, № 2(118), с. 94-100.
3. Кыргыз Республикасына кайтып келген эмгек мигранттарынын жана мекендештердин социалдык-экономикалык көйгөйлөрүн баалоо: изилдөөсүнүн жыйынтыктары боюнча отчет, Бишкек, 2009, 6-б.
4. Орусиялык кыргыздар – Орусиянын жаңы президенти. – Режим доступа: http://rus.kg/news_rus/cccr_rus/23917-novyy-etnos-rossii-rossiyskie-kyrgyzy.html (20.06.2014)
5. Стефаненко Т.Г. Наука этнопсихология. – Москва: Аспект пресс, 2004, 368 с.

Омуркулова Г.К.¹, Абдылдаева Ж.Э.², Нурматова А.А.³И. Раззаков атындагы КМТУ¹Сапиенца – Рим университети, Рим, Италия²М. Рыскулбеков атындагы КЭУ ИИУ³**Омуркулова Г.К.¹, Абдылдаева Ж.Э.², Нурматова А.А.³**КГТУ имени И. Раззакова¹Сапиенца – Римский университет, Рим, Италия²НИУ КЭУ имени М. Рыскулбекова³**Omurkulova G.K.¹, Abdylidaeva Zh.E.², Nurmatova A.A.³**KSTU named after I. Razzakova¹Rome La Sapienza University, Rome, Italy²Research University of KEU named after M. Ryskulbekov³

**КОМПАНИЯЛАРДАГЫ БАШКАРУУ ЭСЕБИНЕ САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН
ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ В КОМПАНИЯХ
IMPACT OF DIGITIZATION ON MANAGEMENT ACCOUNTING IN COMPANIES**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада санариптештирүүнүн заманбап компаниялардагы башкаруу эсебине тийгизген таасири каралат. Башкаруу эсебинде чоң маалыматтардын аналитикасы, жасалма интеллект жана автоматташтыруу системалары сыяктуу санариптик технологияларды колдонуунун негизги аспектилерин каралат. Бул технологиялар башкаруу эсебинин негизги функцияларын, анын ичинде пландаштырууну, контролдоону жана талдоону кантип өзгөртүп жатканына өзгөчө көңүл бурулат.

Аннотация: В статье исследуется влияние цифровизации на управленческий учет в современных компаниях. Рассматриваются ключевые аспекты применения цифровых технологий, таких как аналитика больших данных, искусственный интеллект и системы автоматизации в управленческом учете. Особое внимание уделяется тому, как эти технологии изменяют основные функции управленческого учета, включая планирование, контроль и анализ.

Abstract: The article examines the impact of digitalization on management accounting in modern companies. Key aspects of the use of digital technologies, such as big data analytics, artificial intelligence and automation systems, in management accounting are examined. Particular attention is paid to how these technologies are changing the core functions of management accounting, including planning, control and analysis.

Негизги сөздөр: башкаруу эсеби; санариптештирүү; санариптик инструменттер.

Ключевые слова: управленческий учет; цифровизация; цифровые инструменты.

Keywords: management accounting; digitalization; digital tools.

Санариптештирүү башкаруунун бардык аспектилерине, анын ичинде башкаруу эсебине олуттуу таасирин тийгизген заманбап бизнестин негизги тенденцияларынын бири болуп калды. Ааламдашуу жана технологиянын тез өнүгүшү шартында компаниялар өздөрүнүн ишмердүүлүгүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн инновациялык чечимдерди киргизүү менен жаңы реалдуулукка ыңгайлашууга аргасыз болууда. Заманбап уюмдар бизнес-процесстерди оптималдаштыруу, кабыл алынган чечимдердин сапатын жакшыртуу жана рынок шарттарынын өзгөрүшүнө жооп кайтаруу жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн санариптик технологияларды жигердүү колдонушат.

Стратегиялык жана оперативдүү башкаруунун фундаменталдык куралы болгон башкаруу эсеби санариптик трансформациянын таасири астында да олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Чоң маалыматтардын аналитикасы, жасалма интеллект жана процесстерди автоматташтыруу сыяктуу технологияларды колдонуу бухгалтердик эсеп маалыматтарынын сапатын жана тактыгын гана жакшыртпастан, терең талдоо жана болжолдоо үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат, бул акырында компанияны башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга жардам берет.

Изилдөөнүн актуалдуулугу компаниялардын санариптик өзгөрүүлөргө ыңгайлашуусуна болгон муктаждыктын өсүшүнө жана башкаруу эсебине санариптик технологияларды киргизүүгө байланышкан бир катар аспектилерди, өзгөчө чакан жана орто ишканалардын контекстинде жетишсиз билүүгө байланыштуу. Бул макаланын максаты санариптештирүүнүн башкаруу эсебине тийгизген таасирин ар тараптуу талдоо, артыкчылыктарды жана кыйынчылыктарды аныктоо жана санариптик инструменттерди бухгалтердик эсеп процесстерине натыйжалуу интеграциялоо боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Башкаруу эсеби экономикалык жана технологиялык чөйрөдөгү өзгөрүүлөр менен бирге өнүгүп, өнүгүүнүн узак тарыхына ээ. Башкаруучулук эсеп өзүнүн алгачкы күндөрүндө биринчи кезекте чыгымдарды көзөмөлдөөгө жана өндүрүш процесстеринин натыйжалуулугун камсыз кылууга багытталган. Салттуу бухгалтердик эсеп методдору маалыматтарды кол менен иштетүүгө таянган, бул анализдин ылдамдыгын жана көлөмүн чектеп, каталардын жана так эместиктердин коркунучун жогорулаткан.

20-кылымдын аягы жана 21-кылымдын башында маалыматтык технологиялардын өнүгүшү менен автоматташтырылган бухгалтердик системалар пайда боло баштаган, бул маалыматтарды чогултуу жана иштетүү процесстерин бир топ жөнөкөйлөттү жана тездетти. Биринчи компьютерлештирилген системаларды ишке киргизүү компанияларга финансылык маалыматты натыйжалуу башкарууга, отчеттуулуктун сапатын жогорулатууга жана чечимдерди кабыл алууну жеңилдетүүгө мүмкүндүк берди.

Санариптик экономикага өтүү башкаруу эсеби үчүн принципалдуу жаңы мүмкүнчүлүктөрдү сунуш кылган булуттагы эсептөө, чоң маалыматтар, жасалма интеллект жана блокчейн сыяктуу жаңы технологиялардын пайда болушу менен белгиленди. Бул технологиялар күнүмдүк операцияларды автоматташтырууга гана эмес, ошондой эле реалдуу убакыт режиминде татаал маалыматтарды талдоо жүргүзүүгө, келечектеги тенденцияларды болжолдоого жана мурда мүмкүн болбогон же өтө кыйын болгон жашыруун схемаларды аныктоого мүмкүндүк берет.

Санариптештирүүнүн таасири астында башкаруу эсебинин эволюциясы компаниялардын башкаруу процесстеринин ачыктыгын жана натыйжалуулугун жогорулатууга, ошондой эле барган сайын татаал жана динамикалуу бизнес чөйрөсүнө ыңгайлашууга умтулуусун чагылдырат.

Заманбап изилдөөлөр башкаруу эсебин трансформациялоого санариптештирүүнүн олуттуу таасирин тастыктайт. Дж. Смиттин жана А. Джонстун иши чоң маалыматтардын аналитикасын жана жасалма интеллектти эсепке алуу процесстерине интеграциялоо болжолдоолордун тактыгын, ресурстарды оптималдаштырууну жана стратегиялык пландаштырууну жакшыртууну көрсөтөт. Массалык көлөмдөгү маалыматтарды талдоо салттуу ыкмалар жасай албаган тенденцияларды жана моделдерди ачып, тез өзгөрүп жаткан рынок шарттарында компанияларга атаандаштык артыкчылыктарын берет [1].

Р. Андерсондун изилдөөсү санариптештирүү башкаруу эсебин компаниянын маркетинг, өндүрүш жана логистика сыяктуу башка функционалдык чөйрөлөрү менен көбүрөөк интеграциялоодо экенин баса белгилейт. Мындай интеграция ишкананын ишмердүүлүгүнө комплекстүү көз карашты камсыздайт, андагы маалыматтык жана комплекстүү башкаруу чечимдерин кабыл алууга мүмкүндүк берет. [3]

Мындан тышкары, блокчейн технологиялары жаатындагы изилдөөлөр (А. Джонс) ачыктыкты жана маалыматтардын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн башкаруу эсебинде аларды колдонуу убадасын көрсөтүп турат. Блокчейн жазуулардын өзгөрүлбөстүгүн жана текшерилүүсүн камсыздай алат, бул финансылык отчеттуулуктун жана ченемдик укуктук актылардын сакталышынын контекстинде өзгөчө маанилүү [2].

Бирок, ачык артыкчылыктарга карабастан, бир катар изилдөөлөр башкаруу эсебинде санариптик технологияларды кабыл алууда олуттуу тоскоолдуктар бар экенин көрсөтүп турат, анын ичинде жогорку чыгымдар, персоналдын өзгөрүшүнө каршылык жана керектүү көндүмдөрдүн жана компетенциялардын жоктугу.

Санариптештирүүнүн башкаруу эсебине тийгизген таасирин активдүү изилдөөгө карабастан, андан ары изилдөөнү талап кылган бир катар кемчиликтер бар. Мисалы, чакан жана орто ишканалардын (ЧОИ) башкаруу эсебиндеги санариптик өзгөрүүлөргө ыңгайлашуусу жетиштүү изилденген эмес. Кошумчалай кетсек, санариптештирүү башкаруучулук эсеп чөйрөсүндөгү адистерге коюлган квалификациялык талаптарга, ошондой эле маалыматтарды иштеп чыгуунун этикалык аспектилерине кандай таасир этээри азырынча белгисиз.

Изилдөө ERP системалары (мисалы, SAP, Oracle), чоң маалыматтын аналитикасынын куралдары (мисалы, Tableau, Power BI), жасалма интеллект жана машинаны үйрөнүү жана

автоматташтыруу технологиялары (мисалы, RPA - роботтук процесстерди автоматташтыруу) сыяктуу санариптик куралдарды талдайт. Өзгөчө көңүл бул инструменттер пландаштыруу, контролдоо жана талдоо сыяктуу башкаруу эсебинин функцияларына кандай таасир тийгизерине бурулат.

Башкаруучулук эсепке санариптик технологияларды киргизүүнүн мисалдары:

Компания А: ERP системасын (SAP) киргизүү. ERP (Enterprise Resource Planning) чечими – бул ишкананын ар кандай бизнес процесстерин бирдиктүү маалыматтык системада интеграциялоого мүмкүндүк берген программа. Бул система ишкананын ишмердүүлүгүнүн ар кандай аспектилерин – өндүрүштү, кампа башкарууну, бухгалтердик эсепти, каржылык пландоону, кадрлар бөлүмүн жана башкаларды камтыйт. SAP (Systems, Applications, and Products in Data Processing) – дүйнөдөгү эң ири ERP (Enterprise Resource Planning) программалык камсыздоо өндүрүүчүлөрүнүн бири. SAP системасы компанияларга бизнес процессин интеграциялоого жана автоматташтырууга мүмкүндүк берип, реалдуу убакыт режиминде маалыматтарды башкарууну камсыз кылат.

Компания А, ири өндүрүш холдинги, эсептик процесстердин бөлүнүп-жарылышы жана бөлүмдөр ортосунда координациянын жетишсиздиги сыяктуу көйгөйлөргө дуушар болгон. Компаниянын ар бир бөлүмү өзүнчө эсептик системаларды колдонуп, бул маалыматтарды иштетүүнү кечиктирип, кол менен маалыматтарды киргизүүдө каталарга жана бөлүмдөр арасындагы маалыматтарды шайкештөөдө кыйынчылыктарга алып келген.

Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн, компания А ERP (Enterprise Resource Planning) системасын – SAP программасын киргизүүнү чечти. Бул система компаниянын сатып алуу, өндүрүш, кампа башкаруу, финансы жана бухгалтерия сыяктуу бардык процесстерин бирдиктүү платформага интеграциялоого мүмкүнчүлүк берди. SAP программасын киргизүүнүн натыйжасында компания төмөнкүдөй жыйынтыктарга жетишти:

Чыгымдарды көзөмөлдөөнү жакшыртуу: ERP системасы маалыматтарды бирдиктүү сактоочу жайды камсыз кылып, өндүрүш процессинин бардык этаптарында чыгымдарды так жана айкын эсептөөгө шарт түздү.

Кампа башкарууну оптималдаштыруу: SAP программасы кампа калдыктарын автоматтык түрдө көзөмөлдөп, жеткирүүлөрдү жана материалдарга болгон муктаждыктарды башкарууга мүмкүндүк берди. Бул ашыкча кампаларга байланыштуу чыгымдарды кыскартып, товарлардын айлануусун жакшыртты.

Отчеттуулук даярдоого кеткен убакытты кыскартуу: Ар кандай бөлүмдөрдүн маалыматтарын бирдиктүү системага интеграциялоо финансы отчетторун даярдоону жөнөкөйлөтүп, реалдуу убакыт режиминде актуалдуу маалыматтарды алууга мүмкүнчүлүк берди.

Компания В: Чоң маалыматтарды талдоо куралын (Power BI) колдонуу. Power BI – бул Microsoft компаниясы тарабынан иштелип чыккан, чоң маалыматтарды талдоого жана визуалдаштырууга мүмкүндүк берген күчтүү аналитикалык курал. Ал компанияларга маалыматтарды жыйноого, анализдөөгө жана чечим кабыл алуу үчүн пайдалуу визуалдык отчетторду түзүүгө жардам берет.

Компания В, чекене соода менен алектенген, атаандаштык күчөгөн шарттарда жана керектөөчүлөрдүн суроо-талаптарынын өзгөрүшүндө финансылык көрсөткүчтөрдү тереңирээк талдоо жана кирешелерди болжолдоо муктаждыгына туш болгон. Компанияда колдонулуп жаткан талдоо куралдары чоң көлөмдөгү маалыматтарды натыйжалуу иштеп чыга алган эмес жана башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу үчүн керектүү отчетторду бере алган эмес.

Компания В Microsoft компаниясынын Power BI чоң маалыматтарды талдоо куралын киргизүүнү чечип, төмөнкү натыйжаларга жетишти:

Финансылык көрсөткүчтөрдү тереңирээк талдоо:	Отчеттуулукту автоматташтыруу:	Кирешелерди такыраак болжолдоо:
•Power BI компанияга ар кандай булактардан, анын ичинде эсептик системалардан, CRM жана POS системалардан маалыматтарды бириктирип, интеграцияланган отчетторду түзүүгө мүмкүндүк берди. Бул дүкөндөрдүн, продуктулардын жана сатуунун каналдарынын кирешелүүлүгүн жогорку тактыкта талдоого мүмкүнчүлүк берди.	•Power BI колдонуу менен компания В отчетторду түзүү процессин автоматташтырып, аларды даярдоого кеткен убакытты кыскартып жана каталардын тобокелчилигин азайтты. Компаниянын жетекчилери реалдуу убакыт режиминде актуалдуу маалыматтарды берген интерактивдүү панелдерге жеткиликтүү болушту.	•Чоң маалыматтарга негизделген божомолдуу талдоо куралдарын колдонуу компанияга суроо-талап тенденцияларын жакшыраак түшүнүүгө жана сатуунун көлөмүн такыраак болжолдоого мүмкүнчүлүк берди. Бул кампа башкарууну оптималдаштырууга жана маркетинг кампанияларын эффективдүү пландаштырууга шарт түздү.

Компания С: RPA (Роботтук процесстерди автоматташтыруу) киргизүү

RPA (Роботтук Процесстерди Автоматташтыруу) – бул жумушчу процесстерди автоматташтыруу үчүн программалык роботторду колдонуу технологиясы. RPA роботтору адамдын аракеттерин жана кагаз иштери менен байланышкан иш-аракеттерди автоматташтырат, бул өз кезегинде процесстердин ылдамдыгын жана тактыгын жогорулатат, ошондой эле адамдын каталарын азайтат.

Компания С, ортоңку финансы уюму, кызматкерлердин эсепке алуу операцияларын, мисалы, эсеп-фактураларды иштеп чыгуу, банктык көчүрмөлөрдү салыштыруу жана стандарттык отчетторду даярдоо сыяктуу жумуштар менен жүктөмүнүн жогору болушу көйгөйүнө туш болгон. Бул кызматкерлердин өндүрүмдүүлүгүн төмөндөтүп гана тим болбостон, кол менен маалыматтарды иштеп чыгуудагы каталардын тобокелчилигин да жогорулаткан.

Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн компания С кайталап жасалуучу жана рутиндик жумуштарды программалык роботторду колдонуу менен автоматташтырууга мүмкүндүк берген RPA технологиясын киргизүүнү чечти.

Башкаруучулук эсепке RPA киргизүү төмөнкүдөй жыйынтыктарга алып келди:

Операцияларды иштеп чыгууга кеткен убакытты кыскартуу: Программалык роботтор эсеп-фактураларды салыштыруу, төлөм тапшырыктарын иштеп чыгуу жана стандарттык отчетторду түзүү сыяктуу жумуштарды өздөрүнө алышты. Бул операцияларды аткарууга кеткен убакытты бир нече сааттан бир нече мүнөткө чейин кыскартууга мүмкүндүк берди.	Каталардын азайышы: RPA колдонуу адам факторуна байланыштуу каталардын тобокелчилигин минималдаштырууга мүмкүндүк берди, анткени программалык роботтор операцияларды алдын ала белгиленген алгоритмдер боюнча жогорку тактык менен аткарышкан.	Стратегиялык маселелер үчүн ресурстарды бошотуу: Рутиндик жумуштарды автоматташтыруу аркасында компания Снин кызматкерлери финансылык көрсөткүчтөрдү талдоо, чыгымдарды оптималдаштыруу жана пландаштыруу сыяктуу татаал жана стратегиялык маселелер үчүн убакытты бошото алышты. Бул бухгалтериянын жалпы натыйжалуулугун жогорулатып, башкаруучулук чечимдердин сапатын жакшыртты.

Бул мисалдар санариптик технологияларды башкаруучулук эсепке ийгиликтүү киргизип, эсептик операциялардын натыйжалуулугун, тактыгын жана ылдамдыгын жакшыртууга жетишкен компанияларды көрсөтөт. Ар бир мисал белгилүү бир технологиянын артыкчылыктарын жана санариптештирүү башкаруучулук эсепке кандайча таасир эте аларын демонстрациялайт.

Санариптештирүү башкаруу эсебинин негизги функцияларына олуттуу таасирин тийгизет. Мисалы, санариптик инструменттер реалдуу убакыт режиминде тиешелүү маалыматтарга жетүүнү камсыз кылуу менен пландаштыруу процессин кыйла тездетет алат. Бул компанияларга рынок чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөргө ийкемдүү жооп берүүгө мүмкүндүк берет. Контролдоо чөйрөсүндө санариптештирүү отчеттуулукту жана мониторингди автоматташтырууга өбөлгө түзөт, бул каталарды минималдаштырууга жана ресурстарды оптималдаштырууга мүмкүндүк берет. Башкаруу эсебинин аналитикасы чоң маалыматтарды жана жасалма интеллект технологияларын колдонуу менен өркүндөтүлүп, тенденцияларды жана болжолдуу натыйжаларды тереңирээк талдоого мүмкүндүк берет.

Башкаруу эсебин санариптештирүүнүн негизги артыкчылыктарынын бири маалыматтарды иштеп чыгуунун тактыгын жана ылдамдыгын жогорулатуу болуп саналат. Булут технологияларын колдонуу компанияларга каалаган убакта талдоо үчүн жеткиликтүү чоң көлөмдөгү маалыматты сактоого жана иштетүүгө мүмкүндүк берет. Бул чечимдерди кабыл алуу процессин бир кыйла тездетет жана анын негиздүүлүгүн жогорулатат. Мындан тышкары, санариптештирүү ар кандай бизнес-процесстердин маалыматтарын интеграциялоого мүмкүндүк берет, бул компаниянын ишмердүүлүгүнүн толук сүрөттөлүшүн камсыз кылган бирдиктүү маалыматтык чөйрөнү түзөт. Бул чөйрө ишкананын бардык функцияларын жана процесстерин бир система аркылуу башкарууга мүмкүндүк берет, бул натыйжалуулукту жогорулатат жана өз-ара байланыштарды жеңилдетет.

Маанилүү артыкчылыктарга карабастан, башкаруу эсебин санариптештирүү бир катар кыйынчылыктарга туш келет. Жаңы технологияларды киргизүү олуттуу финансылык инвестицияларды талап кылат, бул ЧОИ үчүн көйгөй жаратышы мүмкүн. Санариптештирүү кызматкерлерден жаңы компетенцияларды да талап кылат, бул кошумча окутуунун зарылдыгын билдирет. Акыр-аягы, санариптештирүү маалыматтарды коргоо жана киберкоопсуздук менен байланышкан тобокелдиктерди көбөйтөт, бул компаниялардан купуялуулук жана шайкештик маселелерине кошумча көңүл бурууну талап кылат.

Санариптештирүү башкаруу эсебине, анын натыйжалуулугун, тактыгын жана башка бизнес процесстери менен интеграциясын жогорулатууга олуттуу таасирин тийгизет. Чоң маалыматтардын аналитикасы, жасалма интеллект жана процесстерди автоматташтыруу сыяктуу технологияларды колдонуу компанияларда башкаруу жана чечимдерди кабыл алуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Бирок санариптештирүү процесси олуттуу инвестицияларды талап кылуу, кызматкерлерди окутуу жана киберкоопсуздук сыяктуу белгилүү бир кыйынчылыктар менен коштолот.

Башкаруу эсебине санариптик технологияларды ийгиликтүү киргизүү үчүн компанияларга төмөнкүлөр сунушталат:

- ERP системалары сыяктуу негизги санариптик инструменттерди ишке ашыруудан баштап, акырындап татаалыраак технологияларга өтүү;
- Жаңы технологиялар менен иштөө боюнча компетенттүүлүктүн зарыл деңгээлин камсыз кылуу үчүн персоналды окутууга инвестициялоо;
- бирдиктүү маалыматтык чөйрөнү түзүү үчүн санариптик технологияларды иштеп жаткан бизнес-процесстер менен интеграциялоону камсыздоо.

Келечекте санариптештирүүнүн кичи жана орто ишканалардагы башкаруу эсебине тийгизген таасирин тереңирээк изилдөө, ошондой эле дүйнөлүк рыноктун өзгөрүшүнүн шартында санариптик технологияларды киргизүүнүн узак мөөнөттүү кесепеттерин изилдөө зарыл. Дүйнөлүк рыноктун өзгөрүшүнүн шартында санариптик технологияларды киргизүүнүн узак мөөнөттүү кесепеттерин изилдөө маанилүү. Бул иш-аракеттер келечектеги стратегияларды жана пландарды түзүүдө колдонулат.

Санариптик технологияларды киргизүү шартында этика жана маалыматтардын коопсуздугу маселелерине кошумча көңүл буруу керек. Маалыматтарды коргоо жана киберкоопсуздук саясатын иштеп чыгуу, купуялуулук талаптарын сактоо жана маалыматтардын коопсуздугуна көзөмөл жүргүзүү маанилүү.

Маалыматтардын коопсуздугу жана этика маселелерин жөнгө салуу үчүн атайын саясаттарды жана стандарттарды киргизүү сунушталат.

Булуттогу маалыматты коргоо, шифрлөөнүн алдыңкы технологияларын колдонуу жана маалыматтардын коопсуздугу боюнча тренингдерди өткөрүү керек.

Ушул сунуштар компаниялардын санариптик трансформация процессин ийгиликтүү өткөрүүгө жана алардын башкаруу эсебинин эффективдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Колдонулган адабияттар

1. Smith, J. The Impact of Digitalization on Management Accounting // Journal of Management Accounting Research, 2020, № 32(2), с. 45-60.
2. Jones A. Big Data and AI in Management Accounting // Accounting Today, 2021, № 27(4), с. 34-48.
3. Anderson R. Integration of Digital Technologies in Management // Accounting. International Journal of Accounting Information Systems, 2022, № 19(1), с. 12-29.
4. Омуркулова Г.К., Джумабаева М.З., Закирова Ж.Т. Санариптин трансформация жана анын башкаруу эсебине тийгизген таасири // Наука и инновационные технологии, 2024, № 1(30), с. 210-216.
5. Роль бухгалтерского учета в развитии инновационной экономики / Г.К. Омуркулова, Э.В. Самигуллин, А.А. Бектурганова, С.В. Затравина // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева, 2023, № 1, с. 401-405. DOI 10.33514/1694-7851-2023-1-401-405. – EDN KIIDEI.

УДК 368.9.06

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-432-436

Саякбаева А.А., Байгуттиев С.С., Эгимбаева А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Саякбаева А. А., Байгуттиев С. С., Эгимбаева А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Sayakbayeva A.A., Baiguttiev S.S., Egimbayeva A.
KNU named after J. Balasagyn

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МИЛДЕТТҮҮ МЕДИЦИНАЛЫК КАМСЫЗДАНДЫРУУНУ БЮДЖЕТТЕШТИРҮҮНҮН ЖАНА САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН АЙРЫМ АСПЕКТИЛЕРИ НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ БЮДЖЕТИРОВАНИЯ И ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБЯЗАТЕЛЬНОГО МЕДИЦИНСКОГО СТРАХОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ SOME ASPECTS OF BUDGETING AND DIGITALIZATION OF COMPULSORY HEALTH INSURANCE IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Кыскача мүнөздөмө: Макалада калктын жашоо деңгээли менен контекстте Кыргыз Республикасында милдеттүү медициналык камсыздандыруу фондунун бюджетин түзүүнүн жана медициналык кызматтарды санариптештирүүнүн айрым аспектилери көрсөтүлгөн.

Аннотация: В статье показаны отдельные аспекты бюджетирования Фонда обязательного медицинского страхования и цифровизации медицинских услуг в Кыргызской Республике в контексте с уровнем жизни населения.

Abstract: The article shows some aspects of budgeting of the Compulsory Health Insurance Fund and digitalization of medical services in the Kyrgyz Republic in the context of the standard of living of the population.

Негизги сөздөр: Милдеттүү медициналык камсыздандыруу фонду; медициналык камсыздандыруу; калкты социалдык жактан коргоо; саламаттыкты сактоо; жакырчылыктын деңгээли; Мамлекеттик кепилдиктер программасы; бюджет; кошумча төлөм; Бирдиктүү төлөөчү; кирешелер жана чыгашалар; санариптештирүү; Электрондук кызмат көрсөтүүлөрдүн мамлекеттик порталы – Түндүк.

Ключевые слова: Фонд обязательного медицинского страхования; медицинское страхование; социальная защита населения; здравоохранение; уровень бедности; Программа государственных гарантий; бюджет; сооплата; Единый плательщик; доходы и расходы; цифровизация; Государственный портал электронных услуг – Тундук.

Keywords: Compulsory Health Insurance Fund; medical insurance, social protection of the population, healthcare, poverty level, State Guarantees Program, budget, co-payment, Single Payer, income and expenses, digitalization, State Portal of Electronic Services – Tunduk.

Деятельность Фонда обязательного медицинского страхования (далее – Фонд ОМС/ФОМС, Фонд) ведется в соответствии с нормативными правовыми актами Кыргызстана, в том числе Конституцией Кыргызской Республики.

Цель внедрения обязательного медицинского страхования (далее – ОМС) после развала СССР – обеспечить социальную защиту населения в области здравоохранения в условиях социально-экономического хаоса из-за бессистемного перехода на рыночные отношения [5; 9]. Уровень жизни резко снизился, и населения было не в состоянии получать качественную медицинскую помощь (рис. 1).

Необходимо отметить, что уровень жизни также имеет динамику резкого снижения после глобальной пандемии COVID -19 (рис. 2).

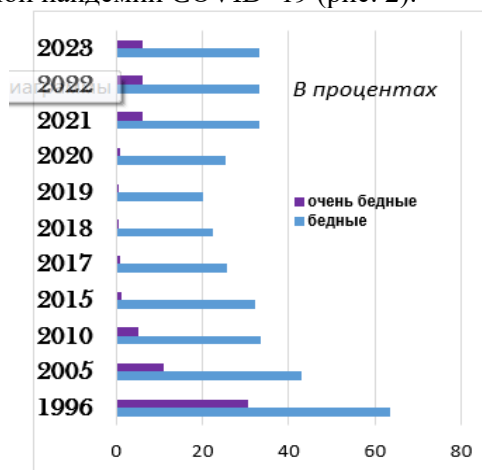

Рис. 1. Уровень бедности в КР за 1996-2023 гг., % [5;6;8;11]

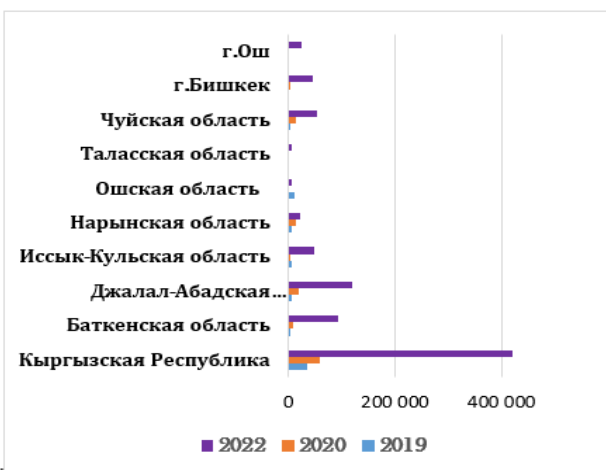

Рис. 2. Уровень бедности в КР за 2019-2022 гг., человек [8;11]

Возросла стоимость лекарственных средств, повысились неформальные выплаты в организациях здравоохранения, а также другие причины явились следствием роста смертности населения. В 2023 г. в рейтинге стран мира по уровню процветания Кыргызстан в докладе британского аналитического центра Legatum Institute занял 94-е место. Рейтинг составляется на основе различных показателей, среди них как экономика в целом, так и здравоохранение, социальный капитал и др. [12].

Закон КР «О системе Единого плательщика в финансировании здравоохранения Кыргызской Республики» (2003 г.) явился важным этапом в модернизации финансовой и организационной структуры здравоохранения [1; 9]. В соответствии с этим Законом Фонд медицинского страхования и его территориальные подразделения являются Единым плательщиком (далее – ЕП), основная цель которого заключается в консолидации бюджета здравоохранения для ресурсного обеспечения исполнения Программы государственных гарантий, а одним из основных принципов функционирования системы является равная доступность для граждан получения медико-санитарной помощи по Программе [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 9].

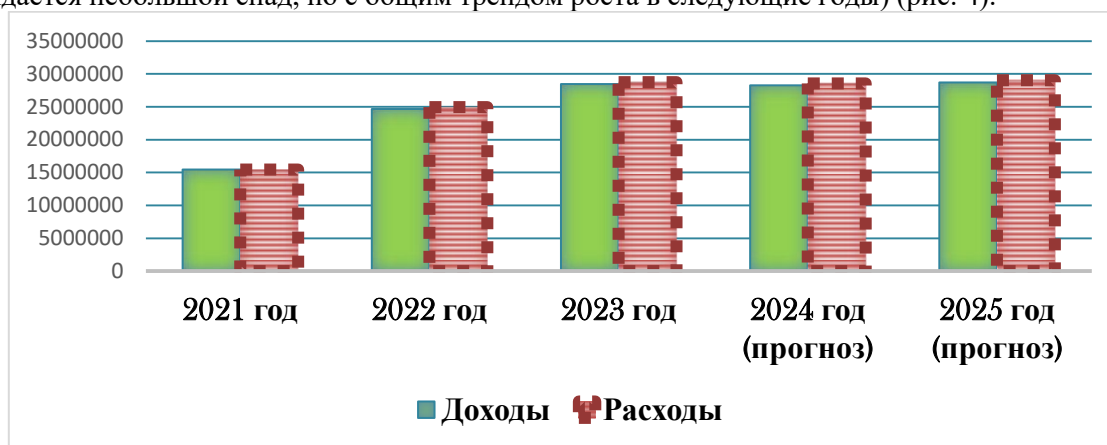

Источник: по данным <http://foms.kg/> [10].

Рис. 3. Структура доходов Фонда ОМС в 2022 г., тыс. сом.

Общий анализ показывает, что бюджет Фонда ОМС в основном соответствует плану, однако имеются некоторые отклонения по отдельным статьям доходов, что визуально можно рассмотреть в качестве примера на рис. 3.

Прогнозные данные на 2023-2025 гг. также показывают стабильное увеличение доходов (в 2024 г. ожидается небольшой спад, но с общим трендом роста в следующие годы) (рис. 4).

Источник: по данным <http://foms.kg/> [10].

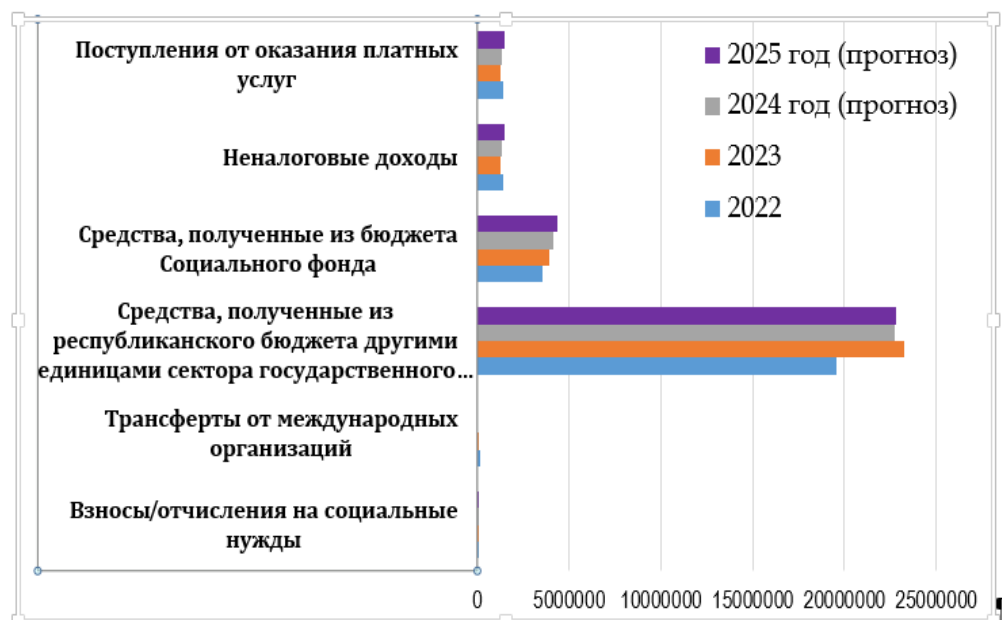
Рис. 4. Динамика доходов и расходов Фонда ОМС, тыс. сом.

Расходы в 2022 г. увеличились по сравнению с 2021 г. (рис. 4), что обусловлено увеличением финансирования организаций здравоохранения, изменениями в Программе государственных гарантий и другими факторами.

Прогнозные данные на 2023-2025 гг. также демонстрируют увеличение расходов, что может быть связано с ростом затрат на медицинские услуги, развитие инфраструктуры здравоохранения и другими причинами.

Общий тренд показывает, что в последующие годы ожидается рост как доходов, так и расходов (рис. 4).

Доходы Фонда обеспечиваются различными источниками, включая официальные трансферты (рис. 5).

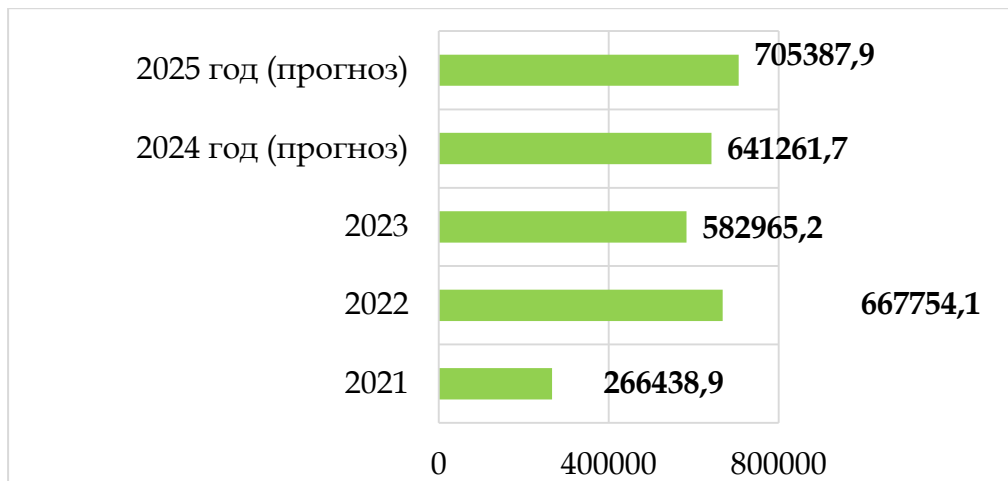
Источник: по данным <http://foms.kg/> [10].

Рис. 5. Динамика структуры доходов Фонда ОМС, тыс. сом.

Анализ прогнозных данных показал, что ФОМС в Кыргызстане ориентирован на обеспечение финансовой стабильности и устойчивости здравоохранения КР. Необходимость постоянного

мониторинга и корректировок в финансовой стратегии остается архиважной в свете изменяющихся экономических условий и потребностей здравоохранения.

Таким образом, несмотря на некоторые колебания в отдельных категориях, общий уровень финансирования остается стабильным. Увеличение средств от оказания платных услуг и сооплаты может свидетельствовать о цели разнообразить источники доходов, что позитивно влияет на устойчивость Фонда ОМС, качественное исполнение Программы госгарантий и ликвидацию некоторых ее формальных положений, что наглядно продемонстрировала пандемия.

Источник: <http://foms.kg/> [10].

Рис. 6. Динамика средств сооплаты Фонда ОМС, тыс. сом.

Финансовое положение Фонда ОМС тесно связано с системой государственного здравоохранения [3; 5; 9], и его устойчивость способствует обеспечению качественных медицинских услуг всем слоям населения, особенно в послепандемийный период в связи с ростом бедности населения (см. рис. 2), требующего социальной защиты.

Оценка качества медицинской помощи, проведенная с использованием Оценочной карты, охватила 78 организаций первичной медико-санитарной помощи и 77 организаций, предоставляющих стационарные услуги и заключивших договоры с Фондом ОМС. Индекс качества деятельности первичной медико-санитарной помощи в среднем по республике остался на уровне 62% [10]. Показатели соответствия качества медицинских услуг утвержденным клиническим протоколам в стационарах за последние три года сохраняют высокие значения в городах Бишкек (89,4%), Ош (77,1%), Чуй (72,8%) и Нарын (73%). Однако в Иссык-Кульской (64,2%), Таласской (61,4%), Баткенской (60,0%) и Джалал-Абадской (46,9%) областях они оказываются ниже среднереспубликанского уровня [10].

Фонд ОМС с целью повышения достоверности и оперативности получения данных успешно интегрировался с СМЭВ "Тундук". В настоящее время установлено взаимодействие с несколькими государственными органами, включая:

Государственную регистрационную службу: обмен данными для идентификации пациентов по их персональным идентификационным номерам;

Социальный фонд при Кабинете Министров КР: обмен данными о взносах на ОМС в отношении работающих граждан;

Министерство здравоохранения КР: обмен данными о приписанном населении, статусе застрахованности по ОМС и лицах, получающих социальные пособия.

Также заключено дополнительное Соглашение по обмену данными по лекарственным средствам с ДЛСМИ при МЗ КР. Согласно данному Соглашению веб-сервис был опубликован в каталоге системы "Тундук" и интегрирован с информационной системой "Электронный рецепт". На текущий момент система интеграции работает в тестовом режиме, поскольку ведется работа по устранению технических и программных ошибок.

Оценочная карта, созданная на базе данных, дает возможность оценить и контролировать качество медицинских услуг в 89 организациях здравоохранения, с которыми Фонд ОМС заключил договоры [10].

Для повышения доступности льготных медикаментов все регионы страны перешли на электронную систему выписки льготных рецептов. В результате за отчетный период было выписано 1588,7 тыс. таких рецептов на общую сумму 413 949,7 тыс. сом. [10].

Список использованной литературы

1. О системе Единого плательщика в финансировании здравоохранения Кыргызской Республики: Закон КР от 30 июля 2003 года № 159 (В посл. редакции Законов КР от 22 августа 2020 года № 142).
2. Об охране здоровья граждан в Кыргызской Республике: Закон КР от 12 января 2024 года № 14.
3. Саякбаева А.А., Джапарова Д. Практика бюджетного финансирования здравоохранения в Кыргызской Республике // Евразийское Научное Объединение, 2018, № 3-3 (37), с. 176-180.
4. Саякбаева А.А. и др. Фонд обязательного медицинского страхования Кыргызской Республики как единый плательщик // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии, 2018, № 2 (21), с. 168-174.
5. Саякбаева А.А. и др. Финансирование здравоохранения в Кыргызской Республике: статистический анализ и прогнозирование // Евразийское Научное Объединение, 2018, № 10-2 (44), с. 131-135.
6. Таалайбек Т., Нурмукамбетова Ж.К. и др. Отдельные аспекты финансовой деятельности Социального фонда Кыргызской Республики // Евразийское Научное Объединение, 2019, № 10-4 (56), с. 338-342.
7. Саякбаева А.А. и др. Некоторые организационно-правовые и теоретические аспекты внебюджетных фондов и их бюджетирования // Экономическая серия Вестника ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2020, № 3, с. 139-146.
8. Саякбаева А.А. и др. Влияние пандемии COVID-19 на уровень жизни населения государств-членов ЕАЭС как фактор угрозы социально-экономической безопасности // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии, 2022, № 2(37), с. 104-111.
9. Сборник нормативно-методических документов по финансированию учреждений здравоохранения в системе Единого плательщика / Т.С. Мейманалиев, Р.М. Учкемпирова, Догерти Шейла О., Саякбаева А.А. и др. – Бишкек: Министерство здравоохранения КР, Министерство финансов КР, 2002, 225 с.
10. Режим доступа: <http://foms.kg>
11. Режим доступа: <https://www.stat.kg>
12. Режим доступа: https://24.kg/obschestvo/281307_kyrgyzstan_zanyal_94-e_mesto_vreytinge_stran_pourovnyu_protvetaniya_v2023_godu/

УДК 574:629.3 (575.2) (04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-436-442

Сейталиев М.Е., Мааткеримов Н.О., Керимбеков Ч.М.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Сейталиев М.Е., Мааткеримов Н.О., Керимбеков Ч.М.

КНУ имени Ж. Баласагына

Seytaliev M.E., Maatkerimov N.O., Kerimbekov Ch.M.

KNU named after J. Balasagyn

АВТОУНААЛАРДАН АБАНЫН БУЛГАНЫШЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ: СЕБЕПТЕРИ ЖАНА КЕСЕПЕТТЕРИ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРЫ АВТОТРАНСПОРТОМ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF AIR POLLUTION BY MOTOR VEHICLES: CAUSES AND CONSEQUENCES

Кыскача мүнөздөмө: Жаратылыш көптөгөн тең салмактуу байланыштары бар бүтүн система. Бул байланыштардын бузулушу жаратылышта белгиленген заттардын жана энергиянын циклдериин

өзгөрүшүнө алып келет. Заманбап коом өндүрүшкө жана керектөөгө адамдын биологиялык керектөөсүнөн жүздөгөн эсе көп заттын жана энергиянын көлөмүн тартууда, бул азыркы экологиялык кризистин негизги себеби (жаратылыш чөйрөсүнө антропогендик жүктөмдүн жогорку деңгээли жана тез өсүшү).

Аннотация: Природа – целостная система с множеством сбалансированных связей. Нарушение этих связей приводит к изменению установившихся в природе круговоротов веществ и энергии. Современным обществом в производство и потребление вовлекается такое количество вещества и энергии, которое в сотни раз превосходит биологические потребности человека, что и является основной причиной современного экологического кризиса (высокий уровень и быстрое нарастание антропогенной нагрузки на окружающую природную среду).

Abstract: Nature is a holistic system with many balanced connections. Violation of these connections leads to changes in the cycles of substances and energy established in nature. Modern society involves in the production and consumption of such an amount of matter and energy, which exceeds the biological needs of a person by a hundred times, which is the main cause of the modern ecological crisis (high level and rapid increase of anthropogenic load on the surrounding natural environment).

Негизги сөздөр: эл аралык экологиялык проблемалар; техногендик процесстер; жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу; автомобиль транспортунун экологиялык проблемалары.

Ключевые слова: международные экологические проблемы; техногенные процессы; рациональное использование природных ресурсов; экологические проблемы автомобильного транспорта.

Keywords: international environmental problems; technogenic processes; rational use of natural resources; environmental problems of road transport.

В настоящее время одной из наиболее острых проблем, с которыми сталкивается человечество, является загрязнение атмосферного воздуха токсичными веществами, выбрасываемыми промышленными предприятиями и автомобильным транспортом. Это загрязнение негативно влияет как на здоровье людей, так и на состояние окружающей среды. Оценить материальный ущерб от загрязнения воздуха сложно, но даже по неполным данным он значителен. Автомобиль уже давно стал не роскошью, а необходимым средством передвижения, особенно в условиях активной урбанизации и роста крупных городов. Однако его воздействие на экологию городов делает автомобиль одним из главных негативных факторов для здоровья человека и окружающей среды, превращая его в конкурента за жизненное пространство [1].

За последние десятилетия стало очевидно, что автомобиль является одним из главных виновников загрязнения воздуха – важнейшего ресурса, необходимого для поддержания жизни на планете. Автомобили не только потребляют кислород, необходимый для жизни, но и загрязняют атмосферу токсичными веществами, которые наносят вред как живым существам, так и неживой природе. Вклад автотранспорта в загрязнение окружающей среды, в первую очередь атмосферы, составляет от 60 до 90%.

Сегодня на дорогах мира курсирует более 500 миллионов автомобилей, и они становятся причиной не только многочисленных аварий с тысячами погибших и миллионами пострадавших, но и серьёзно подрывают здоровье миллиардов людей. В то же время российская автомобильная промышленность технически отстает от мировых стандартов. Многие автомобили, которые производятся в России, были спроектированы 20-30 лет назад, а технологический уровень производства не обеспечивает необходимой точности в сборке и обработке деталей. Дополнительный вклад в загрязнение окружающей среды вносит низкое качество топлива – примерно 70% используемого бензина является этилированным, что усиливает вредное воздействие на окружающую среду.

По оценкам специалистов Организации Объединенных Наций (ООН) и Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) ежегодные суммарные автомобильные выбросы в СНГ составляют 400 млн. т, среди которых: 27 млн. т окиси углерода; 2,5 млн. т углеводородов; 9 млн. т окислов азота; 200-230 млн. т углекислого газа.

Например: Среди всех видов транспорта автомобиль оказывает наибольшее негативное воздействие на окружающую среду. В России около 64 млн. человек проживают в районах с высоким уровнем загрязнения воздуха, и в более чем 600 городах страны среднегодовые концентрации вредных веществ в атмосфере превышают предельно допустимые нормы. Автомобильный транспорт остается одним из главных источников загрязнения воздуха, особенно в крупных городах, где

плотность движения и качество топлива играют ключевую роль в ухудшении экологической ситуации.

А если вернемся в Кыргызскую Республику, то транспортный сектор ответственен за 28% выбросов парниковых газов (ПГ) в Кыргызстане, а в таких городах, как Бишкек за 75% загрязняющих воздух веществ. В транспортном секторе почти за все выбросы ПГ и загрязнителей воздуха ответственен автомобильный транспорт – 99% и 100% соответственно. В основном общественный транспорт старый и нуждается в модернизации.

Наиболее значимые факторы отрицательного влияния автомобильного транспорта на человека и окружающую среду следующие:

- загрязнение воздуха;
- загрязнение окружающей среды;
- шум, вибрация;
- выделение тепла (рассеяние энергии).

В настоящее время активно ведется борьба с негативным воздействием автомобилей на окружающую среду. Разрабатываются специальные фильтры и новые виды топлива, содержащие меньше свинца. Переход на бессвинцовый бензин и сокращение вредных добавок сопровождаются техническими трудностями, но в перспективе это может снизить выбросы свинца от двигателей внутреннего сгорания. Однако останутся другие опасные компоненты выхлопных газов – угарный газ, окислы азота, бенз(а)пирен и другие канцерогены.

Угарный газ и окислы азота, которые выделяются автомобилями вместе с на первый взгляд безобидным дымом, являются причиной множества проблем со здоровьем. Эти вещества способствуют головным болям, быстрой утомляемости, раздражительности и снижению трудоспособности. Сернистый газ может негативно воздействовать на генетический аппарат, способствуя развитию бесплодия и врожденных пороков. В совокупности все эти факторы приводят к нервным расстройствам, стрессам и даже к отчуждению и безразличию к близким людям.

В крупных городах, где уровень загрязнения воздуха особенно высок, увеличивается частота заболеваний органов дыхания и кровообращения, таких как инфаркты, гипертония, а также онкологические заболевания. По данным экспертов, автомобильный транспорт ответственен за до 90% выбросов угарного газа и до 70% выбросов окислов азота в атмосферу. Кроме того, автомобили загрязняют почву и воздух тяжелыми металлами и другими вредными веществами, что оказывает долговременное негативное воздействие на здоровье людей и экосистему [2].

Основными источниками загрязнения воздуха автомобилями являются отработавшие газы двигателей внутреннего сгорания (ДВС), картерные газы и топливные испарения. ДВС – это тепловой двигатель, который преобразует химическую энергию топлива в механическую работу. По типу топлива такие двигатели могут работать на бензине, газе или дизельном топливе. Также различают двигатели по способу воспламенения: дизельные, с воспламенением от сжатия, и бензиновые – с искровым зажиганием.

Дизельное топливо состоит из смеси углеводородов нефти с температурой кипения от 200 до 3500 °С. Это топливо должно обладать определенной вязкостью, быть устойчивым к самовоспламенению и вырабатывать как можно меньше дыма и токсичных веществ при сгорании. Для улучшения его характеристик добавляют различные присадки, в том числе антидымные и multifunctional.

Транспорт, использующий ископаемое топливо, оказывает значительное негативное воздействие на природу и здоровье людей. Вредные выбросы способствуют глобальному потеплению, а также вызывают различные заболевания, включая болезни органов дыхания и нервной системы. Согласно данным, транспорт производит около 16% всех парниковых газов на планете, при этом на автомобили приходится 11,9%. В крупных городах, таких как Москва, автомобили ответственны за до 90% всех выбросов в атмосферу.

Основной побочный продукт сжигания топлива в двигателях – это углекислый газ (CO₂), который является одним из ключевых факторов, способствующих изменению климата. Со временем двигатели теряют способность полностью сжигать топливо, что приводит к выбросам токсичных веществ, включая оксиды углерода и азота, которые вызывают заболевания органов дыхания.

Одним из самых опасных загрязнителей, признанных Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ), являются твердые взвешенные частицы. Они образуются при сгорании топлива, трении шин об асфальт и разрушении дорожного покрытия. Частицы PM_{2.5}, чьи размеры составляют менее 0,0025 миллиметра, могут проникать глубоко в легкие и вызывать респираторные заболевания, аллергию и другие проблемы со здоровьем.

Сокращение выбросов вредных веществ от транспорта и повышение экологичности машин играют важную роль в борьбе с изменением климата и улучшением здоровья людей [3].

22 сентября отмечается Всемирный день без автомобиля, когда всем автовладельцам предлагается хотя бы на сутки пересесть с машины на общественный транспорт или велосипед. Первые подобные акции состоялись в странах Европы еще в 1973 году на фоне топливного кризиса. Так, власти Швейцарии призвали жителей страны на четыре дня отказаться от личного автотранспорта, а в Дании ввели свободное от автомобилей воскресенье. Сделать акцию ежегодной придумал в 1994 году американский экоактивист Фрэнсис Эрик Бриттон. В 2000 году Всемирный день без автомобиля стал международным. О том, как отказаться от автомобиля и спасти планету, – в материале Plus-one.ru.

По данным Международной организации автопроизводителей (OICA) и цифрового маркетингового агентства Hedges & Company, в 2005 году в мире насчитывалось 892 млн. автомобилей, а к середине 2022 года их количество выросло почти на 70% – до 1,45 млрд.

Если в 2000 году в мире произвели 58 млн. машин, то за 2019 год с конвейеров сошло уже 92 млн. транспортных средств – на 59% больше. В 2020 году на фоне пандемии COVID-19 производство автомобилей обвалилось на рекордные 16%, составив 78 млн. единиц. Ожидалось, что за 2021 год оно наберет прежние темпы, однако этого не случилось: было выпущено 80 млн. автомобилей, что на 13% ниже доковидного уровня.

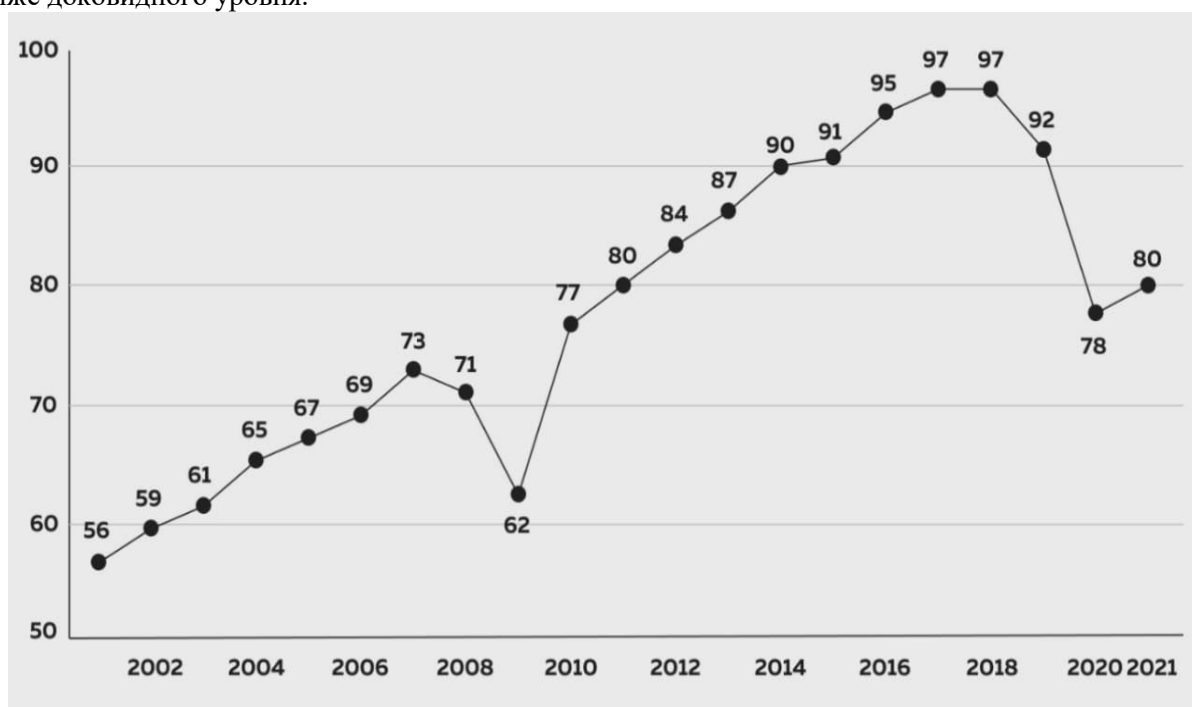

Рис. 1. Рост производства автотранспорта в мире за последние 20 лет
Произведенные автомобили, млн.

Три четверти всего ущерба, который автотранспорт наносит планете, – это выхлопные газы от легковых машин. 75% мирового автопарка – это легковые автомобили. В марте 2022 года их насчитывалось 1,1 млрд., тогда как коммерческой техники – лишь 350 млн. Та же пропорция сложилась и в производстве – на всевозможные грузовики и автобусы приходится немногим более четверти ежегодной продукции мирового автопрома.

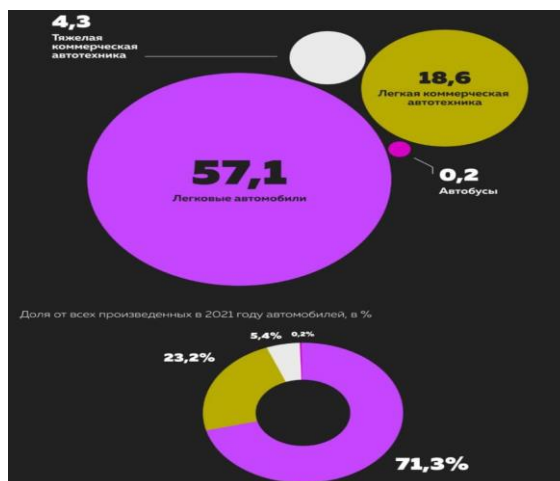

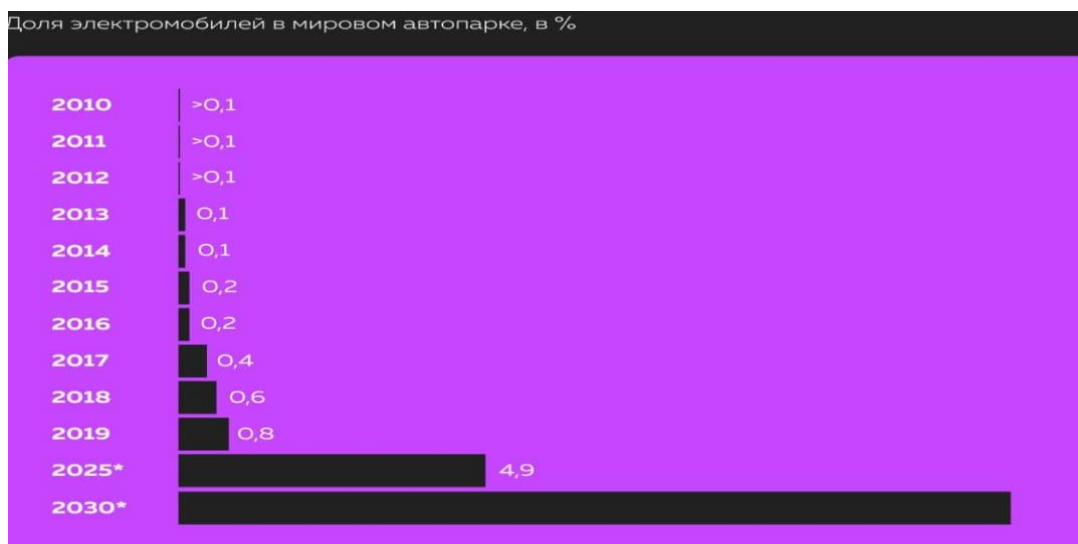
Рис. 2. Доля легковых автомобилей в произведенном автотранспорте

Автомобиль с двигателем внутреннего сгорания (ДВС) – один из самых «грязных» видов транспорта и один из основных загрязнителей атмосферного воздуха, особенно в городах. Авто с ДВС ответственны за треть всего объема оксида азота, пятую часть оксида углерода, десятую часть микроскопических твердых частиц и двадцатую часть неметановых летучих органических соединений, выбрасываемых в атмосферный воздух. Это самые высокие показатели среди всех видов транспорта.

Но мировой автопарк с каждым годом становится немного более экологичным. Активно растет доля электромобилей. Сегодня на них приходится около 1% всех машин в мире и 2,6% мировых автопродаж. Ожидается, что за следующие десять лет их доля в мировом автопарке вырастет до 13,4%, а в продажах – до 28%.

Одновременно с развитием электротранспорта совершенствуются и традиционные технологии. Из-за давления регуляторов на автопроизводителей новые модели бензиновых и дизельных машин становятся экономичнее предшественников. Так, по данным Международного энергетического агентства (IEA), среднее потребление топлива новых авто с ДВС с 2007 по 2017 год сократилось на 15% – с 8,5 до 7,2 литров бензинового эквивалента на 100 км пробега [4].

Согласно разработанному IEA сценарию устойчивого развития, чтобы ограничить глобальное потепление 1,5°C, потребление топлива новыми автомобилями с ДВС к 2030 году должно сократиться до 4,4 литров на 100 км.

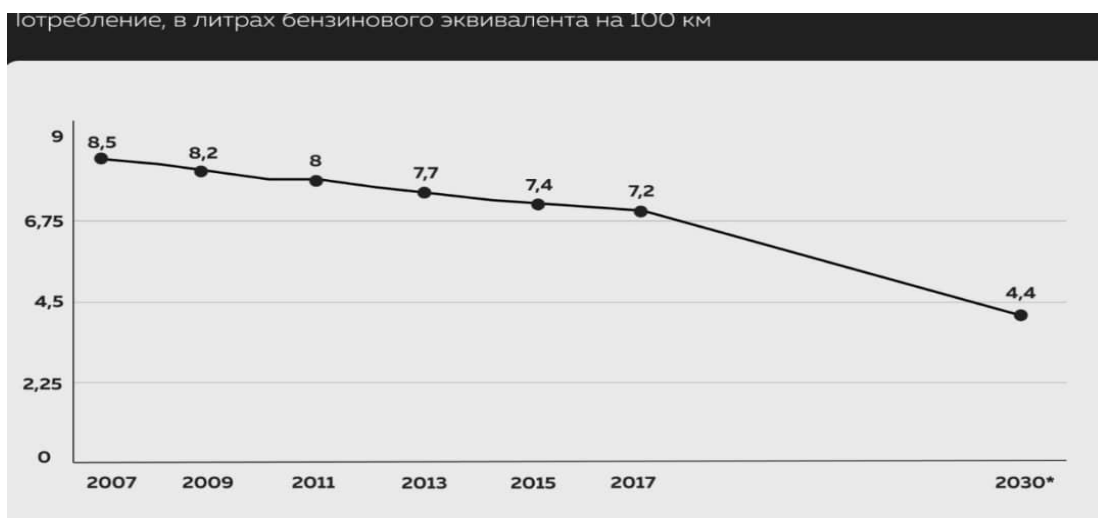

Рис. 3. Экологичность мирового автопарка, прогноз на 2030 год (согласно сценарию устойчивого развития IEA)

Учитывая нынешние темпы сокращения расхода топлива (в среднем на 15% за десятилетие), добраться до этого рубежа в срок не получится – хорошо, если к 2030 году удастся добиться результата в 6 литров на 100 км. Чтобы человечество избежало климатической катастрофы, необходимо увеличивать число электромобилей, а количество авто на углеродном топливе – сокращать.

Загрязнение атмосферы приводит к ряду серьезных экологических проблем. Например, при сжигании ископаемого топлива в воздух попадают диоксид серы (SO₂) и оксиды азота, которые при взаимодействии с водой и кислородом образуют серную и азотную кислоты. Эти кислоты способствуют увеличению кислотности дождевых осадков, что приводит к кислотным дождям. Кислотные дожди оказывают разрушительное воздействие на водоемы, почву, растения и здания, а также негативно влияют на инфраструктуру и скульптуры.

Загрязнение воздуха также усиливает процесс эвтрофикации, при котором воды перенасыщаются элементами, такими как азот и фосфор. Это приводит к чрезмерному росту биологической активности, в частности, сине-зеленых водорослей и цианобактерий. Некоторые из них выделяют цианотоксины – опасные для здоровья людей и животных вещества.

Еще одним важным последствием загрязнения воздуха является истощение озонового слоя. Озоноразрушающие вещества, такие как хлорфторуглероды (ХФУ), гидрохлорфторуглероды (ГХФУ) и тетрахлорметан, содержатся в продуктах, используемых в аэрозолях, пене для тушения пожаров и растворителях. Озоновый слой, находящийся на высоте 10-50 км над Землей, играет важную роль в защите планеты от ультрафиолетового излучения, и его разрушение ведет к увеличению риска развития заболеваний, таких как рак кожи и катаракта.

Загрязнение воздуха также тесно связано с изменением климата. Твердые частицы, содержащиеся в выхлопах автомобилей с бензиновыми и дизельными двигателями, распространяются по всей планете и оседают даже в полярных регионах. Это снижает способность льда и снега отражать солнечные лучи, что ускоряет процесс глобального потепления [5].

Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) подчеркивает, что существуют эффективные способы борьбы с загрязнением воздуха. Важнейшими шагами являются переход на использование возобновляемых источников энергии, таких как солнце и ветер, а также сокращение и повторное использование отходов. Неперерабатываемый мусор должен утилизироваться экологически безопасными методами, например, путем переработки в биогаз в бескислородных условиях.

В заключение, загрязнение атмосферного воздуха является одной из наиболее серьезных экологических проблем современности, оказывающей разрушительное влияние на окружающую среду и здоровье людей. Кислотные дожди, эвтрофикация водоемов, разрушение озонового слоя и ускорение глобального потепления – это лишь некоторые из последствий деятельности человека, особенно связанной с использованием ископаемого топлива. Автотранспорт, промышленность и другие источники выбросов вносят огромный вклад в деградацию природы и ухудшение качества жизни. Однако существуют эффективные способы борьбы с загрязнением: переход на возобновляемые источники энергии, сокращение отходов и экологически безопасная утилизация

мусора. Только путем комплексных усилий можно сократить вредное воздействие на атмосферу и замедлить изменения климата, сохранив здоровье людей и будущее планеты.

Список использованной литературы

1. Гурова Т.Ф. Назаренко Л.В. Экология и рациональное природопользование: учебник и практикум для академического бакалавриата. 3-е изд., испр. и доп. – Москва: Изд-во Юрайт, 2019, 188 с.
2. Еремченко О.З. Биология: учение о биосфере: учеб. пособие для СПО. 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Изд-во Юрайт, 2018, 236 с.
3. Ниязов Т.З., Жолчиева Э.Т. Экономико-географический анализ развития Кызылсу-Кыргызского автономного округа // Известия вузов Кыргызстана, 2022, № 3, с. 30-34.
4. Алиев З.Д., Бурцева Н.Н. Экономические механизмы природопользования // Проблемы окружающей среды и природных ресурсов, 1991; Сазонов Э.В. Экология городской среды: учеб. пособие для СПО. 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Изд-во Юрайт, 2019, 275 с.
5. Хван Т.А. Экологические основы природопользования: учебник для СПО. 6-е изд., перераб. и доп. – Москва: Изд-во Юрайт, 2019, 253 с.
6. Алымкулов М.С., Алымкулова А.С. Общая экология: учебное пособие. – Бишкек, 2012, 114 с.
7. Сейталиев М.Е., Мааткеримов Н.О. К вопросу изучения техногенного воздействия производственной деятельности человечества // Актуальные проблемы, решения и перспективы начального образования в новом Узбекистане: материалы Международной научной конференции. – Ташкент, 2024, с. 639-651.
8. Сейталиев М.Е., Мааткеримов Н.О. Мотивация и использование современных инновационных и информационных технологий на уроках географии // Конгресс материалдарының жинағы түркі әлемінің бірінші халықаралық география конгресі, 18-20 сәуір 2024ж. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ. с. 312.
9. Сейталиев М.Е. Изучение географии на основе инновационных технологий // IV международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы теории и практики подготовки педагогических кадров» // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2019, 164 с.
10. Ниязов Т.З., Алайчиев Э.К., Сейталиев М.Е. Кыргызстандагы шаар калкынын калыптануусу жана учурдагы маселелер // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2020, № 1, 2 (101/102).

УДК 377.121 (575.2)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-442-446

Шакирова К.К.¹, Байтуголова Ж.А.², Дуйшеннова Н.У.²

Ж.Баласагына атындагы КУУ¹,

К. Дикамбаев атындагы КР ТИМ ДА²

Шакирова К.К., Байтуголова Ж.А., Дуйшеннова Н.У.

КНУ им. Ж. Баласагына,

ДА им. К. Дикамбаева МИД КР

Shakirova K.K., Baytugolova J.A., Dyushenova N.U.

KNU named after J. Balasagyn,

DA MFAKR named after K. Dikambaev

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНА ФИНАНСЫЛЫК АВТОНОМИЯНЫ ЖАНА ФИНАНСЫЛЫК БАШКАРУУНУ ЭТАП МЕНЕН ИШКЕ АШЫРУУ ПОЭТАПНОЕ ВНЕДРЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ АВТОНОМИИ И ФИНАНСОВОГО УПРАВЛЕНИЯ В ВУЗЫ КЫРГЫЗСТАНА GRADUAL INTRODUCTION OF FINANCIAL AUTONOMY AND FINANCIAL MANAGEMENT INTO UNIVERSITIES IN KYRGYZSTAN

Кыскача мазмуну: Макалада Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларына алардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуунун стратегиялык механизми катары финансылык автономияны жана финансылык башкарууну этап-этабы менен киргизүү каралат. Финансылык өз

алдынчалыктын негизги аспектилер, анын ичинде финансылык башкаруудагы өзгөрүүлөр, бюджетти түзүү үчүн жоопкерчилик жана кошумча каражаттарды тартуу механизми талданат. Макала жогорку билим берүү системасын өркүндөтүүгө кызыкдар болгон жогорку окуу жайдын администраторлору, саясатчылар жана изилдөөчүлөр үчүн пайдалуу болушу мүмкүн.

Аннотация: В статье рассматривается поэтапное внедрение финансовой автономии и финансового управления в высшие учебные заведения Кыргызской Республики, как стратегический механизм повышения эффективности их деятельности. Анализируются основные аспекты финансовой автономии, включая изменения в управлении финансами, ответственность за бюджетирование и механизм привлечения дополнительных средств. Статья может быть полезна для администраторов высших учебных заведений, политиков и исследователей, заинтересованных в улучшении системы высшего образования.

Abstract: The article examines the phased implementation of financial autonomy and financial management in higher education institutions of the Kyrgyz Republic as a strategic mechanism for improving the efficiency of their activities. The main aspects of financial autonomy are analyzed, including changes in financial management, responsibility for budgeting and the mechanism for attracting additional funds. The article may be useful for administrators of higher education institutions, politicians and researchers interested in improving the higher education system.

Негизги сөздөр: жогорку билим, жогорку окуу жайлары; университеттин автономиясы; финансылык автономия; бюджет түзүү; каржы менеджменти; билим берүү саясаты; ийгиликтүү ишке ашыруунун мисалдары; көйгөйлөр жана чечүү жолдору; билим берүүдөгү реформалар.

Ключевые слова: высшее образование; высшие учебные заведения; университетская автономия; финансовая автономия; бюджетирование; управление финансами; образовательная политика; примеры успешного внедрения; проблемы и решения; реформы в образовании.

Keywords: higher education; higher education institutions; university autonomy; financial autonomy; budgeting; financial management; educational policy; examples of successful implementation; problems and solutions; reforms in education.

Кыргызстан ар тараптуу билим берүүгө умтулуп, билим берүү алдыңкы деңгээлге жетип, улуттук муктаждыктарга жакшы жооп бериши максатын көздөйт. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жогорку билимди жаңыртуу жана мамлекеттик жогорку окуу жайларынын автономиясын, финансылык автономиясын жана жоопкерчилигин кеңейтүү боюнча көптөгөн стратегияларды ишке ашыруунун аракетинде.

Кыргыз Республикасынын 2023-жылдын 11-августунда кабыл алынган “Билим берүү жөнүндө” мыйзамынын 3-беренесинде “Автономия - бул билим берүү уюмунун билим берүү, административдик жана финансылык-экономикалык ишти өз алдынча жүзөгө ашыруу, анын ичинде адам ресурстарын жана активдерди башкаруу маселелери боюнча башкаруучулук чечимдерди кабыл алуу, Мыйзамга жана билим берүү уюмунун уставына ылайык билим берүү жана башка иштерди колдоо жана өнүктүрүү үчүн бюджеттик жана бюджеттен тышкаркы каражаттарды тескөө укугу” – деп белгиленет [1].

Жыйынтыктап айтканда, билим берүү уюмунун автономиясы — бул жогорку окуу жайлардын өз иштери боюнча чечим кабыл алуу эркиндиги, негизинен бир нече аспектти камтыйт: уюштуруу структурасындагы автономия, персоналдагы автономия, академиялык автономия жана финансылык автономия болуп саналат. Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардын дүйнөлүк рыноктогу мүмкүнчүлүгүн жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн кыргызстандын жогорку окуу жайларына финансылык автономияны жана финансылык башкарууну этап менен ишке ашыруу бүгүнкү күндүн талабы.

Жогорку окуу жайлары үчүн финансылык автономиянын киргизүү иштеринин актуалдуулугу бир нече негизги факторлор менен шартталат:

- ресурстарды башкаруу натыйжалуулугу: каржылык көз карандысыздык, бюджеттерди учурдагы муктаждыктарга жана стратегиялык максаттарга ылайыкташтырууга, финансылык ресурстарды ийкемдүү жана тез башкарууга мүмкүндүк берет. Бул окуу процессинин жана илимий иш-аракеттердин жалпы натыйжалуулугун жогорулатуу менен ресурстарды пландаштырууну жана бөлүштүрүүнү жакшыртууга жардам берет.

- инновацияны стимулдаштыруу: автономдуу университеттер билим берүү процессине, изилдөө иштерине жана административдик башкарууга инновациялык ыкмаларды оңой киргизе

алышат. Каражаттарды эркин башкаруу мүмкүнчүлүгү жаңы долбоорлорду, стартаптарды жана дисциплиналар аралык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө жеңилдик берет;

- билим берүүнүн сапатын жакшыртуу: финансылык көз карандысыздык жогорку окуу жайлардын материалдык-техникалык базаны жакшыртууга, окуу куралдарын жаңыртууга, квалификациялуу окутуучуларды тартууга жана билим берүү программаларынын спектрин кеңейтүүгө мүмкүндүк берет. Бул түздөн-түз билим берүүнүн сапатын жана билим берүү кызматтарынын рыногунда жогорку деңгээлде билим берүүгө жана билим алуу жаатында атаандаштыкка таасирин тийгизет;

- илимий изилдөөлөрдү өнүктүрүү: финансылык автономияга ээ болгон жогорку окуу жайлар илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн гранттарды, демөөрчүлүк жардамдарды жана башка бюджеттен тышкары каржылоо булактарын натыйжалуу тартып, пайдалана алышат. Бул жогорку окуу жайлардын илимий чөйрөдөгү позициясын бекемдөө менен илимдин жана техниканын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт;

- билим берүү чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөргө ылайыкташуу: тез өзгөрүп жаткан билим берүү рыногунда жана глобалдык чакырыктарда финансылык автономия жогорку окуу жайларга жумуш берүүчүлөрдүн жаңы талаптары, билим берүү стандарттарындагы өзгөрүүлөр жана илимий чөйрөдөгү тенденциялар сыяктуу өзгөрүүлөргө ыкчам жооп берүүгө мүмкүнчүлүк берет;

- жоопкерчиликти жана отчеттуулукту жогорулатуу: финансылык башкарууда автономия жогорку окуу жайлардан финансылык отчеттуулуктун жана ачык-айкындуулуктун деңгээлин жогорулатууну талап кылат. Бул ички көзөмөлдү жакшыртууга жана финансылык кыянаттыктын алдын алууга жардам берет.

- өз алдынчалуулукту жана инновациялык потенциалды жогорулатуу: финансылык автономия жогорку окуу жайларга өз алдынча чечим кабыл алуу жана стандарттуу эмес чечимдерди ишке ашыруу үчүн көбүрөөк мүмкүнчүлүктөрдү берет, бул креативдүүлүктү жана инновациялык демилгелерди өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

Кабыл алынган мыйзамдан кийин, 30-дан ашык жогорку окуу жайлардын ичинен өзгөчө макам алган 6 жогорку окуу жайлар өзүн-өзү каржылоого жана тейлөө укугуна ээ болгонун жана жогорку окуу жайларга көбүрөөк ыйгарым укуктарды өткөрүп берүүгө карай жылыш бар экенин байкоо болот.

Мамлекеттик жогорку окуу жайлары үчүн автономдуу механизмге өтүүдө каржылык башкарууну жакшыртуу өтө маанилүү. Мындан тышкары, жогорку окуу жайлар каржылык ресурстарды жигердүү издеп, аларды туура жана натыйжалуу бөлүштүрүшү керек. Финансылык автономия узак мөөнөттүү өнүгүүнү камсыз кылган жана жогорку окуу жайлардын автономиясын ишке ашырууда жетишкендиктерге алып келген планын иштеп чыгуу үчүн маанилүү кадамдары каралышы жана кабыл алынышы керек. Себеби, жогорку окуу жайлары окутуунун сапатын жогорулатуу, илимий изилдөөлөрдү илгерилетүү жана адам ресурстарын өнүктүрүү үчүн зарыл болгон финансылык ресурстардан көз каранды.

Мамлекеттик жогорку окуу жайларды каржылоо маселесин талкуулоодо, албетте, бул өкмөт тарабынан аларга канча акча бөлүнгөнү жөнүндө гана эмес, университеттин жетекчилиги эң пайдалуу деп эсептеген жолдор менен бул акчаны колдонууда канчалык эркин экендиги жөнүндө маселе жаралат. Жогорку билим берүү системасынын каржылык башкарууга болгон мамилесин өзгөртүү зарылдыгы бүгүнкү күндө актуалдуу маселеге айланды.

Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардын финансылык автономиясын киргизүүдө институттук жана финансылык механизмди түзүү жана киргизүү боюнча бир катар иш чараларды өткөзүү менен финансылык автономияга байланышкан негизги аспектилер карап чыгуу зарыл:

- Бюджеттик көз карандысыздык: жогорку окуу жайлар бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүү жана пайдалануу боюнча көбүрөөк укуктарга ээ. Бул билим берүү мекемелерине окуу процессиндеги өзгөрүүлөргө жана студенттердин керектөөлөрүнө ийкемдүү жооп берүүгө мүмкүндүк берет.

- Каржылоо булактары: жогорку окуу жайлар жеке инвестициялар, гранттар жана демөөрчүлүк сыяктуу кошумча каржылоо булактарын тарта алат. Бул өкмөттүн бюджетинен көз карандылыкты азайтууга жардам берет.

- Кирешелерди башкаруу: Билим берүү мекемелери акы төлөнүүчү билим берүү кызматтарынан, имараттарды ижарага алуудан, окуу материалдарын сатуудан жана башка иш-аракеттерден алынган кирешелерди өз алдынча башкара алат.

- Чечим кабыл алууда өз алдынчалык: жогорку окуу жайлар ички каржыга байланыштуу чечимдерди кабыл алууда көбүрөөк эркиндикке ээ болушат, анын ичинде профессордук-окутуучулар курамына эмгек акы төлөө, изилдөө жүргүзүү жана инфраструктураны жаңылоо.

- Контролдоо жана отчеттуулук: Финансылык автономия менен жаңы отчеттуулук жана контролдоо талаптары да келип чыгат. Университеттер өздөрүнүн каржылык операциялары жөнүндө отчет бериши жана белгилүү бир стандарттарга ылайык келиши керек.

Жалпысынан жогорку окуу жайлардын финансылык өз алдынчалыгынын максаты алардын натыйжалуу иштеши жана өнүгүүсү үчүн шарттарды түзүү, билим берүү кызматтарынын сапатын жогорулатуу жана студенттердин канааттануу деңгээлин жогорулатуу болуп саналат.

Финансылык автономияны ийгиликтүү ишке ашырууда мамлекет тарабынан жогорку окуу жайлар үчүн финансылык башкарууну жакшыртууга жана ресурстарды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган стратегиялык пландарды, мыйзам жана аларга ылайык укук актыларын киргизүү менен женилдетилген шарттарды түзүү зарыл.

Себеби, Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардын финансылык автономиясы – бул окуу жайларына финансылык ресурстарды башкарууда көбүрөөк өз алдынчалыкты берүү процесси. Акыркы жылдары Кыргызстанда билим берүүнүн сапатын жогорулатууга жана жогорку окуу жайларды башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган билим берүү тармагында жүрүп жаткан реформалар аздык кылат. Эң натыйжалуу натыйжаларга жетүү үчүн жогорку окуу жайлар студенттер, мугалимдер жана стратегиялык өнөктөштөр үчүн зарыл болгон баалуулуктарды түзүү маанилүү. Заманбап дүйнөдө каржылоо жогорку окуу жайлардын өнүгүү стратегиясы менен тыгыз байланышта болушу зарыл, университеттердин ишинин натыйжалары үчүн жоопкерчиликти бөлүшүү үчүн адистештирилген адистер менен каражат эмне үчүн бөлүнүп жатканын жана алар кандай натыйжа берерин түшүнүү керек. Финансылык чечимдер туруктуу жана келечектүү моделди кылдат иштеп чыгууга негизделип, процесстердин маңызы терең изилденип, аналитикалык функцияны иштеп чыгып, финансылык башкаруу да маанилүү экени баса белгилей кетиш керек.

Кыргыз Республикасынын айрым жогорку окуу жайларына финансылык автономияны акырындык менен киргизүү үчүн пайдалуу болушу мүмкүн болгон бир нече төмөнкү негизги инновацияларды жана ыкмаларды карап чыгуу зарыл:

1. Стратегиялык пландарды жана ченемдик укуктук базаны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу

- стратегияны түзүү: финансылык автономияны ишке ашыруунун стратегиялык планын иштеп чыгуу, ал ишке ашыруу этаптарын, мөөнөттөрүн, жооптуу адамдарды жана ресурстарды камтыйт;
- узак мөөнөттүү финансылык стратегиялар: жогорку окуу жайлар кирешелерди жана чыгашаларды болжолдоону, инвестициялык долбоорлорду жана бюджетти пландаштырууну камтыган узак мөөнөттүү каржы пландарын иштеп чыгып, ишке ашыруу;
- талдоо жана болжолдоо: каржылык агымдарды болжолдоо жана мүмкүн болуучу тобокелдиктерди аныктоо үчүн аналитикалык куралдарды колдонуу;
- ресурстарды башкарууну оптималдаштыруу;
- колдонуп жаткан процесстерди автоматташтыруу: санариптик технологияларды колдонуу менен бухгалтердик эсепти, финансылык контролду жана активдерди башкарууну автоматташтыруу үчүн программалык камсыздоону ишке ашыруу;
- чыгымдарды талдоо жана оптималдаштыруу: оптималдаштыруу жана чыгымдарды азайтуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо максатында учурдагы чыгымдарды үзгүлтүксүз аудит жүргүзүү жана талдоо;
- мүлктү жана активдерди башкаруу, жер жана имараттар сыяктуу активдерди ижарага берүү, алуу же сатуу стратегиясын иштеп чыгуу;
- кыймылсыз мүлктү инвестициялоо: кошумча киреше алуу максатында учурдагы кыймылсыз мүлктү өнүктүрүүгө жана модернизациялоого инвестиция салуу.
- мыйзамдарга өзгөртүүлөр: зарыл болгон учурда жогорку окуу жайлардын өз алдынчалыгын камсыз кылуу үчүн финансылык ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу мыйзамдарга жана ченемдик укуктук актыларга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү.

2. Айкындуулук жана отчеттуулук, Баалоо жана жакшыртуу

Коомдук отчеттор: ачык-айкындуулукту жана ишенимди камсыз кылуу үчүн коомчулукка үзгүлтүксүз финансылык отчетторду жарыялоо.

Ички контроль: Финансылык операциялардын ишенимдүүлүгүн камсыз кылуу жана кыянаттык менен пайдаланууну болтурбоо үчүн ички контролдук жана аудит системаларын ишке ашыруу. Аткарылган иш-чаралардын натыйжалуулугун үзгүлтүксүз аудит жана баалоо жана зарыл болгон учурда стратегияны оңдоо. Тажрыйбага жана чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө негизделген финансылык башкаруу процесстерин жана практикасын үзгүлтүксүз өркүндөтүү.

3. Билим берүү кызматтарын жана кошумча киреше булактарын өнүктүрүү. Кирешенин альтернативдүү булактарын өнүктүрүү

Акы төлөнүүчү билим берүү кызматтары: Акы төлөнүүчү курстардын спектрин кеңейтүү, квалификацияны жогорулатуу программалары, кесиптик сертификаттар жана онлайн окутуу.

Илимий гранттар жана контракттар: жеке жана мамлекеттик уюмдар үчүн илимий гранттар жана изилдөө контракттары боюнча сынактарга активдүү катышуу.

Бизнес менен өнөктөштүк: өнөр жай өнөктөштөрү, демөөрчүлүк жана корпоративдик өнөктөштүк менен биргелешкен программаларды түзүү.

Онлайн курстар жана платформалар: Ар кайсы аймактардан жана өлкөлөрдөн келген студенттерди тарта турган онлайн курстарды жана билим берүү программаларын түзүү жана сатуу.

Инновациялык билим берүү технологиялары: виртуалдык реалдуулук, жасалма интеллект жана адаптивдик окутуу системалары сыяктуу заманбап билим берүү технологияларына инвестициялоо.

Акы төлөнүүчү кызматтар: Акы төлөнүүчү билим берүү программаларын, квалификацияны жогорулатуу курстарын жана кошумча киреше алып келе турган башка кызматтарды иштеп чыгуу.

Өнөктөштүк жана гранттар: Жеке сектор менен өнөктөш болуу, гранттарды жана башка каржылоо булактарын алуу мүмкүнчүлүктөрүн активдүү издөө.

4. Адам ресурстарын башкаруу

Мотивация жана сыйлык: Кызматкерлердин натыйжалуулугун жана өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга жардам берген сыйлык жана мотивация системаларын өнүктүрүү.

Квалификацияны жогорулатуу: квалификациясын жогорулатуу үчүн кызматкерлердин кесиптик деңгээлин жогорулатууга жана окутууга инвестициялоо.

5. Корпоративдик имиджди жана брендди өнүктүрүү

Маркетинг жана PR: маркетинг кампаниялары аркылуу университеттерди активдүү илгерилетүү, студенттерди жана өнөктөштөрдү тартуу үчүн билим берүү көргөзмөлөрүнө жана конференцияларга катышуу.

Репутацияны башкаруу: Ишенимдүү жана инновациялык билим берүү мекемеси катары университеттин позитивдүү имиджин түзүү жана колдоо.

Бул инновациялар жана ыкмалар университеттерге финансылык жактан көз карандысыз болууга гана эмес, билим берүү кызматтарынын сапатын, алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жана узак мөөнөттүү келечекте туруктуу өнүгүүнү камсыз кылууга, эффективдүү ишке ашырууга жана алардын койгон максаттарына жетүүгө жардам берет.

Мамлекеттик жогорку окуу жайлардын финансылык автономиясын жогорулатуу аракетинде алдын алуу үчүн чараларды көрүү зарыл экенин эстен чыгарбоо керек.

Кыргызстандагы жогорку окуу жайларга финансылык автономиясын акырындык менен киргизүү жана ишке ашыруунун негизги инструменти дыкат пландаштырылган мамилени жана көптөгөн факторлорду эске алууну талап кылат жана финансылык автономия моделин киргизүү болуп эсептелет. Жогорку окуу жайларда финансылык автономияны ишке ашыруунун эн негизги максаты биргелешкен иш-чараны уюштуруу. Иш чарага финансы министрлигинин, Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин Борбордук казыналыгынын өкүлдөрү, жогорку жайлардын ректорлору, каржы жетекчилери, анын ичинде башкы бухгалтерлер жана пландоо бөлүмдөрүнүн жетекчилери жана башкалар катышуусу зарыл. 2024-2030-жылдарга Кыргыз Республикасынын жогорку кесиптик билим берүү уюмдарынын финансылык өз алдынчалуулугунун стратегиясын ишке ашыруу жөнүндө жол картасынын негизги этапында белгиленгендей финансылык автономиянын моделин иштеп чыгуу жана аны Кыргыз Республикасынын Жогорку кесиптик билим берүү уюмунда ишке ашыруу боюнча жогорку критерийлерди эске алуу менен, башка дагы жогорку окуу жайларга өзгөчө макам берүү зарылчылыгы келип чыгат.

Финансылык автономия билим берүүнүн сапатын жакшыртууга, илимий ишмердүүлүктү өнүктүрүүгө жана жогорку окуу жайларда башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга көмөктөшүүчү маанилүү инструмент болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. <https://cbd.minjust.gov.kg/112665/edition/1273902/kg>

Богатырев М.М.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Богатырев М.М.

КНУ имени Ж. Баласагына

Bogatyrev M.M.

KNU named after J. Balasagun

ORCID: 0009-0008-7791-4579

**АЙЫЛ ЧАРБА ТАРМАГЫН ТЕРЕҢ ҮЙРӨНҮҮ: АНЫН ӨСҮҮ ТЕМПИНИН
БОЛЖОЛУ****ГЛУБОКОЕ ОБУЧЕНИЕ В СЕКТОРЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА: ПРОГНОЗ
ТЕМПОВ ЕГО ПРИРОСТА****DEEP LEARNING IN THE AGRICULTURE SECTOR: FORECAST FOR ITS GROWTH
RATE**

Кыскача мүнөздөмө: Айыл чарба секторуна байланыштуу айрым социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү чечүү калктын өсүшүн жана дүйнөдө да, Борбордук Азия регионунда да экологиялык абалдын өзгөрүшүн эске алуу менен актуалдуу болуп баратат. Айыл чарбасында процесстердин динамикасын узак мөөнөттүү пландаштыруу жана болжолдоо азык-түлүк коопсуздугуна жетүүнүн жана өлкөдөгү социалдык туруктуулукту сактоонун негизги ташына айланып баратат. Бул кагазда дан түшүмдөрүнүн негизги түрлөрүн өндүрүүнүн көлөмүн алдын ала айтуу үчүн мугалим менен терең машиналык окууну түзүү, окутуу жана колдонуу үчүн моделдөө тармагында компьютердик технологияларды жана иштеп чыгууларды колдонуу жөнүндө ойлонуу пландаштырылууда.

Аннотация: Решение определенных социально-экономических задач, связанных с сектором сельского хозяйства, приобретает актуальность в свете роста численности населения и изменений экологической ситуации как в мире, так и в Центральноазиатском регионе. Перспективное планирование и прогнозирование динамики процессов в сельском хозяйстве становится краеугольным камнем достижения продовольственной безопасности и поддержания социальной стабильности в стране. В данной работе рассматривается использование возможностей компьютерных технологий и разработок в сфере моделирования для создания, обучения и применения глубокого машинного обучения с учителем для прогнозирования объема производства основных видов зерновых культур.

Abstract: The solution of certain socio-economic problems related to the agricultural sector is becoming relevant in the light of population growth and changes in the environmental situation both in the world and in the Central Asian region. Long-term planning and forecasting of the dynamics of processes in agriculture is becoming the cornerstone of achieving food security and maintaining social stability in the country. In this paper, it is planned to consider the use of computer technologies and developments in the field of modeling for the creation, training and application of deep machine learning with a teacher to predict the volume of production of the main types of grain crops.

Негизги сөздөр: терең үйрөнүү; болжолдоо; айыл чарбасы; терең окуу куралы; «Matlab» программалык камсыздоосу.

Ключевые слова: глубокое обучение; прогнозирование; сельское хозяйство; набор инструментов глубокого обучения; программное обеспечение «Matlab».

Keywords: deep learning; forecasting; agriculture; deep learning toolbox; “matlab” software.

Введение. Сельское хозяйство представляет собой важнейшую сферу жизнедеятельности человека, характеризующуюся как одну из самых волатильных, подверженных ярко выраженной сезонной динамике. В этой связи прогнозирование показателей сельского хозяйства на кратко- и долгосрочную перспективу, с одной стороны, приобретает первоочередную задачу, с другой – осложняется спецификой данной отрасли в целом. Кроме того, для оценки будущих тенденций в

сельском хозяйстве необходимо помнить о многофакторности и высокой зависимости процессов сельского хозяйства от тех же самых климатических условий или от поставок удобрений и горюче-смазочных материалов, в том числе дизельного топлива.

Показатель темпов роста сельского хозяйства является одним из важнейших экономических индикаторов. В период изменения климатических условий (настоящее время уже поддается такой классификации) актуальным становится вопрос оценки потенциального производства сельскохозяйственной продукции как в мире, так и в регионе. Низкое производство неизбежно может привести к негативным последствиям не только для цен на соответствующие товары [1], но и для социально-экономической обстановки в целом. Заблаговременная оценка урожайности в сельскохозяйственном секторе позволит принять своевременные меры со стороны государства, министерств и ведомств.

С развитием компьютерных технологий прогнозирование в целом и процессов сельского хозяйства, в частности, стало более точным и полным (учитывается максимально возможное количество факторов). Дополнительным положительным фактором повышения качества прогнозирования выступает доступность различных данных, в частности, по производству, урожайности сельскохозяйственных культур, экологической обстановке, количеству необходимых удобрений и минеральных веществ для увеличения урожайности, стоимости горюче-смазочных материалов и другой необходимой информации.

В данной работе представлены результаты проведения глубокого машинного обучения для прогнозирования динамики объема производства сельского хозяйства, как одной из составляющих ВВП Кыргызской Республики, с использованием исторических данных в количестве 190 наблюдений.

Глубокое машинное обучение. Метод глубокого обучения выбран постольку, поскольку совмещает в себе актуальность, набирающую популярность в использовании, и тот факт, что он позволяет генерировать прогнозы и определять будущую динамику движения показателей и индикаторов различных сфер человеческой деятельности.

В статье за основу принимается классическая структура глубокой нейронной сети, которая представляет собой взвешенно-взаимосвязанные нейроны (вычислительные блоки), организованные в слои. Компоновка слоев следующая:

- входной слой;
- скрытые слои;
- выходной слой.

Следует отметить, что входной слой включает количество нейронов, соответствующее количеству исходных переменных, а количество нейронов выходного слоя соответствует количеству классов в данных. Данные характеристики соответствуют нейронной сети прямого распространения, где нейроны слоя не связаны между собой, а связаны только с нейронами соседнего слоя. Активация нейрона производится на основе расчета веса его влияния на основе суммы входных данных.

Поскольку темпы роста сельского хозяйства представляют собой статистический ряд данных, для целей прогнозирования выбрана рекуррентная нейронная сеть (Recurrent Neural Networks (RNN)) [2], которая представляет собой модель глубокого обучения, настроенную на обработку и преобразование временных рядов статистических данных в такой же последовательный ряд данных.

Схема работы схожа с классической нейронной сетью, однако скрытый слой имеет свойство повторяющейся обработки. Он сохраняет предыдущие данные со входного слоя с последующим их использованием в новом цикле обработки/прогноза. Следует отметить, что поскольку обработка данных происходит последовательно, снижается эффективность при работе с большим массивом информации. Соответственно для этого необходимо больше памяти и времени на реализацию процесса обучения и получения приемлемых результатов.

Из множества вариантов архитектуры рекуррентной нейронной сети в работе предлагается использовать долговременную кратковременную память (Long short-term memory (LSTM)). Подобная вариация позволяет увеличивать объем памяти модели для хранения данных за более длинный промежуток времени. Отметим, что классическая RNN запоминает самое последнее входное значение, при том что LSTM позволяет запоминать большее количество полезной информации из всего ряда данных. Функция забывания позволяет LSTM эффективнее использовать ресурсы вычислительной техники и в определенной степени экономить время на итерациях. К основным компонентам архитектуры LSTM следует отнести состояние ячейки и фильтры, контролирующие это состояние, которые, в свою очередь, подразделяются на: забывания, входной и выходной фильтры.

На основе различных схем существуют вариации LSTM.

Смотровые глазки. Наиболее распространенная вариация, предполагающая, что фильтры могут наблюдать состояние ячейки.

Объединенные фильтры. В такой вариации фильтры забывания и входной фильтр влияют совместно на процесс забывания какой-либо информации в период обучения. Как правило, новая информация записывается тогда, когда старая информация стирается.

Управляемые рекуррентные нейроны. Данная вариация немного быстрее и проще в использовании, так как содержит на один фильтр меньше. Как и в предыдущей вариации фильтры забывания и входа объединены в один. Фильтр забывания же заменен на фильтр сброса и устроен иначе.

Глубокие управляемые рекуррентные нейроны. Являются разновидностью описанной выше вариации и содержат фильтр глубины в целях использования ячеек памяти других (соседних) слоев.

Механизм часов. В данной вариации скрытый слой имеет дополнительные модули, каждый из которых обрабатывает входные данные со своей временной детализацией.

В качестве основного программного обеспечения для реализации поставленной задачи взята широко распространённая и зарекомендовавшая себя платформа «Matlab» и подгружаемый к ней инструмент для обучения нейронных сетей Deep learning toolbox [3]. Данный инструмент позволяет воспользоваться возможностями вычислительной техники в полном объеме. Запрограммированность отдельных блоков позволяет за относительно короткий промежуток времени строить различные модели и проводить соответствующие итерации для апробации предположений. Для временных рядов использовалась функция LSTM (LSTM network for sequence-to-sequence classification).

В качестве входного и выходного слоев определен 1 параметр, то есть одна переменная, в нашем случае темп прироста сельского хозяйства. Параметр запоминания информации с предыдущих слоев выставлен на значение 100. Эксперименты показали, что с большими значениями увеличивается время на итерации, при незначительном изменении конечного результата. Значение параметра epochs, то есть полного прохода данных для обучения нейронной сети, выбрано на уровне 1000, а переменная первоначальной обучающей позиции (Initial Learn Rate) равна 0.0003. При таких значениях параметров в процессе итераций с каждым новым полным проходом сокращались потери в обучении (mini-batch loss), а также показатель среднеквадратичной ошибки (root-mean-square error (RMSE)) (см. таблицу).

Значения показателей итераций при значении параметра Initial Learn Rate = 0.0003 и 0.0001
(разграничены наклонной чертой)

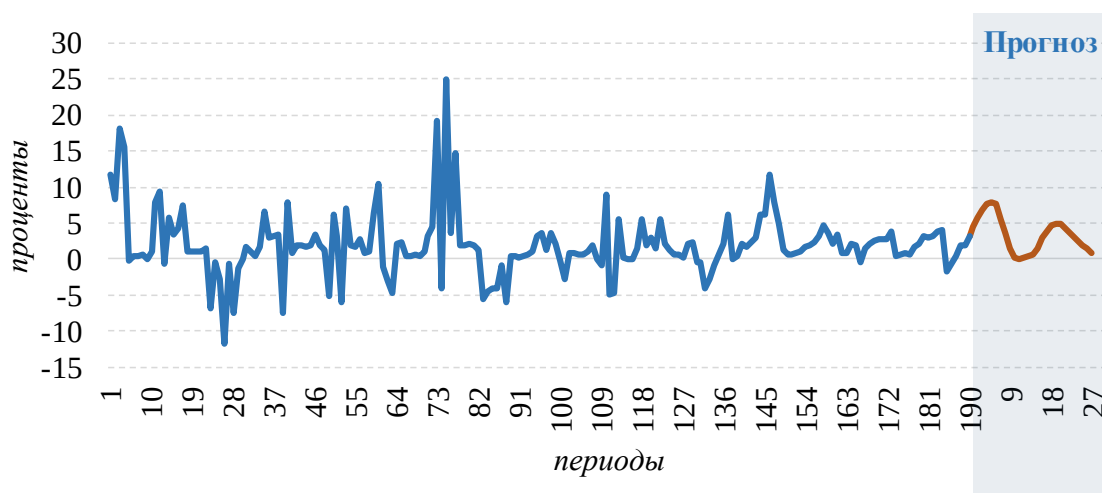
Проход (Epoch)	Итерация (Iteration)	Среднеквадратичная ошибка (Mini-batch RMSE)	Потери (Mini-batch Loss)
1	1	1,00 / 1,00	0,5 / 0,5
50	50	0,95 / 0,98	0,4 / 0,5
100	100	0,92 / 0,96	0,4 / 0,5
...	...	...	...
950	950	0,76 / 0,91	0,3 / 0,4
1000	1000	0,75 / 0,90	0,3 / 0,4

Источник: промежуточные расчеты при выполнении скрипта модели в «Matlab».

Как видно из таблицы, значение ошибки и пропусков при показателе 0,0003 значительно ниже, чем при показателе, равном 0,0001.

Общая картина прогноза после итераций с наиболее приемлемыми значениями параметров модели представлена на рисунке.

На основании динамики (см. рисунок) можно сделать вывод, что модель учитывает определенные колебания, информация о которых имеется на временном отрезке для обучения (периоды с 1 по 190). Результаты моделирования и прогноза подойдут для анализа долгосрочных тенденций и циклов в сельском хозяйстве, для разработки стратегического плана и реализации своевременных и необходимых мер политики.

Фактические и прогнозные значения темпов прироста сельского хозяйства

Дальнейшее исследование данной тематики возможно по направлению расширения нейронной сети дополнительными данными, учитывающими как внешние, так и внутренние факторы, влияющие на рост сельского хозяйства. В качестве объясняющих переменных в общую базу данных дополнительно возможно включить такие показатели, как [4]:

- урожайность зерновых культур;
- температура окружающей среды;
- количество осадков;
- изменение цен на ГСМ, в частности, на дизельное топливо;
- государственная поддержка (дотации) и качество земельных ресурсов.

Дополнительно для улучшения качества прогнозов и получения более стабильных расчетов необходимо очистить ряд от сезонных колебаний.

В качестве инструментов реализации также следует упомянуть о широко распространенных библиотеках «Keras» и системы «TensorFlow» для глубокого изучения в среде «Python» [5-6].

Заключение. Представленная в статье модель глубокого обучения на основе рекуррентной нейронной сети с архитектурой долгосрочной краткосрочной памяти показала возможность получения оценок перспективной динамики рассматриваемого показателя. Однако на фоне комплексности и многогранности данного подхода необходимо дальнейшее исследование и расширение модели для прогнозирования темпов прироста сельского хозяйства и других переменных, имеющих важность и интерес к исследованию.

Список использованной литературы

1. Керимбекова Р.А., Бакыт кызы Акмарал, Оморбекова К.О. Влияние инфляции на экономическое и социальное развитие Кыргызстана // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, №1 (109), с.169-173. – URL: https://vestnik.knu.kg/wp-content/uploads/2023/01/vknu_1_109_2022.pdf (дата обращения: 11.03.2024).
2. Что такое RNN? – Режим доступа: <https://aws.amazon.com/ru/what-is/recurrent-neural-network/> (дата обращения: 08.03.2024).
3. Deep learning toolbox. – URL: <https://www.mathworks.com/help/deeplearning/> (дата обращения: 08.03.2024).
4. Официальный веб-сайт Национального статистического комитета Кыргызской Республики. – URL: <https://stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/> (дата обращения: 02.03.2024).
5. Шамаев И. Keras Tutorial: Руководство для начинающих по глубокому обучению на Python. – URL: <https://python.ivan-shamaev.ru/keras-tutorial-beginner-guide-to-deep-learning-in-python/> (дата обращения: 11.03.2024).
6. Программирование на Python. – URL: <https://pythonim.ru/libraries/tensorflow-python> (дата обращения: 11.03.2024).

Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Zhylchieva D.S, Egamberdieva A.A.
KNU named after J. Balasagyn

**ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТИ КОЛДОНУУ МЕНЕН СТУДЕНТТЕРДИН
КРИТИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ЖАНА АНАЛИТИКАЛЫК ЖӨНДӨМҮН ӨНҮКТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И АНАЛИТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ
СТУДЕНТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА
DEVELOPING CRITICAL THINKING AND ANALYTICAL SKILLS OF STUDENTS
USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE**

Кыскача мүнөздөмө: Заманбап дүйнөдө технологиянын тез өнүгүшү билим берүүгө чон таасирин тийгизүүдө. Технологиянын ылдам өнүгүүсү жана маалымат көлөмүнүн көбөйүшү менен студенттер маалыматтарды эффективдүү талдоо жана маалыматты критикалык баалоо зарылдыгына туш болушат. Жасалма интеллект (ЖИ) окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык көндүмдөрүн өнүктүрүүнү камтыган билим берүүнүн сапатын жогорулатуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Бул макалада интеллектуалдык интеллектти окуу процессинде колдонуу ыкмалары жана анын окуучулардын негизги көндүмдөрүн өнүктүрүүгө тийгизген таасири талкууланат.

Аннотация: В современном мире стремительное развитие технологий оказывает значительное влияние на образование. В условиях стремительного развития технологий и увеличения объема информации, студенты сталкиваются с необходимостью эффективного анализа данных и критической оценки информации. Искусственный интеллект (ИИ) предлагает новые возможности для повышения качества образования, в том числе для развития критического мышления и аналитических навыков у студентов. В данной статье рассмотрены методы применения ИИ в образовательном процессе и его влияние на развитие ключевых навыков у студентов.

Abstract: In the modern world, the rapid development of technology has a significant impact on education. With the rapid development of technology and the increase in the volume of information, students are faced with the need to effectively analyze data and critically evaluate information. Artificial intelligence (AI) offers new opportunities to improve the quality of education, including developing critical thinking and analytical skills in students. This article discusses methods of using AI in the educational process and its impact on the development of key skills in students.

Негизги сөздөр: жасалма интеллект (ЖИ); Z мууну; аналитикалык көндүмдөр; критикалык ой жүгүртүү; заманбап технологиялар.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ); поколение Z; аналитические способности; критическое мышление; современные технологии.

Keywords: artificial intelligence (AI); generation Z; analytical skills; critical thinking; modern technologies.

Кыргыз билим берүү академиясынын педагогикалык илимдер жана кесиптик билим берүү борбору тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, студенттер лекцияларды угуп, окуп, тапшырмаларды аткарганга караганда интеллектуалдык татаал иштерди аткаргысы келет экен, башкача айтканда, студент окутуу процессине активдүү аралашкысы келет, мында окутуунун натыйжалуулугу артат эмеспи. Азыркы заманда жаңы шарттарга өз алдынча ой жүгүртө алган, өз алдынча иштей билген, креативдүү, коммуникабелдүү адам гана ылайыкташа алат [1]. Ошондуктан бүгүнкү күндө билим берүү тармагын реформалоо зарылчылыгы тууралуу сүйлөшүүлөр, сунуштар көбөйүүдө, о.э. эл аралык симпозиумдарда, конференцияларда талкуулоодо [10].

Заманбап билим берүүнүн негизги милдеттеринин бири окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык жөндөмдөрүн өнүктүрүү болуп саналат.

Критикалык ой жүгүртүү – бул негизделген чечимдерди кабыл алуу үчүн маалыматты талдоо, синтездөө жана баалоону камтыган когнитивдик процесс. Бул студенттерден жакшы

суроолорду берип, бир тараптуулукту аныктап, өз ойлорун талашып, далилдердин негизинде чечим чыгара билишин талап кылат. Мисалы, критикалык ойчул адатта "эмне үчүн" деген суроолор менен башталат жана шашылыш жыйынтык чыгарууга эмес, маселенин түпкү себептерин түшүнүүгө басым жасайт. Критикалык ой жүгүртүү ийгиликтүү окуу жана кесиптик практика үчүн негизги көндүм болуп саналат, анткени ал көз карандысыздыкка, чыгармачылыкка жана инновациялык ой жүгүртүүгө өбөлгө түзөт.

Аналитикалык көндүмдөр – көйгөйлөргө системалуу мамиле кылуу, маалыматтарды талдоо, үлгүлөрдү аныктоо жана далилдердин негизинде жыйынтык чыгаруу жөндөмүн камтыйт. Бул көндүмдөр негизделген чечимдерди кабыл алуу жана татаал маселелерди чечүү үчүн маанилүү. Аналитикалык көндүмдөр билим берүү жана кесиптик контексттерде маанилүү. Алар окуучулардын окуп жаткан предметтерин терең тушунууга, илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүгө, татаал проблемаларды чечүүгө мүмкүндүк берет. Кесиптик дүйнөдө аналитикалык көндүмдөр бизнес көйгөйлөрү менен натыйжалуу күрөшүүгө, стратегияларды иштеп чыгууга жана негизделген чечимдерди кабыл алууга жардам берет. Аналитикалык көндүмдөрдү өнүктүрүү карьералык ийгиликке жана эмгек рыногунда атаандаштыкты жогорулатууга өбөлгө түзөт [2].

Критикалык ой жүгүртүү жана аналитикалык көндүмдөр бири-бири менен тыгыз байланышта жана бири-бирин толуктап турат. Критикалык ой жүгүртүү маалыматты системалуу талдоо жана анын ишенимдүүлүгүн баалоо үчүн негиз түзөт, ал эми аналитикалык көндүмдөр маалыматтарды изилдөө жана чечимдерди иштеп чыгуу үчүн ыкмаларды жана куралдарды колдонууга мүмкүндүк берет. Критикалык ой жүгүртүү жана аналитикалык көндүмдөр биргелешип көйгөйлөрдү чечүүгө комплекстүү жана маалыматтуу мамиле жасоого, кабыл алынган чечимдердин сапатын жогорулатууга, студенттердин өз алдынча жана инновациялык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө көмөктөшөт. Демек, бүгүнкү күндүн талабына ылайык окуучу – студент өзгөрүүлөргө бат ыңгайлашкан, ар кандай кырдаалда проблемаларды өз алдынча чече алган, тагыраак айтканда компетенттүүлүктүн ушундай негизги (ключевой) компоненттерине ээ болууга тийиш.

1997-2017-жылдарда Уильям Штраус жана Нил Хоув тарабынан айтылган муундардын бөлүнүүсүндө азыркы замандын жаңы мууну (Z мууну) санариптик чөйрөдө жашайт, алар: телекоммуникациялык технологиялар, жасалма интеллект, робототехника компоненттери, ж.б. Баарыбызга белгилүү болгондой, 2022-жылы OpenAI компаниясы ChatGPT иштеп чыгып, бүт дүйнөгө сунуштады. Америкалык мектептердин жана колледждердин мугалимдери окуучулардын эмгегин баалоо үчүн жасалма интеллектке негизделген чатботторду көбүрөөк колдоно башташты. Интеллектуалдык интеллекттин пайда болушу кээ бир милдеттерди автоматташтыруу сыяктуу реалдуу артыкчылыктарды камсыз кылуу менен кадимки окуу процессин трансформациялоого мүмкүнчүлүк түзөрү белгиленген. Натыйжада, мугалимдердин окутууга жекече мамиле жасоого көбүрөөк убактысы бар. Tyton Partners консалтинг фирмасы 2023-жылдын жазында америкалык педагогдордун 9% гана ЖИ куралдарын колдонушкан деп эсептейт. Бирок ошол эле жылдын күзүндө бул көрсөткүч 22%га жеткен. Эмнеге мугалимдердин бул жасалма акылга кызыгы күч деген суроо туулат, себеби мугалим сабагына тиешелүү кызыктуу маалыматтарды 4-5 секундун ичинде бүт дүйнө жүзү боюнча таба алат. Бул китепканага барып издеген убактысын үнөмдөйт, бир окуу китеби менен чектелип калбайт. Мугалим алган маалыматтар менен сүрөт, видео тартып, презентация жасап сабагын кызыктуу өтөт, окуучулары да сценарий жазганга, текст менен иштөөгө көнөт, лабораториялык иш жасаганга, маалыматтарды издегенге үйрөнөт. Билим берүү тармагында эле 6000ден ашык жасалма акыл платформалары бар [2] (сүрөт 1).

Сүрөт 1. Жасалма акыл платформалары (интернет булактарынан алынды)

Мына ошону эске алуу менен Жасалма интеллект (ЖИ) жашоонун ар кандай тармактарына, анын ичинде билим берүүгө активдүү киргизилүүдө.

Билим берүү мекемелеринде ЖИ колдонуунун мисалдарына токтоло турган болсок:

❖ “Адаптивдүү окутуу” долбоору айрым билим берүү мекемелеринде ишке ашырылууда жана индивидуалдык окуу пландарын түзүүгө багытталган. Бул система ар бир окуучунун жетишкендиктерин талдап, тиешелүү тапшырмаларды жана материалдарды тандап алат, бул аналитикалык көндүмдөрдү жана критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

❖ Онлайн курстар жана билим берүү платформалары. Көптөгөн университеттер жана мектептер курстун мазмунун студенттердин муктаждыктарына ылайыкташтыруу үчүн ЖИ колдонгон онлайн курстарды жана билим берүү платформаларын киргизүүдө. Мындай аянтчалар студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берген интерактивдүү тапшырмаларды жана тесттерди камсыз кылат.

❖ Виртуалдык лабораториялар. ЖИ негизделген виртуалдык лабораториялар инженердик жана илимий дисциплиналарда колдонулат. Алар студенттерге коопсуз жана башкарылуучу чөйрөдө эксперименттерди жүргүзүүгө жана натыйжаларды талдоого мүмкүндүк берет, бул аналитикалык көндүмдөрдү жана критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

❖ Интеллектуалдык репетиторлор: ЖИ студенттерге жекелештирилген сунуштарды жана тапшырмалар боюнча пикирлерди берип, маалыматты терең талдоо жана критикалык ой жүгүртүүгө өбөлгө түзүп, акылдуу репетитор катары кызмат кыла алат. Бул иш-чаралар критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн талкууларды, диспуттарды жана ролдук оюндарды камтышы мүмкүн.

❖ Заманбап окутуу платформалар чоң көлөмдөгү тексттик маалыматты талдоо үчүн ЖИ колдонушат. Студенттер бул платформаларда илимий макалаларды, жаңылыктарды жана башка булактарды талдоо, критикалык ой жүгүртүү жана маалыматтарды талдоо көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн колдоно алышат [3].

Мындан тышкары ЖИ билим берүү процессине бир катар артыкчылыктарды берет, анын ичинде:

Окутууну жекелештирүү: ЖИ окуу материалдарын жана ыкмаларын ар бир студенттин жеке муктаждыктарына жана чеберчилик деңгээлине ылайыкташтыра алат

Ресурстардын болушу: ЖИ системалары студенттерге кеңири маалымат базаларына, интерактивдүү окуу материалдарына жана виртуалдык лабораторияларга мүмкүнчүлүк бере алат.

Билимди баалоону автоматташтыруу: ЖИ окуучулардын билимин автоматтык түрдө баалай алат, алардын алсыз жана күчтүү жактарын аныктай алат, ошондой эле натыйжаларды жакшыртуу боюнча сунуштарды берет [8].

Жасалма интеллекттин студенттердин критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык жөндөмдөрүн өнүктүрүүдөгү артыкчылыктарын карап көрөлү.

ЖИ ар бир окуучунун жеке муктаждыктарына жана чеберчилик деңгээлине жараша окуу материалдарын жана ыкмаларын ыңгайлаштырууга мүмкүндүк берет. Бул материалды тереңирээк түшүнүүгө жана аналитикалык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт

ЖИ студенттерге алардын окуу жана аналитикалык көндүмдөрүн жогорулатуу үчүн бай маалымат базаларына, интерактивдүү окуу материалдарына жана виртуалдык лабораторияларга мүмкүнчүлүк берет.

Интеллектуалдык интеллектти колдонуу окуучулардын өз алдынчалыгын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт, анткени алар маалыматты өз алдынча издөөгө, маалыматтарды талдоо жана чечим кабыл алууга үйрөнүшөт.

ЖИ окуучулардын окууга болгон мотивациясын интерактивдүү жана адаптивдик окуу материалдары аркылуу жакшыртат, бул окууну кызыктуураак жана кызыктуу кылат [9].

Билим берүү процессинде жасалма интеллектти (ЖИ) колдонуунун көптөгөн артыкчылыктарына карабастан, олуттуу кемчиликтер жана көйгөйлөр да бар. ЖИнын билимге тийгизген таасиринин толук спектрин түшүнүү жана аларды азайтуу үчүн стратегияларды иштеп чыгуу үчүн бул аспектилерди эске алуу маанилүү:

Инфраструктура жана аппараттык камсыздоо: ЖИ колдонуу заманбап техникалык инфраструктураны, анын ичинде жогорку ылдамдыктагы интернетти, күчтүү компьютерлерди жана атайын программалык камсыздоону талап кылат. Айрым билим берүү мекемелеринде, өзгөчө Кыргызстан сыяктуу өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө керектүү техникалык ресурстарга жетүү көйгөйлөрү болушу мүмкүн.

Системанын ишенимдүүлүгү: Татаал ЖИ системалары каталарга дуушар болушу мүмкүн, бул окуу процессинде үзгүлтүккө алып келиши мүмкүн. Программалык камсыздоо, аппараттык камсыздоо же тармактардагы көйгөйлөр окуучулардын окуу жыйынтыктарына терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу: Билим берүүдө интеллектуалдык интеллекти эффективдүү колдонуу мугалимдерден тиешелүү билимге жана көндүмгө ээ болууну талап кылат. Бул педагогдордун тажрыйбасын тез темп менен алга жылдыруу менен өз иштеринде чыгармачыл, бүгүнкү күндө биз элестете албаган жаңы ыкмаларды түзүүгө алып келиши мүмкүн жана дагы билимде тереңирээк дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүбүздү өзгөртө турган жаңы ачылыштарды күтсөк болот [11]. Бирок, көптөгөн мугалимдердин ЖИ менен жетиштүү тажрыйбасы жок болушу мүмкүн жана кошумча окууга муктаж болушат.

Адам факторунун жетишсиздиги. Жасалма интеллект окутууга жекече мамилени сунуштоо менен окуучулардын жеке муктаждыктарына ыңгайлашуу мүмкүнчүлүгүн чектеши мүмкүн, мугалим менен “жандуу” баарлашуу жана тренинг менен, мугалим ар бир окуучунун жеке муктаждыктарын жакшыраак түшүнөт жана аларга ылайыкташат.

Эмоционалдык байланыштын жоктугу. Жасалма интеллект эмоционалдык интеллектке ээ эмес, демек, ал студенттерге эмоционалдык жактан дал келе албайт жана эмоционалдык колдоо көрсөтө албайт, студенттер адам гана бере турган эмоционалдык колдоону жана мотивацияны талап кылышы мүмкүн.

Чечимдердин күтүлбөгөндүгү. Окуу тапшырмаларын баалоодо жана текшерүүдө жасалма интеллекти колдонуу күтүүсүз натыйжаларга алып келиши мүмкүн, окумуштуулар жасалма интеллект алгоритмдери бир тараптуу же адилетсиз болушу мүмкүн жана студенттин ишин туура эмес же чындыкка дал келбейт деп эсептешет.

Ката көрсөткүчү. Жасалма интеллект дагы эле өнүгүү стадиясында турат жана анын иштешинде каталар көп кездешет, бул окуучулардын туура эмес окутулушуна же маалыматтын туура эмес берилишине алып келиши мүмкүн, бул билим берүүнүн сапатына терс таасирин тийгизет.

Инсандар аралык мамиленин жоктугу. ЖИ негизинде виртуалдык окутуу студенттердин реалдуу убакытта башка студенттер жана мугалимдер менен баарлашуу жана өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүгүн чектеши мүмкүн, бул билим берүүнүн маанилүү аспектиси, жасалма интеллекти колдонууда жоголуп кетиши мүмкүн [5].

Корутунду. Ошентип жогоруда жазылгандарды жыйынтыктап, мындай тыянакка келсек болот. Маанилүү артыкчылыктарга карабастан, билим берүү тармагында ЖИ колдонуу бир катар кемчиликтерди жана кыйынчылыктарды камтыйт, аларды карап чыгуу жана жеңүү керек. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, билим берүү процессинде ЖИ колдонуу окуучулардын ишинин натыйжалуулугун жакшыртат. Жекелештирилген ыкмалар жана тез кайтарым байланыш студенттерге материалды натыйжалуураак үйрөнүүгө жана керектүү көндүмдөрдү өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Окуу процессинде жасалма интеллекти колдонуу окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн жана аналитикалык көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн олуттуу потенциалга ээ. ЖИ колдонуунун артыкчылыктарына жекелештирилген окутуу, бай ресурстарга жетүү, токтоосуз жооп кайтаруу жана автономияны өнүктүрүү кирет. Бирок техникалык чектөөлөр, квалификациялуу адистердин жетишсиздиги, психологиялык тоскоолдуктар жана этикалык маселелер олуттуу кыйынчылыктарды жаратат. Интеллектуалдык интеллектин пайдасын максималдуу көбөйтүү жана анын кемчиликтерин азайтуу үчүн билим берүү мекемелерин техникалык жактан жабдууга, адистерди даярдоого жана этикалык жана укуктук стандарттарды иштеп чыгууга инвестициялоо зарыл. Мына ошондо гана ЖИ сапаттуу билим берүү жана студенттер арасында негизги көндүмдөрдү өнүктүрүү үчүн күчтүү курал боло алат.

Колдонулган адабияттар

1. Добаев К.Д. Кыргыз Республикасынын Кесиптик Билим Берүү Концепциясы. – Бишкек, 2020, 11-б.
2. Какиева Э. Кут Билим, 13.03.2024.
3. Саенко Л.А., Корольков К.В. Педагогические условия формирования аналитических умений у студентов вузов // Научный журнал, 2022, №3.
4. Timms M.J. Letting artificial intelligence in education out of the box: Educational cobots and smart classrooms // International Journal of Artificial Intelligence in Education, 2016, № 26(2), p.701-712. – URL: <https://doi.org/10.1007/s40593-016-0095-y>
5. Koedinger K.R., Corbett A.T. & Perfetti C. The knowledge-learning-instruction framework: Bridging the science-practice chasm to enhance robust student learning // Cognitive Science, 2012, 36(5), p.757-798. – URL: <https://doi.org/10.1111/j.1551-6709.2012.01245.x>
6. Anderson L.W. & Krathwohl D.R. A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives. Longman, 2001.

7. Brusilovsky P. & Millán E. User models for adaptive hypermedia and adaptive educational systems, 2007. In The adaptive web (pp. 3-53). Springer.
8. VanLehn K. The relative effectiveness of human tutoring, intelligent tutoring systems, and other tutoring systems // Educational Psychologist, 2011, 46(4), p.197-221. – URL: <https://doi.org/10.1080/00461520.2011.611369>
9. Мак Артур Д., Льюис М. и Бишай М. Роль искусственного интеллекта в образовании: текущий прогресс и перспективы на будущее // Журнал образовательных технологий и общества, 2005, 7(1), с. 42-49.
10. Эгамбердиева А.А., Жылчиева Д.С. Мектеп бүтүрүүчүлөрүн жогорку билим алууга болгон кызыгуусун арттыруу // Вестник КНУ, 2023, №2 (114), 72-77-бб.
11. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Кыргызстандагы заманбап билим берүүнүн тенденциялары жана көйгөйлөрү // Вестник КНУ, 2023, №2 (114), 43-50-бб.

УДК 371.32

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-455-461

Нуруева Ж.Б., Муктарбекова Р.Ж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Нуруева Ж.Б., Муктарбекова Р.Ж.
КНУ им Ж. Баласагына
Nurueva Zh.B., Muktarbekova R.J.
KNU named after J. Balasagyn

**БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ: ПЕДАГОГДОР ҮЧҮН ЖАҢЫ
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ
ДЛЯ ПЕДАГОГОВ
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION: NEW OPPORTUNITIES
FOR TEACHERS**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада AI "жасалма интеллект" түшүнүгү, ошондой эле анын билим берүү айдынында негизги өзгөчөлүктөрү талкууланат. AI педагогдор үчүн колдонуунун артыкчылыктары жана мүмкүнчүлүктөрү каралат. Заманбап чет өлкөлүк жана ата мекендик билим берүү мейкиндигинде пайдаланылган кээ бир жасалма интеллект технологияларынын мисалдары келтирилген. Заманбап билим берүү тармагында аларды колдонуунун кыйынчылыктары жана перспективалары айтылат.

Аннотация: В статье рассматривается понятие «искусственный интеллект», а также его основные особенности в сфере образования. Обсуждаются преимущества и возможности использования ИИ для преподавателей. Представлены примеры некоторых технологий искусственного интеллекта, используемых в современном зарубежном и отечественном образовательном пространстве. Описаны проблемы и перспективы их использования в сфере современного образования.

Abstract: The article examines the concept of "artificial intelligence" and its main features in the field of education. The advantages and possibilities of using AI for teachers are discussed. An example of some standard technologies for artificial intelligence, used by modern foreign and domestic creators of education. Description problems and perspectives of their use in the sphere of modern education.

Негизги сөздөр: жасалма интеллект; билим берүү; билим берүү технологиялары; жаңы мүмкүнчүлүктөр; билим берүү мейкиндиги; перспективалар.

Ключевые слова: искусственный интеллект; образование; образовательные технологии; новые возможности; образовательное пространство; перспективы.

Keywords: artificial intelligence; education; educational technologies; new opportunities; educational space; prospects.

Биз жашап жаткан коом жана техника тездик менен өнүгүп жатканы баарыбызга маалым. Анын ичинде Кыргызстандагы билим берүү айдынында да өзгөрүүлөр жана алдыга жылуулар байкалууда. Билим берүү – бул чексиз изденүү жана чыгармачылык.

“Эч кандай билим берүү системасы ошол системада иштеген мугалимдерден деңгээлинен жогору боло албайт” деген учкул сөздү тандап көрөлү. Билим сапаты мугалимдин кесипкөйлүк деңгээлинен көз каранды экендиги анык. Мугалимдер мыкты болсо, өлкөнүн өнүгүп-өсүүсүнө чоң таасирин тийгизет. Ал эми билим деңгээлинин төмөндүгү мамлекет ичиндеги саясий, экономикалык жана руханий жактан төмөндөшүнө алып келет. Керек болсо мамлекеттин коопсуздугу менен эгемендиги да билим берүү сапатына байланыштуу [1].

Жаңы доордо Z муунун тарбиялап жана билим берип келе жаткан педагогдор аларды сынчыл ой жүгүртүүгө үйрөтүп, чыгармачыл дараметин ачып, жана дагы биргеликте урматтоо менен өнөктөш мамиледе болуу учурдун талабы. Бул муундун толкунунда болуу жана алардан алдыга кетүү маселеси, санарип каражаттарын мыкты өздөштүрүп жаңы көндүмдөргө ээ болуу, анын ичинде дүйнөнү каптап келе жаткан жасалма интеллектти пайдалануу жана туура колдонуу педагогдор үчүн чоң түйшүктү жаратпай койбойт [6].

Жасалма интеллект (AI) – бул машиналардын адамдын интеллектин туурай алуу жөндөмү, анын ичинде окуу, ой жүгүртүү жана көйгөйлөрдү чечүү.

Жасалма интеллект (AI) акыркы жылдары көптөгөн тармактарда төңкөрүш жасады, илим менен техниканын ар кандай тармактарында тездик менен орун алууда жана билим берүү системасы да четте калбай келе жаткандыгы бизди кубандырат.

Сүрөт 1. Жасалма интеллект (интернет булагынан)

AI жекелештирилген окутуу, автоматташтырылган тапшырмалар, жакшыртылган студенттик колдоо жана кызыктуу окуу материалдары сыяктуу көптөгөн артыкчылыктарды сунуштап, окутууну жакшыртуу үчүн ар кандай жолдор менен колдонулууда. AI ар бир студенттин көрсөткүчтөрү, кызыгуулары жана окуу стили тууралуу маалыматтарды талдоо аркылуу окууну жекелештирүүгө жардам берет.

AI технологиялардын кеңири спектрин камтыйт, анын ичинде машина үйрөнүү, терең үйрөнүү жана нейрон тармактары. Бул ыкмалар эсептөөлөрдү автоматташтыруу, оптималдаштыруу маселелерин чечүү, маалыматтарды талдоо жана гипотезаларды түзүү үчүн колдонулат. Жасалма интеллект (AI) чоң көлөмдөгү маалыматтарды талдоо, татаал схемаларды таануу жана инновациялык чечимдерди табуу жөндөмдүүлүгүнөн улам билим берүүдө ар кандай маселелерди чечүүдө маанилүү куралга айланып баратат. Бул макалада биз билим берүү процессинде колдонулган жасалма интеллекттин негизинде түзүлгөн технологиялардын педагогдорго кандай мүмкүнчүлүктөрдү берээрин жана ошондой эле кыйынчылыктары тууралуу сөз кылабыз. Аларды колдонуунун практикалык мисалдарын келтиребиз, илимди кандайча өзгөртүп жатканын, кандай жаңы ыкмаларды жана чечимдерди сунуш кылгандыгынын негизги аспектилерин карап чыгабыз.

Коомдук турмуштун тармактары катары эксперттер билим берүү мейкиндигин эң консервативдүү деп эсептешет, бирок, азыркы шарттарда ишке ашырууну тездеткен санариптик билим берүү ресурстары (анын ичинде AI негизиндеги) барган сайын көбүрөөк суроо-талапка ээ

болууда: “жаңы онлайн курстар пайда болууда, визуалдык башкаруу программалар системалары көбөйүүдө, видеолекциялар көрсөтүлүүдө, тесттер жана сынактар аралыктан алынууда» ж.б. [4].

Ошол эле учурда заманбап билим берүү мейкиндигин технологиялаштыруу билим берүү процессинде интеграциялоочу кыймылдаткыч күч болуп саналат [3].

Жасалма интеллект (AI) мугалимдерге билим берүү процессин олуттуу түрдө жакшырта турган көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү жана артыкчылыктарды берет [5].

Таблица 1. Жасалма интеллект (AI) артыкчылыктары

Окууну жекелештирүү		AI ар бир окуучунун жетишкендиктери тууралуу маалыматтарды талдап, алардын муктаждыктарына жана жөндөмдүүлүктөрүнө ылайыкташтырылган жекелештирилген билим берүү программаларын түзө алат. Бул окуу ылдамдыгын, кызыгууларды жана билим боштуктарын эске алууга мүмкүндүк берет.
Рейтинг кайтарым байланыш	жана	AI негизиндеги системалар тесттерге, эсселерге жана башка тапшырмаларга автоматтык түрдө баа берип, тез жооп кайтара алат. Бул мугалимдердин жүгүн азайтып, окуучулардын каталарын тезирээк ондоого жардам берет.
Репетитордук тренингдик жардам	жана	AI менен иштеген виртуалдык жардамчылар жана тарбиячылар студенттерге татаал темаларды үйрөнүүгө, суроолорго жооп жана кошумча окуу материалдарын берүүгө жардам берет.
Окуу жетишкендиктеринин маалыматтарын талдоо		AI студенттердин ишинин чоң көлөмүн талдап, тенденцияларды жана көйгөйлөрдү аныктай алат. Бул мугалимдерге кайсы темалар татаал экенин жана кайсы жерде көбүрөөк иштөө керектигин түшүнүүгө жардам берет.
Классты башкаруу		AI менен иштеген инструменттер мугалимдерге графикти башкарууга, сабакка катышууга көз салууга, сабактарды пландаштырууга жана жада калса студенттер менен өз ара аракеттенүүнү жакшыртуу ыкмаларын сунуштоого жардам берет.
Окуу материалдарын түзүү		AI презентациялар, тесттер, силлабустар жана башка ресурстар сыяктуу окуу материалдарын түзүүгө, мугалимдердин убактысын үнөмдөөгө жана материалдардын сапатын жакшыртууга жардам берет.
Инклюзивдик билим берүүнү колдоо	билим	AI өзгөчө муктаждыктары бар студенттер үчүн ылайыкташтырылган материалдарды берүү жана алардын окуусуна жардам берүү аркылуу көбүрөөк инклюзивдүү окуу чөйрөсүн түзүүгө жардам берет.
Педагогдордун кесиптик өнүгүүсү		AI курстарды, тренингдерди жана профессионалдык өнүгүү ресурстарын берүү аркылуу мугалимдерди окутуу жана өнүктүрүү үчүн колдонулушу мүмкүн.
Симуляция виртуалдык реалдуулук	жана	AI жана виртуалдык реалдуулук технологияларынын жардамы менен окуу процессин кызыктуу жана эффективдүү кылган интерактивдүү окутуу чөйрөлөрүн түзүүгө болот.
Технологияны этикалык жана коопсуз колдонуу		AI бейбаштык, эрежелерди бузуу жана башка терс жүрүм-турумду көзөмөлдөө жана алдын алуу аркылуу билим берүү тармагында технологияны этикалык жана коопсуз колдонууну камсыз кылууга жардам берет.

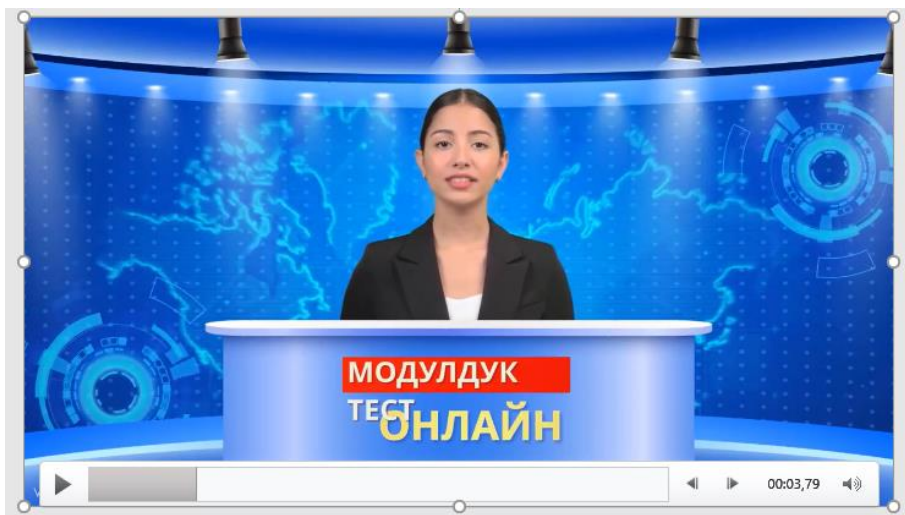
Жасалма интеллектке негизделген өзүбүздүн практикабызда колдонуп жаткан дүйнөлүк рейтинг жогору болгон жана колдонуучулары көп технологиялардын кээ бирлерин интеллектуалдык контенттерди түзүүдө пайдаланып жүрөбүз, аларды санап өтөлү:

1. Презентация, слайддарды жасоого арналган платформалар: slides go, gamma app, presentation, all slides, Poe ж.б.

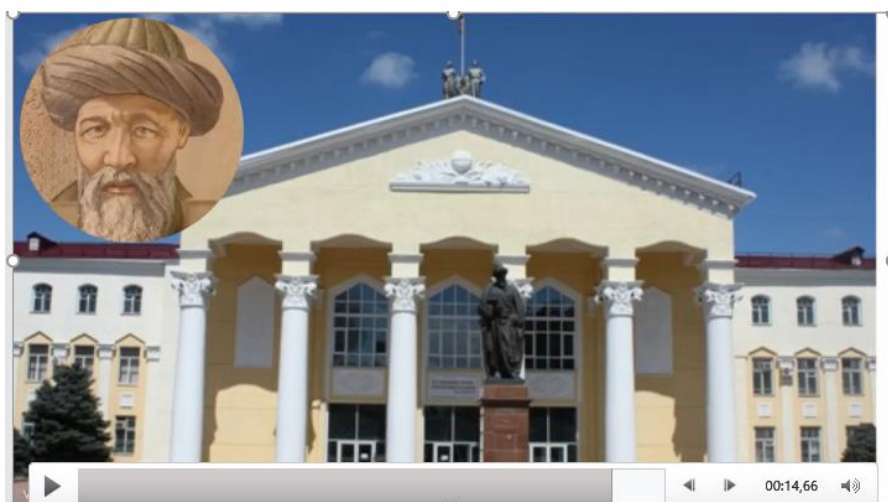
2. Сүрөттөрдү жана видеолорду жасоого арналган платформалар: genraft, generated art, fire fly, invideo, picsart, ted ed ж.б.

3. Математикалык маселелерди чыгарууга арналган платформалар: гдз от нейронной сети, Qetion ai, Brainly, mathway, fotomath, solver math, socratic by googl ж.б.

4. Үндү текстке, колго жазылган формуланы цифровой форматка айландырган, тил үйрөнүүгө жана башка окутууда керек болгон платформалар: Speechnotes, my script, canva, small talk2me ж.б.

Сүрөт 2. Санариптик аватарды генерациялоо. <https://www.vidnoz.com>

Сүрөт 3. Санариптик аватарды сүйлөтүү. <https://www.vidnoz.com>

Сүрөт 4. Өзүнүн үнүндө тексттик суроо талап менен видео түзүү <https://runwayml.com/>

Таблица 2. Педагогдор үчүн AI колдонуунун кээ бир кыйынчылыктары

Каржы маселеси	AI системаларын ишке ашырууда кээ бир мүмкүнчүлүктөрү көп платформалар акы төлөөнү талап кылат жана интернетке кеткен чыгым (ансыз иштебейт).
Окутуу керектөөлөрү	Педагогдорго жаңы AI технологияларын жана куралдарын өздөштүрүү үчүн убакыт, медиа сабаттуулук, энергия жана күч керек.
Этикалык жана купуялык маселелери	AI колдонуу маалыматтарды коргоо жана студенттердин купуялуулугуна байланыштуу тынчсызданууну жаратышы мүмкүн.
Техникалык маселелер жана мүчүлүштүктөр	AI системалары билим берүү процессин үзгүлтүккө учуратуучу техникалык мүчүлүштүктөргө жана мүчүлүштүктөргө дуушар болушу мүмкүн.
Плагият маселеси	AI тарабынан түзүлгөн натыйжаларды чечмелөө жана текшерүү кыйын болушу мүмкүн.

Медалдын эки бети болот дегендей, AI колдонуу көптөгөн пайдаларды берет, бирок ошол эле учурда көңүл бурууну жана жоопкерчиликтүү мамилени талап кылган тобокелдиктерди да камтыйт.

AI дин кемчиликтерине жана кээ бир тобокелдиктерине токтоло кетсек:

Технологияга болгон көз карандылык. AIга катуу көз карандылык педагогдордун технологиялык колдоосуз көйгөйлөрдү чечүү жөндөмүн азайтышы мүмкүн.

Жумушсуздук. Кээ бир тапшырмаларды автоматташтыруу мугалимдердин жана колдоочу кызматкерлердин жумушсуздукка алып келиши мүмкүн

Деградация көйгөйү. Коомдо жеке адамдын же элдик топтун өнүгүшүн төмөндөтүү, мурунку жакшы сапаттарын жана касиеттерин жоготушу, начарлай башташы

Каталар. AI олуттуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн болгон каталарды кетириши мүмкүн.

Бир тараптуулук. AI бир жактуу болушу мүмкүн, бул дискриминацияга алып келиши мүмкүн.

Автономдуу системалар. Өзүн-өзү башкаруучу унаалар же роботтор сыяктуу AI менен иштеген автономдуу системаларды колдонуу коопсуздуктун жаңы көйгөйлөрүн жаратат.

Социалдык теңсиздиктер. AI иштеп чыгуу жана ишке ашыруу социалдык теңсиздиктин тереңдешине алып келиши мүмкүн. Алдыңкы технологияларга жетүү мүмкүнчүлүгү барлар пайда көрүшөт, ал эми башкалар артта калып, коомдогу ажырымды кеңейтүү коркунучу бар.

Жоопкерчиликтин жоктугу. AI чечимдерин кабыл алуу үчүн жоопкерчилик маселеси татаал бойдон калууда. Ката же терс кесепеттер болгон учурда ким жооптуу экенин аныктоо кыйын: иштеп чыгуучулар, системанын ээлери же технологиянын өзү.

Тобокелдиктерди кантип жеңсе болот:

- Этикалык стандарттарды иштеп чыгуу: AI тармагындагы этикалык стандарттарды иштеп чыгууга жана сактоого катышуу.

- Келечек үчүн көндүмдөрдү даярдоо: билим берүү жана калкты эмгек рыногунун жаңы реалдуулуктарына даярдоо.

- Киберкоопсуздукту бекемдөө: маалыматтарды коргоо үчүн заманбап киберкоопсуздук технологияларын ишке ашыруу.

- Жөнгө салуу жана мыйзамдар: AI колдонууну жөнгө салуу үчүн катуу мыйзамдарды жана жоболорду иштеп чыгуу.

- Социалдык колдоо: Автоматташтыруудан улам жумушсуз калгандар үчүн социалдык колдоо программаларын түзүү.

- Ачыктык жана айкындуулук: AI чечимдерин кабыл алууда ачык-айкындуулукту өнүктүрүү, ошондуктан колдонуучулар чечимдер кандайча кабыл алынарын түшүнө алышат.

AI менен билим берүүнүн келечеги -бул окуунун натыйжалуулугун жогорулатуу [2].

AI доорундагы педагогдордун ролу

- Окутуучулар AI билим берүүнүн борбордук бөлүгү бойдон калууда

- AI педагогдорду алмаштырбастан, толуктап турушу керек

- Окутуучулар AI көндүмдөрүн өнүктүрүүсү керек

- Окутуучулар менен AI иштеп чыгуучулардын ортосундагы кызматташтык.

AI га негизделген заманбап билим берүү мейкиндигин өнүктүрүүнүн кийинки этабы айрым аймактардын, региондордун, өлкөлөрдүн жана алардын бирикмелеринин локалдык билим берүү мейкиндигин дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине интеграциялоо болушу учурдун талабы. AI азырынча адамдын аракетин толугу менен алмаштыра албайт, өзгөчө эмоционалдык колдоо жана жеке мамиле кылуу маселелеринде [3].

Корутунду: Учурдун талабы болгон жасалма интеллект барган сайын маанилүү роль ойноп жатат. Билим берүүдө AI колдонуу окутуунун сапатын жогорулатууга, кызыктуу жана натыйжалуу билим берүү тажрыйбасын жакшыртуу үчүн көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү берет. Технология өнүгүп жаткан маалда, билим берүү системасындагы изилдөөлөргө жасалма интеллекттин ролу абдан жогорулайт деген ишеничтебиз. Бул педагогдордун тажрыйбасын тез темп менен алга жылдыруу менен өз иштеринде чыгармачыл, бүгүнкү күндө биз элестете албаган жаңы ыкмаларды түзүүгө алып келиши мүмкүн жана дагы билимде теренирээк дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүбүздү өзгөртө турган жаңы ачылыштарды күтсөк болот [7].

Мындан тышкары, билим берүү ишмердүүлүгүн өркүндөтүү окуу процессин жакшыртууну гана эмес, окутууну жана тарбиялоо процесстерин оптималдаштырууну да билдирерин эске алуу керек. AI салттуу билим берүү материалдарын кызыктуу жана интерактивдүү тажрыйбага айланта алат. AI менен иштеген симуляциялар, оюндар жана виртуалдык дүйнө түшүнүктөрдү жандантып, окуучулар үчүн окууну кызыктуу, стимулдаштыруучу жана жагымдуу кылат. Бул мотивацияны жогорулатууга, теренирээк түшүнүүгө жана маалыматты жакшыраак сактоого алып келиши мүмкүн.

Жогоруда белгилеп кеткен кыйынчылыктарга карабастан AI технологияларынын билим берүү процессиндеги пайдасы айдан ачык экенин практикабызда көрүп жатабыз жана окутуунун сапатын жогорулатуу максатында, эффективдүүлүккө жетүүдө максатка ылайыктап колдонууну сунуштайбыз.

Келечектин билим берүүсүнүн лидери болуу мүмкүнчүлүгүн колдон чыгарбайлы!

Колдонулган адабияттар

1. Шаматов Д. Билим – бакыт канаты. – Бишкек, 2022, 30-б.
2. Коровникова Н.А. Искусственный интеллект в образовательном пространстве: проблемы и перспективы // Социальные новации и социальные науки. – Москва: ИНИОН РАН, 2021, № 2, с. 98-113.
3. Лавренов А.Н. Искусственный интеллект в современной информационной образовательной среде // Актуальные проблемы методики обучения информатике и математике в современной школе: материалы международной научно-практической интернет-конференции / под ред. Л.Л. Босовой, Д.И. Павлова. – Москва : Московский педагогический университет, 2019, с. 660-665.
4. Лучшева Л.В. Социальные проблемы использования искусственного интеллекта в высшем образовании: задачи и перспективы // Научный Татарстан, 2020, № 4, с. 84-89.
5. Чулюков В.А., Дубов В.М. Искусственный интеллект и будущее образования // СПО. Современное педагогическое образование, 2020, №3, с.26-31.
6. Бузаубакова К.Д. М.Х. Дулати атындагы Тараз регионалдык университети Казакстандын жаңы реалдуулугунда дистанттык окутууда болочок мугалимдердин санариптик компетенцияларын калыптандыруунун артыкчылыктуу багыттары // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), 225-233-б.
7. Калдыбаева А.Т., Сулайманова Р.Т. Кыргызстандагы заманбап билим берүүнүн тенденциялары жана көйгөйлөрү // Вестник КНУ, 2023, № 2(114), 43-50-бб.

Колдонулган интернет булактар

1. <https://apps.apple.com/ru/app/photomath/id919087726>
2. <https://chatgpt.com/c/5b67801a-f3f2-452a-be7e-a59f6e1bd53f>
3. <https://gamma.app>
4. <https://gemini.google.com/app/f9938d9f8b82fe6e?hl=ru>
5. <https://gencraft.com>
6. <https://iis.guu.ru/blog/riski-ispolzovaniya-iskustvennogo-intelekta>
7. <https://invideo.io>
8. <https://picsart.com/ru>
9. <https://poe.com>
10. <https://slidesgo.com>
11. <https://socratic-by-google.ru.uptodown.com/android/download>

12. <https://www.adobe.com/products/firefly.html>
13. <https://www.canva.com>
14. <https://www.mathway.com/ru/Algebra>

УДК 378.147

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-461-464

Смутко А.Н.

КР УИА, А.А. Алтымышбаев атындагы философия институту

Смутко А.Н.

НАН КР, Институт философии имени А.А. Алтымышбаева

Smutko A.N.

NAS KR, Institute of Philosophy named after A.A. Altmyshbaeva

БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада билим берүү чөйрөсүндөгү маалыматтык технологиялар жөнүндө сөз болот, ошондой эле анда билим берүүдө заманбап санариптик жана маалыматтык технологияларды колдонуу педагогдун да, окуучунун да окуу процессиндеги ролун жакшыртууга алып келери айтылат. Окуучу билим берүү процессинин активдүү катышуучусу болуп, аны белгилүү деңгээлде өз алдынча башкарат. Ал маалымат издөө сыяктуу максаттарын аныктайт жана ар кандай маалыматтар менен иштөө, анализдөө жана процесстерди моделдөө көндүмдөрүн үйрөнөт. Бул контекстте тарбиячынын ролу пассивдүү эмес, активдүү жардам берүү, коштоо жана жетектөө. Жөн гана маалымат берүүнүн ордуна, тарбиячы окуу процессине колдоо жана багыт берүүчү куратор болуп калат.

Аннотация: В данной статье речь идет об информационных технологиях в сфере образования. Использование современных цифровых и информационных технологий в образовании приводит к повышению роли как педагога, так и обучающегося в учебном процессе. Обучающийся становится активным участником образовательного процесса, самостоятельно управляя им в определенной степени. Он определяет свои цели, такие как поиск информации, и осваивает навыки работы с разнообразными данными, их анализа и моделирования процессов. Роль педагога в этом контексте не столько пассивна, сколько активно помогающая, сопровождающая и направляющая. Вместо того чтобы просто передавать информацию, педагог становится куратором, обеспечивающим поддержку и направление учебного процесса.

Abstract: This article will focus on information technologies in the field of education, and it also says that the use of modern digital and information technologies in education leads to an improvement in the role of both the teacher and the student in the educational process. The student becomes an active participant in the educational process, independently managing it to a certain extent. He defines his goals, such as information retrieval, and learns skills to work with a variety of data, analyze them, and model processes. The role of the teacher in this context is not so much passive as actively helping, accompanying and guiding. Instead of just passing on information, the teacher becomes a curator who provides support and direction to the learning process.

Негизги сөздөр: маалыматтык технологиялар; билим берүү; эмгек базары; глобалдык тенденциялар; фриланс; окуу процесси; педагог; куратор.

Ключевые слова: информационные технологии; образование; рынок труда; глобальные тенденции; фриланс; учебный процесс; педагог; куратор.

Keywords: information technology; education; labor market; global trends; freelancing; educational process; teacher; curator.

Современная наука стремительно развивается, проникая во все сферы жизни человека и внося свои новшества. Образование не осталось в стороне от всеобщей информатизации, что привело к интеграции, адаптации и распространению множества информационных технологий на всех уровнях

образования, включая дошкольное, школьное, высшее и дополнительное образование. Сегодня на рынке труда наблюдаются глобальные тенденции, оказывающие влияние на систему образования, такие как фриланс, удаленная работа, изменение способов коммуникации между сотрудниками, эволюция процессов и инструментов управления рабочими процессами, а также взаимодействие человека с роботами и искусственным интеллектом. С другой стороны, увеличивается скорость принятия решений и развиваются технологии обработки данных, а также требуется умение многозадачности [1, с 14].

Образовательные учреждения продолжают преодолевать привычные проблемы индустриальной парадигмы обучения [2]. Учебный процесс все еще ориентирован на индивидуальную деятельность, оценку по индивидуальным критериям, предоставление готовых заданий и данных, не уделяя внимания многозадачности и акцентируя внимание на единственно верном решении проблемы. Однако обучение, основанное на развитии компетенций, включая те, которые необходимы в будущем, не может опираться на образовательные подходы прошлого, эффективные исключительно в рамках промышленной эпохи XX века. Переход к новой образовательной модели станет возможным только при полном интегрировании образовательной системы в цифровое окружение [3, с. 127].

Глобальные изменения, оказывающие влияние на современную образовательную систему, включают в себя ряд аспектов: изменение методов и способов передачи информации и образовательного материала; модификация характера и доступности образовательного контента; эволюция взаимодействия между участниками образовательного процесса; преобразование содержания образовательного материала.

За последние десятилетия наблюдается значительная эволюция в образовательных технологиях: они перешли от пассивных методов к активным, от использования компьютеров просто для печати к замещению учителей роботами. Также происходит широкое внедрение современных информационных технологий и цифровизация образовательного контента в целом.

Общепринято, что информационная технология охватывает процессы накопления, обработки, представления и использования информации при помощи электронных устройств [4]. В контексте образования эти технологии изучаются как часть концепции "информационных и коммуникационных технологий" (ИКТ), поскольку педагог передает информацию через коммуникацию, чаще всего при помощи компьютерных устройств, студентам или ученикам. Мы утверждаем, что в условиях продвинутого технологического прогресса понятие "информационные технологии" гораздо шире, чем "компьютерные технологии", поскольку компьютеры не являются единственным средством применения информационных технологий: современные учащиеся используют разнообразные гаджеты, такие как телефоны, планшеты, а также активно участвуют в социальных сетях, что также можно адаптировать для образовательных целей.

Основной целью использования информационных технологий в образовательной сфере является улучшение качества образования и создание эффективной мотивации учащихся к учебному процессу. С помощью информационных технологий педагог может наглядно представлять учебный материал, стимулировать самостоятельный поиск и получение информации студентами, а также проводить контроль знаний при помощи компьютерного тестирования. Потенциал таких технологий огромен, но его реализация зависит от самого педагога [5]. Применение информационных технологий способствует индивидуализации и вариативности процесса обучения, стимулирует интерес к усвоению информации и получению новых знаний, а также развивает интеллектуальные и творческие способности учащихся. Более того, информационные технологии являются неотъемлемой частью современной жизни, поэтому их использование в учебных целях не требует длительной адаптации или привыкания.

Использование современных цифровых и информационных технологий в образовании приводит к повышению роли как педагога, так и обучающегося в учебном процессе. Обучающийся становится активным участником образовательного процесса, самостоятельно управляя им в определенной степени. Он определяет свои цели, такие как поиск информации, и осваивает навыки работы с разнообразными данными, их анализа и моделирования процессов. Роль педагога в этом контексте не столько пассивна, сколько активно помогающая, сопровождающая и направляющая. Вместо того чтобы просто передавать информацию, педагог становится куратором, обеспечивающим поддержку и направление учебного процесса. В совокупности применение информационных технологий в образовании делает процесс обучения более эффективным, поскольку стимулирует активное участие обучающихся и предоставляет им инструменты для самостоятельного обучения и исследования.

На сегодняшний день информационные технологии широко применяются в различных аспектах педагогической деятельности [7]:

- разработка и оформление педагогической и методической документации, что включает в себя создание электронных учебных планов, программ, методических материалов и презентаций;
- использование ресурсов сети Интернет для профессионального общения, оперативного реагирования на изменения в нормативных требованиях, а также для обратной связи между педагогами, обучающимися и их родителями или опекунами;
- применение в образовательном процессе готовых интеллектуальных обучающих технологий, таких как электронные учебники, интерактивные задания и обучающие программы, а также создание собственных мультимедийных дидактических материалов, которые обогащают учебный процесс и делают его более интерактивным и привлекательным для обучающихся [8].

Дополнительно к перечисленным технологиям стоит упомянуть технологии дополненной и виртуальной реальности, а также интернет-платформы, предназначенные для реализации дистанционного обучения. Эти технологии приобрели особую актуальность в свете современных реалий, включая распространение коронавирусной инфекции [9, с.116]. Сегодняшние обстоятельства подчеркнули значимость владения информационными технологиями как педагогами, так и обучающимися. Не стоит сравнивать эффективность очного и дистанционного обучения напрямую, поскольку каждое из них имеет свои особенности и преимущества. Однако современным трендом становится совмещение обеих форм обучения в рамках образовательного процесса, что позволяет более полно использовать возможности информационных технологий для обучения и повышения качества образования.

Инфраструктура современной образовательной цифровой среды включает разнообразные компоненты, включая: Web-приложения и Интернет, предоставляющие доступ к образовательным ресурсам и инструментам онлайн; аппаратное и программное обеспечение, необходимое для работы с информационными технологиями; мобильные приложения, обеспечивающие доступ к образовательным ресурсам через мобильные устройства; Big Data для анализа и использования больших объемов данных в образовании;

Learning Management System (системы управления обучением), которые облегчают организацию и управление образовательным процессом; современные средства информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), такие как интерактивные доски и программное обеспечение для интерактивных уроков; технологии визуализации информации, такие как ментальные карты, которые помогают структурировать и визуализировать информацию.

Рассмотрим возможности информационных образовательных технологий при проектировании и реализации образовательного процесса: смешанное обучение (blended learning), которое комбинирует традиционные методы обучения с использованием ИКТ; проектное обучение (project-based learning), которое включает выполнение обучающимися проектов с использованием средств ИКТ; ментальные карты (mindmapping), которые помогают визуализировать информацию с помощью схем и ключевых слов; «сквозные» иммерсивные технологии, такие как технологии дополненной (AR) и виртуальной (VR) реальности, которые улучшают восприятие информации и мотивацию обучающихся; цифровые инструменты, такие как Miro, Kahoot, Mentimeter, Zoom, Google Meet и другие, которые облегчают организацию дистанционного интерактивного обучения [10, с. 92].

В целом эти технологии играют важную роль в современной образовательной среде, обогащая образовательный процесс и делая его более интерактивным и доступным для обучающихся.

Внедрение информационных технологий в образовательный процесс способствует формированию принципиально новой формы непрерывного образования, основанной на самоанализе самообразовательной деятельности обучающегося и поддерживаемой современными средствами информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Это означает, что процесс образования становится непрерывным: обучающийся изучает информацию не только в учебном заведении, но и самостоятельно ищет её, анализирует, осваивает мир и даже взаимодействует с педагогом как внутри, так и за его пределами.

На современном этапе общественного и образовательного развития информационные технологии уже не просто вспомогательный инструмент управления образовательным процессом, а неотъемлемая составляющая самого процесса обучения, обладающая огромным потенциалом. Однако этот потенциал может быть полностью раскрыт лишь при наличии у участников образовательного процесса соответствующих компетенций в области информационных технологий (ИКТ-компетенций), а также при стремлении педагога сделать процесс обучения более эффективным и инновационным, применяя творческий и нетривиальный подход к его организации.

В условиях цивилизованности, под влиянием научно-технологического процесса, развивающегося с огромной скоростью в нынешнюю новую эру, спрос на профессиональные компетенции будущих специалистов, поступающих в высшие учебные заведения, растет день ото дня. Образование в современных информационных технологиях трансформация вещания на основе массового и эффективного использования информационных и коммуникационных технологий идет повышение его качества, совершенствование современных образовательных услуг и улучшение результатов обучения [11].

Использование компьютерных технологий предоставляет возможность освободить преподавателя от значительной части рутинной работы, такой как проверка выполнения отдельных упражнений, фронтальный опрос, предъявление большого объема языкового материала. Применение компьютерной техники делает занятие привлекательным и по-настоящему современным, происходит индивидуализация обучения, контроль и подведение итогов проходят объективно и своевременно. В современных условиях предъявляются всё более высокие требования к процессу обучения иностранным языкам. Объемы информации стремительно растут, и современные способы их хранения, передачи и обработки перестают быть эффективными. А компьютерные технологии представляют большой спектр возможностей для повышения продуктивности обучения [12, с.7].

В заключение следует отметить, что информатизация и цифровизация образовательной системы представляют собой непрерывный процесс и неизбежную тенденцию развития современного образования. Педагог должен принять эту тенденцию и освоить информационные технологии, а не противодействовать им или отвергать их. На современном этапе развития образования информационные технологии не являются просто дополнительным инструментом, а становятся одним из основных методов и форм обучения, обладающих значительным образовательным и воспитательным потенциалом.

Список использованной литературы

1. Плотников Д.М. Тренды развития сквозных технологий в образовании в контексте реализации цифровой экономики в России // Современное педагогическое образование, 2021, №3, с. 13-17.
2. Об утверждении методических рекомендаций для внедрения в основные общеобразовательные программы современных цифровых технологий: Распоряжение Минпросвещения России от 18.05.2020 № Р-44. – URL: <https://legalacts.ru/doc/rasporjazhenie-minprosveshchenija-rossii-ot-18052020-n-r-44-ob-utverzhdanii/> (дата обращения: 11.05.2021).
3. Медведев П.Н., Малий Д.В. Готовность преподавателей вуза к использованию современных средств ИКТ в условиях дистанционного обучения // Перспективы науки, 2020, № 10(133), с. 126-131.
4. Пашенко О.И. Информационные технологии в образовании. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2013, 227 с.
5. Крутиков М.А. Формирование цифровой компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки // Современные проблемы науки и образования, 2020, №6. – URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=30414> (дата обращения: 11.05.2021).
6. Миронов А.А., Санкин Д.В. Информационные технологии, применяемые в системе образования // Материалы Ивановских чтений, 2017, № 1-1(10), с. 34-40.
7. Жбанникова О.А. Использование информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе ДОО в современных условиях // Воспитание и обучение детей младшего возраста, 2016, № 5, с. 591-596.
8. Деревянко Е.Ю. Информационные технологии в образовании // Инновационная наука в глобализующемся мире, 2017, № 1(4), с. 13-15.
9. Везиров К.Т. Использование «сквозных» технологий в подготовке специалистов среднего профессионального образования в условиях цифровой образовательной среды // Дистанционные образовательные технологии: материалы V междунар. науч.-практ. конф., 22-25 сентября 2020 г., Ялта. – Симферополь: ООО «Изд-во Типография Ариал», 2020, с.113-117.
10. Церюльник А.Ю. Использование дистанционного формата обучения студентов в образовательном процессе // Международный научно-исследовательский журнал, 2020, № 6-3(96), с. 92-95.
11. Казиева Г.К., Сыдыкова М.Б. Применение компьютерных и информационных технологий в самостоятельном обучении студентов // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, № 2(110).
12. Абдрахманова Г.Ш., Чулуева М.К. Инновационные технологии обучения иностранным языкам в условиях пандемии // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, № 1(1).

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАРАНДЫК ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮН
КАЛЫПТАНУУСУНДА ЭТНОСТОР АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИН РОЛҮ
РОЛЬ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ГРАЖДАНСКОЙ
ИДЕНТИЧНОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
THE ROLE OF INTER-ETHNIC RELATIONS IN THE FORMATION
OF CIVIL IDENTITY IN THE KYRGYZ REPUBLIC**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргыз Республикасынын эгемендик доорундагы жарандык иденттүүлүгүнүн калыптануусундагы этностор аралык мамилелер, конфликтер, саясий процесстерге саясий анализ берилди. Постсоветтик мейкиндикте жаңыдан пайда болгон ар бир өлкө жарандык иденттүүлүктүн өзөгүн түзгөн өзүнүн улуттук тилин, маданиятын, каада-салтын сактап калуу үчүн изденип, мамлекеттик жана жарандык коом деңгээлдеринде тиешелүү иш-пландарын иштеп чыгуу, жарандык иденттүүлүктүн калыптануу процесстерин саясий көз караштан изилдеген окумуштуулардын илимий изилдөөлөрү бар. Жарандык иденттүүлүк жарандар идентификациялаган топтордун кызыкчылыктары менен перспективаларын чагылдырган саясий аргументтердин айланасында куралат. Изилдөөнүн максаты туруктуу кыргыз мамлекетин курууга, этностор аралык ынтымакты чыңдоого өбөлгө болуучу жарандык иденттүүлүктүн маани-маңызын, абалын Кыргызстандагы негизги этностук топтордун мисалында илимий талдоо жана этностук айырмачылыктарын, алардын келечекте өзгөрүү багыттарын аныктоо болуп саналат. Саясий иденттүүлүк тарыхына, расасына, этностук таандуулугуна, динине, гендердик өзгөчөлүгүнө, сексуалдык ориентациясына, маданиятына, артыкчылыктуу маалыматына, кесибине же хоббисине негизделген жарандык коомдук уюмдар аркылуу калыптанат. Ошентсе да кайсы бир топтун бардык мүчөлөрү сөзсүз түрдө бирдей саясий иденттүүлүккө ээ боло бербейт. Этностор жана конфессиялар аралык конфликтер жаңы мамлекеттерди кошуп дүйнөлүк аренада деструктивдүү тышкы күчтөрдүн бар экендигин билдирип келет. Тилекке каршы мындай күчтөр мамлекеттерди алсыратып, көптөгөн жарандардын өлүмү менен коштолуп башаламандыктар аймактарда туруксуздук жана согуш апаатын уюштурууларына түрткү болуп, мамлекеттик иденттүүлүктүн калыптануусуна терс таасирин тийгизип келет.

Аннотация: В данной статье представлен политический анализ межэтнических отношений, конфликтов и политических процессов в формировании гражданской идентичности Кыргызской Республики в период независимости. Каждая вновь возникающая страна на постсоветском пространстве стремится сохранить свой национальный язык, культуру и традиции, являющиеся основой гражданской идентичности, и разрабатывает соответствующие планы действий на уровне государства и гражданского общества. Гражданская идентичность строится на политических аргументах, отражающих интересы и перспективы групп, с которыми идентифицируют себя граждане. Цель исследования – на примере основных этносов Кыргызстана научно проанализировать значение и состояние гражданской идентичности, способствующей построению стабильного кыргызского государства и укреплению межэтнического согласия, а также определить этнические различия и направления их будущих изменений. Политическая идентичность формируется через организации гражданского общества на основе истории, расы, этнической принадлежности, религии, гендерной идентичности, сексуальной ориентации, культуры, привилегий, профессии или хобби. Однако не все члены группы обязательно имеют одну и ту же политическую идентичность. Этнические и межконфессиональные конфликты свидетельствуют о присутствии на мировой арене

деструктивных внешних сил, в том числе новых государств. К сожалению, такие силы ослабили государства, хаос, сопровождавшийся гибелью многих граждан, привел к организации нестабильности и военных катастроф в регионах, оказал негативное влияние на формирование государственной идентичности.

Abstract: This article provides a political analysis of inter-ethnic relations, conflicts, and political processes in the formation of the civic identity of the Kyrgyz Republic during the period of independence. Every newly emerging country in the post-Soviet space seeks to preserve its national language, culture, and traditions, which are the core of civic identity and develops relevant action plans at the state and civil society levels. There are scientific studies by scientists who study the processes of civic identity formation from a political point of view. Civic identity is built around political arguments that reflect the interests and perspectives of groups with which citizens identify. The purpose of the study is to scientifically analyze the meaning and state of civic identity, which contributes to the construction of a stable Kyrgyz state and strengthening of inter-ethnic harmony, on the example of the main ethnic groups in Kyrgyzstan, and to determine the ethnic differences and directions of their future changes. Political identity is formed through civil society organizations based on history, race, ethnicity, religion, gender identity, sexual orientation, culture, privilege, profession, or hobby. However, not all members of a group necessarily share the same political identity. Ethnic and inter-confessional conflicts indicate the presence of destructive external forces on the world stage, including new states. Unfortunately, such forces have weakened the states, the chaos accompanied by the death of many citizens has led to the organization of instability and war disasters in the regions and has had a negative impact on the formation of state identity.

Негизги сөздөр: этнос; этникалык топ; этностор аралык мамиле; иденттүүлүк; конфликт; мамлекет; жарандык коом; туруктуулук.

Ключевые слова: этнос; этническая группа; межнациональные отношения; личность; конфликт; состояние; гражданское общество; стабильность.

Keywords: ethnos; ethnic group; interethnic relations; identity; conflict; state; civil society; stability.

Акыркы учурларда миллиондогон инсандардын жер которуусу, ач калуусу менен майып же өлүмүнө себепчи болгон этностор же конфессиялар аралык чыккан куралдуу конфликтер, XX кылымдын аягы менен XXI кылымдын алгачкы жылдарында жер жүзүнүн жалпы трагедиясына айланды. Кыргыз Республикасы жана анын калыптануусу саясий-социалдык процесстер, чек ара көйгөйлөрү, этностор аралык мамилелердин калыптануусу, ааламдашуу мезгилиндеги дүйнөлүк саясаттагы саясий процесстердин өзгөрүүсү менен коштолуп келет. Тарыхта саясий өнүгүү менен өзгөрүүлөр өлкөдө жашаган бир канча этностук топтордун өкүлдөрү жашаган аймактагы аспектилер да бир катар этностор аралык мамилелердин саясий багыттан курчуп чек ара көйгөйлөрүн жаратып келүүсү менен коштолот. Илимий-техникалык прогресстер өнүккөн сайын социалдык саясий мобилдүүлүк, коммуникация жогорулап, интернет технология жарандардын тынч жашоо образын өзгөртүп, карама-каршы тенденцияны пайда кылуу менен өз алдынча аракеттенүүсүнө алып келди. Кыргыз Республикасынын аймагында 100 дөн ашык этностук топтордун өкүлдөрү жашайт [18].

Геосаясий алкакта жашаган кыргыз коомчулугу түркий калктар менен бирге коомдук-саясий багыттарын аныктап, этностор аралык мамилелерди, байланыштарды жакшыртып, позитивдүү чечимдерди кабыл алуу жолунда, өнүгүүнүн перспективдүү моделдерин колдонуп “Кыргыз жараны” жарандык иденттүүлүгүн кабыл алып өнүктүрүп келет [3].

Эгемендикке ээ болууда, Кыргыз Республикасынын калыптануусу дал ошол түштүктө, чек арага жакынкы аймактарда болуп өткөн 1990-жылдагы этностор аралык кагылышуунун каргашалуу окуяларына тушташ болгон. Дал ушундай этностор аралык конфликтердин Кыргызстандын түштүгүндө кайталангандыгы да тарыхый реалдуу саясий көрүнүш. Андыктан эгемендик мезгилиндеги өлкөдө орун алган этностор аралык конфликтерди алдын алууда жана жөнгө салууда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, түркий калктардын колсолидациялоочу факторлору, мамлекеттин иденттүүлүгүнүн калыптануусундага ролун саясий изилдөө бүгүнкү күндүн актуалдуу маселеси десек болот.

Этностор аралык байланыштардын примордиалисттик, конструктивисттик анан инструменталисттик концепциялары изилдөөнүн парадигмаларын түзүү менен этностордун, улуттун (нациянын) түзүлүшүнө ар түрдүү көз караштар болгону менен этностук топтун алгачкы калыптануусу уруулук же топтук түзүлүштөн башталат [10, 239-б.]. Ошондой эле, туруксуздук менен конфликтердин башатында этностор жана улуттар аралык мамилелердин бузулуусу турат. Мындай маселеге диний көз караштын негизинде калыптанган куугунтуктоо аркылуу эң радикалдуу

топтор менен агымдардын идеологиялык негизи болуп келет. Ушундай көрүнүштөр мамлекеттерди алсыратат жана талкалап, коомду жок кылууга багыт алып барууда деп белгилөөгө болот.

Муну менен катар XX к. аягы жана XXI к. башында Кыргыз Республикасы кыргыз коомунун өнүгүүсүнүн тарыхый жактан аныкталган формасы менен коомдун батыш тибине ылайык өнүгүшүнүн ортосунда тандоо алдында турган.

Ошонун кесепетинен бүгүнкү коомдогу моралдык жана этикалык көйгөйлөрдүн негизги себептери:

- мамлекеттеги социалдык-экономикалык кризистер жана көйгөйлөр;
- коомдо жаштарга азыраак жетишээрлик эмес көңүл бурулушу;
- батыш мамлекеттеринин маданиятын тикеден тике эле көчүрүү;
- интернет аркылуу тарап жаткан туура эмес тарбиялаган жаман жактары;
- элдин коомго, мамлекетке ишенбөөчүлүгү;
- кыргыз коомунда бардык жактан тектүү эместиги: этникалык, аймактык, диний жана

социалдык таандыгы боюнча жана башкалар эсептелет [14, 52-57-66.].

Окумуштуу С. Хантингтон өз изилдөөлөрүндө этностор туурасында жазганындай бул таң калыштуу көрүнүш эмес. Эксперттердин пикирлери боюнча, япондор географиялык өзгөчөлүгүнөн, тарыхы жана маданияты жагынан Азия тектүү же тиешелүү экендигин айтышат. Ошол эле учурда алар экономикалык гүлдөп-өнүгүүсү, демократия жана заманбап техникалык деңгээли менен байланышкан Батыш цивилизациясына тиешелүү экендигин белгилешет. Бирок, азыркы мезгилге чейин кайсы цивилизацияга жакыныраак экендигин чече алышпайт. Ирандыктарды изилдөөчүлөр көбүнчө “өздүгүн издеген эл” катары сүрөттөшөт. Ошол эле изилдөөдө Түштүк Африка, Кытай Тайваньда “улууттук өзгөчөлүк үчүн күрөш” менен алек болуп жатат деп эсептешет [6, 36-б.]. Акыркы жылдары этностор аралык конфликтерди камтыган аймактардын кеңейип келе жаткандыгы өкүндүрөт.

Ааламдашуу мезгилиндеги саясий процесстер жарандардын жашоо турмушундагы негизги баалуулуктары менен жашоосундагы максаттары, бүтүндөй жашоо образдарынын кескин трансформацияланышын жараткан. Мурдагы электр жарыгы жок же жетишсиз өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн айыл тургундары да күтүүсүздөн чоң шаарлардагыдай эле бүткүл дүйнөлүк Интернет желесине кошулуп бардык жерде кездешүүчү уюлдук телефондор аркылуу дүйнө жүзүндө болуп жаткан маалыматтар менен кабардар болуп калышты. Мындай коомдогу өнүгүү багыттарынын өзгөрүшү өз кезегинде, андагы “эски” жана “жаңы” түшүнүктөрүнүн карама-каршылыктарын күчөттү.

Негизги иштердин тизмеси жана Батыш Греция деген эскирген түшүнүктөрдүн айланасында курулган батыш маданиятынын курсу, Европа жана европалашкан Америка туура эмес, андан да жаманы, ал адамдарды али түшүнө элек жана тааныла элек жолдор менен психологиялык жана эмоционалдык жактан азапка салат [13, 151-б.] деп белгилеген. Демек ар бир мамлекетте жашаган жарандар өз жарандык иденттүүлүгүн түшүнүүсү, кабыл алуусу дүйнө таанымы менен жашоо турмушунда колдонушуна жараша экендигине токтолууга болот.

Жарандык иденттүүлүктү түшүнүү үчүн азыркы дүйнөдө чыныгы жарандардын иш-аракеттери талкууда үстөмдүк кылган жөнөкөй экономикалык моделдин же жарандык кызыкчылыктын чегинен тышкары инсандын мотивациясы жөнүндө да түшүнүгүбүздү кеңейтүүгө болот. Инсандардын акыл-эстүү жүрүм-турумга жөндөмдүү, алар барган сайын көбүрөөк байлыкка же ресурстарга ээ болуу менен өзүмчүлдүккө умтулуу шарттары белгилүү. Жарандык психология бул жөнөкөй экономикалык моделден бир канча татаал. Андыктан заманбап жарандык иденттүүлүк саясатын талдоодон мурун, инсандын мотивациясы менен жүрүм-турумун тереңирээк түшүнүү зарыл.

Кыргызстанда жашаган негизги этностордун “Кыргыз жараны” иденттүүлүгүнүн маани-маңызы, анын этностук, социалдык-демографиялык топтордогу айырмачылыктары, өзгөрүү тенденциялары, себептери, натыйжалары, ошондой эле кыргызстандыктардын мекенге болгон патриоттуулугу, жалпы мамлекеттик мекенчилдикке болгон көз караштары изилденип келет. Жарандык иденттүүлүктүн пайда болуу жана өнүгүү багыттары кыргызстандыктардын жарандык иденттүүлүгүн аныктаган компоненттер боюнча, тили, маданияты, мекенчилдик салттары боюнча социологиялык талдоо жүргүзүлдү. Ааламдашуу шартында кыргызстандыктардын жарандык иденттүүлүгүн көрсөткөн факторлор, алардын мамлекеттүүлүктү бекемдөө, калктын биримдигин камсыздоо жана Кыргызстандын туруктуу өнүгүү келечеги үчүн маанилүүлүгү менен керектүүлүгү изилдөөгө алынышы зарыл.

Ушундай изилдөөлөрдүн бирине мисал келтирсек, 2020-ж. Covid-19 пандемиясы учурунда изилдөөчүлөр тарабынан жарандар арасында социологиялык сурамжылоо жүргүзүлүп, анда төмөндөгүдөй суроолор берилген:

“Биринчи кезекте өзүнүздү ким деп эсептейсиз?” деген суроого “өз өлкөмдүн жаранымын” деген жоопту (229 адамдан 95%) айтышкан.

Экинчи орунда “өз элимдин/улутумдун өкүлүмүн” деп жооп бергендер турат (124 адамдан 51,5%).

Үчүнчү жана төртүнчү орунда “өз жашаган жеримдин өкүлүмүн” (71 адамдан 29,5%) же “өз динимдин өкүлүмүн” (64 адамдан 26,6%) деп жооп беришкен.

Социалдык психологиялык теорияларга ылайык, топко берилгендик, анын нормаларын жана баалуулуктарын кабыл алуусу негизинен калыптанып бүткөн группалык иденттүүлүккө таянат. Демек ушулардын ичинен этноцентризмге караганда жарандык иденттүүлүк эң туура конструкция болуп эсептелет [15, 137-144-бб.].

Жарандык иденттүүлүктү изилдөөдөгү ыкмалардын ар түрдүүлүгү иденттүүлүктүн реалдуу феноменинин да, концепциянын өзүнүн да татаалдыгы жана көп өлчөмдүүлүгү менен шартталган. Андыктан В.А. Ачкасов жана С. Бабаев иденттүүлүктүн батыштык концепциялары менталитеттин башка өзгөчөлүктөрүнө негизделгендиктен, аларды орус реалдуулугунун шарттарына толук адекваттуу колдонуу мүмкүн эмес [5, 41-42-бб.] деп белгилейт. Илимий билимдердин структурасында жарандык иденттүүлүк жөнүндөгү изилдөөлөр жеринде, ар бир аймактагы жарандардын саясий дүйнө таанымы менен философиясынын, саясат таануусунун, психологиясынын, социалдык чөйрө таанымынын контекстеринде өнүгүп келет жана ошондон көз каранды.

Ар кандай учурларда мамлекеттер арасында Россия же Кытай сыяктуу улуу держава болобу, же АКШ же Улуу Британиядагы шайлоочулар болобу – улут жөнүндө сөз болгондо, тышкы дүйнө тарабынан адекваттуу түрдө таанылбаган инсандыкка ээ деп эсептейбиз. Кайсыл мамлекетти атасак ошол мамлекетке таандык өз коомунун мүчөлөрү деп кабылдайбыз. Мындай окшоштуктар тигил же бул диний ишенимге, этникалык, сексуалдык ориентацияга же жынысына жараша, тигил же бул улутка же мамлекетке карата таандыктыгы ар түрдүү болушу мүмкүн жана кала берет.

Окумуштуу В.М. Суханов жарандык иденттүүлүктү топтун өзүн-өзү андоосу катары карайт. Изилдөөчү жарандык өзүн-өзү идентификациялоонун, адамдын аны башкалардан айырмалап турган сапаттарга ээ экендигин түшүнүүнүн продуктусу деп эсептейт. Бул контекстте “иденттүүлүк жарандар арасында социалдык интеграцияны жана өзүн-өзү таануу сезимин жаратуучу социалдык-маданий, улуттук жана цивилизациялык параметрлердин белгилүү бир туруктуулугу катары түшүнүүгө болот” [13, 21-б.] – деп аныктама берет. Иденттүүлүк үзгүлтүксүздүктү сактоого мүмкүндүк берет, бүтүндүктүн жана өнүгүүнүн булагы болуп чыгат, адамдардын жүрүм-турумун аныктайт.

Окумуштуу О.Ю. Малинованын пикирине ылайык: “Заманбап адабиятта жарандыктар контекстке көз каранды болуп чыккан дискурсивдүү конструкциялар катары каралат. Иденттүүлүктүн дискурсивдүү табиятын таануу дагы бир жыйынтыкка алып келет: биздин топтун иденттүүлүгү жөнүндөгү идеяларыбыз символикалык күрөштүн, классификациялоонун жана таңуулоонун ар кандай жолдорунун атаандаштыгынын, иденттүүлүк жөнүндө ар кандай баяндоолордун натыйжасы” [8, 14-б.] – экендигине токтолот.

Ал эми В.А. Ачкасованын пикири боюнча, топтун идентификациясы жамааттын социалдык-маданий мүнөздөмөлөрүнүн тутумунун бүтүндүгүн билдирет, ал коомдук-маданий ролдордо жана статустарда ишке ашкан жарандардын нормаларын, баалуулуктарын, идеалдарын, артыкчылыктарын жана күтүүлөрүн, укуктарын жана милдеттерин, ошондой эле жамааттын бардык бул мүчөлөрү үчүн жалпы иш процессинде пайда болгон байланыштарды жана мамилелерди камтыйт [5, 42-б.]. Андыктан, жарандык иденттүүлүк фактору стимул менен социалдык-территориялык коомчулукту калыптандыруу үчүн негиз катары кызмат кылат, анткени азыркы шарттарда жарандык иденттүүлүгүн аймактык иденттүүлүк менен алмаштыруунун эффектиси бар.

Аймактык иденттүүлүктүн өзгөчөлүгүн эске алуу менен Н.М. Межевич социалдык идентификация процесси катары иденттүүлүк, биринчиден, жамааттын өзү ички иденттүүлүк тарабынан түзүлүшү мүмкүн экенин көрсөтөт; экинчиден, эки “маалымат маданиятынын” же бир шилтеме менен бир көмөкчүнүн болушуна негизделген көмөкчү иденттүүлүк жөнүндө маселени көтөрүүгө болот; үчүнчүдөн, аймактык өзгөчөлүк сырттан келген жамаатка таандык кылынышы мүмкүн. Идентификациялоонун бардык варианттары бири-бири менен байланышкан жана динамикалык таасирге дуушар [7, 75-б.] – болоору белгиленет.

Иденттүүлүккө карата муктаждык ааламдашуу процессинин күч алышы менен коштолду. Бүгүнкү күндө “иденттүүлүк” түшүнүгү коомдогу тезинен өзгөрүлүп жаткан материалдык жана материалдык эмес баалуулуктардын алмашып, өзгөрүп, жекеликтен жалпылыкка өтүп, улуттуктан интернационалдык абалга өтүп жатканынан улам актуалдуулугу артып, илимий чөйрөдө кызыгууну туудурду.

“Иденттүүлүк” түшүнүгү латын тилинин *«Identity»* сөзүнөн алынып “бирдейлик”, “окшоштук” дегенди туюндурса, “иденттешүү” термини латын тилинин *«identifico»* сөзүнөн алынып “окшошуу” деген маанини билдирет [17]. Иденттүүлүк түшүнүгүнө француз философу Поль Рикер төмөнкүдөй аныктама берет: “Бирдейлик же окшоштук сөзү өздүк түшүнүгү менен тыгыз байланышат. Бирдейлик же окшоштук түшүнүгүнүн карама-каршылыгы ар түрдүүлүктү билдирет. Иденттешүү процесси ар түрдүүлүктөн бөлүнүп, окшош процесстердин топтолушу менен түшүндүрүлөт. Ар түрдүүлүктүн ичинен бирдейликти ажыратуу аркылуу иденттүүлүк аныкталат” [16].

Иденттүүлүк концептин илим чөйрөсүндө алгач социалдык психологияда колдонулса, кийинчерээк мааниси кеңейип, көп кырдуу түшүнүк катары изилденип келет. Философия, антропология, социология ж.б. социалдык илимдерде кеңири изилденип, түрдүү аспектиден каралган. Ааламдашуу шартында негизги саясий көз карашта кароо максатка ылайык.

2020-жылдын 13-ноябрында КР президентинин жарлыгы менен 2021-2026-жылдарга Кыргызстанда “Кыргыз жараны” деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүүнүн концепциясы бекитилген[3]. Концепция мамлекеттин этникалык саясатын жөнгө салууга багытталган биринчи стратегиялык документ, анын негизги багыты – Кыргызстанда элдин биримдиги менен этностор аралык мамилелерди чыңдоо зарылдыгы мыйзам чегинде бекитилген. Концепцияда “Кыргыз жараны” түшүнүгүнө: “Кыргыз жараны” – бул этностук, диний, социалдык жана региондук таандыктыгына карабастан, Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык укуктары жана милдеттери бар “Кыргыз Республикасынын жараны” деп аныктама берилген.

Негизи этностор өз ара тилдик, каада-салттык, диндик, маданий, менталитеттик эле айырмачылыктары болбостон кылымдар бою чогуу жашап, окшош жашоо образдарын кечирип бирдей укук жана милдеттерге ээ экендиктери КРнын Конституциясында бекитилген. Андыктан, этностор аралык конфликтерди илимий чөйрөдө изилдөө мамлекеттик иденттүүлүктүн калыптануусунда этностор аралык байланыштарга, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишмердүүлүгүнө таянсак болот.

Ошондой эле, 1990-жылдагы Оштогу кандуу окуянын себептерин изилдөө максатында профессор А.Б. Элебаеванын жетекчилиги менен социологиялык изилдөө жүргүзүлүп, этностук чыңалуунун айрым себептери анализденген [12]. Ушундай эле баалуу материалдар улуттук коопсуздук кызматынын ошол кездеги кызматкери Талант Разаковдун эмгегинде да талкууланып анализ берилгени белгилүү. Этностор аралык мамилелер жетимиш жыл союздун курамында тоталитардык идеологиялык көз карашта жашаган Кыргызстан калкынын саясий чөйрөсүнүн өзгөрүүсүнө бир топ кыйынчылыктарга, пикир келишпестиктерге туш келген.

Кыргызстанда саясий төңкөрүштөр бийликтин мыйзамсыз аракеттери менен коррупцияланган кырдаал жана шайлоо процесстери жакырданган элдин көтөрүлүштөрүнө түрткү болгон. 2011-жылдын 18-январында №8 “Кыргыз Республикасынын коргонуу кеңеши жөнүндө [1]” жана 2011-жылдын 29-ноябрындагы №225 “Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук жөнүндө [2]” кабыл алынган мыйзамдар бар. Жарандуулук жарандын улуттук өзгөчөлүгүн четке какпайт жана ошол этностордун маданиятында, тилинде, салт-санаасында кайсы бир этноско, улутка, этникалык тайпага мүнөздүү улуттук спецификалык өзгөчөлүктөр жатат. ЖӨБО (жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары) этностор аралык конфликтердин алдын алууга, токтотууга, жөнгө салуу менен этностор аралык мамилелерди байланыштарды жакшыртууда ар дайым Эл аралык кабыл алынган укуктук нормаларга негизденет. Жергиликтүү жамаат өз жеринде көйгөйдү жана аны чечүү жолдорун да жакшы билүү менен кызматташууга кызыктар. Андыктан этностор аралык байланыштар менен мамилелерди бекемдөөгө бириктирүү аркылуу багыттоо аймактардын туруктуу өнүгүүсүнө алгылыктуу шарт түзөт.

Кыргыз Республикасында да этностор аралык мамилелер менен дүйнөлүк тенденцияны эске алып, саясатын өзгөртүүгө жетише алган жок. Этностор менен конфессиялар аралык мамилелердин бузулушу жана курчушу, дүйнөнүн көп мамлекеттери үчүн учурдагы башкы коркунучтардан болуп саналат. 2020-жылдын 5-октябрында акыйкатсыз өткөрүлгөн шайлоолорго каршы толкундоолор дал ушул маселелерге чекит койду. Саясий-социалдык чөйрөнүн дүйнө таанымы менен аң-сезиминин

жогорулаганын белгилеп кетүүгө болот. Жыйынтыгында мамлекет жарандарынын активдүү көпчүлүк бөлүгү татыктуу “Лидер” үчүн, бирдиктүү иш аракеттерди кабыл алышкан.

2010-жылдын апрель-июнунда жалпы өлкөдө болуп өткөн окуяларды иликтөө, изилдөө менен саясий баа берүү үчүн түзүлгөн убактылуу депутаттык комиссиянын отчету угулуп, талкууланып, 2011-жылдын 16 – июнунда токтом [4] кабыл алган. Ошол токтомдо белгиленгендей, Кыргыз Республикасынын Баш прокуратурасына үчүнчү пункт менен эски мамлекеттик бийлик жетекчилерине, төртүнчү пункт менен Убактылуу Өкмөттүн мүчөлөрү, июнь окуяларын болтурбай коюуга чечим кабыл алышпагандыктары үчүн саясий жоопкерчилик тартышаары көрсөтүлгөндүгүн билебиз. Тилекке каршы, ошол кезде бийлик башында турган Убактылуу Өкмөттүн мүчөлөрү баш прокуратура тарабынан эч кандай чара көрүлбөстөн токтом аткарылган эмес.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстанда бирдиктүү жарандык иденттүүлүктү калыптандыруу же ага негизделген маселелер унутта калып келет. Өлкөдөгү башка этникалык топтордун жарандары Кыргызстандын бирдиктүү элине таандыкпыз деп эсептөөгө жетише алган жок. 2010-жылы Июнда түштүктө болгон трагедиялуу конфликтердин себептери, кесепеттерин изилдеп, сунуштарды иштеп чыгуу үчүн Улуттук комиссиянын отчету, Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысынын, Эл аралык көз карандысыз комиссиянын отчету жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтү берген комментарийлеринин материалдары, ата мекендик жана Эл аралык өкмөттүк эмес уюмдарынын изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары ар башка иликтенгени менен көп жагынан негизги мааниси бирдей экендиги белгилүү болгон. Өлкөдөгү этностор аралык кагылыштар, мамлекеттик бийликтин алсыз саясаты, пайдалангысы келген айрым сепаратисттик күчтөр менен саясий шылуун жетекчилердин айынан жерибизде кылымдар бою канаатташ, тилектеш жашап келген эки чоң этникалык топтордун өкүлдөрүнүн ортосунда конфликт чыккан. Анын кесепетин карапайым калк тарткандыгына эки ирет күбө болдук. Андыктан биринчи кезекте этностор аралык ишенимди бекемдөө – башкы милдет. Ишеним болмоюнча туруктуу өнүгүүгө багыт алуу мүмкүн эмес. Мамлекеттик бийлик менен мамлекетти түзүүчү жалпы жарандардын пикир алышуусу, жарандык демилге менен өнөктөштүк мамилеге таянуулары – өлкө өнүгүшүнүн негизги багыты болуусу милдет.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын коргонуу кеңеши жөнүндө, 2011-жылдын 18-январында №8.
2. Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук жөнүндөгү, 2011-жылдын 29-ноябрындагы №225.
3. Кыргыз Республикасында Кыргыз Жараны деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүүнүн концессиясы 2021-2026-жылдары. – Бишкек, 2020.
4. КР Жогорку Кеңешинин токтому, 2011-жыл, 16 июнь.
5. Ачкасов В.А., Бабаев С.А. Мобилизованный этнос: Этническое измерение современной российской политической культуры. – СПб.: Изд-во Петербургского философского общества, 2002, с. 41-42, 144.
6. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / пер. с англ. А. Башкирова. – Москва: Изд-во АСТ, Транзит книга, 2004, с. 35-36.
7. Межевич Н.М. Основные направления региональной политики Российской Федерации в 2 частях. Часть 2 Механизмы региональной политики. – Москва: Федеральное агентство связи Петербургского государственного университета, 2008, с. 67, 75.
8. Малинова, О.Ю. Политические исследования и дискурс идентичности // Политология, 2005, № 3, с. 12-17.
9. Калиев А.С. Роль органов местного самоуправления и неправительственных организаций в урегулировании межэтнических конфликтов (этнополитический анализ). – Бишкек, 2023, с. 160.
10. Формирование полиэтнического и правового самосознания граждан Кыргызстана в переходный период. – Бишкек: Центр Новой Демократии и социальных изменений, 1999, с. 142.
11. Омуралиев Н.А. Межэтнические конфликты в Кыргызской Республике: социол. анализ. – Бишкек: Илим, 2012, с. 239.
12. Элебаева А.Б. Межэтническая ситуация в Кыргызстане: новые формы исследования. Ренессанс и регресс. – Бишкек, 1996, с. 39.
13. Суханов В.М. Региональная политическая идентичность в России: теоретический анализ, состояние и будущее исследований: автореф. дисс д-ра полит. н. – Саратов, 2009, с. 21, 40.

14. Базакеева К.Ж., Сатыбалдиева А.К., Нурматова Г.А. “Кыргыз жараны” концепциясын ишке ашырууда инсандын моралдык-этикалык маселелери. КР // Президентине караштуу Жусуп Абдрахманов атындагы мамлекеттик башкаруу Академиясынын Кабарчысы, 2023, №33, с. 52-57.
15. Кошбакова Б.М. Социокультурная идентичность кыргызов в условиях глобализации // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2022, № 1(109), с. 137-144.
16. Рикер П. Повествовательная идентичность. – Режим доступа: http://royallib.com/book/riker_p/povestvovatel'naya_identichnost.html
17. English Oxford Living Dictionaries. – Режим доступа: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/identity>; Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / пер. с англ. А. Башкирова. – Москва: Изд-во АСТ, Транзит книга, 2004, с.35-36.
18. Режим доступа: <https://unstats.un.org/unsd/demographic/meetings/wshops/Kazakhstan/2012/docs/Kyrgyzstan.ppt>

УДК 31.019.5

DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-471-475

Цуань Луцзе

Түндүк-Батыш педагогикалык университети, Марксизм колледжи

Цуань Луцзе

Северо-Западный педагогический университет, Колледж марксизма

Lujie Cui

Northwest Normal University, College Of Marxism

**САЯСИЙ МАДАНИЯТ МЕНЕН САЯСИЙ СТАБИЛДҮҮЛҮКТҮН ИЧКИ
ЛОГИКАЛЫК БАЙЛАНЫШЫН ИЗИЛДӨӨ
ИССЛЕДОВАНИЕ ВНУТРЕННЕЙ ЛОГИЧЕСКОЙ СВЯЗИ МЕЖДУ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТЬЮ
A PROBE INTO THE INTERNAL LOGICAL RELATIONSHIP BETWEEN POLITICAL
CULTURE AND POLITICAL STABILITY**

Кыскача мүнөздөмө: Саясий маданият менен саясий туруктуулуктун ортосунда тыгыз байланыш бар. Саясий туруктуулук саясий маданияттын калыптанышынын өбөлгөсү болуп саналат. Саясий маданият саясий туруктуулуктун терең факторун билдирет, ал эми саясий туруктуулукту ишке ашыруу саясий маданияттын мүнөзүнө жана түрүнө жараша болот. Саясий туруктуулукка өбөлгө түзгөн саясий маданиятты куруу теориялык өнүгүүнүн зарылчылыгы гана эмес, ошондой эле саясий практиканын талабы.

Аннотация: Существует тесная взаимосвязь между политической культурой и политической стабильностью. Политическая стабильность является предпосылкой формирования политической культуры. Политическая культура представляет собой глубинный фактор политической стабильности, а реализация политической стабильности зависит от природы и типа политической культуры. Построение политической культуры, способствующей политической стабильности, является не только необходимостью теоретического развития, но и требованием политической практики.

Abstract: There is a close correlation between political culture and political stability. Political stability is the prerequisite for the formation of political culture. Political culture constitutes the deep factor of political stability, and the realization of political stability depends on the nature and type of political culture. Constructing a political culture conducive to political stability is not only the need of theoretical development, but also the requirement of political practice.

Негизги сөздөр: саясий маданият; саясий туруктуулук; логика.

Ключевые слова: политическая культура; политическая стабильность; логика.

Keywords: political culture; political stability; logic.

Political stability constitutes the basic premise for the formation of political culture, providing a stable, sustained and orderly political system for the formation of political culture, enabling the political

system to cultivate citizens' political feelings, attitudes and values in a relatively sustained and stable environment; On the other hand, although the realization of political stability is restricted by many factors, the deep-seated and potential factor is undoubtedly the attitude of citizens towards the current political system, that is, the recognition of political legitimacy, the recognition of political process and the satisfaction with policies, that is, political stability is the stability of citizens' political psychology and political culture.

I. Political stability is the prerequisite for the formation of political culture

Judging from the formation of political culture, a long-term and stable political environment is the basic condition for the formation of political culture. The formation of political culture is not a short-term effect, but the accumulation of many cognitions and evaluations of the political system in the long-term political life. In fact, political culture, as an inherent habit of citizens, can be formed without a single cognition and evaluation, because the attitude towards individual political events is only public opinion, and the sum of numerous homogeneous public opinions constitutes a long time span for the formation of political culture. The long-term accumulation of public opinions with specific orientations is finally internalized into citizens' relatively stable political attitude, that is, political culture is the accumulation of the results of long-term continuous cognition and evaluation of a stable political system.

Long-term and stable political structure enables citizens to constantly understand the knowledge of political structure, rulers and institutional settings through various channels of political socialization. As ordinary people's understanding of the political structure, it needs the guarantee of time and channels. Smooth channels will undoubtedly shorten citizens' understanding of the political structure, but this process requires the relative stability of the political structure. The institutionalized political process plays a guiding role in the political behavior of the rulers and participants. On the one hand, it can restrain the administrative behavior of the rulers and make them follow the established institutional regulations; On the other hand, it can make citizens' political participation develop within the framework of institutionalization, and gradually master the knowledge and skills of participating in politics. In this institutionalized political life, citizens' understanding of the political system has gradually become clear, the evaluation tends to be objective and reasonable, and emotional closeness is basically stable. Policy is directly related to the vital interests of citizens, and it is the most direct aspect that affects citizens' political attitudes. A continuous and stable policy will make citizens gradually understand the internal direction of the policy, consider a policy based on their own interests, and form different evaluations and attitudes. The quality and fairness of policies determine the trend of political and cultural nature, that is, continuous superior policies can be recognized and supported by citizens, and they have a favorable attitude towards the whole political system, and vice versa. It can be seen that sustained and reasonable policies are the most direct external political stimulus for the formation of political culture.

In addition, the stability of political structure, institutionalized political process and continuous policies do not exist independently. As an organic component of the political system, its own soundness and perfection are not enough to constitute the stability of the whole system, but also the coordination and smoothness of the relationship among them, and the realization of this state is determined by the function of each subsystem. That is, the stability of the political structure is conducive to the institutionalization of the political process, so that all aspects of political life can be followed by laws and rules. The institutionalization of the procedure makes the policy more scientific and reasonable, and can take into account the interests of most groups in society. The purpose of policy rationalization is to gain the support and affirmation of citizens, which is essentially the recognition of the political system and the recognition of legitimacy, which is conducive to the stability of the political structure. It can be said that the stability of the political structure determines the order of the political process, and the institutionalization of the process ensures that the policy tends to be reasonable. The superior policy has won the heartfelt support of the citizens for the stability of the political structure. In the period of political turmoil, there is not only no stable political structure, but also no institutionalized political process, which will not form a new political culture, but will lead to retrogression. Obviously, a stable political environment is an important institutional resource for the formation of political culture.

II. Political culture is the deep factor to realize political stability

Macroscopically speaking, the realization of political stability depends on the perfection and effective implementation of the system. As an external "rigid" system such as laws and regulations exported by the political system, it undoubtedly plays an important role in maintaining political stability in the early stage of political construction. But from the microscopic point of view, the real stability is not the result of the coercion and deterrence of the external punitive system, but comes from the voluntary obedience of citizens to the system, that is, how effective the external system can be depends on the degree of voluntary obedience and cooperation of citizens. The influence of political culture on political stability depends on two

aspects: one is its own nature, and the other is the degree of coordination between its type and political structure. The nature of political culture is mainly embodied in homogeneity, heterogeneity, lag and advance, which have a profound impact on political stability. Referring to Almond's classification of political culture, villagers' culture, subjects' culture and participatory culture are in harmony with their respective traditional political structures, centralized political structures and democratic political structures[1].

1. The relationship between the nature of political culture and political stability

First of all, the homogeneity of political culture. Homogeneity shows the internal polymerization degree of political culture as a system, but it can't explain the relationship between it and political stability. Homogeneous political culture may be the unity of positive attitude towards the political system as the cognitive object, or the convergence of qualitative attitude. Positive and positive homogeneous political culture contributes to political stability, reflects the generally consistent views and attitudes of most citizens on basic political issues, and reflects the recognition, emotional dependence and positive evaluation of the current political system in the hearts of most citizens. They are willing to abide by the rigid systems such as policies, laws and regulations of the system, accept the leadership of the government, and actively safeguard the normal operation of the current political system. On the contrary, the negative and homogeneous political culture will endanger political stability, which indicates that the majority of citizens hold a distrust and disapproval attitude towards the current political system. As far as the political system is concerned, its legitimacy is not recognized, its authority is lost, the order of the political process is broken, policies are difficult to implement, and its due effectiveness is lost, which leads to the fracture between the political system and society and the turmoil of the political system and even the whole society.

Secondly, the heterogeneity of political culture. Heterogeneity means that the political value orientation held by citizens is obviously different from the mainstream political literature[2], and scholars call the political culture with this nature political subculture. This kind of political subculture challenges the integrity, unity and integration function of the whole political and cultural system, showing the characteristics of dispersion and difference, which may cause potential horizontal division to the stability of the unified national political system. Therefore, weakening the influence of heterogeneity in political culture, guiding subculture to develop in the direction of mainstream political culture, and constructing a homogeneous and positive political culture will increase the bargaining chip of political stability.

Thirdly, the lag of political culture. Lagging refers to the existence of political culture as an ideology, its own slowness, accumulation, intergenerational inheritance and the stability of consciousness itself, which makes political culture always lag behind political development. Taking the past political system as the standard, considering the existing political system will inevitably lead to the dislocation of experience and reality, resulting in cognitive deviation and negative attitude towards the current political system. In addition, the lag of political culture hinders the process of political development, especially in the initial stage or transition period of the political system, the original political cognition is difficult to effectively connect with the new political system, which leads to the dislocation of the output of the political system and the original political knowledge of citizens, which leads to chaos in political life and a decline in political stability.

Finally, the advance of political culture. The theory based on traditional political culture will not have the characteristic of advancement, but in view of the process of globalization and modernization, advancement is already a non-negligible nature. With the rapid development of the Internet, international radio, intercontinental television, immigration, international trade and other aspects, the specific political culture of a country flows widely through different media and is perceived by people under different political systems. Based on the trend of human historical development and the needs of social progress, progressive and superior political culture will be "grafted" by backward areas to promote political development. However, from the perspective of political stability, the externally transplanted "advanced" political culture still poses a great challenge to the existing political system, and if it is not handled well, it will lead to violent turmoil in political life.

2. The influence of political culture type and the degree of coordination of political structure on political stability

The influence of political culture types on political stability is exerted by the corresponding relationship between culture and structure. A culture of villagers, subjects or participants may be in harmony with their respective traditional political structures, centralized political structures and democratic political structures[3]. The relationship between political culture and political structure can be coordinated or uncoordinated[4]. When they are coordinated, the political system is undoubtedly stable, and vice versa. Starting from the conception of this paper, this paper studies the disharmony between the two.

First of all, it is obviously difficult to coordinate the construction of centralized structure or democratic political structure on the basis of village regional political culture. This political and cultural

symbol is that people's sense of identity with their own territory is stronger than that of the country, and they lack civic awareness, and they have no will or ability to participate in politics in cognition. Villagers often have no consciousness of all aspects of the political system, or only vague consciousness. The villagers' loyalty and sense of responsibility are the norms and structures of the village. However, the centralized structure requires obedience to the central authority, and the democratic political structure requires "active-rational" participation. Obviously, this political culture cannot meet the requirements of the two political structures. Therefore, building a centralized system on the basis of village regional political culture will lead to the vertical fracture of the political system and the chaos of political life because of the villagers' high loyalty to the local area.

Secondly, building a democratic political structure based on the mixed political culture of villagers and subjects may also lead to political instability. The subject culture contains the villagers' culture, and at the same time, it is aware of the authority of the specialized government, but it is basically a negative relationship. This negative culture passively accepts centralized leadership while retaining its loyalty to local authority. Citizens who hold this kind of political culture think that it is difficult to play the role of individuals in political life. Although they have a certain understanding of the political system in consciousness, they accept the output of the system unilaterally in political behavior and lack active input, which is difficult to adapt to the "active-rational" participation required by democratic politics. Building democratic politics on this cultural basis, citizens show extreme political apathy and indifference to political structure, process and policies, resulting in the obstruction of the internal and external environment of the political system.

Finally, it is impossible to construct traditional political structure or centralized structure on the basis of participatory political culture. Both the narrow geographical attributes of villagers under the traditional political system and the emphasis on obedience of subjects under the centralized system are contrary to the essence of participatory political culture. Citizens who already have a culture of participation can't just be satisfied with their understanding and loyalty to local power, nor can they just obey the authority of the central government. They always hope to input demands into the political system through their own efforts. In this way, between the retrogression of the political system and the advanced political culture, due to the lack of political participation channels and the one-dimensional emphasis of the political system, citizens are dissatisfied with the political system, leading to conflicts between citizens and the political system.

III. Constructing a political culture conducive to political stability

Political culture has certain plasticity, that is, the political system constantly strengthens and perfects its own construction and guides the trend of citizens' political attitudes through political socialization, making the mainstream political culture the dominant value orientation, giving play to its functions of integration and cohesion, reducing the heterogeneity of political subcultures, promoting the harmony of political culture and laying a solid foundation for citizens' psychological stability.

1. Strengthen the self-construction of the political system and provide a positive and stable political environment for the construction of political culture

The construction of political system itself mainly includes three aspects: political structure, political process and policy. The quality of its own construction directly affects the nature of political culture, that is, whether it is positive or negative. The construction of political structure mainly involves legitimacy, authority and credibility. The political process mainly reflects the institutionalization and legitimacy of political life. The extent to which policies reflect and meet the needs of citizens is directly related to the trend of political attitudes. As far as some politically unstable countries in the world are concerned, the problems existing in the construction of the political system, such as nepotism, unfair policies, serious gap between the rich and the poor, improper administrative methods and corruption, have seriously hurt citizens' feelings and trust, resulting in the decline of the credibility of the political system and the question of its legitimacy.

2. Reduce the heterogeneity of political subculture to improve the homogeneity of political and cultural system

In view of the realistic differences and objective existence of national culture, religious beliefs, customs and other factors, it is an indisputable fact that political subculture, as an organic part of the complex system of political culture, is difficult to disappear on its own in the short term, and its negative impact on political stability can not be ignored. Because the political subculture is too prominent, it may threaten the stability of the political system[5]. By excavating the common ground of political subcultures, coordinating the diversification of political value orientations and enhancing their common ground, it will help to resolve the conflict of citizens' political ideas, increase the homogeneity of political culture, converge citizens' political attitudes and behaviors, and enhance a harmonious consensus. In addition, the construction of homogeneous political culture is not to completely eliminate political subculture, but to seek and explore

the common ground and compatibility between political subcultures on the basis of their objective existence, so that the connotation of political subculture has something in common with mainstream political culture, especially in modern multi-ethnic countries, the whole people must have a common understanding of national unity and the highest goal of the country before they can be called subculture. In addition, the construction of homogeneous political culture is not to completely eliminate political subculture, but to seek and explore the common ground and compatibility between political subcultures on the basis of their objective existence, so that the connotation of political subculture has something in common with mainstream political culture, especially in modern multi-ethnic countries, the whole people must have a common understanding of national unity and the highest goal of the country before they can be called subculture[6].

3. Give full play to the leading position and leading role of mainstream political culture

Mainstream political culture is the political attitude, belief and emotion held by most citizens in a certain period of time, which is universal, integrated and inclusive. It is these properties that make it play an irreplaceable role in leading citizens' political attitude, coordinating political behavior and maintaining political order. The more widely the mainstream political culture spreads and the more members of the political community are absorbed, the more stable and perfect the political system will be. Therefore, establishing the dominant position of mainstream political culture will help to bridge the "discrete" role of subculture and promote the harmony of political system.

As an important element in many social systems, the political system is directly related to the stability of the whole society. Maintaining the stability of the political system depends to a greater extent on the political culture held by citizens. The influence of political culture as an invisible "soft power" on political stability can not be ignored, and its own nature and type are closely linked with political stability. Therefore, constructing a positive and homogeneous political culture is the fundamental requirement to achieve political stability.

Reference

1. Gabriel A. Almond, Sidney Viba. Civic culture [M]. Translated by Xianglin Xu. Beijing: Oriental Publishing House, 2008:19-21.
2. Yanli Li. Political Sub-culture [M]. Wuhan: Wuhan University Press, 2008:59.
3. Gabriel A. Almond, Sidney Viba. Civic culture [M]. Translated by Xianglin Xu. Beijing: Oriental Publishing House, 2008:19-21.
4. Gabriel A. Almond, Sidney Viba. Civic culture [M]. Translated by Xianglin Xu. Beijing: Oriental Publishing House, 2008:4.
5. Leli Wang. Introduction to Political Culture [M]. Beijing: Renmin University of China Press, 2000:136.
6. Binglun Jiang. Introduction to Political and Cultural Studies [M]. Zhengzhong Bookstore, 1983:51.

Абдимаджит кызы Г. – преподаватель кафедры иностранных языков и латыни Кыргызской государственной медицинской академии имени И.К. Ахунбаева.

Абдимомунова А.О. – канд. филологич. наук, доцент кафедры англистики и межкультурной коммуникации ФИЯ КНУ имени Ж. Баласагына.

Абдылдаева Г.О. – преподаватель КНУ имени Ж. Баласагына.

Абдылдаева Т.Ч. – канд. философ. наук, доцент кафедры филологического и социально-экономического образования КНУ имени Ж. Баласагына.

Абдылдаева Ж.Э. – магистр гуманитарных наук в области юриспруденции, экономики и права, Римский университет Ла Сапиенца, Рим, Италия.

Абдымомунова Г.А. – канд. педагогич. наук, доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и технологии в образовании Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Абдурасулова А.И. – Международный институт имени К.Ш. Токтомаматова.

Абдурашид кызы М. – аспирант кафедры «Дошкольная, школьная педагогика и образовательные технологии» Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Абылкасымова Р.Т. – преподаватель КНУ имени Ж. Баласагына.

Адылбек кызы Г. – канд. педагогич. наук, профессор, зав.кафедрой «Дошкольная, школьная педагогика и образовательные технологии» Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Айдралиева А.А. – старший преподаватель кафедры филологического и социально-экономического образования Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Акматова А.Т. – преподаватель Ошского гуманитарного педагогического университета.

Алгожоева Ж.Б. – старший преподаватель Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И. Исамидинова.

Алимбаев Т.Б. – специалист по мониторингу проектов и связям с общественностью Группы реализации проектов Азиатского банка развития Министерства транспорта и коммуникаций Кыргызской Республики.

Алымкулова Н.А. – магистрант ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Амантурова Э.Б. – преподаватель кафедры фундаментальных и естественно-научных дисциплин Кыргызской государственной академии физической культуры и спорта имени Б.Т. Турусбекова.

Асаналиева Ч.Н. – старший преподаватель кафедры филологического и социально-экономического образования КНУ имени Ж. Баласагына.

Асанов Ж.К. – канд. философ. наук, доцент, Бишкекский инновационный колледж Международного университета Кыргызской Республики.

Асипова Н.А. – д-р педагогич. наук, профессор кафедры педагогики высшей школы Института социально-гуманитарных наук КНУ имени Ж. Баласагына.

Багичева Н.В. – доцент кафедры русского языка и методики его преподавания в начальных классах, ФГБОУ ВО «Уральский государственный педагогический университет – УГПУ», Россия, г. Екатеринбург.

Базаркулова Т.А. – старший преподаватель Ошского государственного университета.

Бай Вентинг – аспирант, Северо-Западный педагогический университет.

Байгуттиев С.С. – докторант КНУ имени Ж. Баласагына.

Байгутуева М.К. – преподаватель КНУ имени Ж. Баласагына.

Байжигитова А.А. – преподаватель кафедры иностранных языков и латыни Кыргызской государственной медицинской академии имени И.К. Ахунбаева.

Байматова Н.Н. – преподаватель кафедры «Педагогика» Гуманитарно-педагогического колледжа КГУ имени И. Арабаева, магистр языкового образования, руководитель практики.

Баймырзаев Б.А. – доцент КНУ имени Ж. Баласагына.

Байтокова А.С. – канд. педагогич. наук, преподаватель Педагогического колледжа КНУ имени Ж. Баласагына.

Батырбекова Р.С. – старший преподаватель Чуйского университета имени С. Мамбеткалиева.

Баяманова Ж.А. – старший преподаватель межфакультетской кафедры физического воспитания и спорта КНУ имени Ж. Баласагына.

Богатырев М.М. – канд. экономич. наук, Институт компьютерных технологий и искусственного интеллекта КНУ имени Ж. Баласагына, Национальный банк Кыргызской Республики, начальник отдела.

Боконбаева Ж.К. – канд. историч. наук, координатор по обучению на компетентностной основе, Отдел реализации «Программы развития сектора: «Навыки для инклюзивного роста» МОН КР.

Болджурова И.С. – д-р педагогич. наук, канд. историч. наук, профессор, Заслуженный работник образования Кыргызской Республики.

Бообаева Н.А. – магистрант ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Бубаева Б. – магистрант кафедры «Дошкольная, школьная педагогика и образовательные технологии» ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Ван Ваньцзюнь - доцент Северо-Западный педагогический университет.

Ван Манлин – доцент Северо-Западный педагогический университет.

Ван Сухуа – доцент Ланьчжоуский университет искусств и наук, Ланьчжоу, Китай.

Гудимова А.Н. – канд. педагогич. наук, профессор кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Джамбаева А.К. – старший преподаватель межфакультетской кафедры физического воспитания и спорта КНУ имени Ж. Баласагына.

Джееналиева Э.О. – магистрант кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий КНУ имени Ж. Баласагына.

Джилкибаева Н.И. – преподаватель КГУ имени И. Арабаева.

Джоробекова Г.А. – канд. экономич. наук, доцент Высшей школы экономики КНУ имени Ж. Баласагына.

Джурсуналиева Н.Дж. – магистрант кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий КНУ имени Ж. Баласагына.

Дин Джигуан – преподаватель Школа иностранных языков Северо-Западного педагогического университета.

Дуйшембиева А.Ж. – преподаватель Педагогического колледжа КНУ имени Ж. Баласагына.

Дуйшенбиева Д.А. – канд. педагогич. наук, старший преподаватель кафедры современных языков Международного университета Кыргызской Республики.

Жамангулова К.У. – преподаватель Педагогического колледжа Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Жапсарбаева Н.Т. – преподаватель Педагогического колледжа ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Жолдошаалы кызы Г. – магистрант кафедры «Дошкольная, школьная педагогика и образовательные технологии» ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Жолдошалиева Ж.Э. – канд. педагогич. наук, и.о. доцента кафедры теории обучения кыргызского и русского языков в начальной школе КГУ имени И. Арабаева.

Жуматаева А.С. – канд. педагогич. наук, старший преподаватель кафедры «Дошкольная, школьная педагогика и образовательные технологии» ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Жылчиева Д.С. – преподаватель Педагогического колледжа Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Жыргалбекова А.Ж. – магистрант кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий КНУ имени Ж. Баласагына.

Замалетдинова Г.С. – доцент, заведующая кафедрой иностранных языков и латыни Кыргызской государственной медицинской академии имени И.К. Ахунбаева.

Замирова М.З. – магистрант кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий КНУ имени Ж. Баласагына.

Ибраева Э. – магистрант Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И. Исамидинова.

Исаева Р.У. – канд. педагогич. наук, доцент кафедры технологии обучения физике и естествознанию факультета физики и электроники КНУ имени Ж. Баласагына.

Исеналиева Н.А. – старший преподаватель кафедры филологического и социально-экономического образования КНУ имени Ж. Баласагына.

Искендерова Ж.И. – старший преподаватель кафедры режиссуры и актерского мастерства Кыргызского государственного университета культуры и искусства имени Б. Бейшеналиевой.

Исмаилова А.А. – канд. филологич. наук, доцент Чуйского университета имени С. Мамбеткалиева, докторант Академии наук КР.

Исмаилова А.А. – старший преподаватель кафедры современных языков Международного Университета Кыргызской Республики.

Исмаилова Г.Дж. – преподаватель Педагогического колледжа Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Кабылова С.А. – старший преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Кадышев С. – канд. физ.-математич. наук, доцент кафедры электроники и наноэлектроники КНУ имени Ж. Баласагына.

Казакбаева Ж.Ж. – преподаватель межфакультетской кафедры государственного языка КНУ имени Ж. Баласагына.

Кайдиева Н.К. – канд. педагогич. наук, доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Калдыбаева Ж.Т. – старший преподаватель кафедры филологического и социально-экономического образования КНУ имени Ж. Баласагына.

Калиев А.С. – канд. полит. наук., доцент Международного института имени К.Ш.Токтомаматова.

Калматова Б. – аспирантка Кыргызской академии образования.

Калыбеков А. – старший преподаватель кафедры технологии обучения физике и естествознания КНУ имени Ж. Баласагына.

Каптагаева А.М. – аспирантка КНУ имени Ж. Баласагына.

Карабалаева Г.Т. – доктор педагогич. наук, профессор, заведующая кафедрой высшей школы педагогики КНУ имени Ж. Баласагына.

Карашакиева Н.О. – преподаватель Жалал-Абадского госуниверситета имени Б. Осмонова, Таш-Кумырский инженерно-педагогический факультет, кафедра «Филология и педагогика», г. Таш-Кумыр, Кыргызстан.

Каримова Г.Т. – преподаватель Педагогического колледжа КНУ имени Ж. Баласагына.

Касаболотов Ж.А. – аспирант Института государства и права Национальной академии наук КР.

Качкын уулу А. – канд. педагогич. наук, доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий КНУ имени Ж. Баласагына.

Кенжебекова С.К. – магистрант Института журналистики и коммуникаций КНУ имени Ж. Баласагына.

Керимбеков Ч.М. – зав. отделением физической культуры и спорта ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Конгайчиева С.А. – канд. педагогич. наук, доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Конурбаева Т.Д. – старший преподаватель кафедры современных языков Международного университета Кыргызской Республики.

Кудайбергенова З.С. – канд. филологич. наук, доцент Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Кудайбердиева Д.М. – старший преподаватель кафедры психологии Института социально-гуманитарных наук КНУ имени Ж. Баласагына.

Кулманбетова Н.Ж. – старший преподаватель кафедры филологического и социально-экономического образования КНУ имени Ж. Баласагына.

Кулуева С.С. – канд. педагогич. наук, доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Кыдыкбаева У.С. – профессор Чуйского университета имени С. Мамбеткалиева.

Мамбетакунов У.Э. – д-р педагогич. наук, профессор Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Мамбетакунов Э.М. – д-р педагогич. наук, проф. КНУ имени Ж. Баласагына, член-корр. АН КР.

Мамбеткалиева К.Д. – старший преподаватель Чуйского университета имени С. Мамбеткалиева.

Маратбекова М. – магистрант ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Муктарбекова Р.Ж. – преподаватель Юридического колледжа КНУ имени Ж. Баласагына.

Мурасатов Б.А. – канд. филологич. наук, доцент кафедры филологического и социально-экономического образования КНУ имени Ж. Баласагына.

Мураталиева П.М. – преподаватель психологии и педагогики Бишкекского иновационного колледжа.

Мурзакулова И.Ч. – старший преподаватель КНУ имени Ж. Баласагына факультета физики и электроники, кафедры физики и теоретической физики.

Мусахунова С.С. – магистрант Высшей школы экономики КНУ имени Ж. Баласагына.

Мухаметкали А.А. – Казахский национальный университет Аль-Фараби, PhD докторант.

Мырзанаева М.К. – старший преподаватель факультета международных отношений и востоковедения КНУ имени Ж. Баласагына.

Назарбекова Б.Ж. – старший преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Нааматова Э.Б. – преподаватель Педагогического колледжа КНУ имени Ж. Баласагына.

Ниязбек кызы А. – магистрант Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Нужный В.А. – канд. педагогич. наук, доцент кафедры педагогики высшей школы Института социально-гуманитарных наук КНУ имени Ж. Баласагына.

Нурматова А.А. – Научно-исследовательский университет КЭУ имени М. Рыскулбекова.

Нурматова Г.М. – старший преподаватель Жалал-Абадского государственного университета имени Б. Осмонова, г. Таш-Кумыр, Кыргызская Республика.

Нуруева Ж.Б. – преподаватель Педагогического колледжа Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Нусупова Г.Ш. – преподаватель Бишкекского музыкально-педагогического колледжа имени Таштана Эрматова.

Омуркулова Г.К. – канд. экономических наук, доцент КГТУ имени И. Раззакова.

Омурова А.А. – канд. педагогич. наук, доцент КНУ имени Ж. Баласагына.

Осмонбетов К.О. – Институт горного дела и горных технологий имени академика У. Асаналиева КГТУ имени И. Раззакова.

Оторбекова А.М. – старший преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Рамазанова Н.К. – преподаватель-эксперт Высшей школы педагогики Павлодарского педагогического университета имени А. Маргулана.

Садыкова А.С. – старший преподаватель кафедры перевода и переводоведения Института иностранных языков КНУ имени Ж. Баласагына.

Самсалиев А.М. – старший преподаватель, магистр по направлению «Лингвистика» кафедры языковых и гуманитарных дисциплин ИСИТО.

Сарсекеев Б.С. – д-р педагогич. наук, профессор Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, г. Астана, Республика Казахстан.

Сатканкулова Н.Т. – старший преподаватель Чуйского университета имени С. Мамбеткалиева.

Сатыбалдиева А.К. – КНУ имени Ж. Баласагына.

Саякбаева А.А. – профессор КНУ имени Ж. Баласагына.

Сейпидин уулу Исхак – доцент, Северо-Западный педагогический университет, Институт международного культурного обмена, Ланьчжоу, Китай.

Сейталиев М.Е. – старший преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий Института целевой подготовки педагогических кадров (ИЦППК) имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Смутко А.Н. – канд. философ. наук, доцент Института философии имени А.А. Алтымышбаева НАН КР.

Сулайманова Р.Т. – д-р педагогич. наук, профессор, директор ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Султанова Б.Н. – аспирант кафедры «Дошкольная, школьная педагогика и образовательные технологии» ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Сураналиева К.К. – канд. педагогич. наук, доцент Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Таирова Ф.У. – ассистент кафедры иностранных языков и латыни Кыргызской государственной медицинской академии имени И.К. Ахунбаева.

Талгат кызы С. – магистрант кафедры дошкольной педагогики и образовательных технологий КНУ имени Ж. Баласагына.

Тажибаева Ж.К. – канд. педагогич. наук, доцент кафедры педагогики, психологии и технологии обучения Жалал-Абадского государственного университета имени Б. Осмонова.

Таштекеев С.Б. – аспирант КНУ имени Ж. Баласагына, директор ДЮСШ по шахматам г. Бишкека.

Тотугева Г.А. – учитель русского языка и литературы средней школы №4 города Кара-Балта.

Тянь Цзяцзя – преподаватель Колледжа марксизма Ганьсуйского университета китайской медицины.

Узекеева Ж.Ш. – старший преподаватель межфакультетской кафедры государственного языка КНУ имени Ж. Баласагына.

Укелеева А.З. – канд. педагогич. наук, доцент кафедры дошкольной педагогики и образовательных технологий Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Файзуллаев Н.Ш. – старший преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательной технологии Института целевой подготовки педагогических кадров имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Хаят Арас – старший преподаватель КазНУ имени Аль-Фараби.

Халилов А.Д. – профессор Института журналистики и коммуникаций КНУ имени Ж. Баласагына.

Хатамова Н.Х. – преподаватель Ошского государственного педагогического университета.

Хидирова Ш. – докторант факультета журналистики Национального университета Узбекистана.

Ху Юран – преподаватель Пекинский университет языка и культуры.

Цуань Луцзе – аспирант Колледжа марксизма Северо-Западного педагогического университета.

Чжао Хуаньгай – преподаватель Колледж международного культурного обмена Северо-Западного педагогического университета.

Чонмурунова Н.Ж. – канд. филологич. наук, доцент межфакультетской кафедры русского языка КНУ имени Ж. Баласагына.

Чэн Дань – аспирант Колледжа марксизма Северо-Западного педагогического университета.

Шаршенбаева М.Ш. – магистрант кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Шишкараева А.К. – старший преподаватель кафедры педагогики, психологии и технологии обучения Жалал-Абадского государственного университета имени Б. Осмонова.

Ысмайылова Ж. – магистрант ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Ырсалиева А.Ж. – Институт горного дела и горных технологий имени академика У. Асаналиева КГТУ имени И. Раззакова.

Ыстамкулов Б. – магистрант МГУ им. М.В. Ломоносова.

Эгамбердиева А.А. – канд. физ.-матем. наук, доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий КНУ имени Ж. Баласагына.

Эгимбаева А. – магистрант Высшей школы экономики КНУ имени Ж. Баласагына.

Эргешов А.А. – д.г.н., профессор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева.

Эсенканова А.К. – старший преподаватель кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Юсупова А.М. – доцент кафедры дошкольной, школьной педагогики и образовательных технологий ИЦППК имени И.Ч. Исамидинова КНУ имени Ж. Баласагына.

Оглавление

ОБРАЗОВАНИЕ.....	4
Абылкасымова Р.Т., Узекеева Ж.Ш., Казакбаева Ж.Ж., Байгутуева М.К.....	4
СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШИН УЮШТУРУУДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУУНУН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ	4
ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ	4
THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN THE ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS.....	4
Асанов Ж.К., Смутко А.Н., Базаркулова Т.А.....	7
ГУМАНИТАРДЫК САБАКТАРДЫ ЖАНА ПРЕДМЕТТЕРДИ ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	7
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ ДИСЦИПЛИН И ПРЕДМЕТОВ	7
INNOVATIVE TECHNOLOGIES FOR TEACHING HUMANITIES AND SUBJECTS.....	7
Дуйшенбиева Д.А., Коңурбаева Т.Д.	10
САНАРИПТИК ТРАНСФОРМАЦИЯ ДООРУНДАГЫ ЖОЖДОРДОГУ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН КӨЙГӨЙЛӨРҮ	10
ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗАХ В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ	10
PROBLEMS OF EDUCATION IN UNIVERSITIES IN THE ERA OF DIGITAL TRANSFORMATION	10
Конгайтиева С.А., Джееналиева Э.О.	14
КЫРГЫЗ АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН (ЖЕНИЖОК, А.ҮСӨНБАЕВ ЖАНА ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН) ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНА ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАРБИЯ БЕРҮҮ	14
ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ КЫРГЫЗСКИХ ПОЭТОВ (ЖЕНИЖОК, А. УСОНБАЕВ И Ч. АЙТМАТОВ).....	14
ECOLOGICAL EDUCATION OF PRIMARY CLASS CHILDREN THROUGH THE WORKS OF KYRGYZ POETS (JENI JOC, A.USONBAEV AND CH.AYTMATOV).....	14
Конгайтиева С.А., Файзуллаев Н.Ш.....	18
ЖУСУП БАЛАСАГЫН ЖАНА ЗАМАНБАП ПЕДАГОГИКА	18
ЖУСУП БАЛАСАГЫН И СОВРЕМЕННАЯ ПЕДАГОГИКА	18
YUSUF BALASAGUNI AND MODERN PEDAGOGY	18
Мамбетакунов У.Э., Амантурова Э.Б.	23
«ДЕНЕ ТАРБИЯ ЖАНА СПОРТ» ТАРМАГЫНДА ОКУУГАН СТУДЕНТТЕРДИН ЭКОЛОГИЯЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮНҮН ДЕҢГЭЭЛИН АНЫКТОО	23
ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ПО НАПРАВЛЕНИЮ «ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ»	23
DETERMINATION OF THE LEVEL OF ENVIRONMENTAL COMPETENCE OF STUDENTS IN THE FIELD OF «PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS»	23
Нуруева Ж.Б.	26
БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЗАМАНБАП ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....	26

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ	26
MODERN TENDENCIES OF EDUCATION	26
Осмонбетов К.О., Эргешов А.А., Ырсалиева А.Ж.	31
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЭКОЛОГИЯЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЖАНА ТАРБИЯЛООНУН ПРОБЛЕМАЛАРЫ	32
ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	32
PROBLEMS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION AND UPBRINGING IN THE KYRGYZ REPUBLIC	32
Садыкова А.С.	34
СТУДЕНТТЕРДИН ЧЕТ ТИЛИ БОЮНЧА ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРИ, АНЫН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮ ЖАНА АКТУАЛДУУЛУГУ	34
САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ, ЕЕ ЭФФЕКТИВНОСТЬ И АКТУАЛЬНОСТЬ	34
EFFECTIVENESS AND RELEVANCE OF STUDENTS' INDEPENDENT WORK IN FOREIGN LANGUAGE	34
Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А.	38
ЗАМАНБАП МУГАЛИМДИ ОКУУЧУЛАРДЫН ТААНЫП-БИЛҮҮ АКТИВДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮГӨ ДАЯРДОО	38
ПОДГОТОВКА СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ К РАЗВИТИЮ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ	38
PREPARING A MODERN TEACHER FOR THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS	38
Сулайманова Р.Т., Бообаева Н.А.	45
ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРДИ ДАЯРДООНУН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	45
НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ	45
SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS	45
Таштекеев С.Б.	49
ШАХМАТ БОЮНЧА БАЛДАР ЖАНА ӨСПҮРҮМДӨР СПОРТ МЕКТЕБИНИН ПОТЕНЦИАЛЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ ЫКМАЛАРЫ	49
ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ПОТЕНЦИАЛА ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОЙ СПОРТИВНОЙ ШКОЛЫ ПО ШАХМАТАМ	49
THE MAIN APPROACHES TO DEVELOPING THE POTENTIAL OF A CHILDREN'S AND YOUTH SPORTS SCHOOL IN CHESS	49
Хаят Арас	53
ДҮЙНӨДӨ ЖАНА ТҮРКИЯДА ТАЛАНТТУУ БАЛДАРГА БИЛИМ БЕРҮҮ	53
ОБРАЗОВАНИЕ ОДАренных ДЕТЕЙ В МИРЕ И ТУРЦИИ	53
EDUCATION OF GIFTED CHILDREN IN THE WORLD AND TURKEY	53
Хатамова Н.Х.	58
КӨП МАДАНИЯТТУУ ТАРБИЯ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЗАМАНБАП МЕКТЕПТИН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕСИ	58

ПОЛИКУЛЬТУРНОЕ ВОСПИТАНИЕ АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ.....	58
MULTICULTURAL EDUCATION IS AN URGENT PROBLEM MODERN SCHOOLS IN KYRGYZSTAN	58
ПЕДАГОГИКА.....	62
Асипова Н.А.....	62
ПЕДАГОГИКАЛЫК БАГЫТТАГЫ СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШИН ОКУТУУНУН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ КАТАРЫ КОНТЕКСТТИК МАМИЛЕ	62
КОНТЕКСТНЫЙ ПОДХОД КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ОБУЧЕНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ...	62
CONTEXTUAL APPROACH AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR TEACHING INDEPENDENT WORK TO STUDENTS OF PEDAGOGICAL FIELDS	62
Абдимомунова А.О., Самсалиев А.М.....	67
АНГЛИС ТИЛИНДЕ ИШКЕРДИК КАТ АЛЫШУУ КӨНДҮМДӨРҮН ӨНҮКТҮРҮҮ	67
РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ДЕЛОВОЙ ПЕРЕПИСКИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	67
DEVELOPMENT OF BUSINESS CORRESPONDENCE SKILLS IN ENGLISH	67
Адылбек кызы Г., Назарбекова Б.Ж., Султанова Б.Н.	72
КЕНЖЕ МЕКТЕП КУРАГЫНДАГЫ БАЛДАР МЕНЕН ТЕҢТУШТАРЫНЫН ОРТОСУНДАГЫ БАЙЛАНЫШТЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....	72
ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ СО СВЕРСТНИКАМИ	72
FEATURES OF COMMUNICATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN WITH PEERS	72
Адылбек кызы Г., Назарбекова Б.Ж., Бубаева Б.	77
КЕНЖЕ МЕКТЕП КУРАКТА ОКУУ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНӨ ОҢ МОТИВАЦИЯНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЕТОДДОРУ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ.....	77
МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ ПОЗИТИВНОЙ МОТИВАЦИИ К УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ	77
METHODS AND TECHNIQUES FOR DEVELOPING POSITIVE MOTIVATION FOR LEARNING ACTIVITIES AT SCHOOL AGE.....	77
Адылбек кызы Г., Жуматаева А.С., Абдурашид кызы М.	83
ОКУУ ПРЕДМЕТТЕРИНИН ИНТЕГРАЦИЯСЫ ЗАМАНБАП ДҮЙНӨДӨ ПЕДАГОГИКАЛЫК КӨРҮНҮШ КАТАРЫ	83
ИНТЕГРАЦИЯ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	83
INTEGRATION OF CURRICULUM AS A PEDAGOGICAL PERSPECTIVE IN THE MODERN WORLD	83
Айдралиева А.А.....	89
КЫРГЫЗСТАНДА АНГЛИС ТИЛИ САБАГЫН ЖОЖДА ОНЛАЙН ОКУТУУНУН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ	89
ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ОНЛАЙН ЗАНЯТИЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВУЗАХ КЫРГЫЗСТАНА.....	89
PROBLEMS OF TEACHING ONLINE ENGLISH CLASSES AT UNIVERISITES OF KYRGYZSTAN.....	89

Асанов Ж.К., Базаркулова Т.А.....	94
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АЗЫРКЫ БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНИН ЖАЛПЫ КӨЙГӨЙЛӨРҮ.....	94
ОБЩИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В КЫРГЫЗСТАНЕ.....	94
MODERN EDUCATION IN KYRGYZSTAN COMMON PROBLEMS OF THE PROCESS	94
Асаналиева Ч.Н.....	99
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА САЛТТУУ ҮЙ-БҮЛӨДӨ БАЛАНЫ ТАРБИЯЛОО МАСЕЛЕСИ.....	99
ПРОБЛЕМА ВОСПИТАНИЯ РЕБЕНКА В ТРАДИЦИОННОЙ СЕМЬЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА.....	99
THE PROBLEM OF RAISING A CHILD IN A TRADITIONAL FAMILY IN THE WORKS OF ZHUSUP BALASAGYN.....	99
Алгожоева Ж.Б., Ибраева Э.....	103
КЕНЖЕ ОКУУЧУЛАРДЫ ОКУТУУНУ ИНДИВИДУАЛДАШТЫРУУ КАРАЖАТЫ КАТАРЫ ИШ ДЕПТЕРЛЕЛЕРИН ПАЙДАЛАНУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ	103
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАБОЧИХ ТЕТРАДЕЙ КАК СРЕДСТВА ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.....	103
PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE USE OF WORKBOOKS AS A MEANS OF INDIVIDUALIZING PRIMARY SCHOOL EDUCATION.....	103
Бай Вентинг.....	108
КЫТАЙ ТИЛИН ЧЕТ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУДА ИНТЕРАКТИВДҮҮЛҮКТҮ ЖОГОРУЛАТУУ ҮЧҮН МУЛЬТИМЕДИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ	108
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО.....	108
AN EMPIRICAL STUDY ON ENHANCING THE INTERACTIVITY OF TEACHING CHINESE TO FOREIGNERS WITH MULTIMEDIA TECHNOLOGY.....	108
Байжигитова А.А., Абдимажит кызы Г., Замалетдинова Г.С., Таирова Ф.У.....	113
АНГЛИС ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮДӨГҮ КӨЙГӨЙЛӨР.....	113
ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	113
PROBLEMS WITH LEARNING ENGLISH.....	113
Ван Сухуа, Ван Манлин, Ван Ваньцзюнь.....	117
ЧЕТ ТИЛ МУГАЛИМДЕРИ ҮЧҮН САНАРИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК ШКАЛАСЫН ИШТЕП ЧЫГУУ.....	117
РАЗРАБОТКА ШКАЛЫ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ДЛЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ.....	118
DEVELOPMENT OF A DIGITAL COMPETENCE SCALE FOR FOREIGN LANGUAGE TEACHERS.....	118
Джамбаева А.К., Баяманова Ж.А.	126
«ДАРЫЛОО ДЕНЕ ТАРБИЯ ЖАНА МАССАЖ» ДИСЦИПЛИНАСЫН ОКУТУУНУН ПРОБЛЕМАЛАРЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ.....	126

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ЛЕЧЕБНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И МАССАЖ» НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....	126
PROBLEMS OF TEACHING THE DISCIPLINE “THERAPEUTIC PHYSICAL EDUCATION AND MASSAGE” IN THE KYRGYZ LANGUAGE	126
Гудимова А.Н., Кулуева С.С., Шаршенбаева М.Ш.....	130
МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН РЕГУЛЯТИВДИК УНВЕРСАЛДЫК ОКУУ ИШ-АРАКЕТТЕРИН ӨНУКТҮРҮҮ	130
РАЗВИТИЕ РЕГУЛЯТИВНЫХ УНИВЕРСАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ДЕЙСТВИЙ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ	130
DEVELOPMENT OF REGULATORY UNIVERSAL LEARNING ACTIONS IN JUNIOR SCHOOL CHILDREN WHEN TEACHING MATHEMATICS	130
Жуматаева А.С., Назарбекова Б.Ж., Мураталиева П.М.....	136
ЗАМАНБАП МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕСИНДЕГИ ТАРБИЯ ИШТЕРИНИН МЕТОДДОРУ	136
МЕТОДЫ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В СОВРЕМЕННОМ ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ.....	136
METHODS OF EDUCATIONAL WORK IN A MODERN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION	136
Жолдошалиева Ж.Э.....	139
УЛУТТУК МЕКТЕПТЕ ОРУС ТИЛИН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ТЕКСТТИН РОЛУ.....	139
РОЛЬ ТЕКСТА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ.....	139
A THE ROLE OF TEXT IN THE PROCESS OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE IN THE NATIONAL SCHOOL	139
Жуматаева А.С.¹, Назарбекова Б.Ж.², Джурсуналиева Н.Дж.³, Мураталиева П.М.⁴	142
КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН ЭЛДИК ПЕДАГОГИКА АРКЫЛУУ АДЕПТИК ЖАКТАН ТАРБИЯЛОО ЖӨНҮНДӨ	142
О ВОСПИТАНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ЧЕРЕЗ НАРОДНУЮ ПЕДАГОГИКУ.....	142
ABOUT EDUCATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN THROUGH FOLK PEDAGOGY	142
Жапсарбаева Н.Т.	148
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР	148
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ».....	148
PEDAGOGICAL THOUGHTS IN JUSUP BALASAGYN'S WORK "KUT BİLİM"	148
Исаева Р.У., Мурзакулова И.Ч.....	153
ОКУУЧУЛАРДЫН “МОЛЕКУЛАЛЫК ФИЗИКА” БӨЛҮМҮ БОЮНЧА ТҮШҮНҮКТӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ	153
ФОРМИРОВАНИЕ У ШКОЛЬНИКОВ ПОНЯТИЙ ПО РАЗДЕЛУ “МОЛЕКУЛЯРНАЯ ФИЗИКА”	153
FORMATION OF SCHOOLCHILDREN'S CONCEPTS ON THE SECTION “MOLECULAR PHYSICS”	153

Исеналиева Н.А.....	159
ЧЕТ ТИЛИН ИНСАНГА БАГЫТТАП ОКУТУУ: КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ	159
ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ	159
PERSONAL-CENTERED FOREIGN LANGUAGE TEACHING: PROBLEMS AND SOLUTIONS.....	159
Искендерова Ж.И.....	162
СӨЗ МАДАНИЯТЫН ЖАНА САХНА КЕБИН АНЫКТООНУН КРИТЕРИЙЛЕРИ: ДИКЦИЯ, ДИКЦИЯЛЫК ТРЕНИНГ	162
КУЛЬТУРА РЕЧИ И КРИТЕРИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СЦЕНИЧЕСКОЙ РЕЧИ: ДИКЦИЯ, ТРЕНИНГ ДИКЦИИ.....	162
SPEECH CULTURE AND CRITERIA FOR THE DEFINITION OF STAGE SPEECH: DICTION, DICTION TRAINING.....	162
Исмаилова А.А., Дуйшенбиева Д.А.....	168
КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА ЖАШТАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ МААНИСИ	168
ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ	168
PROBLEMS OF TEACHING KYRGYZ LITERATURE AND ITS IMPORTANCE IN THE EDUCATION OF YOUNG PEOPLE	168
Исмаилова А.А. ¹ , Джилкибаева Н.И. ² , Кыдыкбаева У.С. ¹	172
ЭЛДИН РУХАНИЙ ЖАНА МЕНТАЛИТЕТИН ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ БАЛДАР АДАБИЯТЫ	172
ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА, РАЗВИВАЮЩАЯ ДУХОВНОСТЬ И МЕНТАЛИТЕТ НАРОДА.....	172
CHILDREN'S LITERATURE THAT DEVELOPS THE SPIRITUALITY AND MENTALITY OF THE PEOPLE.....	172
Кадышев С.	176
“МИКРО- ЖАНА НАНОЭЛЕКТРОНИКА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИ” КУРСУНДА МОБ-ГИДРИД ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮН ОКУТУУ ЖӨНҮНДӨ	176
ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПРЕПОДАВАНИЯ МОС-ГИДРИДНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В КУРСЕ “СПЕЦВОПРОСЫ ТЕХНОЛОГИИ МИКРО- И НАНОЭЛЕКТРОНИКИ”	176
ON TEACHING THE FEATURES OF OMC-HYDRIDE TECHNOLOGY IN THE COURSE “SPECIAL ISSUES OF MICRO- AND NANOELECTRONICS TECHNOLOGY”	176
Кайдиева Н.К., Эгамбердиева А.А., Кабылова С.А., Замирова М.З.	181
ОКУТУУДА МАТЕМАТИКАНЫН ПРИКЛАДДЫК МАЗМУНУН КОЛДОНУУ	181
ПРИМЕНЕНИЕ ПРИКЛАДНОГО СОДЕРЖАНИЯ МАТЕМАТИКИ В ОБУЧЕНИИ	181
APPLICATION OF APPLIED MATHEMATICS CONTENT IN TEACHING	181
Каримова Г.Т., Дуйшембиева А.Ж.	186
КОЛЛЕДЖДЕ ЧЕТ ТИЛДЕРИН ОКУТУУДА ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТИ КОЛДОНУУНУН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ	186

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В КОЛЛЕДЖЕ	186
EFFECTIVENESS OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN COLLEGE	186
Каптагаева А.М., Карабалаева Г.Т.	190
КОШУМЧА БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНДА ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУНУН НЕГИЗГИ УСУЛДАРЫ	190
ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В СФЕРЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	190
BASIC METHODS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN THE FIELD OF ADDITIONAL EDUCATION.....	190
Кулманбетова Н.Ж.	194
КЕНЖЕ МЕКТЕП КУРАК – ЧЕТ ТИЛИН ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН СЕЗИМТАЛ МЕЗГИЛИ.....	194
МЛАДШИЙ ШКОЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ - СЕНЗИТИВНЫЙ ПЕРИОД ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ	194
JUNIOR SCHOOL AGE - SENSITIVE PERIOD FOR TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	194
Конгайтиева С.А., Ниязбек кызы А.	198
ТОГОЛОК МОЛДОНУН ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫН АДЕП-АХЛАКТЫККА ТАРБИЯЛОО	198
НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ТОГОЛОК МОЛДО	198
MORAL EDUCATION OF PRIMARY CLASS STUDENTS THROUGH THE WORKS OF TOGOLOK MOLDO.....	198
Мамбетакунов У.Э., Калматова Б.	202
МОЛЕКУЛЯРДЫК ФИЗИКАДА ВИРТУАЛДЫК ЛАБОРАТОРИЯЛЫК ИШТЕРДИ КОЛДОНУУ	202
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ ПО МОЛЕКУЛЯРНОЙ ФИЗИКЕ.....	202
USE OF VIRTUAL LABORATORY WORKS ON MOLECULAR PHYSICS	202
Мырзанаева М.К.	205
ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА КЕСИПТИК КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА УЛУУ ОЙЧУЛ Ж.БАЛАСАГЫНДЫН ЧЫГАРМАСЫНЫН ОРДУ	205
ПРЕПОДАВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ МЕСТО РАБОТЫ БАЛАСАГЫНА	205
TEACHING OF THE PROFESSIONAL KYRGYZ LANGUAGE IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS BALASAGYN'S PLACE OF WORK.....	205
Нусупова Г.Ш.	210
БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕ ОКУУ ЖАНА ЖАЗУУДАГЫ КЫЙЫНЧЫЛЫКТАРДЫН СЕБЕПТЕРИ	210
ТРУДНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПИСЬМУ И ЧТЕНИЮ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	210
DIFFICULTIES IN LEARNING TO WRITE AND READ IN PRIMARY SCHOOL	210
Нужный В.А.	215

МУГАЛИМДЕРДИН ЖАНА ОКУУЧУЛАРДЫН КӨЗ КАРАШЫ МЕНЕН ОКУУДАГЫ ЖЕТИШПЕСТИКТИН СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ ЖЕҢҮҮ ЖОЛДОРУ	215
ПРИЧИНЫ НЕУСПЕВАЕМОСТИ В УЧЕБЕ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ УЧИТЕЛЕЙ И УЧАЩИХСЯ	215
THE REASONS FOR ACADEMIC FAILURE AND THE PROBLEMS OF OVERCOMING THEM FROM THE POINT OF VIEW OF TEACHERS AND STUDENTS	215
Нааматова Э.Б., Байтокова А.С.	218
УЛУУ ОЙЧУЛ Ж. БАЛАСАГЫНДЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК КОНЦЕПЦИЯСЫ	218
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ВЕЛИКОГО МЫСЛИТЕЛЯ Ж. БАЛАСАГЫНА	218
PEDAGOGICAL CONCEPT OF THE GREAT THINKER ZH.BALASAGYN	218
Оторбекова А.М., Жамангулова К.Ү.	223
УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ КӨРКӨМ ӨНӨР ПРЕДМЕТИН ОКУТУУ	223
ПРЕПОДАВАНИЕ ПРЕДМЕТА ИЗОБРАЗИТЕЛЬНО-ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ	223
TEACHING THE SUBJECT OF VISUAL AND ARTISTIC CREATIVITY BASED ON NATIONAL VALUES	223
Сарсекеев Б.С.	229
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК ЫКМАНЫН НЕГИЗИНДЕ МЕКТЕПТИК ОКУУ КИТЕПТЕРИН МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО	229
МОДЕРНИЗАЦИЯ ШКОЛЬНОГО УЧЕБНИКА НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА	229
MODERNIZATION OF THE TEXTBOOK BASED ON THE COMPETENCE-BASED APPROACH	229
Тотуева Г.А.	235
САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОРУС ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮДӨ ИНТЕГРАЦИЯЛОО	235
ИНТЕГРАЦИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА	235
INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING RUSSIAN LANGUAGE	235
Рамазанова Н.К.	239
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРИНДЕ СОЦИАЛДЫК- ИНСАНДЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮН УЛУТТУК КОМПОНЕНТИН КАЛЫПТАНДЫРУУ	239
ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО КОМПОНЕНТА СОЦИАЛЬНО- ЛИЧНОСТНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	239
FORMATION OF THE NATIONAL COMPONENT OF SOCIAL AND PERSONAL COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS	239
Файзуллаев Н.Ш.	242
ТАБИГЫЙ ИЛИМДЕРДИ ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК ЫКМАЛАРЫ	242
ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК	242
INNOVATIVE METHODS OF TEACHING NATURAL SCIENCES	242

Чэн Дань	247
ЧАКЫРЫК ЖАНА ЖОЛ: САНАРИП КЫТАЙДЫН КӨЗ КАРАШЫ БОЮНЧА КОЛЛЕДЖДЕРДЕ ЖАНА УНИВЕРСИТЕТТЕРДЕ ТАЛАНТТАРДЫ ДАЯРДОО РЕЖИМИ ЖӨНҮНДӨ	247
ВЫЗОВ И ПУТЬ: О СПОСОБАХ ОБУЧЕНИЯ ТАЛАНТОВ В КОЛЛЕДЖАХ И УНИВЕРСИТЕТАХ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЦИФРОВОГО КИТАЯ.....	247
CHALLENGE AND PATH: ON THE TRAINING MODE OF TALENTS IN COLLEGES AND UNIVERSITIES FROM THE PERSPECTIVE OF DIGITAL CHINA	247
Чоңмурунова Н.Ж.....	253
АДИСТИКТИ ЭСКЕ АЛУУ МЕНЕН ОРУС ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮ	253
ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В РАМКАХ СПЕЦИАЛЬНОСТИ.....	253
TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE WITHIN YOUR SPECIALTY ...	253
Чоңмурунова Н.Ж., Багичева Н.В.....	257
ВИРТУАЛДЫК ДОСКАЛАРДЫ КОЛДОНУУ МЕНЕН МЕКТЕПТЕ ЖАНА УНИВЕРСИТЕТТЕ ОНЛАЙН САБАКТАРДЫ УЮШТУРУУ	257
ОРГАНИЗАЦИЯ ОНЛАЙН-ЗАНЯТИЙ В ШКОЛЕ И ВУЗЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВИРТУАЛЬНЫХ ДОСОК	257
ORGANIZATION OF ONLINE CLASSES AT SCHOOL AND UNIVERSITY USING VIRTUAL WHITEBOARDS	257
Шишкараева А.К., Тажибаева Ж.К.	261
ПЕДАГОГИКАЛЫК БААРЛАШУУ ПРОЦЕССИНИН ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН АЧКЫЧЫ КАТАРЫ	261
ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ КАК ЗАЛОГ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ.....	261
PEDAGOGICAL COMMUNICATION AS A KEY TO INCREASING THE EFFECTIVENESS OF THE LEARNING PROCESS	261
Эсенканова А.К.	265
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРГА МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА ПИКТОГРАММАЛАРДЫ ЖАНА ДИАГРАММАЛАРДЫ КОЛДОНУУ ЖОЛДОРУ	265
СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПИКТОГРАММ И ДИАГРАММ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	265
WAYS TO USE PICTOGRAMS AND DIAGRAMS IN TEACHING MATHEMATICS IN ELEMENTARY SCHOOL	265
Эгамбердиева А.А., Кабылова С.А., Кайдиева Н.К., Эсенканова А.К.	270
МАТЕМАТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ ЖАНА ТАЛДОО, ӨЗ ЧЕЧИМДЕРИН ТАЛАШУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН КРИТИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ ЖӨНДӨМҮН ӨНҮКТҮРҮҮ.....	270
РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ РЕШЕНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ, ИССЛЕДОВАНИЕ СОБСТВЕННЫХ РЕШЕНИЙ И ПОИСК НОВЫХ ПОДХОДОВ.....	270
DEVELOPING STUDENTS CRITICAL THINKING THROUGH SOLVING MATHEMATICAL PROBLEMS, EXPLORING THEIR OWN SOLUTIONS, AND SEEKING NEW APPROACHES	270
Юсупова А.М., Маратбекова М.....	274

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН БОЛОЧОК МУГАЛИМДЕРИН САБАКТАН ТЫШКАРКЫ ИШ-АРАКЕТТЕРДЕ ДОЛБООРДУН МЕТОДИКАСЫН КОЛДОНУУ МЕНЕН ДАЯРДОО БОЮНЧА МЕТОДИКАЛЫК СУНУШТАР	274
МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ПРИМЕНЕНИЕМ ПРОЕКТНОЙ МЕТОДИКИ ВО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	274
METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR THE TRAINING OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS USING PROJECT METHODS IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES.....	274
Юсупова А.М., Ысмайылова Ж.....	279
КЕЛЕЧЕКТЕГИ ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨ СТУДЕНТТЕРДИ БИЛИМ БЕРҮҮ ЭЛЕКТРОНДУК РЕСУРСТАРЫН ДОЛБООРЛООГО ДАЯРДЫГЫН ТАЛДОО.....	279
АНАЛИЗ ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТОВ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ РЕСУРСОВ В БУДУЩЕЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	279
ANALYSIS OF STUDENTS' READINESS TO DESIGN EDUCATIONAL ELECTRONIC RESOURCES IN FUTURE TEACHING ACTIVITIES.....	279
ФИЛОЛОГИЯ	285
Байматова Н.Н.	285
«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАГА БАЙЛАНЫШТУУ ФИЛОСОФИЯЛЫК ТҮШҮНҮМДӨР	285
ФИЛОСОФСКИЕ КОНЦЕПЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКОЙ В ЭПОСЕ «МАНАС»	285
PHILOSOPHICAL CONCEPTS RELATED TO FOLK PEDAGOGY IN “MANAS” EPIC	285
Баймырзаев Б.А.	289
ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДЫ ЖЫЙНОО, ЖАРЫЯЛОО ИШТЕРИ: САНАТ- НАСЫЯТТАР, ДАСТАНДАР (Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУНУН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ КАФЕДРАСЫНДА ЖЫЙНАЛГАН ФОЛЬКЛОРДУК МАТЕРИАЛДАРДЫН НЕГИЗИНДЕ, 1950-2010-ЖЖ.)	289
СБОР, ПУБЛИКАЦИЯ УСТНЫХ НАРОДНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ: ПОУЧИТЕЛЬНЫЕ СТИХИ, ДАСТАНЫ (НА ОСНОВЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛОВ, СОБРАННЫХ НА КАФЕДРЕ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КНУ ИМ. Ж. БАЛАСАГЫНА, 1950-2010 ГГ.).....	289
COLLECTION AND PUBLICATION OF ORAL FOLK WORKS: INSTRUCTIVE POEMS, DASTANS (BASED ON FOLKLORE MATERIALS COLLECTED AT THE DEPARTMENT OF KYRGYZ LITERATURE OF KNU J. BALASAGYN, 1950-2010)	289
Мамбетакунов Э.М., Калыбеков А.	295
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ЧЫГАРМАСЫНДА ТАБИЯТ КУБУЛУШТАРЫНЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ	295
ОПИСАНИЕ ПРИРОДНЫХ ЯВЛЕНИЙ В ПОЭМЕ “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ” ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА	295
NATURAL PHENOMENA OF THE UNIVERSE IN THE POEM “GRACEFUL KNOWLEDGE” ZHUSUP BALASAGYNA	295
Мурасатов Б.А.	300
ТИЛ ИЛИМИНДЕ СҮЙЛӨШҮҮ КЕБИНИН СИНТАКСИСТИК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ...	300

СИНТАКСИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ В ЛИНГВИСТИКЕ	300
SYNTACTIC FEATURE OF SPOKEN LANGUAGE IN LINGUISTICS	300
Нурматова Г.М.	306
КЫРГЫЗ АРМАН ЫРЛАРЫНДА ОҢ МААНИДЕГИ АЛЛЕГОРИЯЛУУ САЛЫШТЫРУУЛАРДЫН ТАБИЯТЫ	306
ХАРАКТЕР ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ АЛЛЕГОРИЧЕСКИХ СРАВНЕНИЙ В КЫРГЫЗСКИХ ПЕСНЯХ-ЖАЛОБАХ	306
THE NATURE OF POSITIVE ALLEGORICAL COMPARISONS IN KYRGYZ COMPLAINT SONGS	306
Сейпидин Ысак уулу	309
АЗЫРКЫ КЫТАЙ МОДАЛДЫК БӨЛҮКЧӨЛӨРҮНҮН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТИЕШЕЛҮҮ ТҮЮНТМАЛАРЫН ИЗИЛДӨӨ	309
ИССЛЕДОВАНИЕ СООТВЕТСТВУЮЩИХ ВЫРАЖЕНИЙ СОВРЕМЕННЫХ КИТАЙСКИХ МОДАЛЬНЫХ ЧАСТИЦ В КИРГИЗСКОМ ЯЗЫКЕ	309
AN EXPLORATION OF THE CORRESPONDING EXPRESSIONS OF COMMON MODERN CHINESE MODAL PARTICLES IN KIRGHIZ	309
Сураналиева К.К., Кудайбергенова З.С.	323
Ж.БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ АДАМГА ЖАНА КЕСИБИНЕ КАРАТА БЕРИЛГЕН МҮНӨЗДӨМӨСҮ	324
ОПИСАНИЕ ЧЕЛОВЕКА И ЕГО ПРОФЕССИИ Ж. БАЛАСАГЫНОМ В ПРОИЗВЕДЕНИИ “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”	324
DESCRIPTION OF A PERSON AND HIS PROFESSION BY ZH. BALASAGYN IN THE WORK “BLESSED KNOWLEDGE”	324
Чжао Хуаньгай	327
ЧЕТ ЭЛДИК СТУДЕНТТЕРДИН КЫТАЙ ТИЛИНДЕГИ БЕЛГИСИЗ ПАССИВДҮҮ СҮЙЛӨМДӨРДҮ “被” ИЕРОГЛИФТУҮ СҮЙЛӨМ КАТАРЫ ЖАҢЫЛЫШ КОЛДОНУШУНУН СЕБЕПТЕРИН ТАЛДОО	327
АНАЛИЗ ПРИЧИН, ПО КОТОРЫМ ИНОСТРАННЫЕ СТУДЕНТЫ НЕПРАВИЛЬНО ИСПОЛЬЗУЮТ НЕМАРКИРОВАННЫЕ ПАССИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ КАК ПРЕДЛОЖЕНИЯ С «被»	327
ANALYZING THE REASONS WHY INTERNATIONAL STUDENTS MISUSE UNMARKED PASSIVE SENTENCES IN CHINESE AS “BEI” SENTENCES	327
ЖУРНАЛИСТИКА	333
Хидирова Ш.	333
МААЛЫМАТ ЖУРНАЛИСТИКАСЫНДА КОНТЕНТТИ ТҮЗҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ: МАСЕЛЕЛЕР ЖАНА СУНУШТАР	333
ВОПРОСЫ СОЗДАНИЯ КОНТЕНТА В ЖУРНАЛИСТИКЕ ДАННЫХ: ПРОБЛЕМЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ	333
CHALLENGES OF CONTENT CREATION IN DATA JOURNALISM: PROBLEMS AND SUGGESTIONS	333
Халилов А.Д., Кенжебекова С.К.	338
ТЕЛЕКӨРСӨТҮҮДӨГҮ МААЛЫМАТТЫК ТЕКСТ ЖАНА СУРООЛОР МЕНЕН ИШТӨӨ ЫКМАЛАРЫ	338

РАБОТА С ИНФОРМАЦИОННЫМ ТЕКСТОМ И ВОПРОСАМИ НА ТЕЛЕВИДЕНИИ.....	338
WORKING WITH INFORMATIONAL TEXT AND QUESTIONS ON TELEVISION...	338
ФИЛОСОФИЯ	342
Дин Джигуан, Ху Юран.....	342
ХАМАД ДООРУНДА КАТАР АЯЛДАРЫНЫН РОЛУН ИЗИЛДӨӨ (1995 - 2013).....	342
ИССЛЕДОВАНИЕ РОЛИ КАТАРСКИХ ЖЕНЩИН В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ХАМАДА (1995 - 2013)	342
RESEARCH ON THE ROLE OF QATARI WOMEN DURING THE REIGN OF HAMAD (1995 - 2013)	342
Тянь Цзяцзя	347
СИСТЕМАЛЫК КОНЦЕПЦИЯНЫН КӨЗ КАРАШЫНАН ДИАЛЕКТИКАЛЫК ОЙ ЖУГУРТУУНУН ЛОГИКАЛЫК ЖОЛУН ИЗИЛДӨӨ	347
ИССЛЕДОВАНИЕ ЛОГИЧЕСКОГО СПОСОБА ДИАЛЕКТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СИСТЕМНОЙ КОНЦЕПЦИИ	347
A STUDY ON THE LOGICAL WAY OF DIALECTICAL THINKINGFROM THE PERSPECTIVE OF SYSTEM CONCEPT.....	347
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ	353
Касаболотов Ж.А.	353
КЫРГЫЗСТАНДА ЖАРАНДЫК КООМУНУН ФОРМАСЫ МЕНЕН МАЗМУНУН ДАЛ КЕЛТИРҮҮНҮН КӨЙГӨЙ ТАЛААСЫ.....	353
ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СООТВЕТСТВИЯ ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ.....	353
PROBLEM AREA OF ENSURING COMPLIANCE OF THE FORM AND CONTENT OF CIVIL SOCIETY IN KYRGYZSTAN	353
ПСИХОЛОГИЯ.....	362
Абдымомунова Г.А.....	362
Ж. БАЛАСАГЫНДЫН “КУТ АЛЧУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНЫН АДАМ БАЛАСЫНЫН ПСИХОЛОГИЯСЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ.....	362
ВЛИЯНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Ж. БАЛАСАГЫНА “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ” НА ПСИХОЛОГИЮ ЧЕЛОВЕКА	362
THE INFLUENCE OF BALASAGYN’S WORK “BLESSED KNOWLEDGE” ON HUMAN PSYCHOLOGY	362
Абдылдаева Г.О., Ыстамкулов Б.....	366
ПСИХОЛОГИЯЛЫК ЖАРДАМ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК, НЕГИЗГИ УЧУРЛАР	366
ПОНЯТИЕ О ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ, ОСНОВНЫЕ МОМЕНТЫ	366
THE CONCEPT OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE, THE MAIN POINTS	366
Абдылдаева Т.Ч., Талгат кызы С.....	369
КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН ДЕВИАНТТУУ ЖҮРҮМ-ТУРУМУ ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК КӨЙГӨЙ КАТАРЫ.....	369
ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА.....	369
DEVIANT BEHAVIOR OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN AS A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM	369

Абдымомунова Г.А., Жолдошаалы кызы Г., Укелеева А.З., Омурова А.А.....	373
ПСИХИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮ АРТТА КАЛГАН КЕНЖЕ МЕКТЕП БАЛДАРДЫН ГИПЕРАКТИВДУУЛУГУН АЗАЙТУУГА БАГЫТТАЛГАН ОЮНТЕРАПИЯ МЕТОДУ ...	373
МЕТОД ИГРОВОЙ ТЕРАПИИ, НАПРАВЛЕННЫЙ НА СНИЖЕНИЕ ГИПЕРАКТИВНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ	373
A METHOD OF PLAY THERAPY AIMED AT REDUCING HYPERACTIVITY OF JUNIOR SCHOOL CHILDREN WITH DELAYED MENTAL DEVELOPMENT.....	373
Акматова А.Т.....	377
ЖАШТАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫНА ЖАҢЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ТААСИРИ	377
ВЛИЯНИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ МОЛОДЕЖИ.....	377
IMPACT OF NEW TECHNOLOGIES ON PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF YOUTH	377
Исмаилова Г.Дж.....	380
ПЕДАГОГДОРДУН ЭМОЦИОНАЛДЫК ЧАРЧООСУН АЛДЫН АЛУУ: ЗАМАНБАП ЫКМАЛАР ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	380
ПРОФИЛАКТИКА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У ПЕДАГОГОВ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ.....	381
PREVENTION OF EMOTIONAL BURNOUT AMONG TEACHERS: MODERN APPROACHES AND PRACTICAL RECOMMENDATIONS	381
Калдыбаева Ж.Т.	386
ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ.....	386
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....	386
PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF STUDYING A FOREIGN LANGUAGE.....	386
Карашакиева Н.О.	390
МИГРАНТТАРДЫН БАЛДАРЫНЫН УЧУРДАГЫ СОЦИАЛДЫК- ПСИХОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ	390
СОВРЕМЕННОЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ДЕТЕЙ МИГРАНТОВ	390
THE CURRENT SOCIO-PSYCHOLOGICAL STATE AND PROBLEMS OF MIGRANT CHILDREN.....	390
Качкын уулу А., Жыргалбекова А.Ж.....	395
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН БОЛОЧОКТОГУ МУГАЛИМДЕРИНИН ПСИХОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ	395
ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	395
PROBLEMS OF FORMING PSYCHOLOGICAL CULTURE FOR FUTURE TEACHERS	395
ИСТОРИЯ	400
Бөкөнбаева Ж.К., Болджурова И.С.	400
НАМАЗБЕКОВ КАСЫМБАЙ – СОВЕТТИК ДИПЛОМАТИЯНЫН КОРУНУКТУУ ОКУЛУУ (90 ЖЫЛДЫГЫНА АРНАЛАТ)	400

НАМАЗБЕКОВ КАСЫМБАЙ – ЯРКИЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ СОВЕТСКОЙ ДИПЛОМАТИИ (К 90-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ).....	400
NAMAZBEKOV KASYMBAY – A PROMINENT FIGURE IN SOVIET DIPLOMACY (ON HIS 90TH ANNIVERSARY)	400
Мухаметкали А.А.	404
ТАРЫХНААМАДАГЫ “БОРБОРДУК АЗИЯ” ЖАНА “ТАТАРИЯ” ТЕРМИНДЕРИНИН АНЫКТАМАЛАРЫНЫН ТАРЫХЫ ЖАНА ОРТО КЫЛЫМДАГЫ ЕВРОПАЛЫК САЯКАТЧЫЛАРДЫН ЭСКЕРТҮҮЛӨРҮ	404
ИСТОРИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЙ ТЕРМИНОВ «ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ» И «ТАРТАРИЯ» В ИСТОРИОГРАФИИ И ЗАПИСКАХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ЕВРОПЕЙСКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ.....	404
HISTORY OF DEFINITIONS OF THE TERMS “CENTRAL ASIA” AND “TARTARY” IN HISTORIOGRAPHY AND NOTES OF MEDIEVAL EUROPEAN TRAVELERS.....	404
ЭКОНОМИКА.....	413
Алимбаев Т.Б.....	413
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК ИНВЕСТИЦИЯ ДОЛБООРЛОРУНУН ИШКЕ АШЫРЫЛЫШЫН МОНИТОРИНГДӨӨ: ЖОЛ ТАРМАГЫНЫН КОНТЕКСТИНДЕ АЗИЯ ӨНҮКТҮРҮҮ БАНКЫНЫН ЖАНА УЛУТТУК СИСТЕМАНЫН ЫКМАЛАРЫН АЙКАЛЫШТЫРУУ	413
МОНИТОРИНГ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОЕКТОВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: СОВМЕЩЕНИЕ ПОДХОДОВ АБР И НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В КОНТЕКСТЕ ДОРОЖНОЙ ОТРАСЛИ	413
MONITORING THE IMPLEMENTATION OF PUBLIC INVESTMENT PROJECTS IN THE KYRGYZ REPUBLIC: COMBINING APPROACHES OF THE ASIAN DEVELOPMENT BANK AND THE NATIONAL SYSTEM IN THE CONTEXT OF THE ROAD SECTOR.....	413
Джоробекова Г.А., Мусахунова С.С.	418
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА НАКТАЛАЙ ЭМЕС ТӨЛӨМДӨРДҮ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АЙРЫМ АСПЕКТИЛЕРИ.....	418
НЕКОТОРЫЕ АКПЕКТЫ РАЗВИТИЯ БЕЗНАЛИЧНЫХ ПЛАТЕЖЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	419
SOME ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF NON-CASH PAYMENTS IN THE KYRGYZ REPUBLIC.....	419
Кудайбердиева Д.М.	423
ЭЛ АРАЛЫК МИГРАЦИЯ ЖАНА КЫРГЫЗ ЭМГЕК МИГРАНТТАРЫНЫН СОЦИАЛДЫК-ПСИХОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ	423
МЕЖДУНАРОДНАЯ МИГРАЦИЯ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КЫРГЫЗСКИХ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ	423
INTERNATIONAL MIGRATION AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF KYRGYZ LABOR MIGRANTS	423
Омуркулова Г.К. ¹ , Абдылдаева Ж.Э. ² , Нурматова А.А. ³	427
КОМПАНИЯЛАРДАГЫ БАШКАРУУ ЭСЕБИНЕ САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	427
ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ В КОМПАНИЯХ.	427
IMPACT OF DIGITIZATION ON MANAGEMENT ACCOUNTING IN COMPANIES	427
Саякбаева А.А., Байгуттиев С.С., Эгимбаева А.	432

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МИЛДЕТТҮҮ МЕДИЦИНАЛЫК КАМСЫЗДАНДЫРУУНУ БЮДЖЕТТЕШТИРҮҮНҮН ЖАНА САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН АЙРЫМ АСПЕКТИЛЕРИ.....	432
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ БЮДЖЕТИРОВАНИЯ И ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБЯЗАТЕЛЬНОГО МЕДИЦИНСКОГО СТРАХОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....	432
SOME ASPECTS OF BUDGETING AND DIGITALIZATION OF COMPULSORY HEALTH INSURANCE IN THE KYRGYZ REPUBLIC	432
Сейталиев М.Е., Мааткеримов Н.О., Керимбеков Ч.М.	436
АВТОУНААЛАРДАН АБАНЫН БУЛГАНЫШЫНЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ: СЕБЕПТЕРИ ЖАНА КЕСЕПЕТТЕРИ.....	436
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЗАГРЯЗНЕНИЯ АТМОСФЕРЫ АВТОТРАНСПОРТОМ: ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ.....	436
ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF AIR POLLUTION BY MOTOR VEHICLES: CAUSES AND CONSEQUENCES.....	436
Шакирова К.К.¹, Байтуголова Ж.А.², Дуйшенова Н.У.²	442
КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНА ФИНАНСЫЛЫК АВТОНОМИЯНЫ ЖАНА ФИНАНСЫЛЫК БАШКАРУУНУ ЭТАП МЕНЕН ИШКЕ АШЫРУУ.....	442
ПОЭТАПНОЕ ВНЕДРЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ АВТОНОМИИ И ФИНАНСОВОГО УПРАВЛЕНИЯ В ВУЗЫ КЫРГЫЗСТАНА.....	442
GRADUAL INTRODUCTION OF FINANCIAL AUTONOMY AND FINANCIAL MANAGEMENT INTO UNIVERSITIES IN KYRGYZSTAN.....	442
ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИННОВАЦИИ.....	447
Богатырев М.М.	447
АЙЫЛ ЧАРБА ТАРМАГЫН ТЕРЕҢ ҮЙРӨНҮҮ: АНЫН ӨСҮҮ ТЕМПИНИН БОЛЖОЛУ	447
ГЛУБОКОЕ ОБУЧЕНИЕ В СЕКТОРЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА: ПРОГНОЗ ТЕМПОВ ЕГО ПРИРОСТА	447
DEEP LEARNING IN THE AGRICULTURE SECTOR: FORECAST FOR ITS GROWTH RATE.....	447
Жылчиева Д.С., Эгамбердиева А.А.....	451
ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТИ КОЛДОНУУ МЕНЕН СТУДЕНТТЕРДИН КРИТИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ЖАНА АНАЛИТИКАЛЫК ЖӨНДӨМҮН ӨНҮКТҮРҮҮ	451
РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И АНАЛИТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА.....	451
DEVELOPING CRITICAL THINKING AND ANALYTICAL SKILLS OF STUDENTS USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	451
Нуреева Ж.Б., Муктарбекова Р.Ж.....	455
БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ: ПЕДАГОГДОР ҮЧҮН ЖАҢЫ МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨР	455
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ПЕДАГОГОВ.....	455
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION: NEW OPPORTUNITIES FOR TEACHERS	455

Смутко А.Н.	461
БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР	461
ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....	461
INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF EDUCATION	461
ПОЛИТОЛОГИЯ.....	465
Сатыбалдиева А.К. ¹ , Калиев А.С. ² , Абдурасулова А.И. ³	465
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАРАНДЫК ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮН КАЛЫПТАНУУСУНДА ЭТНОСТОР АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИН РОЛУ	465
РОЛЬ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	465
THE ROLE OF INTER-ETHNIC RELATIONS IN THE FORMATION OF CIVIL IDENTITY IN THE KYRGYZ REPUBLIC	465
Цуань Луцзе	471
САЯСИЙ МАДАНИЯТ МЕНЕН САЯСИЙ СТАБИЛДҮҮЛҮКТҮН ИЧКИ ЛОГИКАЛЫК БАЙЛАНЫШЫН ИЗИЛДӨӨ.....	471
ИССЛЕДОВАНИЕ ВНУТРЕННЕЙ ЛОГИЧЕСКОЙ СВЯЗИ МЕЖДУ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТЬЮ.....	471
A PROBE INTO THE INTERNAL LOGICAL RELATIONSHIP BETWEEN POLITICAL CULTURE AND POLITICAL STABILITY	471
Информация об авторах статей Вестника КНУ № 3, 2024 г.....	476

Подписано в печать 30.10.2024.
Бумага офсет. Печать офсет.
Формат 60/84 1/8. Объем 62 п.л.
Тираж 200 экз

Типография КНУ им. Ж. Баласагына
Г. Бишкек, пр. Манаса, 101.